Б
3823

ИВАН УНДЖИЕВ
ЦВЕТА
УНДЖИЕВА

ХРИСТО БОТЕВ — ЖИВОТ И ДЕЛО

0502

Чиста Ви среда

са [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible]

ИВАН
УНДЖИЕВ
ЦВЕТА
УНДЖИЕВА

ХРИСТО БОТЕВ
ЖИВОТ И ДЕЛО

ИВАН УНДЖИЕВ
ЦВЕТА УНДЖИЕВА

ХРИСТО БОТЕВ — ЖИВОТ И ДЕЛО

СОФИЯ
ИЗДАТЕЛСТВО
НАУКА И ИЗКУСТВО
1975

Б 3623

Ис

УН. Библиотека
инв. № 307
1976

169

Индекс 82 (092)

НЯМА ВЛАСТ
НАД ОНАЯ ГЛАВА,
КОЯТО Е ГОТОВА
ДА СЕ ОТДЕЛИ
ОТ ПЛЕЩИТЕ СИ
В ИМЕТО
НА СВОБОДАТА
И ЗА БЛАГОТО
НА ЦЯЛОТО
ЧОВЕЧЕСТВО.

АЗ ЩЕ НАПРАВЯ
РЪЦЕТЕ СИ
НА ЧУКОВЕ,
КОЖАТА СИ
НА ТЪПАН И
ГЛАВАТА СИ НА
БОМБА, ПЪК ЩЕ ДА
ИЗЛЯЗА НА БОРБА
СЪС СТИХИИТЕ.

СЪДЪРЖАНИЕ

I

Ранни години

Калофер. Рождена дата. Родители. Ученик в Калофер и Карлово. Стремеж към по-голямо образование .. .. стр. 13—38

II

На учение в Русия

Ученик в Одеса. Негодуване срещу порядките и духа на гимназията. Опит за следване. Влияние на идеите на прогресивната руска общественост. Животът му след напускане на гимназията. Начало на творческа дейност. «Майце си». Учител в Задунаевка (Бесарабия) .. стр. 39—80

III

Отново в Калофер

В родна среда. Учител. Първата любов на поета. В конфликт с робската действителност — 11 май 1867 г. Загриженост за бъдещето. Втора поетическа творба — «Към брата си» .. .. стр. 81—103

IV

Начало на емигрантски живот

Политическите течения всред българската емиграция. Организации, социален състав, класова насоченост, политически програми. През Букурещ в Браила. Животът му в крайдунавския град. «Революционният възторг» от подвига на Хаджи Димитър и Стефан Караджа.

Включване в проектираната чета на Желью войвода. «Хайдути» и «На прощаване в 1868 г.» стр.104—166

V
Установяване в Румъния

Ученик в медицинското училище в Букурещ. В бедствено положение. С Левски в запустялата вятърна мелница. Очакване на учителско място в Букурещ. Учител в Александрия и Измаил. По въпроса за участието му във в. «Тъпан». Борбите около създаването на Българско книжовно дружество. Нови творби: «Делба» и «Елегия». Дружбата му с руските революционери С. Г. Нечаев и Н. Ф. Меледин. Връзки с членове на революционните кръжоци в Одеса. Основаване на българска комуна в Галац. «Символ-верую на българската комуна» .. .. стр. 167—235

VI
Начало на самостоятелна публицистична дейност

Най-ранни журналистически прояви. «Дума на българските емигранти». Цел. Основни идеи. Освобождението на народа — въпрос за самото му съществуване. Истинското решение на черковния въпрос. Революцията — «триумфална врата» към бъдещето. «Символ-верую. . .». «Смешен плач» и «Петрушан». Безгранична вяра в бъдещето на народа. «Зародишите» на комунистическото общество у нас. Материалистически елементи в мирогледа на Ботев. Особености

на неговото публицистично майсторство. Нови поетически творби — «До моето първо либе», «Борба», «Пристанала». Опит в областта на художествено-публицистичната проза — «Примери от турско правосъдие». След спирането на «Дума». Арестуване. Във Фокшанския затвор. Освобождение .. .. стр. 236—316

VII
С оръжието на хумора и сатирата

В обща служба на едно «свещено дело». Участието на Ботев в «Свобода» и «Независимост». Авторството на фейлетоните «Знаеш ли ти кои сме?». «Будилник — вестник сатирически и хумористически». Основна насоченост. Безкомпромисна преданост на революционната борба. Тематично и жанрово богатство. «Защо не съм?. . .» Кратки сатирични форми. Фейлетонистът Ботев. Хумористичният разказ «Това ви чака!». Майстор на сатиричното поетическо слово: «Странник», «Патриот», «Гергьовден», «В механата». Стихотворението «Ней» .. .. стр. 317—429

VIII
В редовете на организираното революционно движение. Недостигнати поетически върхове

Положението на организацията след смъртта на Левски. Безсилие

и тактическа колебливост. Трето общо събрание — 20 и 21 август 1874 г. Ботев, член на БРЦК. Бездействието на новия комитет. Спирането на в. «Независимост». Събранието от 26 декември 1874 г. Преломът на Каравелов. Разривът — предпоставки, същност и последици. Баладата «Хаджи Димитър». «Моята молитва» — политико-философско кредо на поета. «Зададе се облак темен». Последна поетическа творба — «Обесването на В. Левски» .. .. стр. 430—530

IX
Идеолог, вожд и поет на революцията

Дейността на Ботев след разцеплението. Новият Централен комитет. Неговото място и значение. Опит за въстание. Оставката на Ботев. Вестник «Знаме». Цел. Основни идеи. Източният въпрос и балканските народи. «Разумният и братски съюз между народите». Политически реализъм, велик патриотизъм и интернационализъм. Сравнително-исторически подход към фактите и явленията на обществения живот. Отношение към капиталистическия строй. «Коренът на злото — анормалният обществен ред». Предвестник на научния социализъм. Борба срещу религията. Черковният въпрос. Възгледи за литературата и изкуството — ярка изява на материалистическата естетика през Възраждането. Схващания за народното образование и училище. Дружбата на Ботев с видни

революционни дейци от други страни Промени в личния му живот. Венета и Иванка Ботеви. Непрестанна борба с несгоди и лишения. Преводаческа дейност: «Уроци за първите четири аритметически правила» от Михайлов, «За славянското произхождение на дунавските българи» от Д. Иловайски, «Кремуций Корд» от Н. Костомаров и «Восточний вопрос и България» от И. П. Липранди. Стихосбирката «Песни и стихотворения» — поетическа равносметка .. .. стр. 531—671

X

В пламъците на въстанието

Създаване на Гюргевския централен комитет. Предпоставки. Цели и задачи. Дейността на Ботев след напускане на Централния комитет до пролетта на 1876 г. Начало на идеята за организиране на чета. Подготовка и състав на четата. Ботев — войвода. Планът за минаване на Дунава. «Нова България». Завладяването на «Радецки». Към Балкана. Епопея на героизъм и саможертва. 20 май (1 юни) 1876 г. След смъртта на войводата. Подвигът и величието на четата .. .. стр. 672—760

Заключителни думи .. .. *стр. 761*

Резюме на руски език .. .. .. *стр. 769*
Резюме на френски език .. .. *стр. 779*
Азбучен показалец на имената *стр. 789*
Азбучен показалец
на географските имена .. .. *стр. 817*

I
Ранни години

КАЛОФЕР. РОЖДЕНА ДАТА. РОДИТЕЛИ. УЧЕНИК В КАЛОФЕР И КАРЛОВО. СТРЕМЕЖ КЪМ ПО-ГОЛЯМО ОБРАЗОВАНИЕ

Чудна е природата, която обкръжава Калофер, родния град на великия революционер и поет. На север Стара планина величествено възправя най-високия си връх Юмрукчал, който сега носи името на Ботев. До него откъм запад е долепила широкото си било Чафадарица. Нагънатa и разнообразна, планината се спуска бавно надолу, задържа се около красивите Купени, стремително продължава своя път през Рая и Джендема, пропълзява на юг като богато разклонена седловина, наречена Кръстец, и се слива със Средна гора. Тук в една падина по двата бряга на Тунджа е разположен Калофер. Планинските разклонения, надиплени и гористи, обхващат отвред града. Подобно на широко разлени вълни те се губят в далечината на хоризонта, снишават се постепенно и се сливат на изток с низината на Казанлъшкото поле, а на запад —с Марно поле, което е част от карловската котловина.

Тая удивителна природа, наситена с красота и мощ, захранва въображението на великия поет и мислител.

Градът възниква до известна степен като приемник на старото селище Звъниград или Звониград, разположено край Средна Курнидица (Куриница, Бяла или Манастирска река) на запад от Калофер.[1] Разрушено и отпустошено при нашествието на турците, селището запустява. Вероятно голяма част от населението е била избита, а друга — откарана в робство. Само една дружина от въоръжени мъже, останали без дом и близки, дълго се скита из девствените гори на днешния Калофер и храбро се бори срещу нашествениците.

Преданието свързва възникването на града с дейността на тази дружина и нейния войвода Калифер. Турците счели за разумно да от-

---

[1] Няма положителни данни за Звониград или Звъниград, предходника на Калофер. С известна сигурност се посочва само неговото местоположение — около 4 км западно от Калофер и на север от шосето Карлово—Калофер. Всички известни сведения за него са събрани от Н. НАЧОВ, Калофер в миналото, С., 1927, стр. 645—647. Вж и ГЕНОВЕВА ЦАНКОВА ПЕТКОВА, Археологически данни в една географска карта на Калофер от 1874 г., Сп. «Археология», II (1960) — ки. 1, стр. 43—46.

стъпят и с компромисно споразумение да турят край на продължителната съпротива. Завоевателите опростили прегрешенията на Калифер и на неговата дружина и им позволили да се заселят на мястото на днешния Калофер. Войводата дал името си на новото селище и понеже то се състояло само от мъже, поселниците трябвало да се погрижат за задомяването си. И тук, в подножието на Стара планина, се повтаря известното заграбване на сабинянките. С отвличане калоферци си взели жени от близкия Сопот.[2]

Заедно с образуването на селището новите поселници добили и известни правдини: да не плащат данък (арач), в селото им да не се заселват турци и да не преминават през него «с кован кон и с оръжие».[3] Същевременно калоферци получили крепостен акт, който определял границите на едно обширно селско землище.[4] От своя страна заселниците се задължили да се грижат за сигурността на прохода, който минава през седловината и свързва двете съседни полета, да изпращат коняри за султанските коне и да издължават редовно данъка си към джамията Сюлеймание в Цариград, на която калоферското землище било посветено за вакъф.

Свсето историческо битие като нов град Калофер започва през XVI в. Неговият основател е отдавна мъртъв, но споменът за юначния войвода живее в съзнанието на народа и гробът му грижливо се

---

[2] Сведенията около възникването на града и неговата ранна история са противоречиви и несигурни. Повечето от тях са варианти на едни и същи предания и спомени. Те бяха издирени, събрани и обнародвани от Н. НАЧОВ в «Калофер в миналото», С., 1927, стр. 7—17. Пак там са включени и хипотезите за името на Калофер.

[3] Из ръкописите на ЕНЬО ХР. КЪРПАЧЕВ, С., 1932, стр. 25—27. Калоферци обаче не са били освободени от всички данъци. Според преписа на един ферман от 1834 г. те са плащали кесим още когато селището «се състояло от 10 къщи». (Пос. съч., стр. 58.) По-късно те са плащали всем вида данъци. (Вж. Д. х. ГЕНДОВ, Историята. — Сборник на Калоферската дружба, кн. I, С., 1908, стр. 63—65.)

[4] Според един препис за границите на вакъфа през 1712 г. «в Калофер е имало 340 души раи и 13 воденици и всичките казани раи били определени за дервентджии». (Н. НАЧОВ, Калофер в миналото, С., 1927, стр. 2.) ПОП КОНСТАНТИН съобщава, че по-рано Калофер е бил по-голям, но след възобновяването му имал едва 500—600 семейства. (Описание на Пловдивската епархия 1819. — Известия на Географското дружество, кн. III, 1936, стр. 197.) Повечето от сведенията, които са от миналия век, твърдят, че Калофер е имал 6000, а според някои 7000 жители. (Вж. Н. НАЧОВ, Калофер в миналото, С., 1927, стр. 26—33.) Според Д. х. ГЕНДОВ до Освобождението Калофер е имал около 1000 къщи и около 4500 жители. (Историята. — Сборник на Калоферската дружба, кн. I, С., 1908, стр. 61.) При първото преброяване от 1884 г. Калофер има 3928 жители и 964 къщи.

В края на XVIII и в началото на XIX в. Калофер е бил на два пъти разграбен и почти изцяло опожарен от кърджалиите. За трети път той бива изгорен изцяло от турските войски през Освободителната война от 1877 г. Тогава изгарят и всичките му архиви заедно с голямата училищна библиотека.

пази и днес.[5] От новото селище на горди и смели планинци и работливи сопотнянки излизат предприемчиви и свободолюбиви поколения.

Привилегиите, които Калофер придобива още със самото си възникване, играят значителна роля в неговото развитие. Някои от тях вероятно са отпаднали поради трудното им изпълнение. Сигурно турците не са разковавали конете си и не са предавали свсето оръжие, когато влизали в Калофер. Самото развитие на турската държава е налагало едни или други промени в дадените вече привилегии. В един ферман от 1835 г. се разпорежда «калоферци да не приимат в къщите си турски чиновници и войници», които минават през града. «Последните да отиват на хана и да се хранят, като си плащат.»[6] За даден период привилегиите били изцяло премахнати, но по късно били възстансвени и калоферци, както изглежда, докрай запазват положението си на пазачи на прохода (дервентджии).[7]

Но независимо от тия промени привилегиите са дали възможност на калсферци да запазят чисто българския характер на своето селище. Те са подхранвали националното самочувствие на населението и са подпомагали неговото народностно самосъхранение.

Разположен на пътя между две планини и две полета, Калофер се развива под силното влияние на заобикалящата го среда. Проходът заемал значително място в неговия живот. В борбата за осигуряване на своя поминък калоферци е трябвало да воюват преди всичко със суровите условия на балканската природа. Голяма част от усилията на населението са насочени към обработване на земята, която обаче съставлявала само 1/5 от цялото землище на града. От друга страна, планинският характер на почвата и примитивното й обработване не са благоприятствували развитието на земеделието.[8] И затова, приспособявайки се към условията, калоферци отделят значително място, сили и време за отглеждане на розата и за произвеждане на

---

[5] К. ИРЕЧЕК пръв дава сведения за гроба на Калифер войвода. (Княжество България, ч. II, Пловдив, 1899, стр. 374.) Най-подробни сведения за него обаче съобщава старият калоферец Д. ПАНИЧКОВ. (Вж. Н. НАЧОВ, Калофер в миналото, С., 1927, стр. 9—10.)

[6] Из ръкописите на ЕНЬО ХР. КЪРПАЧЕВ, С., 1932, стр. 59.

[7] Според К. ИРЕЧЕК привилегиите били унищожени от Селим II (1566—1575), а възстановени от Мурад III (1575—1594). (Княжество България, ч. II, Пловдив, 1899, стр. 375). СТ. Н. ЦЬОЙБАШИЕВ твърди, че едва Абдул Меджид унищожил всички стари привилегии на калоферци. (Бележки за Калсфер. — Сборник на Калоферската дружба, кн. II, С., 1924, стр. 129.) Според един препис на ферман от 1815 г. на калоферци са били отнети и привилегиите им на дервентджии. (Из ръкописите на ЕНЬО ХР. КЪРПАЧЕВ, С., 1932, стр. 57—58.)

[8] Още В. АПРИЛОВ, като говори за Калофер, бележи: «Земеделието по планинските места е неудобно и не достига за прехрана на жителите.» (Денница новоболгарского образования, Одеса, 1841, стр. 115.)

розово масло. По-късно те полагат известни усилия за развитие на лозарството и бубарството.

Няма данни за положението на тия последни клонове на селскостопанския отрасъл, нито за техния икономически ефект. Известно е, че по производство на розово масло Калофер се нарежда след Карлово. Отглеждането на розата очевидно е поглъщало значителна част от усилията на калоферци.[9] И тук обаче на преден план излиза закупчикът, търговецът, износителят, който е прибирал лъвския дял от печалбата.

Сравнително по-благоприятни са били условията за развитие на животновъдството, тъй като пасбищата заемали 1/3 от цялото землище на града. Но и то остава само допълнителен поминък на населението. Няма данни за търговия с добитък, а изнасяните в Европа «оцветени кожи» калоферци закупували от карловските кожари. В града кожарството не е било развито.[10] Значителна част от произведеното масло и сирене се изнасяла в Цариград.

Основният занаят на калоферци, който бил свързан с широко разделение на труда и с пълна заетост на цялата работна сила, било гайтанджийството. В разцвета на занаята в Калофер са работели 1000 чарка (в Карлово, чието производство е най-голямо — 2000), разположени по двата бряга на Тунджа. Всяка чаркчийница, наричана още чаркова одая, е имала 6 до 10 чарка за плетене на гайтан.[11]

За това индустриализиране на производството, което дотогава е било ръчно и домашно, са били необходими значителни капитали. Общата стойност на чарковете е предполагала основен капитал от 1 000 000 гроша, тъй като един чарк е струвал около 1000 гроша. Производството обаче се е нуждаело и от големи оборотни средства. Всеки чарк, както ни уверява един съвременник, изплитал годишно по 2000 топа гайтан. Годишното производство възлизало на 50 000 пакета по 40 топа гайтан в пакет. Пакетът тежал 2 $^1/_2$ оки и се про-

---

[9] «Повечето от калоферци, съобщава ПОП КОНСТАНТИН, търгуват с Европа, изпращайки оцветени кожи, тъй наречените кордовани, и други свои произведения.» (Описание на Пловдивската епархия, 1819. — Известия на Географското дружество, кн. III, 1936, стр. 197.) Като отбелязва, че «оскъдността на местните произведения обърнала внимание на калоферци към външна търговия», В. АПРИЛОВ съобщава: «Те търгуват по цяла Турция, Влахия, Молдавия, Русия и Австрия, дето докарват изработени кожи и розово масло, а оттам докарват разни манифактури.» (Денница новоболгарского образования, Одесса, 1841, стр. 115.) За розопроизводството в тоя район вж. ИВ. УНДЖИЕВ, Карлово. История на града до Освобождението, С., 1962, стр. 74—80.

[10] Н. НАЧОВ, Калофер в миналото, С., 1927, стр., 269.

[11] Пак там, стр. 269. Общият брой на чарковете у Н. НАЧОВ е 1200, а у Д. х. ГЕНДОВ — 1000. (Историята. — Сборник на Калоферската дружба, кн. I, С., 1908, стр. 70.)

давал по 105 гроша, а той се произвеждал от 5 оки вълна, която заедно с боята струвала 60 гроша. Остатъкът от 45 гроша оставал «за полза на жените, плетачите, търговците, бояджиите и пр.». Общата сума възлизала «на 2 1/2 милиона гроша»[12]. Авторът на сметката обаче не дава сведения за разпределението на този сравнително голям доход: каква част от него е отивала за трудово възнаграждение и каква е била печалбата.

Машинизирането на производството, както показват фактите, задълбочава социалното разслоение на населението в Калофер. Трудът на жените, най-многобройната част от работниците, заети в производството, е бил жестоко ограбван. «В Калофер, Карлово, Сопот, Копривщица и по други някои села — съобщава неизвестен дописник от Пловдив — хиляди жени предат прежда за гайтан и чорапи и не можат да си изкарат нито насъщний хляб.»[13] Като говори за калоферските предачки, чието положение е било по-различно от положението на карловските, Ив. Богоров бележи, че те «са предадени на преденето дотолкоз, щото и когато ходят по пътя, все работят, ала при всичкото това изкуство, при всичкия им този труд те не могат да спечелят повече от шестдесет пари на ден.» [14] Самият Ботев рисува с най-тъмни бои положението на жените предачки в Калофер: «Не можà вече да търпи народът! Дотегна на сиромаси! Жени вдовици, които на гръб носят дърва да се греят зимас и цял ден въртят чекръка и вретеното да изкарат 3 гроша на неделя да прехранят децата си, а 300 в годината да платят и нахранят царя си, па ако нямат,да им продадат чергата,с която се завиват, и медника, с кого се перат — такива сиротини повече от 25 облякоха се в козинови чували наместо ризи и излязоха да посрещнат Азис паша, който тогава идеше в Калофер да оби-

---

[12] Д. х. ГЕНДОВ, пос. съч., стр. 70. Тази сума в съвременен смисъл е представлявала реализираният доход и съответни амортизационни отчисления, макар че такива не са правени.

[13] «Дунавски лебед», I, бр. 39 от 27. VI. 1861.

[14] ИВ. БОГОРОВ, Няколко дена разходка по българските места, Букурещ, 1868, стр. 20. В борбата за осигуряване на своя поминък трудолюбивите калоферки тъкали твърде много и шаяк, който търговците закупували и изнасяли главно в Цариград. Тук голямата калоферска колония от абаджии приготвлявала от шаяка готови дрехи главно за нуждите на държавата. (За живота и дейността на балкапанските търговци и абаджии калоферци в Цариград — в Хамбаря и в Галата — вж. Н. НАЧОВ, Калофер в миналото, С., 1927, стр. 35—54.)

Дълго време калоферци търгували успешно с Виена, но настаналата голяма парична криза след войните на Наполеон ги разорила. По-късно те пренесли търговията си в Одеса, Цариград и Мала Азия. В Одеса през Възраждането търгували известните калоферци Стефан Д. Тошкович, Николай Миронович Тошков, Стефан и Евстатий Д. Мутеви и др. В Цариград добиват голяма известност и влияние братята Христо и Никола Тъпчилещови и др. (Вж. Н. НАЧОВ, пос. съч., стр. 462—484 и др.)

коли черната рая, и да му се оплачат. Бедните! От варварин милост искаха и виkаха: «Аман от чорбаджии! Юря [до гуша] от данъци! И сълзи като град течаха от очите им. . .»[15]

Жестоко експлоатирани са били и чираците, и калфите. Тяхното безправно положение и тежки условия за работа са добре известни. При това мнозинството от тях са имали качествата и опита на своите майстори.[16]

Очевидно големите печалби са отивали в ръцете на търговеца капиталист и на крупните гайтанджии, които са били и търговци, а наемните работници са се задоволявали с трохите.

Икономическата мощ на формиращата се буржоазия расте, а заедно с това се засилва и общественото ѝ влияние. Нейни представители се издигат като видни търговци в Цариград и другаде, а останалите в Калофер стават пълновластни господари на града. Почти до Освобождението те държат в ръцете си общината и църковно-училищното настоятелство. Влиянието им пораства до такава степен, че те упражняват властта си и при подбирането на мюдюрите на Калофер, които заедно с няколкото заптиета били единствените представители на турската власт в града.

Все по-дълбокото класово разслоение, растящата пропаст между народа, от една страна, и чорбаджийството и забогатяващата буржоазия, от друга, поразяват младия и наблюдателен Ботев. В Калофер той за пръв път се сблъсква със социалните противоречия, които разкъсват неговия поробен народ. И затова по-късно убедено заявява: «В Калофер познах аз чорбаджият и сиромаха, турчина и народа.»[17]

С развитието на занаятите и търговията калоферци осъзнават и необходимостта от по-широко образование, което да отговаря на нуждите на живот. И градът не изостава от общото просветно и културно развитие на своето време. Жаждата за знания и стремежът към по-голямо образование обхващат все по-широко народните маси. «Кога в 1876 г. дойдох в Калофер — съобщава Ив. Г. Чунчев, — смаях се,

---

[15] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 257.

[16] Вж. ИВ. УНДЖИЕВ, Карлово — история на града до Освобождението, С., 1962, стр. 61—64.

[17] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 253.

Почти всички калоферци от «видни родове и семейства» са се занимавали с търговия. Като говори за Недьо Начов (Начоолу), историкът на Калофер разкрива социалната същност изобщо на калоферския чорбаджия. Начоолу се занимавал с търговия на гайтани и вълна, имал добри ниви, прекупувал десятъка (юшура), имал и хан — най-добрия в Калофер. Дълго време бил член на черковно-училищното настоятелство и аза в конака. «Той беше едър и представителен и един от най-видните калоферски чорбаджии.» (Н. НАЧОВ, Калофер в миналото, С., 1927, стр. 421.) Броят на тия чорбаджии, «постоянните търговци на Калофер», не е бил малък. (Вж. Д. х. ГЕНДОВ, Историята. — Сборник на Калоферската дружба, кн. I, С., 1908, стр. 71.)

като видях, че твърде нарядко има неграмотен мъж, дък жени млади и стари знаят да четат и пишат, когато в Пловдив и Пазарджик малцина мъже бяха грамотни, а жени такива почти нямаше.»[18]

Килийните училища в Калофер се помнят от 1820 — 1825 г. Още от това време се споменават значителен брой учители, между които е и Неофит Бозвели.

Няколко години след създаването на Габровското училище с помощта на калоферските търговци от Одеса градът се сдобива с двуетажно училище, в което един от учениците на Неофит Рилски — Брайко х. Генов от Карлово, въвежда взаимния метод. По-късно, през 1845 г., калоферци започват строежа на ново, голямо училище, което завършват в 1848 г. «Това училище — бележи Н. Геров, който се отбива за няколко часа в Калофер след завършване на ученето си в Одеса — ще стане най-хубаво от тия, които съм виждал тука.»[19] Както е известно, при строежа на това училище калоферци е трябвало дълго време да преодоляват противодействието на турската власт.

Добре подготвени учители с високо съзнание за обществен дълг, някои от тях изтъкнати книжовници, издигат Калоферското училище между първите в страната. Безспорни заслуги в това отношение имат учителите Ботьо Петков, Хр. С. Брадинов, Сп. Съйков, Ст. Зафиров, Дим. Г. Фингов, Ив. Г. Чунчев, Ст. П. Джансъзов и др. Централна фигура между тях е бащата на Хр. Ботев — Ботьо Петков, който учителствува почти само в Калофер и заема видно място в историята на нашето Възраждане.[20]

Въпреки малкия брой на учителите развитието на училището е вървяло твърде бързо. През 1859 г. към взаимното училище, както се вижда от една дописка в «Цариградски вестник»[21], е имало вече три класа. Само осем години по-късно Калоферското училище има вече «три отделения: взаимно, подготвително и горно, или гимназиално», което се състояло от четири класа. В тях наред с общоустановените предмети се изучавали физика и алгебра, френски, руски, гръц-

---

[18] Н. НАЧОВ, Калофер в миналото, С., 1927, стр. 110.

[19] Из архивата на НАЙДЕН ГЕРОВ, кн. II, С., 1914, стр. 943. По-късно ИВ. Г. ЧУНЧЕВ подробно и живо описва Калоферското училище. (Вж. Спомени от петгодишното ми учителствуване в Калофер (1867—1872 учебни години). — Сборник на Калоферската дружба, С., 1924, стр. 43—44.).

[20] Руският учен В. ИВ. ГРИГОРОВИЧ, който през лятото на 1845 г. минал през Калофер, пише: «Училището, в което ще се преподават предметите на български език, сега се градеше. Догде се свърши, почетният учител Ботьо Петкович, руски възпитаник, образувал доста добро временно училище.» (Очерк путешествий по Европейской Турции, Казан, 1848, стр. 168.)

[21] Цариградски вестник, X, бр. 447 от 5. IX. 1859. Дописката е от 25 август и е изпратена от школския епитроп Драган Д. Манджук.

ки и турски език, понятия от логика, риторика и диплография.[2]

Общият брой на учениците през 1867 г. бил 302, от които 130 учели във взаимното училище, 100 — в подготвителното и 72 — в горния гимназиален курс.[23] През следващите две учебни години в трите степени на Калоферското училище са учели 400 ученици.[24] Голям бил броят и на тези калоферци, които в различно време са следвали в чужбина.[25]

Калофер не изостава назад и по отношение на девическото образование. Отначало и то минава през килиите на женските метоси, а когато в 1848 г. градът изгражда до р. Тунджа голямото мъжко училище, старото училище станало девическо. Монахините постепенно били заменени със специално подготвени учителки, някои от които се проявявали и в книжовното поле: Рахаил Г. Барак-Душанова, Парашкева Ив. Шушулова, Богдана Ирасек Хитова и др.[26] От 1868 до 1872 г. ежегодно в девическото училище на Калофер е имало 200 ученички, а броят на учителките до 1875 г. се е движил между 3 и 5.[27]

Самообразованието и общественото развитие на калоферци получават нов подем след образуването на мъжкото културно-просветно дружество «Напредък» и на женското учебно дружество «Просвещение» към края на 1869 г. Дейността на мъжкото дружество се изразява главно в просветни събрания. Твърде бързо то става средище на читалищната дейност на калоферци. От 1873 г. тази дейност се съсредоточава в двуетажната сграда на читалището, издигната на площада в града.

Подобна дейност развива всред калоферките и женското учебно дружество «Просвещение». Ръководено от дълбокото убеждение, че и българката трябва да получи образование, то си поставя задачата да снабдява с помагала девическото училище и да подпомага бедните ученички в следването им. И още при първата подписка то събира от 69 калоферки 11 306 гроша волни помощи. Същите членки на дру-

---

[22] От едно писмо на Ботьо Петков обаче до Т. Ст. Бурмов от 6 септември 1860 г., в което калоферският учител разказва за годишния изпит в края на учебната 1859—1860 г., се вижда, че още тогава в града е имало четири класа. (Н. ТРАЙКОВ, Неиздадени писма от Ботьо Петков. — Христо Ботев, Сборник по случай сто години от рождението му, С., 1949, стр. 773—774.)

[23] Ю. ИВАНОВ, Документи по нашето възраждане. — Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, кн. XXI, С., 1905, стр. 83—84.

[24] Н. НАЧОВ, Калофер в миналото, С., 1927, стр. 181.

[25] Н. НАЧОВ дава почти пълен списък на калоферците, учили в 25 града на Европа и добили висше образование. (Пос. съч., стр. 196—198.)

[26] Н. НАЧОВ дава подробни сведения за всички учителки, работили в девическото училище на Калофер. (Пос. съч., стр. 199—215.)

[27] Н. НАЧОВ, пос. съч., стр. 214. Авторът черпи тия сведения от Летоструй, IV (1872), стр. 85, и от една дописка във в. «Източно време», I, бр. 39 от 9. XI. 1874. Дописката е от 14. X и е без подпис.

жеството внасят и годишния си членски внос, който се движи между 10 и 20 гроша.[28]

Порасналият интерес към книгата намира израз в активната и щедра подкрепа, която калоферските «спомоществуватели» оказват при издаването на нови книги. Тази необходима форма за издаване на книгите при тогавашните условия утвърждава съществуването и развитието на българската книжнина.

Калсфер взема почина според спомените на Д. Паничков и за едно от първите честувания на Кирил и Методий, което станало към 1854 г., но не успяло «да се утвърди въпреки предприетите организационни мерки»[29]. По-късно обаче тържественото и всенародно празнуване деня на Кирил и Методий като празник на българската просвета, в който през 1867 г. взема участие по един незабравим начин и сам Хр. Ботев, добива дълбоко национално значение.[30]

Театралните представления също са давали значителен принос за културното и общественото развитие на града, за повдигането и укрепването на националния дух на калоферци.

През втората половина на века Калофер заживява вече пълноценно с основните стремежи на епохата, с идеалите и борбите на целия народ.

Христо Ботев е роден на 25 декември 1847 г. (6 януари 1848 г.).[31] Въпросът за неговата рождена дата въпреки дългата си история доскоро не бе решен. Липсата на сигурни и неоспорими данни не даваше възможност да се направят категорични изводи. Относно деня и месеца няма спор и всички единодушно приемат 25 декември стар стил за рождена дата на Ботев. По отнсшение на годината обаче гледищата се разделят на две: едни автори приемат, че той е роден в 1847 г., а други — в 1848 г.

---

[28] Н. НАЧОВ, пос. съч., стр. 246—248. Авторът взема тези данни от една дописка — «Устав на женск. учебно дружество «Просвещение» в Калофер». — В. «Македония», IV, бр. 16 от 13. I. 1870 г.

[29] Б. СТ. АНГЕЛОВ, Празникът на славянските просветители Кирил и Методий. — Известия на Института за българска история, кн. V, С., 1954, стр. 264. Авторът неточно отнася това събитие към 1852 г.

[30] Вж. Н. НАЧОВ, Калофер в миналото, С., 1927, стр. 140 и 225—228. Разсъжденията на автора за времето на първото честуване на празника в Калофер (заб. 1, стр. 141) не подпомагат точното и сигурно установяване на тая дата.

[31] Ботев се е подписвал «Ботйов». След Освобождението някои са пишели името му Ботйов (Ботьов), а други Ботев. Днес вече е установено да се пише Ботев. (Вж. подробно по този въпрос ИВ. ХАДЖОВ, Презимето на поета. — Стихотворенията на Ботева. Поправки и преработки, т. I, С., 1947, стр. 284—297: вж. също: Л. АНДРЕЙЧИН, Ботйов, Ботьов и Ботев — сп. «Български език», XXII, 1972, кн. 4, стр. 366.)

Първото и най-ранно сведение за рожденатa година на Ботев дава баща му Ботьо Петков. «Син ми са е родил в 1848 г.», пише той на Н. Геров на 8 април 1863 г. и съобщава предметите, които е изучавал. На същата дата той пише второ по-интимно писмо до Геров: «По искането Ви бележа за сина си що са е учил и на колко е години. Същото бях забележил в писмото си, което Ви бях пратил лани в Узунджово. Види се, че това писмо или не сте получили, или ако сте го получили, не сте го удобрили да са прати гдето трябва.»[32] В случая Б. Петков има пред вид заявлението си от 15 септември 1862 г., писано на руски език, в което моли Геров да ходатайствува за отпускане държавна стипендия на сина му Христо, който бил 14-годишен.[33] И двете писма, както и заявлението от 1862 г., изпратено в Узунджово, свидетелствуват за усилията на Б. Петков да настани сина си в руска гимназия. Бащата не споменава деня и месеца, а се задоволява да посочи само възрастта и годината на раждането

В доклада си обаче, който изпраща по тоя повод до Азиатския департамент на руското правителство на 17 май 1863 г., Н. Геров не е възприел данните за Ботевото раждане, съобщени от Б. Петков. От този доклад узнаваме, че Ботев «е бил с една година по-стар за приемане в руска гимназия, но поради знанията му може да постъпи в по-горен клас». А в характеристиката, която прилага към доклада си, Геров изрично бележи, че Ботев е на 16 години — «. . . имеет 16 лет от роду». т. е. роден е през 1847 г. [34]

Първият биограф на Ботев Зах. Стоянов, който събира сведения «от родителите, братята, съпругата и родните Ботйови»[35], приема за рождена дата «25 декември 1847 г. в началото почти на още познаменитата за новите идеи и свободни начала — 1848 г.»[36]. Между писмените материали той използува и бележките на К. Тулешков,[37] според когото Ботев е роден в 1848 г. Но това не го разколебава да приеме твърдението на Ботевата майка и неговите близки и да установи за рождена година 1847.

С тези сведения доскоро се изчерпваше почти всичко, което знаехме за рождената година на Ботев. Мненията на отделни автори, почиващи на общи впечатления и несигурни догадки, не внасят нищо съществено за изясняване на въпроса.[38] Съществува и друго схва-

---

[32] Из архивата на НАЙДЕН ГЕРОВ, кн. I, С., 1911, стр. 32.

[33] Н. ТРАЙКОВ, Неиздадени писма от Ботьо Петков. — Христо Ботев, Сборник по случай сто години от рождението му, С., 1948, стр. 776—777.

[34] Документи за българската история, т. I, С., 1931, стр. 322.

[35] ЗАХ. СТОЯНОВ, Христо Ботйов, Русе, 1888, стр. 20.

[36] Пак там, стр. 25.

[37] Пак там, стр. 20.

[38] СТ. ЗАЙМОВ бележи, че Ботев е бил «на 17-годишна възраст, когато постъпил ученик в Одеската класическа гимназия». (Миналото. Етюди върху «Запис-

щане, според което 1846 г. е най-вероятната рождена година на Ботев.[39] То не изнася нови факти, а съображенията, които изтъква, не са убедителни.

Този въпрос бе разискван и по време на честването на 100-годишнината от рождението на Христо Ботев. Мих. Димитров отначало приема за рождена 1848 година,[40] по-късно допуска «за много вероятно бащата на поета да е намалил годините на сина си, боейки се, че последният няма да бъде приет в учебното заведение», и възприема 1847 г.[41] Още по-късно отново се връща към първоначалното си схващане, тъй като «бащата през 1863 г. — само 15 години след раждането на сина си — е знаел по-добре датата на раждането, отколкото майката 40 години след тая дата. . . Разпитването на този и друг и устните показания, към които прибягнал Зах. Стоянов, винаги са по-малко сигурни, отколкото един писмен документ.»[42]

Ал. Брумов, за когото «въпросът за точната дата на Ботевото рождение е все още спорен», също отхвърли датата, приета от Зах. Стоянов, понеже «не почива на никакъв документ, а само на сведенията, дадени на Стоянов от близките на Ботев». Устните сведения на Ботевите близки «могат да се приемат безрезервно само що се отнася до деня на Ботевото раждане, а не и до годината. . . Единственият документ, с който разполагаме», е писмото на Ботевия баща до Н. Геров от 8 април 1863 г. Въз основа на него «можем да приемем само годината 1848 за рождена година на Ботев. Всичко друго, което би се изтъкнало против тази дата, са само съображения, които могат да са и правдиви, и остроумни, но не притежават нито значението, нито силата на документа.» Н. Геров според Бурмов е «сбъркал в изчислението си», като съобщава в писмото си до Азиатския департа-

---

ките» на Зах. Стоянов, С., 1896, стр. 146.) Според ИВ. КЛИНЧАРОВ Ботев е роден «на връх Коледа 1847 г.» (Христо Ботйов, С., 1910, стр. 59.) Н. НАЧОВ се позовава на писмото на Б. Петков от 8 април 1863 г. и приема за рождена дата 25 декември 1848 г. (Христо Ботев, С., 1918, стр. 9—10.) ЕВГ. ВОЛКОВ отначало твърди, че «Ботев в 1864 г. е бил само на $15^1/_2$ години, а в 1866 — 17 г.» (Христо Ботев, Сб. на БАН, С., 1921, кн. XV, стр. 23.) По-късно обаче той приема за рождена дата 25. XII. 1848. (Христо Ботев, М. —П., 1923, стр. 17.) Г. БАКАЛОВ също приема 25 декември (ст. ст.) 1848. (Христо Ботев, С., 1934, стр. 19.)

[39] ИВ. КР. СТОЙЧЕВ, Към уточняване на рождената дата на Христо Ботев. — Сп. «Исторически преглед», X (1954), кн. 1, стр. 95—103. Вж. и МИХ. ДИМИТРОВ, Съображения и факти при решение на въпроса, кога е роден Хр. Ботев. — Известия на института «Христо Ботев», кн. I, С., 1954, стр. 328—331.

[40] МИХ. ДИМИТРОВ, Христо Ботев, Биография, С., 1924, стр. 7.

[41] ХРИСТО БОТЕВ, Съчинения, С., 1940, стр. 7, и 1945, стр. 9.

[42] МИХ. ДИМИТРОВ, Кога е роден Христо Ботев. — В. «Отечествен фронт», IV, бр. 1008 от 14. XII. 1947.

мент, че през 1863 г. Ботев е бил на 16 години. Тогава той е бил на 15 години.[43]

Така под влияние на тези възгледи на 25 декември 1948 г. (н. ст. — на 6 януари 1949) бе честувана Ботевата стогодишнина. Но и тогава съществуваше схващане, което обосноваваше рождената година, установена от Зах. Стоянов. «Щом приемем месеца и датата от Зах. Стоянов и щом само пет дена от годината 1847 до 1848 са разликата между сведенията, дадени от бащата на Ботев, то трябва да приемем това, което ни казва Зах. Стоянов по данни от майката на Ботев, жена му, братята му и родините му, а именно 25 декември 1847 г.»[44]

В края на 1969 г. бе открит един нов документ, който разреши окончателно въпроса за рождената година на Ботев.[45] С циркулярно писмо от 18. II. 1870 г. Министерството на просветата в Румъния иска от всички училища да представят сведения за учителския състав. В сведенията, кито главният учител на Измаилското първоначалто училище № 1 попълва на 5 април 1870 г. и кои то били регистрирани в министерството на 16 април с. г., на шесто, последно място фигурира и Ботев под името Христо Петров. В първата графа са посочени рожденте години на всеки учител. Срещу името на Ботев е написано «22 години. 25. XII. 1847 г.». В последната графа, озаглавена «Долуподписаният атестира точността на данните», Ботев е потвърдил рождената си дата със своя подпис — Хр. Петров.[46] Върху

---

[43] АЛ. БУРМОВ, Рождената дата на Христо Ботев. — В. «Работническо дело», XIX, бр. 292 от 14. XII. 1947.

[44] СТ. КАРАКОСТОВ, Кога е роден Христо Ботев и кога е стогодишнината от рождението му. — В. «Отечествен фронт», IV, бр. 1007 от 13. XII. 1947; също: КАРАКОСТОВ, Към дискусията за рождената дата на Христо Ботев. — В. «Работническо дело», XIX, бр. 299 от 21. XII. 1947. Като превръща рождената дата в нов стил, авторът погрешно посочва 7 януари. Разликата между стар и нов стил за събития от XIX в. е 12 дена и следователно 25 декември съответствува на 6 януари.

[45] Заслугата за това принадлежи на румънския учен д-р Н. ЧАКИР. След прехвърляне на огромен архивен материал в румънското министерство на просветата той открива този интересен документ и придружен с факсимиле, го публикува в отделна статия. (Неизвестни документи за Христо Ботев. — В. «Отечествен фронт», XXVIII, бр. 7868 от 13. I. 1970.) В точен превод документът бе публикуван от Г. ГОТЕВ, Новоустановената рождена дата на Христо Ботев. — Сп. «Лик», VI, 1970, кн. 4, стр. 23—24. Вж. също Н. ЧАКИР. Нови тълкувания за живота и дейността на Христо Ботев. — Сп. «Исторически преглед», XXVII, 1971, кн. 1, стр. 79—84.

[46] Под това име Ботев фигурира като учител в Измаил. При издаване на разрешителното за учителстване служителите в министерството са прочели погрешно името му и го записват «Петров» вместо «Петков». Ботев не е счел за нужно да се погрижи за поправката на допуснатата грешка и приема това име вероятно като удобно прикритие на своята самоличност. (Вж. МИХ. ДИМИТРОВ и Н. ТРАЙКОВ, Принос към биографията на Христо Ботев. — Известия на института «Ботев—Левски». кн. III, С., 1959, стр. 263.)

автентичността на документа не тегне никакво съмнение. Неговият съставител е могъл да вземе въпросните сведения само от Ботев.[47] По значение този документ има стойност на свидетелство за раждане.[48]

Христо Ботев израства в семейството на виден учител, книжовник, публицист и оратор. Син на беден занаятчия, Ботьо Петков (1815 — 1869), бащата на Ботев, се учи в родния си град Карлово, където завършва школата на Райно Попович. През 1836 г. той е все още в Карлово. На следната година продължава ученето си в Пловдив. Не се знае дали е започнал учителстването си в Карлово. Той пеел в църквата и калоферци, които често посещавали Карлово, харесали Ботьо Петков за хубавия му глас и го взели за учител и певец. Млад момък, през 1839 г. той е вече учител в Калофер.

През 1840 г. Б. Петков учи в Одеската семинария. Одеските българи замолили генерал-губернатора да издейства от императора разрешение за следване на две българчета в Ришельовския лицей и на две в семинарията на държавни разноски. Разрешение се получило само за семинарията. Препоръчан от Райно Попович, който високо ценял своя възпитаник, Ботьо Петков е между избраните ученици.[49] В семинарията той е между малцината българи, които показ-

[47] При това датата «може да се приеме като документално установена, тъй като графите със сведенията са попълнени по представени от всеки учител документи. За това свидетелствува самият главен учител, който е оставил непопълнена графите срещу името на румънския учител Флореску, обяснявайки писмено: «Поради липса на документи, които се намират понастоящем в министерството.» (Г. ГОТЕВ, пос. публикация, стр. 24.)

Трябва да отбележим, че в дискусията за рождената година на Ботев бе пренебрегнат и забравен един твърде важен документ — актът за раждане на Ботевата дъщеря Иванка — № 337/1876 г., издаден от регистъра за гражданското състояние на родените в Букурещ и подписан от Ботев като свидетел. В него е отбелязано, че по това време той е 29-годишен. Това обстоятелство на свой ред посочва 1847 г. за рождена година на Ботев. (В. ХРИСТУ, Нови сведения за Хр. Ботев. Сп. «Читалище», XXVII, 1948—1949, кн. 3, стр. 169.)

[48] Преди време възникна и друг спор — относно родното място на Ботев. Някои карловци начело с Н. Славчев застъпиха становището, че Ботев е роден в Карлово, а не в Калофер. Изтъкнатите доводи и съображения обаче не бяха убедителни. Излишният шум, който се вдигна по тоя въпрос, заглъхна с издаването на двете брошури: Н. НАЧОВ, Де е роден Христо Ботйов?, С., 1933, 19 стр., и Н. СЛАВЧЕВ, Родното място на Христо Ботйов, Карлово, 1934, 36 стр., където са събрани всички данни около този спор.

[49] За изпращането на Ботьо Петков в Одеса Д. ФИНГОВ съобщава следното: «В Калофер дохожда писмо из Одеса от калоферците Евстатия Мутев, Никола М. Тошков и Стефан Д. Тошкович. С това писмо те искали калоферци да изберат едно способно момче от Калофер за учител. Учител Ботьо се научава за това нещо и додето калоферци да изберат подходящо момче, написва едно писмо до ка-

ват «твърде добри способности», но в началото на 1843—1844 учебна година вероятно поради прекратяване на издръжката му от калоферската община бива принуден да се завърне в България. Изпълнен с горещо желание да служи на своя народ, добре подготвен, Ботьо Петков се установява в Калофер и поема отново попрището на народния учител.

Със своите качества на училищен организатор и добър педагог Ботьо Петков се налага бързо като един от най-видните учители не само в Калофер, но и в цялата страна. «Доотогаз в Калофер такъв модерен учител за класовете нямало ни в Карлово, Казанлък, Копривщица, нито в Пловдив, който бил удавен в гърцизма.»[50]

Още в началото на своята дейност Ботьо Петков прави редица преобразования — разделя учениците на класове и започва да преподава новобългарска граматика,като се ръководи от Богоровата «Първичка българска граматика», излязла в Букурещ през 1844 г. Известно време той преподава и гръцки език,но по-късно, когато борбата между българския народ и гръцкото духовенство се изостря, изхвърля гръцкия език от програмата и въвежда руски език като учебен предмет в горните класове на трикласното училище. С голяма любов Ботьо Петков преподава география, история и други предмети.

Скоро името на учителя Ботя се прочуло надалеч, прочуло се и Калоферското училище.[51] Около Ботьо Петков се събрали много ученици, между които имало и доста възрастни, дошли да се доучват. Имало ученици и от далечни селища — Чирпан, Дупница (Станке Димитров), Габрово, с. Рила и др., та дори и двама светогорски калугери. «Ботьо Петков — съобщава Д. Фингов, негов ученик и колега по-късно — беше образцов учител: никога не преподаваше урок неразказан, а разказваше тъй ясно и увлекателно и възбуждаше такъв интерес към урока, че внимателните ученици можеха да го научат почти целия само от слушане. За незнаене урок той не наказваше учениците. . ., а кротко и убедително ги увещаваше да се трудят, посочвайки им голямата полза от ученето в човешкия живот, още повече за нашия тъй изпаднал поробен народ. Не вярвам да има негов ученик, който да не се е ползувал от бащинските му съвети и от наука[та му] и който да не споменава името му с признателност. Обаче към мързеливите и немирни ученици той беше твърде строг: много ги

заните калоферци в Одеса и ги моли да земат него за учение. Писмото било тъй добре написано, че те решили него да земат, и писали пак в Калофер да го изпратят незабавно.» (Спомени из живота ми. — Сборник на Калоферската дружба, кн. 1, С., 1908, стр. 122.)

[50] Н. НАЧОВ, Калофер в миналото, С., 1927, стр. 118.

[51] Пак там.

мъмреше, а понякога ги и наказваше, най-често с плесница с двата си пръста на исполинската си ръка.»[52]

През 1846 г.[53] Ботьо Петков се оженва за Иванка Стойкова Дрянкова, природно интелигентна и общителна калоферка, която се отличавала със своята хубост и пеела към 300 народни песни.[54] Майката на Ботев е родена към 1830 г. в Калофер. Тя се омъжва, както било обичайно за онова време, твърде млада и ражда девет деца. От тях Ана се оженва за Хр. Груев и умира рано. Още като малки деца умират едно момиче — Тота, и две момчета с еднакво име — Генко. Петко (1852—1872), едва единадесетгодишен, бива прикован на легло до края на живота си от костна туберкулоза. Стефан (1854 — 1890) се учил в Калофер и една година в Табор (Чехия), известно време е учител в Панагюрище и Букурещ, после служи в Олтеница при Евлоги Георгиев, а след Освобождението е директор на Народната библиотека в Пловдив. Стефан е най-близък другар на Ботев през последните две години от неговия живот и глава на семейството след смъртта на Б. Петков. Той умира от туберкулоза. Кирил (1856 — 1944) е живял най-дълго. Той учи в Калофер и Одрин, учителствува в Гюргево, участвува в четата на брата си и бива заточен в Диарбекир. След Освобождението става офицер, завършва военна академия и достига до чин генерал. Той единствен от Ботевите братя оставя поколение. Боян (1866—1885) учи в Калофер и в българското училище в Букурещ, е след смъртта на брата си — в гр. Николаев (Русия) в пансиона за южни славяни на Т. Минков и в Елисаветград (Киров-

---

[52] Д. ФИНГОВ, Спомени из живота ми. — Сборник на Калоферската дружба, кн. 1, С., 1908, стр. 123; вж. също Н. НАЧОВ, пос. съч., стр. 131—132.

[53] Трудно е да се установи тази година с положителна точност. В писмото си от 5 юли 1847 г., като поздравява Н. М. Тошков за женитбата му, Б. Петков бележи: «Аз съм постъпил в басмаджийския този еснаф още по-напред от вас. . .» (Н. ТРАЙКОВ, Неиздадени писма от Б. Петков. — Христо Ботев, Сборник по случай сто години от рождението му, С., 1949, стр. 770.) Учителят Калист Луков от Сопот на 15 декември 1845 г. обаче съобщава на Неофит Рилски: «Ботьо Петков се оженил в Калофер.» (ИВ. Д. ШИШМАНОВ, Нови студии из областта на Българското възраждане. — Сборник на БАН, кн. XXI, 1926, стр. 272.) МИХ. ДИМИТРОВ приема, че Б. Петков се е оженил през 1846 г. (Ботьо Петков. — Христо Ботев, Сборник по случай сто години от рождението му, С., 1949, стр. 23.) ИВ. КР. СТОЙЧЕВ, като се позовава на писмото на Калист Луков, твърди, че Ботьо Петков се е оженил през 1845 г. Стойчев по този начин се опитва да подкрепи своята теза, според която Хр. Ботев е роден през 1846 г. (Към уточняване рождената дата на Христо Ботев. — Сп. «Исторически преглед», X, 1954, кн. I, стр. 99.) Сега обаче, когато рождената година на Ботев е окончателно установена, можем да приемем за най-вероятно неговите родители да са се оженили през 1846 г.

[54] ИВАН АНДОНОВ съобщава, че Ботев бил записал тия песни и ги знаел наизуст. (Из споменитѣ ми от турско време, ч. I, Пловдив, 1927, стр. 64.)

град) в Катедския корпус или в гимназията. През 1883 г. се завръща в България и постъпва във военното училище. При избухване на войната от 1885 г. той е произведен в чин офицерски кандидат и на 7 ноември в сражението при Сливница бива тежко ранен. След два дена умира от раните си в София.

Братята на Ботев се отличават с пламенното си родолюбие, със своя бунтовен дух и революционна непримиримост. Техните писма говорят за вродената им интелигентност и разкриват способността им да се изразяват ясно, точно, на правилен и жив език.

Съпроводен с много грижи и страдания, животът на Ботевата майка се влошава до краен предел след смъртта на Ботьо Петков, когато остава сама с четири невръстни деца и без всякакви средства за издръжка. Редица вълнуващи нейни писма и писма на децата ѝ разкриват трагичната безизходност, в която се е намирало семейството на Б. Петков. Към съдбата на вдовицата учениците на Б. Петков не проявяват загриженост, а чорбаджиите остават злостно равнодушни. Известно подобрение в положението на семейството настъпва след 1876 г., когато Иванка Ботева напуска Калофер и отива при синовете си в Румъния, където постъпва на работа при Евлоги Георгиев. След Освобождението, заобиколена с вниманието на признателните поколения, тя живее при своя син генерал Кирил Ботев в Пловдив, София, Сливен, Враца. Майката на Ботев умира на 14/27 януари 1911 г. в София.[55]

Женитбата и голямото семейство свързват още по-здраво Ботьо Петков с Калофер. По това време градът строи ново училище, тъй като старото, изградено преди шест години, се оказало недостатъчно. Ботьо Петков, който взема активно участие в построяването на новата сграда, бива заподозрян от турците, че е таен руски агент. Между турците в града и съседните селища открито се говорело, че новата голяма сграда се строи за къшла (казарма) на руските войски. За възникването на това подозрение допринесло и облеклото на Ботьо Петков — той носел дълго сиво палто, което напомняло руски офицерски шинел. Но главната причина за подозрителността на властта несъмнено се криела в независимото държане на калоферския учител, както и в свободолюбивите му идеи. Обясненията, които той дал, не

[55] За живота на семейството на Б. Петков вж. Н. НАЧОВ, Калофер в миналото, С., 1927, стр. 164—169; ИВ. Кр. СТОЙЧЕВ, Иванка Ботьо Петкова.—Христо Ботев, Сборник по случай сто години от рождението му, С., 1949, стр. 49—60. Стойчев погрешно посочва 1910 г. за дата на смъртта ѝ. В сбирка ръкописни трудове на секция «Възраждане» при Института за история на БАН се пазят и останалите очерци от същия автор за братята Петко, Стефан, Кирил и Боян Ботеви (инв. № 62, 63, 64/1955 и 94/1958.) Вж. и публикуваните писма на Иванка Б. Петкова и на някои от Ботевите братя в «Из архивата на НАЙДЕН ГЕРОВ», кн. I, С., 1911, стр. 37—40.

задоволили местния мюдюрин, който поканил казанлъшкия каймакамин да разгледа «казармата» и заповядал да откарат Ботьо Петков в Пловдив. Можем да си представим каква участ би постигнала набедения учител при това тежко подозрение и при жестоките турски порядки. На помощ обаче му се притекъл влиятелен калоферец, който се ползувал с голямо доверие пред турската власт.[56]

«Честен, общителен, услужлив и независим», с високо обществено съзнание и «твърд характер»,[57] Ботьо Петков вършел своята учителска и обществена работа с голяма любов и ревност. Смел и откровен, със свободолюбиви и прогресивни възгледи, той влизал често в конфликт с чорбаджиите, от които бил икономически зависим.

Като учител Ботьо Петков не само въвел и преподавал с любов руски език, но винаги изтъквал големите достойнства и предимства на руската образованост, на руската култура и литература. Благодарение на неговите грижи и усилия училищната библиотека била снабдена с редица ценни руски и френски книги. Тази библиотека изиграва огромна роля при формирането на Вазов като личност и поет, а сигурно не по-малко е било нейното влияние и върху Хр. Ботев. «Прозорците в съседната по-голяма учителска стая — пише Иван Вазов — гледаха над Тунджа, която бучеше под тях. Едната стена заемаше един огромен стъклен шкаф, пълен с руски и френски книги. Тая училищна библиотека игра голяма роля в моето развитие. Без нея аз нямаше да бъда нищо.. . Аз не можех обаче да се ползувам от богатствата на френската литература, знаейки слабо езика. Но затова с толкова по-голяма жажда поглъщах руските книги от шкафа — особено многобройните томове от «Отечественные записки» със статии и съчинения от Белински, Лермонтов, Пушкина,Григоровича, Гончарова и др. . . . И понеже не ходех почти никъде и постоянно се ровех в библиотеката, цял нов мир се откри за мене. Нов вкус се развн така благодарение на руската литература.»[58]

Обременен материално, след като издал превода си на «Критически издиряния за историята българска от Ю. И. Венелина», Ботьо Петков напуска Калофер през 1854 г. и се уславя за учител в Карлово, където се надява да намери по-благоприятни условия за работа.[59]

---

[56] Според Н. НАЧОВ този калоферец бил местният векил Иван Т. Сахтиянджиев. (Калофер в миналото, С., 1927, стр. 119.) Според Д. ПАНИЧКОВ в защита на Б. Петков се явили д-р Ст. Чомаков и чорбаджи Салчо от Пловдив. (Христо Ботев, Неизвестни произведения, под ред. на МИХ. ДИМИТРОВ, С., 1924, стр. 153.)

[57] Н. НАЧОВ, Калофер в миналото, С., 1927, стр. 131.

[58] Ив. Д. ШИШМАНОВ, Иван Вазов — спомени и документи, С.,1930,стр.22—23.

[59] По този въпрос вж. Д. ФИНГОВ, Спомени из живота ми. — Сборник на Калоферската дружба, кн. I, С., 1908, стр. 125; ИВ. ВАЗОВ, Даскалите. Видено и чуто. — Събрани съчинения, т. 8, С., 1956, стр. 73.

Карловци му дават по-голяма заплата, каквато не били плащали на никого от своите учители. Но и в Карлово Ботьо Петков не е могъл да оправи своите сметки, та в началото на учебната 1858—1859 г. се премества отново в Калофер, където продължава да учителствува до края на живота си.

Нуждата и мизерията си остават постоянен спътник на неговото семейство, което живее по чужди къщи и разчита единствено на учителската му заплата. Застанал на страната на народа в борбата му за църковна и общинска свобода, с горд и независим характер, Ботьо Петков не е могъл да разчита на простите и всесилни чорбаджии, които систематически и преднамерено намалявали неговата заплата въпреки постоянното увеличаване на семейните му нужди и задължения. Докато след завръщането си от Одеса той започва да учителствува с 13 хиляди гроша годишна заплата, в края на своето дългогодишно учителствуване получавал едва 4 хиляди гроша годишно, каквато заплата по това време се полагала на новоназначените учители.[60] Калоферската община показала «снизхождение» към болния учител и не прекратила заплатата му, когато боледувал. След смъртта му обаче «оставила той да бъде погребан с доброволните помощи на неговите приятели»[61].

Тук е уместно да припомним оценката на Ботев за калоферските чорбаджии: «Надали има град или село, дето своеволието на чорбаджиите да се е развило дотолкова, както в Калофер. В него освен мюдюрина и няколко заптии други турци няма и всичкото зло, всичкото тиранство е предоставено на самите чорбаджии, които са и агенти, и ортаци на правителството.»[62]

Оставян неведнаж без работа, унижаван от чорбаджии,[63] притиснат от мизерия, заболял от туберкулоза, загубил в продължение на три години четири от децата си, дълбоко загрижен за съдбата на своя първороден син, Ботьо Петков преживял твърде тежко своите последни години.[64] Иван Вазов, който през 1866 г. идва в Калофер, за да учи езика на Омир и Платон, и става не само ученик, но и дру-

---

[60] МИХ. ДИМИТРОВ, Ботьо Петков. — Христо Ботев, Сборник по случай сто години от рождението му, С., 1949, стр. 43—44.

[61] Пак там, стр. 47.

[62] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 256.

[63] Вж. и писмото му до Станчо Брадинов от 3. IX. 1862 г. (Н. ТРАЙКОВ, Неизвестни писма от Ботьо Петков. — Христо Ботев, Сборник по случай сто години от рождението му, С., 1949, стр. 775.)

[64] Вж. Писмото му до Хр. Георгиев от 7. IX. 1867 (Н. ТРАЙКОВ, Неиздадени писма на Б. Петков. — Христо Ботев, Сборник по случай сто години от рождението му, С., 1949, стр. 777—778; също писмото на Екатерина Хр. Карминкова до мъжа й от 29—30. I. 1869 г. (Н. ЖЕЧЕВ, Документи за Христо Ботев и Ботевото семейство. — Известия на държавните архиви, кн. 9, С., 1965, стр. 119.)

гар на Ботьо Петков като помощник-учител в основното училище, описва живо неговия физически портрет от това време: «Висок, снажен, почти колос, какъвто беше и знаменитият му син, стар и грохнал вече, но бодър духом и с ведър ум, той внушаваше неволно уважение. Голямото му въздълго кокалесто лице, грапаво от шарка, носеше строгия печат на тежък труженически живот и грижи. Рядко случайна усмивка озаряваше облика на тая сурова физиономия. Аз и сега го гледам във въображението си, като ходи замислен из училищния двор, с бавен и тежък ход, с бяло шаячено сако (един вид палто тогава) и широки панталони, които се махтареха на пусталите му крака. Виждам го и в часове на духовен подем, в тържествени дни, когато пред хилядното множество държеше с младежки жар пламенни речи, с глас еклив, трепетен от вълнение.»[65]

За големите ораторски качества на Ботьо Петков говорят всички съвременници, които са го познавали. «Когато кажеше слово на някой празник или личен ден — пише Д. Фингов, — покърташе сърцето и пленяваше душата на човека.»[66] Речта му според Н. Начов била «гръмка, къса, пламенна, убедителна»[67]. А Ив. Г. Чунчев, един от младите колеги на Ботьо Петков, съобщава, че той говорел «тежко, важно, внушително»[68].

Нито несгодите и лишенията, нито огорченията и болестта, загнездила се здраво в гърдите му, са могли да сломят неговата творческа воля и да понижат съзнанието му за дълг пред поробения народ. До последния си час Ботьо Петков намира време и сили да пише и превежда. Неговото значително книжовно дело е тясно свързано с учителската му и просветна дейност, от една страна, а, от друга — с участието му в обществената борба.

Б. Петков започва книжовната си дейност още като ученик в Одеса, където в 1843 г. превежда на български книгата «Нещо за безграмотните человеци», която претърпяла още три издания.

На следната 1844 г. той издава нов превод «Психология или душесловие за учение на децата», претърпял три издания.[69]

Един от най-значителните книжовни трудове на Ботьо Петков, упражнил голямо влияние сред част от българската интелигенция, е неговият превод на «Критически издиряния за историята българска

---

[65] ИВ. ВАЗОВ, Видено и чуто. — Събрани съчинения, т. 8, С., 1956, стр. 72.
[66] Д. ФИНГОВ, Спомени из живота ми. — Сборник на Калоферската дружба, кн. 1, С., 1908, стр. 123.
[67] Н. НАЧОВ, Калофер в миналото, С., 1927, стр. 131.
[68] ИВ. Г. ЧУНЧЕВ, Спомени от петгодишното ми учителствуване в Калофер (1867—1872). — Сборник на Калоферската дружба, кн. II, С., 1924, стр. 54.
[69] Т. Х. ГАЛАУДЕТ, ч. I, Смирна, 1844, 57 стр. (Вж. М. СТОЯНОВ, Българска възрожденска книжнина, т. I, С., 1957, стр. 284.)

от Ю. И. Венелина»[70]. Избухването на Кримската война забавило и усложнило разпространението на книгата и това влошило още повече материалното положение на семейството.

Значителна самостоятелност Ботьо Петков проявява в превода си на «Кратка всеобща география»[71].

Като обществен деец и «един от най-добре подготвените на времето си учители филолози»[72] Б. Петков взема определено становище по редица езикови въпроси. Той написва и «Българска граматика», чийто ръкопис по-късно бил изгубен.[73] Възрожденският учител искал да състави такава граматика, която «да бъде общеупотребителна за всичките български училища»[74]. Още в 1848 г. той ратува «за едно всеобщо българско правописание»[75].

Учител и книжовник, Ботьо Петков е същевременно и активен обществен деец. Със слово и перо той се бори срещу експлоатацията на гръцките владици и българските чорбаджии, за отхвърляне на духовното робство и за признаване на българската народност. Той навлиза в обществената борба в решителен етап от нейното развитие, когато под влияние на класовите противоречия в българското общество се бяха очертали две течения — консервативно и демократично, или две партии — на старите, които очакваха турското правителство да разреши църковния въпрос, и на младите, които искаха да подготвят народа сам да отхвърли фанариотското иго и да създаде своя независима църква.

След като изтъква, че духовното робство настъпва като резултат на «насилствената подчиненост на българската черква под властта на гръцката»[76], която въвежда гръцкия език в богослужението и иска да наложи гръцките черковни книги в училищата, Ботьо Петков подчертава, че «общото желание на всичкия български народ е да имаме своя народна йерархия, независима от гръцката, защото наистина не може вече да се търпи товара, който гръцката йерархия налага на

---

[70] Земун, 1853, ч. I, 176 стр.; ч. II, 204 стр.

[71] Пловдив, 1868, 264 стр. (Вж. ИВ. ПАНАЙОТОВ, Учебник по география от Ботьо Петков. — Известия на Архивния институт, кн. I, С., 1957, стр. 89.)

[72] Л. АНДРЕЙЧИН, Ботьо Петков като филолог. — Сп. «Език и литература», XV, 1949, кн. 2, стр. 148.

[73] Вж. Р. СТОЯНОВА и Н. ЖЕЧЕВ, Писма на Иванка Ботьо Петкова и на брата на Левски — Петър Иванов, до Найден Геров. — Известия на института «Ботев—Левски», кн. III, С., 1959, стр. 324—325.

[74] Цариградски вестник, VII, № 317 от 23. II. 1857.

[75] Що-годе за едно всеобщо българско правописание. — Цариградски вестник, А, № 20 от 16. X. 1848; също статията «За българския език». — Цариградски вестник, VII, № 336 от 6. VII. 1857.

[76] Б. ПЕТКОВ, Слово, произнесено в Калоферското училище на празника «Св. Кирил и Методий». — В. «Съветник», II, бр. 14 от 4. VII. 1864 .

стадото. . .»[77] Ботьо Петков е дълбоко убеден, че е дошло време, когато надеждите «ще се изпълнят», народът скоро ще се избави «съвършено от фанариотите» и «с исполински стъпки» ще почне да гони «в просвещението другите народи». Две са според него основните задачи на борбата: да извоюваме «църковната наша независимост, потъпкана така безчеловечно от святотатци», и неуморно «да се трудим за умственото наше развитие»[78].

Интересно е обяснението, което Б. Петков дава за празнуването на деня на Кирил и Методий: «. . . Познахме всички, че сме особен народ българи, с особен език, с особена писменост, съхранена в драгоценните паметници, които гръцките владици не успяха да изгорят. Естествено е, че всякой народ, който колко годе дойде в съчувствие, стреми се към своята древност, своето произхождение. Това са признаците, че у тоя народ начена да се пробужда любов към просвещението. Не е удивително, че и ние, като издирихме своята древност, по необходимост трябваше да додем до началото на умственото ни развитие, до основателите на нашата писменост. . ., до първите и великите наши просветители Кирил и Методий.»[79]

Ботьо Петков насочва своето перо и против униатството. След като изтъква, че нашият народ е заробен политически и духовно и че второто робство е по-опасно, защото завладява ума и волята на човека, Ботьо Петков пише, че западните сили искат да използуват «нашата умствена слабост. . ., за да ни отцепят от духовния съюз с другите народи, с които сме свързани с еднакво вероизповедание. . . , с намерение да ни докарат да останем сами без никаква помощ, за да извършат лесно своето завладяване. . .» За да се браним от чуждите неприятелски оръдия, трябва да имаме «достойни поборници и защитници, обучени в правилата на православната наша вяра, които нигде другаде не можем изучи освен в Русия»[80].

Ботьо Петков не отрича и не подценява западната наука, но няма доверие в намеренията на западните държави, които ще използуват нашата незрелост в този период на развитие и ще ни подчинят на своето влияние. В Русия нашите учители и духовници не само ще се подготвят най-добре, но ще израснат и като «достойни синове на отечеството»,[81] т. е. ще могат едновременно да се утвърдят в своето национално съзнание.

---

[77] Б. ПЕТКОВ, Много любопитно слово, изречено. . . в Калоферското училище. — Цариградски вестник, IX, № 445 от 22. VIII. 1859.

[78] Б. ПЕТКОВ, Слово, произнесено в Калоферското училище на празника «Св. Кирил и Методий». — В. «Съветник«, II, бр. 14 и 15 от 4 и 11. VII. 1864.

[79] Пак там.

[80] Б. ПЕТКОВ, Много любопитно слово, изречено в Калоферското училище. — Цариградски вестник, IX, № 445 от 22. VIII. 1858.

[81] Пак там.

От тези позиции Ботьо Петков разобличава възгледите и дейността на Драган Цанков, който чрез в. «България» иска «от всички ни да припознаем върховната власт на папата и с това средство да придобием своя народна йерархия»[82]. Католишкото духовенство обаче няма да бъде според Б. Петков по-малко опасно за българите от гръцкото.

Б. Петков е знаел, че турското правителство се отнася благосклонно към дейността на Др. Цанков. С неговото съдействие то се е надявало да пре·ради пътя на руското влияние в България. Целта на Б. Петков е да посочи опасностите, които крие тази политика на турското правителство и да го неутрализира като покровител на Цанковата пропаганда. Като се основава на съответния текст от Хатихумаюна, който дава свобода на вероизповеданието, Ботьо Петков бележи: «Ако смисълът на тоя текст [се] състои в свободата да хули някой вярата на праотците ни, да хвали чужда вяра и да ни съветва да я приемем, то тая свобода той може да си позволи и за господствуващата мюсюлманска вяра. . . Ако ли Драган няма тая свобода за мюсюлманската вяра, защо да му се остави такава неограничена свобода за вярата на другите поданици?. . .» Но той би могъл да възрази, че като «признаем за глава на църквата ни папата, с тоя способ ще придобием с чужда сила онова, което правителството наше не ни дава. . .»[83]

Др. Цанков прибягва чрез вестника си до политически заплахи, като представя за вредни и опасни «празните, лъжливите и бунтовническите неща», залегнали във възгледите и теориите на привържениците на панславизма и изобщо на руското влияние.[84] Наистина той не споменава изрично името на Ботьо Петков, но на всички е било известно, че Б. Петков стоял в първите редици на ония, които разчитали на могъщата подкрепа на Русия при разрешаването на наболелите национални въпроси. Б. Петков разбира много добре опасността, която крие обвинението в панславизъм, и отговаря с цялото красноречие на своя полемичен патос, който живо напомня полемичния талант на неговия син.[85]

Б. Петков не само дава ясен израз на основните идеи на своята епоха, но ги обосновава и ги защищава от враговете им. Високата му

---

[82] Б. ПЕТКОВ, Няколко думи върху излаганите папищашки мисли на Д. Цанков. — Цариградски вестник, X, № 451 от 3. X. 1859.

[83] Цариградски вестник, X, № 457 от 14. XI. 1859.

[84] Панславизмът. — В. «България», I, бр. 48 от 20. II. 1860.

[85] Вж. Цариградски вестник, X, № 459 от 28. XI. 1858. Статията е без подпис и е продължение от бр. 457. Няма и заглавие, датирана е като дописка: «Калофер, 6 ноември.» За тази и други неподписани статии на Б. Петков вж. МИХ. ДИМИТРОВ, Ботьо Петков. — Христо Ботев, Сборник по случай сто години от рождението му, С., 1949, стр. 34.

принципност и смелост дразнели неговите противници, които били безсилни да му възразят и затова свеждали спора до лични обиди и клевети, без да щадят в това отношение дори неговите близки. В защита на Ботьо Петков обаче излизат в пресата както отделни калоферци, така и училищното настоятелство в града. Б. Петков отговаря лично на клеветите, които изсипват върху му, само веднаж, и то с голямо чувство за достойнство.[86] За него по-съществено е не да брани себе си, а да запази българския народ от религиозно разцепление и да защищава пътя, който според него народът трябва да следва.

Ярко и активно изявена личност, забележителен обществен деец, който правилно схваща историческите задачи на момента и застава в предните редици на народната борба, Б. Петков оказва значително влияние върху развитието на своя първороден син. В бащиното си семейство Христо Ботев прекарва неотлъчно до петнадесетгодищната си възраст и за опитния учител и баща не е било трудно да открие богатите заложби на своя син. И той скромно, но с известна бащинска гордост отбелязва в молбата си до Н. Геров, че най-големият му син е показал «добри способности» в ученето.[87]

Ботев имал «голяма, силна памет». Уроците си «запомнял много лесно», още в клас. Запазените спомени го разкриват като «примерен ученик, мирен и тих», който се учил «добре». Неговите любими предмети в училище били история и география. Руската история познавал «особено» добре «от начало до край». «Хубаво» изучавал и физика. Специални математически способности Ботев не проявявал, но при сложни уроци, които оставали неразбрани от класа, съучениците му го молили да пита баща си. «Той го питаше вечер — съобщава неговият съученик Стефан хаджи Гендов, — а на сутринта идваше и ни разказваше още един път [урока].»[88]

Със същите качества на способен ученик младият Ботев се изявява и вКарлово, където баща му учителствува три години (между 1854 и 8581). Негов съученик тук е Васил Караиванов, братовчед на В. Левски, от когото узнаваме, че и тук Ботев «бил силен ученик. . . Поведението също така му е било примерно, макар че е бил с буен характер.»[89]

---

[86] Цариградски вестник, IX, № 477 от 2. IV. 1860.

[87] Н. ТРАЙКОВ, Неиздадени писма от Ботьо Петков. — Христо Ботев, Сборник по случай сто години от рождението му, С., 1949, стр. 776.

[88] АЛ. БУРМОВ, Христо Ботев през погледа на съвременниците си, С., 1945, стр. 5. Тези са единствени спомени за ученическите години на Ботев в Калофер, които дължим на неговия съученик Стефан хаджи Гендов. (Вж. АЛ. БУРМОВ, Христо Ботев и неговата чета, С., 1974, стр. 516.)

[89] АЛ. БУРМОВ, Христо Ботев и неговата чета, С., 1974, стр. 513. Последното твърдение на В. Караиванов стои изолирано всред спомените на съвременниците. То беше неизвестно за биографите на Ботев, които все пак охотно преувеличаваха

Все тъй оскъдно калоферският му съученик Ст. х. Гендов разкрива и някои от личните качества на Ботев от това време: «По характер беше добър. Скачаше много. Приятелство водеше с всички. При игрите — настояваше на някои свои игри, но ако не се съгласяваха, той отстъпваше. Инат изобщо нямаше.»[90]

Още в Калофер Ботев изучава руски език и обиква класиците на руската литература. В бащината си и в училищната библиотека той намира много руски книги, списания и вестници и се запознава с произведенията на Пушкин, Лермонтов, Гогол, Островски, Некрасов, Белински, Добролюбов, Григорович.[91] Горещото желание на бащата е неговият първороден син да учи в Русия. «Получил образование в Русия — пише Б. Петков на Н. Геров, — аз пламенно желая, щото и моят син да се възпитава в Русия единоверна и единокръвна. Ако това ми желание се осъществи, аз ще считам себе си за най-щастлив в света.»[92]

В заявление от 15 септември 1862 г., писано на руски език, Б. Петков моли руския консул в Пловдив да ходайтствува за отпускане на държавна стипендия на сина му Хр. Ботев, за да учи в московска гимназия. Сам той няма средства да осигури образованието на своя син. И още отрано прави постъпки за стипендия, разчитайки на приятелското съдействие на Н. Геров.

«Тази единствена грижа», както сам се изразява, поглъща цялото му внимание. На следната година на 8 април той пише още две

«буйния темперамент» на младия Ботев. «Повечето свое време — пише Зах. Стоянов — той употребявал в различни буйства и немирства.» (Зах. СТОЯНОВ, Христо Ботйов, Русе, 1888, стр. 34.) От тези клиширани твърдения не се е освободил дори Евг. Волков, според когото «бурният темперамент, неуравновесеността на природата на Хр. Ботев. . . плашели не само неговия баща. . .» (ЕВГ. З. ВОЛКОВ, Христо Ботев. На заре балканского революционного коммунизма, М. — П., 1923, стр. 22.)

[90] АЛ. БУРМОВ, Христо Ботев и неговата чета, С., 1974, стр. 515.

[91] През 1867 г. училищните настоятели в Калофер по настояване на учителите молят Хр. П. Тъпчилещов в Цариград да набави «от Одеса следните книги: Журнал «Учитель» от началото на изданието му досега заедно с «Чтение для юношей», Натуралист, История на всеобщата литература ШЕРА, Славянская литература ПИПИНА, Органическое воспитание человека ШНЕЛЯ, Природа и люди, Словарь иностранных слов МИХЕЛЬСОНА, вошедших в состав русского языка (25 хиляди слова), ЛЕГОВЕ, Отношение эстетики к действительности ЧЕРНЫШЕВСКОГО, О пище и питии МОЛЕШОТА, Пространна естествена история, Космос ГУМБОЛЬТА (превод Фролова), ДОБРОЛЮБОВ, История, философия, история науки и искусства, сочинения ОСТРОВСКОГО и НЕКРАСОВА.» (Н. ТРАЙКОВ, Две неиздадени писма на Калоферската община до Хр. Тъпчилещов в Цариград. — Христо Ботев, Сборник по случай сто години от рождението му, С., 1949, стр. 780—781.)

[92] Н. ТРАЙКОВ, Неиздадени писма от Б. Петков. — Христо Ботев, Сборник по случай сто години от рождението му, С., 1949, стр. 776—777.

писма до Геров: «. . .Моля Ви се много да не оставяте в небрежение тая работа, но да се потрудите с всичката си сила да се настани синът ми или в новооткритата в Николаев гимназия, или гдето другаде се приеме.» Б. Петков възлага всичките си надежди на Геров и го моли да се потруди, щото синът му «на 1 септември да се намери на определеното място и да почне да работи», защото му е «много тежко, като си губи суетно времето. . . Колко ще бъде щастлив тоя ден за мене, в който получа дозволение да изпратя сина си в Русия. . .»[93]

На 24 април 1863 г. Б. Петков за трети път изразява своята загриженост и безпокойствие: «Моля Ви да ми отговорите — да имам ли надежда, или не.»[94]

Н. Геров, макар и да взел присърце молбата на Б. Петков, се обръща към Министерството на външните работи в Русия с ходатайство да бъде приет синът на един от «най-заслужилите учители в България» в някоя руска гимназия на държавни разноски едва на 17 май с. г.[95] Един месец по-късно Министерството на външните работи изпраща с писмо ходатайството до министъра на народното просвещение, който се отнася благосклонно към молбата и на 14 септември с писмо до попечителя на Одеския учебен окръг разпорежда да бъде приет Хр. Ботев за стипендиант в една от одеските гимназии. В същото време той уведомява Министерството на външните работи за своето решение и го моли да даде разпореждане за изпращането на Хр. Ботев в Одеса.[96]

---

[93] Из архивата на НАЙДЕН ГЕРОВ,кн.I,С., 1911,стр. 32. От второто писмо, както вече имахме случай да изтъкнем, узнаваме, че и една година по-рано Б. Петков е изпратил молба до Н. Геров, когато последният е бил на панаира в Узунджово. Молбата била предназначена, ако Геров я одобри, «да се прати, гдето трябва». Очевидно в случая Б. Петков има пред вид заявлението си от 15 септември 1862 г., писано на руски език. Най-ранен израз на грижите си за образованието на своя първороден син в Русия Б. Петков дава, както се вижда от едно писмо на Н. Геров, още през лятото на 1857 г. (Из архивата на Найден Геров, кн. I, С., 1911, стр. 30.)

[94] Из архивата на НАЙДЕН ГЕРОВ,кн.I,С.,1911,стр.33. От същото писмо на Б. Петков узнаваме, че А. В. Рачински, руски консул във Варна, който полага големи грижи за българското образование, проявил готовност да подпомогне бащата на Ботев в грижите му за образованието на неговия най-голям син. «Г-н Рачински, преди да отиде в Цариград — пише Б. Петков, — поиска да му съобщя, ако син ми е готов, да му го пратя, за да го намести в някое от учебните заведения в Русия, гдето имало място празно. Аз не му отговорих, като бях уверен, че Вие сте турнали работата на ред. . .» (Пак там.)

[95] Документи за българската история, т. I, Архив на Н. Геров, ч. I, С., 1931, стр. 322.

[96] Н. ЖЕЧЕВ, Документи за Христо Ботев и Ботевото семейство . — Известия на държавните архиви, кн. 9, С., 1965, стр. 115—116. Изборът на една от одеските гимназии се обяснява със съществуващия «проект да се съсредоточи образо-

Съобщението за приемането на Ботев на свой ред се забавя, та едва към края на октомври 1863 г. той потегля за Одеса. На 29 с. м. той е в Пловдив, където Геров му дава 60 рубли за пътни разноски,[97] и след като пътува цели десет дни, пристига в Цариград на 9 ноември «много късно». На другия ден било неделя и не можал нищо да свърши. С руското посолство се свързал едва в понеделник вечерта. Във вторник на 12 ноември до обяд той е все още в Цариград. Същия ден си взел билет и влязъл в парахода.[98] Според уверенията на дядо Паничков в Цариград Ботев отседнал в Балкапан хан. Изпратили го за Одеса той (дядо Паничков) и някои калоферци търговци.[99]

Така след тридневен престой в турската столица, след като си уредил паспортните книжа и си набавил дрехи, Ботев заминава с руски параход за Одеса. На 14 ноември той пристига в големия черноморски град.

Оскъдни са данните, с които разполагаме, за раздялата на Ботев с бащиното семейство, за чувствата, които са го вълнували, когато напуска своята поробена родина и излиза на широкия път на живота. Те не говорят нищо за радостта на баща му, който го изпраща до Пловдив, щастлив да види сбъдната най-свидната си мечта. Те не говорят нищо за мислите, които са изпълвали младия Ботев, прекосил страната от Калофер до Цариград и застанал пред прага на своя нов, самостоятелен живот. Нищо не говорят те и за приятелската загриженост на другия участник в това събитие Н. Геров, когото Ботев в първото си писмо от Одеса нарича «милостиви благодетелю».

За тия подробности, останали скрити в хода на събитията, днес можем да правим само догадки.

ването на младите славяни в Одеския окръг». (Пак там, стр. 116.) Царското правителство считало Одеса и Николаев като най-подходящи градове за тази цел. «В Северна Русия твърде малко младежи-славяни могат да довършат курса вследствие суровостта на климата, а учащите се в Киев са подхвърлени на вредни чужди [политически] влияния», констатира Министерството на външните работи в поверително писмо до руските консули. (И. З. СТРУГАЦКИ, Втора мъжка гимназия в Одеса. — Христо Ботев, Сборник по случай сто години от рождението му, С., 1949, стр. 67.)

[97] Н. ТРАЙКОВ, Неиздадена разписка от Хр. Ботев с първия негов автограф. — Христо Ботев, Сборник по случай сто години от рождението му, С., 1949, стр. 767—768.

[98] Вж. писмото на Ботев до Н. Геров от 16. XI. 1863. — Христо Ботев, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 479— 480.

[99] Спомените на дядо Паничков. — Христо Ботев, Неизвестни произведения, под ред. на Мих. Димитров. С., 1924, стр. 143.

II
На учение в Русия

УЧЕНИК В ОДЕСА. НЕГОДУВАНИЕ СРЕЩУ ПОРЯДКИТЕ И ДУХА НА ГИМНАЗИЯТА. ОПИТ ЗА СЛЕДВАНЕ. ВЛИЯНИЕ НА ИДЕИТЕ НА ПРОГРЕСИВНАТА РУСКА ОБЩЕСТВЕНОСТ. ЖИВОТЪТ МУ СЛЕД НАПУСКАНЕ НА ГИМНАЗИЯТА. НАЧАЛО НА ТВОРЧЕСКА ДЕЙНОСТ. «МАЙЦЕ СИ». УЧИТЕЛ В ЗАДУНАЕВКА (БЕСАРАБИЯ).

През 60-те години на миналия век Одеса е голям търговски център, който осъществявал руския износ на световния пазар. Градът поразявал «с крещящите си социални контрасти: буржоазията разполагала с разкошни магазини и богати къщи, с вили покрай морското крайбрежие и италианска опера; а беднотията и трудовите хора живеели в жалки къщурки из мръсните покрайнини на улиците «Молдованка» и «Пересипи»[1]. В бедните квартали улиците били «пълни с кал», конете потъвали «в кал до колене», каруците — в локви.[2]

Още при първите си стъпки в чужбина Ботев проявява своя изграден вече характер. Два дена след пристигането в Одеса, т. е. на 16 ноември, той пише на Н. Геров писмо, което «поразява със своята зряла разсъдливост и духовна независимост»[3]. В тоя най-ранен документ, стигнал до нас, петнадесетгодишният Ботев говори като зрял мъж, който има критично отношение към окръжаващата го действителност и загрижено сам търси своето място всред нея. Във всички писма на Ботев е отразена неговата ярка индивидуалност. Те поразяват с дълбочината и проникновеността на

---

[1] Л. В. ВОРОБЬОВ, Христо Ботев, М., 1953, стр. 36.

[2] В. ДРУМЕВ, Ученик и благодетели или чуждото си е все чуждо. — Съчинения, т. I, С., 1967, стр. 253, 261.

[3] ЕВГ. З. ВОЛКОВ, Христо Ботев, М.—П., 1923, стр. 24. Споменатият автор е вникнал най-правилно в това очевидно първо писмо на Ботев от Одеса.

мисълта, с пределната си искреност, яснота и сигурност на израза, с непоколебимата сила на своята логичност.

Н. М. Тошков, виден калоферец, богат търговец и председател на Българското настоятелство в Одеса, комуто Ботев се представил веднага след пристигането си, като му предал и две писма — от баща си и от Н. Геров, се задоволил да каже: «Ну добре, видя щем.»

От разговорите, които имал с българчетата, Ботев научава, че те получавали по 20 рубли, от които 15 давали за квартира, 1 за свещи и 4 им оставали свободни. «Сега аз, като постъпя — пише Ботев, — нямам ни форма, ни завивка, ни постелка, ни шяпка, ни ничто, с четири карбовни на месец мога ли да си купи всичко това, като за едни само дрехи иска 60 рубли!» И той решава да направи постъпки за приемането му «в първата гимназия, в която дават всичко нужно»[4].

Усилията му в тая посока, които продължили докъм 19 ноември, не се увенчали с успех. По всяка вероятност сам той не е могъл да действува направо, а е потърсил подкрепата и съдействието на Българското настоятелство в Одеса, което, изглежда, не се е отнесло съчувствено към молбата му. То нито е вникнало в трудността на неговото положение, нито е оценило личните му качества и подготовка. С писмо от 19 ноември Българското настоятелство уведомява попечителя на одеския учебен окръг за пристигането на Ботев. Попечителят от своя страна пише до Министерството на народното просвещение по повод молбата на настоятелството: «. . Той по примера на другите българи не може да бъде достатъчно подготвен по всички предмети за постъпване в числото на действителните ученици в гимназията, моли моето разпореждане както за допущането на Петков до времето на неговата подготовка за волнослушател във Втора одеска гимназия, така и за отпущане на парите, полагащи се за неговата издръжка.»[5]

Министерството на народното просвещение с писмо от 4 май 1864

---

[4] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 479—480. Към Първа ришельовска гимназия е имало и пансион, какъвто Втора гимназия не е имала. (И. З. СТРУГАЦКИ, Втора мъжка гимназия в Одеса. — Христо Ботев, Сборник по случай сто години от рождението му, С., 1949, стр. 61.)

Окончателното установяване на размера на стипендиите е станало по-късно, тъй като попечителят на одеския учебен окръг с писмо от 21 януари 1864 г. иска от министъра на народното просвещение «2 хиляди рубли, нужни за издръжка през 1863 г. на 8-ина български стипендианти в одеските учебни заведения, така и 29 рубли и 17 копейки за издръжката [на] българина Христофор Петков... от 19 ноември 1863 г. до 1 януари 1864 г., т. е. от деня на допущането му до слушане на уроци в казаната гимназия». (Н. ЖЕЧЕВ, Документи за Христо Ботев и Ботевото семейство. — Известия на Държавните архиви, кн. 9, С., 1965, стр. 117.)

[5] Н. ЖЕЧЕВ, Документи за Христо Ботев и Ботевото семейство. — Известия на държавните архиви, кн. 9, С., 1965, стр. 117.

г. утвърждава «направеното от г. попечителя на одеския учебен окръг разпореждане за допущане на приетия по ходатайство на Министерството на външните работи в числото на славянските стипендианти българин Христофор Петков до посещение на уроци във Втора одеска гимназия за подготвяне в числото на нейните действителни ученици»[6].

От посочената преписка, която изчерпва наличните документи по приемането на Ботев във Втора одеска гимназия, се вижда, че руските власти в случая са действували според предложенията на Българското настоятелство, а то, следвайки възприетата практика, не е поискало от Ботев да положи необходимия изпит, за да бъде приет за редовен ученик. Затова Ботев постъпва като волнослушател във Втора одеска гимназия, което ще рече,че е трябвало да премине един задължителен стаж на подготовка, чийто общ режим не се е различавал съществено от режима на редовните ученици. Той не е имал възможности за избор и вероятно се е надявал да преодолее трудностите, за които говори в писмото си до Н. Геров. Но тук, във Втора одеска гимназия, Ботев се сблъсква с една действителност, която не може да задоволи неговата жажда за знания и която твърде скоро го разочарова.

Даровитият младеж постъпва в трети клас, където се учели 12—13-годишни деца.[7] По своя социален състав учащите се били неоднородни. Учениците с дворянски произход не можело «да не се отнасят с известно високомерие и дори пренебрежение към зле подсигурения българин»[8]. В отчета на одеския учебен окръг за 1865 г. се

---

[6] Н. ЖЕЧЕВ, Документи за Хр. Ботев и Ботевото семейство. — Изв. на държ. архиви, кн. 9, С., 1965, стр. 118.

[7] Записването на Ботев в трети клас е документирано в писмото на попечителя на одеския учебен окръг до министъра на народното просвещение за спиране на стипендията на Ботев от 6 октомври 1865 г. (Вж. Н. ЖЕЧЕВ, Документи за Христо Ботев и Ботевото семейство. — Известия на държавните архиви, кн. 9, С., 1965, стр. 118—119.) Този факт потвърждава в своите спомени и Г. Смилов, който съобщава, че Ботев бил «приет от настоятелството въпреки попълненото число в пансиона на българските възпитаници, намиращ се под негово ръководство и поддържан от особени руски фондове». (Вж. АЛ. БУРМОВ, Христо Ботев през погледа на съвременниците си, С., 1945, стр. 7.)

За подготовката и успеха на учениците от Втора одеска гимназия съществуват противоположни мнения. Вж. И. З. СТРУГАЦКИ, Втора мъжка гимназия в Одеса. — Христо Ботев, Сборник по случай сто години от рождението му, С., 1949, стр. 61, и К. А. ПОГЛУБКО, Очерки истории болгаро-российских революционных связей, Кишинев, 1972, стр. 81. Двамата автори се позовават на различни доклади на попечителя на одеския учебен окръг. Очевидно успехът и подготовката на учениците през отделните години са били различни. Обобщаващи изводи в тази насока според нас не бива да се правят.

[8] И. З. СТРУГАЦКИ, Втора мъжка гимназия в Одеса. — Христо Ботев, Сбор-

изтъква, че към стълкновенията на национална почва трябва «да се присъединят съсловна рязкост във възгледите и характерите и нетърпимост по отношение на другите съсловия»[9].

Тези обстоятелства отблъскват Ботев от гимназията. Към тях се прибавят и други, не по-малко съществени, които се отнасят до стила на учебната работа и до знанията, получавани от учениците. В свсето мнозинство преподавателският състав на Втора гимназия бил «изключително слаб», броят на «бездарните и безполезни» учители не бил малък. Те лошо знаели предметите си, «твърде много се надявали на своята опитност, малко се интересували от настъпателното движение на педагогиката и използували почти цялото си свободно време за частни уроци. Те не отивали в гимназията с пресни сили и дори нямали достатъчно време за домашна подготовка.» В резултат на това те били в състояние само да излагат учебника с монотонен и скучен глас.[10]

Авторът на отчетите за 1863—1865 г. отбелязва, че «състоянието на учебното дело в Одески окръг е по-малко задоволително, отколкото в други окръзи», и обяснява това с обстоятелството, че «Одеса нямала в това време свой университет, а другите университети ни отделят само тези педагози, които не желаят да останат в своите собствени гимназии, а лицейските курсове дават повече права, отколкото знания»[11]. И затова завършилите лицея започват да изучават предмета, който трябва да преподават, след като станат учители.

И все пак не всички учители в гимназията са били «реакционери и невежи, които не са се интересували от духовните въпроси на своите възпитаници». Прогресивно настроени преподаватели са били М. Ф. Шугуров — учител по руска литература, М. И. Онискевич — по история, Г. И. Нейкирх — по латински език, и др,, които по-късно били поставени под полицейски надзор.[12] М. Ф. Шугуров имал мно-

---

ник по случай сто години от рождението му, С., 1949, стр. 62. Позовавайки се на обобщени статистически сведения за две одески гимназии, Стругацки твърди, че повече от 60 на сто от учениците били деца на дворяни и чиновници. К. А. ПОГЛУБКО обоснова и богато документира друг възглед, според който Втора одеска гимназия е задоволявала нуждите на по-широки социални слоеве. С това се обяснявала и по-ниската такса за обучение. (Очерки истории болгаро-российских революционных связей, Кишинев, 1972, стр. 81.) Тези факти обаче не изключват наличието на социални различия, на съсловни и национални вражди между учениците. Сам Поглубко отбелязва, че във Втора гимназия «от 354 ученици за 1863 г. 147 са били деца на дворяни и чиновници». (Пак там.)

[9] И. З. СТРУГАЦКИ, Втора мъжка гимназия в Одеса. — Христо Ботев, Сборник по случай сто години от рождението му, С., 1949, стр. 62.

[10] Пак там, стр. 65.

[11] Пак там, стр. 66.

[12] К. А. ПОГЛУБКО, Очерки истории болгаро-российских революционных связей, Кишинев, 1972, стр. 82—83.

го знания, гледал сериозно на преподавателската работа и умеел да постига добри резултати.[13] Шугуров се стремял да развие у своите ученици любов към литературата и да ги научи на самостоятелни занимания. По негова инициатива библиотеката на гимназията набавяла прогресивна руска литература и най-добрите руски списания.[14]

Революционните настроения всред учащата се младеж и интелигенцията в Одеса по времето, когато там живее Хр. Ботев, се засилват. Това признава и новорусийският генерал-губернатор в своя доклад до царя от 1864 г., съобщавайки за взетите мерки (подозрителните лица са изселени и заточени, поляците са освободени от заеманите длъжности и т. н.), които отстраняват «възможността от безредици в града». Независимо от противодействието на властите в Одеса живеели значителен брой лица, главно участници в полското въстание от 1863 г., намиращи се под надзора на полицията. С откриването през 1865 г. на Новорусийския университет тук започнали да идват, за да продължат учението си, студенти, изключени за революционна дейност от Петербургския, Московския, Киевския и Варшавския университет. Градските власти много пъти се обръщали към правителството с молба да не изпраща в Одеса «лица, за които се изисквал полицейски надзор», оплаквайки се от недостиг на средства «за наблюдение на подозрителни лица». «... Тесни връзки поддържала Одеса с руската революционна емиграция в Западна Европа. Оттам се отправяли изданията на А. И. Херцен и Н.П.Огарьов, руската, а също така западноевропейската революционна и социалистическа литература.»[15]

«Нравственото настроение на учениците от Втора гимназия обаче според отчета по управление на одеския учебен окръг за 1863 г. е най-задоволително. Освен обикновени детски лудории през цялата

---

[13] И. З. СТРУГАЦКИ, Втора мъжка гимназия в Одеса. — Христо Ботев, Сборник по случай сто години от рождението му, С., 1949, стр. 64.

[14] К. А. ПОГЛУБКО, Страницы революционного содружества. Болгария, сестра родная, Кишинев, 1967, стр.193—194. Поглубко дава интересни сведения за този твърде образован учител, който владеел няколко чужди езика и бил автор на двадесетина работи на исторически теми. В организирания от него литературен кръжок учениците се запознавали с произведенията на ония руски писатели, които не се изучавали в клас. «И напълно е възможно — заключава съветският историк — благодарение на Шугуров българският юноша да се е увличал все повече и повече в прогресивната руска литература.» (Пак там, стр. 191—192.) По-подробно Поглубко характеризира както Шугуров, така и останалите прогресивни учители във Втора гимназия — М. И. Онискевич, Г. И. Нейкирх, поляка М. Чепкински — в своя цялостен труд «Очерки истории болгаро-российских революционных связей», Кишинев, 1972, стр. 82—83.

[15] К. А. ПОГЛУБКО, Страницы революционного содружества. Болгария, сестра родная. Кишинев, 1967, стр. 186—187; също: Очерки истории болгаро-российских революционных связей, Кишинев, 1972, стр. 80—81.

година не е имало никакви важни простъпки.»[16] Това външно благополучие във Втора гимназия трябва да се обясни с душната и потискаща атмосфера в нея. Сигурно твърдението на официалния отчет, че в гимназията не е имало «безредици», е вярно, но едва ли неговият автор ще е имал цялостен поглед върху «нравственото настроение» на учащите се. Определени среди от тях, макар и скрито, не са били чужди на революционните настроения, намерили израз в кръжоците за самообразование и в четене съчиненията на Чернишевски, Добролюбов, Писарев и на нелегални революционни брошури.[17]

В края на 1864 г. Ботев пише на баща си за условията в гимназията с непримиримост и озлобление: «Невъзможно е да се търпи и стои. Тукашните учители и наредби не са човешки, а зверски. Трябва да бъде човек от камък, за да може да ги изтърпи.»[18]

За негодуванието на Ботев срещу порядките и духа на гимназията говори и Г. Смилов, по-възрастен ученик по това време в Одеса: «Аз слушах от Павлов, [19] че Христо Ботев много се оплакваше от живота в пансиона и от ужасния режим, който цареше тогава в гимназията. Дисциплината, педантизмът и формата, която като че ли нарочно за икономия се шиеше извънредно тясна, го задушаваха. . . Гимназията за него беше каторга и той главоломно се впущаше в четене на книги от съвременните поети и публицисти, което го о хващаше цял. . . Четенето на книги, изпълнени със свободолюбиви

---

[16] И. З. СТРУГАЦКИ, Втора мъжка гимназия в Одеса. — Христо Ботев, Сборник по случай сто години от рождението му, С., 1949, стр. 65.

[17] Вж. Л. В. ВОРОБЬОВ, Христо Ботев, М., 1953, стр. 37; също: К. А. ПОГЛУБКО, Очерки истории болгаро-российских революционных связей, Кишинев, 1972, стр. 81.

[18] ЗАХ. СТОЯНОВ, Христо Ботйов, Русе, 1888, стр. 37. Това е единствен запазен откъс от писмото на Ботев до баща му. Зах. Стоянов не съобщава къде е намерил писмото, нито къде се съхранява. За съжаление цялата кореспонденция между сина и бащата, която, изглежда, не е била малка, не е открита досега и не се знае дали изобщо е запазена. Същото писмо използува и ЕВГ. З. ВОЛКОВ, без да посочи откъде го е взел. (Христо Ботев, М.—П., 1923, стр. 26.) Той обаче отнася въпросното писмо към «края на 1864 г.», а Зах. Стоянов — «около 1865 г.». Вероятно в случая Евг. Волков е използувал писмото, публикувано от Зах. Стоянов. Различната датировка навежда на мисълта, че и двамата автори не са знаели точната дата на писмото.

[19] ХРИСТОФОР ПАВЛОВ, калоферец, ученик по това време в семинарията. Той се познавал с Б. Петков, който го бил задължил да го уведомява за живота и успехите на сина му. Някои писма на Павлов са огорчавали сериозно Ботев. «Еднаж, когато Ботев получи писмо от баща си чрез Хр. Павлов, пълно с оплаквания и упреци — съобщава Г. СМИЛОВ, — Ботев разстроено говореше за това, че Хр. Павлов не прави добре, като съобщава за него на баща му ненужни неща. . .» (Ал. БУРМОВ, Христо Ботев през погледа на съвременниците си, С., 1945, стр. 10.) Очевидно Ботев е посрещал «много болезнено упреците на баща си и е страдал от тях». (ЕВГ. ВОЛКОВ, Христо Ботев, С., 1929, стр. 40.)

и хуманистически идеи, раждаше у него чувства на протест и непримиримост.

. . .Като ми обясняваше излизането си от гимназията — продължава своя разказ Г. Смилов, — той критикуваше рязко нейната наредба, учебна система, говореше за нетърпимия за него режим, изказваше с възмущение впечатлението си от практикуваното тогава в гимназиите телесно наказание. . .»[20]

Тази сурова, но правдива присъда не оставя място за никакъв компромис. И развръзката настъпва със закономерна неизбежност. Първата година въпреки неблагоприятната обстановка Ботев се учи успешно. Той все още се надява да получи образованието, за което е мечтаел в Калофер, и да оправдае надеждите на своя баща и на с мейството си. Суровите порядки обаче извикват у него отвращение, а след това и омраза към гимназията. Същевременно той отчита, че гимназията не е в състояние да задоволи неговата жажда за истински знания, и все по-често пропуща занятията, за да ги изостави окончателно и да бъде изключен «за безуспешност». Твърденията на първите му биографи, които обясняват «изключването» му с неговия буен характер и с неспособността му за систематически труд, трябва да се отнесат към наивните и несъстоятелни измислици.[21] «Ботев сам напуска гимназията, след като се убеждава, че занятията в нея са съвършено безполезни, а режимът — нетърпим.»[22]

Починът за изключване идва от страна на Българското настоятелство в Одеса. На 6 октомври 1865 г. попечителят на одеския уче-

---

[20] АЛ. БУРМОВ, Христо Ботев през погледа на съвременниците си, С., 1945, стр. 8 и 10.

К. А. ПОГЛУБКО допуска, че в «рязко отрицателните изказвания на младия Ботев за Втора гимназия. . . преобладават елементи на субективно възприятие». «. . . Наистина — пише Поглубко — гимназиалните порядки е можело да се отличават със строгост и излишен педантизъм и формализъм. Но същевременно такива те биха могли да изглеждат само в очите на българските възпитаници, които, достигнали 12—15-годишна възраст, не били привикнали към системни занятия в училище или в къщи, към работа с учебниците, към повишените изисквания при устните и писмените отговори. На всичко това мнозинството до българи не биха могли да се научат в своята родина, където нивото на преподаване в средата на XIX столетие е било още ниско.» (Очерки истории болгаро-российских революционных связей, Кишинев, 1972, стр. 84.) Тези обобщения на съветския историк според нас са неприемливи. Много българи през XIX в. завършват р уски учебни заведения с висок успех (Н. Геров, Р. Жинзифов, М. Дринов, Н. Бончев. . .). Що се отнася до Ботев, той още в родината си добива солидно основно образование, чете много, привиква на системен труд, усвоява руски език. За неговото рязко отрицателно отношение към Втора одеска гимназия е имало несъмнено обективни причини.

[21] ЗАХ. СТОЯНОВ, Христо Ботйов, Русе, 1888, стр. 38. Вж. и СТ. ЗАИМОВ, Миналото. Етюди върху «Записките» на Захари Стоянов, С., 1895, стр. 143—146.

[22] И. З. СТРУГАЦКИ, пос. изследване, стр. 68.

бен окръг уведомява министъра на народното просвещение, че Българското настоятелство с писмо от 30 септември моли да бъдат «уволнени по немарливост от числото на стипендиантите» Д. Генчев и Хр. Петков, тъй като «в течение на почти две години от своето пребиваване тук не могли да се подготвят за постъпване в съответствуващия на възрастта им гимназиален клас»[23]. Настоятелството приключва грижите си за бъдещия поет с искането да му се отпуснат две месечни стипендии, за да бъде изпратен в родината си. В същото време обаче Българското настоятелство проявява милост спрямо друг съотечественик на Ботев — някой си Д. Паунов, който не бил издържал изпитите си и след три години. Настоятелството ходатайствува пред попечителя на одеския учебен окръг да му направи отстъпка, като «го остави в числото на стипендиантите» до месец май на следната 1866 г.[24]

Това формално, бездушно отношение към младия Ботев издава явното неразположение на Българското настоятелство към него. То трябва да се обясни с консерватизма на българските търговци в Одеса, застанали начело на настоятелството, както и с гордия и независим характер на бъдещия поет. «Отрицателното отношение на настоятелството към него — съобщава Г. Смилов, съученик на Ботев в Одеса — се обясняваше с неуважителното му държане, с неуспехите му в гимназията и със свободните обноски, което събуждаше естествено възмущението на настойниците му, които го считаха за безпътен младеж.»[25]

Нямаме причини да се съмняваме в това твърдение на мемоариста. Личното достойнство на Ботев не му позволява да смири своята гордост и наведе чело пред високомерието на богатите и влиятел-

---

[23] Н. ЖЕЧЕВ, Документи за Христо Ботев и Ботевото семейство, — Известия на държавните архиви, кн. 9, С., 1965, стр. 118. В оригинала изключването, «уволнението», е мотивирано «по нерадению», което значи още нехайство, небрежност, недостатъчно прилежание. В книгата на Н. БАРСОВ, Тридцатилетие деятельности Одесского болгарского настоятельства (1854—1884 г.) и в Материалы для истории освобождении Болгарии, Одесса, 1895, стр. 47, е дадена малко по-различна мотивировка: «за безуспешност», липса на успех. При наличието на посочените документи твърдението на ИВ. СТОЙЧЕВ, че Ботев е получавал стипендия докъм 20 юли 1865 г., е неубедително. (Нови сведения за живота и дейността на Хр. Ботев. — Сп. «Исторически преглед», XIII, 1957, кн. 3, стр. 71.) По тоя въпрос вж. и спомените на Г. СМИЛОВ, при когото Ботев отива на квартира, след като напуска гимназията. (АЛ. БУРМОВ, Христо Ботев през погледа на съвременниците си, С., 1945, стр. 10.)

[24] Н. ЖЕЧЕВ, пос. съч,. стр. 119. Ще отбележим, че ръководителят на одеския учебен окръг е отхвърлил това искане на настоятелството, тъй като Паунов бил «показал вече своята неспособност към образование». (Пак там.)

[25] АЛ. БУРМОВ, Христо Ботев през погледа на съвременниците си, С., 1945, стр. 9.

ни български търговци, които ръководели настоятелството и се разпореждали с българските младежи в Одеса. Още при първия си контакт с тях, както видяхме, Ботев изгубва благоволението им. Той не го търси до края на двегодишния си престой в Одеса. И под благовидния предлог, че двамата с Генчев не са проявили достатъчно прилежание и че «техните вакантни места» трябва да се заемат от «други българи», настоятелството ги оставя без средства в чуждата страна.

В другарска среда в атмосфера на сърдечни и непринудени отношения Ботев си остава винаги мил, ласкав, внимателен и добър. «В интимна среда — съобщава Д. Ночев, запознал се с Ботев по-късно, — той беше много весел, шеговит. Обичаше своите другари, даже най-простите между тях. Тази сбич се изразяваше в добрите обноски и в другарската помощ, която им сказваше. . . По общи, па и по всички въпроси той допускаше критика, отнасяше се с уважение към чуждото мнение и отстъпваше от своето, ако намираше, че не е прав. Фанатик не беше и надали има толкова свободолюбив човек в днешната епоха.» «. . .Никога — продължава същият мемоарист, взел участие в четата на Ботев — не съм чул от него мръсна дума. Той беше повече кротък, мирен човек, отколкото буен, любезен до неимоверност и общителен с всекиго. За нищожни работи не се сърдеше и въобще не беше нервен и мрачен, напротив — 24 часа да не яде, беше весел. Всяка несгода понасяше философски, с голямо спокойствие.»[26]

Много интересни са и спомените на Г. Смилов: «През лятната ваканция се срещахме често с Хр. Ботев,. . . комуто четенето на руската литература произвеждаше силно, възбудително действие. Като идваше при мене в моята квартира. . . , Ботев говореше често за любовта си към руското четене и изказваше желание да изучи хубаво езика. В другарска среда той си оставаше добър другар. Весел, красив по външност, приветлив в сбръщенията си към всички, той правеше крайно приятно впечатление и бе считан за добър момък. Относно характера му и неговите отношения към другарите трябва да се подчертае, че Хр. Ботев никога не предизвикваше другарите си към препирня, а изникнеше ли тя някога, той придружаваше своите възражения с весел тон, с усмивка, всякога предразполагаща опонентите към него. И когато препирнята вземеше горещ характер, той не само не се забравяше и не говореше резки думи, но с душевната си доброта заставяше спорещите да се смекчат и да се отнесат любовно към него. Помня, в нашата среда често ставаха различни свади и недоразумения, но не зная нито един случай такава свада да е била предиз-

[26] АЛ. БУРМОВ, Христо Ботев през погледа на съвременниците си, С., 1945, стр. 97, 99.

викана от Ботева. Не зная сред тогавашните си другари да е имал един неприятел.»[27]

Мемоаристът разкрива тук не само съществени черти от характера на Ботев, но и неговата основна страст от това време, страстта му към четене. Жаждата му за знания е неутолима. Това, което гимназията не е могла да му даде, той се стреми да постигне по пътя на самообразованието, и то не само в необятния свят на художествената литература, но и в други области на човешкото знание.

«Любовта му към четене — пише Смилов — обръщаше не само моето внимание, но и това на другите другари. И това ние го отбелязвахме, когато говорехме помежду си за Христо Ботев. . .»[28] Той чете «главоломно», поглъща със страст книгите на «съвременните поети и публицисти», чийто идеен и художествен свят го «обхваща цял». Любими негови книги са «Что делать?» от Чернишевски и «Накануне» от Тургенев, съчиненията на Пушкин, Лермонтов, Некрасов, Гогол, на Добролюбов и Писарев. . .[29] «Отечественные записки» според Хр. Д. Павлов «били на мода между българските ученици». Според д-р Йор. Брадел Ботев «лягал и ставал с осемте тома на Белински»[30].

Напоследък бе открито едно ново обстоятелство от живота на Ботев в Одеса, за което нямаме подробности, но което е тясно свързано с неговата неутолима жажда за знания, с горещото му желание да продължи образованието си. В използуваните вече данни, които главният учител на първоначалното училище в Измаил изпраща в Министерството на просветата в Букурещ, наред с рожденатa дата на Ботев се дават сведения и за неговото образование. От тях узнаваме, че той е следвал и една година в Историко-филологическия факултет в Одеса, за което получава удостоверение № 732 от 12 декември 1866 г. Самото удостоверение обаче липсва.[31] Освен загатването на Ботев

---

[27] АЛ. БУРМОВ, Христо Ботев през погледа на съвременниците си, С., 1945 стр. 8—10.

[28] Пак там, стр. 8. «Между нашите другари българи — съобщава Г. Смилов — възникна идея да си уредим наша собствена библиотека. Ние измолихме, ако се не лъжа, от Н. М. Тошкова една стая в дома му и там поместихме книгите си» (стр. 8—10).

[29] Пак там, стр. 9—10.

[30] АЛ. БУРМОВ, Христо Ботев и неговата чета, С., 1974, стр. 534.

[31] Д-Р Н. ЧАКИР, Неизвестни документи за Христо Ботев. — В. «Отечествен фронт», XXVIII, бр. 7868 от 13. I. 1970. Авторът на статията изрично бележи, че «сведението е било попълнено само въз основа на документи». Той открил отделно досие за тези, които са имали образование, но не са могли «да го удостоверят с необходимите документи». Ботев не фигурирал в тоя списък и следователно той «е представил при попълването на сведенията оригинален документ за своето образование». Вж. от същия автор «Нови тълкувания за живота и дейността на Хр. Ботев». — Сп. «Исторически преглед», XXVII, 1971, кн. 1, стр. 79—84.

в писмото му до д-р Г. Атанасович от 21 ноември 1867 г., върху което ще се спрем малко по-късно, други данни за следването на Ботев в Одеса не бяха известни.

Трябва обаче да отбележим, че още към края на 1876 г. Киро Тулешков пръв съобщава в своята незавършена биография на Ботев за неговото следване в Одеския университет. Без да е «свършил гимназията», той постъпил в Южнорусийския университет в Одеса слушател във втория курс на Филологическия факултет.[32] Но върху това съществено твърдение на един добре осведомен съвременник не бе обърнато внимание и то остана неизвестно.[33]

Съветският учен К. А. Поглубко, който е работил упорито и продължително в одеския областен архив, не е открил никакъв документ — потвърждение на находката на Н. Чакир. И все пак Поглубко смята, че не е изчерпал всички възможности и ще продължи своите проучвания.

[32] КИРО ТУЛЕШКОВ, Жизнеописанието на Христо Ботйова, стр. 2. И на следващата страница К. Тулешков повтаря, че Ботев бил изпратен от своя баща «да си продължава науките в Одеския университет. . .»

[33] Ръкописът на Киро Тулешков се намираше в личния архив на Мих. Димитров, който използуваше свой съкратен и непълен препис от него. Оригиналът на очерка бе намерен след смъртта на Мих. Димитров от Цанка М. Димитрова, която бе любезна да ни го предостави през лятото на 1970 г. Киро Тулешков с този си очерк, макар незавършен и непубликуван, е първият биограф на Ботев. Само шест месеца след смъртта на поета-революционер той издава «обявление» (в. «Стара планина», I, бр. 30 от 20. XI. 1876) за приготвената от него биография. Преживял с «неустрашимия герой. . . почти цели осем години», той се чувствува задължен да опише живота му. Уверен в подкрепата на своите съотечественици, Тулешков съобщава, че приготвената брошура ще съдържа «4—5 печатни листа» при цена 80 бана. Спомоществователите да отправят имената и адресите си до Михаил Т. Мумджиев в Болград. Редакцията на вестника препоръчва книгата, която според уверенията на автора била готова. В. «Български глас» (I, бр. 30 от 20. XI. 1876) също помества в съкратен вид «обявлението» за книгата на К. Тулешков, «която е турена вече под печат». Ръкописът на Тулешков носи друго заглавие: «Животът на Христо Ботйова в Румъния — Браила», което обаче не е точно. Затова ние използуваме наслова «Жизнеописанието на Христо Ботйова», взет от съобщението във в. «Български глас».

След два месеца и половина във в. «Български глас» (I, бр. 35 от 5. II. 1877) излиза «частно обявление», в което Мих. Т. Мумджиев, изтъкнат патриот и общественик в Болград, умолява лицата, на които е «изпроводено обявление за брошурата «Животът на Хр. Ботев», да ги изпратят [«спомоществованията»] колкото се може по-скоро, защото брошурата излиза вече из под печат. . .» Големите събития обаче, които настъпват, осуетяват довършването и издаването на тази първа биография на Ботев. Нямаме причини да се съмняваме, че документът, с който разполагаме, е самият ръкопис на обявената брошура. Той се състои от 41 големи страници, формат 34/22 см, плътно написани, с допълнителни поправки на някои места. Очеркът приключва със събранието на комитета в Букурещ през 1874 г. Не е изключена възможността краят на ръкописа да е изгубен. След Освобождението Тулешков написа няколко «тетради» със спомени за лица и събития, които е познавал отблизо. В тях той съобщава нови данни, но и повтаря някои от изнесените в биографичния очерк за Ботев. Неговите

По това време Новорусийският университет в Одеса е съвсем нов — открит е в 1865 г. като висше учебно заведение за подготовка на научнопедагогически кадри. По различно време в университета са преподавали изтъкнати учени като И. И. Мечников, И. М. Сеченов и В. И. Григорович, с когото Ботев се е познавал и срещал. Студентите от Одеския университет активно участвували в революционните борби срещу самодържавието.

Основното запознаване със съвременната руска литература и непосредственият допир с руската действителност дават възможност на Ботев не само да вникне правилно в един от най-важните периоди от развитието на Русия през XIX в., но и да изпита благотворното влияние на идеите на прогресивната руска общественост от това време.

През 60-те години на миналия век в Русия се подготвя и провежда реформата от 1861 г., която по израза на Ленин е «крачка по пътя на превръщането на Русия в буржоазна монархия»[34]. Все още се чувствуват последствията от загубването на Кримската война. Общественото мнение справедливо считало «за причина на поражението феодално-крепостническата система»[35]. Войната разкрила «гнилостта и безсилието на крепостна Русия»,[36] стопанската и политическата изостаналост на страната. Рязкото влошаване на икономическото положение на селяните засилило недоволството на народните маси и съдействувало за разгръщане на опозиционно и революционно движение.

Въпросът за положението на селяните се поставя с особена острота след Кримската война, когато класовата борба между селяните и помещчиците се разгаря особено силно. Селските вълнения били насочени срещу цялата система на крепостното право. Обедняло и настръхнало, селячеството очаквало своето освобождение. Движението на селяните обаче не могло да прерасне в революция: «Народът, който е бил стотици години в робство на помещчиците, не беше в състояние да се вдигне на широка, открита и съзнателна борба за свобода.»[37] И все пак създалото се положение заставя правителството да постави въпроса за освобождението на селяните. «Селските бунтове — пише Ленин, — разраствайки се с всяко десетилетие. . ., заставиха първия

ценни спомени, съхранявани в Народната библиотека «Кирил и Методий» и в Централен държавен исторически архив в София, бяха частично публикувани в Общински вестник «Велико Търново» през 1938 г. (док. 9). Като посочва Тулешков за пръв биограф на Ботев, БУРМОВ приема, че «той започва да пише биографията му още през юли 1876 г.» (Христо Ботев, Съчинения, С., 1948, стр. 514.)

[34] В. И. ЛЕНИН, Съчинения, т. XVII, С., 1953, стр. 108.

[35] История СССР, т. II, Россия в XIX веке, под ред. М. В. Нечкиной, М., 1954, стр. 233.

[36] В. И. ЛЕНИН, Съчинения, т. XVII, С., 1953, стр. 108.

[37] Пак там, стр. 73.

помещчик Александър II да признае, че е по-добре да ги освободи отгоре, отколкото да чака, докато го съборят отдолу.»[38]

Необходимостта да се успокои страната налага селската реформа от 1861 г. В нейната основа заляга мисълта да се запазят интересите на дворянството. В резултат на тази реформа селяните не получили цялата земя, която използували при съществуването на крепостното право. Една значителна част от нея им била отнета, а срещу дадената им земя те трябвало да плащат откуп, значително по-голям от истинската ѝ стойност.

Естествено селячеството не било доволно от дадената му «свобода». И то отговорило на правителствената реформа с редица въстания, които обхванали цяла Европейска Русия. В 1861 г. били зарегистрирани 784 случая на селски вълнения. В 499 от тях правителството прибягнало към въоръжена сила за усмиряване на селяните. През 1862 г. избухнали 388 селски вълнения, като при 298 била употребена въоръжена сила.[39]

В страната възниквали революционни кръжоци и организации, разраснало се студентското движение, появили се тайни печатници, които издавали многобройни прокламации. Революционно настроената интелигенция била уверена, че Русия се намира в навечерието на обща селска революция.

Надеждите обаче не се оправдават. От 1863 г. селските въстания започват да затихват, а пред страха от разрастване на революционното движение правителството възприема реакционен курс. Избухването на полското въстание от 1863 г. дава нов повод на властта да засили реакционните мерки.

Ръководна роля в общественото движение и културния живот на страната през този период играе разночинската интелигенция. Тя се попълва от млади хора из средата на духовенството, дребното чиновничество, дребната буржоазия, селячеството, а също и от дворяни, скъсали със своята класа.

Тази нова, прогресивна и демократична обществена сила застава начело на така нареченото радикално течение в Русия и става политически изразител на селското движение. Тя излъчи от своята среда великите руски революционни демократи Н. Г. Чернишевски (1828—1889) и Н. А. Добролюбов (1836—1861), които «съумяха с голяма сила и дълбочина да изразят надеждите и интересите на трудовия руски народ и оказаха могъщо влияние върху развитието на напредничавата обществена мисъл и революционното движение»[40]. Те продъл-

---

[38] В. И. ЛЕНИН, Съчинения, т. XVII, С., 1953, стр. 108.

[39] Б. П. КОЗМИН, Журналистиката през 60-те години на XIX век, М., 1948, стр. 4.

[40] История СССР, т. II, Россия в XIX веке, под ред. М. В. Нечкиной, М., 1954, стр. 371.

жават революционнодемократичното дело на великия руски критик Белински.

Идеолози на революционната демокрация и водачи на революционното движение, Чернишевски и Добролюбов са дълбоко убедени, че само революционната сила на въстаналия народ може да събори стария феодално-крепостнически строй, който спъва развитието на родината им. Те отдават всичките си сили и способности,цялата си богата и многостранна дейност на борбата за победата на селската революция.

Философските възгледи на Чернишевски са важен етап в развитието на руската материалистическа философия и бележат най-високите постижения на материалистическата философия до Маркс. Чернишевски «не е могъл поради изостаналостта на руския живот да се издигне до диалектическия материализъм на Маркс и Енгелс»[41], но за разлика от Фойербах той неизменно подчертава значението на диалектическия метод. Неговите философски възгледи са дълбоко действени. Чернишевски не преодолява изцяло идеалистическия възглед за обществено-историческия процес, но мисълта му се развива към материалистическото разбиране на историята. С голяма острота и сила той разкрива класовите отношения и борби, правдиво определя ролята на народните маси в историята.

Като учен-икономист Чернишевски обосновано критикува буржоазната политическа икономия, изтъква необходимостта от премахване на експлоатацията на народните маси, разобличава защитниците на капиталистическия начин на производство. Маркс дава висока оценка за Чернишевски като «велик руски учен и критик», който «майсторски изясни банкрутството на буржоазната политическа икономия»[42], а Ленин го нарича «забележително дълбок критик на капитализма въпреки своя утопичен социализъм»[43].

Влиянието на утопичния социализъм върху прогресивната руска интелигенция започва още през 30-те години на XIX в. Това влияние изпитва Херцен, а в последните години на своя живот и Белински. Утопичната страна във възгледите на Чернишевски се състои преди всичко във високата оценка, която дава на руската селска община. Той, както и Херцен, погрешно счита селската община за средство, което може да предпази селяните от пролетаризиране, и като мост, стъпало за прехода на Русия към социализма. «Чернишевски — пише Ленин — беше социалист-утопист, който мечтаеше за преминаване към социализма чрез старата полуфеодална селска община, който не виждаше и не можеше през 60-те години на миналия век да види,

---

[41] В. И. ЛЕНИН, Съчинения, т. XIV, С., 1951, стр. 381.
[42] К. МАРКС и ФР. ЭНГЕЛЬС, Сочинения, т. XVII, М., 1937, стр. 13.
[43] В. И. ЛЕНИН, Съчинения, т. XX, С., 1953, стр. 248.

че само развитието на капитализма и пролетариата може да създаде материалните условия и обществената сила за осъществяването на социализма. Но Чернишевски беше не само социалист-утопист. Той беше също революционен демократ, той умееше да влияе върху всички политически събития от неговата епоха в революционен дух, като провеждаше — през пречките и препятствията на цензурата — идеята за селска революция, идеята за борба на масите за смъкване на всички стари власти.»[44]

За Чернишевски отмяната на крепостничеството е неразривно свързана с ликвидацията на самодържавния строй. Той критикува и разобличава либерализма и буржоазно-парламентарния строй и мечтае за такъв строй, при който биха се осъществили «в неразривно единство политическата свобода, образоваността и материалното благосъстояние на народните маси»[45].

В редица изследвания и критически статии Чернишевски разработва основите на материалистическата естетика. В тази област той продължава и развива делото на Белински. Основните принципи на неговата естетика са изложени в дисертацията му «Естетическите отношения на изкуството към действителността». Чернишевски подробно анализира и разкрива теоретическата и жизнена несъстоятелност на идеалистическата естетика и дава своите решения на основните проблеми на изкуството.

«Прекрасното — пише Чернишевски — е животът. . ., какъвто той трябва да бъде»[46] според напредничавите човешки понятия. Прекрасното съществува обективно в живота и е исторически и социално обусловено. Възгледите на Чернишевски за прекрасното заемат важно място в неговата реалистична естетика и оказват голямо революционно въздействие. По нов начин Чернишевски разглежда и другите естетически категории — за възвишеното, трагичното, комичното. Цялата негова естетическа система е подчинена на непрестанната му борба за създаване на реалистично, обществено значимо изкуство, дълбоко прогресивно и народностно и по съдържание, и по форма; изкуство — «учебник за живота».

Чернишевски упражнява огромно влияние върху своите съвременници и следващите поколения не само като теоретик и критик на изкуството, а и като крупен писател. Неговият роман «Какво да се прави?», написан в Петропавловската крепост и отпечатан в «Современник» през 1863 г., добива изключително голяма известност. В една сложна композиция авторът обхваща широк кръг теми: новите

---

[44] В. И. ЛЕНИН, Съчинения, т. XVII, С., 1953, стр. 110.
[45] История СССР, т. II, Россия в XIX веке, под ред. М. В. Нечкиной, М., 1954, стр. 377—378.
[46] Н. Г. ЧЕРНИШЕВСКИ, Избрани произведения, т. I, С., 1955, стр. 188.

човешки отношения, новия морл, общественополезния труд, свободата на чувствата, равноправието на жената и други. Духовната пустота, консерватизъм, паразитизъм и морален упадък на определени социални слоеве Чернишевски разкрива с голяма изобличителна сила. На техния свят той противопоставя новите хора, демократите интелигенти, живо въплъщение на положителния идеал на автора. Те се отличават с чистота и безкористие, цялата им дейност е подчинена на народните интереси. С неотслабваща енергия те се борят за преобразованието на живота, а техният личен живот е изпълнен с революционен подвиг и героика. Особено интересен е образът на Рахметов. Той обладава изключително силен характер и отдава всичката си могъща енергия на борбата за революционно изменение на действителността. Революционната борба определя целия му личен живот. В името на тази борба той се стреми да се доближи до простите хора от народа, живее строг, аскетичен живот, изпълнен със сурово самоограничение; отказва се от лично щастие и е готов да понесе най-жестоки изпитания.[47]

Романът на Чернишевски със своя революционен патос и новаторски дух оказва огромно обществено-възпитателно въздействие и несъмнено влияе върху по-нататъшния развой на руската литература.[48]

Идеите, дейността и творчеството на Чернишевски, които изра-

---

[47] Голямото обаяние на Рахметов продължава и в ново време. «Още преди 35 години — бележи Г. Димитров — романът «Какво да се прави?» оказа на мен лично като млад работник, който правеше тогава първите крачки в революционното движение в България, необикновено дълбоко, неизличимо влияние. И трябва да кажа — нито по-раио, нито по-късно е имало литературно произведение, което да е повлияло така силно върху моето революционно възпитание, както романът на Чернишевски. Мой любимец беше особено Рахметов. Аз си поставих за цел да бъда твърд, издръжлив, неустрашим, самоотвержен, да закалявам волята и характера си в борба с трудностите и лишенията, да подчинявам личния си живот на интересите на великото дело на работническата класа — с една дума, да бъда такъв, какъвто ми се представяше този безупречен герой на Чернишевски. За мен няма никакво съмнение, че именно това благотворно влияние в моята младост много помогна на възпитанието ми като пролетарски революционер и по-нататък намери своя израз в моята революционна борба в България и на Лайпцигския процес.

Даже сега, отново препрочитайки «Какво да се прави?», аз изпитвам голямо вълнение и наслада. . . Да, смелостта, самоотвержеността, безпримерният героизъм и безпределната преданост на революцията — ето какво правеше героите на Чернишевски любими образци за младите революционни поколения.» (Г. ДИМИТРОВ, Съчинения, т. X, С., 1954, стр. 209—210.)

[48] За голямото влияние на Рахметов и на другите герои на Чернишевски върху руската младеж на времето красноречиво говорят много съвременници: Херцен, П. Кропоткин, Н. В. Шелгунов, Н. К. Михайловски, П. Ф. Николаев, Л. Е. Оболенски и други. (Вж. МИХ. ДИМИТРОВ, Христо Ботев, Идеи, личност, творчество, С., 1945, стр. 174—176.)

зяват стремежите на милионното крепостно селячество, го издигат начело на революционното движение през 60-те години на XIX в. Силата на тяхното благотворно влияние изпитва и младият Ботев. «Чернишевски — съобщава Д. Ночев — му беше един от любимите писатели. . . Мен лично ми разправяше съдържанието на «Что делать?», като ме накара под земята да го търся, да го купя и прочета.»[49]

След като скъсва окончателно с гимназията, Ботев не напуска веднага Одеса. Той остава в града още около една година.[50] Сведенията за неговия живот от това време са оскъдни и всичко, което знаем, го дължим на Г. Смилов.

Късно през есента на 1865 г. Ботев, «облечен граждански», се явява при Смилов и го моли да го приеме в квартирата си, «защото бил захвърлил и учение, и пансион и се нуждае да преживее известно време нейде, докато получи някъде място за учител»[51]. Това намерение на Ботев може да обясни и неговото оставане в Одеса.[52] Смилов приютява Ботев до пролетта или лятото на 1866 г., след което поетът отишъл на квартира у едно полско семейство. «Когато живееше при мене — съобщава Смилов, — Ботев често отиваше някъде и се връщаше късно, като проявяваше в поведението си непонятни за мене странности. През това време той си остави дълга коса и съвършено престана да следи за своята външност. Тогава именно чрез някакъв си доктор поляк той се запозна с някоя си полякиня вдовица, вече почтена жена, която имаше пораснала дъщеря. Подозирам, че това бе някоя от полякините, изпратени в Одеса под надзора на полицията след потушаване на полското въстание в 1863 г. Ботев

---

[49] АЛ. БУРМОВ, Христо Ботев през погледа на съвременниците си, С., 1945 стр. 98.

[50] От есента на 1865 г. до пролетта (наскоро след 4 април) на 1866 г. Ботев живее при Г. Смилов. В началото на август с. г. той е още в Одеса. По това време Смилов го срещал «понякога по Ришельовския булевард». (АЛ. БУРМОВ, Христо Ботев през погледа на съвременниците си, С., 1945, стр. 11 и 13.) Към края на октомври 1866 г. Ботев заедно с други българи дошъл да навести в дома на Н. М. Тошков пристигналите след свършване на гимназията в Киев три български момичета, бъдещи учителки, между които била и Парашкева Шушулова. Датата на тая среща била установена по-късно от Рада Гугова-Киркович, една от трите девойки, които през Одеса и Цариград се завръщали в България. (ЕВГ. ВОЛКОВ, Христо Ботев, С., 1929, стр. 46—47.) Те пристигнали в Цариград към края на октомври (вж. Из архивата на НАЙДЕН ГЕРОВ, т. II, С., 1914, стр. 36 — писмо от 2. XI. 1866), следователно с Ботев са се срещнали към 20—25 октомври. Поетът-революционер напуска Одеса вероятно в края на октомври 1866 г.

[51] АЛ. БУРМОВ, Христо Ботев през погледа на съвременниците си, С., 1945, стр. 10.

[52] Д-Р ЙОР. БРАДЕЛ, който сварил Ботев в Одеса, твърди, че настоятелството «за наказание» не му дало паспорт. Тогава Ботев взел паспорта на Брадле и заминал. (АЛ. БУРМОВ, Христо Ботев и неговата чета, С., 1974, стр. 534)

не обичаше да разказва как прекарва времето си у тях и на моя въпрос, защо не ме запознае с това семейство, той отговори, че е неудобно да запознава с тях всички българи.

В това време той проявяваше странности и в друго отношение. Често нощно време изскачаше из прозореца,отиваше някъде и се скиташе до сутринта. На въпросите ми, где пропада, Ботев отговаряше, че ходел да се среща с босяците. Той говореше, че тия хора го интересуват и желае да ги опознае, да ги разбере. Тия негови екскурзии завършиха доста куриозно, защото, като посочи на своите нови познати пътя към нашия прозорец, който гледаше към улицата, дочака това, че през една есенна нощ последните измъкнаха двата ни чифта ботуши и единствените панталони на Ботева, което го застави да стои няколко деня в къщи, докато намерих пари и му купих на пазара други, вехти панталони. Тогава Ботев ми разказа и друг случай — как, като искал да се срещне с одеските босяци, прекарал цяла нощ под един мост с надежда, че някой от тях ще дойде да нощува там и той ще се разговори с него. Обаче очакванията му се оказали напразни.»[53]

Някои тълкуват опита на Ботев да се свърже с босяците, с пристанищната беднота като влияние на тогавашната революционна мисъл, по-конкретно на идеите на Бакунин за революционността на лумпенпролетариата — «естествено подготвен да възприеме бунтовните идеи»[54]. Трудно е обаче да се установи доколко тия идеи са били проникнали по това време всред руската младеж и дали Ботев е имал възможност да се запознае с тях.

Още в самото начало на 60-те години Добролюбов и Херцен приканват младежта да отиде всред народа, да му служи и се отдаде на революционна пропаганда. Особено голямо влияние както върху руската младеж, така и върху Христо Ботев упражнява Чернишевски с обаянието на своята личност и с действената сила на своя роман «Какво да се прави?», чийто герой Рахметов става образец за подражание.[55]

---

[53] АЛ. БУРМОВ, Христо Ботев през погледа на съвременниците си, С., 1945, стр. 11.

[54] ЕВГ. З. ВОЛКОВ, Христо Ботев, М.—П., 1923, стр. 28. Не само новите прояви, но и промените във външността на Ботев от това време (дългите коси) Волков обяснява като «определен етап в развитието на неговото революционно самосъзнание, когато в него се пробудило непосредственото влечение. . . да се премине към практиката на революционната агитация и пропаганда».

[55] МИХ. ДИМИТРОВ, Христо Ботев, Идеи, личност, творчество, С., 1945, стр. 176—178. «Безспорно е — съобщава П. Ф. Николаев, който се числял към историческия кръжок на Каракозовците, — че сближението с работниците, скитанията по различни кръчми и подземия, суровата дисциплина в личния живот, плаването в качеството на водолази по Волга от Ишутина и Каракозов [който на 4 април 1866 г. стреля върху Александър II] бе до голяма степен навеяно от

Най-важното в случая е пробуждането на бъдещия общественик и революционер у Хр. Ботев, което неминуемо довежда до неговата първа активна изява. Мисълта добива силата на убеждение и младият Ботев прави първите си стъпки в общественото поле. Той иска да се сближи «с оня слой от хора, който би проявил според тогавашното настроение най-голяма възприемчивост към революционна мисъл и революционно дело»[56]. Несъмнено обаче обществото на босяците не е могло да даде «достатъчен простор за дейност» и да удовлетвори «младия революционер»[57].

Несравнено по-дълбоко и по-силно влияние е оказала върху него дружбата му с полските емигранти.[58] В началото на 60-те години живеещите в Одеса поляци участвували непосредствено в прехвърлянето на «Колокол» и на другите Херценови издания в Русия. Организирани в тайно политическо общество, полските патриоти до 1863 г. се занимавали също и със закупуване на оръжие, необходимо за подготвяното въстание в Полша. Те дори имали в Одеса таен склад, който полицията не могла да разкрие.[59] След потушаването на въстанието през 1863 г. били заселени в Одеса под надзора на полицията и други поляци.[60] Техният брой се увеличил дотолкова, че градоначалникът на града на 31 август и после на 1 ноември 1866 г. помолил новоросийския и бесарабския губернатор да бъде ограничен този приток. На 28 декември с. г. губернаторът предписва на градоначалника да ограничи приижданeто на поляци в Одеса.[61] Полското въстание направило дълбоко впечатление на прогресивната общественост, която съчувствувала на героичната борба на полския народ за свобода. Като говори за полското националноосвободително движение от 40—60-те години на миналия век, Ленин пише: «Докато народните маси в Русия и повечето славянски страни още спяха непробуден сън, докато в тия страни *нямаше* самостоятелни, масови, демократически движения, *шляхтското* освободително движение в Полша придобиваше гигантско, първостепенно значение от гледището не само на

Рахметов.» (Из архива А. Н. ЖЕМЧУЖНИКОВА — Н. Г. Чернышевский и Каракозовцы. — Сп. «Русская мысль», 1913, №2, стр. 104.)

[56] МИХ. ДИМИТРОВ, Христо Ботев, С., 1948, стр. 24.

[57] МИХ. ДИМИТРОВ, Христо Ботев, Идеи, личност, творчество. С., 1945, стр. 183.

[58] Х. Батовски и П. Динеков проучват най-пълно връзките на Ботев с Полша — вж. H. BATOWSKI, Botew wobec Polski i Polaków, в Chr. Botew, Wybór pist, Wroclaw — Kraków, 1960, стр. CXI—CXX II, и П. ДИНЕКОВ, Христо Ботев и Полша. — Историческа съдба и съвременност, С., 1972, стр. 210—221.

[59] Л. В.ВОРОБЬОВ, Христо Ботев, М., 1952, стр. 38.

[60] АЛ. БУРМОВ, Христо Ботев през погледа на съвременниците си, С., 1945, стр. 11.

[61] Вж. МИХ. ДИМИТРОВ, Христо Ботев, С., 1948, стр. 25.

общоруската, не само на общославянската, но и на общоевропейската демокрация.»[62]

Вероятно чрез своите съученици поляци Ботев се е свързал от по-рано с полската емиграция. В гимназията според Хр. Д. Павлов «имало много ученици поляци, които били радикали и с които Ботев е дружил»[63].

Наскоро след първото покушение срещу Александър II (4 април 1866 г.) «Ботев — бележи Г. Смилов в своите спомени — ме напусна и се пресели във Фонтан в семейството на същата оная полякиня вдовица, у която той често ходеше в града, на дача, освободена за нея от доктора поляк. . . . С кого се срещаше в къщата на споменатата полякиня Хр. Ботев и за какво говореше — не зная. Повтарям — Ботев избягваше да говори за това.

Когато Ботев живееше при мене, частни уроци не предаваше, но изглежда, че някой го поддържаше, защото имаше пари. В тези неща той също не ме посвещаваше.

Колкото се отнася за отношенията му с полското семейство, то аз един път някак си започнах да му говоря, като си мислех, че той се увлича по младата полякиня—дъщеря,че той трябва да престане с това, защото баща му го е изпратил за друго в Одеса. Но Ботев тогава определено ми заяви,че работата не е такава и съвсем не за това той ходи у семейството. И спомням си, че ми каза, като че предавал уроци на младата полякиня.»[64]

---

[62] В. И. ЛЕНИН, Съчинения, т. XX, С., 1953, стр. 447.

[63] АЛ. БУРМОВ, Христо Ботев и неговата чета, С., 1974, стр. 534.

[64] АЛ. БУРМОВ, Христо Ботев и неговата чета, С., 1974, стр. 521, 522. Твърдението на Г. Смилов, че Ботев не преподавал частни уроци, когато живеел при него, трябва да се вземе под резерва. Ст. х. Гендов, като предава разговорите с поета след завръщането му в Калофер от Русия, бележи: «Казваше ми, че ходил по къщи да дава уроци; имало слаби ученици и той ги подготовлявал, но каквое получавал, не зная.» (АЛ. БУРМОВ, Христо Ботев през погледа на съвременниците си, С., 1945, стр. 6.) При публикуване на труда си Ал. Бурмов не е разполагал с оригинала на спомените на Г. Смилов, а е използувал публикацията му в книгата на ЕВГ. ВОЛКОВ, Христо Ботев, на руски език, в сб. на БАН, кн. XV, С., 1921, стр. 26—31, 32, 34, и на български език в сп. «Златорог», VII, 1926, кн. 5—6, стр. 210—213. По тая причина са допуснати някои неточности и непълноти. В посочения, останал недоотпечатан труд Бурмов е разполагал вече с оригинала и е предал спомените точно и пълно. Всички използувани тук цитати са сверени и с оригинала, който се пази в Института за история при БАН, секция «Възраждане», арх, сб., инв. № 119/1949, 12 пис. стр. Той е писан на руски език с почерка на Евг. Волков, носи дата «18 май 1915 г., Варна» и е приподписан от Г. Смилов със следния текст: «Изложението вярно предава моите мисли и съобщения.» По всяка вероятност Смилов е разказал или диктувал спомените си, а после те са били преписани грижливо от Евг. Волков. Трябва да изтъкнем особените заслуги на Евг. Волков, който още през 1915 г. издири, събра и записа ценни спомени на Ботеви съвременници, чиито ръкописи се съхраняват в секция «Възраждане» при Института за история при БАН.

Външните обстоятелства около отношенията на Ботев с полското семейство, за които говори Смилов, не са от съществено значение. Важното в случая е,че там той намира «среда,отговаряща на тогавашното му настроение и духовните му търсения»[65]. Ботев несъмнено жадно е слушал разказите за кървавото потушаване на въстанието от 1863 г., за героизма и страданията на полския народ. И твърде е възможно, спечелил доверието на своите полски приятели, да е изпълнявал «някакви тайни поръчения»,[66] с които биха могли да се обяснят неговата «скритост» и нежелание да говори за работите си от това време. Безспорно е, че Ботев е почувствувал «мощния революционен порив на полския народ. . . За пръв път той се сблъсква с революционна среда, където всичко дишало с още горещата ненавист на неотдавнашните боеве и тежката мъка на поражението.»[67]

Героичната борба на полския народ срещу царизма буди възхищението на Ботев и извиква в съзнанието му с още по-голяма сила спомена за неговата измъчена и поробена родина. Той все по-ясно схваща големите задачи, които стоят пред него, и започва съзнателно да се подготвя за революционна дейност. «Като виждаше моето усърдие към занятията — бележи Г. Смилов, — никога не ме разубеждаваше да ги захвърля, напротив, казваше, че в България трябват хора от всички професии и всеки трябва да се отдаде на онова поприще, на което предполага, че ще принесе по-голяма полза на своя народ. Едно само той постоянно рязко подчертаваше — че българинът не трябва да остава в Русия и за лични изгоди да остави народа си на произвола на съдбата. Българските учащи се трябва всички да съзнаят своя дълг пред народа и да насочат всичките си способности към това, че да подготвят неговото освобождение, да се стремят да развият у него съзнание за своето национално достойнство.

За себе си лично обаче говореше, че не може да се отдаде на учение, когато народът му се измъчва под ужасно иго. Той се възхищаваше от Раковски, от хайдутите, които повдигаха в родната страна знамето на въстанието.»[68]

Смилов не посочва попрището,за което Ботев е мечтаел. Заедно с всички българи, които са учили в Одеса, и той се е готвел за учител. Своето истинско поприще обаче, което е отговаряло на призванието

---

[65] Д. КОСЕВ, Влиянието на полското въстание от 1863—1864 г. върху Христо Ботев. — Сп. «Учител», 1937—1938, кн. 5, стр. 212.

[66] Л. В. ВОРОБЬЕВ, Христо Ботев, М., 1953, стр. 38.

[67] Пак там.

[68] АЛ. БУРМОВ, Христо Ботев и неговата чета, С., 1974, стр.521. В първата си публикация «Христо Ботев през погледа на съвременниците си», С., 1945, стр. 11—12, Бурмов е пропуснал следния текст от спомените на Г. Смилов: «Българските учащи се. . .» и т. н.

му, Ботев «е виждал в широка обществена и революционна работа»[69]. Като представител на новите хора, на «новото време» Ботев, който има самосъзнание за своите изключителни качества, е вярвал, че личните му усилия «ще бъдат достатъчни, за да свърже името си с голямо събитие в живота на своя народ»[70].

В тази посока са се развивали неговите честолюбиви мечти за «щастие и слава», за които пише в своята първа лирична изповед «Майце си». Те произтичат от безграничната му обич към народа и са неделимо свързани с дълбокото му съчувствие към народните страдания. Тази нравствена насоченост на неговите мечти «ляга в основата на онова чувство за дълг към страдащия народ, което ръководи Ботев през целия му живот»[71].

В този важен момент от развитието на бъдещия революционер и общественик не бива да се подценява и значението на информационната преса, която той сигурно е имал възможност да следи. Пряко или косвено тя е разширявала неговия поглед върху събитията в света, насочвала е вниманието му към вълненията и стремежите на народните маси, към политическите и обществените борби през епохата. Само в «Одесский вестник» Ботев е можел да прочете редица статии и дописки за полското въстание, за Гарибалди, за Лука Вукалович — ръководител на въстанията в Босна и Херцеговина през 1858 и 1861 г., за Прудон и други.[72] Неговата богата и остра впечатлителност му е помагала да разбере движещите сили на събитията, да долови историческата значимост на обществените явления и величието на борците за политически правдини, за национално и социално освобождение.

Несъмнено Ботев получава първите подтици за обществена дейност и постепенно се изгражда като революционер по призвание, с изяснена вече идеология, под влияние на твърде сложни обстоятелства, в резултат на усилията си да намери смисъла и предназначението на своя живот.

В Одеса започва и творческата дейност на Хр. Ботев. Неговият поетически талант не изостава от общото му духовно и идейно развитие. «Ботев — съобщава Г. Смилов — обичаше да декламира различни стихове, но да е писал сам стихове в това време — не зная.»[73] Киро Тулешков обаче, съученик на Ботев в Одеса и негов приятел дълги го-

---

[69] МИХ. ДИМИТРОВ, Христо Ботев, Идеи, личност, творчество, С., 1945, стр. 186.
[70] Пак там.
[71] Пак там, стр. 187.
[72] Вж. МИХ. ДИМИТРОВ, Христо Ботев, С., 1948, стр. 25—26.
[73] АЛ. БУРМОВ, Христо Ботев и неговата чета, С., 1974, стр. 519.

дини, е категоричен в своето твърдение: «. . .След няколко дена аз отидох в дома му. Заварих го, като се разхождаше из стаята си и с глас декламираше не помня кое от стихотворенията на Пушкин. Декламираше той от сърце и душа, с жестове. Като ме видя, спря и ме попита как ми се вижда, добре ли декламира.» Тулешков потвърдил, че декламира «много добре». «После това прочете ми едно стихотворение, което той си съчинил под заглавие «Майце си»... Това стихотворение е неговото първо поетическо произведение. . . Още същата неделя, юни 1864 г., Ботев изпрати песента в Цариград на П. Р. Славейков, за да я публикува в издавания от него тогава хумористичен вестник «Гайда». Но преди да я прати на Славейкова, той ходи при професор Григоровича да я подложи на цензура. Григорович я одобри и му похвали първия труд, като го насърчи да продължава и занапред. »[74] В. Григорович е изтъкнат езиковед, един от основоположниците на славянската филология в Русия. Той пръв започва да изучава славянските литератури, пръв прави наблюдения над българските говори.[75] Григорович е бил професор освен в Одеския и в Казанския и в Московския университет. Неговите трудове се отличават с богатия си конкретен материал.

П. Р. Славейков помества стихотворението в «Гайда» през 1867 г. (бр. 19 от 15. IV) — три години след изпращането му. Това ни кара да се усъмним в посочената от К. Тулешков дата — юни 1864 г. Трудно може да се обясни защо Славейков печата с такова голямо закъснение първото стихотворение на Ботев. Сигурно Тулешков, който пише спомените си към средата на 90-те години на миналия век, е сбъркал датата, както е сбъркал и годината, в която Ботев напуска Одеса и отива учител в Задунаевка. По-вероятно е Ботев да му е чел «Майце си» през 1865 г., а още по-сигурно през 1866 г. и тогава да е изпратил стихотворението си на П. Р. Славейков.[76]

---

[74] АЛ. БУРМОВ, Христо Ботев и неговата чета, С., 1974, стр. 528. В съкратен вид тия спомени са обнародвани и в «Христо Ботев през погледа на съвременниците си», С., 1945, стр. 16—21.

[75] Резултатите от своята известна обиколка на Балканския полуостров В. Григорович обобщава в книгата си «Очерк путешествия по Европейской Турции» (1848).

[76] Не всички изследователи на Ботевата поезия обаче споделят тези възгледи. Д. Т. СТРАШИМИРОВ отначало твърди, че «това стихотворение е написано още в Калофер, преди Ботев да го напусне за последен път. . .» (Христо Ботев като поет и журналист, Пловдив, 1897, стр. 294.) Според МИХ. ДИМИТРОВ Ботев пише «Майце си», «докато е бил още в Русия». (Христо Ботев, С., 1948, стр. 26.) Според МИХ. АРНАУДОВ «всички психологически показалци говорят», че «Майце си» е «една импровизация, свързана с първия момент от завръщането на Ботев в Калофер. . .» («Ботев в поезията си», предговор към: Христо Ботев, Съчинения, С., 1948, стр. 11.) ИВ. СТОЙЧЕВ предполага, че стихотворението е написано «към есента на 1866 г.» («Майце си». — В. «Вечерни новини», VI, бр. 1782 от 7. V. 1957.)

Надали «Майце си» е единствена поетическа изява на младия поет по онова време. То е поместено в последния брой на в. «Гайда» и може да се предполага, че ако «вестникът би продължил да излиза, и други Ботеви стихотворения щяха да видят бял свят»[77]. Пенчо Славейков съобщава, че стихотворението е било поправено от редактора на «Гайда». «В Стара Загора — пише той — заедно с книжата на Славейкова изгоря и една тетрадка Ботьови песни, пратени Славейкову за преглед.»[78] В тези песни Петко Славейков очевидно е почувствувал големия поет, та една година по-късно пише: «Едного само познаваме от младите наши, момък с поетически способности, но и той или не пише вече нищо, или нищо не обнародува и не издава, което е немалка загуба за нашата книжнина.»[79]

Наред със съобщението за началото на поетическата дейност на Христо Ботев Тулешков единствен изнася и друга една интересна подробност: «Не ще да е излишно да кажа, че професор Григорович, който беше професор в новооткрития «Новорусийски университет» в Одеса, много пъти викаше Ботев и му даваше български народни песни да му ги превежда на руски. Това много помогна на Ботев да се влюби в поезията, защото Григорович подробно му разправяше теорията на поезията.»[80]

Чувствата и настроенията в «Майце си» — първата стигнала до нас Ботева поетическа творба — отразяват преживяванията на младия поет около 1866 г. в Одеса. Без средства, без надежда да продължи образованието си, с много напластени разочарования и разрушени илюзии, с вече немалък жизнен опит, Христо Ботев неведнаж през последните месеци от живота си в Одеса е обръщал поглед към далечната родина, осмислял е детските си спомени и впечатления от живота в малкия подбалкански градец. Много въпроси са чакали отговор, напрегнатата мисъл често се е устремявала с носталгия към поробеното отечество, към родната стряха. И всред образите, които паметта е извиквала най-често, е светел образът на неговата майка. Вестите, които първородният син получавал от своя дом, не били радостни. Недостигът и лишенията били постоянни гости на семейството. Майката помагала с каквото може — тъкала, прела, обличала и хранила многобройна челяд, гледала дълги години своя тежко болен, прикован на легло от костна туберкулоза син Петър. Животът ѝ ставал все по-тежък, а по-късно, след смъртта на Ботьо Петков — непосилно тежък до безизходност и трагизъм.

---

[77] МИХ. ДИМИТРОВ, Христо Ботев, С., 1948, стр. 40.

[78] П. П. СЛАВЕЙКОВ, Българската поезия. Преди. — Сп. «Мисъл», XVI, 1906, кн. 2, стр. 73; също във: ПЕНЧО СЛАВЕЙКОВ, Българска литература. — Съчинения, т. VI, С., 1922, кн. 1, стр. 217.

[79] В. «Македония», II, бр. 33 от 13. VII. 1868.

[80] АЛ. БУРМОВ, Христо Ботев и неговата чета, С., 1974, стр. 528.

Между Ботев и майка му има силна вътрешна връзка. От живия, топъл образ на майката се ражда по-късно поетичният образ на неговата «майка юнашка».

Първата лирична изповед на Ботев е зов на едно страдащо сърце, което наред с подема и творческите дирения познава и дълбоките вътрешни кризи.

В «Майце си» Ботев сякаш чува, дошли от бъдещето, воплите на своята «клета» майка, самотна, изоставена, протегнала към него за помощ ръце. Няколко години след написването на «Майце си» Иванка Ботева, вече вдовица, се обръща със сърцераздирателно писмо към Н. Геров. Редовете на това писмо отвеждат към първата поетическа изповед на сина, която звучи като тъжно прозрение. Иванка Ботева изплаква пред Н. Геров своите «скърби» и «с крайна жалба» отправя молба към него: «Знай, господине Найдене, нашата жалост и милост кое е: за сина ми Христя, който живее в Ибраила, временно желая за него да си доди, защото Вие познавате нашата немощ и бедност как ни съм доволна до прихранювам и облачам тия бедни сираци и нямам си нийде никого, който да ми помогни. И нашата надежда се отнася първо на бога и второ на него, а той сега 2 години доволно ме лъже, че ще си доди. И досега чаках, не си доде; що е това не познавам.»[81]

В «Майце си» Ботев сякаш е предусещал страданията на своята майка, дълбоките рани по нейното измъчено сърце («Тебе ли покрих с дълбоки рани»). В края на писмото до Н. Геров Ботевата майка, или, както се е подписала, «Ивана Учител Ботева», пише: «Затова плача и жаля за сина си Христя да си доди той да помогни на брата си и да го настани в друго училище, и да види бедния си жалостний брат Петар, който е в голямо окаянство, чи седи сѐ на едно място, чака и погледва за брата си Христя.»[82]

«. . .Нашата жалост и милост», «нашата немощ и бедност», «бедни сираци», «нямам си нийде никого», «затова плача и жаля за сина си Христя», «да види бедния си жалостен брат. . . . » — «Защо тъй жално, тъй милно плачеш», «ти ли си, мале, тъй жално пела», «не плачи, майко, не тъжи. . .», «та тебе клета оставих за първо чедо да жалиш!. . .» Това преливане между духовния мир на майка и син говори за тяхното вътрешно родство. И още един жив, вечен извор свързва майка и син — народното изкуство, българската народна песен. «Ивана учител Ботева» е знаела няколкостотин народни песни. Още с майчиното мляко, от люлката нейният любим син е закърмен с хубостта на народното изкуство.

---

[81] Из архивата на Н. ГЕРОВ, кн. I, 1911, стр. 37. (Писмото е от 12 юли 1871 г.)
[82] Пак там. Текста предаваме на съвременен правопис с частична езикова нормализация.

«Майце си» въвежда в интимния свят на твореца. Поетът извайва образа на лиричния герой и образа на майката — основни образи в неговата поезия. Стихотворението е единно като замисъл и осъществяване, цялостно като мисъл, чувство и настроение.[83] Поетът изповядва своите болки пред единственото същество, което чувствува близко — своята майка. Майката «присъствува» в творбата само в това измерение: най-близкият човек на лиричния герой, пред когото той може да излее душата си. Своя копнеж за щастие, честолюбивите си мечти за слава той е искал да раздели с нея — те са колкото негови, толкова и нейни:

Много аз, мале, много мечтаех
щастие, слава да видим двама. . .

Майката мълчаливо слуша и всичко разбира. Тя е преживяла и пострадала много. Нейната майчина топлота и ласка са последният пристан, най-скъпата утеха:

Една сал клета, една остана:
в прегръдки твои мили да падна,
та туй сърце младо, таз душа страдна
да се оплачат тебе горкана. . .

Образът на майката се явява в българската поезия още преди Ботев — към нея се обръщат Чинтулов в «Стара майка се прощава със сина си» и Раковски в «Отлъчие от България еднаго разпаленаго родолюбца българина». Образите на майка и син, отношенията между майка и син изпълват много български народни песни, изградени като монолог — обръщение на сина към майката или на майката към сина, или като диалог между майка и син.

---

[83] За всяко Ботево стихотворение съществуват най-различни, често пъти коренно противоположни оценки. «Майце си» е от малкото творби на поета, получили единодушно високо признание. Според Пенчо Славейков «Майце си» е «едва ли не най-издържаната песен на Ботйова. . .» Оценката е категорична въпреки уговорката, че песента е поправена от П. Р. Славейков. (П. П. СЛАВЕЙКОВ, Българската поезия. Преди. — Сп. «Мисъл», XVI, 1906, кн. 2, стр. 78.) Още преди П. П. Славейков ИВ. ВАЗОВ нарежда «Майце си» между «художествените стихотворения» на Ботев, с «прекрасно начало», «пълно с искрено и тъжно чувство. . .» В оценката на Вазов се сблъскват и механически съчетават тънкият поетически усет и виждане с преднамереното, тенденциозно отношение към Христо Ботев. Отделни стихове в «Майце си» Вазов определя предубедено и невярно като «съвсем слаби и по формата си (те са римувани лошо: надявам с нямам, вера или вяра с догаря), и по мисълта си, която е разточена, безжизнена и тъмна. . .» Стихът «но за вси желби приготви яма» според него е «пресилен, па и безсмислен». В заключителната Вазова мисъл за «Майце си» надделява ограничеността, пристрастието: «За жалост това стнхотворение, единственото, в което се чуе задушевна и нежна лирическа нотка, е пълно повече от всичките други с подобни небрежности в отделката си.» (ИВ. ВАЗОВ, Христо Ботев. Критическа студия. — Сп. «Денница», II, 1891, кн. 7 и 8, стр. 317—318.)

Ботев се учи от съществуващата традиция в нашия песенен фолклор, обляга се на първите стъпки в нашата лична поезия и създава нещо съвсем ново: образите на майка и син са разкрити от нов зрителен ъгъл, в по-дълбок и сложен, и детайлиран разрез.

«Майце си» е елегична форма. Взорът на поета е обърнат изцяло навътре, към неговия душевен мир. Чувствата му са тъжни, настроението угнетено. Той е самотен, злочест скитник всред чужд, ненавистен свят. Младостта му не го радва. Разкъсва го противоречие — отвън той изглежда весел, смее се, но душата му е опустошена. Поетът няма приятел, комуто да излее мечтите и мислите си. Рухват надеждите му за щастие и слава. Трагичната болка достига своя предел, връхната си точка: «сърце догаря!. . .» «Но за вси желби приготви яма!» В това състояние на дълбока криза естествено идва мисълта за смъртта:

Пък тогаз нека измръзнат жили,
пък тогаз нека изгния в гроба!

Но дори в тези мигове на върховно страдание, когато границата на пълното отчаяние е съвсем близко, се чувствува силата на поетовата личност — неговото страдание е мъжествено.[84]

Елегичният мотив на самотност, на откъснатост от околната среда е известен в нашата възрожденска литература и книжнина още от съчиненията на Бозвели. Жинзифов, Славейков, Каравелов също разработват този мотив. Но в «Майце си» той се явява за пръв път в такава високо художествена форма, в чисто лирическа творба. Конфликтът с неразбиращата среда тук е само загатнат («приятел нямам да му разкрия, що в душа тая. . .»). Преобладава, налага се над всичко чувството на самотност и мъката по младостта, по разрушените надежди и мечти, по загубените сили. Лиричният герой в Ботевото стихотворение е млад, но младостта му е осланена, «съхне и вехне люто язвена». . .

Преди Ботев Р. Жинзифов разработва елегичния мотив на самот-

[84] Твърдението на д-р Кръстев, че в «Майце си» «настроението достига до нежно, но болезнено-тъжно и почти сантиментално оплакване — в V и особено VII куплет, дето и отсъствува всеки активен елемент. . .», е неприемливо, невярно. (В. МИРОЛЮБОВ, Художествените мотиви у Ботйова. — Сп. «Мисъл», 1910, кн. 1, стр. 11.) След д-р Кръстев и други автори считат, че «Майце си» е «елегия, лишена от мъжественост», че «страхът от живота е убил волята» на поета... (ЦВ. МИНКОВ, Хр. Ботйов, 1940, стр. 18.) БОЯН ПЕНЕВ с верен литературен усет защищава убедително противоположен възглед: «. . . това не е пасивна скръб, не е безкръвна меланхолия — пише той — или пък някакво сковано, сцепенено страдание; в същност то е активно чувство, както всяко друго, на което се е отдал Ботев. У него еднакво са свързани със стремеж към действие, с волев елемент и страданието и ликуването, и любовта и омразата.»(«Христо Ботев», предговор към: Христо Ботев, Стихотворения, С., 1931, стр. 23.)

ност и неудовлетвореност. Несъмнено някои негови стихотворения, като «Глас», «Жалба», «На Великден», «Сам себе си», подготвят — като поетически опит и атмосфера — появата на «Майце си». [85] Но за пряко влияние не може да става и дума. Тези творби са само елемент от литературната действителност, частица са от литературния въздух, необходим за раждането на поет като Ботев.[86]

В «Майце си» е загатнат още един елегичен мотив (разработен подробно пак от Р. Жинзифов) — за нерадостната съдба на българина, обречен да живее в чужда страна, всред чужди. Ботев не е емигрант, когато пише «Майце си», но мотивът на болезнен копнеж към близки и родина съществува в творбата му. Поетът е «злочестен» скитник, той среща наоколо си това, което мрази. Неговото последно желание е да падне в майчините мили прегръдки, да прегърне, пречистен от всяка злоба, «баща и сестра и братя мили. . .»

Лиричният герой излива свои най-съкровени мисли и чувства, които са проекция на един друг, по-голям свят — на социални противоречия и борби, на обществени колизии. Но социалните конфликти са само фон на творбата. За разлика от повечето свои предходници, докоснали се до елегичната форма или до нейни елементи, поетът не свързва пряко състоянието си с неговите причини: в «Майце си» няма ни следа от пряка изява на патриотични копнежи, няма историко-романтични жалби, така характерни за Бозвели, за Раковски, за Чинтулов. Ботев се вглъбява в самото състояние на страдание и мъка като настояще, като факт, без да търси пряко неговите корени в трагичната съдба на родината, в контраста между славната история и робското настояще на своя народ. Още с първото си стихотворение

---

[85] «Глас» и «Жалба» са из цикъла «Новобългарска гусла».—Сп. «Братски труд», 1862, кн. 4; «На Великден» и «Сам себе си» са публикувани във в. «Время», I, бр. 20 от 18. XII. 1865. (Вж. РАЙКО ЖИНЗИФОВ, подбор и редакция, Д. Леков, С., Съчинения, 1969, стр. 38, 66, 79, 81.)

[86] Своеобразното родство — не в поетическата изява, а във възрожденската душевност — се отразява в лексиката на творбите и в използуването на отделни стилно-езикови похвати, заети от народната песен:

. . . Една душа, коя страда
за злощастната си майка,
за невинните си братя. . .

«братя мили», «вие злощастните и бедни», «жално гукане» («Гулаб»), «ядни мисли», «клето сърце» («Глас»), «душа ми е страдна» («На Великден»), «майко злочеста» («До българската майка») и др.

Д. ШЕЛУДКО търси връзки между «Майце си» и поезията на Лермонтов, Огарев, Жадовска, Байрон. (Ботевото стихотворение «Майце си». — Сп. «Език и литература», II, 1947, кн. 2, стр. 12—15.) Шелудко стига до невериия извод, че «Майце си» е последната романтическа въздишка на умиращия тип буржоазно-романтичен герой и първият вик на раждащия се герой на бъдещето, пролетарския борец за земно щастие». (Пак там, стр. 18.)

Ботев властно въвежда в нашата псезия сложните преживявания на личността, разкрити в ярка художествена форма. Това е белег на ново светоусещане — съвсем естествено за творец като Ботев. Но дали възрожденският читател е бил подготвен да приеме творбата му?

Документални източници и спомени на съвременници говорят, че «Майце си» е било едно от най-популярните Ботеви стихотворения,[87] предавано от уста на уста като народна песен, пято на най-различни мелодии.[88] Преписите на сборниците на учителите от Бяла черква разкриват как революционната българска интелигенция на времето е приемала тази Ботева песен. Прогресивните учители от Бяла черква са свързвали тясно първата творба на поета с литературната традиция: опростявали са душевния свят на лиричния герой,възприемали са го еднопосочно, схващали са цялото стихотворение като патриотична жалба, като алегория на поробената родина и нейните страдания.[89] Възрожденският учител и революционер Бачо Киро поставя в своя сборник ново заглавие на Ботевото стихотворение: «Един родолюбив българин с патриотическо чувство тъжи за майка си (за България).» А в края на преписа добавя от себе си две нови строфи:

О, боже мили, ще ли помогнеш
на нашия народ, да го избавиш
от туй зло племе клето османско,
от тежко иго, клето, тиранско?

Каква зла чест достигнал
нашият народ —
в робство да си окайва
бедния живот.[90]

---

[87] Още през 1872 г. Р. Блъсков препечатва «Майце си», като изменя само заглавието — «Син на чуждина тъжи на майка си» (сп. «Училище», II, кн. 9). За разпространението на «Майце си» вж. СТ. СТОЙКОВ, Поезията на Хр. Ботев през погледа на неговите съвременници. — Сп. «Език и литература», IV, 1949, кн. 2, стр. 130—131; също: Д. МИНЕВ, Втори ръкописен стихотворен сборник от 1877. — Известия на института «Ботев—Левски», кн. 2, 1956, стр. 284; К. Т. БОЗВЕЛИЕВ, Влиянието на Ботйова върху българския социализъм. — Сп. «Червена трибуна», V, 1933, кн. 6, стр. 155.

[88] Според ИВ. КАМБУРОВ «Майце си» се е пеело с две най-известни мелодии, «станали твърде популярни. . .» (Вж. Мелодиите на Ботевите песни. — Христо Ботев, Сборник по случай сто години от рождението му, С.,1949, стр. 484—487.) Н. КАУФМАН отбелязва «шест различни мелодии» на «Майце си», «близки по дух на мелодиите на градските лирични песни, изпълнявани през втората половина на миналия век». (Ботевите песни. — В. «Народна култура», X, бр. 18 от 30. IV. 1966; също: Песни на българското работническо движение (1891—1944), съставител Н. Кауфман, С., 1959, стр. 490—491.)

[89] Още в 1900 г. А. ТЕОДОРОВ [А. БАЛАН] отбелязва, че «българският читател от предишната епоха би схванал като алегория» Ботевата елегия, «дето майката беше България». (Преглед на поетическата творба на Вазова. — Периодическо списание, кн. LXI, 1900, стр. 738.)

[90] Вж. СТ. СТОЙКОВ, Христо Ботйов и неговите съвременници. — Сп. «Про-

Под заглавието Бачо Киро е отбелязал в скоби: «Пее се на глас «Коя ли съдба така отсече».» Между строфите е вмъкнато повтарящо се четиристишие:

Каква зла чест достигна
мойта младост —
аз по света да ходя със
скръб и жалост.

Промените в преписа на самото стихотворение не са съществени, резултат са може би на зле наизустен текст.

Пътят на «Майце си» до читателя става по-кратък благодарение на народностната форма. Ботев намира съвсем близка до читателя форма, близка до народнопесенната лирична изповед-жалба. Цялата творба е изградена в стила на лиричната народна песен. Още в началото на стихотворението поетът заема от народното творчество поверието за силата на майчините клетви, превърнали се в тежка орис, в предопределение и съдба:

Ти ли си, мале, тъй жално пела,
ти ли си мене три годин клела. . .

Лексиката на цялата елегия е пропита със силни народнопесенни нотки. Достатъчно е да припомним думи и съчетания като «три годин» (не случайно поетът използува магическото число т р и, а народната форма «годин» вместо «години» облъхва стиха с особена свежест), «ази» (вместо «аз»), «бащино имане», «горкана», «младост зелена», метафората «мойта младост слана попари», анафоричните повторения

Ти ли си, мале. . .
ти ли си мене. . .
че аз веч тлея. . .
че мойта младост. . .
много аз, мале, много мечтаех. . .
една сал клета, една остана. . .

Честото обръщение към майката, особено ласкавото народно «мале», идва от народната песен. В духа на народната песен са издържани и синтактичните връзки в стихотворението — всеки трети стих в три строфи на «Майце си» започва с «та»: «та скитник ходя. . .», «та мойта младост. . .», «та туй сърце младо. . .»

Ботев майсторски съчетава формите и образите на народната песен с оригиналното, личното съдържание на творбата. Изразните средства, заети от народната песен, засилват, уплътняват народностния характер на «Майце си» — творба, съзвучна по цялата си тоналност с народния дух. Същевременно авторовият емоционален свят,

---

света», II, 1937, кн. 6, стр. 758—759); също: Бачо Киро Петров. Материали и документи, събрали Ал. Бурмов и Ст. Стойков, С., 1937, стр. 228.

авторовото самобитно виждане разчупва народнопесенните форми. Народната образност, народната лексика се приспособяват към поетовото виждане; хармонично се съчетават и преливат старинни народни и нови книжовни лексикални форми. Съвсем естествено вървят редом образи, наситени с народностна свежест («та мойта младост, мале, зелена съхне и вехне. . .»), с образи, въведени в книжовния език под влияние на руски език («. . .съхне и вехне люто *язвена*»). Или книжовно-архаичното «. . .че аз веч *тлея*» с народнопесенния метафоричен сбраз «че мойта младост слана попари».

Графичната картина на «Майце си» е десетосричният размер с цезура след петата сричка, с еднакъв брой ударения (четири във всеки стих) — характерният за народната песен размер. И все пак пълно покритие между народнопесенната ритмика и ритъма на «Майце си» няма.

В първите два стиха на елегията поетът използува елементи на дактил, като си послужва със съседна рима («пела» — «клела»). Честата употреба на съгласните *л, н* води до своеобразна звукова живопис на стиха: «Ти *ли* си, ма*ле*, тъй жал*но* пе*ла*, ти *ли* си ме*не* три годи*н* к*ле*ла. . . »Особено характерна е звуковата оркестрация, песенното звучене в римуваните глаголи: «пела» — «клела». Със средствата на личната псезия (елементи на стихова стъпка, рима, строфичен строеж. . .) Ботев засилва народнопесенния образ на майчина клетва и орис, придава му баладични интонации. Подчертавайки образа със средства, характерни за личната псезия, той го прави по-условен, по-символичен. Майчините клетви в атмосферата на цялата елегия се възприемат като «встъпление», като своеобразна стилизация на народнопесенния мотив.

След това встъпление поетът запява за своите страдания и разочарования, песенната протяжност се стопява, стихът става енергичен, напрегнат, с ямбичен удар на първите срички:

. . . та скитник ходя злочестен ази
и срещам това, що душа мрази?

В следващите два стиха Ботев отново въвежда народнопесенния мотив и се връща към «успокояващия» тристъпен размер (макар и непълен):

Бащино ли съм пропил имане,
тебе ли покрих с дълбоки рани. . .,

за да излее по-нататък своята изповед — съмненията и търсенията на свсето младо сърце. От народнопесенния мотив за майчините клетви остава само обръщението към майката, изпълнено с ново съдържание — псетът разкрива в монолог-изповед своя вътрешен мир, вглъбява се в своите преживявания, в своите мисли и чувства.

Графичната картина на «Майце си» приближава стихотворението до народната песен, като същевременно строфичният ритъм, отбелязан в римите, го отдалечава значително от нейния ритъм.[91] Младият поет си служи с твърде богати и разнообразни рими.[92] Още в «Майце си» той е колкото близо до народната песен, толкова и далеч от нея. Още тук се изявяват неговата творческа индивидуалност и сила, самобитността на неговата поезия. Още в «Майце си» той овладява народнопесенния материал и го използува свободно за своите поетически търсения. Поетът е изживял (без да ни остави «документ» за това) периода на учене, на подчинение и зависимост от народнопесенния образец.

И в това отношение «Майце си» е новаторска творба: Ботев използува народнопесенни мотиви, образи, стилови и езикови средства и похвати, като ги преосмисля, прави ги неповторими, свои. Народнопесенните образи, художествени средства, лексика се съчетават органично с нови художествени форми и в това вътрешно единство се изявява богатата, сложна душевност на един поет почти юноша, поет-гений.

«Майце си» има три редакции. Няколко години след публикуването на стихотворението в Славейковия вестник «Гайда» (бр. 19 от 15. IV. 1867) то се появява в нова редакция във в. «Свобода» на Л. Каравелов (бр. 34 от 15.VII.1870), а след това в стихосбирката «Песни и стихотворения» (1875 г., стр. 17—18).[93] Проучването на трите редакции довежда до убеждението, че измененията във втората редакция са дело на редактора на «Свобода» Л. Каравелов.[94] Съществува и дру-

---

[91] Вж. МИР. ЯНАКИЕВ, Българско стихознание, С., 1960, стр. 143.

[92] В първите две строфи римите са съседни (*аабб* — пела — клела, аяи — мрази; имане — рани, зелена— язвена). В трета и седма строфа римата е по-ясна (*абба* — другари — попари, 1 и 4 стих; смея — тлея, 2 и 3 стих; или: остана — горкана, 1 и 4 стих; падна — страдна, 2 и 3 стих). Останалите строфи (4, 5, 6 и 8-а) имат кръстосани рими (*абаб*) — нямам — вярвам, 1 и 3 ст.; тая — страдая — 2 и 4 ст., и т. н.). П. ДИНЕКОВ пише с основание, че римите «само с две изключения (нямам — вярвам; нямам — надявам) са удивително точни и разнообразни». (Поезията на Христо Ботев. — Възрожденски писатели, С., 1962, стр. 295—296.)

[93] ИВ. ХАДЖОВ в книгата си «Стихотворенията на Ботева. Поправки и преработки» (С., 1947, стр. 137—160) сравнява подробно трите редакции. Той се старае да осмисли и някои фонетични промени: например замяната на «жалби» (I р.) с «желби» (III р.) тълкува като търсене на слово с друг смисъл: жалби = оплаквания, желби=желания (стр. 154—155.) Подобно мнение защищава и Н. КОСТОВ в статията си «Няколко думи с особено значение у Ботев». — Сп. «Език и литература», IV, 1949, кн. 2, стр. 116—117.

[94] Тази мисъл изразява най-напред МИХ.ДИМИТРОВ в бележките към своето издание на Ботевите съчинения (т. I, 1940, стр. 207). АЛ. БУРМОВ се позовава на Мих. Димитров.(Христо Ботев, Съчинения, т. I, 1948, стр. 302.) Според ИВ. ХАД-

го гледище, според което първоначалният текст на стихотворението е този от в. «Свобода». Него Ботев е изпратил за публикуване в «Гайда», а Петко Славейков го е преработил основно, преди да го отпечата. «Недоволен, а може би и извън себе си от дързостта на П. Р. Славейкова — да посяга тъй безцеремонно на песента му, Ботйов три години по-късно печата първоначалния ѝ текст. . . Накърненото авторско честолюбие не е позволило на Ботйова да види нито несръчността и грозотите на своя първообраз, нито хубостите на поправките, внесени от Славейкова. . .» След пет години «същият Ботев. . . се отказва от своя първообраз, възприема изцяло редакцията на Славейкова и в книгата си помества песента в тая редакция. Просветленият художник в него е победил оскърбеното авторско честолюбие — той се е смирил пред стария майстор. . .» Към казаното се прибавят още аргументи от «естетическо и психологическо естество»: Любен Каравелов не «е бил дотолкова лишен от всеки вкус и здрав смисъл, че не е могъл да почувствува как неизмеримо високо стои старата редакция. . .» И още: възможно ли е Ботев на 18-годишна възраст «да се издигне до такава проникновеност, такова пълно владение средствата на езиковия израз, каквото ни облъхва. . .» от текста, публикуван в «Гайда»?[95]

Срещу тая теза могат да се приведат много възражения. Ще посочим само няколко. Стигналите до нас Ботеви песни са написани в кратък период от време. През този период поетът не изминава сложен път на развитие. Макар и съвсем млад, той започва със зрели творчески изяви. Едни негови песни са се родили по-трудно, след продължителни търсения, други по-леко. «Майце си» според нас е от тези изповедни творби, чието създаване е свързано с мъчителен, бавен процес.

Всичко, което знаем за личността на поета-революционер, из-

ЖОВ «Каравелов и тук е приложил своята редакторска практика, която се е била превърнала вече в навик. . .» «По това време Ботев е бил далеч от Букурещ — в Измаил. . ., та не е могъл да отстоява текста на своето стихотворение. А може би, ако е имал тази възможност, не ще се е и опитвал да стори това, прекланяйки се пред авторитета на Каравелова.» (ИВ. ХАДЖОВ, Стихотворенията на Ботева, С., 1947, стр. 158, 159.)

[95] Христо Ботйов. Автентично издание с критически бележки от д-р КР. КРЪСТЕВ, С., 1919, стр. 60—69. Д-р Кръстев не само твърди, че «ако Каравелов е имал в ръце текста на «Гайда». . ., то е немислимо той т а к а да измени, т. е. осакати тоя текст. . .», но и подчертава «психологическата немотивираност и невероятност, почти невъзможност — в чуждо съзнание да се зародят тия промени. . .» «Н а й-м а л к о една от най-ранните Ботеви песни — «Майце си» — пише по-нататък д-р Кръстев, — може в първата си печатна редакция да се отличава с най-художествена форма, с най-проникновен израз, до какъвто други, писани много по-късно, т. е. в много по-зряла възраст, са достигали едвам във втора редакция, а някои и съвсем не са достигнали. . .»

ключва такава безсмислено честолюбива реакция, каквато му се приписва. Недопустимо е младият Ботев, изпратил за преценка и печат творбата си на утвърдения вече поет, по-възрастен и по-опитен събрат по перо, да се засегне до такава степен от неговите поправки, че заслепен от озлобление и честолюбие, дори да не прочете внимателно първата си отпечатана творба. А ако я е прочел, нима е възможно той — творец на най-висша красота, да не оцени достойнствата на преработения текст и след три години да публикува своя по-слаб вариант?

И още едно «психологическо и естетическо» възражение: трудно допустимо е според нас друг творец, та дори той да е голям поет като П. Р. Славейков, да се вживее така в чуждата творба, че да я претвори като своя. От друга страна, промените във втората редакция (от в. «Свобода») не са «феноменално безвкусие». Много от тях наистина развалят стихотворението, защото нарушават неговата монолитност, защото внасят друго светоусещане в него, което отвежда към по-публицистичния и по-«повествователен» поетически стил на Каравелов. Несъмнено повечето от тези изменения говорят недвусмислено, че техният автор не е могъл, не е бил в състояние да вникне в поетичния свят на творбата.[96] Много характерна в това отношение е четвъртата строфа:

I ред.: От де да знаят? Приятел нямам
да му разкрия що в душа тая:
кого аз любя и в какво вярвам,
мечти и мисли, от що страдая.

II ред.: Кой ще да знае? Приятел нямам
да му разкажа, що в душа тая,
какво аз мисля и какво верим,
от какво пата, от що страдая.

Във втората редакция естествената връзка с предходната строфа се загубва. «От де да знаят», което се отнася за другарите на поета, е заменено с безличното «Кой ще да знае?». Героят тъгува, че няма

[96] Според д-р КРЪСТЕВ психологически е невъзможно втората редакция на «Майце си» да бъде, макар и в известна степен, дело на Каравелов, защото това би означавало, че той е «лишен от всеки вкус и здрав смисъл», за да не «почувствува как неизмеримо високо стои старата редакция. . .» (Христо Ботьов. Автентично издание с критически бележки от д-р К. Кръстев, С., 1919, стр. 63.) Същият д-р Кръстев обаче само след няколко страници твърди, че втората редакция на следващото Ботево стихотворение — «Към брата си», е резултат на редакторската намеса на Л. Каравелов. Като разглежда поправките и добавената строфа в «Към брата си», д-р Кръстев пише: «Автор на тия безсмислици, които просто са унищожили Ботйовата песен, не може да бъде никой друг освен лошия поет и стихотворец Каравелов» (стр. 75). Не е нужно да анализираме тези изказвания на уважавания автор. Съвсем очевидна е тяхната противоречивост и нелогичност.

приятел, комуто да *разкрие* глъбините на душата си, да изповяда своите мечти, мисли, страдания. Заменянето на глагола «разкрия» с «разкажа» придава на «действието» описателен характер, лишава го от неговата изповедна задушевност. Последният стих във втората редакция звучи непоетично — глаголът «патя» със своя разговорно-битов колорит дисхармонира с отмерената поетична изисканост на елегията. Неблагозвучно е и претрупването на строфата във втората редакция с еднакви или еднотипни въпросителни местоимения.[97]

Значителни са промените и в шеста строфа. Те отслабват силата на чувствата, тяхната ботевска страстност и полярност. В първата редакция лиричният герой пее за силата на своите мечти и желания:

Много аз, мале, много мечтаех,
щастие, слава да видим двама;
сила усещах, — що не желаех?

Четвъртият, последен стих идва след вътрешна пауза — и герой, и читател поемат дъх — контрастът е остър, контраст между силата на желанията, от една страна, и тяхното пълно крушение — от друга, между големите надежди и пълната безнадеждност: «Но за вси желби приготви яма. . .»

Във втората редакция е изменен смисълът на първите три стиха:

Много аз, мале, сладко мечтаех, —
щастие, слава да видим двама;
но не сполучих, щото желаех. . .

Епитетът «сладко» е чужд на Ботевия емоционален свят. С изменянето на третия стих се губи контрастът; по-слаб по сила на внушение е и последният стих. В него е внесен ненужен фаталистичен елемент: «съдбата моя изкопа яма» (вместо трагичния зов-молба и заповед «но за вси желби приготви яма. . .», отправен към майката).

Останалите промени във втората редакция са по-дребни. В голямата си част и те не подобряват текста. Само едно изменение в последната строфа — сполучливото заменяне на глагола «замръзнат» с «измръзнат» — е възприето и съхранено в третата, последна редакция на стихотворението.

Характерно за някои от промените във втората редакция е, че засягат невралгични «точки» в стиха. Може би с вярно око на редактор-поет Каравелов е доловил «недоткритите», недоизпипаните места в стихотворението и се е опитал да ги поправи. Същите тези стихове в последната, трета редакция от «Песни и стихотворения» са дообработени, окончателно «открити» от своя създател. Не е изключено те-

[97] Втората ред.: Кой. . . що. . . какво. . . какво. . . какво. . . от що — срещу: от де. . . що. . . кого. . . в какво. . . от що — в първата.

зи промени да са плод на вътрешната еволюция на самия творец.[98]

Най-характерни са промените в последния стих. Очевидна е вътрешната връзка между първата и третата редакция. Поетът с изключително верен усет се добира до по-подходящата глаголна форма («изгния» вместо «да гния») — по-синтетична, от една страна, и смислово по-точна — от друга: запазва се продължителността на действието, като същевременно то не е неопределено продължително (както в първата редакция), а има граница, край. С това завършено действие в последния стих приключва цялата творба. Глаголът «загина» във втората редакция (вместо «гния», изгния») очевидно е чужд на търсенията на автора на елегията, той и логически, и смислово е неподходящ, неточен («загина в гроба»).

Последната категория изменения съвсем недвусмислено показва, че в третата редакция Ботев се връща към своята първа редакция. Той очевидно е бил доволен от някои стихове в първата редакция на стихотворението и ги запазва без промени, като пренебрегва техните варианти от втората редакция.[99]

---

[98] I ред.: «Та скитник ходя *нещастник* ази»
II ред.: «Та скитник ходя *по светът* ази»
III ред.: «Та скитник ходя *злочестен* ази»

I ред.: «съхне и вехне, люто *извена*»
II ред.: «съхне и вене люто *ранена*»
III ред.: «съхне и вехне люто *язвена*»

I ред.: «*Но* те не знаят, *че аз жалея*»
II ред.: «*Тие* не знаят, *що аз жалея*»
III ред.: «*Но* те не знаят, *че аз веч тлея*»

I ред.: «Пък тогаз нека *да гния* в гроба»
II ред.: «Пък тогаз нека *загина* в гроба»
III ред.: «Пък тогаз нека *изгния* в гроба»

Не е изключено в първата редакция в стиха «съхне и вехне, люто извена» да имаме печатна грешка: «извена» вместо «язвена»; в такъв случай не ще имаме три различни варианта на стиха (изве[х]на, ранена, язвена), а връщане в третата редакция към първата.

[99] I и III ред.: «Ти ли си *мене* три годин клела»
II ред.: «Ти ли си *сина* три годин клела»

I и III ред.: «Тебе ли покрих с *дълбоки* рани»
II ред.: «Тебе ли покрих със *люти* рани»

I и III ред.: «Весел ме гледат *мили* другари,
че с тях наедно и аз се смея»
II ред.: «Весел ме гледат *мойте* другари,
защото със тях и аз се смея»

I и III ред.: «*че мойта* младост слана попари»
II ред.: «*каква ми* слана младост попари»

И в предпоследната строфа Ботев прави някои поправки, като отново тръгва от първата редакция и не обръща внимание на сравнително сполучливите изменения във втората редакция.[100]

За пълнота ще посочим още едно последно изменение: в третата редакция Ботев избягва тавтологията «та мойта *младост млада* зелена», като сполучливо заменя ненужното определение «млада» с обръщението «мале»: «та мойта *младост, мале*, зелена». . .

Сравнението, което направихме, показва, че вътрешно близки по замисъл и атмосфера са само първата и последната (третата) редакция, като третата редакция е несъмнено най-добра. Тя е дело на творец с тънък усет за стил, за хармонично извайване на творбата като цяло. Втората редакция се отделя от останалите две. Многобройните изменения в нея я отдалечават от първоначалната реализация на творбата в първата редакция, някои от тях нарушават стиловото единство на авторовия замисъл. По замисъл елегията е лирична, задушевна изповед. Промените във втората редакция разрушават интимната топлота, нежния лиризъм[101]. Описателно книжни, публицистични са например връзките: «*защото със тях* и аз се смея», вместо «*че с тях наедно* и аз се смея», също «*каква* ми слана. . .», «*кой ще да* знае?», «*какво аз* мисля. . .», «*от какво* патя. . .»

По време на публикуването на стихотворението в «Свобода» Ботев е бил в Измаил. Каравелов не е могъл да го извести за промените, които е направил, и да получи съгласието му. Впрочем той сигурно не е считал това за необходимо. По това време Ботев е все още

I и III ред.: «*Но тука* вече не се надявам
тебе да любя: сърце догаря!»
II ред.: «*На нищо* вече не се надявам, —
сърце е пълно с жлъчка без мяра»

00 I ред.: Една сал клета, жалба остана:
в твойте прегръдки мили да падна,
туй сърце младо, таз душа страдна
да се оплачат тебе, горкана.

II ред.: Една утеха мене остана, —
на гърди твои, майко, да падна,
па сърце младо и душа страдна
да се наплачат пред теб горкана.

III ред.: Една сал клета, една остана:
в прегръдки твои мили да падна,
та туй сърце младо, таз душа страдна
да се оплачат тебе горкана.

[101] ИВ. ХАДЖОВ в книгата си «Стихотворенията на Ботева. Поправки и преработки», С., 1947, пръв посочи, че във втората редакция «тонът на излиянието», «интимността» се изместват от елементи на «повествователност», набелязват се тенденции на «опрозяване», «разсъдъчна обоснованост». . .

малко известен младеж емигрант, а Каравелов е изтъкнат писател, редактор на в. «Свобода» — органа на революционната емиграция.

С тригодишния престой на великия поет и революционер в големия руски пристанищен град завършва важен период от неговото развитие.

В края на октомври 1866 г. Ботев напуска Одеса и става учител в българското село Задунаевка.[102] Мисълта да стане учител в някое българско село в Бесарабия, както се вижда от спомените на Г. Смилов, занимава Ботев веднага след напускане на гимназията.[103] Той е имал необходимия ценз според тогавашните руски закони, за да бъде учител. Не му е липсвало и самочувствие за добра учителска подготовка, укрепнало в непрестанната му работа върху себе си. Като моли Н. Геров в едно свое писмо от 8 октомври 1868 г. да го препоръча за учител в Карловската или Загорската община, Ботев добавя: «Аз Ви уверявам, бай Найдене, че познанията ми не щат ме засрами в предаването на гимназиалните предмети, зачтото откак съм оставил 5-ий клас на гимназията — ето три години, — аз съм се трудил и готвил за учителско поприще.»[104]

Задунаевка се намира на 50 км североизточно от Болград и на 240 км югозападно от Одеса. Жителите на селото, чийто брой днес възлиза на 3078 души, се преселили предимно от Сливенско по време на Руско-турската война от 1828—1829 г.[105]

В Задунаевка Ботев пристига от с. Комрат, административния център на бесарабските български училища, и се настанява на квартира в дома на Томан Петрович Вакаренко. Васил Лучков, бесарабчанин, който по това време получава учителско място в съседното се-

---

[102] Според сведенията, които ГЕОРГИ П. БЯНОВ, дългогодишен учител в Задунаевка, събира 80 години по-късно, Ботев дошъл в селото «пред 29 август 1866 г. в деня на св. Ивана». (Писмо на Г. П. Бянов от 18. X. 1948, Институт за история при БАН, секция «Възраждане», арх. сб. инв. № 247/1950.) Въпреки категоричния си тон обаче това твърдение не се подкрепя от други данни.

[103] Предположението на Л. В. ВОРОБЬОВ, който поставя «неочакваното заминаване на Ботев в пограничния район на Русия» във връзка с «някаква задача на поляците по пренасяне на нелегална литература през руско-румънската граница» (Христо Ботев, М., 1953, стр. 43), противоречи на фактическата обстановка и не би могло да се обоснове.

[104] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр 483.

[105] Според Г. БЯНОВ имало преселени семейства и от други места: Вакаренкови, с които Ботев бил много близък, били от Вакарел, Ненови и Пейчеви — от Сливен, Станчеви — от Пловдив, Георгиеви (Диордиеви) — от Враца. (Пос, писмо от 18. X. 1948, Институт за история при БАН, секция «Възраждане», арх. сб. инв. № 247 (1950.)

ло Кара Марин или Подсита, се запознал с Ботев в с. Комрат.[106]

Шест години по-рано жителите на Задунаевка построили ново училище в центъра на селото. В него учителствувал и Ботев.[107] С учениците си той се занимавал пет дни, а в събота обикновено ги извеждал в гората, където децата прекарвали в игри, в тичане и катерене по дърветата. В неделни дни Ботев занимавал младежта с военни упражнения. Организирал и кръжок от младежи, на които четял революционна литература и им говорел за близката революция в Русия.

Негови близки другари между задунаевските младежи били Ив. Вакаренков, Н. Сариоглов, И. Злотев, Г. Андонов и учителя А. Сибив.[108]

В. Лучков отбелязва в своите спомени, че младият учител «бил много свързан с народа, учил възрастните на грамотност, интересувал се от народните обичаи, беседвал с хората и имал много другари.»[109]

---

[106] АЛ. БУРМОВ, Христо Ботев през погледа на съвременниците си, С., 1945, стр. 22. За да замине за Комрат и потърси учителско място, Ботев, както се вижда от писмото му до Хр. Георгиев от 23. X. 1868 г., взел в заем пари от карловеца Тодораки Пулиев, живеещ в Одеса. «Вярвайте — бележи Ботев в това си писмо, — че за 10—12 лири няма да си зачерня лицето пред Вас и пред бай Найдена, както го и не зачерних оназ година пред добрия Тодораки в Одеса. . .» (ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 484.)

[107] Повече подробности за училището заедно с неговата скица публикува Г. КАРАПАНЧЕВ, Училището в Задунаевка. — В. «Кооперативно село», XVII, бр. 5 (4787) от 6. I. 1967.

[108] Г. АПОСТОЛОВ и К. ПОГЛУБКО, Христо Ботев (1848—1876). — В. «Ленинская искра», Одеса, XX, бр. 3 от 7. I. 1969. За Иван Томанов Вакаренков вж. Г. КАРАПАНЧЕВ, Най-близкият другар в Задунаевка. — В. «Кооперативно село», XIX, бр. 4 (5115) от 5. I. 1969. Интересни сведения за живота и дейността на Иван Томанов Вакаренков, израснал като революционер под влиянието на Ботев, издири и събра Г. АПОСТОЛОВ, краевед от с. Задунаевка.

[109] От съвременниците на Ботев единствен В. ЛУЧКОВ, учител в съседното село Кара Марин, е оставил спомени за учителстването му в Задунаевка. (АЛ. БУРМОВ, Христо Ботев през погледа на съвременниците си, С., 1945, стр. 22—24.) В ново време ГЕОРГИ ПЕТРОВ БЯНОВ, дългогодишен учител в селото, и ГЕОРГИ ГЕОРГИЕВ АПОСТОЛОВ, краевед в Задунаевка, издириха нови спомени и сведения. Бянов изпраща през октомври 1948 г. събраните от него спомени (4 стр.) на Славянския комитет в Москва, а последният ги препраща на научния институт «Христо Ботев» в София (Институт за история при БАН, секция «Възраждане», арх. сб. инв. № 247/1950 г.). МИХ. ДИМИТРОВ използува част от тези спомени. (Христо Ботев, С., 1948, стр. 30.) Под заглавие «Писмо от Задунаевка» в «Литературен фронт» публикува спомените, без да упоменава името на Г. П. Бянов (г. V, бр. 19 от 6. I. 1949). АЛ. БУРМОВ на свой ред публикува това писмо под заглавие «Задунаевски спомени». (Христо Ботев и неговата чета, С., 1974, стр. 538—539.) Г. Апостолов издири нови данни и допълни и разшири събраните от Г. Бянов спомени. Препис от тях (15 стр.) се съхранява в Института за история при БАН, секция «Възраждане», сб. биогр. мат., инв. №

Единодушни са Ботевите съвременници, когато разказват за физическата сила на Ботев, за неговия жизнерадостен дух, за неговата хубост и мъжественост. «По сила физическа — съобщава В. Лучков — никой от нас, нито от цялото село Задунайка и околността не можеше да се сравни с него. Негови другари момци от селото, преселници от Вакарел, борци (пехливани) на цялата околност, се опитваха да се борят с него и той ги сборваше. Обичаше гимнастическите упражнения, между които и тази фигура: опре ръцете си на земята, лактите на гърдите си, а тялото му хоризонтално се опъваше като прав прът на земята, и в такова положение можеше дълго да се движи.» Ботев «ходеше с приятелите си селски момчета по седянки и кладенци, биеше се със селските ергени, противници на неговите приятели и негови лични неприятели»[110]. Г. Бянов разказва за Ботевото увлечение по едно от най-хубавите момичета на Задунаевка Елена Колева Дучева, заради която имал неприятности с младежа Сава Терзи.[111]

Ботев според В. Лучков живеел «един суров живот: никаква постелка, а голи дъски. Кавказката му бурка (плъстено наметало — б. н.) беше и постелка, и завивка. Не умееше да пести и затова оставаше в твърде незавиден тоалет: носеше подарен му казашки офицерски мундир, скъсани и закърпени гащи и ботуши.»[112]

Този начин на живот, стремежът на Ботев да се доближи до селяните и да живее като тях трябва да се обяснят не само с влиянието на Чернишевски и неговия герой Рахметов, но и с вътрешната потребност на поета да влезе в непосредствен допир с народа.

Зад скромното и бедно облекло на учителя от Задунаевка още поярко изпъкват физическата му и духовна мощ и красота. «Всички се възхищавахме — съобщава В. Лучков — от неговите способности и от неговата прекрасна външност. . . Ботев беше рядък красавец. В тази възраст (18 год.) той имаше лице бяло като мома, нямаше още ни брада, ни мустаци, [бе] висок, едър, снажен, физически силен, пъргав, подвижен. Носеше дълги, черни, гъсти коси, които умееше да кичи, и когато потърсваше този перчем, той достигаше почти до раме-

---

434/1965 г. Най-съществото от спомените бе публикувано от Г. Карапанчев. (Учителят от Задунаевка. — В. «Кооперативно село», XVI, бр. 120 (4285) от 22. V. 1966; Христо Ботев в Задунаевка. — В . «Кооперативно село», XVII, бр. 128 (4510) от 2. VI. 1967.) През октомври 1968 г. получихме нов и подробен очерк за съвременна Задунаевка от Г. Апостолов, неуморим почитател на Ботев, заедно с няколко снимки, за които сърдечно му благодарим.

[110] АЛ. БУРМОВ, Христо Ботев през погледа на съвременниците си, С., 1945, стр. 23, 24.

[111] Пос. писмо от 18. X. 1948 г. (Институт за история при БАН, секция «Възраждане», арх. сб. инв. № 247/1950 г.).

[112] АЛ. БУРМОВ, Христо Ботев през погледа на съвременниците си, С., 1945, стр. 22—23.

нете му. . . Такава външност внушаваше респект към себе си и, както се оказа впоследствие, тази негова красива външност е отговаряла и на вътрешния му духовен мир.»[113]

По-късно подобен портрет по спомените на още живите съвременници възсъздава и Г. Бянов: «Всички го обичали, уважавали и се побойвали, тъй като бил сериозен, строг, смел, «дѐлен» (думи с дела не се разиждали); ръст [имал] над среден, широкоплещест, физически силен, очи черни, лице бяло-розово, високо и широко чело, мустаци и брада не бръснел, черната си и къдрава коса пререшвал нагоре, пъргав, песнопоец,к расноречив, бързо схващал всичко, бързо съобразявал, нищо не забравял, честен, справедлив, нравствен, всякога трезвен. . . Природата щедро го надарила и с външни, и духовни богатства.»[114]

На Лучков младият учител прави впечатление с любовта си към четенето. Книгите Ботев поглъщал «с голяма жадност»[115]. На въпроса, дали псетът декламирал по това време свои стихотворения, мемоаристът отговаря отрицателно: «Че е бил или щял да бъде поет—това заключение никой от нас, окръжаващите го, не можеше да направи...»[116]

В Задунаевка Ботев учителствува само няколко месеца. В началото на 1867 г. той напуска учителското си място и се завръща в Калофер. В едно свое писмо от 21. XI. 1867 г. до д-р Г. Атанасович Ботев сам обяснява причините, които са го принудили да напусне Русия и се завърне в България. «. . . Лани всред зима получавам писмо от застарелия си без време баща Ботя Петкова, който с двадесет и пет годишното си учителствување в Калофер едвам е могъл да прехраня досега семейството си, писмо, което като прочетох, принудих се да се уволня, та като първороден син да отида да чуя последната воля бащина, а главното да поддържа изпадналото ни семейство.»[117]

Събраните в ново време спомени изтъкват и една друга причина за бързото напускане на Задунаевка: революционните прояви на Ботев. На новобранците той говорил, че «не трябва да се борят да вардят царя и помешчиците, а да се борят за народа, който се труди, който страда на помешческата земя». Ботев според тия твърдения

---

[113] АЛ. БУРМОВ, Хр. Ботев през погледа на съвременниците си, 1945, стр. 23—24.

[114] Пос. писмо от 18. X. 1948 (Институт за история при БАН, секция «Възраждане», арх. сб. инв. № 247/1950 г.).

[115] АЛ. БУРМОВ, Христо Ботев и неговата чета, С., 1974, стр. 535.

[116] Пак там, стр. 536.

[117] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 481. Това е второто поред известно писмо, което се отнася към ранния период от живота на Ботев. Неговото значение е голямо. То бе открито и публикувано от АЛ. БУРМОВ. (Още едно неизвестно писмо на Христо Ботев. — Сп. «Родина», II, 1939, кн.2, стр. 159—161.)

«държал остра реч» и на празника на селото, като «призовал народа да не вярва на поповете и да се бори против царя»[118].

Не е изключено тия твърдения да са до известна степен преувеличени, но подробните и конкретни обстоятелства, при които се описва бягството на Ботев от Задунаевка, не дават основание те да бъдат отречени.

Наскоро след последната реч на Ботев в селото пристига държавна полиция, за да го арестува. Кметът Петър С. Илиев обаче успял да предизвести хазяина на Ботев за намеренията на властта. Иван Томанов заедно с баща си Томан Вакаренко бързо го отвеждат у своя сват Костадин Н. Бянов, чието семейство го скрива в пещта. Въпреки всички усилия полицията не могла да открие дирите на Ботев и си заминала, а той побързал да напусне селото.[119]

---

[118] Г. АПОСТОЛОВ, Животът и дейността на Хр. Ботев в Задунаевка (ръкопис, 1964 г.), стр. 8. — Институт за история при БАН, секция «Възраждане», сб. ръкоп. трудове, инв. № Д. 434/1965 г.

ИВ. КЛИНЧАРОВ обяснява напускането на Задунаевка като резултат на «неизбежния разрив» между Ботев и гостуващите в селото казаци, вред чиито началници Ботев и Ив. Иванович искали «да посеят семето на революцията». (Христо Ботев, С., 1910, стр. 210—211.)

[119] Г. АПОСТОЛОВ, пос. ръкопис, стр. 9—10. К. Поглубко ни увери, че преследването от полицията не е документирано в руските архивни хранилища.

Като изразява задоволството си от начина, по който Зах. Стоянов рисува живота на Ботев в Задунаевка «не като гимназист-скандалист, а като авантюрист, какъвто е бил в действителност», СТ. ЗАЙМОВ самоуверено добавя: «Разказаните факти от биографа, взети из живота на поета-революционер в с. Задунаевка, са верни и съгласни със самите разкази на Ботева, които неведнаж сме слушали лично от него.» (Миналото. Етюди върху «Записките» на Захари Стоянов, С., 1895, стр. 149 и 150.) И тук ЗАХ. СТОЯНОВ разкрива живота на Ботев произволно и белетристично. Биографът не вижда други подбуди за Ботевите действия в малкото бесарабско село освен необуздания му темперамент и авантюристичен дух. (ЗАХ. СТОЯНОВ, Христо Ботев, биография, Русе, 1888, стр. 55—65.) Неубедително той говори и за среща на Ботев с Раковски в Задунаевка, която станала съществена причина, за да напусне селото: «Освен това минал по онова време Раковски през селото, който бягал от одеската руска полиция, която искала да го арестува като бунтовник. Той зел от Ботев коня да бяга по-скоро и няколко рублици, които имал спестени, и заминал към влашката граница, а на Ботев казал, че е срамота да си убива златното време и младините в пиянство с казаците.» (Пак там, стр. 65.) Това твърдение се възприема безкритично и от някои автори: Д. Т. СТРАШИМИРОВ, Христо Ботев като поет и журналист, Пловдив, 1897, стр. 120; Н. НАЧОВ, Христо Ботев, С., 1931, стр. 16.

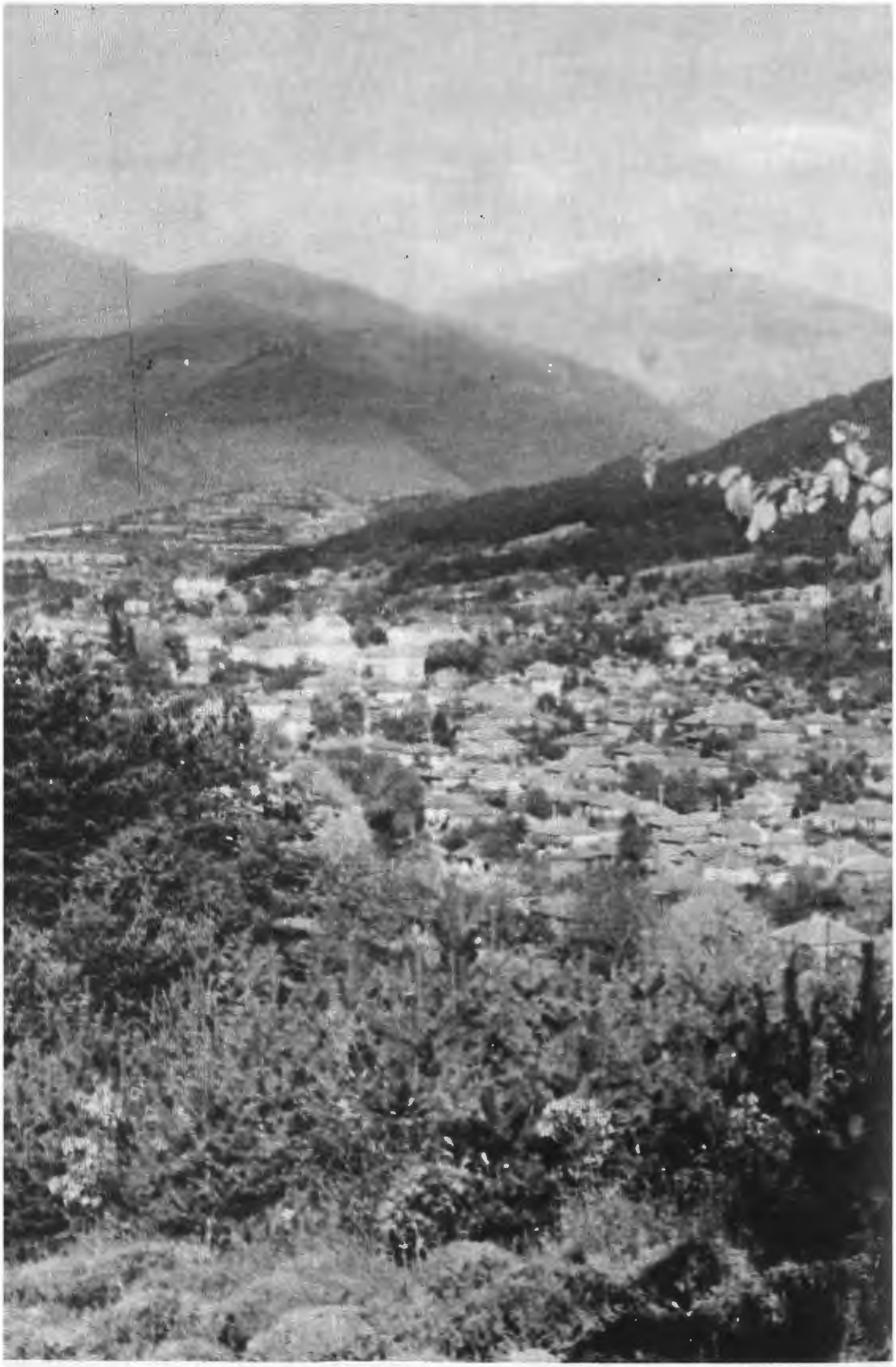

◁ 1 ХРИСТО БОТЕВ — 1875 Г. (ОТ СНИМКАТА С НИКОЛА СЛАВКОВ И ИВАН ДРАСОВ)

2 КАЛОФЕР И КАЛОФЕРСКИЯТ БАЛКАН

3 ИЗГЛЕД ОТ ЦАРИГРАД

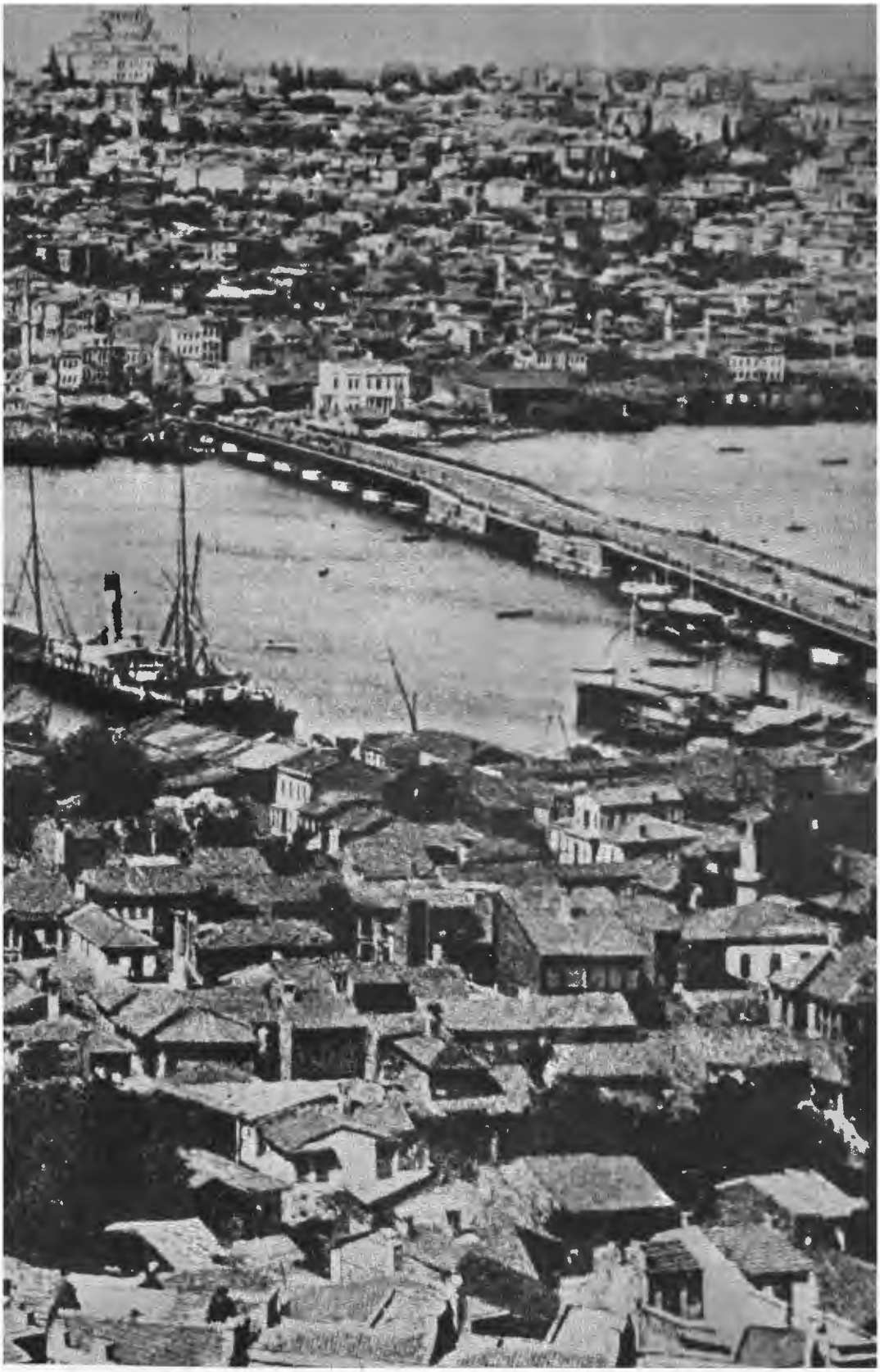

4 ИЗГЛЕД ОТ ОДЕСА
5 ИВАНКА БОТЕВА ПЕТК(

СТИХОТВОРЕНІЕ.

МАЙЦѢ СИ.

Ты ли си, мале, тѣй жално пяла,
Ты ли си меня три годинъ клѧла
Та скытникъ ходѫ несчастникъази
И срѣщанъ това що душа мрази!

Бащино ли сьмь пропилъ имане
Тебя ли покрыхъ съ дълбоки раны,
Та мойта младость млада зелена
Съхне и вихне, люто извенѫ?!

Весель ме гледатъ милы другари,
Че съ тѣхъ наедно и азъ съ смѣѭ;
Но тѣ не знаѭтъ че азъ желѣѭ,
Че мойта младость слана попари . . . .

Отъ дѣ да знаѭтъ? пріятель нямамъ
Да му расърѫ що въ душѫ таѭ:
Кого азъ любѭ и въ какво вярвамъ,
Мечты и мысли, отъ що страдамъ.

Освѣнь тебь, мале, никого нямамъ!
Ты си за мене любовь и вяра;
Нъ тука вече не ся надяванъ
Тебе да любѭ; — сърдце догаря!

Много азъ, мале, много мечтаяхъ,
Счастіе, славѫ да видимъ двама;
Силѫ усѣщахъ, — що не желаяхъ?
Но за вси жалбы приготви ямѫ . . . .

Една салъ клѣта, жалбѫ останѫ:
Въ твойтѣ прѣгрѫдкы милы да падѫ,
Туй сърдце младо, тѫжь душѫ страдѫ
Да ся оплачатъ тебе, горкана.

Бащѫ и сестрѫ и братя милы
Азъ да прѣгърѫ искамъ безъ злобѫ,
Пакъ тогазъ нека замрьзнѫтъ жилы,

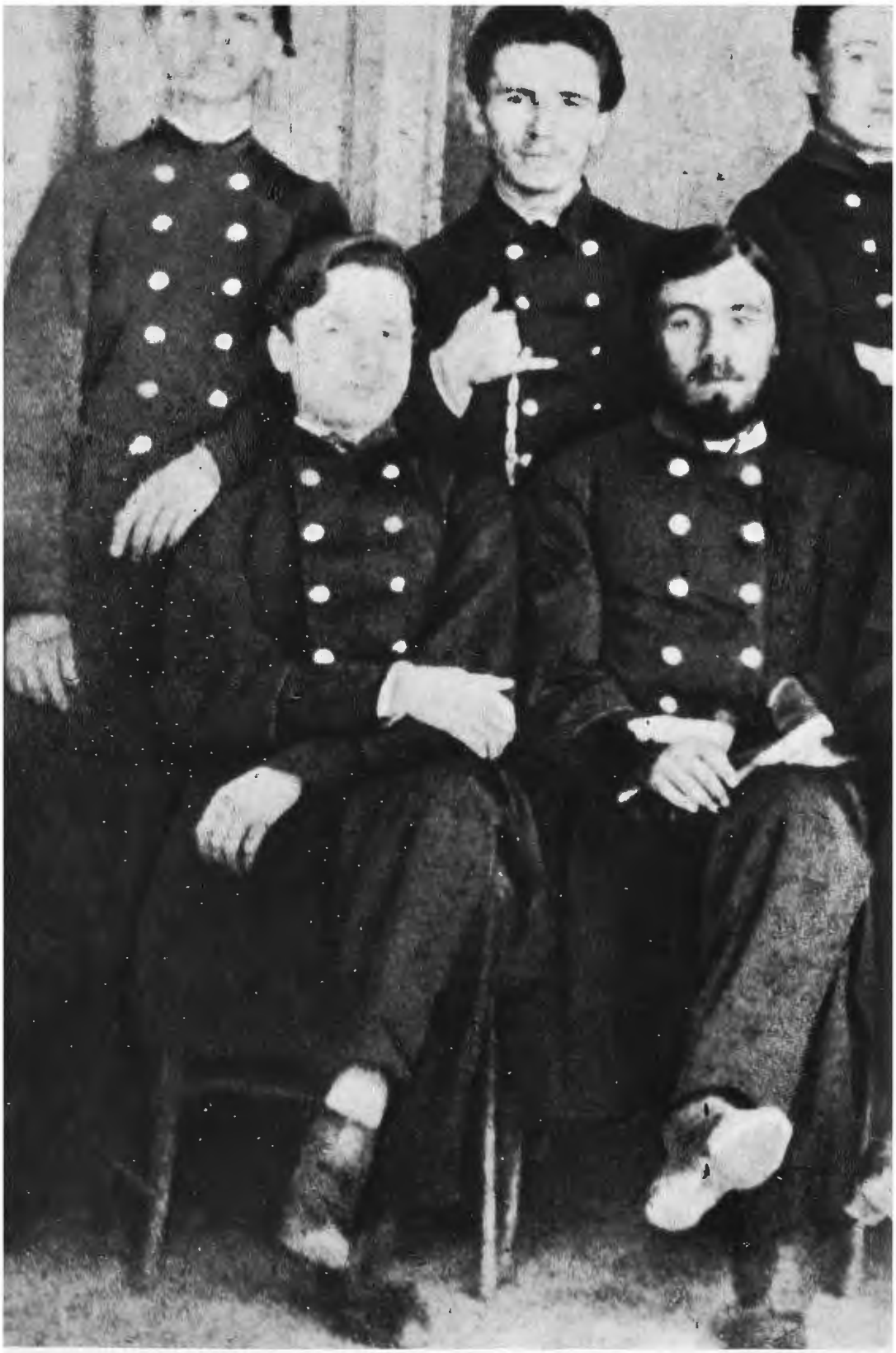

◁ 6 «МАЙЦЕ СИ» — В. «ГАЙДА», Г. III, БР. 19 ОТ 15. IV. 1867 Г.

7 ХРИСТО БОТЕВ С БЪЛГАРИ — УЧЕНИЦИ В ОДЕСА, 1865 Г. (БОТЕВ Е ПЪРВИЯТ СЕДНАЛ ВЛЯВО)

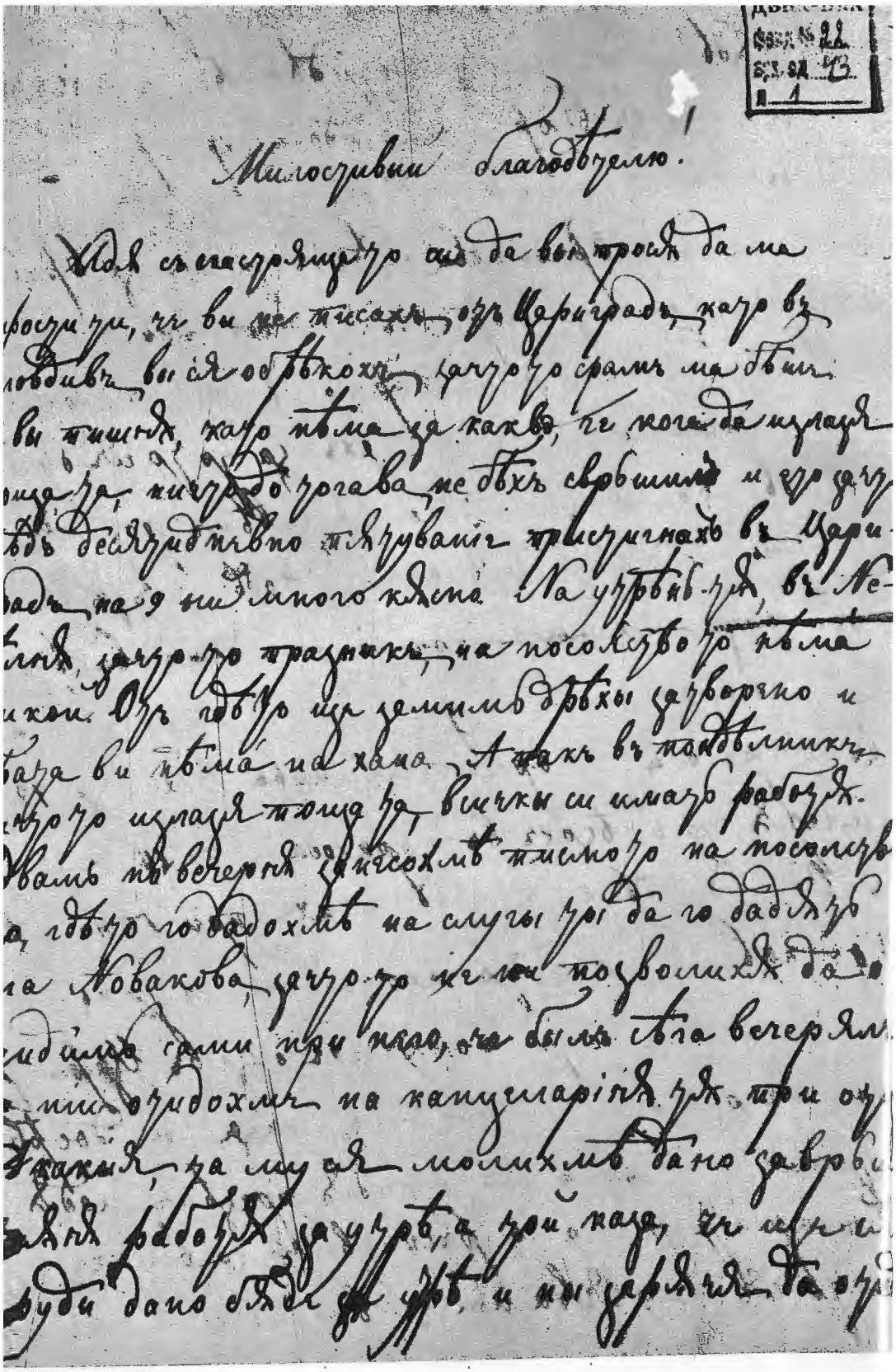

8, 9 НАЧАЛОТО И КРАЯТ НА ПИСМО ОТ ХРИСТО БОТЕВ ДО НАЙДЕН ГЕРОВ ОТ 16. XI. 1863 Г.

20 рублы, а тр конто давали 15 на
чурк / за свещи и закалимъ оттак
га аур, каго госпожд, пъмалъ ни фрормд, ни
вивкя, ни тоделкя ни шяпкя ни ничго, ч
мра каробовы на мгесецъ могдли ли ку
чко гова, каго за одни самъ брбкы ика во
гова аур цр икамъ да-госпожд въ прбвдгр
инаџ, въ конто давато вичко цудно, сам
цъда сжмъ пахвадчирд и при блъгарчгр

[redacted] ма друго чрдавы тшкд, но [redacted]
поздравд цр блъгд въ надвърдж за на [redacted]

по[redacted]

Одесса. 1863. Месм. 16-го А. Пухов

Да прощаваш за писмото,
като що ничго пъмалъ още
наредено.

ДБК

10 ИЗГЛЕД ОТ БРАИЛА
11 МАРИЯ (МИНКА) ИВАНОВА ГОРАНОВА ▷

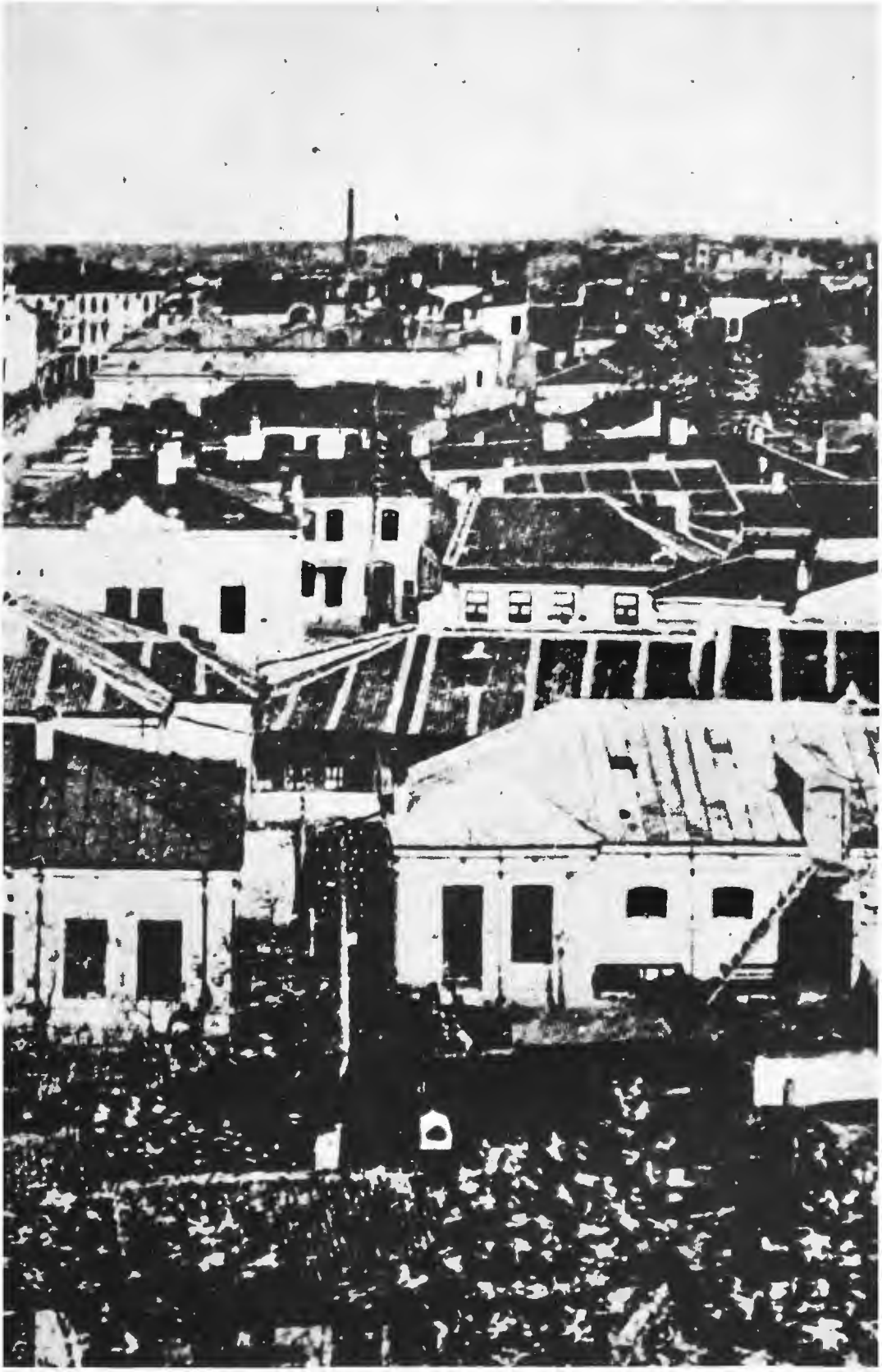

III
Отново в Калофер

В РОДНА СРЕДА. УЧИТЕЛ. ПЪРВАТА ЛЮБОВ НА ПОЕТА. В КОНФЛИКТ С РОБСКАТА ДЕЙСТВИТЕЛНОСТ — 11 МАЙ 1867 Г. ЗАГРИЖЕНОСТ ЗА БЪДЕЩЕТО. ВТОРА ПОЕТИЧЕСКА ТВОРБА — «КЪМ БРАТА СИ»

В началото на 1867 г. или най-късно към края на зимата същата година Ботев се завръща в родния си град. Засега тази дата не би могла да се установи с по-голяма точност. Единствен документ, който насочва към нея, е вече цитираното Ботево писмо до д-р Г. Атанасович от 21 ноември 1867 г. В него поетът съобщава, че «лани всред зима» получил писмо от «застарелия си» и болен баща да се завърне и подпомогне «изпадналото . . . семейство».[1] Загрижен от тревожните вести, Ботев заминал за родината си.[2] Досега биографите предполагаха, че Ботев се е завърнал в Калофер през февруари или през пролетта на 1867 г.[3] Но правилното тълкуване на израза «лани всред зима», т. е. през ноември или декември 1866 г., доведе до извода, че Ботев «трябва вече в началото на 1867 г. да се е върнал при своите»[4].

---

[1] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 481.

[2] СТ. х. ГЕНДОВ, съученик на Ботев в Калофер, твърде несигурно бележи в спомените си: «Струва ми се, дойде през април месец, годината не помня.» (АЛ. БУРМОВ, Христо Ботев и неговата чета, С., 1974, стр. 516.)

[3] Н. НАЧОВ, Христо Ботев, С., 1931, стр. 16; МИХ. ДИМИТРОВ, Христо Ботев, С., 1948, стр. 32.

[4] АЛ. БУРМОВ, Още едно неизвестно писмо на Христо Ботев. — Сп. «Родина», II, 1939, кн. 2, стр. 160.

Дългото построение на Евг. Волков относно времето и обстоятелствата на Ботевото завръщане в България и Калофер е изцяло погрешно. То се основава на една статия, публикувана шест години по-късно в два броя на «Независимост» (III, бр. 24 от 3. III. 1873 и бр. 25 от 10. III. 1873), подписана с инициалите «Х. П-в», която Волков приема, че е от Ботев. (ЕВГ. З. ВОЛКОВ, Христо Ботев, М.—Л., 1923, стр. 37—42; ЕВГ. ВОЛКОВ, Христо Ботьов. — Сб. на БАН, кн. XV, С., 1921, стр. 54—56.) Автор на тази статия обаче не е Ботев, а Хараламби Попов от Свищов, който през август 1873 г. издава и брошурата «Моите страдания в 1867 г.», печатана в Каравеловата печатница и посветена на страданията на свищовци след минаването на Филип Тотьовата чета. Брошурата завършва с пасаж, изцяло зает от статията в «Независимост». За мото на брошурата са използувани две строфи от Ботевата сатира «В механата» още преди публикуването ѝ в «Независимост» (бр. 52 от 15. XI. 1873). (Вж. ИВ. СТОЙЧЕВ,

По липса на положителни данни не може да се установи и пътят, по който Ботев се завръща в Калофер. Твърдението, че от Задунаевка той се отправил за Кишинев при своя вуйчо Стою Дрянков и оттам заминал за Одеса, не почива на никакви факти.[5] Несъмнено Ботев е бързал да се завърне в Калофер, но и днес ние не знаем дали е минал през Румъния или през Цариград.[6] Съобщенията, че Ботев е минал през Сливен, също не се подкрепят от сериозни данни, а предположението за негово участие в османо-славянските конни части — казак алая, — командувани от полския емигрант Мих. Чайковски, известен с името Садък паша, е нелепа измислица.[7]

През януари или февруари на 1867 г. Ботев е отново всред най-близките си и радостта на всички е голяма. Застарелият му баща преглъща мъката си: неговият най-голям син, опора и гордост на семейството, все още не оправдава надеждите му. Но той е вече израснал и самостоятелен мъж и гордостта на бащата се примирява за момента пред неумолимостта на фактите. При това той е дошъл да го отмени в учителската му работа, докато боледува. Тази основна причина за свсето завръщане изтъква и сам Ботев в писмото си от 21 ноември 1867 г. до д-р Г. Атанасович. Той е искал да се осведоми и за положението в страната, да се запознае с настроението на народа и да влее своите усилия в подготовката на борбата за свобода.

Нови сведения за живота и дейността на Христо Ботев. — Сп. «Исторически преглед», XIII, 1957, кн. 3, стр. 77.) Брошурата не е била известна на Евг. Волков и това му е попречило въпреки положените усилия да се ориентира правилно по въпроса. Трябва да отбележим обаче, че както статията, така и брошурата са редактирани основно или от Каравелов, или от Ботев, които сигурно са поставили и мотото и които, както изглежда, са познавали отблизо Хар. Попов. Евг. Волков приписва събитията, които Хар. Попов разказва за себе си, на Ботев и поради това обърква хронологията и отрича някои безспорни факти, като например речта на Ботев, произнесена на 11 май 1867 г. в Калофер. Тази погрешна теза намери отражения и в научната литература. (Вж. Христо Ботьов, Съчинения, под ред. на Д. П. КОЙЧЕВ и АЛ. ФИЛИПОВ, С., 1925, стр. 288—293; СТ. ГАНЧЕВ, Свищов, Принос за историята му, Св., 1929, стр. 313.) Грешката на Евг. Волков бе разкрита още от Г. БАКАЛОВ, Христо Ботев, С., 1934, стр. 113—114; вж. и ИВ. Г. КЛИНЧАРОВ, Мистификацията с произведенията на Христо Ботев, С., 1925, стр. 12—20.

[5] МИХ. ДИМИТРОВ, Биография на Христо Ботев, С., 1924, стр. 17—18; МИХ. ДИМИТРОВ, Христо Ботев, С., 1948, стр. 31.

[6] Твърдението на ЕВГ. ВОЛКОВ, че Ботев е бил в турската столица, когато във в. «Гайда» (15 април 1867) излиза стихотворението «Майце си», е част от неговото погрешно схващане за завръщането на Ботев в страната. Цялата зима на 1866—1867 г. според този несъстоятелен възглед Ботев бил в България като пропагандист на идеите на Раковски. (Христо Ботев, М.—Л., 1923, стр. 37—38.)

[7] ЗАХ. СТОЯНОВ, Христо Ботйов, Русе, 1888, стр. 66—68; също: СТ. ЗАИМОВ, Миналото. Етюди върху «Записките» на Зах. Стоянов, С., 1895, стр. 151—152. По-големи подробности по този въпрос вж. у ИВ. СТОЙЧЕВ, Казак алаят на Чайковски, С., 1944, стр. 257—274.

Псетът диша с упсение родния въздух, наслаждава се на природните красоти на Калсфер, които сега му се виждат по-скъпи и по-близки, вглєжда се в живота на народа, в неговите страдания и стремежи. Младият учител не се задоволява само с работата си в училище, а развива по-широка обществена и пропагандна дейност, която дава прєдстава за неговите настрсения, за неговия мироглед по това време. Сам Ботев три години по-късно преценява своята учителска работа в Калсфер като дейност на «пропагандист отвъд. . . Дунава».[8] «Дойде [от Русия] — разказва неговият съгражданин Ст. х. Гендов — съвършено изменен. . . Той си приличаше много [външно], но по характер изменен, не бе вече тъй тих. Говореше, че трябва да стане освобождение, стига вече тирания, стига турците да владеят, изпя си турчинът песента. Той разправяше, че трябва да излезем на упражнение с пушки, че трябва да се приготвяме. . . да сме готови. . . Приказваше ни много за Русия. Разправяше, че русите са добри хора, че живял добре, хранел се добре. . . Рзправяше и за казашки игри и сам играеше. . . Младежта го слушаше с внимание и почнахме да се готвим.»[9]

Проповедта на Ботев намира отзвук и около него се образува група от 10—15 младежи, които се упражнявали в стрелба и леене на куршуми. На други военни упражнения Ботев не ги учел. Съставът на групата не бил постоянен, а се менял.

За опита на Ботев да даде военна подготовка на младежта говорят и други свидетели на неговия живот в Калофер. Учителят Д. Фингов разправя, че веднаж, когато излизал от клас, дочул особен шум в една от съседните класни стаи. Надникнал в нея и видял учениците пострсени в редици, а посред тях Ботев ги учел на военни упражнения.[10] По-късно псетът-революционер ще си спомня с вълнение: «С какви трепетни надежди, с каква трогателна гордост се отзовава бедният народ към своите си прокудени синове. . .»[11]

Покрай пряката революционна проповед и военната подготовка, които били близки на калоферската младеж, Ботев се стремял да я възпитава в духа на своите нови разбирания, той говорел за социализъм. Като отбелязва в спомените си, че Ботев се върнал от Русия «с идея», Ст. х. Гендов добавя: «Често говореше за социализъм, но какво — не помня.»[12] А Д. Фингов на свой ред съобщава: «Събираше се по кръчмите с простите хора и им проповядваше социализъм и патриотизъм.»[13]

---

[8] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. II, С., 1971, стр. 35.
[9] АЛ. БУРМОВ, Христо Ботев и неговата чета, С., 1974, стр. 516—517.
[10] Д. ФИНГОВ, Спомени из живота ми. — Сборник на Калоферската дружба, кн. I, С., 1908, стр. 138.
[11] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. II, С., 1971, стр. 35.
[12] АЛ. БУРМОВ, Христо Ботев и неговата чета, С., 1974, стр. 517.
[13] Д. ФИНГОВ, пос. спомени, стр. 138.

Очевидно тази страна от дейността на Ботев е била непонятна и чужда за калоферската младеж. Дружбата му с бедния слой от народа е будела недоумение у калоферските търговци и еснафи. Тогавашната интелигенция също не е могла да проумее държането на Ботев. «Незавършил образованието си, неумеещ да скрива своите революционни и не всякога правилно разбирани схващания по този или друг въпрос, младият поет си спечелил надменно и дори пренебрежително отношение от страна на местната интелигенция.»[14]

Твърде характерен в това отношение е споменът на Ив. Чунчев за първата му среща с Ботев. Току-що пристигнал в Калофер, Чунчев бива посрещнат в училището, където се събират настоятелите, старите учители и някои първенци да поздравят новия учител. «Всички ме заобиколиха — разказва Чунчев — и после насядаха по дървените миндерлици. . . и почнахме разговор за дневните новини, за пътуването ми, за Калофер, за училището и пр. . . . В това време влезе момък около 20-годишен, висок, възтънък. . ., с очи черни и светли, с коса дълга до раменете. Той изгледа всинца ни с един симпатичен проницателен поглед, поздрави с кимане на глава и мълчаливо седна настрана. . . Облечен бе със стари износени дрехи. . . и аз помислих, че е служещ в някоя от църквите.»

За голяма изненада на Чунчев не след дълго време момъкът отваря уста и заговаря «против учебниците на Груева, против училището му и против учениците му, които той разпращал из България: учебниците му били [годни да гният] в избите, програмите и учениците му, които пращал за учители, били вредни за народа. Всичко, произлязло от Груевото училище, момъкът направи на пух и прах, и то с такъв тон, рязкост и убедителност, щото никой от присъствуващите не обели зъб да му възрази. . . Аз се смръзнах на мястото си и почнах. . . да мисля на утрото или на другия ден да се върна назад в Пловдив: щом падат всички Груеви програми и учебници, в които е всичкият мой умствен багаж, падам и аз с тях заедно. . .» И когато след малко, все още смутен от този непознат момък, «толкоз вещ и смел», Чунчев споделил смущението си с Д. Фингов, последният, смеейки се, му отговорил: «Не се безпокой! Това е синът на учителя Ботя — Христо. Той все тъй остро си говори; той е против всичко, нищо не одобрява. . . Никой не му възрази нищо, защото е безполезно: него никой не може да наддума, той никога не отстъпва от своето.»[15]

---

[14] МИХ. ДИМИТРОВ, Христо Ботев, С., 1948, стр. 33, 34.

[15] ИВ. Г. ЧУНЧЕВ, Спомени от петгодишното ми учителстване в Калофер. — Сборник на Калоферската дружба, кн. II, С., 1924, стр. 43—45. Спомена предаваме със съкращения и лека езикова оправка. В края на спомените си Чунчев бележи: «Често го виждахме как той с дебели раздърпани руски книги отиваше покрай училището у Шушулова, подсмивахме му се, но какви са били тези книги и за какво той говореше с Шушулова — това не знаехме.» (АЛ. БУРМОВ,

Конфликтът между младия поет и част от неговите съграждани назрява, но калоферската общественост все още не се обявява рязко срещу него. Личното му обаяние, неговата самоувереност, откровеност и смелост също оказват своето влияние. Спомените от това време, макар и недостатъчни, са единни. «Той беше левент, строен, хубавец — съобщава учителят Д. Фингов. — Вървеше смело и самоуверено.»[16] «Очите му бяха милогледни, спокойни» — бележи Ст. х. Гендов и добавя: «Ботев се отнасяше с всички приятелски, но много се смееше и с шегите си караше и другите да се смеят. Беше много весел, с отворен характер. За мома нито дума ставаше. На хоро не ходеше, па и всички, които ходехме с него, не отивахме на хоро.»[17]

И все пак неговата голяма любов или, както той я нарича, «страстна любов»,[18] възниква в Калсфер. Тук се ражда това чувство, ксето по-късно големият псет обезсмърти в своята ненадмината песен «До мсето първо либе» (1871).[19]

Избраница на псетовото сърце, породила вдъхновени пориви у него, е Мария (Минка) Ив. Горанова. На нея поетът посвещава стихотворението си «Пристанала»[20]. Мария Ив. Горанова наистина е била достойна за това голямо чувство. Като говори за сестра й Елисавета (Ека) Ив. Горанова, Витйезслав Халек, известен чешки поет, с вълнение признава, че тя била «хубава като богиня», която «завладявала със своята хубост»[21]. Според уверенията на съвременниците оба че, които познавали и двете сестри, Мария била «по-голяма красавица от Елисавета», тя се отличавала «и с душевна красота и имала чудно хубав глас»[22]. Мина получила сравнително добро образова-

---

Христо Ботев и неговата чета, С., 1974, стр. 546.) Ст. х. Гендов е категоричен в своите спомени: «Никак не беше наклонен към жените. . .» (Пак там, стр. 517.)

[16] Д. ФИНГОВ, Спомени из живота ми. — Сборник на Калоферската дружба, кн. I, С., 1908, стр. 138.

[17] АЛ. БУРМОВ, Христо Ботев и неговата чета, С., 1974, стр. 516.

[18] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 253.

[19] В. «Дума на българските емиграити», I, бр. 1 от 10. VI. 1871.

[20] Пак там, бр. 4 от 17. VII. 1871.

[21] Б. ЙОЦОВ, Ботев, Халек и Горанова. — В. «Литературни новини», II, бр. 39 и 40 от 13. VI. 1929.

[22] Н. СЛАВЧЕВ, Първото либе на Христо Ботйов. — В. «Литературен глас», VIII, бр. 318 от 3. VI. 1936. Вж. и д-р Д. ТОДОРОВ, Първото либе на Хр. Ботев. — В. «Литературен глас», VII, бр. 278 от 5. VI. 1935. Посочените автори дават най-големи подробности за цялото семейство на Иван Пулиев Горанов — баща на Минка, който бил вуйчо на Евлоги и Христо Георгиеви и търгувал в Румъния. Ботев бил близък и с брата на двете сестри — Богдан Ив. Горанов, комуто посвещава стихотворението си «Борба». През 1868 г. Елисавета се омъжва в Калофер за Д. Караминков. Мария (Мина) се прибира при баща си в Меджидие (Румъния) и през 1874 г. се омъжва за Петър Сава Огнянов от Котел, богат търговец, който тогава живеел в Кюстенджа. Техни деца са Сава (големият

тие в Прага, където заедно със сестра си и брат си Богдан Ив. Горанов следвали около четири години. Към есента на 1866 г. след известен престой в Румъния братът и сестрите се прибират в родния си град Карлово. На следната година Ботев се завръща в Калофер и сигурно към това време се ражда тяхната любов.

Историята не е съхранила почти никакви данни за това голямо чувство. Мечтите за лично щастие не се сбъдват, но чистият блясък на любовта озарява творческия път на поета.

Личните преживявания и вълнения не намаляват политическата активност на Ботев. На 11 май 1867 г., в деня на празника на братята Кирил и Методий, той влиза в открит конфликт с обществената среда на родния си град, без да се интересува от последиците, които биха могли да настъпят за самия него. На тоя ден той произнася своята забележителна реч, която оставя дълбоки следи у всички съвременници. Ето как Н. Начов описва това събитие, за което Калофер дълго говори: «По обикновеному в мъжкото училище, обкичено с цветя, се събрал почти цял Калофер, светило се вода и се държали възторжени речи за просветата и напредъка на българския народ. По йерархичен ред най-първо говорил учител Ботьо и след него другите учители — Д. Фингов, Сп. Съйков и Ст. Деребеев. Според времето и обичая всички завършвали с най-горещи благопожелания за здраве и дълголетие на любимия цар-баща султан Абдул Азис, под чието мъдро управление българският народ благоденствувал и напредвал — черкви и училища се отваряли и все по-големи черковни правдини му се давали. Разбира се, тези благопожелания не били искрени,

---

артист), д-р Иван Огнянов, Богдан и Александър Огнянови. Мина уми ра към 1884 г. едва 32-годишна.

Въпросът за «първото либе» на Ботев има вече дълга история. На него отделят внимание още първите му биографи, които без сериозни основания приемат, че Парашкева Ив. Шушулова, руска възпитаница, учителка в Калофер, където Ботев дружел с нея, била първата му любима. (ЗАХ. СТОЯНОВ, Христо Ботйов, Опит за биография, Русе, 1888, стр. 40—43; СТ. ЗАИМОВ, Христо Ботйов, Опит за биография от Зах. Стоянов. — Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, кн. I, 1889, стр. 205; ИВ. Г. КЛИНЧАРОВ, Христо Ботйов, С., 1910, стр. 237—241; и по-късно ДИМО ТОДОРОВ, Първото либе на Христо Ботев. — В. «Литературен глас», VII, бр. 278 от 5. VI. 1935.)
По-обосновано в литературата е застъпено гледището, че Мария (Минка) Ив. Горанова е «първото либе» на Ботев (МИХ. ДИМИТРОВ, Черти из живота на Ботева. — Сборниче «Христо Ботев 1876—1925 г.», С., 1925, стр. 14—15; Н. НАЧОВ, «Първото либе» на Ботева. — Сб. «Прослава», С., 1926, стр. 34—36; Н. НАЧОВ, Калофер в миналото, 1707—1877, С., 1927, стр. 202—209; Н. СЛАВЧЕВ, Първото либе на Христо Ботйов. — В. «Литературен глас», VIII, бр. 318 от 3. VI. 1936; МИХ. ДИМИТРОВ, Още веднаж към въпроса за първото либе на Ботева. — В. «Той не умира, 30 май 1876 — 30 май 1937», брой единствен, С., 1937, стр. 2—3. В тази статия Мих. Димитров обобщава всичко писано по въпроса.

но те се налагали по необходимост от времето и мястото на изказването им. Вярвало се, че по този легален и тактичен начин могло да се изтръгнат от турците и други правдини за българския народ.

Между множеството — сгушен някъде — стоял и Хр. Ботев. Слушал той, слушал, но не отраял. Щом Дребеев свършил речта си, Христо, развълнуван, разбутал силно множеството, застанал на трибуната и заговорил смело и гръмко и изобличил и оратори, и чорбаджии, и турци, пък и — самия султан. Речите на ораторите той нарекъл заблуждение и приспиване на народа, а дадените малки черковни правдини — залъгалка за нови окови, за ново робство и нечута тирания в XIX в.; българският народ се нуждаел от друга проповед, от истински правдини и свобода, ала те не се придобивали с молитви и благословии, а — с друго нещо. . . Речта му била гръмотевица, порой, които всичко събарят и унищожават. Всички присъствуващи се смаяли, плахо се спогледали в очи и останали втрещени на местата си. След малко се вдигнала врява: чорбаджиите зароптали и запротестирали. Някои от тях започнали да се озъртат да няма някое заптие между народа, тъй като конакът бил само на двадесетина крачки далеч от училището, а други пък още по-рано неусетно офейкали, между тях пръв учител Ботьо — блед, посрамен, преогорчен. И свещениците, също възмутени от това светотатство, бързо съблекли одеждите и заприбирали требниците си. Ала никой не се опитал да свали младия оратор от трибуната, та той изказал всичко, що се било събрало в душата му от дълго време. Напротив, имало пък и такива младежи и възрастни мъже, които обградили Ботева и с услада и насърчение го изслушали.»[23]

По-подробно предава речта на Ботев Ив. Г. Чунчев, наричайки я «буря» и «порой»: — «Братя, всички изслушахте и аз изслушах говорившите учители; разбрахте и аз разбрах всичко изговорено от тях. Аз не мислех да говоря, ако те не бяха говорили тъй, за да ме предизвикат. Те всички говориха, за да приспиват и заблуждават народа, че султанът дал и щял да даде духовни правдини — владици и патрици — и политически. Всички тия давани от него правдини са залъгалки и нови окови за ново робство и тирания. Нам трябват свобода и истински правдини, които никога не се дават с молитви и благословии. . .»

Тъй горе-доле говори Ботев. Всичко това бе изказано с ясен, пламенен, проницателен и наложителен глас и попари като с вряла вода чорбаджиите и те почнаха плахо да се озъртат около себе си и към

[23] Н. НАЧОВ, Калофер в миналото, С., 1927, стр. 154—155. Вж. от същия автор и Христо Ботев, С., 1931, стр. 18—19. Д. ФИНГОВ е твърде кратък в спомените си за това събитие. (АЛ. БУРМОВ, Христо Ботев през погледа на съвременниците си, С., 1945, стр. 25.)

училищната порта, да не би да дотърчи някое заптие и да ги покани за в конака.»[24]

Към групата младежи, изслушали смелия оратор «с услада и насърчение», е и Ив. Т. Бракалов, който пише по тоя повод в своите спомени: «И сега като че ли го гледам на св. Кирил и Методий в двора на училището — изправен като исполин с високия си ръст, като баща си, с черни пламенни очи, поглед орлов, чело широко и изпъкнало, нос римски, коса дълга и къдрава, ръце и лице бели и нежни, гърди и плещи широки, физиономия умна, говор висок — да държи своята пламенна реч, в която със силен патос да напада турското правителство, да осмива чорбаджиите, да бликат от нея пламенни патриотични чувства и мисли, възхвалявайки истинските борци за народното дело и свобода и подбуждайки народа към въстание.»[25]

Тази ярка изява на поета революционер поразява съвременниците не само с удивителната си смелост, но и със силата и дълбоката непоколебимост на неговите убеждения.

Реакцията на калоферските чорбаджии и еснафи не се нуждае от тълкуване. От тях не би могло и да се очаква друго отношение. Разбираема е и реакцията на калоферската интелигенция, за която говорят в спомените си някои съвременници.[26] Със съчувствие към оратора се отнасят само тези калоферци, които живеели с копнежите за свободно и щастливо бъдеще.

В отношенията между бащата и сина това събитие е намерило, изглежда, най-продължителен отзвук. Обаче данните за изясняване на тези отношения след завръщането на Ботев в Калофер са съвършено оскъдни.

Гордият и честолюбив баща имал основание да бъде недоволен от своя син, напуснал преждевременно училището. Това е естествено и неизбежно. Но същевременно той бил изненадан от неговата начетеност, от широтата на неговите знания, придобити от бележити и непознати нему писатели на великата страна. Б. Петков бил удивен и от самостоятелната, дълбока и напрегната мисъл на своя син, от неговия оформен вече революционен мироглед. Любовта и доверието между бащата и сина са поддържали в техните отношения атмосфера

---

[24] АЛ. БУРМОВ, Христо Ботев през погледа на съвременниците си, С., 1945, стр. 32.

[25] АЛ. БУРМОВ, Христо Ботев и неговата чета, С., 1974, стр. 547.

Между слушателите на Ботев бил и по-младият му брат Стефан Ботев, който през 1874 г. като учител в Панагюрище на празника на Кирил и Методий произнесъл подобна реч, след което се скрил, понеже властта поискала да го арестува. (Вж. в. «Век», I, бр. 27 от 13. VII. 1874; също: Н. НАЧОВ, Калофер в миналото, С., 1927, стр. 164—166.)

[26] Вж. спомените на Д. ФИНГОВ и ИВ. Г. ЧУНЧЕВ (Ал. БУРМОВ, Христо Ботев през погледа на съвременниците си, С., 1945, стр. 25 и 31—33.)

на взаимна откровеност. Шумът около речта на Ботев и опасните последици, които тя можела да има, са били наистина неприятни на бащата, но той не е бил изненадан от възгледите и разбиранията на своя син. Б. Петков е бил вероятно смутен от резкия тон на оратора, който не е искал да се съобразява с условията на робската действителност.

Но нито сега, нито по-късно техните отношения стигат до разрив. Ботьо Петков е обичал достатъчно силно своя син, за да разбере и приеме и ония негови прояви, с които не е бил съгласен. Изобщо бащата никога не скъсва със сина си и никога бащинската му любов и загриженост не го напускат. Обезпокоен от обстоятелството, че синът му се забавя в Румъния, Б. Петков разбира много добре какво го привлича в тази страна и какви последици може да има това за него, та бърза да пише на Н. Геров: «Моля Ви се, г-не Найдене, сторете милост, та пишете в Букурещ до г-на Христя [Георгиев] да привика сина ми, да го посъветва и да му даде надежда, че ще го подкрепя, и ако има нужда, да му даде някой грош за аръшлък, а аз от гола душа ще му се наплатя.»[27] Само няколко дена преди смъртта си Б. Петков моли Н. Геров да препрати писмото му до Христо «колкото е възможно по-скоро»[28]. Въпреки добрата воля и у бащата, и у сина те не могат да избягнат известни несъгласия помежду си по простата причина, че израстват в две различни епохи. Б. Петков несъмнено е искал синът му да се изгради като «обществен деятел, но деятел на просветното и книжовно поле»[29]. И затова неговото горещо желание е било Ботев да продължи учението си и да получи възможно по-голямо образование. Но в това отношение между бащата и сина, оформил се като борец за политическо и социално освобождение, няма никакво противоречие. Ботев също гори от жажда за знания и има голямо и искрено желание да продължи учението си.

Всички Ботеви биографи с някои различия в подробностите твърдят, че той нямал желание да довърши образованието си и заминал за чужбина по настояване на баща си, за да учи и избегне опасността да стои в Калофер. Ботев се съгласил привидно, колкото да угоди на баща си, а в душата си кроял други планове. Не е обосновано и схващането, че «като избрал пътя през Румъния, то ще да е смятал да задоволи двете си желания: да види какво е състоянието на емиграцията и ако последното не предрича скорошни действия, да задоволи желанието на родителите си, като отиде да се учи»[30].

---

[27] Из архивата на НАЙДЕН ГЕРОВ, т. I, С., 1911, стр. 36. В същото писмо от 28. XI. 1868 Б. Петков добавя: «Приключеното до сина ми, моля, с първа поща да изпратите.»

[28] Пак там, стр. 37. Писмото е от 17. VII. 1869.

[29] МИХ. ДИМИТРОВ, Христо Ботев, С., 1948, стр. 37.

[30] Пак там, стр. 39; вж. и стр. 46—48.

Искреният тон на писмото му до д-р Г. Атанасович от 21 ноември 1867 г. разкрива по неоспорим начин действителните намерения на Ботев от това време. «Като имам пред очи не само семейството ни — пише той, — но и цялото ни злочесто отечество, с родителска благословия и с надежда, че родолюбивите български синове ще ми помогнат, реших се да отида да свърша започнатото в университета.»[31] Сериозна загриженост за бъдещето вълнува поета. Той иска да продължи «започнатото в университета», както сам се изразява. Този израз в писмото му сега вече добива определен и ясен смисъл. Едва напоследък бе установено, че Ботев е следвал в Историко-филологическия факултет на университета в Одеса. Дори ако свидетелството или неговата чернова, издадени от Одеския университет, не бъдат открити, доказателствената стойност на твърдението на Ботев, загатнато в писмото му до д-р Г. Атанасович от 21 ноември 1867 г., не може да се оспори.

Само университетското образование е могло да задоволи зрелия по ум и с оформени идеи и възгледи Ботев.[32] В това отношение и бащата, и синът, както се вижда от току-що посочените писма, са възлагали своите надежди на «родолюбивите български синове», които са били близки на семейството и са имали възможност да «помогнат» на Ботев в желанието му да следва. Тези надежди обаче не се оправдават и липсата на средства не позволява на младия поет да осъществи горещото си желание за наука.

В своето писмо от 21 ноември 1867 г. Ботев разкрива и някои други подробности около живота си в Калофер. В родния си град той е поел «учителската длъжност на баща си», както сам се изразява. Това задължение Ботев изпълнявал, докато баща му «полека лека» се пооправил и бил готов «да захване длъжността си пак, ако калоферци, кои помнят заслугите му, не му определиха малка една пенсия, с която той, както и да е, ще може да се пригледа».[33]

---

[31] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 481.

[32] ЗАХ. СТОЯНОВ пръв се спира на желанието на Ботев да следва. В Калофер между Б. Петков и сина му било взето «решение: Ботев да тръгне за Москва с намерение да постъпи в тамошния университет». (Христо Ботйов, Русе, 1888, стр. 82.) А на стр. 84—85 той още веднаж отбелязва, че Ботев «потеглил от Калофер за Москва».

Недоказано остава твърдението, според което Б. Петков успял чрез проф. В. И. Григорович да осигури приемането на Ботев в гимназията и в пансиона на Николаев. (Н. НАЧОВ, Христо Ботев, С., 1931, стр. 20; АЛ. БУРМОВ, Христо Ботев през погледа на съвременниците си, С., 1945, стр. 26 и 33.) В усилията си да се сдобие със средства за път Ботев не споменава нищо в подкрепа на това твърдение. Не е открита досега и никаква кореспонденция между проф. В. И. Григорович и Б. Петков.

[33] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 481.

Въпросът за учителстуването на Ботев в Калофер до публикуване на пис-

От посоченото писмо за пръв път узнаваме, че калоферци са отпуснали пенсия на своя заслужил учител и съгражданин, но подробности по този въпрос липсват, а положението на Б. Петков до края на живота му остава тежко. В писмо до мъжа си от 24 — 30 януари 1869 г. Екатерина Хр. Караминкова съобщава, че мъжете събрали 10 лири, за да заплатят на лекаря, който бил извикан от Пловдив да прегледа болния учител. Б. Петков, като видял лекаря, «се разплакал и заедно с него и всичките му домашни, че няма с какво да го възнагради»[34].

Ботев не е искал да остави баща си, преди да го види що-годе здрав, нито да напусне семейството си, преди да бъде осигурена неговата издръжка. И затова той поема пътя за чужбина близо шест месеца след речта си на 11 май в деня на Кирил и Методий. Последното събитие е било изтълкувано твърде пресилено като главна причина, заставила Ботев да напусне Калофер. Той се разделя със своите близки, за да продължи образованието си, към началото на учебната година, след като е изпълнил докрай синовния си дълг. Тези именно съображения той изтъква и в писмото си до Добродетелната дружина от 21 ноември, на чиято помощ разчита, за да не се бави напразно в Букурещ и да продължи пътя си.

На 21 ноември 1867 г. Ботев е бил вече в Букурещ. За Влашко той е заминал вероятно през втората половина на октомври същата година.[35] Наскоро след пристигането си в Букурещ Ботев търси помощта на Добродетелната дружина чрез д-р Г. Атанасович. Следователно само около един месец след като напуска Калофер, той се озовава в румънската столица без средства «дору и за пътни разноски», както сам се изразява в споменатото вече писмо.[36] Това твърдение на Ботев разкрива не само сериозното му намерение да продължи пътя си към Русия, но опровергава съобщенията на биографи и мемоаристи,

---

мото му от 21 ноември 1867 г. не бе напълно изяснен. ЗАХ. СТОЯНОВ приема, че Ботев е учителствувал в Калофер като заместник на баща си. (Христо Ботйов, Русе, 1888, стр. 76.) Н. НАЧОВ се съмнява и допуска, че «в началото и за кратко време» той е заместял баща си. (Христо Ботев, С., 1931, стр. 17.) МИХ. ДИМИТРОВ само отбелязва, че «дейността на Ботев в Калофер не се ограничила с преподаванията в училище». (Христо Ботев, С., 1948, стр. 32.)

[34] Н. ЖЕЧЕВ, Документи за Христо Ботев и Ботевото семейство. — Известия на Държавните архиви, кн. 9, С., 1965, стр. 119.

[35] АЛ. БУРМОВ приема, че Ботев «не е заминал по-рано от края на октомври, щом в Букурещ е на 21 ноември». (Още едно неизвестно писмо на Хр. Ботев. — Сп. «Родина», II, 1939, кн. II, стр. 160.) МИХ. ДИМИТРОВ предполага, че Ботев «е напуснал Калофер в края на септември», отбил се да събере вземанията на баща си и «през втората половина на октомври ще да е минал в Румъния». (Христо Ботев, С., 1948, стр. 46.) Ще припомним, че тая дата — септември 1867 г. — посочва още ЗАХ. СТОЯНОВ. (Христо Ботйов, Русе, 1888, стр. 84.)

[36] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 481.

че при напускането на Калофер баща му дал значителната сума от 1000 гроша заедно с часовника си.[37]

Въпреки голямото си желание Б. Петков не е имал възможност да подпомогне сина си, както е искал. Той е могъл да го снабди само със средства колкото за път и да преживее в първо време. «Пари — съобщава К. Тулешков — имаше само 30 турски лири, които му беше дал баща му за пътни разноски.»[38] И затова Б. Петков му дава писма да прибере неговите вземания, останали вероятно от превода на «Критически издиряния за историята блъгарска» от Ю. И. Венелин. «Ботев — съобщава Д. Н. Паничков, печатар по това време в Браила — имаше писма от баща си до някои лица за сметки, като от даскал Цвятка габровеца и други, за да си посбере помощ, за да пътува до Одеса.» С тази надежда той отива и в Браила, но и тук, както се изразява Паничков, «нищо не помогна». . .[39]

И тези спомени посочват Одеса като най-близка цел на Ботевото пътуване. Но същевременно те установяват и нещо друго. Щом като някои от писмата, с които Б. Петков се е надявал да осигури средства за сина си, са били отправени и до българи, живеещи в Румъния, очевидно още в Калофер между бащата и сина е било уговорено Ботев да мине през Румъния, за да прибере и тамошните му вземания.[40] Не знаем градовете, които посещава с тази цел, и затова трудно е да се установи неговият път, но вероятно в Румъния той минава при Русе и от Гюргево се отправя за Букурещ — средище на българската емиграция. «Той се запре в Гюргево — бележи К. Тулешков — и оттам после едно бавение от 6 дена замина в Букурещ.»[41] Стари задължения обаче мъчно се изплащат и изгубил напразно време, Ботев

---

[37] ЗАХ. СТОЯНОВ съобщава, че Ботев «идвал от Турско с 35 т. лири». (Христо Ботйов, Русе, 1888, стр. 88.) Според Д. ФИНГОВ, когато дошъл положителният отговор на проф. В. И. Григорович, учител Ботьо «стъкмил» около 1000 гроша и заедно с тая сума дал на Ботев и часовника си. У ИВ. ЧУНЧЕВ това твърдение придобива нова редакция: Б. Петков дал на сина си 12 турски лири и златния си часовник. Ботев обаче не заминал през Цариград за Одеса, а се озовал в Румъния. (АЛ. БУРМОВ, Христо Ботев през погледа на съвременниците си, С., 1945, стр. 26 и 33.) Н. НАЧОВ използува изцяло всичките тия подробности с тази разлика, че Ботев трябвало да замине през Бургас за Одеса. (Христо Ботев, С., 1931, стр. 20—21.)

[38] К. ТУЛЕШКОВ, Жизнеописанието на Христо Ботйова, стр. 4.

[39] Христо Ботев, Неизвестни произведения, под ред. на МИХ. ДИМИТРОВ, С., 1924, стр. 143.

[40] Това обстоятелство опровергава категорично твърденията на някои мемоаристи и биографи, че Ботев тръгнал уж през Цариград или Бургас за Одеса, за да угоди на баща си, но целта му в същност била да се озове в Румъния. (АЛ. БУРМОВ, Христо Ботев през погледа на съвременниците си, С., 1948, стр. 33; Н. НАЧОВ, Христо Ботев, С., 1931, стр. 20—21.)

[41] К. ТУЛЕШКОВ, Жизнеописанието на Христо Ботйова, стр. 2.

Според ЗАХ. СТОЯНОВ Ботев минал през Габрово, Търново и Русе. (Хри-

се озовава в румънската столица дори без средства «за пътни разноски».

Помощта от две жълтици, която получава от Добродетелната дружина, не оправдава неговите надежди, но все пак му позволява да продължи пътя си.[42] —

Ясната и определена целенасоченост, с която Ботев напуска Калофер и се озовава в Букурещ, не подлежи на съмнение. Тя се потвърждава още от К. Тулешков, според когото «сам» Ботев му «изповядал», че той «дошел в Румъния. . .», за да «отиде в Одеса да продължава своите науки в университета».[43] Вероятно в Одеса той се е надявал на подкрепа, за да получи стипендия, която би му осигурила възможността да следва в някой от руските университети. Горещото му желание да продължи образованието си, както ще видим, не го напуска още дълго време. И той му остава верен, докато изчерпи всички възможности и изгуби всяка надежда за неговото осъществяване.

Пребиваването на Ботев в Калофер е свързано и с две събития от неговия творчески път. Както вече отбелязахме, на 15 април 1867 г. П. Р. Славейков публикува във в. «Гайда» (бр. 19.) първата творба на поета, «Майце си», писана в Русия. По една или друга причина публикацията се забавя и стихотворението излиза, когато Ботев е вече в Калофер. Това е първата публична изява на големия поет. И макар стихотворението да изразява мисли и чувства, които са го вълнували в Одеса, той не е напълно освободен от тях и след завръщането си в Калофер. Сега обаче, когато чувството му «за историческата красота на героичното дело, за красотата на борбата и безсмъртието на бореца» става все по-ясно и конкретно, когато съзнанието му за дълг към поробената родина се превръща във върховна повеля, поетът е «особено взискателен към средата, всред която е осъден да

сто Ботйов, Русе, 1888, стр. 84, 86—87.) Н. НАЧОВ отвежда Ботев до Сливен и оттам през Котел и Търново в Русе. (Христо Ботев, С., 1931, стр. 21.)

[42] В писмото си до д-р Г. Атанасович от 21. XI. 1867 г. Ботев е потвърдил с подписа си получаването на двете жълтици. (Христо Ботев, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 481.) МИХ. ДИМИТРОВ погрешно отбелязва, че Ботев получил от Добродетелната дружина «двадесет златни франка». (Христо Ботев, С., 1948, стр. 47.) Няма основание де се предполага, че в своята молба Ботев е хранел надежда да получи стипендия от Добродетелната дружина, за да иде да следва в Русия, както допускат някои изследователи. (Вж. Христо Ботев, Съчинения, т. I, редакция и коментар от Ал. Бурмов, С., 1948, стр. 286.)

По-късно в помощите за «различни бедни и изпаднали хора» Добродетелната дружина отпуска на Ботевия брат Стефан 64 гроша, а за парастас на архиерея Авксенти отделя 508 гр. (Л. КАРАВЕЛОВ, Събрани съчинения, т. 8, С., 1967. стр. 464—465.)

[43] К. ТУЛЕШКОВ, Жизнеописанието на Христо Ботйова, стр. 2.

живее».[44] И затова сблъскването му с тогавашната българска действителност отзвучава болезнено в неговата душа. Чувството му за самотност заедно с болката от равнодушието на неговите сънародници намират нов израз в псезията му. По всяка вероятност тук, в Калофер, той пише своята псетическа изповед «Към брата си».[45] Дълбокото страдание, отразено в стихотворението, е неизбежно за младия поет и революционер, далеч надраснал своята среда.

Много тясна е вътрешната връзка между «Майце си» и «Към брата си». Същевременно обаче съвсем ясно е, че те отразяват два различни, макар и много близки момента в идейното развитие на псета.

И двете първи Ботеви псетически творби имат характер на съкровени изповеди пред най-скъпите — пред майката, пред брата. . . И в двете настрсението е елегично, мрачно; псетът потъва в собствената си душа, прониква в нейните глъбини, излива болките си. Той въвежда читателя в своя свят — на самотност и мъчителни вътрешни противоречия. Срещат се почти еднакви образи и форми. И в «Към брата си» лиричният герой се взира в своите «мисли» и «мечти», в своята «душа млада», в «туй сърце, дето страда. . .»[46] Той не търси нови изразни средства там, където явленията са същите. И все пак «Майце си» и «Към брата си» се различават съществено, те са напълно обособени поетически творби със свой емоционален и идеен свят и съответствуваща художествена форма.

В «Към брата си» елегичното настроение е приглушено, а са засилени гневните интонации, протестът. В изповедта, отправена към майката, както вече видяхме, поетът постепенно, чрез възхождащо градиране, разкрива своите страдания, за да стигне до драматичния край на творбата. Лиричният герой в «Към брата си» не въвежда постепенно читателя в своя душевен мир. Поетът знае защо му е тежко, защо е самотен, изповедта му започва енергично, направо, с точно отчитане на вътрешното състояние:

---

[44] МИХ. ДИМИТРОВ, Христо Ботев. С., 1948, стр. 27.

[45] Вж. МИХ. ДИМИТРОВ, Христо Ботев, С., 1948, стр. 39, също: ИВ. ХАДЖОВ, Стихотворенията на Ботева, т. I, С., 1947, стр. 178—179.

Според П. ДИНЕКОВ «Към брата си» вероятно е писано в Румъния, където Ботев пристига през есента на 1867 г. «. . . А може би то е било замислено още в Калофер.» (Поезията на Христо Ботев. — Възрожденски писатели, 1962, стр. 298.) МИХ. АРНАУДОВ свързва «Към брата си» с «разочарованието, в което изпада поетът след неуспеха на хайдушките походи на Хаджи Димитър, Стефан Караджа, Филип Тотьо и др.». (Ботйов в поезията си. — Предговор към: Христо Ботйов, Съчинения, 1948, стр. 11—12.) Както е известно обаче, «Към брата си» е публикувано на 12 януари 1868 г. в «Дунавска зора» (бр. 15), а четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа минава Дунава през лятото на 1868 г.

[46] В «Майце си»: «. . . туй сърце младо, таз душа страдна», «мечти и мисли — от що страдая. . .»

Тежко, брате, се живее
между глупци неразбрани;
душата ми в огън тлее,
сърцето ми в люти рани.

Още първата стрсфа е отговор на въпрос, неразплетен докрай в «Майце си». Тежко е да живееш всред «глупци неразбрани», да изразходваш напразно сили в омраза към тях. «И срещам това, що душа мрази», пише Ботев в «Майце си», а в «Към брата си» уточнява що и кого мрази. В «Майце си» псетът се оплаква от своята осланена младост, от свсето ранно тление, говори общо за своите «мечти и мисли». В «Към брата си» той прави по-точен и конкретен анализ на състоянието си:

Мечти *мрачни*, мисли *бурни*
. . . . . са разпнали душа млада. . .

По нов начин звучи вече използуваният в «Майце си» глагол «тлея» («но те не знаят, че аз веч тлея») — «Душата ми в огън тлее» — пише Ботев във второто си стихотворение. «Огън» и «тление», «люти рани» в сърцето на псета — колко различен е емоционалният свят в «Към брата си» от елегичните чувства с нотки на безнадеждност — «аз веч тлея», «сърце догаря» в «Майце си».

Какво се е променило?

В «Майце си» поетът оставя без отговор един съдбовен въпрос: той се оплаква, че няма приятел, комуто да разкрие що в душа таи — «кого аз любя и в какво вярвам. . .», «от що страдая». И малко понататък, обезверен, измъчен, се обръща към майката: «Ти си за мене любов и вяра!»

В самото начало на «Към брата си» Ботев, както видяхме, след като разкрива стихията от болка и мъка, която го владее («душата ми в огън тлее, сърцето ми в люти рани»), и уточнява кого мрази (глупците неразбрани), формулира афористично отговора на основния въпрос — кого люби и в какво вярва:

Отечество мило любя,
неговия завет пазя. . .

Това е откритие. Поетът открива смисъла на своето съществуване: в любовта към родината, в пазенето на нейните завети, във всеотдайната преданост и вярност към своя народ. Той скришом плаче над народния гроб; сърцето му безумно играе «в отзив на плач из народа». Народният плач е за него «глас божий».

Открил смисъла на своя живот, поетът все още не вижда ясен път пред себе си. Конфликтът със средата е все така остър, чувството на самотност — все така силно. То отвежда към болезнените интонации в «Майце си»:

Ах, ръка си кой ще турне
на туй сърце, дето страда?
Никой, никой!. . .

Трагичната самотност на поета, конфликтът между неговия душевен мир и враждебната действителност намират, както и в «Майце си», своя най-ярък израз:

Но, кажи ми, що да тача
в тоя мъртъв свят коварен?
Нищо, нищо! Отзив няма
на глас искрен, благороден. . .[47]

И все пак откритието е направено. Поетът има противоотрова срещу глупостта, изостаналостта, самотността: родината и нейните завети народният плач, гласът на народа.

«Към брата си», както и «Майце си» са изградени върху основата на народната песен. Размерът в «Към брата си» не е десетосричен, както в «Майце си», а осмосричен с цезура по средата. Ясно личи тенденцията към създаване на размер с хореична стъпка. От 24-те стиха на стихотворението повече от половината (14) са хореични.[48]

Поетът използува богати и интересни рими, въпреки че комбинациите им не са така разнообразни, както в «Майце си». Преобладават кръстосаните рими.

В «Към брата си» Ботев е проникнал в смисъла на явленията, почувствувал е дълбоко тогавашната българска действителност. Пократкият размер на стихотворението, енергичният хореичен стих, преобладаващите сегашни сказуемни форми отразяват сполучливо уст-

---

[47] Н. С. ДЕРЖАВИН в книгата си «Христо Ботев» (С., 1948) отбелязва: «Този романтичен по своя характер монолог на младия поет, в който не е мъчно да се забележи влиянието на лермонтовските поетически настроения, завършва с тъжния акорд. . .» (стр. 92).

[48] «Най-разпространеният стихов размер у Ботев — пише МИР. ЯНАКИЕВ — е графично осемсричният с цезура след четвъртата сричка, т. е. говорно четиривричният. Такъв размер имат девет от стихотворенията му. . . Осем стихотворения. . . са римувани и вече показват някои отклонения от стиховата система на народната песен. . . Ясно личи тенденцията към равномерно разпределение на ударенията в стиха.» (Българско стихознание, С., 1960, стр. 140—141.) Р. РУСЕВ, Л. АНДРЕЙЧИН и П. ДИНЕКОВ откриват по-плътна близост между Ботевия и народния стих. Според Р. РУСЕВ в «Към брата си» има «само една издържана в хореичен размер строфа — предпоследната, петата». Появата на ямбична стъпка—според него—става причина «хореят да се превърне в народен, осмосричен стих». (Метрични проблеми у Ботев. — Сп. «Училищен преглед», XXXIX, 1940, кн. 10, стр. 1271.) Вж. също Л. АНДРЕЙЧИН, Ритъмът на стиха у Христо Ботев. — Сп. «Език и литература», I, 1946, кн. 5, стр. 9—15; също: Език и стил на Христо Ботев. — Христо Ботев, Сборник по случай сто години от рождението му, С., 1949, стр. 575; П. ДИНЕКОВ, Поезията на Христо Ботев. Възрожденски писатели, С., 1962, стр. 339.

ремната сила на мисълта.[49] Характерни за песента са своеобразните констативност и категоричност на тона, изразени в позитивни сегашни форми на сказуемите, в изявителното наклонение, в интонацията. Поетът обобщава, прави изводи. Обобщаващата сила на мисълта и чувството внушава енергия, готовност за действие.

В стихотворението има две цялостни въпросителни конструкции:

Ах, ръка си кой ще турне
на туй сърце, дето страда?

Но кажи ми, що да тача
в тоя мъртъв свят коварен?. . . —

две възклицателни и две отрицателни глаголни форми. Останалите глаголни форми са позитивни, в сегашно време, изявително наклонение: живее, тлее, любя, пазя, губя, мразя, плача, са разпнали. . .

«Майце си» се различава от втората Ботева поетическа изповед както по сказуемната си система, така и по интонационните вълни, отразени в наклонението. Само две строфи от осемте четиристишия на «Майце си» завършват без удивителен или въпросителен знак. В стихотворението има 10 удивителни или въпросителни конструкции. Първите две строфи представят подробни, разгърнати въпроси. Повишената емоционалност и експресивност се отразяват и в разнообразието на глаголните форми — израз на най-различни действия и състояния, минали и настоящи, свършени и несвършени, повелителни, условни. . .[50] Още в първата Ботева поетическа творба глаголната система изпълнява особено активна, централна функция.[51]

Във второто Ботево стихотворение липсват силните народнопесенни веяния, характерни за «Майце си». Различията в това отношение засягат предимно лексиката на двете творби. Като се изключат някои отделни думи или съчетания, като «люти рани», «душа

[49] В студията си върху поезията на Ботев МИХ. АРНАУДОВ пише: «Най-много прави впечатление обаче стегнатата композиция, с тая цялост на поетически преживяното и тази динамика на развитието, отразила вътрешното раздвижване.» (Ботйов в поезията си. — Предговор към: Христо Ботйов, Съчинения,С., 1940, стр. 12—13.)

Повечето стихове в «Към брата си» завършват със сказуемни форми (13 стиха от всичко 24) — това засилва ударността на стиха.

[50] «. . . Глаголността у Ботйова — пише ГЕНЧО КЕРЕМЕДЧИЕВ, един от първите автори, които се докосват до този проблем — се явява особено характерна за неговата действена художническа природа.» Тя е израз на неговия «динамичен дух». (Движението — основно художествено начало у Ботйова. — Сп. «Българска мисъл», X, 1935, кн. 6, стр. 382.)

[51] Любопитен е следният факт от порядъка на статистическите данни: в 32-та стиха на «Майце си» има 37 глаголни форми. Количествено в стихотворението «Към брата си» сказуемите са по-малко (15 в 24 стиха), но техният смисъл, място и форма им отреждат не по-малко значение.

млада», «що да тача»,речникът в «Към брата си» разкрива индивидуалните търсения на поета:

Отечество мило любя,
неговият завет пазя,
но себе си, брате, губя,
тия глупци като мразя.

Каква пределна простота и стегнатост на мисълта, изразена с четири сказуеми, които съдържат в себе си предиката на действието и четири преки допълнения.

И във втората си поетическа изповед Ботев търси метафорични образи, но ги открива не в света на народнопесенната образност. Образите «Душата ми в огън тлее», «Мечти мрачни, мисли бурни са разпнали душа млада». . . са плод на самобитно и свежо поетическо виждане, на богата творческа инвенция.

Стремежът към лаконичен, точен израз довежда Ботев до необходимостта да намери за края на творбата си мисъл-афоризъм, синтетично обобщение на голямото поетическо откритие, до което е стигнал: народният плач е глас божи за поета — «. . .глас божий — плач народен», — своеобразна Ботева модификация на латинската мъдрост «vox populi — vox dei» («глас народен — глас божи»). Поетът дълбоко е преосмислил древната мъдрост.[52]

«Към брата си», както и «Майце си», има три редакции: първа редакция — в «Дунавска зора» (I, бр. 14 от 12. II. 1868), с подпис «П-в», втора редакция — в «Свобода» (I, бр. 36 от 30. VII. 1870), с подпис «Х. П-в» и трета редакция в «Песни и стихотворения», 1875, стр. 19—20.

Както във втората редакция на «Майце си», така и тук, в редакцията, публикувана в «Свобода», се е намесила ръката на редактора на вестника Л. Каравелов. Не може с положителност да се твърди, че всички изменения във втората редакция са дело на Каравелов. Нито пък ще бъде справедливо схващането, че само сполучливите по-

[52] Преди Ботев Р. ЖИНЗИФОВ използува същата латинска сентенция, като по свой начин я видоизменя, в стихотворението си «Глас» (сп. «Братски труд», 1862, кн. 4; РАЙКО ЖИНЗИФОВ, Съчинения, С., 1969, стр. 38—39.) «Невиден и таен глас» зове лричния герой към народополезна дейност:

— Готов сум, са кълнем, да изорам нива,
кажи, кой си ти, невиден глас?
«Чуй — загърме, глас ся отзива, —
я сум божий гнев, народен глас!

Така завършва Жинзифовото стихотворение.

правки в тази редакция са направени от Ботев.[53] Сполучиливи изменения, някои от които се запазват и преминават в третата редакция, а други бележат етап към намирането на най-подходящата форма, откриваме предимно в първите три строфи на стихотворението. Не е изключено някои от тях да са сполука в редакторската работа на Каравелов. Повечето изменения са резултат вероятно на Ботевите търсения, на постепенното съзряване на Ботевата поетическа мисъл.

Във втората редакция (I строфа, стих 2 и 3) са избягнати ненужните междуметия и възклицания, които придават сантиментален оттенък на изразените чувства.[54] В третата редакция изменението е запазено и довдено до логичния му край: мисълта е синтетична, очистена от всяка сантименталност:

I ред.: Ах, душа ми в огън тлее,
ах, сърце ми в люти рани!

II ред.: Душата ми в огън тлее,
сърце ми е в люти рани.

III ред.: Душата ми в огън тлее,
сърцето ми в люти рани.

Измененията във втората строфа бележат същата градация. Само в първия стих епитетът «мило» («отечество *мило* любя») е заменен във втората редакция с «верно» («отечество *верно* любя»), за да бъде върнат в третата редакция отново.[55] Много интересна е еволюцията на мисълта във втория стих:

---

[53] Д-р К. КРЪСТЕВ темпераментно доказва, че втората редакция на «Към брата си» е дело на Л. Каравелов. «Никой, който би се вживял в душевното състояние на поета, из което се е родила песента му, няма да допусне мисълта, че сам Ботйов би могъл да извърши това поетическо самоубийство, което се съдържа във втората редакция на тая песен!. . .» (Христо Ботйов. Стихотворения. Автентично издание. . ., С., 1919, стр. 80.) Най-общата теза на д-р Кръстев за «Към брата си» е правдива, много от конкретните му наблюдения са дълбоки и верни. И тъкмо поради това по-остро изпъква противоречието между неговите възгледи за редакциите на «Майце си» и «Към брата си».

Противоположно становище застъпва ИВ. ХАДЖОВ. Според него намесата на Каравелов във втората редакция на «Към брата си» не е била тъй гологляма и пряка, както във втората редакция на «Майце си». Голяма част от промените в «Към брата си» според Хаджов са отражение на Каравеловото влияние върху Ботев. (Вж. Стихотворенията на Ботева. Поправки и преработки, т. I, С., 1947, стр. 176.)

[54] ИВ. ХАДЖОВ пресилено според нас твърди, че двете «ах. . .» в първа редакция са «белег на лош вкус, изработен върху почвата на сълзливите, сантименталнн песни, които бяха наводнили по онова време нашата едва възникнала градска поезия. . .» (Стихотворенията на Ботева, т. I, С., 1947, стр. 166.)

[55] Във II строфа, стих 4 показателното местоимение «тези» е заменено във втората редакция с неговата кратка форма «тия». Промяната е съхранена в третата редакция.

I ред.: Отечество мило любя,
неговата святост пазя
II ред.: . . . заветът му свято пазя
III ред.: . . неговият завет пазя.

Еволюцията тук засяга предимно мисълта — тя става по-конкретна: лиричният герой пази не изобщо светостта на родината, а нейния завет — един-единствен, определен, известен: завета за борба и освобождение на родината. Поетът пази свято този завет, но не го назовава, може би защото още не знае как да го осъществи.

От третата строфа промяната на един епитет в първия стих (във втората редакция) е запазена и в последната редакция на стихотворението:

I ред.: Мечти *светли*, мисли бурни
II и III ред.: Мечти *мрачни*, мисли бурни.

Изменението несъмнено е съществено.[56] Може би се касае за щастлива находка на редактора на «Свобода». Или то отразява развитието на поета, промените в неговото светоусещане? Стихотворението вероятно е писано през 1867 г., когато назряват бурните събития от 1868 г. Перспективите още са смътни, пътищата за борба неясни, но предусещането за революционната 1868 г. е изпълвало младия поет с надежди и *светли* мечти, станали в напрегнатата 1870 г. — след много изпитания и разочарования — *мрачни*. Но тези тълкувания ще си останат хипотези, тъй като не разполагаме с ръкописите на Ботевите творби, нито с архивите на «Свобода».

Повечето от останалите изменения във втората редакция на стихотворението вероятно са дело на Каравелов. При тези случаи в третата редакция поетът се връща към своята първа редакция от «Дунавска зора»:

I и III ред.: . . . са разпнали душа млада
II ред.: . . . гризат, мъчат душа млада. . .[57]

На редактора на «Свобода» очевидно не е харесала изразителната, емоционална, дълбока по мисъл четвърта строфа и особено внушителното пренасяне от стих в стих (анжамбман):

---

[56] Според ИВ. ХАДЖОВ с тази промяна се отстранява едно «логическо противоречие»: «светлите» мечти не могат да «мъчат» душата, още по-малко да я «разпъват». . . «Мечти» и «мисли» се довеждат в хармония (Стихотворенията на Ботева, т. I, С., 1947, стр. 169).

[57] Д-р К. КРЪСТЕВ пише по повод тези «поправки» и други подобни: Каравелов «премахва тия дръзки и безформени хиперболи, изпреварили с 40 години развитието на българската поетическа мисъл, и ги замества с общепризнати, ясни, «убедителни» метафори». (Христо Ботйов, Стихотворения. Автентично издание. . ., С., 1919, стр. 76.)

Никой, никой, — то не знае,
что е радост и свобода;
а безумно как играе
в отзив на плач из народа?! (I редакция)

В третата редакция тази строфа е запазена изцяло, само с едно сполучливо «стягане» на втория стих: «нито радост, ни свобода», докато във втората редакция тя претърпява съществени измене я, които са в разрез с изповедния тон и смисъла на творбата:

Тоя глупец нема знае,
що е радост и свобода?
Сърцето му не играе
в отзив на плач из народа!

Образът на «глупците неразбрани» от началото на стихотворението е втъкан естествено в личните преживявания на поета като необходим «елемент» от авторовата изповед. Появата на нов, обособен «герой» — «тоя глупец», — обект на «преценка» в цитираната строфа, е необоснована и нелогична. Тя остава чужда на цялостната лирично-изповедна структура на творбата.

В предпоследната, пета строфа има две съществени изменения във втората редакция: първото изяснява мисълта, прави я по-дълбока, изчиства я от известна абстрактност и тривиалност:

I ред.: . . . Над *невидим* гроб печален. . . [58]
II и III ред.: . . Над *народен* гроб печален. . .

И, обратното, при второто изменение, в третата редакция Ботев се връща към първата: «Но, кажи ми, що да тача. . .»(I и III ред.), като отхвърля «Кажи ми ти що да тача. . .» (II ред.). Очевидно поетът е решил да запази противопоставянето, изразено чрез съюза «но» . . .

След петата строфа във втората редакция е добавено още едно четиристишие, написано очевидно от Л. Каравелов.

Всеки глупец пари иска,
па продава баща, майка;
дъщеря му в харем писка,
а той дреме и не хайка.

Тези несполучливи стихове ни връщат към онова изменение в четвъртата строфа на втората редакция:

Тоя глупец нема знае. . .
. . . . . .
сърцето му не играе. . .,

[58] ИВ. ХАДЖОВ пресилено открива в този стих «един от образите на изпълнената с болезнена тайнственост романтика». (Стихотворенията на Ботева, т. I, С., 1947, стр. 171.)

което, както посочихме, нарушава лирично-изповедния тон на стихотворението. И то, и добавената строфа рязко се отделят по поетическо виждане от атмосферата на цялата творба,[59] несъмнено и по творчески възможности.[60]

В последната строфа на «Към брата си» творческият процес у Ботев е твърде отчетливо отделен от Каравеловата намеса. Третата редакция почти повтаря първата, като в предпоследния стих връзката «па» («па и твойта й душа няма») е заменена с по-изразителната в случая връзка «пък» («пък и твойта й душа няма. . .»). Само от последния стих поетът не е бил доволен, нужен му е бил по-внушителен израз на мисълта, по-силен финал, който да обобщи основната идея. И той блестящо е открил това, което му е било нужно. Промяната, претърпял този последен стих във втората редакция, е помогнала на Ботев да достигне до съвършенството на третата редакция:

I ред.: на свят позив плач народен!
II ред.: към плач божи, плач народен. . .
III ред.: на глас божий — плач народен. . .

Ботевата поетическа мисъл е преминала през две «стъпала», за да стигне до великолепното, афористично изразено «издигане» на народния плач до гласа на бога.

Но началото на последната строфа е несъмнено Каравелово. На редактора на «Свобода» е било необходимо да промени първия стих на последната строфа, за да го свърже с добавената от него предпоследна строфа. След раздиращия, мрачен въпрос (в първата редакция на стихотворението)

Но, кажи ми, що да тача
в тоя мъртъв свят коварен?

---

[59] Верен на своя възглед, че Каравелов не се е намесвал във втората редакция на «Към брата си», ИВ. ХАДЖОВ, след като правилно констатира, че «тази строфа внася в стихотворението нещо рязко публицистично», пише: «Това явление е отражение на влиянието на Каравелова върху Ботева. . .» Хаджов се опитва да докаже тезата си, като привежда примери от Каравелови стихотворения, които според нас са убедителен аргумент в полза на възгледа, че автор на добавената строфа е Л. Каравелов. (Вж. пос. съч., стр. 172—173.)

[60] «Ако нямахме нищо друго, по което да съдим за авторството на тоя куплет, пише д-р К. КРЪСТЕВ, то последната му дума би ни била достатъчна. (Нийде Ботйов не е употребил съчинена от него дума, а още по-малко — дума безсмислена и която нищо не говори!)» И по-нататък: «Само чужда ръка, само равнодушно чуждо око може така безмилостно да разруши вътрешното единство на хубавата песен, както то е разрушено с тая преправка на IV куплет, която вместо Ботйовата чудна приказка за сърцето ни разправя за глупеца. . .» (Христо Ботйов, Стихотворения. Автентично издание, С., 1919, стр. 78—79.)

следва ново, изключително силно и изразително пренасяне от стих в стих:

Нищо, нищо — отзив няма
на глас искрен, благороден. . .

Във втората редакция тази великолепна връзка между двете последни строфи е унищожена с вмъкването на слабата предпоследна строфа и с новото начало на последната строфа:

От *никъде* отзив няма. . .

вместо

Нищо, нищо! Отзив няма. . .

IV
Начало на емигрантски живот

ПОЛИТИЧЕСКИТЕ ТЕЧЕНИЯ ВСРЕД БЪЛГАРСКАТА ЕМИГРАЦИЯ. ОРГАНИЗАЦИИ, СОЦИАЛЕН СЪСТАВ, КЛАСОВА НАСОЧЕНОСТ, ПОЛИТИЧЕСКИ ПРОГРАМИ. ПРЕЗ БУКУРЕЩ В БРАИЛА. ЖИВОТЪТ МУ В КРАЙДУНАВСКИЯ ГРАД. «РЕВОЛЮЦИОННИЯТ ВЪЗТОРГ» ОТ ПОДВИГА НА ХАДЖИ ДИМИТЪР И СТЕФАН КАРАДЖА. ВКЛЮЧВАНЕ В ПРОЕКТИРАНАТА ЧЕТА НА ЖЕЛЬО ВОЙВОДА. «ХАЙДУТИ» И «НА ПРОЩАВАНЕ В 1868 Г.»

През втората половина на миналия век българската емиграция вече е проникнала в повечето градове и села на съседна Румъния. В условията на тази автономна и гостоприемна страна нашата емиграция израства и укрепва. Тук тя има възможност да изяви политическите си схващания и да играе ръководна роля в борбата на своя поробен народ.

Добродетелната дружина (Комитетът на «старите» или само «старите») е най-ранната обществена организация, около която се обединяват богатите български търговци и земевладелци в Румъния и Русия. Под името «Средоточно българско попечителство» (Епитропия) тя възниква още през Кримската война, когато Русия търси съюзници между балканските народи.

Организацията има за задача да събере и въоръжи колкото може повече доброволци българи, които да участвуват във войната наред с руските войски, а като минат Дунава, «да възбудят своите съотечественици към действия»[1]. Попечителството разчита много и

[1] МИХ. ДИМИТРОВ, Българската добродетелна дружина. — Българска историческа библиотека, III, 1930, т. 4, стр. 169. Вж. и подробното изследване на

на мирните преговори, в които неговите представители съобразно «с хода на обстоятелствата» ще отстояват правата на народа, «възможното облекчение на политическото му съществуване» и пр.[2]

Изобщо крайната цел на попечителството е твърде неясна. То не следва своя собствена политика, разчита на руските власти и изпълнява всички внушения на царската руска дипломация.

За да прикрие политическия характер на своята дейност, Епитропията се преустройва в началото на 1862 г. в благотворително дружество и по подобие на едно румънско дружество се нарича Добродетелна дружина. Една от причините за това преустройство е отношението на дружината към преселването на българите в Южна Русия. Макар Хр. Георгиев да споделя схващането на Раковски по този въпрос и да намира в едно свое писмо до Н. Геров (май 1861 г.), че «постъпката тази от страна на Русия за нашия бедни народ е убийство», официално дружеството взема страната на Русия. Това възмущава дълбоко българската емиграция в Букурещ, която започва да гледа на Хр. Георгиев и Ив. Бакалоглу «като на руски шпиони» и дружеството изгубва доверието на емиграцията. То обединява богатите българи в Букурещ, основава клонове и в други румънски градове, събира в свои ръце големи парични капитали и имоти, завещани му от богати български търговци в Румъния, и развива благотворителна дейност.

Настъпилите събития през 1866 г. и активизирането на руската външна политика раздвижват и Добродетелната дружина, чиито ръководители, следвайки внушенията на руската дипломация, се заемат с осъществяването на твърде големи политически планове.

По това време руската близкоизточна политика си поставя за задача да обедини българи и сърби в една голяма славянска държава, която да стане преграда за европейските влияния и съперничества на Балканския полуостров. В съгласие с тия планове в началото на 1867 г. Добродетелната дружина изработва «Програма за политическите отношения на сърбо-българите (българо-сърбите) или на тяхното сърдечно отношение». В 12 члена програмата развива основните положения на една федерация между българи и сърби, които щели да имат едно общо правителство и общо народно събрание. Общото отечество на двата народа щяло да се нарича «Българо-Сърбия или Сърбо-България». Начело на държавата щяла да стои династията на Обреновичите.

Сръбското правителство привидно приема програмата, но поиск-

МИХ. ДИМИТРОВ, Комитетът на старите — Добродетелната дружина. — Сб. България 1000 години (927—1927), С., 1930, стр. 737—779.

[2] История на България, т. I, С., 1961, стр. 411.

[3] Из архивата на НАЙДЕН ГЕРОВ, кн. I, С., 1911, стр. 246.

ва уверение, че тя е общобългарско дело. Затова Добродетелната дружина свиква на 5 април 1867 г. разширено събрание, на което биват поканени представители на чорбаджийско-търговската буржоазия от Румъния и България. Задачата на събранието, на което присъствували около 35 души, била «да изнамери средство за освобождението на България». Тази цел могла да се постигне според приетия протокол «чрез братското сближение» на българи и сърби, които имали вековни връзки и еднакви интереси. Условията на това обединение, изложени в 12-те точки на протокола, са еднакви с условията, изложени в програмата. Разликата е само тази, че общата държава в протокола се именува «Югославянско царство» и че се запазва отделното съществуване на Сърбия и на България, в границите на която влизат Тракия и Македония. Събранието избира и ръководство от седем души начело с Христо Георгиев.[4]

За да влезе в сила, протоколът трябвало да се подпише и от двете страни. Сръбското правителство обаче не се обвързва с подпис, а се задоволява да изпрати писмо до настоятелството, подписано от министър-председателя Гарашанин, в което изразява принципното си съгласие с положенията, залегнали в протокола, и предлага обсъждането на подробностите да се отложи за по-късно време. Този отговор задоволява ръководителите на Добродетелната дружина, защото зад гърба на двете договарящи страни стояла Русия. Дружината изпраща двама делегати[5] в Белград, които да водят преговори за подготовка на общата борба срещу Турция. В резултат на тия преговори двете страни сключват съглашение за отваряне на българско военно училище в сръбската столица. Материалната издръжка на училището поела Русия, а сръбското правителство се заело с неговото организиране. Така се идва до създаването на Втората българска легия в Белград, която била последният опит на Добродетелната дружина да участвува в революционноосвободителното движение.

Заедно с договора за откриване на военно училище пратениците на дружината по настояване на сръбското правителство, което се готвело за война с Турция и искало да разчита в необходимия момент на едно въстание в България, донасят нареждането да се основат навсякъде из страната комитети. За тая цел бива изпратен престарелият Маринчо Бенли, който трябвало да основе комитетски организации в по-големите градове на страната. «Според преписа от инструкциите, що приехме от Белград — пише Хр. Георгиев на Н. Геров, — виждате, че ние трябва да наредим насъде отсреща комитети.»

---

[4] Останалите членове на ръководството (настоятелството) били: д-р Г. Атанасович, Мих. Колони, д-р Д. Протич, Ст. Иванов, Г. Николополу и д-р Д. Гикулееко.

[5] Михаил Колони и Георги Шопов.

По-нататък водачът на старите определя и целта на тези комитети: «Да знаят как стои работата, да приготвят народа и да ни съобщават всичко що става и що има по тамо.»[6] Очакванията на Хр. Георгиев, че комитетите ще бъдат основани до есента, та да се «започне общото дело», обаче не се оправдават и затова седем месеца по-късно той пише на Н. Геров, който се готвел да пътува по това време в Белград, да посети същите градове, които споменава и в писмото си от 12 юни 1867г

Както Добродетелната дружина, така и създаденият през 1866 г. Таен централен български комитет нямат ясна представа за ролята и значението на вътрешната организация в борбата за свобода. Затова и усилията, които полагат в това отношение, не отиват по-далеч и носят всичката незрелост на една чужда идея — резултат на външно влияние. Тя не отговаря на действителните цели на старите. И затова пратеникът на дружината не успява да създаде здрави организационни връзки вътре в страната. Будните, прогресивни българи схващат истинските домогвания на старите и не възлагат сериозни надежди на техните «революционни» кроежи.

Твърде скоро и работите във Втората легия въпреки всички усилия на Добродетелната дружина отиват към своя неизбежен край. Новото сръбско правителство на Й. Ристич повежда приятелска политика с Турция и затова стоенето на легионерите в Белград става ненужно и нежелано. Предизвикани да си подадат оставките, те биват изгонени от сръбската столица «голи и боси», както бележи Хр. Иванов.[8] От друга страна, «ясното национално самосъзнание на легионерите не е могло да не дразни ръководните лица в Белград,[9] които преследвали свои шовинистични цели и имали завоевателни стремежи.[10] През втората половина на април 1868 г. легията вече не съществува.

Не бива да се отричат патриотичните подбуди на дейците от Добродетелната дружина. В стремежа си да играят ръководна роля в подготовката на освободителното движение обаче те несъмнено целят да наложат своето класово господство.

Твърде скоро последователните революционери, които изразяват интересите на голямото мнозинство на българския народ, т. е. на бедното селячество, на занаятчийството и на дребните търговци, раз-

---

[6] Из архивата на НАЙДЕН ГЕРОВ, кн. I, С., 1911, стр. 272. Писмото е от 12. VI. 1867.

[7] Пак там, стр. 276 и 272.

[8] НБКМ—БИА, ф. 101, II В 1021. Записки, стр. 116—117.

[9] МИХ. ДИМИТРОВ, Българската Добродетелна дружина. — Българска историческа библиотека, III, 1930, кн. 4, стр. 190.

[10] Още в края на 1867 г. сръбското правителство сключва таен договор с Румъния и Гърция за пълна подялба «завинаги» на всички български земи. (Вж.ИВ. УНДЖИЕВ, Васил Левски, С., 1967, стр. 99.)

бират техните действителни намерения. Към края на следната 1868 г., нагаждайки се към новия курс на руската близкоизточна политика за разбирателство с Турция, дейците на дружината сменят позициите си. Провъзгласили се за български «нотабили» (първенци), те подават изложение до Парижката конференция на великите сили, която трябвало да се занимае с критския въпрос, възникнал във връзка с въстанието на острова.[11] В своето изложение те се обявяват против националреволюционното движение и търсят споразумение с турското правителство за създаване на автономна българска държава под върховенството на султана. Народното събрание на тая държава щяло да има две камари — горна и долна, като, разбира се, в горната камара трябвало да заседава българската аристокрация, т. е самите те, нотабилите. Така дейците от Добродетелната дружина подемат идеята за създаване на дуалистична държава между България и Турция, прокламирана малко по-рано от Тайния централен български комитет (ТЦБК). С искането си обаче за горна камара (сенат) те отиват по-далеч и се очертават като най-консервативна група всред българската емиграция в Румъния.

Новата обществена организация, ръководена от либерално настроени търговци и интелигенти, възниква през втората половина на март 1866 г. Повод за нейното образуване дават големите политически събития, настъпили в живота на Румъния. Княз Йон Александър Куза, който стоял начело на княжествата Влашко и Молдова, обединени в една държава, подвластна на султана, изгубва разположението на двете най-големи буржоазни партии — консервативната и либералната, — когато се опитва да освободи селяните от крепостна зависимост. Двете буржоазни партии (на едрите земевладелци и на част от буржоазията, свързана със земеделското производство) се обединяват в тъй наречената «чудовищна коалиция» и създават таен централен комитет със задача да махне Куза от управлението, да настани на негово място някой европейски принц и да освободи страната от унизителната зависимост на Турция. На 11 февруари 1866 г. Куза е свален от престола. Властта преминава в ръцете на консерватори и либерали, които довеждат за княз на Румъния немския принц Карол. Извършеният преврат застрашава интересите на Турция и тя започва да трупа войски на Дунава с явното намерение да застави с въоръжена сила румънците да изпълнят постановленията на Парижкия мирен договор от 1856 г. и султанския ферман от 1861 г., според които турското правителство било признало обединението на двете княжества, но само под властта на Куза. Ако по една или друга причина Куза напусне престола, двете области трябвало да си изберат отделни

[11] Вж. АЛ. БУРМОВ, Четническото движение в България през 1867 г., ч. I. — Годишник на Соф. унив., Фил.-ист. фак., т. LIII, С., 1960, стр. 74—75.

князе и по този начин обединението им в една държава се проваляло.

В този тежък час за страната румънците потърсили помощта на българската емиграция, която можела да подкрепи Румъния при една война с Турция. Двама от най-видните членове на румънския комитет, водачи на либералите и министри в новото правителство — Йон Братияну и К. А. Росети, — влизат в преговори с Раковски, признатия вожд на българската революционна емиграция, от когото искат да събере българи доброволци за борба срещу Турция. Твърде скоро обаче, още преди да се постигне каквото и да е споразумение, румънците прекъсват преговорите. Вероятно те са били повлияни от богатите български търговци и чифликчии, неприязнено настроени срещу Раковски, който при това бил близък с Куза и споделял неговите реформаторски планове. Румънците виждат, че имат работа с независим народен водач, чиято първа грижа е да осигури интересите на своя народ, и затова предпочитат Ив. Касабов, който живеел в дома на Раковски и изпълнявал ролята на негов секретар. Схванал новото отношение на румънското правителство и предвидил последиците, които то би могло да има за него, Раковски бърза да напусне Букурещ. [12] Касабов отхвърля искането на румънците за образуване на доброволчески легион, който не би могъл да разчита на успех всред българите подир горчивия опит от легията в Белград. Той предлага да се образува по подобие на румънския таен комитет български таен централен комитет, който в късо време да обяви въстание в България. Въстанието според Касабов било почти подготвено и могло да избухне «най-късно подир три недели, щом има нещо, което да даде доверие» на хората и да «ги въодушеви».[13]

Румънското правителство възприема идеята на Касабов и през втората половина на март 1866 г. Тайният централен български комитет (ТЦБК) е вече създаден.[14] Така се стига до образуването на нова обществена организация всред българската емиграция. След непродължителни разисквания двете страни приемат един «Акт за свещена коалиция между българи и румъни» (Act de coaliţiune sacră între români şi bulgari), който определя общите действия и взаимоотношенията между българския и румънския комитет.

Според постигнатото споразумение, изложено в седем точки, върховното ръководство на движението се давало на румънския комитет.

---

[12] От Браила Раковски се оплаква на министъра на вътрешните работи от явните преследвания на румънската полиция и декларира, че той не се меси «в нищо досежно политиката». Преследванията обаче продължили и Раковски отишъл в Одеса. (Архив на Г. С. Раковски, т. I, С., 1952, стр. 320.)

[13] ИВ. КАСАБОВ, Моите спомени от възраждането на България с революционни идеи, С., 1905, стр. 54.

[14] В комитета Касабов привлича Д. Диамандиев (прокурор на румънска служба), Ст. Ряпов, търговците Ив. Адженов и Ат. Андреев и обущаря Хар. Сяров.

ТЦБК се задължавал да образува още два централни комитета, един в България и един в Сърбия, които щели да получават наставления от ТЦБК. Всеки от тия три централни комитета трябвало да образува местни комитети в Румъния, България и Сърбия.

Основната задача на централните и местните комитети според проектосъглашението е «да приготвят духовете за едно общо въстание срещу общия неприятел на християнските източни народи». Знакът за въстание в България ще го даде ТЦБК, когато избухнат въстания във всички балкански земи, които «заедно с България желаят да образуват автономни и независими държави, съединени чрез конфедерация». За постигането на тази цел ТЦБК препоръчва да се води пропаганда чрез емисари, вестници, изпращане на чети в България, изобщо «всички възможни средства» и «начини на действие», но използването им трябва да става «всякога със знанието на централния румънски комитет».[15] Като поставят освободителното дело под върховното ръководство на румънския комитет, а обявяването на въстанието — в зависимост от революционното движение в другите балкански страни, дейците на ТЦБК разчитат очевидно не на вътрешните сили на народните маси, а преди всичко на помощта отвън.

Заедно с устава комитетът изработва и текста на клетвата за приемането на членове в местните комитети, което ставало при особена церемония, съпроводена с голяма тайнственост, възприета от сензационните романи.

ТЦБК пристъпва към създаване на централен комитет в България. За тая цел Ат. Андреев заминава за Търново и полага известни усилия за съставяне на комитети в Шумен и Русе. Не се знае какво са свършили пратениците в споменатите градове, но ако все пак те са образували комитети, последните не са проявили почти никаква дейност. Заедно с акцията за изграждане на комитети в България образуват се местни комитети и в румънските градове Гюргево и Браила. Самият централен комитет в Букурещ съществува твърде формално, а когато към края на 1866 г. Ив. Касабаов напуска Букурещ и става учител в Плоещ, ръководството на комитета минава в ръцете на едрите търговци, а начело застава П. Кисимов. «Създаден от либерално настроени търговци и интелигенти, ТЦБК се оказва неспособен за по-широка и трайна организационна дейност.»[16]

Румънците протакат подписването на постигнатото съглашение, а когато великите сили признали извършената в Румъния политическа промяна, те направо отказали да подпишат акта. През юли 1866 г.

---

[15] ИВ. КАСАБОВ, Моите спомени от възраждането на България с революционни идеи, С., 1905, стр. 61.

[16] Д. КОСЕВ, Към историята на революционното движение в България през 1867—1871г., С., 1958, стр. 9.

румънският комитет престава да съществува, а ТЦБК започва своето самостоятелно съществуване като българска политическа организация

На първо място, комитетът обновява своето ръководство и изработва нов устав, наречен «Основно законоположение на народните тайни комитети». И в него комитетът продължава да възлага надеждите си на чуждата помощ и на политическите комбинации. Главната задача — «освобождението на отечеството» — се очаква да се постигне «с кой да е начин и средство, т. е. чрез възстановяване на българското царство самостоятелно под зависимост на Портата или чрез конфедерация (съюз) със съседните народи».[17] Българската буржоазия очевидно не иска да загуби големите пазари на турската империя и предпочита компромисното, и то с чужда помощ, разрешение на националния въпрос.

Характерно за стрсежа на проектираната организация е, че се предвиждат три централни комитета — в България, в Румъния и в Сърбия. Местните комитети се делят на първостепенни, или главни, на второстепенни, или спомагателни,и на отделения. Твърде общо са формулирани и самите задачи на местните комитети. Членовете на прсектираната организация се делят на дейни членове, които могат да образуват комитети, и обикновени, или спомагателни членове.

В началото на 1867 г. комитетът отправя известния мемоар до султана, в който се стреми да убеди турското правителство, че в негов интерес е да даде известна автономия на България в рамките на една дуалистична държава с Турция. Мемоарът разкрива политическата програма на ТЦБК и е неговата най-значителна проява като самостоятелна организация. Основната идея, прокарвана в него, е да се образува турско-българска монархия, в която България да влезе с правата на конституционно царство със свое народно събрание, своя войска, командувана от български сфицери, и със своя българска администрация. Начело на тая дуалистична монархия ще стои султанът, който ще носи и титлата «цар на българите».

Осъществяването на тая своя политическа програма дейците на ТЦБК наивно възлагат не на българския народ и на неговата революционна борба, а на добрата воля на султана и на съчувствието на великите сили. Класовите интереси на либералната буржоазия диктуват да се запази целостта на турската империя. И затова авторите на мемоара искат да убедят най-верноподанически султана, че ако той ги послуша и възприеме идеята за дуалистична монархия, ще привърже българите към своя престол и ще укрепи турската империя. Само

[71] ИВ. КАСАБОВ, Моите спомени от възраждането на България с революционни идеи, С., 1905, стр. 64.

на едно място в мемоара прозвучава заплаха: «Но ако за зла чест гласът на българския народ остане без отзив, страшната отговорност за следствията, които биха могли да произлязат, ще падне върху ония, които биха взели в презрение законните желания на един народ верен, предан и покорен.»[18]

Авторите на мемоара обаче побързват да разсеят и най-малкото подозрение, че те възнамеряват, ако не бъдат приети исканията им, да прибягнат до революционни методи на борба. В едно «Обявление към българския народ» те сами обясняват, че мемоарът е един верноподанически акт и че в него няма никаква заплаха за революция.

Разликата между двете програми на ТЦБК е само тази, че докато в програмата от 1866 г. освобождението на България се поставя в пълна зависимост от политиката на румънското правителство, в програмата на мемоара се разчита на великите държави.

С материалната подкрепа на българските търговци в Одеса през втората половина на 1867 г. ТЦБК започва да издава в. «Народност», чиято редакция в началото поема д-р Ив. Богоров, по-късно —Ив. Грудов, а през втората година — Ив. Касабов. Без да изневерява на идеите на ТЦБК, Касабов се приспособява и към политиката на четите, обхванала вече духовете на българската емиграция. Това буди недоумение у другия водач на комитета — П. Кисимов, който смята, че комитетският орган «е свърнал настрана: вестникът взе очевидно друга политика, с противоположно направление. . . на оная, която поддържаше. . . На мирната политика от мемоара на Тайния комитет се препречи революционната политика на четите. В това положение той, комитетът, трябваше или да се тури начело на новата фаза на движението, или да се ликвидира и да предостави новата фаза на новите начинатели. . . и той ликвидира.»[19] Ат. Андреев прави същите признания: «Раковски отказа дори всяко съгласие с политиката на мемоара. . . и тя трябваше да падне, за да стори място на активната революция.»[20]

Бездействието и дуалистичната политика на ТЦБК разочароват «младите», които вярвали за известно време в революционната насоченост на неговите намерения. Напуска комитета и групата на едрите търговци, недоволна от русофобската тенденция на в. «Народност», който се стремял да подкопае политиката на «старите». Тайният комитет фактически престава да съществува като организация още през 1867 г., когато четите на П. Хитов и Ф. Тотьо преминават в Бъл-

[18] За разпространението на мемоара и за начина, по който е бил посрещнат от различните среди, вж. АЛ. БУРМОВ, Таен централен български комитет. — Сп. «Исторически преглед», XVI, 1960, кн. 2, стр. 64—68.

[19] П. КИСИМОВ, Исторически работи, Моите спомени, кн. III, С., 1901, стр. 83.

[20] Пак там, стр. 32.

гария. До края на годината и през първата половина на 1868 г. цялата му дейност е съсредоточена в издаването на в. «Народност» Окончателният край идва след продължителна криза в ръководството на комитета и настъпва в началото на 1868 г., когато Ив. Касабов оглавява издаването на в. «Народност». От юли нататък «Народност» става орган на новата политическа организация на българската емиграция в Румъния — «Българското общество».

Възникнало малко преди четата на двамата войводи да мине Дунава, «Обществото» се заема с нейната подготовка и прави «всичко възможно за успешното ѝ осъществяване»: събира помощи, набавя оръжие, печата прокламации на български и турски.[21] Два дена след като четата минава Дунава, «Обществото» пуска лист за волни пожертвования, а малко по-късно с окръжно писмо уведомява българите във Влашко за своето съществуване и ги подканя да съставят във всеки град «едно второстепенно общество», което да държи връзка с «централното общество и да действува за благополучието и успеха на българския народ».[22] Наред с тази си дейност «Българското общество» подпомага изпаднали в нужда емигранти, а по-късно поема издаването на в. «Народност», както и издръжката на неговия редактор.

Либерално-буржоазното крило на младите използува кризата, настъпила след смъртта на Раковски, в революционното движение, което останало без организационен център, за да го подчини на своите интереси. В идеологическо отношение обаче «Българското общество» застава на позициите на ТЦБК. «Обществото» наследява изцяло неговите разбирания и на първо място последователно и неизменно поддържа дуализма, изложен в мемоара до султана от 1867 г. Тези схващания са ясно отразени и на страниците на в. «Народност».

Либерално-буржоазният характер на «Обществото» се изявява в цялата му дейност. Неговите дейци изтъкват дуализма като единствено разрешение за българския въпрос, но в същото време «си служат нашироко с революционна фразеология, подхвърлят революционни лозунги и не се отказват от устрояването на революционни акции, когато това било необходимо за целта им»[23]. Революционните методи на действие обаче остават докрай чужди за тях. Те ги използуват само като средство за натиск върху турското правителство, за да приеме дуалистичните им планове. С тази цел те под-

[21] АЛ. БУРМОВ, Хаджи Димитровата чета и «Българското общество» в Букурещ. — Сп. «Отец Паисий», X, 1937, кн. 1, стр. 29.

[22] НБКМ—БИА, ф. 5, а. е. 4, Л. 1—4. Писмото е от юли 1868 г.

[23] АЛ. БУРМОВ, Българското националноревюлюционно движение и българската емиграционна буржоазия през 1867—1869 г. — Сп. «Исторически преглед», XVII, 1961, кн. 5, стр. 37.

помагат въоръжаването и преминаването на четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа, като я снабдяват с революционни прокламации до българския народ. Едновременно с това обаче те снабдяват четата с мемоар до султана с искане за дуалистично разрешение на българския въпрос и с адрес до посланиците на великите сили в Цариград, в който настояват за «щедрата защита и голямата симпатия» на коронованите глави в Европа. При това и в двата документа се припомня мемоарът на ТЦБК, който според тях бил «най-верен изразител на желанията на българския народ в политическо отношение»[24].

Ролята на «Българското общество» в политическия живот на народа не бива да се надценява, още повече, че то съществува само до януари или февруари 1869 г., т. е. едва шест месеца.

Неговото разпадане се обяснява с «нехомогенния състав на ръководството му», както и с антируската пропаганда, прокарвана от Ив. Касабов на страниците на «Народност». Тази пропаганда се засилва, след като старите по руско внушение изпращат известното прошение до Парижката конференция на великите сили, в което настояват да се даде автономия на българския народ в рамките на турската империя.

По същество искането на старите не се различава от дуалистичните искания на ТЦБК и на неговите наследници от либерално-буржоазното крило на младите. Касабов и привържениците му обаче атакуват прошението, защото било отправено под руско влияние, а те разчитали да осъществят дуалистичните си искания с помощта на западните държави.

Обществените организации на емиграцията отразяват класовата същност на двете направления, на двете крила сред едрата българска буржоазия. Общото и в двете е, че те стоят на позициите на еволюционизма и тяхната политическа програма не отива по-далеч от дуализма или те се надяват под върховенството на Турция България да получи известна политическа автономия. И двете крила са били заинтересувани от запазването на турския пазар и затова са били убедени привърженици на дуализма.

Прозападното крило в значителната си част е било «за проникването на западноевропейския капитал в Турция». Другото крило, което е било свързано с местния пазар и с търговията в Близкия Изток, Румъния и Русия, е било «за ограничване на чуждия внос и за развиване на национална промишленост». Надеждите за политическа автономия на България то възлага на Русия.

С местния пазар е била свързана и средната буржоазия, една част

---

[24] АЛ. БУРМОВ, Българскотото националноревюлюционно движение и българската емиграционна буржоазия през 1867—1869 г. — Сп. «Исторически преглед», XVII, 1961, кн. 5, стр. 37.

от която се е превръщала в едра, а друга — в дребна буржоазия. Тя се застъпва за бързото развитие на България по пътя на капитализма и защищава българската промишленост от западната конкуренция.

Средната буржоазия, а в Цариград отделни представители и на едрата буржоазия застават начело на черковната борба, която бе «национално-политическа борба не само по това, че имаше за цел признаването на българската националност в Турция, но и по това, че в нея бе въвлечена цялата нация, цялата българска народност». Тази част от буржоазията «водеше борбата, тя я тласкаше напред, тя увличаше масите. Черковната борба е първата проява на нейното съзнание, на нейната сила; чрез тази борба тя пожела да бъде призната за представител на българската националност, за водител на българския народ. Формата на борбата, както и резултатите от нея отговаряха тъкмо на нейното съзнание и сила като обществена класа.»[25]

Тази мисъл на Д. Благсев, основоположника на социаизма в България и на Балканите, характеризира първите стъпки на българската буржоазия в обществената борба. Правилно трябва да се оценят нейните усилия и по времето, когато създава първите обществени организации на емиграцията. Те бяха неизбежен етап в развитието на политическата мисъл, необходим стаж в обществената борба и несъмнено оказват влияние върху народните маси, като укрепват националното им самочувствие и подхранват надеждите за освобождение. И сам Ботев, като говори за четите от 1867 г., пише за мемоара: Той «като галванически ток мина през сърцето на народа и възбуди нервите му, а Турция накара да мисли за положението си». А като изтъква напрегнатото положение на Балканите през 1867 г., Ботев продължава: «Тогава ний имахме първия Таен комитет, на позива на когото бяхме се стекли да решим съдбата на народа като ратници в славната борба за освобождение.»[26]

Тайният комитет пръв изнася през съзнанието на народните маси идеята за комитети, и то твърде наскоро, преди да се създаде революционната комитетска организация. Широката му известност обаче се дължеше не толкова на неговата програма, колкото на двете чети, които минаха по това време в България и които турската преса и турското правителство приписаха изцяло на комитета.

Революционните стремежи на поробения народ обаче изразяваше оная многобройна част от българската емиграция, която бе изляз-

[25] Д. БЛАГОЕВ, Принос към историята на социализма в България, С., 1949, стр. 50—51. Пак там Благоев бележи, че вън от България черковната борба намирала «най-голяма поддръжка и насърчение от българските големи търговци и индустриалци в Румъния и в Русия».

[26] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. II, С., 1971, стр. 47.

ла из средата на бедните селяни, на западналите занаятчии и дребни търговци, заедно с интелигенцията, произхождаща от същата тази обществена среда.

Турският феодален строй, който К. Маркс определя като феодализъм на «най-ниска и варварска степен»[27], потискал най-жестоко селяните и занаятчиите. С премахването на спахийския институт задълженията на селяните се превръщат в задължения към държавата. Безпощадната експлоатация и насилията се увеличават. Тежките и многобройни данъци заедно с разбойническата система на събирането им стават непоносими. Селянинът не бил господар и на това, което му оставало. Безкрайните произволи и злоупотреби, свирепият гнет, варварският деспотизъм и пълното безправие лишават българското селячество от всякакви перспективи и правят живота му тежък и несигурен. И затова негодуванието на поробените, жестоко експлоатирани селски маси, чиято борба срещу турския феодализъм никога не затихва, сега се насочва към самата държава. Икономическата борба прераства в политическа. Измъченото селячество нямало друг изход, освен да се бори за премахването на самата феодална турска държава. «И в най-простия селянин — съобщава един съвременник — владее дух на въстание против правителството.»[28]

Не било по-завидно положението на дребните занаятчии и търговци. Условията в Турция и разрастването на градовете дават силен тласък за развитие на занаятите, които задоволяват потребностите не само на местния пазар, а и на големите и далечни пазари на империята. След Кримската война обаче, когато Турция отваря широко границите си за по-евтиното и по-съвършено фабрично производство на капиталистическа Европа и когато чуждестранният капитал нахлува в страната, на занаятите и търговията бил нанесен тежък удар. Към условията на азиатския турски феодализъм, който задържа развитието на производителните сили и пречи за нормалното развитие на капиталистическите отношения в страната, се прибавя и колониалната експлоатация и зависимост на Турция от чуждестранния капитал.

При това положение многобройната българска емиграция в Румъния, Сърбия и Русия заедно с обществената среда, от която произлиза, не виждат никакви перспективи за своето икономическо и политическо развитие в условията на турския феодализъм. И затова те решително се обявяват за премахване на турската «държавно-деспотска система», както се изразява Левски, и за изграждането на свободна българска държава, която да им осигури земя, икономическа и политическа независимост и демократичен държавен строй. Главното

---

[27] К. МАРКС и ФР. ЕНГЕЛС, Съчинения, т. IX, С., 1961, стр. 8.

[28] Писмо на К. Василев до Г. С. Раковски от 19. IX. 1861 (НБКМ—БИА, I Б 937/52).

и единствено средство за осъществяването на тези цели те виждат във въоръжената борба. Всичко това поражда необходимостта от създаване на една революционна идеология, която да мобилизира силите на народа и да начертае пътя на освободителната борба.

Раковски схвана най-правилно стремежите и настроенията на обеднялото и разорено селячество и занаятчийство, на дребните търговци и на революционно настроената част на средната буржоазия. Той пръв разработи идеологията на революционно-освободителното движение и положи основите на организираната борба за национално освобождение. Уверен в революционната готовност на народните маси и в неизбежността на войната между Сърбия и Турция, той се заема със свойствената си енергия да подготви въстание в България и да организира бойните сили на народната революция извън страната. За тая цел в края на ноември 1861 г. той изработва «План за освбождение на България». В този план Раковски излиза от положението, че «народният дух навсякъде е приготвен за въстание против турците», че в по-главните градове били «съставени тайни комитети», които разпространявали между народа вестта, че напролет «непременно» ще избухне въстание и че всички трябва да чакат сигнала за неговото обявяване. За пръв път Раковски изтъква, макар и твърде ограничено, ролята на вътрешните комитети в борбата за освобождението на България. На проектираните комитети обаче той възлага агитационни, а не организационни задачи.

Самото въстание според плана на Раковски трябвало да се проведе по следния начин: революционната войска се организира предварително в Сърбия; «един добре [въ]оръжен полк от 1000 добре избрани и окървавени в бой люди» (според друга редакция — «от 1200 людие, от които 100 да бъдат конници и 100 артилеристи» «с два горски топа». . . минава тайно в България и по билото на Стара планина до стига до Търново, като навсякъде с прокламации или по друг някакъв начин се дава знак за въстание. В същото време се прекъсват телеграфите и се затварят пътищата. Когато полкът стигне до Търново и го завладее, броят на въстаналите българи ще бъде най-малко 150 000 (или 100 000 според друга редакция), от които 40 000 (30 000) души въоръжени. А когато достигне Черно море и повдигне всичките села, броят на въстаналите борци за свобода ще достигне 500 000 мъже, които ще разполагат със 100 000 пушки.

Раковски разчита също и на българските доброволци, които ще дойдат веднага от Румъния и Гърция, както и на «няколко хайдушки чети», които първи ще се явят в Балкана. Относно тактиката «ще се съставят планове за битките с турците съобразно развитието на въстанието, но главното правило [ще бъде] хайдушки горски боеве». Върховното ръководство на въстаналите области «ще се дава от този полк», който, щом навлезе в Балкана, ще състави едно временно

управление, а то ще поддържа «непрестанна» връзка със сръбското правителство. Обстоятелствата налагат това върховно ръководство под името «Привременно българско началство» да бъде съставено още в Белград през юни 1862 г.

За пръв път Раковски подчинява борческите усилия на народа на цялостен революционностратегически план. За пръв път той дава ясна и определена политическа насоченост на освободителното движение и издига революционната борба в главно средство за освобождение. Макар четите да си остават основното бойно ядро на революцията, поради което и тази тактика се нарича четническа, Раковски пръв изтъква необходимостта от създаване на предварително обучена и подготвена войска, която да поведе народа на въстание. За пръв път той изнася идеята за създаване на единно централно ръководство на освободителната борба и за образуване на местни комитети. Новите идеи на Раковски и неговият план за освобождение намерили практически израз в образуването на Първата българска легия в Белград, откриват нова епоха в развитието на обществената мисъл и в освободителната борба на народа и се посрещат с голям възторг от революционната и патриотична младеж.

Легията, която разчиташе на една евентуална война между Сърбия и Турция, бе разтурена, след като двете страни се помириха. Нейното значение обаче независимо от обстоятелството, че тя не постигна крайната си цел, е голямо. За това първо по рода си военно дело Раковски пише: «Годината 1862 трябва да остане за българите забележителна и да се брои като първи постъп за политическия им независим живот.»[29]

И наистина това първо по рода си дело не само успява да въведе организация и дисциплина в произволните и лични дотогава действия, но то бележи началото на една нова обществена мисъл у поробените народни маси — борбата за свобода трябва да се поведе от големи, добре организирани чети, които под единно ръководство да повдигнат народа на въстание. Легията оставя и един горчив опит: за своето национално дело българският народ трябва да разчита преди всичко на себе си. Тази мисъл, колкото и често да се повтаря по онова време, не е усвоена напълно от тогавашните дейци, които не могат да скъсат с надеждите, възлагани на чуждата помощ.

Когато през август 1866 г. Раковски се завръща в Букурещ и научава онова, което е извършено зад гърба му, той се обявява против комитета. Той не може да се примири с голямата зависимост, в която се поставяло българското националноосвободително движение от румънците. За големия патриот позициите на комитета са равносилни

[29] Архив на Г. С. Раковски, т. I. С., 1952, стр. 411. Пак там за плана на въстанието вж. и. стр. 378.

на измяна спрямо народните интереси и той се заема да поправи грешката. Значителна част от революционната емиграция се групира около него и се стреми да организира наново бойните сили на освободителното движение. В края на 1866 г. Ракозски създава нова революционна организация под името «Върховно народно българско тайно гражданско началство», състоящо се от седем души — председател, подпредседател и петима върховни съветници, — а на 1 януари 1867 г. завършва своя нов план за организация и ръководство на четите — «Привременен закон за народните горски чети за 1867 о лято». На «Върховното гражданско началство» Раковски поставя задачата да формира, изпраща и ръководи въоръжените чети в България. Неговата цел е да се тури край на произволните действия на тогавашните хайдушки чети, като се създаде организирано четническо движение, основано на обща революционна идеология и подчинено на общо централно ръководство. «Законът» е по-скоро един устав за организиране на четите, за управлението им, за реда и дисциплината, отколкото план за въоръжено действие.

Облегнато на себе си, подчинено на организация и единно ръководство, старото хайдутство трябва сега само, без чужда помощ, да извоюва освобождението на народа. Така четите се превръщат в бойни ядра на революцията, а хайдутите — в организирани бунтовници. Планът за действие е все същият: към четите отвън се присъединяват ядра от съчувственици отвътре, за да поведат народа към обща въоръжена борба.

Останал докрай верен на революционния метод на борба, Раковски развива в «Привременния закон за народните горски чети» подробно и в завършен вид четническата тактика на националноревюлюционното движение. Въздействието на неговия нов план за борба е огромно. «Законът» възпламенява революционната енергия на старото хайдутство и разширява неговия кръгозор.[30] Усилията на хайдутите сега придобиват смисъл и цена в собствените им очи.

Още през есента на 1866 г. около Раковски започва трескава дейност. Писма и покани се разпращат навсякъде, за да се съберат средства и се привлекат младежи за четите. Стопанството на Никола Балкански при Циганка става център на приготовленията. Тук се леят куршуми и се правят фишеци. Най-големи грижи обаче създава въпросът за набавяне на средства и за въоръжаване на четниците. Положените усилия не дават желания резултат и П. Хитов потърсил помощта на Добродетелната дружина. След известни преговори, за които Раковски бил държан в течение, Хр. Георгиев отпуска 130 лири с поръчение да не се вдига въстание в България, а само да се провери какво е настроението на народа. Решението на Добродетелната

[30] ХР. Н. МАКЕДОНСКИ, Записки, С., 1896, стр. 28.

дружина да подкрепи четите на П. Хитов и Филип Тотьо е било продиктувано от задачите на руската политика в момента. Появата на чети в Стара планина било необходимо на руското правителство в дипломатическата му акция за подобряване положението на поробените християнски народи в турската империя. Освен това Дружината искала да се запознае с настроението на народа във връзка с евентуална обща акция със Сърбия.[31]

Раковски променя първоначалните си планове за по-широко четническо движение в България през лятото на 1867 г., което да подигне въстание в страната. В момента четите според него трябвало да се използуват за нуждите на бъдещата революция. На Хитов той поръчва да работи «само за едно проповядване на народа да се приготви за въстание»[32]. Още по-конкретно посочва задачите на четите В. Левски, знаменосец в четата на П. Хитов от 1867 г.: «Обязаността [на четите] беше не да бунят народа, но да свикат от градовете и селата умни хора и да им показват как трябва да се приготвят, че като им се даде знак за революция, да бъдат всички готови.» [33]

Върховното народно българско тайно гражданско началство решава вместо проектираните три чети да заминат само две, ръководено от това реалистично разбиране на задачите на четите в момента и отчитайки необходимостта от предварителна подготовка на народа за въстание. На 28 април четата на П. Хитов, състояща се от 30 души, преминава Дунава при Тутракан, прекосява страната по билото на Балкана, среща се с една група от разбитата чета на Филип Тотьо и след непродължителни сражения се отдръпва в Сърбия.[34]

Успоредно с четите на П. Хитов и Ф. Тотьо, както и през лятото на 1867 г., революционно настроената българска емиграция в Румъния, която смятала, че времето за въстание в България е вече настъпило, подготвя и други чети.[35]

---

[31] АЛ. БУРМОВ, Четническото движение в България през 1867 г. — Годишник на Соф. унив., Фил.-ист. фак., т. LIII, С., 1960, стр. 83. Авторът има пред вид донесението на Н. Геров, Букурещ, 1. V. 1867 до Н. П. Игнатиев, Цариград. (Документи за българската история, I, Архив на Н. Геров, под ред. на М. Г. Попруженко. С., 1931, стр. 434.) Това изследване на четническото движение е най-пълно и критично.

[32] АЛ. БУРМОВ, Четническото движение в България през 1867 г. — Годишник на Соф. унив., Фил.-ист. фак., т. LIII, С., 1960, стр. 84. Бурмов се позовава на ИВ. П. АДЖЕНОВ ,Записки, III, стр.65.

[33] Д. Т. СТРАШИМИРОВ, Васил Левски, т. I, Извори,С., 1929, стр. 27.

[34] Втората чета под водителството на Филип Тотьо, състояща се от 35 души, преминава Дунава на 17 май 1867 г. при Свищов. Тя трябвало да се съедини с четата на П. Хитов при Хаинбоаз (Прохода на републиката). Обкръжена от многоброен неприятел при с. Върбовка, Севлиевско, четата се разпръсва. Филип Тотьо с една група от 12 души успява да си пробие път към Балкана.

[35] В това отношение голяма активност проявява Ст. Караджа, който организира

Връхната си точка четническото движение достига през лятото на следната година, когато най-голямата чета под ръководството на двамата воеводи Х. Димитър и Ст. Караджа премина Дунава и с героизма и величието на саможертвата си записа една от най-светлите страници в новата история на България. Нейният подвиг отбеляза апогея и края на четническата идеология и тактика.

От началото на 1869 г. националнореволюционното движение тръгна по нов път. Идеята да се организира самият народ вътре в страната за общо въстание е най-високото постижение на политическата мисъл от времето на националноосвободителните борби. Тази идея е резултат на героичните усилия на българския народ да извоюва своята свобода. Тя създава цяла епоха в неговото политическо възраждане. Комитетската организация израства като последна и най-зряла форма в развитието на българската национална революция. В лицето на БРЦК (Българския революционен централен комитет) комитетската идея намира не само най-пълен израз, но и своето осъществяване.

Идеята за освобождение на народа по пътя на вътрешната революционна организация принадлежи преди всичко на живота. Тя бе неизбежен резултат от натрупания опит на националноосвободителните борби на народа. Но тя принадлежи и на Апостола на свободата В. Левски. Той прозря нейната историческа роля, даде ѝ плът и кръв и я превърна в епохално дело, което утвърди със замаха на велик народен водач.

Поел пътя за чужбина с ясно установена задача, Ботев се озовава в Букурещ през втората половина на ноември 1867 г. По пътя някъде между Гюргево и Букурещ — тогава тия два града не били свързани с железница — Величко Попов се среща с Ботев. Попов съобщава на бъдещия си приятел, че заминава за Белград, за да вземе участие във Втората легия, която се подготвя по това време.[36] Впрочем

чети в Олтеница, Букурещ и Тулча. Революционно настроените български емигранти в Турну Мъгуреле също подготвят чета. И в Сърбия била подготвена голяма българска чета от дядо Иван Кулин, за военен командир на която бил извикан Еремия Петров, българин от Лом, офицер на сръбска служба. Поголеми подробности в АЛ. БУРМОВ, Четническото движение в България през 1867 г. — Годишник на Соф. унив., Фил.-ист. фак., т. LIII, С., 1960, стр. 90—93.

[36] МИХ. ДИМИТРОВ, Христо Ботев, С., 1948, стр. 48. В непълните ръкописни спомени на В. Попов, запазени в Института за история при БАН, секция «Възраждане», това съобщение липсва.

Както вече отбелязахме, Мих. Димитров се съмнява, че решението на Ботев «да продължи образованието си е взело връх у него». Това му «се вижда малко вероятно». И той е склонен да обясни неучастието на Ботев във Втората легия по-скоро с недоверието му в искреността на сръбската политика.

Ботев е имал възможност да се осведоми и по-късно, когато пристига в Букурещ, за това голямо събитие в живота на емиграцията. И все пак той не се съблазнява от мисълта да поеме пътя за сръбската столица. Това му отношение към легията, на която емиграцията възлага големи надежди, трябва да се обясни преди всичко с твърдото му и неизменно решение да продължи образованието си. Несъмнено обаче той е имал основание да се отнесе с недоверие към този нов почин за общи действия. Н колко години по-късно той пише във в. «Знаме»: «За нас са паметни години е 1862 и 1867, в които Сърбия се подигра така небратски с нашите най-свети чувства. Правителството на Михаила събра в 62 година няколко хиляди българи под предводителството на Иля и на Раковски,обеща им се да им даде помощ. и оружие и да ги пусне да преминат през границите, за да произведат въстание на Балканският полуостров; а в същност неговите намерения бяха да уплаши само Турция и без капка кръв да придобие белградските крепости.»[37] Развоят на събитията потвърди твърде скоро недоверието на Ботев към официалната сръбска политика. И Втората легия бе също така разтурена и изгонена от пределите на Сърбия както и тази от 1862 г.

В Букурещ, останал без средства дори за пътни разноски, Ботев се обръща за помощ към Доброде елната дружина, за да продължи пътя си. Без да се бави много,[38] на 23 декември 1867 г. — както съобщава Д. Паничков — поетът пристига в Браила. Той пътува заедно с д-р Христо Чобанов, калоферец, завършил медицина в Букурещ и изпратен за фелдшер в Измаил. Според Паничков Ботев пристигнал в Браила «да си посбере помощ, за да пътува до Одеса»[39]. По това време през Браила минавал богатият калоферец Георги Шопов, който заедно с Христо Георгиев и двамата членове на Добродетелната дружина се завръщали от Петербург, където говорили на канцлера за състоянието на българския въпрос.[40] За да прикрият политическия характер на своята мисия, те минали през Европа. Д. Паничков използувал случая и помолил Шопов да вземе със себе си до Измаил двете българчета. Под предлог, че конете му са изморени, тъй като идвали чак от Виена, Шопов «едвам» склонил да вземе само Чобанов.[41]

---

[37] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. II, С., 1971, стр. 151.

[38] В Букурещ Ботев според К. ТУЛЕШКОВ се бавил «почти до един месец» (Жизнеописанието на Христо Ботйова, стр. 4).

[39] ХРИСТО БОТЕВ, Неизвестни произведения, под ред. на Мих. Димитров, С., 1924, стр. 143.

[40] Вж. А. А. УЛУНЯН, Из истории национально-освободительного движения в Болгарии 60—70-х годов XIX в. (По донесениям русских дипломатов.) — Известия на Института за история при БАН, т. 20, 1968, стр. 283—285.

[41] ХРИСТО БОТЕВ, Неизвестни произведения, под ред. на Мих. Димитров, С., 1924, стр. 143.

Това обстоятелство не дава основание да се предполага, че Ботев «случайно останал в Браила»[42]. Той се опитал чрез писмата, които имал от баща си, да събере вземанията му «от Даскал Цвятко габровеца» и от «други» някои лица, но «нищо не помогна — съобщава Д. Паничков, — Ботев остана при мене на печатницата»[43]. Безпаричието и немотията принуждават Ботев да остане в Браила. Тази сурова необходимост го заставя да се откаже временно от своите намерения и да постъпи на работа в печатницата на Д. Паничков, където учи печатарския занаят и коригира в. «Дунавска зора», започнал да излиза по това време под редакцията на Добри Войников.

В същност Ботев не е имал възможност за избор. Той е трябвало да отстъпи пред неумолимата действителност и да примири горчивината от преживения неуспех с надеждата за сполука в едно близко бъдеще. Тази надежда не го оставя почти през цялото му пребивание в Браила. Близо една година по-късно в писмото си до Найден Геров от 8 октомври 1868 г. той се оплаква, че браилчани «цяла година» го лъгали, че ще го изпратят в Прага да завърши тамошния университет, но това било само да им върши работа. Накрая му отказали под предлог, че «завещанието на г. Петровича било лъжливо!!!»[44]

Ботев не посочва каква работа е вършил на браилчани цяла година. Участието му в театралната трупа на Войников е поглъщало само малка част от неговото време и, както всички актьори, той е работел безплатно. Вероятно в случая той има пред вид работата си в печатницата, която му е осигурявала хляб и квартира, без обаче да е

---

[42] МИХ. ДИМИТРОВ, Христо Ботев, С., 1948, стр. 49.

[43] ХРИСТО БОТЕВ, Неизвестни произведения, под ред. на Мих. Димитров, С. 1924, стр. 143.

[44] Из архивата на НАЙДЕН ГЕРОВ, т. I,С.,1911,стр. 41. В публикацията името на завещателя е Петкович, но в оригинала е поправено вероятно от Ботев на Петрович. Очевидно в случая става дума за Георги Петрович, роден в Сливен (1813), но живял и търгувал отначало в Плоещ, а после в Браила, където умира през 1863 г. Същата година той прави и завещанието си, което излиза в отделна брошура «Завещание на покойного Георгя Петровича». В чл. 10 на завещанието си Г. Петрович прави следното дарение: половината от доходите на акциите си в две осигурителни компании завещава да послужат след четири години за издръжката на местното българско училище, а другата половина «за учението на един или двама младежи българи в Европа». Очевидно този член от завещанието са имали пред вид браилчани и с него са подхранвали надеждите на Ботев. От уводните бележки на издадената брошура обаче узнаваме, че се «намерили хора между участниците в наследството на покойния, българи от нашите, които, подбудени от чувството на личния интерес, не само станаха препятствие за изпълнението на общеполезните мерки на завещанието, но отвориха и процеси относно наследството. . .» Всичко това, изглежда, е провалило точното изпълнение на завещанието и е дало основание на Ботев да го нарече «лъжливо». За това завещание и неговата по-нататъшна съдба вж. и ХРИСТО БОТЕВ, Съчинения, т. I, редакция и коментар от Ал. Бурмов, С., 1948, стр. 511.

получавал заплата. Като се има пред вид и обстоятелството, че «Дунавска зора» е била орган на браилската българска община, ще трябва да приемем, че Ботев е работел в печатницата «само да заслужи благоволението на браилските българи да го изпратят като стипендиант, за да продължи образованието си»[45]. По този въпрос старият печатар Д. Паничков не съобщава нищо, но дава други някои подробности от живота на Ботев по това време. «Забравил бях да кажа. . . — пише Паничков,— че като работеше в печатницата ми през 1868 г., щом изкараше вестника «Дунавска зора», Ботев [прекарваше] цяла нощ с хаджидимитровци, наречени хъшове.» В същност Х. Димитър бил повечето в Букурещ, а Ст. Караджа и другарите му — в Браила. Ботев пишел писмата им, «гуляели», а Паничков го чакал до късно за вечеря. И когато най-сетне отивал да го търси, намирал го «понякога» заспал на канапето заедно с другарите си.[46]

Тази страна от живота на Ботев в Браила, която е правела впечатление на стария Паничков, в същност разкрива потребността на поета да се запознае с бита и душевността на революционната емиграция на своя народ. Тук, в Браила, той има възможност да се срещне със света на хайдутите и хъшовете, и то в навечерието на приготовленията за най-голямата чета. Минали през барутния дим на не една битка в Балкана и поели пътя на изгнаническата неволя, тези бедни синове на поробения народ живеят с непримирима ненавист към поробителя и с най-дълбока вяра в близкия час на освобождението. Като говори по-късно за «тези мъченици на свободата, що измряха с усмивка на уста», Ботев пише: те «бяха наши приятели, наши братя. . .; с тях деляхме сичко, само смъртта и свободата не можахме с тях да разделим!»[47] И тук, както в Калофер, а по-късно и в Букурещ Ботев остава неизменно свързан с широките народни маси, с бедния, борещ се за свободата си народ.

Браила израства около средата на XIX в. като един от главните търговски и пристанищни центрове на Югоизточна Европа и привлича население от различни народности. Градът играе голяма роля за културното развитие на българския народ през Възраждането. Браила била считана, както бележи в. «Независимост», «за най-първа българска колония»[48]. Тя става важно средище на българската възрожденска журналистика и книгопечатане, най-оживен център на българското театрално дело, както и на учебното дело през 60-те, 70-те години на

---

[45] Н. ДРАГОВА, Добри Войников, дисертационен труд, 1955—1960, Народна библиотека «Кирил и Методий», С., стр. 117.

[46] ХРИСТО БОТЕВ, Неизвестни произведения, под ред. на Мих. Димитров, С., 1924, стр. 147.

[47] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. II, С., 1971, стр. 46—47.

[48] В. «Независимост», IV, бр. 33 от 1. VI. 1874.

века. Тук се полагат основите и на Българското книжовно дружество.[49]

В Браила Ботев преживява едно от най-значителните събития в живота на емиграцията и на българския народ — на 7 юли 1868 г. преминава Дунава четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа, най-голямата от всички дотогавашни чети, влезли в открит бой за освобождение на поробената родина.

Подвигът на двамата воеводи, възпят от поета по неповторим начин, прави дълбоко впечатление не само в страната, но и далеч в чужбина. Като говори за подема всред революционната емиграция през пролетта на 1868 г., Ботев пише: «На хиляди юнаци закипя кръвта, хиляди бяха готови да идат да измрат за свобода и в две недели да вдигнат сичкия народ на оръжие! Всеки продаваше мило за драго, всеки забравяше бедност и възраст, родители и роднини и всеки думаше: На Балкана, на Балкана!. . .»[50] А седем години по-късно, като се връща назад към преживяното, той пише: «На секиго от нашите читатели са памятни годините 1867 и 1868. Но трябва да е живял човек в онова време в Румъния, трябва да е бил участник или свидетел на онзи революционен възторг и на оние трогателни надежди, които въодушевляваха тогава нашата емиграция, за да може да си представи какви буйни сили загинаха, за да заключат първия период на нашите революционни стремления. . .»[51]

Ботев изживява «революционния възторг» на тази епохална година не само като мълчалив съзерцател, но и като активен участник в разразилите се събития. Той става писар (секретар) на Желью войвода и се готви през лятото на 1868 г. да премине в България с неговата чета. Войводата, когото Ботев познава отблизо и цени много, не успял да премине Дунава, тъй като не намерил средства, за да въоръжи четата си.[52] «Желью биде излъган — пише по-късно Ботев — от одеските просяци — патриоти, от болградските безчувствени философи и от браилските щедри на думи спекуланти и задържан от румънската полиция, не можа да премине и да отдаде последният дълг на отечеството си.»[53] Когато румънското правителство под натиска на Турция започнало да арестува по-видните български революционери, то задържало и Желью войвода. Минаването на четата в България било осуетено. Известно време и сам Ботев според уверенията на Д. Паничков е трябвало да се укрива.[54]

---

[49] За Браила като културно огнище през епохата на Възраждането вж. Н. ЖЕЧЕВ, Браила и българското културно-национално възраждане, С., 1970, 238 стр.
[50] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. II, С., 1971, стр. 48.
[51] Пак там, стр. 182.
[52] За Желью войвода вж. ХРИСТО БОТЕВ, Съчинения, т. I, редакция и коментар от Ал. Бурмов, С., 1948, стр. 319—320 и 398—399.
[53] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. II, С., 1971, стр. 184.
[54] ХРИСТО БОТЕВ, Неизвестни произведения, под ред. на Мих. Димитров, С., 1924, стр. 148.

Напрегнатият, богат и същевременно тежък живот, който Ботев води в Браила, не му попречва да се занимава с разнообразен умствен труд и да продължи своите творчески търсения. Както се вижда от писмото му до Найден Геров от 21 септември 1868 г., в Браила той превежда «Органическо възпитание на човека» от д-р Шнел[55], тук в «Дунавска зора» печата стихотворението «Към брата си», тук приготвя за издаване и своите «Първи поетически опити», за които помества следното кратко известие в «Дунавска зора»: «Имам чест да известя на съотечествениците си, какво тия дни ще се печата малкия ми труд: «Първи поетически опити — проза и стихотворения.»[56] В замислите на поета тези първи поетически опити, както сам съобщава на Н. Геров, щели да образуват «книжка от 15 — 20 печатни листа»[57], т. е. 30—40 страници. Всичко обаче се свършило само с обявлението. Поетът не намерил издател и българската литература се лишила от първите произведения на неговия творчески гений. Може би част от стихотворенията, които са щели да влязат в сбирката, са публикувани по-късно във в. «Дума», прозата обаче е изгубена безвъзвратно.

Светът на хъшовете, в който е живял Ботев, е бил изпълнен с хайдушки възпоминания, с бунтовнически, свободолюбив дух. Легендите и преданията за Калифер войвода, за Страхил, Индже, Чавдар, Добри са вълнували силно въображението на поета. Народните песни за страшни хайдути и вехти войводи, които Ботев е слушал от своята майка, с които е закърмен, нахлуват в неговия нов духовен мир, сливат се хармонично с бунтовническите устреми на българската емиграция.

С този период от живота на поета е най-правилно да се свърже създаването на неговите песни «Хайдути» и «На прощаване», пропити с хайдушка романтика, с патоса надеждите и героиката на революционната борба.

Зах. Стоянов отбелязва под текста на «Хайдути» годината 1866[58]. Поемата според него е писана «още в Одеса», когато Ботев бил «в класовете на гимназията», и била изпратена «на преглед, а може би и за

---

[55] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 482

Става дума за книгата на д-р К. Ф. Шнел «Органическо възпитание в приложение към самообразованието и към развоя на здравето на възпитаниците», С. Пб., 1857, стр. 246, 16⁰. Превод от немски на руски. За да избере тази книга, Ботев сигурно се е повлиял от положителната рецензия на Н. А. Добролюбов, поместена в сп. «Современник», 1858, кн. V, в която книгата на Шнел е оценена като «крайно забележителна». (Сочинения Н. А. Добролюбова, т. II, С.Пб., 1885, стр. 20.) Г. БАКАЛОВ пръв допусна връзка между рецензията на Добролюбов и Ботевия превод. (Христо Ботев, С., 1934, стр. 28—29.) Хр. Ботев очевидно не е намерил издател на своя пръв превод и неговият ръкопис изчезва безследно.

[56] В. «Дунавска зора», I, бр. 21 и 22 от 1 и 8. IV. 1868.

[57] Из архивата на НАЙДЕН ГЕРОВ, т. I, С., 1911, стр. 41.

[58] Съчинения на Христо Ботйов, С., 1888, стр. 13.

обнародване на дядо Славейкова в Цариград. . .»[59] Редица автори приемат «Хайдути» за «най-ранно стихотворение» на Ботев.[60] Киро Тулешков се противопоставя остро на този възглед и убедено настоява, че не «Хайдути», а «Майце си» е първото Ботево стихотворение.[61] Според други Ботевата поема се е раждала постепенно, в продължителен период от време. «Народнопесенният стих», самото съдържание на «Хайдути» подсказват, че «в зачатъчен вид» «това творение» би могло да бъде понесено «още от Калофер». Но лиричното встъпление към поемата «е създадено по-късно — подир Одеса и вън от нея». За доказателство служи употребата на думата «воля» («за чест и воля да мъсти») в смисъл на свобода, волност — русизъм, който би могъл да «дойде в Ботевото творение само от Русия...»[62]. Встъплението вероятно е писано «след срещата между Ботев и Хаджи Димитър в кръчмата на Дочо Царски» в Гюргево, предадена живо от Зах. Стоянов.[63] «Някои мигове от обстановката в тая среща чудно се посрещат с мигове от разглежданото встъпление на «Хайдути».[64] «Лиричният увод на «Хайдути — четем в друго изследване — подсказва по-зряла възраст и по-значителна творческа продукция на поета, а не възрастта на Ботев от одеския период на живота му.»[65] Друг възглед свързва не само увода, но и цялата творба с периода на «Дума», сближава тясно «Хайдути» с «До моето първо либе» — стихотворения, в които се проявява «майсторство на един узрял, самостоятелен, оригинален гений» в разцвета на творческите си сили.[66]

---

[59] ЗАХ. СТОЯНОВ, Христо Ботйов, Русе, 1888, стр. 49.

[60] Д. Т. СТРАШИМИРОВ, Христо Ботев като поет и журналист, Пловдив, 1897, стр. 100, 291; също: П. ЗАРЕВ, Христо Ботев. — История на българската литература, т. 2, 1966, стр. 550, 555, 557. П. ДИНЕКОВ счита, че това «твърдение има сериозни основания». (Поезията на Христо Ботев. — Възрожденски писатели, С., 1962, стр. 310.)

[61] «Ядният тон, с който Тулешков се нахвърля по този повод на Страшимирова — пише АЛ. БУРМОВ, — сочи до известна степен увереността му в това, което знае и което съобщава.» (Христо Ботев, Съчинения, С., 1948, стр. 302.) Понататък Бурмов обобщава: «. . . . Въпросът за датирането на «Хайдути» остава сега засега неразрешен.» (Пак там, стр. 322.)

[62] ИВ. ХАДЖОВ, Бележки върху създаването на Ботевите «Хайдути». — Сп. «Родна реч», XII, 1939, кн. 4, стр. 163—166; също: ИВ. ХАДЖОВ, Развой на една идея в поезията на Ботева. — Сп. «Училищен преглед», XIX, 1915, кн. 7 и 8, стр. 328—338.)

[63] ЗАХ. СТОЯНОВ, Христо Ботйов, Русе, 1888, стр. 91—107.

[64] ИВ. ХАДЖОВ, Бележки върху създаването на Ботевите «Хайдути». — Сп. «Родна реч», XII, 1939, кн. 4, стр. 169. Разказът на Зах. Стоянов за тази среща не подкрепя достатъчно убедително твърдението на Хаджов.

[65] КР. ГЕНОВ, Литературно влияние на Любен Каравелов върху Христо Ботев. — Сп. «Език и литература», I, 1946, кн. 3—4, стр. 22.

[66] Д. ШЕЛУДКО, Стихотворението на Ботев «Хайдути — баща и син». — Сп. «Читалище», г. XXVI, 1948, кн. 5, стр. 293—294.

Всички тези схващания според нас ще си останат само хипотези, тъй като липсват каквито и да било сигурни данни за датирането на поемата. Защитимо от психологическо и естетическо гледище е предположението, че Ботев дълго е носил в себе си своята поетическа творба, че като замисъл тя може да се е родила още с първите му творчески пориви, но окончателно се избистря по-късно, след одеския период от живота му.[67] Основание за това предположение дава не художественото съвършенство на творбата — за творческите възможности и зрелост на съвсем младия Ботев говори достатъчно неговата великолепна елегия «Майце си», — а някои моменти от нейното съдържание, както и нейният стил и форма. Лиричният увод свидетелствува, че младият поет вече е изминал известен поетически път («а сам за тегло да пея». . . «и за своите си кахъри. . .»), че е натрупал доста наблюдения върху нашата скромна литература и е изградил своя позиция:

Ах, че мен, дядо, додея
любовни песни да слушам. . .

По своята художествена форма «Хайдути» неизбежно се свързва с «На прощаване». И не само по формални и стилови показатели, но и сюжетно, и идейно-тематично двете творби са много близки. Тяхното съдържание навежда на мисълта, че поемата «Хайдути» е създадена преди «На прощаване». Ако за «На прощаване» приемаме годината 1868, то за «Хайдути» бихме могли да предположим 1867 или също 1868 г. Възможно е Ботев да не е записал веднага двете си творби и известно време да ги е носил в себе си.

Изложените вече съображения ни карат да разгледаме последователно «Хайдути» и «На прощаване» и да потърсим тяхното хронологическо място в творческия път на поета през 1868 г. — две години преди отпечатването им, като направим всички уговорки за условния характер на това решение.

Ботевата поема «Хайдути» е публикувана за пръв и единствен път във в. «Дума» (I, бр. 3 от 8. VII. 1871) без подпис, с означение в края «следва». Тя не е довършена. «Според уверенията на С. Стамболов, другар и съжител дълго време на Ботйова — пише Зах. Стоянов, — тая поема е била още много дълга, обемала цяла една епоха, чак до революционния период. Много пъти той слушал от нейния автор, като я декламира, много пъти го молил да седне да я напише, но той все отлагал. Стамболов помни някои отделни думи и съдържа-

[67] До този възглед се приближава и М. АРНАУДОВ: «Загубена е — пише той — и част от поемата «Хайдути», създадена и декламирана наизуст твърде рано (но едва ли още в 1865 г.), а записана и издадена в непълен вид едва в 1871 г.» (Ботйов в поезията си. — Предговор към: Христо Ботйов, Съчинения, под ред. на Ал. Бурмов, 1940, стр. 9.)

нието. Продължението било, че Чавдар ходил в «широка» Русия на учение, изучил се на книга и се върнал в селото си. Като видял как биели и мъчели «сиромаща» турци и чорбаджии, той рипнал и казал майце си защо го е тя пратила да учи «книга», а не го е оставила да стане хайдутин? После това той събрал страшна дружина, издигнал кървав байрак, отишъл да пази «сиромаща», а изедниците на кол побивал. Името му се било прочуло в девят кази и в дванадесет кадилъка му се пеяла песента.»[68]

Трудно е да решим днес дали поемата «Хайдути» е имала продължение — написано или само узряло в съзнанието на поета. По-вероятно е, струва ни се, продължението да е останало ненаписано и поемата поради това — недовършена. Затова и Ботев не я помества в стихосбирката «Песни и стихотворения» през 1875 г.[69]

Героят и певецът-поет от лиричното встъпление на «Хайдути» са идентични. Героят-поет иска да възпее страшния хайдутин Чавдар.[70] Овладян от силен творчески порив, поетът се обръща към стария кавалджия:

Я надуй, дядо, кавала. . .

Това лирично обръщение отвежда към другите ранни Ботеви песни: «Ти ли си, мале, тъй жално пела. . .», «Тежко, брате, се живее. . .»,

[68] Съчинения на Христо Ботйов, С.,1888, стр. 13. Някои автори се отнасят скептично към тези думи на Ст. Стамболов. «Съобщението на Стамболова» за втората част на «Хайдути» — пише Д. ШЕЛУДКО — «е лишено от всяка научна стойност.» Стамболов според Шелудко «перифразира» «напечатания откъслек». (Стихотворението на Ботев «Хайдути — баща и син». — Сп. «Читалище», XXVI, 1948, кн. 5, стр. 291—292.) Шелудко твърди, че поемата е незавършена, защото «за Ботева става невъзможно да вмести в старите романтични форми новата революционна идеология и практика». Д-р К. КРЪСТЕВ отбелязва правдиво и убедително, че за нас стихотворението «Хайдути» е «ценно и завършено и в тая своя външна недовършеност, дори много по-ценно, отколкото ако бе дописано в съвсем друго настроение и изгубеше тая върховна простота и непосредственост. . .» (Христо Ботйов, Стихотворения. Автентично издание с критически бележки, С., 1919, стр. 49.) Д-р Кръстев с основание се възмущава от «нашето литературно варварство», което допуска през 1908 г. да бъде публикувана втората част на поемата, писана «в транс» от медиум. . . (сп. «Родина», X, 1908, бр. II—III, стр. 2—6.)

[69] Неубедително е твърдението на ЗАХ. СТОЯНОВ, че Ботев не е включил «Хайдути» в «Песни и стихотворения», защото тогава, през 1875 г., «не е можал да намери 3-ий брой от в. «Дума», в който е то публикувано». (Предисловия към: Съчинения на Христо Ботйов, С., 1888, стр. 4.) Вж. по този въпрос д-р К. КРЪСТЕВ (Христо Ботйов, Стихотворения. Автентично издание. . ., С., 1919, стр. 49.)

[70] За хайдутина Чавдар — герой на нашия хайдушки епос, вж. СТ. КАРАКОСТОВ, Македония в българската революционна и културна борба (Кой беше Ботйовият Чавдар). — В. «Литературен глас», XIV, бр. 529 от 12. XI. 1941.

Но настроението е съвсем различно. Елегичният тон е заменен с радостния порив на възхищението, с ликуване:

Я надуй, дядо, кавала,
след теб да викна-запея
песни юнашки, хайдушки,
песни за вехти войводи —
за Чавдар страшен хайдутин,
за Чавдар вехта войвода —
сина на Петка Страшника!

Интимното, топло обръщение «дядо», частицата, с която започва първият стих («Я надуй»), градираните повторения («викна - запея», «песни юнашки», «песни за вехти войводи», «за Чавдар. . .») допринасят за атмосферата на творбата — една светла, оптимистична песен за героизма на борците, за величието на българката — майка юнашка, за «нашата земя хубава», откърмила герои:

Какви е деца раждала,
раждала, ражда и сега
българка майка юнашка;
какви е момци хранила,
хранила, храни и днеска
нашата земя хубава!

Лиричната искреност довежда поета до съкровени признания. Подражателните любовни песни — широко разпространени всред младежта на времето, са му омръзнали; той не иска повече да пее само за своите мъки и ядове и за теглото на бедните. Просто и достъпно Ботев внушава едно ново естетическо верую:

Ах, че мен, дядо, додея
любовни песни да слушам,
а сам за тегло да пея,
за тегло, дядо, сюрмашко
и за свойте си кахъри,
кахъри, черни ядове!

Своята нова «юнашка хайдушка» песен поетът отправя към целия народ. Той знае силата на поетическия си глас:

. . . глас имам меден загорски,
та 'ко ме никой не чуе,
песента ще се пронесе
по гори и по долища —
горите ще я поемат,
долища ще я повторят. . .

Увереност и дръзновение веят от тези редове. И голяма искреност. Поетът изповядва — «тъжно ми й, дядо, жално ми й. . .» Но той знае, че песента ще разсее тъгата му:

И тъгата ми ще мине,
тъгата, дядо, от сърце!

Спокойно авторът «осъжда» тези, които не ще откликнат на неговата песен:

Пък, който иска, та тегли,[71]
«тежко му» нима ще кажа?

Етиката на борбата е силна, жизнена. Тя увлича и води, тя страстно отрича примиренчеството, безропотното търпение. С афористична точност и пределна простота Ботев провъзгласява етичния принцип на въоръжената революционна борба:

Юнакът тегло не търпи
. . . . . .
— Блазе му, който умее
за чест и воля да мъсти —
доброму добро да прави,
лошия с ножа по глава. . .

Разкрил своята тъга и болка, своята вяра в родната земя и нейните чеда, своето упование в силата на песента, своето ново естетическо верую и основния етичен постулат на бореца, поетът завършва лирическото встъпление със същия порив, с който го започва:

Я надуй, дядо, кавала,
след теб да викна-запея
. . . . . .
. . . . . .
Пък ще си викна песента!

Рамката на встъплението е завършена, кръгът е затворен. Създадена е нужната атмосфера; читателят «чува» звуците на кавала, очаква песента.

И песента започва: поетът разказва за детството на прославения Чавдар войвода. Разказът се отличава с епична разгърнатост, с епична последователност, с епични детайли. И същевременно той е дълбоко лиричен. Поетовото присъствие се чувствува във всеки стих. То се проявява в неговата емоционална ангажираност. Оценката на поета — темпераментна и страстна — оцветява всяка ми-

[71] От изданието на Зах. Стоянов тръгва поправката на този стих — «Пък, който иска *да* тегли». «Изящният нюанс—пише д-р КРЪСТЕВ,— който се съдържа в Ботйовия текст и който ясно говори за неговия тънък художествен усет, както и за грубата и повърхностна мисъл на издателите, е очевиден и не се нуждае от коментарии.» (Христо Ботйов, Стихотворения. Автентично издание. . ., С., 1919, стр. 50.) След д-р Кръстев ИВ. ХАДЖОВ твърди, че тази поправка «подправя Ботева, а не го тълкува, не го разкрива правилно». «. . . У Ботева ударението пада върху волеизявлението «иска», а в поправката — върху «да тегли». (Бележки върху най-новото издание на Ботевите стихотворения. — Сп. «Български език», VII, 1957, кн. 1, стр. 51.) За съюза *«та»* в Ботевите стихотворения вж. статията на СТ. МЛАДЕНОВ. — Сп. «Българска реч», I, 1921, кн. 7, стр. 103—107.

сял и всеки образ. Тя блика от риторичните въпроси, от точните и емоционални епитети, от метафоричната образност:

Кой не знай Чавдар войвода,
кой не е слушал за него?
Чорбаджия ли изедник[72],
или турските сердари?
Овчар ли по планината,
или пък клети сюрмаси?

Емоционалната, лирична струя в началото на поемата (след лиричното встъпление) е особено силна. Тя представя естествен преход между лиричното встъпление и «биографичния разказ» за малкия Чавдар. В нея поетът прославя своя герой, като набелязва основните черти на неговия образ и смисъла на неговото дело. Оценките са развълнувани, лирични и изненадващо обикновени, прости:

Водил бе Чавдар дружина
тъкмо до двайсет години,
и страшен беше хайдутин
за чорбаджии и турци;
ала за клети сюрмаси
крило бе Чавдар войвода!

С каква точност и пестеливост Ботев разкрива социалната природа на образа! Неговият герой надхвърля далеко традиционната представа за хайдутина-отмъстител. Ботевият Чавдар е защитник на бедните и борец срещу националния и социалния поробител. Именно поради това името му се превръща в легенда, която се носи от уста на уста: всред младите — по сборове и по седенки, при мъжете — в хладните механи, при юнаците — по планините. . . В образа на Чавдар Ботев възпява един нов хайдутин, съвсем близък до борците, вдъхновявани от идеите на Раковски.

В края на първата част на поемата е разработен мотивът на родината, подхванат още в лиричното встъпление:

Затуй му пее песента
на Странджа баир гората,

---

[72] В някои издания на Ботеви творби се натъкваме на куриозни «поправки», резултат очевидно на конюнктурни съображения. Така например в книжката «Поеми», издадена от А. СТРАШИМИРОВ («Българска общодостъпна библиотека», № 8), стихът «чорбаджия ли изедник» е преиначен в «лоши човек ли изедник», а стиховете, в които е характеризиран вуйчото на Чавдар, са изхвърлени. Г. ЦАНЕВ реагира остро на тези фалшификации, изтъква с основание, че е «изтръгната по един престъпен начин» «революционната душа» на поемата. «Трябва да се разбере — пише той, — че у Ботева не може да се пипа нищо без риск да се оскверни. . .» (Подправки на Ботева. — Ботев лист, 18/13 май 1923 г.) Срещу фалшифицирането на поемата пише и Д. ГАВРИЙСКИ. (Как г-н Ангелов е поправил Ботйовата поема «Хайдути». — Сп. «Подвиг», I, 1924, кн. 8 и 9, стр. 233—239.)

на Ирин-Пирин тревата;
меден им кавал приглаша
от Цариграда до Сръбско,
и с ясен ми глас жътварка
от Бяло море до Дунав —
по румелийски полета. . .

Ето я «нашата земя хубава»: гората на Странджа, тревата на Пирин и т яхната песен, звуците на медния кавал и ясния глас на жътварка, понесени над цялата родина. . . Патриотичното чувство не се натрапва, то извира от зримия образ на тази земя, на тази «българка майка юнашка». Националният дъх е много силен, съвсем осезаем. Романтично извисеният, лелеян образ на родната земя е пленил властно поетовото въображение. Той се обогатява, добива нови нюанси и багри. Ясният глас на българската жътварка, който прославя хайдутина Чавдар, се превръща в глас на трагично страдание в балада за Хаджи Димитър — «жътварка пее нейде в полето. . .», «пейте, робини. . .» Колко различен е този самотен глас, загубен сякаш «нейде в полето» — глас-вопъл, съзвучен със скръбта на цялата вселена за героя,— от ясния глас, понесен над родната земя, глас — възхвала на героя. . .

За да стигне до единственния, величествен образ «Балканът пее хайдушка песен», Ботев трябваше да «чуе» най-напред песента на Странджа и Пирин. . . Съзвучието «пее песен», открито от поета в «Хайдути», звучи могъщо до края на Ботевия поетичен път: «и певци песни за него пеят» («На прощаване»), «пейте, робини, тез тъжни песни. . .», «Балканът пее хайдушка песен. . .» («Хаджи Димитър»), «зимата пее свойта зла песен. . .» («Обесването на Васил Левски»).

Ботев започва «разказа» за живота на малкия Чавдар широко, просто, искрено и топло:

Един бе Чавдар войвода —
един на баща и майка. . .

С лирична нежност поетът извайва образа на момчето:

мъничък майка остави,
глупав от татка отдели,
без сестра Чавдар, без братец,
ни нийде някой роднина. . .

Ласкавата обич избликва от умаленията «мъничък», «братец», «татка», от съкратената народна форма на наречието «нийде», съчетано с местоимението «някой» — «нийде някой роднина. . .». Беззащитното дете има само един вуйчо-изедник и далечната хайдушка дружина на своя баща. Неусетно атмосферата на състрадание към момчето се раз-

сейва. Суровата житейска школа помага да се проявят рано чертите на неговия характер:

Хлапак дванайсетгодишен,
овчар го даде майка му,
по чужди врата да ходи,
на чужд хляб да се научи. . .

Още с определението «*хлапак* дванайсетгодишен. . ,» поетът ни «отчуждава» от умилено-състрадателното отношение към малкото дете:

Но стоя Чавдар, що стоя —
стоял ми от ден до пладне!
И какво да ми спечели?
Голям армаган за майка —
тез тежки думи отровни. . .

«Отровните» думи на Чавдар, неговият страстен «монолог» са блестяща самохарактеристика.[73] Те са великолепен психологически етюд. Момчето говори направо, дръзко, без да се съобразява с възможния ефект на думите. То хвърля не просто най-точните, но и най-жестоките, най-жлъчните думи. Чавдар обвинява, обхванат от неудържимия порив на своята младост, от болката на засегнатото честолюбие и накърнена гордост:

Що ме си, майко, продала
на чуждо село аргатин:
овци и кози да пася,
да ми се смеят хората
. . . . . .

За силата на неговите чувства — на възмущението и гнева му — говори красноречиво дори само сказуемото «продала». То изплюнчява жестоко и безпощадно в самото начало на Чавдаровия монолог. Но раздразнението и обидата на момчето стигат своя краен предел, когато то характеризира своя вуйчо:

. . . А аз при вуйча да седя —
при тоз сюрмашки изедник!
Копилето му да бавя,
час по час да ме нахоква
. . . . . .
Проклет бил човек вуйка ми!
Проклет е, майко, — казвам ти —
не ща при него да седя,
копилето му да бавя
и крастите му да завръщам:
яли ги свраки и псета!

[73] За този монолог на Чавдар СТ.МЛАДЕНОВ пише: «По изразна сила това място от «Хайдути» се мери с Гетевото «Lumpenhunde die Reiter» (Дрипльовски кучета са рицарите») в «Гец фон Берлихинген».» (Богатството на българския език. — Сп. «Златорог», XI, 1930, кн. 1, стр. 6.)

Натрупаните унижения и омраза се изливат несдържано като унищожителна стихия. И в тази стихия се раждат, израстват достойнството, гордостта, чистотата на един младеж, почти дете. Едно дете много бързо съзрява и става юноша, който силно обича и силно мрази, който знае към какво се стреми с цялата страстност и всеотдайност на младостта си:

Да ми се смеят хората
и да ми думат в очите:
да имам баща войвода
на толкоз мина дружина,
три кази да е наплашил,
да владей Стара планина,
а аз при вуйча да седя. . .

Две противоположни чувства бушуват в гърдите на момчето, два контрастни образа го изпълват. Ненавистта към вуйчото подхранва възторга, уважението към бащата:

При тоз сюрмашки изедник!
. . . . . .
Час по час да ме нахоква,
че съм се и аз увълчил,
че човек няма да стана,
а ще да гния в тъмница
и ще ми капнат месата
на Карабаир на кола!. . .

Колко изразителен е повторителният съюз «*и*» в стиха «че съм се *и* аз увълчил». С него Ботев внася тънък нюанс в преживяванията на момчето. То реагира особено болезнено на всеки опит да се накърни светлият, лелеян образ на бащата-хайдутин, а ако клеветата, обидата идават от вуйчото, двете контрастни чувства у Чавдар достигат своя връх. Той задъхано повтаря, натъртва думите си: проклет бил. . . проклет е, майко, — казвам ти. . .; презрителното «копилето му да бавя» се повтаря дословно, а стихът «овци и кози да пася» претърпява характерна метаморфоза: «и крастите да му завръщам. . .» След тази невероятно тежка и гъста сплав от омраза, презрение, гняв следва просветлението:

При татка искам да ида,
при татка в Стара планина;
татко ми да ме научи
на к'ъвто иска занаят.

Момчето знае какво иска и какво не иска: «*не ща* при него да седя. . .», «при татка *искам да ида*». Младежката устремност и страстност на желанията се съчетават с твърдост и силни волеви импулси, с яркост и полярност на чувствата. Последните думи на младия герой са стоплени от възторжена, нежна обич. Поетът е вложил цялата чистота и

сила на тази обич в една дума, която се повтаря последователно в три стиха: при *татка*. . ., при *татка*. . ., *татко* ми. . . Притежателната местоименна частица «ми» (татко *ми*) подчертава интимността на чувството, вътрешната близост. . .

С тънък психологически усет Ботев вае образа на своя герой. Неговите черти са вече набелязани. В тях прозират чистите линии на младежкия портрет на поета.

Думите на сина будят у майката мъчителна болка и страх. Контрастът между поривите на Чавдар и потиснатото страдание и трагизъм в ответните преживявания на майката е пълен:

Зави се майка, замая —
камък ѝ падна на сърце;
гледа си в очи Чавдара,
във очи черни, големи,
глади му глава кадрава
и ръда, клета, та плаче.

Народностните форми и изрази («зави се. . . замая — камък ѝ падна на сърце. . .») са особено подходящи, адекватни за образа; те изключват всяка поза, подчертават великата простота и искреност на майчината мъка. Мълчаливото страдание на майката се изявява в един поглед и в един жест: тя глади кадравата глава на своя син и гледа в големите му черни очи — може би за да ги запомни, да ги поеме в себе си. Мълчанието говори повече от думите, мимиката е по-изразителна от словото. Огромната мъка се излива в едно потиснато ридание — «и ръда, клета, та плаче. . .». Само поет, надарен с изключителна психологическа проницателност, може в няколко стиха да изгради такъв сложен и ярък образ, какъвто е образът на майката. Нейните чувства се отличават не само със своята дълбочина и сила, но и с благородната си сдържаност.

Отношенията между майка и син са наситени с драматизъм, с вътрешно напрежение:

Чавдар я плахо изгледа,
и с сълзи и той на очи,
майка си бърже попита:
«Кажи ми, мале, що плачеш?
Да не са татка хванали,
хванали или убили,
та ти си, мале, остала
сирота, гладна и жъдна?. . .

Състраданието към майката, страхът за бащата преобразяват момчето. Плахият поглед, сълзите, развълнуваното обръщение «мале» разкриват нови черти в неговия образ: отзивчивост, нежност, душевна топлота и ласка:

Прегърна майка Чавдара,
в очи го черни целуна,
въздъхна, та му продума. . .

В овладяната въздишка, в глагола «продума» са отразени цялата майчина болка и тъжна примиреност. Чавдаровата майка заговорва за пръв път едва в края на недовършената поема. Идва и нейният ред да «произнесе» своя монолог. Мълчаливото ѝ присъствие до този момент е богато нюансирано, образът ѝ живее пълноценно, активно. Нейният «монолог» още повече уплътнява образа:

За тебе плача, Чавдаре,
за тебе, дете хубаво,
писано още шарено. . .

С тънък усет поетът разкрива вечни страни на майчината обич: за всяка майка и израслите рожби са все още малки деца:

Ти ми си, синко, едничък,
едничък, още мъничък,
а лоши думи хортуваш. . .

Майката споделя със своя син тревогите си, съмненията, страховете. Хайдушка жена, тя познава добре суровите и жестоки закони на планината, съвсем естествено и човешко е нейното желание да отклони детето си от хайдушкия път. Няма противоречие, няма принципно различие между Чавдаровата майка и майката от «На прощаване». Различни са само жизнените ситуации: образът е все един — на българката майка юнашка, родила и възпитала герои, майка-страдалка, способна винаги да разбере своя син и да бъде негова опора.[74] Съществува вътрешна, емоционална връзка между двата образа в двете Ботеви творби. Последният стих на «Хайдути» и първият от «На прощаване» са свързани тясно с вътрешна логическа връзка: «И пак заръда, заплака!. . »

Не плачи, майко, не тъжи,
че станах ази хайдутин. . .

Естественият страх за съдбата на едничката любима рожба не попречва на Чавдаровата майка да разкрие пред момчето истината:

Татко ти й снощи доходял
. . . . . .
Много ма й съдил и хокал,
че съм те, синко, пратила
при вуйча ти, а не при него
. . . . . .
Триста й заръци заръчал,
в неделя да те проводя
на хайдушкото сборище. . .

[74] Някои автори виждат в невярна светлина образа на майката от «Хайдути». За ЦВ. МИНКОВ например Чавдаровата майка е «символ на примирението със злото, на личното щастие, на бездействието. . .» (Христо Ботйов, Лом, 1925, стр. 25.) «Психологическата ситуация напомня «До моето първо либе». Там либето, тука майката е символ на примирение с робството. . .» (ЦВ. МИНКОВ, Христо Ботйов, С., 1940, стр. 40.)

В майчината любов няма място за лукавство и лъжа. В сърцето на майката бушува буря от обич, мъка, примирение и все още надежда:

Ще идеш, синко Чавдаре,
едничко чедо на майка!
Ще идеш утре при него;
ала те клетва заклинам:
. . . . . ,
да плачеш, синко, да искаш
с дружина да те не води,
а да те далеч проводи
на книга да се изучиш. . .

В последните стихове на поемата драматизмът в отношенията между майка и син се изявява най-силно. Чувствата и преживяванията са остро контрастни, драматично противопоставени: бурна радост и раздиращо страдание; радост, която прелива, която се изявява външно — колко красноречиво е сказуемото в стиха «Рипна ми Чавдар от радост». В реакцията на момчето има юношеска несдържаност и палавост. Младежкият порив изпълва цялото съзнание на Чавдар, измества състраданието към майката, тревогата за нея. Кипналата радост се излива в едно движение. . . Страданието на майката също се изявява в движение — майката прегръща своето мило дете. И с таз и прегръдка тя сякаш иска да задържи чедото си, да го спаси от опасност или. . . да се прости с него. . .

Рипна ми Чавдар от радост,
че при татка си ще иде
страшни хайдути да види
на хайдушкото сборище;
а майка ядна, жалостна,
дете си мило прегърна
и. . . пак заръда, заплака!. . .

Поемата «Хайдути» и стихотворението «На прощаване» заемат особено място в Ботевата поезия. По своя размер и цялостна стихова характеристика те най-плътно се приближават до българската народна песен. Те са единствените неримувани Ботеви творби. Единичните «римови петна» в тях са рудиментарни и напомнят случайните рими — твърде често явление и в народната поезия. Размерът, в който са написани, е най-често срещаният в нашия народен епос (5+3 срички). «Хайдути» и «На прощаване» не са етап в развитието на Ботевия стих, а са само негова неримувана модификация. Все пак забележително е, че Ботев не внася рими тъкмо в тоя размер. Навярно в съзнанието на поета тоя размер най-ярко се представя като характерен за народната ни песен, а споменатите стихотворения са написани без всякакво съмнение именно като «народни песни».[75]

[75] МИР. ЯНАКИЕВ, Българско стихознание, С., 1960, стр. 142.

Възгледът, че Ботев твори като «народен певец», не е нов; той обикновено се разпростира върху цялото му поетическо дело. Ботев «сам е народен певец, защото носи в гърдите си духа на народната песен и притежава нейната ритмика. И всички стихотворения на Ботйов са народни песни, най-хубавите ни народни песни. . .»[76] «Той познава българската народна песен, пише в нейния стил, но не се учи от нея, а я носи в себе си като народен певец.»[77] Най-ранното по време мнение съдържа някои интересни догадки: «Ботев е разполагал с народната песен като със свое достояние. . . Той е разполагал в пределите на своето подсъзнание с нейното разнообразно съдържание, с нейния образов свят, с нейните поетически форми, *ала тоя богат резервоар никога не възлиза над брега на неговия собствен мир, над личното му духовно богатство, над неговата силна индивидуалност.*»[78] Някои от тези констатации са твърде общи, други — неизяснени докрай и поради това те не помагат да се разбере творческият процес у Ботев, да се проникне в същността на неговата поезия.

Взаимоотношенията между Ботевата поезия и народната песен са твърде сложни. Многобройните конкретни проучвания, направени с оглед на фолклоризма, дават едностранчив отговор на големия проблем за Ботевата поезия и народната песен. Те натрупват значителен материал за народнопесенните «извори» на Ботевите стихотворения: сюжетно и тематично сходство, образни и стилно-езикови прилики.[79] Възможностите за изследвания в тази насока далеко не са изчерпани. Богат материал би дала дори само недовършената поема

---

[76] АТ. ДАЛЧЕВ, Христо Ботйов и народната песен. — Сп. «Българска мисъл», V, 1930, кн. II, стр. 134.

[77] Г. ЦАНЕВ, Христо Ботев. — Сп. «Език и литература», III, 1949, кн. 2, стр. 85.

[78] Б. ЙОЦОВ, «Хаджи Димитър» и народната песен. — Сп. «Златорог», VII, 1926, кн. 5—6, стр. 240, 257.

[79] Вж. изследванията на Ив. Бурин, В. Савов, Хр. Вакарелски и др. (ИВ. БУРИН, Ботев и народният поетичен гений, 1954, стр.79—91;също: ИВ. БУРИН, Народната песен у Хр. Ботев и П. Славейков. — В. «Ведрина», IV, бр.111—116 от 5. III — 2 .IV. 1948; ХР. ВАКАРЕЛСКИ, Ботев и народната песен. Сп. «Българска реч», III, 1928, кн. 2, стр. 58—61, и 1928—1929, кн. 3—4, стр. 104—106; В. САВОВ, «Хайдути» и народната песен. — Сп. «Българска реч, VI, 1932, кн. 4—5, стр. 135—144 и др.) Ст. Стойкова в рецензията си за книгата на Ив. Бурин сочи правдиво и компетентно нейните сериозни слабости: липсата на вътрешна връзка между някои от сравняваните образи — фолклорни образи и образи от личното творчество (на Ботев, Раковски, Чинтулов), образи, «изпразнени от своето идейно съдържание» и сравнявани «по външната си прилика», «механистично»; ред пресилени твърдения; липсата на научен апарат — обстоятелство, което задължава читателите да приемат всичко на доверие. . . (СТ. СТОЙКОВА, Ив. Бурин, Ботев и народният поетичен гений. — Известия на института «Ботев—Левски», к н. 2, 1956, стр. 291—298.)

«Хайдути». Едно внимателно ..,оучване от гледище на фолклоризма може да доведе до извода, че почти всеки отделен елемент на поемата е зает от народната поезия. Тези наблюдения ще засягат предимно лексикално-стилистичната страна на творбата. Достатъчно е да припомним само някои епитети, словосъчетания, образи. . . (песни юнашки, вехти войводи, хладни механи, меден кавал, клети сюрмаси, страшен хайдутин, ясен глас. . .):

Стоян си нищо не дума,
медян си кавал извади. . .[80]
. . . . . .
с медена свирка свиреше. . .[81]

Или: «Тогаз си викна с ясен глас»[82] (у Ботев — «И с ясен ми глас жътварка. . .», «след теб да викна — запея. . .», «пък ще си викна песента. . .»). Има интересен материал дори само върху контрастните епитети «бяло — черно», «бели — черни» в народната поезия и в Ботевата поезия или върху съчетанията «бяло месо», «черни кърви» (или «ясни кърви» в народната песен). Но дори едно предимно лексикално-стилистично проучване би разкрило новото, неповторимото в Ботевата поезия. Отделният епитет или словосъчетание, или дори цял стих, заети от народната песен, се преобразяват в цялостния контекст на творбата.[83] Образите и формите в народната песен въпреки многобройните ѝ варианти носят в себе си известна консервативност, статичност. Така например във всички песни, в които се разказва за ранения или болен юнак, гарванът или вълкът, или орелът ще яде бялото му месо, ще пие черните му кърви:

. . . . . .
тука лежи юнак с тежка рана,
ти шъ йедеш белото му тело,
аз шъ пия черни, ясни кърви.[84]

[80] Стоян и потеря от Търново. — Българско народно творчество, т. 2, 1961 стр. 185.

[81] Стоян през гора вървеше. — Българско народно творчество, т. 2, 1961, стр. 367.

[82] Златан войвода — Кокарчоглу. — Българско народно творчество, т. 2, 1961, стр. 263.

[83] «Черно» у Ботев е «синоним на мрачно, страшно и дори гневно» — пише П. Зарев. . . — Ботев създава своеобразни «епитети-образи», които носят в себе си и патетика, и трагизъм, и изжнвяно лично страдание, и сдържан гняв. Поетът не само преосмисля епитета, който идва от народната песен, но и го изпълва с ново, безкрайно богато съдържание. . . Колко различна е функцията само на епитета «черен» — ту образно-изразителна, ту импулсивно-емоционална! . . .» (П. ЗАРЕВ, Христо Ботев, С., 1963, стр. 170—171.)

[84] Гарван грачи на висока елха. — Българско народно творчество, т. 2, 1961, стр. 542.

Същността, основните линии на образа не се променят нито в различните песни, нито в техните различни вариации:

Вой та тебе, пиле соколово,
не та храна с мойто гнило месо,
не та поя с мойто черно кърве. . .[85]

. . . . . .
Вийте са, вийте, два орла
. . . . . .
бяло ми месо изяжте,
чърни ми кърви изпийте.[86]

Съчетанието «бяло месо» — «черни кърви» Ботев използува в «На прощаване» в съвсем друг контекст:

Да помнят, мене да търсят:
бяло ми месо по скали,
по скали и по орляци,
черни ми кърви в земята,
в земята, майко, черната!. . .

Образът, който поетът създава, е съвсем нов като идея и виждане, нов е и със своята ярка, оригинална художествена сила: сгъстен своеобразен е «цветовият» контраст — бялото месо в съзнанието на читателя се свързва с бели, могъщи скали, черните кърви пропиват в черната земя. Образите са зрими «пространствено», т. е. те са точно зафиксирани в пространството и в това отношение също са контрастни: горе високо, сякаш в небесата — планински скали, чуки и орляци,долу — ниско — черната земя. Неповторимостта на Ботевото поетическо мислене и емоционалност се отразява във всичко.

Народният певец в много песни «възпява» родната земя, най-често българските планини — свободното царство на хайдутите. И тук веднаж намереният и обикнат образец се повтаря в различни вариации — много близки по същество:

. . . Че стана Йорго, отиде
из тъзи Стара планина,
из този Доспат Балкана,
из тез дълбоки долове,
из тез високи баири. . .[87]

---

[85] Стоян и Сокол. — Българско народно творчество, т. 2, 1961, стр. 544; вж. вариантите на песента. — Пак там, стр. 681.

[86] Ситна ми, дребна росице. — Българско народно творчество, т. 2, 1961, стр. 551—552; вж. също: «Разболял се Марко», «Киро болен лежи», «Сама е пушка пукнала». — Пак там, стр. 553, 561, 568 и др.

[87] Йорго хайдутин. — Българско народно творчество, т. 2, 1961, стр. 508.

Или:

. . . Та ги поведе, заведе
на Ирин-Пирин планина,
на юнашката сбирнина. . .[88]

Или:

. . . Дружина да му поведеш
през тези стръмни чукари,
из тези гори зелени,
по тая Мургаш планина. . .[89]

И още един, последен, най-разгърнат пример:

. . . Че си дружина поведе
из тъзи Рила планина,
из този Доспат Балкана,
из тез дълбоки долове,
из тез високи рътове,
през тези дръве високи,
по тъзи трева зелена,
из тъзи вода студена.
Че си ги Стоян заведе
навръх на Стара планина
на тъз хайдушка равнина. . .[90]

Разликите между приведените цитати са, така да се каже, «количествени»: изброените елементи на картината са повече или помалко, но по същество тя, картината, е стереотипна, една и съща. Различието между тези народнопесенни образи и аналогичната картина-образ в Ботевите «Хайдути» е качествено. Ботевото виждане за родната земя, която пее песента за Чавдар войвода, е неповторимо индивидуално — като цяло и във всяка подробност. Само на Ботевото въображение може да принадлежи този «квартет», само поет като Ботев може да «чуе» музиката на тази песен — песента, която пее тревата на Странджа, гората на Пирин, меден кавал и ясен глас на жътварка, песен, понесена

от Бяло море до Дунав
по румелийски полета. . .

Всеки отделен пример показва, че двете стилни формации — народнопесенната и Ботевата, колкото и близки да са, си остават «*две различни* стилни формации», които «се взаимно проникват и същевременно взаимно отричат»[91].

---

[88] Страхил войвода. — Пак там, стр. 143.
[89] Хабер по славейче. — Пак там, стр. 556.
[90] Стоян и дружината му. — Пак там, стр. 165.
[91] Б. НИЧЕВ, Очерк за поезията на Ботев. — Сп. «Септември», XVII, 1964, кн. 2, стр. 247.

Когато се изследват конкретните влияния на народната песен върху Ботевата поезия, не бива да се забравя силната обратна връзка — народът приема Ботевите песни като свои песни, видоизменя ги, създава по тях множество народнопесенни варианти.[92]

По-слабо са разработени проблемите на типологичното родство между Ботевите стихотворения и народната песен: за общото и различното в принципите на отражение на действителността, на типизация, на изграждане на фолклорния и литературния образ. . . В последните изследвания върху Ботевата поезия все повече се налага възгледът, че използувайки «звуковете, образите и ритмичното слово на народната песен, Ботев създава своя поезия, със свое рефлектиране и своя емоционална изповед. . ., със свои полети на въображението. . »[93] «Психологическият анализ», отношението към «конкретната човешка индивидуалност», както и редица други особености на Ботевата поезия свидетелствуват определено за новите художествени закони, на които тя е подвластна.[94]

В Ботевата поезия се осъществява преходът от фолклорна към литературна художественост, но какви са конкретните форми, в които се изразява този преход?

За Ботев българската народна поезия е единствена високо художествена традиция, на която той може да се опре. При написването на творби като «Майце си» той следва традициите на лиричната народна песен. В «Хайдути», «На прощаване», «Хаджи Димитър» поетът се учи предимно от хайдушкия епос. Той възприема не само отделни образи и форми — стилистични средства и похвати, а и много други особености на хайдушката песен: нейния героичен патос, тенденция към големи обобщения, към едри планове и хиперболизация в разкриването на образи и преживявания; нейния драмати-

[92] Вж. по тези въпроси Р. АНГЕЛОВА-ГЕОРГИЕВА, За народна свобода. Априлското въстание в българската народна поезия, С., 1961. «. . . И когато претворяванията са съвсем нехудожествени — пише авторката, — и когато са сравнително по-издържани, те не достигат поетичното съвършенство на Ботев. Но идеите, с които е туптяло сърцето на поета, преливат в пулса на народната песен, придават нов смисъл на старите образи, свързват ги с новия етап на борбата.» (Пак там, стр. 229.) Вж. също ИВ. КОЙНАКОВ, Ботевата поезия и българските народни песни за въоръжената антифашистка борба 1941 —1944 г. — Сб. «Фолклор и литература», С., 1968, стр. 173—199; от същия автор; Закономерности в процеса на проникването на литературата в народното поетическо творчество. — Сб. «Проблеми на българския фолклор», С., 1972, стр. 333—343.

[93] П. ЗАРЕВ, Христо Ботев, С., 1963, стр. 107—108.

[94] Пак там, стр. 129, 133—139, 168 и др.; също: П. ДИНЕКОВ, Поезията на Христо Ботев. — Възрожденски писатели, С., 1962, стр. 338, или ст. «Фолклор и литература». — Из историята на българската литература, С., 1969, стр. 276; вж. и В. СМОХОВСКА-ПЕТРОВА, Ботев и народната песен. — Сп. «Септември», XXV, 1972, кн. 8, стр. 193; Б. НИЧЕВ, На повратки към Ботев в 1968 година. — Литературни портрети и проблеми, С., 1972, стр. 39.

зъм, остра конфликтност, изразени често в обикнатата от народния певец диалогична форма; нейната романтична извисеност, склонност към поляризация на чувствата и преживяванията, нейния порив към прекрасното — винаги силно, храбро и красиво, нейната благородна сдържаност, нейната могъща песенна стихия.[95]

За Ботев «стихотворството» е същевременно и «песнотворство».[96] «Не случайно творба като «Хайдути» поетът дълго време не записва. . . Предпочита да я пее. . .»[97] Но както ще видим и при конкретното разглеждане на Ботевите стихотворения, песенната стихия в неговата поезия се съчетава хармонично с не по-малко силна говорна (разговорна) стихия. В«Хайдути» и «На прощаване» наистина «спонтанното песнотворчество» преобладава.Но и тук то е наситено с нови емоционални тласъци, в него е отразена нова душевност, нова индивидуалност. Ботевият хайдутин, Ботевият бунтовник, Ботевият национален герой се отличават съществено от героите на хайдушката народна песен не само по своите идеи и тяхната ясна социална основа или по своята национална оцветеност и мащабност, но и поради неизбежното отражение на поетовата личност — с нейните възвишени пориви, с нейния устрем към идеала на епохата, с нейния изключителен усет за красивото, героичното и трагичното в съвременността. Образът на малкия Чавдар от «Хайдути» е «въплъщение и на духа на Ботев» с неговото «преклонение пред красотата-героика», с неговото «недоволство от робския живот». . . «В Чавдар е заложено от Ботев прометеевското начало. . .»[98] В още по-голяма степен това се отнася за образа на бунтовника от «На прощаване» или за героя, завоювал безсмъртие в борбата за свобода, от «Хаджи Димитър.»

Индивидуалността на поета се усеща силно, плътно в цялата му поезия. Песните на Ботев отразяват хармоничната завършеност на неговата личност, нейната оригинална емоционалност, нейната тънка чувствителност. Лиричният герой още в «Майце си», както вече видяхме, е носител на нова, по-сложна душевност. «Един плодоносен поток» от «изповедно-лиричната традиция», създадена от Ботев, «води направо към психологическата лирика на Яворов».[99] Образите на майка и син от «Хайдути» и техните взаимоотношения характе-

---

[95] Българската хайдушка песен не е епически спокойна, равна, застинала. В нея кипят остри страсти, големи чувства, драматични сблъсъци. Достатъчно е да назовем песни като «Балканджи Йово», «Ловешките кадии и Ахмед» (Българско народно творчество, т. 2, 1961, стр. 372), «Стоян и Сокол» (пак там, стр. 544) и мн. др.

[96] ЕМ. ПОПДИМИТРОВ, Ботев като поет, С., 1941, стр. 15.

[97] П. ЗАРЕВ, Христо Ботев, С., 1963, стр. 105.

[98] Пак там, стр. 127, 128.

[99] Б. НИЧЕВ, Очерк за поезията на Ботев. — Сп. «Септември», XVII, 1964, кн. 2, стр. 247.

ризират богато вътрешния мир на поета — неговата остра наблюдателност за човешките характери и съдби, неговия усет за диалектиката на характера — противоречив и едновременно цялостен.

«Образът на майката у Ботев е почти вездесъщ. . .» «. . .В никоя народна песен, нито пък във всичките, взети заедно, не е изразена толкова нежна загриженост и такъв нестихващ копнеж за майчините прегръдки, както в Ботевите стихове. . . Никоя народна песен не е успяла да предаде, както Ботев, майчината мъка. . . »[100]

«Поетът не търси общото в характера като народния певец, а се спира на индивидуалното.»[101] В «На прощаване» неговата способност за психологическо вникване в душевността на героя е особено силно изразена. Ботев използува психологическия анализ «като важен принцип на изкуството». «Народният певец само установява психологическото преживяване и почти не си служи с такава тънка художествена аналитичност при осветляване на душевни състояния. Той е зрител, който отбелязва станалото, докато Ботев възсъздава конкретното, неповторимото в характера на преживяването.»[102]

За възникването на баладата и на поемата в нашата литература и изобщо в южнославянските литератури съществува интересна концепция, според която «фолклорната балада подготвя пътя за индивидуалното човешко преживяване и това се оказва от съществено значение за развоя на новите южнославянски литератури»[103]. От фолклорната балада към литературната балада, «от баладата и въз основа на баладата към един нов жанр — поемата»[104] — такъв е един от задължителните пътища според цитирания вече възглед за създаването на художествената литература като изкуство в южнославянските литератури. Авторът на тази богато разработена концепция, като се съобразява с конкретния литературен материал, допуска и други «пътища», вижда създаването на поемата в българската литература в няколко плана. «Един от тях минава през хайдушката народна песен (Козлевият «Хайдут Сидер и Черен арап» и Ботевата незавършена поема «Хайдути»).»[105]

Найден Геров написа първата поема в българската литература — «Стоян и Рада». Тази поема въпреки несъмнените народнопесенни навеи е плод до известна степен на чужди литературни влияния и едновременно е израз на историческата необходимост от нов тип художест-

---

[100] В. СМОХОВСКА-ПЕТРОВА, Ботев и народната песен. — Сп. «Септември», XXV, 1972, кн. 8, 194—195.
[101] П. ЗАРЕВ, Христо Ботев, С., 1963, стр. 132.
[102] Пак там, стр. 139.
[103] Б. НИЧЕВ, Увод в южнославянския реализъм, С., 1971, стр. 165.
[104] Пак там, стр. 168.
[105] Пак там, стр. 169.

вени творби, с ново отношение към човешката личност, с нова чувствителност. Поемата на Н. Геров бележи още една линия, още един «път» към избистрянето на този жанр в българската литература.[106] «Стоян и Рада» несъмнено се отделя от Козлевата и от Ботевата поема, свързани неразривно с юнашките легенди и с хайдушката народна песен. Но докато в поемата на Козлев връзката с фолклора е по-цялостна и засяга не само стилно-езиковите и сюжетно-тематичните компоненти, а и художествено-образната структура, Ботевите «Хайдути», както вече посочихме, носят качествено нови моменти именно в образната структура. Образите и характерите на майка и син са разкрити в техния диалог с индивидуално виждане и проникновеност, чужди на народната поезия. «С вярно психологическо разбиране Ботев вниква в душата на двамата герои. . . Постигната е такава простота и яснота на изображението и същевременно удивителна пластичност, че майка и син израстват пред нас като скулптурна група, като гранитен паметник на майчината любов и синовния порив, оживени от вдъхновението и топлотата на поета, напоени от наша, българска национална атмосфера. Ако трябва да се говори за народност в изкуството, едва ли може да се намери по-ярък пример. . .»[107]

Не бихме могли да определим Ботевата поема като народнопесенна стилизация. Нейната връзка с флоклора е своеобразна, Ботева: от една страна — дълбока, органична и поради това чужда на формите на стилизацията, а, от друга страна — със значителни вътрешни отличия, със своеобразие, което засяга предимно индивидуалния рисунък в образната структура, в психологически вглъбеното изграждане на характерите. За съжаление «Хайдути» — единствената Ботева поема — е незавършена. Незавършени остават и много от процесите, набелязани в нея.

В цялата Ботева поезия обаче се осъществява процесът, който «превръща един вид художествено мислене в друга форма на естетическо съзнание». «Поради ускореното развитие на нашата литература у него са съсредоточени ценности и традиции, намерени са решения на проблеми и естетически търсения, каквито други литера-

---

[106] Г. ГАЧЕВ, Ускоренное развитие литературы, М., 1964. «Баладата «Стоян и Рада» — пише Гачев — е в пълна степен рожба на индивидуалното творчество, което всмуква в себе си фолклорната традиция и я преодолява отвътре» (стр. 287). Геров «създава съзнателна стилизация в духа на фолклора». Тази стилизация още «по-релефно показва противоположността на литературната трактовка на ситуацията, която само външно е сходна с фолклорната» (стр. 284—285). «Геров е типичен поет от сантиментално-романтическото или предромантическото стъпало (от рода на ранния Жуковски)» (стр. 271.)

[107] П. ДИНЕКОВ, Поезията на Христо Ботев — Възрожденски писатели, 1962, стр. 314.

тури с друг път на развитие решават в продължение на десетилетия и чрез редица художници.»[108]

Вече посочихме, че в «Хайдути» се чувствува въздухът на революционната 1868 г., че в образа на Чавдар се набелязват чертите на борeца за социални и национални правдини от периода на четническата идеология, създадена от Раковски.

Образа на бунтовника-революционер Ботев пресъздава пълно, богато, с изумителна художествена сила в «На прощаване».

По време на подготовката на четата на Желью войвода поетът «направил, както се изразява Зах. Стоянов, и своето завещание към родителите си», т. е. написал стихотворението «На прощаване в 1868 година».[109] Киро Тулешков, дълги години «неразделен приятел на Ботев и негов съучастник във всичките неволи», разкрива обстоятелствата, при които възниква тази героична изповед-завет: «Един ден аз отидох в българското кафене «Стара планина» и го заварих седнал до една маса, вдълбочил се и пише. Приближих се до него и го попитах какво дращи, а той нито главата си дигна да ме погледне, нито ми отговори.Оставих го спокоен и седнах настрана при друга маса. След няколко минути той престана да пише и си дигна главата. Като ме съгледа, поздрави ме и ме попита кога съм дошел. Повика ме при себе си и почна да ми чете стихотворението «На прощаване», което каза, че написал в кафенето. . .

— Аз съм уверен — продължи той после, — че щом освободят дяда Желя, то ние пак ще можем да преминем. . .»

В края на разговора Ботев запитал Тулешков дали няма някоя пара да му даде назаем, тъй като от два дена не бил ял, а нощем спял по пейките на кафенетата. «Отговорих му, че и аз страдам от същата болест.—Тогава не можеш ли да отидеш и намериш поне една топка (хляб по хъшовски) — каза той засмяно и пак се наведе да продължи своето стихотворение.»[110]

Този забележителен спомен на К. Тулешков говори много за об-

---

[108] Б. НИЧЕВ, Очерк за поезията на Ботев. — Сп. «Септември», XVII, 1964, кн. 2, стр. 247, 248.

[109] ЗАХ. СТОЯНОВ, Христо Ботйов, Русе, 1888, стр. 120, 121.

«На прощаване» има две редакции — във в. «Дума на българските емигранти» (бр. 2 от 25. VI. 1871) и в «Песни и стихотворения» (стр. 3—9). Замислено и написано през 1868 г., то бива отпечатано като напълно узряла, отлежала творба едва в 1871 г. Вероятно поради това различията между двете известни редакции не са много големи и съществени.

[110] АЛ. БУРМОВ, Христо Ботев през погледа на съвременниците си, С., 1945, стр. 20. Пръв публикува този спомен още Зах. Стоянов, Христо Ботйов, Русе, 1888, стр. 121.

стоятелствата, при които Ботев е творил, за тежките условия на неговия живот от това време и същевременно за неговия вътрешен подем и душевна бодрост и сили.

— «На прощаване» се ражда в съвсем конкретна историческа обстановка, нещо повече, както видяхме, стихотворението се свързва с конкретно събитие — поетът се готви да мине Дунава с четата на Жельо войвода и да се бори на живот и смърт за свободата и щастието на своя народ. Ботев създава изповедна творба, преминала през ума и сърцето. В песента оживява атмосферата на българското националноосвободително движение в неговите основни, типични форми и същевременно в най-ярката му жизнена конкретност.

Типичен и богато индивидуализиран е образът на бунтовника-революционер. В този образ мисъл и дело, мечти и действителност, идеи и жизнен подвиг са вътрешно съзвучни и единни.

Ако разгледаме стихотворението като автобиографична изповед, ще ни порази богатството му. Вътрешният свят на героя отразява душевността на поета — неговите революционни възгледи и борческа готовност, неговата смелост, всеотдайност, себеотрицание, неговата любов и омраза. Поривите и надеждите на героя-поет са израз на «революционните възторзи», на революционния оптимизъм и подем, обхванали българската емиграция през 1868 г.

Лиричният герой вярва, че «утре» ще «премине» «през тиха бяла Дунава»... В браилското кафене «Стара планина», в което пише «На прощаване», Ботев казва на К. Тулешков: «Аз съм уверен, че щом освободят дяда Желя, то ние пак ще можем да преминем...»

Още от първите стихове на песента израства образът на майката — майка-другар на лиричния герой, която ще бъде с него в борбата и победата, която твърдо ще понесе вестта за неговата гибел и ще предаде неговия революционен завет на невръстните му братя. Художественият образ отвежда към живия образ на поетовата майка — българка майка, родила девет деца и загубила осем. Майка юнашка, изпратила в 1876 г. своя първороден син — войвода на чета — да премине Дунава и влезе в смъртен бой с врага. Заедно с него тя изпраща и по-малкия си син, Кирил, четник в Ботевата чета, едва 20-годишен, заловен след разгрома на четата и заточен в Диарбекир. По време на Сръбско-българската война от 1885 г. загива на бойното поле най-малкият й син, Боян. Останалите двама умират от туберкулоза. Такава е съдбата на Ботевите братя. В «На прощаване» лиричният герой настойчиво и с тревога се връща към мисълта за живота и бъдещето на своите «братя невръстни»: там, в родината, «баща и братя черни чернеят...» Героят нарамва пушка, отзовава се на народния глас, тръгва на бой за майка, «за баща, за братя»... Неговите братя трябва да продължат делото му, те трябва да разберат смисъла на борбата и саможертвата на борeца — «да помнят и те да знаят»... «защо и

как съм загинал»; те трябва «да найдат пушката» и сабята на падналия в борбата и когато пораснат — «като брата си да станат». . .

Ботевата майка, която се подписваше в писмо до Н. Геров достойно «Ивана Учител Ботева», понася твърдо всички нещастия и запазва докрай силата на своя дух. Нейният образ несъмнено е вдъхновил поета да създаде художествения образ на онази «майка юнашка» от «На прощаване», родила син-герой «със сърце мъжко, юнашко», предала неговото знаме на невръстните си синове и целунала победителя в красното чело с две думи: «свобода и смърт юнашка».

В «На прощаване» се чувствува атмосферата на китния Калофер, потънал в «бръшлян и здравец», сгушен в хайдушкия Балкан. В Калофер, както в цялата родина, «турчин беснѣй» и жестоко «сюрмашко тегло» притиска народа. Но въпреки това споменът за «бащиното огнище» и «първото либе» излъчва топло, меко сияние. Жива е радостта от наскоро изпитаната първа обич и светлият образ на любимото момиче е пресъздаден в стихотворението с неповторимо очарование.

«На прощаване» е изповед-монолог. Миналото и настоящето на бунтовника-емигрант, борец «за правда и за свобода», са разкрити, както видяхме, с автобиографична точност; героят предусеща и бъдещето. В центъра на поетовото внимание са не толкова външните факти и обстоятелства, колкото психологическите състояния. Животът на прокудените народни синове буди чувство за физическа тежест и някакво зрително усещане за черни, мрачни тонове:

Таз турска *черна* прокуда,
дето нас млади пропъди[111]
по тази *тежка* чужбина —
да ходим да се скитаме
немили, клети, недраги!

Два образа изпълват съзнанието на емигранта-революционер, осмислят неговия скитнически живот: образът на родината и образът-картина на въоръжената борба. Споменът за бащиното огнище, за любимата е мъчително сладък и скъп, но трагичен. Цветовата гама е отново тъмна, приглушена. Любимото момиче има «тиха усмивка», «скрѣбно сърце». . . Образът на поробената родина идва от миналото, но е съвсем жив, той е непрестанен зов за помощ, вик на надежда и очакване. Вторият образ идва от бъдещето — образът-картина на въо-

[111] В първата ред.: Таз турска черна прокуда,
дето нас млади *прокуди*. . .

Със замяната на «прокуди» с «пропъди» Ботев е избягнал досадното повторение.

ръжената борба. Той въпреки предчувствието е изпълнен с тишината на очакването, със светлина:

. . . че може млад да загина,
ах, утре като премина
през тиха, бяла Дунава!

Нататък този образ-картина става динамичен, раздвижен:

Аз вече пушка нарамих
и на глас тичам народен[112]
срещу врага си безверни.
Там аз за мило, за драго,
за теб, за баща, за братя —
за него ще се заловя,
пък. . . каквото сабя покаже
и честта, майко, юнашка![113]

Поетът рисува образи и картини с голяма изобразителна мощ, с виждането на живописец.[114] Душевните състояния той разкрива с проникновението на истински сърцевед. Несъмнено и тук, както в «Майце си» и в «Хайдути», психологическата дълбочина на преживяванията, богатството и нюансите на чувствата отделят Ботевата творба от народнопесенните образци, от атмосферата на народната поезия.[115]

Съществува своеобразна приемствена връзка между първата Ботева песен — «Майце си», и стихотворението «На прощаване». И двете са искрени послания до майката на героя, изповед, отправена до

---

[112] В първата ред: И на глас тичам *свободен*. . .

Героят се отзовава на гласа, на зова за освобождение, а този зов идва от поробения, изстрадал народ, именно на *народния глас за свобода* откликва лиричният герой. Така мисълта се изяснява или по-точно изразът става адекватен на мисълта. Промяната има смислово-идейна насоченост — подчертава се народният характер на борбата за свобода. Възможно е и друго тълкуване на стиха «и на глас тичам свободен» — свободен глас, който идва отдалече, от друга страна, глас на свободни хора.

[113] М. ЧОЛАКОВА в статията си «За една запетайка в Ботевото «На прощаване» твърди, че втората запетайка в стиха «и честта, майко, юнашка» е излишна, т. е. че определението «юнашка» се отнася към «майко», а не към «честта»: «и честта, майко юнашка». Аргументите на авторката са неубедителни. (В. «Мир», XL, бр. 10180 от 23. VI. 1934.)

[114] «Малката песен е една драма — пише д-р К ръстев, — подобна на която не е написана втора на езика ни: всичко в нея е движение от начало до край, движение външно и вътрешно, душевно. . . Ботйов е създал моменти на върховна красота — поезията на раздялата или лудата радост от *едната* мисъл за благополучен край — и редом с тях — поезията на смъртта, както само велики екстатици между поетите са били способни да я преживеят и да я възсъздадат.» (В. МИРОЛЮБОВ [Д-р КРЪСТЕВ], Художествените мотиви у Ботйова. — Сп. «Мисъл», XVII, 1910, кн. 1, стр. 11, 4.)

[115] Вж. П. ЗАРЕВ, Христо Ботев, С., 1963, стр. 139—141.

най-близкото, най-скъпото същество, което всичко разбира и всичко прощава.[116] Близостта между двете творби не изключва, а предполага съществени различия. Приемствеността означава развитие. Различен е преди всичко лиричният герой. Юношата, неразбран от средата си, самотен, разкъсан от противоречия, изпаднал в тежка вътрешна криза, е намерил своя път, своето място в живота. Заедно с неговия образ естествено и неусетно се изменя и образът на майката. И в «На прощаване», както и в «Майце си», майката мълчаливо слуша, страда, разбира своя син, но тук нейният образ е по-активен, разкрит е в движение и развитие. Той отразява търсенията и поривите на лиричния герой.

Различията се чувствуват още в първите стихове. «Майце си» започваше с риторичен по същество въпрос, който въвежда в елегичната атмосфера на творбата. Народнопесенният мотив за силата на майчините клетви е мотив старинен, статичен по своята трайност и неизменяемост във времето, изразен с песенна протяжност. В цялата елегия обръщението към майката е едно и също: народностното, ласкаво обръщение «мале». Образът на майката, обвеян с топлота и страдание, е също единен и в известен смисъл статичен. Майката е пасивен слушател, престрадала, всеразбираща майка-изповедник.

В «На прощаване» поетът се обръща много често към майката: «Не плачи, майко, не тъжи». . . «Хайдутин, майко, бунтовник». . . «Но кълни, майко, проклинай». . . На всеки 4—5 стиха има по едно пряко обръщение към нея (25 обръщения в 130-те стиха на стихотворението). Тези повторения отново отвеждат към народната песен и нейното въздействие върху Ботевата поезия.[117] Те, както в народната песен, от една страна, засилват впечатлението за изповедност и топлота, а, от друга страна, подчертават естествената вътрешна напевност, вълнообразната интонационна музикалност на речта. Наред с тези общи функции честото обръщане към майката изпълнява и определена смислова и емоционална роля. Обикновено всяка композиционна единица в стихотворението започва със стих, който съдържа обръщението към майката: «Не плачи, майко, не тъжи. . .», «Но кълн-

---

[116] «Никой български поет — пише БОЯН ПЕНЕВ — не е изразил тъй трогателно, не е възсъздал тъй вдъхновено обичта към майката, както Ботев в «Майце си» и «На прощаване». («Христо Ботев», предговор към: Христо Ботев, Стихотворения, С., 1931, стр. 17.)

[117] Като съпоставя известната народна песен «Не жали, майко, не тъжи» от сборника на Шапкарев с «На прощаване», М. АРНАУДОВ изтъква, че Ботев непременно е знаел тази песен, че «приликата достига едва ли не до пълна идентичност». «И все пак — пише Арнаудов — печатът на Ботевия оригиналитет е поставен, като е спазен напълно народният дух. . .» (М. АРНАУДОВ, Ботев и народната поезия. — В. «Студентска трибуна», I, 1927, бр. 6.) Вж. също ИВ. БУРИН, Ботев и народният поетичен гений, С., 1954, стр. 103—114.

ни, майко, проклинай. . .», «Аз зная, майко, мил съм ти. . .» и т. н. Вътрешното вълнение на поета се проявява в начина, по който той се обръща към майката. Сдържаността, спокойствието на емоционалния поток в «На прощаване» са само привидни. Силата на чувствата разкъсва привидното спокойствие. Бурна радост, борческа готовност, обич и възхищение преливат в стиха «Ах, мале — майко юнашка!». От ласкавото, народно «мале», от повторението «мале — майко» и епитета «юнашка» — «майко юнашка», бликат нежност, гордост, щастие, вътрешно тържество.

Друг емоционален оттенък има обръщението:

А ти 'га чуеш, *майно лъо*,
че куршум пропей над село. . .

То изразява своеобразна строгост, «подготвя» следващите стихове, изпълнени с твърдост и героична жертвоготовност.

Всяко изменение в обръщението към майката е осмислено и емоционално оцветено:

Ако ли, мале, майно ле,
жив и здрав стигна до село. . .
. . . . . .
О, тогаз, майко юнашка!. . .

Поетът като че ли изпитва «непреодолима нужда от общуване» — характерна особеност на Ботевата поезия, по-късно «ярко изявена и в поезията на Вапцаров». Осъзнал се като отделна личност, поетът «се е отделил вече от общността. Откъсването е болезнено. Чувството за самота, до което то води, е мъчително, защото това не е гордата самота на романтиците, преминали вече през школата на отчуждението на барока и псевдокласицизма. . . За разлика от романтиците Ботев вярва, че може да бъде разбран, и настойчиво иска от своята майка, брат, любима да се издигнат до неговата висота. Той не е свикнал със самотата. Тя е за него непоносима, както непоносима ще се окаже по-късно за Яворов. Поетът води с най-близките си горещ, трескав разговор. . .»[118] Поел пътя на борбата за национално и социално освобождение на своя народ, борба на живот и смърт, той се стреми да издигне до себе си най-скъпото си същество — майката. Героят започва своята «изповед» спокойно и категорично:

Не плачи, майко, не тъжи,
че станах ази хайдутин. . .

и продължава да внушава, да изисква: «Но кълни, майко, проклинай. . .» Майката вече не е само «любов и вяра», топла прегръдка, по-

[118] В. СМОХОВСКА-ПЕТРОВА, Ботев и народната песен. — Сп. «Септември», XXV, 1972, кн. 8, стр. 190—191.

следна утеха. Тя е и приятел, тя е съпричастна на бунтовното дело на воя син дори само затова, че той е нейна кръв и плът:

Но кажи какво да правя,
кат си ме, майко, родила[119]
със сърце мъжко, юнашко. . .

И тя, неговата майка, е изпълнена със сдържана гордост, че е родила син-герой. . . Издигнал я до себе си, лиричният герой иска от нея най-трудното, най-голямото — да понесе твърдо вестта за неговата смърт и да предаде завета му на невръстните братя, но. . . веднага разбира, че поставя непосилно бреме върху нейните измъчени плещи. Със синовна нежност и загриженост той допуска:

Ако ли, майко, не можеш
от милост и туй да сториш. . .

Голямата трагедия на майката, загубила своя първороден син, е едва загатната, но тя звучи пълно, дълбоко:

Тъжно щеш, майко, да гледаш
ти на туй хоро весело,
и като срещнеш погледа
на мойто либе хубаво,
дълбоко ще ми въздъхнат
две сърца мили за мене —
нейното, майко, и твойто!
И две щат сълзи да капнат[120]
на стари гърди и млади. . .

Героят не устоява на изкушението да потисне предчувствието и да нарисува картината на победата. В щастливото завръщане майката ще бъде отново до рамото на своя син и заедно с него ще произнесе неговите заветни думи — неговата клетва в живота и в смъртта:

. . . Ела ме, майко, прегърни
и в красно чело целуни —
красно с две думи заветни:
Свобода и смърт юнашка!

Ботев обича контрастите, титаничните, полюсни чувства и преживявания. След силната, мъжествена скръб идва опиянението от радостта на победата.

---

[119] В първата ред.: «Га ма си, майко, родила. . .»

[120] Голямо е богатството на бъдни глаголни форми в Ботевата поезия и конкретно в «На прощаване»: «щеш да гледаш», «щат да капнат», «щат да видят». . . Ботев е предпочел «по-тежки» бъдещи форми заради «особения народен оцвет». Той приближава езика «до простонародната българска реч»; тези форми имат по-голяма сила и «в тоническо отношение». (Вж. Н. КОСТОВ, Бъдни глаголни форми у Ботйова. — Сп. «Българска реч», XIV, 1940, кн. 7, стр. 250.

Но. . . мечтите са далечни, а настоящето иска дела, иска трезвост, мъдрост и голяма душевна сила.

Пък тогаз. . . майко, прощавай!
Ти, либе, не ме забравяй!
Дружина тръгва, отива,
пътят е страшен, но славен:
аз може млад да загина. . .
Но. . . стига ми тая награда —
да каже нявга народът:
умря сиромах за правда,
за правда и за свобода. . .

С тези последни стихове поетът доизвайва психологически вярно и вглъбено образите на майката и на лиричния герой — образи, изпълнени с благородство, сила и чистота.

В «На прощаване» Ботев съчетава топлия лиризъм с богатата, раздвижена «събитийност», действеност. Разговорно-изповедната интонация не изключва непрестанната смяна на картини и образи, динамиката на поетичния поток. Картините се сменят бързо, те са поразително живи и релефни. Формален носител на движението в Ботевата поезия е глаголната система.[121] Повишената «сказуемност» несъмнено е проява на динамичната и плътна авторова мисъл. В стихотворението се срещат много повелителни глаголни форми.[122] Те придават особена ботевска енергия, устрем и сила на поетичната мисъл. Те допринасят за героичното звучене на творбата. А често срещаните описателни глаголни форми, остатъци от стария инфинитив, засилват епичната широта:

Кажи им, майко, *да помнят*,
да помнят, мене *да търсят*. . .
. . . . . .
Но туй щат братя *да видят*. . . [123]
. . . . . .
. . . силно *да любят* и мразят. . .
Аз може млад *да загина*. . .
Но. . . стига ми тая награда —
да каже нявга народът. . .

[121] В 130-те стиха на «На прощаване» има 103 сказуемни форми. При това почти всички те изразяват някакво активно действие: не плачи, не тъжи, станах, оставих, да жалиш, кълни, проклинай, пропъди, да ходим, да се скитаме. . .

[122] От 103 сказуемни форми 22 са повелителни: не плачи, не тъжи, кълни, проклинай, кажи, излез, иди, разкажи, берете, късайте, плетете. . .

[123] Д-р К. КРЪСТЕВ, след като посочва някои своеволни текстологични «поправки» в изданието на Ботевите стихотворения от 1906 г., направени от Ив. Ст. Андрейчин, сам обеднява Ботевия текст, като «на няколко места» в песента въвежда «втората, по-кратка и общоприета форма» за бъдеще време («но туй *ще* братя да видят» вместо Ботевото «но туй *щат* братя. . .»). (Христо Ботйов, Стихотворения. Автентично издание. . ., С., 1919, стр. 52—53.)

Героично, епично, лирично в «На прощаване» са във вътрешно единство. Ботев слива в единна сплав лиричната изповед пред майката с епичния «разказ» за съдбата на бореца за свобода и с неговата героична прослава. «. . .Каква епическа сила има в «На прощаване» — пише Ив. Вазов, — как покъртя, как хваща за сърцето! Само тая песен да беше написал Христо Ботев, само тя стигаше!. . .»[124] Картини, образи, чувства, преживявания са разкрити с изключителна пестеливост на средствата. Едно от недостигнатите чудеса на Ботевата поезия е нейната простота. Тя се изявява «в пълното отсъствие на всякаква декоративност, орнаментика, театрален жест, в изключителната близост на Ботевия език до говоримата реч, в емоционалните повторения, възклицания и обръщения. Тя е свързана с пестеливостта и строгостта на неговия израз.»[125]

Малко по количество са стилистичните художествени средства. Сравнително по-често Ботев използува метафоричното, преносно значение на някои глаголи — отново глаголната система е в «центъра» на стилистичната образност:

черни си очи *вдигнеше*
. . . . . .
в скръбно ги сърце *впиеше*;[126]
Там, дето баща и братя
черни *чернеят* за мене!. . .
А ти'га чуеш, майно льо,
че куршум *пропей* над село
. . . . . .
Със куршум да го *поздравят*,
а пък със сабя *помилват*. . .

---

[124] ИВ. ВАЗОВ, Христо Ботев. Критическа студия. — Сп. «Денница», II, 1891, кн. 7 и 8, стр. 323.

[125] В. СМОХОВСКА-ПЕТРОВА, Ботев и народната песен. — Сп. «Септември», XXV, 1972, кн. 8, стр. 198.

[126] В някои издания на Ботевите съчинения тези великолепни стихове са обезобразени:

черни си очи *вдигаше*
. . . . . .
в скръбно ги сърце *вливаше*.

Тези «подправки» на Ботевия текст предизвикват остра и заслужена реакция. «Тънкият нюанс на действие у Ботев—пише Г.ЦАНЕВ, — изразен с особената глаголна форма, е останал недоловен от Страшимирова, който употребява обикновено минало несвършено време.» («Подправки на Ботева». — Ботев лист, 18(31) май 1923.)

Три години по-късно АЛ. БАЛАБАНОВ също страстно осъжда Ботевите издатели: «Тук Ботйов е схванал и представил с непостигаема пластичност нещо тъй сърдечно, нещо тъй задушевно, нещо тъй топло — огънят на самата тъга е оживял и се движи в тия стихове. Такива образи са създавали само най-гениалните поети на всички времена и народи. И ето тъкмо тоя образ е обезо-

Като прибавим синекдохата

Та сърце, майко, не трае
да гледа турчин че бесней
над бащино ми огнище —

или кръговото сравнение «саби-змии», почти изчерпваме метафоричната образност на стихотворението.

Епитетите са малко на брой, но много точни и изразителни. Майката е «клета», «майка юнашка», синът носи сърце «мъжко, юнашко», песента за него е песен «юнашка», честта на бореца е пак «юнашка», бунтовниците-емигранти са «немили клети, недраги», либето — «мило, хубаво», «скръбно», с «черни очи», с «тиха усмивка», сърцата на майката и либето са «мили», сърцето на бореца — «скръбно»; животът на емигрантите, резултат на «тази турска черна прокуда», е живот в «тежка чужбина», врагът — «безверен», теглото на народа «сюрмашко»; «кървава ръка», «красно чело»; «тиха, бяла Дунава», «бяло ми месо», «черни ми кърви», «в земята, майко, черната. . .»[127] «Постоянният епитет в народната песен — дотогава един стилизиращ изобразителен елемент — постепенно и пред очите ни се налива с поетически

бразен!. . .» (Ботйов и ония, които го издават. — Вестник на вестниците, Ботев брой, бр. 30 от 2. VI. 1926 г.)

Съществуват и други опити да се «коригира» Ботев. Изказани са например противоположни мнения за стиховете:

бяло ми месо по скали. . .
черни ми кърви в земята. . .

като първият стих е предаван изяло в множествено число: «*бели ми меса* по скали. . .» Според ИВ. БУРИН «много думи в езика ни, употребени в множествено число, добиват двойно по-голяма сила»; в народната песен също се срещат «кърви» и «меса», «дадени в дълбока връзка». . . «Едва ли ще е бил способен Ботев— пише Бурин — на такова разкъсване на живата връзка между «меса» и «кърви», като употреби първата дума в единствено, втората — в множествено число.» И последният аргумент: в «Патриот» срещаме множествено число на същото съществително: «изяда си и месата». (Ботев и народният поетичен гений, С., 1954, стр. 111—112.) ИВ. ХАДЖОВ веднага възразява на Бурин (вж. Бележки върху най-новото издание на Ботевите стихотворения. — Сп. «Български език», VII, 1957, кн. 1, стр. 48—50.), а Г. ПОПИВАНОВ се опитва да обоснове схващането на Бурин с нови доводи. (Бележки за словните форми месо, меса и кърви в Ботевите стихотворения. — Сп. «Български език», VIII, 1958, кн. 2, стр. 161—162.)

Замяната на «бяло месо. . .» с «бели ми меса. . .» според нас няма и не може да има никакво оправдание. И в двете Ботеви редакции е «бяло ми месо...».

[127] Характерно е съотношението — в стихотворението има 103 сказуемни форми и 40 епитета. При това, както се вижда от посочените примери, много от епитетите се повтарят: юнашко, -а, -о — 6 пъти, клета, -и — 2 пъти, черна, -и, — 5 пъти, бяла, -и — 2 пъти, мил, -о, -и — 4 пъти, тиха — 2 пъти, скръбна, -о — 3 пъти, хубаво — 3 пъти.

сокове, носещи аромата на живата и свежа авторска субективност.»[128]

«Постоянният» епитет у Ботев е «изповед» на личен възторг, на лична болка, той носи в себе си частица от големия етичен свят на поета и поради това променя традиционното си звучене. В Ботевите епитети освен «биографичен елемент» личи «подчертано патриотично озвучаване» и «стремеж към социална характеристика».[129]

Характерна е графичната строгост в багрите, контрастната двуцветност — «бяло месо, черни кърви», «бяла Дунава, черна земя».[130] И същевременно съвсем определено усещане за оцветеност и яркост на картината, на образите и емоциите. Може би тук трябва да търсим тайната, чудото. Богатата мисъл, силните, добре нюансирани чувства, неповторимите образи и картини се осъществяват с аскетична строгост в средствата. Чрез една сполучливо намерена дума — станала за читателя най-подходящата, единствената, поетът разкрива образ или картина — частица от своя неповторим поетичен микросвят. «Има теми, които не можем да си представим разработени от художниците с многоцветните тонове на маслените бои или с нежните оттенъци на акварела. Те самите налагат да бъдат предадени чрез графиката. Имал е усет за това големият испански художник Гоя, когато е създавал прочутите си аквафорти от цикъла «Бедствията на войната»... Интуицията на голям поет-художник е подсказала и на Ботев, че с двата цвята — черния и белия, се предават с най-голяма сила страданието и мъката. . .»[131] Графичната линия на словото е чиста, точна, уверена. Всеки — и най-дребен наглед детайл във формата придобива решаващо значение. Простотата придава на поетичната форма своеобразна бистрота и изисканост. Образът на любимата е изваян в четири стиха с четири епитета, два глагола и един метафоричен образ:

Там, дето либе хубаво
черни си очи вдигнеше

---

[128] Б. НИЧЕВ, Очерк за поезията на Ботев. — Сп. «Септември», XVII, 1964, кн. 2, стр. 247.

[129] П. ЗАРЕВ, Христо Ботев, С., 1963, стр. 168—171.

[130] В своята статия «Черно и бяло» В. СМОХОВСКА-ПЕТРОВА пише: «С изключение на епитетите «зелена» — употребен за тревата в стихотворението «Хаджи Димитър», и «златни» — за лъвовете върху шапките на хайдутите («На прощаване»), в Ботевата поезия съществуват само два цвята: черният и белият . . . Епитетът «черен» се среща в стихотворенията на Ботев на 12 места. . . Бялата багра се явява по някой път като контрастна багра — за да направи черната още по-интензивно черна. . . Почти пълното отсъствие на други багри в палитрата на поета освен черната и бялата разкрива особеност на поетическото виждане на Ботев. . .» (Сп. «Пламък», V, 1961, кн. 6, стр. 74—75.)

[131] В. СМОХОВСКА-ПЕТРОВА, Черно и бяло. — Сп. «Пламък», V, 1961, кн. 6, стр. 75.

и с оназ тиха усмивка
в скръбно ги сърце впиеше.[132]

«. . .Само у най-големите, само у истински гениалните световни, древни и съвременни поети — пише Тодор Павлов — съм срещал куплети, които да представят от себе си такова съвършено единство от поетическа образност, идейност, дълбока емоционалност и непреодолима естетическа сила на внушение. . .»[133]

Любимата е «хубава», с «черни очи» и «тиха усмивка». Портретът не е статичен, не е и външен. Тихата усмивка разкрива нещо от душевния свят на девойката, а погледът, неговото движение — сведените очи се вдигат, за да се впият в скръбното сърце на любимия — завършва портрета на момичето, от който лъхат планинска свежест и обаяние.[134]

В края на стихотворението образът на любимата отново се появява, за да се усети още по-силно възторгът от победата и заедно с любовното чувство да се превърне в сдържано, овладяно опиянение:

А аз ще либе прегърна [135]
с кървава ръка през рамо,
да чуй то сърце юнашко
как тупа сърце, играе;
плача му да спра с целувка,
сълзи му с уста да глътна. . .
Пък тогаз. . .[136]

---

[132] «С няколко стиха само — пише Б. ПЕНЕВ — Ботев съумява да разкрие болката и сладостта на своята любов. . . Всяка дума е изживяна. Казаното за друг един поет може да се повтори за Ботева: като че ли тук всички употребени от поета думи са създадени, за да бъдат написани тия четири стиха на любовна изповед.» («Христо Ботев», предговор към: Христо Ботев, Стихотворения, С., 1931, стр. 19—20.)

[133] Т. ПАВЛОВ, Христо Ботев, С., 1940, стр. 16.

[134] «Любимата от «На прощаване» — правдиво отбелязва П. ЗАРЕВ — с найнежната си преданост е героична участница в битката за свобода. Нейното интимно страдание, нейната сдържана героика нямат нищо равно на себе си.» Неприемлива за нас обаче е аналогията, която авторът прави между Ботевото либе и образа на Антигона. (Христо Ботев, С., 1963, стр. 143—144.)

[135] В първата ред.: «И аз ще либе прегърна...»Чрез противопоставителния съюз поетът отделя срещата на майката със сина-победител от срещата на сина с неговата любима.

[136] В първата ред.: Плача му да спра с целувка,
сълзите с уста да глътна. . .
И тогаз. . .

Ботев е предпочел да повтори притежателното местоимение, за да подчертае с наблягането на «притежанието» — «сълзи му», т. е. нейните сълзи — своята нежност към любимата. Замяната на «И» с «Пък» в следващия стих засилва разговорната интонация и същевременно изиграва определена «разделителна» роля, подготвя коренната промяна в настроението.

Тук ще посочим още няколко съществени изменения: «На мойте братя *пре-*

«На прощаване» е интересен пример за приемствената връзка между Ботевата поезия и някои творби на българската литература, създадени по-рано. През 50-те години на века бащата на нашата национална революция Г. Раковски публикува своя «Предвестник Горскаго пътника» (1856), а по-късно и бележитата си поема «Горски пътник» (1857)— произведения,които са имали изключителна популярност и са оказали силно влияние както върху съвременниците, така и върху следващите поколения революционери и творци. Ботев несъмнено високо е ценил голямото дело на Раковски и е познавал основно неговото творчество. Раковски му е бил близък преди всичко с революционната си идеология. Своето възторжено отношение към неговите идеи и революционно дело Ботев изразява неведнъж в публицистиката и в писмата си. В поезията му също има преки доказателства за творчески контакти с поетическото дело на Раковски.[137] Определена приемствена връзка съществува между Ботевото «На прощаване в 1868 г.» и «Отлъчие от България еднаго разпаленаго родолюбца българина лято 1853» на Раковски. Героят на Раковски тръгва на път —

мили» от първата ред. става във втората «На мойте братя *невръстни*». В случая Ботев сполучливо заменя изкуствената, остаряла форма «премили» с живия, колоритен епитет «невръстни». «*Та да* ми найдат пушката» от първата ред. става във втората «*Дано* ми найдат пушката». Засилен е моментът на неувереност и на надежда същевременно, който придава нов оттенък на мисълта, прави я поправдива. В първата ред. на стихотворението липсва стихът «Как тупа сърце, играе» — вероятно случайно пропуснат при отпечатването на стихотворението:

. . . Да чуй то сърце юнашко,
как тупа сърце, играе;
плачът му да спра с целувка. . .

ИВ. ХАДЖОВ допуска, че стихът е написан за втората редакция на стихотворението, като се позовава на пунктуацията. Аргументите му обаче не са достатъчни, за да докажат подобно твърдение. (Стихотворенията на Ботева. Поправки и преработки, т. I, С., 1947, стр. 76—77.)

[137] Тези контакти бяха забелязани от нашата литературна наука отдавна: вж напр. ИВ. ХАДЖОВ, «Ботев и Раковски» и «Образът на хайдутина у Ботева и Раковски». — Сп. «Златорог», XVI, 1935, кн. 3, стр. 106—110, и кн. 6, стр. 245—256; П. ДИНЕКОВ, Раковски и «Горски пътник», — Горски пътник, С., 1938, стр. XXI—XXII, и Раковски и «Предвестник Горскаго пътника». — Г. С. Раковски, Предвестник на «Горски пътник», С., 1938, стр. 12—14; Д. ОСИНИН, Раковски и Ботев. — Сп. «Просвета», VIII, 1942, ки. 2, стр. 74—85; АЛ. БУРМОВ, Коментар към: Христо Ботев, Стихотворения, С., 1946, стр. 68—69, 125—126; КР. ГЕНОВ, Поетическо влияние на Раковски върху Ботев. — Българска литература, Основни въпроси, II, С., 1947, стр. 124, 152. (ИВ. ХАДЖОВ критикува тази статия на Кр. Генов в книгата си «Стихотворенията на Ботева», т. II, С., 1948, стр. 34—38.) Според КР. ГЕНОВ Г. С. Раковски «става на родна почва пръв учител и вдъхновител на най-големия български революционен поет-романтик Хр. Ботев». (От Паисий до Ботев, С., 1967, стр. 284—313.) Вж. също П. ДИНЕКОВ, Поезията на Христо Ботев. — Възрожденски писатели, С., 1962, стр. 316—317.

да воюва за освобождението на отечеството си. Той се прощава със своята майка и разкрива мотивите на решението си. Могат да се направят ред асоциации между началните строфи на «Отлъчието» на Раковски и Ботевото «прощаване» с майката. Още по-близки са аналогиите между «На прощаване» и последните строфи на «Отлъчие». Героят на Раковски жадува «за вяра храборно да умра и за свобода». Той с вълнение се обръща към майка си:

Аз зная, майко, оставаш неутешна,
но богу се моли победа да нам даде. . .

Той иска от майката да издири гроба му и да постави паметник със златен надпис.

Някои Ботеви стихове звучат като реминисценции:

Умря сиромах за правда,
за правда и за свобода. . .
(за вяра храборно да умра и за свобода. . .
за вяра и за свобода погина славен!)[138]

Приликата между тези стихове е голяма и безспорна, но и от тях ясно личи значителният път, извървян от Ботев и в идейно, и в художествено отношение. Но когато се говори за цялостно творческо влияние посочването на близост между отделни стихове или строфи е недостатъчно, може да доведе до едностранчиви, неверни изводи.

Творческата връзка между Раковски и Ботев, схваната по-широко, се свежда, от една страна, до идейно-тематична приемственост, а, от друга — до характерните и за двамата поети елементи на романтична идеализация и на публицистичен борчески патос, които произтичат от близост в техния емоционален свят. В своята естетическа същност обаче поезията на Ботев е ново явление. Различията между поетическия свят на двамата творци са големи. Те засягат основни въпроси на художественото виждане и претворяване на света. Не трябва да се забравя и огромната разлика в творческите възможности на Ботев и Раковски.

В първата част на «Горски пътник» израства образът на Войводата — герой на поемата. Той се появява на блестящия фон на пролетната картина:

---

[138] Или:

. . . как тупа сърце, играе
(пламти възторгно кръв моя, играе);
Не плачи, майко, не тъжи. . .
че може млад да загина. . .
Ако ти кажат, че ази
паднал съм с куршум пронизан,
и тогаз, майко, не плачи. . .
(Когда ти чуеш да съм погинал,
да не плачеш, майко, ни да ридаеш. . .)

12 ГЕОРГИ РАКОВСКИ

13 ХАДЖИ ДИМИТЪР

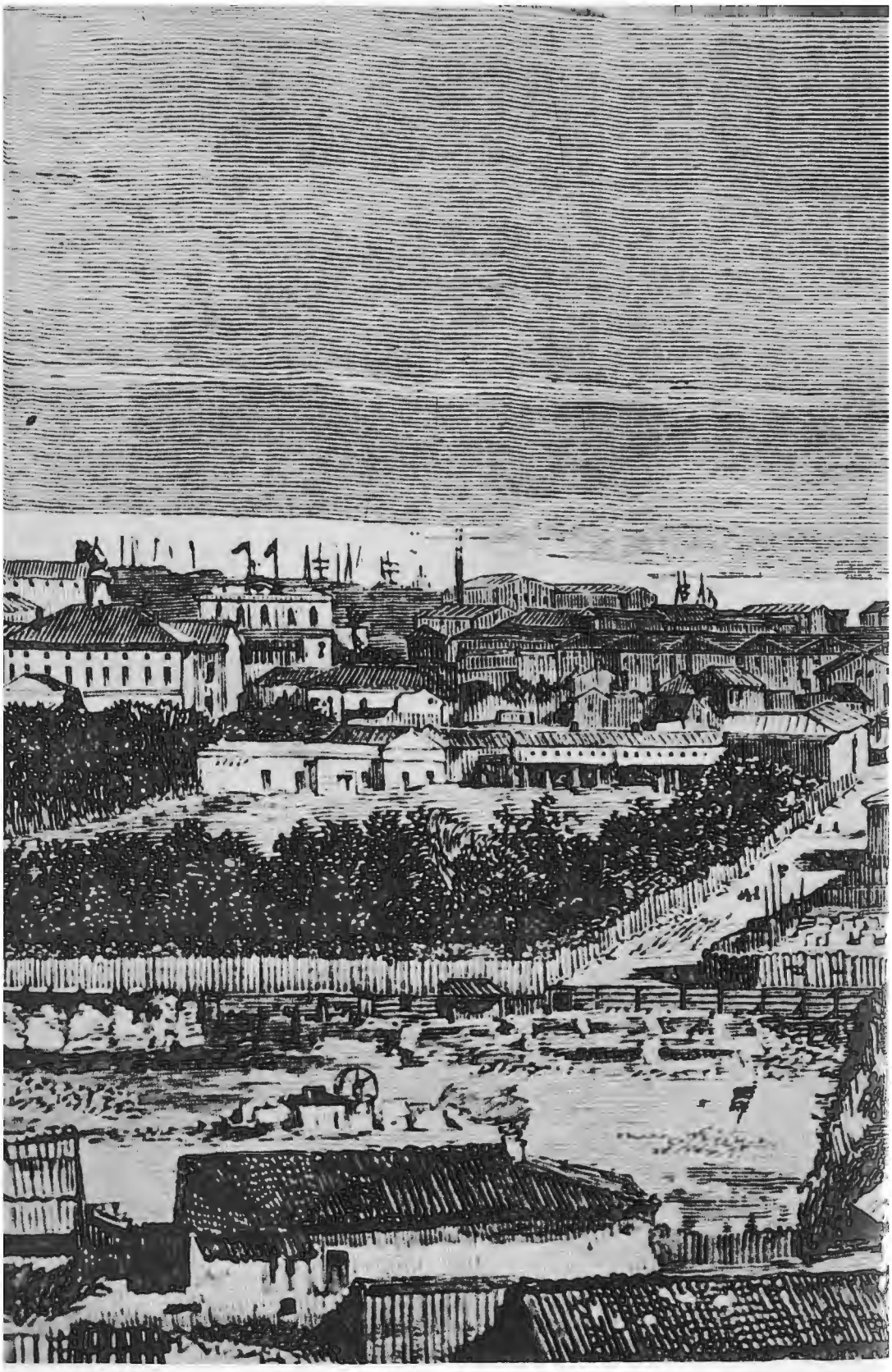

◁ 15 СРАЖЕНИЕ НА ЧЕТАТА НА ХАДЖИ ДИМИТЪР И СТЕФАН КАРАДЖА

16 ИЗГЛЕД ОТ ГАЛАЦ

17 ПОСВЕЩЕНИЕ, С КОЕТО БОТЕВ ПОДАРЯВА СНИМКАТА СИ ▷
ОТ 1875 Г. НА ВЕЛИКО ПОПОВ

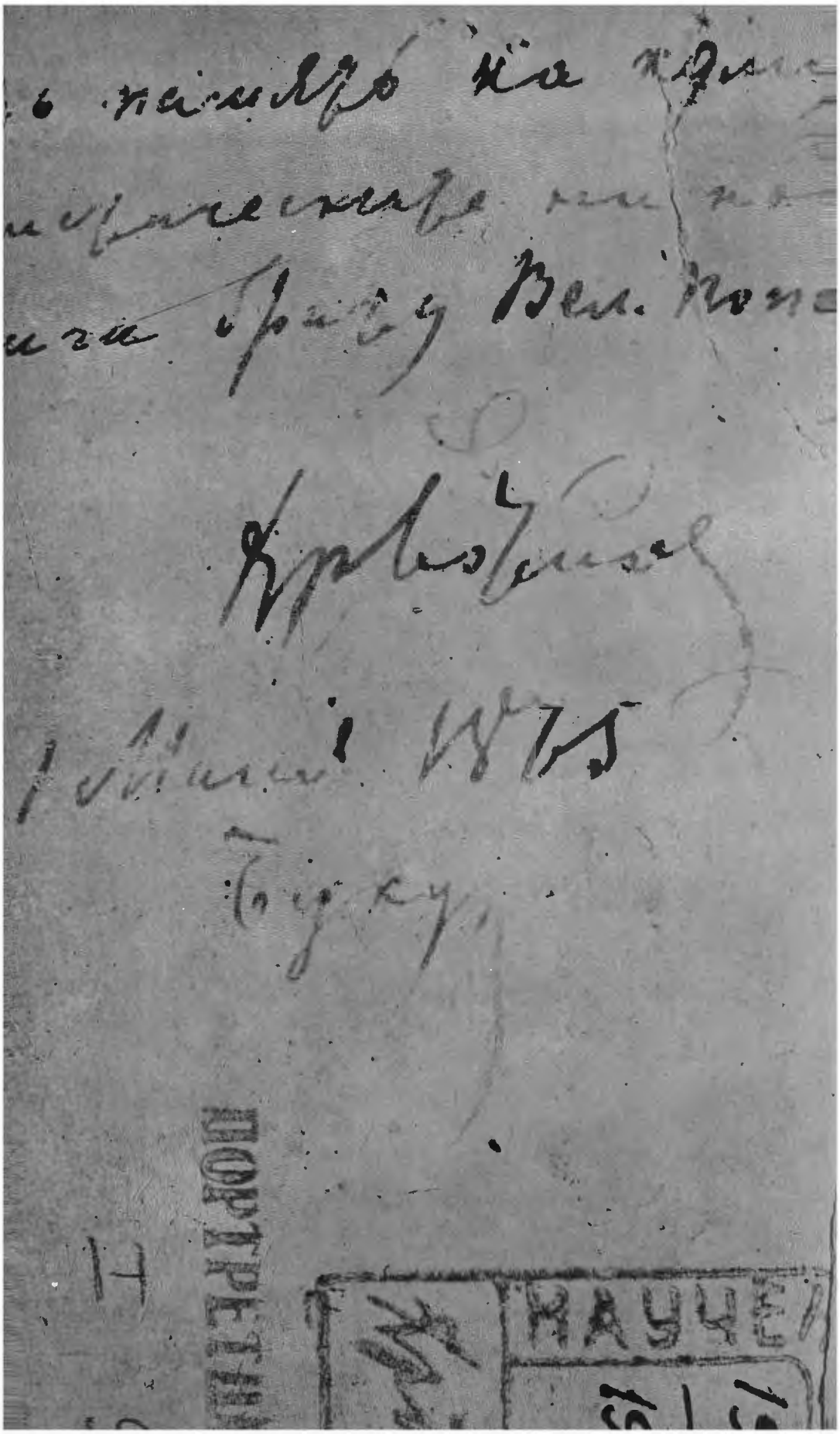
НАУЧЕ

Весела красна пролет беше
с цветя благоуханна всешарна. . .

Все така разточително са описани «кристаловидните горски потоци», «меките, цветни равни полянки», ружите, пеперудите, сладкогласните славеи мили. . . Всред този пищен декор с една прибавка — морето, се явява войводата със своите «високи» мисли:

Край море стои разпален
. . . . . .
българин един млад войвода.

С известна преднамерена поза, с приповдигната декларативност започва монологът на войводата. Самият монолог е интересна смесица от публицистична изява на възгледите на героя, романтическа идеализация на хайдушкия бит и родната природа с елементи на сантиментализъм. Тук за пръв път в поемата се чувствува влиянието на народната песен. Народнопесенното влияние е още един мост, който свързва в единна традиция поезията на Раковски и Ботев:

Хой, обичам в гора да ходя
с вярна, сговорна, мила дружина;
млади юнаци славно да водя. . .

Тези образи и форми у Раковски, пропити с народнопесенен дух, са особено близки до Ботевата поезия.[139] Народнопесенните веяния обаче в «Горски пътник» често са заглушени от индивидуалните «изяви» на автора. Неговата мисъл е обстоятелствена, усложнена, със склонност към помпозност и приповдигнатост. Имаме пред вид особеностите на поетичната мисъл, а не слабостите в езика на Раковски или погрешните му езикови теории, отразили се неблагоприятно върху неговото творчество.[140]

В поезията на Раковски преобладава романтическото виждане. Романтическо е отношението му към историческото минало, към родната природа; с романтически средства той гради образите на своите герои. През романтически ъгъл пречупва някой митологически и баладични влияния. Романтическото виждане неведнъж придобива сан-

[139] Ето някои характерни епитети, които срещаме в поемата на Раковски: «сивий сокол, юнашка птичица», «мила сестрица», «студни извори», «песни юнашки», «ясни звезди», «дружина вярна, сговорна», «меден кавал», «млади момци», «лични юнаци», «клетва юнашка», «светла зора», «тъмни тъмници», «тежки окови», «ясна зорница» и др.

[140] Раковски в пълна противоположност на народната песен и на Ботевата поезия претрупва мисълта с много определения. Наред със заетите образи и епитети от народната песен той проявява слабост към книжни, изкуствени епитети («златобуздани коне», «румена, лепопрозрачная краска», «високопарни птици соколи». . .).

тиментални акценти. Народнопесенното влияние в поемата на Раковски си остава външно.

За разлика от Раковски Ботев, както вече посочихме, дълбоко асимилира и претворява народнопесенното въздействие. Народнопесенната форма — размерът на стиха, лексиката, постоянните епитети и други стилистични похвати — става негова, лична, служи на неговата идейно-художествена концепция. В Ботевите стихотворения няма изкуствена романтическа приповдигнатост, преднамерено сгъстяване на багрите, сантиментални емоции. В «На прощаване» лиричният герой изповядва своите преживявания с респектираща вътрешна сдържаност. Силата на неговите чувства е внушена чрез най-точната и най-подходяща дума и граматическа форма. Емоционалният и мисловният поток са развълнувани и «накъсани». Пред емоционално-словесното изобилие и претрупаност поетът предпочита недоизказването — графически изразено с многоточие:

И две щат сълзи да капнат
на стари гърди и млади. . .
. . . . . .
Като брата[141] си ще станат
силно да любят и мразят. . .
. . . . . .
. . . сълзи му с уста да глътна. . .
Пък тогаз. . ., майко, прощавай!
. . . . . .
Аз може млад да загина. . .
Но. . . стига ми тая награда. . .[142]

Ботев е поет на трагичните преживявания, поет с могъща емоционалност. Толкова повече поразява овладяната сила на чувствата:

Ти излез, майко, послушай[143]
със мойте братя невръстни

---

[141] В първата ред.: «Като *батя* си. . .» По-съществен в случая от звуковия ефект, за който допринася повторението

Но туй щат *братя* да видят,
та кога, майко, пораснат,
като *брата* си ще станат —
силно да любят и мразят!. . . —

е смисловият акцент: цитираните стихове бележат възлов момент в идейното съдържание на стихотворението. В тях е изразен заветът на борeца към неговите приемници — «силно да любят и мразят». Интимната, делнично-битова форма «батьо» — «батя си» не им подхожда.

[142] В първата ред.: «Но стига ми *тази* награда.»

[143] В първата ред.: «Ти излез, майко, *та слушай*».

С тази промяна Ботев нюансира мисълта по посока на жизнената правдивост. Измъчената, отрудена майка ще излезе на веселото хоро да *послуша* песента за своя син-герой, за да се върне скоро пак към нерадостното си ежедневие.

моята песен юнашка —
защо и как съм загинал
и какви думи издумал
пред смъртта и пред дружина. . .

Страшно е това спокойствие. Дори когато чувството е неудържимо силно, то никога не е изразено многословно, декларативно, както често е у Раковски, а пределно лаконично: с едно обръщение: «Ако ли, *мале, майно ле* . . .» с повторения, събрали в себе си целия възторг и радост от живота и победата:

жив и *здрав* стигна до село,
жив и *здрав* с байрак във ръка,
под *байрак* лични юнаци. . .

с една инверсия: «с левове златни на чело», с едно възклицание: «О, тогаз, майко юнашка! О, либе мило, хубаво!». . . Чувството, колкото и силно да е, нито за момент не загубва своята благородна сдържаност. Стихът е все така ясен и чист. Тази негова простота не може да бъде заета направо от народната поезия, нито може да бъде нейна стилизация, защото влиянието на народната песен е дълбоко асимилирано, за да се превърне в същностна особеност на Ботевото поетическо виждане, в неотменна черта на неговия стил.

Ако романтичните чувства и риторичната приповдигнатост отдалечават творчеството на Раковски от Ботевата поезия, то други страни и прояви укрепват приемствената връзка между тях. В «Горски пътник» се срещат елементи на публицистично мислене, което на места кристализира в политически сентенции и лозунги. Сентенцията, афоризмите са характерни и за Ботевото поетическо мислене. Достатъчно е да припомним финалните стихове на «Отлъчие от България». . . и на Ботевото «На прощаване», които изразяват най-синтетично основната мисъл на творбите, тяхното идейно ядро.

На гроба на загиналия народен син — герой на Раковски — ще има надпис:

«За вяра и за свобода погина славен!»

Единствената награда за Ботевия бунтовник от «На прощаване» е:

. . . да каже нявга народът:
умря сиромах за правда,
за правда и за свобода. . .

«На прощаване» е една от най-популярните Ботеви песни. Тя става известна още преди Освобождението, пята е «скритом» по къщи и по дворове или далече нейде в полето заедно с бунтовните песни на Чинтулов. . . «Ботйовата песен «На прощаване» — пише К. Бозвелиев — за първи път ми стана известна в Казанлък през есента на 1875 г. Пеєше се тя от неграмотни моми, които я бяха научили по

слух. А това показваше, че тя доста от по-рано се е носила от ухо на ухо. . .»[144] Народът е възприемал «На прощаване» като народна песен.[145]

Различни варианти от забележителното Ботево стихотворение откриваме както в запазените ръкописни сборници от възрожденската епоха, така и в песнопойките, издавани непосредствено след Освобождението.

Не случайно именно тази Ботева творба се свързва с личността на В. Левски. Апостолът на свободата е преписал «На прощаване» в своя джебен бележник.[146] В преписа са допуснати някои изменения, вероятно неволни, и съкращения, от които личи, че Левски е знаел песента наизуст. Измененията са дребни и несъществени. Текстът на преписа е много близък до първата редакция на стихотворението, отпечатана в «Дума».[147]

С името на Левски се свързва още един препис в плевенския сборник-песнопойка, направен вероятно от Мих. А. Попов — син на Атанас Хинов — един от ръководителите на революционния комитет в Плевен.[148] Под този препис или по-точно вариант на песента е отбелязано «Изпета от В. Левски в 1870 г.»[149] Вместо заглавие е написано «Друга песен за бунтовниците». В същия плевенски сборник Ботевото стихотворение е преписано още два пъти, но вече по-късно, като текстът е взет от публикациите на песента.

«На прощаване» е било най-любима революционна творба и на учителите от Бяла черква. В техните сборници то е преписано шест пъти. Най-интересен е преписът на Бачо Киро. Всички тези варианти на песента (и от белочерковските сборници, и от плевенския сборник) се различават един от друг и същевременно имат нещо общо. И

---

[144] К. БОЗВЕЛИЕВ, Ботйовите песни след Освобождението. — Сборник статии за Христо Ботев. Жив е той. . ., С., 1940, стр. 10; вж. също Д. МИНЕВ, Втори ръкописен стихотворен сборник от 1877 г. — Известия на института «Ботев—Левски», кн. II, 1956, стр. 283—285.

[145] Ботевата творба е оказала и значително обратно влияние върху народната поезия. (Вж. Р. АНГЕЛОВА-ГЕОРГИЕВА, За народна свобода. Априлското въстание в българската народна поезия, С., 1961, стр. 225—231.)

[146] Вж. Д. Т. СТРАШИМИРОВ, Васил Левски, т. I, С., 1929, № 187, стр. 282—285.

[147] ИВ. УНДЖИЕВ, Васил Левски. Биография, С., 1967, стр. 114—115.

[148] Н. ЖЕЧЕВ, За един ръкописен сборник-песнопойка от 70-те години на XIX в. — Известия за Института за българска литература, кн. IX, 1960, стр. 285—292.

[149] Н. ЖЕЧЕВ не се усъмнява в достоверността на тази бележка: «. . . Текстът, който е пял Левски — пише той, — се явява по време преди първата печатна редакция. . .Твърде е вероятно «текстът» от песнопойката да е бил един от варинтите на Ботевото стихотворение, което Левски да е чул от Ботев и може би преписал за себе си. Възможно е също така цитираният текст Левски да е предавал по памет и в този случай несъмнено е внасял и свой личен елемент в съдържанието и композицията на песента.» (Пак там, стр. 290—291.)

тук се натъкваме на същите проблеми, които извика БачоКировият препис на «Майце си». В два белочерковски сборника «На прощаване» е преименувана на «Бунтовнишка песен», а в други два е озаглавена «Песен на едного юнака, когато се отделя от майка си на 1868 год.». Преписвачът Д. Георгиев е продължил стихотворението с четири стиха:

Вечна им памет на тия юнаци,
дето умряха в ръка с мъждраци;
ето — те стигнаха целта си —
нека наследят и в паметта си!

Подобен завършек поставя Хр. Иринчев: «Вечна им памет на тези юнаци, които измряха за мила свобода. Те стигнаха целта си, защото умряха за свобода, а ние не сме, защото сме живи още.» Тези редове са забележителен документ за психологията на революционната българска интелигенция на времето. Те говорят много и за непосредното и силно въздействие на Ботевата поезия. «На прощаване» е вълнувало най-интимния свят на скромните възрожденски учители и революционери, превръщало се е в своеобразна проверка на тяхното съвестта и на гражданската им съвест.

Сравнението между различните преписи и варианти и известния текст на Ботевото стихотворение би дало материал за специално изследване. Преписът от сборника на Бачо Киро например е значително съкратен и преработен. «Преправячът е имал известна ръководна мисъл. Той е изхвърлил всички ония места, които усложняват бунтовната идея, доближил е стихотворението до народната песен. . . Всичко е опростено и нагодено за сравнително по-елементарната психика на нашия селски интелигент. . .»[150] Дали измененията в преписа на Бачо Киро са резултат на «съзнателна преработка»[151] или са «последица от наизустен, позабравен текст»[152], е трудно да се реши категорично. Но дори Бачо Киро по памет да е възстановил стихотворението в своя сборник, какво от текста е съхранила паметта му и как го е съхранила — това също е интересно и показателно.[153]

---

[150] СТ. СТОЙКОВ, Христо Ботйов и неговите съвременници. — Сп. «Просвета», II, 1937, кн. 6, стр. 756, 757.

[151] Пак там, стр. 757.

[152] СТ. СТОЙКОВ, Поезията на Христо Ботев през погледа на неговите съвременници. — Сп. «Език и литература», IV, 1949, кн. 2, стр. 129.

[153] Възможна е и друга хипотеза, вече изразена от Н. ЖЕЧЕВ в цитираната погоре негова студия: може би в основата на преписите в различните сборници лежи най-ранен, пръв вариант на стихотворението, който Ботев не е отпечатал, но който се ползувал с широка известност. Отделни моменти от сравнението между преписа от 1870 г., «изпет от В. Левски», в плевенския сборник и преписа на Бачо Киро идват да подкрепят тази хипотеза. И в двата преписа има няколко стиха, съвсем еднакви или много близки, които не се срещат в Ботевите печатни редакции на стихотворението:

«На прощаване» е първото Ботево стихотворение, преведено на руски език в Одеса през 1877 г. Руският поет-народник В. Н. Памфилов го е превел съвсем свободно и го е подготвил за печат; за това говорят пояснителните бележки към стихотворението, дадени под линия.[154]

Голямата популярност и въздействие на тази безсмъртна Ботева песен не са случайни. В «На прощаване» е отразена цяла епоха от живота на емиграцията и народа. Стихотворението е изповед на една изключителна личност, изповед и завет към поколенията и проникновено прозрение в бъдещето. «На прощаване» се нарежда между най-хубавите творби на Ботев, жив пламък от горящото сърце на поета.

Христо Ботев пише своето «На прощаване в 1868 г.», както си спомня К. Тулешков, в българското кафене «Стара планина» в Браила, два дни не ял, а нощите прекарвал по пейките на кафенето. Към жестоката немотия се прибавя и боледуването му. В писмото си до Н. Геров от 21 септември 1868 г. поетът сам разкрива мрачната безизходност, в която се намира: «Аз по причина на боледуването си в Браила паднал съм в такава бедност, щото освен че съм останал гол и бос, но се нуждая даже и за насущния си хляб.»[155] И той напуска Браила и се завръща отново в румънската столица.

. . . дето нас млади прокуди
. . . . . .
да ходим голи и боси,
кахърни, гладни и жъдни
и от всичко ний призрени. . .

И по-нататък;

. . . и на глас тичам Свободен
под зелен Свилен пряпорец. . .

(Плевенски сборник)

В сборника на Бачо Киро има само едно незначително изменение в тези стихове: «. . . и от всички горко призрени».

[154] ЦВ. УНДЖИЕВА, Документи по Българското възраждане в съветските архиви. — Известия на Института за литература, кн. XII, 1962, стр. 123—124. Стихотворението е озаглавено «Прости». Първата бележка под линия към превода гласи: «На болгарском языке это стихотворение написано поэтом Ботевым в 1868 г. и затем стало настолько популярным, что сделалось любимой народной песней.»

Преводът е запазен в машинописен препис, който се намира в Централния архив за литература и изкуство в Москва (ф. 1308, оп. 1, ед. хр. 7).

[155] Из архивата на НАЙДЕН ГЕРОВ, т. I, С., 1911, стр. 41. Като отбелязва, че в Браила Ботев «не можа да постигне своята голяма цел», т. е. да следва, К. ТУЛЕШКОВ добавя: «Той достигна до едно твърде критическо положение. Бедният достигна щото нито дрехи имаше да се облече, не само това, а дори и насущният хляб не можеше да си найде» (Животоописанието на Христо Ботйова, стр. 12.)

V
Установяване в Румъния

УЧЕНИК В МЕДИЦИНСКОТО УЧИЛИЩЕ В БУКУРЕЩ. В БЕДСТВЕНО ПОЛОЖЕНИЕ. С ЛЕВСКИ В ЗАПУСТЯЛАТА ВЯТЪРНА МЕЛНИЦА. ОЧАКВАНЕ НА УЧИТЕЛСКО МЯСТО В БУКУРЕЩ. УЧИТЕЛ В АЛЕКСАНДРИЯ И ИЗМАИЛ. ПО ВЪПРОСА ЗА УЧАСТИЕТО МУ ВЪВ В. «ТЪПАН». БОРБИТЕ ОКОЛО СЪЗДАВАНЕТО НА БЪЛАРСКО КНИЖОВНО ДРУЖЕСТВО. НОВИ ТВОРБИ: «ДЕЛБА» И «ЕЛЕГИЯ». ДРУЖБАТА МУ С РУСКИТЕ РЕВОЛЮЦИОНЕРИ С. Г. НЕЧАЕВ И Н. Ф. МЕЛЕДИН. ВРЪЗКИ С ЧЛЕНОВЕ НА РЕВОЛЮЦИОННИТЕ КРЪЖОЦИ В ОДЕСА. ОСНОВАВАНЕ НА БЪЛГАРСКА КОМУНА В ГАЛАЦ. «СИМВОЛ-ВЕРУЮ НА БЪЛАРСКАТА КОМУНА».

През септември 1868 г., вероятно в самото начало на месеца, Ботев пристига в Букурещ заедно с театралната трупа на Д. Войников.

Правдиво и вълнуващо, с много характерни за времето подробности Киро Тулешков описва мястото и значението на любителската трупа на Войников в живота на българската емиграция в Румъния. Успехът на първите две Войникови пиеси «Стоян войвода» и «Райна княгиня», представени по няколко пъти в Браила, Галац и Букурещ, бил изключителен. На едно от представленията в Букурещ присъс-

твувал и князът на Румъния.[1] След представянето на първата пиеса на 29 януари 1866 г. К. Тулешков скърби, че нямал «и сянка от способност» да опише небивалия ентусиазъм на народа и да предаде с всички «подробности възхищението и моментално проявената народна гордост». А след представянето на «Райна княгиня» (10 и 17 април 1866 г.) той бележи: «Патриотизмът на българина. . .. който беше заспал, се стресна, но не само в Браила или Галац, а навред из цяла Румъния, даже и в България. Мога смело да кажа, че почти из цялата Румъния, там, дето имаше българи, когато се срещнат двама души, те почнуват най-напред разговора си с представлението и българското царство.»[2]

На 11 май 1868 г., в деня на празника на Кирил и Методий, театралната трупа на Д. Войников представя неговата нова драма «Покръщение на Преславския двор». В нея вече взема участие и Ботев, който от края на 1867 г. е в Браила. Успехът и на това представление не бил по-малък. «В тая драма — съобщава Киро Тулешков — Хр. Ботев взема участие и игра ролята на жреца Светолида», като «прие големи ръкоплескания от браилската публика за своето изкуство»[3]. Зах. Стоянов, за когото Ботев и на сцената «бил в апогея на своята поетическа фантазия и величие»[4], съобщава редица любопитни подробности за неговата игра, които обаче оставят впечатление на свободно авторово построение. Изключителните способности на Ботев са му позволявали да вникне дълбоко в даден сценичен образ и да го възсъздаде с голяма правдивост и сила на внушението.

В Букурещ театралната трупа не могла да изпълни своята програма. Обтегнатите отношения между Румъния и Турция след четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа принудили румънското правителство да забрани представленията. Войников заедно с трупата си се завърнал в Браила, а Ботев останал в Букурещ.

Простил се с надеждата, която браилчани подхранвали цяла година, да получи стипендия за следване в Прага, поетът-революцио-

---

[1] В. ВЕЛЧЕВ, Нови податки за живота и делото на Войникова. — Сп. «Роди. на», II, 1939, кн. 2, стр. 42—50. «Стоян войвода» е била издадена през 1866 г в Букурещ. За историята на тази първа драма на Войников вж. Б. ПЕНЕВ, История на новата българска литература, т.IV, ч. II, С., 1936, стр. 792—793. В Букурещ «Райна княгиня» е била представена на 17. V. 1866 г. в присъствието на Карл I, а «Стоян войвода» — на 27. V. 1866 г.

[2] Пак там, стр. 44, 46—47. Според К. Тулешков ролите били разграбени още в ръкопис. «Райна княгиня» е била най-често поставяна на сцената и имала най-голям успех. Претърпяла е три издания — в 1866, 1875 и 1881 г. (Б. ПЕНЕВ, История на новата българска литература, т. IV, ч. II, С., 1936, стр. 796.)

[3] К. ТУЛЕШКОВ, Животоописанието на Христо Ботйова, стр. 5.

[4] ЗАХ. СТОЯНОВ, Христо Ботйов, Русе, 1888, стр. 115.

нер не счита за нужно да се връща в Браила.[5] Въпреки тежкото си положение и в румънската столица той полага големи усилия да продължи своето образование. Тук Ботев се записва в националното медицинско училище.[6] Заявлението до директора на училището, в което младият поет изразява желанието си да усвои «медицинското изкуство», не е датирано, но вероятно е подадено в началото на септември. В писмото си до Н. Геров от 28 ноември 1868 г. Ботьо Петков, загрижен за сина си, му пише, че преди 5—6 дена получил от него писмо от 13 септември, в което му съобщава, че постъпил в медицинското училище, и го моли да пише «на Хр. Георгиев или на г-жа Елисавета да го подкрепят за първата година, защото средствата му били твърде малки»[7].

Направил избора си без желание, убедил се твърде скоро, че медицинските науки не отговарят на неговите интереси, неполучил никаква подкрепа и обезпокоен за здравето си, Ботев решава след около един месец да напусне училището. На 8 октомври 1868 г. той пише на Найден Геров, че съобщил на родителите си своето намерение да се прибере, тъй като изгубил вече всяка надежда да продължи образованието си. Лъган цяла година от браилчани, че ще го изпратят да следва в Прага, сега «здравето ми изисква — пише той — да напусна тукашното медицинско училище, кое аз избрах по неволя. . .»[8]

---

[5] В писмото си до Ив. Драсов от 22. IX. 1874 Ботев съобщава, че се бил поддал «на обещанията на знаменития патриот. . . Войникова», който щял да му издейства очакваната стипендия от сумите, завещани от Г. Петрович. (Христо Ботев, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 488.)

За критичното отношение на Ботев към книжовната дейност на Д. Войников, изразено по различни поводи, вж. Христо Ботев, Съчинения, т. I, редакция и коментар от Ал. Бурмов, С., 1948, стр. 355—356, 400.

[6] За историята на медицинското училище в Букурещ, което прераства в Медицински факултет, както и за професорите и студентите българи в него вж. П. КОНСТАНТИНЕСКУ-ЯШ, Българи учени в Румъния от времето на националноревюлюционните движения. Професори и студенти българи в Медицинския факултет в Букурещ от 1856 до 1878 г., — Известия на института «Христо Ботев», кн. I, С., 1954, стр. 82—96.

[7] Из архивата на НАЙДЕН ГЕРОВ, кн. I, С., 1911, стр. 36. П. КОНСТАНТИНЕСКУ-ЯШ пръв публикува заявлението на Ботев до директора на Медицинското училище в Букурещ. (Inscrierea lui Hristo Botev ca student al Facultăţii de medicină din Bucureşti. Studii Revistă de istorie şi filosofie, ăn 5, III, 1952, p. 213—214.) У нас в превод то бе обнародвано от ИВ. СТОЙЧЕВ. (За родното място на Христо Ботев. — Сп. «Исторически преглед», IX, 1953, кн. 5, стр. 622—625.) Румънският текст и точният му превод, снабден с подробен коментар, по-късно бяха публикувани от МИХ. ДИМИТРОВ и Н. ТРАЙКОВ. (Принос към биографията на Христо Ботев. — Известия на института «Ботев—Левски», кн. III, С., 1959, стр. 275—280.)

[8] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, 1971, стр. 483. Огорчението си от браилчани Ботев изразява в писмото си до Хр. Георгиев от 23. X. 1868 г.: «Днеш-

Ботев напуска медицинското училище не по-късно от средата на октомври. Проваля се и този негов последен опит да продължи ученето си. Съкровената му надежда да завърши «образованието си в някой университет — както сам се изразява — се разби[ва] като в камък подводен.»[9]

В същото писмо той моли Геров да го препоръча за учител в някоя община, като има пред вид Карловската или Старозагорската, които според сведенията му имали нужда от учител. Това решение на Ботев отразява неговата голяма загриженост за близките му в Калофер, дълбоките му и силни синовни чувства, будното и остро съзнание за отговорност към «семейството ни, което се надее да види помощ от мене»[10]. Малко по-късно той моли Хр. Георгиев за подкрепа: «. . .Срам ме е, добрий бай Христе, но длъжността към родителите ми, а особено към баща ми, който е по-горен за мене от баща, като ми е дал първоначалното образование, подбужда ме на това, а още повече като се надея, че Вий ще се омилостивите, ако не за мене неопитний, то поне за бедното ни семейство, което, както ми пишат от Цариград, останало без никаква подпорка.»[11]

На 21 октомври 1858 г. Ботев изпраща второ писмо на Н. Геров, в което го известява с какво нетърпение чака отговора му и с надежда да го спаси «от това гнусно положение», в което е изпаднал, откак е «излязъл от училището, и, което ако не вземе някой участие, може да ме погуби»[12].

ното ми положение и живота ми в Браила ще бъдат за мене урок, урок, когото никога няма да забравя.» (Христо Ботев, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 484.)

[9] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, 1971, стр. 483.

[10] Пак там.

[11] Пак там, стр. 484.

[12] Пак там, стр. 482. Датата в тази първа публикация на Ботевото писмо е означена, както по онова време са писали месеците: 21 7/брия, т. е. 21 септември. Така тази дата бе предавана и в повечето от следващите публикации. АЛ. БУРМОВ обаче обърна внимание, че в писмото си от 8 октомври Ботев съобщава, че е ученик в медицинското училище и че възнамерява да го напусне в интерес на здравето си. В писмото си от 21 септември той пише, че вече е напуснал училището, след което изпаднал в голяма бедност. В началото на текста той сам изтъква, че това е второто му писмо до Геров. Тези правдиви съображения заедно с обстоятелството, че Н. Геров е отбелязал датата на получаването му: 23 ноември, дадоха основание на Ал. Бурмов да твърди, че датата на това Ботево писмо е 21 ноември, а не 21 септември — грешка, допусната от Т. Панчев, редактора на Геровия архив. (Христо Ботев, Съчинения, т, I, редакция и коментар от Ал. Бурмов, С., 1948, стр. 512.) В стремежа си обаче да установи точната дата на писмото Бурмов направи нова грешка. В Ботевото писмо датата е означена така, както е дадена и в първата негова публикация. Следователно, ако тази дата е неточна, грешката е допусната от самия Ботев, който очевидно по навик е отбелязал миналия вече месец

Останал на улицата «гол и бос» и без средства дори за «несъщния си хляб», Ботев се обръща за помощ към своя богат съотечественик и сродник Христо Георгиев. Но получил отказ и понеже се срамувал да се яви лично, той му изпраща писмо, в което, както видяхме, разчита на милостта му към тяхното бедно семейство, останало без всяка подкрепа. По-нататък той го уверява, че положението, в което е изпаднал, както и животът му в Браила ще бъдат урок за него, който никога няма да забрави; никога той няма да забрави и тогова, който би му помогнал да излезе от това тежко положение. Поетът моли Хр. Георгиев да му услужи с 10 — 12 лири, за да се постегне и главно да си откупи потребните му книги, които заложил по време на боледуването си в Браила за 8 жълтици. Той завършва с уверение, че няма да си зачерни лицето за 10 — 12 лири. Христо Георгиев дори не му отговорил. Тогава Ботев се явил лично пред него: «. . .Нему аз припаднах със сълзи — съобщава той на Н. Геров — да ме снабди с разноски, за да си дойда и захвана за работа, но пред очите ми причерня, като получих отказ, кога космите ми се свиваха на главата, като виждам, че зимата ме веч захваща. Аз бях отчаян и навремени ми дохождаха такива припадки, чтото ако да се повтарят, може да ме докарат до престъпление или да ме убият.»[13] Но Хр. Георгиев остава глух към молбите му. Безизходното положение принуждава Ботев да отиде за втори път при богатия си сродник. Сега Хр. Георгиев му дава съвет да поиска поръчителството на Н. Геров за парите, които иска да вземе в заем. И Ботев моли Геров да извести телеграфически Хр. Георгиев за своето съгласие.[14] Вероятно Христо Георгиев изпраща писмото на Ботев от 8 октомври 1868 г. до Н. Геров на 16 същия месец със свое писмо, в което бележи: «Ви затварям писмо от Христо Ботюва и заколкото ви пише вижте та му престойте, за да не стои тука да се губи.»[15] В писмото си от 1 декември същата година, след като преценява Ботев като крайно лекомислен и непостоянен, Хр. Георгиев бележи: «Какво може да стане с него, и аз не знам.»Но добре осведомен за положението му, той добавя: «. . . Днес за днес като дрехи зимни няма, няма нети нужните за преживяване и сегис тогис му давам ази. . .» На 15

септември — 7/ври — вместо текущия октомври — 8/ври. Очевидно действителната дата на това второ писмо на Ботев до Н. Геров трябва да бъде 21 октомври, а не септември нито ноември. Верността на тая дата се потвърждава и от датите на получаването на двете писма, грижливо отбелязани от Н. Геров. Писмото от 8 октомври Геров е получил на 27 октомври, а писмото от 21 октомври (не септември или ноември) е получил на 23 ноември. Ако то е от 21 ноември, следва да се приеме, че Геров го е получил за два деня — нещо невъзможно за тогавашните условия.

[13] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, 1971, стр. 482.

[14] Пак там.

[15] Из архивата на НАЙДЕН ГЕРОВ т. I, С., 1911, стр. 288.

декември същата година в друго свое писмо той добавя: «Нему — на Ботев, за да се стегне на път, наистина ще му трябват 10—12 лири, защото е гол; когато Вие ми пишете да му дам за Ваша сметка, съм готов да изпълня.»[16] Мнението на Н. Геров за Ботев не се различава от това на Хр.Георгиев и затова той не дава искането му поръчителство.[17] Въпреки хубавото си отношение към Ботевото семейство той не може да преодолее неразположението към младия поет, изгонен от гимназията в Одеса и тръгнал по свой път на развитие.

Христо Ботев остава на улицата в най-бедствено положение. Гладът, мизерията и мрачната безизходност не сломяват неговия дух. В запустялата вятърна мелница край Букурещ, която единствена му дава подслон през лютата зима, той калява своята воля за борба и вярата си в светлото бъдеще на своя поробен народ. Тук случаят го събира с другия великан на националната революция — Васил Левски. В най-тясна дружба двамата революционери делят тежката неволя на изгнаническия живот. По всяка вероятност те са имали възможност да се запознаят по-рано, тъй като от началото на септември и двамата са в Букурещ.[18] Заедно те заживяват обаче най-рано от втората половина на октомври, когато Ботев напуска медицинското училище.

В своето забележително писмо до Киро Тулешков поетът-революционер разкрива ярко картината на техния съвместен живот в запустялата мелница край Букурещ през зимата на 1868 г. «. . . Пиша ти, приятелю, че аз останах тука с намерение да стана учител на българското училище, но силно се излъгах. Достигнах до такова жалостно положение, което не можа ти описа. Живея съвършено бедно, дрипите, които имах, се съдраха и мен ме е срам да изляза деня по улиците. Живея на самия край на Букурещ в една ветарничава воденица, заедно с моя съотечественик, Васил Дяконът. За препитанието ни не питай, защото едвам на два и три деня намираме хляб да си уталожим гладът. . . Тие дни мисля да държа сказка в читалището «Братска любов», но как ще да се явя, не зная! При сичкото това критическо положение, аз пак си не губя дързостта и си не изменявам честното слово. . .

Приятелят ми Левски, с когото живеем, е нечут характер. Когато ние се намираме в най-критическо положение, то той тогава си е такъв весел, както и когато се намираме в най-добро положение.

---

[16] Из архивата на НАЙДЕН ГЕРОВ, т. I, С., 1911, стр. 289.

[17] Вж. писмото му от 19. IX. 1869 от Узунджово. — Из архивата на НАЙДЕН ГЕРОВ, т. I, С., 1911, стр. 300.

[18] ИВ. УНДЖИЕВ, Васил Левски, С., 1967, стр. 105. С известна сигурност датата на пристигането на Левски в Букурещ се установява от писмото на Хр. Марков от 11 септември 1868 г.

Студ, дърво и камък се пука, гладни от два или три деня, а той пее и сè весел. Вечер дордето ще легнем — той пее; сутрина, щом си отвори очи, пак пее. Колкото и да се намираш в отчаяност, той ще те развесели и ще те накара да забравиш сичките тъги и страдания. Приятно е човеку да живее с подобни личности!. . .»[19]

Несъмнено съвместният живот на двамата най-видни представители на националноосвободителното движение в Букурещ не е могъл да не окаже влияние върху тяхното израстване. Минал през всички моменти от развитието на освободителната борба и следвайки опита на революционното движение, Левски пристъпва вече към полагане основите на революционната организация в страната. Той помага на Ботев да изясни възгледите си върху тактиката на националноосвободителното движение и да се убеди в необходимостта от предварителна революционна подготовка на самия народ вътре в страната. Левски влияе върху Ботев като «велик организатор и идеолог на българската национална революция, който самобитно, оригинално, без всякакви чужди влияния, на основата на дълбокото познаване историческата действителност издигна идеята за организацията, стратегията, тактиката и средствата на въоръженото въстание.»[20] Със

---

[19] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 485. За пръв път това писмо бе обнародвано от ЗАХ. СТОЯНОВ, Христо Ботйов, Русе, 1888, стр. 139—140. Зах. Стоянов не е обнародвал цялото писмо, чийто оригинал е изгубил. Писмото няма дата, но очевидно е писано между края на октомври и началото на декември 1868 г. По свой начин цитира това писмо и К. ТУЛЕШКОВ в своя биографичен очерк за Ботев от 1876 г. Вън от чисто езиковите промени той добавя и някои нови пасажи, които липсват в текста, публикуван от Зах. Стоянов. Така след изречението: «. . . защото едвам на два и три деня намираме хляб да си уталожим гладът» следва: «Зимата настана, а ние и двамата сме голи. Ходих при моя роднина Хр.Георгиев, който е милионер, и го помолих за работа, а той ме изгони.» Последното изречение обаче е зачеркнато. След пасажа, който завършва: «. . . не си изменявам честното слово», идва следната добавка: «Бъди ми искрен и не променявай си характерът. Постоянствувай и с постоянство ние ще постигнем нашата цел рано или късно. По-добре късно, отколкото никога. Нашата девиза трябва да бъде «постоянство, искреност, надежда и дързост». Вярвай ми, приятелю, че аз ако и да се намирам в такова жалко положение, трябва да знаеш, че аз никога няма да се отчая. Постоянство и дързост.» (Животоописанието на Хр. Ботйова, стр. 14—15.) С този последен цитат К. Тулешков завършва Ботевото писмо. Известния пасаж обаче, в който Ботев дава своята висока оценка за Левски, Тулешков помества отделно на стр. 16—17, без да го свързва с останалото писмо. Цитатът не се различава от публикацията на Зах. Стоянов. Само преди последното изречение «Приятно е човеку да живее с подобни личности» четем: «При всичкото това той е юнак, деятелен, енергичен и неустрашим.»

При липсата на оригинала не е възможно да се установи кой от двамата автори предава по-пълно и по-точно Ботевото писмо.

[20] МИХ. БЪЧВАРОВ, Философските възгледи на Христо Ботев. — Известия на института «Ботев—Левски», кн. III, С., 1959, стр. 7.

своята идейна подготовка и широка начетеност Ботев, от друга страна, оказва благотворно влияние върху възгледите на бъдещия апостол.

Левски цени пламенното вдъхновение,с което неговият приятел ратува за социална правда и за бунт срещу всяка тирания. Тези възгледи на Ботев дават нов подтик на усилията му да се бори за свободата на своя поробен народ. Апостолът е ценил високо и големия творец, чиито стихове от «На прощаване» записва грижливо в джобния си бележник, тъй както ги е чул и запомнил сигурно от самия поет.

Но докато за идейните влияния правим предимно догадки, неотразимото въздействие, което Левски оказва със своята личност върху Ботев, е безспорно. Големият поет се намира под влияние на изключителната личност на Апостола. Приятелят му Левски има «нечут характер». Ботев е поразен от жизнерадостното самообладание, което не напуска великия революционер и в най-тежките моменти на живота. В случая «това изключително самообладание и жизнерадост» на Левски могат да се обяснят «не само с прекрасния негов характер, но и със самочувствието на човек, който току-що е разрешил най-основния въпрос на своя живот»[21].

Ботев е възхитен от необикновената вътрешна сила на Левски, и, както сам признава, при тежките житейски обстоятелства Апостолът на свободата утвърждава неговата собствена воля за живот и борба.

За мястото, което Левски заема в съзнанието на Ботев, говори красноречиво неговото забележително стихотворение «Обесването на В. Левски». В своя статия, поместена във в. «Знаме» (бр. 22 от 13. VII. 1875), Ботев две години след смъртта на Левски определя неговото историческо значение: «Тука загина плодът и деятелността на такива личности, които по своята активност и самоотверженост са апостоли редки на революцията не само в нашия народ, но и в другите много по-напреднали народи.»[22] «В нашата история няма други фигури, у които така ярко да са се въплътили най-хубавите черти на българския национален характер. Но и това е недостатъчно, когато говорим за Ботев и Левски. Тяхното истинско величие може да бъде оценено, ако ги видим на фона на XIX в. до революционери, поети и мислители като Гарибалди и Мацини, Мицкевич и Петьофи, Херцен и Чернишевски. Това е вече една друга среща — среща на нашия народ

---

[21] Г. БАКАЛОВ, Бунт против Левски. Ботев и Левски, С., 1938, стр. 30.

[22] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. II, С., 1971, стр. 188. Ботев неведнаж брани светлото име на Апостола и жестоко напада поп Кръстьо и съдиите, които го изпратиха на бесилката. (Вж. СТ. КАРАКОСТОВ, Васил Левски в спомените на съвременниците си, С., 1943, стр. 101—114.)

с борещото се за свобода и напредък човечество. В тази среща Ботев и Левски са отново един до друг.»[23]

Съвместният живот на двамата революционери продължава до началото на декември. В първите дни на месеца Левски напуска Букурещ. На 6 декември той е в Турну Мъгуреле, а на 11 декември 1868 г. предприема своята първа обиколка из България.[24] Дали след неговото заминаване Ботев продължава да обитава запустялата мелница, или е потърсил друга, по-надеждна квартира, не е известно. В положението му не настъпва съществена промяна до пролетта на следващата година, когато заминава за Александрия.[25]

Сложилите се обстоятелства в живота на двамата големи дейци не им дават възможност да се срещнат отново. В своя жизнен път те се срещат само веднаж, за да утвърдят с краткотрайната си дружба поздраво себе си за историческата мисия, която епохата им бе отредила.

В началото на своето писмо до К. Тулешков Ботев загатва и за неосъществената си надежда да стане учител в българското училище в Букурещ. Тази негова надежда е била подхранена от действителното намерение на Добродетелната дружина да открие училище в Букурещ. Българската емиграция в румънската столица е съзнавала необходимостта от едно такова училище значително по-рано. Това се вижда от «дневниците на общината от 20 септември 1866 г. и от 7 юли 1868 г.». На 20 декември 1868 г. Добродетелната дружина излиза вече с възвание за събиране на помощи, в което съобщава, че е сполучила «най-сетне да добие едно пространно и твърде прилично място, назначено за църква и училище български за двата пола.» Църквата била «почти готова» и «подир малко време ще ся и освети; а училищата в същото здание са надяваме че и те скоро ще отворят». От дневника на Добродетелната дружина от 21 януари 1869 г. узнаваме, че тя е вече купила мястото, «потребно за една църква и училище за двата пола (в ул.«Вергулуй» №6, бившата къща на г-н Матакя Марин) и че приготовленията за тези заведения чрез нейните грижи са доволно напреднали», затова тя изработва устав за уредбата, поддържането и управлението на църквата и училището от 18 членове. Към устава е приложен и списъкът на 117 дарители, «спомоществувателi», които внасят общо 10 146 жълтици, 20 турски лири, 5000 стари гроша и 840 франка.[26]

---

[23] П. ДИНЕКОВ, Ботев и Левски. — Сб. «Свята и чиста република», Ямбол, 1973, стр. 34.

[24] ИВ. УНДЖИЕВ, Васил Левски, С., 1967, стр. 116.

[25] Няма данни, които биха подхранили предположението, че Ботев и Левски са кореспондирали помежду си. (Вж. ИВ. УНДЖИЕВ, Васил Левски, С., 1947, стр. 842—843.)

[26] СТ. ЧИЛИНГИРОВ, Български читалища преди Освобождението, С., 1930, стр. 168—175.

Тези обстоятелства от началната история на българското училище в Букурещ в една или друга степен са били известни на Ботев. Неговата надежда да заеме едно от учителските места в подготвяното училище обаче не се оправдава. Вероятно ремонтът и приспособяването на сградата са продължили повече и откриването на училището се отлага за началото на следващата учебна година. И затова Добродетелната дружина прави постъпки за откриването му едва на 8 август 1859 г. На 20 август 1859 г. учебният съвет при Министерството на просветата дава мнение да се издаде исканото разрешително. На 25 август с. г. министерството съобщава на молителите, че могат да открият българско училище в Букурещ, и на 15 септември то е вече открито.[27]

В писмото си до К. Тулешков Ботев съобщава, че се готвел да държи сказка в читалище «Братска любов». Сведения за тази му дейност дава само К. Тулешков. «Сказките, които той постоянно държеше в читалището — бележи К. Тулешков, — подбудиха. . . букурещките младежи. . . да обърнат особено внимание върху. . . младия герой и поет. Почнаха те да му благодарят и искаха да му дават парична помощ, от която той се отказа, а Д. Ценович му турна три пъти в джеба по пет гроша, без той да знае. . .»[28]

Изпаднал в бедствено положение и поставен пред невъзможността да се завърне в България, Ботев е принуден да търси учителско място в някой от крайдунавските румънски градове, населени с български преселници. Още към края на 1858 г. той се насочва към Александрия, където имало вакантно място за помощник на главния учител Христо Златович Михайлов.[29] На 1 декември 1858 г. Хр. Георгиев пише на Н. Геров: «Ази се трудя дано го настаня в Александрия за втори учител, но не знам щели са срещне, като той не знае влашки.»[30] Училището в Александрия не било българско, а държавно и съгласно закона преподаването трябвало да се извършва на официалния език, т. е. на румънски. Под влияние на упрека, отправен им от в. «Дунавска зора» за занемаряване на родния език, българите в Александрия поискали за учебната 1858 — 1859 г. да им бъде назначен втори учи-

---

[27] МИХ. ДИМИТРОВ и Н. ТРАЙКОВ, Принос към биографията на Христо Ботев. — Известия на института «Ботев—Левски», кн. III, С., 1959, стр. 268.

[28] К. ТУЛЕШКОВ, Животоописанието на Христо Ботйова, стр. 15.

[29] В тоя вид с добавка «шумненец» името на Ботевия колега в Александрия срещаме в спомените на Илия А. Широков. (АЛ. БУРМОВ, Христо Ботев и неговата чета, С., 1974, стр. 552.) Н. ТРАЙКОВ го именува Христо Златович Михайлов, а в бележката на в. «Дунавска зора», в която се упрекват българите в Александрия за нехайството им към българския език — Хр. Златев. (Вж. Н. ТРАЙКОВ, Ботев в Александрия и Измаил, — Христо Ботев, Сборник по случай сто години от рождението му, С., 1949, стр. 75—77.)

[30] Из архивата на НАЙДЕН ГЕРОВ, кн. I, С., 1911, стр. 288.

тел, който да преподава на български език. За това именно място кандидатствува и Ботев, но, както се вижда от писмото на Хр. Георгиев до Н. Геров от 15 декември с. г., не успява да го заеме: «Той не ще може да бъде учител нети в Александрия, дето има готово място сега, защото не може да даде изпитание.»[31]

И все пак посредничеството на Хр. Георгиев не е останало без резултат, макар Ботев да не е бил в състояние да изпълни условието, предвидено в румънския закон за назначаване на учителите. В началото на февруари 1869 г. отиването му в Александрия е уредено окончателно. С писмо от 1 февруари 1869 г. Христо Георгиев известява Ангел Репанович, избран малко по-късно за кмет на града, че «младият българин Христо Петков, за когото ви писах, получи от министерството разрешение за учителствуване. Следователно изпращам ви го там. Постарайте се да му се даде там без друго място със заплата, каквато намерите вие за добре. Той е добър младеж, но без опитност. Бъдете добър да го поучавате как да се носи. Аз му казах без ваше съгласие нищо да не върши. . .»[32]

Въпросът за исканото разрешение има своя история. Още на 21 декември 1868 г. Ботев подава молба до Министерството на просветата, в която изразява желание да открие «едно училище за преподаване на български език следните предмети: четене, писане, смятане и катехизис», и моли да му се издаде «разрешително» да преподава споменатите предмети, «за да мога да принеса полза на моите сънародници, които са лишени от възможността да се учат на майчиния си език». Молбата, подписана от Ботев, няма дата, но е регистрирана с вх. № 7549 от 21. XII. 1868 г. Министърът сложил благосклонна резолюция и постоянният учебен съвет дал съгласието си за издаване на исканото разрешение. Неговият протокол, съставен на 11 януари 1869 г., бил одобрен от министъра и на 15 януари с. г. с писмо №396 министерството уведомява Ботев, че «се издава исканото разрешение да откриете едно основно училище за български език, но при условие, че едновременно ще се преподава и румънски език, което е в интерес и на самите ученици, намиращи се в Румъния»[33].

---

[31] Из архивата на НАЙДЕН ГЕРОВ, кн. I, С., 1911, стр. 289.

[32] МИХ. ДИМИТРОВ и Н. ТРАЙКОВ, Принос към биографията на Христо Ботев. — Известия на института «Ботев—Левски», кн. III, 1959, стр. 268. Хр. Георгиев е очаквал това разрешение още в началото на годината. На 6 януари 1869 г. той пише на А. Репанович: «Учителят по български език ще ви го изпратя тези дни.» (Пак там, стр. 259.)

Според К. Тулешков, който не се съмнява в учителстването на Ботев в Александрия, той бил «препоръчан за учител» в града «от букурещките младежи». Това беше през пролетта на 1869 г. (Животоописанието на Христо Ботйова, стр. 15.)

[33] МИХ. ДИМИТРОВ и Н. ТРАЙКОВ, Принос към биографията на Христо Бо-

С молбата си да открие «едно училище за преподаване на български език» Ботев вероятно е преследвал и друга цел: той иска да получи «разрешително» да преподава споменатите предмети или, както се изразява Хр. Георгиев, да получи «разрешение за учителствуване». Този документ би му осигурил правото да работи навсякъде в Румъния, където би намерил учителско място по български език. И затова още в самото начало на декември 1868 г. Хр. Георгиев, който сигурно е предвиждал, че Добродетелната дружина не ще може да открие проектираното училище в Букурещ, полага усилия да му осигури учителско място в Александрия. Към средата на месеца той е изгубил надежда, че Ботев ще може да заеме запазеното му учителско място, но в началото на годината успява все пак да промени положението в полза на Ботев и на 6 януари 1869 г., т. е. пет дни преди още министърът на просветата да одобри протокола на учебния съвет, известява А. Репанович, че «тези дни» ще му изпрати «учителя по български език».

В подкрепа на предположението, че с молбата си да открие «едно училище за преподаване на български език» Ботев е целел да получи и «разрешение за учителствуване», говорят и други две обстоятелства: издаденото разрешение от Министерство на просветата не е свързано с конкретно посочено селище. Букурещ изобщо не се споменава и в молбата на Ботев. Освен това в четвърта графа на сведенията, изпратени по-късно от исмаилското училище, е отбелязано, че Ботев преподава въз основа на разрешение от Министерството на просветата и вероизповеданието под № 396 от 14 януари 1869 г., а в графа седма, където се искат сведения за начина, по който е назначен учителят — временно, постоянно или чрез конкурс, се посочва отново разрешение № 396 на министерството, а също така и атестат. Този атестат, който се споменава за пръв път, липсва и засега можем само да предполагаме, че той се отнася или до правоспособността на Ботев да преподава български език, или пък до неговото образование.[34]

При това фактическо положение нямаме основание да приписваме самата инициатива за създаване на българското училище в Букурещ на Ботев. Както видяхме, за такова училище се заговаря още през септември 1866 г., въпросът се подема през юли 1868 г., към края на същата година е направено твърде много около неговата подготовка,

---

тев. — Известия на института «Ботев—Левски», кн. III, 1959, стр. 268—271. Прави впечатление, че нито в молбата на Ботев, нито в писмото на министерството се споменава нещо за мястото, града, в който той ще открие «едно основно училище за български език».

[34] Г. ГОТЕВ, Новоустановена рождена дата на Христо Ботев. — Сп. «Лик», VI, 1970, кн. 4, стр. 24.

но молбата за самото му откриване е подадена едва осем месеца покъсно, на 8 август 1869 г., и то бива открито през септември същата година.[35]

В архивата на министерството не са открити досега документи за назначаването на Ботев за учител. И в бюджета на общината още не е открито възнаграждението, което получава той като учител по български език. Може би по-богатите бащи на учениците българчета са поели неговата издръжка.

С писмото си от 1 февруари Хр. Георгиев установява по безспорен начин кога Ботев е бил в Александрия — началото на февруари 1869 г.[36] Александрия е съвсем млад град, основан през 1834 г.

---

[35] Друго становище по този въпрос застъпва румънският историк Н. ЧАКИР, комуто принадлежи, както вече изтъкнахме, заслугата за откриването на нови и ценни документи за Ботев. Според Чакир «Ботев е един от инициаторите за създаването на българското училище в Букурещ, като близо осем месеца преди създаването му пръв депозира искане за разрешение да бъде открито училището». Що се отнася до заявлението на Добродетелната дружина от 8 август 1869 г., Н. Чакир твърди, че на неговите автори «е било добре известно както съдържанието на Ботевото заявление, така и резолюцията, която му е била дадена, защото изрично уверяват в писмото си министъра, че преподаването ще става съгласно програмата на румънските училища и че ще се изучава и румънски език». (К. МИЛКОВА, Христо Ботев—създател на Българското училище в Букурещ.— В. «Вечерни новини», XIX, бр. 5656 от 2. XII. 1969.) Очевидно предисторията на българското училище в Букурещ не е била известна на нашия румънски колега. Няма доказателствена стойност и последното твърдение: дейците от Добродетелната дружина и без да знаят съдържанието на Ботевата молба и резолюцията на министъра, пак биха се позовали на същите основни законоположения, задължителни за всички чужденци, които искат да отварят свои училища в страната. Наистина Чакир изтъква своите съображения в интервю пред кореспондент на български вестник, но и в една по-голяма статия те не биха могли да се обосноват по-убедително. (Вж. Н. ЧАКИР, Нови тълкувания за живота и дейността на Хр. Ботев. — Сп. «Исторически преглед», XXVII, 1971, кн. 1, стр. 81—82.) И тук авторът поддържа становището, че «Ботев е играл важна роля в основаването на българското училище в Букурещ. . .» (стр. 82). Ботев прави своите постъпки успоредно с приготовленията на Добродетелната дружина за откриване на българско училище в Букурещ, чиято необходимост отдавна бе назряла в съзнанието на българската емиграция в румънската столица.

[36] До известна степен времето, към което Ботев е бил вече в Александрия, се потвърждава и от едно съобщение в отдела «Телеграми», поместено в бр. 4 от 30 март 1869 г. на в. «Тъпан»: «Александрия. Имаме един нов учител, с когото можем да се похвалим. Той е много способен и трудолюбив. . .» Вероятно този «иов учител», чието име не е дадено, е Ботев. За този период друг нов учител в Александрия няма. По въпроса за учителстването на Ботев в Александрия схващанията на отделните автори се отличават със своята колебливост, необоснованост и недостатъчно проучване на фактите. Според ЗАХ. СТОЯНОВ, «учителстването на Ботев в Александрия не е било повече от 7—8 месеца най-много» (Христо Ботйов, Русе, 1888, стр. 144) ЕВГ. ВОЛКОВ, Н. НАЧОВ и Г. БАКАЛОВ също не допускат никакви съмнения. (Вж. Н. ТРАЙКОВ,

от български преселници. «До Освобождението мнозинството от неговото население било българско.»[37] За времето, когато Ботев пристига в Александрия и поема работата си на учител по български език, съдим по спомените на Илия А. Широков — буден и интелигентен българин, който на общото събрание на БРЦК в Букурещ през 1872 г. представлявал революционния комитет в Александрия. Широков участвувал активно в освободителното движение и изразходвал значителни суми за организиране четата на Х. Димитър и Ст. Караджа, на Хр. Ботев, за доброволците в Сръбско-турската война от 1876 г. и за опълченците в Освободителната война.[38] В едно свое писмо до Тома Панталеев от 25 април 1907 г. Широков съобщава: Ботев, «след като беше уволнен от Александрийското реално училище, гдето той само 2 месеца учителствува, той остана и преживя при мене цели $3^1/_2$ месеца. Това беше в 1869 г.» После Широков го снабдил с два наполеона и го изпратил в Букурещ.[39] Следователно Ботев е престоял в Александрия пет месеца и половина. И тъй като е напуснал града в самото начало на август 1869 г., следва да приемем, че той е пристигнал в Александрия през първата половина на февруари.

Сведенията за учителстването на Ботев в Александрия са твърде оскъдни. Заплатата на Ботев възлизала на $2^1/_2$ — 3 лири на месец. Живеел в един новопостроен хотел и бил в добри отношения с главния учител Христо Златович. Отношенията му с местните чорбаджии обаче били крайно обтегнати. Ботев остро ги нападал, задето «не били добри българи, не отбирали от българщина», а децата им не знаели български. При това «всичко свеждал към социализъм». В края на учебната година, а може би и по-рано чорбаджиите, възмутени от неговите нападки, побързали да го уволнят. След уволнението Ботев «преживял» у Широков още $3^1/_2$ месеца. Обичал често да пее руски песни и бил весел и буен.[40]

Ботев в Александрия и Измаил. — Христо Ботев, Сборник по случай сто години от рождението му, С., 1949, стр. 77—79 и 82.)

[37] Н. ТРАЙКОВ, Ботев в Александрия и Измаил. — Христо Ботев, Сборник по случай сто години от рождението му, С., 1949, стр. 74.

[38] Прошението, което Широков след Освобождението подава до Народното събрание за отпускане на народна пенсия (дело 25/1911 г., преписка 17), е оставено «без последствие». (Н. ТРАЙКОВ, Ботев в Александрия и Измаил. — Христо Ботев, Сборник по случай сто години от рождението му, С., 1949, стр. 83.)

[39] ИВ. СТОЙЧЕВ, Нови данни за живота и дейността на Христо Ботев. — Сп. «Исторически преглед», XIII, 1957, кн. 3, стр. 73. Стойчев пръв публикува това писмо, запазено в частния архив на Тома Панталеев в Свищов, и направи съответните изводи.

[40] Спомените на Илия Широков са записани от П. Стоянов през 1915 г. По това време Широков е болен и е навършил 75 години. Наличието на известни противоречия в някои от твърденията му и в писмото му до Т. Панталеев от 1907 г. са обясними. С по-голямо доверие ще трябва да се отнесем към по-ранния документ

Въпреки известната неточност и обърканост особено в датите тези спомени са единствен ценен източник за учителстването на Ботев в Александрия. Трябва да се съжалява, че никой не се е сетил да разпита д-р Вичо Панов, градски лекар, и Ангел Аврамов Репанович, кмет на Александрия от онова време.

Възгледът, според който Ботев не е учителствувал «нито в държавно, нито в частно, контролирано от държавата училище в Александрия през 1869 г., но че живял там през 1869 г. и е развивал определена дейност», се основава на две доказателства: осма графа на сведенията, дадени от измаилското училище — «какви предишни служби е заемал», — е останала непопълнена и в големия брой училищни архиви в Александрия нямало никакви сведения за учителстване на Ботев в същия град.[41] Изтъкнатите съображения не ни убеждават в правдивостта на тази теза и са в противоречие с познатите вече данни около краткото учителстване на Ботев в Александрия. Поправдиво е да се допусне, че Ботев «не е могъл да представи исканите от главния учител документи, което важи и за следващата непопълнена графа за «похвали и наказания»[42].

За края на пребиваването на Ботев в Александрия съдим и от някои други документи. На 17 юли 1869 г. баща му Ботьо Петков пише на Н. Геров: «Умолявам Ви, като получите писмото ми, в което приключвам и едно друго за сина ми Христо, който се намира в Александрия (близо до Букурещ във Влахия), да му го изпратите, колкото е възможно по-скоро; защото става няколко писма му писвам, а той не ми ся отговаря. . . Пишете на Г-на Хр. Георгиев да ся постарай, за да изпрати писмото на Христа. . .»[43] На 26 юли същата годи-

---

писмото от 25 април 1907 г. Спомените на Широков се съхраняват в Института по история при БАН, секция «Възраждане», арх. сб., инв. № 154—155/1949. Със съкращения те бяха публикувани от ЕВГ. ВОЛКОВ (Христо Ботьов. С., 1921, стр. 113), а изцяло АЛ. БУРМОВ ги включи във: Христо Ботев и неговата чета, С., 1974, стр. 552—553.

[41] Н. ЧАКИР, Неизвестни документи за Христо Ботев. — В. «Отечествен фронт», XXVIII, бр. 7868 от 13. I. 1970; вж. и споменатата вече статия в сп. «Исторически преглед», XXVII, 1971, кн. 1, стр. 82—83, в която той прибавя още един аргумент — доклада от 23 март 1873 г. за състоянието на училищните работи.

[42] Г. ГОТЕВ, Новоустановена рождена дата на Христо Ботев. — Сп. «Лик», VI, 1970, кн. 4, стр. 24. Друг виден румънски учен — КОНСТ. ВЕЛИКИ — публикува неотдавна един спомен на Димитър Репанович, надхвърлил 76 години, внук на стария Репанович, който знаел от баща си и дядо си, че Ботев не е учителствувал в Александрия, а прекарал там само пет дни, като се укривал — три дни в дома на Репанович, един в къщата на Златович и един в къщата на Широкоолу. (Христо Ботев в румънския град Александрия. — В. «Кооперативно село», XXIII, бр. 127 от 2. VI. 1973.) Велики не е обосновал това съобщение, но изглежда му отдава известно доверие. След всичко, което знаем за пребиваването на Ботев в Александрия, излишно е да вземаме отношение към тоя спомен

[43] Из архивата на НАЙДЕН ГЕРОВ, кн. I, С., 1911, стр. 37.

на, т. е. след девет дена, Хр. Георгиев съобщава на Н. Геров: «На Христа Ботйова писмото ще му го пратя в Александрия, и ще кажа да му искат ответ. . .»[44] На 30 юли той изпраща до Неделчо Петрович в Александрия «две писма, едното за Ангел Репанович, а другото за учителя ви Христо Ботев Петков, за които ви мола да ги вручите на същите и да земете ответ, който без забава да ми изпратите.»[45]

Очевидно Ботев е останал за известно време в Александрия и през лятото на 1869 г., както твърди и Илия А. Широков. През втората половина на август той се обажда на домашните си, за да им съобщи, че на 13 август е «постъпил» учител в Измаил. Тази сигурна дата дължим на Ботевия брат Стефан, който в писмо от 11 септември 1869 г. моли Н. Геров да изпрати «приключеното» писмо до брата му Христо в Измаил и добавя: «Ние на 3 септ. получихме от него писмо, в което ни пишеше, че бил постъпил на 13 авг. в Измаил по повеление на правителството. . .»[46]

Следователно в края на юли или по-вероятно в самото начало на август той се разделя с Александрия и се установява в Измаил.

Измаил е основан от руския генерал Тучков през 1810 г. Най-старите жители били български преселници, настанени в Молдова след Руско-турската война от 1789—1791 г. Към тях се прибавили нови бежанци от България след войната от 1806—1812 г. По това време в града имало около 404 български семейства. Техният брй се увеличил значително през Руско-турската война от 1828—1829 г.[47] До началото на 1869 г. българите в Измаил нямали свое училище.[48] Това тяхно нехайство било порицано още в края на 1867 г. в една дописка до «Дунавска зора» от Павел Каляндживев.[49] Упрекът се повтаря по-късно и в статия, поместена в същия вестник от началото на 1869 г.[50]

---

[44] Из архивата на НАЙДЕН ГЕРОВ, кн. I, С., 1911, стр. 29

[45] МИХ. ДИМИТРОВ и Н. ТРАЙКОВ, Принос към биографията на Христо Ботев. — Известия на института «Ботев—Левски», кн. III, С., 1959, стр. 259. Това писмо на свой ред потвърждава учителстването на Ботев в Александрия.

[46] Из архивата на НАЙДЕН ГЕРОВ, кн. I, С., 1911, стр. 39. За установяването на Ботев в Измаил вж. и писмата на Хр. Георгиев до Н. Геров от 15 септември и 10 октомври 1869 г. (пак там, стр. 300), върху които ще се спрем по-късно.

[47] Н. ТРАЙКОВ, Ботев в Александрия и Измаил. — Христо Ботев, Сборник по случай сто години от рождението му, С., 1949, стр. 84—85.

[48] В. «Дунавска зора», I, бр. 7 от 25. XII. 1867.

[49] Пак там.

[50] Пак там, II, бр. 8 от 7. I. 1869. Статията е озаглавена «Поглед в Бесарабия». Авторът пише, че в «румънското училище има повече от стотина деца български». Според изложението, което Н. ЧАКИР направи в София през септември 1870 г., молбата на измаилчани е била подписана от 150 българи. Чакир дава свой

Отправените нападки засегнали честолюбието на измаилските българи и на 20 януари 1869 г. те правят официални постъпки чрез кметството до румънското правителство «да позволи въвеждането на български език в тамошното румънско училище». Направената молба следва своя път и на 15 март 1869 г. министърът на просветата одобрява постановлението на Постоянния учебен комитет, с което се разрешава «преподаването на български език в измаилските училища, но при условие, че учителят ще бъде плащан от общината и че той ще преподава само в свободните часове, без ни най-малко да бъдат засегнати предметите, които се преподават на официалния румънски език.»[51]

До 31 май измаилските българи, както се вижда от една дописка до в.«Дунавска зора», въпреки «добрата плата», предвидена от общината, не са могли да се сдобият с учител по български език.[52] По всяка вероятност мястото остава незаето до края на учебната година. И затова твърде рано, още на 13 август, както сам съобщава на домашните си, Ботев заема учителското място в Измаил. Други данни около неговото назначение няма. Не са открити досега и никакви официални документи във връзка с назначението му. Писмото на брат му

отговор и на въпроса, защо учителското място в Измаил не е обявено за конкурсен изпит, какъвто е бил тогавашният ред. Предположението му «дали измаилчани не са ходатайствували да не се обявява учителското място за конкурс, като са имали пред вид Ботев», трудно би могло да се докаже. Изложението на Чакир бе публикувано в статията му «Нови тълкувания за живота и дейността на Христо Ботев». — Сп. «Исторически преглед», XXVII, 1971, стр. 79—84.

[51] Н. ТРАЙКОВ, Ботев в Александрия и Измаил. — Христо Ботев, Сборник по случай сто години от рождението му, С., 1949, стр. 86—88. Н. Трайков пръв изнесе горните данни. Чакир привежда малко по-различно последната фраза: «. . . учебните предмети, които се преподават на румънски национален език по намиращата се в сила програма». (Пос. статия, стр. 80.)

В посоченото вече изложение Н. ЧАКИР допълни историята на въпроса с някои нови данни. Училищното настоятелство в Измаил изпраща на 18. II. 1869 г. ново изложение, с което иска въвеждането на български език. В него се изтъква, че още на 6. X. 1862 г. министерството със заповед 17106 е разрешило да се преподава руски, гръцки и френски език. «Сега искат въвеждането на български език, който ще се преподава от учителя, назначен от общината, в часовете извън предвидените в програмата уроци.» Към това писмо е прибавен препис от изложение на 150 българи, жители на Измаил, които «молят общината да благоволи да намери специален учител за изучаване на български език, който да осъществи това желание на нашите деца, превеждайки различни четива от румънски език на български, като ги подготви за по-обширно обучение».

[52] Пак там, стр. 88—89. Въпросната дописка на в. «Дунавска зора» е поместена в бр. 29 от 31. V. 1869. За 1870 г. според бюджета на Измаилската община «били предвидени заплатите на един учител по руски език в мъжкото и девическото училище със заплата 140 леи на месец, както и на един учител по български език само в мъжкото училище със заплата 100 леи на месец». (Пак там, стр. 89.)

Стефан до Н. Геров от 11 септември 1869 г. си остава най-меродавният документ по този въпрос.[53]

Две писма на Хр. Георгиев от това време също косвено подкрепят датата, към която Ботев се установява в Измаил. На 4 септември 1869 г., т. е. един ден преди да се получи в Калофер писмото на Ботев от Измаил, неговият брат Стефан съобщава на Н. Геров за смъртта на баща им и го моли да се обърне към Хр. Георгиев, за да покани брат им да се притече на помощ на домашните си, изпаднали в най-тежко положение.[54] Препис от това писмо на Ст. Ботев Н. Геров изпраща на Хр. Георгиев на 5 септември. Последният отговаря на 15 септември с писмо, в което между другото пише: «Син му на Боте Петков Христа го няма в Александрия, напуснал и къде е отишъл ни се знай, чух, че уж бил в Измаил, и понеже утре възнамерявам да отида за Галац, ще изпитам и аку е тамо, ще наредя Г. Шопова да му говори потребните...»[55] Геров пише до Хр. Георгиев на 19 септември, като препраща и едно писмо до Ботев от домашните му, които го известили, че от 13 август Ботев е учител в Измаил.[56] Завърнал се от Галац в Букурещ, Хр. Георгиев пише на 10 октомври 1869 г. на Н. Геров: «Христо Ботев наистина отишъл на Измаил и тамо и сега учител, писмата негови ги пратих Г-ну Шопову, за да му ги даде.»[57]

В Измаил Ботев учителствува през учебната 1869—1870 г. и през първата половина на следващата 1870 — 1871 учебна година. В

---

[53] Из архивата на НАЙДЕН ГЕРОВ, кн. I, С., 1911, стр. 39.

Ботев започва да се разписва от 20 август 1869 г. в присъствената книга на училището, която била въведена от 16 август същата година. През цялата учебна година според присъствената книга (16 август 1869 — 11 юни 1870) Ботев е отсъствувал само два-три дни вероятно по болест. Тази книга заедно с други документи бе открита от МИХ. ДИМИТРОВ и Н. ТРАЙКОВ. (Принос към биографията на Христо Ботев. — Известия на института «Ботев—Левски», кн. III, С., 1959, стр. 263.)

[54] Из архивата на НАЙДЕЙ ГЕРОВ, кн. I, С., 1911, стр. 39. Това писмо е покъртителен документ за окаяното положение на семейството след смъртта на Ботьо Петков.

[55] Пак там, стр. 300.

[56] Пак там.

[57] Пак там. Въпреки ясния и категоричен език на данните ЕВГ. ВОЛКОВ, изхождайки от предварителната теза, че през месец август Ботев и руският революционер С. Нечаев са били заедно в Браила, пише: Пребиваването на Ботев в Браила, а не в Измаил потвърждава още един път нашето мнение, че през август 1869 г. той още не е бил в Измаил и че неговото съобщение за това до бащата било направено с оглед да го успокои по отношение на своето положение.» (Христо Ботьов, С., 1921, стр. 120.) МИХ. ДИМИТРОВ се отказва от първото си становище за назначението на Ботев в Измаил през август 1869 г. и в биографията на поета-революционер твърди, че «през първите месеци на 69 година Ботев се озовал в Измаил, граничен град с Русия». (Христо Ботев, С., 1948, стр. 58.)

началото на март 1871 г. той напуска града.[58] Обяснението, което Зах. Стоянов дава за причините на напускането, е произволно и в духа на следваната от него линия: да вижда в постъпките на Ботев вкус към авантюризъм и непостоянство. В навечерието на празника на Кирил и Методий Ботев събрал от гражданите уж за празненството една сума от около 20—30 жълтици, която била близка до заплатата му, и с тия пари «одраскал неизвестно накъде заедно с Иван Иванович»[59]. В действителност според донесението на руския консул П. Романенко българският студент Никола Етерски събрал сума от 50 рубли с подписка от българите в Измаил за празника на Кирил и Методий и се укрил заедно с парите.[60] В същото донесение от 12 януари 1872 г. се изнасят и други сведения от разкритията на някой си А. Лазарев (Пулецкий), арестуван към средата на 1871 г.: руските емигранти в Румъния заедно с българи начело с Христо Петков били образували «група от крайни революционери».

Във връзка с произволното твърдение на Зах. Стоянов в литературата проникна и погрешното схващане, че Ботев е останал в Измаил до 11 май 1871 г., т. е. до празника на Кирил и Методий.[61] В случая се забравят две съществени обстоятелства от живота на Ботев. През пролетта на 1871 г. той е в Галац, откъдето телеграфически поздравява Парижката комуна и пише «Символ-верую на българската комуна». Невъзможно е също така Ботев да е приготвил и издал първия брой на в. «Дума на българските емигранти», излязъл на 10 юни 1871 г. в Браила, само за един месец, щом на 11 май е напуснал Измаил.

С положителност знаем, че Измаилската община, чиито кмет и четирима от съветниците са българи,[62] не предвижда в бюджета си

---

[58] От присъствената книга за учебната 1870—1871 г. се вижда, че Ботев е отсъствувал няколко пъти по болест. През септември 1870 г. той отсъствувал 7 дни, през октомври — 3, през ноември — 3 и през декември — 1 ден. За последен път той се разписва на 14 януари 1871 г. (МИХ. ДИМИТРОВ и Н. ТРАЙКОВ, Принос към биографията на Христо Ботев. — Известия на института «Ботев—Левски», кн. III, 1959, стр. 264.)

[59] ЗАХ. СТОЯНОВ, Христо Ботйов, Русе, 1888, стр. 148.

[60] К. А. ПОГЛУБКО, Христо Ботев в Измаил. — Сп. «Септември», XXV, кн. 10, 1972, стр. 240—242.

[61] ХРИСТО БОТЕВ, Съчинения, т. I, редакция и коментар от Ал. Бурмов, С., 1948, стр. 287.

[62] Н. ТРАЙКОВ, който пръв публикува списъка на градския съвет на Измаил, допусна някои грешки и непълноти. (Вж. Ботев и Александрия и Измаил. — Христо Ботев, Сборник по случай сто години от рождението му, С., 1949, стр. 89.) Бюджетът е подписан от осем членове, цифра, която показва действителния състав на градския съвет. Кмет на града е Г. Шопов от Калофер, а съветниците българи са: Илия Алтънов, Д. Николаев, Д. Дабовски, настоятел на «Свобода» и «Тъпан», и Т. Фитов (пропуснат от Трайков), който за известно време се подписва като кмет на града. Бюджетът за 1870 г. е подписан и от Попа Яначкий,

за 1871 г. място за учител по български език. Следователно Ботев не е могъл да остане през тази година учител в Измаил.

Борбата срещу преподаването на български език започва още в края на първата учебна година. На 30 юни 1870 г. под влияние на един от съветниците от гръцки произход съветът взема решение да се замени преподаването на български език с френски език. Българите от Измаил протестирали срещу това решение пред Министерството на просветата и то уважило молбата им. Но и след това положението на учителя по български език не било напълно сигурно. Общинските съветници, които били против преподаването на български език, прибягнали до една ловка маневра. По тяхно настояване съветът поискал в началото на декември 1870 г. учителят по български език да бъде плащан направо от министерството, а не от касата на общината, както е било дотогава. Министерството не се съгласило с това предложение и предписало на общинския съвет да предвиди в новия си бюджет съответната заплата. В съвета обаче надделяват противниците на преподаването на български език и в бюджета за 1871 г. не се предвижда заплата за български учител.[63] Неуспял да се наложи на съвета, кметът Г. Шопов полага усилия да запази мястото на учителя по български език чрез Министерство на вътрешните работи, което одобрява общинския бюджет. «По този случай — пише Шопов в препроводителното си писмо към бюджета — смятам за мой дълг да Ви уведомя, господине Министре, че общинският съвет при гласуването на този бюджет направи някои допълнения и съкращения, които съгласно предписанията на съответния закон и нуждите на общинската каса не могат да се извършат, а именно: да се намали броят на фенерите на 100 за срок от четири месеца; да се съкрати длъжността на учителя по български, която, както ви обясних с телеграма №. . ., съществува от две години. . .»[64]

Министърът отговаря с писмо от 12 април 1871 г., в което нарежда бюджетът да се състави «по миналите условия»[65] и дава редица

чийто произход не е ясен. При това положение българите са съставлявали половината от градския съвет и заедно с кмета са имали мнозинство. (Arhivele Statului. Ministerul de interne, Diviziunea Comunală, Dos. 3932/1871 (л. 53).)

[63] МИХ. ДИМИТРОВ и Н. ТРАЙКОВ, Принос към биографията на Христо Ботев. — Известия на института «Ботев—Левски», кн. III, С., 1959, стр. 267.

[64] Arhivele Statului. Ministerul de interne, Diviziunea Comunală, Dos. 3932/1871. Това писмо под изх. № 916, с което кметът изпраща в два екземпляра бюджета на общината за одобрение, е от 26 март 1871 г. От него узнаваме, че бюджетът е разгледан и гласуван от съвета на 18, 25 и 27 февруари и на 11 и 16 март 1871 г., а е бил подписан от съветниците на 24 март. Усилията ни да открием телеграмата на кмета Г. Шопов до министъра, както и споменатите протоколи на общинския съвет в Измаил, които биха хвърлили по-пълна светлина върху въпроса, не дадоха резултат.

[65] Пос. архив, dos. 3932/1871, изх. № 4806, л. 7.

общи указания в тази посока. По всичко изглежда, че друг бюджет не е представен и на 26 май същата година министърът го одобрява. Трябва обаче да отбележим, че в параграфа за незадължителни разходи в бюджета на учителя по български език е предвидено за януари и февруари 1871 г. възнаграждение в размер на 200 леи, т. е. колкото е била неговата месечна заплата.[66] По всяка вероятност това е било всичко, което Измаилската община е могла да направи за своя учител по български език, след като не е могла да му осигури редовно място в бюджета си. Ботев е напуснал учителската длъжност в Измаил вероятно в средата на януари 1871 г. Това е документирано от неговия последен подпис в присъствената книга на училището. Но това обстоятелство не бива да се свързва с напускането на града. По същото време Ботев боледува и изчаквайки уреждането на своето положение в новия бюджет, т й не е напуснал града по-рано от началото на март. Няма данни «някои българи да са условили Ботев частно за учител»[67]. Няма и данни, които да подкрепят твърдението, че «поведението на Ботев» не «се е харесало на местните първенци и затова ... решили да се освободят от него».[68]

Ботев напуска Измаил в началото на март 1871 г.

Към измаилския период от живота на Ботев трябва да се отнесе и въпросът за неговото участие в хумористичния вестник «Тъпан».

«Тъпан» е първият български революционен хумористично-сатиричен вестник. Неговата главна задача е да пропагандира и отстоява възгледите на революционната емиграция и да воюва срещу нейните противници — на първо място срещу партията на «старите». В 1872 г. Л. Каравелов пише, че нито един български вестник, излизал до това време, «освен «Тъпан» и «Дума». . . не е имал свое направление, своя определена програма и свои преднамерени цели. . .»[69].

През първата годишнина на «Тъпан» излизат всичко осемнадесет броя (от 1. II. 1869 до 12. VI. 1870). Вестникът е възобновен едва през 1875 г., за да бъдат отпечатани само четири броя. Когато излиза първият брой на възобновения «Тъпан» от 1875 г., Ботев съобщава за него в своя в. «Знаме» и припомня: «Тъпан». . . в продължението на 2—3

---

[67] Пос. архив, dos. 3932/1871, л. 53.

[68] МИХ. ДИМИТРОВ, Христо Ботев, С., 1948, стр. 72.

[69] Вж. ИВ. СТОЙЧЕВ, Нови сведения за живота и дейността на Христо Ботев. — Сп. «Исторически преглед», XIII, 1957, кн. 3, стр. 74—75. Основания за тези предположения Стойчев намира в една кореспонденция от Измаил, поместена във в. «Хитър Петър», I, бр. 44 от 27 май 1871 г., която той предава изцяло. От тази кореспонденция узнаваме, че са «били изпъдили българския език от училището» и че обещанията, дадени на учителя, не са били изпълнени.

[69] Л. КАРАВЕЛОВ, Събрани съчинения, т. 5, С., 1966, стр. 190.

години. . . направи доста голям шум между нашата емиграция.» Поетът революционер съветва редактора на вестника Мънзов «да бъде общ в своето направление и да има всякога пред очите си не тая или оная партия, а недостатките на сичкото почти наше общество»; той изразява вярата си, че «с такова едно направление. . . г. Мънзов ще да успее в предприятието си» и му желае «пълен успех».[70]

Въпросът за Ботевото участие в «Тъпан» бе поставен през 20-те години на нашия век.[71] Тогава за пръв път бе изтъкнато и голямото значение и роля на сатиричния революционен български вестник и бе посочено неговото място в историята на революционното движение. Редактор на «Тъпан» е Ив. Мънзов. Уредник на вестника през първите месеци на излизането му (до бр. 8) е К. Цанков,[72] като уредник работи и Д. Ценович (до бр. 17). Трудно е днес да се прецени на какво са се дължели тези промени в редакцията.[73] Освен Мънзов, Ценович и К. Цанков в «Тъпан» участвува и Ив. Кършовски — той единствен подписва своите работи; вероятно сътрудничат и А. Савич, Д. Великсин, П. Икономов, Ив. Касабов и др.[74]

Въпросът за Ботевото участие в «Тъпан» предизвика остра полемика на времето. Очертаха се две коренно противоположни тези. Според първата Христо Ботев е сътрудничил най-енергично в сатиричния вестник, той е автор на почти 80% от матриалите, поместени в него; нещо повече, той е фактическият редактор на вестника. Мястото и значението на «Тъпан» като пръв революционен вестник на българската емиграция предполагат неговият създател да бъде ярка, откроваща се фигура. Идейният характер на повечето работи в «Тъпан» свидетелствува, че техен автор е Христо Ботев. Стиловите и езиковите особености също доказват Ботевото авторство.[75]

---

[70] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 440—441.

[71] ХРИСТО БОТЕВ, Неизвестни произведения, под ред. на МИХ. ДИМИТРОВ, С., 1924, стр. 24—32.

[72] Румънската изследователка ЕЛЕНА СЮПЮР е автор на интересната студия «Кириак Цанков в румънските вестници» (Kiriak Ţankov în presa românească) — Revue des études sud-est européennes, Bucureşti, 1969, No.

[73] МИХ. ДИМИТРОВ, За литературното наследство на Христо Ботев, 1941, стр. 15, 16; също: Христо Ботев, Неизвестни произведения, С., 1924, стр. 21—24.

[74] Съчинения на Христо Ботев, под ред. на МИХ. ДИМИТРОВ, 1950, т. III, стр. 482—485; ИВ. КЛИНЧАРОВ, Мистификацията с произведенията на Христо Ботев, С., 1925, стр. 27; ЦВ. УНДЖИЕВА, Христо Ботев и в. «Тъпан». — Изследвания в чест на академик Михаил Арнаудов, С., 1970, стр. 159—161.

[75] Тази теза разработи МИХ. ДИМИТРОВ в «Христо Ботев, Неизвестни произведения», С., 1924, в «За литературното наследство на Христо Ботев», 1941, и Съчинения на Христо Ботев, 1950, т. I — предговора, т. III — бележките. Г. БАКАЛОВ я възприе и подкрепи, като добави някои нови аргументи по частни въпроси. В основните положения той повтори вече казаното от Мих. Димитров. (Г. БАКАЛОВ, Христо Ботев, 1934, стр. 110 — 145.) Възгледите на Мих.

Според противоположната теза Христо Ботев не само не е бил редактор на «Тъпан», но изобщо не е сътрудничил в него. За това свидетелствуват редица факти, установени от биографията на поета. Несъстоятелни са според привържениците на това схващане както идейните, така и езиковите, и стиловите съображения и успоредици, привеждани като доказателство за Ботевото сътрудничество в «Тъпан».[76]

Очевидно е и от най-общото очертаване на двете тези, че те изцяло взаимно се изключват и отричат. Както често става, в разгара на полемиката двете спорещи страни довеждат своите възгледи до крайности. Увлеченията в спора подценяват много от аргументите на спорещите.[77] Нас ни интересува не полемиката сама по себе си с нейните крайности, а основните въпроси, които тя поставя: сътрудничел ли е Христо Ботев във в. «Тъпан» и ако е сътрудничел, кои творби, поместени в сатиричния революционен лист, принадлежат на неговото перо.

Преди излизането на първия брой на «Тъпан» на 1. II. 1869 г. несъмнено е имало период на групиране и консолидиране на младите сили сред емиграцията, на обмисляне и организиране на вестника. Вероятно Ботев е взел участие в този организационен етап и в първите стъпки на «Тъпан». Редица негови мисли и възгледи са дали начален тласък на революционния сатиричен лист, заели са определено място в цялостната му програма. Но след Ботевото заминаване за Александрия, което съвпада с излизането на първите броеве на «Тъпан», възможностите на поета-революционер за енергично сътрудничество във вестника значително намаляват. Фактите от Ботевата биография опровергават твърдението, че младият учител е редактирал «Тъпан». Но това не означава, че трябва да се изключи възможността Ботев да е изпращал от време на време свои материали за вестника.

«Тъпан» е малък вестник. Състои се от четири страници с неголям формат, като последната страница винаги е изпълнена с карикатури. Независимо от това той е твърде богат в жанрово отношение. Най-широко застъпени в него, с най-голям обем са сценките и диалозите. Срещаме ги почти във всеки брой. Някои от тях са поместени

Димитров и Г. Бакалов приеха ИВ. БУРИН (Ботев и народният поетичен гений, С., 1954, стр. 142, 150) и Т. ПАВЛОВ (Стилът на писателя. По повод на споровете за литературното наследство на Христо Ботев. — В. «Заря», XVIII, бр. 5730— 5731 от 26 и 27. IX. 1940.)

[76] Най-подробно разработва този възглед АЛ. БУРМОВ — вж. Христо Ботйов. Съчинения, С., 1940, стр. 643—659; също; ИВ. КЛИНЧАРОВ, Христо Ботйов. Няколко спорни въпроса из неговата биография, I, С., 1940, стр. 22—41.

[77] Някои слабости и увлечения на двата възгледа са посочени по-подробно в статията «Христо Ботев и в. «Тъпан» от ЦВ. УНДЖИЕВА. — Изследвания в чест на академик Михаил Арнаудов, С., 1970, стр. 162—163.

последователно в два и три броя. Почти всички сценки и диалози, както и многобройните и разнообразни кратки хумористични форми според първата теза, изложена по-горе, са от Ботев. Изключенията са незначителни. Близо половината от сатиричните статии, дописки, прегледи и фейлетони също принадлежали на Ботевото перо. Привържениците на този възглед допускат, че Ботев в «Тъпан» е «чиракувал», че «не е гонил художествени цели».[78] Според нас период на «чиракуване» в творчеството на Ботев не е познат. Такъв период, период на учене, на растеж, вероятно е съществувал, но той не е съхранен за историята, за науката. Трудно може да се приеме, че в «Тъпан» Ботев се е учил да пише. По това време първите песни на поета са вече публикувани; за неговия език и точна логична мисъл говорят и ранните му запазени писма.

Христо Ботев винаги във всичко, което пише, си поставя «художествени цели»; той винаги обръща внимание на качеството на това, което пише. Стилът, езикът, художественият критерий са важен, основен аргумент за установяването на Ботевото авторство.

Внимателното запознаване с «Тъпан» показва, че различните творби, поместени в него, имат различна художествена стойност. Могат да се забележат три «пласта» във вестника: талантливо написани творби — малко на брой; сполучливи работи с ясно поставена и добре осъществена задача, с добър език; слаби или съвсем слаби материали с лош език. Очевидно различното художествено равнище се дължи на различните възможности на сътрудниците.

Сценките и диалозите в «Тъпан» например са или на средното художествено ниво на вестника, или под него. Макар и често пъти остри и целенасочени, те не притежават идейната дълбочина, богатството, многоплановостта на Ботевата публицистика и сатира. В своята сатира Ботев е предимно художник, служи си главно с художествени средства. Повечето диалози и сценки в «Тъпан» са твърде далеко от художествената сатира. Те следват и продължават традициите на публицистичния диалог, добре познат и разпространен в нашата литература на времето. В Ботевото творчество диалогът и сценката не са разработени. Липсва интерес към този жанр както в неговата литературно-художествена форма, така още по-малко в публицистичния му вид.[79] От сценките единствено «Китайска комедия» насочва

---

[78] Г. БАКАЛОВ, Христо Ботев, С., 1934, стр. 140; вж. по този въпрос ИВ. КЛИНЧАРОВ, Христо Ботйов. Няколко спорни въпроса из неговата биография, I, С., 1940, стр. 37—39.

[79] Някои съветски автори като Л. ВОРОБЬОВ («Христо Ботев», М., 1953) и К. ДЕРЖАВИН («Христо Ботев», М., 1962) безкритично приемат възгледите на Мих. Димитров за Ботевото участие в «Тъпан». К. Державин в своята интересна книга дава неоправдано висока оценка на художествените достойнства на сцен-

към перото на по-обигран, по-оригинален творец. Кой е той обаче, засега не може да се открие и докаже.

На Ботевото перо се приписват две стихотворения, публикувани в «Тъпан» — «Българско хоро с чужда гайда»[80] и «Българска народна песен»[81]. Първото е съвсем слабо и с нищо не може да бъде защитена тезата за Ботево авторство. Второто е сполучлива пародийна творба, издържана в народнопесенен стил, с характерния ритъм и лексика на народната песен. Интересна и богата е и идейносъдържателната страна на стихотворението. Можем да приемем мнението, че неговият стих е енергичен, че езикът му е ясен и стегнат, че отделни картини, написани в духа на народната песен, отвеждат към свежо, индивидуално поетическо виждане. Пресилено обаче според нас е твърдението, че някои моменти от песента могат да се сравнят «само с най-силните места от «До моето първо либе», «Елегия», «Хаджи Димитър» и «Зададе се облак тъмен»[82] или че «само дълбокото поетическо невежество може да оспори като Ботеви» редица стихове на творбата, а и цялата творба.[83] Аргумент в полза на Ботевото авторство е фактът, че и по-късно в «Будилник» поетът публикува подобна творба, подражание-пародия на народната песен — «Песен за букурещките ергени». И все пак за окончателното решаване на въпроса за авторството на «Българска народна песен» според нас е нужен по-богат доказателствен материал и по-детайлен конкретен анализ.

«Тъпан» е един от най-интересно илюстрираните вестници през Възраждането. Всеки брой от първата годишнина има по две, пет или дори осем карикатури, неразделно свързани с текста на вестника, остро злободневни, с ярка революционна политическа насоченост. Тези карикатури са предмет за специално проучване. Техен автор, както и автор на карикатурите в Ботевия вестник «Будилник» е

ките и диалозите, като не допуска никакво съмнение относно тяхното авторство (стр. 84—86).

[80] МИХ. ДИМИТРОВ включва «Българско хоро с чужда гайда» в «Неизвестни произведения» (стр. 35—36), но по-късно очевидно разбира, че Ботев не може да бъде автор на стихотворението, и не го помества в нито едно от изданията на събраните съчинения на поета, излезли под негова редакция.

[81] МИХ. ДИМИТРОВ публикува «Българска народна песен» освен в «Неизвестни произведения» (стр. 36—38) и във всички редактирани от него издания на Ботевите съчинения, като в бележките търси доказателствен материал в подкрепа на Ботевото авторство на творбата.

Г. БАКАЛОВ също убедено твърди, че «Българска народна песен» е от Хр. Ботев. (Вж. «Христо Ботев», С., 1934, стр. 135.)

[82] ИВ. БУРИН, Народната песен — учителка на Ботев и в областта на хумора. — Сп. «Читалище», 27, 1948, бр. 4, стр. 269.

[83] ИВ. БУРИН, Ботев и народният поетичен гений, С., 1954, стр. 148.

полският художник емигрант Х. Дембицки.[84] Близка дружба е свързвала Ботев и Дембицки. Техните приятелски отношения, както и качествата на карикатурите и текста към тях навеждат някои автори на мисълта, че Ботев е давал идеята за карикатурите на художника, като му е тълкувал събитията и е написвал текста.[85] Много трудно е обаче да си представим как Ботв от Измаил се е озовавал в Букурещ или Браила, където е живеел Дембицки, за да дава идеите и да написва легендите за всички 58 карикатури, поместени в «Тъпан». Напълно възможно е Ботев да е свързал групата на «младите» около революционния сатиричен вестник с Дембицки и винаги когато е бил в състояние, да е помагал на художника, но тази помощ не е могла да бъде системна и непрекъсната.

Повечето от кратките хумористични форми, поместени в «Тъпан» и приписвани на Ботев, са крайно неизразителни и безпомощни в езиково отношение. Сполучливият анекдот, виц, епиграма предполагат гъвкава мисъл, блестящо владеене на словото, усет за многозначността на думата, за неочакваните обрати и извивки на мисълта, за парадокса и каламбура. Ботев ни е оставил забележителни образци и в този сатиричен жанр.

Единствените кратки хумористични форми в «Тъпан», които се открояват с безспорни художествени достойнства, са «Гатанки», «Типографически погрешки», «Съновник», «Пословици и поговорки» и «Прокобявания» — сатирични миниатюри с подвижна, остра мисъл и точен прицел. Техният автор има живо чувство за хумор, усет към образно виждане и възприемане на действителността; той умело съчетава конкретния образ с абстрактната обобщаваща идея. Тези хумористични форми са дело на значителен майстор на сатирата.

Съществува голяма близост между Ботевия «Съновник» и «Гатанки», публикувани в «Будилник», и «Гатанките» и «Съновника» от «Тъпан». Съвсем близки са те по своята тематика, по острите унищожителни присъди и оценки, по своят а форма. Техен автор може да бъде Христо Ботев.

Досега е отделено сравнително най-малко внимание на сатиричните статии, фейлетони, прегледи и информации, публикувани в «Тъпан». Те обогатяват идейно-политическото съдържание на вестника и издигат художественото му равнище. От чистите публицистични форми — кратката статия-съобщение «На руското немско правителство. . .» и статията «Белградските либерални авадиши (Uisag)»

---

[84] Вж. Т. СИЛЯНОВСКА-ДИМИТРОВА, Карикатурите на Хенрик Дембицки в «Тъпан» и «Будилник». — Христо Ботев, Сборник по случай сто години от рождението му, С., 1949, стр. 322—370.

[85] Вж. Съчинения на Христо Ботев, под ред. на Мих. Димитров, 1950, т. II, стр. 265—266.

с идейната си дълбочина и политическа заостреност отвеждат към Ботевото публицистично слово.[86]

Най-интересните творби в «Тъпан» — и по своята тематика, и като жанрови форми, и като художествени постижения — са политическите прегледи.[87] Почти всички останали материали във вестника са посветени на «старите», на тяхната политика, на техния орган «Отечество». Тази политическа целеустременост е, от една страна, качество на сатиричния лист, но, от друга страна, го обеднява тематично и идейно. В политическите прегледи тази едностранчивост е преодоляна. В тях са разработени или поставени, или само докоснати много и различни въпроси на времето. С идейно-тематичното им разнообразие обаче не се изчерпва тяхното значение. Те са интересни и като жанрови форми. Някои от тях се приближават съвсем плътно до фейлетонния жанр.[88] Те се появяват в един период, когато фейлетонът в българската литература едва е направил своите първи стъпки.[89] Славейковите ранни фейлетони са единствените завоевания в тази насока. Фейлетоните в «Тъпан» са първите публицистични фейлетони с революционна насоченост и смисъл в нашата литература.

С най-голяма увереност може да се твърди, че Ботев е автор на фейлетона «Политически преглед» от бр. 2 на «Тъпан».[90] В него е направен последователен преглед на различни външни и вътрешни политически събития, той е хомогенен по строгата организация на материала и по своя характерен фейлетонно-публицистичен стил. Фактическият материал е организиран около няколко тематични центъра, свързани тясно от политическата актуалност на всяка отделна тема и общия политико-идеен смисъл на авторовата позиция. Главно обединително звено на всички теми е единният ъгъл на виждане и претворяване на фактическия материал. Логическият публицистичен поток на авторовата мисъл непрекъснато се излива в образи, най-често образи-сравнения. Целият фейлетон е изграден върху това редуване — логическа теза и образ-сравнение — образ, който илюстрира и обогатява тезата. Основният емоционално-действен заряд на цялата творба е иронията. Тя блика отвсякъде: обагря образите и срав-

---

[86] По-подробно за тези, както и за някои други конкретни материали, публикувани в «Тъпан», вж. пос. ст. «Христо Ботев и в. «Тъпан». — Изследвания в чест на академик Михаил Арнаудов, 1970, стр. 170—172.

[87] Значителната художествена стойност на политическите прегледи в «Тъпан» изтъкна К. ДЕРЖАВИН. («Хр. Ботев», 1962, стр. 87.)

[88] Не можем да се съгласим с твърдението на СТ. ТАРИНСКА, че «в «Тъпан» .. не намираме фейлетон, дори фейлетонни бележки. . .» (Прозата на Христо Ботев, С., 1966, стр. 95.)

[89] От осемте политически прегледа, поместени в сатиричния вестник, Мих. Димитров включва в «Неизвестни произведения» само три.

[90] Този фейлетон не е поместен от Мих. Димитров в «Неизвестни произведения».

нението, скрива се в подтекста на публицистичните оценки. Колкото и силна, иронията е добре овладяна. Авторът умело си служи с нея като със стилистично средство. Фейлетонът започва с образ-сравнение, лаконичен, но внушителен. Във «внушителността» е силната ирония багра. «Аллахът е голям, а Моамеда е негов пророк. Европа е голяма, но се бои от Турция.» Така започва първата тематична единица — Турция и Гърция. Съчувствието към гърците от Крит и тяхната борба се заменя с ирония спрямо гръцкото атинско правителство и гръцкия крал, който «бил купил на кралицата си два револвера и с нея щял сам да си отнеме Цариград от турците и да обнови някогашната славна Византийска империя. . .»

Отделните тематични единици във фейлетона следват една след друга, без преходи. Дистанцията между тях се осъществява чрез началните изречения във всяка нова единица. Тези изречения насочват вниманието към темата и са пропити с плътен ироничен подтекст. «Българите никога не са били толкози кротки като сега» — следва изцяло иронично разработената «тема» за турските управители: Осман паша, Мидхат паша — «ангел-хранител», «благи херувим», за които «турци и българи, деца и жени, слепи и неми». . . «молят всички наедно султана да им го проводи». И все в този дух авторът «препоръчва» «скромний», «общелюбезний» Мидхат паша. . . Читателят отлично разбира защо «българите никога не са били толкоз кротки». . . И как иначе? — При такива управители!

Смисълът и на предпоследната тематична единица е разкрит в първото изречение, в първия образ: «Цивилизацията в Турско от ден на ден се разпространява, реформите се спуснаха напред, та се не видят, не чуват къде са.» Падишахът позволил на мохамеданите «да ядат свински наденици», на кадъните — «да си боядисват и ушите»; българите само денем «смеят да ходят без фенер. . .»[91] Редица образи тук отвеждат към известните Ботеви фейлетони. Асоциациите не са преки и все пак има нещо общо в атмосферата, във виждането. Идеята за ролята на свинското месо в политиката на турските първенци например, пак като иронично подмятане, откриваме по-късно във фейлетона «Долапът», публикуван във в. «Будилник»: «Падишахът чрез един висок ферман благоизволил да позволи на моамеданците да ядат свински наденици. . .» («Тъпан»).[92] «Новият везир във външната си политика ще се пази да не яде свинско месо. . .», «. . .Доде се завърти пак долапът. . ., на везирската височина дойде други чирак и каже: «Куку! И аз не ям свинско!» — и начне и той да прави преоб-

[91] Вж. Възрожденски фейлетони, подбор и редакция Цв. Унджиева, С., 1968, стр. 85—87.

[92] Пак там, стр. 86.

разования» («Будилник»).[93] В «Будилник» несъмнено полетът на въображението е по-висок, обобщаващата мисъл и сатирично-ироничната образност са по-ярки.

Обикновената «търговска» величина — сандъци със стоки, които се изпращат от един град в други, фейлетонистът превръща в елемент от разгърнат сатиричен образ. В разглеждания преглед от «Тъпан» този образ е по-конкретен: «От Петербург тия дни пристигнаха в Гюргево няколко сандъци, пълни с кнутове, с които познатите нотабили ще бият някои от тамкашните българи, защото не щели да припознаят тяхно *българоядие* за нотабили.»[94] Целият сатиричен образ (сандъци с кнутове, изпратени от Петербург на нотабилите, за да бият българите. . .) е условен, символичен, но неговият основен «елемент» — «сандъци с кнутове» — сам по себе си е напълно възможен, реален. В Ботевия фейлетон «Хайде на изложбата!» турци и българи изпращат сандъци със стоки за Виенската изложба. Но какви са тези стоки? Сатиричният образ — плод на изумително богато въображение — не е конкретен, «реален», той е абсурден: «Нашите суверени изпратиха толкова сандъци с дервиши на изложбата във Виена. . .» Калоферци ще изпратят Фингов «в един сандък на изложбата». . ., Българското книжовно дружество ще изпрати В. Д. Стоянов — «само не гуждайте го в сандък, а в кафез, та да може да гледа и да събира статистически сведения за гаргите.»[95]

В края на прегледа-фейлетон авторът се стреми да нахвърля с едри щрихи картината на международните отношения. Всяко ново изречение е нов «елемент» от тази картина. Колкото и различни да са, колкото и самостоятелни, тези отделни елементи се свързват в една цялостна картина. «Наполеон бил твърде зле болен, но Бисмарк побързал да му проводи лекари. Австромаджарский цар Франц Йосеф тия дни бил малко наскърбен, но маджарите го поразвеселиха, като казали, че ще купят с книжени пари Сибир и Камчатка, Цариград и Мека. — Черногорският княз беше във Виена, но дотолкоз бил натоварен с всякакви дарове, които носеше от Петербург и Берлин, щото не можал да приеме един пълен сандък с австрийски ордени и заповядал да се раздадат на виенските сиромаси.»[96] Еднообразният синтактичен строеж на всяка фраза създава впечатление за единство; «еднообразие», което придава на картината стилово единство. Понататък фейлетонистът обрисува положението в Испания: «Испанските кортеси решили да чакат друга генерация, защото в нея земя днес за днес има дванайсет милиона души, които претендират за кра-

[93] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 201.
[94] Възрожденски фейлетони, С., 1968, стр. 87.
[95] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, 1971, стр. 203, 204.
[96] Възрожденски фейлетони, С., 1968, стр. 87.

левската корона, а няма нито един поданик. Защото тия 12 000 000 испанци не могат се отказа от короната, то щяло да се чака, докато се родят поданиците.»[97] Нататък авторът характеризира все така иронично и образно националистичната и шовинистичната политика на сръбското правителство. Накрая той подиграва и руското правителство: «Русия си умножила войската на Прут с двама тобошяра» и завършва както картината на международните отношения, така и целия фейлетон с кратка заключителна поанта: «Политический хоризонт помрачва.»[98]

Тази картина буди далечни асоциации с друга подобна картина от последния фейлетон на Христо Ботев «Политическа зима». В «Политическа зима» Ботевата синтетична мисъл се отлива в ярки образи, изградени с кратки, синтактично правилни изрази, със своеобразна ударна последователност и ритмичност в интонацията. В разглеждания политически преглед от «Тъпан» мисълта също се оформя в близки по синтактичната си структура изречения, които също се отличават със своята стегнатост и ударност. И тук Ботевата мисъл е пределно синтетична. Различията трябва да се търсят в особеностите и характера на образите, на образното мислене. В «Политическа зима» образността е издигната на нова, по-висока степен — рисувайки картината на международните отношения, фейлетонистът мисли в образи, образи — изключително силни и колоритни. В политическия преглед от «Тъпан» образ и мисъл не винаги са в такова пълно хармонично единство, образите не винаги носят неповторимия блясък на по-късната Ботева мисъл и въображение. Но те могат да бъдат разглеждани като необходимо стъпало в развитието на фейлетониста.

Всички осем политически прегледа от «Тъпан» — въпреки по-големите или по-малките различия — са близки като сатирични жанрови форми. Повечето са прегледи-фейлетони, по-малко — сатирични статии с фейлетонни елементи. Много от най-общите стилови особености, посочени в разгледания по-горе фейлетон, могат да бъдат отнесени и към останалите прегледи. Всички те се отличават със своето тематично богатство, революционни идейни позиции, с непрекъснат стремеж към образно сатирично-хумористично и предимно иронично претворяване на фактическия жизнен материал. По свой език те са най-издържаните творби във вестника, написани леко, живо, образно, с много ирония и хумор.

Силната, неприкрита публицистична линия, която характеризира Каравеловите фейлетони — доминирането на авторовата личност, нейната водеща роля в разработването на темата, във внушаването —

---

[97] Възрожденски фейлетони, С., 1968, стр. 87—88.
[98] Пак там, стр. 88—89.

често пъти пряко статийно на идеите, публицистичните похвати — развиване на тезата, илюстрация на тезата, противопоставяне на две противоположни тези в диалог. . ., липсват в политическите прегледи на «Тъпан». Фейлетоните-прегледи от «Тъпан» също отнасяме към публицистичния фейлетонен вид. В тях са отразени последователно различни политически факти, събития, наблюдения, без връзка помежду им; те са безсюжетни фейлетони, без видимо обединително звено на отделните части. Въпреки това авторовата личност, авторовите позиции не се натрапват пряко. Авторът от началото на фейлетона до последния ред присъствува незримо за читателя. Несъмнено именно авторът с неговите оценки и възгледи, с неговия усет за композиция съумява да свърже съвсем отделените външно една от друга части в един цялостен преглед. Това умение на фейлетониста да изгради цялостна творба от различни елементи и да остане скрит в ироничния подтекст Ботев развива по-късно до забележително фейлетонно майсторство в «Хайде на изложбата!» и в други свои фейлетони.

След всичко казано дотук можем да направим извода, че сътрудничеството на Хр. Ботев в първата годишнина на «Тъпан» е съвсем ограничено. То трябва да се търси предимно в жанра на политическите прегледи-фейлетони и на кратките хумористични форми. Не е изключено Ботев да е автор и на стихотворението «Българска народна песен» и на някои от легендите към карикатурите на «Тъпан».

След шест години, през 1875 г., сатиричният вестник «Тъпан» бива възобновен отново под редакцията на Ив. Мънзов. Излизат само четири броя, печатани заедно с Ботевия в. «Знаме».[99] Първият брой се появява на 20 юни 1875 г., след разцеплението на БРЦК и разрива между Каравелов и Ботев. В центъра на сатиричното изобличение на вестника е личността на Каравелов. Това обстоятелство, както и други обективни фактори — общата печатна база на «Знаме» и «Тъпан», тесните връзки между Ботев и някои сътрудници на сатиричния лист като Ст. Стамболов например — дават основание на някои наши учени да припишат почти всичко, поместено във втората годишнина на вестника, на Ботевото перо.[100] Тези автори обаче забравят, че изминалите шест години са напълно достатъчни за Хр. Ботев да достигне ненадминати и до днес върхове в историята на българ-

[99] През 1934 г. Г. БАКАЛОВ пише: «Преди няколко години намерихме четвъртия брой на «Тъпан» от 1875 г. (досега бяха известни три броя)» (Христо Ботев, 1934, стр. 134.) Сега в Народната библиотека «Кирил и Методий» се съхраняват само три броя на «Тъпан» от 1875 г. Къде се намира новооткритият от Бакалов брой 4, не е известно.

[100] Христо Ботев, Неизвестни произведения, под ред. на МИХ. ДИМИТРОВ, С., 1924, стр. 28—32; Г. БАКАЛОВ, Христо Ботев, С., 1934, стр. 128—129, 131—132, 135—136, 144—145.

ската поезия, публицистика, хумор и сатира. Критерият неизбежно трябва да стане по-строг, по-взискателен. И най-сполучливите работи, поместени в броевете на «Тъпан» от 1875 г., не издържат никакво сравнение с известните, вече публикувани Ботеви творби.[101]

Централно място в тези последни броеве на «Тъпан» заемат пасквилите срещу Каравелов: статията-фейлетон, която започва със стиховете: «Думба-лумба-дум! Тъпана тумти. . .», диалогът «Такрир или злодеецът пред съдията», кратката дописка «Известният Мангу, . .»[102] Цялата мисловност на тези материали е елементарна, груба, плод на лични чувства и политическо късогледство. Силна неприязън заслепява техния автор — наместа той изопачава фактите от биографията на Каравелов, представя го като крадец, подлец, убиец и пияница. Вече посочихме, че художествената стойност на тези материали е ниска. Техен автор или вдъхновител вероятно е Ив. Мънзов. Известен е старият, остър конфликт между него и Каравелов, многократните иронични и саркастични подмятания в Каравеловите вестници за политическите позиции на Мънзов и за неговото гражданско поведение.[103] Подновеният «Тъпан» и благоприятната политическа обстановка след разцеплението на БРЦК, конфликтът между Каравелов и Ботев и оттеглянето на Каравелов от революционна дейност разпалват озлоблението и обидата на Мънзов и той несдържано излива натрупаната през годините злъч.

Втората годишнина на «Тъпан» показва, че неговият главен редактор и сътрудници не са последвали съветите на Ботев — да се

---

[101] Принизеният критерий довежда МИХ. ДИМИТРОВ до неприятни грешки: той приписва известното Стамболово стихотворение «Богатите» на Ботев. Резултат на същия принизен художествен критерий е поместването на краткото стихотворение «Какво гледам?» в «Неизвестни произведения». Според Г. БАКАЛОВ автор и на това стихотворение е Ст. Стамболов (вж. Христо Ботев, 1934, стр. 142.)

АЛ. БУРМОВ и ИВ. Г. КЛИНЧАРОВ категорично отхвърлят Ботевото сътрудничество и във втората годишнина на «Тъпан» от 1875 г. (Христо Ботев, Съчинения, под ред. на Ал. Бурмов, 1940, стр. 651, 653, 656—657; Ив. Г. Клинчаров, Мистификацията с произведенията на Хр. Ботйов, С., 1925, и Христо Ботйов. Няколко спорни въпроса из неговата биография, С., 1940, стр. 37—38.)

[102] Всички тях МИХ. ДИМИТРОВ приписва на Ботев и ги включва в «Неизвестни произведения». По-късно обаче, очевидно разколебан в Ботевото авторство, той не помества в редактираните от него събрани съчинения на Хр. Ботев «Такрир или злодеецът пред съдията», както и «Известният Мангу. . .» Според Г. БАКАЛОВ автор на диалога «Такрир или злодеецът. . .» е Ст. Стамболов. (Сп. «Нов път», II, 1925, кн. 9, стр. 270—271; също: Христо Ботев, 1934, стр. 141.)

[103] Вж. Л. КАРАВЕЛОВ, Събрани съчинения, т. 4, 1966, стр. 85; също: т. 5, 1966, стр. 585 и др.

избавят от партизанщината, да дадат на вестника едно «общо» принципно, сатирично направление.[104]

Ботев взема известно участие и в борбите около създаването на Българското книжовно дружество. Положителни данни за това обаче няма и заключенията, които се правят, имат характер на догадки и предположения, особено що се отнася до началния период от историята на Книжовното дружество.

Възгледът, според който Ботев се е включил активно в борбите около създаване на Книжовното дружество и овладяване на неговото ръководство, се основава на Ботевото сътрудничество в «Тъпан», т. е. на неговото авторство на комедията «Седянка» със сюжет от споровете около Книжовното дружество и на диалога «Разговор между двама българи за уставите на Книжовното дружество. Един учен и един недоучен българин».[105] Докато в «Седянка» авторът осмивал «яловите усилия на букурещките чорбаджии да осуетят осъществяването на едно скъпо народно дело», чрез посочения диалог той взел «участие в агитацията за проваляне на проектоустава на «старите».[106]

Този възглед беше с основание оспорен.[107] Засега можем само

---

[104] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, 1971, стр. 440—441.

Безспорно МИХ. ДИМИТРОВ има заслугата, че пръв със своите «Неизвестни произведения» постави въпроса за Ботевото участие в «Тъпан». Мих. Димитров и Г. Бакалов бяха между първите, които изтъкнаха голямото значение и роля на «Тъпан» и правдиво очертаха неговото място в историята на революционното движение. Но неубедителните критерии при определянето на авторството и липсата на верен литературен усет доведоха Мих. Димитров до неоправдано преувеличаване на Ботевото участие в «Тъпан». Наистина трудно е да се отдели и разграничи прякото Ботево участие от неговото общо идейно-творческо влияние. Но, както вече изтъкнахме, Ботевото сътрудничество в «Тъпан» по нашето дълбоко убеждение е съвсем ограничено и трябва да се търси предимно в жанра на политическите прегледи и на кратките хумористични форми.

[105] Н. ТРАЙКОВ, Ботев и Българското книжовно дружество. — Христо Ботев, Сборник по случай сто години от рождението му, С., 1949, стр. 244 и 245. Според Трайков «Седянка» «е безспорно от Ботев. По език стил и политическа заостреност не може да има никакво съмнение, че тя носи печата на Ботевото гениално перо». Това не му пречи на следващата страница да твърди, че «Седянка» «вероятно не е писана само и изцяло от Ботев. До известна степен тя представлява колективен труд.»

[106] Пак там, стр. 245—247.

[107] Вж. М. АРНАУДОВ, Българското книжовно дружество в Браила 1869—1876, С., 1966, стр. 105 и 107. М. Арнаудов счита, че участието на Ботев в «Тъпан» е «твърде съмнително», а за споменатия диалог отбелязва, че «едва ли принадлежи на Ботев (както иска да вярва Н. Трайков)». Арнаудов обаче е съгласен с Трайков, че Ботев е взел отношение пред измаилчани към отпечатаните проектоустави и «благодарение на неговата критика над проекта на «старите» измаилската община, вярна доскоро на букурещките нотабили, се отмята от тях

да предполагаме, че Ботев е следял борбата около създаването на дружеството и е имал отношение към нея, както активно е следял и е преценявал всички прояви в обществения живот на своя народ.

Безспорно е, че през 1870 г. той става спомагателен член на Книжовното дружество и с писмо от 2 юли 1870 г. е поканен да вземе участие «в главното годишно събрание» на дружеството, свикано на 15 юли същата година в Браила, за да «се прегледат делата и действията на Дружеството през цялата му година според чл. 55 от Устава и да се вземат мерки за по-доброто му преуспяване в бъдещето — според чл. 56 на Устава».[108] Писмото е отправено до Ботев като «учител по български език» в Измаил. Няма данни обаче, които да потвърдят неговото участие в това събрание.

Безспорно е също така, че докато в актовете на годишните събрания от 1869 г. личи подписът на Любен Каравелов като представител на Букурещката община (Каравелов фактически е възглавявал борбата на «младите» за демократичен устав на дружеството), Ботев заедно с Д. Войников са упълномощени да представляват Галацката община едва на 30 септември 1871 г. и Хр. Ботев присъствува на общото събрание на 1 октомври същата година, чийто протокол подписва.[109] От това време нататък той вече ярко изявява своето критично отношение към дейността на Дружеството и към неговия деловодител В. Д. Стоянов.[110]

Христо Ботев не прекъсва своите поетически търсения и през този период от живота си.

В Каравеловия в. «Свобода» (I, бр. 34 от 15.VII. 1870) излиза втората редакция на стихотворението «Майце си» и малко по-късно

и не изпраща свой представител в Галац, за да поддържа страната им». В същност Трайков само предполага, че Ботев е успял да «неутрализира кмета на Измаил Г. Шопов, като откъснал от него другите представители от Измаил, които участвували на събранието в Галац на 12 август. (Н. ТРАЙКОВ, Ботев и Българското книжовно дружество. — Христо Ботев, Сборник по случай сто години от рождението му, С., 1949, стр. 247, 258.) Писмото на Хр. Георгиев обаче до Н. Геров от 21 ноември 1869 г. ни дава основание да се съмняваме в това твърдение. В това писмо Г. Шопов се споменава между верните приятели на «старите», които бойкотирали основаното дружество.

[108] Н. ТРАЙКОВ, Ботев и Българското книжовно дружество. — Христо Ботев, Сборник по случай сто години от рождението му, С., 1949, стр. 262—263.

[109] Пак там, стр. 263—321.

[110] АБАН, ф. 1, оп. 1, арх. ед. 14, бр. 17 и 23. Вж. и Печатния лист на Ботев «Причини за неуспеха на Бълг. книж. дружество» от 29. IX. 1871 г., който бе открит от Н. ТРАЙКОВ (пос. изсл., стр. 295—302.) Същият лист бе публикуван и в Христо Ботев, Събрани съчинения, т. II, С., 1971, стр. 61—69.

втората редакция на стихотворението «Към брата си» (I, бр. 36 от 30. VII. 1870).

Съвсем наскоро отново във в. «Свобода» биват отпечатани за пръв път и неговите стихотворения «Елегия» и «Делба»: «Елегия» в бр. 37 от 8.VIII.1870 с подпис Х. П-в, а «Делба» в бр. 39 от 23.VIII. 1870 с посвещение «Л. К-ву» (Л. Каравелову) и със същия подпис. По това време, както видяхме, Ботев е учител в Измаил. Редът на публикуването на двете стихотворения не е агрумент за последователността на тяхното написване. Вторите редакции на двете стихотворения Ботев помества в своя в. «Дума» в обратна последователност: най-напред «Делба» (с посвещение «Любену Каравелову», бр. 1 от 10.VI.1871), после «Елегия» (бр. 4 от 17.VII.1871). Логиката на Ботевото творческо развитие ни навежда на мисълта, че «Делба» е по-ранна негова творба. С нея приключва първият поетически «цикъл» на Ботев от три интимни лирични изповеди, отправени до майката, брата, другаря: «Майце си», «Към брата си», «Делба» — три поетически изповеди, отразили различни моменти в идейното развитие на поета. «Хайдути» и «На прощаване. . .» бележат друг ранен «цикъл» или друго начало в Ботевата поезия. С «Елегия» — вътрешно свързана с «Майце си», «Към брата си» и «Делба — започва нещо ново, голямо в Ботевия поетически път.

Вече посочихме, че малко преди публикуването на «Елегия» и «Делба» Каравелов помества в «Свобода» вторите редакции на «Майце си» и «Към брата си». Четирите стихотворения излизат през месеците юли и август. Посвещението на «Делба», както и неговото съдържание навеждат на мисълта, че Ботев се е познавал вече с Каравелов.[111] Възможно е стихотворението да е написано под непосредственото впечатление от запознаването и личния разговор с председателя на БРЦК и редактора на в. «Свобода».[112] Не бива обаче напълно да се изключва и другата възможност — посвещението да е резултат на Ботевите впечатления от първите броеве на Каравеловия вестник, на мислите и преживяванията, които те са събудили у младия поет и революционер.[113]

---

[111] «Делба» има три редакции — в «Свобода», «Дума» и «Песни и стихотворения» (стр. 13—14). Трудно е да се установи с пълна сигурност автентичният първоначален текст на стихотворението, тъй като то е публикувано най-напред в «Свобода». Каравелов е редактирал твърде свободно някои Ботеви стихотворения, поместени в неговия вестник.

[112] АЛ. БУРМОВ допуска, че «Ботев е отишъл през лятото на 1870 г. в Букурещ, гдето се е запознал с Каравелова и му е оставил няколко стихотворения...» «. . . Очарованието на Ботева от големия революционер и писател го е вдъхновило да напише и посвети Каравелову своето стихотворение «Делба». (Христо Ботев, Съчинения, редакция и коментар от Ал. Бурмов, т. I, 1948, стр, 311.)

[113] Според КР. ГЕНОВ «Ботевата песен «Делба» е пряк идейно-емоционален

С «Делба» Ботев прави нова стъпка в идейно-творческото си развитие. Съзнанието, че освободителното движение следва своя път, че то намира своите призвани ръководители и борци, изпълва поета-революционер със сили и увереност. Топи се мъчителното чувство на самотност, което го преследва в Калофер и по време на първите тежки месеци в Румъния. Националноосвободителното движение навлиза в нов етап, набелязва се все по-определено новата революционна тактика и стратегия. Поетът има свои съмишленици в борбата. Жив е споменът за студените зимни дни и нощи в мелницата край Букурещ заедно с дякона Левски, българин с «нечут характер», поел вече своя път на апостол на свободата. Революцията има своя печатан орган, орган на Българския революционен централен комитет, възглавяван от друг българин — революционер, публицист, писател. . . Поетът не е сам. Той има «брат» по идеи и борба, с когото го свързват еднакви мисли и чувства, страдания и бедност в чужбина. Споделената участ, другарската ръка, опрените рамена правят стъпките по-твърди, вярата в общото дело по-силна. Расте чувството за дълг и отговорност пред народа, пред историята. Ботев мисли за поколенията, които идват, за тяхната строга, но справедлива присъда. Поели революционната щафета от Раковски, борците от поколението на Ботев са изпълнени с гордото съзнание за своята историческа мисия.

Поетът-революционер се обръща към своя брат по идеи и борба:

Добро ли сме, зло ли правили,
потомството назе ще съди. . .

Богато по съдържание и мисъл, стихотворението има характер на изповед-обет. То започва с пряко обръщение към другаря-съидейник: «По чувства сме братя ний с тебе. . .»[114]

отглас на стихотворението «Брату Д. Ценовичу» (печатано във в. «Свобода» от 8. VII. 1870 г.). Анализът, с който Генов се стреми да докаже, че Ботев е «взел непосредствен повод от тази изповед на Каравелова» и е написал «Делба» с цел да укрепи временно падналия дух у водача на революционно-освободителното движение», както и че «идейно-емоционално двете песни съвпадат почти напълно», като се различават «формално-художествено», не е убедителен. «Безспорните съответствия», които авторът открива между стихотворенията, се свеждат до случайни съвпадения на отделни думи. (Литературно влияние на Любен Каравелов върху Христо Ботев. — Сп. «Език и литература», I, 1946, кн. 3—4, стр. 13—14, 16.)

[114] По-големи са различията между първата редакция на «Делба», от една страна, и следващите две редакции, от друга. Хвърля се в очи нарушеният деветосричен размер на стихотворението в първата му редакция. Тази тенденция е осъществена доста последователно и затова вероятно е търсена съзнателно. Във всички строфи (с изключение на втората) броят на сричките в 1-вия и 3-тия стих е по-голям.

Еднаквите чувства, общият жизнен път, общите страдания и борба, общата отговорност пред народа и историята свързват по-силно, по-дълбоко и по-трайно от родната кръв,. Поетовата мисъл се излива логично и стройно. Всяка строфа разкрива нови страни от дружбата между двамата борци.

Началото на поетическата изповед е повече констативно: «По чувства *сме* братя. . . и мисли еднакви *ний таим*, и *вярвам*. . .» Обобщавайки настоящето, поетът хвърля взор към вече изминатия път. А още във втората строфа прозвучава неговият призив, отправен от настоящето към бъдещето:

А сега — дай ръка за ръка[115]
и напред със стъпки по-твърди![116]

I ред., I строфа: По чувствата сме *ние братия* с тебе
и мисли еднакви таим
и вярвам, че на *светът почти* за нищо
ние няма да се разкаим.

III ред.: По чувства сме братя ний с тебе
и мисли еднакви ний таим
и вярвам, че в света за нищо
ний няма с теб да се разкаем.

Първият и третият стих в първата редакция имат по 12 срички, а вторият и четвъртият — 8 и 9 срички. Но различието в дължината на стиховете не е съпътствувано от определен ред в ударенията, от търсене на някаква ритмична стъпка. Без да е постигнато нещо ново в ритмично отношение, нарушен е характерният за цялата творба ритмичен строеж, навеян от народната песен: еднакъв брой срички във всеки стих, еднакъв брой ударени срички, като предпоследната сричка обикновено е под ударение. Интересно е и съществено смислово различие в тази строфа: в първата редакция наречието «почти» («. . . почти за нищо ...») отваря пътя на съмнение и неувереност.

Между втората и третата редакция на «Делба», публикувани във в. «Дума» и в «Песни и стихотворения», въпреки значителния период от време, който ги отделя (1871—1875 г.), има съвсем малко разлики. По-съществено различие откриваме в последния стих на цитираната първа строфа: глаголът «разкаем» е заменен във втората редакция с «покаем» («Ний няма с теб да се покаем»), за да стане отново «разкаем» в третата редакция. В този единствен случай поетът в третата редакция се връща към първата редакция. Той е доловил твърде интересния нюанс в мисълта: става въпрос именно за *разкайване*, а не за *покаяние*.

[115] В първата ред.: «А сега — дай ръка *с* ръка». (Втора и трета ред. — «. . . ръка *за* ръка».)

[116] Ще отбележим още едно не особено съществено различие между трите редакции, което отразява развитието на нашия език и във връзка с това приемането на определени езикови норми от Ботев: предлогът «с» от първата редакция е предаден като «со» във втората редакция — твърде разпространена езикова практика във в. «Дума». (И напред *со* стъпки по-твърди. . .»). В третата редакция Ботев се съобразява с наложилата се езикова норма, като удвоява предлога («със» вместо «с»), за да не наруши деветосричния размер на творбата.

И отново поетът обобщава — този път прави равносметка на миналото:

Спътник ни са били в живота[117]
страдания, бедност в чужбина,
но тях сме ний братски делили. . .

И отново неговата напрегната мисъл се отправя към бъдещето като призив и обет:

Ще делим ний хорски укори,[118]
ще търпим и присмех глупешки,
ще търпим, но няма да охнем. . .[119]
. . . . . .
и глава ний няма да сложим. . .

В края на своята поетическа изповед лиричният герой открива още един мост, който свързва съдбите на двамата революционни дейци — съдби на творци, отдали на своя народ творческите си пориви и вдъхновение:

Сърцето си вече казахме
с печалните наши две лири. . .[120]

---

[117] В първата ред.: «*Спътници* ни са били в *животът*. . .» (втората и третата ред. са еднакви — «*спътник* ни са били в *живота*»).

[118] I ред.: «Ще делим *ние* хорски укори. . .»

[119] I ред.: «Ще търпим, но *не ще* да охнем. . .»

[120] В тази предпоследна строфа на стихотворението различията между трите редакции са най-съществени:

I ред.: Сърцето си ние вече казахме
с жалостните наши две лири,
че главата си няма да склоним
пред страсти и светски кумири.

II и III ред.: И глава ний няма да сложим
пред страсти и светски кумири:
сърцето си вече казахме
с жаловните (в I ред. — печалните) наши две лири. . .

Във втората и третата редакция мисълта тече по-логично, по-убедително. Хубава е градацията: главата, т. е. разума си борците не ще загубят, не ще продадат за никакви светски съблазни, а сърцето си — своя богат и съкровен емоционален свят, те ще обезсмъртят в поезията си. Тези два момента на поетическата мисъл са независими един от друг и са пълно разгърнати. В първата редакция добре осмислената вътрешна градация е нарушена; двете съставки на мисълта са свързани и подчинени, като по този начин са значително обеднени. Съдържанието на поетическата изповед (на «жалостните лири») на двамата поети се изчерпва с тяхната разумна неподкупност («че главите си няма да склоним пред страсти и светски кумири»). Мисълта е конкретизирана до обедняване, лишена е от поетически полет. Едва в последната редакция поетът е намерил най-сполучливия епитет за последния стих на строфата («С *печалните* наши две лири...») Нему (не на Каравелов) вероятно принадлежи първият вариант: «С *жалостните*

Ботев пръв внася в нашата поезия метафоричния образ на лирата като символ на поезията. След него Славейков вплита същия образ в своята известна лирична творба «Не пей ми се». Ботев «пренася» този образ от руската поезия, където той е наложен от Пушкин. Съчетанието «печални лири» е навеяно може би от известния образ-оценка на Некрасовата поезия — «муза мести и печали».[121]

В «Делба», както в повечето Ботеви стихотворения, емоционалното напрежение непрекъснато расте. В последната строфа то достига своя връх. Поели пътя на революцията, двамата борци ръка за ръка ще разделят и «последната делба» на своя живот:

Да изпълним дума заветна [122]—
на смърт, братко, на смърт да вървим!

За втори път в Ботевата поезия се появява мисълта за геройската смърт: не смъртта в хладния гроб на отчаяниего («Майце си»), а смъртта в борбата, смърт — «дума заветна», смърт — своеобразен синоним на борба и победа. За тази смърт поетът заговаря просто и естествено, с повишена енергия.[123] Повторението «*На смърт*, брат-

---

наши две лири. . .» (I ред.). Във втората редакция с малка промяна той се опитва несполучливо да смекчи «жалостивия» смисъл на прилагателното: «С *жаловните* наши две лири. . .», докато открива най-подходящия епитет: «*печалните*» (III ред.). Както и при първата строфа, тук броят на сричките в 1-ия и 3-тия стих е по-голям (11 и 10 срички), а 2-ри и 4-и стих имат по 9 срички.

[121] Д. ШЕЛУДКО посвещава специална статия на влиянието на руската поезия върху Ботевата «Делба». Верен на своя компаративистичен метод, той открива в първата строфа на стихотворението влияние на Рилеев, във втората — на Плешчеев; открива елементи от три Пушкинови стихотворения, от две — на Вяземский, от едно на Лермонтов. . . «Ботев е изхождал от идеята на Плешчеева — пише Шелудко, — но. . . я е изразил с независими от Плешчеева средства, а именно с тия, подсказвани от Пушкина. . .» (Относно стихотворението «Делба» от Хр. Ботев. — Сп. «Славяни», III, 1947, кн. 4—5, стр. 175.) В «Делба» могат да се открият известни реминисценции, далечни навеи, които идват от стихотворението на Рилеев «А. А. Бестужеву», публикувано в изданието на Огарьов «Русская потаенная литература» от 1861 г. Преди Шелудко Г. БАКАЛОВ изказва предположение за «далечно влияние на Пушкиновите стихотворения «Памятник» и «Поэту» върху «Делба», като съвсем правдиво допуска, че съвпаденията може да се случайни. (Христо Ботев, 1934, стр. 102.) След като отбелязва, че в Ботевата поезия могат да се открият «реминисценции или случайни съвпадения» със стихове от други поети, П. ДИНЕКОВ пише: «В това отношение някои изследвачи отидоха толкова далеч (например Д. Шелудко), че представиха поезията на Ботев като конгломерат от влияния, заемки, реминисценции, съвпадения от руската и световната литература.» (Поезията на Христо Ботев. — Възрожденски писатели, С., 1962, стр. 340.)

[122] В първата ред.: «*И* да *изпълним* дума заветна. . .» (Втора и трета ред. са еднакви.) Същата строфа, стих 1-ви, първа ред.: «Хайде напред! С чувства и мисли. . .»; Втора и трета ред.: «Напред сега с чувства и мисли. . .»

[123] «Волята за смърт» у Ботев е воля за борба и победа. «Чудният порив на Ботйова към смъртта» не е «тайнствен глас из отвъдсветовното. . .», както твърди

ко, *на смърт* да вървим!» подчертава неговата непреклонна воля. Ударната сила на стиха се отразява и в промяна на ритмичната стъпка — повечето стихове на «Делба» са амфибрахични, докато стъпката на последния стих е анапест.[124]

За разлика от първите две Ботеви поетични изповеди «Делба» е стихотворение, изпълнено с революционен оптимизъм и патос. В него няма миньорни ноти, колебание, болезнена самотност. Страстната ботевска емоционалност тук се съчетава със своеобразна публицистична точност и яснота в мисълта и израза. Метафоричните образи са съвсем малко.

Интересна за идейно-творческия път на Ботев, «Делба» не бележи голямо художествено постижение. Най-несъвършена е I строфа с натрупването на много едносрични думи, с прекалената употреба на личното местоимение «ний», с изкуствената рима «тàим—разкàим», с ритмичната си тежест и немузикалност.

Както в «Към брата си», стиховете в «Делба» са организирани в 6 четиристишни строфи. Във втората и третата редакция на стихотворението всеки стих има по девет срички. Деветосричният стих е ново явление в Ботевата поезия. Стихът на «Майце си» беше десетосричен, на «Към брата си», «Хайдути» и «На прощаване» — осмосричен. Единствените Ботеви стихотворения с деветосричен стихов строеж са «Делба» и «До моето първо либе». Деветосричният графичен размер е съвсем рядко явление — почти отсъствува в българската народна поезия.[125] В «Делба» преобладава тристъпен амфибрахий (от 24 стиха 14 са амфибрахични). Може би Ботев се е опитал да създаде някакъв нов размер, но на практика е останал в границите на своята стихова система, изградена върху равния брой срички и акцентите в края на всеки стих.

Д-Р К. КРЪСТЕВ, а е все същият порив и воля за борба. «Но образът на смъртта, забелязва правдиво по-нататък д-р Кръстев, който живее в душата на поета, е мил и приветен и нищо грозно, нищо ужасно не съдържа той. . .» (В. МИРОЛЮБОВ [д-р К. Кръстев], Художествените мотиви у Ботйова. — Сп. «Мисъл», XVII, 1910, кн. 1, стр. 15—16.)

[124] Р. РУСЕВ в студията си «Метрични проблеми у Ботев» прави някои интересни наблюдения върху размера и ритъма на «Делба». Той посочва например наличието на мъжки рими в последната строфа («делим» — «вървим») — рядко явление в Ботевата поезия, тъй като Ботевият стих обикновено завършва с неударена сричка. (Сп. «Училищен преглед», XXXIX, 1940, кн. 10, стр. 1267—1268.)

[125] «Загадъчен остава в Ботевата поезия — пише МИР. ЯНАКИЕВ — деветосричният графичен размер (6+3 срички), който няма съответствие в народната песен. Как Ботев е дошъл до този първичен тристъпен амфибрахий, засега остава неясно. Може би чрез разширението на епическия български народен стих с една сричка, а може би и под печие чуждо влияние. . .» (Българско стихознание, 1960, стр. 142.)

Разположението на римите в «Делба» също е своеобразно и съвсем ново явление в Ботевата поезия. Аналогичен римово-строфичен строеж има само сатирата «Защо не съм?». В «Делба» се римуват четните стихове, нечетните са бели.[126]

«Елегия» бележи нов момент в поетическото развитие на Христо Ботев и несъмнено е един от върховете в неговия творчески път. Както във всички разгледани вече стихотворения и тук поетът се обръща към конкретен образ — той отправя своята изповед до българския народ.

В «Елегия» израстват два образа — герои на цялата Ботева поезия: народ и поет — неделимо свързани, с една плът и една кръв, рожби на една земя, с едно минало и едно бъдеще. Трагедията на народа, пет века угнетяван, е лична съдба и лична трагедия за поета. Две чувства разкъсват гърдите му: състрадание и гняв. За пръв път в Ботевата псезия нахлува силна сатирична струя. Народните врагове са за него «сган», «скотове». В последната строфа страданието и гневът се изливат в остра сатира не срещу търпението на народа — то е обяснено, а срещу пасивността на емиграцията, на интелигенцията, срещу тези народни синове, които се залъгват с празни надежди и са склонни да повярват дори на поробителя.

Ботев се чувствува отговорен за положението на народа. Той поема своя дял от вината за неговото тежко настояще, но от това личната участ на лиричния герой става още по-трагична:

> А бедният роб търпи, и ние
> без срам, без укор, броиме време,
> откак е в хомот нашата шия,
> откак окови влачи народа,
> броим, и с вяра в туй скотско племе
> чакаме и ний ред за свобода!

В литературата има различни мнения и се води остър спор за израза «. . . с вяра в туй скотско племе». Според едни с хулата «скотско племе» Ботев заклеймява пасивността и апатията на народа.[127] Според друго схващане «. . . още началото на последния куплет «А бедният роб търпи. . .» ни подсказва, че хулата «скотско племе» ще постигне тъкмо ония, които го люлеят в неговата «робска люлка». . . А те са онова събирателно понятие, наречено лъжеинтелигенция...»[128]

---

[126] В изследването на МИР. ЯНАКИЕВ погрешно е посочено, че «в «Делба» се римуват само нечетните» стихове (стр. 143).

[127] Д-Р К. КРЪСТЕВ. — Христо Ботйов, Стихотворения. Автентично издание..., С., 1919, стр. 56; вж. също МАЛЧО НИКОЛОВ, История на българската литература, С., 1941, стр. 111.

[128] Л. СТОЯНОВ, Литературни писма. Скотско племе. — В. «Развигор», V, бр. 191 от 18. X. 1925.

Трети възглед насочва мисълта към непосредствения повод и реалната обстановка при създаването на «Елегия», към разгорещените спорове около дуалистичното схващане. . .[129] Най-приемливо е становището, че «скотско племе» е «сборно понятие», което «обединява образи вън от народа. . .», народът за Ботев са «бо-
си». Ботевото отношение к- -а е «навсяк-
-ели, посочени точно и недвусмислено в стихотворени-

Трагичното противоречие, набелязано още в първата Ботева поетична изповед, между поривите и идеалите на лиричния герой, от една страна, и жестоката истина за живота, от друга, в «Елегия» се задълбочава, придобива остър социален смисъл, превръща се в жива кървяща рана. Но трагизмът на поетовата личност не води до безпътица, до колебания, до отчаяние. Това е трагизъм на силния човек, който вижда ясно своя път и върви по него твърдо и целеустремено.

Образът на народа в «Елегия» е оцветен с ярка романтическа багра. Поетът вижда своя народ като исполин, окован в окови, намръщен, изправен до собствения си гроб. От челото му се лее кървава пот, в още живото му тяло е забит кръст. Творецът създава грандиозен образ-символ — символ на вековното народно страдание, на вековната народна сила и издръжливост. Продължителността на робските векове е внушена също чрез образ-символ: «ръжда разяда глозгани кости. . .» Всяко страдание и всяка издържливост имат своя предел: «. . . Пот от чело кървав се лее над камък гробен. . .»

И въпреки всичко силата на този «прикован Прометей» е несломима. В неговото мълчание, в съдържания му жест се крие огромна мощ и огромна заплаха:

> Намръщен само с глава той сочи
> на сган избрана — рояк скотове,
> в сюртуци, в реси и слепци с очи.

Образът на народа е изтъкан от отделни символи, алегории, метафори. Враговете на народа са «нашите» чорбаджии и богати търгов-

---

[129] Д. ОСИНИН, Пак за «скотското племе». — В. «Мир», г. 49, бр. 12 849 от 29. VI. 1943. Подробно на този спор се спира и МИХ. ДИМИТРОВ в книгата си: Христо Ботев, Идеи, личност, творчество, С., 1946, стр. 251—254. Според него «цитираният стих е насочен срещу турците» (стр. 251).

[130] ИВ. ХАДЖОВ. Погрешно тълкуване и неточно предаване на Ботеви творения. — Сп. «Родна реч», XVI, 1943, кн. 3—4, стр. 110; също: Още за погрешното тълкуване и неточното предаване у г. Малчо Николов. — В. «Мир», г. 49, бр. 12 839 от 17. VI. 1943

ци, черното и бялото духовенство, продажната интелигенция («в сюртуци, в реси и слепци с очи». . .) Те, *нашите гости*, заедно с *чуждите* поробители смучат като смок народа.[131]

Образи и картини са тясно свързани. Детайлите, които завършват [illegible] народ, доизвайват и картината. Тя буди както [illegible] върху остър контраст [illegible] то отговор: «Мъчачи народа» вместо [illegible] мят окови.» Слуховите представи са съвсем осезаеми. [illegible] те образи са необичайни, понякога парадоксални. Кървавата пот, която се лее от челото на народа, буди представа за горещата температура на огромното физическо напрежение, на задъханите сетни сили. На нея се противопоставя хладът, студът на надгробния камък. Представата за кръста, за разпятието обикновено извиква образите на прикованите, разпънати на кръст християнски мъченици. У Ботев не народното тяло е приковано за кръста, а кръстът е забит в живото тяло на народа. Ръждата покрива оковите, веригите, или може би кръста? Но как ще разяда глозганите кости?! Колкото абсурден, толкова силен, поразяващ въображението е този образ. Той буди усещане за продължителността на действието. Формата на глагола «разяда», пък и целият образ внушават по-продължително траене във времето. Следващият образ е съвсем различен: бавното действие на ръждата се «съпоставя» с енергичната жажда на смока — «засмукал». . . не кръвта само, а живота народен. . . Образите от християнската митология за кръста и разпятието се съчетават с фолклорната представа за смока, който преследва човека и смуче кръвта му:

Сочи народът, и пот от чело
кървав се лее над камък гробен;
кръстът е забит във живо тело,
ръжда разяда глозгани кости,
смок е засмукал живот народен,
смучат го наши и чужди гости!

Мисълта е точна и динамична. Емоционалният поток е изключително силен и плътен, чудесно овладян. Картината е изваяна до послед-

[131] Невярно е твърдението на Б. ПЕНЕВ, че «в «Елегия» и «Борба», където поетът се опитва да изобрази страданията на роба и да разкрие отношението си към тях, ние по-ясно долавяме омразата към тираните, отколкото състраданието и любовта към поробените». Или: «На много места — особено кога се впуща в рефлексии от граждански и социален характер — отношението му към народа е някак отвлечено, дори теоретично; омразата му обаче винаги се разкрива като твърде реално чувство с по-определен, индивидуален колорит. . .» (Христо Ботев, предговор към: Христо Ботев, Стихотворения, С., 1931, стр. 25. 27.)

ната подробност. Вътре във всеки образ има движение. Своята връхна точка напрежението достига в последните четири стиха. Между всеки от тях има пауза — всеки стих е отделен, завършен образ. Всеки образ е образ-действие, извършено или продължаващо. Сказуемните форми разкриват динамичната стихия на образите: «кръстът *е забит*. . . ръжда *разяда*. . . смок е *засмукал*. . . *смучат* го...» Интересно се редуват свършени и несвършени глаголни форми.

Ботевото умение да «композира», да изгражда хармонично поетическите си монолози е изумително. За пръв път в «Елегия» поетът си служи с шестостишен строфичен строеж. Всяка строфа е напълно завършен, великолепно изработен «елемент» от цялото. В първата строфа лиричният герой пита своя народ кой го люлее в люлката на робството. Поставил чрез този остър въпрос основната проблема на творбата — какви са причините за народните страдания, — поетът продължава да пита, да търси; във въпросите се раждат отговорите. Първата строфа съдържа два въпроса-отговора, които като цяло са една завършена теза за робската участ на народа:

Тоз ли, що спасителят прободе
на кръстът нявга зверски в ребрата,
или тоз, що толкоз годин ти пее:
«Търпи и ще си спасиш душата!?»

Чрез тези далечни асоциативни образи, дошли от християнската митология, Ботев насочва към настоящето на своя народ — смазан от жестокия юмрук на националния гнет и години наред тровен със заблуди и лъжи от духовен поробител.

Следващата строфа допълва, разширява първата, представя нов кръг около същото ядро, около същите въпроси:

Той ли ил някой негов наместник,
син на Лойола и брат на Юда. . .

И отново — мост към настоящето: или «нов кърджалия», «кой продал брата, убил баща си». . .

Първите две строфи са една цялостна композиционна единица: два кръга около един център, около основния въпрос.

Следващите две строфи са обединени в нова композиционна единица, която връща към началото на творбата. Образът на народа-мъченик е монументален. Поетът отново, в два разширяващи се кръга, прониква дълбоко в неговата трагична съдба. Той продължава напрегнато да търси и открива отговора на основната дилема на творбата: кой е виновен, кои са причинителите и крепителите на злото.

Напрежението, достигнало своя връх в предпоследната строфа на стихотворението, рязко спада. Последната строфа е успокоена, дори «публицистична» в сравнение с предходната, но със засилени

гневни интонации и преки сатирични внушения. Промяната в емоционално-образния свят е израз на верния поетически усет на твореца, който осъществява последователно своя замисъл, концепцията на творбата си. Промяната е необходима и за читателя: да отдъхне след сгъстения, титаничен и трагичен образ на народното страдание и да го съхрани у себе си с цялата сила на неговото внушение. Нужна е и на поета: за да отправи още един «извод» — внушение към читателя.

Последната строфа е необходимо допълнение и обобщение едновременно, тя е и своеобразна логическа антитеза и най-подходяща заключителна поанта. Тя завършва блестящо стройната композиционна постройка на елегичната песен за съдбата на българския народ. Една елегия, изпълнена с мрачна сила, една елегия, в която тъгата минава в трагизъм, страданието — в протест; елегична песен, изградена с идеално съразмерни, чисти и хармонични линии.

Разнообразни и сполучливи в повечето случаи, римите в петте строфи на «Елегия» следват интересна схема (а б а в б в). Срещат се и няколко необичайни ударения при римуването, като например: сòчи — òчи, чѐло— тѐло.[132] Не трябва да се забравя обаче, че нашият книжовен език е бил в период на установяване, че и в областта на ударенията са се борили различни диалектни и други тенденции. Нарушенията на съвременната езикова норма не накърняват съвършенството на творбата, дори засилват нейната първична сила и свежест.

По своя ритмичен строеж «Елегия», както и почти всички разгледани вече Ботеви стихотворения, е изградена върху основите на българската народна песен: еднакъв брой срички — десетосричен размер, с цезура по средата на стиха, с ударение на предпоследната сричка.[133]

Въпреки голямата формална близост с народнопесенната ритмика «Елегия» е ново, оригинално явление в нашата поезия и заради своеобразното си идейно-образно съдържание, и заради цялостния си ритмично-строфичен строеж — резултат на неповторимото индивидуално виждане на твореца.

Интересно е, че «Елегия» е между тези Ботеви стихотворения,

---

[132] На разнообразните ударения в Ботевите стихотворения обръща внимание СТ. МЛАДЕНОВ в статията си «Богатството на българската реч откъм ударение». — Сп. «Златорог», XI, 1930, кн. 8—9, стр. 284—290.

[133] «Избирайки десетосричния стих — пише П. ДИНЕКОВ — с типична народна ритмика, с цезура в средата (Ботев особено обича тоя стих и го използува в седем от своите стихотворения), поетът сякаш е искал да нарисува картина с епически размах. Но в същност за епически тон не може да става и дума.» (Поезията на Христо Ботев. — Възрожденски писатели, С., 1962, стр. 299 — 300).

които дълго време не са имали мелодия. Причините трябва да се търсят преди всичко в съдържанието на творбата — в «Елегия» липсва «разказно-описателният» колорит; чувствата не са «преживени» и «изобразени», а са «интелектуализирани», интелектуално преосмислени. Много Ботеви стихотворения са колкото емоционални, толкова и интелектуални. Рационално и емоционално са не само в пълно хармонично единство — те са слети в единна сплав, те са неотделими и същевременно напълно равностойни по сила, дълбочина, страстност. Не случайно първите две строфи на творбата са низ от въпроси, но не обикновени въпроси-запитвания, а въпроси-тези, дилеми. Дълбоко във всеки въпрос пулсира отговорът, открит от търсещата поетова мисъл. Мисълта се излива в образи колкото интелектуално осмислени, толкова развълнувани, емоционални. Всеки формален детайл в «Елегия» е израз на цялостната идейно-образна структура на творбата. Още в първия стих повторението, което отвежда към традициите на народната песен, има съвсем определена функция: то изразява настойчивост и заедно с обръщението — топлота, състрадание. . . («Кажи ми, кажи, бедний народе»). По-нататък поетът ту се отдалечава от възрожденския читател, ту внимателно и умело се връща към него, доближава се до него. Достъпните за читателя образи на «спасителя» или «тоз, що толкоз годин ти пее. . .», «предвестник на нови теглила за сиромаси. . .», «нов кърджалия...» неутрализират по-далечни за него образи като «Той ли ил някой негов наместник, син на Лойола и брат на Юда. . .»

Единството между мисъл и чувство, между образ и картина, силата на чувствата и яркостта на образите са внушени с различни средства. Звуковата страна на стиха също изпълнява определени функции. Алитерацията, богатата звукова оркестрация засилват въздействието на образите; а те от своя страна напрягат до болка мисълта, изострят чувствата и сетивата, поразяват въображението, будят ярки представи и асоциации.[134]

С гневните, сатирични плесници в «Елегия» — «сган избрана — рояк скотове», «туй скотско племе» — Ботев съвсем не «плаща данък на публицистичния език на Каравеловата «Свобода».»[135] Те са също необходим елемент от концепцията на творбата, в която елегичното и сатиричното са в хармония, като тенденцията е елегичното настроение постепенно да прелее в сатирично.[136]

---

[134] Ръжда разяда. . ., смок е засмукал. . ., смучат. . . — колко изразително и силно е това редуване и натрупване на съгласни: р ж д, р з д, г л з г, к с т; с м к, з с м к, с м ч. . .

[135] М. АРНАУДОВ, Ботйов в поезията си. — Предговор към: Хр. Ботев, Съчинения, под ред. на Ал. Бурмов, т. I, 1940, стр. 15.

[136] Забелязал тази особеност на Ботевата творба, Б. ПЕНЕВ пресилено твърди, че «стихотворението «Кажи ми, кажи, бедний народе» погрешно е наречено от

«Елегия» има три редакции. За пръв път, както вече посочихме, стихотворението е публикувано в Каравеловия в. «Свобода». Втората редакция Ботев обнародва в своя в. «Дума на българските емигранти» (бр. 4 от 17.VII.1871), а третата — в «Песни и стихотворения» (стр. 15—16).

Мъчно би могло да се посочи със сигурност кое е внесъл Каравелов в Ботевия ръкопис, кои изменения поетът е възприел и кои е отхвърлил. Значителните различия между първата редакция, от една страна, и втората и третата, от друга, както и характерът на някои от измененията свидетелствуват, че редакторът на «Свобода» се е намесил и при отпечатването на «Елегия». Не случайно разликите между втората и третата редакция са малко. Повечето от тях имат характер на стилно-езиково доизработване, доизвайване на творбата. Ботев се отказва от съкратената форма на съюза «ил» («ил' тоз, що толкоз годин ти пее») и предпочита по-благозвучната пълна форма «или». Той вероятно е преценил, че ритъмът няма да се измени с тази нова сричка поради възможността двойният звук «е» в глагола «пее» в края на стиха да се произнесе слято (I строфа, 5-и стих). Поетът е предпочел по-естествения «разговорен» словоред: «Той ли ил' *някой негов* наместник» вместо «Той ли, ил' *негов някой* наместник» (II строфа, 2-ри стих). Ботев изменя и две граматико-логически връзки в последната редакция, като с това подчертава и нюансира едновременно мисълта. Сентенцията, с която завършва първата строфа, «Търпи, *за да* си спасиш душата!» (от втората редакция), в последната редакция е изменена, като е отслабена връзката между действието и последиците от действието: «Търпи, и ще си спасиш душата.» Последната строфа Ботев е решил да противопостави на предидущата и изобщо на всичко казано вече в стихотворението. Чрез съюза «а» в началото на строфата поетът подчертава трагичното противоречие между участта на народа, от една страна, и неговата търпеливост, от друга, както и престъпната пасивност на голяма част от интелигенцията и емиграцията:

II ред.: *Бедният народ* търпи, и ние
без срам, без укор броиме време. . .
III ред.: *А бедният роб* търпи, и ние. . .

И още едно последно изменение е направил поетът в третата редакция: «Брат на Лойола и син на Юда» е станало «Син на Лойола и брат на Юда».[137]

него елегия: по образи и основно настроение то е по-скоро сатира». Съществуването на «Майце си» е достатъчно опровержение на твърдението на Б. Пенев, че «елегията не му е тъй присъща, както язвителната насмешка». (Христо Ботев, предговор към: Христо Ботев, Стихотворения, С., 1931, стр. 28.)

[137] ИВ. ХАДЖОВ тълкува интересно това изменение. (Стихотворенията на Ботева, т. I, С., 1947, стр. 198—199.)

Разликите между първата редакция и следващите две, както вече посочихме, са по-съществени. Промените имат различен характер. Докато за някои можем с доста голяма увереност да предполагаме, че са резултат на Каравелова намеса, при други могат да се проследят творческите търсения на автора на творбата.[138] Но твърда граница между едните и другите не може да се постави.

В първата редакция в «Свобода» стихотворението не е разделено на строфи. Шестостишният строфичен строеж се появява във втората редакция, в «Дума». Правдиво е предположението, че «може би строфичността външно ще е била означена и в текста, представен на Каравелов за обнародване, но кой знае по какви причини не е предадена. . .»[139]

Във втората редакция Ботев прави някои единични поправки, от които се отказва, за да се върне към текста от «Свобода»:

II ред.: Кървав се лее *на* камък гробен.
I и III ред.: Кървав се лее *над* камък гробен. . .

Или

II ред.: На нови тегла *вред за сюрмаси*. . .
I и III ред.: Но нови тегла *за сиромаси*. . .[140]

По-съществени са различията между първата редакция, от една страна, и втората и третата, от друга:

I ред.: Тоз ли, що *Христа на кръст* прободе
на връх Голгота зверски в ребрата. . .
II и III ред.: Тоз ли що *Спасителя* прободе
на кръста нявга зверски в ребрата. . .

---

[138] На предположението за Каравелова редакторска намеса в първата редакция на стихотворението д-р К. КРЪСТЕВ отговаря с «едно решително: не!». . . «Единичният възможен път и посока е — от формите и изразите на *първата* редакция към тия на *втората*.» «. . . Вземете който щете израз от новите, внесени във втората публикацня изрази и се опитайте да отидете назад към съответния израз на първата редакция: вие няма да можете. . .» Въпреки тази категорична преценка д-р Кръстев, както ще видим по-нататък, допуска едно изключение, допуска намесата на Каравелов при едно твърде характерно и съществено различне в текста. Това обезценява до голяма степен категоричността на цитираните по-горе негови съждения. Д-р Кръстев е прав, когато пише за творческите търсения и процес у Ботев: «Една поетическа, една художническа душа, а Ботйовата е била във висша степен такава — не се успокоява дотогава, докогато вместо първия случаен и неточен — недостатъчно подвижен и образен — израз не намери един по-точен. . .» (Христо Ботйов. Автентично издание. . ., С., 1919, стр. 57—59.)

[139] ИВ. ХАДЖОВ, Стихотворенията на Ботева, т. I, С., 1947, стр. 191.

[140] ИВ. ХАДЖОВ в посоченото изследване пише, че стихът «На нови тегла вред за сюрмаси» от «Дума» е «автентичният, който поетът е изпратил на Каравелова. . .». По-късно Ботев е възприел сполучливата поправка на редактора на «Свобода» (стр. 200—201).

I ред.: Сочи *ги той с пръст* и пот от чело. . .
II и III ред.: Сочи *народът*, и пот от чело. . .[141]

Очевиден е стремежът към стягане, към изчистване на стиха от всяка излишна дума, от всяка подробност (например «географския» детайл — «на връх Голгота...» или такъв «метафоричен» детайл — народът «с пръст» сочи. . .). Многословието е органически чуждо на Ботев. Той работи грижливо и упорито, за да постигне желаната чистота, лаконизъм и изразителност на стиха.

Особено интересни са промените, които отразяват развитието на поетическата мисъл, на поетическото виждане. В първата редакция спонтанно и естествено поетът отнася епитета «гнусен» (към предателя): «Предател *гнусен* и жив предвестник. . .» Във втората редакция (и в третата) неочаквано този епитет е заменен: «Предател *верен* и жив предвестник. . .» Вероятно Ботев е усетил ненужното емоционално сгъстяване — самото съществително «предател» извиква погнуса, то съдържа в себе си «определението». Но защо той е избрал толкова противоположен епитет? Заради контраста? Заради асоциацията, която неизбежно се поражда между Юда и неговите синове, предатели *верни*? Поетът е овладял първоначалния емоционален изблик и по интелектуален път е стигнал до оригиналното съчетание «предател верен».

В предпоследната строфа откриваме едно от най-интересните различия между първата редакция и следващите две:

I ред.: . . . *гъркът разяжда* глозгани кости. . .
II и III ред.: . . . *Ръжда разяда* глозгани кости. . .

«Гъркът» несъмнено се възприема като обобщение — нарицателно за фанариотите, за фанариотското духовно робство. Но антифанариотският елемент е чужд на Ботевата поезия. Той сигурно е внесен от Л. Каравелов.[142] С този конкретен и елементарен образ е нарушена идейно-художествената цялост, безупречената хармоничност на творбата като широко поетическо обобщение.

Последният стих на стихотворението «. . . чакаме ние ред за свобода!...» от първата редакция става във втората и третата: «...чакаме *и ний* ред за свобода!. . .» Очевидно мисълта на поета се движи към все по-широка обобщаваща оценка на българската и не само на българската действителност.

---

[141] Възможно е някои от тези различия да са резултат на Каравеловата намеса.
[142] Същото мнение застъпва и ИВ. ХАДЖОВ в «Стихотворенията на Ботева», т. I, С., 1947, стр. 212. «. . . Това е едничката поправка, която би могла да се припише на Каравелова. . . — пише и д-р К. КРЪСТЕВ. — Всичко друго е дело на съзерцателната, бавно зреещa и творяща Ботева поетическа мисъл. А нейният естествен път е от общото и неопределеното към частното, единичното, индивидуалното. . .» (Христо Ботев. Автентично издание. . ., 1919, стр. 59.)

Много от останалите различия в редакциите на «Елегия» показват непрекъсната напрегната творческа работа на великия поет, неговия неутолим стремеж към съвършенство:

I ред.: С търпение ще си спасиш душата.
II ред.: Търпи, за да си спасиш душата.
III ред.: Търпи, и ще си спасиш душата.

Или:

I ред.: Пъшка народът, пъшкаме ние. . .
II ред.: Бедния народ търпи, и ние. . .
III ред.: А бедния роб търпи, и ние. . .

Стихът «Пъшка народът, пъшкаме ние. . .» от първата редакция вероятно е написан от Л. Каравелов.[143] Стихът «в сюртуци, в реси — слепци със очи» от първата редакция става във втората и третата редакция «в сюртуци, в реси и слепци с очи».[144] Тази промяна отразява отново развитието на поетовата мисъл. Първоначално към враговете на народа той отнася само богатите търговци и чорбаджии («в сюртуци») и духовенството («в реси»). Представителите на духовенството са именно «слепци с очи». Във втората редакция (и в третата) картината е обогатена: продажната, заслепена интелигенция («слепци с очи») е отделена в нова категория народни врагове.

Ботев се е вглеждал във всеки детайл на своята творба, неговата работа над стиха е «ювелирна».

I ред.: *Не чуе с'* от тях глас за свобода. . .
II и III ред.: *Не чуй се* от тях глас за свобода. . .

Или още в първия стих:

I ред.: Кажи ми, кажи, *бедни* народе. . .
II и III ред.: Кажи ми, кажи, *бедний* народе. . .

Поетът не случайно е предпочел народната старинна форма «бедний» — чрез нея той внушава известна тържественост, приповдигнатост и подчертава своето състрадание и преклонение пред народа-мъченик.

Последното изменение, което ще посочим, е в предпоследния стих на II строфа:

I ред.: . . . нов кърджалия *с* нова полуда. . .
II и III ред.: . . . нов кърджалия *в* нова полуда. . .

Към времето на Ботевото установяване в Измаил трябва да се от-

---

[143] Подробно по този въпрос се спира ИВ. ХАДЖОВ в Стихотворенията на Ботева, т. I, С., 1947.

[144] Предидущият стих в първата ред. вероятно е сбъркан: «На таз отбрана рояк скотове» — «таз» вероятно погрешно вместо «сган». (Вж. и ИВ. ХАДЖОВ, посоч. изсл., стр. 203.)

несе запознаването му с известния руски революционер Сергей Г. Нечаев (1847—1888).[145] Учител в едно от основните училища на Петербург и доброволен слушател в университета, той навлиза в революционното движение по време на студентските вълнения в Петербург през 1869 г. Движението на студентите, особено чувствително към социалните противоречия в Русия, по това време е в подем. Нечаев «се старае да обедини най-радикално настроената част от младежта и с нейна помощ да създаде общоруска революционна организация.»[146] Била изработена и «Програма за революционни действия», за автори на която се приемат С. Нечаев и П. Ткачев. Според тази програма социалната революция е «крайна. . .цел» на движението, а политическата — «единствено средство за постигането на тази цел».[147] Тази особеност на програмата се приписва на Ткачев, привърженик на политическия преврат. «Що се отнася до Нечаев, той е могъл да се съгласи с това, тъй като неговите възгледи се отличават с неустойчивост и теоретическа безпринципност: той понякога в едно и също време се изказвал и като анархист, и като бланкист.»[148]

В историята «Програмата за революционни действия» се преценява като «тактически документ, отразяващ настроенията на тази част от революционната младеж, която вярвала в неизбежността и близостта на селското въстание и се считала способна да ускори неговото начало.»[149]

В края на март студентските вълнения били потушени, а най-активните участници в движението — заточени. Нечаев бил принуден да избяга в чужбина. През пролетта на 1869 г. в Женева той се сближава с М. А. Бакунин, представяйки се за член на руския революционен комитет. «При мене сега се намира — пише по тоя повод Ба-

---

[145] МИХ. ДИМИТРОВ и АЛ. БУРМОВ погрешно отнасят това запознанство към пролетта на 1869 г. (МИХ. ДИМИТРОВ, Христо Ботев, С., 1948, стр. 64, 65; АЛ. БУРМОВ, Българското националноревюлюционно движение и българската емиграционна буржоазия през 1867—1869 г.— Сп. «Исторически преглед», XVII, 1961, кн. 5, стр. 48.) Грешката произтича от заблуждението на Мих. Димитров, който смята, че първото бягство на Нечаев в чужбина е станало през Румъния. Сега вече е установено документално, че Нечаев избягва в Швейцария през пролетта на 1869 г. не през южната, а през западната граница на Русия. Този въпрос бе изяснен и убедително обоснован от К. А. ПОГЛУБКО (Из истории русско-болгарских революционных связей конца 60-х годов XIX в. — Известия Академии наук Молдавской ССР, № 1, Кишинев, 1965, стр. 21—22.)

[146] Б. С. ИТЕНБЕРГ, Движение революционного народничества, М., 1965, стр. 131.

[147] Пак там.

[148] Пак там.

[149] Р. В. ФИЛИПОВ, Из истории революционно-демократического движения в России в конце 60-х — начале 70-х годов XIX века, Петрозаводск, 1962, стр. 46.

кунин — един такъв образец от тези млади фанатици, които не познават съмнение, от нищо не се страхуват и принципиално са решили, че много, много от тях ще загинат от ръката на правителството, но че те няма да се успокоят дотогава, докато не въстане народът.»[150] В Женева започва и тяхната съвместна агитационна дейност: издават прокламации, листовки и възвания, списание «Народна разправа» и прословутия «Катехизис на революционера». Този документ призовавал към пълно унищожение на «държавния, съсловния и така наречения образован свят» и тласкал младежта «към безпринципни действия, измяна и мистификация. . . Тази псевдореволюционност, пълна политическа и тактическа безпринципност легнали в основата на цялата дейност на Нечаева.»[151]

През есента на 1869 г. Нечаев се завръща в Русия, препоръчвайки се като представител на Интернационала, и започва трескава дейност по изграждане на организацията «Народна разправа». Всред членовете на организацията се оказва един студент, който не бил съгласен с нечаевските методи на действие. Пред опасността от предателство организацията решава да се освободи от него. Убийството извършил сам Нечаев. В резултат на това през зимата на 1869—1870 г. цялата организация «Народна разправа» била разкрита и разгромена. За втори път Нечаев трябвало да бяга в чужбина. Поголяма част от неговите другари били арестувани и осъдени. За да компрометира окончателно Нечаев и нечаевци, правителството наредило делото да се гледа публично, при което убитият студент бил представен като невинна жертва на Нечаев.[152]

През 1872 г. Нечаев бил задържан от швейцарските власти и предаден на руската полиция. Пред съда той се държал смело, като заявил на съдиите, че не желае да отговаря на въпросите им, тъй като те са лакеи на царя. Осъден на 20-годишна каторжна работа, Нечаев бил затворен в Петропавловската крепост. Тук той спечелил охраната и след деветгодишен затвор се готвел да избяга, но убийството на Александър II осуетило това му намерение. Тежкият режим, който се влошил още повече, довършил окончателно неукротимия революционер.

---

[150] Ю. СТЕКЛОВ, М. А. Бакунин, т. III, М.—Л., 1927, стр. 435.

[151] Б. С. ИТЕНБЕРГ, Движение революционного народничества. М., 1965, стр. 133. Вж. и Г. БАКАЛОВ, Сергей Нечаев и Христо Ботев, С., 1924, стр. 10—17.

[152] До процеса Нечаев бил посрещнат добре от руската революционна емиграция и заедно с Бакунин и Огарев редактирал през 1870 г. шест броя от «Колокол», възобновен от тях след смъртта на Херцен.

За реакцията на процеса в Русия вж. Б. С. ИТЕНБЕРГ, пос. изсл., стр. 135—138. Интерес буди и отношението на К. МАРКС и ФР. ЕНГЕЛС по тоя повод (пак там, стр. 133—134).

Присъдата на историята е строга. Тя преценява позициите на Нечаев като «рязко утопични, проникнати от духа на авантюризма и затова опасни за делото на революцията». В дейността му тя изтъква «черти на мистификации и неподбиране на средствата за борба»[153]. Тази реалистична оценка обаче не хвърля сянка върху неговата силна личност, върху неговата изключителна енергия, твърдост и фанатична преданост към революционното дело.

Появата на Нечаев в Румъния, откъдето той се гласи да премине нелегално в Русия, не е случайна. Тя е закономерна проява на руско-българските революционни връзки от края на 60-те години на миналия век. Както е известно, през втората половина на май 1869 г. групата на българската емиграция в Румъния, известна под името «Млада България», изпраща в Западна Европа делегация от двама свои членове — Теофан Райнов и Райчо Гръблев, която да установи връзки с Херцен, Бакунин, Мацини, Гарибалди, Кошут и други демократични дейци и да потърси от тях съвет и съдействие за своята бъдеща работа. През юни двамата български делегати посещават в Женева Херцен, комуто предават писмо от Каравелов, а после — Бакунин, при когото се срещат и се запознават с Нечаев, избягал от Русия през март същата година.[154] На тия срещи българските делегати се споразумяват с Бакунин за съвместни действия, за оказване взаимна помощ и установяват шифър за кореспондиране.[155] «За много работи — съобщава Ив. Касабов — се допитвахме до тях [Бакунин и Мацини] и те ни даваха много добри упътвания в политическо отношение.»[156] Българите от своя страна обещали да окажат съдействие на руските революционери при преминаване на границата и при прехвърляне на нелегални издания. В резултат на това споразумение в началото на юли в Букурещ се появили прокламации на руски език, а българската делегация при завръщането си донесла «значително число разни позиви на руски език и други подобни съчинения с възмутително съдържание», както се изразява в своето донесение руският консул в Букурещ.[157] А в началото на октомври в

---

[153] История СССР с древнейших времен до наших дней, первая серия, т. V, М., 1968, стр. 151.

[154] К. А. ПОГЛУБКО, Из истории русско-болгарских революционных связей конца 60-х годов XIX в., Известия Академии наук Молдавской ССР, Кишинев, 1957, №1, стр. 21. Вж. и книгата на К. А. ПОГЛУБКО, Очерки истории болгаро-российских революционных связей, К., 1972, стр. 142. В своя ценен труд съветският историк разглежда цялостно проблема, който ни занимава, и почти изчерпва съществуващата литература.

[155] ИВ. КАСАБОВ, Моите спомени от възраждането на България с революционни идеи, С., 1905, стр. 97—100.

[156] Пак там, стр. 100.

[157] Г. БАКАЛОВ, Руските приятели на Христо Ботев, С., 1937, стр. 8.

различни краища на Русия започнали да пристигат от Букурещ и Гюргево пликове с революционни прокламации. «Очевидно с това е свързано и пристигането в Румъния. . . на С. Нечаев, който трябвало да се прехвърли в Русия, за да организира тайното общество «Народна разправа».»[158] Чрез Райчо Гръблев Нечаев се запознава с активните дейци на българската революционна емиграция. В Букурещ според показанията на нечаевеца Успенски пред полицията негови познати били Д. Ценович, Ив. Мънзов, К. Цанков и Ив. Касабов; в Гюргево — Р. Гръблев, Т. Райнов, Г. Киселев и Н. Ценович.[159] Обстоятелството, че имената на българите са дадени правилно, дава основание да се предполага, че Нечаев не само се е познавал със споменатите дейци, но известно време е общувал с тях.[160] В Румъния Нечаев престоява около месец и половина, от средата на юли до края на август 1869 г. С Каравелов той не е могъл да се срещне, както твърдят някои автори, тъй като по това време, от 9 юли до 10 септември 1869 г., Каравелов е бил в Одеса.[161]

В края на юли или в началото на август на път за Измаил Ботев пристига в Букурещ и тук чрез другарите си от редакцията на «Тъпан» той по всяка вероятност се запознава с Нечаев.[162] Като учител в Измаил, запознат с пограничния район между Русия и Ру-

---

[158] К. А. ПОГЛУБКО, Из истории русско-болгарских революционных связей..., стр. 23; също: Очерки истории болгаро-российских революционных связей, 1972, стр. 144. Поглубко приема, че Нечаев е пристигнал в Румъния заедно с българските делегати.

[159] Пак там; също: Очерки истории. . ., стр. 149—153.

[160] Пак там. През своя престой в Румъния Нечаев се е запознал и с други български дейци и, както се вижда от писмото до Бакунин и Огарев, което е без дата и подпис, той е добил ясна представа за българската емиграция в Румъния. Това писмо бе публикувано и подробно изследвано от К. А. ПОГЛУБКО, Связи болгарских и русских эмигрантов (1869). — Известия Академии наук Молдавской ССР, Кишинев, 1968, кн. 1, стр. 3—19.

[161] К. А. ПОГЛУБКО, Из истории русско-болгарских революционных связей..., стр. 23. А. БАЧИНСКИ пръв установи границите на този престой на Каравелов в Русия (Нови данни за пребиваването на Любен Каравелов в Русия през 1869г., Сп. «Исторически преглед», XVII, 1961, кн. 5, стр. 81.) Позовавайки се на спомените на З. Арборе Рали, Л. ВОРОБЬОВ (Л. Каравелов, Мировоззрение и творчество, М., 1963, стр. 157—158), К. ДЕРЖАВИН (Христо Ботев), М., 1962, стр. 69) и Н. ТРАЙКОВ (Ботев в Александрия и Измаил. — Христо Ботев, Сборник по случай сто години от рождението му, С., 1949, стр. 92) поддържат, че Нечаев се е срещнал и с Л. Каравелов, който му оказал съдействие при преминаване на руско-румънската граница. Вж. по-подробно по тези въпроси К. А. ПОГЛУБКО, Очерки истории болгаро-русских революционных связей, К., 1972, стр. 152.

[162] Тази реална и правдива възможност пръв допусна К. А. ПОГЛУБКО, Из истории русско-болгарских революционных связей. . ., стр. 29; също: К. А. ПОГЛУБКО, Очерки истории. . ., стр. 151—152. В литературата няма единство по въпроса за първата среща на Ботев с Нечаев.

мъния, Ботев е могъл най-добре да подпомогне Нечаев при преминаването на границата. И той вероятно е обещал да му окаже своята подкрепа и съдействие.

В книжата на Успенски, иззети от полицията, се намира една записка, която той нарича «описание на пътя, по който е избягал и може отново да избяга Нечаев»[163]. От тая записка се вижда, че в Румъния и Бесарабия Нечаев е разчитал изключително на адреси на българи. Несъмнено такъв един маршрут е могъл да подготви само българин, който добре познава този край и има там доверени хора. В средата на българската революционна емиграция това е могъл да направи само Ботев.

В Браила според записката на Успенски Нечаев имал адреса на Д. Паничков, с когото Ботев поддържа дружески отношения и в чиято печатница работи известно време. Нечаев несъмнено се е свързал с Паничков, който в своите спомени съобщава, че подпомагал «руските социалисти-нихилисти, в това число и Нечаев», като ги снабдявал с паспорти (турски и сръбски), за да преминат границата на Русия като сръбски студенти.[164]

Нечаев е имал адреса и на Т. Вакаренков от село Задунаевка, в дома на когото е квартирувал Ботев при учителстването си в селото и с чийто син се намира докрай в приятелски отношения. От Ботев несъмнено Нечаев е получил и другите адреси на българи, на които е разчитал в своя нелегален път: в Галац — учителя в българското училище [Величко Попов], в Рени — българина [Христо] Чобанов, в Болград — учителя в черковното училище Никола Шопов.[165]

Не е необходимо да проследяваме всички подробности от пътя на Нечаев при завръщането му в Русия, вече грижливо проучени и установени. Ще отбележим само, че руският революционер е потърсил съдействието на Н. Шопов и Т. Вакаренков, които по-късно са имали неприятности с полицията. В Одеса той се свързва с Люб. Каравелов, който го снабдява с препоръчително писмо до своя приятел в Москва И. Г. Прижов, известен учен и революционер-демократ. Очевидно Нечаев е считал този свой път до Москва за твърде сигурен и затова предава на Успенски «имената на лицата и градовете, кои-

---

[163] К. А. ПОГЛУБКО, Из истории. . ., стр. 20; също: К. А. ПОГЛУБКО, Очерки истории. . ., стр. 150—151.

[164] ЕВГ. ВОЛКОВ, Христо Ботьов, С., 1921, стр. 117. К. А. ПОГЛУБКО потвърждава, че според архивните данни Нечаев е премииал границата като сръбски поданик, облечен в сръбски дрехи. (Из истории русско-болгарских революционных связей. . ., стр. 24; също: Очерки истории. . . стр. 152.)

[165] К. А. ПОГЛУБКО, Из истории русско-болгарских революционных связей..., стр. 24; също: Очерки истории. . ., стр. 152.

то лежали на неговия път при завръщането му в Русия през Бесарабската област и Херсонската губерния»[166]. По същия канал революционната организация се гласяла да изпратя в чужбина Прижов и Беляев. Във връзка с тия проекти Нечаев продиктувал на Успенски и всички известни нему адреси на южната граница.[167] Провалът на организацията обаче осуетява този план и сам Нечаев е трябвало да бяга зад границата по стария маршрут.

В края на ноември или в началото на декември 1869 г. той преминава руско-румънската граница и за втори път се среща с Ботев. Нечаев не остава за дълго в пограничния Измаил и през януари 1870 г. пристига в Женева.[168]

Вероятно при това второ пребиваване в Румъния за по-голяма предпазливост Нечаев се явява под името Иван Иванович. В бележките си към биографията на Ботев от Зах. Стоянов Д. Паничков на две места съобщава, че Иван Иванович не е никой друг, а самият Нечаев.[169] И при второто си минаване през Румъния Нечаев не остава за дълго в страната.[170] Близостта на руската граница и потребността да се свърже по-скоро с руската революционна емиграция му налагат да замине незабавно за Швейцария. Той не прекъсва връзките си с Ботев,[171] но твърдението, поддържано от някои автори, че е ид-

---

[166] К. А. ПОГЛУБКО, Из истории русско-болгарских революционных связей..., стр. 26.

[167] Пак там.

[168] Пак там, стр. 27. Като се позовава на произволното твърдение на ЕВГ. ВОЛКОВ, според което първата среща на Ботев с Нечаев е станала в Браила и че в Измаил Ботев е започнал да учителствува от октомври (Христо Ботев, С., 1920г.), Поглубко обяснява защо адресът на Ботев липсва в записката на Успенски: «В края на август, когато Нечаев се е разделил с Ботев, последният още никъде не работел и даже неговото местожителство очевидно още не е било установено. И затова решението да остане учител в Измаил, което било взето по-късно от българските революционери, не е случайно (Из истории русско-болгарских революционных связей. . ., стр. 26; вж. и книгата на Поглубко «Очерки истории болгаро-российских революционных связей», 1972, стр. 153). Това обяснение противоречи на изложените досега факти. Въпросът, защо в списъка на Успенски липсва адресът на Ботев, стои открит.

[169] Христо Ботев, Неизвестни произведения, под ред. на МИХ. ДИМИТРОВ, С., 1924, стр. 138 и 141.

[170] Към втория престой на Нечаев в Румъния трябва да се отнесе и срещата му с Каравелов, за която говори ЕВГ. ВОЛКОВ.(Христо Ботьов, С., 1921, стр. 118—119.) Вж. и Г. БАКАЛОВ, Сергей Нечаев и Христо Ботев, С., 1924, стр. 29—30. До изследването на Поглубко времето на второто бягство на Нечаев от Русия не беше известно и оттам произлизаха несигурността и объкраността на авторите, които пишеха за срещите на Нечаев с нашите революционери.

[171] Нахлуването на преоблечени жандарми в дома на учителя Н. Шопов в Болград (тогава в румънска територия), отразено в «Колокол» (2 април 1870), е могло да бъде съобщено само от Ботев. МИХ. ДИМИТРОВ свързва с Ботев

вал и по-късно в Румъния и че двамата революционери се срещали още един или два пъти, не се подкрепя от никакви данни и е лишено от основание.[172]

Двете срещи на Ботев с Нечаев през август и декември 1869 г. са ярка изява на връзките между българските и руските революционери от края на 60-те и началото на 70-те години на миналия век. В Измаил, където остава повече от година, Ботев оказва съществена помощ на руската емиграция. Наред с учителската си дейност той извършва «и друга строго подмолна работа»[173]. С негова помощ и със съдействието и на други български революционери задграничните нелегални издания проникнали в Русия. През есента на 1870 г. Д. Паничков отишъл в Измаил да посети Ботев, който боледувал по това време. Паничков разгледал книгите на поета-революционер. Повечето от тях били на руски и полски език. Между руските издания той запомнил «Полярная звезда» и «Колокол», Огарев и Нечаев, и малки тънки листове — стихотворения от Сребреников.[174] Препращайки през граница руската революционна литература, Ботев «е имал възможност да се запознае с нея и това несъмнено е оказало определено влияние върху по-нататъшното формиране на неговия мироглед»[175]. В Измаил Ботев чете за пръв път и «Комунистическия манифест», преведен от Бакунин.[176] Запознаването му с този забележителен труд, независимо че големият революцио-

---

появата на още две бележки в «Колокол» за живота на българската емиграция в Румъния. (Христо Ботев, С., 1948, стр. 68.)

[172] Г. БАКАЛОВ, Руските приятели на Христо Ботев, С., 1937, стр. 15—19., Вж. и К. Н. ДЕРЖАВИН, Христо Ботев, М., 1962, стр. 73. Вж. по този въпрос К. А. ПОГЛУБКО, Из истории русско-болгарских революционных связей. . ., стр. 27; също: Очерки истории болгаро-русских революционных связей, 1972, стр. 162.

Твърдението на ЗАХ. СТОЯНОВ за пребиваване на Ботев и Ив. Иванович [Нечаев] през лятото на 1870 г. на острова «Балтата. . . сред Дунава между Измаил и Тулча» (Христо Ботйов, Русе, 1888, стр. 145), което подкрепя и СТ. ЗАИМОВ (Миналото. Етюди върху «Записките» на Зах. Стоянов, С., 1895, стр. 160—161), трябва да се отнесе към творческите измислици на автора.

[173] МИХ. ДИМИТРОВ, Христо Ботев, С., 1948, стр. 68.

[174] АЛ. БУРМОВ, Христо Ботев и неговата чета, С., 1974, стр.555.

МИХ. ДИМИТРОВ смята «Малките тънки листове» за прокламации, които Ботев е изпращал на разни адреси в Русия. (Христо Ботев, С., 1948, стр. 68—69.)

[175] К. А. ПОГЛУБКО, Из истории русско-болгарских революционных связей..., стр. 27; също: Очерки истории болгаро-русских революционных связей, К., 1972, стр. 161—162.

[176] К. Н. ДЕРЖАВИН, Христо Ботев, М., 1962, стр. 70. За характера и значението на този превод вж. МИХ. ДИМИТРОВ, Христо Ботев, С., 1948, стр. 69—70.

то лежали на неговия път при завръщането му в Русия през Бесарабската област и Херсонската губерния»[166]. По същия канал революционната организация се гласяла да изпратя в чужбина Прижов и Беляев. Във връзка с тия проекти Нечаев продиктувал на Успенски и всички известни нему адреси на южната граница.[167] Провалът на организацията обаче осуетява този план и сам Нечаев е трябвало да бяга зад границата по стария маршрут.

В края на ноември или в началото на декември 1869 г. той преминава руско-румънската граница и за втори път се среща с Ботев. Нечаев не остава за дълго в пограничния Измаил и през януари 1870 г. пристига в Женева.[168]

Вероятно при това второ пребиваване в Румъния за по-голяма предпазливост Нечаев се явява под името Иван Иванович. В бележките си към биографията на Ботев от Зах. Стоянов Д. Паничков на две места съобщава, че Иван Иванович не е никой друг, а самият Нечаев.[169] И при второто си минаване през Румъния Нечаев не остава за дълго в страната.[170] Близостта на руската граница и потребността да се свърже по-скоро с руската революционна емиграция му налагат да замине незабавно за Швейцария. Той не прекъсва връзките си с Ботев,[171] но твърдението, поддържано от някои автори, че е ид-

---

[166] К. А. ПОГЛУБКО, Из истории русско-болгарских революционных связей..., стр. 26.

[167] Пак там.

[168] Пак там, стр. 27. Като се позовава на произволното твърдение на ЕВГ. ВОЛКОВ, според което първата среща на Ботев с Нечаев е станала в Браила и че в Измаил Ботев е започнал да учителствува от октомври (Христо Ботев, С., 1920г.), Поглубко обяснява защо адресът на Ботев липсва в записката на Успенски: «В края на август, когато Нечаев се е разделил с Ботев, последният още никъде не работел и даже неговото местожителство очевидно още не е било установено. И затова решението да остане учител в Измаил, което било взето по-късно от българските революционери, не е случайно (Из истории русско-болгарских революционных связей. . ., стр. 26; вж. и книгата на Поглубко «Очерки истории болгаро-российских революционных связей», 1972, стр. 153). Това обяснение противоречи на изложените досега факти. Въпросът, защо в списъка на Успенски липсва адресът на Ботев, стои открит.

[169] Христо Ботев, Неизвестни произведения, под ред. на МИХ. ДИМИТРОВ, С., 1924, стр. 138 и 141.

[170] Към втория престой на Нечаев в Румъния трябва да се отнесе и срещата му с Каравелов, за която говори ЕВГ. ВОЛКОВ (Христо Ботьов, С., 1921, стр. 118—119.) Вж. и Г. БАКАЛОВ, Сергей Нечаев и Христо Ботев, С., 1924, стр. 29—30. До изследването на Поглубко времето на второто бягство на Нечаев от Русия не беше известно и оттам произлизаха несигурността и объкраността на авторите, които пишеха за срещите на Нечаев с нашите революционери.

[171] Нахлуването на преоблечени жандарми в дома на учителя Н. Шопов в Болград (тогава в румънска територия), отразено в «Колокол» (2 април 1870), не могло да бъде съобщено само от Ботев. МИХ. ДИМИТРОВ свързва с Ботев

вал и по-късно в Румъния и че двамата революционери се срещали още един или два пъти, не се подкрепя от никакви данни и е лишено от основание.[172]

Двете срещи на Ботев с Нечаев през август и декември 1869 г. са ярка изява на връзките между българските и руските революционери от края на 60-те и началото на 70-те години на миналия век. В Измаил, където остава повече от година, Ботев оказва съществена помощ на руската емиграция. Наред с учителската си дейност той извършва «и друга строго подмолна работа»[173]. С негова помощ и със съдействието и на други български революционери задграничните нелегални издания проникнали в Русия. През есента на 1870 г. Д. Паничков отишъл в Измаил да посети Ботев, който боледувал по това време. Паничков разгледал книгите на поета-революционер. Повечето от тях били на руски и полски език. Между руските издания той запомнил «Полярная звезда» и «Колокол», Огарев и Нечаев, и малки тънки листове — стихотворения от Сребреников.[174] Препращайки през граница руската революционна литература, Ботев «е имал възможност да се запознае с нея и това несъмнено е оказало определено влияние върху по-нататъшното формиране на неговия мироглед»[175]. В Измаил Ботев чете за пръв път и «Комунистическия манифест», преведен от Бакунин.[176] Запознаването му с този забележителен труд, независимо че големият революцио-

---

появата на още две бележки в «Колокол» за живота на българската емиграция в Румъния. (Христо Ботев, С., 1948, стр. 68.)

[172] Г. БАКАЛОВ, Руските приятели на Христо Ботев, С., 1937, стр. 15—19., Вж. и К. Н. ДЕРЖАВИН, Христо Ботев, М., 1962, стр. 73. Вж. по този въпрос К. А. ПОГЛУБКО, Из истории русско-болгарских революционных связей. . ., стр. 27; също: Очерки истории болгаро-русских революционных связей, 1972, стр. 162.

Твърдението на ЗАХ. СТОЯНОВ за пребиваване на Ботев и Ив. Иванович [Нечаев] през лятото на 1870 г. на острова «Балтата. . . сред Дунава между Измаил и Тулча» (Христо Ботйов, Русе, 1888, стр. 145), което подкрепя и СТ. ЗАИМОВ (Миналото. Етюди върху «Записките» на Зах. Стоянов, С., 1895, стр. 160—161), трябва да се отнесе към творческите измислици на автора.

[173] МИХ. ДИМИТРОВ, Христо Ботев, С., 1948, стр. 68.

[174] АЛ. БУРМОВ, Христо Ботев и неговата чета, С., 1974, стр.555. МИХ. ДИМИТРОВ смята «Малките тънки листове» за прокламации, които Ботев е изпращал на разни адреси в Русия. (Христо Ботев, С., 1948, стр. 68—69.)

[175] К. А. ПОГЛУБКО, Из истории русско-болгарских революционных связей..., стр. 27; също: Очерки истории болгаро-русских революционных связей, К., 1972, стр. 161—162.

[176] К. Н. ДЕРЖАВИН, Христо Ботев, М., 1962, стр. 70. За характера и значението на този превод вж. МИХ. ДИМИТРОВ, Христо Ботев, С., 1948, стр. 69—70.

нер не е могъл да го възприеме в цялата му пълнота,[177] издига неговата мисъл до нови идеи, които малко по-късно намират израз в «Символ —верую на българската комуна».

Що се отнася до влиянието на Нечаев върху Ботев, трябва да отбележим, че данните не дават основание то да бъде надценявано.[178] Пряката връзка между двамата революционери е била непродължителна. Това обаче не отслабва значението на техните срещи и разговори. Те дават повод на Ботев да изясни и задълбочи собствените си възгледи, легнали в основата на неговия революционен мироглед. Въздействието на Нечаев трябва да се търси преди всичко в непреклонната му воля за борба, в неговата неукротима решителност за подвиг, в неговия стремеж за пряко и конкретно действие. И несъмнено в това отношение той е бил за Ботев олицетворение на една изключително силна, делова и цялостна личност.

От 70-те години на миналия век води началото си и дружбата на Ботев с руския революционер Николай Ф. Меледин. Роден в 1843 г. в Семеново, Нижегородска губерния, той живее известно време на Урал, служи в Самара, а после в Нижни Новгород, където работи в параходна компания. Подготвяйки се да постъпи в университета, той изучава самостоятелно политическа икономия и други науки и пише статии на икономически теми. Меледин поддържа тясна връзка с някои членове на революционните кръжоци и когато започват арести на негови приятели, се премества в Одеса. Но и тук той продължава своята революционна дейност и през пролетта на 1870г. бива принуден да премине нелегално румънската граница. В Румъния под името Александър Флореско[179] Меледин жи-

---

[177] И самият Бакунин не е разбирал преведения от него труд и «му предал черти, отразяващи неговия собствен мироглед. Четенето на «Манифеста», както бележи МИХ. ДИМИТРОВ, позовавайки се на И. И. Прейс, се свело до усвояване известна фразеология от него и до знанието, че в Европа съществува комунистическа партия». (Христо Ботев, С., 1948, стр. 70.)

[178] В литературата това влияние или е преувеличавано (ЕВГ. ВОЛКОВ, Христо Ботьов, С., 1921, стр. 120, 130; Г. БАКАЛОВ, Сергей Нечаев и Христо Ботев, С., 1924, стр. 12, 22, 34), или се отрича (Л. ВОРОБЬОВ, Христо Ботев, М., 1958, стр. 54—55; И. Г. БУДАК, Общественно-политическое движение в Бессарабии в пореформенный период, Кишинев, 1959, стр. 54—55.)

[179] Несигурността при установяване на нелегалните имена на Нечаев и Меледин до известна степен е неизбежна. Върху нея оказват влияние и произволните твърдения на авторите относно броя на пребиваванията на Нечаев в Румъния, както и неустановената им продължителност. Според СТ ЗАИМОВ «Флореско не е никой друг освен същия Ив. Иванович». (Миналото. Етюди върху «Записките» на Зах. Стоянов, С., 1895, стр. 165.) Д. ПАНИЧКОВ в бележките си към биографията на Ботев от Зах. Стоянов на две места изрично

вее в Букурещ, Браила, Галац, Измаил и Болград. Тук той установява тесни връзки с българската революционна емиграция, като същевременно поддържа връзките си с Одеса и други градове на Русия.

С Ботев Меледин се запознава вероятно в Измаил[180] и бързо се сближава с него и неговите другари от крайдунавските градове. Израз на тази дружба е значителната кореспонденция между Меледин и българските му приятели. За близо половин година, от октомври 1871 г. до април 1872 г. (за по-ранния период няма сведения), Меледин изпраща на А. Йорданов пет писма и прокламации, на И. Атанасов в Болград — две, на Чавдар (Хр. Ботев) — две (на 12 октомври от Яш и на 5—6 февруари от Галац) и на Б. И. Горанов — едно.

В същото време за Русия той отправя още по-голяма кореспонденция: за Соня — двадесет писма и прокламации (и една телеграма), за Клара — седем, по едно писмо и други материали за девет отделни лица, а на 12 февруари 1872 г. — и на други седем лица според данните на нижегородската полиция. Бележките и паметната книжка на Меледин съдържат около 30 имена и адреси на лица с различно обществено положение, от много градове не само на Русия, но и на други страни.[181]

В архива на Меледин, иззет от полицията, бяха открити и два плика, надписани с почерка на Ботев и носещи печата на Галац с да-

---

пише, че Ив. Иванович е Нечаев. Но същевременно отъждествява в спомените си Гримарди Иванович и Флореско. (Христо Ботев, Неизвестни произведения, С., 1924, стр. 138—139, 141, 145—146.) Г. БАКАЛОВ въз основа на бележките на Д. Паничков приема, че «Ив. Иванович не е друг някой, а С. И. Нечаев». Но все пак допуска, че «Нечаев е прекарал известно време в Румъния под името Флореско. . . Под името Флореско са живели. . . двама различни хора» — Нечаев и Меледин. Опитът му да изясни този въпрос не даде резултат. (Руските приятели на Христо Ботев. С., 1937, стр. 18, 31—36.) Безспорното в случая е, че при арестуването на Меледин според доклада на руския консул в Галац А. Романенко от 7 май 1872 г. в Румъния Меледин е живеел с паспорт под името Александър Флореско. (Г. БАКАЛОВ, пос. изсл., стр. 38—45.)

[180] През 1871 г. Меледин според К. А. ПОГЛУБКО е бил учител в Измаил. (Некоторые новые материалы о связях русских революционеров с Хр. Богевым в начале 70-х годов XIX в. — Известия Академии наук Молдавской ССР, кн 2, Кишинев, 1966, стр. 37; също: Очерки истории болгаро-российских революционных связей, 1972, стр. 167.)

Според допълнително събрани сведения от К. А. ПОГЛУБКО (д. 70, л. 65 и 64-а на III отделение) Меледин предавал уроци като частен учител на децата на две руски семейства, подготвил сина на Николай Катарджи да постъпи в пансиона на Т Минков в Николаев, бил домашен учител и у завеждащия канцеларията Пасхалович. През 1872 г. Меледин поискал разрешение от румънското правителство да открие на свои средства руско народно училище, но му било предложено да стане преподавател по руски език в измаилските училища.

[181] К. А. ПОГЛУБКО, Из истории русско-болгарских революционных связей..., стр. 38—39; също: Очерки истории болгаро-российских революционных связей, К., 1972, стр. 168.

та 24 февруари 1872 г. Тези пликове и прокламациите в тях са били изпратени от Ботев и Меледин, тъй като една от прокламациите има надпис, чийто почерк е сходен с този на Меледин.[182]

Личното обаяние на Меледин и на първо място идейната близост и общността на целите укрепват дружбата между него и българските революционери. «Той беше необикновено красноречив и умен», бележи Ив. Вазов, к йто познава Меледин от своите емигрантски години в Браила. Народният поет подчертава неговата изключителна начетеност. Много пъти той имал случая да го слуша как в беседа с българи засягал «социални въпроси», изказвал се в защита на принципите на Парижката комуна и оправдавал комунистите, които се жертвували за цялото човечество.[183]

Отнсшението на Меледин към дейността на българската емиграция е изразено особено ярко в черновата на едно негово писмо до Л. Каравелов.[184] Интересът на руския революционер към освободителното дело на българския народ е изключително голям. Меледин е запознат много добре с проблемите на нашата действителност и «делото на българите», както се изразява София Г. Рубинщайн, става за него «свсе» дело.[185] В писмото до Каравелов Меледин дава висока оценка на дейността на българския революционер и на неговия вестник «Свобода», като в същото време подхвърля на остра критика редица български вестници и списания, които не отстояват интересите на народа. Неговите преценки не се различават от преценките на Каравелов и Ботев.

Като говори за общата съдба на руските и българските емигранти, Меледин подчертава близостта на техните цели в освободителната борба: «Ние сме близки помежду си, аз съм ваш събрат по страдание, аз съм също такъв изгнаник, каквито сте и вие; аз също обичам безумно моята Русия, както вие своята България; накрай ние сме също така гонени, както и вие, и даже повече, защото нашите идеи — идеите на социалния свят, обхванали целия свят, са отишли още по-дълбоко. . .

---

[182] К. А. ПОГЛУБКО, Из истории..., стр. 39. Позовавайки се на тези пликове, МИХ. ДИМИТРОВ неоснователно приема, че връзките на Ботев с Нечаев «не са прекъснати и през 1872 г.». (Христо Ботев, С., 1948, стр. 66.)

[183] ИВАН ВАЗОВ, Събрани съчинения, т. V, С., 1956,стр. 336.

[184] Това писмо бе открито и публикувано от К. А. ПОГЛУБКО, Некоторые новые материалы о связях русских революционеров с Хр. Ботевым в начале 70-х годов XIX в.. — Известия Академии наук Молдавской ССР, кн. 2, Кишинев, 1966, стр. 41—49; също: Очерки истории болгаро-российских революционных связей, К., 1972, стр. 179—182.

[185] К. А. ПОГЛУБКО, Некоторые новые материалы. . . — Известия АН МССР кн. 2, 1966, стр. 43; също: Очерки истории болгаро-российских революционных связей, 1972, стр. 179—182.

Нашите страни са сестри, ние сме братя по произход, ние сме славяни, ние обичаме всички и особено вас, българите; езиците, нравите, обичаите и особено тежкото положение на двата народа. . . са ни сближили за еднаква борба с чуждите сили. . .»[186]

Близостта на целите поражда близост в намеренията и в средствата за тяхното осъществяване. На тази основа у Меледин възниква идеята руските и българските революционери да се сдобият със своя печатница, идея, която Ботев и неговите приятели споделят напълно. Печатницата трябвало да снабдява с революционна литература и Русия, и България. Идеята е съблазнителна и Меледин бърза да я сподели с приятелите си в Одеса, на чиято помощ разчита. Тяхното отношение изразява София Г. Рубинщайн в писмата си от 5 и 24 ноември. Тя е загрижена от обстоятелството, че Алеко (Меледин) «отново се е захванал с печатницата, отново значи неговата дейност ще бъде открита; отново се налага да се изяви като боец, без да е успял да се оправи от ударите на съдбата през последно време». Тя се безпокои да не би дейността на една печатница, която издава революционна, нелегална литература, да влоши условията за работа на емиграцията, когато «само един факт с приятелите на Чавдар [Ботев] е достатъчен, за да се види колко свободно се живее в тия краища».

По-нататък С. Рубинщайн взема отношение към плана за купуване на печатницата на Д. Паничков и преустройството ѝ на акционерни начала. Тя иска да знае защо Паничков продава своята печатница, щом «тя е изгодно дело». Авторката на писмото намира за по целесъобразно да се преустрои «нейният вътрешен състав», като се запазят «сегашната фирма и форма», с които публиката е свикнала. Според нея печатницата трябва да се остави на името на сегашния собственик, а да се поеме «фактическото ръководство», като се разкрият на Паничков планът на работата и «съвършено новият път за дейност». Това обаче може да стане «само ако Паничков е свой човек, приятел, брат по идея».[187]

Планът за създаване на собствена печатница на руските и българските революционери остава неосъществен,[188] но той дава повод

---

[186] К. А. ПОГЛУБКО, Некоторые новые материалы. . . — Известия АН МССР кн. 2, 1966, стр. 43; също: Очерки истории болгаро-российских революционных связей, 1972, стр. 179—182.

[187] Пак там, стр. 41; 170—171.

[188] Идеята за създаване на «революционна печатница» възниква в колонията на руската емиграция в Тулча още през 1864 г., когато тук се установяват руските революционери братята Васил и Иван Келсиеви. За нуждите на проектираната печатница В. Келсиев и М. С. Василев, руски офицер, емигрирал поради нежеланието си да участвува в потушаването на полското въстание, заминават за Яш, за да набавят «печатарски принадлежности». Все по това време възниква и идеята за откриване на руска гимназия в Тулча. Донесенията на руския консул до

да се запознаем с един изтъкнат представител на революционна Одеса — София Г. Рубинщайн, с която Меледин свързва и Христо Ботев.

Всестранно образована, даровита пианистка и вокален педагог, София Г. Рубинщайн (1843—1919) живее по това време заедно с майка си в Одеса. Тя е сестра на знаменитите композитори и музиканти Антон и Николай Рубинщайн. За нейното участие в революционното движение се знае сравнително малко. В началото на 70-те години тя е активен член на културно-просветния кръжок на интелигенцията, който се интересува от социалистическите идеи и работническото движение на Запад. Тя се познавала с Н. Шестаковски и с А. Желябов, изключени от университета като организатори на студентските вълнения от есента на 1871 г., поддържала приятелски връзки с активния член на одеския кръжок на «чайковците» С. Чудновски, който заедно със своите другари живо се интересувал от работническото движение на Запад и от Интернационала. По-късно тя се присъединява към този кръжок. София Рубинщайн оказва значителна поддръжка на революционните дейци със своите широки връзки при събиране на материални средства. През 80-те години тя взема непосредствено участие в революционното движение, бива арестувана и поставена под полицейски надзор.

В едно от своите писма С. Рубинщайн пише на Меледин за работническото движение на Запад, за Комунистическия интернационал и изразява своята увереност в близкото тържество на неговите идеи. «Нима, приятелю — пише тя, — ти не виждаш великото бъдеще на международното обединение? Нима ти не мислиш, че след някакви си десет години неговите сили ще бъдат толкова грамадни, че никакъв преврат в Европа няма да се извърши без негово съдействие? Накрая, чужди на всякаква лична вражда или лично доброжелателство, неговите членове ще бъдат навсякъде рушители на деспотизма, на насилието и робството и навсякъде ще извоюват свободата и правата на човечеството. . .»[189]

Азиатския департамент в Петербург и намесата на руското правителство провалят и двата проекта. Турското правителство проявило дори готовност да премести руските емигранти от Тулча в Кюстенджа. (К. А. ПОГЛУБКО, О пребывании братьев Кельсиевых на Балканах. — Известия на Народния музей — Варна, кн. VI (XXI), Варна, 1970, стр. 107; също: Очерки истории болгаро-российских революционных связей, К., 1972, стр. 119—122.

Търсейки нелегални пътища за връзка със страната, руската революционна емиграция твърде отрано се насочва към пограничните дунавски градове на Румъния и Турция.

189 К. А. ПОГЛУБКО, Некоторые новые материалы о связях русских революционеров с Хр. Ботевым. — Известия АН МССР, 1966, кн. 2, стр. 43—44; също: Очерки истории болгаро-российских революционных связей, К., 1972, стр. 172.

По-нататък Рубинщайн изказва някои свои мисли по повод на връзките с българските революционери. Тя признава, че «не може да счита като свое делото на някаква си шепа недоволни българи», чиято борба ѝ се представя като «борба за лично съществуване». Тя все пак би могла да отдаде «всички сили на ума и дейността си за сбщуване с тези безимотници»! Но те биха ѝ били «по-близки по идеи и по сила», ако «отстояват... правата не на отделен народ, а на цялото човечество».[190]

В това писмо, както и в писмото си от 13 януари С. Рубинщайн «показва своята слаба осведоменост върху целите на българското националноосвободително движение. От друга страна, със своите възгледи по този въпрос тя се приближава към онази част на руските резолюционери от 70-те години, която съчувствува на борбата на славяните и желае тяхното освобождение от турско иго, но счита, че то трябва да дойде чрез всеевропейска социална революция.»[191]

Узнал от Меледин преценката на С. Рубинщайн за освободителната борба на българските революционери, Ботев бърза да изрази своето несъгласие. На писмото, което той ѝ е изпратил, Рубинщайн отговаря със следните редове:

«13 януари [1872 г.]

Съжалявам много, че нашето писмено познанство започна в такова печално за нас двамата време на тежка болест на нашия общ приятел Алеко [псевдоним на Меледин]. Толкова повече, изпращайки нему писмо, аз не мога да не се възползувам от случая да ви кажа, че нас ни сближават не само общите страдания на моята и Вашата родина, не само близостта на земите и на езика, сближава ни и ни сродява при всички обстоятелства и *повече от всичко* тази идея, за която ми пишете във Вашето писмо, идеята на съчувствие към страданията на цялото човечество, към всички братя, които живеят извън границите на нашите отечества. Ето защо (не се обиждайте за това), позволете ми да не вярвам, че Вие се солидаризирате с тази неголяма група ваши съотечественици, които с крясъци се борят и се стремят да завсюват свобода само *лично за себе си*; откъснали се от веригите на робството, те може би ще забравят да подадат ръка за помощ на други угнетени братя, които чезнат в мъките на вековна неволя, на глад и безправие; те ще са способни, когато бъдат силни,

---

[190] К. А. ПОГЛУБКО, Некоторые новые материалы о связях русских революционеров с Хр. Ботевым. — Известия АН МССР, 1966, кн. 2, стр. 43—44; също: Очерки истории болгаро-российских революционных связей. К., 1972, стр. 172.

[191] Пак там.

на свой ред да потъпкват чуждата свобода! Техният вик сега е вик на борбата за съществуване. Аз не искам да оскърбя с това Вашата родина, не, но само ми е болно, като мисля и знам, че има борци, които *не са борци за цялото страдащо човечество,* а само за своето *лично аз!*

Алеко не пише нищо за Вашето идване в Одеса, ще се осъществи ли то? Иска ли питане колко по-приятно би било да поговорим лично и да можем да изразим всичко свободно, а иначе аз съм лош кореспондент и Вие, естествено, няма да се учудите, а ще се съгласите с мен, че е трудно да се пише до непознато лице, колкото и да го уважаваш и да дружиш с него. За доказателство позволете ми да стисна Вашата ръка и да Ви кажа довиждане.

Приятел на Вашия Алеко.»[192]

Очевидно в своето писмо, което не е запазено, Ботев е изразил солидарността на българското революционноосвободително движение с общата борба на всички угнетени и поробени народи, т. е. «с идеята за съчувствие към страданията на цялото човечество», както се изразява С. Рубинщайн. Тази общност във възгледите я доближава «повече от всичко» до Ботев. И тя го отделя от ония негови съотечественици, които се стремят «към извоюване на свобода лично за себе си».

Писмото на Рубинщайн свидетелствува и за връзките на Ботев с членове на одеския кръжок, които в случая намират израз в един нов, неизвестен досега факт: намерението на Ботев от това време да посети своите приятели в Одеса.

За връзките на Ботев с Рубинщайн свидетелствуват и други два документа. Напоследък бе открита черновата на следната шифрована телеграма от декември 1871 г.: «Одеса, Коблевская, за София Григориевна Рубинщайн. Предайте на маман да не пише засега, брат Ник. замина, адрес не остави. Попов не е надежден, уведомете Клара. Чавдар.»[193]

В архивните материали на Меледин бе намерена и следната бележка, написана на френски език: «А. Вайнберг моли господин Д. Чавдар да благоволи да предаде билета и приложените към него сведения на лицето, което ще му се представи за тяхното получаване.

---

[192] К. А. ПОГЛУБКО, Нови данни за връзките на Христо Ботев с руските революционери. — Сп. «Българо-съветска дружба», XXII, 1966, кн. 5, стр. 3, 26; също: Очерки истории болгаро-российских революционных связей, К., 1972, стр. 172—173.

[193] Пак там, стр. 177—178. Споменатата Клара е конспиративното име на Екатерина Сорокина, живееща в село Пражила, Сорокинска околия, с която Рубинщайн и Меледин са кореспондирали.

Одеса, 3/24 септември 1871 г.»[194] Обстоятелствата около тази бележка още не са изяснени. Известно е само, че споменатата с мъжовото си име Вайнберг е сестра на С. Г. Рубинщайн, която също живеела в Одеса.

Последните документи потвърждават на свой ред обстоятелството, че по това време Ботев е общувал не само с руските революционери,емигрирали в Румъния, но е поддържал връзки и с участници в одеските кръжоци, идейно близки на така наречените «чайковци». Както е известно, тези революционни кръгове се придържали към други, различни от Нечаевите тактически и организационни принципи. Тяхната дейност от това време се развива в две главни насоки: идейна подготовка на своите членове за пропаганда на социализма и на революционните идеи сред народа и издаване и разпространение на революционнодемократична литература.

Сътрудничеството между Ботев и руските емигранти в Румъния налага още един извод. Наличните материали не дават основание да говорим за някаква експроприаторска дейност от тяхна страна, за която толкова много пишат първите биографи на Ботев. В своите подбуди и цели те се движат от високи идеали, материално все пак са били подпомагани от своите одески приятели и най-сетне една такава дейност би отегчила тяхното положение на политически емигранти.[195]

Въпреки своята правдивост обаче направеният извод не бива да се абсолютизира. Мизерията преследва великия поет и революционер през целия му живот. Революционното движение никога не е имало осигурена база за своята дейност и няма нищо чудно, ако жестоката необходимост го е принуждавала в отделни моменти да търси изход в експроприаторски действия. Той сам не отрича необходимостта от подобни действия. «Дей гиди хайдутлук, че пак хайдутлук? — пише Ботев на Ив. Драсов на 26 юни 1875 г. — Де го Раковски, за да станем другари и да преобърнем всичкото хорско злато на олово и на желязо! А сега — прави сметка на гологани, които даже и на хляб не стават.»[196] Той «не смяташе за престъпление — съобщава Д. Ночев, другар на Ботев от 1875 г. и участник в похода на четата, — ако собствеността се наруши в името на някоя благородна цел, и той я нарушаваше, за да нахрани своите гладни другари или пък за делото, но никога не за себе си. Той често пъти оставаше гладен,

---

[194] Вж. К. А. ПОГЛУБКО, Нови данни за връзките на Христо Ботев с руските революционери. — Сп. «Българо-съветска дружба», XXII, 1966, кн. 5, стр. 26.

[195] Пак там. Съветският историк пръв изнесе тия документи, даде ги във факсимилетата и съобщи някои допълнителни сведения около тях.

[196] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 502. Вж. и началото на същото писмо, стр. 500.

като даваше и последната си стотинка на другарите си.»[197] «През всичките тия осем години, преживени заедно — бележи К. Тулешков, — ни един ден не можах да забележа той да каже някоя противна реч на такива юнаци или пък да им не даде своята последна парица. Забелязал съм и това, че той оставаше гладен, но на тях даваше да се нахранят.»[198]

Що се касае до «експроприацията», то «не само Ботев, а цялото революционно движение си е служило с нея като официално признато и напълно оправдано средство.»[199] Но да се изтъкват тези случаи като нещо типично в дейността му е грубо тенденциозно и невярно.

Продължителното боледуване на Меледин дава повод на неговите приятели руси и българи да му изявят голямата си обич.[200] Но арестуването му на 25 април 1872 г. слага край на една голяма дружба, градена в продължение на две години. Румънските власти се противопоставят на искането на руските царски представители да им предадат Меледин, тъй като между двете правителства нямало «съглашение» в тази област. При това той нямал никаква вина, освен че живеел в страната с фалшив паспорт под името Александър Флореско. И те предпочитат да го изгонят в Турция, където той вероятно със съдействието на българските си приятели се установява в Тулча.

Любопитни подробности за арестуването на Меледин и направените разкрития около неговата дейност съдържат докладът на галацкия руски консул А. Романенко от 7 май и допълнението към него. Ще отбележим само две от тях. При арестуването на Меледин у него били намерени два банкови акредитива: един за 1200 франка и друг за 3400 франка, които му били изпратени от негови съотечественици за купуване на печатница. При пребиваването си в Галац Меледин според руския консул се «намирал предимно в сношение с българските младежи: от тях само двамина са съчувствували на неговите идеи — тукашният учител [Вел.] Попов и учителят в българското училище в Измаил — Петков»[201].

---

[197] АЛ. БУРМОВ, Христо Ботев през погледа на съвременниците си, С., 1945, стр. 98.

[198] К. ТУЛЕШКОВ, Животоописанието на Христо Ботйова, стр. 21—22.

[199] Г. БАКАЛОВ, Ботевите обири. — Христо Ботев 1876, юни 1919. Спец. брой, под ред. на Г. Бакалов, С., 1 юни 1919, стр. 4—5.

[200] Вж. К. А. ПОГЛУБКО, Некоторые новые материалы о связях русских революционеров с Хр. Ботевым. . . — Известия АН МССР, кн. 2, 1966, стр. 50. Пак там вж. и забележката за причините, поради които румънските власти са арестували Меледин. Също: Очерки истории болгаро-российских революционных связей, 1972, стр. 179.

[201] Докладът на Романенко бе открит и публикуван от Г. БАКАЛОВ (Руските приятели на Христо Ботев, С., 1937, стр. 38—44).

Идейната близост между Ботев и руските му приятели от това време се потвърждава и от наши източници. Още Зах. Стоянов, предавайки спомените на В. Попов, съобщава, че Ботев заедно с най-близките си български и руски приятели (Флореско, Шапченко и един малорусин) имал «особени цели и планове: . . . да се съставяло едно социалистическо хъшовско дружество от българи емигранти, което да има своя печатница, свой орган, библиотека, програма, устави и пр. Да влезело в съобщения с други социалисти и конспиратори по Европа, в програмите на които можело да влезе и освобождението на България.»[202]

Наистина «трудно е да се каже доколко Вел. Попов предава точно плановете на руските и българските емигранти за създаване на «социалистическо дружество» и доколко «приобщаването на това дружество към социалистическото движение в Европа в известна степен е отклик на съветите, които Меледин получава от Одеса».[203] За Ботев това приобщаване е една възможност повече за социалното и националното освобождение на поробения народ. По този път освободителната борба на народните маси прераства в неотменна част от общата борба на прогресивното човечество за свобода и правда. Що се отнася до конкретните задачи на «социалистическото дружество», те до известна степен отразяват новия организационен етап в развитието на революционноосвободителното движение.

На спомените на Вел. Попов дължим оскъдните сведения за живота на Ботев, след като през март 1870 г. напуска Измаил. През 1924 г., вече на преклонна възраст, Вел. Попов повтаря още веднаж своите кратки спомени, като дава и някои нови подробности: «1871 г. пролетта Ботев живееше с мене в училището в Галац, дето бях учи-

---

През 1879 г. Меледин поискал разрешение да се завърне в Русия и получил съгласие, но при условие да бъде подложен на полицейски надзор след завръщането си. По-късно, в 1882 г., той живее в Одеса и според официални данни продължава да бъде политически неблагонадежден (К. А. ПОГЛУБКО, по непубликувани сведения). През 1885—1886 г. според непотвърдени сведения на Иван Атанасов Меледин се ползувал вече с доверието на властта. (Г. БАКАЛОВ, Руските приятели на Христо Ботев, С., 1937, стр. 37—38.)

[202] ЗАХ. СТОЯНОВ, Христо Ботйов, Русе, 1888, стр. 170—171. Д. ПАНИЧКОВ дава следните сведения за Шапченко: «Този русин на име Александър Шапченко, машинист по железницата от Нижегород до Одеса, беше от нихилистката компания. Ботев му даде други дрехи, постави го да ми помага в печатницата на пресата.» (АЛ. БУРМОВ, Христо Ботев през погледа на съвременниците си, С., 1945, стр. 44.) По-късно той работи в печатницата на Л. Каравелов «Шапченко е 19-годишен — съобщава консулът А. Романенко, — далеч не тъй развит, какго Меледин, но със силна воля и твърд характер.» (Г. БАКАЛОВ, Руските приятели на Ботев, С., 1937, стр. 42.)

[203] К. А. ПОГЛУБКО, Некоторые новые материалы о связях русских революционеров с Хр. Ботевым. . . — Известия АН МССР, кн. 2, 1966, стр. 46.

тел. През април основахме комунистически комитет. Ботев написа верую на комуната. Поздравихме телеграфически Парижката комуна и тръгнахме да основаваме бюра и в други грдове, гдето оставяхме преписи от Верую.»[204]

И сякаш да не остане и най-малка сянка от недоверие към съобщението на неговия приятел, пет години по-късно Ботев му подарява своя снимка със следния надпис: «В памят на комунистическите ни подвиги брату Вел. Попову. 1 мая 1875, Букурещ. Хр. Ботйов.»[205]

Прозрял историческото значение на Парижката комуна — първия опит на пролетариата да вземе властта в свои ръце, великият патриот и интернационалист изявява ярко своето отношение към това епохално събитие. В израз на солидарност и подкрепа на комуната през април 1871 г. Ботев заедно с приятеля си В. Попов образува българска комуна в Галац, която изпраща «братски и сърдечен поздрав» до комитета на комуната в Париж. Поздравителната телеграма завършва с възгласа: «Да живее комуната!»[206] По същото време, на 20 април 1871 г., Ботев написва «Символ-верую на българската комуна», един забележителен документ, в който разкрива блестящо своите социално-политически възгледи, своята безгранична вяра в светлия идеал на комунизма и в неговото бъдеще:

«Изповядвам единний светъл комунизъм, поправител недъзите на обществото.

Чакам събуждането на народите и бъдащий комунистически строй на целия свят.»[207]

---

[204] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. II, С., 1971, стр. 787.

[205] Оригиналът на тази снимка се пази в Института за история при БАН, секция «Възраждане», потр. сб. инв. № 195/1948.

[206] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1958, стр. 477. В препис телеграмата е била запазена от Вел. Попов, според когото тя е била изпратена «по Великден». През 1871 г. Великден се пада на 28 март или 9 април н. ст. МИХ. ДИМИТРОВ дава някои сведения около историята на този документ в Христо Ботев, Събрани съчинения, т. I, стр. 640 и т. II, стр. 764 и 767.

[207] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. II, 1971, стр. 29. През 1887 г. В. Попов предава оригинала на «Символ-верую» заедно с други материали на Зах. Стоянов, у когото те изчезват. За себе си обаче той запазва преписи. Препис на «Символ-верую» и посочената по-рано бележка той изпраща през 1924 г. на Мих. Димитров. Заедно със сведенията около откриването и публикуването на «Символ-верую» МИХ. ДИМИТРОВ дава и кратки биографични данни за В. Попов. (Пак там, стр. 763—765.) За пръв път «Символ-верую на българската комуна» бе обнародвано от Г. БАКАЛОВ (Христо Ботев, С., 1934, стр. 39—40.) Най-пълен очерк за В. Попов написа КРЪСТЬО КАРУЦИН (Величко Попов — другар и съратник на Ботев. — В. «Септември», Ст. Загора, IV, бр. 179 от 5. VI. 1949.) В. ХРИСТУ напечата едно писмо на В. Попов от 4. XI. 1921 до ЦК на комунистическата партия. (Неизвестни данни за Хр. Ботев. — В. «Литературен фронт», бр. 11 от 8. XII. 1944.) Той публикува за втори път «Символ-верую».

«Символ-верую» става манифест и програма на комунистическите групи, които Ботев и В. Попов тръгват да основават «и в други градове» на Румъния. Вероятно тази организационно-пропагандна дейност има пред вид Ботев и нея нарича «комунистическите ни подвиги» в надписа върху своята снимка, която подарява на В. Попов.[208]

Що се отнася до условията, при които великият поет и революционер живее по това време, известна представа за тях ни дава Киро Тулешков, дошъл в Галац и посетил своя приятел: «Аз го намерих в такова бедно състояние, каквото човек не може да си представи.»[209]

Кои «други градове» са посетили Ботев и В. Попов, не е известно. Но вероятно още през май Ботев се установява в Браила, за да постави началото на своята самостоятелна публицистична дейност. На 10 юни в Браила излиза първият брой на Ботевия вестник «Дума на българските емигранти».

---

[208] ИЛ. КОНЕВ прави паралел между отношението на Ботев и отношението на Михай Еминеску към Парижката комуна. «Има нещо много характерно в това, че българската и румънската литература от оня период свързват своя художествен идеал с Парижката комуна. . . чрез делото на най-видните си представители — Ботев и Еминеску.» (Христо Ботев и румънската литературно-обществена мисъл от 70-те години на миналия век. — Сп. «Литературна мисъл», XIV, 1970, кн. 3, стр. 23.)

[209] Записки — ЦДИА, ф. 820, оп. 1, арх. ед. 14, стр. 24.

VI
Начало на самостоятелна публицистична дейност

НАЙ-РАННИ ЖУРНАЛИСТИЧЕСКИ ПРОЯВИ. «ДУМА НА БЪЛГАРСКИТЕ ЕМИГРАНТИ». ЦЕЛ. ОСНОВНИ ИДЕИ. ОСВОБОЖДЕНИЕТО НА НАРОДА — ВЪПРОС ЗА САМОТО МУ СЪЩЕСТВУВАНЕ. ИСТИНСКОТО РЕШЕНИЕ НА ЧЕРКОВНИЯ ВЪПРОС. РЕВОЛЮЦИЯТА — «ТРИУМФАЛНА ВРАТА» КЪМ БЪДЕЩЕТО. «СИМВОЛ-ВЕРУЮ. . .», «СМЕШЕН ПЛАЧ» И «ПЕТРУШАН». БЕЗГРАНИЧНА ВЯРА В БЪДЕЩЕТО НА НАРОДА. «ЗАРОДИШИТЕ» НА КОМУНИСТИЧЕСКОТО ОБЩЕСТВО У НАС. МАТЕРИАЛИСТИЧЕСКИ ЕЛЕМЕНТИ В МИРОГЛЕДА НА БОТЕВ. ОСОБЕНОСТИ НА НЕГОВОТО ПУБЛИЦИСТИЧНО МАЙСТОРСТВО. НОВИ ПОЕТИЧЕСКИ ТВОРБИ — «ДО МОЕТО ПЪРВО ЛИБЕ», «БОРБА», «ПРИСТАНАЛА». ОПИТ В ОБЛАСТТА НА ХУДОЖЕСТВЕНО-ПУБЛИЦИСТИЧНАТА ПРОЗА — «ПРИМЕРИ ОТ ТУРСКО ПРАВОСЪДИЕ». СЛЕД СПИРАНЕТО

НА «ДУМА». АРЕСТУВАНЕ. ВЪВ ФОКШАНСКИЯ ЗАТВОР. ОСВОБОЖДЕНИЕ.

Няма данни за най-ранните журналистически прояви на Ботев. Предположенията, които се правят за участието му във в. «Дунавска зора», където той работи като словослагател, коректор и стилист, имат характер на догадки. Предполага се, че подлистникът, поместен в бр. 29 и 30 от 1869 г., «принадлежи на Ботевото перо», също и някои «незначителни по обем дописки и подигравателни бележки. . .», И все пак неизбежно се стига до признанието за «слабото участие на Ботев в «Дунавска зора», както и трудното откриване на неговите работи в този вестник».[1] По-убедително е схващането, че Ботев е участвувал само в «редактиране на информативните материали» и по-специално на дописките от първата годишнина на «Дунавска зора» до август 1868 г., които «се отличават с остра критика на турските порядки, със страст на изобличението, с ясен емоционално раздвижен стил». Но «засега не могат да се определят точно редактираните от Ботев дописки, тъй като не разполагаме с други данни освен с наблюдения върху стила», а «със стегнат и логичен стил през този период се отличават и работите на Д. Войников»,[2] който заедно с Ботев напуща редакцията през лятото на 1868 г.

Вече посочихме различните мнения за Ботевото участие във в. «Тъпан».

Съществува предположение за сътрудничество на Ботев и в хумористичните вестници «Кърлеж», «Таралеж», «Комар» и «Михал», за които се знае твърде малко, тъй като няма запазени броеве от тях.[3]

Още по-трудно може да се приеме и твърдението за участието на Ботев в хумористичния лист «Хитър Петър».[4] Отношението на Ботев към «Хитър Петър» и «Михал», както се вижда от една негова критическа бележка, не е било положително.[5]

Положени бяха усилия да се открие най-ранната журналистическа изява на Ботев и във в. «Свобода». Ботев бе посочен за автор на три дописки, публикувани в «Свобода» през втората половина на 1870 г. В подкрепа на неговото авторство на първата от тях, поместена

---

[1] ХРИСТО БОТЕВ, Съчинения, т. I, С., 1950, стр. 236—237.

[2] Н. ДРАГОВА, Добри Войников, дисертационен труд, 1955—1960, Народна библиотека «Кирил и Методий», С., стр. 116.

[3] ХРИСТО БОТЕВ, Съчинения, т. I, С., 1950, стр. 254—258.

[4] Н. ТРАЙКОВ, Ботев и Българското книжовно дружество. — Христо Ботев. Сборник по случай сто години от рождението му, С., 1949, стр. 287.

[5] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 441—442.

в бр. 39 от 23 август 1870 г., се изтъква съображението, че тя «е един вид коментар на всичко, което Ботев е писал по-късно за В. Д. Стоянов», деловодител на Книжовното дружество. Във втората дописка, поместена в бр. 49 от 11 ноември 1870 г., се разобличава враждебното отношение на В. Д. Стоянов към «Свобода». В третата дописка от Галац, 1 ноември, поместена в същия брой на вестника, се разказва подробно за арестуването на калоферския хайдутин Никола Деличът и на още 24 калоферски младежи, негови ятаци и другари. За турските безчинства в Калофер се говори и в първата дописка, насочена срещу В. Д. Стоянов. Като най-красноречиво доказателство за Ботевото авторство и на трите дописки се изтъква «великолепният чисто Ботевски език»[6].

И все пак изтъкнатите съображения — както тематичните, така и езиково-стилните, които са указани най-общо, не са достатъчни, за да приемем безрезервно Ботевото авторство на споменатите дописки. При това в редакционна бележка към първата дописка Каравелов се извинява, че съкратил «кореспонденцията» и смекчил «някои други изражения», което според неговата практика означава, че дописките са били преработени.

Потребността да се търсят Ботеви журналистически изяви във от неговите вестници е оправдана. Значението обаче на тези изяви се определя както от неоспоримата им принадлежност на Ботев, така и от едно друго, не по-малко съществено обстоятелство: дали те подпомагат изясняването на някои страни в неговия идеен или творчески път. Досегашните усилия обаче не допринасят нищо съществено в това отношение.

Натрупал значителен жизнен опит, разширил и углъбил своите познания, Ботев се чувствува достатъчно подготвен, за да излезе самостоятелно на журналистическото поле и от позициите на един нов мироглед да направи своите идеи достояние на съотечествениците си.

Мисълта да започне да редактира свой вестник не възниква неочаквано и не се дължи на проста случайност, както твърди първият му биограф. Зах. Стоянов не вижда богатата духовна и идейна необходимост, довела Ботев до тая важна стъпка в живота му, при която той разкрива по един блестящ начин своя ум и талант. След като повтаря измислицата за откраднатите жълтици, биографът наивно и несъстоятелно заключава, че те «така го бодели, щото той мислил деня и нощя що да прави с тях, в какво да ги употреби»[7]. Това произ-

---

[6] Н. ТРАЙКОВ, пос. изсл., стр. 277—279. МИХ. ДИМИТРОВ прие изтъкнатите доводи и включи трите дописки в съчиненията на Ботев (Христо Ботев, Съчинения, т. I, С., 1950, стр. 358—365; Събрани съчинения, т. II, С., 1971, стр. 225—233.)

[7] ЗАХ. СТОЯНОВ, Христо Ботйов, Русе, 1888, стр. 148.

волно твърдение на Зах. Стоянов няма нищо общо с действителността и бе опровергано още от издателя Д. Паничков, който категорично съобщава, че Ботев дошъл при него болен и без пари.[8]

Едно друго обстоятелство подтиква Ботев да се заеме с редактирането на в. «Дума на блгарските емигранти». Без предупреждение Каравелов спира издаването на в. «Свобода» на 17 април 1871 г. Той напуска Букурещ и отива в Белград, за да се снабди със своя собствена печатница.[9] Едва след пет месеца и половина, на 4 октомври 1871 г., «Свобода» започва да излиза наново. В кратка уводна бележка Каравелов обяснява временното спиране на вестника: «Ето «Свобода» захваща да излазя наново и излазя в своята собствена типография. Надеяме се, че нашите предплатници ще да останат доволни.»[10]

Съзнанието за дълг и отговорност пред националноосвободителното движение, останало в момента без свой орган, заставя Ботев да започне редактирането на «Дума на българските емигранти». Назрелите нужди на момента и революционната борба на българската емиграция налагат необходимостта от един нов вестник. Той трябва да стане изразител на основните стремежи на революционната емиграция и затова Ботев го нарича «Дума на българските емигранти». Печатарят Д. Паничков поема отчасти изданието или, както той сам се изразява, «Ботев пак го оставих на печатницата си и захванахме да издаваме вестник «Дума» задружно»[11].

На 10 юни 1871 г. излиза първият брой на «Дума на българските емигранти» с мото: «Истината е свята, свободата е мила.»

Под наслов «Наместо програма» уводната статия на «Дума» започва с отбелязване на една съществена особеност на българските вестници в миналото. Ботев критикува безпощадно липсата на единство между програма и съдържание на българския печат и посочва основните причини за това състояние — идейна непоследователност или враждебно отношение към интересите на народа. Тези вестници

---

[8] Христо Ботев, Неизвестни произведения, под ред. на МИХ. ДИМИТРОВ, С., 1924, стр. 141.

[9] В Белград Каравелов закупува за 1000 дуката от държавната печатница печатарска машина с всичко необходимо за нея. За изплащането на тази модерна за времето си печатница той понесъл «големи несгоди». (Г. БОРШУКОВ, История на българската журналистика, С., 1965, стр. 289—290.)

[10] «Свобода», II, бр. 17 от 4.X. 1871. За в. «Свобода» и отношението на представителите на царска Русия към Каравелов от това време вж. А. УЛУНЯН, Нови документи за революционното дело на Л. Каравелов, Васил Левски, Хр. Ботев, П. Хитов в руските дипломатически архиви. — Сп. «Исторически преглед», XXV, 1969, кн. 5, стр. 77—83.

[11] АЛ. БУРМОВ, Христо Ботев през погледа на съвременниците си, С., 1945, стр. 44. В бележките си към биографията на Ботев от Зах. Стоянов Паничков уточнява своята мисъл: «Задружно — той да го списва, а аз да го печатам.» (Христо Ботев, Неизвестни произведения, С., 1924, стр. 141.)

в бр. 39 от 23 август 1870 г., се изтъква съображението, че тя «е един вид коментар на всичко, което Ботев е писал по-късно за В. Д. Стоянов», деловодител на Книжовното дружество. Във втората дописка, поместена в бр. 49 от 11 ноември 1870 г., се разобличава враждебното отношение на В. Д. Стоянов към «Свобода». В третата дописка от Галац, 1 ноември, поместена в същия брой на вестника, се разказва подробно за арестуването на калоферския хайдутин Никола Деличът и на още 24 калоферски младежи, негови ятаци и другари. За турските безчинства в Калофер се говори и в първата дописка, насочена срещу В. Д. Стоянов. Като най-красноречиво доказателство за Ботевото авторство и на трите дописки се изтъква «великолепният чисто Ботевски език»[6].

И все пак изтъкнатите съображения — както тематичните, така и езиково-стилните, които са указани най-общо, не са достатъчни, за да приемем безрезервно Ботевото авторство на споменатите дописки. При това в редакционна бележка към първата дописка Каравелов се извинява, че съкратил «кореспонденцията» и смекчил «някои други изражения», което според неговата практика означава, че дописките са били преработени.

Потребността да се търсят Ботеви журналистически изяви вън от неговите вестници е оправдана. Значението обаче на тези изяви се определя както от неоспоримата им принадлежност на Ботев, така и от едно друго, не по-малко съществено обстоятелство: дали те подпомагат изясняването на някои страни в неговия идеен или творчески път. Досегашните усилия обаче не допринасят нищо съществено в това отношение.

Натрупал значителен жизнен опит, разширил и углъбил своите познания, Ботев се чувствува достатъчно подготвен, за да излезе самостоятелно на журналистическото поле и от позициите на един нов мироглед да направи своите идеи достояние на съотечествениците си.

Мисълта да започне да редактира свой вестник не възниква неочаквано и не се дължи на проста случайност, както твърди първият му биограф. Зах. Стоянов не вижда богатата духовна и идейна необходимост, довела Ботев до тая важна стъпка в живота му, при която той разкрива по един блестящ начин своя ум и талант. След като повтаря измислицата за откраднатите жълтици, биографът наивно и несъстоятелно заключава, че те «така го бодели, щото той мислил деня и нощя що да прави с тях, в какво да ги употреби»[7]. Това произ-

---

[6] Н. ТРАЙКОВ, пос. изсл., стр. 277—279. МИХ. ДИМИТРОВ прие изтъкнатите доводи и включи трите дописки в съчиненията на Ботев (Христо Ботев, Съчинения, т. I, С., 1950, стр. 358—365; Събрани съчинения, т. II, С., 1971, стр. 225—233.)

[7] ЗАХ. СТОЯНОВ, Христо Ботйов, Русе, 1888, стр. 148.

волно твърдение на Зах. Стоянов няма нищо общо с действителността и бе опровергано още от издателя Д. Паничков, който категорично съобщава, че Ботев дошъл при него болен и без пари.[8]

Едно друго обстоятелство подтиква Ботев да се заеме с редактирането на в. «Дума на блгарските емигранти». Без предупреждение Каравелов спира издаването на в. «Свобода» на 17 април 1871 г. Той напуска Букурещ и отива в Белград, за да се снабди със своя собствена печатница.[9] Едва след пет месеца и половина, на 4 октомври 1871 г., «Свобода» започва да излиза наново. В кратка уводна бележка Каравелов обяснява временното спиране на вестника: «Ето «Свобода» захваща да излазя наново и излазя в своята собствена типография. Надеяме се, че нашите предплатници ще да останат доволни.»[10]

Съзнанието за дълг и отговорност пред националноосвободителното движение, останало в момента без свой орган, заставя Ботев да започне редактирането на «Дума на българските емигранти». Назрелите нужди на момента и революционната борба на българската емиграция налагат необходимостта от един нов вестник. Той трябва да стане изразител на основните стремежи на революционната емиграция и затова Ботев го нарича «Дума на българските емигранти». Печатарят Д. Паничков поема отчасти изданието или, както той сам се изразява, «Ботев пак го остави на печатницата си и захванахме да издаваме вестник «Дума» задружно»[11].

На 10 юни 1871 г. излиза първият брой на «Дума на българските емигранти» с мото: «Истината е свята, свободата е мила.»

Под наслов «Наместо програма» уводната статия на «Дума» започва с отбелязване на една съществена особеност на българските вестници в миналото. Ботев критикува безпощадно липсата на единство между програма и съдържание на българския печат и посочва основните причини за това състояние — идейна непоследователност или враждебно отношение към интересите на народа. Тези вестници

---

[8] Христо Ботев, Неизвестни произведения, под ред. на МИХ. ДИМИТРОВ, С., 1924, стр. 141.

[9] В Белград Каравелов закупува за 1000 дуката от държавната печатница печатарска машина с всичко необходимо за нея. За изплащането на тази модерна за времето си печатница той понесъл «големи несгоди». (Г. БОРШУКОВ, История на българската журналистика, С., 1965, стр. 289—290.)

[10] «Свобода», II, бр. 17 от 4.X. 1871. За в. «Свобода» и отношението на представителите на царска Русия към Каравелов от това време вж. А. УЛУНЯН, Нови документи за революционното дело на Л. Каравелов, Васил Левски, Хр. Ботев, П. Хитов в руските дипломатически архиви. — Сп. «Исторически преглед», XXV, 1969, кн. 5, стр. 77—83.

[11] АЛ. БУРМОВ, Христо Ботев през погледа на съвременниците си, С., 1945, стр. 44. В бележките си към биографията на Ботев от Зах. Стоянов Паничков уточнява своята мисъл: «Задружно — той да го списва, а аз да го печатам.» (Христо Ботев, Неизвестни произведения, С., 1924, стр. 141.)

«умряха и погребаха се в самите си идеи», а «мъчителната смърт» на вестника на старите «Отечество» «е отвратителната категория,в коя-се намират «Право» и «Турция»,[12] излизащи в Цариград. Естествено Ботев изключва от тази група вестниците на Раковски и «Свобода» на Каравелов.[13]

И за да не изпадне и «Дума» в категорията на тия «блаженопочивши» органи на българския печат, Ботев декларира, че ще се въздържа от всякакви обещания и ще остави читателя сам да съди за в стника от съдържанието на излезлите броеве. Все пак, поясняйки името на своя вестник, той очертава главните линии на неговата програма, като посочва обществените сили, на които разчита, и разкрива целите на водената от тях борба.

«Дума» ще бъ е орган на новата «емиграция, коя от ден на ден се умножава с бежанци и изгнанници от вси слоеве на наша народ». На тая емиграция великият патриот и революционер гледа «като на пръв гранитен і амък, който се хвърли сред пладне върху голата тиква на тиранина, като на същ наро ен протест против общественото му положение между народите — дору и повече, нашият емигрант като прав и законен нас. едник на класическия ни хайдутин, приел и упазил е завещаната борба с всичките му социални стремления, които са едни от най-хубавите черти на народния ни характер.»[14] И Ботев посочва ясно и категорично тези «социални стремления», на които дава такава висока оценка: «Българинът, напротив, каквато омраза храни против турчина, такава (може и по-дълбока, като е повета) и към чорбаджият и духовенството...»[15] За пръв път в програмната статия на «Дума» ясно и определено Ботев издига ново искане — борбата да се води едновременно за национално и социално освобождение — «не за да промени едно робство на друго», както сам се изразява в същата статия. «Ето с какви убеждения, с какви надежди и мисли ние разкриваме уста и викаме пред грозния час всеки емигрантин, всяка благородна душа, всеки свестен българин, който е оставил бащино огнище не за да промени едно робство на друго; викаме ги да издумаме всичко, що се е набрало в гърди в тези злочести четири години, да повдигнем въпроса на нравствено-политическата свобода и да се откликнем на страждущия народ.»[16]

В същност «идеята за освобождение не е никога угасвала у народа и ако неговата емиграция днес за днес приутихна, то тя не е

---

[12] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. II, С., 1971, стр. 34.

[13] Ботев не споменава и Славейковия в. «Македония», тъй като разглежда само вестниците, които излизат «отсам Дунава»; на «Право» и «Турция» се спира мимоходом, за да постави наравно с тях «Отечество».

[14] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. II, С., 1971, стр. 35.

[15] Пак там.

[16] Пак там, стр. 36.

умряла и не спи, а се е сложила да си почине и отдъхне от несполуки и изново с нови сили да се залови за работа и приготви за удари.»[17] Уверен в силите и възможностите на емиграцията, Ботев завършва своята програмна статия с призив за единство: «Затова ний трябва да се сплотим, да мислим, да думаме и да работим.»[18] И той се отдава на работа с цялата си страст, винаги непоколебимо верен на схващането си, че между програма и съдържание, между идеи и дела не бива да има никакво различие.

Като седмичник вестникът трябвало да излиза всеки четвъртък, но въпреки положените усилия той не излизал редовно. И още в третия брой Ботев се извинява пред абонатите си. Той посочва като причина за закъсняването на «Дума» болестта на печатаря и словослагателите, но преди всичко липсата на «гарант и покровител». Отсега нататък обаче той се надява, че вестникът ще излиза редовно, тъй като братя Василеви от съчувствие към неговите идеи приели «длъжността на гарант» на «Дума». От друга страна, той опровергава онези, които се зарадвали на спирането на «Свобода» и се намръщили на появата на «Дума», като пръскали слухове, че вестникът няма да може да излиза. Ботев признава, че е започнал «със слаби средства,» и добавя: «Но вестникът ни няма разноските на «Свобода» и редакторът му не живее по хотели и не държи цийтори [леки жени] като тези, що пръскат подобни слухове. . . Свободните хора под сичките меридияни съчувствоват един другиму и нашите емигранти няма да ни оставят да млъкнем. . .»[19]

Но надеждите не се оправдават и положението на «Дума» не се подобрява. След излизането на четвъртия брой Ботев се разболява. Според Зах. Стоянов той заболял от тифус.[20] Д. Паничков обаче, кой-

---

[17] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. II, С., 1971, стр. 36.

[18] Пак там. Когато излиза първият брой на «Дума», бележи в своите спомени Д. Паничков, «много се сепнаха българите от тоя вестник и захванаха да уважават Ботева». (АЛ. БУРМОВ, Христо Ботев през погледа на съвременниците си, С., 1945, стр. 46.) А във в. «Хитър Петър» (бр. 41 от 28. VI. 1871) четем: «Излезе хайдушка газета — «Дума». Дълбоко дума като из котел, сербез хортува като петел, ала ще да чуят ли глухите, ще да разберат ли слепите? Браилските безсмъртни интелигенти гледат я на криво. . ., затуй сватът ѝ «Хитър Петър» желае ѝ да напредне. . .» (Вж. ИВ. СТОЙЧЕВ, Нови сведения за живота и дейността на Хр. Ботев. — Сп. «Исторически преглед», XIII, 1957, кн. 3, стр. 75—76.) И сам Ботев в бележка «От редакцията» («Дума», бр. 3 от 8. VII. 1871) изтъква реакцията, с която е бил посрещнат вестникът от завистници и от противници на неговите идеи. (Хр. Ботев, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 449.) Независимо от подбудите интересът към вестника е бил твърде голям: Вестник «Дума», съобщава Д. В. Попов, «се разграбваше в Галац.» (АЛ. БУРМОВ, Христо Ботев и неговата чета. С., 1974, стр.553.)

[19] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т.I,С.,1971,стр.449.Бележката завършва с обръщението: «Бързай, побратиме Каравелов!», което показва, че Ботев е бил запознат с намеренията на Каравелов.

[20] ЗАХ. СТОЯНОВ, Христо Ботйов, Русе, 1888, стр. 155. За заболяването на

то боледувал заедно с Ботев, дава по-други сведения: «Имаше тогава една болест като инфлуенца и мнозина се разболяваха. По 2—3 месеца боледувахме на крака.»[21] Боледуването се съпровожда и от оная жестока бедност, която по-късно Ботев нарича «самоволна сиромашия»[22] и чиито последици реално отчита. В момента обаче той няма «ни една пробита пара», както се изразява Киро Тулешков, и близки приятели полагат грижи за лекар и заплащат необходимите лекарства.[23]

При това положение Ботев не е могъл да подготви петия брой на своя вестник. След неговото заболяване Д. Паничков предоставя редактирането на следващия брой на своя постоянен сътрудник Ангелаки Савич, който се отклонява решително от схващанията на Ботев и се оказва неподготвен за възложената му работа. Всред «безграмотните и безсъдържателни статии» на вестника, каквато преценка дава още Зах. Стоянов,[24] в брой 5 на «Дума» е поместена и последната част на Ботевия очерк «Примери от турско правосъдие», който остава недовършен. След оздравяването си Ботев изпъдил Савич, но по липса на средства вестникът преустановил своето съществуване.[25]

Общият брой на поместените в четирите броя на вестника рабо-

Ботев от тифус пръв съобщава КИРО ТУЛЕШКОВ (Животоописанието на Христо Ботйова, стр. 22.)

[21] АЛ. БУРМОВ, Христо Ботев през погледа на съвременниците си, С., 1945, стр. 46.

[22] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 488.

[23] АЛ. БУРМОВ, — Христо Ботев през погледа на съвременниците си, С., 1945, стр. 20—21. «Като български журналист — бележи Тулешков — Ботев нямаше ни прибиена пара». (Животоописанието на Христо Ботйов, стр. 22.)

[24] ЗАХ. СТОЯНОВ, Христо Ботйов, Русе, 1888, стр. 155.

[25] Точната цифра на излезлите броеве от «Дума» е била установена значително по-късно. През 1886 г. ЗАХ. СТОЯНОВ съобщава за откриването на бр. 3, изпратен му от П. Т. Фингов от Бяла черква, където бил получаван от читалище «Труд» или по-точно от Бачо Киро. В същата статия Зах. Стоянов съобщава, че според уверенията на К. Тулешкав от «Дума» били излезли «само 10—12 броя». (Христо Ботйов. — В. «Независимост», I, бр. 11 от 12. IV. 1886.) Според дядо ПАНИЧКОВ от «Дума» са излезли шест броя, «до 7-и брой». След излизането на брой 4 Ботев се разболял и дядо Паничков поканил «Ангелаки Савич да помага политично на вестника, и то беше само на два броя. . .» (Спомени и бележки от дядо Паничков. — Христо Ботев, Неизвестни произведения, под ред. на МИХ. ДИМИТРОВ, С.,1924,стр. 146.) Ю.ИВАНОВ,след като изрично бележи, че дава сведения само за вестници, които е видял, пише, че от 6-те броя на «Дума» само първите четири са излезли под редакцията на Ботев, а последните два — под неизвестна редакция. (Български периодичен печат от възраждането му до днес, т. I, С., 1893, стр. 125.) Н. ТРАЙКОВ тълкува погрешно спомените на дядо Паничков и заключава, че от «Дума» са излезли 7 броя, като Ботев е «издал най-малко още един, значи шестия брой. . .» (Ботев и Българското книжовно дружество. — Христо Ботев, Сборник по случай сто години от рождението му, С., 1949, стр. 288—289.)

ти възлиза на двадесет и две. Само четири не са Ботеви, но и в тях има негов личен принос. Шест от публикуваните материали в «Дума» са следните основни статии на Ботев: «Наместо програма», уводна в бр. 1; «Народът — вчера, днес и утре» в бр. 1 и 2; «Смешен плач» в бр. 2; «Петрушан», уводна в бр. 3; «Злото» в бр. 3; «Решен ли е черковният въпрос», уводна в бр. 4. В бр. 1, 2 и 4 е поместен и очеркът «Примери от турско правосъдие». В подлистник е публикувана (в бр. 1 и 2) статията «Разговори с децата» от И-ра (съкращението на Искандер — псевдоним на Херцен), преведена от Ботев. Пак в подлистник (в бр. 3 и 4) е отпечатана още една статия — «Българските въстаници на 1868 под войводството на Хаджи Димитър и Стефан Караджа». Статията е без подпис, но е от Ангелаки Савич, като сигурно е преработена от Ботев.

Във вестника има и няколко информационни материала: в бр. 3 са поместени дописка, която започва с думите «За случките, що са станали във Видин», бележка «От редакцията» и един анализ на манифеста на «българското народно правителство» във в. «Румънул» от 20 юни по дописка от Русе в немския в. «Вандерер»; в бр. 4 е публикувана и една информационна рецензия, озаглавена «Югославия», за българо-сръбски вестник със същото име.

Поезията в «Дума» е представена от седем стихотворения на Ботев, публикувани без подпис, както и всички други негови творби. Като редактор той се подписва с псевдонима си Д. Чавдар.

Значението на едно дело не се определя от неговия обем. Но като имаме пред вид,че първият вестник на Ботев излиза само месец и половина и като не се забравят общите условия за работа от онова време и личните обстоятелства в живота на поета, ще трябва да признаем, че и по обем постигнатото в «Дума» никак не е малко. Ботев е работил през това време много и напрегнато. Тази първа негова изява в областта на журналистиката поразява с дълбоката си и проницателна мисъл, с голямото си идейно богатство, със силата на своя ревлюционен заряд, с изключителната си зрелост.

В няколко главни насоки се движи мисълта на Ботев в страниците на «Дума». Основният въпрос, който той поставя, е въпросът за освобождението на българския народ, станал вече въпрос за самото негово съществуване. Великият патриот и революционер се стреми да докаже,че условията за освобождение са вече напълно назрели. Те се коренят преди всичко в мрачната и убийствена робска действителност, довела народа до последния предел на човешкото търпение. И Ботев възсъздава картината на робската неволя, картина, която няма равна на себе си по своята образност, сила и внушителност.

Големият революционер отхвърля с ирония уверенията на разни «шарлатани-чиновници и продадени журналисти, кои тръбят по света и искат и нас дору да уверят, както и увериха някои си извеяни

и слепи глави, че Турция. . . ще се преобрази скоро на азиатска Белгия. . .»[26]

Ненавистта на Ботев към поробителя е така безгранична, че той отрича изобщо способността му за развитие: «Намерете изкуството на Медея и влейте в жилите на това варварско племе нова, човешка кръв, тогава ще се поколебаем и ний във вярата си, че Турция няма живот, няма бъдеще; но доде турчинът е с този характер, с този фанатизъм, с тази варварска кръв, ни един красноречив туркофил, ни един дълбокомислящ дуалист или ренегат не може ни увери, че турчинът ще бъде някога способен да влезе в пътя към онази нравствено политическа цел, към коя се стреми умът човешки. . .»[27] Неверието на Ботев е пълно. «За нас преобразованията в Турско, обещанията, дуализмът, те са думи без никакъв смисъл, призраци и утопии, кои може да се осъществят нейде си в Китай или Япония, а не на Балкан. полуостров между турци и българи, две племена с противоположни характери, нрави и обичаи, с противоположни миросъзерцания.»[28]

Пламенен социалист утопист, Ботев все още не може да приложи идеята за интернационализма в отношението си към турския народ. През периода на «Дума» големият революционер не отделя турския народ от правителството и военнофеодалната йерархия на Османската държава. По-късно обаче на страниците на в. «Знаме» той преодолява този си неправилен възглед и вижда «коренът на злото» не в турския характер, а в «сичката гнилост на турският социален живот», който «препятствува на Турция да се възроди и да живее».[29] В навечерието на Старозагорското въстание Хр. Ботев заявява ясно и категорично: «Да казва кой що ще, но ние мислиме, че ако турският потъпкан и измъчен народ се откаже от своя фанатизъм и без да обръща внимание на религиозните и национални разлики, които съществуват между него и нашият народ, поиска да се съедини с нас, за да се отърве от общият враг — правителството, ние сме длъжни да го приемнем с открити ръце, без да гледаме на историческата вражда, която се стреми да ни разединява. Сегашният обществен ред, който допуща да има султани и капиталисти, е изворът на страданията и на турците, и на българите, затова секий, който е обезправлен от тоя ред, който е осъден от него да се бори с нуждата и гладът, който мрази своето скотско положение и желае да се избави от него, е наш приятел, наш брат.»[30] Това отношение

---

[26] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. II, С., 1971, стр. 39.
[27] Пак там, стр. 40.
[28] Пак там, т. II, 1971, стр. 41.
[29] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 439.
[30] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. II, С., 1971, стр. 637—638.

на Ботев към турския народ не е тактически ход в борбата срещу поробителя, а дълбоко убеждение, което отразява идеите на Интернационала за международната работническа солидарност. Всички угнетени «. . . са братя помежду си, братя по страдания и мащеха съдба». И той допуска, че «и турците ще приемат участие и ще ни помогнат, ако дигнем революция против правителството, защото и те вече са бактисали от неговите грижи за благоденствието на поданиците му»[31].

Турция обаче докрай си остава за него «пример на варваризмът, идеал на глупостта и символ на деспотизмът» и «укор на съвременното човечество». [32] И в цялата си по-нататъшна дейност той разобличава, както никой друг, зверските изстъпления и мъчителната агония на разлагащия се турски феодализъм.

Ботев не се задоволява само с широки изводи и силни обобщения, а описва и конкретни случаи, които разкриват непоносимото положение на народа, «в кое и камъка би се стопил».[33] Очеркът «Примери от турско правосъдие» изобилствува с такива случаи. В него Ботев дава и една от най-безпощадните си оценки за чорбаджийството. Като говори за своеволията на чорбаджиите в Калофер, където освен мюдюрина и няколко заптии няма други турци, той заключава: «Всичкото зло, всичкото тиранство е предоставено на самите чорбаджии, които са и агенти и ортаци на правителството.»[34] Пак в «Дума» Ботев допълва тази си оценка, като разкрива съображенията на феодалния поробител да издигне привилегированото съсловие на чорбаджиите, чието господство е реална опасност и за бъдещето на народа. «Средствата на турските държавни дервиши, за да галванизират още на някое време тоя гнил леш [Турция], са: да отцепят една част от народа — презряното чорбаджийство и низкото духовенство! — и из нея да вдигнат някаква си монголска аристокрация, някакви си наполеоновски експлоататори и шпиони, кои твърде лесно ще гудят нови клапи на народа и след смъртта на Турция, още на пет века да спрат вървежа народен.»[35] Ботев бичува най-безпощадно свирепата алчност на чорбаджийството, грабителския му съюз с турските поробители и неговата противонародна същност. Към чорбаджиите той отнася и висшето духовенство и го разобличава със същата ненавист. За да подкрепи мисълта си, че «изедници[те] — чорбаджии и по-горното духовенство», заедно носят «на шия ключовете» на народните окови, той припомня тяхното враж-

[31] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. II, С., 1971, стр. 637—641.
[32] Пак там, стр. 531 и 120.
[33] Пак там, стр. 42.
[34] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 256.
[35] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. II, С., 1971, стр. 52.

дебно отношение към борбата за премахване на турското иго още по време на «Шопското, Браилското и Дядовото Николово въстание», а днес те показват голямата си «антипатия» към «прокудените синове» на народа.[36]

Отношението на Ботев към висшето духовенство се определя в същност от неговото схващане за религията, което той обосновано разкрива през следващия период от своята дейност. Но и сега той не пропуска случая да изяви това си отношение.

В своята статия «Решен ли е черковният въпрос?» Ботев отговаря убедително: при сегашните условия този въпрос не е решен за народа, а само за духовенството. Застанал на конкретни исторически позиции, той смята, че борбата за черковна независимост в своята първоначална фаза е имала значение за българския народ, че тя е била «борба на живот и смърт», че в тая борба нашият народ е претърпял много жертви, че «много добри патриоти, много пламенни деятели в делото на възраждането и образованието, много мъченици за любовта към ближния» са измрели «в турските тъмници и в заточение, гонени и убивани тайно и явно».[37] Като разглежда социалната роля на религията в Османската държава, Ботев посочва, че султанската власт се опира на православното духовенство като на «оръдията на властта си, шпионите и заслепителите на народа със *страхът от бога* и *почитта към царя*, кои едното олицетворяваха със себе си, другото със самия тиранин»[38]. Същата мисъл поетът пресъздава в поетически образи в стихотворението си «Борба». За Ботев религията е идеологическо оръдие, което господствуващата класа използува за подчинение на народните маси, една духовна форма за потисничество. Турското правителство разбра това и «употреби сичкия си вандализъм, за да задържи тази добрина за поданиците си». И черковният въпрос «зе друго направление, влезе в нова фаза: обърна се от въпрос за освобождение от една власт на въпрос да се замени тази власт»[39].

При новия момент на развитие, когато на историческата сцена се поставя «политическият въпрос», ферманът за Българската екзархия не направи онова впечатление, «кое можеше направи преди

---

[36] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. II, С., 1971, стр. 35.

[37] Пак там, стр. 55. Правилно отношение към черковния въпрос Ботев взема и в статията си «Петрушан». След като отбелязва, че героичната гибел на четата на Х. Димитър и Ст. Караджа бе «громен удар за Турция, громен и за нашето отечество — на първата извести падането, на второто — възраждането», той пише: «Съньливият тиранин залитна на тропа от думите «Болгаристан калктъ»[България въстана] и окачи мъртвия черковен въпрос на галваническа кука, с кое, без да иска призна името на робите си — призна борбата. . .» (Пак там, стр. 48.)

[38] Пак там, стр. 55.

[39] Пак там.

10—12 години! Народът. . . видя, че не туй той искаше, не в туй е неговото бъдеще, неговата свобода — видя, че вместо гръцкото духовенство иде друго, кое иска същите права и власт, същите привилегии.» И Ботев се пита «какво ново и полезно ще внесе в живота народен туй ново духовенство? С какво ще улесни то напредъка на тези неразвити още сили? С какво ще облекчи съдбата на поробения народ?» И с увереност отговаря: «Кърджалии със златоустови проповеди, затъпителни семинари, разкошно младо духовенство, гласни всенародни лъжи и всичко що е могло да даде кое да е било духовенство вредом и всякога...» Неговият окончателен извод е израз на дълбоко и непоколебимо убеждение: «Въпросът се реши само за духовенството, а за народа ще се реши само кога остане той без духовенство.»[40]

Революционният демократ обосновава «студенината», с която народът посреща разрешението на черковния въпрос, станал вече «несъвременен» след подема на борбата за политическо освобождение, не само исторически, а и диалектически, философски. Като критикува защитниците на черковната независимост, според които е смешно да се поставя под съмнение решението на този въпрос и ползата от него за народа, Ботев развива мисълта за вечния прогрес на човешкото общество. И като я илюстрира с исторически паралели, той стига до правилното разбиране за борбата на противоположностите като причина за развитие, като път за търсене на истината и извоюване на свободата: «Няма предел умът човешки! Недоволни са народите от настоящето си! Вчера искаха едно, днес търсят друго; туй, що добиха днес с пот и крви, утре пак пот и крви проливат, за да го махнат; и отвредом човекът е хвърлен в борба — в борба за свобода, за истина.»[41] Вникнал в същността на обществените явления, Ботев правилно посочва голямото значение на борбата на противоположните сили като източник на «човешкия» прогрес: «В таз борба е смехът и плачът, доброто и злото, в нея е прогресът човешки.»[42]

Въпросът за бъдещето на народа дълбоко вълнува Ботевата мисъл. Не случайно една от основните му статии е озаглавена: «Народът. Вчера, днес и утре». И «мрачното» минало, и «тежкото» настояще, които народът мрази и проклина, са оковани с ръждясалите вериги на робството. За да се избави народът от това «иго полити-

---

[40] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. II, С., 1971, стр. 56.

[41] Пак там, стр. 54. Това схващане на Ботев бе задълбочено разгледано от М. БЪЧВАРОВ, Философските възгледи на Христо Ботев. — Известия на института «Ботев—Левски», кн. III, С., 1959, стр. 48.

[42] Пак там.

ческо, нечуто в историята на никой народ»[43], са необходими «не плач, не сълзи, не молби, а други средства. . .: цеpът на Турция е ножът и нашето спасение — революцията».[44] За спасението на народа от варварската тирания на поробителя и неговите крепители е необходима упорита работа, «подземна работа, за да се приготви едно народно общо въстание. Желязото у желязо да се претрий, а не у тялото на народа!»[45] Като отрича всеки опит за реформи и преобразования, всеки опит за компромис и споразумение, великият поет и революционер заключава: «Изход от туй тежко и гнусно положение не са новите окови, новото разделение на тиранството, а народната революция, радикалния преврат, които са триумфални врата за всеки народ, особено за нашия, който няма преминало, няма настояще, а има едно само бъдеще и бъдеще светло, защото с другите славяни той ще има що да каже в света, що да внесе в човещината.»[46]

За Ботев безпощадната народна революция е не само единствен изход за политическо освобождение от деспотизма на поробителя, но и «радикален преврат». . ., «триумфални врата» към светлото бъдеще на народите. За да осигури това бъдеще обаче, борбата трябва да прерасне в социална революция, която ще освободи угнетените и поробени народни маси от господствуващия социален строй. По-късно той обосновава необходимоетта от социална революция като обекевен закон на общественото развитие.

Светлото бъдеще на народите Ботев вижда в осъществяване на идеите на комунизма и е дълбоко убеден, че само «единний комунистически ред на обществото» ще спаси «всички народи от вековни теглила и мъки чрез братски труд, свободи и равенство». Той е непоколебимо уверен в «сполуката и тържеството на комунизма чрез революция. И в единното и неделимо отечество на всички хора и обща собственост върху всички имоти.»[47]

Тържествен химн за справедлив обществен строй, «Символверую на българската комуна» отразява историческия оптимизъм на Ботев, неговия интернационализъм и несъкрушимата му вяра в крайната победа на комунизма, извоювана по пътя на социалната революция.

Великият революционер е познавал «Комунистическия манифест» на Маркс и Енгелс и макар ограничеността на историческите условия да не му позволява да вникне в основните положения на

---

[43] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. II, С., 1971. стр. 54.
[44] Пак там, стр. 52.
[45] Пак там.
[46] Пак там, стр. 41.
[47] Пак там, стр. 29.

марксизма, той дълбоко е прозрял светлия идеал на единното комунистическо общество на бъдещето.[48]

Съставено под влияние на идеите и борбата на Парижката комуна, «Символ-верую» «е плод на оригинален ум, който критично и самостоятелно върху основата на знанието на борбата и идеологията на комунарите идва до конкретно формулиране на мисли, които стават ръководно начало в живота му»[49].

Макар и необнародвано на времето си, «Символ-верую» е най-ранният документ у нас, в който са развити идеите на социализма с непоколебима убеденост и страстна вяра в тяхната историческа неизбежност. «Символ-верую» е първият документ, който разкрива социалистическите възгледи на Ботев.

През юни 1871 г., когато Парижката комуна пада сразена от силите на реакцията и когато «цял свят оплака Париж» и «прокле комунистите», Ботев пише «Смешен плач» — своята пламенна защита и възхвала на комунистическото учение и на неговите привърженици. В тази кратка статия-памфлет геният на Ботев се изявява в цялата си творческа мощ. Големият публицист гневно разобличава «смешния плач» и яростната злоба на буржоазната журналистика, за която бойният призив на парижките комунари «Свобода или смърт, хляб или куршум» са «разбойнически думи». Той осмива жлъчно и «плача» на българския просветителски печат — далечно ехо на западната буржоазна преса.[50]

Дълбоко убеден в историческия смисъл и справедливост на идеа-

---

[48] Като намира за «необосновано» твърдението на Л. Воробьов, според когото «Символ-верую» е написано «под влиянието на Комунистически манифест», М. БЪЧВАРОВ убедително изтъкна голямото влияние на идеите и борбата на Парижката комуна. Ботев обаче «не е заимствувал своите мисли от кой да е конкретен манифест, послание или реч на дейците на Парижката комуна. Разглеждането на документираната дейност на Парижката комуна действително показва това.» Бъчваров подчертава, че влиянието на идеите на Парижката комуна върху Ботев не трябва да се отъждествява с влиянието на научния комунизъм на Маркс и Енгелс. «Исторически факт е, че борбата на комуната, макар да се основаваше на бланкизма и прудонизма, на дело бе в съгласие с принципите на научния социализъм.» Философските възгледи на Хр. Ботев. — Известия на института «Ботев—Левски», кн. III, С., 1959, стр. 8—9.)

[49] М. БЪЧВАРОВ, Философските възгледи на Хр. Ботев. — Известия на института «Ботев—Левски», кн. III, С., 1959, стр. 8—9.

[50] За отношението на различните обществени прослойки на балканските народи към Парижката комуна и за нейното влияние върху революционното движение вж. КРУМКА ШАРОВА, Парижката комуна и освободителното движение на Балканския полуостров. — Сб. «Парижката комуна 1871—1971», С., 1971, стр. 229—295. Вж. също СТ. ТАРИНСКА, Прозата на Хр. Ботев, С., 1966, стр. 54—55; Г. БАКАЛОВ, Как Парижката комуна биде посрещната от българите?. — Сп. «Звезда», II, С., 1934, кн. 14, стр. 422—428, кн. 15, стр. 458—466, кн. 16, стр. 487—490.

лите на въстаналия народ за нов обществен строй, Ботев разбира политическата същност на борбата и ясно вижда голямото значение на това събитие. Борбата се води за осъществяването на «велика идея», на «висока цел», чиято необходимост ще бъде потвърдена от бъдещето. «Християнството имà своите мъченици, доде нарече роба «син божи, син человеческий»; има ги и революцията, за да «направи скитника гражданин», има ги и ще ги има и социализмът, който «иска да направи човека повече от син божий и гражданин — не идеал, а същ човек... Християнството, революцията и социализма— монархията, конституцията и републиката — те са си фактове и епохи исторически, кои ще отрече само тоя ум, който не признава прогреса в человечеството.»[51] На тази основа се изгражда оптимизмът на великия революционер-демократ, неговата безгранична увереност в комунистическото бъдеще на народите, което ще ознаменува следващия етап в развитието на историята.

Обстоятелството, че Ботев разграничава отделните исторически епохи не по развитието на производителните сили, а по тяхната политическа система, не подценява неговите възгледи.

Своето историческо прозрение Ботев завършва с тържествен акорд: «Нека сега нашата журналистика задържи сълзите си, както ще ги задържи и европейската — за да оплаче други столици, други варварства и страдания, кога робът извика на господаря си: кой си ти що плачеш? Мъж ли си, жена ли или хермафродит — звяр или риба?. . . *И ще бъде ден — ден първий!. . .*»[52]

В тези последни редове на статията Ботев се връща към нейното начало, за да прокоби гибелта на света на експлоатацията и насилието. С последното изречение той открива света на бъдещето — нахлува една голяма надежда, голяма вяра. Структурата на творбата остава отворена към бъдещето и неговите проблеми.

«Смешен плач» се преценява като изключително явление не само в нашата, а и в световната литература. То е «истински Монблан на журналистическата проза, един Монблан на блестящ литературен стил, на революционно съдържание и на безстрашие, на политическа сатира и историческа далновидност. . . «Смешен плач» показа онова дълбоко прозрение и революционна далновидност, които характеризират цялото публицистично дело на Ботев.»[53]

«Памфлетът «Смешен плач» е може би най-силното от публицистичните произведения на Ботев. В разобличаване враговете на работническата класа той внася сарказма на революционера, на

---

[51] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. II, С., 1971, стр. 45.
[52] Пак там.
[53] ВЛ. ТОПЕНЧАРОВ, Ботев като журналист. — Христо Ботев, Сборник по случай сто години от рождението му, С., 1949, стр. 198.

пролетарския трибун, художествената образност на поета, най-дълбока любов към безстрашните синове на пролетариата.»[54]

В статии като «Смешен плач» и «Петрушан» — и двете публикувани в «Дума», се изявяват по неповторим начин възможностите на публициста Ботев. Най-беглото сравнение между тях разкрива неговия голям диапазон на публицист, неговия богат и разнообразен емоционален свят, умението му да вижда и да претворява различни страни от действителността по най-различен начин.

В статията «Смешен плач», чиито редове са обгорени от пожара на революцията, публицистът се обръща направо към враговете на Парижката комуна с повелителни, изпълнени с презрение и вътрешна сила думи. Повтарящите се заповедни глаголни форми създават впечатление за ритмични удари, които рушат един гнил свят. «Плачете за Париж — столицата на разврата. . .. плачете, филантропи, за палатите на страшните вампири. . . Плачете!

Кълнете комунистите. . . Плюйте на техните трупове. . . Хвърлгайте кал и камъни. . .»[55] След тази вълна от гняв и презрение публицистът уравновесява своето слово. Той прави горчива констатация: «Цял свят оплака Париж, цял свят прокле комунистите, и нашата бедна журналистика и тя не остана надире, и тя заплака за бездушното и прокле разумното. Смешен плач!»

Ботев търси историческите корени на настоящето. Мисълта е точна, синтетична; нейната сила е в логиката ѝ. Статията е изключително единна, изляна на един дъх, със свой стремителен ритъм. «Училището и само училището, каза баба «Македония», ще избави Европа от социален преврат — училището и само училището, повтаряме ний, ще я приготви за тоя преврат; но не училището на Златоуста и Лойола, на Вилхелма и Наполеона, а онова на Фурие и Прудона, на Кювие и Нютона — и училището житейско.»[56]

— «Смешен плач» е статия-памфлет,[57] написана «лаконично, с математически сбит синтез. . . — в пълния смисъл на думата произведение публицистично; . . . езикът е ясен, изразителен...; . . .сатирата и иронията — убийствени, унищожителни. . .; патосът —

---

[54] Д. ЗАСЛАВСКИ, Христо Ботев, публицист и сатирик, Христо Ботев, Публицистика, М., 1952, стр. 24.

[55] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. II, С., 1971, стр. 44.

[56] Пак там, стр. 44—45.

[57] СТ. ТАРИНСКА за пръв път постави ясно въпроса за жанровите особености и принадлежност на творбата. Някои автори считат «Смешен плач» за фейлетон. (Вж. например ВЛ. ТОПЕНЧАРОВ, Ботев като журналист. — Христо Ботев, Сборник по случай сто години от рождението му, С., 1949, стр. 197—198.) Таринска отхвърля този възглед и правдиво свързва знаменитото Ботево произведение със статията като публицистическа, журналистическа форма и с памфлета като художествено-публицистична форма. (Прозата на Христо Ботев, С., 1966, стр. 53.)

искрен и величествен, плод на признателност и преклонение пред братската могила на падналите строители на един мечтан, недостигнат, справедлив бъдещ обществен ред — комунистическия.»[58]

Различна по дух, настроение и емоционален свят е статията «Петрушан».[59] Бихме я нарекли условно лирична публицистика. Не е случайна дълбоката вътрешна връзка между тази статия и някои Ботеви стихотворения. Близостта между тях не е само тематична и идейна. Сродява ги авторовата искреност, топлота, развълнуваност.[60] Лиричната атмосфера, която изпълва «Петрушан», се дължи до голяма степен на нейните изповедни интонации. Ако «Смешен плач» е статия, написана с огън, то «Петрушан» е написана с кръв. Три години са минали от героичния подвиг на войводите Хаджи Димитър и Стефан Караджа, но кръвта е още топла, болката жива. С огромна любов и мъка публицистът припомня кои бяха тези «решителни млади момци» и възкликва: «Какъв урок, какъв пример за нас, братя емигранти!» Лиричната, изповедната атмосфера се засилва. «Тези мъченици на свободата, що измряха с усмивка на уста, бяха наши приятели, наши братя; с тях деляхме скръб и радост, смях и сълзи; с тях седяхме на бедна и богата трапеза и разговаряхме за съдбата на нашето потъпкано отечество. . .; с тях деляхме всичко, само смъртта и свободата не можахме с тях да разделим!

---

[58] Г. БОРШУКОВ, Гениална, трайно въздействуваща публицистика. — Сп. «Пламък», XVII, 1973, кн. 1, стр. 38.

[59] За мото на «Петрушан» Ботев поставя строфа от стихотворението на италианския поет Луиджи Меркантини «Класосъбирачката от Сапри» за подвига на италианския революционер Пизакане. Г. БАКАЛОВ пръв изтъкна, че това стихотворение е било познато на Ботев по превод на Херцен. (Христо Ботев, С. 1934, стр. 91—94.)

[60] Връзката между Ботевата публицистика и поезия е отбелязвана неведнаж. (Вж. АЛ. ФИЛИПОВ, Творческо единство. — В. «Литературен глас», II, бр.78 от 7.VI.1930.) Първоначално чрез редица паралели бе посочвана външната, механична близост. Опити да се уловят някои същностни особености на тази връзка бяха направени през последните десетилетия. ВЛ. ТОПЕНЧАРОВ пише в статията си «Ботев като журналист»: «Бихме ли могли да разграничим по своята образност и емоционално-поетично съдържание публицистичните работи «Смешен плач» или «Петрушан» от поетичните му творби като «Борба», «На прощаване» или «Хаджи Димитър»? «Петрушан» е продължение — и тематично, и емоционално-поетично — на «Хаджи Димитър». А прекрасният, ненадминат по своята художествена форма и по своята действена сила фейлетон «Смешен плач» трудно може да се отдели от политическия жив и действен завършък на «Борба».» (Христо Ботев, Сборник по случай сто години от рождението му, С., 1949, стр. 197.) «Общата природа на Ботевия публицистичен и поетичен език» от езиковедско гледище разглежда и Л. АНДРЕЙЧИН в статията «Език и стил на Хр. Ботев». (Христо Ботев, Сборник по случай сто години от рождението му, С., 1949, стр. 570—571.) СТ. ТАРИНСКА осветлява същия проблем от литературоведчески аспект. («Прозата на Христо Ботев», С., 1966, стр.57—63.)

Затова елате, братя, да ги споменем с добра и свята памят за нази и славна за наши злочестен народ!»[61]

За пролетта на 1868 г. публицистът пише с дълбоко вълнение, с онзи сдържан патос, с който е пропито стихотворението «На прощаване». «Дойде пролетта 1868 и на хиляди юнаци закипя кръвта, хиляди бяха готови да идат да измрат за свобода. . .»[62]

«Да идат да измрат», «отидоха и измряха», «минаха, та измряха», «те измряха, но тяхната смърт. . .» като рефрен повтаря публицистът. С тези болезнено натрапващи се думи той внушава своята готовност за саможертва, своята воля за борба и решимост да умре в борбата.

Три години поетът е носил жива раната за героично загиналите си другари, три години в съзнанието му витаят сенки и видения, които след още две години ще се излеят в дивните поетични образи и картини на баладата «Хаджи Димитър».

«И ето и до днес кръвта на тези мъченици не е още засъхнала по бащините ни полета; сенките им бродят денем и нощем и чакат онези, кои от Петрушан им пожелаха «добър час и добра стига!» — чакат нази, братя емигранти, да откопаем костите им и избършем сълзите на техните клети майки, които са вече майки и нам! . . .»[63]

Ботев, както вече писахме неведнаж, вярва безгранично в светлото бъдеще на своя измъчен и поробен народ, който «с другите славяни има що да каже в света, що да внесе в човещината». Съществена предпоставка по пътя към това бъдеще той вижда в ярко изявената национална обособеност на нашия народ, който «има своя история, свой характер и свои нрави и обичаи»[64]. И той със задоволство подчертава, че българинът «всякога е бил отделен с дълбока обществена нравственост от развратата на правителството си . . .». Народът е бранел упорито с «твърдата воля на характера си» и с оръжие в ръка от насилия и посегателства своя «дълбок социален живот, с който се отличават общо славянските народи и частно нашия народ».[65]

Дългото и жестоко византийско и турско робство, непосилните страдания и «страшно насилие, в кое и камъка би се стопил», не накърняват националната самобитност на народа. «Такъв е бил българския народ — заявява с гордост великият революционер — и ето го и днес пак чист от всяко чуждо влияние, пак с тоя патриархален

---

[61] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. II, С., 1971, стр. 46—47.
[62] Пак там, стр. 48.
[63] Пак там, стр. 49.
[64] Пак там, стр. 96.
[65] Пак там, стр. 41—42.

живот, пак с тази първобитност — след толкова и при такива страдания, пред зори той се провиква от вратата на къщата си: пее отходня милитва на Турция, на робството; проклина свойто преминало, което е мрачно и той го мрази; своето настояще, което е тежко и горчиво, та лесно ще го забрави, и вика: бъдещето ми, бъдещето ми! . . .» «Но какво е неговото бъдеще?» — пита сам Ботев и бърза да даде отговор на тоя важен въпрос. «Нашият народ има свой особен живот, особен характер, особна физиономия, коя го отлича като народ — дайте му да се развива по народните си начала и ще видите каква част от обществения живот ще развие той; дайте му или поне не бъркайте му да се освободи от това варварско племе, с кое той няма нищо общо, и ще видите как ще той да се устрои. Или не видите семето, зародишът в неговите общини без всяка централизация, в неговите еснафи, дружества, мъжки, женски и детински?»[66]

Ботев е дълбоко убеден в неизбежната необходимост от установяване на комунизма и в нашата страна. Той е съвършено наясно, че този обществен строй ще победи по силата на обективната и непреодолима закономерност на общественото развитие, което «ще отрече само тоя ум, който не признава прогреса в человечеството». Предпоставките за възприемане на комунизма в нашата страна обаче революционният демократ открива не в развитието на производителните сили и в състоянието на производствените отношения, а в славянския, «особен характер» на българския народ и вижда «семето, зародиша» на новия строй в «неговите общини» и различни «дружества».

Това противоречие, в което Ботев изпада «със себе си», бе неизбежно и трябва да се обясни с изостаналостта на нашето развитие.[67] Като руските революционни демократи и Ботев търси моста към бъдещето в ония форми на българския живот, които бяха израз на колективистичния инстинкт на народа и в които той бе постигнал известно самоуправление.

Но какво в същност представляваха тези «зародиши» към бъдещото комунистическо общество? Като орган на местното самоуправление тогавашните български общини били повече «административно-политически, отколкото икономически учреждения». [68] Докато

---

[66] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т.II, С., 1971, стр. 42—43.

[67] КИРИЛ Ж. ГОРОВ проучи подробно този проблем. Като изтъква различието в двете схващания, той заключава, че от първото «произтича изводът, че комунистическият обществено-икономически строй е еднакво подходящ и даже задължителен за всички народи по земното кълбо без изключение — за цялото човечество, а от второто пък излиза, че той е пригоден и удобен само за славяните». У Ботев според споменатия автор в случая «взема връх идеалистическото и погрешното от тези две становища». . . Социално-икономическите възгледи на Хр. Ботев, С., 1968, стр. 253.)

[68] Пак там, стр. 255.

руската община имала за основа общинната собственост върху цялото землище, при българската община задружното владение се простирало само върху горите и пасищата. Основната задача на руската община се състояла в преразпределението на орната земя между семействата. Българските общини ръководили училищните и черковните дела, стрсели пътища, мостове и обществени сгради, грижели се за сбщото използуване на пасищата и горите, определяли и събирали местните данъци, разхвърляли държавните данъци върху населението и подпомагали събирането им и др. Запазили се по традиция от патриархално-общинния строй на славянобългарите, те се приспособяват «към потребностите на все повече разрастващото се просто стоково производство»[69]. През втората половина на XIX в. обаче заедно с него те започват да се разлагат и «постепенно се превръщат в буржоазни административни органи»[70]. Сега в тях се настаняват предимно чорбаджии и богаташи, които обсебват училищните и черковните имоти, ограбват обществените средства и стават оръдия и сътрудници на поробителите. Между народните маси и пълновластните господари на общините се разгаря «в повечето български градове и села» ожесточена борба, която намира широко отражение и във възрожденския печат.[71] Недоволството от общините намира израз дори на страниците на в. «Напредък». Начело на нашите селища трябва да застанат хора «честни и родолюбиви», четем в «Напредък». «Ние трябва да преустроим общините си и да съсипем в дън земя всичко, което мирише на чорбаджийство, на подлизурство и на безчеловещина.»[72]

Ботев не е могъл да не долови това състояние на нашите общини. Вероятно наскоро след като обосновава схващането си за общините като «зародиш» на бъдещия обществен строй, защото са уредени «без всяка централизация», той се разочарова.[73] Няколко години покъсно във в. «Знаме» Ботев определено пише, че нашите общини «са разнебитени»[74].

---

[69] К. Ж. ГОРОВ, Социално-икономическите възгледи на Хр. Ботев, С., 1968, стр. 256.

[70] Пак там.

[71] Карлово, 22 августя 1866. — В. «Време», II, бр. 4 от 3. IX. 1866.

[72] Българският народ в економическо отношение. — В. «Напредък», I, бр. 2 от 13. VII. 1874.

[73] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. II, С., 1971, стр. 43.

[74] Пак там, стр. 137,

Заключението на КИРИЛ Ж. ГОРОВ за Ботевото отношение към общините (пос. изсл., стр. 258) е лишено от основание. Споменатият автор се позовава на уводната статия в «Независимост», бр. 24 от 30. III. 1874. Неин автор обаче, както и на всички уводни статии в «Независимост», е Каравелов. (Вж. Л. КАРАВЕЛОВ, Събрани съчинения, т. VII, С., 1967, стр. 648 и т. VIII, стр. 109—113.)

Трябва да се подчертае, че като споделя схващането на Херцен и Чернишевски за «зародишите» на бъдещия комунистически строй, българският революционер, както винаги, се изявява като творческа личност, като самостоятелен мислител. Той се отнася критично към схващането на Херцен и Чернишевски, които са имали известно основание да виждат в колективната собственост на руската селска община една предпоставка за комунизъм, и отчита, че техните основания не могат да се приложат към българската община. И затова той търси предпоставките на «зародиша» при българската община другаде — в липсата на «всяка централизация». Възгледите на Ботев за българската община говорят не само за неговата самостоятелност като мислител, а и за реалистичния характер на неговото мислене.

Като отрича общината в дадения етап от нейното развитие, Ботев не се отказва по принцип от нея. Той е убеден в нейната необходимост и смята, че в бъдещото преустройство на живота тя ще бъде основна организационна форма на социалистическото общество. В перспективите на историческото развитие той ѝ отрежда високо място: «Колко кърви, пот и сълзи са се пролели и колко ще се пролеят, за да стане монархията на конституция, конституцията на република, републиката на *община!*»[75]

Не са били по-надеждни и занаятчийските организации, които Ботев нарича «еснафи» и в които също вижда «зародиш» на бъдещото комунистическо общество. Впрочем той ги споменава най-бегло, без да разкрие защо им отдава това значение. Както е известно, занаятчийските организации бяха създадени по подобие на предхождащите ги «цехове» в Западна Европа и имаха за задача да уравновесяват броя на занаятчиите в даден отрасъл на производството, да отстраняват или ограничават конкурентната борба между отделните занаяти и да защищават своите интереси и права срещу всевъзможните посегателства на феодалните господари. Възникнали във връзка с потребностите на простото стоково производство, те неизбежно последваха и неговата гибел.

Пак така бегло към зародишите на бъдещето Ботев споменава и съществуващите по това време в страната ни «мъжки» дружества, като има пред вид взаимоспомагателните и производителните земеделски, градинарски и скотовъдни кооперации. Тук наистина Ботев е имал основание да признае тези «дружества» за «далечни предвестници на нещо действително ново»[76]. Започнали да възникват по това време, те са израз на дълбокия демократизъм и колективисти-

---

[75] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. II, С., 1971, стр. 54.

[76] К. Ж. ГОРОВ, Социално-икономическите възгледи на Христо Ботев, С., 1968, стр. 251.

чен дух на народа, на необходимостта да се подпомогнат трудещите се в селското стопанство чрез известно кооперирање на земята, на производството и на доходите. В това отношение най-далеко отиват градинарските трудово-производителни кооперации, наричани тогава «задруги», които са и сравнително по-пълно проучени.[77]

Към «зародишите» на бъдещото комунистическо общество Ботев посочва и най-многобройните по онова време в България читалищни, женски и ученически, или, както той ги нарича, «детински» дружества. Културно-просветни организации, съставени предимно от млади хора, жадни за самообразование, те са имали за цел да подпомогнат «по-скорото развитие на духовния и морален живот на народа и. . . с ревност и енергия» изпълнявали «това благородно дело за в полза на отечеството си».[78] Изградени на демократичните начала на самоуправление, тези дружества изразяват прогресивните обществени стремежи на своето време. С малки изключения обаче те се намирали в крайно лошо състояние, което ограничавало тяхната дейност и много често туряло край на самото им съществуване.

Ботев се радва на възникващите по това време примитивни земеделски кооперации и вижда в тях израз на волята на «българите и по селата. . . да вършат своите народни работи по-сговорно», като подчертава, че «само задружното и енергичното работене ще може да ги избави от тяхното гнуснаво и илотско положение». Той се надява, че дружествата «могат да отворят очите на селянина, като го накарат да се поразмисли отде идат сичките негови теглила и как тие могат да се унищожат»[79]. Христо Ботев обаче се обя-

[77] Интерес представя в това отношение и схващането на Бенковски за тези кооперации, което вероятно е било повлияно от Ботев. «За градинарските организации, съобщава М. Маджаров, Бенковски говореше с възхищение. Според него те могли да ни дадат право да искаме даже една социална република в бъдеща България. «У градинарите — казваше той — силата иде отдолу, а не се налага отгоре. Те имат главатар, но избран от болшинството. Когато видят, че той злоупотребява или лошо управлява, могат веднага да го отстранят. Промените стават без никакви кръвопролития, без никакви сътресения.» Бенковски обаче избягвал да споменава скотовъдните кооперации. «Ние имахме в Копривщица кооперации в скотовъдството — съобщава М. Маджаров, — но тяхната основа беше много аристократическа, та не му идеше [на Бенковски] за аргумент. И наистина в скотовъдните кооперации чорбаджията бе много по-силен в сравнение с дребните кооператори — овчари и говедари, частни притежатели на добитъка и пр., за да не може да се упражнява никакъв контрол нито върху сметките, нито върху управлението.» (М. МАДЖАРОВ, Спомени, С., 1968, стр. 312—313.)

[78] Читалищни, женски и ученически дружества в отечеството ни България. Габровското главно училище. — Притурка от 5. XI на в. «Право», г. VIII, бр. 34 от 2. XI. 1873.

[79] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. II, С., 1971, стр. 679.

вява против тези дружества, ако те, облекчавайки живота на селяните, отслабват тяхната борческа съпротива и им действуват «като сяко едно палиативно средство, което е не само вредно, но и безполезно за нашата народна революция»[80].

Изказванията на Ботев за бъдещия обществен строй на човечеството, направени през периода на «Дума», разкриват няколко основни положения в неговите възгледи. Поетът-революционер е дълбоко убеден в «бъдещия комунистически строй на целия свят», който ще се основава на «общата собственост върху всички имоти» и чиято цел ще бъде да избави веднаж завинаги «всички народи от вековни тегла и мъки чрез братски труд, свобода и равенство». Той е уверен в пълното тържество «на комунизма чрез революция» в «целия свят», който ще се превърне тогава в «единно. . . и неделимо отечество на всички хора». Заедно с това Ботев е убеден привърженик на общественото самоуправление, при което «общината» се явява висша форма на организация. Той дълбоко вярва в непреодолимия закон за «развитието на историята», по силата на който неизбежно «монархията» ще стане «на конституция, конституцията на република, републиката на *община*».[81] Ботев е непримирим враг на личната и на централизираната политическа власт и затова се обявява решително против правителството. Тези си схващания обаче той доизяснява по-късно, през следващия период от своята дейност.

Що се отнася до различните форми на държавно управление, Ботев има най-отрицателно отношение към монархията, чиято порочност и социална уродливост язвително осмива: «Съзнали, види се, и кучетата, че като влезе властта в ръцете на едно куче, то сичките други тряба да му станат роби.»[82] Още по-язвително Ботев осмива невежеството и «юридическата глупост» на хората с ограничени умове, които биха поставили «за цар на републиката най-богатият човек на светът»[83] и обмислят кого да изберат «за цар на Дунавската конфедерация»[84], ако тя бъде образувана, тъй като за тях било немислимо съществуването на общество без такъв институт. Очевидно за Ботев най-приемлива и целесъобразна форма на управление е демократическата република, тъй като при комунистическото общество тя неизбежно ще прерасне «на община». И затова покъсно в политическите си прегледи той подкрепя горещо републиканските партии в другите страни.[85]

---

[80] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. II, С., 1971, стр. 679.
[81] Пак там, стр. 54.
[82] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 297.
[83] Пак там, стр. 374.
[84] Пак там, стр. 389.
[85] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т.II,С.,1971,стр. 715—751.Изводът оба-

В «Дума» Ботев изявява и някои страни от своя материалистически мироглед. Още в бр. 1 и 2 на вестника той превежда статията на Херцен «Разговор с децата», подписана с неговия псевдоним — И-ра (Искандер).[86] «Разговор с децата» е интересен, сполучлив опит а материалистическо естественонаучно обяснение на природните явления с определени педагогически цели. Обстоятелството, че Ботев е счел за необходимо да публикува още в първите броеве на своя вестник тази статия, показва, че той споделя нейните основни положения. Херцен, а десетина години след него и Ботев се стремят да дадат в достъпен жив разказ такива знания на младежта, които да ѝ помогнат да си изгради нов, прогресивен, материалистически мироглед. Това е първият, стигнал до нас превод на Ботев. В литературата той често е определян като «свободен» превод. Но сравняването на текстовете показва, че Ботев е превел, общо взето, точно статията на Херцен.[87]

Наистина теоретическите въпроси не привличат особено Ботев, но той не подценява тяхното значение за по-пълното вникване в живота и съответно за неговото изменение. Без да пише отделни трудове, той ни е дал в цялото си разнообразно творчество достатъчно преки или косвени доказателства за своите материалистически възгледи.

Заедно с Херцен Ботев изцяло поддържа материалистическото разбиране за обективната реалност на материята, за нещата и явленията, които съществуват вън и независимо от човека: «Нещата. . . нито знаят за човека, нито мислят за себе си и съществуват си на руда, на кюлче, на жълтица, на пръстен, както им се случи; те нямат нито нает, нито грижа, нито воля.»[88]

Всичко, което съществува, независимо от неговата форма е мате-

---

че, който се прави от едно възвание, приписвано на Ботев, е лишен от основание. Пасажът в това възвание за «установяването на народното правителство» се тълкува в смисъл, че «точно такава власт е най-подходяща [според Ботев], за да оглави провъзгласената след освобождението република в страната». (К. Ж. ГОРОВ, Социално-икономическите възгледи на Христо Ботев, С., 1968, стр. 266.) Този извод почива на погрешно приписваното на Ботев «Възвание към българите». (Христо Ботев, Съчинения, т. II, С., 1949, стр. 393.) По-късно МИХ. ДИМИТРОВ поправи грешката си, като не помести това възвание в следващото издание на Ботевите съчинения. Но и за възванието «На бой», което той включи вместо него (Събрани съчинения, т. II, 1971, стр. 773—777), бе доказано по неоспорим начин, че също не принадлежи на Ботев. (Вж. ЙОНО МИТЕВ, За автора на възванието «На бой». — Известия на Института за история, кн. 10, С., 1962, стр. 263—277.)

[86] Разговоры с детьми. — В. «Полярная звезда», 1859, кн. V, стр. 252—260; вж. също А. И. ГЕРЦЕН, Собрание сочинений, М., 1958, т. XIV, стр. 206—213.

[87] Още в този свой превод Ботев проявява живия си езиков усет. Несполуките са малко. Преводачът намира хубави, точни, колоритни думи и изрази, като умело избягва както турцизмите, така и русизмите.

[88] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. II, С., 1971, стр. 71.

риално. В противовес на идеалистите Ботев отрича съществуването на невидими, нематериални сили. Заедно с материалната основа на света той изтъква и многообразието на органичната природа: «Невидими с просто око животни има безкрай, всичките *наливчати* животинки; но и те колкото и да са дребни, сè не са само от въздух или само от влага, и те си имат корички, твърде тънки, но които после се преобръщат на вар или тебешир. Те са прозрачни, защото животът им е на най-долня степен.»[89] Той не засяга въпроса за структурата на самата материя, но подчертава реалността на «атома».[90]

Според Ботев чиста материя отделно от формата и качеството не съществува. Всички материални неща се изразяват в определени форми и имат свои отделни, обективно съществуващи качества. Количеството и качеството на предметите се намират в единство: «Предмет, кой няма ни физически, ни химически свойства, който е без форма, без качество и количество, ний казваме, че не съществува и наричаме го: нищо.»[91]

Всички процеси в природата и в човешкото общество според Ботев са причинно обосновани. Хората се стремят да издирят «причините на всичко, що се върши окóло им. . .». И «колкото повече неща знае човек и колкото по-отблизо и по-подробно ги знае, толкова повече той има власт над тях»[92]. Човешкото познание е способно да разкрива нови истини, да опознава все по-дълбоко природата и нейните закони, за да я овладее и насочи силите ѝ в полза на човека. Само когато проникнем дълбоко в същността на явленията и разкрием свойствата им, само тогава можем да опознаем нещата и да ръководим правилно своята бъдеща дейност: «Кога човек иска нещо да направи, то по-напред трябва да *знае* свойствата на нещата, с които ще нещо да прави.»[93]

По-късно, вече от страниците на в. «Знаме», Ботев изявява по-пълно и углъбява своите материалистически възгледи, като ги прилага при разглеждането на явленията от обществения живот и конкретната действителност в България.

Десетилетия наред Ботевата публицистика е разглеждана предимно като извор за проучване идеологията на поета-революционер. Нещо повече, нейната литературна стойност бе често пъти напълно отричана или подценявана. Налагаше се мнението, че Ботев не е

---

[89] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. II, С., 1971, стр. 75—76.
[90] Пак там, стр. 541.
[91] Пак там, стр. 77.
[92] Пак там, стр. 70.
[93] Пак там, стр. 71.

оригинален в своите прозаически произведения, че подражава на Каравелов, без да се издига до неговите завоевания като стилист.[94] Ботевата публицистика има свое самостоятелно място и значение като литературна форма, като високо творческо постижение. Тя има свои специфични проблеми.[95]

«Дума на българските емигранти» и в. «Знаме» са върхове в историята на българската журналистика. Ботевият публицистичен стил е блестяща изява на творческата му индивидуалност. Богатото съдържание на вестниците, интересната мисъл на публициста намират своята възможно най-адекватна форма.[96]

Поразяват вътрешното единство и хармония в няколкото броя на «Дума». Всеки отделен брой се възприема като своеобразна цялост — идейно-тематична, стилна, художествена; всички четири броя са тясно свързани помежду си; целият вестник се отличава със своята изключителна монолитност. Идеите и темите се преливат хармонично. Публицистичното и художественото ниво на вестника са еднакво високи, граничещи с творческо съвършенство.

Главният публицистичен жанр, разработен на страниците на

---

[94] В своята «Критическа студия» ИВ. ВАЗОВ признава на Ботевите статии «остроумие, страстност», «възгрения смели, логика. . .», но в тях, както и във фейлетоните му според иего «стилът отсъствува», «мислите се нижат доста разпасано, не сбито, на дълги периоди; има вода доста — видиш, че имаш пред себе си вестникарска статия — нищо повече». (Христо Ботев. — Сп. «Денница», II, 1891, кн. 7 и 8, стр. 325.) Същия възглед застъпва Д. Т. СТРАШИМИРОВ в книгата си «Христо Ботев като поет и журналист», Пл., 1897, стр. 310—311. ЕМ. ПОПДИМИТРОВ за разлика от Вазов оцени високо и публицистиката на Ботев. Той бе един от първите автори, които разбраха нейната литературна стойност. «Ако в стиховете си Ботев е оригинален и завършен поет — пише Ем. Попдимитров, — в статиите си той е зрял публицист и първокласен сатирик. Неговото школуване се е извършило много бързо и ние го намираме вече готов журналист.» (Ботев като поет, С., 1941, стр. 29—30.)

[95] Първи опити да се разшири кръгът на проблемите, които Ботевата публицистика поставя пред изследователя, правят ВЛ. ТОПЕНЧАРОВ (Ботев като журналист. — Христо Ботев, Сборник по случай сто години от рождението му, С., 1949, стр. 186—199), Л. АНДРЕЙЧИН (Езикът и стилът на Христо Ботев. — Същия сборник, стр. 542—582), Г. БОРШУКОВ (Оформяне и производство на Ботевите вестници, С., 1955, и История на българската журналистика, С., 1965), СТ. ТАРИНСКА (Прозата на Христо Ботев, С., 1966, стр. 24—63) и др.

[96] За пръв път СТ. ТАРИНСКА в монографичното си изследване «Прозата на Христо Ботев» (С., 1966) поставя редица специфични въпроси за същността и особеностите на Ботевото публицистично дело. Тя се старае да улови «Ботевия поглед върху идеи и теми, общи за възрожденската революционна публицистика», и да търси «в похватите на журналиста и публициста *Ботевото творческо възприемане на света*» (стр. 26). Таринска се спира по-обстойно на начина, по който големият публицист подбира и разработва публицистичната тема.

«Дума», е статията. Анализът на статиите показва, че Ботев е разбирал добре особеностите и спецификата на жанра.

Между Ботевите статии в «Дума на българските емигранти» и във в. «Знаме» има дълбока връзка и приемственост. Ботев разработва същите теми, като постепенно разширява техния кръг, задълбочава ги и ги детайлира, открива нови асоциативни връзки между тях. Ботевите статии често пъти са многотемни и същевременно дълбоко единни в тематично отношение. Тяхната основна идея организира богатия, разнообразен материал. Логичната мисъл, публицистичната идея са неделими от чувството, от емоцията. Статиите се осъществяват като литературни, публицистични форми в единството между идея, емоция, образ.

Христо Ботев наред с Чернишевски, Добролюбов и Херцен е един от най-големите публицисти на своето време както с богатството и прогресивната насоченост на идеите, отразени в неговата публицистика, така и с нейното изумително публицистично майсторство. Като публицист Ботев принадлежи към школата на Чернишевски—Херцен.[97] Редица черти и особености на Ботевите статии го приближават плътно до голямото публицистично дело на Херцен.[98] Съществува известна близост и между журналистическо-публицистичната дейност на Ботев и на Мицкевич.[99]

Една от най-интересните и специфични страни на Ботевия публицистичен стил е неговата образност, неговата своеобразна художественост. Образите «онагледяват» точната логична мисъл. Обикновено образът съпътствува публицистичната мисъл; по-рядко публицистичната мисъл се слива с образа. Но дори когато образното виждане «погълне» логичната мисъл, мярата на Ботевото публицистично слово никога не се нарушава: в цялостния контекст пасажите, в които публицистът мисли в образи, са стегнати в плътна рамка от публицистично слово и колкото «обемни» и ярки да са, те се въз-

---

[97] Д. ЗАСЛАВСКИЙ, Христо Ботев, публицист и сатирик. — Хр. Ботев, Публицистика, М., 1952, стр. 3.

[98] Вж. Д. ШЕЛУДКО, Херцен и историческите и социални възгледи на Ботев: за българския народ. — Сп. «Училищен преглед», XLVI, 1947, стр. 489—503; също: Ботев и Херцен. — Сп. «Славяни», III, 1947, кн. 8 и 9, стр. 311—314; Г. ЦАНЕВ, Херцен и Ботев. — Сп. «Златорог», VII, 1926, кн. 5—6, стр. 260—266; СТ. ТАРИНСКА, Прозата на Христо Ботев, С., 1966, стр. 60—63; също: Ботев и Херцен (Някои мисли за публицистичния стил на двамата писатели). — Известия на Института за литература, кн. XVIII—XIX, С., 1966, стр. 205—215.

[99] H. BATOWSKI, Botew wobec Polski i Polaków. — Chr. Botew, Wybór pism, Wrocław—Kraków, 1960, стр. XCVIII, CIX. CX; също: П. ДИНЕКОВ, Христо Ботев и Полша. — Историческа съдба и съвременност, С., 1972, стр. 221.

приемат като своеобразна художествена «гарнитура» на публицистичния стил на Ботев.[100]

Неговите статии обикновено започват със съвсем точна постановка на основния проблем, развълнувал мисълта и съвестта на публициста. «Една от най-главните причини за неуспеха на нашите вестници» е несъответствието «между програмата и съдържанието» им, «между обещанията и изпълнението на редакторите. . .» Това е началото на първата програмна статия в бр. 1 на «Дума», това е нейната основна тема-проблем. Едва формулирал с публицистична точност и яснота темата, авторът усеща нужда да я приближи до читателя с колоритен образ-сравнение: «. . . между обещанията и изпълнението на редакторите почти всякога е имало такава разлика, каквато има между мохамеданския *рай* и християнската *мъка*». Функцията на образа е илюстративна. Следват нови сравнения-илюстрации. Отключва се художественото, образно виждане на публициста: редакторите в програмите си обещават «златни гори», «след тези сладки и медени» «вестникът им замязва на голо поле». . . Открил последното сравнение, авторът го разработва и разширява в богат метафоричен образ: по голото поле на нашата журналистика «наместо обещаните гори читателят вижда някакви си трънє, случайно накачени с безцветни дрипи от разни материи, приготвени за дреха на оголелия народ»[101]. Така разгърнат, сам по себе си този образ няма илюстративно-публицистичен характер. Тук авторовата мисъл от мисъл-логика, мисъл в понятия се трансформира в мисъл-образ. Тук публицистът и художникът се срещат, за да се разминат незабавно, тъй като Ботев има безпогрешен усет за жанровите особености и стил на това, което пише. Вестник «Отечество» е «недоносеният изтърсак на нашите двигатели на пищеварението», «Народност» и «Дунавска зора» умряха като «блаженопочивши *средневекови рицари*. . .» Чорбаджиите са «изедници» и «баснословни невежи». . . [102]

Има тясна вътрешна връзка между образните елементи и емоционалната линия на Ботевите статии. В най-напрегнатите моменти, когато емоционалната вълна става неудържима, се раждат най-силните и запомнящи се образи. Емоционалното напрежение в Ботеви-

---

[100] В своята статия «Ботев като журналист» ВЛ. ТОПЕНЧАРОВ разглежда «богатите художествени изразни средства», «ярките образи»— «една от най-забележителните страни на неговия журналистически стил», тяхната лиричност и емоционалност, която ги сродява с поезията му. (Христо Ботев, Сборник по случай сто години от рождението му, С., 1949, стр. 197.) На образността на Ботевия публицистичен стил се спира накратко и Л. АНДРЕЙЧИН в статията си «Език и стил на Христо Ботев» (същия сборник, стр. 567—569.)

[101] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. II, С., 1971, стр. 33.

[102] Пак там, стр. 34—35.

те статии е много динамично и същевременно сдържано. Именно от това съчетание на поривиста сила и овладяване на емоциите най-често се създават образите — убийствено точни, очистени от всичко излишно, унищожителни.

В своите статии, публикувани във в. «Дума», Ботев извайва няколко основни образа: на народа — страдалец и мъченик, на турчина-поробител, на продажната интелигенция и др. В центъра на «художествените изяви» на публициста са двата контрастни образа — на народа и на поробителя. Останалите образи имат второстепенно, помощно значение.

Образът на народа е широко обобщен, монолитен и същевременно многолик. Той обхваща млади и стари, мъже и жени, всички бедни и страдащи, потиснати политически и икономически. . . всеки поотделно и всички заедно. Образът е одухотворен, даден в едър план, със сгъстени бои.

Почти във всички свои статии Ботев пише за съдбата на своя народ, за неговото минало, настояще, бъдеще. И винаги прибавя нови черти, нови моменти в изграждането на образа на народа. Този образ обогатява статиите, засилва тяхното въздействие. Напрегнатата мисъл за секунда си почива, за да получи нов, по-силен тласък, подхранена от картината, нарисувана от авторовото въображение, оцветена от авторовите емоции. Когато пише за съдбата на своя народ, у публициста Ботев се проявява поетът с неговото ярко образно виждане и емоционална ангажираност. Някога свободолюбив, българският народ попада под иго «по-варварско и от самата инквизиция». «Мъртъв лежеше той под папуците на читака и калугера, кога Европа събаряше средновековото здание на робството. . .»[103] «Живи рани» зеят по тялото на «страждущия народ». . . «Страшен хомот, какъвто тежи и до днес на вратът му, гъбясал от векове и запрегнат с ятаган, вместо жегли; тежки вериги, ръждясали от кърви и сълзи, вериги, в кои са заковани и ръце и нозе, и ум и воля, и в кои и до днес пъшкат бащи и майки, братя и сестри. . .»[104] Този образ не е нов в Ботевото творчество. Той бе пресъздаден в блестяща поетическа форма в стихотворението «Елегия».

И както в своите безсмъртни стихотворения, така и в публицистиката си поетът вижда някаква синхронност и хармония в съдбата на своя народ и на родния Балкан. «Вечният Балкан — пише той в статията «Решен ли е черковният въпрос?», — който като Атласа носеше и носи на плещите си тежкия товар на духовното и политическото робство, разведри се и народът се събуди, разправи вкоченелите

---

[103] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. II, С., 1971, стр. 54.
[104] Пак там, стр. 37.

си членове. . .»[105] В тези щрихи от образа се чувствува огромната вяра на публициста в силите на пробудилия се народ, в бъдещето му. Те са облъхнати от епичен, кралимарковски повей.

Основният образ, създаден от Ботев във в. «Знаме», е пак образът на народа — още по-детайлиран и богат. Образът на народа обикновено извиква образа на поробителя, а редом с тях се ражда нов образ — на революцията, на свободата. Понятието «народ» — български народ — има определени, ясни граници, в него винаги изпъкват на преден план основните белези на понятието — така, както Ботев ги възприема и утвърждава: *нашият* народ е «потъпкан, западнал, но жив и неразвален още». В контекста тази основна характеристика на народа добива различни отсенки, конкретизира се, образът започва да се «множи» и обогатява. Ботев го вижда еднолик в своята многочисленост — трудов народ с едно юначно лице, широки плещи и напукани ръце, ръце на селски труженик.

В понятието «народ» в Ботевите статии в «Знаме» винаги присъствува неговият основен признак: народът е етническа и национална общност. Но Ботев прибавя и още един задължителен признак: народът е за него и социална общност; публицистът говори за бедния, потиснат трудов народ. Представата за народа като етническа, национална и социална общност буди най-разнообразни асоциативни връзки. Асоциативните нишки нюансират образа, той добива различни опорни точки и в зависимост от това става нов и различен. Българският народ под петите на турския, азиатския деспотизъм — асоциациите са определени, определен е лексическият план, лексическият контекст. Богато оцветеният метафоричен образ на Турция създава определена атмосфера около образа на народа, определено виждане за неговата съдба.

С ирония и жлъч още във в. «Дума» публицистът нахвърля «чертите» на противоположния образ — на Османската империя-поробителка. Редуват се находчиви сравнения и образи. «Нашите пилафчии» «поднасят на блюдо преобразования, дуализми, йерархии. . .»[106] Султанът е «глухоням баща на толкова словесни деца». «. . . Турция, този европейски Китай, този присмех на човечеството и укор на съвременна Европа, ще се преобрази скоро на азиатска Белгия и ще пролее благодатта на европейската образованост по всичките краища на Азия!»[107] Най-популярното и разпространено в журналистическите и дипломатическите среди на времето сравнение на турската империя с болен човек Ботев разработва в богат метафоричен образ. Турция е «труп на смъртния одър, когото никакви дер-

---

[105] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. II, С., 1971, стр. 54.

[106] Пак там, стр. 42.

[107] Пак там, стр. 39—40.

вишки баяния на нейните мандарини, никакви дипломатически молитви на западните доктринери няма да я спасят от анатомическия нож». Тя е «лекувана по стара метода, с политически кръвопускания и операции, с дипломатически хлороформ. . .»[108] В рамките на образа публицистът оценява редица политически събития и отношения.

Последователно изграждането изображение на империята, въплътено в един образ, в различните статии има различен емоционален пълнеж: от пренебрежителната ирония и присмех до мрачни видения, които поразяват със своята сила и ужас. В статията «Злото» публицистът сравнява Турция с «живочервясал леш» в «страшна агония», който «с разместянето на червеите иска да потрепери още някое време. . .»[109]

С презрение Ботев набелязва и образа на продажния интелигент, в чиито гърди «плакне жабина», в чиито жили текат лиги; «тези амфибии, кои в блатото на дуализма намират своя живот, и онез гладички умовце, кои внасят у нас ръждата на западните предразсъдъци и сметта на гнилата вече европейска цивилизация. . .»[110]. Проблемът за безпринципността, егоизма, апатията на част от българската интелигенция вълнува будната съвест на твореца — на Ботев публициста, както и на поета, и на фейлетониста. Образът на продажния интелигент, създаден от Ботев в неговите стихотворения, фейлетони, в статиите му, е единен като концепция, единен по своето страстно, емоционално отрицание. Но несъмнено публицистичният образ носи своята специфика. Колкото богати и да са художествените «цветове», с които е създаден — метафори, сравнения, хиперболи, епитети, — той запазва публицистичната си точност, прямота, категоричност. «Ще се свестят и събудят най-после чувствата на нашите народни хермафродити, на кои дървените мозъци и бегемотски кожи никакъв позор — уличен или исторически, никакъв бич — журнален или волски, не могат вразуми да разберат веднъж за сякога,че церът наТурция е ножът и нашето спасение революцията...!»[111]

Революцията е единственият изход за българския народ — този основен мотив, тази основна идея преминава естествено от в. «Дума на българските емигранти» във в. «Знаме». Народът боледува, нужно му е радикално лечение, «гангренната част на босфорската болест», пише големият публицист във в. «Знаме», трябва да се изреже, всичката друга «политическа медицина» трябва «да изчезне».[112]

---

[108] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. II, С., 1971, стр. 40.
[109] Пак там, стр. 51.
[110] Пак там, стр. 41.
[111] Пак там, стр. 52.
[112] Пак там, стр. 92.

В името на народа и неговото бъдеще Ботев развива «Знамето» на революционната партия.[113] Тук той използува богатата двуплановост на образната реч — в съзнанието на читателя се съединяват два образа, две думи, две понятия и съответно две различни лексически единства, които водят до различни асоциации. Вестник «Знаме» е почетна трибуна на революционната партия, той става знаме на революцията. Това е метафоричен образ, изпълнен с предусещане — кървавото знаме на революцията ще се развее съвсем скоро. Думите, образите отразяват определен процес, даден в неговото развитие напред. «Болният човек», Турция, и нейният деспотизъм трябва «да промени климатът си, т. е. да отиде просто там, дето се е начнало неговото детинство», «Османовата фереджа» трябва да се раздере,[114] народът трябва да улови «своят анатомически нож», да пренесе своята дейност над трупа на «болният човек», да разсече гордиевия възел. . .[115]

Страданията на народа и неговата борба извикват най-силните, най-ярките образи в статиите на Ботев. Както в своето художествено творчество, така и в публицистиката си той няма вкус към употребата на много и разнообразни епитети. Публицистът видимо се стреми да намери онова слово, което точно ще разкрие най-характерния белег. В неговото творчество не се среща струпване на епитети или търсене на по-редки или ефектни прилагателни. Той не се бои да определя дадено понятие все с един и същ епитет, стига той да е точен и подходящ. Същото явление се забелязва и в поезията му. В статиите си Ботев също си служи с «постоянни» епитети: «бедния народ», «страждущия народ», «поробения народ», «злочестен народ». . . Рядко публицистът изрежда три епитета: «потъпкана, поробена, раздрана бащиния». Сдържано, но силно Ботев определя съдбата на народа си. Той говори за «мрачната му история», «мрачно преминало», «тежък и възмутителен живот», «тежко и горчиво настояще», «горчиво преминало», «тежко и гнусно положение», «гнусни злоупотребления», «страшно варварство», «страшен хомот», «черно тегло». . . Турската власт за Ботев е преди всичко «варварска» — «варварска власт», «варварски турски орди», «варварско племе», «варварска кръв» и само на едно място — два силни и изразителни епитета: «кучешката животна сила на племето». . .

Интересна черта на Ботевата публицистика и особено на някои негови статии от «Дума» е тяхната своеобразна вътрешна ритмичност, тяхната интонационна музикалност.[116] Тази ритмичност

---

[113] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. II, С., 1971, стр. 89.

[114] Пак там, стр. 95, 97.

[115] Пак там, стр. 93.

[116] Пръв научно обоснова тази особеност на Ботевата проза Л. АНДРЕЙЧИН

публицистът постига с различни средства. Най-лесно уловими са някои особености на неговия език и стил — например често използуваните повторения: повторение на отделни думи, на еднакво построени синтактични периоди, на периоди с еднакъв словоред.[117] Несъмнено тази еднаквост и повторимост във формите са израз на логическа и емоционална повторимост. Впечатлението за ритмичност се създава именно от единството между логическите и емоционалните тласъци, от една страна, и тяхната външна изява, от друга. Първите две изречения на статията «Народът. Вчера, днес и утре» от в. «Дума» започват с по две определения, свързани със съюза «и», сполучливо градирани и «уравновесени» в контекста: «Мрачна и жалостна е нашата история. . .; тежък и възмутителен е животът на свободолюбивия някога български народ.» Между тези определения съществува ясна смислова граница: първите определения от всяка двойка: «мрачна» и «тежък» — са близки и смислово, и формално. Вторите: «жалостна» и «възмутителна» — имат определена емоционално-действена насоченост (буди жалост, буди възмущение). В следващите изречения ритъмът извира пак от еднаквостта на повтарящите се смислови и езикови периоди: «Страшен хомот, какъвто тежи и до днес. . ., тежки вериги, ръждясали от кърви и сълзи, вериги, в кои са заковани и ръце и нозе, и ум и воля, и в кои и до днес пъшкат бащи и майки, братя и сестри. . .»; и нататък градираното изреждане продължава: «. . . с една дума зло, варварско зло. . ., зло от завоевателя Мурада. . .» След дългия период от зигзагообразни повторения и градации следват две лаконични, еднотипни възклицания: «Кървави страници! Горчиво преминало!» И отново повторения, градация, анафора, емоционална перифраза — израз на

в статията си «Език и стил на Христо Ботев». — Христо Ботев, Сборник по случай сто години от рождението му, С., 1949, стр. 558—561. По-късно СТ. ТАРИНСКА в книгата си «Прозата на Христо Ботев» потърси вътрешните причини на това явление в «превръщането на публицистичната идея в емоция чрез вътрешния ритъм на речта» (стр.56—57). «Периодичността, характерна за синтактичния строеж на Ботевата немерена реч, е свързана с емоционалната раздвижености, с лиричната струя в прозата на поета.» (Пак там, стр. 58.) За «периодичност» в Ботевата прозаична реч, за «синтактични паралелизми» пише, макар и не уточнено и избистрено, и СТ. П. ВАСИЛЕВ в книгата си «Език и стил на Ботев и Каравелов», С., 1956, стр. 72—76.

[117] Според правдивото наблюдение на Л. АНДРЕЙЧИН «стилните особености на Ботевите политически статии се съдържат преди всичко в синтаксиса». (Език и стил на Христо Ботев. — Христо Ботев, Сборник по случай сто години от рождението му, С., 1949, стр. 554.) «В резултат на свои характерни черти Ботевата реч придобива особена динамика, придобива оня особен ботевски ритъм, който покрай някои други черти придава на неговия стил специфична плавност и стремителност на движението, съчетана с благородната и същевременно гневна патетичност на тона и с изключителната сила на мисълта.» (Пак там, стр. 560.)

вътрешното напрежение на мисълта, на емоционалните вълни: «Но *днес*, днес не е ли пак същото черно тегло, същият хомот, същи те вериги?»

Впечатление за вътрешна ритмичност се създава и при доста широко използувания в същата статия похват — теза — антитеза, отрицание — утвърждение: «. . . днес не убиват никого беззаконно, а законно, не набиват на кол, а като кол всекиго *набиват*, не *бесят* вкъщи. . ., а на отредени места. . ., днес никой. . ., а всякого. . ., никой. . ., а всякому. . . Днес няма даалийци, няма кърджалии, няма фанариоти, кои да палят. . ., днес има правителство, кое само. . .» и т. н.

Ритмичността на Ботевото публицистично слово се проявява най-вече в тъй наречения «синтактичен паралелизъм в строежа на сложните изречения», в повторение на думи и цели синтактични периоди, на градации, на въпроси, въпроси и отговори, възклицания, в използуването на анафори, на похвата теза — антитеза. . .[118] В тези и в редица други външни средства се «зафиксирва» пулсът на авторовата мисъл. Този пулс е бърз и устремен и е много трудно да се улови, да се спре, макар и условно, за да се анализира.

Интересни са проявите на Ботевата пулсираща мисъл в статията «Решен ли е черковният въпрос?». Още заглавието е първият удар и първият тласък на тази мисъл. Публицистът поставя важен и сложен проблем: решен ли е черковният въпрос? Следват отговори от различни позиции, но еднакви по същество. «Решен е», крещят цял рояк оптимисти вън и вътре в отечеството ни; «решен е», казват «*Македония*» и «*Право*». . .; решен е, ще кажем и ний, като си закрием за минута очи пред горчивата истина. . ., решен е.» Първоначалният тласък изчерпва силата си, последният отговор-повторение звучи вяло, уморено. Следват нови бързи, логични въпроси, нов удар и тласък на пулсиращата мисъл: «Решен е; но *кога* и *как*? От кого и за *кого*? Глух ли си, сляп ли си? — С праведна гордост ще отговорят нашите цариградски комисари. . . Глух ли си, сляп ли си? — ще отговорят и народните представители. . .» Въпроси, отговори, различни позиции. . . — една страна от основния въпрос е изчерпана. Търсещата мисъл променя посоката си и получава нов тласък: авторът разкрива своята позиция. «Смешно ще се покаже нашето питане. . ., смешно може и да бъде, наистина, ала ние не за смях говорим, не за смях питаме. . .» Пак повторения, акценти, интонационни вълни. «Ако има тук нейде смях, то трябва да е в прогреса на разума човешки, в развитието на историята — че онуй, що вчера е било незиблема истина. . ., днес е предразсъдък; онуй,

[118] Вж. Л. АНДРЕЙЧИН, Език и стил на Христо Ботев. — Христо Ботев, Сборник по случай сто години от рождението му, С., 1949, стр. 558—561

що. . ., днес е исторически факт. . .» Публицистът рисува картината на човешкия прогрес много обобщено и динамично. Пулсът на мисълта става насечен и подчертано «действен». «Боговете от Голгота смъкнаха онез от Олимп, конституционният протестантизъм победи монархическия католицизъм. . ., язичеството падна пред християнството, християнството се обърна в язичество, религията се замени с разумът. . .»[119]

В същата статия, а и другаде Ботев неведнаж прибягва до инверсията като средство за акцентиране на мисълта и за подчертаване на нейната ритмичност: «. . . въпросът за освобождение от духовенството, или, както после се нарече — *въпросът черковен*. . .»[120] и т.н.

След широко набелязания социално-философски фон авторът се връща към основния въпрос: решен ли е черковният въпрос? Преди да отговори, той проследява историческата съдба на своя народ — нов кръг от проблеми, нова композиционно-ритмична единица. Картината на вековното робско тегло е нарисувана сбито, силно; ритмичните тласъци на мисълта се отливат в известните ни вече форми: повторения, паралелизъм, акценти, инверсии: . . . народът спи «под власт духовна, много по-лоша, по-варварска и от самата инквизиция, под иго политическо, нечуто в историята на никой народ.[121]

Следва нова мисъл, неразделно свързана с предишната — публицистът разкрива същността на борбата за духовна независимост. Логична и чиста, публицистичната мисъл е последователна и цялостна. Всяко изречение има свое вътрешно, динамично равновесие.

Последните пасажи на статията бележат логическа и емоционална кулминация. Публицистът поставя най-големия и актуален проблем на епохата — за политическата борба, за политическото освобождение на българския народ. Той започва с образ: «Но доде се продължаваха азиатските тези дипломации, доде се разиграваше безконечната комедия на черковния въпрос, друга пиеса стъпи на сцената за Балканския театър, друго отвлече вниманието на народа— яви се политическият въпрос. Първият трагически акт на драмата потресе афионния мозък на Турция, настръхна ѝ кожата. . .»[122] Образът е леко тържествен, приповдигнат. . . Инверсията между прилагателното и показателното местоимение («. . . продължаваха азиатските тези дипломации») въвежда в образа, допринася за впечатлението на приповдигнатост, отключва «ритъма» на образа. Статията завършва с няколко развълнувани въпроса и категоричен отговор. Ботев отговаря с ярък афоризъм на генералната дилема, по-

---

119 ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. II, С., 1971, стр. 53—54.

120 Пак там, стр. 55.

121 Пак там, стр. 54.

122 Пак там, стр. 56.

ставена в началото. Отговорът буди нови въпроси, хвърля мост за ново общуване с читателя, за нов размисъл. Ритмичният поток на мисълта и словото остава отворен, устремен към бъдещето.

И във в. «Знаме», както в «Дума на българските емигранти», емоционалният поток често се излива в своеобразно ритмично организирано слово. Периодичните повторения, синтактичният паралелизъм подчертават ту развълнуваната лиричност на публицистичната мисъл-слово, ту нейната гневна патетичност. Публицистичното слово става плавно, музикално, пластично.

Образността и ритмичността на Ботевата публицистика извират от емоционалната наситеност на речта, от нейната вътрешна динамика. Те са специфични за Ботевото публицистично слово, придават му свой, неповторим колорит. Ритмичните интонационни вълни, както и образността характеризират всички Ботеви вестници — «Дума на българските емигранти», «Знаме», «Нова България». Но още през 1871 г. във в. «Дума» тези особености на Ботевия публицистичен стил се разгръщат ярко и пълно. В «Дума» Ботев създава изумителни образци на публицистично майсторство. Ботевите статии в «Дума» са ново явление в развитието на нашата публицистика. В тях особеностите на неговото публицистично слово са изявени сгъстено, в цялостни публицистични творби, които имат самостоятелен живот извън страниците на вестника. Достатъчно е да припомним такива образци на публицистичното слово като статията-памфлет «Смешен плач» или лиричната статия «Петрушан», или статиите «Народът. Вчера днес и утре», «Решен ли е черковният въпрос?» и други. Всяка една от тях има свое, обособено място в историята на нашата публицистика, всяка една е безсмъртен документ за гения на публициста.

Хр. Ботев в «Дума на българските емигранти» публикува за първи път стихотворенията «До либето ми», «На прощаване в 1868», «Хайдути. Баща и син», «Борба» и «Пристанала». Във втора редакция на страниците на «Дума» той обнародва «Делба» и «Елегия».

Всички тези поетични творби са дълбоко съзвучни със забележителните Ботеви статии, поместени в «Дума». Основният проблем, който вълнува най-силно съзнанието и съвестта на твореца, е проблемът за съдбата на народа.

Хайдушко-бунтовната линия, подхваната в «Хайдути» и «На прощаване», се обогатява с още една песен — «Пристанала».

Към лирично-изповедните стихотворения на поета — «Майце си», «Към брата си», «Делба», «Елегия», се прибавя още една безценна творба — «До моето първо либе».

Ново явление в поетическия път на Хр. Ботев е стихотворе-

нието «Борба». В него поетът поставя големите социално-политически и социално-етични проблеми на своето време, като разчупва националните рамки. В лиричен план, в ярки поетически образи Ботев слива съдбата на своя народ със съдбата на всички потиснати и онеправдани; за него борбата на българския народ е част от борбата на всички експлоатирани и угнетени, част от световната, социална революция.

Всяка Ботева поетична творба е един богат, завършен свят. Същевременно всяка негова творба е тясно свързана с всички предидущи. Ботевото поетическо наследство е изключително монолитно. Образът на лиричния герой, разкрит в развитие, е най-здравата връзка между отделните стихотворения.

В «До моето първо либе» героят ни е добре познат от «Майце си», «Към брата си», «Елегия».[123] И тук отеква мотивът за «язвѐната» младост. В «Майце си» поетът изповядваше: «. . . мойта младост, мале, зелена съхне и вехне люто язвена. . .», «. . . мойта младост слана попари. . .» Няколко години по-късно, когато пише «До моето първо либе», той се опитва да забрави най-тежките минути на своята младост: «млад съм аз, но младост не помня, пък и да помня, не ровя. . .», но следите от тази младост са живи, раните — кървящи. . . В гърдите на лиричния герой «скръб дълбока владее», «всичко е с рани покрито». . . Поетът знае до болка ясно «как гинат сили и младост. . .»[124] И все пак разликата е голяма: Героят е надживял самотността и отчаянието на онези млади години. Колко различно е трагичното обобщение в «Майце си»:

. . . Приятел нямам —
да му разкрия що в душа тая;
кого аз любя и в какво вярвам —
мечти и мисли — от що страдая. . .

от оптимистичния завършек на «До моето първо либе»:

---

[123] Стихотворението има два редакции: в «Дума на българските емигранти», бр. 1 от 10. VI. 1871 (вероятно по това време в Браила е било и написано — вж. ЗАХ. СТОЯНОВ, Христо Ботйов, Русе, 1888, стр. 166), и в «Песни и стихотворения» (стр. 10—12). В «Дума» стихотворението е озаглавено «До либето ми» Известното, наложило се в литературата заглавие «До моето първо либе» Ботев поставя в «Песни и стихотворения».

[124] В първата ред.: Как *гният* сили и младост. . .

Ботев е предпочел да избегне метафоричния глагол «гният» вероятно заради неговата подчертана конкретност — прякото значение на глагола се натрапва на съзнанието, а преносният смисъл остава на втори план. Не е изключено това изменение да е резултат и на печатна грешка, допусната в «Дума».

Кървава да вдигна напивка[125],
от коя и любов немее,
пък тогаз и сам ще запея —
що любя и за що милея!. . .[126]

В «Към брата си» поетът разкрива своето страдащо сърце, покрито с «люти рани», изповядва своите «мечти мрачни, мисли бурни» — «отзив на плач из народа», извикани от с нищо несравнимия «глас божий — плач народен». . .

В «До моето първо либе» раненото сърце на героя отзвучава на плача на сиромасите:

Чуйш ли как плачат сиромаси?
За тоз глас ми копней душата,
и там тегли сърце ранено,
там, де е все с кърви облено!

Всяка нова Ботева изповед е своеобразно повторение на вече известни чувства, мотиви и същевременно всяка нова негова творба внася нещо неочаквано, голямо, отразява нов момент в развитието на лиричния герой.

В «Елегия» поетът вниква дълбоко в причините за народните страдания. Техните корени той открива в националната и социалната драма на своя народ. Нарисувал с титанична сила картината на народния живот, Ботев заклеймява поробителя, национален и социален, тези «наши и чужди гости», тази «сган», донесла нови страшни «тегла за сиромаси».

В «До моето първо либе» героят призовава любимата да се вслуша в песните «за нови теглила» и настоява:

Запей и ти песен такава,
запей ми, девойко, на жалост,
запей как брат брата продава. . .

Тези чувства, този зов също са ни познати от по-ранните Ботеви творби. В последните строфи на «До моето първо либе» обаче се появява съвсем нов образ: романтичният образ на революцията. Този образ още няма конкретни и ясни очертания, той се явява като жадувано романтично видение — образ-картина, нарисуван с огромна вътрешна динамика:

---

[125] От първата ред.: Ах, тез песни и таз усмивка
кой глас ще *ги* викне, запее?
Кървава *ще* вдигна напивка. . .
става във втората ред.: Ах, тез песни и таз усмивка
кой глас ще *ми* викне, запее?
Кървава *да* вдигна напивка. . .
Със замяната на притежателното местоимение («гн» с «мн») поетът отстранява една логическа несъобразност. «Кой глас ще *ги викне, запее*?» се отнася за песните и за усмивката (?), докато в «ще *ми* викне, запее», *на мен*, е избягната пряката акузативна връзка между *усмивката* и глаголите «викне, запее». . .

[126] В първата ред.: Що *мразя* и за що милея. . .

Там, де земя гърми и тътне
от викове страшни и злобни,
и предсмъртни песни надгробни. . .

Там. . . там буря кърши клонове,
и сабя ги свива на венец;
зинали са страшни долове,
и пищи в тях зърно от свинец,

и смъртта й там мила усмивка,
а хладен гроб сладка почивка!

Градацията е възходяща. Гората пее, не, тя стене, ечат бури вековни. . . «Но чуйш ли как пее гората?». . . «Чуй как стене гора и шума, чуй как ечат бури вековни». . . Синтетична, романтична картина, която буди остри зрителни и особено слухови представи — един грандиозен апокалипсис от звукове и шумове: гръмове и тътнеж, викове страшни и злобни, предсмъртни песни надгробни, звук от скършени и падащи клони, съсък на саби и писък на куршуми. . . Към тази симфония от звуци се прибавя силната зрителна представа за зиналите «страшни долове», за разлюляната, тътнеща земя. . .

Природната картина е символична и едновременно конкретна, изпълнена с национален дъх, с българска балканска мощ и свежест. Тя е страшна и величава, пропита с един порив и с един копнеж — за борба, за смърт в борбата и за победа. «Постепенно тия песни се усилват и се превръщат в трагична симфония, когато се сливат със страшни и злобни многохилядни човешки викове, с риданията и предсмъртните стонове на безброй души — когато не само небето, но и цялата настръхнала земя започва да гърми и тътне — то е хаосът на безумието и смъртта. . . Тая жива и обезумяла смърт опиянява със своя шеметен трясък, увлича и се усмихва — застава не като враждебна сила, а като желана спътница на героя, като някаква мечта. . .»[127] «Трагична симфония» и «хаос на безумието»? Не! Картината, нарисувана от Ботев, е могъщ, героичен и оптимистичен символ, символ на борбата на измъчения, поробен народ за свобода. Поетът е изразил своята искрена готовност за борба, борба за истина и правда, той жадува да вдигне кървава напивка. Той вече знае «що люби», той ясно вижда своя още неизминат път, по който смъртта е «мила усмивка», хладният гроб — «сладка почивка».

Поразява действеността на стихотворението в най-прекия смисъл на думата. Глаголната система е изключително богата — и количествено, и по своето съдържание. Стихотворението има 54 стиха и 62 сказуемни форми.[128] Несъмнено сказуемната система не същест-

[127] Б. ПЕНЕВ, История на новата българска литература, т. IV, ч. II, 1936, стр. 1478.

[128] Почти всички сказуеми са и по смисъл, и по форма «активни», изразяват енергично действие, силни чувства. Ето сказуемите от I строфа: «оставй, не вливай,

вува сама за себе си, изолирана от цялостната творба. В «До моето първо либе» тя отразява най-пряко движението на чувството. Поетът се обръща към конкретно лице, към своята първа любов; той носи образа на своята любима в себе си, толкова жив, че присъствието му се усеща физически. Ботев се обръща към любимата с настойчив призив да не го измъчва, да се откаже от любовта: «Остави таз песен любовна.» Той не помни младостта, той е намразил и отрекъл дните на любовно опиянение:

Млад съм аз, но младост не помня,
пък и да помня, не ровя
туй, що съм ази намразил[129]
и пред тебе с крака погазил.

Поетът иска да се освободи от чаровете на любовта, но те са още силни, живи («пък и да помня, не ровя. . .»); изискването не винаги звучи ултимативно; чуват се нотки на молба.

Втората строфа започва с ново повеление, отправено към любимата, което отключва потока на спомените:

Забрави туй време' га плачех
за поглед мил и за въздишка:
роб бях тогаз — вериги влачех,
та за една твоя усмивка. . .

Миналото е живо. Нейният поглед, нейната въздишка поробват, от усмивката ѝ се обезумява. Един спомен изтръгва от магията на тази усмивка: любовното заслепение е откъсвало поета от хората, карало го е да презира света:

не помня, не ровя, намразил, погазил. . .». Вътрешната енергия, отразена в сказуемната система, непрекъснато се засилва, за да стигне в последните строфи до своя връх — запей, млъкни, махни се, трепти, ще хвръкне, свести се гърми, тътне, кърши, свива, зинали, пищи. . . Преобладават сегашните глаголни форми и това е напълно естествено: стихотворението отразява мислите и чувствата нахлули властно в душевния мир на лиричния герой в момента (повече от половината глаголни форми са в сегашно време — 35). Но «картината» на настоящето изпъква при сравняването с миналите преживявания и състояния (8 глаголни форми са в минало време), набелязан е и устремът на мисълта напред, към бъдещето (5 бъдещи глаголни форми). Действеното начало на творбата се засилва от многото повелителни глаголни форми. Те внушават силата на порривите, страстността на желанията, несломимостта на волевия тласък: «остави, не вливай, забрави, махни, запей, млъкни, махни се. . .» В стихотворението има 14 заповедни сказуемни форми.

[129] В първата ред.: Млад съм аз, *ал'* младост не повня,
Ах, па и да повня не ровя
туй, що съм *аз вече* намразил. . .

Поетът е усетил известна тежест, претрупаност, усетил е, че междуметието вмася ненужна приповдигнатост, и уверено е избягнал многословието и излишната емоционалност.

Та за една твоя усмивка
безумен аз светът презирах
и чувства си в калта увирах![130]

Динамиката на чувствата в I и във II строфа протича по две възходящи линии, които си приличат: заповед — настойчиво повеление към любимата, обосновани с връщане назад към времето на любовта. В края и на двете строфи чувството се обагря от остро отрицание на любовта. Ще припомним как тази градация се отразява в скузаемната система на двете строфи: I строфа — остави, не вливай, не помня, и да помня, не ровя, намразил, погазил . . . II строфа — забрави, плачех, роб бях, влачех, презирах, увирах . . . Акцентът пада като удар върху последните два стиха на всяка строфа. Не случайно те завършват със звучни съседни рими: «намразил — погазил», «презирах — увирах» . . .

Лиричният герой побеждава тесния свят на себичното, самозадоволяващо се любовно преживяване. Тази победа е предшествувана от вътрешна борба, защото образът на девойката е жив.

Поетът започва III строфа отново с повелителен стих — последна присъда над миналото: «Забрави ти онез полуди!» Ожесточението, с което героят отрича миналото, отново подсказва, че то е живо за него, че той се бори с него, за да го превъзмогне. След настойчивото искане, отправено към любимата, за трети път, в III строфа, поетът се вглежда в настоящето, анализира, вече успокоено, своята нова душевност. В неговите гърди няма любов, там владее скръб, всичко е покрито с рани «и сърце зло в злоба обвито». Убеден в своята нова правда, лиричният герой има вече сили да се обърне с възхищение и признание към първата любов на своя живот: «Ти имаш глас чуден — млада си» — така започва IV строфа — за пръв път без повелително изискване към любимата.[131] Към милия поглед, въздишката, усмивката се прибавя още една омая — «глас чуден» и над всичко — младостта ѝ. Очарованието на момичето не идва от миналото, от спомена, то е настояще. Поетът бърза да му противопостави болните въпроси на своята съвременност:

Ти имаш глас чуден — млада си,
но чуйш ли как пее гората?
Чуйш ли как плачат сиромаси?[132]

---

[130] В първата ред.: «И чувства си *святи убивах*!» Във втората ред. поетът по-грубо отрича себичното любовно чувство, което унижава човешката личност. Образът е по-ярък, по-конкретен. По-богата и по-звучна става и римата («презирах — увирах» вместо «презирах — убивах»).

[131] I строфа — «Остави таз песен любовна», II строфа — «Забрави туй време, га плачех», III строфа — «Забрави ти онез полуди». . .

[132] В първата ред.: *Чуваш* ли как плачат *сюрмаси*?

Поетът избягва диалектната форма «сюрмаси» и приема съкратената «чуйш»

Героят като че ли иска да приобщи момичето към своите стремежи и болки, той сякаш му обяснява:

За тоз глас ми копней душата,
и там тегли сърце ранено,
там, де е все с кърви облено!

Чувството на раздразнение, на разочарование, резултат на минали заблуди, заглъхва, обаянието на момичето трепти — неизразено пряко, трепти в настроението, в неуловимото, скрито движение на чувството.

Утихнала за малко, стихията на поетовите чувства избликва с нова сила. Песента на гората, плачът на сиромасите изпълват лиричният герой с ожесточение и бунт. Поетът отново настоява, изисква, заповядва. Възклицателни и заповедни конструкции, многократно повтарящи се повелителни сказуемни форми създават усещане за ритмични удари, за остри тласъци на мисълта, за енергично пулсиращ емоционален поток, който грабва и покорява.[133] Силата на любовното чувство в тези стихове достига своята кулминация. Нима героят би бил така настойчив, ако не се стремеше страстно да приближи любимата до своя свят, до своите идеи, до своя порив за борба, за победа и смърт? «До моето първо либе» е «песен за любовта, мъжествена и дейна, една от най-оригиналните и най-прости песни в цялата наша любовна лирика.»[134]

Две титанични чувства се сблъскват в песента. Лиричният герой празнува своята победа: «Запей, или млъкни — махни се!»[135] За сетен път той зове любимата да го последва:

Сърце ми веч трепти — ще хвръкне,
ще хвръкне, изгоро, — свести се!

За пръв и последен път поетът се обръща към момичето с топлото и интимно «изгоро». Същевременно някакъв могъщ тласък го откъсва от нея и го отнася в *друг*, жадуван свят, с *други* песни и *друга* усмивка — света на борбата, на кървавата напивка. . . Чувството

вместо «чуваш». С последното изменение премахва дразнещото различие в глаголните форми.

[133] «О, *махни* тез думи отровни! *Чуй* как стене. . ., *чуй* как ечат. . ., *запей* и ти. . ., *запей* ми. . ., *запей* как. . . *запей*, или *млъкни — махни* се!»... (В 13 стиха — 9 повелителни глаголни форми.)

[134] СВ. ЦОНЕВ, Христо Ботев, Поезия и правда, С., 1970, стр. 85, 87.

[135] Ударенията «млъкни, махни се!», «трепти, ще хвръкне!» « падат отсечено като удар от секира — пише ИВ. ХАДЖОВ — и внушават най-добре определеността и неотклонимостта на решението. . .», «. . . съчетания, в които като че ли има скок, който най-добре подсказва душевното напрежение. . .» («До моето първо либе» от Христо Ботев. — Сп. «Българска реч», II, 1928, стр. 147.)

получава нова храна, въображението рисува раздвижени, грандиозни картини. Романтични видения заобикалят поета.[136]

Чрез страстния, енергичен монолог, отправен към любимата, Ботев разкрива богато нейния образ. Той не описва физическата ѝ хубост, читателят не узнава подробности за нейната външност. И все пак прелестта на девойката е внушена с поразителна сила. Олицетворение на любов и женственост, тя обаче е чужда на големите революционни идеи, завладели героя. Той трябва, той иска да я забрави и действително я откъсва от себе си. Тук особено ясно се чувствува вътрешното вълнение, «драматичността» на песента,[137] «трагичната раздвоеност» на лиричния герой,[138] която той преодолява. Любов, която отклонява героя от неговото призвание на революционер, която става верига за него, е безумие, тя трябва да се превърне в омраза. Думите на любовната омая са «отровни». Любовната песен «немее» пред стенанието на социалните неправди, пред екота на вековните битки, пред кървавата напивка на борбата.

Поетът отрича любовното чувство, противопоставя му друго чувство, но самият факт на страстно отрицание и борба доказва неговата сила и жизненост. Лиричният герой го побеждава напълно. В победата още по-ярко се разкрива силата на двете борещи се чувства. Не можем в никакъв случай да се съгласим с критика, който твърди, че «същинският интимен любовен тон» е чужд на поета, че тук «Ботйов се докосва» до «чувство, което в своята същинска природа му е било непознато, което като реално чувство не е живяло в душата му със стихийната мощ, присъща инак на всички негови преживявания».[139] Поетичният материал — образът на любимата, драматичната вътрешна борба на героя и силата на любовния порив — е най-убедителното опровержение на този възглед.

«До моето първо либе» е лирична изповед — образът на лиричния герой изпълва цялата творба. В неговата изповед, отправена към любимата, се долавят своеобразни «диалогични интонации». Героят добре познава нейната «песен любовна», «отровата» на ней-

---

[136] Ето сказуемната основа на тези последни стихове: гърми, тътне, кърши, свила, зинали са, пищи, викне, запее, да вдигна, немее, ще запея, любя, милея... Чувството в «До моето първо либе» е елегично, пропито със силен вътрешен драматизъм. То не е изпълнено с «безпросветна, тежка тъга...» (ИВ. ВАЗОВ, Христо Ботев, Критическа студия. — Сп. «Денница», II, 1891, кн. 10, стр. 446), Чувството не е само скръбно, то е и активно борческо, а в края на творбата пълно с ведро очакване и надежда.

[137] П. ДИНЕКОВ, Поезията на Христо Ботев, — Възрожденски писатели, С., 1962, стр. 305.

[138] М. АРНАУДОВ, Ботев в поезията си. — Христо Ботев, Съчинения, под ред. на Ал. Бурмов, С., 1940, стр. 17.

[139] Вж. В. МИРОЛЮБОВ [Д-Р К. КРЪСТЕВ], Художествените мотиви у Ботйова. — Сп. «Мисъл», XVII, 1910, кн. 1, стр. 12.

ната усмивка, поглед, думи. . . Той предусеща реакциите ѝ, чува сякаш нейните думи и ѝ отговаря.

Написана в състояние на силно вътрешно напрежение и подем, «До моето първо либе» е една от най-богатите с метафорична образност Ботеви песни. В съвсем конкретни образи поетът влага отвлечено, преносно съдържание. [140] Метафоричен смисъл имат различни части на речта или най-често цели словосъчетания и отделни стихове. Епитетът «отровни» в съчетание със съществителното «думи» придобива метафорично значение. Метафората «думи отровни» се свързва със съвсем конкретния по смисъл глагол «махнѝ», който също добива преносно значение («махни тез думи отровни!»). . . Метафорично значение имат глаголите «трепти», «ще хвръкне», съчетани със съществителното «сърце». Цялостният метафоричен образ («сърце ми веч трепти — ще хвръкне») внушава непреодолимата сила на порива. Метафората извиква образ-сравнение: поетът като птица е устремен към своята поробена, страдаща и бореща се родина, с бързината на литнала птица той иска да отиде там, «де е все с кърви облено!» Метафоричната наситеност на стихотворението засилва неговите емоционални багри, яркостта и неотразимостта на поетическото внушение. Чрез метафорични сравнения поетът изразява своите най-съкровени мисли и копнежи.

В «До моето първо либе» лиричният герой опоетизирва смъртта. «Смъртта — това е неговата Мелюзина, която го гледа с безкрайна любов и го примамва с тъмните си чарове, със своите блуждаещи огньове. Той върви след нея като запленен средновековен рицар и не пита къде го води тя. . . Смъртта това е най-красивият образ, който е очаровал Ботева, най-хубавата мечта, която трепти в песните му и в неговата душа, в нея се сливат всички устреми на неговата воля, в нея се разрешава неговият трагичен патос и непобедимо желание за вечна младост и красота.»[141] Критикът не пояснява *коя* смърт, *кога* идва тази желана Мелюзина; той греши, като мисли, че поетът не знае *къде* «го води тя». Ботев възпява героичната смърт на бореца, на революционера, смърт в името на свободата и правдата, смърт — вестител на победата. Едно наречие за място се повтаря в стихотворението многократно с копнеж и носталгия: «. . . *Там* тегли сърце ранено», където «пее гората», където «плачат сиромаси», «*там* де е все с кърви облено! . .» В последните строфи представата за онзи жадуван свят «там» се превръща във видение-символ,

---

[140] «*Не вливай* ми в сърце *отрова*. . .», «Туй, що съм ази намразил и пред тебе с *с крака погазил*. . .» «И чувства си *в калта увирах*. . .» В *гърдите* на лиричния герой «всичко е с *рани покрито*» «и *сърце* зло *в злоба обвито*...».

[141] Б. ПЕНЕВ, История на новата българска литература, т. IV, ч. II, 1936, стр. 1479.

което логично извиква сравнението на смъртта с одухотворената прелест на една «мила усмивка»:

Там, де земя гърми и тътне
от викове страшни и злобни,
и предсмъртни песни надгробни...

Там... там буря кърши клонове
. . . . . .
и смъртта й *там* мила усмивка,
а хладен гроб сладка почивка!

Какъв мъчителен, силен и всеотдаен порив е вложен в това шест пъти произнесено «там», в задъханото повторение «там... там буря кърши клонове...»! Повторенията подчертават силата и драматизма на преживяванията:

Запей и ти песен такава,
Запей ми, девойко, на жалост,[142]
Запей как брат брата продава,
. . . . . .
Запей, или млъкни, махни се!

Отвлечени, силно обобщени и едновременно изпълнени с живи асоциации, с осезаема конкретност са метафоричните образи-символи:

Там... там буря кърши клонове,
а сабя ги свива на венец.

или . . . . . .
Кървава да вдигна напивка...

Със своето напрегнато въображение поетът чува песента на гората («но чуйш ли как *пее* гората?»). Емоционално-мисловният поток извиква нов образ-олицетворение: гората вече не пее, поетът чува нейните стенания («чуй как *стене* гора и шума»)... Някои олицетворения са навеяни от народната песен, други са плод на възбудената фантазия на твореца, на неговата изострена сензитивност. Гората, шумата «стенат», а бурите вековни ечат и

как *нареждат* дума по дума —
приказки за стари времена
и песни за нови теглила!

Силен и оригинален е образът «зинали са страшни долове и пищи в тях зърно от свинец...» или алитерацията «и сърце зло в злоба обвито!», която поетът съзнателно търси и обогатява.[143]

---

[142] В първата ред.: «Запей ми, изгоро, на жалост...»
ИВ. ХАДЖОВ счита, че градацията «девойко» — «изгоро» (VI и VII строфа) е «в съгласие с вървежа и развитието на самите чувства». (Стихотворенията на Ботева, т. I, С., 1947, стр. 101.).

[143] В първата ред.: ... Сърце *веч* в злоба обвито.
Един стих по-рано Ботев поставя ударението само върху огромната скръб, изпълнила лиричния герой:

Звуковата организация на Ботевия стих е неразделно свързана с неговото идейно и емоционално богатство. Подборът на думи, съчетанието на гласни и съгласни е израз на определена поетическа мисъл и виждане. «У никой български поет звуковете — особено гласните — не носят такава наситеност и плътност, такива багри, нито така непреднамерено са подчертани музикално, както в стиховете на Ботева.»[144] Според Ем. Попдимитров гласните в стиховете:

Чуй как стене гора и шума,
чуй как ечат бури вековни,
как нареждат дума по дума. . .

«особено гласната «у», звучат като песен от виола»[145]. Бихме уточнили обаче: слуховите асоциации за стенание, ек, плач, които будят глаголите и съществителните, съдържащи звуковете «у» и «е» — «стене», «ечат», «чуй», «шума», «бури», «дума». . ., добиват своята «асоциативна, емоционална стойност» благодарение на смисловия пълнеж на стиховете сами за себе си и в контекста на цялата творба и на емоционалната багра, с която е оцветен всеки стих.[146]

«До моето първо либе» и «Делба» се обособяват в ритмично отношение и заемат самостоятелно място в Ботевата поезия.[147] По своя строфичен строеж «До моето първо либе» се отдалечава от «Делба» и се свързва с «Елегия».[148]

Интересен паралел може да се направи между Вазовото стихо-

От първата ред.: И не *мож* я *там* ти събуди,
где скръб и омраза владее. . . — става

във втората ред.: И не *можеш* я ти събуди
там, де *скръб дълбока* владее. . .

Поетът гордо отминава омразата, натрупана в гърдите, и подчертава скръбта. В стиха обаче «И сърце *зло* в злоба обвито» той изтъква омразата, злобата. Емоционалните вълни се уравновесяват, техните акценти следват последователно.

[144] ЕМ. П. ДИМИТРОВ, Ботев като поет, 1941, стр. 24.

[145] Пак там, стр. 26.

[146] В своята студия «Език и стил на Христо Ботев» Л. АНДРЕЙЧИН остро критикува твърдението, че «емоционалната багра» на звуковете усилва от своя страна емоционалността на стиха. (Христо Ботев, Сборник по случай сто години от рождението му, 1949, стр. 572.)

[147] Казаното за ритъма на «Делба» като основна схема може да бъде отнесено и към «До моето първо либе». И тук всички стихове са деветосрични, и тук обикновено предпоследната сричка е ударена; стихосложението следва основните особености на народнопесенния образец, като носи същевременно печата на неповторимото виждане на големия поет. Както в «Делба», и тук доста стихове са издържани в тристъпен амфибрахий (около 17 стиха от всичко 54).

[148] «До моето първо либе» има 9 строфи, всяка с шест стиха. (В «Елегия» — 5 шестостишни строфи.) Различна е обаче схемата на римите — в «До моето първо либе» във всяко шестостишие се съчетават кръстосани рими (четири) и две съседни по графичната схема а б а б в в (в «Елегия» схемата е по-сложна — а б а в б в).

творение«Новоногласената гусла» и «До моето първо либе» Стихотворението на народния поет е несъмнено навеяно от «До моето първо либе»; неговият основен мотив, тема и идеи го приближават плътно до Ботевата песен. Вазовата творба отразява важен момент в творческото развитие на поета, бележи поврат в неговия идейно-художествен път. Лиричният герой напуска затворения свят на своите тясно субективни преживявания и се приобщава към епичната борба за свобода, която води неговият народ. И все пак двете творби са много различни. Вътрешният прелом у Вазов е изразен чрез «размисъла, разсъждението, декламацията, разказа. . .», докато Ботевата «нова песен, неговото ново верую се разкрива като дълбока лична драма. . ., като буря, която се разразява с бетховеновска вътрешна сила. За разлика от Вазов Ботев потърсва идейно-психологическо решение на въпроса, който го вълнува. Личната драма придава ярка конкретност на идеята, разрешението на проблема получава жизнена драматичност.»[149]

«До моето първо либе» е напълно самобитна творба. Неубедителни са опитите да се открие външен образец на стихотворението. Влиянието се търси в тематиката и идейното съдържание. Най-близки асоциации извиква Рилеевото стихотворение «Мне не любовь теперь нужна».[150] Посочвана е също така връзката между «До моето първо либе» и романтичната литература и по-конкретно поезията на Лермонтов.[151] Но всички тези прилики и връзки са резултат на общи позиции, на сродна литературна атмосфера, на близки поетически принципи, а не на пряко творческо идейно-художествено влияние.

Могат да се направят асоциации или да се открият реминисценции между Ботевото стихотворение и поемата на Раковски «Горски пътник». Може би на далечна реминисценция, основаваща се несъмнено на голямата близост в поетическото мислене и в емоционалния свят на двамата поети, се дължи сходството в стиховете: «Там. . . там буря кърши клонове» и «Там! Там! Скоро трябва да ида. . .» («Горски пътник»). Но достатъчно е да се прочетат следващите стихове, за

---

[149] П. ДИНЕКОВ, Поезията на Христо Ботев. — Възрожденски писатели, С., 1962, стр. 305.

[150] ИВ. ХАДЖОВ, Ботев и свободолюбивата руска поезия в негово време. — Сп. «Обществена мисъл», VI, 1925, кн. 3, стр. 155—156; Г. БАКАЛОВ (Христо Ботев, 1934, стр. 102—103), както и МИХ. ДИМИТРОВ (Христо Ботев, Идеи, личност, творчество, С., 1945, стр. 267—268) приемат, че Ботев е познавал добре творчеството на Рилеев, но изключват пряка връзка и влияние. Цитираните автори свързват думите на Рахметов от романа на Чернишевски «Какво да се прави?»: «Аз трябва да потъпча в себе си любовта: привързаността към вас би ми свързала ръцете, аз не трябва да любя», с Ботевата творба. (Вж. и П. ДИНЕКОВ, Поезията на Христо Ботев. — Възрожденски писатели, С., 1962, стр. 302).

[151] Д. ШЕЛУДКО, Ботев и Лермонтов. — Сп. «Българо-съветска дружба», IV, 1948, кн. 5, стр. 17—19.

да се разбере, че наред с идейната и емоционалната близост съществува и коренна разлика между двамата поети, която не се изчерпва с различните им поетически възможности.

Забележителното Ботево стихотворение «Борба» е публикувано в бр. 4 на в. «Дума» от 17. VII. 1871 г.[152] То отразява душевното състояние на поета през пролетта на 1871 г. — неговите напрегнати търсения, идейната му зрелост и политическа мъдрост, глъбината на философските му прозрения, революционния му оптимизъм. В «Борба», както и в «Смешен плач» светят отблясъците на парижките пожари, усеща се барутният дим от парижките барикади, когато шепата герои на първата пролетарска революция в света провъзгласиха с оръжие в ръка принципите на комунизма и проляха кръвта си за тях. Въпреки трагичния край на комуната революционната искра, запалена от нея, освети пътя на борците и укрепи готовността им за борба. Опитът на комуната обогати световното революционно движение, даде му ново оръжие, нов поглед за миналото и бъдещето. . .

В «Борба», както и в «Смешен плач» и в статията «Решен ли е черковният въпрос?» Ботев обобщава своите наблюдения, своя революционен опит. Той се стреми да открие пружината на общественото развитие, диалектиката на човешкия прогрес и перспективите на грандиозната борба, започнала от древни времена, борба за хляб, за социална правда. «Християнството има своите мъченици — пише Ботев в «Смешен плач», — доде нарече роба «син божий, син человеческий»; има ги и революцията. . ., има ги и ще ги има и социализмът. . .»[153] А в «Решен ли е черковният въпрос?» четем: «Колко кърви, пот и

---

[152] Според СТ. ЗАИМОВ то е било написано по времето на Ботевото пребиваване в Измаил, по-специално на един дунавски остров. . . (Христо Ботев, Опит за биография от Зах. Стоянов. — Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, С., 1889, кн. 1, стр. 220.) Г. БАКАЛОВ изразява свое предположение: «Борба» е «писана в 1871 г., на 15 юний, наскоро след повторната среща на Ботева с Нечаева—Флореско, току-що пристигнал от барикадите на Парижката комуна. . .» (Поетът Ботев. — Нашите революционери — Раковски, Левски, Ботев, С., 1924, стр. 47.)

В «Дума на българските емигранти» стихотворението е посветено «Б. И. Г-ву» [Богдану Иванову Горанову], брат на Мария (Мина) Горанова — първото либе на Ботев. Б. Горанов е бил интелигентен момък, занимавал се с книжовна работа, следвал философия в Прага и по-късно естествени науки в Мюнхен и Лайпциг. Вж. Христо Ботев, Съчинения, под ред. на Ал. Бурмов, т. I, С., 1948, стр. 327—328. Под заглавието на публикацията на «Борба» в «Дума» има означение «I», а в края е отбелязано «следва». Втората редакция на «Борба» е поместена в «Песни и стихотворения» (стр. 42—44) без посвещението, с прибавен завършък от десет реда.

[153] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. II, С., 1971, стр. 45.

сълзи са се пролели и колко ще се пролеят. Няма предел умът човешки! Недоволни са народите от настоящето си!. . . И от вредом човекът е хвърлен в борба — в борба за свобода, за истина.»[154]

Същите или почти същите мисли Ботев развива в стихотворението си «Борба», като им вдъхва нов живот. Поетичната образност ги изпълва с особена жизненост, те са по-конкретни, по-релефни и същевременно синтезът, обобщението са внушени с нова сила и блясък.

Ботевите първи лирични изповеди-монолози имаха своя адресат — майката, брата, любимата, другаря, народа. . . В «Борба» поетът не се обръща към никого. Или може би мълчаливо към съвременника читател? Ботев майсторски съчетава личната изповед с острия граждански патос, с болните политически въпроси на своето време. Неговата изповед е изцяло отворена към света и хората; в неговия монолог звучат разговорни интонации; мостовете между поет и съвременност са много и здрави; изповедта на поета е изповед-беседа. В самата изповед се отразява нейният отклик; автор и читател се срещат в творбата.

Стихотворението започва с познатия мотив за осланената младост:

В тъги, в неволи младост минува,
кръвта се ядно в жили вълнува,
погледът мрачен, умът не види[155]
добро ли, зло ли напреща иде. . .

Нови тук са не мислите и чувствата, а тонът на изповедта. В «Майце си», в «Към брата си» поетът изплакваше своето «сърце младо», своята «душа страдна» пред единствения си близък човек — пред майката, по-късно пред своя брат. След няколко години той заявява пред своята любима: «Млад съм аз, но младост не помня» и настойчиво иска: «Запей. . . как гинат сили и младост.» Всички по-ранни изповеди са силно оцветени емоционално — поетът моли, настоява, изисква. . . Емоционалността е експресивна, подчертано субективирана. Определеният, известен адресат придава специфични багри на чувствата.

Тонът на изповедта в началото на «Борба» е по-спокоен, по-епичен. Чувствата са изстрадани и овладени, сдържани. Поетът не изплаква мъката си, не настоява, не «заклина»:

В тъги, в неволи младост минува. . .

Той обобщава, прави равносметка — не само от свое име, а и от името на своето поколение, на българската интелигенция. Към прогресивната интелигенция поетът отправя откровението на своята изповед.[156]

---

[154] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. II, С, 1971, стр. 54.

[155] В първата ред.: «Поглед е мрачен. . .»

[156] За началните стихове на стихотворението П. ЗАРЕВ пише: «. . . Каква тъ-

Всяка мисъл в «Борба» е израз на натрупан опит, наблюдения, мъдрост; избистрена и точна, мисълта носи белезите на афоризма, на сентенцията.

В първите 11 стиха има само две пренасяния от стих в стих:

Погледът мрачен, умът не види
добро ли, зло ли насреща иде. . .

И:

Нито надежда от сън мъртвешки
да можеш свестен човек събуди!

Всички останали седем стиха имат самостоятелна стойност на обобщение:

На душа лежат спомени тежки,
злобна ги памет често повтаря,
в гърди ни любов, ни капка вяра. . .
. . . Свестните у нас считат за луди,
глупеца вредом всеки почита. . .

Ритмичната последователност и завършеност на тези стихове, ритмично повтарящите се паузи между тях създават впечатление за своеобразна монотонност и същевременно ударност, за настойчиво внушаване на мисълта. Още в тези първи стихове, в които лиричният герой се вглежда в себе си и прави своята тъжна равносметка, затрептява атмосферата, настроението на цялата творба — вик на будната съвест на поета, строга присъда над съвременността, зов към съвременника.

Започнал епично, спокойно, Ботев постепенно сгъстява емоционалните багри; още в първите стихове се появяват епитети — белег на неговото активно, ангажирано отношение към действителността («погледът *мрачен*. . .», «*злобна* ги памет. . .»).

Следващите стихове се обединяват в няколко смислови групи, тясно свързани помежду си. Всяка смислова единица изразява една основна теза. Мисълта е сложна, богата, тя се пренася от стих в стих до края на «периода». Емоционалното напрежение се засилва и придобива сатирична окраска. Направил спокойно и сдържано своята лична равносметка (първите 7 стиха), поетът се вглежда в заобикалящата го действителност, за да се издигне до обобщения, които надхвърлят националните граници. Той прониква в социалната същност на класовото общество, като търси историческите корени на съвременните явления, като разглежда социалните неправди от един по-широк, общочовешки ъгъл.

В първия семантичен «период» поетът разкрива основната яз-

га, какъв силен непримирим копнеж в няколко само реда! Подобно поетическо явление — такъв изблик на болка и такава бурна, страстна, дълбока реакция — българската литература и досега не познава.» (Христо Ботев, С., 1963, стр.69,70.)

ва на съвременното му общество — социалните противоречия и неравенство:

Глупеца вредом всеки почита:
«Богат е», казва, пък го не пита[157]
колко е души изгорил живи,
сироти[158] колко той е ограбил
и пред олтаря бога измамил
с молитви, с клетви, с думи лъжливи.

Класовият антагонизъм разяжда всички звена на обществото. Интелигенцията проповядва лъжите на религията и така създава идеологическите основи на съвременното класово общество:

И на обществен тоя мъчител[159]
и поп, и черква с вяра слугуват;
нему се кланя дивак учител,
и с вестникарин зайдно мъдруват,
че страх от бога било начало[160]
на всяка мъдрост. . .

С такива «мъдрости» служителите на религията на черквата — тези «вълци във овчи кожи» — полагат основите на духовното поробване на човека, стремят се да угасят светилника на неговия ум. Тираните и господствуващите класи през вековете и в настоящето чрез отровата на религията и на други реакционни идеи укрепват своята власт:

Соломон, тоя тиран развратен[161],
отдавна[162] в рая нейде запратен,
със свойте притчи между светците,
казал е глупост между глупците
и нея светът до днес повтаря —
«Бой се от бога, почитай царя!»

Възмущението на поета вече е прераснало в жлъчна сатира, в саркастично отрицание. Чувствата на омраза и гняв напират. Те са просмукани с публицистична страст и патос. Ботев съчетава във вътрешно, органично единство поетичната образност, сила и изразителност на чувството с публицистичната острота на мисълта. В «Борба» няма и следа от сухата, декларативна публицистичност, привнесена отвън като чужда видова особеност, която разрушава поетичния об-

---

157 В първата ред.: «. . . *па* го не пита».

158 В първата ред.: «сюрмаси». Пред тази диалектна форма поетът е предпочел народното «сироти», в което има повече затрогващ, емоционален пълнеж.

159 В първата ред.: «. . . *този* мъчител».

160 В първата ред.: «че страх от бога — *то е* начало». С промяната на глаголното време във втората редакция е подчертан иронично-саркастичният смислов нюанс.

161 В първата ред.: «. . . *този* тиран развратен».

162 В първата ред.: «недавно». Ботев е предпочел българското наречие «отдавна» пред руската форма.

раз, води до разпадане на поетичната структура. Острата публицистична мисъл е присъща както на интелектуалната насоченост на творбата, така и на нейния емоционален строй. Когато напрежението достига до върхната си точка, изплющяват като плесница «публицистични» стихове («И на обществен тоя мъчител и поп, и черква с вяра слугуват; нему се кланя дивак учител. . .»). След всеки такъв публицистичен взирв отново мисъл и чувство се успокояват и добиват силна метафорична багра: «стадо от вълци във овчи кожи» внушава заблуди, за да положи «камък основен»

на лъжи святи, а ум човешки
да скове навек в окови тежки!

До края на стихотворението публицистично и поетично-метафорично се сплитат във вътрешно, хармонично единство. Те се догонват в последователни, ритмични вълни и преливат едно в друго.

Във в. «Дума» стихотворението не е публкувано изцяло, липсват последните десет стиха. Цялостно, така както ни е известна днес, «Борба» се появява едва в «Песни и стихотворения» през 1875 г.

Вариантът в «Дума» завършва с убийствена характеристика на класовото общество и неговата идеология. Страх, покорство, невежество — ето «мъдростта» на властта. «Страх от бога било начало на всяка мъдрост. . .» — такава е «първоосновата» на идеологията на господствуващите класи, за да бъде разширена и уточнена със «свещената глупост»: «Бой се от бога, почитай царя!» — втория «основен камък» — съюза между религия и монархия, между светска и духовна власт, между идеология и политика. Тези идейни възли на творбата Ботев формулира като афоризми, като сентенции в един пряк, публицистичен контекст:

«Бой се от бога, почитай царя!»
Свещена глупост! Векове цели
разум и съвест с нея се борят;
борци са в мъки, в неволи мрели. . .

Поетът усеща потребност да се обърне към читателя:

но, кажи, що[163] са могли да сторят?

Този пряк въпрос е израз на тясната връзка между поет и читател. С него обаче «публицистичният» изблик достига своя връх и се изчерпва. Силна поетично-метафорична вълна подготвя «формулирането» на последния идеен «възел». Вътрешната логика на творбата изисква това. Редуват се образи, оцветени с ярка емоционалност:

Светът, привикнал[164] хомот да влачи,
тиранство и зло и до днес тачи;

[163] В първата ред.: «к'во».
[164] В първата ред.: «навикнал».

тежка, желязна ръка целува,
лъжливи уста слуша със вяра. . .

Накрая с патоса на остро отрицание и дори отвращение поетът заклеймява примирението, пасивността:

Мълчи, моли се, кога те бият. . .

Дори когато звярът ти одере кожата, а змии изпият кръвта ти —

На бога само ти се надявай. . .

и следва публицистично-афористичният финал:

«Боже, помилуй — грешен съмази»,
думай, моли се и твърдо вярвай —
бог не наказва, когато мрази. . .

С тези саркастично-иронични стихове завършва първият вариант на «Борба», публикуван в «Дума».

Кога са написани последните десет стиха? Може би първоначалният замисъл на поета е бил по-широк, може би той е възнамерявал да напише голяма поетична творба в две части? Известен е крайният резултат: след няколко години «Борба» е публикувана в «Песни и стихотворения» с прибавен завършък от десет стиха. Няма сведения кога са написани тези стихове, а и надали е нужно да се гадае.[165] Във властта обаче и на литературната наука, и на читателя е да преценят дали те нарушават целостта на творбата, или са подчинени на нейната вътрешна логика.[166] Последните стихове на «Борба»

---

[165] Според ИВ. ХАДЖОВ в последните десет стиха е намерило израз «нещо от онова, което Ботев е преживял и почувствувал след 1871 г. и което стои във връзка с все още не твърде изяснения галацко-браилски период от живота на Ботев от зимата на 1871 г. и от 1872 г.». (Стихотворенията на Ботева, т. I, С., 1947, стр. 57.) «Тази констатация — пише другаде Ив. Хаджов — не означава, че стиховете са имали тъкмо онзи вид, под който ги знаем от «Песни и стихотворения». . . «Изобщо *коренно* различие между крайните десет стиха на «Борба», каквито ги знаем от «Песни и стихотворения», и края, какъвто тя е имала при печатането си в «Дума», едва ли ще е имало.» (Текстови разлики в публикациите на «Борба». — Сп. «Прослава», С., 1926, стр. 30.)

[166] Мнението на ПЕНЧО СЛАВЕЙКОВ по този въпрос е категорично: «Тоя не съвсем ясен край — пише той — се свършва с една твърде ясна и енергична заплаха: хляб или свинец! — известната закана на безработния народ, може би много права, но съвсем криво прилепна тук като завършък на душевната трагедия на един човек, възмутен от божиите и световните наредби. Тая неиздържаност на «Борба», инак едно от най-енергичните стихотворения на Ботйова, е в зависимост от общата неиздържаност на Ботйовата мисъл, тъй като изворът ѝ е чувството, поетическото настроение, а не логиката, разумът. . . Но даденото Ботево стихотворение освен това е *писано на два пъти*, види се под две различни настроения. . .» (Българската поезия. Преди. — Сп. «Мисъл», XVI, 1906, кн. 2, стр. 86—87.) И в най-нови изследвания върху Ботевата поезия срещаме мнение, че в последните стихове на «Борба» се променя «основният поетически тон на стихотворението, предава се набързо онова, което е тряб-

са съзвучни с цялата песен. Те могат да бъдат отделени само доколкото представят синтез — обобщение на поетовата мисъл и чувство[167]:

Тъй върви светът! Лъжа и робство
на тая пуста земя царува!

Стихотворението завършва с една задъхана градация:

И в това царство кърваво, грешно,
царство на подлост, разврат и сълзи,
царство на скърби — зло безконечно! —
кипи борбата и с стъпки бързи
върви към своя свещени конец. . .
Ще викнем ние: «Хляб или свинец!»

В последните стихове на «Борба» трагедията на поета се слива с трагедията на всички социално онеправдани и потиснати, слива се с личната, с националната и с общочовешката драма. Призивът-предизвикателство, с който завършва стихотворението — «Хляб или свинец!», е лозунг на Парижката комуна, издигнат от Прудон («Du pain ou du plombe!»). Финалът на «Борба» е изпълнен с революционен патос и с вяра в бъдните дни. Той хвърля обратна светлина върху цялото стихотворение. И то се превръща в химн на борбата, трагичен и оптимистичен едновременно.[168]

В «Борба» Ботев използува няколко сентенции: стихотворението, както посочихме, завършва с лозунгов израз. Поетът обича и умее да си служи с такива изрази. Те подхождат на широко обобщителния смисъл на голямата част от поетичното му дело. Интересна е неговата работа върху известните, завещани от миналото афоризми и сентенции. Почти винаги той променя нещо в тях. Промените отразяват личното отношение на поета, нюансират личната му преценка. В библейската сентенция «Бога бойтеся, царя чтете!» Ботев променя глаголните форми: от множествено в единствено число заповедно наклоне-

вало да бъде развито обширно», че се чувствува «някаква недоизказаност»: (П. ДИНЕКОВ, Поезията на Христо Ботев. — Възрожденски писатели, С., 1962, стр. 306.)

[167] Според ИВ. ХАДЖОВ в тези стихове «има едно кондензиране — обобщаване не само на изнесените мисли и чувства, но и известна внезапност в повдигането на тона, зазвучава твърда, мъжествена увереност в неотклонността на развръзката». (Стихотворенията на Ботева, I, С., 1947, стр. 56.) Но тази «внезапност в повдигането на тона» не нарушава художествената цялост на творбата.

[168] Грешат тези автори, за които «Моята молитва» и «Борба» са «песни на отчаянието», «излияния на момента». (ИВ. ШИШМАНОВ, Ботйов за отечеството. — В. «Пряпорец», XXVII, бр. 149 от 9. VII. 1925.) П. ЗАРЕВ правдиво изтъква, че в «Борба» «поетът е изразил голямото противоречиво съдържание на епохата, която носи трагизма на настоящето и оптимизма на грядущето». (Христо Ботев, С., 1963, стр. 71.) Според Г. БАКАЛОВ «в международната революционна поезия финалът на «Борба» държи едно от първите места». (Поетът Ботев. — Нашите революционери — Раковски, Левски, Ботев, С., 1924, стр. 47.

ние — «*Бой* се от бога, *почитай* царя!»[169] Несъмнено сентенцията става по-ударна, по-силна и като мисъл, и като изразна форма. Характерна е промяната в народната мъдрост «Бог наказва, когото обича», или «Когото бог обича, наказва го». У Ботев сентенцията е «обърната» изцяло в негативна форма: «Бог не наказва, когото мрази.» Поетът подчертава не снизхождението на «всевишния» към безгрешните, а отрицанието, своята и на всеки прогресивен човек омраза към «грешните» пред бога, т. е. през народа.

Отношението на Ботев към използуваните в стихотворението сентенции е в повечето случаи жлъчно-иронично. Иронията е изразена по различен начин; понякога ироничният смисъл е затворен само в глаголната форма: сентенцията «страх от бога е начало на всяка мъдрост» у Ботев става «че страх от бога *било* начало на всяка мъдрост» (сегашната форма на спомагателния глагол е заменена с минала неопределена). Решаващо значение за емоционалното въздействие на сентенцията има цялостният контекст, в който тя е поставена. В «Борба» много често отделните смислови периоди започват или завършват със сентенции. Сентенциите имат и композиционни функции, превръщат се в «опорни точки в самата вътрешна постройка (архитектониката) на стихотворението. . .»[170]

«Борба» и «Гергьовден» (наред с «На прощаване» и «Хайдути») са единствените Ботеви астрофични стихотворения. Петдесетте и седем стиха на «Борба» не са групирани в строфи — това обаче не пречи да бъдат богато римувани.[171]

---

[169] За стилистичната функция на черковнославянската и черковно-битовата фразеология в Ботевото творчество вж. З. ГЕНАДИЕВА-МУТАФЧИЕВА, Към въпроса за езика и стила на Христо Ботев. — Сп. «Език и литература», XV, 1960, кн. 6, стр. 405—415

[170] ИВ. ХАДЖОВ, Сентенции и лозунгови изрази в Ботевите стихотворения. — Сп. «Родина», III, 1940, кн. 1, стр. 55. След Ив. Хаджов и други наши учени се спират на тези изрази в Ботевата поезия. (Вж. П. ДИНЕКОВ, Поезията на Христо Ботев. — Възрожденски писатели, С., 1962, стр. 332.) На въпроса, дали «сентенцията не представя опасност за поезията», дали «не изсушава нейния лиричен тон» и «не ѝ ли придава външнопублицистичен характер», Динеков отговаря отрицателно; той се позовава на «богатата емоционалност» на Ботевата поезия, на нейната «необикновено силна лирична струя».

[171] Римите са разнообразни и в повечето случаи са характерни за четиристишен строфичен строеж. Най-често са използувани съседните рими: 12 двойки стихове са римувани съседно с четири прекъсвания. Две «четиристишия» са римувани поясно (а б б а): тежки — мъртвешки (5-и и 8 в стих), повтаря — вяра (6-и и 7-и стих) и живи — лъжливи (13-и —16-и стих), ограбил — измамил (14-и и 15-и стих). Шест «четиристишия» са римувани кръстосано (17-и и 19-и, 18-и и 20-и стих, 33-и 36-и, 34-и —37-и стих и всички стихове от 41-ви до 55-и).

Във втората редакция на стихотворението Ботев съкращава един стих, независимо че това нарушава римовия поток:

Стихотворението не случайно е замислено и осъществено астрофично, въпреки че римите в повечето случаи създават впечатление за последователни четиристишни ритмично-музикални периоди. Чувство и мисъл в «Борба» се изливат в стремителен монолитен поток, който става все по-бърз и увличащ, с все по-могъща сатирично-саркастична струя и следва определена възходяща линия до края на творбата.

Размерът на «Борба» е десетосричен с цезура по средата, с ударение на предпоследната сричка.[172] И тук «не може да се говори за пълна еднаквост в ритмиката на Ботевия и народния стих»[173].

«Борба» е ново явление в Ботевата поезия. В стихотворението се налагат гражданските, социално-политическите и философските акценти.[174] В тази «драматична и психологическа лирика» «общочовешкото заема централно място и се внушава с по-други образи», «поетът създава оригинална драматично-монологична реч» — в която «отсъствува битово-типичното», «липсва природата»,той търси нови «стилови и жанрови форми», добира се до«поетическо мислене, каквото до него нашата поезия не познава».[175] И съвсем естествено в «Борба», както и в «Елегия» неусетно се променя лексиката. Богатата народна реч, народнопесенните форми са вече недостатъчни. В поетическото слово навлизат от литературата, философията, журналистиката нови думи, образи, изрази, заети от известни исторически или философски съчинения, от библията. . . Хармонията между този нов лексикален материал и богатата народна реч с характерните народностни глаголни форми (минува, преминува, тачи) или метафорични образи

Тежка желязна ръка *целува*. . .
. . . . . .
поклон томува, който те псува. . .

Поетът изхвърля слабия, безличен стих «поклон томува, който те псува», независимо че стихът «Тежка желязна ръка целува» остава единствен в цялото стихотворение неримуван. Ботев е преценил, че стихът «Поклон томува. . .» отслабва ударната сила на мисълта, нейната лаконична изразителност.

[172] Само в последните два стиха ударението пада на крайната сричка. «Докато римите дотука са женски — пише ЦВ. МИНКОВ, — . . . последните две рими са мъжки. Това се дължи на мажорния, героически завършек на излиянието.» («Борба» от Хр. Ботев. — Сп. «Език и литература», IV, 1949, кн. 2, стр. 103.)

[173] В Ботевия стих за разлика от народния — пише П. ДИНЕКОВ — «се забелязва стремеж към по-ясно, по-детайлно фиксиране на тая ритмика върху четири стъпки — две трисрични и две двусрични, разположени в двете половини на стиха — трисрична плюс двусрична (или в обратен ред)». (Поезията на Христо Ботев. — Възрожденски писатели, С., 1962. стр. 338.)

[174] П. ЗАРЕВ определя «Борба» като «интелектуална лирика», «рефлективна лирика». (Христо Ботев, С., 1963, стр. 109, 192.)

[175] П. ЗАРЕВ, Христо Ботев, С., 1963, стр. 192, 193, 196.

(кръвта се ядно в жили вълнува, колко е души изгорил живи; стадо от вълци във овчи кожи. . .) е пълна.[176]

В Ботевата поезия има съвсем малко сравнения. Сравнението обикновено придава описателна пластичност на речта, а Ботевата поезия е чужда на описателния, спокоен рисунък. В «Борба» няма нито едно сравнение. Но затова стихотворението е богато с метафорични образи. Поетичната метафоричност е същностна особеност на Ботевата поезия. В «Борба» има няколко разгърнати, сложни метафорични образи, бихме ги нарекли метафорични образи-картини:

. . . Туй е казало[177]
стадо от вълци във овчи кожи,
камък основен за да положи
на лъжи святи, а ум човешки[178]
да скове навек в окови тежки!

Или:

Светът привикнал хомот да влачи
тиранство и зло и до днес тачи;
тежка желязна ръка целува. . .

Или:

Кожата да ти одере звярът
и кръвта да ти змии изпият, —
на бога само ти се надявай. . .

В основата на метафоричния образ се намират различни части на речта: глагол, съществително, прилагателно. . .[179] Повечето метафорични образи в стихотворението се градят върху «двузначността» на сказуемите.[180]

Внимателно, пестеливо Ботев използува епитета като стилистично средство. В «Борба» има двадесет и три епитета, но тяхната изоб-

---

[176] В стихотворение като «Борба», плод на напрегнат социално-психологически и философски размисъл, на глаголната система също е отредена значителна роля. В 57—те стиха на стихотворението има 57 глаголни форми. Много често сказуемото е в края на стиха (минува, вълнува, повтаря, събуди, почита, пита, ограбил, измамил и т. н.). Двадесет и седем стиха завършват със сказуемни форми и това засилва вътрешното напрежение и драматизъм на мисълта.

[177] В първата ред.: «Т'ва е казало. . .»

[178] В първата ред.: «. . . И ум човешки». Ботев е постигнал по-голяма отчетливост на мисълта, заменяйки съюза «и» със съюза «а».

[179] Двузначно, метафорично Ботев употребява на два пъти съществителното «светът»: «И нея светът до днес повтаря», «Светът, привикнал хомот да влачи. . .» («светът» в смисъл «хората»). Характерна метафорична синекдоха имат съществителното и прилагателното «лъжливи уста» — «лъжливи уста слуша със вяра».

[180] «Кръвта се ядно в жили *вълнува*. . .», «Добро ли, зло ли насреща *иде*», «на душа *лежат* спомени тежки», «колко е души *изгорил* живи», «. . . а ум човешки *да скове* навек в окови тежки. . .».

разителна сила е толкова голяма, че дори ако ги изброим механично, един след друг, ще усетим нещо от атмосферата на творбата — «мрачен», «тежки», «злобна», «мъртвешка», «свестен», «лъжливи» и т. н. Свързани със съществителното, което пояснява, те придобиват особена стойност. Винаги са точни, наситени с богат идеен и емоционален заряд: «погледът мрачен», «спомени тежки», «злобна памет», «сън мъртвешки», «думи лъжливи», «лъжи святи», «окови тежки», «тиран развратен», «царство кърваво, грешно», «зло безконечно»... Интересно е, че всички посочени епитети са дадени в поетическа инверсия със съществителното, което пояснява. По-малко на брой са епитети, употребени без инверсия, но затова обикновено с подчертано ударение на прилагателното: «злобна памет», «свестен човек», «свещена глупост», «тежка, желязна ръка», «лъжливи уста», «пуста земя», «свещени конец». Един и същ епитет Ботев употребява веднаж в прякото му значение, друг път преносно, метафорично: «окови тежки» и «спомени тежки»; или «думи лъжливи» и «уста лъжливи»... Епитетите в съчетанията «лъжи святи» или «свещена глупост» се различават коренно от същия епитет в съчетанието «свещени конец». Първите два са наситени с определен ироничен подтекст: «лъжи святи», т. е. лъжите, осветени от черквата, получили «печат за святост», въпреки че си остават лъжи; също «свещена глупост» — «свещена», доколкото е провъзгласена от религията, от черквата. Смисловият контраст между прилагателно и съществително — «лъжи святи», «свещена глупост» — подчертава иронията, която добива жлъчно-сатиричен оттенък.

Със стихотворения като «Елегия» и особено «Борба» или «Моята молитва» Ботев отваря нова страница в нашата поезия: на историко-философски размишления и прозрения, на психологически проникновения, на своеобразен «публицистичен», граждански патос, претворен в поетични образи.

«Борба» поставя редица проблеми пред литературната ни наука: за единството между интелектуално-психологическо и поетично-образно, между интелектуално и емоционално, между публицистично и поетично-метафорично, за своеобразните пътища, по които новото съдържание се «отлива» в съответствуващата му форма.

Хайдушко-бунтовната тема живее в съзнанието на поета през целия му творчески път. «Хайдути» и «На прощаване», първите поетически творби, посветени на тази тема, Ботев публикува за пръв път във в. «Дума». Пак в «Дума» той помества, както вече посочихме, още една поема на хайдутството — песента «Пристанала».[181] «Чудна бодрост и

[181] «Пристанала» има две редакции — във в. «Дума» (бр. 4 от 17. VII. 1871) и в

сила — пише Ив. Вазов — вее от песнята му, колчем тя се косне до тоя сюжет. . ., някаква балканска свобода и свежест. . .»[182] «Пристанала» е най-светлата и оптимистична Ботева песен. Поетът възпява хайдутството като символ на свободолюбивия дух на най-верните народни синове и на тяхното юначество и сплотеност. Той не търси историческа конкретност в обстановката, не се стреми да даде историческа оценка на хайдушкото движение.[183] Ботев «слива вековете»[184], пее за неугасналите и неугасими борчески сили на народа, за жизнеността на революционните традиции, за непресекващата приемствена връзка между поколенията, когато бащите завещават на синовете си свободолюбивия дух, оставен от дедите.

«Пристанала» се отличава от написаните преди нея Ботеви творби по своя подчертан епичен тон. Тя се възприема като малка епична поема с ясна «сюжетна» линия, чиито опорни точки са образите на героите и техните взаимоотношения и преживявания.[185] «Разказът» за Стояна и Дойчин напомня по тон на «разказа» за малкия Чавдар, в «Пристанала» липсва лиричното встъпление на «Хайдути», липсва откритата лирична самоизява на поета. Той присъствува само като наблюдател, никъде пряко не се намесва. Несъмнено неговото отношение към събития и герои прониква в песента чрез всички нюанси на поетичното слово, чувствува се в начина на изграждане на образите, в цялостния емоционален строй на творбата. Неповторимата емоционална атмосфера изпълва и това стихотворение с топъл лиризъм. Дори в най-епичните Ботеви песни — «Пристанала» и «Зададе се облак тъмен» — лиричната струя е много силна. «Пристанала» и «Борба» са поместени в един и същ брой на «Дума». Стихотворението «Пристанала» е посветено на Минка Горанова, първата любов на поета («Посветява се на г-ца М. И. Г-ва»), а «Борба», както видяхме — на брата на Мина Богдан Ив. Горанов. Двете творби принадлежат към две

«Песни и стихотворения» (1875, стр. 37—41). Измененията във втората редакция значително подобряват текста. Най-интересни са смисловите изменения.

[182] ИВ. ВАЗОВ, Христо Ботев. Критическа студия. — Сп. «Денница», 1891. кн. 10, стр. 444, 446.

[183] Дирейки преднамерено социално-историческите корени на песента, А. СТРАШИМИРОВ открива в нея неочаквани «дилеми» и «трагизъм.» Ботев «чувствува — пише той, — че се е преживял ужасът на кърджалийството, че в народните маси има някакво примирение. . . Ето дилема: да се присъедини ли и той, Ботев, към уморения си народ и да отрече хайдутството? Или да се опълчи срещу общата умора, да я охули и да възвеличае обаятелния романтизъм на кървавите векове. . .» (Ботев — тенденциозен? — В. «Ведрина», I, бр. 33 от 1. VI. 1927.)

[184] Вж. А. СТРАШИМИРОВ, Ботев — тенденциозен? — В. «Ведрина», I, бр. 33 от 1. VI. 1927.

[185] Още д-р К. КРЪСТЕВ пише за «твърде епичния темп на малката поема». (Художествените мотиви у Ботйова. — Сп. «Мисъл», XVII, 1910, кн. 1, стр. 4.)

различни «линии» в Ботевата поезия: на лирико-епичните «хайдушки» стихотворения, изградени в стила на народната песен, изпълнени с борчески патос и романтика, и на философско-психологическите творби — лирични изповеди. Тези две стилови разновидности съществуват редом и хармонично «съжителствуват».

Народнопесенното влияние в «Пристанала» е много силно. То не се изчерпва със стилно-езикова близост, а нахлува в цялата творба, оцветява жизнените ситуации и образите на героите. Стремежът на младата българка да сподели участта на своя любим, да развее байрака на неговата хайдушка дружина е възпят в много народни песни. Неведнаж в народната поезия са изобразявани отношенията между майка и син(или дъщеря), като майката често се стреми да промени съдбата на чедото си. В песента «Стоил по двори ходеше» майката се опитва да спре своя син Стоил, който е избран за войвода и тръгва за планината:

Къде, Стоиле, ша идеш,
къде булката оставяш
. . . . . .
хубава булка Стоянка. . .[186]

но хубавата Стоянка е лика-прилика на Стоил:

Стоянка дума Стоилу:
— Стоиле, първо венчило,
постой, Стоиле, почакай
и аз със тебе ша дода
въз твойта вярна дружина,
байрякът да ти развявам!

В друга народна песен момичето разказва на майка си как отишло на кладенеца «с бели менци на рамо» и как от планината слезли юнаци:

Най-напред върви млад юнак,
млад юнак, мамо, млад Дойчин.

Дойчин, «млада войвода», е герой на още една песен, в която майката мащеха съветва Марийка да не взема Дойчин, но Марийка е непреклонна:

Пукни се, мамо, тресни се,
пак ще Дойчина да взема. . .[187]

Близки са аналогиите при изграждането на образите на героите и на жизнените обстоятелства, в които те се разкриват; очевидно е влиянието на народнопесенната лексика и стилистика — клетвите, тези «бели

[186] Българско народно творчество, т. 2, С., 1961, стр. 91.
[187] Последните две песни са приведени по книгата на ИВ. БУРИН «Ботев и народният поетичен гений», С., 1954, стр. 99—101.

менци», «студен кладенец», «млад юнак», «Ирин-Пирин планина», «вярна дружина», «хубава булка Стоянка», Дойчин — «млада войвода». В Ботевото стихотворение живее духът на най-хубавите хайдушки народни песни. Но и в «Пристанала», както в «Хайдути» и «На прощаване» поетът подчинява заетите елементи от народната песен на своята самостоятелна художествена концепция.

Сюжетът на «Пристанала» се разгръща в своеобразна начупена линия, като постепенно се образуват трите идейно-тематични кръга на творбата, чиито носители са героите — Стояна и Дойчин, стриката и майката на Стояна, бащата на Стояна.

Засвирва кавалът — уреченият сигнал-призив към Стояна, — «въведена» е първата тема на творбата:

Кавал свири на поляна,
на поляна, край горица;
млада, хубава Стояна
търчи с менци за водица.

Темата «Стояна — Дойчин», тяхната любов, техният копнеж за свобода и щастие се налага, води. Оптимизмът идва от вътрешната чистота и завършеност на образите — цялостни личности, изпълнени с едно чувство, с един порив, с една вяра. Тези горди герои не познават раздвоението и страха. Стояна не мисли за родители и близки, не поглежда назад към хубавия дом с висок чардак и майчините клетви не могат да я спрат; тя е устремена към своя любим и неговата дружина, към радостите и неволите на хайдушкия живот. Образите на двамата млади са обрисувани със светли тонове, в непрекъснат порив и движение. Стояна «*търчи* с менци за водица», тя *тича* към поляната, където се *ветрее* байрак сред юнаци. . . Между юнаците *изскача* Дойчин, *тръгва* да посрещне Стояна, *наближава* я, *гръмва* с пушка, *разгръща* ръце, *прегръща* любимата си. Дойчин споделя своята радост най-напред с юнаците от дружината:

Ей, дружина, хай станете!
Ей я, иде — погледнете:
туй е мойта горска птица,
туй е мойта годеница![188]

Силата на порива е внушена още в първия стих с повтореното между метие — «*Ей,* дружина, *хай* станете!».[189] Повторенията, двете пове-

[188] В първата редакция вместо «годеница» — «гургулица». Поетът е избягнал натрупването на «еднотипни» образи — «горска птица», «гургулица».

[189] И в следващия стих отново повторение — «*ей* я. . .», но повторението в случая е само звуково — това «ей» е съкратена форма на показателното наречие «ето» («ето я»). Последните два стиха в строфата започват с повтарящото се показателно местоимение в съкратена форма «туй»; повтаря се не само местоимението, а и първите полустишия («туй е мойта. . .»).

лителни форми (станете! погледнете!), енергичното обръщение (дружина) и категоричното «утвърждение» в последните два стиха, което съдържа най-поетично сравнение («туй е мойта горска птица, туй е мойта годеница»), дават верен израз на буйната радост, на преливащия възторг. Думите на Дойчин, отправени към момците от дружината, характеризират пълно войводата — той е прям, открит, завладян от силно, голямо чувство, с чисто, поетично сърце. Интонационно-ритмичната и фоничната определеност на стиха са съзвучни с неговата устременост и бодрост. Късият осмосричен стих е лек и игрив с преобладаваща хореична стъпка. Всеки отделен стих има възходяща възклицателна или повелителна интонация, която подчертава поетическата извисеност и песенната мелодика на цялото четиристишие.[190]

Дойчин е «млад», «весел», «засмян». Стояна — «неговото мило либе» — е «млада», «хубава», «засмяна», тя е «горска птица». Ботевата героиня живее в една «назаднала патриархална среда» и въпреки това тя «напуска родния дом с неговите високи чардаци и детски радости»... «В нея оживява богата конкретна човешка индивидуалност. За разлика от народния певец Ботев. . . не обича стилизираните душевни състояния.»[191]

Темата — любовта на Стояна и Дойчин (разгърната в шест строфи), започва и завършва с подчертаване на вътрешната хармония между двамата млади и дружината. Композиционната схема на стихотворението, както вече изтъкнахме, е насечена, усложнена. В първата, въвеждаща строфа се «отключва» основната тема. От стиховете бликва хайдушка романтика, порив към волен живот, към освобождение на човешката личност от сковаващи норми и предразсъдъци. Веднага след това започва и се разгръща втората тема, можем условно да я наречем «антитема» (строфа II — IV). Нейни «носители» са стриката и главно майката на Стояна, носители на консервативния дух, на патриархалния бит и нрави. Интересен е преходът от тази «антитема» към едва подхванатата в началото тема на хайдушката волност: майката вижда кървавия байрак на поляната,

. . . че се байрак там ветрее,
сред юнаци, сред дружина,
и Стоянка се белее
в прегръдките у Дойчина[192].

---

[190] Честата употреба на краткия звук — полугласната *ă* (ей, хай, ей, туй, мойта, туй, мойте. . .), подчертава пластичността и игривостта на стиха.

[191] П. ЗАРЕВ, Христо Ботев, С,. 1963, стр. 133.

[192] В първата ред.: до войводата Дойчина.

Съвсем очевидно във втората редакция образът е преосмислен и значително обогатен. Поривът на Стояна и Дойчин един към друг завършва естествено с прегръдка. Картината в първата редакция е статична, във втората — раздвижена.

Римуваните глаголи — ветрее, белее — изпълват картината с движение и светлина.

Тук поетът е «нарушил» хронологическата последователност на действията (строфа V). Майката вижда дъщеря си «в прегръдките у Дойчина». Срещата между Стояна и Дойчин е вече факт. Изоставяйки втората тема, Ботев се връща към първата, към въвеждащата — Стояна тича към поляната, към хайдушката дружина и своя любим:

Като зърна той, че иде
неговото мило либе,[193]
из юнаци той изскочи
и към нея с пръст посочи.

Дойчин тръгва да посрещне любимата си, гръмва с пушка. . . Действията следват логично, последователно.[194] Темата «Стояна — Дойчин» завършва едва сега със срещата и прегръдката на двамата млади (IX строфа):

И дружина загърмяха,[195]
на засевки та запяха;
а тя ръце си разгърна,
та Дойчин я млад прегърна.

---

[193] В първата ред. — «*драго либе*». Епитетът «мил», «мило» е много обичан от Ботев, изпълнен е с повече нежност и лиризъм.

[194] Те са отразени в строфа VIII на стихотворението. Интересни са измененията във втората редакция на тази строфа. Те свидетелствуват за грижливата работа на Ботев над стиха, за непрестанния му стремеж да прецизира логическата последователност на поетическата мисъл:

I ред.: Па си весел, засмян тръгна,
та посрещна той Стояна;
грабна пушка, хвърли, гръмна,
като видя, че й засмяна.

II ред.: Па си весел, засмян тръгна,
да посрещне той Стояна;
наближи я — с пушла гръмна,
като видя, че й засмяна.

Във втората редакция действията на Дойчин са тясно свързани, взаимно се обуславят и произтичат едно от друго. Върху тяхната последователност се гради цялостната картина: Дойчин тръгва да посрещне Стояна; когато я наближава, вижда, че е засмяна, и гръмва с пушка. Едва след като идва непосредствената среща между двамата: Стояна разгръща ръце, Дойчин я прегръща. В първата редакция липсват точността, релефността, чистотата на действията; тяхната последователност във времето е нарушена. Дойчин тръгва и посреща Стояна; грабва пушката, хвърля, гръмва, като вижда, че е засмяна. Стихът «та посрещна той Стояна» увисва със своето преждевременно осъществено действие.

[195] В първата редакция този стих гласи: «И куршуми запищяха. . .» Поетът търси логиката на образите и действията. «Куршуми запищяха. . .» — не е ясно откъде идват тези куршуми. С уточняването — гърмят момците от дружината — се подчертава връзката между войвода и дружина.

Радостта на Дойчин е радост на цялата дружина. Неразривна е връзката между войводата, неговата любима и момците от дружината. Темата на побеждаващата любов, на неугасимия стремеж към свобода и щастие приключва (строфа V—IX).

«Антитемата» също е разработена с прекъсване. Двете теми — на любовта и волността и на консервативната патриархалност и егоизъм — се редуват, преплитат. Така по контраст всяка една се откроява по-ярко. Стояна тича към хайдушката поляна. Веднага идва отрицанието на Стоянината постъпка: омразната стрика крещи, вика след Стояна:

Полудя ли, мар Стояно,
та отиваш толкоз рано?. . .[196]

и бърза «да ковлади» Стояна, че «отива на поляна». Всеки детайл подчертава контраста: «млада хубава Стояна» и «омразната нейна стрика», и нейната «стара майка». Стояна «търчи с менци за водица»; майката «ахна, търти се, заплака. . .» Байракът, който се ветрее «сред юнаци, сред дружина», в съзнанието на майката е «кървав байрак».[197]

Приключил с основната тема, поетът се връща отново към «антитемата», която достига своята кулминация в жестоките, страшни с примитивната си сила майчини клетви. Той я разбира — тази обикновена, селска жена, преживяла много, възпитана в духа на строгите патриархални нрави, тази «клета» майка, за която най-щастливият миг на нейната дъщеря е обикновена измама, грабеж:

А нейната клета мама,
като гледа таз измама,
сълзи лее и проклина
ту щерка си, ту Дойчина.

Да не цъфнеш, да не пекнеш
. . . . . .
Дано болест те налегне
. . . . . .
Тоз хайдутин, що го любиш,
на кол утре да го видиш. . .
. . . . . .

Майчините клетви в «Пристанала» са изключително колоритни и много близки до своеобразния фолклорен жанр — клетви, заклинания.[198]

---

[196] В първата ред.: «че отиде на поляна». С тънък усет за нюансите на словото Ботев променя времето на глагола. Формата на незавършено действие, което продължава, което е в процес на осъществяване, отговаря най-пълно на вътрешната логика на мисълта.

[197] В първата ред.: «свилен байрак». Със замяната «свилен — кървав» поетът подчертава жестокостта на хайдушкия жребий.

[198] В първата редакция след строфа XII има още една строфа с клетви, която Ботев във втората редакция е съкратил:

Поетът търси причините за болката и озлоблението на майката. Войводата Дойчин ѝ е отнел най-скъпото:

Че той батя ти измами,[199]
та хайдутин върл направи,
а теб, дъще клета, мами[200]
баща, майка та остави!

Толкоз, дъще, да добруваш,
колко юдата в гората;
денем, нощем да кукуваш,
да ти капне и косата!

Поетът е усетил, преработвайки своята творба — четири години след отпечатването ѝ, — че майчините клетви са неправомерно много (най-напред те са отправени към Стояна, после към Дойчин, с отпадналата строфа във втората редакция — отново към Стояна, за да се насочат в следващата строфа пак към хайдутина Дойчин). Стих 3-и и 4-и на строфа XIV от първата редакция:

от там теб да се хили
и на сестри самовили!

става във втората ред.:

Че оттам се тебе хили
и на горски самодиви!

Първия стих Ботев изравнява по брой на сричките с останалите, избягва и немелодичното струпване на кратки думи и форми. Във втория той предпочита по-неутралното «горски самодиви» пред неоправдано интимното «сестри самовили». Според ИВ. БУРИН различието «самовили — самодиви» е резултат на случайна печатна грешка. (Христо Ботев, Стихотворения, 1956 г.) Преди Бурин АЛ. БУРМОВ пише в коментара към Христо Ботев, Съчинения, С., 1948, т. I, стр. 325: «. . . думата «самодиви» в «Песни и стихотворения» е явно сгрешена при печатането. . .» ИВ. ХАДЖОВ оспорва това твърдение. Ботев според него «съзнателно е пожертвувал. . . формалното постижение — римата «хили — самовили». . .» (Бележки върху най-новото издание на Ботевите стихотворения. — Сп. «Български език», VII, 1957, кн. 1 стр. 50.)

Ще посочим още едно редакционно изменение в клетвите на майката в строфа XI, стих. 4-и: «да не станеш *до* година» става във втора ред. «да не станеш *по* година», т. е. не само до една година, а по цяла, или по-точно по цели години.

[199] В първата ред.: «*Че батя ти той* измами. . .» Във втората редакция логическият акцент е преместен от прякото допълнение (батя ти) върху подлога (той— Дойчин). Същевременно поетът избягва неблагозвучното струпване на три «т» (*батя ти той*)

[200] В първата ред.: «*И* теб, дъще клета. . .»

Тук ще отбележим и останалите няколко по-дребни различия между двете редакции на стихотворението: в строфа IV, стих 1: «*Ей* изскочи стара майка» вместо «*Ой* изскочи. . .» Предпочитанието се дължи на смислов нюанс: «ей» изпълнява функцията на показателното наречие «ето», което има «пространствен», указателен смисъл — «ей я — ето я». В строфа XVI, стих 1-ви — «*А л'* кат видя...», е заменено с «*Но* кат видя. . .», стих 4-и «*па* извика към гората», става «*и* извика. . .». С верен усет за чистотата на българския език в началото на строфа III Ботев се освобождава от неразбираемия за днешния читател диалектизъм «па се *загна* к' нейна мама» (във втората ред. «па се *спусна* к' нейна мама»).

Езикът на «Пристанала» е естествен, прост, народностен. Поетичната реч е пластична. Една от формите на пластичността е «пространствената» определеност, която придава на творбата своеобразна нагледност и подчертава нейната епична атмосфера. Всеки детайл изпъква, картините, които бързо се сменят и са леки и раздвижени, получават нови нюанси. Подчертаната определеност в пространството, във времето и в начина на действие засилва битовия колорит, националната оцветеност. Кавалът свири *на* поляна, поляната е *край* горица, Стояна тича *с* менци *за* водица; нейната стрика крещи *из* градина, майка ѝ изскача *на* чардака, тя ахва, *като* вижда байрака, който се ветрее *там, сред* юнаци, а Стоянка се белее *в* прегръдките *у* Дойчина. Дори сказуемото «белее» се възприема съвсем осезаемо: девойката е като светъл, бял лъч сред юнаците в прегръдките на войводата. *Като* зърва любимата си, Дойчин изскача *из* юнаци, посочва *към* нея *с* пръст и т. н.

«Антитемата» на Стоянината майка обхваща осем строфи. Тя е по-голяма от основната тема — любовта между Стояна и Дойчин, която е разгърната в шест строфи. Но основната тема се свързва естествено с третата, заключителна тема на творбата:

От тез клетви се събуди
и Стоенкин баща стари;
той излезе и се чуди
и в главата се удари.[201]

Бащата — стар хайдутин, вижда Дойчин, Стояна, милия си син — той се гордее със своите деца, радва се, че те ще продължат неговото дело. Старият хайдутин се провиква към гората-закрилница:

Горо, горо, майко мила,
толкоз годин си хранила
мене, горо, юнак стари,
с отбор момци и другари.

Храни, горо, таквиз чеда,
дорде слънце в света гледа;
дорде птичка в тебе пее,
тоз байрак да се ветрее!

Думите на Стояниния баща «са изтръгнати сякаш от самата хайдушка народна песен — толкова близки са те до нея по идея и образи, по стих и език, с цялата си народна поетика, и напомнят ония прекрасни

[201] В първата ред.:

Не знай що е, па се чуди
и *по глава* се удари.

Избягвайки многото кратки форми, поетът осъществява по-стройно мелодично-ритмично звучене на стиха.

народни песни, където се говори за гората — майка хубава: «скрий ли се в нея хайдутин, никому нищо не казва».»[202]

«Пристанала» завършва с искрено, силно внушение: борческите традиции живеят, предават се от бащи на деца. Беловласата мъдрост дава своята благословия на младостта. Борбата на народа за щастлив, свободен живот е безсмъртна. Думите на стария хайдутин се възприемат като оптимистично заклинание. Те заглушават майчините клетви и се превръщат в могъщ заключителен акорд, който се отразява върху цялата песен и я изпълва с безгранична вяра в освободителното дело.

Образът на хайдутина е един от най-вълнуващите образи в Ботевата поезия. В прозата на Ботев той е пресъздаден само веднаж — в очерка «Примери от турско правосъдие», публикван също в «Дума на българските емигранти» с подзаглавие «Из Пътни записки».[203] В подзаглавието творбата е назована «Пътни записки», но нейното най-точно жанрово определение е очерк.[204]

Ботев не е пътувал до Калофер през 1870 г. и не е бил непосредствен свидетел на разгромяването на Добревата хайдушка дружина. Той не би могъл да има свои пътни записки за тези събития. Поетът-революционер е използувал чужди впечатления, чужд разказ и свои аналогични преживявания и наблюдения.[205] Той ловко е ор-

---

[202] П. ДИНЕКОВ, Поезията на Христо Ботев. — Възрожденски писатели, С., 1962, стр. 311.

«Пристанала» като повечето Ботеви песни следва стиховия размер и особености на народната песен. Стихотворението принадлежи към осмосричния стихов размер с цезура след четвъртата сричка — твърде разпространен в Ботевата поезия (7 негови стихотворения имат този размер). То има строфичен ритъм — разделено е на четиристишни строфи с кръстосани и съседни рими (в 11 строфи римите са съседни и в 7 строфи — кръстосани). Наред със строфичния ритъм, който отделя Ботевите песни от народната поезия, в «Пристанала» се забелязва тенденция към равномерно разпределение на ударенията в стиха (четири строфи имат хореична стъпка, близо половината от стиховете са с хореичен размер). Обобщавайки наблюденията си върху всички Ботеви осмосрични стихотворения, М. ЯНАКИЕВ отбелязва още една тяхна особеност: «. . . Вторите полустишия (четните стихове) проявяват много по-подчертано тази тенденция и причината е римуваната клаузула, която у Ботев при този размер много рядко бива мъжка.» (Българско стихознание, стр. 141).

[203] Бр. 1, 2, 4 и 5 на в. «Дума на българските емигранти». След текста в бр. 5 е отбелязано «следва», но с този брой вестникът спира. Нищо не се знае за продължението на творбата.

[204] АЛ. БУРМОВ определя «Примери от турско правосъдие» като «фейлетон». — Христо Ботев, Съчинения, т. I, 1948, стр. 392.

[205] АЛ. БУРМОВ подробно изрежда евентуалните източници, които Ботев е използувал при написването на своя очерк. (Христо Ботев, Съчинения, 194 8,

ганизирал фактическия материал, с който е разполагал, сплел го е органично със своите живи впечатления от детството си и от последното си пребиваване в Калофер. По този начин Ботев създава естествено и непосредно впечатлението у читателя, че се запознава с «пътни записки». . .

«. . .То беше село Калофер. Тъжни спомени нахлуха в главата ми, щом превалих баира и видях онез хубави къщи и черкви, през кои като змия се измича бистрата Тунджа. . .»[206] Забележителните думи на поета за тоя «алтън Калофер», родил у него страстна любов и дълбока омраза, са изповедни.

Веднага след първия пасаж авторът се отделя от героя-разказвач.[207] Той вмъква уж смешния епизод за «крадливите черкези» — първия жесток «пример» за турското правосъдие. . . Епизодът започва с уверението: «Такива чувства изпитах, като влизах и в родното си село Осен, до Вратца. . .»[208] Героят-разказвач ту се слива с автора и изповядва неговите преживявания и чувства, ту се отделя от него и става условно, измислено лице, чиито наблюдения и мисли са също така убедителни, правдоподобни. Между героя и автора не съществува рязка граница и ако ние улавяме тази своеобразна условност в образа на героя-разказвач, то е, защото знаем добре биографията на автора, знаем, че не село Осен до Враца е негового родно място и че той не е бил в Калофер, когато е била унищожена Добревата дружина.

Всеки автор на пътни бележки разказва за това, което е видял, чул, научил. Колкото по-талантлива и богата творческа личност е той, толкова по-интересно и свежо вижда заобикалящата го действителност и предава впечатленията си от нея. Той може да наблегне върху едно, бегло да отбележи друго, трето съвсем да пропусне. Но всичко, което пише, трябва да съдържа истина независимо от субективното пресяване на фактите и субективното им пресъздаване. Фактът е не само първооснова на пътеписа, а и негово главно съдържание. Епизодът за «крадливите черкези» създава илюзия за пътеписно наблюдение. Случката вероятно е действителна, но анекдотичната, диалогична форма, в която е осъществен разказът, е плод на въображението на автора. Разказът на осенския поп е жив, богат с интересни детайли, речта е индивидуализирана и най-бегло щрихираните образи са плътни и жизнени.

стр. 392.) По този въпрос вж. също СТ. ТАРИНСКА, Прозата на Христо Ботев. С., 1966, стр. 65—67.

[206] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 253.

[207] АЛ. БУРМОВ предполага, че Ботев се опитва «да прикрие авторството си», за да не пострадат близките му в Калофер. (Христо Ботев, Съчинения, т. I, 1948, стр. 392.)

[208] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 253.

Още в началото на очрека Ботев разкрива своя замисъл — той не пише статия или дописка, не го задоволяват чисто публицистичните средства: той се стреми да разкрие същността на определен кръг явления, като прибягва и до измислицата, до условността на художественото обобщение.

Разказал за черкезите и кравите, авторът се връща към своето посещение на Калофер. «. . . Умислен влизах в Калофер, но сърцето ми тупаше силно и аз горях от нетърпение да се срещна с някого от другарите си. . .» «. . .Щом влязох в хана, пред очите ми се представи страшно зрелище. . .» С документална сила авторът — наблюдател и участник, описва раздялата на народа със заловените юнаци от Добревата дружина. «. . .Тука майка се разделя със сйн, жена с мъж, сестра с брат, деца дребни с бащица. . .»[209] Нищо не буди съмнение в пълната автентичност на разказа. Читателят *вижда* измъчената тълпа и десетината «навързани на верига, почернели от бой и мъки» хайдути, *вижда* прощалната трапеза, безмълвните сълзи на народа, *чува* писъците на девойки, жени, деца, псувните и смеха на заптиетата, тъжните, но твърди гласове на народните герои и дрънкането на синджирите. . . Разказът е развълнуван, искрен, авторът активно участвува със своите преценки, с живото си отношение към събитията. Той има самостоятелно място в повествованието, неговите възгледи и позиция го характеризират като нов тип «пътешественик», герой на новото време, с нова душевност. «Но кои бяха тези злочести, като зверове заковани в железа? — възкликва той. — О, един техен поглед, една тяхна дума, и доста беше. Другарите ми, наши другари, братя! Хайдути, народни хайдути! Мъчно посрещнах техните погледи, ала погледът на едного прониза ме в сърцето, и сълза след сълза покапаха по гърдите ми. . .»[210] Тази на пръв поглед сантиментална изява на чувства свързва Ботевата творба с определена линия в българската пътеписна литература, но в целия контекст тя е очистена от сантиментализъм, тя звучи по ботевски мъжествено и силно. Скръб и злоба изпълват автора, любов и омраза. Скръбта и любовта, злобата и омразата се сливат в едно активно чувство, в твърда решимост и готовност за мъст, за борба. «С безкрайна скръб, со страшна злоба в гърди влязох в стаята си. . . в главата ми се въртяха страшни мисли и думах си: пролели ли са те, пролял ли съм аз, и ще пролея ли толкова кърви, колкото сълзи проля днес невинният народ?. . .

---

[209] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 255. «В поезията на Ботйова — пише д-р К. КРЪСТЕВ за тази «жива раздяла» — няма нито една по-детайлна и целна картина на народно тегло.» (В. МИРОЛЮБОВ [д-р К. КРЪСТЕВ], Христо Ботйов, П. П. Славейков, Петко Тодоров, Пейо К. Яворов. — Поетическите завети на Ботйова, С., 1917, стр. 10.)

[210] Пак там.

Бедният народ! Проклети да са предатели, проклет да е всеки тиранин, помазаник божи!. . .»[211]

С тази ярка, искрена самоизява Ботев приключва «пътеписното» въведение, което заема по-малко от една трета част от цялата творба. При това само условно говорим, че това въведение има характер на пътни бележки. Като цялостна композиция то е плод на авторовото въображение.

След кратка интонационна пауза Ботев сменя емоционалната гама и стила на изложението. «На другия ден аз бях вече в Пловдив, и ето що можах да науча за *тях*, що зная и що мога подели с вас, братя емигранти.» Оттук нататък изложението има типичен очерков характер. Авторът си поставя ясна задача: да запознае читателя с дружината на Добри войвода, с причините, които са заставили момците да станат хайдути, с целите, които преследват, със смисъла и значението на тяхната борба. «. . .Сички излязоха хайдути не да грабят и убиват било кого било, както правят турските злодейци, а да се избавят от веригите правителствени и обществени и да отмъстят на тези, що тъй безмилно глобяха бедния народ. . .»[212] До това обобщение авторът не стига изведнаж. Той планомерно, логично и конкретно търси причините на хайдушкото движение. «За да говорим за четата на Добря войвода. . ., ний трябва да се върнем да кажем нещо за Калофер. . .»[213] Подробно, с цифрови данни, с много факти е описана борбата около калоферската мера, «своеволието на чорбаджиите» — «агенти и ортаци на правителството», трагичното положение на бедния народ. Авторът активно участвува в разказа с категорични преценки, със силно емоционално оцветяване на фактите, с енергичната си решимост да въздействува върху читателя, да го убеди в непоклатимостта на своята правда. «Не можà вече да търпи народът! Дотегна на сиромаси!. . . Бедните! От варварин милост искаха. . .» Емоционалният свят на автора е разнообразен и богат. Неговите чувства се движат от искреното състрадание през тъжната ирония и упрек до гневния протест и омраза. «Сиромашките ниви и кръвта на невинни хора що бяха виновати? — пита развълнувано той и възкликва: — О, сатрапи! Сатрапи!»[214]

Ботев разработва своята задача многостранно. Очеркът за Добри войвода е същевременно и очерк за определен период от историята на родния Калофер и неговото население. Но колкото и широко да разгръща темата, авторът нито за момент не изпуска нейния определен още от заглавието аспект: турското «правосъдие», т. е.

---

211 ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 256.
212 Пак там, стр. 260.
213 Пак там, стр. 256.
214 Пак там, стр. 257—258.

беззаконието, своеволията на турската тирания. Очеркът е богат с примери за ненаказани произволи и зверства. Ботев умело вмъква тези примери в изложението си, те служат на неговата основна задача. След всеки «пример» той стига до някакво обобщение. Живият интересен разказ за турските разбойници Гемиджия и Ташмиоглар завършва с извода: «Но такова е турското правителство, такъв е неговът закон не само в Пловдив, но и в самия Цариград! — Лесно прави разбойника чиновник, а мирния жител — разбойник.»[215]

Изяснил корените на хайдушкото движение, авторът топло, изпълнен с национална гордост, разказва за Ангел, Лефтер и Добри — войводи на хайдушки дружини, български «класически хайдути». «Те ходеха хайдути. . ., за да покажат свойто патетическо мъжество пред рода и врага и да отвръщат за обиди, сторени тям, или на сюрмаси от турци и чорбаджии.» «. . . И в тримата видяхме благороден характер и пълно съзнание на скрита сила. . .» «Както Ангел и Лефтер, тъй и Добри бяха от онез класически хайдути, в които се явява живота на народ поробен със сичките оттенъци на характера му. . .»[216]

Хайдутинът-бунтовник въплъщава най-хубавите черти на народа, изразител е на народния дух с неговата непреклонна борческа воля, остро социално чувство, неугасим стремеж към правда и свобода. Образът на хайдутина в «Примери от турско правосъдие» е съзвучен с образите на Чавдар, Дойчин, на героя-бунтовник от «На прощаване». Несъмнено обаче средствата за обобщение, за типизиране в очерка се различават от средствата, с които поетът пресъздава образа на хайдутина. В «Примери от турско правосъдие» Ботев се позовава на факти, стреми се към максимална точност, създава образи, които се приближават до действителните образи на прославените войводи и бунтовници. И все пак тези образи са обобщени в художествено-публицистичен план. Много от спомените и изследванията върху живота и делото на Добри, Лефтер и Ангел влизат в противоречие с оценката на Ботев.[217] Но това не е съществено, тъй като «Примери от турско правосъдие» не е документален труд със стойност на исторически извор, а е художествено-публицистична творба, пръв опит на Ботев в областта на художествено-публицистичната проза.

Гибелта на Добри дава нов материал за разкриване на турски-

---

[215] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 258.

[216] Пак там, стр. 259.

[217] АЛ. БУРМОВ отбелязва подробно различните възгледи, обобщава ги и сам застъпва определено гледище. (Христо Ботев, Съчинения, т. I, 1948, стр. 393—397.) Най-правдива и убедителна е позицията на СТ. ТАРИНСКА по този въпрос. (Прозата на Христо Ботев, С., 1966, стр. 77—80.)

те своеволия; авторът привежда още «един бляскав пример от турското правосъдие». Всеки от тези «примери» крие в себе си възможности за разгръщане на отделен разказ с богат сюжет и интересни образи. Верен на спецификата на очерка като жанр, Ботев не използува белетристичните възможности, заложени с сюжета; неговият «разказ» е преди всичко прост и точен; идеите, възгледите доминират над образите.

Ботев пристъпва към написването на очерка с ясна задача и бързо подбира необходимите средства за нейното осъществяване. Още в началото той показва, че знае до кого адресира своята творба: той споделя мислите и вълненията си със своите «братя емигранти»; на тях той иска да въздействува, да ги активизира за борба, на тях сочи примера на Добри.

Трагичната гибел на Добри войвода през 1870 г. дава първия подтик за създаването на «Примери от турско правосъдие». В очерка оживява не само образът на Добри, но изобщо на народния хайдутин, нещо повече — на бореца-бунтовник от новото време. Но пресъздаването на този образ е само едната страна от голямата творческа задача, която Ботев си поставя — да изясни причините и същността на хайдушкото движение. Към тази голяма задача авторът подхожда с изследователска страст. Най-напред той обрисува обществено-икономическото и политическото положение в поробена България. «Очеркът се намира някъде между изследването и разказа» — пише М. Горки.[218] Ботев подбира такива страни от живота, такива проблеми, които се поддават на публицистично изследване, той търси смисъла на явленията и им дава категорична оценка. Един след друг той «изследва» в публицистичен план различни въпроси: за експлоатацията на населението от чорбаджиите — оръдия на турската власт, за разложението на турската империя, за народния протест, за да стигне до главното идейно внушение — революционната борба е единственият спасителен път за поробения народ. Още в началото на очерка авторът с публицистична точност и публицистичен патос насочва вниманието на читателя към основната мисъл, към основната идея. Той непрекъснато търси в конкретното общото, в случайния факт — съществено, смисъла. Фактите са колкото конкретни, толкова и обобщени, типизирани; разказът е лаконичен, изчистен от всяка ненужна подробност, и същевременно конкретен, жив. Публицистичната точност и изследователската логика и система се съчетават органично с художественото виждане: свободно групиране и разполагане на факти и

[218] М. ГОРЬКИЙ, Собр. соч., т. 30, М., 1956, стр. 145—151. По този въпрос вж. Е. И. ЖУРБИНА, Теория и практика художественно-публицистических жанров, М., 1969, стр. 54—80.

събития, тяхното допълване и «досъздаване» с помощта на измислицата, образен, пластичен рисунък... Фактите в очерка получават нов живот. Образите са подчинени на публицистичната изследователска мисъл, а публицистичната мисъл добива образна окраска. Образите са «истински», добре индивидуализирани и същевременно широко типизирани. Те са обърнати към големите социални проблеми на съвременността. Изградени върху обобщен жизнен материал, те са невъзможни без измислицата, но тяхната главна опора си остават действителните събития. «Сюжетът в очерка не е просто неговият фактически материал и не е «показване» на този материал, а творческо преобразуване на взетите от живота факти. . .» «За да се превърнат в сюжет, фактите трябва да минат през съзнанието на твореца и да се подложат на въздействието на неговото майсторство. . . Сюжетът в очерка се опира на факти и винаги се поднася като размишления на автора за делата и хората. . .»[219]

Ролята на авторовата личност в очерка, както и във всички «гранични» жанрови форми между публицистиката и художествената литература, е особено голяма. Образът на разказвача в «Примери от турско правосъдие» е централен, водещ. Той изпълва целия очерк, неговото присъствие се чувствува навсякъде — и в публицистичния анализ на факти и явления, и в лиричните отклонения. В него е отразен богатият душевен мир на автора. Разказвачът, или, което е все едно, авторът, пряко възприема действителността и активно я анализира и оценява. Характерна е неговата повишена чувствителност към социалната тема, към социалните проблеми. В очерка авторовата личност се превръща в основен структурен елемент, изпълнява най-съществена организираща роля. В Ботевия фейлетон, както ще видим подробно по-нататък, образът на автора се изявява с една определена своя страна — с острото си критично-изобличително отношение към действителността, със сатиричното виждане на фактите и явленията, с живия усет към гротесковото, пародийното, с блясъка на своето остроумие и хумор. Образът на автора-фейлетонист в този смисъл е по-еднопосочен, той е по-условен. Героят-разказвач от единствения очерк на Ботев по своя цялостен душевен мир е по-близък до лиричния герой от Ботевата поезия. Авторът-очеркист, както и поетът — лиричен герой, изповядват своите силни, драматични чувства на любов и състрадание към поробения народ и на унищожителна ненавист към народните врагове. Интимното любовно чувство се бори с чувството за дълг пред народа и родината. В «Примери от турско правосъдие», този драматичен конфликт е само загатнат, докато в стихотворението «До

[219] Е. И. ЖУРБИНА, Теория и практика художественно-публицистических жанров, М., 1969, стр. 142.

моето първо либе» той е основна тема. Авторът-разказвач има отзивчиво сърце и остър усет за проблемите на съвременността; неговата класова идейна позиция, неговият мироглед характеризират светоусещането на големия революционен деец на епохата, на идеолога на националната революция.

Още един образ наред с образа на разказвача изпълва цялата творба — образът на народа, смазан от робския ярем и въпреки всичко съхранил своето достойнство, своите сили, своята борческа готовност. «Страдащ и силен в своето страдание, така Ботев вижда своя народ в поезията си («Елегия»), така го е представил и тук.»[220]

«Примери от турско правосъдие» е първият опит на Ботев в областта на художествено-публицистичната проза. Той не е лишен от недостатъци.[221] «По характер това произведение е свързано с много популярния в Русия през 60-те и 70-те години художественопублицистичен очерк, третиращ социални въпроси, най-вече положението на руския селянин. Формата на пътни записки може би не е без връзка с писмата пътеписи на Херцен, които нашият поет несъмнено е познавал.» «. . . Появата на «Примери от турско правосъдие» във в. «Дума» показва, че се е родил не само поетът на епохата, не само нейният страстен публицист, но и един много талантлив прозаик в нашата млада литература.»[222]

Трудно е да се проследи животът на Христо Ботев в необходимата пълнота след спирането на «Дума на българските емигранти». От август до края на 1871 г. и първите три месеца на 1872 г. на пръв поглед сякаш няма достатъчно данни, които да разкрият неговата дейност. И обективът на историята, за който външните обстоятелства имат съществено значение, се затруднява в своите усилия да проникне по-пълно в богатия и сложен живот на Ботев.

Това привидно обстоятелство подвежда първия биограф на поета да възприеме една теза колкото несъстоятелна, толкова и тенденциозна. Епохата, която настъпва в живота на Ботев след спирането на «Дума», според Захари Стоянов «е една от най-мрачните, отчаяните, авантюрните и пропадналите. Ние се чудим, като я изучаваме, как той е можал да изплува от нея, как не е станал пияница, комарджия, контрабандист; как не са го намерили удавен на дунавския бряг или изпратен до живот във влашките тузли?»[223]

---

220 СТ. ТАРИНСКА, Прозата на Христо Ботев, С., 1966, стр. 84.

221 Слабостите на очерка са посочени правдиво в книгата на СТ. ТАРИНСКА, «Прозата на Христо Ботев», 1966, стр. 86—87.

222 Пак там, стр. 64, 88.

223 ЗАХ. СТОЯНОВ, Христо Ботйов, Русе, 1888, стр. 168.

Излязъл «съвсем от пътя», Ботев «става нетърпим в очите на всички хора», а «за българите в Браила и Галац бил станал страшилище».[224] И читателят очаква с нетърпение да види бездната на пороците, в която великият поет и революционер едва не пропада безвъзвратно. Неговото любопитство обаче остава незадоволено. В редица страници биографът разказва анекдоти за нощни обири, за разбиване на каси — израз на «борба срещу буржоазната собственост, която се нарича на комунистически език кражба», без да докаже участието на Ботев в тях.[225]

И като се учудва как поетът-революционер, слязъл тъй ниско в живота, не е загинал безвъзвратно, Зах. Стоянов намира обяснението на този факт «само в неговия железен характер, неговата твърда воля и яка натура», които «му помогнали да го видим подир година-две пак редактор, пак поет, обществен деятел и завоевател най-после на Радецки».[226]

Макар да поставя ударението върху неговата «яка натура», т. е. върху неговата физическа издръжливост, големият мемоарист все пак прави опит да се доближи до истината, като не подценява «неговия железен характер, неговата твърда воля» и вижда в тях важно условие за по-нататъшното развитие на поета-революционер. В същност и сега, и по-късно, нито в един миг на своя живот Ботев не изневерява на своите идеи, подчинява цялостната си дейност само на тях и отдава всичките си сили на борбата за тяхното осъществяване.

Без да познава редица важни подробности от живота на Ботев по това време, Зах. Стоянов се плъзга по някои външни и несъществени обстоятелства, обобщава ги и стига до изводи, които не се покриват с действителността. Но все пак и той е принуден да признае, че Ботевият «железен характер» и «твърда воля» му помагат да осъществи себе си и историческата мисия на своя живот.

В същност поетът-революционер не прекъсва и не изоставя своята революционна дейност. Както вече установихме, това е период на най-активно сътрудничество и дружба на Ботев не само с Меледин и неговите приятели, емигрирали в Румъния, но и с руските революционни дейци от кръжоците в Одеса. Това е време на усилен идеен кипеж, на откровена преоценка на досегашната дейност и на двете страни, на обширна и вълнуваща кореспонденция, на планове за създаване на обща печатница, която трябва да снабдява с революционна литература и Русия, и България. Все по това време Ботев се готви да отиде в Одеса, където руските революционери го

---

224 ЗАХ. СТОЯНОВ, Христо Ботйов, Русе, 1888, стр. 172 и 185.
225 Пак там, стр. 172—173.
226 Пак там, стр. 168.

очаквали, за да установят непосредствена връзка с него. И за всичко това ние съдим само по ограничения брой писма, които са оцелели и бяха открити едва напоследък. В своята цялост тая кореспонденция сигурно би разкрила и други страни от близките връзки и сърдечна дружба на Ботев с руските революционни дейци.

Въпросът за жестоката необходимост от средства, която е принуждавала в някои моменти Ботев и неговите руски приятели да търсят изход в експроприаторски действия, бе вече достатъчно изяснен.

И през този период, злополучно наречен от Зах. Стоянов «една от най-мрачните, отчаяните, авантюрните и пропаднали епохи», Ботев не прекъсва своята творческа дейност и крои планове да продължи работата си като журналист. По това време той публикува стихотворението си «Странник» във в. «Свобода» (II, бр. 43 от 8.IV. 1872). Към тази година Зах. Стоянов отнася и стихотворенията «Ней» и «Моята молитва», без да посочва съображенията си за това.[227] През декември 1871 г. Ботев сериозно замисля да издава хумористичен вестник под заглавие «Будилник» и в публикуваното по този повод «обявление» във в. «Свобода» съобщава, че ще изпроводи «до неделя друго обявление, придружено с първия брой».[228] Настъпилите събития в живота на Ботев осуетяват неговите намерения.

Най-сетне и последното обстоятелство в живота на Ботев от това време — неговото арестуване — не бе в състояние да го отклони от основните задачи, които историческият момент поставяше пред него. По редица причини то и досега не е достатъчно изяснено. Въпреки положените усилия все още в румънските архиви не са открити следствието и другите обвинителни материали, въз основа на които съответните органи задържат Ботев. Намереното досега в тези архиви е твърде малко и недостатъчно. С писмо от 25 юни 1872 г. (№ 3991) прокурорът на окръжния съд в Путна изпраща на Министерството на правосъдието в Букурещ «едно писмо, скъсано на няколко парчета» [в същност на «три къса»], с молба да бъде преведено на румънски език, «тъй като е необходимо за допълване на следствието по делото на обвиняемия Христо Петков». Очевидно става дума за писмо, което Ботев се е опитал да унищожи, за да не попадне в чужди ръце. Преписката се движи сравнително бързо и на 4 юли 1872 г. министерството изпраща с писмо (№ 8471) на прокурора във Фокшани при окръжния съд на Путна «официален превод» на писмо-

---

[227] Съчинения на Христо Ботйов С., 1888, стр. 29—30 и 33—34. АЛ. БУРМОВ приема датирането на въпросните стихотворения, дадено от Зах. Стоянов, тъй като не може да противопостави «нищо по-приемливо». (Христо Ботев, Съчинения, т. I, С., 1948, стр. 332.)

[228] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 451.

то, направен от Министерството на външните работи.[229] Самото писмо обаче липсва. Тая кратка преписка все пак дава основание да мислим, че във връзка със задържането на Ботев е било водено съдебно следствие[230] и че той е бил пуснат на свобода вероятно около датата на приключване на въпросната преписка, т. е. около първите дни на юли 1872 г.

По всяка вероятност арестуването на Меледин, което става на 25 април 1872 г., довежда не след дълго време и до арестуването на Христо Ботев. Ботев е бил задържан вероятно в края на април. Точната дата не знаем. Още Зах. Стоянов дава някои данни, които говорят в подкрепа на тази най вероятна дата на Ботевото арестуване. Той обаче не можа да ги използува, защото не му бе известна датата на арестуването на Меледин. Узнал за неговото задържане, Ботев се завръща с другари в Галац, за «да спасят своя приятел. . . Като хванали Меледина (Флореско) продължава Зах. Стоянов, — потърсили и Ботев, но той сполучил и избягал. . .» Органите на полицията обаче «стъпват в дирите му и го хващат една вечер във Фокшан»[231]. Очевидно властта, която е следяла революционната дейност на групата на Меледин и Ботев, е целела, като арестува двамата водачи, да разгроми и самата група. Известно е и мнението на руския консул в Галац Романенко за Ботев и Вел. Попов като най-близки на Меледин, които единствени «съчувствували на неговите идеи [232]. Напълно възможно е консулът да е поискал от румънските власти арестуването и на Ботев.[233] Характерно е и съобщението на Киро Тулешков, според когото Ботев бил арестуван «като комунист . Това си твърдение Тулешков основава на едно писмо,

---

[229] МИХ. ДИМИТРОВ и Н. ТРАЙКОВ, Принос към биографията на Христо Ботев. — Известия на института «Ботев Лавски», кн. III, С., 1959, стр. 271—274. Министерството на външните работи с писмо № 5646 от 1 юли 1872 г. връща писмото «заедно с официалния му превод на Мирковото на правосъдието, което го завежда в своята регистратура на същата дата под № 12746». (Пак там, стр. 273—274.)

[230] Въпреки полуженните усилия и Н. ЧАКИР не намира «повод да и по този въпрос», но все пак твърди, че направил «няколко крачки на ред». В същност той подхвърля едно недоказано предположение и в заключение приема, че «делото не е разгледано от съда и Ботев е бил само арестуван и разпитан». (Неговите тълкувания за живота и дейността на Христо Ботев. — Сп. «Исторически преглед», XXVII, 1871, кн. 1, стр. 83—84.)

[231] ЗАХ. СТОЯНОВ, Христо Ботев, Русе, 1888, стр. 184 и 186. Д. ПАНИЧКОВ също така твърди, че Ботев побягнал през Галац във Фокшан, където бил заловен. (Спомени и бележки от дядо Паничков. — Христо Ботев, Неизвестни произведения, под ред. на Мих. Димитров, С., 1924, стр. 145.)

[232] Г. БАКАЛОВ, Руските приятели на Христо Ботев, С., 1937, стр. 42.

[233] Тази възможност допуска, макар и условно, и МИХ. ДИМИТРОВ, Христо Ботев, С., 1948, стр. 83.

което бил получил от самия Ботев.[234] «Получих едно писмо от него из Галац и ми пише, че тамошната полиция, като го подозира за комунист, го арестувала да няма право да излиза извън града, па му вземала всичките книги и моите, които му бях оставил.»[235] В едни други свои бележки с разнообразно съдържание, които имат характер на чернова, К. Тулешков предава залавянето на Ботев по следния начин: «Научих се, че в Галац полицията го хванала и оттам го пратила във Фокшан, окован в железа 1872 [погрешно отбелязано 1878] февруари [а не август] като политически престъпник, като комунист, а не като разбойник.»[236] К. Тулешков твърде подробно предава защитата на Ботев пред фокшанския прокурор. Естествено поетът революционер отхвърлил обвинението, че проповядвал комунизъм. «На българина днес за днес — казал той — трябва да се вдъхва революционна идея. . . И аз това правя заедно с моите другари. Вам е твърде добре познато — продължил Ботев, — че който български емигрант е можал да сполучи да избяга от турския сатър и от бесилото, той е можал да си спаси живота в съседната конституционна държава Румъния. Затова и аз като един от тези емигранти се старая да търся работа за бедните емигранти и да ги поучавам да не правят ни най-малка злина нито престъпление, защото ако пък и оттука да ни преследват, ние се намираме в голяма опасност и разваляме почти всичките планове, които революционният комитет си е направил, и с това народът ще ни счита за свои неприятели.» Прокурорът още в началото на разпита се убедил в неговата невинност. Той поискал да му посочи «познат човек от града», който да му стане поръчител, за да го освободи. Чрез съдържателя на хотел «Патрия» Георги Захманов Ботев потърсил поръчителството на Каравелов. В затвора той стоял «в нищо невиновен почти три цели месеци [237]. Д. Паничков съобщава на свой ред: «Ботев ми писа, че е невин вен и нито го съдили.»[238] На това схващане не е чужд и Зах. Сто нов, според когото при разпита се «разговаряли и по комунизъм, [един] от пунктовете по неговото обвинение, за което фокшанският прокурор имал твърде тъмно понятие». «Имаме известие от галацката полиция, че вие сте проповядвали изтребление на всичката собственост и на богатите хора, които сте наричали най-големите крадци на света» — казал прокурорът. И по-

---

[234] ХРИСТО БОТЕВ, Пълно събрание на съчиненията, т. I, С., 1940, стр.13. МИХ. ДИМИТРОВ е и пол увал в случая биографичния очерк за Ботев от К. Тулешков, според когото Ботев бил арестуван през август 1872 г.

[235] К. ТУЛЕШКОВ, Животоописанието на Христо Ботйова, стр. 24.

[236] ЦДИА, фонд 820, оп. 1, арх. ед. 14, стр. 1.

[237] К. ТУЛЕШКОВ, Животоописанието на Христо Ботйова, стр. 26—27.

[238] АЛ. БУРМОВ, Христо Ботев през погледа на съвременниците си, С., 1945, стр. 46.

нататък биографът предава разговора между двамата, в който Ботев уверил прокурора, че първата негова и на българските революционери грижа е да избавят отечеството си от робство, но що се отнася до Франция, където условията не били като в Румъния и България, «комунистите имали право»[239].

И според Кирил Ботев арестуването на неговия брат се дължало на някакъв «катехизис»[240]. Дали в случая той има пред вид «Символ-верую на българската комуна» или «Революционния катехизис», съставен от Нечаев или Бакунин, е трудно да се реши. Ясно е обаче, че арестуването на Ботев е било предизвикано от неговата революционна пропагандна дейност, възбудила яростта не само на румънските, а и на руските полицейски чиновници.»[241] Нещо повече, съществува и предположение, че румънските власти «не са имали нищо против Ботева и ако са го задържали, то това е станало само като следствие на искането на руския консул В такъв случай освобождението на Ботев ще е представлявало особени затруднения »[242]

Само Л. Каравелов е на друго мнение по този въпрос. В единствено запазеното негово писмо от 1875 г. той пише на Д. Хр. Попов: «. . . Ти си се известил вече за револверите, които направиха такава дандана и които повредиха на мн го неща. Шеф на тия чапкъни е Ботйов, а Мънзов е визирнът. . . (единът е бил до вчера шпионин във влашката полиция, а другият е излязъл завчера от пушкарията [затвора] за кражба.»[243] Като оставим настрана озлоблението, което диша от тези редове — резултат на дълбокия конфликт между двамата революционери през 1875 г., трябва да обърнем внимание на факта, че Каравелов изтъква като причина за затварянето на Ботев някаква кражба. Той обаче не съобщава никакви подробности около този случай. Във фейлетона Знаеш ли ти кои сме ? , поместен в «Свобода» (II, бр. 31 от 15.I.1872), след като напада х рата, които в миналото са представяли младата партия, Кара ел в загатва, че сега те крадат «книги читалищныя и револверы людския»[244], без обаче да отбелязва нещо повече около конкретния случай, и поради това неговото подмятане остава неизяснено.

Случаят с револверите, за който Каравелов говори в началото на писмото си до Д. Хр. Поп в, е от по късно време и няма нищо общо със задържането на Ботев във фокшанския затвор.[245] Той е

---

[239] Христо Ботйов, Русе, 1888, стр. 186 187.
[240] МИХ. ДИМИТРОВ, Христо Ботев, С., 1924, стр 40.
[241] К Н. ДЕРЖАВИН, Христо Ботев, М., 1962, стр. 74.
[242] Н. С ДЕРЖАВИН, Христо Б тев, поет-революцион р, С , 1948, стр. 42.
[243] Л. КАРАВЕЛОВ, Събрани съчинения. т. 9, С., 1968, стр. 530.
[244] Л. КАРАВЕЛОВ, Събрани съчинения, т. 5, С., 1966, стр. 56.
[245] МИХ. ДИМИТРОВ погрешно счита, че още когато Ботев бил в затвора, Ка-

достатъчно изяснен и на свой ред иде да потвърди една известна черта на Ботев: неговата готовност да поеме върху себе си чужда грешка или вина, като се съобразява преди всичко с интересите на освободителното дело.[246]

За освобождаването на Ботев дава сведения единствен Киро Тулешков. Когато през пролетта на 1872 г. В. Левски отива в Букурещ за общото събрание на революционната организация, той «от сърце и душа желаеше да се види със своя любим приятел Ботйова», за когото «постоянно ме питаше и разпитваше», съобщава К. Тулешков. Според Тулешков Ив. Захманов се обърнал до Л. Каравелов по молба на Ботев да гарантира за него, за да бъде пуснат на свобода. Каравелов дълго време се умълчавал. Когато Левски научил, че Ботев е задържан във фокшанския затвор, «. . . тоя си час

равел в «загатва в «Свобода» за мотивите на това арестуване — кражба на револвери», а през 1875 г в писмо до Г. Стойчев наново изтъквал, че «Ботев лежал в затвора за кражба». (Христо Ботев, Съчинения, т. I, С., 1945, стр. 16.) Очевид о, що се отнася до «Свобода», Мих. Димитров има пред вид загатването във фейлетона «Знаеш ли ти кои сме?» (15.I.1872), за който вече споменахме. Т ва загатване дава п вод на авт ра да твърди, че Ботев е бил арестуван в първите дни на януари 1872 г. (Христо Ботев, Пълно събрание на съчиненията, т I, С , 1940, стр. 15) Щ се отн ася до второто съображение на Мих. Димитров, щ отбележим, че от 1875 г. е запазено само споменатото вече писмо до Д. Хр. П нов и че то се отна я до друг повод.

[246] Случаят с въпрос ите револвери е документално изяснен. След събранието на БРЦК в Букурещ през 1874 г. П. Волов оставил пари на Каравелов за за ку ува е на револвери. Каравел в поръчал на Ботев да изпрати сандъка с револверите до Д. Гор в в Гюргево. Тежкият сандък събудил подозрението на поли ия а в Гюргево и тя уста овила действителното му съдържание. Д. Горов прие ал, че револверите му били изпратени от Л. Каравелов, журналист и печатар в Букурещ. С телеграма от 29. I. 1875 г. окръжният управител известил за случая министъра на вътрешните работи. Веднага била уведомена и прокуратурата, к ято зап ча следствие. Ботев взел цялата отговорност върху себе си. Следствието завършва със съдебен процес, в който Ботев установил със свидетелски п ка ания, че заловените револвери са били предназначени за български градинари при завръщането им в България, за да се предпазят от злосторници, които им ограбвали припечеленото. В продължение на няколко седмици целият турски печат следял следствието и протестирал срещу опитите на българските революционни комитети, толерирани от румънските власти, да смущават спокойствието на тур ката държава. Ботев предава подробно случая в писмото си до Ив. Драсов от 16. III. 1875 г. (Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 491—492) и в едно съобщение на в. «Знаме», I, бр. 19 от 22. VI. 1875 г. Вж. също писмото на Ботев до Драсов от 12. IV. 1975 г. (Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 495). Вж. и ХР. КАПИТАНОВ, Румънски официални документи за революционните събития в България през 1876 г. — Известия на държавните архиви, кн. 16, С., 1968, стр. 138. В литературата случаят с револверите се изтъква като нов повод, който «засилва недоверието на Ботев към Каравелов. . .» (Вж. ЗАХ. СТОЯНОВ, Христо Ботйов, Русе, 1888, стр. 219—227; М. АРНАУДОВ, Любен Каравелов, С., 1961, стр. 439.)

принуди Каравелова и г-н Д. Ценовича да станат поръчители за г. Ботйова, както се и изпълни неговото желание». Ботев бил освободен, но нямал пари да дойде в Букурещ, та двамата приятели не могли да се срещнат. Получил пет франка от Захманов, Ботев тръгнал пеш за Букурещ. В Бъзъу обаче той се срещнал с познат емигрант, комуто бил помагал, и последният му дал пари «колкото за железницата». И Ботев продължил пътя си от Бъзъу до Букурещ с влака. Левски го очаквал напразно «всяка минута с голямо нетърпение», но Ботев пристигнал в Букурещ едва две седмици след заминаването на Апостола за България.[247]

Без да забележи противоречието, в което изпада, К. Тулешков отбелязва, и то само след една страница, че Ботев «пристигнал в Букурещ на 1873 г. 23 август вечерта». Ако Ботев е дошъл в румънската столица «две недели» след заминаването на Левски за България, както съобщава малко по пре и, то той трябва да е бил вече в Букурещ около средата на юли 1872 г., а не през втората половина на месец август. Как о е известно, Апостолът пристига за общото събрание на организацията в Бурурещ на 15 април 1872 г. а преминава Дунава на път за България на 1 юли същата година.[248] Очевидно Тулешков се е разколебал относно датата на Ботевото завръщане в Букурещ и затова бърка не само годи ната, а и месеца и деня.

След около двумесечен затвор, приключил една страница от своя неспокоен живот, великият революционер и поет излиза оти во на свобода.

---

[247] К. ТУЛЕШКОВ, Животоопи а нет на Хри о Б й ва, стр. 29 I а а хманов или Захма ски вж. Н. ЖЕЧЕВ, Д куме и за Христо Ботев и Ботевото семейство. — И вестия на дър ав ите архиви, к . 9, С , 1965, стр. 121 122 и 131. Поз вавайки се на В П п в, на д д Па ичк в и Стеф и Ботев, ЗАХ СТОЯНОВ твърди, че Ботев «бил д каран от Ф кшан в Галац, а оттам в Браила, гдето го освободили». (Христо Ботй в, Русе, 1888, стр. 187 188.) Т ва не е п ечило на биографа да възприеме сам след няколко стра ици твърде ието на К. Тулешков за завръща ето на Ботев в Букурещ през Бъзъу. (Пак там стр. 190 191) П д влияние на К. Тулешк в ЗАХ. СТОЯНОВ твърди, че Ботев «сто л в фокшанския затвор ц ли три месеца» (Христ Б тев, Ру е, 1888, стр 187). СТ. ЗАИМОВ ув ли чи бр я на и мисляци е скол с в бо ждаван о на поет революционер. (Вж. Миналото. Е юдн върху З писките на З х Стоян в, С., 1895, стр. 167—168) За прибли ителната д та на Боте то освобождав не МИХ. ДИМИТРОВ първоначално прием а втората полов ина на м й 1872 г. (Христо Ботев. Пълно събрание на съчиненията, т. I, С , 1940, стр. 14/25), а по-късно п ставя пери да на арестуването му между 24 февруари и 1 юли 1872 г. (Христо Ботев, С., 1948, стр. 84.)

[248] ИВ. УНДЖИЕВ, Васил Ле ски. С, 1947, стр. 257 и 266.

VII
С оръжието на хумора и сатирата

В ОБЩА СЛУЖБА НА ЕДНО «СВЕЩЕНО ДЕЛО». УЧАСТИЕТО НА БОТЕВ В «СВОБОДА» И «НЕЗАВИСИМОСТ». АВТОРСТВОТО НА ФЕЙЛЕТОНИТЕ «ЗНАЕШ ЛИ ТИ КОИ СМЕ?». «БУДИЛНИК — ВЕСТНИК САТИРИЧЕСКИ И ХУМОРИСТИЧЕСКИ». ОСНОВНА НАСОЧЕНОСТ. БЕЗКОМПРОМИСНА ПРЕДАНОСТ НА РЕВОЛЮЦИОННАТА БОРБА. ТЕМАТИЧНО И ЖАНРОВО БОГАТСТВО. «ЗАЩО НЕ СЪМ?...» КРАТКИ САТИРИЧНИ ФОРМИ. ФЕЙЛЕТОНИСТЪТ БОТЕВ. ХУМОРИСТИЧНИЯТ РАЗКАЗ ТОВА ВИ ЧАКА». МАЙСТОР НА САТИРИЧНОТО ПОЕТИЧЕСКО СЛОВО: «СТРАННИК», «ПАТРИОТ» «ГЕРГЬОВДЕН», «В МЕХАНАТА». СТИХОТВОРЕНИЕТО «НЕЙ».

Ботев пристига в Букурещ около средата на месец юли 1872 г.

Разположен на 60 км от Дунав край малката река Дъмбовица, Букурещ бързо израства като един от най-големите градове на страната. От 1861 г. след сливането на двете княжества Влахия и Молдавня той е столица на обединена Румъния и наброява към 150 000 жители. Градът се развива бързо и става средище на стопанския, политическия и културния живот на страната.

Букурещ приема гостопрнемно българската емиграция и още през първите години на XIX в. става нейно културно и политическо

средище. В румънската столица са отпечатани 172 български книги, които съставляват една десета част от всички публикувани в България и чужбина книги преди Освобождението. Тук излизат редица български списания, а броят на издаваните български вестници възлиза на петнадесет. Българската емиграция развива особено оживена политическа дейност след Кримската война, когато градът в продължение на повече от 20 години става политическа столица на България. Той е седалище на всички политически организации на емиграцията, чиято основна задача е освобождението на поробената родина.

Но за българските емигранти Букурещ е не само големият, богат, свободен град, оказал им гостоприемство и проявил търпимост към тяхната борба в румънската столица те се сблъскват и с острите класови противоречия на капиталистическата действителност. Икономическото неравенство, социалните различия, моралният облик на румънската буржоазия, наложил навсякъде своя комерчески дух, се отразяват върху ежедневния бит, върху начина на живот и душевността на отделния човек. «Безумен, трескав живот пише Каравелов в своите ръкописни бележки за Румъния, които отразяват вероятно неговите първи впечатления от страната, при който нямаш време да мислиш, нито да обичаш, нито да бъдеш добър и особено нямаш възможност да бъдеш честен. Всички се мятат насам и натам, лъжат се един друг. . .»[1] Културата на определен слой от населението е външна като лакировка, а вътре — користолюбие, дребнавост, търгашество и невежество». Патриотизмът приличал на вино, разредено наполовина с вода; вместо сърце хората имат кесии; «умът звънти като сметка, а сметката заменя ума. . .»[2]

Установил се окончателно в Букурещ, Ботев живее известно време в квартирата на Киро Тулешков, но твърде скоро заедно със своя приятел се премества в печатницата на Каравелов. В незавършената биография на Ботев К. Тулешков разкрива в твърде мрачни краски отношението на Каравелов към своя бъдещ сътрудник. Отначало той не искал да види Ботев и дори заповядал да не го пускат в печатницата.[3] «На другия ден — съобщава Зах. Стоянов, който се позовава на същите спомени — Каравелов викнал Тулешков и му запретил да прибира Ботев в печатницата, защото е човек опасен, ще докара беля както нему, така и на вестника, па и на самия Тулешков.»[4]

---

[1] Л. КАРАВЕЛОВ, Румъния. — Из архива на Любен Каравелов, С., 1964, стр. 258—260.

[2] Пак там.

[3] К. ТУЛЕШКОВ, Животоописанието на Христо Ботйова, стр. 31—32

[4] ЗАХ. СТОЯНОВ, Христо Ботйов, Русе, 1888, стр. 192. Дори «слугата, който

Това твърдение, макар и да идва от добре осведомен съвременник, едва ли отразява вярно действителността. Редица обстоятелства не говорят в негова полза. За да освободи Ботев от затвора, Каравелов става негов поръчител. И наскоро след пристигането му в Букурещ той го взема за свой сътрудник и го настанява на квартира в печатницата. Очевидно той е следял развитието на Ботев и е ценял високо неговия талант на публицист и поет. Той «е човек с блестящи способности», изтъква сам Каравелов в един разговор с М. Греков[5]. Едно грубо и унизително за Ботевото достойнство посрещане не би могло да се съгласува с посочените факти. То би отблъснало Ботев и той не би се върнал в печатницата. Но това не изключва възможността Каравел в да е изразил недоволството си от някои действия на Ботев, станали причина за затварянето му, и да е предупредил Тулешков да бъдат внимателни и да не предизвикват с нищо бдителността на полицията.[6]

метял в печатницата, го и гонил с метлата. Казали му, че той не е прист в дома на Каравелов.» Това обаче не попречва на Зах. Стоянов да опише само след три страници първата среща между Ботев и Каравелов по следния начин: «Ботев седял ед а вечер коляно до коляно с Л. Каравелов до неговото писалище, затрупа о с книги и ръкописи. Христо бил спокоен и държал такова настроение като че е вече п каял, готов е да се занимава с умствена работа, да се опрости с д егашните си другари. Фл реско, Дишката, Татмата, Кьосето и други. От най напред разг ворът бил натегнал между двамата списатели, повече говорел Каравелов, а по-малко Ботев. Съвети, упреквания, изобличения, морал и осъждания се слушали в думите на първия, държал той ролята като баща към син. Ботй в се прозявал п вече от глад може би, — възразявал тук-там и често изгов рвал· «глупости. . .» И т. н. в този дух (стр. 196—197).

[5] М ГРЕКОВ, Как ние освобождавахме България. — ЦДИА, ф. 250, оп. 1, арх ед 25, стр. 230. Греков дава още една преценка на Каравелов за способностите на Ботев и за неговия начин на работа: «Ботев не е като мен. Не отричам способ остите му, талантлив е, силите му са равни с моите, ала неговите маниери са други; някога напише нещо отведнаж, друг път пише и зачерква, докато излезе това що го той желае.» (Пак там, стр. 235.)

[6] Отначало МИХ ДИМИТРОВ въз основа на същите съображения приема твърденията на К. Тулешков и Зах. Стоянов относно непризненото отношение на Каравелов към Ботев в началото на тяхното сътрудничество за «съмнителни». (Христо Ботев, Съчинения, т. I, С., 1945, стр. 18—19.) По-късно обаче той допуска, че това отношение на Каравелов «е имало реална основа». Според донесението на бесарабския генерал-губернатор до министъра на вътрешните работи от 10 май 1870 г. в един брой на «Свобода» било поставено революционно възвание към селяните и войниците в Русия. В резултат на това Каравеловият вестник, допускан по-рано между българите в Бесарабия и Южноруския край, бил запретен. «Понеже на Каравелов са били известни връзките на Ботева с Нечаев, той естествено е заподозрял него за излагането на «Свобода» в очите на руските власти. Оттам идело недоволството му от утрешния му най-голям сътрудник. Но че това недоволство — заключава всé пак Мих. Димитров — не е било от ха-

От друга страна, и сам Ботев разкрива техните отношения още от самото им начало като много близки и дружески, отношения на тясно сътрудничество,

Ботев продължава да работи във в. «Свобода» до последния брой на вестника, а след това и във в. «Независимост», който замества «Свобода». Неговото сътрудничество не спира и след като става учител в българското училище в Букурещ през 1874 г. «Ако и да беше постъпил учител — съобщава Киро Тулешков, — но той постоянно работеше на Каравелов.»[7] Известно време преди спирането на «Независимост» (последният брой излиза на 12 октомври 1874 г.) Каравелов предлага на Ботев да поеме редактирането и издаването на вестника, но поетът революционер не се нагърбва с тази задача. Неговият отказ е израз на «надеждата, че Каравелов все пак ще продължи редактирането на «Независимост» и българският народ няма да се лиши от такава висока и авторитетна трибуна, каквато бе станал вече този вестник»[8]. Освен тези съображения Ботев е имал и други съображения, които го възпират да поеме издаването на «Независимост». За тях той говори откровено в писмото си до Ив. Драсов от 22 септември 1874 г. «Питаш ме, решил ли съм да взема изданието на в. «Независимост» или се боя. Какво да ти пиша! Аз се, байна вата, боя, защото е неприятно нещо да спи човек по воденичите и да мисли, че това прави за отечеството си. А аз съм изпитвал тая неприятност. . . Но ти ще да кажеш, че в такива случаи човек не трябва нищо да жалее. Добре. Нека ме обвини някой в користолюбие и нека каже, че аз не съм презрял даже и това, с което съм можал да бъда ми го по-полезен на отечеството си. Самоволната сиромашия уби и таланта ми, и живота ми, и родителите ми. А каква полза аз принесох на отечеството си? Никаква. Наистина най голямата добродетел в света е любовта към отечеството, но какво да правиш, когато са малцина онези хора, които да разбират, че тая добродетел естествено е основана на другата — на любовта към ближния?. . .» И като загатва за условията, при които работи, Ботев добавя: «Това съм изпитвал и затова се боя да оставя училището и да взема вестника. Но между думите: *боя се* и *не щи* има голяма разлика, затова пиши ми и посъветвай ме какво да правя. При мене са и двамата ми братя, за които няма кой други да се погрижи освен мене. . .»[9]

рактер да не бъде преодоляно, се вижда от по-нататъшните отношения между Ботев и Каравелов.» (Христо Ботев, С., 1948, стр. 84—85)

[7] К. ТУЛЕШКОВ, Животоописанието на Христо Ботева, стр. 39

[8] МИХ. ДИМИТРОВ, По-главни моменти из живота на Ботева. Христо Ботев, Съчинения, т. I, С., 1945, стр. 19.

[9] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 488

Годишъ I. Цариградъ 10 Юний 1871 Бр

ДУМА
ЗА БЪЛГАРСКИТЕ ЕМИГРАНТИ

Истината-та е свята. Свободъ-та е ...

НАШИТЕ ПРОГРАМИ

ПОДЛИСТНИКЪ.
Разговори съ дѣца-та.

(отъ Ѓ-ри).

I

Ако ... — ...

...

...

...

◁ 18 В. «ДУМА НА БЪЛГАРСКИТЕ ЕМИГРАНТИ»
19 ХАНЪТ НА БРАТЯ ЧАПЪРОВИ В БРАИЛА

20 ЛЮБЕН КАРАВЕЛОВ
21 ВАСИЛ ЛЕВСКИ ▷

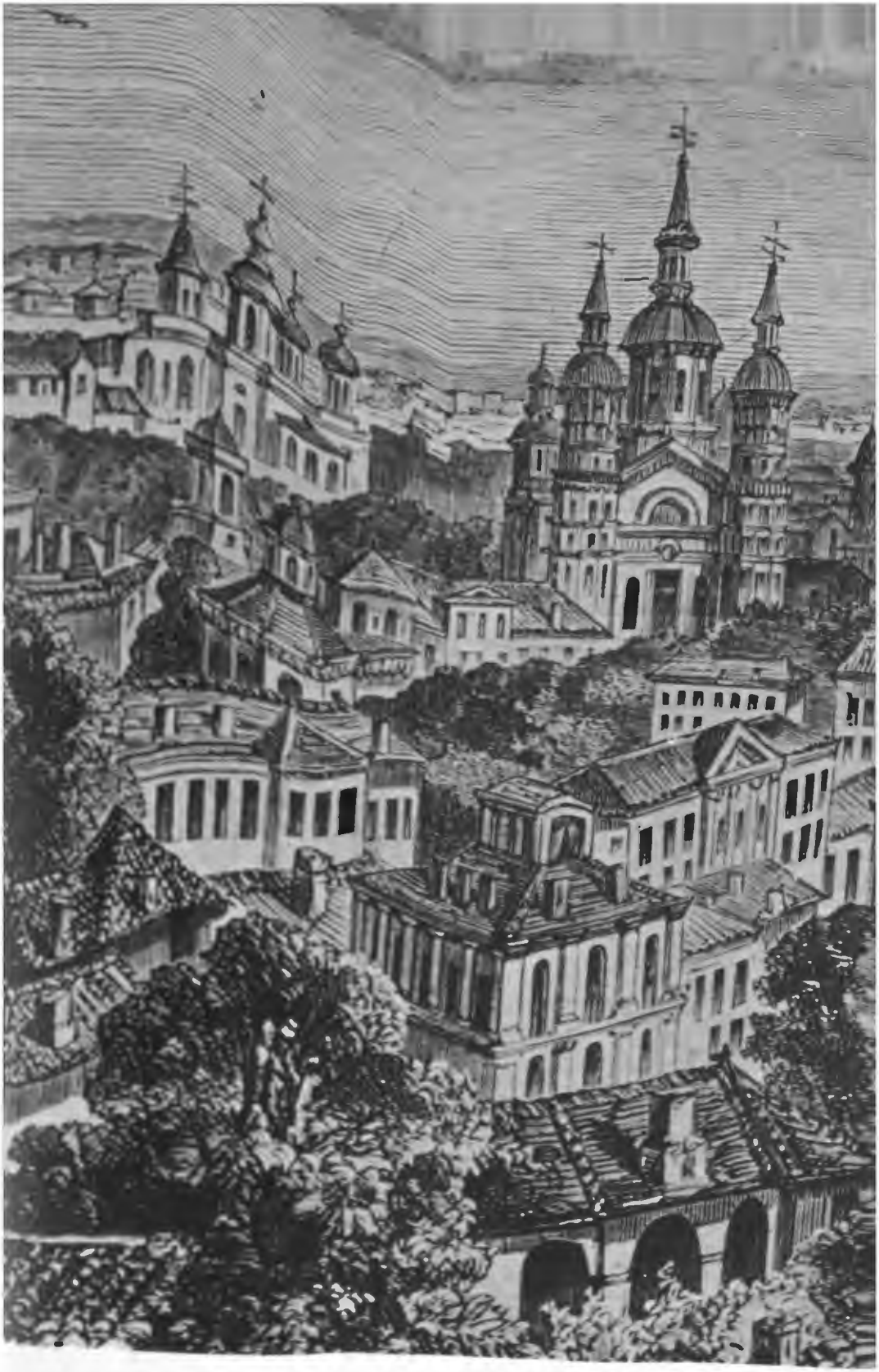

ГОДИНА I БУКУРЕШЪ, 10 МАЙИ 1877. КРОЙ

БУДИНИКЪ

ВѢСТНИКЪ САТИРИЧЕСКЪ И ЮМОРИСТИЧЕСКЪ

БУКУРЕШЪ, 9 Маи.

Уважението към Каравелов и съзнанието, че те заедно служат на едно велико дело, изпълват Ботев с готовност да се подчини на своя по-голям събрат. Поетът-революционер носи търпеливо зависимото си положение на Каравелов сътрудник. Едва към края на това сътрудничество, малко преди спирането на «Независимост», в споменатото вече писмо до Ив. Драсов от 22 септември 1874 г. Ботев за пръв път дава известен израз на недоволството си от своето положение: «У нас е така: останеш [ли] без парче хляб, то ти си слуга, а станеш ли слуга, то ти си роб и тебе се не дава да работиш нищо човешко, нищо самостоятелно. Ти трябва даже нищо да не знаеш. Това съм аз изпитвал. . .» Но веднага след горчивината на тази и повед той добавя: «Каравелову не пиши, че съм се оплаквал от съдбата си. Той не може да ми помогне, защото и той е като мене »[10]

И в тоя случай Ботев не изневерява на благородството на своя характер и запазва добрите си чувства към Каравелов. Той не вини приятеля си, а тежките условия, които поставят и двамата в еднакво положение.

Известни сведения за условията, при които живее Ботев по това време, дава М. Греков, гост на Каравелов за няколко дни. В дома на Каравелов Ботев бил «свой човек». Той бил на храна у семейството и на обед при добро разположение Каравелов го подканял да изпее някоя «старовремска песен», на което поетът не забавял да се отзове. Ботев спял на тавана на печатницата в една твърде незавидна обстановка, която Греков описва подробно. «Поразен» от мизерните условия на неговата «спалня», прекарал една нощ на твърдото «като камък» легло, Греков упреква Ботев, че със своята «култура и талант. . . се е осъдил на подобен живот. Той ми отговори лаконически: «Нищо, уча се, приготовлявам се за това, що може ме срещна на Стара планина в България.»[11] Ботев работел при Каравелов според К. Тулешков «само за една прехрана, т. е. без да има ни най-малка плата или пък друга помощ [12]. Несъмнено «безпаричието също е допринасяло за тежкия живот на поета, а не само личната му рахметовска етика [13].

От друга страна, Ботев се оплакал на Греков, че Каравелов се отнасял «жестоко» с него. «Не ми дава бял ден да видя. . . Дал

---

[10] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения т. I, С., 1971, стр. 488.

[11] Като узнал къде е спал Грек в, Каравелов нарекъл Ботевата спалня «нещо класическо, що заслужава да се опише от вещо перо», и добавил: «Изпърво Ботев сгреше в библиотеката, ала зимъска стана студено. . . и той си избра това място. Никой му не бърка да избере друго място или да мине пак в библиотеката, сега е вече топло.» (Пос. спомени, стр. 238.)

[12] К. ТУЛЕШКОВ, Животоописанието на Христо Ботйова, стр. 39.

[13] ЦИХ. ДИМИТРОВ, Христо Ботев, С., 1948, стр. 86.

ми е в заем пари и иска душата ми да изкара! Като рекъл: «Работи, работи, печатницата губи. . .»[14] Това твърдение на мемоариста едва ли предава точно мисълта на поета. Най-добре той сам е изразил мислите и чувствата си по този повод в посоченото вече писмо до Ив. Драсов.

Когато Каравелов решава да преустанови издаването на «Независимост», Ботев, след като изтъква, «че в днешните времена е много по-уместна една жива дума, нежели след време цели томове дипломатически и философически разсъждания», пише в последния брой на вестника: «Ако продължите изданието на «Независимост», то аз се обязвам да бъда, както и досега, един от най-големите помощници във вашето свещено дело.»[15] С този призив Ботев цели да укрепи волята на Каравелов да продължи своето «свещено дело». Заедно с високата оценка, която поетът революционер дава на Каравеловата дейност, отправеният призив има и по широко значение. Ботев подчертава, че той е бил «един от най-големите помощници» на Каравелов в усилията му да утвърди органа на националната революция. Това твърдение, прието безрезервно от Каравелов, на свой ред иде да потвърди, че още от самото начало на тяхното сътрудничество и до последния брой на вестника двамата дейци са работели дружно и във взаимно разбирателство. «Аз го имах като брат по дела и по помишления [16] — пише Ботев по-късно, когато в отношенията им настъпва значителна промяна. Най-сетне младият поет определя не само своето действително място на сътрудник, но изтъква и значението на Каравелов, който е осъществявал основната линия на своите вестници, останали непроменени по дух, характер и форма и след продължителната работа на Ботев в тях. Сътрудничеството на двамата публицисти се осъществява при ръководната роля на Каравелов. То е било много тясно, често пъти с характер на съредакторска работа и поради това разграничаването на авторското им дело става трудно и в много случаи е невъзможно.

Голяма част от материалите, поместени в «Свобода» и «Независ

---

[14] М. ГРЕКОВ, Как ние освобождавахме България. — ЦДИА, ф. 250, оп. 1, арх. ед. 25, стр. 236—237. Трябва да отбележим, че Греков никъде не съобщава за търкания между двамата дейци, които «понякога достигали до явни кавги», както твърди МИХ. ДИМИТРОВ. (Христо Ботев, С., 1948, стр. 87.)

Първите две части от архива на М. Греков са подготвени за печат от Стр. Димитров и Б. Матеев. (Вж. за този архив БОРИС МАТЕЕВ, Архивният фонд на Михаил Греков, — Известия на научния архив при Българска академия на науките, кн. III, 1966, стр. 75—86.) Спомените бяха издадени от ХР. ЙОНКОВ— Михаил Греков, Спомени, С., 1971, стр. 333.

[15] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. II, С., 1971, стр. 453, 456.

[16] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 493. Писмо до Ив. Драсов от 16 март 1875 г.

симост», са редактирани от Каравелов. Той ги е обработвал стилно и е вмъквал свои мисли и изрази. Ботев несъмнено е бил най-активният сътрудник на Каравеловите вестници. Близкото сътрудничество между двамата естествено предполага взаимни литературни влияния. За тези влияния са изказвани досега противоположни мнения. Не ще се спираме на неправилния възглед, че «в процеса на работата си при Каравелов Ботйов усвоява напълно стиловите особености на Каравеловия език и отсега нататък те стават общи и за двамата»[17]. Този възглед бе основателно разкритикуван, като бяха допуснати увлечения в обратната насока.[18]

Безспорно «да се установи точно литературното наследство» на Ботев във вестниците на Каравелов «е задача колкото наложителна, толкова и трудна». . . «По най-важните политически въпроси Каравелов е провеждал своите схващания, така че различието между него и Ботева не е могло да се прояви свободно. Чрез бележки, добавки и вмъкване на отделни фрази в скоби или без скоби той е успявал да ретушира много от прямолинейните изказвания на Ботева». . . «И все пак по известни въпроси са се прокрадвали различия в схващанията. . .» . . . «Не може да принадлежат на Каравелов и ония статии, в които е изтъкната революционната борба като единствено средство за решение на политическия въпрос. Просветителите в тях се третират като хора, които не знаят що правят и що говорят. Каравелов, който през него време бе решил да напусне революционното си поприще, не би могъл да говори така за просветителите, в чиито редове наскоро след туй се нареди. Така или иначе, но участието на Ботева в «Независимост» е твърде голямо и е расло с узряването на мисълта у Каравелова да се отдаде на просветна дейност.»[19]

Въз основа на тези най-общи и неубедителни съображения десет уводни статии на «Независимост» бяха приписани на Ботев и включени в неговите Събрани съчинения.[20] Почувствувал обаче

---

[17] Христо Ботев, Съчинения, под ред. на АЛ. БУРМОВ, С., 1940, стр. 646.

[18] МИХ. ДИМИТРОВ, За литературното наследство на Христо Ботев, С., 1941, стр. 58—59.

[19] МИХ. ДИМИТРОВ, предговор. — Христо Ботев, Съчинения, т. III, С., 1940, стр. 3—4. Трябва да се изтъкне, че на Мих. Димитров принадлежи първият опит за установяване авторското участие на Ботев в «Свобода» и «Независимост». Първите биографи посочват твърде общо участието на Ботев в Каравеловите вестници. «Но при всичкото това — бележи К. ТУЛЕШКОВ — Ботев трябваше да държи коректурите на в. «Независимост» и да преписва дописките.» (Животоописанието на Христо Ботйова, стр. 38.) ЗАХ. СТОЯНОВ почти повтаря това съобщение: «Коректурите и поправянието на дописките, които идели за «Независимост», се вършели от него.» (Христо Ботйов, Русе, 1888, стр. 205.)

[20] ХРИСТО БОТЕВ, Съчинения, т. III, С., 1940, стр. 28—73. В бележките към някои от тези статии МИХ. ДИМИТРОВ се опитва несполучливо да обоснове Ботево-

сам, че посочените аргументи не са убедителни и че Ботевото авторство е твърде съмнително, редакторът на Ботевите съчинения се отказа мълчаливо от поддържаната теза, като в последното свое издание на съчиненията на Ботев включи само една от тези статии.[21]

При определяне на Ботевите дописки, поместени в «Свобода» и «Независимост», същият автор тръгна от редакционната бележка към една дописка от Пловдив,[22] която загатва за известно разпределение на работата между главния редактор и неговия помощник: «Ние не отговаряме а тая дописка, както не отговаряме за всяка друга освен за цариградските» — отбелязва Каравелов. «Следователно — заключава именитият ботевовед и редактор на Ботевите съчинения — за дописките, които идат от градовете Русе, Пловдив, Търново и т. н., отговаря друго лице. Това лице е Ботев.»[23] В изданието на Ботевите съчинения от 1940 г. редакторът включва шестдесет и пет дописки: от «Свобода» (1872 г.) — седем, от «Независимост» (1873 г.) — осемнадесет и от «Независимост» (1874 г.) — четиридесет. В следващите издания на Ботевите съчинения към тези дописки той добавя още четири — от Браила и Галац три дописки, поместени в «Свобода» през 1870 г., и една от Браила — в «Независимост» през 1874 г.[24]

По-голямата част от дописките, приписвани на Ботев, са от Русчук (Русе) — четиридесет, пет са от Пловдив, по две от Плевен, Галац, Търново и Браила, три от София, по една от Болград, Българско Сливово, Никопол, Ловеч, Варна, Виена, Одеса и шест от

то авторство (стр. 565, 566). Т. й включва същите ста ии и в следващото свое издание на Съчиненията на Христо Ботев, т. I, С., 1945, стр. 241—295; също: Съчинения на Христо Ботев, т. I, С., 1950, стр. 302—357.

[21] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. II, С., 1958, стр. 79—84.

[22] В. «Свобода», III, бр. 1 от 2. VII. 1872

[23] МИХ. ДИМИТРОВ. Към въпроса за литературното наследство на Христо Ботев. — Христо Ботев, Съчинения, т. I, С., 1940, стр. 169

[24] За Ботевото авторство на първите три дописки от 1870 г. вж. Н. ТРАЙКОВ, Ботев и Българското книжовно дружество. — Христо Ботев, Сборник по случай сто години от рождението му, С., 1949, стр. 313.

В изданието на Ботевите съчинения под редакцията на АЛ. БУРМОВ, т. I, 1948 не е поместено нищо от «неподписаните Ботеви работи във вестниците на Каравелова «Свобода» и «Независимост», каквито несъмнено има много». (Пос. съч., стр. 283.) Бурмов твърди, че не разполагал в момента с Каравеловите вестници, за да даде «точен и свърши текст», а освен това тази липса на двата вестника му попречила да направи «основно сравнение между идейните изказвания на Ботева и Каравелова, от една страна, и техния стил и език — от друга, с оглед към едно окончателно решение на въпроса за Ботевото авторство на някои работи в Каравеловите вестници и по-специално на фейлетоните «Знаеш ли ти кои сме?». . . (Пак там, стр. 284.)

Цариград.[25] От цариградските дописки само последната безспорно принадлежи на Ботев.

Без да влизаме в по-големи подробности, трябва да признаем, че съвременната литературно-историческа наука не би трябвало да се задоволи с доводите за авторството «на редица дописки и други публицистични материали в «Свобода» и «Независимост».[26]

Значителни усилия се положиха да се разграничи авторството на двамата писатели и върху фейлетоните от поредицата «Знаеш ли ти кои сме?»

Внимателният анализ показва, че голямата част от тези фейлетони принадлежи на Л. Каравелов, а една малка част е дело на Хр. Ботев. Един от първите биографи на Каравелов забеляза, че някои от фейлетоните «Знаеш ли ти кои сме?» носят характерните особености на Ботевото перо и съобщи, че ще издаде «Знаеш ли ти кон сме? в отделен том, озаглавен «Памфлети», където «трудовете» на двамата автори ще бъдат строго разграничени». Според него «отделът «Знаеш ли ти кои сме?» . . . е воден едновременно от Л. Каравелов и от Хр. Ботйов .[27] Но намерението му да разграничи авторите на фейлетоните остана неосъществено. Другаде същият автор твърди, че «. . . отделът «Знаеш ли ти кои сме?», започнат от Любен Каравелов, последователно е отстъпен на Ботьова и че памфлетните статии в този отдел, в които са засегнати всички злободневни въпроси на времето, подготвиха Ботьова към неговия хумор

---

[25] В случая МИХ. ДИМИТРОВ е изневерил на възприетия от него критерий, според който би трябвало всички цариградски дописки да са Каравелови.

[26] Л. КАРАВЕЛОВ, Събрани съчинения, т. 9, С., 1968, стр. 561. За статиите, приписвани на Ботев, вж. Л. Каравелов, Събрани съчинения, т. 7, С., 1967, стр. 646—648. В бележките към т. 7 и т. 9 редакторите разглеждат историята на въпроса. Според тях «Любен Каравелов е писал сам уводните статии в своите вестници. Изграден, ярък публицист, със свои категорични идейно-политически възгледи и програма, с авторитета на признат ръководител и идеолог на БРЦК и на главен редактор на печатния му орган, той е смятал за свое право писането на уводните статии в «Свобода» и «Независимост». . . Несъмнено «възможно е понякога, възпрепятствуван от изключителни обстоятелства, Каравелов да се е обръщал към Ботев». Но «докато не се изследва сериозно и всестранно публицистиката на редакторите на «Свобода» и «Знаме», включването към Ботевото книжовно наследство на уводни статии от Каравеловите вестници ще бъде необосновано». В «писането и обработването на многобройните дописки» Ботевото участие е било «вероятно най-енергично». (Пак там, т. 7, С., 1967, стр. 648.) Но то все още не е точно установено. (Пак там, т. 9, С., 1968, стр. 560 и 561.)

[27] ИВ. Г. КЛИНЧАРОВ, Любен Каравелов — биография, С., 1925, Приложение, стр. 245.

и сатира. . .»[28] И той посочва като Ботеви пет фейлетона,[29] без обаче да привежда нито едно убедително доказателство в подкрепа на своите твърдения.

Първият опит за по-цялостно разрешаване на въпроса за авторството на фейлетоните бе направен значително по-късно.[30] Христо Ботев бе посочен за автор на четиринадесет фейлетона.[31]

По-късно бе изразено предположението, че «има налице данни, които говорят за още по-широко участие на Ботев в написването на фейлетонните «Знаеш ли ти кои сме?». . .», но това подхвърляне остана недоказано.[32]

През последните години на фейлетоните «Знаеш ли ти кои сме?» бяха посветени няколко проучвания.[33]

---

[28] ИВ. Г. КЛИНЧАРОВ. Ми ифик и а с пр изведенията на Хр Ботйов, С., 1925, стр. 8 9.

[29] «Всичкото това било само един сън» (в. «Свобода», II, бр 31 и 32 от 15 I и 22. I. 1872), «Аз би желал да съм в Ц игpад» (в «Свобод », II, бр 7 и 38 от 26. II. и 4 III. 1872), «Вие би т я вал а хвалите П ра и П вла» (в «Незави симост», III, бр 34 от 12 V 187), «В Бол р д е е случило още ед о велико и знаменито чудо» (в «Неави имост», IV бр 42 от 3 VIII 1874) и «Благодари телни адреси» (в. «Незави имост», IV, бр 43 от 10 VIII 1874). Заглавията на фейлетоните даваме навсякъде по послед ото изда не на Събра ите съчине ния на Л. Каравелов, т. V, С , 1966.

[30] МИХ. ДИМИТРОВ, Към въ р а за литературното наследство на Христо Ботев. — Христо Ботев, Съчи ия, т. I, С , 1940, стр. 170 171; вж също бележките към т. II, С , 1940, стр 327 7.

[31] Фейлетоните «Аз би желал да съм в Цариград . .» (до звездичката — в «Свобода», II, бр. 37 от 26 II.1872), « еи ли ти к и см ?» (в. «Н зави имост», III, бр. 24 от 3 III 1873, бр. 27 от 24 III 1873 и бр 29 от 7 IV 1873), «Же ските ма а стири са станали публични къщ » (в «Незави имост», IV, бр. 16 от 2 II.1874). «Да п говорим за духовните айгъри» (в «Незави имост», IV бр 17 от 9 II 1874). «Да се замисли отново за бъдещет на на ето дух ве ство» (в «Независимост» IV, бр. 18 от 16 II.1874, «Стара пла и а родила ми ка» (в. «Независим », IV, бр. 20 от 2 III.1874), «България има и бръснати мустаки, и космополити, и гръцки оратори» (в. «Неави имост», IV, бр. 24 от 30 III 1874), «З аеш ли ти к и сме?» (в. «Независимост», III, бр. 38 от 9 VI 1873, и IV, бр. 25 от 6 IV 1874). Кому още би трябвало да се д де мал хрян?» (в «Незави имост», IV, бр. 26 от 13 IV.1874), «Браво, г. Найден в» (в. «Незави имост», IV, бр 39 от 13 VII. 1874) и «Благ дарителни адреси» (в. «Независимост», IV, бр. 43 от 10 VIII. 1874).

[32] АЛ. БУРМОВ, Предговор. — «Знаеш ли ти к и сме?», С , 1948, стр. 4

[33] М. АРНАУДОВ, Към въпр а за неустан веното литературно наследство на Христо Бот в. — Известия на Института за бъл арска литература, кн. VII, С , 1958, стр. 233—266; М. АРНАУДОВ, Любен Каравел в, С., 1964, стр. 622—646; ЦВ. УНДЖИЕВА, Към въпроса за авторството на фейлетоните «Знаеш ли ти кои сме?» (Кои фейлетони е писал Л. Каравелов?). — Известия на Института за българска литература, кн. VIII, С., 1959, стр. 93—160; СТ. ТАРИНСКА, Каравеловият фейлетон и рубриката «Знаеш ли ти кои сме?» — Сб. «Изследвания и статии за Любен Каравелов», С., 1963, стр. 203—218.

Според първото изследване[34] Ботев е автор на осем фейлетона.[35] Седемте от тях бяха за пръв път включени в Ботевото фейлетонно наследство. Към тези седем бе прибавен фейлетонът «Онази нощ аз сънувах Митхад паша».[36] Въпреки различния доказателствен материал и метод на работа и последвалите две изследвания дават подобни резултати.[37] Независимо един от друг двамата автори приемат, че пет от фейлетоните, вече причислени към Ботевото наследство, са негово дело[38] и прибавят към тях фейлетона «Онази нощ аз сънувах Митхад паша». Единодушно те отхвърлят Ботевото авторство на фейлетоните «България има и бръснати мустаки, и космополити, и гръцки оратори. . .» и «Браво, г. Найденов».[39] До различни изводи посочените автори стигат за пет фейлетона.[40] Някои различия в оценките произтичат от едно по общо и принципно разногласие: повечето изследователи приемат, че има фейлетони така основно редактирани от Каравелов, щото Ботев и Каравелов се изявяват като техни съавтори, че в някои фейлетони наред с характерните особености на Ботевото перо личи и активната намеса на Л. Каравелов, че е възможно някои фейлетони да са започнати от Ботев, а завършени от Каравелов. Само един автор отхвърля всяко предположение за съвместна работа при възникването на фейлетоните и

---

[34] М. АРНАУДОВ, Към въпроса за неустановеното литературно наследство на Христо Ботев. — Известия на Института за българска литература, кн. VII, С., 1958, стр. 242—263.

[35] Фейлетоните «Защо ли ти кой сме?» (в. «Независимост», III, бр. 24 от 3.III.1873, бр. 27 от 24.III.1873 и бр. 29 от 7.IV.1873), «Онази нощ аз сънувах Митхад паша» (в. «Независимост», III, бр. 30 от 14.IV.1873), «Знаеш ли ти кой сме?» (в. «Независимост», III, бр. 38 от 9.VI.1873; IV, бр. 25 от 6.IV.1874), «Да се замислим отново за бъдещето на нашето духовенство» (в. «Независимост», IV, бр. 18 от 16.II.1874), «К му още би трябвало да се даде малко хрян?» (в. «Независимост», IV, бр. 26 от 13.IV.1874).

[36] В. «Независимост», III, бр. 30 от 14.IV.1873.

[37] ЦВ. УНДЖИЕВА, К м въпроса за авторството на фейлетоните «Знаеш ли ти кой сме?». — Известия на Института за българска литература, кн. VIII, 1959, стр. 148—154.

[38] «Защо ли ти кой сме?» (в. «Независимост», III, бр. 24 от 3.III.1873, бр. 27 от 24.III.1873, бр. 29 от 7.IV.1873, бр. 38 от 9.VI.1873, IV, бр. 25 от 6.IV.1874).

[39] В. «Независимост», IV, бр. 24 от 30.III.1874 и бр. 39 от 13.VII.1874.

[40] «Сара планинска мицка» и «Благодарителни адреси» (в. «Независимост», IV, бр. 20 от 2.III и бр. 43 от 10.VIII.1874) според М. Арнаудов са от Л. Каравелов, а според Мих. Димитров и Цв. Унджиева — от Ботев; «Женските манастири са станали публични къщи» и «Да поговорим за духовните айгъри» (в. «Независимост», IV, бр. 16 от 2.II и бр. 17 от 9.II.1874) според Арнаудов са от Каравелов, според Мих. Димитров — от Ботев, а Унджиева допуска съавторство; «Да се замислим отново за бъдещето на нашето духовенство» (в. «Независимост», IV, бр. 18 от 16.II.1874) Мих. Димитров и М. Арнаудов считат, че е от Ботев, Цв. Унджиева и тук допуска съавторство.

е убеден, че всеки от двамата фейлетонисти е писал съвсем самостоятелно.[41]

И така тримата изследователи, които подробно са се занимавали с авторството на «Знаеш ли ти кои сме?», единодушно приемат за Ботеви пет фейлетона. По-късно обаче Ботевото авторство на един от тези фейлетони бе оспорено и бе направен опит да се докаже, че негов автор е Каравелов.[42]

Противоположните преценки още веднаж показват, че въпросът за Ботевото участие в «Знаеш ли ти кои сме?» не е окончателно решен, но вече е установено, че то не е голямо. Значителната част от фейлетоните можем с положителност да отнесем към наследството на Каравелов.[43]

Няколкото фейлетона от рубриката «Знаеш ли ти кои сме?», които са приети за Ботеви или върху чието авторство се спори, не могат да изменят представата както за Каравеловото, така и за Ботевото дело на фейлетонисти. Въпреки че са измежду най хубавите фейлетонни творби, поместени под този общ наслов, те все пак не достигат художественото ниво на Ботевите фейлетони и не могат да изменят общата характеристика на Ботевия фейлетон.

В бр. 19 на в. «Независимост» от 23 февруари 1874 г. е публикувано стихотворението «Болградска химна», приемано от повечето автори за Ботева творба.[44] «Болградска химна» е пародийно стихотворе-

---

[41] М. АРНАУДОВ, Към въпроса за неустановеното литературно наследство на Христо Ботев. — Известия на Института за българска литература, кн. VII, С., 1958, стр. 239.

[42] СТ. ТАРИНСКА, Прозата на Христо Ботев, С., 1966, стр. 128—142. Фейлетонът «Всичките народи ще изпровалят на Виенската изложба по някое чудо».

[43] По-подробно за Каравеловото фейлетонно наследство вж. ЦВ. УНДЖИЕВА, Любен Каравелов, С., 1968, стр. 110—157.

[44] МИХ. ДИМИТРОВ помества «Болградска химна» в редактираните от него Събрани съчинения на Христо Ботев (т. 1, С., 1971, стр. 227 2 1, 614), като се позовава на писмо VII от фейлетона «Послание от небето», където са цитирани «Химните на болградските конекрадци», и на бележка а под ли ия в «Независимост», поместена след публикацията на стихотворението, в к ято редакцията пише, че не отговаря за химната. Същото становище застъпва и Г. БАКАЛОВ. (Христо Ботев, 1934, стр. 138.) ИВ. БУРИН след Мих. Димитров и Г. Бакалов убедено твърди, че в «Болградска химна» «се чувствува тънкият познавач и голям поклонник на народната песен», че «Ботев е пърпият създател на пародията като хумористичен вид». Бурин отива твърде далеч, като сравнява «Болградска химна» с «На прощаване» — по «общия вид, разпол женне, звучене» на поемите. (Народната песен — учителка на Ботев и в областта на хумора. — Сп. «Читалище», XXVII, 1948, кн. 4, стр. 270—271, 273; същ : ИВ. БУРИН, Ботев и народният поетичен гений, 1954, стр. 146—151.) АЛ. БУРМОВ помества «Болградска химна» като съмнителна Ботева творба в края на бележките към:

ние, написано в народнопесенен стил — остра сатира срещу болградските управници и нрави. Болградските «герои» са многократно осмивани в «Независимсст» и особено във фейлетонната рубрика «Знаеш ли ти кои сме?» Те са обект и на Ботевата сатира във фейлетоните и дописките му. Не бива да се преувеличават качествата на «Болградска химна». Тя не издържа сравнение с Ботевите поетически творби, написани в духа на народната песен, като «На прощаване» и «Хайдути», както и със сатиричните стихотворения на Ботев. Въпреки това ние не изключваме възможността неин автор да е Ботев. Големият поет е автор и на друга подобна сатирично-подражателна творба — «Песен за букурещките български ергени», публикувана в «Будилник». Още по-близка до «Болградска химна» е «Българска народна песен», поместена в «Тъпан». Но дори окончателно да се докаже Ботевото авторство на тези песни, те ще си останат подражателни сатири-шеги, които нямат голямо значение за творческия път на поета. Преувеличаването на тяхната роля и място са неоправдани.

Едновременно с участието си във в. «Независнмост» Ботев започва да редактира и сатиричния в. «Будилник». Идеята за неговото издаване, както вече отбелязахме, възниква значително по-рано. На 25 декември 1871 г. в бр. 28 на в. «Свобода» излиза «обявление», от което узнаваме, че в Букурещ скоро «ще да захване да се издава юмористически (смешен), с карикатури вестник, под заглавие «Будилник».[48] Ботев осъществява тази своя идея близо година и половина по късно. На 14 април 1873 г. в бр. 30 на в. «Независимост» той съ-

---

Христо Ботев, Стихотворения, С., 1946, стр. 139—142. Наред с «Болградска химна» той публикува и няколко «стихотворни откъса» («Сентенция», «Глума»), както и песе:та «Мила Венето», публикува ги «за пълнота», като «изразява съмнението си а Ботевото им авторство». (Пак там, стр. 137—139.) «Сентенция» и «Глума» ИВ. Г. КЛИНЧАРОВ приписа на Ботев в изданените под негова редакция Съчинения на Христо Ботйов от 1924 г. (т. I, стр. 60 и 63, и от 1927 г., стр. 48 и 50, с бележки към тях на стр. 408—409). Песента «Мила Венето» е публикувана най-напред във в. «Зора» (XXVI, бр. 7536 от 23.VIII.1944), придружена с кратка пояснителна бележка: «Г-жа Олга Димитрова-Славкова при едно посещение в Калофер слушала да се пее следната неизвестна досега и непечатана песен на Хр. Ботев, посветена на Венета.» АЛ. БУРМОВ отбелязва, че «братовчедката на Ботев старата баба Христина Ботева» изпяла на Славкова тази песен. (Христо Ботев, Стихотворения, 1946, стр. 137—139.) Според ИВ. БУРИН песента «Мила Венето» е създадена «много по-късно като отражение на Ботевата личност в живия фолклор». (Ботев и народният поетичен гений, 1954, стр. 150 - 151).

[48] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 451. Обявлението е подписано с името Стефан Вълчанов, за когото не може да се каже нищо определено.

общава: «От идущата неделя ще почна да издавам в Букурещ сатирически вестник под название «Будилник», който ще излазя три пъти през месеца, веднаж с карикатури и два пъти без карикатури. Цената му ще е за година 12 франка, а за половин година 7 фр.» Адресът на вестника е печатница «Свобода», улица «V'rgului» № 33, а за администратор, до когото «спомощ'ствователите» се поканват да изпратят по-скоро имената си», е посочен К. Петрович [К. Тулешков].[46]

Обявлението носи подписа на Ботев — Х. Петков. В същия брой на «Независимост» излиза още едно съобщение без подпис, което известява «българската публика, че «Будилник» ще да се появи не по-късно от Гергьовден» и че негов редактор «ще бъде г. Христо Петков».[47]

На 1 май 1873 г. в четири страници среден формат се появява първият брой на «Будилник» — втория самостоятелен вестник на Ботев. Името «Будилник» е разкрито и в рисуваната заглавка на вестника. Биещата камбана възвестява настъпването на новия, свободен живот, олицетворен от изгряващото слънце, от обилието на светлина и от пробудилите се, изпълнени с надежда хора. Останалата половина на заглавката, мрачна и тъмна, едвам осветлена от полумесеца, символизира отиващия си свят на робството. Подплашени хора бягат един през друг, а най-отзад бяга поп, чието расо се развява в пълен безпорядък.

Под същото заглавие в Петербург, а от 1873 г. в Москва излиза руски сатиричен лист.[48] През 1865—1871 г. негов редактор бил известният художник-карикатурист Н. А. Степанов, който преди то-

---

[46] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 452. Според обявата от 1871 г. Ботев възнамерява вече никът да излиза месечно при абонамент от 10 франка. С извършената промяна той цели да направи изданието на «Будилник» по-интересно и по-достъпно за читателя. Улица «Вергулуй» се е наричала «Калараш». На нея се намира и сградата на българското училище в Букурещ. Що се отнася до К. Тулешков, неговото име не се споменава в излезлите броеве на «Будилник». «Писма, дописки, пари се изпращат до Х. Б. Петков».

[47] Тези обявления заедно със съобщението в бр. 33 от 5 май 1873 г., в което излезлият вече първи брой на «Будилник» се препоръчва на публиката, са писани вероятно от Ботев. (Вж. Христо Ботев, Съчинения, под ред. на АЛ. БУРМОВ, С., 1948, стр. 208 и 515—516.)

[48] Върху това обстоятелство обърна внимание Т. СИЛЯНОВ, който предположи, че сравнението между двата вестника ще разкрие «пътя на едно и вдъхновение от руските прогресивни среди върху Ботев». (Карикатурите на Хенрик Дембицки в «Тъпан» и «Будилник». — Христо Ботев, Сборник по случай сто години от рождението му, С., 1949, стр. 366.) Като определя мястото на «Будильник» в развитието на руската сатирична журналистика, И. Г. ЯМПОЛСКИЙ бележи: «Будильник» излиза повече от половин век, до самата революция в 1917 г. По време почти на цялото си съществуване той е едно от многото безидейни, леки хумористични списания, чиито пошъл смях и заядливост, съобразени с еснафските дребнави вкусове, не докосвали значителните явления на окръжава-

ва заедно с В. С. Курочкин ръководил в. «Искра». По това време «Будильник» бил изразител на демократическото движение от 60-те години на XIX в. и принадлежал към демократичния лагер на руската журналистика.[49]

Ботев сигурно е познавал руския сатиричен лист добре. От него вероятно е заимствувал някои страни във външното оформление на своя вестник — наименованието му и рисуваната загавка (на заглавката на руския «Будильник» също има камбана и сънливи лица на разбудени от крепък сън хора). Почти във всеки брой на петербургския сатиричен вестник има публикувани сценки, диалози («драматически фантазии», «драматически ескизи»), сатирични стихотворения, фейлетони и епиграми, анекдоти, съобщения, некролози. . . В руския «Будильник» сътрудничат най-активно Д. Минаев, Г. Жулев, А. Левитов, Л. Палмин и други. Вестникът е богато илюстриран, но стилът на карикатурите и илюстрациите е различен от стила на карикатурите в Ботевия «Будилник». Хумърът и сатирата в руския вестник отразяват съвсем друга действителност и други литературни традиции. Поради това е трудно да се открие приемствена връзка между двата вестника. Най-често срещан жанр в руския «Будильник» са сценките, жанр, който липсва в Ботевия вестник. (Интересно е, че този жанр е много характерен за в. «Тъпан .) Ботевата сатирична поезия и фейлетоните му са дълбоко самобитни — руската сатира от «Будильник» не е оказала влияние върху тях. А в областта на кратките сатирични форми поблизка до Ботев е съществуващата родна традиция — от Славейковите хумористични вестници и от в. «Тъпан».

Руският в. «Будильник», излизал дълги години, е имал големи възможности да обогатява и развива различните хумористични и сатирични жанрови форми. Но няколкото броя на Ботевия «Будилник» си остават образец за напълно оригинална сатира, неповторима по своята идейно-тематична, жанрова и стилова монолитност и по революционния устрем и сила на изобличението.

Вторият брой на «Будилник» излиза на 10 май, а третият (от който дълго време липсваше екземпляр) — на 20 май 1873 г. Зах. Стоянов твърде резервирано допуска възможността да е излязъл и четвърти брой.[50]

ща а действителност и нямали нищо общо с истинската сатира. . . Но не такъв е «Будильник» в първите години на излизането си. . .» (Из истории сатирических й журналистики 1860-х годов. «Будильник» (1865—1871). — Ученые записки ЛГУ, сер. филологических наук, вып. 17, № 158, 1952, стр. 312.)

[49] И. Г. ЯМПОЛЬСКИЙ, Из истории сатирической журналистики 1860-х год в. «Будильник» (1865—1871). — Ученые записки ЛГУ, сер. филологических наук, вып. 17, № 158, 1952, стр. 312.

[50] ЗАХ. СТОЯНОВ, Христо Ботйов, Русе, 1888, стр. 204. Като отбелязва, че

Безпаричието затруднява печатането на «Будилник» още от самото му начало, та в третия брой редакцията в стила на вестника съобщава: «Будилникът» позакъсня, но не по наша причина, а по причина на пощата и книжарницата, отдето купуваме книга. Власи! Не разбират български, та да им разправиш, че трябва да дават и те книга и марки, тъй както даваме ние вестници.» И добавя — на «юнашка» версия.[51] Известието завършва с призив към настоятелите да съобщават броя на абонатите.

Месец и половина по-късно Ботев откровено разкрива сам причините за краткотрайния живот на «Будилник»: «Мнозина ни питат защо е престанал «Будилникът». Какво да им отговаря човек? «Будилникът» е престанал затова, защото редакторът му не може да седи гладен и защото печатницата иска пари. Разбрахте ли сега? С една дума, «Будилникът» е престанал по тая съща причина, по която са преставали досега сичките български вестинци, по която ще да престане после малко време и «Не ависност» и по която ще да престават и множество наши подобни издания. Редакцията на тоя вестник не е получила от никого ни пребиена пара. На нашата българска публика не трябват вестници. Дайте ни парички. Ние съветоваме бъдещите български редактори да отварят ахчийници и да варят шкембе чорбасъ.»[52]

Вместо с програмна статия първият брой на «Будилник» излиза с фейлетон, който няма заглавие и започва с известния израз на Цицерон от речта му срещу Катилина: «O tempora, o mor !» В него Ботев ясно и категорично определя прицела на своята сатира. Уводното място и на втория брой на вестника е заето пак от фейлетон без заглавие, който започва с израза «Тая нощ сънувах. . .». Всички останали сатирични и хумористични произведения — разказ, фейлетони, стихотворения, памфлети, книжовен преглед, анекдоти, редакционни съобщения, на брой двадесет и седем, и три карикатури излизат под отделни заглавия или рубрики. В «Будилник» Ботев следва преобладаващата по онова време практика да не се подписва под своите работи. Само в третия брой той употребява три нови псевдонима: «Тодор с бялата аба», «Янесум» и «А. Ти. Лапин муха».

Интересни са и трите единствени карикатури на «Будилник». Художник на «Будилник», както и на първата годишнина на «Съ-

---

от «Будилник» са излезли четири броя, Ю. ИВАНОВ добавя: «Не можах да видя тоя вестник.» (Българският периодичен печат от възраждането му до днес, С., 1891, стр. 133.) Всички следващи автори приемат това твърдение, като изтъкват, че четвъртият брой не е открит. В по-ново време М. СТОЯНОВ също посочва четири броя, но добавя, че не е виждал брой 4. (Българска възрожденска книжнина, С., 1957, стр. 452.)

[51] В. «Будилник», бр. 3 от 20.V.1873.

[52] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 453.

пан» е полският емигрант Хенрик Дембицки (1830—1906). Приятел на Ботев и на революционерите от кръга на «младите», той е автор на около 60 реалистични илюстрации, доста литографии и карикатури. Дембицки е останал неизвестен в своето отечество. Предполага се, че е емигрирал още съвсем млад и се е оформил като художник «под влияние и на румънската художествена среда. Едно е сигурно, че той обладава солидна академична школовка. Достатъчно е да се изтъкне сигурният и точен рисунък, композиционната сръчност и склонността му към психологическа характеристика на представените лица.»[53] Дембицки пръв е отдал почит в паметни табла на Хаджи Димитър, Георги Раковски, Ангел Кънчев и др. Досега са познати само седем негови литографии със сюжети из нашата история и из живота на българските въстанически чети. Дембицки заема «своето място и в историята на румънската графика през XIX в. В единайсет литографии той е илюстрирал патриотични легенди из румънската история.» «. . . Истински оригиналният талант на Дембицки се разгръща с голяма изразна сила в неговите рисунки, в карикатурите, и тук намира пълния си простор.»[54]

Карикатурите в «Будилник» по всяка вероятност са идейно и текстово внушени от Ботев: «Османската империя отива на Виенската изложба заедно със своите щастливи поданици, т. е. с Антима IV и с Антима I ; «Виенската академия отваря очите на букурещките български професори»; «Барон фон Дрипел приглашава българските деца да придружат своите архиерен и чорбаджии и да се поучат от немците на ум и разум».[55]

Идейните позиции на Ботев определят основната насоченост на неговата сатира и хумор, които в «Будилник» се издигат на из-

---

[53] Т. СИЛЯНОВСКА-ДИМИТРОВА, Карикатурите на Хенрик Дембицки в «Тъпан» и «Будилник». — Христо Ботев, Сборник по случай сто години от рождението му, С., 1949, стр. 323, 324.

[54] Пак там, стр. 324. В следващите си проучвания, публикувани в Румъния и Полша, Т. Силяновска установи, че творческото дело на Дембицки е много голямо и възлиза на около 800 карикатури в румънския прогресивен печат. (Pe urmele lui B tev şi Dembitzki în Republica populară română, — Studii de istorie şi filosofie, IV, Anul 2,Bucureşti,1949,p.90—104; Hipolit Dembicki,Artysta polski bojownikiem o democracjç w Rumunii i Bułgarii, — Przegląd artystyczny, Warszawa, 1950, No. 1—2,p.13—16; вж. и AMELIA PAVEL, Aspecte ale caricaturii politice romîneşti, în secul al XIX-lea, — Studii şi cercetări de istoria artei, 3—4, Bucureşti, 1955, p. 181—190.)

[55] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 544—546. Анализът на тия карикатури според Т. СИЛЯНОВСКА показва, че «илюстраторът на Ботевата сатира е запознат в подробности не само с българската борческа действителност, но и с най-интимните мисли на Ботева и че той работи под непосредствена негова диктовка». (Карикатурите на Хенрик Дембицки в «Тъпан» и «Будилник». — Христо Ботев, Сборник по случай сто години от рождението му, С., 1949, стр. 365)

ключителна висота. Стрелите на Ботевата сатира, сурова и безпощадна, са насочени към пълно отрицание на еволюционизма като идеология на просветителите, които не могат да проумеят повелите на историческия момент и чрез литературата, печата и просветата приспиват народното съзнание и отслабват борческата воля на поробените маси.

Унищожително е жилото на Ботевата сатира, отправено срещу чорбаджиите и зараждащата се българска буржоазия, туркофили и реакционери — «все и вся дебелокожа породица чорбаджийска»[56], които крепят робския хомот, за да запазят привилегированото си положение.

Сатирата на Хр. Ботев бичува на широк фронт — личности, факти и събития. Големият сатирик създава галерия от отрицателни образи: лъжепатриоти, попове фарисеи, ренегати на революционното движение, неспособни литератори, бездарни поети, тъпи и невежи учители — «сички труженици в полето на глупостта» и «сички нищи духом и богати глупостию».[57]

Основната насоченост на «Будилник» е ясно изразена. Сатиричният вестник воюва открито срещу феодалното господство на поробителя и неговите крепители у нас и в чужбина. Ботев сочи в своя вестник един-единствен път — пътя на безпощадната революционна борба за свобода, пътя на народната революция, чийто вдъхновен орган е «Будилник».

Излезлите три броя на вестника поразяват не само с богатото си идейно съдържание, политическа острота, актуалност и революционнодемократичен патос, но и със своето голямо жанрово и стилово разнообразие. Всички материали, публикувани в «Будилник», имат хумористично-сатиричен характер. Представени са с ярки образци както сатиричната поезия, така и хумористично-сатиричната проза. Наред със забележителните лирически творби «Патриот» и «Гергьовден» Ботев помества в своето забавно подражание на хумористичните народни песни «Песен за букурещките български ергени» — весела пародия, чието политическо жило се съдържа в бележката в проза към нея;[58] помества и прочутото си сатирично стихотворение «Защо не съм?. . .» — интересно съчетани остроумни

---

[56] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 198.

[57] Пак там.

[58] ИВ. БУРИН твърди, че в «Песни за букурещките български ергени» Ботев «не е надминал, дори не е достигнал народната песен—своята учителка». (Народната песен — учителка на Ботев и в областта на хумора. — Сп. «Читалище», 27, бр. 4, 1948—1949.) Не трябва да се забравя, че в «Песен за букурещките български ергени» Ботев си е поставил скромната задача да напише *подражателна* пародийна творба.

литературни епиграми, обединени в цялостна поетична творба; помества и своите «Епитафии» — афористични поетически миниатюри, изпълнени със саркастична подигравка и жлъчна ирония.

От сатиричната проза фейлетонният жанр е представен най-цялостно в «Будилник». Четирите фейлетона — «О, tempora! O, mores!» «Долапът», «Хайде на изложбата!» и «Тая нощ сънувах. . .» — характеризират своя автор като напълно изграден майстор на този толкова труден жанр. Фейлетоните от «Будилник» заемат достойно своето място между най-хубавото, създадено в българската литература. Някои от тях бележат върхове в Ботевия творчески път. Те дават представа и за вътрешновидовото богатство на Ботевия фейлетон, и за стиловите нюанси в него.

В «Будилник» големият сатирик публикува и своя единствен хумористичен разказ — «Това ви чака!».

Наред с тези по-големи, с ясна жанрова определеност творби Ботев помества в своя вестник и литературнокритически бележки «Книжевност», една «Дописка», великолепните си миниатюри «Гатанки» и «Съновник» и няколко кратки хуморески, обединени от заглавията, които авторът им поставя, в забавен цикъл — «Подслушано», «Видено , «Казано . . . Още две сатири в «Будилник» се възприемат като малък цикъл: «Фабрика за попове» и «Калъп за учители» — свързват ги не толкова еднотипните заглавия, колкото техните теми и сатиричните средства, с които са разработени. «Фабрика за попове» и «Калъп за учители» по замисъл и осъществяване се приближават до фейлетонното отразяване на действителността, без все пак да достигат жанровата определеност и специфика на фейлетонната творба. Също много близки до фейлетонния жанр са трите сатирични бележки или дописки, публикувани последователно в бр. 3 на «Будилник»: «Важно нещо» с подпис «Тодор с Бялата Аба», «Революция в Крайова», подписана «А. Т. Лапни-Муха», и «Обрезание на жените», подписано с «Янесум». Първите две бележки са свързани с актуални събития в румънската столица — събрание в българската букурещка капела по случай празнуването на 11 май и конкретните прояви на отделни лица сред българската емиграция. Злободневни, с остро сатирично жило и богата образност, тези сатири не достигат широтата на политически обобщения и цялостната структурна изваяност на Ботевите фейлетони. Най-близка до фейлетонния жанр е третата сатира, «Обрезание на жените» — изобличение на турската асимилаторска политика и преди всичко на българите, които, скритн зад лозунга «Просвещение!», съдействуват на тази политика, като помагат за турцизирането на българските училища или превеждат турските закони.[59]

[59] «Едно подробно сравнително изследване — пише ИЛ. КОНЕВ — на румънския

«Будилник», както и «Дума на българските емигранти», се отличава със своето вътрешно единство и целенасоченост. Читателят добива особеното чувство, че всяка отделна творба независимо от жанровите и стиловите различия прелива в следващата, че всеки отделен брой на вестника е една самостоятелна и завършена художествена цялост.

Ботев създава злободневен политически сатиричен вестник — безпощаден бич и неуморен будител, вестник — трибун на революцията.

Турската империя загнива. Националният поробител и вътрешните врагове — реакционното чорбаджийство и духовенство — изцеждат жизнените сили на народа. Продажната интелигенция заема не последно място между народните врагове. Страшна е пасивността на народа. Тези няколко проблема изпълват страниците на първия брой на вестника. Фейлетоните «O,tempora!O,mores!», «Долапът», «Хайде на изложбата!» по своя идеен смисъл са тясно свързани със стихотворението «Гергьовден», с литературнокритическите бележки «Книжевност». . . Фейлетонните образи естествено и органично си кореспондират с поетическите образи. Някои поетически образи, завладели съзнанието на твореца, се втъкават в прозаичните откъси.

Темата за страданията на народа, за неговата тежка участ надделява всички останали, звучи като могъщ лайтмотив в целия първи брой на вестника. С нея завършва и отделът «Книжевност»: «. . . Да лежиш на пътя, а гаргите да ти кълват очите както тебе, народе, кълве всеки, кой отде помине — и турчин, и поп, и бог и дявол.» В стихотворението «Гергьовден» четем:

. . . Жертви ли иска? Иска овчарят!
Гладното гърло, и път пиени,
както от тебе, народе, царят
иска за свойте гнусни хареми .
Лнкуй, народе! . .

Видовите и жанровите граници между отделните творби като че ли се заличават. Над всичко се налага неспокойната задъхана мисъл на твореца. Един съдбовен въпрос отправя той към читателя: какво бъдеще очаква българския народ? В трагичните месеци след разгрома на революционната организация съзнанието на поета е изпълнено с огромна тревога — за съдбата на народа, комуто апостолът на

и българския хумористичен и сатиричен печат ще посочи немалко елементи на взаимовръзки, типологическо сходство и влияние от страна на румънския периодичен печат.» (Христо Ботев и румънската литературно-обществена мисъл от 70-те години на миналия век. — Сп. «Литературна мисъл», XIV, 1970, кн. 3, стр. 15.) Конев споменава румънския хумористичен лист «Asmod u» (1871 1874), редактиран от Н. Т. Оръшану, и дава «някои примери от неголямото по обем творчество на Оръшану». (Пак там, стр. 16—18)

българската свобода В. Левски е отдал вече своя светъл живот, своя безсмъртен пример.

Тази основна мисъл, преминала през целия първи брой на «Будилник», доминира, макар и не така пряко изразена, и в следващите два броя на вестника. В тях поетът насочва своята сатира срещу лъжепатриотизма, ренегатството, просветителството и еволюционизма. Той разобличава рецептите, препоръчвани на бедния народ от неговите врагове, пътищата, които те користно му сочат, надянали лицемерна маска на учители и спасители народни. В своя «Съновник» и в повечето «Епитафии» авторът оценява почти всички букурещки и цариградски български вестници и техните редактори. Безпощадността на оценките не изключва тяхната тънка нюансировка. Към туркофилските вестници, към туркофилските настроения всред интелигенцията авторът е непримирим. Неговата сатира срещу тези български журналисти и писатели, които правят концесии на поробителя, които служат на идеите на просветителството и еволюционизма или чиито революционни позиции са непоследователни и колебливи, е унищожителна. В своите кратки хумористични форми той проявява особено пълно умението си да изрази стегнато, лаконично всяка мисъл, да се добере до смисъла на явлението чрез точна сентенция. Умението да се вникне в същността не изключва тънкия усет за детайлите. То хармонично се съчетава и с яркото образно мислене. «Сънуваш ли «Свобода» или «Независимост» — пише Ботев в «Съновника», — пази се от вода, че висяваш на въже; сънуваш ли редакторът им — ще се потиш и сред зима.» Тук Ботевата мисъл е предимно образна: ако сънуваш редактора на «Турция» — «пази се от куче», т. е. от слуга и пазач на поробителя; ако сънуваш Мънзов, редактора на «Тъпан» — «умивай си саханите» — намек, че Мънзов е изневерил на революционната идеология, като се е свързал със старите, и е готов да бликне саханите на тези, на които служи. . .; редакторът на в. «Отечество» — П. Кисимов, е също бивш революционер, който сега проповядва идеите на старите — «сънуваш ли редакторът му [на «Отечество»] — ще калаисваш котли». . .[60]

Другаде Ботев предпочита прякото изобличение, не се бои от грубата, понякога дори ругателна форма. В този стил са написани повечето от «Епитафиите»:

Тук гние голям патриот —
редакторът на «Народност», —
знаменит беше иднот
и прочут само със подлост.

Оценките са остри и жестоки, но авторът е убеден, че са спрведливи

[60] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 216.

и че тази тяхна форма е силна, действена, подходяща за нашия читател и за нашите нрави. Писателят-сатирик приема тази, често пъти груба форма, защото така може да каже направо и най-жестоките истини, да произнесе най-тежките присъди. Но същевременно той винаги е много внимателен по отношение на обекта на изобличението. Цитираната епитафия е придружена с духовита бележка под линия: «Редактори на «Народност» са били: един Иван, два Ивана, три Ивана. Един Ивана да не считаме, за да могат другите двама да разделят крайните два стиха.»[61] Ботев грижливо отделя първия редактор на «Народност» — Иван Богоров, отстранен от вестника след излизането на брой 10, в който публикувал статията си «Чорбаджии», от другите двама редактори Иван Грудов и Иван Касабов.

Ботевите изисквания към литературата и журналистиката са недвусмислени: науката, журналистиката, изкуството трябва да бъдат средство за политическа пропаганда, оръжие на революцията. Цялото негово творческо дело е блестящо осъществяване на това изискване. Ботев е безпощаден към българските поети, драматурзи, преводачи, които отклоняват вниманието на народа от основните задачи на епохата. В бр. 3 на «Будилник» той публикува сатиричното си стихотворение «Защо не съм?. . .» — своеобразно стихотворение-фейлетон, «жлъчен шарж в стихове», «сборна епиграма», «най-сетне седем рецензии». . .[62] В него Ботев поставя познати проблеми — познати от фейлетоните, от «Съновника», «Епитафиите», бележките, озаглавени «Книжевност». Но старите, известни проблеми са видени от нов зрителен ъгъл. «Защо не съм?. . .» обогатява и разнообразява страниците на «Будилник». Стихотворението е между тези Ботеви поетични творби, които упорито са извиквали неодобрението и отрицанието на литературната наука: «. . . Иронията и хуморът не са неговата стихия. Мине ли в тоя тон, той издава слаби звуци, които неприятно дращят ухото и не задоволяват четците с развит художествен вкус. За щастие стихотворения като «Защо не съм?. . .», «Пос. ание» са единичките от тоя род.»[63] «Защо не съм? . . .», «Странник» или «Обесването на Левски» «сведочат за необистрени чувства и понизено жизнено настроение и дават да се разбере, че са писани не по обичая на автора — след едно дълго вътрешно

---

[61] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 215.

[62] Вж. ИВ. ПАУНОВСКИ, Бележки за рецензията. — Сб. «Пр блеми на съвременната българска рецензия», С., 1971, стр. 302—306. Пауновски прави интересни конкретни паралели между стихотворенията на Пишурката и Ботевата поезия и стига до извода, че «при повечето съвпадения се касае за полемика. Пишурката е само един от онези, с които Ботев е полемизирал» (стр. 305).

[63] ИВ. СТ. АНДРЕЙЧИН. — Христо Ботйов, Стихотворения, С., 1906, стр. 21—22.

зреене.»[64] Зах. Стоянов предполага, че «Защо не съм?. . .» и «Послание» не са поместени в «Песни и стихотворения», защото «сам Ботйов не ги е харесал»[65]. По-приемлнво е мнението, че двете стихотворения не са отговаряли на общия дух и характер на стихосбирката.[66]

В «Защо не съм?. . .» Ботев си поставя ясна конкретна задача. Прицел на неговата сатира са тематиката и идеите нли по-точно безидейността на съвременната българска поезия. Ботев я пародира заради нейната откъснатост от проблемите на живота, от големите задачи на епохата. Поет като Пишурката пише ода «на баба си на хурката», Сапунов възпява «на владиката конете», Владикин създава «чудна драма —

за жабите, за мишките,
и боят им с цар Радана?»[67]

Неумението да се види значителната тема — достоен обект за изкуството — води не само до идейна пустота, но и до пълно обезсмисляне на творбата. Ботев показва това само със средствата на иронията, спокойно и леко, но достатъчно категорично и безпощадно. За него творчеството на автори като Пишурката, Владикин, Сапунов е художествен абсурд. В следващите четиристишия поетът-сатирик запазва формата на ирониична епиграмна оценка, но критерият става по-различен, по-диференциран. Той се определя от обекта на изобличението. Войников — този «плодовит, прочут списател», съставя молитви «на нашия цар-създател». Общата оценка — «плодовит» «прочут» — е иронична, а конкретната бележка засяга отделни творби и предимно тяхната идейно-съдържателна страна.[68] Пърличевият превод на «Илиада» е оценен като слаб, несполучлив. В последните две строфи Ботев осмива Славейков и Вазов — сатиричният прицел е точно определен: идейният смисъл на две техни творби. Ботев подиграва Славейков за вътрешната криза, за пристъпите на отчаяние и песимизъм, отразени в стихотворението «Не пей ми се»:

Но защо не съм Славейков,
да заплача, да запея:
«Не пей ми се, не смей ми се,
от днес вече ще да блея»?[69]

---

[64] М. АРНАУДОВ, Ботйов в поезията си. — Христо Ботйов, Съчинения, С., 1940, стр. 43.

[65] Съчинения на Христо Ботйов, С., 1888, стр. 4.

[66] ИВ. ХАДЖОВ, Захарий Стояновото издание на Ботевите стихотворения. — Сп. «Изкуство и критика», V, 1942, кн. 5 6, стр. 255.

[67] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 65.

[68] Стихотворенията «Имн», «Всемогущество Божие» и други.
Вж. Христо Ботйов, Съчинения под ред. на Ал. Бурмов, 1948, стр. 356.

[69] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 66.

С тази жестока подигравка младият сатирик иска да разтърси своя по-възрастен и опитен брат по перо, да го изтръгне от състоянието на безверие и апатия, да го върне към активна, всеотдайна служба на народното дело.

Последната стрела на своята сатира Ботев отправя към младия Вазов и по-конкретно към неговото стихотворение «Вярата ми». Поетът-революционер осмива наивната, абстрактна вяра, че злините в живота «щът някога мълком сами да изчезнат. . .» Той въстава срещу идейната насоченост на Вазовата творба, пародира с унищожителна ирония поетовата вяра, «че ще стане вълк овцата, а певците като нея»[70].

Ботев не дава цялостна оценка на значителното творческо дело на Петко Славейков, нито на първите поетически стъпки на Вазов. Той пронзнася своята строга присъда за определени страни на техни конкретни творчески изяви.

Всяка строфа в стихотворението е отделна смислова и формална единица, затворена цялост. Отделните строфи са изградени еднообразно, с повтаряща се вътрешна организация. Повтарящите се строфични структурн, леката песенна интонация — въпросителна или възклицателна, подчертават и засилват внушението на смисловите акценти.[71] Стихотворението «Защо не съм?. . .» съчетава особеностите на цялостната поетична сатирична творба и на отделната кратка епиграма с характерната за епиграмния жанр точност, лаконизъм и неочаквана поанта в края. Обединителното звено между отделните строфи е общата идея, общото изискване към българската литература — да открие значителната, голяма тема и да бъде наситена с прогресивна, революционна идейност.

В «Будилник» Ботев разработва различни кратки сатирични форми, които притежават основните черти на епиграмата като жанр: бързо развитие на темата, стегнатост, кондензирана мисъл, актуалност, в «развръзката» — момент на изненада, неочаквано решение. «Родило се, не шава; яде, пък не става. Що е то? — Нашата екзархия». Или: «Ти го плюеш — то мига; удариш го — прозява се; а от него и аз бягам. Що е то? — Шпионин.»[72] В своите «Гатанки» и «Съновник» поетът-сатирик доразвива вече създадената традиция в Славейковия вестник «Гайда» и във вестник «Тъпан».

---

[70] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 66.

[71] В «Защо не съм?. . .» се среща относително по-често ямбичен размер, римуването е частично — римуват се само четните стихове. Подобно римуване има в още едно Ботево стихотворение — в «Делба», където са римувани само нечетните стихове.

[72] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 225.

Ботев се стреми да разнообрази както жанровите и стиловите форми, така и тематиката на своя вестник. В бр. 2 той осмива някои страни от ежедневния бит — краткият диалог «Подслушано» е насочен срещу модата. Но най-често в своите битови на пръв поглед хумористични, като «Рецепт» например, подигравайки отделна личност, сатирикът в някаква степен типизира проявите ѝ или целия образ. «Издирих веч, издирих! От бял лук бягат: чумата, холерата, женитe и сичките прилепчиви болести. Срещу чумата и холерата земай всяка сутрин от 5 до 6 главички; срещу жените — дозата е неопределена. Препоръчвам тоя медикамент на сичките младежи, които учат медицината.

Д-р на «изящното изкуство» Н. П-ски.»[73]

В малката хумореска «Видено» Ботев осмива Иван Мънзов в забавен «битов контекст». Началото на хумореската е пример за тънката наблюдателност на автора, за неговия усет към колоритния детайл: «. . . Огънят грее. Майка му на Иванча преде, а Иванчо забол на котката опашката в поясчето си, стиснал ѝ със зъби ухото, а с ръцете я държи за предните крака. Котката свири гайда.»[74] Ботев разгръща най-пълно умението си да изобразява свежо и неповторимо подробностите в бита и в живота на народа в своя единствен хумористичен разказ «Това ви чака».

На страниците на в. «Будилник» израства и укрепва големият талант на сатирика и хумориста. Сатиричната проза и сатиричната поезия на Ботев заемат значително място в неговото литературно дело, в творческия му път.

В «Будилник», както вече посочихме, Хр. Ботев публикува четири свои фейлетона. По-късно, в «Независимост» и в «Знаме», той помества още три фейлетона. Неговото цялостно фейлетонно наследство е по-богато— той участвува, както видяхме, и в Каравелова-та фейлетонна рубрика «Знаеш ли ти кои сме?» Най-високото негово постижение обаче във фейлетонния жанр са посочените седем фейлетона: от «Будилник», «Независимост» и «Знаме». Авторството на тези фейлетони е безспорно; те са напълно достатъчни за характеристиката на фейлетониста.Ще ги разгледаме последователно, независимо че последните три са публикувани по-късно. Нарушаваме хро-

---

[73] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 212.

Обект на присмеха тук е д-р Начо Планински, който, като напуснал Букурещ, където следвал медицина и бил от кръга на младите, започнал да печата просветителски статии във в.«Турция» и други цариградски вестници. (Вж. Христо Ботйов, Съчинения, т. I, С., 1948, стр. 415—416.)

[74] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 210.

нологическия принцип, за да не се накърни цялостният образ на фейлетониста.

Фейлетоните на Хр. Ботев са най-високото постижение в развитието на българския фейлетон до Освобождението. Те са един от върховете не само в историята на българския фейлетон, а изобщо в развитието на нашата литература. Фейлетонното наследство на Ботев въпреки голямата близост с Каравеловите фейлетони има свое, самостоятелно място и значение. подчинява се на свои закони. Голямата близост се съпътствува от дълбоки и съществени различия. Колкото повече вникваме в структурните и изобщо в художествените особености на Ботевия фейлетон, толкова по-ясно изпъква неговият своеобразен свят.

Интересно е, че не само Ботевото фейлетонно наследство като цяло е един неповторим свят, но и всеки отделен негов фейлетон се отличава дълбоко от останалите. С всеки нов фейлетон писателят прави някакво откритие: открива нови композиционно-структурни похвати, нови сатирично-хумористични интонации, ново творческо виждане и претворяване на материала. Всеки нов фейлетон буди нови мисли и чувства у читателя, изпълва го с нови асоциации, смайва въображението му.

Ботевите фейлетони, както вече видяхме, са малко на брой. Чисти фейлетонни форми можем да наброим седем, като изключим все още спорните фейлетони «Знаеш ли тн кои сме?» и «Политическнте прегледи» от в. «Тъпан». Година след излизането в «Будилник» на фейлетонните «О, tempora! O, mores!», «Долапът», «Хайде на изложбата!» и «Тая нощ сънувах. . .» Ботев публикува в Каравеловия вестник «Независимост» осемте писма на «Послание от небето» и «Длъжностите на писателите и на журналистите». Във в. «Знаме» през 1875г. той помества последния си фейлетон «Политическа зима».

Първите фейлетони на Ботев са особено тясно свързани с Каравеловия фейлетон. Когато излиза брой 1-ви на «Будилник», печатният орган на БРЦК в. «Свобода» изпълва своята трета годишнина. На неговите страници са се появили петдесет и три фйлетона; поредицата «Знаеш ли тн кои сме?» може да ознаменува година и половина от своето раждане.

В «О, tempora! O. mores!», «Долапът», «Хайде на изложбата!» Ботев тръгва от Каравеловите публицистични фейлетони. Първите Ботеви фейлетони са изградени като авторови монолози.[78] Ботевата мисъл е напрегната, нервна, бърза и същевременно логична

---

[78] МИХ. ДИМИТРОВ погрешно твърди, че Ботев «предпочитал да води разказа от името на друго лице, не, разбира се, да ни обрисува душевното състояние на това лице, а защото този начин му се виждал по-подходящ за разкриване такива страни в живота, за които прекният разказ би бил неудобен, Понякога Бо-

и точна. Неочакваните обрати не нарушават нейната логичност. «О, t mpora! O, mores! Седя и се чудя — защо човек се сърди, кога му речеш: магаре, свиня или вол,и не се сърди — дору още се радва, кога му речеш: пиленце, гълъбче, славейче, дору още котенце и теленце? Дали славеят принася повече полза в обществото на човеците, отколкото благородната свиня, тази производителна сила в природата на животните, на която само като погледне човек, наумява му нещо аристократическо. . .»[76] — така започва фейлетонът. Хвърлена е основната фейлетонна идея-образ. Поставен е основният камък на фейлетонната композиция. Идеята — да сравним човека с животните — се развива и уточнява: човекът и животните, българският народ и животните, българските «литератори, поети, вестникари, чорбаджии, учители и прочии. . . труженици в полето на глупостта» и. . . животните. . . Хората се сърдят, когато ги сравняват с магарето, свинята, вола. . . «Будилникът» «ще се пази като от огън от такива наща да унижава животните . . .»[77] Какво общо има между Генович и Найденов и магарето, този философ между животните? На пръв поглед това е обикновена публицистична идея. Но Ботев я разработва като фейлетонна идея-образ. С раждането на тази идея-образ пламва и фейлетонната искра. Отключва се потокът на авторовата мисъл — публицистично точна и същевременно богато образна мисъл, която се излива в стройна композиция. Във фейлетона няма свързани събития, няма фабула. Обединяваща и организираща сила е авторовата публицистична и обра на мисъл. Не само мисъл. И чувство. Емоционалната атмосфера на фейлетона е пропита с ирония, с присмех. Отначало леко, шеговито, ироничното настроение постепенно се сгъстява, за да се превърне в болка, в страдалчески вопъл. Тези промени в чувството и настроението са неразделно свързани с напрегнатата мисъл, сплитат се с нея в монолитно единство. Началото на фейлетона обещава спокоен мисловен поток, снизходителна ирония. Раждат се образи, любопитни, находчиви сравнения. И внезапно нов образ-сравнение нарушава спокойния ход на мисълта, раздира леката, присмехулно-иронична атмосфера. «Или пък гълъбът е по-непорочен и по-достоен в нещо от скопения вол, туй подобие на нашия търпелив народ.»[78] Скопеният вол и нашият търпелив народ! Иронията, сарказмът тук преминават в болка и страдание. И веднага след това отново снизходителен присмех, отправен към «музикословеснейшия господин Пишурка», към «почтените»

тев разказва и от свое име, но в такива случай той обикновено сънува. . .» (Христо Ботев, Идеи, личност, творчество, С., 1946, стр. 296—297.)

[76] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 197.

[77] Пак там, стр. 198.

[78] Пак там, стр. 197.

господа Пърличев, Сапунов, Пискюлиев, Оджаков. . .»[79] Мисълта следва своята логическа последователност, ирониятa губи своята присмехулност, става по-заострена, по-тежка. Появяват се нови образи — «благородните. . . х. Иванчо Пенчович-ефенди, Христо Арнаудов-ефенди, Никола Генович-ефенди, сладкото перо Михайловски»,. . . «букурещката «Добродетелна дружина» за обиране на умрелите и все и вся дебелокожа породица чорбаджийска», «на които и в очите да плюеш, те ще казват, че е божа росица. . .»[80] И отново напрегнатата авторова мисъл ражда интересни образи и отново трепват присмехулни интонации. Леко, като че ли мимоходом фейлетонистът оценява Славейковия «Звънчатий глумчо» — «Глупчо трябвало да се каже», комуто кукувицата е изпила ума, шеговито припомня заслугите на «покойния «Тъпан». . .

В настроението, в емоционалните интонационни вълни на фейлетона се забелязва редуване, ритмична последователност. Отново заплющяват сатирични удари. «Сравнението» между Генович, Найденов и магарето е твърде характерно със сатиричната си сила. «. . .Нито Генович, нито Найденов имат нещо общо с животните и с човека. И наистина какво общо напр. между занятията на магарето и работата на ефендето и черибашият? Философът с дългите уши носи на гърба си дърва, вода, брашно, хора и с това приниася голяма полза, а ефендето издава органът на шпионите «Турция», а черибашият — органът на идиотите «Правото», и с това приносят вреда, философът вършн само онова, що може, а черибашият сичко, що не може; магарето никога не лъже, а ефендето го е срам да каже някога право; магарето пости и затова ще отиде в християнския рай, Генович яде пилаф и ще отиде в кочината на Мохамеда. . .»[81] и т. н. В тези безпощадни сатирични редове всяка нова мисъл прозвучава като точен, равен удар с чук. И тези удари следват един след друг и речта добива особено ритмично звучене. То се дължи на точния и чист граматически строеж на всяко изречение, което неизменно започва с подлога, следва сказуемото, после допълнението, ако има такова. Поясненията са малко и са неразделно свързани с думата, към която се отнасят. Към края на фейлетона гневният, сатиричен патос се засилва. Авторът издава по-категорична присъда на Славейковия «Звънчатий глупчо», презрително окачва юлара и самара на Генович и Найденов и ги «изпраща» на Виенската изложба. . . В последните редове ирониятa преминава в остър сарказъм, изпълнен с болезнени ноти. Фейлетонът завършва с трагичния образ на народа, който «не е друго, освен вол в хомот. . .»

---

[79] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 197.
[80] Пак там, стр. 198.
[81] Пак там, стр. 199.

Образът на народа страдалец мъчително се врязва в съзнанието на твореца. Сравнението между скопения вол и нашия търпелив народ срещнахме още в първите редове на «O, tempora! O, mores!». До това положение народът е доведен от своите политически и духовни поробители, от робското безпрогледно невежество, в което тъне. Логиката на Ботевата, едновременно публицистична и образна мисъл, превърнала се в «първооснова» на фейлетона, води като че ли неизбежно до такъв завършек.

Още в «O, tempora! O, mores!» се отразяват някои общи особености на Ботевото фейлетонно наследство: на първо място, подчертаната роля и значение на авторовата личност. Читателят остава с впечатлението, че фейлетонистът излива своите мисли и чувства, ръководен от непреодолима вътрешна необходимост. Това впечатление се превръща в убеждение, когато между ироничните или саркастичните преценки прозвучават искрени, изповедни интонации.

Образите във фейлетона са най-често словесни — сравнения, метафори, оцветени изцяло от авторовото виждане, възприемане, претворяване на света. В «O, tempora! O, mores!» липсват образи-типове със свой относително самостоятелен и независим живот, близки до белетристичните образи. Доколкото се срещат в някои други Ботеви фейлетони, те имат своя специфика и значително се отличават от Каравеловите фейлетонни образи-типове.

Липсата на фабула, на образи-типове, богатата фактичност, подчертаният личностен характер на фейлетона засилват неговото публицистично звучене.[82] Същевременно в «O, tempora! O, mores!» и пъква особено ясно значението на словесния образ за фейлетонния жанр изобщо и конкретно за Ботевия фейлетон. «... Без образа... не можем да си представим не само ботевското в това произведение с неговото богато идейно-емоционално съдържание»; «... Ботевият образ е винаги носител на идеята, на мисълта, а не тяхна илюстрация», той «не служи за онагледяване», а е «синтез на мисълта», «неотменим елемент на цялостното осъществяване на творбата».[83]

Тематичното богатство на «O, tempora! O, mores!», неговата вътрешна структура припомнят един опит от 20-те години на века да се проникне в конструктивните особености на фейлетонния жанр, като се създаде интересна схема и се въведат нови понятия и термини, някои от които са влезли трайно в теоретико-

---

[82] СТ. ТАРИНСКА с основание изтъква, че това е един от «най-публицистичните» Ботеви фейлетони. (Прозата на Христо Ботев, С., 1966, стр. 162.)
[83] Пак там, стр. 153, 163.

историческото проучване на жанра.[84] За наличието на малка и голяма тема във всеки фейлетон и за тяхното своеобразно кръстосване говорят почти всички изследвачи на фейлетона (става дума за съветската и за нашата наука за фейлетона). Много плодотворна е и мисълта за подчертаната условност на жанра Кръстосването на двете теми — малката и голямата — е също условно. Малката тема, т. е. конкретният фактически материал, получава своята социална интерпретация и дълбочина чрез голямата тема. Интересен момент — недооценен и неразработен достатъчно по-късно, внесен от цитирания «опит за теория» на фейлетонния жанр — е възгледът за тъй наречената асоциативна тема. Тя възниква обикновено по асоциация с малката тема и става звено в процеса на превключването, на кръстосването между малката и голямата тема. Асоциативната тема е носител на метафоричното начало във фейлетона, тя е много близка и понякога напълно се покрива с образната структура на фейлетона. Началото на О, епрога! О, то е!» е «метафорично», «асоциативно». В него звучава пълно асоциативната тема — основният образ-сравнение Асоциативната тема се появява като някакъв трамплин в началото на фейлетона. Тя се «маскира като основна тема», стреми се поне за минута да бъде приета за основна, създава се впечатление на «измамливост», условност. По-нататък целият фейлетон е даден като разгръщане на асоциативната, метафорична тема. Фейлетонното действие започва от кръстосването на темите, което също е условно: «Или пък гълъбът е по-непорочен и по-достоен в нещо от скопения вол — туй подобие на нашия търпелив народ».[85] Тук за пръв път трите теми на фейлетона се сплитат в здрав възел. Метафоричният образ-сравнение се превръща в звено между малката и голямата тема и неотлъчно съпътствува двете теми. Какво представляват българските литератори, поети, вестникари, чорбаджии, учители? Кои са Пишурка, Пискюлиев, Оджаков, Войников, х. Иванчо Пенчович, Генович, Ариаудов. . .? — Това е малката тема, разработена в конкретни форми, с конкретен жизнен материал. Такива са духовните и политическите «водачи» на българския народ, такава е по-голямата част от неговата интелигенция. А каква е неговата, на народа, съдба, неговото настояще? Какво бъдеще го очаква? — Това е голямата тема на фейлетона. Малката тема е в непрекъсната, вътрешна връзка с асоциативната тема. Метафоричният образ-сравнение неотлъчно следва всички «труженици в полето на глупостта» — Оджаков, Станчов, Фингов, Деребеев, щурците на Блъсковото училище за мишките. . . всички

---

[84] Вж. изследването на ЕВГ. ЖУРБИНА, Современный фельетон (опыт теории). — Сп. «Печать и революция», 1926, кн. 7, стр. 18—35.

[85] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 197.

ще потеглят на съд, дето председателствува философът с дългите уши. . . Малката и асоциативната тема се преплитат и на места сливат: асоциативната тема се превръща в метафорично изображение на малката тема. Или, казано с други думи, наблюдава се непрекъснато превръщане на конкретния жизнен, фактически материал в своеобразен художествен, фейлетонен образ. Съотношението между тези две теми е подобно на съотношението между факта и образа във фейлетона. Малката и асоциативната тема, фактът и образът непрекъснато се докосват до голямата тема. Голямата тема съдържа основната идея, осиовната полнтическа мисъл, социалното осмисляне на факта и осветление на образа. Линията на превключване на малката тема в голямата е осиовен динамически фактор на творбата. Ние ще добавим, че тази линия се осъществява чрез непрекъснатото посредничество на асоциативиата тема, на образа. Сплитането на тези три страни на фейлетониата творба в самото начало се превръща в динамически тласък за развитието на «действието», в организиращ, конструктивен принцип на цялата творба. Оттук нататък голямата тема присъствува навсякъде. А малката тема постепенно преминава на друга линия», линията на голямата тема. Конкретните образи на български интелигенти постепенно избледняват и все по-настойчиво се налага основният проблем — за съдбата на народа. След сравнението-образ — Найденов, Генович и магарето, идва друг, съвсем пряко насочващ към целта образ: Найденов и Генович, окачили си юлара и самара, могат да отидат на изложбата във Виена, «та да видят и европейците какви стоки има българският народ». Българският народ? «Той не е друго, освен вол в хомот, роб на бръснатата глава и на калимавката, роб и сам на себе си.»[86] Малката тема, превключвайки се в плана на голямата, сама става нейно метафорично превъплъщение.

Така приложената към «O, tempora! O, mores!» конструктивна схема на жанра подчертава отново структурното единство на фейлетона — единство между фактическия материал и образната система, между публицистичната и образната мисъл и тяхната дълбока идейно-политическа целенасоченост и осмисленост.

Материал за фейлетона «Долапът» са дали многобройните сведения и информации, появили се в печата, за политиката и реформите на турското правителство. Конкретното събитие, станало повод за написването на фейлетона, е назначаването на нов велик везир на империята — Мехмед Ружди паша Ширванизаде.[87] Долапът е обик-

[86] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, 1971, стр. 194.

[87] Според АЛ. БУРМОВ фейлетонът е писан през 1871 г., когато велик везир

новена въртележка, на която се въртят, издигат се и падат Фуад, Али, Мехмед, султани и везири и техните чираци.[88] Промените се дължат на егоистични сметки и интереси, на дребни страсти.С хиперболизирани понякога дори драстични примери авторът разкрива безпринципния характер на турската правителствена политика. Турските вестници и «пачаврата «Турция» ни разправят за знаменитостите на тоя мъж и за неговата програма»[89]. Въображението на читателя веднага подсказва какво биха могли да пишат турските и туркофилските вестници за новия велик везир на империята. Затова картината, нарисувана пестеливо от фейлетониста, смайва — толкова неочаквана е тя. «Той бил знаменит с това, че едно време, като си връзвал една заран гащите, Фуад рекъл на Мехмеда: «Хайде, чолжум, сенда чираам ол!» — и го проводил да коли и беси в Сирия.»[90] Прославил се в Сирия (с колене и бесене), Мехмед заслужил високия пост. «Долапът, на който се въртят от толкова време насам чираците на Фуада и Алия, се спря и на височината остана саръ-чизмели Мехмед ага. Туй нещо овехтя, както е овехтял и мозъкът на фанариотския патриарх.»[91] Тази на пръв поглед случайно получила се римувана проза (спря, Мехмед ага, овехтя, овехтял, патриарх) придава своеобразна тържественост на речта. И впечатлението от последвалата, вече цитирана картина, лишена от всякаква «тържественост» — Фуад, като си връзвал една заран гащите, рекъл на Мехмеда. . . е комично. Във външната си политика новият велик везир ще се пази да не яде свинско месо. А главният долапчия султанът «като човек. . . е полудял, а като турчин — д шъл му е умът. . .» И много сдържано, но достатъчно колоритно фейлетонистът загатва за вътрешните борби около престолонаследието във висшите политически

става Мехмед Недим паша. По това време Ботев възнамерявал да зап чне и да ването на «Будилник», за което п места в обявление в «Свобода» Три години по-късно той публикувал «Долапът» в първия бр й на сатиричния си вестник, защото «счнтал, че фейлетонът не е загубил своята актуалност» (Христо Ботев, Съчинения, т. I, С., 1948, стр. 418—419) СТ ТАРИНСКА убедително обори твърдението на Бурмов и посочи конкретните факти и събития, превърнати от Ботев във фейлетонен материал и образи Таринска доказа, че «Долапът» е писан през април 1873 г., т. е. в навечерието на излизането на бр. 1 от «Будилник». (Прозата на Христо Ботев, С., 1966, стр. 105—114)

[88] Фейлетонният образ на «Долапът» сп ред СТ. ТАРИНСКА е свързан с румънската сатирична журналистика и по конкретно с една карикатура, която намеква за несамостоятелния политически живот на румънската държава. Карикатурата била поместена в популярния сатиричен букурещки вестник «Gimpele». (Пак там, стр. 107.) Думата «долап» освен прякото си битово значение означава. още колело за вадене на вода, воденица, тепавица.

[89] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 200.

[90] Пак там.

[91] Пак там.

сфери на империята. Султанът троши огледала, стъкла, сахати, «защото му се смеят и му думат: «Син ти не е твой син! Син ти няма да стане цар!»[92] С една-две щрихи Ботев очертава образа на турския държавен глава: капризен, разглезен деспот, погълнат от егоистичните си сметки и амбиции.

Контактът между турските държавници и западните правителства е съвсем външен. С хумористично-сатиричен образ фейлетонистът загатва за отношенията между султана и западноевропейските държави. «Ополеон чорбаджи, гогона Октория и Маждар Фиранца бяха ра бъркали с клечка турския ум, но той си дойде пак на мястото и султанът троши сега огледалата. . .»[93] Не случайно имената на Наполеон, Виктория, Фереиц Деак са така изопачени. Ограничен, невежествен деспот — такъв е «царят на трудолюбивите дембели и цивилизованите варвари». . . Такива са и неговите първи помощници — великият везир, министрите. В ироничните редове, посветени на новия велик везир, фейлетонистът прави неочаквани асоциации. «Сега вече, като везир, тоя знаменит мъж (мъж е и наш Генович) издал и програма а политиката си.»[94]

Съвсем малък по обем, «Долапът» като всички Ботеви фейлетони се отличава със своята тематична и композиционна и завършеност. Жи ненията материал се превръща във фейлетонен материал с раждането на образа сравнение между турската правителствена система и долапа-въртележка. И този фейлетон като «О, tempora! O, mores!» е авторов монолог, в който авторът е основен и единствен герой». Емоционалният свят на «Долапът» е сравнително спокоен, равен. Чувството е пропито неотменно с ирония и сарказъм, Лични си вътрешната неангажираност на автора. Варварската турска държава заслужава само презрение и в най-добрия случай присмех. Към няколкото едро нахвърляни образа в «О, tempora! O, mores!» «Долапът» прибавя нови образи — на визирите Мехмед и Фауад, на главния долапчия — султана, бихме ги нарекли фейлетонни образи-скицн. И в «Долапът,» както в «О, tempora! O, mores!», последните редове се превръщат в своеобразен композиционен фокус. Те разкриват голямата авторова болка за народа-страдалец, за неговата жестока робска участ. Долапът се върти, ще се «потътрят по земята» краката на Мехмед, ще се издигне на височината друг чирак, друг везир. И ще започне да прави преобразования — долъпът е направил вече един пълен кръг — емоционалният поток, дотук все така привидно равен, изведнъж прекъсва. Едно нервно «*но*» и иронията рязко изчезва, превръща се в несдържана злост; появяват се тези

---

[92] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 201.

[93] Пак там

[94] Пак там, стр. 200.

трагични интонации, познати ни от Ботевата поезия — на огромна омраза и любов, и страдание. «Тъй, но в тази чифутска чаршия се дробят залъци за попара, и попарата ще бъде добра! Само кой ли ще я сърба? О! Честит си, български народе! Честита е твоята кожа! [95] Между образа на народа в «Долапът» и в «О, tempora! O, mores!» и същия образ в поезията на Ботев съществува единство. Поетът се обръща към своя народ със състрадание и обич: «Кажи ми, кажи, бедни народе. . .» («Елегия»). Ботев не обича и обилните и красиви епитети. Те не биха подхождали на строгия трагичен образ. Народът е «беден» и «търпелив». «А бедният роб търпи. . .», «. . .скопения вол, туй подобие на нашия търпелив народ?». Още по-сложен сатиричен образ на народа Ботев създава в «Гергьовден» стихотворение, публикувано в същия брой на «Будилник», в който са поместени «О, tempora! O, mo es!» и «Долапът».

Ликуй, народе! Тъй овце блеят
и вървят с псета подир овчяят

Във финала на «Долапът» долавяме същия болезнен укор. И същото сдържано обръщение към народа.

Докато първите два Ботеви фейлетона биха могли в по-голяма степен да се свържат с Каравеловата фейлетонна традиция, в «Хайде на изложбата!» всеки ред носи своеобразието на Ботевото фейлетонно майсторство, на неговия фейлетонен стил. Тук Ботевата индивидуалност се изявява особено пълно и богато.

Конкретен повод за написването на този фейлетон дава Световното изложение във Виена, състояло се през май септември 1873 г. Различните съобщения в печата извикват у Ботев фейлетонния образ на «българите и Виенската изложба [96].

Фейлетонът има мото, заето вече от в. «Право» обръщение към бога, пропито с ирония. «Боже, ти знаеш безумието ми, и погрешките ми не са скрити от тебе.» в. «*Пра* ».»

С какво може да се похвали «юродивото «Право», какви са постиженията на пловдивските българи или на калоферци? Какво може да изпрати на всемирната изложба «Българското лъжовно дружество или «Доброядетелната дружина», или читалище «Братска любов ? Отговорът на всеки един от тези въпроси представя отделна компо-

---

[95] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 201.

[96] Фактите, превърнали се в материал за написването на фейлетона, са взети преднимо от страниците на в. «Право», VIII, бр. 5 и 6 от 14 и 21. IV. 1873. Изворите на всеки Ботев фейлетон са посочени най-подробно в богатия, макар и остарял, но ценен коментар, направен от АЛ. БУРМОВ в Христо Ботев, Съчинения, т. I, С., 1948; за «Хайде на изложбата!» вж. стр. 420—428 на посочените съчинения.

зиционна единица. Във фейлетона липсва определена линия на развитие. Липсва и обединяващо, композиционно звено освен общата тема. Фейлетоинстът изрежда в сатирично-ироничен план българските «постижения», достойни за Виенската изложба. Но той е съумял да осъществи своя фейлетонен замисъл в такава оригинална композиционна схема, че нито за момент не оставя у читателя впечатление за еднообразие или статичност. «Хайде на изложбата!» е фейлетон, при който организирането на материала придобива особено значение. [97] Основните композиционни единици са оформени и външно, и вътрешно така, че тяхната последователност и завършеност създават впечатление за особен ритъм. Всеки нов пасаж на фейлетона е нова композиционна единица, която започва и завършва с някакво възклицание. «Браво! Браво! Нашите суверани изпратиха толкова сандъци с дервиши на изложбата във Виена, а ученолюбивите български общини стоят и се чешат в тиловете. . .»[98] — живо, весело, увличащо начало, изпълнено с неповторимо настроение. В първата композиционна единица фейлетонистът, след като осмива в. «Право», съветва щедро търновското читалище да изпрати на изложбата българския педагог, драматург и критик Т. Шишков. Ако бъде изпратен във Виена, Шишков «ще изучи и педагогията тъй, както е изучил българската народна поезия, за която като чете преди две години в Браила, и бабичките дору плакаха. — Бог да е на помощ! [99]

Новата композиционна единица започва с ново възклицание: «Машаллах! Машаллах! Много хубаво словце казала кака Рада, учителката в Пловдив.» И отново — остроумен, бърз словесен поток за пловдивските учители, за техните нрави и характери, който за-

---

[97] М. АРНАУДОВ, като дълбоки и точни редица особености на Ботевия фейлетонен стил, не оцени умението на големия фейлетонист да композира своите творби. Според Арнаудов Ботев е «по-стеснен от Каравелов във фабулистиката и в разнообразието на композиционните си похвати», той често не обединява «всичко. . .около един сюжетен център», не следва «една основна тенденция». (Към въпроса за неустановеното литературно наследство на Христо Ботев. — Известия на Института за българска литература, кн. VII. 1958, стр. 246.) СТ. ТАРИНСКА първа разкри голямото значение на композицията за Ботевия фейлетон. Ролята на компо ицията «в цялостното изграждане, цялостното звучене и цялостното въздействие на фейлетона — обобщава Таринска — е една от най интересните находки в художествено-публицистичната проза на Ботев». Тя е «един от първите белези на растящото значение на оформянето на художествената творба». (Прозата на Христо Ботев, С., 1966, стр. 145, 150—151.) «Ботев за разлика от Каравелов отделя голямо внимание на цялостното осъществяване на фейлетонната творба и специално на композиционното ѝ изграждане.» (Пак там, стр. 142.)

[98] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 202.

[99] Пак там.

вършва с присмехулно-покровителстве ното «Светнй дух да ви не оставя».[100]

«Има хас! Има хас!» — започва следната композиционна единица и завършва отново с възклицание: «Още ги съветоваме да побързат със сандъците си на изложбата, и уверяваме ги, че ще получат първата награда, краставица, pour mérité. — Наздраве, съотечественици!»[101] И нататък — нови възклицания, все различни, със своеобразни нюанси, свързани с текста, затворен между тях: «За много години!», «Голямо чудо!», «Радуйте се, карловци!», «Не остава надире, не!», «Спаси, господи, лудите и благослови недостойните!». . .

В своеобразната ритмична композиционна организация личи острото Ботево чувство за съразмерност, за монолитното единство на цялото и на отделните части в цялото.[102]

Неповторим ботевски блясък придава на «Хайде на изложбата!» богатата, оригиналиа фейлетонна мисъл, съчетала много от предимствата на публицистичната реч и на образното художествено слово. По своята образност «Хайде на изложбата!» е стъпка напред в сравнение с предишните два фейлетона. Фейлетонни образи-типове липсват и в «Хайде на изложбата!», има само бегли, едро щрихирани фейлетонни образи-скици. И тук авторовият монолог «сътворява» фейлетона. Но словото в «Хайде на изложбата!» се отличава с изключително богатство и образна тъкан. Художествената образна реч става същностна особеност на фейлетона. Под перото на фейлетониста се редят остроумни сравнения, метафори, интересни и неочаквани епитети, хиперболи. . . Българските общини са «ученолюбиви», «Право» е «Христа ради юродиво», а Шишков е наречеи снизходително «клетият». . . Редуват се образи — странни, неочаквани, които поразяват въображението. След «сандъците с дервиши» идва метафоричният образ на българските общини, които «стоят и се чешат в тиловете. . .» А после Шишков го хваща «зъбица» и «за да се препоръча клетият за изложбата написа и «статия без заглавие, но не и без цел». . . И внезапно ново хрумване — неочаквана рима, която звънва като нроничен смях: «. . . статия без заглавие, но не и без цел, сир. плод на неговия ум изветрел. . .» Изобретателността на фейлетониста е неизчерпаема. Кой е в същност Шишков и каква е неговата статия? «Тоя драматург, педагог и критик, който не признава други авторитети, освен своят, доказва, сир. прави си устата като габровец за бой, че българите не са тъй «назад», за да нямат място на

---

[100] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т I, С., 1971, стр. 202, 203.

[101] Пак там, стр. 203, 204.

[102] За «ритмичните повторения», «интонационните тонове», «мелодията на цялостното развитие на темата» вж. СТ. ТАРИНСКА, Прозата на Христо Ботев, С., 1966, стр. 146—148.

изложбата, и не са тъй «напред», за да не проводят барем него.»[103]

Ботев прави тънки фейлетонни характеристики, изтъкани от намеци и хумор, бегли и същевременно точни и красноречиви. Образи и чувства взаимно се проникват. Често иронията преминава в остър унищожителен сарказъм. Намеците, преносните, иносказателни образи се заменят от направо, дори грубо изразени истини.

Много е трудно да се подведе под някакви общи знаменатели образното слово на фейлетониста, да се посочат някакви строго определени структурни принципи, от които той се ръководи. Понякога преходите от един образ към друг, от едно чувство и настроение към друго са плавни, неусетни; понякога — резки, остри. Деликатният намек често се заменя от тежка присъда, която звучи като клеймо. Много хубаво словце казала кака Рада, учителката в Пловдив. Бива го за изложбата.» «. . .Хитра учителка, хитра като овца — знай да подиграва хората.» «. . .Пловдивчани са заняти. . . с въпроса кого от учителите да изпратят на изложбата». . .,«а тия мъже са цветът на нашите учители. Груев с фабриката си напълни Тракия с учители, достойни като мъченикът Чинчева, насмете в българската книжнина такъв боклук, какъвто не е виждала и р. Марица, и за ползата на раята мърсува и до днес по турските конаци.»[104]

Ботев не се бои от силните думи, от жестоките квалификации. Важно е читателят да разбере внушенията му, да ги почувствува, да направи желаните изводи. Фейлетонната мисъл е бърза и разнообразна. Читателят се задъхва; фейлетонистът държи вниманието му будно, напрегнато, изостря усетите му, стреми се да създаде непосредствена връзка и тясна спойка между мисъл, чувство и волеви импулси у него.

Образната мисъл в «Хайде на изложбата!» поразява със своята пъстрота и богатство. Образ след образ — странни, неочаквани, многоцветни; смайващи асоциации, несъчетаеми на пръв поглед съчетания, нескончаемо остроумие, находчивост, хумор и ирония, сарказъм. . . Често фейлетонистът търси комичния или сатиричния ефект, каламбура или дори фарса; той обича играта с думи, словесните шеги: «Българското лъжовно дружество в Браила свикало Девствените си членове, за да размислят кого да изпратят на изложбата: Несъстоятелните ли или Недоплатителните членове? Г-да! Изпратете вехтият Дяволоводител Стоянова. . .» «Доброядетелната дружина съставила комисия и решила да изпрати на изложбата следующите неща. . .»[105] Поразяват причудливите Ботеви асоциации. Образът

[103] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 202.
[104] Пак там, стр. 203.
[105] Пак там, стр. 204.

на пловдивския учител Павлов буди асоциация с образа на владиката Доротей (известния Дорчо ефенди). Съвсем мимоходом фейлетонистът хвърля сатирични стрели и срещу двамата. «Павлов — то достойнствата и занаятите на тоя мъж са тъй много и тъй големи, щото мъжът и зетят на баба Тоца, сир. свети Скопски Дорчо ефенди би казал: «И аз съм цвете, но тоя син и от мене е пò цвете. *Бива* го за владика.» И по-нататък, продължавайки характеристиката на Павлов, Ботев пише: «Представяме си как е препускал той коня *си*, за да изкара калоферските калугери и калугерки с литии да посрещнат *консулът* от Пловдив, на когото главата е пълна с причастие.» Местоимението «си» — «препускал коня *си*», събужда нова, съвсем неочаквана асоциация, която фейлетонистът «оформя» като «бележка под линия»: «Грувеl *Си*-то е тука притежателно местоимение. Лично или възвратно щеше да бъде, ако кажехме: «Павлов препускал себе си. Разбра ли?. . .»[106]

В тази плетеница от образи и картини често пъти е трудно да се разграничат различните сатирични похвати — хиперболи, странни асоциации, съчетаване на трудно съчетаеми понятия и образи. . . «Има хаз! Има хаз! Като чуят калоферци, че ги хвалим, да скътнат и те авторът на «Наградения подвиг», Фингова, който учи и възпитава деца, овце, кози и се занимава с изящното изкуство на гайтанджилъка, и да го изпратят в един сандък за изложбата, тъй както си е, сир. без да го проваждат в Загреб да го приправя г. Добринов със сол, пипер и чесън.»[107] Фейлетонната мисъл извайва раздвижени картини — плод на авторовото творческо въображение и находчивост. «Българското лъжовно дружество» би трябвало да изпрати на изложбата свея «дяволоводител» Стоянов. . . Образът на В. Д. Стоянов веднага събужда асоциация със статистиката, която той подготвял и възнамерявал да публикува, а тази асоциация поражда жива, хумористична картина. «Само не гуждайте го в сандък, а в кафез, та да може да гледа и да събира статистически сведения за гаргите. — За много години!»[108]

---

[106] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 203.

[107] Пак там.

[108] Пак там, стр. 204.

М. АРНАУДОВ отбелязва правдиво някои «типични ботевски черти», които произтичат от своеобразието на образното фейлетонно слово на Ботев: «. . .капризно странното, бароковото в комизма, постигнато чрез противопоставяне на несъвместими качества, понятия, представи», «барокови сближения», «акумулация на всякакви предикати; бързи скокове при тематичното разчленение». . . «Здравият смисъл тук е удавен в чудати, нагледно несъвместими и все пак поставени във взаимна връзка образи и изрази, чрез които дисхармонията се превръща неочаквано в цялостна идея.» (Към въпроса за неустановеното литературно наследство на Христо Ботев. — Известия на Института за българска литература, кн. VII, 1958, стр. 247—249, 254, 256.)

«Тая нощ сънувах. . .» е последният Ботев фейлетон, печатан в «Будилник» (в бр. 2). Той е един от върховете в развитието на фейлетониста, връх и в историческото развитие на българския фейлетон Безспорна е приемствената връзка между него и «Хайде на изложбата!».

В «Тая нощ сънувах. . .» Ботев довежда до пределно съвършенство постиженията на първите си фейлетони и същевременно създава нещо съвсем ново. Този фейлетон определено се отделя от публицистичния фейлетонен вид. «Тая нощ сънувах. . .» има цялостен, завършен сюжет. Можем да го назовем сюжетен фейлетон. В него Ботев за пръв път създава фейлетонни образи-типове. Типизацията на образа е силно подчертана, сгъстена. Фейлетонистът открито демонстративно субективно изгражда образа. С публицистична откровеност, лаконичност и сила.

За пръв път в този фейлетон Ботев използува сновидението като похват, вече разработен талантливо от Л. Каравелов. Новото, което Ботев внася, не може да се открие в отделния похват или образ. То е в целокупността от образи, сюжет и композиция, емоционалност, в цялостното виждане и претворяване на материала, в цялостното възприемане на фейлетона като художествена творба.

Уводът на «Тая нощ сънувах. . .»въвежда в света на сновидението: «Тая нощ сънувах такъв страшен сън, какъвто не са сънували ни фараон, ни Новохудоносор, ни Настрадин ходжа. Ако бях и аз някой фараон, кой знае какви гладни години и какви мъки на тоя и на оня свят щеше да ми предскаже сънотълкувателят на нашата сляпа екзархия, целомъдреното «Право», което за целомъдрието си два пъти е вече туряно в тъмница от любовницата на Генович ефенди, сир. — турската цензура. . .» «Сънувах, че отидох в Цариград. ..»[109] Атмосферата на разказа се променя. Добива странни, фантастични отсенки. Сън и действителност се преплитат, губят строгия си релеф и очертания. Словото добива особена гъвкавост, многоплановост. Авторът разказва за своето сновидение с леко приповдигнат тон, на места с ирония. Картините, които той рисува, са, както често става в сънищата, колоритни, раздвижени, изпълнени с детайли, които понякога изглеждат странни и ирационални.

Първият човек, когото авторът среща в Цариград, е Петко Славейков. Фейлетонистът избира поета и журналиста Славейков за свой водач в турската столица. Така той го отделя от всичко в този град, доближава го до себе си, свързва своята съдба с неговата. Но това никак не му пречи да посочи слабостите и грешките му. Срещата е описана изключително пластично. Речта става ритмична, напевна, със стихотворни интонации. Цялата атмосфера около поета Славей-

[109] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 289, 290.

ков е поетично приповдигната, музикална, емоционална. Оттук именно започва нрониятa, тънкият присмех. Поетичността е сълзлива, високопарна, емоционалността — страдалческа, прочувствена. . . Ботев подиграва Славейков за кризисните периоди в неговия живот, периоди на отчаяние, на желание за бягство от обществените и политическите борби, за отказ от литературното му дело. «Сънувах, че отндох в Цариград, градът на кучетата и столицата на султана. Щом излязох из българския вапор. . . на скелята видях човек, че седеше на камък гробен, под безплодни тръне — плачеше и четеше в псалтиря: «Не яде ми се! И не ща да ям!» На тръните беше си покачнл той гуслата, гайдата и веселушката, а по себе си дюняа кадар звънци. Кой си ти? — попитах аз плачущият израил на брегозете босфорски. «Афоресаният от восточната църква, проклетият от схизматическата екзархия и наказаният от великият монгол — редакторът на «Македония» — проплака тоя Еремия, който от детинство още е привикнал да се оплаква като вдовица. . .»[110]

И тръгва героят-разказвач след «своя Мефистофел». Като човек политик той иска да обиколи държавата на кучетата и да разбере какво впечатление им е направило решението на правителството за тяхното скопяване. Оттук започва една основна тема във фейлетона. Печатните известия за някакво си съзаклятие всред турското население, за положението и съдбата на цариградските кучета, за шпионите в турската столица стават повод за написването на фейлетона, а всички образи и асоциации, които тези известия събуждат, отключват основната фейлетонна идея, родила цялата творба.[111]

В «Тая нощ сънувах. . .» сюжетното развитие има своя определена, възходяща линия. Героят започва обиколката на турската столица, изпълнен с «философски» размисъл, който той преднамерено равно и спокойно разплита пред читателя. «. . . От сичките племена и народности, що населяват Османската империя, кучетата захващат най-почтеното място в социално и административно отношение и се ползуват пред владетелното племе с по-големи права, отколкото другата рая. . .» Кучешкото племе е създало своя република в Цариград, разделена на махали, президентът на всяка махала се избира по достойнство, «а не по богатство и влияние, както се избират нашите градски и селски чорбаджии, или както Дорчо и Григорчо попят попове.»[112] Кучешката република се различава твърде много от френската република. . .

---

[110] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 290.

[111] СТ. ТАРИНСКА открива «изворите» на «Тая нощ сънувах. . .» главно във в. «Независимост», в дописки, фейлетони, най-нови известия. (Прозата на Христо Ботев, С., 1966, стр. 115—116, 121, 126.)

[112] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 290, 291.

Неусетно авторът навлиза в главната проблематика на фейлетона. Сложна е действителността в турската столица. Тук особено остро се чувствува гнилостта на империята — дребнави страсти, безпринципни политически комбинации и борби, всеобща корупция. «Тръгнете някоя нощ из Цариград без фенер — или с фенер!». . . «А кучетата по цели нощи ходят с любовниците си без фенери. . .» Редуват се картините от съновидението — фантастични и поразително реални, живи. Напрежението забележимо расте. Читателят е изпълнен с предусещане за кулминацията — някакъв ослепителен ботевски взрив. . . Предусещането се превръща в очакване, в увереност. Последна завръзка, последен преход: «Но тежко и горко вече и на кучетата! Турските реформи достигнаха и до техните детородни удове, и утре тия свободни сокашки граждани ще станат вече евнухи...»[113] Следва нова гротескна, комична сцена, изтъкана от пластика и движение. «Влязох в друга държава. Тука няколко пропагандисти от другите махали, с навиреии нагоре опашки, сиовяха насам-нататък и шепиеха на братята си нещо под опашките им. В знак на съгласие сички показваха зъбите си. «Агитация, заговор срещу династията на Османа», помислих аз, като видях и двама шпиони, преоблечени в кучешки дрехи, че се увираха да подушат, що си говорят кучетата под опашките. «Кои са тия?» — попитах аз своя хамалин. . . «Генович и Арнаудов» — пришепна ми той».[114] Тази картина е само увертюра, преддверие към импозантното, което следва и което самият фейлетонист определя най-щедро още в самото начало: «Великолепно зрелище! Зрелище, достойно за кисцата на живописецът на «Крум Страшни» или за кисцата на г. Клепарски.»[115]

Зрелището е действително изумително. На мегдана пред джамията на завоевателя е повален огромен тулум с червиш. Наоколо — кучета, турци, всякаква рая и няколко «английци, французи, немци и руси. . .» Чуждестранните кореспонденти са подушили, че въпросът за скопяването ще предизвика гражданска война. «Онеправданото племе заобиколило тулумът и с революционни движения и облизвания ръмжи и готви се да покаже пред света, че любовта към свободата и червиша не е угасла още в кучешкия стомах.» Трудно е да не се цитират дословно тези редове. Всичко в тях е така на мястото си, толкова пестеливо, точно и същевременно така щедро на звукове и багри. Появява се президентът от махалата на патриаршията, класически изръмжава, геройски се мята на тулума... «Той ръвна от тулума, замляска и с приятна усмивка въдворн тишината...»[116]

---

[113] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 291.
[114] Пак там, стр. 291—292.
[115] Пак там, стр. 292.
[116] Пак там, стр. 293.

Президентът на Патриаршията завършва своето витийско слово; едно рошаво и лошо куче го сдавя, той пада от трибуната и «изстъпленитe граждани» го скопяват. Новият оратор произнася своето слово, разкрива своята политическа доктрина. «. . . Въодушевените граждани с ярост се хвърлиха върх трибуната и борбата за червиша замяза на гражданска война.»[117]

Картината, нарисувана от Ботев, е голямо постижение на фейлетонното майсторство. В нея нищо не може да се прибави и нищо не е излишно. В няколко странички Ботев е успял да каже толкова много за живота на турската столица; не — да каже, да разкаже; не — той рисува, вае картини и образи. Картини, които се възприемат съвсем зримо, носят като че ли свои форми и обем. Словото и образите в тези картини имат необичайна сила. Те са изпълнени със скрит драматизъм, дори трагизъм. Трагичното Ботев превръща в мрачно трагикомично. Борбата за червиша се разиграва «на мегданя, дето са били избити едно време еничерските отрочета, пред джамията на завоевателя. . .»[118]

Разказът за цариградската кучешка република и за борбата на кучетата за червиша е богата алегория. Всяка нова авторова мисъл, образ, всеки намек и полутон са нова страна, нова подробност от живота на турската столица. Колкото бегли и лаконични, толкова съдържателни и интересни са загатванията за политиката на великите сили, за сложното преплитане на политически интереси, за непрекъснатата, открита или задкулисна борба на политически и дипломатически школи в столицата на турската империя. Тези намеци фейлетонистът поставя в скоби, подхвърля ги мимоходом, като че ли случайно — бляскави искрици от остроумие и хумор. «Но това убо понеже е противно на закона на червиша, то за да не допуснем московците в държавата (московецът и англиецът си правят мечешки комплименти), трябва да пожертвуваме червиша и детородните удове за доброто на пилафа, ergo — трябва да се скопим!».[119] И понататък, когато новият «оратор» прогонва президента от патриаршията, отново е отбелязано в скоби: «(немецът иронически подмигна на французина)». С този похват — да поставя в скоби някои свои наблюдения или да отбелязва някои реакции и състояния на героите, Ботев подчертава драматизма на редуващите се картини. Мегданът пред джамията на поробителя напомня на сцена, изпълнена с пъстра, многолика тълпа. Фантастична, неподражаема масова сцена. С действуващи лица — кучета, рая, шпиони, турци, чуждестранни кореспонденти и дипломати, автора герой и неговия Мефистофел-гид или

[117] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 294.
[118] Пак там, стр. 292.
[119] Пак там, стр. 293.

просто хамалин. . . Действието се развива стремително, динамично. Бележките в скоби изпълняват ролята на авторови ремарки. «. . . Начна ораторът със слогът на г. Оджакова и ръвна пак от тулума (французинът свали капелата си и поздрави великият изтребител на бутерброта).» «Правителството на милостивия ни цар-баща, като окъта вече екзархията на овцете и патриаршията на козите (раята протестува). . .» И малко по-нататък отново ремарки: «(ораторът ръвна пак от тулума)» или «(шепнения под опашката)», или «(ораторът ръвна пак)», «(турците мигат)», «(ханъмките лаят: «Ние не сме половина)»[120] и т. н.

Дотук сцената е «масова»: турци, рая, ханъмки, чужденци, две партии от озверели за червиш «кучета» и техните «президенти» — оратори. . . сполучливо, едро нахвърляни фейлетонни образи-скици.

Грандиозното зрелище — борбата за червиша — е към своя край: «. . . тая борба земаше сѐ по-големи размери и близо беше да замяза на революцията от 48 г., ако шпионите под предводителството на хаджи Иванча Пенчович ефенди не пристигнаха на разорените места [121]. Декорът е същият. Но от динамичната стремителна сцена няма и следа. «. . . На мястото, отдето грозеше опасност на империята, нямаше вече ни един революционер, освен остатките от трибунага и скопеният президент.»[122] Фейлетонистът осветява само един кът от успокоената, затихнала сцена. Снопове светлина залнват обершпионина; детайлите добиват особено значение. Авторът рисува не пъстра «масова сцена», а само един образ — образа на хаджи Иванчо Пенчович — българи на турска служба, подписал смъртната присъда на Левски. В същност хаджи Иванчо е само фейлетонният прототип — в негово лице Ботев заклеймява всеки шпионин, предателя изобщо. «Обер шпионът, накачен със сякакви ордени и храчки за способността си да открива съзаклятия, в минута уталожи возтанието и с достойнство на сана си, пристъпи да издирва кой е изял тулумът.»[123] Фейлетонистът отново ловко създава напрегната атмосфера на очакване. Неговото отношение към обершпионина е недвусмислено; с една щриха той разкрива нещо от външния му вид — той цял е «накачен с ордени и храчки», което насочва към вътрешната характеристика на образа и буди у читателя не само презрение, но и непреодолимо отвращение. Това чувство непрекъснато се засилва. Авторовото отношение, както вече изтъкнахме, е съвсем ясно, но с усета на голям фейлетонист той

[120] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 293.
[121] Пак там, стр. 294.
[122] Пак там.
[123] Пак там.

се отказва от пряката повествователна характеристика, от преките словесни внушения.

Предводителят на шпионите поглежда със съчувствие скопения президент, «но горделивият защитник на империята и на червиша стана и вдигна крак, та попръска мястото, дето му скъсаха кожуха». Изводът от този малък, класически лаконичен и цветист епизод може да бъде само един. И авторът го формулира съвсем точно: «. . . и кучетата с презрение гледат на шпионите»[124]. Отново ярка светлина залива сцената на действието. Появява се последният герой на фейлетона. «Откъде касапниците изгрея едно турско «превозходителство», пред което раята падна на колене, европейците побягнаха, а турците и шпионите се приготовнха да му поемат селямът.»[125] Тук няма нито една случайно употребена дума — превъзходителството не случайно се появява «откъде касапниците» например.

Напрежението е достигнало вече своя връх. «Превозходителството» доближи с конят си и в отговор на темането се изсекна в кривача и с усмивка хвърли сополят си връх шпионите. Сополят се лепна на мундирят на х. Иванча, и х. Иванчо го глътна като теле. «Честит ви сопол, честит ви орден», шепнеха шпионите на х. Иванча, а х. Иванчо гледаше в засмяното лице на «негово превозходителство» и се облизваше.»[126] Бихме могли да определим тази картина като грубо натуралистична. Но авторът съвсем съзнателно я създава именно такава. Образите са така зрими и релефни, че краят на епизода буди у читателя почти физическо усещане на отвращение.[127]

«Тая нощ сънувах. . .» не завършва с образа на хаджи Иванчо Пенчович. Фейлетонистът готви още една изненада за читателя: «Кое е това «*превозходителство?*» — попитах аз хамалина си. «Не познаваш ли го? — отговори той. — Тоя е, който скопяваше едно време раята — Мит. . .» «Митхад!!!». . . — изкрещях аз в ужас и... и пробудих се от сън.»[128] Наред с образа на предателя Ботев поставя и образа на турския реформатор, който му е нужен и за да доизгради типичния образ на предателя. Макар и бегло скициран, образът на турския реформатор се запомня. За разлика от представата за него като за жесток тиранин, свирепо смазвал всяка свободна мисъл и всеки опит за борба, Ботев го вижда и рисува откъм «празничната» му, парадна страна. В своята столица на площада пред джа-

---

[124] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 294.

[125] Пак там.

[126] Пак там.

[127] Неприемливо е твърдението на М. АРНАУДОВ, че такъв шарж, такъв «пасквилен стил» е присъщ на Ботев и съвсем чужд на Каравелов. (Към въпроса за неустановеното литературно наследство на Христо Ботев. — Известия на Института за българска литература, кн. VII, 1958, стр. 245.)

[128] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 294.

мията той се появява, не, «изгрява», яхнал коня си, със «засмяно лице», «с усмивка» дарява шпионите. . . Но този контраст е само външен. Представата за Митхад — умния и жесток реформатор и тиранин — с нищо не е нарушена.

Странният свят на съновидението изчезва. Остроумно, с тъжна усмивка фейлетонистът поставя заключителната рамка: «Боже, благодаря ти, че кучето ми не е шпионин. . .» беше моята утринна молитва.» И последният израз в «Тая нощ сънувах. . .» е във връзка с обстановката след залавянето на Левски. Атмосферата на тази обстановка. . . е намерила израз в цялостното звучене на творбата. «Някаква нервност, нервно озлобление, пронизало смеха, се усеща в цялото произведение. . .». Фейлетонът «третира проблема за съдбата на българския народ, а не за съдбата на турската империя, както би могло да се заключи, ако се обърне внимание само на фабулата, на събитийността.»[129]

Накрая ще отбележим още една особеност на този фейлетон-съновидение: кръстосването и сливането в него на два плана — на пръв поглед противоположни, и оттук на две като че ли изключващи се възприятия и чувства у читателя. Картините и образите са живи, конкретни и реалистични. Същевременно обаче те са символични, напълно условни. Не става дума за условността като особеност на всяко изкуство, на всяка художествена творба. Условността в «Тая нощ сънувах. . .» е доведена до нейните крайни форми.[130] Картините на съновидението са несъмнено съвсем нереални, дори ирационални, изпълнени с алегории, с фантастика и илюзорност. Тази именно условност Ботев съчетава с конкретност и реализъм при изображението. Своеобразно съчетание, което предава неповторима прелест на творбата.

С разгледаните четири фейлетона — «O, tempora! O, mores!», «Долапът», «Хайде на изложбата!» и «Тая нощ сънувах. . .» — завършва първият период в Ботевия път на фейлетонист, периодът на в. «Будилник». Говорим за период на «Будилник» условно, доколкото на страниците на «Будилник» укрепва и разцъфтява големият талант на фейлетониста. «Тая нощ сънувах. . .» е най-безспорното доказателство, че в «Будилник» Ботев достига върхове в разработването на фейлетонния жанр.

Ботев умее да види и да улови най-болните проблеми на момен-

---

[129] СТ. ТАРИНСКА, Прозата на Христо Ботев, С., 1966, стр. 127, 126.

[130] За «условността» в Ботевите фейлетони, когато «всичко става насън или в свободни от реалността обстоятелства, както при съня», П. ЗАРЕВ пише: «Това образно своеобразие, напомнящо ни преувеличените характери и картини на Рабле, идва от мощта на неговата фантазия.» (Панорама на българската литература, т. I, С., 1969, стр. 378.)

та. По своята актуалност, остра политическа мисъл, революционна страстност и целеустременост Ботевият фейлетон следва вече създадената традиция от Каравелов. Еднакъв е жизненият материал, към който се насочват двамата писатели, съвсем близък е и техният критерий при подбора на този материал, близки са и позициите им. Предимствата на Ботев, така както те се очертават още в първите му фейлетони, публикувани в «Будилник», трябва да се търсят не в богатството на фейлетонния материал, нито в политическата, публицистична сила и страстност, а предимно в художествената разработка на фейлетоните му. Първото впечатление, което веднага се налага, е тяхната цялостна архитектоника, тяхната монолитност. Всеки Ботев фейлетон като правило има една основна генерална тема, една основна идея, на която се подчиняват подтемите, допълнителните идеи и мисли. Основната тема и идея се осъществяват в най-подходящата, единствена композиция. Между тема, идея и композиционна структура има органическо единство.

Монолитен е всеки фейлетон на Ботев не само в идейно тематично и в композиционно отношение, но и в своя образен свят. Всеки негов фейлетон има своя образна система и свой стил. Между отделните компоненти, които създават фейлетона като цяло, съществува вътрешна спойка. Ако темата има такъв характер, че неизбежно се разпада на отделни подтеми и се създава опасност от разпокъсване на творбата, от многотемие и мозаичност, фейлетонистът съумява да преодолее тези опасности, като организира отделните теми и проблеми в единна, цялостна композиционна схема. В други случаи стиловото единство на фейлетонната творба компенсира опасността от нарушаване на нейното вътрешно равновесие и завършеност. В Ботевия фейлетон публицистично и художествено не съществуват като две отделни особености, които се съчетават, съжителствуват, сливат или пък се отделят и противопоставят едно на друго. Всеки негов фейлетон от началото до края е изграден от образи: метафори, сравнения, асоциативни образи — хиперболични, гротескови или фантастични или образи-символи и алегории. Фейлетонистът мисли в художествени образи, възприема света и го претворява с погледа, с виждането на художника. В неговите фейлетони липсват чисто публицистични, статийни отклонения — особеност, характерна за Каравеловия фейлетон. Публицистичен е самият художествен образ у Ботев и в това се състои неговата специфика на фейлетонен художествен образ.

Паралелно с издаването на «Будилник» Ботев работи като пръв помощник на Л. Каравелов в редакцията на в. «Независимост» и участвува в списването на фейлетонната рубрика «Знаеш ли ти кои сме?».

Но спорните Ботеви фейлетони «Знаеш ли ти кои сме?» не дават материал за откриване на нови черти и особености в творческия облик на фейлетониста. Когато се говори за Ботевото сътрудничество в «Свобода» и «Независимост», винаги трябва да се има пред вид енергичната редакторска дейност и възможна намеса на Каравелов. Красноречив пример за това са измененията, които Каравелов внася в Ботевите стихотворения, публикувани в «Свобода».

По стара, установена от Зах. Стоянов традиция два фейлетона, поместени в «Независимост» — «Послание от небето» и «Длъжностите на писателите и на журналистите», се приемат за Ботево дело.[131] В бр. 43 на «Независимост» от 1874 г. излиза последният фейлетон от рубриката «Знаеш ли ти кон сме?» (Благодарителни адреси). От следващия бр. 44 т. г. започва Ботевото «Послание от небето» и завършва в бр. 51-ви — една своеобразна поредица от осем фейлетона, свързани помежду си, оформени като «Писма» от небето, подписани с псевдонима «a + b + c + d». «Длъжностите на писателите и на журналистите» е публикуван в последния, 52-ри брой на «Независимост» със същия подпис.

Уморен, оскърбен, заживял вече с нови планове и задачи, Л. Каравелов вероятно се е оттеглил от активна творческа работа във фейлетониия отдел. Съвсем естествено и логично е той да предостави фейлетонната рубрика в последните броеве на вестника на своя млад сътрудник. Това не означава, че многогодишният главен редактор на «Свобода» и «Независимост» е престанал да се интересува от последните броеве на своя вестник. Върху публицистичните материали той продължава да работи, особено върху уводните статии, като същевременно вероятно е преглеждал и редактирал и всичко останало, написано от Ботев, включително и фейлетоните. Трудно и рискувано е да се посочи къде точно в цитираните два Ботеви фейлетона участвува Каравеловата редакторска ръка, но нейното присъствие се чувствува.[132] Възможно е в редица случаи намесата му или поточно присъствието му да не са преки: Ботев ги е чувствувал и неизбежно се е съобразявал с изискванията, вкуса, стила на главния редактор на вестника. В този смисъл Ботевите фейлетони от «Независимост» се отделят от неговите фейлетони в «Будилник». Но авторът на «Послание от небето» и «Длъжностите на писателите и на журналистите» е оставил своя неповторим печат и върху тези свои творби.

«Послание от небето» се състои от осем отделни писма, които

---

[131] ЗАХ. СТОЯНОВ публикува тези фейлетони в Съчинения на Христо Ботйов, С,. 1888, стр. 156—212.

[132] До подобни заключения стига и СТ. ТАРИНСКА, Прозата на Христо Ботев, С., 1966, стр. 163, 206.

покойният Недялко Пандурски отправя от небесните селения до своите приятели и съотечественици на земята. Повечето от тези писма имат характер на отделни фейлетони. Същевременно всичките те са свързани в една завършена фейлетонна единица. Не само формата на писма от един и същ общ герой ги обединява в единна фейлетонна творба. Всяко ново п смо е продължение на предишното и допълнение към него.

Оценките в нашата литературна наука за «Послание от небето» са диаметрално противоположни. Според едни автори този фейлетон е «най-забележителното от прозаическите произведения» на Ботев поради «реалистичната струя» в него и «поради дълбоката психология. . .»[133] Наред с най високите оценки си пробива път и схващането, че «личният, почти пасквилен характер на «Посланието» е подценил твърде много неговата агитационна стойност за сега, но на времето си то било крайно актуално. . . [134] Така се стига до пълното отрицание: «Предмет на писмата» в «Послание от небето» са «злободневните, делнични факти, баналии и отвратителни. . .»; Писмата са «лишени от истински хумор», в тях се натъкваме на «един и същ грубо-натуралистичен похват».[135] Поради липса на ясен литературен критерий и непознаване същността и особеностите на фейлетонния жанр някои изследователи отричат съвсем художествената стойност на творбата. «Послание от небето» извиква илюзия на художественост, което се обяснява със способността на Ботева да подражава. Последният тук е художник-актьор, а не художник психолог, който си поставя самостоятелна задача и я осветлява по свой — индивидуален начин.»[136]

Защо «Посланне от небето» буди такива противоположни оценки? Какви са особеностите на неговия хумор, какви са фейлетонновидовите му особености?

Недялко Пандурски, героят на «Посланието» и «авторът на писмата, е действително лице, български емигрант в Румъния, по-

---

[133] Д. Т. СТРАШИМИРОВ, Христо Ботев как поет и журналист, Пловдив 1897, стр. 312, 316; вж. също ИВ. Г. КЛИНЧАРОВ, Христо Ботйв, С., 1910, стр. 698—701; също: И. К[ЛИНЧАРОВ], Христо Ботйов като хуморист. Сп «Ново време», XIX, 1920, кн. XX и XXI стр 670 672.

[134] Г. КАРАСЛАВОВ, Сатирата у Ботева В «РЛФ», V, бр 175 от 31 V 1934.

[135] МАЛЧО НИКОЛОВ, Ботевата сатира и хумор. Сп. «Българска реч XVI, 1941, кн. 3, стр. 99 100.

[136] МИХ. ДИМИТРОВ, Христо Ботев. Идеи, личност, творчество, С., 1945, стр. 296. Според В. ВЕЛЧЕВ «. . . гротескният портрет, а също и комическият стил, при който няма съответствие между съдържание и форма, са доведени у Ботев до хипертрофия. . .» (Въздействието на руската класическа литература за формирането и развитието на българската литература през XIX в., 1958 стр. 110.)

чинал месец преди написването на фейлетона. Той е бил твърде колоритна, открояваща се фигура всред емигрантските кръгове, поради което се е ползувал с широка известност. Искрен родолюбец, Пандурски е обикалял румънските градове и е продавал литографии с исторически патриотични сюжети, рисувани най-често от Хенрик Дембицки. Много дребен на ръст, със смешна външност, той е будел присмех и непрестанни шеги всред емигрантите. Ботев вероятно е покровителствувал и защищавал бедния български емигрант, за което «търговецът на кадри» му е отвръщал с искрена признателност и уважение и е търсел непрекъснато неговата компания.[137]

Недялко Пандурски изпраща своите небесни послания — само това хрумване на фейлетониста вече е изпълвало читателите съвременници с любопитство и смях. «Мир вам!. . . Любите друг друга и пом ните меня грешнаго раба божия Пандурскаго!»[138] — така започва първото писмо от небето. Авторът сполучливо пародира честите «възнесения» в апокрифите.

Съществува тясна връзка между «Тая нощ сънувах. . .» и «Послание от небето». Формата на съновидение в «Тая нощ сънувах. . .» разкрива пред фейлетониста необозримо поле за въображението. Писмата от небето изпълняват същата роля. «Героят» познава не само нашата грешна земя, но и небесните светове, рая и ада. «Земно» и «трансцендентално» се редуват или най-често сплитат в пъстра, духовита плетеница.

Героят започва своята изповед със съвсем «земно» описание на трудностите, които е срещал като «търговец на кадри», на всичките си земни разочарования, довели го до решението да се пресели в отвъдните светове. Още първите страници хвърлят обилна светлина върху живота на нашата емиграция в Румъния. «Високоблагородни Болград» с неговите «конекрадци», «непраздното» Книжовно дружество в Браила и неговият знаменит деловодител В. Д. Стоянов, попът от букурещката българска черква, «Савовичевите слънца», Антон Парушев. . . — разнообразна галерия от образи и картини. Въображението на фейлетониста, неговият проницателен поглед надхвърлят рамките на емигрантския живот. Защо във Франция е най-изгодно да бъдеш говедарии? — «. . . за да не те осъдят като Базена. . . и да те не смажат някои революционерни кола»[139]. А защо в Англия трябва да бъдеш Ротшилд, в Русия — просяк, в Тур-

---

[137] Живи и много интересни са спомените на ЗАХ. СТОЯНОВ за Н. Пандурски (Съчинения на Христо Ботев, С., 1888, стр. 154—156.) Вж. също и СТ. ТАРИНСКА, Прозата на Христо Ботев, С., 1966, стр. 183—188. Подробни сведения за повечето от героите и събитията във фейлетона дава АЛ. БУРМОВ във: Христо Ботев, Съчинения, С., 1948, стр. 445—476.

[138] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 358.

[139] Пак там, стр. 359.

ция — шпионин? «Героят» леко прескача от страна в страна, от образ на образ... «Изабела е изпъдена из Испания, Наполеон е умрял, Антона Парушева са уловили, а във Влашко са направили монополи тютюнът и спиритозните питиета...»[140] Къде остана изповедта на скромния Недялко Пандурски? Могат ли да бъдат негови тези оригинални наблюдения, тази остроумна мисъл? Разбира се, не! Отново фейлетонистът съчетава несъчетаемото, свързва реалното с нереалното. Отново се натъкваме на своеобразната ботевска условност. Условността е необходима, неотменна черта на фейлетонния жанр. Тя отлично се съчетава с фактическата основа на фейлетона и с неговата публицистичност. При това фейлетонната условност се проявява в особено изпъкнали форми, условност, която не се прикрива между редовете или в подтекста, която не знае ретуш и полусенки. Тези «парадокси» на жанра са и негово своеобразие. Ботевият фейлетон е фейлетон на парадокси, на странни съчетания.

«Авторът» на осемте писма е условен образ, условен герой на «Посланието». Малко са пасажите, в които е загатната отделна, действителна черта от неговия образ, и то силно хиперболизирана или разкрита по пътя на контраста с неизбежен комичен ефект. В повечето случаи Пандурски е само «подставено лице». Истинският герой в същност е авторът на фейлетона. Понякога той напълно изявява себе си, после неусетно се набелязват черти от образа на Пандурски, създава се илюзията, че разказвачът герой е Пандурски. Тази илюзия ту се разпада, ту отново се налага. Двата образа сменят местата си, появяват се и изчезват.

Недялко Пандурски пише своето първо писмо от небето. «Тая е най-главната причина, която ме накара да оставя грешната земя и да се преселя в лоното Авраамово, което според думите на попът, който ме опя, било място злачно и място покойно — с една дума, такова място, дето няма ни скърби, ни печали, ни плътски съгрешения.» И по-нататък: «И така, денят на моето преминуване настана...» «След пет минути аз бях вече на небето и трепетно очаквах решението на съдбата си в едно от фанариотските митарства.[141] Започват невероятните небесни преживявания на многострадалния Пандурски. Въображението на фейлетониста рисува смайващи картини. От една страна, прекрасната райска градина, от друга — преизподнята на мъката, а долу на земята, в букурещка кръчма, приятелите празнуват погребението на Пандурски. «Но не се мина много време, а небето прне грозен вид. Бури, гръмотевици и светкавици ме окружиха от сяка една страна...»[142] С живо чувство за хумор,

---

[140] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 358.
[141] Пак там, стр. 361.
[142] Пак там.

с усет към комичния ефект Ботев съчетава грандиозната фантастика на небесните селения с делничното, най-обикновеното в земните представи и възприятия. Той не просто ги съчетава. Те се преливат, сменят местата си, получава се отново една чудесна игра на контрасти и условности. В рая Пандурски вижда свои приятели, които пасят зелена трева. Стадото на праведниците блее, грешниците реват. «Легиони херувими и серафими летяха около мене и със своите огнени мечове режеха облаците като прясно сирене. . .»[143]

Първото писмо завършва с разговор между грешния Пандурски и блажената светица Теодора. Образът на мъчениците-светица е съвсем условен. И в него фантастичното, «небесното» в комично-гротесков план се преплита с житейски земното. Светицата се появява в целия си небесен блясък: «Минута-две, и пред мене, на своят огнен престол и в своите светли одежди, се спусна блажена Теодора.» В последвалия разговор фейлетонистът «приземява» чудотворката. От нейните въпроси личи, че тя твърде отблизо познава българската емигрантска действителност в Румъния. Тя подлага Пандурски на конкретен, земен разпит. «А защо ти не доби някоя катедра в Белград, или защо не заявана да издаваш някой български вестник?» Или «А защо не стана и ти поп?». . .[144] И накрая, съвсем «приземил» чудотворката, фейлетонистът забравя блестящия й трон и светли одежди и я накарва с обичаен за обикновена селска жена жест да прибере полите си и да си отиде. «После тия страшни за мене думи, блажена Теодора си прибра полите и отиде си; а аз останах пред вратата на раят да пея песента на Лазара и да си оплаквам дните и годините.»[145]

В следващите писма небесните чудеса продължават, но земната действителност все повече ги изпълва. Шестокрили ангели отнасят героя в небесния «магарешки рай», който има «голямо сходство със станите на румънската полиция».[146] Пандурски размишлява, разговаря с тайнствено появилите се сенки на прокълнатия о ец Герасим и бабината Гинина дъщеря. . . И заспива, и отново загочва сънновидение. Небесен трибунал. Съдии, адвокати и бедният Пандурски — подсъдим. Авторът вмъква най-различни герои, известни и измислени лица, докосва много парещи проблеми на своето време, изразява интересни мисли и преценки в съответната фейлетонна образна форма — за царска Русия, за някои въпроси и събития на международната политика. Речите на съдии и обвинители се сменят с бързината на филмови кадри, чиито герои са обществено-политически и културн-

---

[143] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I. С., 1971, стр. 361.
[144] Пак там, стр. 362.
[145] Пак там, стр. 363.
[146] Пак там.

ни дейци, колонисти, емигранти, Гръцката патриаршия и нашата екзархия, Хорозов, Кръстевич, хаджи Иванчо, Арнаудов, Балабанов и много други.

Във второто писмо на «Посланието» се чувствува енергичната намеса на редактора на вестника. По-спокойни, по-бавни, по-повествователни стават връзките, преходите, пък и целият разказ. «Аз видях. . . Почакайте. . . Какво видях аз?. . .» или типичният каравеловскн обрат: «Но да оставиме блажена Теодора и нейните «велеречия» и да разгледаме небеснят трнбунал». . ., или: «Трябва да ви кажа и това, че ако нашите колоннсти. . .», или: «След малко време едно от старчетата. . .» Появяват се и типични за Каравелов образи, сравнения, сентенции.[147] Някои от образите, сравненията, оценките са пряко публицистично назовани без характерните за Ботев иносказание и условност. Ето как буквално и грубовато Пан дурскн говори за поп Герасим: «Ако тоя православнейши махалски бик да би ме изповядал и прнчестил. . .» и т. н., или: «С една дума, нашето нещастно отечество и нашата още по-нещастна екзархия заприличаха твърде скоро на безжизнени лешюве. . .»[148] Каравеловата редакторска намеса може да се открие и в третото и четвъртото писмо, като постепенно намалява и в последните писма съвсем отсъствува.

Ако нашият съвременен читател прочете на един дъх осемте пнсма на «Посланието», неизбежно накрая чувствува умора, обърква се и потъва в този сложен лабиринт от образи, картини, събития, факти. Това се дължи на отдалечената вече от нас епоха, на отчуждаването от нейните борби, вълнения, герои.[149] За тогавашния читател

---

[147] «Моята фамилия говори, че секи един мъж е длъжен по-на ред от сичко да е унижава достойнството на къщата си, т. е. да облача жената си и децата си прн лично, да яде и да пие сладко и да не ходи на гости без ръкавици . .», или «Мъдростта е парàта, вярата е дебелото прасе, надеждата е пълната гуша, а любовта е такъв един капак, който покрива всяко едно престъпление . », «в слепите царства царува онзи, който има едно око. . .», «да се даде по една юзда, по една тежка мотика и по малко хрян за под носът. . .», «пожелаха да приемат ангел ски чин, «месоядно» посвещение, червени гащи, арнаутска нравственост. .», «мислили да създадат от екзархията млечна крава и да плуват по Ортакьою като бубрек в лой. . .» (Христо Ботев, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр (366 — 368.)

[148] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 364, 368

[149] Има още една причина за това, от друг характер, вярно доловена и посочена от СТ. ТАРИНСКА: «. . . В «Послание от небето» — пише тя — Ботев твърде много е заложил на конкретното разобличение и по-малко внимание е обърнал върху логиката на цялостната постройка на творбата. Отделните градивни елементи до такава степен го завладяват, че остава на заден план архитектониката на цялото. . .» И по-нататък Таринска изказва интересното предположение: «Може би именно тази «небрежна» компознция е дала такъв простор на Ботевия хумористичен и сатиричен дар.»(Прозата на Христо Ботев, С., 1966, стр. 204)

обаче «Посланието» е разказвало за едно настояще, познато до най-малките подробности; образите и картините са будели безкрайно много мисли, всеки намек е разкривал цели малки светове. Трудно е за нас днес да си представим колко много са говорили на своите съвременници тези писма. Всяко едно от тях е малка енциклопедия на своето време.

В третото писмо са нахвърляни образи и картини от живота на българската емиграция в Румъния — на «Добродетелната дружина» и «Книжовното дружество», на букурещкото българско читалище «Братска любов» и българската черква в Букурещ с нейния «пренепорочнейши» поп Герасим и многобройните му приятелки,[150] на болградския депутатин в румънската камара, на Ценович и Тъпчилеща, и Мурджо. . . За пръв път се появява и госпожа Ценович — известната от Каравеловите фейлетони Жаба Крекетуша. Някои от героите, познати ни от рубриката «Знаеш ли ти кои сме?», са обрисувани очевидно съвсем съзнателно със същите краски — в духа и стила на създадената от Каравелов традиция.

Божественият трибунал започва съдебния процес срещу Недялко Пандурски (не насън, както беше в писмо II). В обвиненията срещу героя, в неговите оправдания и в присъдата на трибунала е разкрит многоликият живот на българската емиграция. Пандурски е провъзгласен за еретик. Заседанието на трибунала се отлага за следващата неделя. То е описано в писмо IV. Отново обвинения, оправдания, присъда. А в началото на писмото Пандурски мечтае да стане министър на просвещението и крои планове за грандиозните преобразования, които би направил.

В петото писмо на «Посланието» се изявяват някои нови особености и възможности на фейлетониста. Той умее да рисува, именно да рисува не само напрегнати, драматични, с вътрешен трагизъм картини, но и картини, изпълнени със спокойствие и с много хумор. . . Грамадна градина с кичести и вечнозелени дървета, три реки — с мед, масло и мляко, купища пилаф. «Под сяко едно дърво

---

[150] В образа на поп Герасим М. АРНАУДОВ вижда израз на Ботевата склонност да рисува «комични сценки из обсега на сексуално-съблазнителното. . .» (Към въпроса за неустановеното литературно наследство на Христо Ботев. — Известия на института за българска литература, т. VII, С., 1958, стр. 263.) Във фейлетона действително има известни увлечения и някои самоцелно обрисувани подробности от живота на букурещкия поп. Не можем да не се съгласим с «обяснението», което СТ. ТАРИНСКА търси на тези факти във «времето, атмосферата, светоусещането». «В контекста на художествената литература и публицистиката ни от 70-те години на XIX в. — пише тя — «грубостта» и «натурализмът» на Ботевия хумор са най-естествено, дори характерно явление.» И все пак тези моменти в «Посланието» «не допринасят за дълбочината на разобличението». (Прозата на Христо Ботев, С., 1966, стр. 145, 178.)

седи на червено, кадифено шилте по един праведник, около когото се търкалят четиридесет голи и дебели жени и няколко млади момченца. Момчетата пълнят дълги и асемиени чубуци и турят ги пред праведникът, а жените го милват, гладят му краката, чоплят му между пръстите и кадят около него различни миризливи дъхове.»[161] Картината на Мохамедовия рай е статична за разлика от раздвижения, динамичен «апокалипсис» на кучешката революция. В Мохамедовия рай всичко е загладено, заоблено, отмерено, никакво напрежение, никакви излишни усилия. Картината на кучешката революция освен живите зрителни възприятия буди и слухови усещания — ръмжене, ръфане, вой, страшни викове, боричкане, мляскане, шум от падащи тела. . . Слуховите възприятия са не по-малко остри, дразнещи, динамични в сравнение със зрителните. В Мохамедовия рай цари тишина. В градината *текат* три реки: по едната *тече* мед, по другата — масло, по третата — мляко. А от «провалените дървета» *тече* бистър, сладък и миризлив шербет. Не поради бедност на езика Ботев си служи с един-единствен глагол, означаващ движение — глагола *тека*. И читателят неизменно остава с впечатлението, че тук всичко тече бавно, безшумно. Слуховите възприятия в «Тая нощ сънувах. . .» се подсилват от определени звукосъчетания на съгласни, от енергичната еднократна форма на глаголите: изръмжа, метна, ръвна, скокна, падна. . . При описанието на Мохамедовия рай глаголите са употребени предимно в тяхната многократна форма. Мохамедовият рай буди най-вече зрителни и пространствени представи. Статиката изисква всяка вещ да има своето заковано, строго определено място. Праведникът седи *върху* червено шилте, *около* него се търкалят четиридесетте жени, момченцата турят *пред* него чибуците, *близо* до дясното коляно на праведника се намират три кристални наргелета. . ., жените му гладят краката и чоплят *между* пръстите. . . Всичко тук говори за елейно спокойствие, тишина, бездействие. Спестени са всички уснлия и «ненужни» движения. Фейлетонистът създава картината пестеливо, с малко думи, само с няколко епитета, почти без никакви сравнения и метафори. Но всяка дума е точно подбрана; без нея картината би загубила.

Райските прелести са само повод за разкриване на земните картини. Ако българските емигранти в Румъния знаеха какво представлява Мохамедовият рай, отдавна биха се преселили в тази обетована земя. А как живеят нещастните българи във Влашко? Продават кожи и пастърма, ядат сол с мерудийка, живеят по дупките и хранят различни насекоми. . . — съвсем земна, нерадостна картина, набелязана точно и силно.

---

[161] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 379.

При нахвърлянето образа на Жаба Крекетуша (г-жа Ценович) Ботев следва създадената традиция от Каравелов. Двамата фейлетонисти не съумяват да се издигнат над личния конфликт със семейство Ценович. Тези редове са принизени, съдържат груби, натуралистични моменти.[152]

В райската градина се подвизава и Мемиш паша — често срещан герой и в Каравеловата сатира. Мемиш паша е действително лице — луд турчин от Русе. Контрастът между действителния образ и фейлетонния създава остър хумористичен ефект. «Под друго едно дърво седеше знаменитият русчушки политико-икономист Мемиш паша и четеше граматиката на г-на Иоакима Груева.»[153] Смях буди не само характеристиката на лудия Мемиш като знаменит политикономист, но и неочакваният абсурд — Мемиш паша чете Груевата граматика! Пред него стои българско докторче, плаче и се оплаква, че по вишегласие бил избран за секретар на букурещкото читалище «Дачия», но незаконно го изместил един от секретарите на «Добродетелната дружина». Мемиш поучително и високопарно обяснява, че правото принадлежи на по-силните и на по-достойните, че вишегласието няма никакво значение. Цялата ситуация е комична. Всяка дума и жест на смахнатия русчушки турчин будят смях: «Аз ти казах вече, че твоите домогателства са напразни — каза негово превъзходителство Мемиш паша и остави граматиката на коляното си...»[154] Дори само от този жест — Мемиш прекъсва четенето и оставя граматиката на коляното си — личи умението на автора да използува хумористичния детайл.[155] «Послание от небето» показва, че Ботевите фейлетони познават не само «лютия сарказъм», но и «добродушно-примирителното в хумора», «вътрешната свобода и игривост...», «първичната стихия на неговия здрав, заразителен смях». «Усетът

---

[152] За отношенията между Каравелов, Ботев и сем. Ценович вж. СТ. ТАРИНСКА, Прозата на Христо Ботев, С., 1966, стр. 192—193.

[153] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 382.

[154] Пак там.

[155] Спорейки с Мих. Димитров, М. АРНАУДОВ твърди, че добродушният хумор е характерен понякога за Каравелов, а у Ботев «взема връх жлъчката без мяра». . . «У Ботев сатиреското начало отстранява по правило всяка прошка и всеки снизходителен смях.» (Към въпроса за неустановеното литературно наследство на Христо Ботев. — Известия на Института за българска литература, кн. VII, 1959, стр. 265.) Противоположно мнение застъпва СТ. ТАРИНСКА: «У Ботев за разлика от Каравелов сатирата, колкото и остра да е, не загубва способността да предизвиква усмивка, та било то и горчива. . . За Каравелов такова съжителство сякаш е неестествено. . . За Ботевата душевност и творческа нагласа подобни външно несъвместими състояния често вървят ръка за ръка, за да изградят многопланова, вътрешно противоречива в своето единно идейно-емоционално въздействие тъкан на художествената творба.» (Прозата на Христо Ботев, С., 1966, стр. 182—183.)

за комична ситуация е така силно развит у Ботев, че патосът на разобличението непринудено се обагря от разнообразни оттенъци на смеха.»[156] Техен извор е смесването на дребното със значителното, на имената на живи и на мъртви, пародирането на събития и факти...

Ботевият хумор рядко е добродушен. Авторът потиска, задушава жизнерадостния хумор. Най-често бликналият смях пресъхва, застива в изкривена, болезнена усмивка. «Ако да не би бил аз, то лудите би останали без свой представител. . .»[157] — започва Мемиш паша поредица от предположения, започва в хумористичен план, като постепенно хуморът изчезва, заменя се от сатирични остроти и стига до пряко, жестоко, дори грубо изобличение. По късно, във в. «Знаме», Ботев пише с дълбоко проникновение за «нашата хумористическа и сатирическа журналистика »· Под петите на азиатските варвари ни един не е можал нито да се смее, нито да плаче; а отсам Дунавът смехът се е обръщал на псувня, а сатирата на проклятия.»[158]

И все пак в «Послание от небето» хуморът заема важно място. Съвременният читател трудно може напълно да разбере и почувствува това. Образът на Пандурски е бил непресекващ извор на смях за Ботевите съвременници, емигранти в Румъния, които са познавали добре Недялко. В «Писмо VI» в съдбата на героя настъпва рязък, невероятен поврат. Френският император Наполеон го обрязва и провъзгласява за цар на новото българско царство и наследник на цялата турска империя. В «Писмо VII» Недялко Пандурски в «знаменита» тирада протестира пред френския император за своето «осакатяване». Наполеон му отговаря със също такава високопарна тирада. В «Писмо VIII» и последно султан Абдул Пандур-ллах-хан издава своите височайшн постановления и заповеди.

Последните три писма на «Посланието» са близки помежду си, близки по стил и форма. Монолозите на Пандурскн, както и на Наполеон са гръмки, изпълнени с парадокси и абсурди, с невероятни асоциацин, с тънки наблюдения и характеристнки. Погледът на писателя улавя и фиксира събития, факти, действителни личности, конфликти, взаимоотношения. «Тъпан» и Мънзов, Наполеон и Максимилиан, «Добродетелната дружина» и търновската болница, Касабиановият дуализъм, великите историци Кръстевич и Дрнов, «Книжовното дружество», Ценович и читалище «Братска любов», Савич, Балабанов, Найденов, Хорозов, Парушев. . . — върти се лентата на съвремието — шеги, намеци, детайли и едро нахвърляни скици; остроумие, изобретателност и находчивост; невероятно умение да се превърнат определени възгледи и преценки — логическият

---

[156] СТ. ТАРИНСКА, Прозата на Христо Ботев, С., 1966, стр. 205.
[157] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 382.
[158] Пак там, стр. 441.

мисловен поток в богата образна фейлетонна мисъл. В края на шестото писмо приповдигнатият разказ на Пандурски се заменя от съвсем обикновен, простоват и даже грубоват диалог между него и Наполеон.[159] «Ти ли си бе, байо Наполеоне?» — извиках аз и ухапах приятелят си за ухото. — «Аз съм — отговори той. — Но я кажи ми ти кьле по дяволите те водят тия жандари?» — «На съд, на съд! Два месеца вече става, откакто ходя по митарствата, а въпросът за Дунавската конфедерация сé още не може да се реши. Я ми виж носът, главата и зъбите — където и да отида, сé ме бият.» — «Бият те, г-не Пандурски, защото си българин. Ела да те обрежа и ще да видиш, че св. Августин ще да те назначи за наследник на османския престол. . .» «Легни при това «кабак-геджеси.» Аз легнах и дванайсет легиона херувими запяха: «Боже, царя пази. . .»[160]

Изводът е ясен: българинът може да живее спокойно и щастливо само когато престане да бъде българин, когато се откаже от своята националност. Комичният образ-картина — Пандурски ляга до едно «кабак-геджеси» и Наполеон го обрязва. . . — буди вместо смях унили, тягостни чувства. И в последните писма на «Посланието» спонтанно блиснали хумор става бързо овладян, потиснат.

В «Послание от небето» — ще си послужим с една Ботева характеристика от «Писмо VII» — се отразява «сичката съвременна история на българският народ .

Фейлетонът «Длъжностите на писателите и на журналистите» рязко се отличава от «Тая нощ сънувах. . .» и «Послание от небето». Разликата засяга и тематиката, и образния свят, и стила. В «Длъжностите на писателите и на журналистите» липсва калейдоскопичната всеобхватност на предишните фейлетони. Тук няма смайващи контрасти, преплитане на фантастично и действително, необуздан полет на въображението. Липсват и резките преходи от едно емоционално състояние към друго, многообразната, богато нюансирана гама на хумористично виждане и сатирично изобличение. Самото заглавие разкрива нещо характерно за метода на фейлетониста, за средствата, с които си служи — то се отличава със своята точност и изчерпателност и веднага насочва към целта, към основната задача

---

[159] Чрез образа на френския император — пише СТ. ТАРИНСКА — и сцената за «провъзгласяването» на Пандурски за наследник на Османската империя е осъществена сатирична картина на политиката на европейския империализъм, каквато нашата литература до този момент не познава. От образа на последния представител на френската империя е смъкнат всякакъв ореол на царско величие. . .» (Прозата на Христо Ботев, С., 1966, стр. 202.)

[160] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1958, стр. 379.

и същевременно тема на фейлетона. Фейлетонистът си поставя *една* главна задача. Фейлетонът има *една* основна тема.

Още първото изречение е пропито от тежка ирония. Жилото на сатирика е насочено срещу продажната интелигенция, по-конкретно срещу продажните учители, писатели и журналисти. Ботев избягва намеците, недоизказването, символите. Единствената преграда, която той поставя между себе си и читателя, е ироничната иносказателност. Но в повечето случаи иронията е явна, неприкрита. Наред с интелигенцията фейлетонистът остро осмива тази част от «българската публика», която създава и поддържа продажността на интелигенцията. «Ако някой чорбаджия ви помоли да го не хвалите във вестникът си и да го не срамите пред онии, които познават неговите «несъществующи» благодеяния, то вие го не слушайте. Маслото не разваля яденето, а похвалата не произвожда пагуба за кесията.»[161] Ботев назовава нещата с техните най точни имена. Съветите и напътствията често се превръщат в афоризми. «Хвалете и не бойте се! Хваленето не иска хляб и топли обуща. . .» «. . . Секи човек има свои грехове. . . Следователно мълчанието е едно от онии добродетели, които се похваляват от сяко пъповъзвишение и от сяко щастливо миропомазание. . .» «. . . Мълчанието е голяма добродетел!» «После мълчанието върви смирението. Ако желаете да ви хвалят хората и ако ви се иска да живеете наготово, то свивайте полите си даже и пред онии свои благодетели, които ви хранят само с мазни обещания.»[162]

Характерна особеност на фейлетона е неговата композиционна яснота и опростеност. След всеки «съвет», след всяка афористично посочена «добродетел» следват примери, пояснения. Народните пословици като вековна, «кондензирана» мъдрост особено добре помагат на автора да разкрие докрай своите нерадостни мисли, да направи своите мрачни внушения. «Третата длъжност на писателите и на журналистите е да просят деликатно и да подмамят своите благодетели с особено изкуство.»[163] Конкретизирайки мисълта си, фейлетонистът рисува забавни картини, цитира автори, книги, периодични издания, дава остри и преки оценки на вестници, списания, редактори, критици, писатели.

В края на фейлетона авторът прави нерадостно публицистично обобщение: «Но както и да е, а българската журналистика напредва. . .» «Токвил говори, че сяко едно правителство прилича на народът си, а аз ще да кажа, че българската журналистика прилича на нас с вазе. Когато публиката няма нужда от здрава храна, то за

---

[161] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 398.
[162] Пак там, стр. 398—399.
[163] Пак там, стр. 399.

шарлатаните се открива широко поле. Нека ни дава Господ бог повече разум и по-малки пъпове!»[164] Публицистичният финал-обобщение неизбежно напомня Каравеловата рубрика «Знаеш ли ти кои сме?» Изобщо «Длъжностите на писателите и на журналистите» следва традицнята на Каравеловите публицистични фейлетони. Става дума за цялостния дух на фейлетона, а не за отделните изрази, думи или похвати, характерни за Каравеловия стил: например някои повторения («Послушайте, мои мили гълъбчета. . .», «Слушайте и *това. . .», «Слушайте още и това»*) или някои повтарящи се възклицания *(«Боже мой, кой дявол се е надявал. . .»*, «Боже мой, и г. *Панчков е захванал вече да блее. . .»*), или преходи (*«А така, падайте на колене. . .», или «Но както и да е, а българската журналистика напредва»*). Публицистичната откровеност и дори грубост при някои характеристики и оценки също напомня Каравеловия фейлетонен стил.[165]

Можем да свържем «Длъжностите на писателите и на журналистите» с първите Ботеви фейлетони — «Хайде на изложбата!» и особено с «О, tempora! О, mores!». Фейлетонната условност, за която говорихме при «Тая нощ сънувах...» и «Послание от небето», в «Длъжностите на писателите и на журналистите» е сведена до минимум. Условността толкова повече намалява, губи се, става по-невидима, прикрита, колкото по-силни са публицистичният стил и патос. Трудно е за нас днес да разберем защо Ботев така рязко сменя фейлетонното си оръжие и веднага след своето «Послание» пише «Длъжностите на писателите и на журналистите». Може би е искал да се доближи до фейлетонната традиция в Каравеловите вестници и до стила на главния редактор. А може би — и това е по-вероятно— конкретен повод е променил творческото виждане на фейлетониста, изпълнил го е с иронична злъч и с вътрешна необходимост да изрази своето възмущение остро публицистично, да заклейми безпринципността и продажността. Възможно е също така нашият голям фейлетонист съзнателно да изпробва своите сили в нови фейлетонни видове и форми или — което е по-вероятно — да търси различни пътища за приближаване до читателя и за въздействие върху него. Може би Ботев е допускал, че прякото публицистично фейлетонно слово ще стигне до широките читателски кръгове по-лесно, по-бързо и ще окаже по-силно и непосредствено въздействие.

Фейлетонният жанр се отличава със своята боеспособност и революционна действеност. Не случайно той се развива и процъф-

---

[164] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 402.

[165] СТ. ТАРИНСКА развива интересни и правдиви мисли за многостранната и дълбока връзка между този фейлетон на Ботев и личността и творческото дело на Л. Каравелов. (Прозата на Христо Ботев, С., 1966, стр. 166—175.)

тява на страниците на периодичния печат и е предназначен за широки читателски среди, бихме казали, за масовия читател. И това напълно хармонира с неговата актуалност, с неговата остро съвременна проблематика и тематика.

Във фейлетонния жанр и особено в една негова разновидност съществува вътрешно противоречие между предназначението на фейлетона като жанр за въздействие върху широки народни слоеве и своеобразната, твърде сложна условност на този именно фейлетонен вид. Условност, която, за да бъде разбрана в цялата ѝ дълбочина, изисква известна подготовка, по-тънки, култивирани възприемателни усети. Такава условност открихме в «Тая нощ сънувах. . .» и в някои писма от «Послание от небето». Тези фейлетони предполагат развито чувство у читателя за алегоричен или символичен образ, за иносказание, за нюансите на хумора и иронията, за своеобразното раздвояване на образа, когато той е той и същевременно не е той, когато реалното е едновременно реално и фантастично. . . Своеобразието на фейлетониата условност е във фактическата основа на жанра — действителното лице се превръща в образ-тип, фактът — в обобщено явление.

Фейлетони като «Тая нощ сънувах. . .» са поразявали съвременния читател, будели са най-различни чувства, мисли, асоциации, но вероятно един немного широк читателски кръг е разбирал цялата им дълбочина и скрит смисъл. Може би и поради това в «Длъжностите на писателите и на журналистите» Ботев завъртява кормилото на своя фейлетон по посока на по-прякото публицистично-иронично изобличение. Пряко, остро, откровено, по-достъпно.

Интересен е фактът, че в своя в. «Знаме» Ботев не разгръща фейлетонен отдел. В «Знаме» е поместен само един фейлетон — «Политическа зима». Това е последният фейлетон на Ботев, един от най-хубавите, един от върховете на българския фейлетон изобщо. В него Ботевият талант на фейлетонист намира своето пълно осъществяване. Фейлетонът «Политическа зима» е отпечатан в брой 10 на «Знаме») от 2. III. 1875, близо пет месеца след публикуването на «Длъжностите на писателите и на журналистите». Подписан е с псевдонима «Михал»; има мото в народнопесенен стил: «Дали се зора довърши, или се две нощи смесиха?»

«Политическа зима» продължава линията на «Тая нощ сънувах. . .» и на «Послание от небето». Художествено-образното виждане в този фейлетон надхвърля обикновените представи за фейлетонна образност. «Политическа зима» буди асоциации с изобразителното изкуство. Образите раждат съвсем зрими картини. Читателят има чувството, че влиза в малка картинна галерия. Ето соба-

та на героя-емигрант: по стените мухите оставили в наследство цели томове списания на български език. «Наместо икона, над главата ти виси портретът на н. в. султанът, покрит с тънко едно було от Лионската фабрика на паяците; под портретът е залепен ферманът с 11-те точки на българското щастие»[166]. А в собата лежи по гърба си нашият «българин и патриотин», а до него комат хляб, малко сланина и лук. Лежи и сънува. . . Следва забележителна поредица от картини: «. . . Светът прилича на кръчма. . ., гладните, дрипавите и измръзналите народи са се събрали в нея и на колене въздават хвала Бакхусу. Г-н Бисмарк възседнал земното кълбо и точи из него пелин за здравието на Германия; дядо Горчаков раздава колива за «бог да прости» славяните; майстор Андрашия свири чардаш и кани чехите, сърбите и хърватите да попеят и да поиграят на гладню сърце; Мак Махон плете кошница за яйцата, които Франция ще да снесе през немските велики пости на Елзас и на Лотарингия; лорд Дерби си точи севастополската костурка, за да надроби прясно сирене за европейската търговия на восток и за да отреже от бутовете на някое диво африканско или азиатско племе бюфтек за английското човеколюбие; испанските «братовчеди» са застъпили тялото на майка си, бозаят кръв из нейните гърди и плюят един другиму в очите. . .»[167] На половин страничка Ботев е съумял да нарисува картината на международните отношения, да посочи най-съществено-то в политиката на европейските държави. Фейлетонистът е уловил и изваял в ярки образи основното, най-типичното, като чрез образа го е превърнал в конкретно. Той проявява жив усет за национален колорит и своеобразие. Този усет се проявява особено ярко в картината-образ на испанската действителност, която и днес не е загубила своята актуалност. Не случайно тя извиква образи от платната на Гоя и напомня особения трагизъм на испанската живопис. С потресаващо силен образ фейлетонистът разкрива безсмислието на вътрешните междуособици и гражданската война. Алегорията навява мълчалив, вледеняващ ужас. Защото грубо разрушава традиционната представа за синовно-майчински чувства и привързаност. Защото е осъществена с изключителна сила на внушението, лаконизъм и вътрешен трагизъм. Отново и отново ни поразява усетът на Ботев към словото, към най-точната, към най-силната дума. Испанците са *застъпили* тялото на майка си. . . Мъчно бихме могли да си представим друг глагол — по-подходящ и по-страшен.

Фейлетонистът още не е завършил своето голямо платно — «кръчмата на народите». Трагични ноти прозвучават отново, когато писателят набелязва образа-картина на турската империя и турско-

[166] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 404—405.
[167] Пак там. стр. 403—404.

то иго. Но трагизмът е само елемент в тази картина. Като цяло тя е по-скоро иронично-саркастична, отколкото трагична: «Босфорският пилафчия подсмърча до вратата на кръчмата, яде червата на раята, пие дипломатическа боза и вика «Аман от пияни хора.»[168] Със злъчна ирония фейлетонистът подиграва тази ориентална империя, която напразно се домогва към висшите сфери на европейската дипломация, напразно поради своята вековна изостаналост се стреми да се приобщи към европейските народи. Но нейното място е строго определено: да подсмърча пред вратата на кръчмата. . . Жестока е участта на народите, покорени от турския феодализъм. Босфорският пилафчия «яде червата на раята. . .» — всяко разгърнато описание би бледнеело пред този лаконичен образ, внушил дивото варварство на турското иго.

Нужни са само няколко последни щрихa, за да бъде завършена картината — «кръчмата на народите»: «Множество малки и големи господа духат на своите измръзнали ръце, гледат с особено равнодушие на просяците, молят се богу за плодороднето на човеческият род и за изобилието на хорската глупост и слушат как вият вълците в гъстата литературна и финансиялна мъгла и как плачат децата на Европа за лятото на науката и цивилизацията.»[169]

Централен образ-тип в «Политическа зима» е образът на героя — «българин и патриотин», който се превръща в своеобразен сюжетен център на целия фейлетон. Този образ е носител на основната мисъл, основната идея на творбата.[170]

Още в началото Ботев се опитва да се «отъждестви» със своя герой, да се «вжнвее» в неговия образ, а той като автор да остане скрит, да не участвува пряко в разказа. «Приятно нещо е да има човек топла соба, самун хляб, парче сланина и няколко глави праз-лук, пък да легне и да мисли, или да спи и да сънува. Приятно е, но да има и една от тия две болести — или млада жена, или стар ревматизъм: лежиш, лежиш, а мисълта ти като у немец, пълна и богата като готварница, дълга и безконечна като суджук. . .» «. . . а въобра-

---

[168] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 404.

[169] Пак там.

[170] «Чрез образа на патриота, щастлив с «топлата соба, изпросения хляб, харизаната сланина» — пише СТ. ТАРИНСКА, — Ботев повежда спор не само с противниците на революционната идея, но и с нейните непоследователни, люшкащи се привърженици.» (Прозата на Христо Ботев, С., 1966, стр. 215.) «Като е създал този фейлетонен герой, Ботев не е поискал да го представи под името на конкретно лице, макар че по всичко личи е имал пред вид специално новите обществено-политически позиции на Любен Каравелов.» (Пак там, стр. 213.) Наред с тези конкретни преценки Таринска се докосва бегло до още един много интересен въпрос — за «авторовото присъствие», което е «колкото осезателно толкова и неуловимо». Правдиво тя характеризира Ботев — създателя на този образ — като «творец-откривател». (Пак там, стр. 213—214.)

жението ти като у арапин. . .», «. . . мислиш, мислиш, пък се попротегнеш като философ, прозевнеш се като дипломатин, почешеш се в тилът като политик. . . Заспиш и сънуваш. . . Но какво сънуваш? Сънуваш, че светът прилича на кръчма. . .»[171] Още в тези уводни думи образът на героя, нарисуван с ирония и подигравка, оживява като фейлетонен образ-тип. Обстановката, конкретизирана и детайлирана, доколкото жанрът позволява това, е подходящ фон за неговото изграждане. В своята монологична самоизява героят живее предимно чрез «действията» си. Глаголите, които характеризират неговата «дейност», са: лежа, мисля, прозявам се, протягам се, чеша се, спя, сънувам. . . Към всеки глагол е прибавено по едно колоритно сравнение. Мислиш, «а мисълта ти като у немец», «протегнеш се като философ», «почешеш се като дипломатин». . . А въображението на героя е като у арапин — «пламенно и възвишено като дим». И тук неочаквано звънва тъжна рима: «Дим, дим! Под който ние българите така сладко спим.»[172]

В съня на героя намират израз политическите прозрения на автора, неговата проникновена мисъл и богатото му въображение. Сънят на българския патриот се превръща във видение-образ на фейлетониста, зад което прозират *неговите* политически възгледи. Тук отново условно и действително сменят местата си, образите са образи-символи и алегорни, условни и реални едновременно.

Авторът и героят се отделят. Фейлетонистът се обръща с ирония към своя герой: «А ти, българин и патриотин, гледаш на всичкото това с особено недоверие и думаш: «Суета сует и всяческая суета.» В следното изречение авторът отново със съчувствие и болка се приближава плътно до героя: «Светът е кръчма, а ти трябва да плачеш със смях, да се смееш със сълзи и на сън да виждаш лятото на Балканския полуостров.» Но това е само минутно състрадание, минутна близост. Фейлетонистът отново става обвинител, изобличител: «Щастлив е, думаш, българският народ, щастливи са грешните в мъката, щастлив съм и аз в своята топла соба.»[173] Подробното описание на «топлата соба» и на героя също е пропито с патоса на отрицанието, с гневно изобличение, насочено срещу «патриота», който «лежи на гърба си», изпълнен с благодарност, че има «барем покрив над главата си». Но когато героят заявява «Не бойте се, господа, аз сънувам» и очертава с едри щрихи положението на своите съотечественици в България или на българската емиграция в Румъния, отново неговият монолог се слива с авторовия монолог. Цариградските вестници уверяват, че по всички краища на паяжината е тихо и

---

[171] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 403.
[172] Пак там.
[173] Пак там, стр. 404.

мирно и че всичко блаженствува под дебелата сянка на паяка. «Само — църррр! — Там на една муха изпили кръвта, тука на друга светили маслото. . .» Избиват, бесят, откарват в Диарбекир. . . «Но ние имаме училища, читалища, екзархия, литература, журнали, правдини — имаме младо поколение. . .» — Да, да! Имате! Кой ви казва, че нямате, но ако е работата да се хвалиме, то и ние имаме тука в Румъния.»[174] И следва блестяща тирада от сравнения, предположения, парадокси, дори каламбури. Образите са изпълнени с хумор, с ирония или сарказъм: «. . .Откогато «Право» се кръсти на «Напредок», то българският поет Славейков зави чалма и захвана да пее «аман-аман». . . И наистина, погледнете със слепите си очи на главите на нашите мудрословеснейши патки и вие тутакси ще да видите, че по тях отдавна вече са захванали да растят различни литературни зеленчуци, сякакви политически бурени и всевъзможни научни билки. . .»[175] И в резултат на цялата тази буфонада от образи и картини читателят добива ярка представа за съвременната българска действителност, или — да си послужим с думите на Ботев за «политическия студ», «литературната мъгла», «революционната внелица», «индустриалният сняг», «икономическото пиянство», за «белите, черните и сивите цариградски вълци. . .»[176]

В тези блестящи фейлетонни платна е отразена пълно личността на великия български поет и революционер — неговата смела, дълбока мисъл, неговото богато въображение, неговото голямо сърце.

В края на «Политическа зима» пред фейлетониста изпъква острият въпрос: къде са честните, доблестни български синове, къде са българските патриоти? Отговорът е изчерпателен и саркастичен. Ботев облива със студено презрение героя си и всички подобни нему: «А нощта се не свършва, зимата се не и минува, и патриотите лежат в своите топли стаи, сънуват Настрадинходжовски сънища и чакат да съмне, за да ги разкажат на своята революционна Пенелопа и на нейните сополиви любовници.»[177] Изразил съвсем недвусмислено презрението си към пасивността, егоизма, лъжепатриотизма, авторът като че ли си спомня своето неотдавнашно намерение да се «вживее» в ролята на героя и възкликва: «Но и аз съм патриот, господа! Топлата соба, изпросеният хляб, харизаната сланина и краденият лук довождат стомаха ми до такова поетническо настроение, щото и аз сънувам, че скоро ще да дойде равноправното лято.»[178] И за последен път неговото въображение рисува невероятни, фан-

---

[174] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 405.
[175] Пак там, стр. 406.
[176] Пак там.
[177] Пак там.
[178] Пак там, стр. 406—407.

тастични и същевременно правдиви картини: «Облаците ще да произведат революцията, политическите дъждове ще да пометат гюбрето из моя двор, пред вратата ми ще да огрее слънце, народите ще да изпъплят из кръчмата и ще да се запощят на припек. . .» Пред вратата на героя се появява племето, избавило едно време Рим; кокоши физиономии правят *«археологически* открития по купището, за да сиесат яйцето на общото южнославяиско щастие. . .»[179] Последните редове на фейлетоиа са пропити с тежка ирония и болка.

Темата за пасивността и инертиостта на българската интелигенция и емиграцня мииава през цялото творчество на Христо Ботев като страдалчески стон, вик на протест и гневио изобличение. «. . .О! Ти си българин и патриотин! Запей песента «Гъби, мои гъби»[180], пък легни и сънувай, че си предводител на гъските, цар на кокошките и защитник на българският народ. Но преди сичко попитай жената си или своят мозъчни ревматизъм: изминала ли се е зимата? Превалила ли се е нощта? Ако тн каже, че не е, то ти спи, както си спиш и сега, завивай се в своята мрежа н извикай сам: «Дали се две нощи смесиха, или се зора довърши? Кукурику! Ето петлите! Джав, джав! Ето кучетата! Зимата се свърши и нощта се измина.»[181]

До края на «Политическа зима» Ботевото отношение към героя е променливо. В своята основа то е сатирично-изобличително. Но изобличението има различни нюанси — ирония, снизходителен присмех, а понякога прозвучават и тъга, съчувствие. Фейлетонистът дълбоко прострадва пасивността на нашата емиграция, поема върху себе си част от вината за нейната сънлива ннертност. Образът на героя е неустойчив, променлив. Ту го възприемаме като широко обобщен, типизиран образ, повече или по-малко жизнен, конкретен, ту като абстрактен образ-теза, зад който от време на време се скрива авторът, за да изрази някои свои възгледи и преценки. Фейлетонният жанр допуска такава подвижност на образите. И това е конкретно проявление на условността, характерна за жанра н особено за някои негови формн. Това своеобразие на жанра, тези негови възможности Ботев умее майсторски да използува.

---

[179] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 407.

[180] Тази песен АЛ. БУРМОВ и след него СТ. ТАРИНСКА схващат като пародия-алюзия на стиховете «Думи мои, думи мои» от Шевченковия «Кобзар», преведени от Л. Каравелов, т. е. като «подмятане» за дейността на Каравелов». (Христо Ботев, Съчинения, т. I, С., 1948, стр. 481.) «Последният фейлетон на Ботев — пише Таринска — е плод на вече напълно ясни за писателя кризисни моменти в развитието на революционната идеология, изразител на конто става Л. Каравелов.» (Прозата на Христо Ботев, С., 1966, стр. 209, 213.)

[181] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 407.

Едно бегло сравнение между Ботевия фейлетон и фейлетона на Каравелов налага интересни изводи.

Каравелов непрекъснато се стреми към яснота, точност и простота, стреми се всеки образ и всяка идея в неговите фейлетони да имат свое заковано място. И винаги той, авторът фейлетонист, държи конците на всички образи, факти, събития, поставя ги на определените от него места, ръководи ги неприкрито, отявлено. Той разкрива пред читателя своите разбирания, методи на работа, задачи.

Каравелов създава в своите фейлетони дух на задушевна беседа с читателите. Тук може би се проявява нещо от навиците, от стила на повествователя, на белетриста. Фейлетоните му обикновено започват разказвателно, широко. «Когато Найден Геров дойде из Русия в Копривщица, то нашите добри копривщенци разказваха. . .» («И в Париж има гъски»).[182] Трупат се различни мнения, преценки, наблюдения. Това начало създава атмосфера, но в рамките на целия фейлетон си остава самостоятелно, отделено от останалото изложение. Или началото на «Нашият обществен живот» — без да е обособено, то също е спокойно, «разказвателн »: «В 1867 година аз имах щастие да се опозная с неговото мудрословие. . . отца Балабанова. . .»[183] и т. н. Насочил вниманието на читателя в определена посока, фейлетонистът рисува картини, с които илюстрира мисълта си, привежда примери, вмъква диалози. Съществено място във фейлетона «И в Париж има гъски» заемат краткият диалог между хаджи Калчо и един руски възпитаник и последвалият го диалог между поп Нил и един парижки възпитаник. Мястото на тези диалози е строго определено — да разкрият дадена теза, даден възглед. Но вторият диалог надхвърля тази задача. В него фейлетонистът създава образи, очертава типичния образ на «отца Балабанова». Всичко това извършва демонстративно той, авторът. Той сам посочва и събирателния, обобщен характер на образа. Той сам «разговаря» с парижкия възпитаник и критично оценява поведението и схващанията му. Фейлетонистът присъствува навсякъде и във всичко. Но същевременно той винаги запа ва дистанцията между себе си и своите герои. Той, фейлетонистът-публицист, разка ва, описва, преценява, бичува, издава присъди.[184]

Мястото на автора-фейлетонист в Ботевия фейлетон е различно. Това е една от причините дори най-«белетристичният» фейлетон на Каравелов да ни изглежда по-«публицистичен» от Ботевите фейлетони.

---

[182] Л. КАРАВЕЛОВ, Събрани съчинения, т. 5, 1966, стр. 26.

[183] Пак там, стр. 65.

[184] По-подробно за някои особености на Каравеловия фейлетон вж. ЦВ. УНДЖИЕВА, Л. Каравелов — белетрист и фейлетонист, С., 1968, стр. 103—157.

В «Нашият обществен живот»[185] Каравелов разказва за срещата си с М. Балабанов през 1867 г. в Белград. Споменът за тази среща е фактическият материал, легнал в основата на фейлетона. Темата е пътят, по който върви част от нашата интелигенция. Основната мисъл и целта е да се покаже погрешността на този път, който води до подлост и предателство.

Авторът разказва от свое име; той е действуващо лице. Описал срещата си с отец Балабанов, изградил умело неговия образ — един от най-интересните образи-типове, фейлетонистът анализира и обобщава, привлича нови факти и доказателства, развива тезата си, като подробно търси причините на явленията. Характерното публицистично обобщение, обикнато много от Каравелов, тук е особено, несъразмерно дълго.

В повечето Ботеви фейлетони липсва и публицистичен извод-обобщение, липсват и авторовите анализи и обяснения. Началото в Ботевия фейлетон почти винаги пряко насочва към основната тема или основната мисъл, или основния образ. Липсва и широко разказвателно или описателно встъпление.

Когато говорим за яснотата на Каравеловия фейлетон, за точно определеното място на всеки образ, на всеки елемент от сюжета и композицията, имаме пред вид следното: във фейлетоните на Каравелов авторът е централна фигура — той разработва темата, внушава основната идея, прави изводи. Мястото на автора е определено, както и мястото и фуикциите на създадените от него герои и образи. Ето основните композиционни моменти във фейлетона «Нашият обществен живот»: авторът си спомня времето, когато е бил в Белград през 1867 г., срещата си с М. Балабанов, неговия външен вид, техния разговор, разходката им, раздялата, по-нататъшната съдба на Балабанов. Фейлетонистът дава най-обобщена оценка на този типичен образ, изразява свои мисли за нашата интелигенция, за нашия обществен живот, стига до общи изводи-обобщения. В цялостната композиционна схема на фейлетона се налага личността на автора. Неговата роля е подчертано публицистична. Това е една от причините този «белетристичен» Каравелов фейлетон да се възприема като силно «публицистичен», като по-публицистичен от Ботевите фейлетони.

Много по-трудно е да се набележат композиционните моменти в «Политическа зима»: героят в своята топла соба, сънят му, в който е очертана международната обстановка, отново за стаята на героя, по-подробно за нейния вид, отново уж насън героят, или поточно авторът, рисува картината на живота в България, а после и на емиграцията в Румъния; и отново българският патриот лежи в

[185] Л. КАРАВЕЛОВ, Събрани съчинения, т. 5, С., 1966, стр. 65—69.

топлата си соба, авторът припомня «но и аз съм патриот» и отново сънува. . . «равноправното лято». . . Вече посочихме колко трудно е да се определи точното място на автора, а същевременно и точното място на героя в «Политическа зима». В такъв смисъл говорим за простота и яснота в повечето Каравелови фейлетони, простота, която липсва в някои Ботеви фейлетони, без нито за момент да влагаме някакво художествено степенуване в тези понятия.

Художествените слабости именно на Каравеловите фейлетони са значителни. Основната и най голяма слабост на много от тях е вътрешната им нееднородност. В тях много често съществува многотемие, механично смесване на публицистични и художествени похвати и стил, композиционна нестройност. Тези художествени недостатъци на Каравеловия фейлетон Ботев преодолява. Вече из тъкнахме неведнаж вътрешната монолитност на Ботевите фейлетони, които се отличават с чиста, цялостна и завършена композиционна линия.

Когато говорим за яснота, точност, простота в Каравеловия фейлетон и за сложност, неопределеност, подвижност в Ботевия, имаме пред вид особености на художественото мислене на двамата автори — категория, съвсем различна от степента «художественост» като по-ниско или по-високо качество.[186]

Между художественото мислене на Каравелов и на Ботев като фейлетонисти има много общо, много допирни точки. Същевременно има и съществени различия.

Авторовата личност в Каравеловия фейлетон заема определено и значително, дори централно място. Конкретният анализ на Ботевите фейлетони също показва голямата роля на автора. Мисълта и чувството на автора са основа и същност на първите Ботеви фейлетони, публикувани в «Будилник». Но различията между «образа на автора» в тези фейлетони и «образа на автора» в Каравеловия фейлетон е съществено, принципно.

В Каравеловото творчество действената, възпитателната функ-

---

[186] М. АРНАУДОВ не отчита дълбоките различия в художественото мислене и виждане на двамата фейлетонисти и поради това стига до подценяване на Ботевото фейлетонно майсторство. Според него Ботев често пише своите фейлетони, «без да е обединил всичко изнесено около един сюжетен център и без да е налице една основна тенденция — както, напоаки, е винаги случай при Каравелов», Ботевите фейлетони за разлика от Каравеловите са рядко издържани сюжетно. В Ботевия фейлетон «развоят на фабулата знае дълъг анзаг,напомня някаква тематична спирала, в която се преплитат всякакви странични нишки. . . за разлика от изложението на Каравелов, който обича ясната разпоредба на частите и който не забърква никога основната си мисъл с паразитни отклонения, чужди на образи и случки, непосредствен предмет на фейлетона». (Към въпроса за неустановеното литературно наследство на Христо Ботев. — Известия на Института за българска литература, т. VII, 1958, стр. 246, 265.)

ция играе голяма роля. Често тя има своеобразен народнически оттенък. Писателят е същевременно и педагог, който винаги учи, а често и наставлява, поучава. Такъв е той и в своите фейлетони. В повечето от тях своеобразната тенденциозност, характерна за цялата ни възрожденска литература, се чувствува съвсем определено, съвсем неприкрито. Тук не става въпрос за големите революционни задачи, на които Каравелов и Ботев служат всеотдайно със своето фейлетонно творчество, а за това своеобразие в художественото мислене и стил, превърнало писателя в учител, който поставя нравственовъзпитателните задачи над всичко и винаги открито се стреми да поучава.

Нравоучителният, възпитателен момент, станал особеност на художественото мислене, оцветява по особен начин авторовия образ. Авторът може спокойно да разказва, да развива възгледите си или да си спомня, или да участвува сам в «действието», в събитията, за които пише, но той запазва неизменно своето лице на творец — учител и възпитател. Той винаги запазва дистанция между себе си и своите герои.

Мястото на читателя в Каравеловите фейлетони е също строго определено. Определен характер имат и отношенията между автора и читателя. Присъствието на читателя в почти всички Каравелови фейлетони е съвсем осезаемо. Авторът непрекъснато търси контакт с него, разговаря и спори с него, убеждава го, обяснява му разбиранията си, иска да го направи свой съмишленик, свой съидейник. Авторът предвижда възможните реакции на читателя и непрестанно се стреми да го насочва по желания път, да го ръководи, да го превъзпитава. Диалогът между автор и читател в Каравеловия фейлетон е още една проява, още една особеност на неговото художествено мислене и стил. Автор и читател са двата основни стожера в Каравеловия фейлетон. Каравелов използува факти, събития, герои — целия фейлетонен материал, за да илюстрира мисълта си, да докаже възгледите си, да убеди читателя, да му въздействува в желаната насока.

Образът на автора в Ботевите фейлетони не е така еднолинеен. Някои негови фейлетони са отначало докрай блестящ авторов монолог, в други фейлетонистът изгражда сложна фабула, в която участвува като действуващо лице. Ролята на героя в «Тая нощ сънувах...» е роля на умен, тънък наблюдател, който разкрива една страна от съвременната действителност с помощта на алегорични образи и картини и същевременно сам участвува в собствения си невероятен, фантастичен сън, като към своята нова роля на фейлетонен герой се отнася присмехулно-иронично, така както се отнася и към други герои, участници в съновидението. Раздвояването между автора и героя естествено налага изменения във виждането и преосмислянето на фейлетоинния материал. Фейлетонистът рисува картини и образи,

като се стреми да ги остави да се саморазкриват, самоизявят, стреми се да ги *покаже* в най-ярката им светлина, а не да *доказва* и да *илюстрира* възгледите си.

Съотношението между автор и герой в «Политическа зима» се изразява в непрекъснато тежнение към сливане, отъждествяване на автора и героя и в непрекъснато отблъскване. Отблъскването, отчуждаването е съвсем неизбежно, тъй като героят на фейлетона е типичен сатиричен образ. Толкова по-характерни са опитите на автора да се «слее» именно с такъв свой герой. Тази особена фейлетонна условност в изграждането на образите е своеобразна черта на Ботевото фейлетонно художествено мислене. Авторовата изява в Ботевия фейлетон, както виждаме, е по-разнообразна и същевременно различна по същество.

Към същностните различия трябва да прибавим още един важен елемент. Христо Ботев не подчертава демонстративно възпитателнодействената роля на своето творческо дело. Става дума а налагане на идейновъзпитателната функция с най различни средства и за нейното несъщане с народнически или дори с нравоучителни интонации. Цялото творчество на великия поет служи на големите задачи на епохата, служи на борбата на българския народ, на революцията. Но неговият огромен действен заряд е скрит в художествената тъкан на творбите му и е лишен от грубо дидактичен, поучителен елемент. Преките внушения, напътствия и публицистичните обобщения се срещат рядко в Ботевите фейлетони. Ботев не търси непосредствен контакт с читателя. В неговите фейлетони липсва характерният за Каравелов диалог с читателя. Ботев предпочита риска да остане неразбран от определени читателски кръгове, но да не изневери на своето творческо виждане, творчески натюрел.

В зависимост от възпитателните задачи, които си поставя, Каравелов прибягва до различни средства: спомня си, измисля, привежда и анализира факти, разяснява, поучава, а понякога и оставя ролята на възпитател, на учител и изповядва болките си. . . Изповедните интонации се редуват с преднамерено поучителни. Публицистичните съобщения идват след белетристично очертани образи и картини. В най-хубавите си фейлетони Каравелов съумява сполучливо да съчетае тези различни елементи; слабите остават вътрешно разнородни, мозаични.

Ботевите фейлетони имат, най-общо казано, изповеден характер. Всеки от тях е своеобразна изповед-откровение, всеки един от тях е плод на вътрешна необходимост, на творческа потребност. Ботев открива съобщения и статии в съвременната му преса, чийто фактически материал е будел асоциации в неговата напрегната политическа мисъл, поразявал е неговото богато въображение. Фактите и сведенията, почерпани от пресата, заедно с жизнените наблю-

дения и опит са възбуждали Ботевата мисъл и въображение и от тяхното сплитане е пламвала фейлетонната искра. Мисълта насочва към основната идея, към политическите и нравствените проблеми; въображението ражда образи и картини. Идеи и образи отприщват потока на снлните, страстни Ботеви чувства , на неговата богата фантазия. Всеки Ботев фейлетон е резултат на вътрешно,творческо напрежение и подем. Творецът вижда предварително, ясно своята задача, основната си цел, открива пътя към нейното постигане и се устремява по този път. Всеки фейлетон е творческо откритие и творческо откровение. Не са случайни общите идеи и настроения в Ботевите стихотворения и във фейлетоните му. Свързват ги не само общите теми и чувства. Свързва ги и техният изповеден характер. Лирическите творби на поета, както и най-хубавите му фейлетони са цялостни, вътрешно монолитни изповеди откровения. Поради това те могат да бъдат само авторов монолог — монолог-изповед; затова за читателя в тях няма място, както няма място и за диалог между автора и читателя. Поетът и фейлетонистът не са отделени с непроницаема стена. В много Каравелови фейлетони се чувствува присъствието на белетриста. В Ботевия фейлетон живее поетът, лирикът.

П. Р. Славейков и особено Л. Каравелов и Хр. Ботев утвърдиха и наложиха фейлетона като жанр в нашата литература. Те откриха неговите огромни възможности и богатство, те създадоха здрава, плодотворна традиция в историческия развой на българския фейлетон. По техния път тръгнаха големите майстори на фейлетона в литературата ни след Освобождението — Ал. Константинов, Г. Кирков, Хр. Смирненски, Св. Минков и др.

Бихме обеднили жанровото, стиловото и идейно-образното богатство на Ботевото творчество, ако не отбележим единствения хумористичен разказ, създаден от големия фейлетонист и поет — «Това ви чака!».[167] В научната литература «Това ви чака!» често бива опре-

[167] Разказът е публикуван в «Будилник», I, бр. 3 от 20.V.1873, без подпис. ЗАХ. СТОЯНОВ смята, че не е завършен, че краят му е трябвало да бъде поместен в следващите неизлезли броеве на вестника.«Краят на това разказче — пише Зах. Стоянов, — което преди да бъде написано на книга, се е говорило от Ботйовна другарите му и са е знаяло по-отдавна, било горе-долу такова според разказите на тия другари:

Кир Михалаки или Михал съвсем изпаднал. Момченцето му, което ударило от някъде два-три мангъра, сочи гн на чорбаджията отдалеч и говори:

— Тате, ами я десят парички!

Кир Михалаки присегне милостиво и иска паричките.

делян като фейлетон или очерк. Могат да се намерят доста аргументи в полза на тези определения. Ние приемаме «Това ви чака!» за хумористичен разказ с незабавната уговорка за приблизителното покритие между Ботевата творба и изискванията на този жанр.[188] «Това ви чака!» е безспорно доказателство за белетристичните възможности на поета.

Разказът е построен върху единен, цялостен сюжет. В основата на сюжетното развитие е образът на главния герой — кир Михалаки. Този образ е ядрото на разказа, без него разказът би се разпаднал. Сюжетната нишка съвпада с линията на развитие на героя. С образа на героя се изчерпва темата на разказа; в образа на героя е затворен основният идеен смисъл на разказа. Тези особености биха могли да характеризират както кратките белетристични форми, така и отделни фейлетонни творби (сюжетния, «белетристичен» фейлетон). И все пак така, както са осъществени, те са по-свойствени за разказа като жанр.

Образът на Кир Михалаки е уедрен, превърнат в образ-тип и образ идея. Той е така силно обобщен, че има опасност да стане схематичен — с тази своя особеност гравитира към специфичното за фейлетонната образност, за фейлетонната типизация. Същевременно в «Това ви чака!» се развиват нови тенденции, които плътно приближават творбата до белетристичните форми. Образът на кир Михалаки е обобщен, типизиран, но и индивидуализиран, образ-схема

—Тате, ще ти ги дам, ама ако станеш на *бейка* — отговори хлапето и подскача наоколо.

Бейка значи да се нагърби човек и подпре на ръцете си и коленете си, па друг да се качи отгоре му и го вози. Кир Михалаки вземе тая поза, сини му го възседне и обикалят из къщи, па тогава се получат мангърчетата. Няма катран за кисцата на хурката на кир Михалакевица, която псува своя стопанин и не го пуща в къщи, дордето не ѝ купи катранец. Кир Михалаки вземе кисцата, забоде я на поясът си и тръгне да се присламча от дюген на дюген, да може да я топне в катраненото бъчовче. Стои в кръчмата и чака да го почерпи някой. Момченцето му отиде и го опъне за поясът, който се отпа ва, а чорбаджията се върти в това време като колело. С една реч, той представлява доколко е смешен чорбаджията, щом му взел св. Арахангел парите.» (Съчинения на Христо Ботйов, 1888, стр. 149—150.)

[188] МИХ. ДИМИТРОВ и М. НИКОЛОВ назовават «Това ви чака!» разказ (МИХ. ДИМИТРОВ, Христо Ботев, Идеи, личност, творчество, С., 1946, стр. 298; М. НИКОЛОВ, История на българската литература, С., 1947, стр. 151); в Българска литература, Учебник за I курс на учителските институти, С., 1953, стр. 490 «Това ви чака!» е определено като «очерк». АЛ. БУРМОВ назовава Ботевата творба веднаж «разказ», друг път «фейлетон» (Христо Ботев, Съчинения, т. I, 1948, стр. 442). За КР. ГЕНОВ тя е разказ с «ярък фейлетонно-публицистичен елемент». (Романтизмът в българската литература, С., 1968, стр. 473.) СТ. ТАРИНСКА отбелязва, че такова разногласие е «естествено.. . при междинните литературни форми». (Прозата на Христо Ботев, С., 1966, стр. 219.)

на определена идея и конкретен образ на обикновен човек. Индивидуалните черти на героя, обикновената човешка плътност на образа Ботев не постига изведнаж. Когато сам авторът разказва за своя герой, преобладава фейлетонният стил, фейлетонното виждане.

Началото на «Това ви чака!» трудно може да се отдели от Ботевите фейлетони. Авторът пише своята «възхвала» за парите, като щедро показва широтата на знанията си, своята остра, находчива мисъл. . . Като от рог на изобилие се изсипват бързи и неочаквани асоциации, хумор и ирония, сатирични, язвителни закачки. «Пари, пари, пари! — рекъл едно време Наполеон I, и зяпнал беше да глътне цял свят; пари, пари, пари! — думат нашите букурещки народни базиргени и слухтят, де кой ще да умре, за да му лапнат имотецът. . . Парите са ум, парите са чувства, парите са живот, парите са бог. За пари Генович е станал шпионин, Найденов мекере, а Михайловски подлец. . .»[189] Обобщенията се редуват със съвсем конкретни лаконични характеристики, подхвърлени сякаш на шега — една пъстра мозайка от остроумни сентенции, леки шеги и убийствени квалификации. . . Разнообразната гама от оценки — от безобидния смях през иронията до унищожителния сарказъм, са добре познати от Ботевите фейлетони.

Авторът-творец в началото на «Това ви чака!» става централна фигура, герой на творбата си — особеност, присъща на Ботевия фейлетон и на фейлетонния жанр въобще. Авторът запознава читателя със своя герой, като веднага внушава своето отношение към него: «Пари, пари, пари! — думаше наш кир Михалаки и беше — чорбаджия.» Самото въвеждане на героя съдържа характеристика, и то най-обобщена: Кир Михалаки е класически тип на чорбаджия. «... От сичките тия златни телци достоен за нашата дълбока почит и за нашето високо внимание е кир Михалаки. А неговата орисница е обша за сичките «велнки» хора, неговата съдба е по-трагическа и от Дон-Кишотовата.»[190] Авторът бърза да нарисува физическия портрет на своя герой. «А голям и умен човек беше кир Михалаки: шкембето му — де можеш направи такова шкембе. . ., главата му — пет такива глави, каквато има «нашето доктор». . .»[191] Всяко авторово слово е оценка, демонстративно субективна оценка, пропита с ирония. Портретът е «пречупен» през личната авторова ненавист и отрицание, той е гротесков, карикатурен. Набелязват се прилики с Каравеловата сатира. Този начин на портретуване се свързва със силните публицистични акценти и особено с енергичното авторово присъствие в нея. Но не физическият портрет на кир Михалаки при-

[189] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 295.
[190] Пак там.
[191] Пак там.

блнжава Ботевата творба до жанра на краткия разказ.[192] Белетристичните образи и похвати, белетристичната атмосфера в «Това ви чака!» започват от някои дребни наглед детайли в обстановката, във фона на разказа и стигат до цялостното изграждане на образите. С белетристична атмосфера са наситени тези картини, в които са отразени и битът в малкото българско селище през XIX в., и душевният мир на обикновения българин. Те са изпълнени с колоритни подробности и наблюдения. Всеки детайл е необходим елемент от обстановката, всяка реплика е тънко набелязана особеност или дори скица на образ. «Седим срещу Възнесение с дяда Обрешка Картункович на пътя и гледаме как си играят децата на «пещ-пещ пещице». Отдолу иде кир Михалаки и като върви, сякаш че и дуварите му думат: «Машаллах! Машаллах! Голям човек, умен човек.»[193] Тук всичко буди нови асоциации: високи робски дувари, тежки дървени вратници, пред чиито прагове седят млади и стари и предимно баби с хурки и дядовци (като дядо Обрешко Картуиковнч), одумват минувачите и наглеждат децата, отдадени на своята игра «пещ пещ-пещице». . . Децата — тези «хлапета», «гологаши-сополковци» с клепнали от опъване ушета, с голи пети и виснали потурки, със сополиви нослета и коматче ръжен хляб в ръце. . ., нмат живо чувство за заобикалящата ги действителност, умеят бързо да се приспособяват към промените в живота, имат остра, подвижна мисъл. «Бягайте беее-й! Бягайте! Чорбаджията иде! — извика едно от хлапетата, като зърна кир Михалаки, и обърна пети, та побегна като опърлено. Децата — едни избягаха, други като втрещени се прилепиха до дуварите, зачевъркаха носовете си и със страх чакаха за измине селският бик. А кир Михалаки — вятърът надул шкембето му като гемеджийско платно — плува ли, плува! . .»[194]

Фейлетонистът и разказвачът-белетрист съжителствуват в «Това ви чака!» и «воюват» за надмощие. След майсторски обрисуваната картина — кир Михалаки «плува», децата се разбягват — авторът неочаквано се намесва като наблюдател и участник: «Ихх! Да нма кой да ти избоде с някоя главня едното око, ще замязаш на циклоп» — рекох аз на умът си, защото тамам тогава учех гръцката митоло-

---

[192] МИХ. ДИМИТРОВ погрешно разпростира гротеск во-сатиричната схема на кир Михалакиевия фи ически портрет върху цялостния образ на героя, след което неизбежно стига до пълното отрицание на неговата худ жествена стойност: Ботевият «кир Михалаки не е жив човек, а карикатура и, трябва да кажем: твърде свободно нарисувана карикатура както във физическо, така и в нравствено отношение». Образът на кир Михалаки според Мих. Димитров е само гола «илюстрация» на авторовата «мисъл». (Христо Ботев, Идеи, личност, творчество, С., 1946, стр. 298—299.)

[193] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 295.

[194] Пак там, стр. 296.

гия...»[195] Авторът не просто се намесва, той издава присъда. И отново чрез находчив преход се връща към набелязаната вече картина, трупа нови белетристични детайли: «Но преди да посегне някой да изболе окото на кир Михалаки, кир Михалаки присегна и улови едно хлапе за ухото.»[196] При тази «драматична» ситуация авторът съумява в една-две реплики да нахвърли нови черти от образите. Кир Михалаки е набожен, черковник. Както за всеки чорбаджия, така и за него попът и църквата са първи и единствени съюзници. . . «Магарета ни'едни. . . за вас черкова няма, а. . .» И подкарва кир Михалаки селските дечица «да се молят богу». . . Само с един, като че ли случайно уловен детайл, Ботев хвърля лъч светлина върху «учебн възпитателната» сфера на времето; «Оле-ле! Чичо Михалаке, откъсна ми ушицето!» — извика хлапето и се изкриви тъй, както не се е изкривявало и в ръцете на учителя си.»[197] Изпълнени с богато съдържание, посочените детайли са и много пластични, те извикват веднага съвсем нагледен, зрителен образ — читателят «вижда» малкото хлапе, «изкривено» като запетайка в ръцете на шкембестия чорбаджия.

И отново (след белетристичните подробности) авторът се включва в разказа с остра публицистична асоциация, с неочаквана политическа сентенция. Това е последният «фейлетонен» елемент в «Това ви чака!». «Тъй и Наполеон е теглил ушите на народите, дорде най-после и него уловиха за ухото и го заведоха да се моли богу на «Св. Елена» — помислих си аз тогава. Но тъй е и сега: светът сякаш направен е един други за ушите да се теглят. А като погледна ушите на българите, видят ми се много големи — май-май магарешки.»[198] Аналогиите са като че ли абсурдни — кир Михалаки тегли ушенцето на сополивото хлапенце, Наполеон тегли ушите на народите, улавят Наполеон за ухото и го отвеждат на остров Св. Елена, и. . . ушите на българите. . . Напрегнатата политическа мисъл, склонността към обобщения, към своеобразни публицистични образи и образни сентенции са особено характерни за перото на фейлетониста Ботев. След това фейлетонно избухване обаче, което завършва с тъжната констатация за магарешките уши на българите, «белетристичната стихия» в «Това ви чака!» взема надмощие.

В кратък диалог между дядо Обрешко и малкия сополанко Кольо авторът набелязва нови черти и нюанси в образите.[199] Малкият

---

[195] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 296.

[196] Пак там.

[197] Пак там.

[198] Пак там.

[199] Твърдението на КР. ГЕНОВ, че «образът на «хлапето» Кольо е идеализиран в посока на авторовия идеал — представен е в значителна степен като негов духовен двойник», е неубедително. Пронзволно според нас е и следното сравнение:

Кольо подскача «с коматче ръжен хляб в ръката си, от което, като отхапнеше, изтриваше си и сополите». Без всяко колебание момченцето отговаря на «житейските» въпроси на дядо Обрешко: избягал е от кир Михалаки, защото той тегли за уши, а тегли ушите, защото е чорбаджия, а е чорбаджия, защото има пари.

« — Ами ако да нямаше той пари, ти нима не щеше да бягаш?

— Е-хе! Ще бягам аз! Нямаше да грабна тогава тоягата на татя, пък да го закарам на блатото да го напоя. . .»[200] Очевидно за селското момченце социално-икономическите взаимоотношения са ясни. И «на теория», и «на практика» мъничкият Кольо и неговите другарчета са съвсем последователни. Когато кир Михалаки загубва своето богатство, следователно и своя чорбаджилък, и се превръща в Михал, децата не бягат от него, а го гонят и му се подиграват: «. . . Изскочи едно отпреде му, па го бодне с пръстче в шкембето и рече: «Какво имаш тука, Михале?» Михал каже. . . «Ами кога си ги изял? Когато беше чорбаджия ли?» А друго отзад плюне на пръстчето си, пък се затече и бзнкне чорбаджият.»[201]

С живия усет на майстор разказвач Ботев рисува епизодичните образи и детайлите. Той създава запомнящи се картини или образи — релефни, с ярък емоционален колорит, които обикновено се възприемат визуално. Дръзкото хлапе се заканва, че ако кир Михалаки загуби чорбаджилъка си, то ще грабне тоягата на татко си и ще закара чорбаджията на водопой, «. . . каза хлапето, но като се озърна, изведнаж улови дънцето на потуркнте си и не чу се — не видя. Погледнах: вятърът се обърнал отгоре и шкембето повлякло кир Михалакя надолу.»[202]

Детайлите, разкрити с белетристична плътност, още не са достатъчни за определянето на «Това ви чака!» като разказ. Сполучливо намереният детайл е необходима, характерна особеност и за фейлетонния жанр. «Белетризираният» детайл в «Това ви чака!» се възприема именно като такъв в цялостния контекст на творбата — като елемент от нейната композиция, като градиво при създаването на образите на героите. Белетристичните заложби и възможности на Ботев се проявяват най-вече в начина на изграждане на образите. Дългият диалог между кир Михалаки и бедната Ченгелка е може би най-яркият пример за умението на разказвача Ботев да извае един широко обобщен, широко типизиран и същевременно на-

---

«Кольо има съществена прилика с Чавдар от «Хайдути», макар образът му да е обогатен с повече реални черти (например с естествения за възрастта му «страх» от всесилния чорбаджия).» (Романтизмът в българската литература, С., 1968, стр. 473.)

[200] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 297.

[201] Пак там, стр. 300.

[202] Пак там, стр. 297.

пълно конкретен, добре индивидуализиран образ.[203] «Кир Михалаки върви, а с него и жената на Мита Ченгелят» с пеленаче на ръце и още четири отдире й, «накичени със сичкият салтанат на сиромашията...»[204] Сравнението се налага още преди разгръщането на диалога: кир Михалаки и Ченгелката — всяка тяхна реплика е самохарактеристика и своеобразна косвена характеристнка на другия. «Ченгелка плаче, а кир Михалаки се подсмива под мустак.» Авторът изправя своите герои един до друг, за да подчертае контраста. Ченгелката е наивна, простодушна, доверчива. Тя излива мъките си пред селския чорбаджия съвсем искрено. «Моля ти се, кир Михалаке, имай милост от бога — пусни Мита из хапуса. . . аз, сама жена, какво да правя? Толкова деца, а залък хляб няма в къщи. . . от вчера не са яли. . .» Кир Михалаки нагло издевателствува над доверчивата човешка искреност, той е цинично груб, жесток, егоистичен. Ченгелка моли за милост към гладните дечица. «А че не съм те карал аз да раждаш толкова деца — отговаря чорбаджията. — Сиромаси хора сте — да сте правили икономия.»[205]

Думите на Ченгелка разкриват цял един свят — света на селската бедпота, обрисуван живо, с колоритни битови подробности: кумът на Ченгелка е «по-сиромах» и от тях, попът — «не видяло му се и попството!» — девет гроша взел за кръщене. . ., магарето го притиснала глината, кокошките изпукали от пипката. . . Една верига и една черга останали в бедняшкия дом. . .

Ченгелка плаче, трие сълзи, моли за милост, защото обстоятелствата я принуждават да търси някакъв изход, за да спаси от гладна смърт децата си. Но тя не е смазана от нещастието си, не е обезличена и подчинена. . . Образите на Ченгелка и кир Михалаки са противопоставени в драматичен класов конфликт; Ченгелка и кир Михалаки са антиподи не само по социалнокласовото си положение, а и по цялостния си духовен облик. В изтерзаното сърце на Ченгелка кипи ненавист и непримиримост. Тя търси снизхождение и милост и въпреки това не пропуска да изрази отношението си към попа-изедник, взел девет гроша за кръщене, та дори и към чорбаджийския дом: «. . . магарето го притисна глината, свинята я убиха у вас в градината. . .»

Духовният мир на кир Михалаки е беден, еднопосочен. Той има една мярка за хората и действителността, една страст, една цел —

---

[203] «В този изумително художествено създаден образ — пише Г. ГОЧЕВ — великият белетрист изля своята омраза към всичко чорбаджийско.» Кир Михалаки е «нарисуван от Ботева с гоголевска безпощадност».(Винаги със своя народ. — В. «Литературен фронт», X, бр. 1 от 7.I.1954.)

[204] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 297.

[205] Пак там.

парите: «. . . Донес 30 гроша, пък си земи и чергата, и веригата, и мъжът. . .» — казва той на Ченгелка. «Пари, ако нямаш, ум барем в главата си нямаш ли?. . . Затова ти казвам аз, че мене ми трябват пари — пари — парии! Донес 30 грошовца, пък да пусна мъжецът ти — разбра ли?» Чорбаджията се подиграва вулгарно, цинично на бедната жена: «. . . Ако ти е мил мъжът, иди и леж с него в магарешкият рай!»[206] Кир Михалаки ругае на турски — брутално, грубо и този момент в неговата речева характеристика е сполучливо намерен — внушена е косвено връзката на българския чорбаджия с чуждоземния поробител.

Само една реплика на Ченгелка достига веднага до съзнанието на кир Михалаки и извиква неговото одобрение и доволство. «Смили се, кир Михалаки, какви пари и какъв ум искаш от жена? Който има в кесията, той има в главата. . .» Последната сентенция допада много на чорбаджията: «Ха! За тая хорота бог да прости»[207] — възкликва той, без да разбира, че тези думи на бедната жена са само привидно смирение, в тях има не само болка, а и скрита ирония и злост.

Непримиримостта между двамата герои се засилва. В края на диалога Ботев ги противопоставя в образ-картина, която се възприема зрително: Ченгелка «. . . с края на кърпата си зе да си трие сълзите. А кир Михалаки извади кърпата си из пазвата и изтри потта от прекрасното си лице. . .»[208] В началото на диалога, както вече посочихме, авторът също изправя двамата герои един до друг: «Ченгелка плаче, а кир Михалаки се подсмива под мустак.» Ботев слага рамка на диалога. Интересно е, че състоянието на Ченгелка не се изменя — тя плаче. А кир Михалаки е уморен от този разговор. Той вече, макар и неосъзнато, започва да се бои от бъдещето — от гнева и отмъщението на такива като Ченгелка.

Безутешните сълзи на бедната жена не са последният щрих на нейния образ. Кир Михалаки тръгва «след шкембето си». Сълзите на Ченгелка изсъхват, от сърцето ѝ се изтръгва проклятие: « — Парн да те парят по дроба! Веригата, що ми си зел, дано на шията ти ръжда да я изяде! А с чер ата ми носилото ти да покрият! — пропя или се едно проплака Ченгелка след кир Михалакя и влезе в къщата си да набере бурен и да нахрани децата си.»[209] Неизмеримо е нейното отчаяние, но още по-силна е омразата ѝ. Диалогът между кир Михалаки и Ченгелка завършва с подчертаване на класовата ненавист,

---

[206] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 297—298.
[207] Пак там, стр. 298.
[208] Пак там.
[209] Пак там.

на класовия антагонизъм между тях. В клетвите на Ченгелка има сила и решимост, в тях звучи реална заплаха.

Сценката между кир Михалаки и Ченгелка надхвърля границите на обикновения фейлетонен диалог. В Ботевите фейлетони диалогичната форма се среща рядко. Тя е много характерна за Караveловия фейлетон и носи съвсем определено печата на жанра: в диалога се противопоставят най-често не герои от плът и кръв, а носители на идеи, на противоположни позиции — образи-схеми. Диалогът в «Това ви чака!» е от друг тип: в него идеите, възгледите живеят и се осъществяват във и чрез образите, обрисувани с белетристична плътност.

«Това ви чака!» има втора част, доста различна от първата. Настъпва часът на възмездието — хайдути отвличат кир Михалаки заедно с три торби пари в Балкана. Загубил парите си, кир Михалаки загубва и чорбаджилъка си, загубва всичко. В селото се връща не всесилният кир Михалаки, а Михал за подбив на децата.

Втората част на разказа — «възнесението» на главния герой, е осъществена по-условно, като предполагаема действителност, като действителност от бъдещето. Първата част е написана с реалистична точност и богатство в изграждането на образите и в рисуването на картините. Във втората част реалистичните подробности са по-малко. В отделни моменти разказът за «възнесението» на кир Михалаки се възприема като своеобразно ехо на разказа за неговия чорбаджийски възход и сила. Звучат пародирани реплики от разговора на кир Михалаки с Ченгелка, изпълнени с ирония: « — Моля ви се, братя! — вика кир Михалаки. — Моля ви се като на бога — недейте ме затрива. Пет дечица имам. . .» « — Не съм те карал да раждаш толкова деца — отговаря свети архангел и ножовете без *икономия* плющят по гърба на кир Михалаки. . .»[210]

На следващия ден всички празнуват «възнесението» на чорбаджията. «Едни приказваха, че видели как ангелите метнали на шията му верига. . .» Възмездието е вече факт, клетвите на Ченгелка настигат кир Михалаки. Но «фактичността» е внушена с добре отмерена условност. Ангели влачат кир Михалаки във баира, появява се свети архангел, ангелите полагат на главата на чорбаджията «венец — нажежена пиростия. . .», «в раят със синовете на бога яде попара», «. . .и бог, като чорбаджия, без пари и той надали ще може да има ум. . .» Но. . . «кир Михалаки с пари откупи се и от бога»[211]. Условният, фантастичен декор буди асоциации с Ботевите фейлетони «Послание от небето» и «Политическа зима». Редуват се забавни хрумвания, шеги, остроумие, непресекващ поток от хумор и ирония.

---

[210] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 299.
[211] Пак там.

Двете части на «Това ви чака!» въпреки стиловите различия между тях са тясно свързани. Разказът има своеобразен, но единен по своя замисъл строеж и цялостна композиция.

Първата картина, скицирана с белетристично умение в началото на разказа, маркира времето на действието и «включва» героя-разказвач като герой-участник в разказа. «Седим срещу Вознесение с дяда Обрешка Картункович на пътя и гледаме как си играят децата на пещ-пещ-пещице.»[213]

Втората част на разказа започва с диалог. Още в първите реплики се уточнява времето на действието — нощта срещу Възнесение. Разговорът се води между автора-участник и неговата баба:

«— Бабо мари, защо не духнеш туй пусто кандило, ами свети на котката, та дращи по рогозката и ме не оставя да заспя?

— Грехота е, бре синко. Как да го духна, като тая нощ ще се възнесе Господ?»[214]

Завършил първата част на разказа с най-високото си художествено постижение — разговора между кир Михалаки и Чеингелка, Ботев подхваща във втората част нов разговор — също с изявени белетристични качества. Образът на бабата — бегло набелязан в този въвеждащ диалог — е много колоритен. Той обогатява битовите багри на творбата. Героят-разказвач снизходително се присмива на старицата за нейната наплашеност, наивна религиозност, патрнархален консерватизъм. Във всяка негова реплика се чувствуват подигравка и присъда. Той се обръща присмехулно-добродушно към нея:

«— Аз пък мислех, че ти ще се вознесеш; гледам те: замя ала си на вампирни.

— Ех, баба — де тоя Господ? Който е праведен, само той се вознася; ами аз — какви добрини съм сторнла?

— Изгаси кандилото — ето ти една добрина. Сред нощ е вече, Господ трябва да се е вознесъл.

— А че зная ли? Ако се е вознесъл, то да го изгася, пък утре запали ща го по-ранко, хайде.»[215]

Когато загърмяват пушките — вестнтели на кир Михалакиевото възнесение, бабата «се кръсти и бне поклони». На ироничната бележка на нейния внук, че ангели възнасят кир Михалаки, тя възкликва:

«— Млъкни, бре поразнико, какви са тия ангели от тебе? Това са хайдути. Отнде добрият човечец!»[216]

Въвеждащият диалог във втората част на разказа е затворен

---

[213] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 295.

[214] Пак там, стр. 298.

[215] Пак там, стр. 298—299

[216] Пак там, стр. 299.

отново в чудесна рамка, изпълнена със свеж битов колорит и топъл смях:

«— Бабооо! Възнесе се вече — хайде изгаси кандилото.

И наистина баба ми не беше толкова диване: позна, че не Господ се вознася, а кир Михалаки, и от страх да не зърнат и нея ангелите и да додат да я вознесат — тя духна кандилото и влезе да се моли богу под чергата. И, слава богу, котката престана да драще по рогозката, и аз си заспах.»[216]

«Възнесението» на кир Михалаки променя коренно преди всичко него и неговата съдба, променя селските клапета и тяхното отношение към чорбаджията, променя се и животът на Ченгелка: «. . .На Вознесение Ченгелка запали на св. Миа свещ за 10 пари, но то затова, че мъжът ѝ не беше вече в хапусът.» В края на разказа се появява жизнерадостният мъдър образ на дядо Обрешко Картункович. Той гледа как децата се подиграват на Михал и. . . «се смее, смее, смее и дума: «Не стига на магарето крастата,ами и мухите го хапят.»[217] «Това ви чака!» завършва с бодрия и оптимистичен смях на дядо Обрешко. Читателят отнася със себе си жизнената сила и ведрост на този смях.

Композицията на «Това ви чака!» е изградена върху драматичното противопоставяне на двете части — противоположни и същевременно здраво споени помежу си.[218]

Ботев поставя интересно подзаглавие на «Това ви чака!»: «Ако не е истина, не е и лъжа.» Може да се предположи, че то е насочено към развръзката, към втората по-условна част на разказа. По-вероятно е обаче то да разкрива съществен момент от замисъла на творбата. Ботевите фейлетони имат винаги някаква фактическа основа. Фактът в най-широкия смисъл на думата е същностна жанрова особеност на Ботевия фейлетон. Тук минава една от съществените разграничителни линии между «Това ви чака!» и фейлетоните на Ботев.

Героите, събитията, действието в «Това ви чака!» са измислени, не са истина». Само в първите пасажи авторът между другото споменава действителни лица — Михайловски, Найденов, Генович, «букурещките безиргяни» и патриоти, — но това е епизодичен момент в разказа. В основата на «Това ви чака!» лежи не фактът, а измислицата. Но измислицата е съвсем правдоподобна, «не е и лъжа». Разказът е изграден със средствата и по законите на реалистичната

---

[216] ХРИСТО БОТЕВ. Събрани съчинения,т. I, С., 1971, стр. 299.

[217] Пак там, стр. 299, 300.

[218] Тази особеност на разказа забеляза пръв МАЛЧО НИКОЛОВ: «Втората част — пише той — е антитеза на първата. . .» Разказът «прилича на малка драма с две действия: злото, което брутално владее в първото, във второто е жестоко наказано и осмяно». (История на българската литература, С., 1947, стр. 152.)

типизация и индивидуализация.[219] Той е значително постижение на възрожденската ни белетристика. Дълбоко погрешно е твърдението, че с него «Ботев не е преследвал художествени цели», че разказът извиквал само «илюзията за художественост».[220]

Всички посочени особености на «Това ви чака!» говорят за художественото богатство на творбата. Тя заема определено място в цялостния творчески път на Ботев. И не само в неговото творчество, но и в развитието на нашата възрожденска литература изобщо. Както вече изтъкнахме, «Това ви чака» е единствен опит на Ботев в областта на белетристичните форми, опит сполучлив, безспорен документ за възможностите на поета в тази насока. Разказът е тясно свързан с традициите на нашата възрожденска белетристика и преди всичко с творчеството на Каравелов. Редица особености на «Това ви чака!» отвеждат към Каравеловите повести и разкази—сатирично-натуралистичното виждане на някои страни на действителността, гротесково хиперболичните портрети на някои герои, фейлетонно-публицистичните моменти в повествованието... Тези особености характеризират не само Каравеловата белетристика, но и цялата ни възрожденска художествена проза. Те съответствуват на нейната степен на развитие, на вътрешните ѝ закономерности и несъмнено отговарят най-добре на потребностите на момента, на художествените изисквания на възрожденския читател. Но Ботев в своя единствен разказ, без да се откъсва от традицията, я доразвива и внася нови елементи в нея. Подхващайки някои черти на най-хубавата Каравелова повест — «Българи от старо време», той сполучливо индивидуализира отделни образи, като проявява тънък усет за битовите детайли и колорит на повествованието. Тези познати елементи и особености на възрожденската белетристика Ботев осъществява в рамките на краткия разказ, разказ със своеобразна, нова за възрожденската ни литература композиция, изградена върху остър драматичен конфликт.

Творби като «Това ви чака!» или «Българи от старо време» са онзи необходим и неоценим художествен опит, без който едва ли бихме имали сатиричната проза на Ив. Вазов и Елин Пелин, на Алеко Константинов, Г. Кирков, Г. Стаматов, Хр. Смирненски...

---

[219] КР. ГЕНОВ се опитва да докаже своя възглед за «превес на революционно-романтичното над реалистичното» в «Това ви чака!» със следните аргументи: «романтична идеализация и авторско отъждествяване» при изображението на «хлапетата», «разкъсаност» в композицията на разказа, «твърде волна авторска намеса» и — последен аргумент — «обстановката на загадъчност, на тайнственост» «около сцената на хайдушкото възмездие». (Романтизмът в българската литература, С., 1968, стр. 473—474.) Тези аргументи не изключват според нас реалистичния метод на изображение, характерен за «Това ви чака!».

[220] МИХ. ДИМИТРОВ, Христо Ботев, Идеи, личност, творчество, С., 1946, стр. 298.

Ботевият интерес към сатиричната поезия се проявява още в ранните му стихотворения. В «Елегия» нахлуват за пръв път силни сатирични тенденции. Сатиричните елементи, пръснати в първите му лирични изповеди, се засилват още преди излизането на «Будилник». В Каравелсвия в. «Свсбода» през 1872 г. Ботев публикува първото си сатирично стихотворение «Странник».[221] Но колко своеобразна е тази сатира — с много болезнена ирония и малко сарказъм, с повече тъга, отколкото гняв. Изобличителният патос е скрит в подтекста: пълнокръвно той се изявява само в последната строфа. Тонът на творбата е повествователен, дори епичен. Поетът създава картина след картина, спокойно, преднамерено равно и обективно.[222] Той се разграничава още в самото начало от героя — епичния, «повествователен» маннер, налага това. Псетът наблюдава своя герой отстрани, проследява неговите действия, преживявания, чувства. Той си дава вид, че заедно с читателя го преценява равнодушно, с хладно участие и засилваща се ирониа:

Бързай, странник, върви скоро
къща бащина да стигнеш;
пред къщата играй хоро,
през хорото ти ще минеш.

Действията на героя преминават от настоящето в бъдещето.

Странникът *бърза* да стигне бащината си къща, той *ще мине* през хорото, *ще му кажат* «добре дошел» деца, баби и подявки, *ще излезе* старата му майка. . . Тези събития ще се случат по вероятност,

---

[221] «Странник» има две редакции — в «Свобода» (II, бр. 43 от 8.IV.1872) и в «Песни и стихотворения» (стр. 34—36). В «Свобода» стихотворението е поместено без заглавие (с три звездички вместо заглавие) и е подписано с Ботевия псевдоним «Чавдар».

[222] ПЕНЧО СЛАВЕЙКОВ отрича това Ботево стихотворение и патетично се провиква: «А кой народен поет ще си позволи да пише пародия на народния живот като Ботйовата песен «Странник»?» (Христо Ботев, Критически опит от Д. Т. Страшимирова. . . — Сп. «Знаме», III, бр. 37 от 3. IX. 1897; също: Пенчо Славейков, Събрани съчинения, под ред. на Б. Пенев, т. VI, кн. II, 1940, стр. 231.) Според М. АРНАУДОВ тази Ботева сатира «говори за твърде прозаическа раздразнителност и съдържа стихове, които строгата литературна съвест на автора би отрекла сигурно при едно ново издание. Това стихотворение спада към малкия брой произведения, рожби на твърде незначителни поводи, които допринасят повече за характеристиката на човека, отколкото за изясняването на поета.» (Ботйов в поезията си.—Христо Ботев, Съчинения, т. I, под ред. на Ал. Бурмов, С., 1948, стр. 34.) За Н. ВРАНЧЕВ «Странник» «има в себе си нещо Каравелово». То е «най-слабо в художествено отношение» от Ботевите сатири. (Поезията на Христо Ботьов, 1938.) Д-р К. КРЪСТЕВ стои най-близо до истината: според него в образа на сатиричния герой в «Странник» има «не твърде изящна ирония, но ярки реалистични черти». (В. МИРОЛЮБОВ, Христо Ботйов, П. Славейков, Петко Тодоров, Пейо Яворов. — Поетическите завети на Ботйова, 1917, стр. 8.)

но логиката на образа е непоклатима, читателят не просто вярва, че всичко ще бъде именно така, но той «вижда» това, което предстои, бъдещето се «връща» в настоящето. Тази двуизмеримост във времето, това преливане от бъдещето в настоящето Ботев постига с присъщата за неговото перо простота, естественост. В логичното свързване на отделните елементи и звена на творбата се появява още едно, трето измерение във времето: в бъдещето, което се възприема като настояще, се открива поглед към миналото:

Ще чуйш, ала недей плака,
първо либе че *сгодили*,
друга вест те тебе чака —
за баща и братя мили!

Турци тейка ти *убиха*,
братята ти и двоица[228]
полежаха, па *изгниха*,
отровени във тъмница.

Тези факти от миналото (вестта «за баща и братя мили») се проецират веднага в настоящето и в бъдещето. Героят заличава от паметта си трагедията от недалечното минало:

Но то нищо! Ти да си жив,
баща скоро ще да бъдеш...

В последните строфи няколкото измерения във времето се сливат: с настойчиви повелителни глаголни форми поетът внушава типичността на своя герой: «Речй тамо. . .», «свикай гости», «вземи жена хубавица»:

Народй рояк дечица
и с сюрмашки ги *храни* пот...

Така е живял и така ще живее егоистичният, самодоволен еснаф — «пък бъди, какъвто си бил!».

Герои на стихотворението са поетът — лиричен герой, странникът, който се завръща в бащината къща, и неговата стара майка... Поетът наблюдава странника, предвижда реакциите му, изразява от свое име неговите мисли и преживявания. Те са *негови*, на героя реакции и затова са напълно искрени. Колкото и да се е вживял в несложната душевност на своя герой, поетът не унищожава дистанцията, не заличава оценъчния момент. Героят се изявява постепенно. В началото дистанцията е по-малка, ироничко-оценъчният елемент е заглушен. Налага се искреността на откровението, на самоизявата на героя:

Няма нищо! Други взема
тази, що си някга любил;

---

[228] В първата ред.: «И братята ти и двоица.»

но и за теб моми има,[224]
бога не си с камъни бил.

След вестта за годежа на първото либе идва нов удар, много по-жесток. Убити са «баща и братя мили». Реакцията на героя отначало е същата: «Но то нищо!. . .» — «Няма нищо!». И поетовата ирония е също така леко прикрита, прибулена. Но така е само в началото. Убити, отровени са най-скъпите хора на героя. Поетът не може да сдържи своето възмущение. Снизходителната, скрита ирония в един стих, в един образ, чрез един глагол се превръща в сдържано презрение, в сатиричен удар:

. . . бог е добър и милостив,
а ти тря а род да въдиш.[225]

За пръв път поетът издава откровена, макар и косвена присъда на своя герой: той не е човек, който отглежда, създава чадата си, той е животно, което «върди» род, себеподобни. Тази присъда се свързва пряко с края на сатирата, където Ботев назовава нещата с най-точните им имена («Човек ли е той, или скот!»).

След първата присъда над героя поетът се опитва да сдържи сатиричния си гняв. И успява. Той се връща към прикритото, иронично-презрително изграждане на образа:

Нà, че плачеш! Ех, жена си!
За жени е плачът даден, —
за жени, за сир маси[226]:
ти не си ни гол, ни гладен.

Тук вече се появяват нови детайли в портрета на «странника». Той принадлежи към категорията на ситите и облечените, той няма нищо общо със «сиромасите», със социално потиснатите и онеправданите. В предпоследната строфа поетът поставя последния и най-съществен щрих от портрета на героя. Сатиричната вълна отново се издига, силно презрение и дори отвращение изпълва стиха:

. . . народи рояк дечица
и с сюрмашки ги храни пот.

---

[224] В първата ред.: «*И* за *тебе* моми има. . .»

[225] В първата ред.: «*И* ти трябва род да въдиш!. . .»

В строфа X, стих 4-ти Ботев прави още една подобна поправка: «И бъди си, какъвто си бил» става «Пък бъди, какъвто си бил!» Чрез заменянето на съединителния съюз «и» с разделителните «но», «а», «пък» Ботев придава по-осезаема форма на вътрешната антитеза, която е фиктивна, тъй като образът на героя си остава единен, последователен, верен на себе си. Словесният израз на тази «антитеза» в същност засилва скрития ироничен план на творбата.

[226] В първата ред.: «За жени *и* за сиромаси. . .». В строфа VII, стих 2-ри имаме аналогично изменение: «И братята ти и двоица» става: «Братята ти и двоица.» Съюзът «и» и в двата случая е ненужен, стихът става тромав, нарушава се размерът (цитираните стихове в първата редакция са деветосрични, докато цялото стихотворение има осмосричен стихов размер).

В психологическия портрет на героя се открояват две основни негови особености: устремен към еснафския идеал за «добър живот», той загубва човешките си черти, превръща се в скот: «а ти трябва род да *въдиш*. . .», «народи *рояк* дечица. . .», «човек ли е той или *скот*! . . . Такава е етичната оценка. Но има и друга — социална, класова. И т я е най-съществената, тя води до окончателната етична равносметка: плачът е за сиромасите, а нашият герой не е «ни гол, ни гладен. . .» Своите деца, които ще въди, ще «народи», той ще храни със «сюрмашки пот».

Образът е изчерпан, завършен. Поетът го сътворява постепенно и затова се получава впечатлението, че е да ен в развитие. Кроткият, «миролюбив», плачлив «странник» гради своето егоистично добруване на гърба на народа; като всеки наро ен притеснител той живее от народната пот.

Интересен, макар н бегло набеля ан, е обра ът на майката — майка страдалка, която с и плакани очи чака своя син. Ср щата между маʼка и син се възпри ема «зрително», п етът сякаш я «прожектира» пред очите на читателя:

Ще изле е стара майка
да п р щне мила сина,
ще запла е, ще зава ка:
«Син дочаках от чуж ина!»

Ще прегърне мъжка снага,
а ти нейните стари к н;
ще чуйш м йчина си тъга,
ще чуйш нейни думи прости.

Ботев влива нови жизнени сили в сл вото. Думите, които използува, са най-обикновени, взети от речника на народната песен или от народната говорима реч. Повечето от епитетите са постоянни: *стара* майка, *мила* сина, *мъжка* снага, *стари* костн. . . И бл днели от употреба в народната поезия, в Ботевия стих те добиват н ва сила, свой нов живот.«...Постоянният епитет в народната песен — дотога ва един стилизиращ изобразителен елемент — постепенно н пред очите ни се налива с поетически сокове, носещи аромата на живата и свежа авторска субективност. . .»[227]

За майката Ботев има само един епитет: «*стара* майка», «*стари* кости». Но този епитет е изпълнен с богато съдържание. Той се обновява, преобразява. В него се усеща до болка ясно старостта, «чува се» изнемогата, жалбата на майката. Епитетът сам по себе си «не съществува» — той се свързва освен с името, което пояснява, и с це-

[227] Б. НИЧЕВ, Очерк за поезията на Ботев, — Сп. «Септември», XVII, 1964, кн. 2, стр. 247.

лия поетичен контекст: преди всичко с глаголите — ще излезе, да посрещне, ще заплаче, ще завайка. . . Само на Ботевата *«стара майка»* могат да принадлежат думите «Син дочаках от чужбина!». Стихът се възприема като единна жалба, като възклицание-стон. Единен е и предишният стих, единен и смислово, и като ритмична цялост. Това ритмично-семантично единство на стиха в неговата тясна връзка с останалите стихове допринася за усещането на движението в картината: майката ще изле[з]е посрещне сина си, ще заплаче, ще завайка — читателят «усеща» как тя се олюлява от старост и мъка. Всеки стих е динамично вър ан със следващия; връзките са различни — последователни ст на действията, контрастни, но отново динамично свързани обра и:

Ще прегърне мъжка снага,
а ти и й и стари кости. . .

Синът ще прегърне майката, майката — сина, две последователни действия или едно двустранно; двата метафорични образа — мъжка сила, стари кости, — симв ли на сила и немощ, са тясно свързани по контраст помежу си. Всеки стих подготвя следващия: образът ражда нов образ. След образа «а ти [ще прегърнеш] нейни стари кости» идва нов необичаен образ: «ще *чуйш* майчина си тъга». А нима тъгата се чува? И поетът уточнява: «ще чуйш нейни думи прости».

Ботев завършва обра а на майката с нейните «думи прости» за гибелта на бащата, на братята. В стихотворението наистина не е указано изрично, че това са думи на майката (строфата не е поставена в кавички, както например стихът «Син дочаках от чужбина!»). Не е ясно м йката ли ра ка ва, или лиричният герой предава нейните думи. Но у чи тателя се налага убеждени ето, че слуша непосредствения разказ на майката — заради трагичната му простота, заради народния колорит на словото: Турци тейка ти убиха. . .»

Преливането на образите — лиричния герой, майката, героя «странник» — е съзнателно използуван похват от Ботев. Същият похват, както вече видяхме, подчинен на други задачи, се среща и в Ботевите фейлетони. В «Странник» чрез него се усилва лиризмът на творбата. При изграждането на образа на странника «вживяването» на поета в образа изпълнява друга функция — уплътнява иронични подтекст.

Ботев разказва за живота и съдбата на един типичен представител на определена социална категория.[228] «Странник» несъмнено се

---

[228] Според КР. ГЕНОВ в «Странник» (както и в «Патриот») «въпреки наличието на повече или по-малко жизнени детайли (т. е. реални или «реалистични» елементи). . . сатиричното изображение и изобличение се правят все така в рязък контраст с възвишените хуманистично-социални и патриотични идеали на поета. Вследствие на това отрицателните герои са възведени до хиперболизирано-

отличава от изповедните лирични поетически творби — «Майце си», «Елегия», «До моето първо либе».

Изпълнил сполучливо ролята на обективен «разказвач», на страничен наблюдател, поетът в края на стихотворението пряко и откровено дава своята преценка, произнася своята присъда:

Тъй глупецът, тъй залита
да прекара добър живот,
и никога не се пита
човек ли е той или скот![259]

Защо Ботев е изпитал потребността да напише това «обобщение», в което се отказва от позицията на страничен наблюдател и назовава нещата с най-точните им имена? Може би отдава дан на дидактиката,

---

условно въплъщение на определени *пор ци* на времето, до романтично универсализирани обществени типове на ех пата. Тук няма реалистично типизирани характери.» (Романтизмът в българската литература, С., 1968, стр. 449.) Приведеният цитат показва как предварителната теза на автора — Ботев е романтик навсякъде, във всичко — стига до своето отрицание. Авторът не отчита спецификата на поетическото сл во, на поетическата усл виост, на реалистичната типизация в сатиричната поезия.

[259] В първата ред.: «Човек е той, или е скот!»

ИВ. ХАДЖОВ допуска, че в този стих в първата му редакция «имаме работа с някаква грешка». «И разът. . . сп ред него е толкова невестествен, че едва ли е могъл да бъде създаден от Ботева. . .» (Стихотворенията на Ботева. Поправки и преработки, I, С.,1947, стр. 34.) Д р КРЪСТЕВ също предполага, че този несръчен стих в първата редакция е «м же би следствие на печатна грешка». (Христо Ботйов, Стихотворения. Автентично издание. . ., 1919, стр. 93—94.)

Ще посочим и последните различия между двете редакции на «Странник». В предпоследната строфа е внесен н в смисл в нюан ·

Вземи жена хубавица
или *някоя* сос имот

става: «. . . или *грозна* със имот. . .» Д като при вече цитираните изменения Ботев изчиства излишните срички, тук, заменяйки «някоя» с «грозна», той нарушава размера — осмосричният стих става седмосричен. Ако смислово-съдържателната страна на стиха налага нарушения на формалната конструкция, поетът не се колебае — винаги е готов да пренебрегне външната страна заради смис- . вата (когато те не са органически свързани помежду си).

И последното изменение във втората редакция (ако не е резултат на случайна печатна грешка) «Речи *само*: Бог да прости» става «Речи *тамо*: Бог да прости». То е израз на авторовия стремеж да засили разговорно-битовата интонация. И не само това: с пренебрежителното «Речи тамо. . .» се внася още един детайл в образа на героя. «Едва ли в този случай — пише ИВ. ХАДЖОВ — имаме работа с печатна грешка — толкова е различно значението на двете подчертани думи.» (Стихотворенията на Ботева. Поправки и преработки, С., 1947, стр. 32.)

Във втората редакция Ботев заменя диалектните форми на предлозите сос», «вов» с наложилите се в книжовния език «със», «във». Той заменя и «сиромашки» от предпоследната строфа с народното «сюрмашки».

разпространена в нашата литература на времето? В същност дидактичното внушение е съвсем косвено. По-вероятно е лирикът да е усетил непреодолима необходимост да се изяви пряко, да каже своята последна, искрена дума. И тази негова последна дума е пропита с много мъка. Той не просто и не само осъжда, заклеймява; той разбира причините за моралното падение на героя и поради това страда; той не съчувствува, не оправдава, но разбира. Разбирането води до снизхождение («тъй глупецът, тъй залита. . .»). Дори в последните, най-силни стихове няма унищожително сатирично жило, липсва безпощадното разобличение на сарказма, а се налага острото страдание. И в този именно завършък на творбата се проявява верният поетически усет на Ботев: «Странник» е сатира, чиято изобличителна стихия е иронията.

Силна сатирична багра, както вече посочихме, оцветява стиховете на «Елегия», отчасти на «До моето първо либе». Преки идейни оценки и позиции свързват «Елегия» и «Странник»: поетът отрича пасивността, безразличието, робското търпение. Но наред с приликата има и съществени различия — не само тематични и идейни, но и в цялостното виждане и изобличителна концепция на творбите. «Странник» е ново стилово явление в поезията на Ботев — за пръв път поетът създава цялостна сатирична творба, при това изградена в сатирично-ироничен план.[220]

Ботев разработва сатиричната линия, подхваната в «Странник», и в стихотворенията «Гергьовден» и «Патриот», публикувани в «Будилник». Трите творби са свързани по своята идейна насоченост, тематика и

---

[220] «Странник» е написано с най-разпространения между Ботевите стихотворения стихов размер — осмосричен, с пауза след четвъртата сричка. Състои се от 12 строфи, от четири стиха всяка. Римите са кръстосани (а б а б). Интересно е, че в «Странник» наред с обичайните за Ботев женски рими се появяват и доста мъжки рими. От осмосричните Ботеви стихотворения (те са 8) само в «Пристанала» имаме две мъжки рими, а в «Странник» — 11 или 12. «. . . Римуваната клаузула. . . у Ботев при този размер много рядко бива мъжка — в 14 стиха само» (12 в «Странник» и 2 в «Пристанала») — пише МИР. ЯНАКИЕВ (Българско стихознание, С., 1960, стр. 141). За Р. РУСЕВ мъжките рими в «Странник» са 11 — в строфа III той открива съвпрягане на мъжки и женски рими («някога лю̀бил» — камане бѝл»). Всички останали 6 осмосрични стихотворения имат само женски рими («Към брата си», «Патриот», «Защо не съм?. . .», «В механата», «Моята молитва», «Зададе се облак темен»). В последните строфи на «Странник» (строфи VIII, X, XI, XII) се редуват двойно мъжки и двойно женски рими — жив, милостив — бъдеш, видиш и т. н.). Р. РУСЕВ обяснява не особено убедително мъжките рими в края на стихотворението като «външен израз» на «преминаването от присторен към естествен тон». (Метрични проблеми у Ботев. — Сп. «Училищен преглед», XXXIX, 1940, кн. 10, стр. 1273.)

стил. Но по-тясна и по-пряка е връзката между «Странник» и «Патриот».[231] »Една основна черта в образа на героя от «Странник» се запазва и развива в «Патриот»: личното благополучие, материалното благосъстояние са смисъл и цел на живота, единствен критерий за добро и зло.

Към завръщащия се в родината си странник поетът можеше да се обърне пряко — в началото снизходително, после иронично-презрително. . . («Бързай, странник. . .). Героят е търпелив, страхлив, себичен. Личното добруване за него е по-важно от чест, синовен дълг, човешка гордост и доблест. Устремен към есиафско спокойствие и благополучие, той е способен да живее на гърба на ближните си. Тази черта от неговия характер изпълва поета с презрение, героят загубва човешкия си облик, превръща се в скот.

Но «. . .най-гъстият сок на своята омраза Ботев е излял в «Патриот». Като че ли в това стихотворение са събрани най злъчните думи, най-парливите образи в българския език».[232] «Няма да се намерят в световната поезия много стихотворения, които с такава пределна яснота и художествена сила като «Патриот» на Христо Ботев да разкриват същността на бита и морала на буржоазията.»[233]

В образа на героя-«патриот» има няколко «мотива». Първият — за «патриотизма» на героя — е главният прицел на сатиричното жило. Той оцветява цялата творба и е нов мотив в Ботевата поезия. Не случайно стихотворението е озаглавено «Патриот»:

Патриот е — душа дава
за наука, за свобода[234];
но не свойта душа, братя,
а душата на нар да!
И всекиму добро струва,
само, знайте, за парата,
като човек — що да прави? —
продава си и душата.

Поетът не се обръща пряко към своя нов герой, както прави това в «Странник». Изчезнало е всяко снизхождение, безсмислен е всеки опит за «контакт» с него. Поетът го наблюдава отстрани и отначало хладно, спокойно рисува неговия портрет. Той създава този протрет.

---

231 «Патриот» е публикувано най-напред в «Будилник», бр. 2 от 10.V.1873, после в «Песни и стихотворения», 1875, стр. 47—48.

232 Г. КАРАСЛАВОВ, Сатирата в стихотворенията на Ботйова. — Хр. Ботйов лист, бр. 4 от 2 юли 1937.

233 Л. В. ВОРОБЬОВ, Христо Ботев, М., 1953, стр. 85.

234 В първата ред.: За наука *и* свобода». Във втората редакция поетът е внесъл повторимост, изреждане, като с това е отделил и подчертал двете съществителни.

за да го покаже без лъжливата му маска на своите съвременници. Към тях се обръща той с топлото, искрено «братя»:

> . . . но не свойта душа, братя. . .
> . . . но не той вас, братя, храни,
> а вий него със труда си!. . .

Поет, герой, читател имат строго определени места. Чистотата на композицията говори за отлежалостта на творбата, изградена изцяло върху основата на поетическата антитеза. Съвсем зряло като поетическа форма и мисъл,[235] стихотворението сякаш е изляно на един дъх, с първично силни и свежи емоции.

В първите стихове на сатирата преобладава ироничният план — създава се приемствена връзка в емоционално-стиловата атмосфера между «Странник» и «Патриот». Но веднага след това при антитезата иронията се сгъстява, сатиричната багра става остра, тежка. Иронията най-напред преминава в зла сатира, а после в унищожителен сарказъм. Тази емоционално-изобличителна линия може да се проследи във всяка от трите строфи на стихотворението:

> И е д бър християнин:
> не пропуща литургия;
> но и в черква затуй ходи,[236]
> че черквата й търговия!
> И всекиму д бро струва,
> само, знайте, за парата,
> като човек — що да прави? —
> залага си и жената.

Архитектонната на «Патриот» е стройна. Стихотворението се състои от три *осмостишия*. Всяка строфа е затворена цялост със своя завършена логика, със своя изобличително-емоционална линия на развитие, със своя ритмично-интонационна система.

Всяко осмостишие се състои от две части, от две градации, като втората е по-висока; от две антитези, като втората е по-силна. Първата градационна линия и първата антитеза засягат гражданското поведение на героя; втората навлиза безцеремонно в неговия интимен свят. Смислово и емоционално тези две линии преливат една в друга, образуват вълнообразна крива на издигане, спадане и ново издигане до по-висока точка: патриот е, душа дава. . . — но душата на народа, а за парата — продава си и душата; добър християнин е, защото черквата е търговия, но за парата залага си и жената; човек е с

---

[235] М. АРНАУДОВ е на противоположно мнение: «Патриот» според него е «рожба, изглежда, на незавършена вътрешна ферментация». (Ботйов в поезията си. — Христо Ботев, Съчинения, С., 1940, стр. 26.)

[236] В първата ред.: «но и в черква, *братя*, ходи». С това изменение във втората редакция поетът внася нов силен логически акцент.

добро сърце, но сиромасите го хранят с труда си, а за парата — изяда си и. . . месата. И при това «логическо» предаване на съдържанието личи, че всяка от двете отделни части в строфата е построена на принципа на антитезата, като същевременно тези две основни части са не само градирани, но и «противопоставени» една на друга във вътрешна антитеза. Интересен е фактът, че първите три стиха (а всичко са 4) от втората част на всяка строфа се повтарят като рефрен, без каквото и да било изменение:

И всекиму добро струва,
само, знайте, а парата,
като човек що да прави?. . .[237]

На фона на тези повтарящи се иронични стихове и пъква рязко, с изненадата на неочаквания удар, последният, четвърти стих.

Линията на вътрешно градиране на мисълта и чувството, двете антитези, свързани тясно помежду си, изобличи елният патос, чиято крива също е вълнообразна — ирония, сатира, ирония, сарказъм,— характеризират всяка строфа и се осъществяват в съвсем близка ритмично-интонационна схема.

Мелодиката или интонационната система в това Ботево стихотворение и и общо в Ботевата поезия — поезия с песенна основа, тясно свързана с народната песен — играе особено важна роля. Не е случайно и голямото значение на синтаксиса в поезията на Ботев. Интонационната система се реализира преди всичко в синтаксиса. В «Патриот» е отразена в твърде чиста форма връзката между синтаксис, интонация, ритъм. Синтактичната фраза тук обикновено съвпада със стиха (реда). На всяка синтактична фраза отговарят определен стихов ритъм и определена фразова интонация. Ето последната строфа на стихотворението:

---

[237] Не е така обаче в първата редакция на стихотворението. Строфа II и строфа III са различни:

Строфа II — *А добро тъй сѣ си струва,*
човек *грешен* — що да прави?

Строфа III — *А добро той сѣ си струва,*
като човек *икономен*. . .

Уеднаквяването на тези стихове във втората редакция несъмнено има и своето музикално-ритмично и преди всичко логично-акцентно оправдание. При първите стихове поетът поставя нов смисл в акцент с местоимението «всекиму» и едновременно изчиства стиха от тежкото, непоетично натрупване на много едносрични думи. Характерно за вторите стихове е съкращаването на допълнителната характеристика на героя, изразена чрез определенията-прилагателни «грешен» и «икономен». Образът на героя е пресъздаден в стихотворението точно и «в действие», без сянка от декларативност, а епитетите «икономен» и особено «грешен» се възприемат неизбежно като декларативна обобщителна оценка, като «етикет».

И е човек с добро сърце:
не оставя сиромаси;
но не той вас, братя, храни,
а вий него със труда си!
И всекиму добро струва,
само, знайте, за парата,
като човек — що да прави? —
изяда си и. . . месата.

Всеки ред фраза има своя интонация, стиховете са отделени и смислово, и синтактично-интонационно с паузи. Строфата започва с повествователно утвърдителна интонация («и е човек с добро сърце»), след която идва повествователно-отрицателна интонация («не оставя сиромаси »). В същност тук и утвърждението, и отрицанието, и «повествователното спокойствие» са мними, зад тях ясно прозира ирониятa на автора. Следва антитезата, изразена с нова интонационна вълна на отрицание, съчетано с рязко противопоставяне (но не той вас, братя, храни), за да завърши тази интонационна цялост с още по-подчертан проти в поставяне — с определени заключителни интонации («а вий него със труда си!»). Финалните акценти закръглят смисловата и интонационно-ритмичната цялост на тази първа част от строфата. Следващата мелодична единица започва отново с повествователно-утвърдителна интонация, която обаче преминава във въпрос. Въпросителната интонация подготвя неочаквания афористичен, точен «отговор», изразен с нова интонация, с подчертано ударен, заключителен акцент.

Отделните части на всяка строфа от «Патриот» се отличават със своето синтактично и интонационно-ритмическо равновесие, със своеобразната си слухова симетрия. В мелодично-синтактично отношение всяка строфа се разпада на четири момента. Първите четири стиха се групират в две двойки — в първата двойка интонацията е низходяща, а във втората възходяща, като това чувство за издигане, за епогей на интонационната вълна във втората двойка е свързано със смисловото и мелодическото пренасяне, което се получава в резултат на рязкото противопоставяне. Тази първа половина на строфата се отделя от следващата. В следващите четири стиха или във втората част на строфата първите три стиха се обособяват (съотношението на стиховете е 3 + 1); интонацията бавно възхожда, подготвяйки въпросителната мелодия. Последният стих идва след епогея на въпросителната интонация — като отговор-удар; върху него падат най-силните мелодични (и смислови) акценти, той бележи най-високата точка на цялата строфа.

В основата на творбата лежи синтактичният паралелизъм.[288]

---

[288] «Освен антитезата — пише П. ДИНЕКОВ — тук първостепенна роля има паралелизмът, прокаран последователно и пълно — в състава на строфата, в

Мелодическото впечатление се създава от синтактичната система — система на паралелизъм и повторения-анафори, рефрен. Всеки пореден стих от първата строфа своеобразно си кореспондира със съответния стих от следващите строфи: първите стихове на трите строфи на стихотворението са съвсем свързани и «произтичащи» един от друг: «Патриот е — душа дава», «И е добър християнин», «и е човек с добро сърце. . .»; вторите стихове на втората и третата строфа започват с отрицателна глаголна форма — «не пропуща литургия», «не оставя сиромаси»; третият и четвъртият стих на всяка строфа започват с анафорични съюзи, съюзите на противопоставянето — «но», «а», като тук се натъкваме на по-сложна система на повторения и синтактичен паралелизъм —

но не св йта *душа, братя,*
а душата на нар да,
но и в черква затуй ходи,
че черквата й *търговия!*
но не той вас, *братя,* храни,
а вий него със труда си!

Последният стих на всяка строфа, както вече изтъкнахме, носи главната изобличителна стихия на сатирата и поради това му е отделено самостоятелно място и в мелодическата система на творбата. Последните стихове на всяка строфа са тясно свързани помежду си и несъмнено градирани:

. . . пр дава си и душата;
. . . залага си и жената;
. . . изяда си и. . . месата.

Градацията възхожда, за да завърши в последния стих драстично.

Всяка строфа на «Патриот» повтаря един и същ интонационен рисунък — резултат на синтактичната система от повторения и паралелизъм, създала цялостното мелодическо впечатление от стихотворението.

Анализът на «Патриот» може да даде интересен материал за проучване на отношението между интонацията и цезурата например или между ритмиката и мелодиката. Както при всички Ботеви стихотворения, така и тук не бихме могли да открием определен метричен размер; и тази Ботева творба повтаря най-общата, външна схема на народната песен: осмосричен размер с цезура по средата и в края на стиха, с ударение на предпоследната сричка (изключение прави само пър-

---

разположението на най-острите сатирични елементи, в езика, в синтаксиса на фразата. Голяма роля играе повторението, което е неразделна част от паралелизма. Ботев борави с тая сложна постройка съвсем свободно; стихотворението се отличава с ритмичната си лекота и ударност.» (Поезията на Христо Ботев. — Възрожденски писатели, С., 1962, стр. 325.)

вият стих на последната строфа).[239] Но с това не се изчерпва ритмичната характеристика на творбата. Тя има свои закономерности, които заедно със строфичното деление, мелодиката, римовият строеж образуват цялостната ѝ, своеобразна римична система.[240]

На римите в «Патриот» поетът е отредил по-малко внимание в сравнение с повечето от останалите му стихотворения.[241]

Спирайки се на композиционните принципи на «Патриот», схванати като сложно единство от смислово-снитактични и ритмично-мелодични компоненти, не можем да не изтъкнем изключителното умение на Ботев да построи едно строго хармонично, съразмерно цяло със своя непоклатима вътрешна логика. Погрешен е възгледът, че сложните форми на поетическото изкуство и конкретно умението да се създаде цялостна, закръглена архитектоника на поетическата творба са недостъпни за Ботев или че той се е добирал до тях интуитивно. Безсмъртната Ботева поезия е най-красноречивото опровержение на този възглед.[242]

---

[239] МИР. ЯНАКИЕВ отбелязва, че в осмосричните стихотворения на Ботев от всичко 336 стиха «188 (или 56⁰ ₀) са хоречни». Между тези стихотворения «само «Патриот» има по малко от 50 • хоречни стихове». (Българско стихознание, С., 1960, стр. 141)

[240] Интересно е например обстоятелството, че повечето пълно римувани стихове повтарят в различните строфи една и съща ритмична схема: всички втори стихове твърдо се римуват с четвъртите; пълно е съвпадението във вторите части на трите строфи: първите три стиха се повтарят като рефрен; шестият винаги се римува с последния. Последните (осмите) стихове, чието особено място в стихотворението вече отбелязахме, се римуват помежду си.

[241] Сх мата на римуване е а б а б, т. е. кръстосани рими, но докато във всяка строфа по две двойки стихове (2 и 4, 6 и 8) са пълно римувани (свобода — народа, парата — душата; литургия — търговия, парата — жената; сиромаси — труда си, парата — месата), останалите двойки се характеризират с непълни рими, като римовата връзка постепенно напълно се загубва. Най-силно осъществена, въпреки че се основава на членната форма «-та», е римата с повтаряща се първа част парата—душата, парата—жената, парата—месата. Повтореннето подчертава основната мисъл и отново откроява тези «най-високи» моменти в композицията на тв рбата.

«Осемстишието на «Патриот» — пише МИР. ЯНАКИЕВ — представлява комбинация от римувани и бели стихове, като римувани са четните.» (Българско стихознание, С., 1960, стр. 143.)

[242] Според Л. В. ВОРОБЬОВ «в «Патриот» Ботев творчески е използувал похватите за разкриване на сатиричния образ, приложени от великия руски поет Н. А. Некрасов в неговата «Съвременна ода» или например в «Нравствен човек». . .» (Христо Ботев, М., 1953, стр. 84; вж. също В. ВЕЛЧЕВ, Въздействието на руската класическа литература за формиране и развитие на българската литература през XIX век, С., 1958, стр. 98.) Този опит да се открие влияние, макар и «творческо», на Некрасов върху Ботев е неубедителен. Неубедително е и твърдението на Воробьов, че Ботев решава «въпроса за класовостта на морала. . .» «в характериата за селския демократ утопическа форма». (Пос. съч., стр. 85.)

Поетическите сатири на Ботев са, от една страна, много близки помежду си като сатирично виждане и мисъл, а, от друга страна, всяка една има своя идейно-тематична и стилова определеност. Близостта между «Странник» и «Патриот» се проявява както в сродството между образите на сатиричните герои, така и в изобличителния патос, който от чисто ироничен преминава към сатирично-саркастичен.

«Гергьовден» внася нови моменти в Ботевата сатирична поезия.[243] Творбата като че ли е написана в състояние на остра нервна възбуда, на гняв и покруса едновременно. И преди всичко — на гняв. Поетът няма време да мисли за читателя. Читателят отсъствува. Поетът бърза развълнуван и гневен, той унищожава всички вътрешни прегради и дистанции, той се втурва в стиха. Още в самото начало се изправят един срещу друг, както в «Елегия», поет и нар д. Нар ът е «сатирични т г рой на «Гергьовден». В такава творба, с такъв герой н ма м сто за ирония. Тук всичко е обгорено от огъня на посто вата мъка и омраза, на неговия неукротим гняв. Единствените изо личителни фор и са сатирата и сарказмът, при това сатира и сарказъм, изпълнени с отровна злъч и с ра диращо страдани е.

«Гергьовден» има мото — четири стиха от Пушкиновото сти о творение «Свободы сеятель пустынный. . .» Ботев погрешно е отбелязал «Языков» под четиристишието. Той очевидно е цитирал по памет, защото има известни различия между Пушкиновите стихове и мотото на Ботев.[244]

---

[243] Стихотворението е публикувано за пръв път в «Будилник», бр. 1 от 1.V.1873, после в «Песни и стихотворения», 1875, стр. 45—46.

[244] Ето текста на цялото Пушкин во стихотв рение, напи ано около 1 декември 1823 г. (вж. А. С. ПУШКИН, Собрание с чинений, т. II, М., 1959, стр. 16)·

Свободы сеятель пустынный,
я вышел рано, до звезды;
рукою чистой и безвинн й
в порабощенные бразды
бросал живительное семя —
но потерял я только время,
благие мысли и труды. . .

Паситесь, *мирные* народы!
вас не разбудит чести клич.
К чему стадам дары свободы?
Их должно резать или стричь.
Наследство их из рода в роды —
ярмо с гремушками да бич.

У Ботев:

Паситесь, *добрые* народы,
Вас не разбудит чести клич;

«Гергьовден» започва с пряко обръщение към народа — обръщение-призив, със заповедно-възклицателна интонация, наситена с тежка, болезнена ирония — не ирония, а гняв, безсилен гняв:

Ликуй, народе! Старо и младо
хвалете и днес бога и царя!

Поетът е сам, страшно сам, защото е изпълнен с озлобление срещу своя народ заради неговото овчедушие, пасивност, търпение. Сам — срещу своя народ! Без състраданието и топлотата от елегичната песен «Кажи ми, кажи, бедни народе...» Гневът и озлоблението извикват големия метафоричен образ-сравнение — народът е стадо овце, поведено на заколение:

Днес е Гергьовден. От овце стадо
тъй блейше вчера подир овчаря...

Сравнението се разгръща във все по-широк план. С уверена четка художникът набелязва и ви образи, сътворява потресаваща картина. Овчарят — «този цар, безгрижен, глупав» «поведе стадо» с «умни пчета — министри верни.»

И тръгна стадо с агнета дребни,
върви и крета от път убито,[345]
та всичко младо под нож да легне...

Границите между символичния образ и «действителния» са подвижни. Задъхан от гняв, поетът уинщожава алегорията, изправя се в цял ръст и обвинява пряко, обвинява и заклеймява.
Някои образи в «Гергьовден» ни връщат към «Елегия»: например об-

---

начто стадам дары свободы?
Их должно резать или стричь...

Мотото несъмнено много подхожда на Ботевото стихотворение; възможно е именно тази Пушкинова творба да е подсказала на нашия поет основния алегоричен образ и да е дала известен тласък за раждането на «Гергьовден». И все пак мисълта на ПЕНЧО СЛАВЕЙКОВ, че Ботевото стихотворение е «вдъхнато непосредствено от Пушкиновите стихове», ни се струва пресилена. Пушкин в България. — Събрани съчинения, Българска литература, т. VI, кн. 2, С., 1940, стр. 193 194. Славейков посочва и приликата между «Гергьовден» и «Овчарче» («Der Hirtenknabe») от Хайне (от «Пътуване из Харц»). (Пак там, стр. 207—208.) Вж. също Г. БАКАЛОВ, Христо Ботев, С., 1934, стр. 101. Пак но в «Христо Ботев, Идеи, личност, творчество» МИХ. ДИМИТРОВ изтъкна к ренните различия между двете творби (С., 1945, стр. 274—275). Вж. и В. ВЕЛЧЕВ, Въздействието на руската класическа литература за формиране и развитие на българската литература през XIX век, С., 1958, стр. 94—95.

[345] В първата ред.: «*И върви*, крета от път убито.»

Ботев е усетил, че нюансът на повторимост, внушаващ отегчение, умора, безсилно покорство, се постига и без изтеглянето на съединителния съюз «и» в началото на стиха; между впечатлението за умора и безсилно покорство и това неблагозвучно повторение няма необходима, вътрешна връзка.

разът на народа — пасивен и угнетен, съсипан от робски труд, смазан от жестоки поробители:

... Мълчи народа!
... Намръщен само с глава той сочи
на стан избрана...
... и пот от чело
кървав се лее...
... А бедният роб търпи...

Приемствената връзка между двете творби е безспорна, но очевидни са и различията — не само в настроението, а и в образната структура, в цялостната концепция.

Образът на народа в «Елегия» е единен и монументален. Той е велик и могъщ в своето страдание, в своето сдържано мълчание. За него поетът има само един епитет — «бедния роб», «бедни народе»... В «Гергьовден» няма и следа от тази трагична монументалност на образа. Докато в «Елегия» образът на народа е силно обобщен и цялостен, в «Гергьовден» той непрекъснато като че ли се «раздробява» и възниква само една асоциация — народът прилича на стадо овце. Поетът се сбръща към него сдържано, само със звателната форма «народе»: «Ликуй, народе!...» «Както от тебе, народе...» Худ жественикът съзнателно руши гранитната монументалност на образа и подчертава обезличаването, посиняването на народната маса — тази еднообразна, повтаряща се множественост. Стадната психика убива енергията, свободолюбивия дух, силата на младостта («старо и младо...»), заличава дори социалните различия («...днес богати и сиромаси, пияни там — те песни пеят»...).

Пасивността на народа извиква метафоричното сравнение. Поетът «разчленява» и метафоричния образ, изтъква неговата множественост, за да разкрие отново обезличаването на единиците:

... От овце стад ...
... И тръгна *стадо с а н та дребни,*
... та *всичко младо* п д н ж да легне...
... Тъй *овце* блеят...

Образът-сравнение — народът е стадо овце — събужда асоциация с религиозния празник Гергьовден, широко популярен всред народните маси. Картината на народния празник е условна, лишена от празнична пъстрота. Тя е повод за асоциации, фон, на който изпъкват основният образ и основната мисъл:

... Старо и младо
хвалете и днес бога и царя!
Днес е Гергьовден. От овце стадо
тъй блейше вчера подир овчаря...

В този план се движи големият метафоричен образ-сравнение, изтъкан от конкретни образи, които се сменят непрекъснато. Поетът въста-

ва срещу отровата на религията, срещу лъжата на църквата. И тук, както в «Елегия» и в «Борба», той търси причините на злото. И ги открива в жестоката, желязна власт на силните и ситите, светска и религиозна, властта на бога и царя, на «попа пиени» и министрите верни, тази власт, която взема потта и кръвта на народа, която иска все нови и нови жертви, докато народът загуби своето човешко лице. . .

Градацията на сатиричното изобличение непрекъснато расте. С уверена четка художникът създава две паралелни картини, които преливат една в друга противоположни и съвсем близки едновременно, колкото символични, условни, толкова и живи, конкретни:

И тръгна стадо с агнета дребни,
върви и крета от път убито,
та всичко младо под нож да легне
а свети Герги — божи разбойник...
бездушен, глуп, и гнил покойник
Жертви ли и ка? И ка овчарят,
гладното гърло, п път пи е и,
както от тебе, нар де, царят
и ка за свойте гну ни харени
и за тез, що те мъчат, обират;
а ти им даваш потта, кръвта си
и играйш даже, к га те бият![246]

Гневът на поета е навсякъде силен, но последният стих се отделя от останалите; той и плющява като жестока плесница, от която спира дъхът. Сатирикът иска с внезапен удар да изтръгне своя народ от апатията, от сънната инертност. Трудно е да се отдели гневът на поета от неговото голямо страдание. Гневът и страданието имат един и същ извор — любовта към народа. Но тази любов до последния стих на «Гергьовден» е с гневно, сурово лице. След жестокото обвинение-предизвикателство «и играйш даже кога те бият!» поетът се връща към символа на гергьовденския пир:

Нà — днес богати и сиромаси,
пияни там — те песни пеят
и хвалят с попа бога и царя...

Художникът затваря пръстена на своята тв орба: последните стихове се

---

[246] В пър ата ред.: «И играйш *дору*, кога ти *свирят*!»
Гневният патос, мъчителната болка раждат този унищожителен сатиричен образ: покорното стадо играй не просто и не само *когато му свирят* но, и когато *го бият!*

Замяната на наречието «дору» с «даже» е характерна за еволюцията на Ботевия език: в «Будилник» публицистът и фейлетонистът много често употребява диалектното наречие «дору»,докато в «Знаме» може би под влияние на Каравелов и изобщо на постепенното установяване и развитие на книжовната българска реч той го заменя с «даже».

«връщат» към първите. Стихотворението завършва с добре обмислен реприз:

Ликуй, народе! Тъй овце блеят
и вървят с псета подир овчаря.

«Гергьовден» е астрофично стихотворение (второто и единствено след «Борба») с десетосричен размер, с цезура по средата на стиха и твърдо ударение на предпоследната сричка. Както в «Борба», и тук не може да се открие издържана метрична последователност. И това Ботево стихотворение следва основните особености на народнопесенната ритмика. Но както всяка творба на Ботев, и «Гергьовден» е съвсем своеобразно, дълбоко оригинално стихотворение. Въпреки очевидната външна прилика между «Борба» и «Гергьовден» различията са несъмнени и съществени. В ритмично и мелодично отношение «Борба» е по-завършена, по-разработена творба. Повечето от стиховете на «Борба» са цялостни синтактични и мелодични фрази. Разнообразна и богата е римовата система на стихотворението. Добре обмислените кръстосани, съседни, напластени рими отделят, открояват стиха. Между отделните стихове обикновено има пауза. Тези паузи са свързани с римово-ритмичния строеж на творбата. Цялостната архитектоника на стихотворението отговаря на неговия широко обобщителен историко-социален и философски смисъл. Отделните стихове често се възприемат като афоризми, а цялата творба като изповед-равносметка, резултат на богати наблюдения, размисъл, жизнен опит.

«Гергьовден» е рожба на съвсем конкретни наблюдения, на конкретна действителност. Поетът се задъхва от силата на непосредствените впечатления. И той се откликва с наболял вик: «Ликуй, народе!» И бърза да подчертае, че творбата му е спонтанен отзвук на днешното и вчерашното:

хвалете *и днес* бога и царя!
Днес е Гергьовден. От овце стадо
тъй блейше *вчера* и дир овчаря...
. . . . . .
... Нà — *днес* богати и сиромаси...

Това, което е било вчера, продължава днес. «Вчера», «този цар», «*поведе*» стадото, «и тръгна стадо», «върви и крета», «жертви ли иска?» ...«Иска», «мъчат», «обират»... «а ти им даваш», «играйш...» Настоящият момент нахлува властно. Поетът не обобщава, не търси афористични завършени цялости. Неговата мисъл — нервна, задъхана, продължава от стих в стих.

Алегоричният образ се сплита с преки публицистични преценки. Поетът не се стреми да овладее емоциите си. В «Гергьовден» има много епитети и определения: този цар безгрижен, глупав; за свети Гергя — божи разбойник; бездушен, глуп, изгнил покойник.

Непресекваща а исъл увлича читателя като стремителен поток: п вечето стихове започват със съюзи или наречия.[247] Отделният стих почти винаги е устремен напред, прогресивно отворен към следващите, незавършен и смислово, и предимно ритмично-ме- дично. Поетът бърза да изрази и съхрани мисълта; той се стреми да д веде докрай своята основна идея и основния образ;той нехае за римите, защото действително в тази творба тяхната роля е второстепенна.[248]

В «Гергьовден Ботев постига голяма сила на въздействие благодарен е на острата и стремителна мисъл и на силата на сатиричния удар. Като мисъл и алегоричен образ, като емоционално движение, като настроение и сатирично-изобличителна стихия стихотворението е изумително цялостно, изляно на един дъх изблик на огромен гняв и огр мно страдание. Гневът обгаря стиховете, но това е гняв, изпълнен със страдание, просмукан с болка и трагизъм. Сарказтичната заключителна рамка на стихотворението —

Ликуй, нар дe! Тъй овце блеят
и вървят с п ета подир овчаря

звучи като трагичен вопъл.

«В механата» е последната Ботева поетическа сатирична творба[249] —

---

[247] . . . когато. . ., как . . ., и с умни. . ., и тръгна. . . та, за, както, и за тез... а и. . ., и играйш, и хв ля . . ., и вървят. . .

[248] В началото и в края на стихотворението римите са кръстосани; след първите две двойки кръстосани рими следват напластени рими. Бихме могли да ги сведем до следната необи айна, несиметрична схема: а б а в б в б, след което идват д съвсем н ви, съсед и рими (г г) — заплата, погледне, овцата, честито, д б и, убит , ле ие, ра бойник, покойник. Нататък до края на стихотворението римите са кръстосани (а б а б), без да се отличават с особена свежест и разнообра ие. Според МИР ЯНАКИЕВ в «Борба» и Гергьовден» «не може да се види и какво специа. о разпореждане на римите». (Българско стихознание, С., 1 , р. 143)

[249] Стихотворе ието е п а о най напред в Независимост» (III, бр. 52 от 15. IX.1873) без заглавие с три звездички на мястото на заглавието. Втората и пос една редакция на с ихотворението е поместена в Песни и стихотворения», 1875 (тр. 21 23 . Ра ичията между двете редакции не са много, но са съществени. Несъм ено в ички и менения значително подобряват текста. Д-р КРЪСТЕВ правдиво отбел зва, че поправките са «типични за процеса за художествено изя няване идея а на песента», че първата редакция е «фаза на недоизка а ост и недовършеност». (Христо Ботйов, Стихотворения. Автентично издание с критически бележки, С., 1919, стр. 83) Интересен е фактът, че още преди публикуването на В механата» две строфи от стихотворението (VII и VIII) се п вяват като мото на спомените на Харалампи Попов, Моите страдания в 1867 годнна, Букурещ, 1873, отпечатани в печатницата на Каравелов. В «Независимост», III, бр. 46 от 4.VIII.1873 г. е поместено съобщение за излизането тас м ните.

обобщение на сатиричните мотиви и образи в неговата поезия. Но по своя стил и сатирична форма стихотворението значително се отличава от «Странник», «Патриот» и «Гергьовден». Ботев се връща към лиризма на ранните си творби:

Тежко, брате, се живее
между глупци неразбрани —

изповядваше той в «Към брата си». «В механата» започва със стиховете:

Тежко, тежк ! Вино дайте!
Пиян дано аз забравя
туй, що, глупци, вий не знайте[250]
поз р ли е или слава!

Между написването на двете стихотворения са изминали няколко години, но жалбата на поета е все същата: *тежко* му е да живее в *този* свят, всред *те и,* които нищо не виждат, нищо не знаят, и нищо не разбират, всред «глупци неразбрани . Но докато в първата творба поетовата изповед е отправена до най близък човек — родния брат, и е изпълнена със страдание и с най чист лиризъм, във втората сатирична творба лиричният герой се обръща направо към тях, към «глупците», и в неговата изповед наред с мъката има омраза и протест.[251] Съчетаването, сливането на тези две тенденции — лирична и сатирична, е новото, което поетът внася в сравнение с «Патриот» и «Странник». В «Гергьовден , както изтъкнахме вече, авторовото присъствие е подчертано и все пак то си остава ограничено, еднопосочно — движи се по линията лиричният герой — народът, страданието и протестът на героя срещу положението и състоянието на народа.

«В механата» е сатирична творба и същевременно лирична изповед, в която душевният мир на поета е разкрит в цялото му богатство и сложност. Преки нишки свързват «В механата» с «Майце си», «Към брата си», «Делба», «До моето първо либе», «Елегия», «Борба».

Образът на лиричния герой е изваян с голяма искреност и чистота. Неговото страдание граничи с отчаяние, отвъд което е страшно да се погледне. Той търси забрава, той бяга от ужаса на своята само-

---

[250] В първата ред. третият стих е по-неопределен; «туй, що *вие* не *знаете*». Изменението подобрява и ритъма на стиха. Д-р КРЪСТЕВ определя този стих в първата му редакция като повяхнал и без движение, докато във втората той се отличава със своята «енергия и отсеченост». (Христо Ботйов, Стихотворения. Автентично издание. . ., С., 1919, стр. 83.)

[251] Пенчо Славейков с основание назовава Ботев «поет на възмущението», а «В механата» — «най-ядовит изблик на възмущение, какъвто има досега в нашата поезия». (Българската поезия. Предн. — Сп. «Мисъл», XVI, 1906, кн. 2, стр. 88; също в Пенчо Славейков, Събрани съчинения, Българска литература, т. VI, кн. 1, С., 1922, стр. 24.)

та, единствен прозрял същността на заобикалящата го действителност.[212] Но неговият порив към забрава е трагичен, защото е неосъществим, абсурден:

Да забравя край свой роден,
бащина си мила стряха
и тез, що в мен дух свободен,
дух за борба завещаха!

Да забравя род свой беден,
гроба бащин, плача майчин, —
тез, що залъка наеден
грабят с благороден начин. . .[213]

Един епитет, с един образ поетът внушава своето отношение към това, което иска да забрави, но което е за него по-скъпо и по-свято от самия живот, което е радостта и мъката на живота му. Нима той би могъл да забрави *своя роден* край, бащината си *мила* стряха, тези, които са му завещали духа на свободата и борбата? Колко страдание и любов съдържат стиховете: «Да забравя род свой беден, гроба бащин, плача майчин. . . . Инверсните подчертават силата на чувството, съдбовната привързаност на поета към всичко родно. Всичко може да забрави лиричният герой, но не и това, което обича силно и страстно, което се е превърнало в смисъл и заветна пове-

---

[212] «Дълбокото му вътрешно вълнение е предадено с рядко поетическо майсторство — пише П. ДИНЕКОВ. — Това вълнение се увеличава и от чувството за самотност. . . В тоя случай сатиричните моменти сякаш придобиват трагичен характер. Но и тук се налага дълбоката вътрешна сила, която произтича от благородството на личността, от благородството на истинския патриот и революционер. . .» (Поезията на Христо Ботев. — Възрожденски писатели, С., 1962, стр. 326—327.)

[213] В първата ред.: грабят с *низък, гнусен* начин.

Разликата е голяма, и ползуваните епитети-определения са противоположни: низък, гнусен и — благороден! Но смисловият контраст е привиден, защото поетът несъмнено влага едно и също съдържание; във втората редакция той подчертава, от една страна, ироничния нюанс на своята оценка, а, от друга, вероятно иска да подскаже перфидността в методите и в действията на грабителите. Стихът става по-богат, смисълът по-сложен и многозначен. Пряката крайна оценка (низък, гнусен) лишава мисълта от нейната поетичност и условност, прави я безкрила, прозаична. Буквалното назоваване на качествата внася дразнещ публицистичен елемент в стиха. Не е лишено от основание предположението на д-р КРЪСТЕВ, че тук се е намесил Каравелов като редактор на «Независимост». (Христо Ботйов, Стихотворения. Автентично издание. . ., С., 1919, стр. 85.) Според д-р Кръстев тази поправка «е типична, е класическа в своя род и може да служи за образец на художествена цизелировка поради своята тънкост и прецизност. . . Поетът не удостоява подлостта да я назове с истинското ѝ име. Висотата, на която той стои. . ., благородството на неговото негодуване и гняв... всичко това не му позволява да слезе там долу, за да дели мегдан с тия, които бичува.» (Пак там, стр. 83—84.)

ля на живота му. Не би могъл да забрави поетът и това, което мрази — грабителите и притеснителите на своя народ. Неведнаж в своята поезия Ботев заклеймява народните врагове. Тук те са посочени съвсем конкретно и това засилва непримиримата омраза към тях:

Граби подъл чорбаджия,
а злато търговец жаден
и пп с божа литургия![284]

Образът на лирическия герой не се изчерпва с изповедната откровеност, с ясните и конкретни очертания на неговия вътрешен свят. Той е по-сложен, по-условен, по-подвижен. В края на «Елегия» поетът подчертаваше своята съотговорност.

А бедният роб търпи, и *ние*
без срам, без укор, бр име време,
о как е в хом т нашата шия...

Той се опитва да се слее» с гл пците , с креслив ите патриоти, с тази немалка част от емиграцията, която е загубила своята боеспособ ност и активност. Героят става многолик, раздвоява се, той е той и не той. Така поетът още по-силно и релефно изтъква съотговорността на всеки и особено своята за трагичната съдба на народа, за негозата пас ивност и робски навици:

... Скоро той не ще да ста е
ний сме всяка с чаши в ръка! [285]

---

[284] Сп ред д-р КРЪСТЕВ « лата на чувството тук е та а», защ то «пое тът нарежда един по един обектите на своето възмуще не, вместо да обгър е в един худ жествен синтез ам най важ ите и ти ич и ф рми» (В МИРОЛЮБОВ [д р КРЪСТЕВ], Худ жествените мотиви у Ботй ва. Сп. «Мисъл», XVII,1910, кн. I, р. 5.) А М. АРНАУДОВ отбелязва, че « еди пе ал о нед ум ние и път е поставя в реда на поти ни ите и граби ните прекит ик а добле- с и в щеници, взели участие в просвет ото дви е не и в р олю ня а ..» (Б в в поезня а и Хри то Ботев, С чин и , п д ред а Ат Б рм в, С., 1940, стр. 20.)

[285] В п р ата ред. *Р ът спи* не ще да стане
а и , *вместо с н жът* в р ка. .

Поетична а ми ъл тук е един з ачна, предметна и п ради ова непоетична. Спо- р д д-р КРЪСТЕВ тази поправка м же да служи за об азец на синтезиране а израза чрез економня на поетиче ка а мисъл В ст рата редакция поетът раз ъ дава» в новата амо ри ува и ний *виждаме* цялата картина » (Хр. Ботйов, Стихотворения. Автентично издание. . , С , 1919, с р. 86)

Пре асянето от строфа в строфа —

а ний, вме то с ножът в ръка,
нем, пеем буй ки пе ни. . .

несполучливо свързва двете строфи и нарушава ритмично-интонационната и мело - дичната цялост на първата. Едва във втората редакция стр фата се възприема ка- то една цялостна композиционна единица, завършена смислово-логически и ин-

Пием, пеем буйни песни
и зъбим се на тирана;
механите са нам тесни —
крещим: «Хайде на Балкана!»

Крещим, но щом изтрезнеем,
забравяме думи, клетви,
и немеем и се смеем
пред народни свети жертви!

Вината на интелигенцията, на тези, които би трябвало да поведат „народа„ изпъква особено силно при острия контраст:

А тиранинът върлува
и безчести край наш роден:
коли, беси, бие, псува
и глоби народ поробен!

Не случайно строфата започва със съюз на противопоставяне. Ботев заклеймява народните врагове, лъжепатриотите, не щади и себе си. Неговият сатиричен гняв достига своя връх. Той обобщава, създава сумарен образ на тираннна, който потиска и тъпче народа. Големият сатирик рисува ярка картина със съвсем пестеливи, необичайни средства. Известно е мнението на някои теоретици на модернизма, че глаголът е чужд и враждебен на поезията, че поетичното изкуство е преди всичко изкуство на образа — поезията е образна, глаголът— безличен. . . Ботев доказва само с тази строфа, че с едно обобщено съществително (тиранина), с често използуваните съчетания «край наш роден , «народ поробен» и предимно със струпаните седем сказуемни форми, интересно подредени в низходяща градация, може да създаде неповторима, раздвижена и пластична, наситена с действена образност картина.[256] Сказуемите са главните носители на вълнообразната линия на възходящо низходящо движение — смислово и интонационно, във всяка от двете половини на строфата: вълнува, безчести, коли, беси, бие, псува и глоби. . .[257]

онационно мелодично. Цялото стихотворение е изградено върху определени ритмично стрсфични цялости, обикновено с възходяща възклицателна или повелителна интонация — винаги интонация на завършена структурна единица. (Единственото изключение своеобразната връзка между трета и четвърта строфа — е непълно изразено и не изменя стрсфичната ритмична и смислова завършеност на стихотворението.)

[256] В своето изследване «Глаголното богатство на Ботевата балада «Хаджи Димитър» Д. ДИМОВ, след като отбелязва, че «по относителния дял на глаголите баладата се нарежда на едно от първите места в Ботевото творчество», пише, че в «най-злъчната Ботева сатира «В механата».. . глаголите са повече, отколкото в баладата — около 25.» В «Хаджи Димитър» глаголите са около 20% — 267 думи, 57 глагола. (Сп. Български език , XIII, 1963, кн. 1, стр. 48—49.)

[257] Тези стихове напомнят следните стихове от «Горскн пътник» на Раковски:

След покъртителната картина на народното страдание героят отново се връща към началото на своята изповед. Началото и краят на творбата се преливат чрез смислов реприз.« Тежко, тежко! Вино дайте!» — «О, налейте! Ще да пия. . .» В последните акорди на творбата трагичното страдание на поета достига до отчаяние и безизходност:

О, налейте! Ще да пия!
На душа ми да олекне,
чувства трезви да убия,
ръка мъжка да омекне!

Но отчаянието не опустошава, не парализира душевните сили. И в последните стихове сатиричната вълна е силна, могъща. Отчанието се слива с активната омраза, с активното презрение. Във финала се чувствува затаена борческа енергия.[248] Сатирата изпълнява своята революционна функция — изгаря гнилото, активизира мисълта и чувствата, тласка развитието напред.

Ще да пия на пук врагу,
на пук и вам, патриоти!
Аз вечнямам мило, драго,
а вий... вий сте идиоти![249]

Колят, съблачат, грабят, бият
звери азийски люти кръвници.

(Вж. Христо Ботев, Стихотворения, под ред. на Ал. Бурмов, С., 1948, стр. 129.) В научната литература са отбелязани и други извори за далечно влияние върху «В механата» — влияние на стихотворението «Памяти Добролюбова» от М. Л. Михайлов (вж. Г. БАКАЛОВ, Христо Ботев, С., 1934, стр. 102—103), на стихотворението «Toast» («Наздравица») от Петьофи и др. (СТ. МАКСИМОВ, Ботев-поет, сп. «Нова мисъл», I, 1906, кн. 1, стр. 6—7.) «И Ботев, и Петьофи — пише Л. СТОЯНОВ — отразяват общи настроения, излъчват тъждествени сияния, горят от един пламък.» (Ботев и Петьофи. — Сп. «Хиперион», II, 1923, кн. 3, стр. 177; вж. и Л. СТОЯНОВ, За литературата, изкуството и културата, С., 1959, стр. 53.) Л. ДРАМАЛИЕВА- КОДЖЕЙКОВА открива не само влияние, но и заимствуване от «сатиричния писател и поет Хайне». «В механата» тя свързва с «последния куплет на «An einem politischen Dichter». (Хайне у нас. — Сп. «Език и литература», IV, 1949, кн. 3, стр. 222.)

[248] «Обръщението накрая «А вий. . . вий сте идиоти!» — пише правдиво ВЛ. ВАСИЛЕВ — решава всичко: утре т й ще бъде пак в редовете на борбата. . .» (С най-пламенните български песни — Ботевите. — В. «Литературен фронт», IX, бр. 14 от 2.IV.1953.)

[249] В първата ред.: В *светът няма* мило, драго, —
вредом пълно с идиоти!

Тези неясни, безлични стихове са заменени с конкретно и точно противопоставяне, с жестока «оценка». Измененнето си кореспондира с поправката в първата строфа. Още в началото на творбата поетът подчертава нейния изповеден характер. Образът на лирични герой се налага, той се отделя рязко както от враговете на народа, така и от тези негови «приятели», чийто патриотизъм се изчерпва с красиви думи. Във втората редакция на стихотворението Ботев подчертава тази граница:

Тъжната изповед в «Към брата си» («Тежко, брате, се живее между *глупци неразбрани*»), иронично-презрителното обобщение от «Странник («Тъй *глупецът*, тъй залита. . .»), гневното обръщение и предизвикателство в началото на «В механата» («Туй, що, *глупци*, вий не знайте позор ли е или слава!»)логически стигат в края на стихотворението до последната присъда, която се възприема като саркастичен удар-клеймо: «А вий. . . вий сте идиоти!» Отношението на поета към патриотите на думи, към обърканата креслива българска емиграция претърпява развитие. В контекста на цялата сатирична творба публицистичният вик в края «А вий. . . вий сте идиоти!» не се възприема като дисонанс, а като логичен завършък на сатиричното напрежение, като естествено развитие на поетовата мисъл и чувства, като последен израз на изповедната искреност,пропила цялата творба.[260]

«В механата» е едно от последните Ботеви стихотворения. Не случайно в него се промъкват интонации на поетическа равносметка. Колкото конкретни, толкова обобщени и сумарни са образите на народа, на враговете на народа, на лиричния герой. Чисти и точни са двете линии в стихотворението — лиричната, изповедната линия,и гневно-сатиричната. Техните пропорции и съотношение се отличават със своята зрелост, отлежалост, хармония.[261]

Като художествена концепция и реализация «В механата» е напълно завършена, майсторски изваяна творба. Както «Към брата си» или «Странник»,и тази Ботева сатира има постоянен осмосричен стих с цезура по средата и в края на стиха и с постоянно ударение на предпоследната сричка. Всички рими са женски, кръстосани.Трудно е да се открият определени метрични закономерности и дори тенденции в

Пиян дано *аз* забравя
туй, що, *глупци, вий* не знайте. . .

Цялостната композиционна структура на творбата говори за вътрешната връзка между тези изменения, плод на избистрената поетическа мисъл на твореца.

[260] «Невероятно трагично — пише СВ. ЦОНЕВ — е това «аз вече нямам мило, драго», подготвило решителния жест на последния стих: «А вий. . . вий сте идиоти!». Цялата емоционално-действена сила на стихотворението е заключена в този категоричен стих.» (Христо Ботев. Поезия и правда, С., 1970, стр. 101.) Но прекалено е твърдението на Цонев, че без «това решително и съдбоносно «идиоти». . . стихотворението изцяло би се разпаднало, би останало само като гръмогласен дитирамб на верността му към живота и родината». (Пак там.)

[261] «Няма съмнение — пише М. АРНАУДОВ, — тази сатира бележи един от върховете на българската лирика.» (Ботйов в поезията си. — Христо Ботйов, Съчинения, С., 1940, стр. 21.) П. ДИНЕКОВ е също категоричен: «Най-хубавата сатира на Ботев е «В механата». В нея големият талант на поета се разгръща с пълна сила. Могъщ разобличителен тон, удари, които попадат точно в целта, дълбока болка на благородно сърце, прекрасно изградена хармонична композиция, енергичен стих — ето отличителните качества на тая творба.» (Поезията на Христо Ботев. — Възрожденски писатели, С., 1962, стр. 326.)

стихотворението. И въпреки това то се отличава със своята ритмичност и силно изразена мелодичност. «В механата» има десет четиристишни строфи — обособени ритмични единици. Строфичната ритмичност се основава не на метриката, а на синтактичния паралелизъм, на интонационните периоди. Строфиката се гради на интонационно-синтактична основа. В стихотворението има петнадесет удивителни знака, които съответствуват естествено на петнадесет възклицателни интонации. Всички строфи (само с едно изключение — строфа трета) завършват с възклицателна интонация. Определените интонационни периоди и интонационно движение придават своеобразна мелодичност на строфите. Мелодичността се засилва и от системата анафори и въобще повторения, които често прераствт в синтактичен паралелизъм. Повторенията, анафорите създават ритмични тласъци на интонационното движение, свързват отделните строфи, които сами по себе си са обособени мелодични цялости, в по-големи мелодични единици. В първите три строфи се повтаря «мотивът на забравата :«. . .пиян дано аз *забравя*» (I строфа, 2 ри стих), «*да забравя* край свой роден» (II строфа, 1-ви стих), «*да забравя* род свой беден. . .» (III строфа, 1-ви стих). Анафорите («да забравя») се свързват с инверсивно интонационно движение («край свой роден», «род свой беден »), като между двете инверсивни форми се създава диагонална връзка, предимно звукова, но и смислова (роден — род). С това системата от повторения и паралелизъм в първите три строфи не се изчерпва: всеки трети стих на трите строфи започва с местоименна форма — *туй*, що, глупци, вий не знайте», «*и тез*, що в мен дух свободен, «*тез*, що залъка наеден. . .». Втората и третата строфа в ритмично-синтактично отношение са съвсем сходни, възприемат се като два п втарящи се интонационни кръга. Много близка до тях по своя интонационен рисунък е първата строфа (като се изключи първият, въвеждащ стих). Първият стих на първата строфа се отделя от останалите — със стремителната си «двойна» възклицателна интонация той въвежда в творбата. Последният стих на третата строфа от своя страна дава тласък на нов интонационен кръг, на нова система от анафори и паралелизъм. Този последен стих е мост към следващите две строфи (IV и V), които също се обединяват в цялостно мелодично движение, състоящо се от два смислови кръга. И тук анафорични са сказуемните форми. Мелодията се разширява — анафорите обхващат по два стиха (първите два) от двете строфи (новата система повторения започва, както посочихме, от последния стих на III строфа): «*грабят* с благороден начин», «грабят от народа гладен», «*граби* подъл чорбаджия. . .», «*грабете* го, неразбрани!» «Грабете го!. . .». И отново последният стих на тази втора интонационно-мелодична и смислова единица насочва към следващите две строфи (VI и VII): «Ний сме всинца с чаши в ръка!» — «Пием, пеем буйни песни. . .» Двете строфи на новата смислова и ин-

тонационна единица са свързани помежду си с анафора (отново сказуемна): «*Крещим:* «Хайде на Балкана!» — «*Крещим,* но щом изтрезнеем. . .» Дотук разделихме стихотворението на три строфични групи, които, както видяхме, се преливат и обединяват в едно интонационно движение.

Седмата строфа се отделя от следващата, осма строфа. Между тях има отчетлива граница. Вътрешната, логическа връзка се осъществява чрез съюза на противопоставянето *а:* «*А* тиранинът върлува. . .» Осма строфа съществува сама за себе си, отделена и от следващите две, последни строфи (IX и X), които от своя страна се обединяват в отделна интонационно ритмична и смислова единица. Мелодичното движение, което свързва двете последни строфи, се изразява в повторението по диагонал в първите стихове на всяка от строфите: «О, налейте! *Ще да пия*» и «*Ще да пия* на пук врагу». . .

Мелодичните строфични групи почти напълно съвпадат с логическото и емоционалното движение и развитие на творбата. В първите три строфи преобладаваше, както условно го нарекохме, «мотивът на забравата , в следващите две (четвърта и пета) — «мотивът на грабежа и тиранията народните врагове тъпчат бедния народ. Логическа антитеза представят шеста и седма строфа, чийто мотив е лъжепатриотизмът на интелигенцията. Възходящото развитие по права линия на мисълта и чувството прекъсва чрез нова антитеза («А тиранинът върлува) мотивът на тиранията се издига на нова, по-висока степен на обобщение. Именно тук, в това прекъсване и противопоставяне около «самотната» осма строфа, която е изключително художествено постижение, трябва да търсим «епогея» на първата линия на развитие. С последните две строфи линията на връщане (не на спадане, а на връщане) продължава и се затваря. В тях отново прозвучава мотивът на забравата, за да се разгърне по-подробно началният, въвеждащ мотив от първата строфа: мъка, вино, омраза към глупците глупци? Не — . . .иди оти! («Тежко, тежко! Вино дайте!» — «О, налейте! Ще да пия. . .», «Туй, що, глуци, вий не знайте. . .» — А вий. . . вий сте идиоти»).[262] В последния стих втората линия на развитие, която условно нарекохме «линия на връщане», достига своя епогей. И същевременно с този стих се затваря кръгът на творбата, доизгражда се нейната стройна, изискана композиционна структура.

---

[262] Ако се опитаме да изразим строфично-интонационната и смисловата картина на стихотворението графично, би се получила следната схема: I (1+(2+3)) +II (4+5)+III(6+7), II (8), I (9+10). С арабски цифри номерираме последователно в нички десет строфи, а римските цифри означават строфичните групи, които представят определени интонационни и смислови цялости.

Особено място в Ботевата поезия заема стихотворението «Ней.» То е стигнало до нас само с публикацията си в «Песни и стихотворения» (стр. 49—51). Не е известно кога е написано и къде е печатано за пръв път. Според ЗАХ. СТОЯНОВ стихотворението е писано през 1872 г.[363] Допустимо е «Ней» да е публикувано в «Будилник», тъй като от него бликат хумор и своеобразна ирония.[364] Не бихме могли да отнесем тази творба нито към лиричните изповеди на поета, нито към сатиричните му стихотворения.

Съществува предположение, че и «Ней», както «До моето първо либе», е посветено на Минка Горанова, която, както вече посочихме, се омъжва за котленеца Петър Огиянов, богат търговец, значително по-възрастен от нея.[365] Но «Ней» не е съкровена изповед като «До моето първо либе». Стихотворението се възприема като шега, поетът се смее над лиричния герой и неговите преживявания.[366] От цялата творба бликат жизненост, бодрост, смях така естествени и характерни за един поет-младеж, поет на 25 години.[367]

---

[363] Съчинения на Христо Ботйов, С., 1888, стр. 30.

[364] Пръв МИХ. ДИМИТРОВ изрази предположението, че то е било отпечатано най-напред в «Будилник» — в бр. 4, който е загубен. (Вж. Христо Ботев, Съчинения, С., 1940, стр. 208.)

[365] Вж. Христо Ботев, Стихотворения, редакция и коментар от АЛ. БУРМОВ, С.,1946, стр. 81; също: ГЕОРГИ БАКАЛОВ, В защита на Христо Ботев, С., 1937, стр. 150.

[366] Тази особеност, тази специфика на «Ней» не е отчитана от изследователите на Ботевата поезия. БОЯН ПЕНЕВ например, сравнявайки Петко Славейков и Ботев, пише между другото: Ботевата «любовна лирика е лишена от нежност и задушевност. Той дори грубо се обръща към изгората си:

Питаш ме, защо съм аз
дохождал нощя у вас. . .»

(Петко Р. Славейков. — Периодическо списание, LXVII, 1906, кн. 7 и 8, стр. 566—567.) МИХ. ДИМИТРОВ отбелязва, че «и тук се чувствува огненият темперамент на твореца и все пак вдъхновението не е достигнало на онази висота, която се наблюдава при «До моето първо либе». (Христо Ботев, Идеи, личност, творчество, С., 1946, стр. 259.) П. ЗАРЕВ открива «далечно родство между идеята на Шилер, въплътена в стихотворението «Свобод ми лие на страстите», и стихотворението «Ней». «. . . Ботев също е създал — според Зарев — героическа любовна творба, която руши изкуствените обществени прегради и от която диша ненавист към официалния, традиционен морал. . . И поетът — като Шилер в посоченото произведение — иска да освободи чувствата си от веригите, да защити правата на сърцето.» (Христо Ботев, С., 1963, стр. 16—18.) Според Г. БАКАЛОВ «дори в най-слабото Ботево стихотворение «Ней» блика демоничната страст на пламенна натура». (Поетът Ботев. — Ботев лист, С., 2 юни 1921, бр. 2, стр. 6—7.) Само ИВ. МЕШЕКОВ долавя пародийния смисъл на тази Ботева творба, но не допуска, че Ботев е осъзнавал иронийния характер. ««Ней», въпреки че е лирика на ревността, звучи като сатира или епиграма за нея, защото то носи тясно личното чувство на гняв. . .» (Христо Ботев. Поет и гений, С.,1936, стр. 48.)

[367] Вж. Л. В. ВОРОБЬОВ, Христо Ботев, М., 1953, стр. 94.

Монологът на героя е адресиран *ней,* на любимата. Първата и последната строфи са свързани и образуват рамка на творбата. Стихотворението започва с обръщение към любимата по повод неин въпрос:

Питаш ме, защо съм аз
дохождал нощя у вас...

Цялата творба е отговор на този въпрос. В последната строфа поетът се връща пряко към въпроса от началото и обобщава:

Ето защо идвах аз
в тъмна нощ и грозен час:
ще умре един от нас —
ил мъжът ти, или аз!

Последните два стиха са синтез на емоционалния патос на цялото стихотворение. Те обобщават и неговата своеобразна пародийност. Разказът на лирични я герой е съвсем «сериозен», дори с драматични интонации. Но под драматично-трагичната маска се лее смях. Ситуацията е действително напрегната. Героят прескача плета на чуждия дом в «тъмна нощ» с остър нож на пояса; в къщата горн свещ, а в гърдите на героя — силен пламък, гняв гори. Образи, сравнения, епитети подчертават мрачната готовност на героя:

Нощ бе тъмна като рог,
примъкнах се като смок:
слушам, гледам — всички спят,
спеше си и ти с мъжът.

Там в градина аз седнах,
в ръка силна нож стиснах:
ще излезе, рекох, той,
ще изпита гнева мой.

Още тук «драматизмът» е повече комичен, отколкото трагичен. Стихът «спеше си и ти с мъжът» контрастира на останалите със своята «идиличност». Хумористичен ефект създават сравненията «...като рог», «... като смок». Хумористично, дори комично е несъответствието между декларираните качества и черти на героя и неговите действия. Той има «ръка силна», стиска «остър нож», в гърдите му гори яд, гняв ще го умори... и.. той *сяда* в градината, *чака* да излезе съперникът, за да изпита неговия гняв; не вижда кога преваля нощта, стряска се едва когато зърва образа на любимата на прозореца и...

«Друг път», славею казах
и през плета пак скокнах.

Напреженото отслабва, заснлва се хумористичното впечатление от бегло набелязания образ на любимата и особено от несъответствието между нейните преживявания и тези на героя:

Питаш ме. . .
. . . . . .
как съм скочил през плета
и що щял съм *да крада.*

Към края на творбата присмехът на любимата внася нова струя от бодрост:

Славей песен си запя·
с радост срещна той зора,
през прозореца глава
се показа и засмя.

Тебе тутакси познах,
и тогаз се чак стреснах.

След тези жизнерадостни стихове «прокобата

ето защо идвах аз
в тъмна още и грозен ча

и заплаката

ще умре един от нас
ил мъжът ти, или аз!

се възприемат пародийно.

В «Ней» се натъкваме на своеобразна двуплановост — искреното чувство на ревност и готовност за мъст се редува и смесва с шеговитост, ирония и самоирония. Тази стилова особеност на стихотворението, както и тематиката му го отделят от останалите Ботеви песни. Въпреки своята безпретенциозност, въпреки че е замислено и осъществено като шега и вероятно е написано леко и бързо, стихотворението е цялостно, със своя художествена концепция и стил. Когато допускаме чужди влияния или реминисценции, не трябва да забравяме, че като цяло Ней е оригинална, самобитна творба, която носи печата на Ботевото перо.[268]

---

[268] За влиянието на Лермонтов в поезията на Ботев пише МАЛЧО НИКОЛОВ. (Христо Ботев. Човекът, поетът и публицистът. С., 1940, стр. 70—71.) Той свързва «Ней» с Лермонтовото «Свиданье»

. . . Я вижу там ок . . .
Но свечкой один к ю
не светится оно!

Я жду. В недоуме ии
напрасно бродит взор:
кинжалом в нетерпении
изрезал я ковер;. . .

. . . Чу! близкии топот слышится. . .
А! Это ты, злодей!. . .

(М. Ю. Лермонтов, Соч., т. I, М.—Л., 1948, стр. 91—92.)

Стихово-ритмичната характеристика на «Ней» навежда на мисълта, че за Ботев стихотворението е своеобразен експеримент. Трудно е да се прецени дали съзнателно или спонтанно поетът е потърсил и намерил тази форма: Ней има седмосричен размер (4 + 3 срички) с постоянно ударение на последната сричка. Такъв брой срички и такова ударение в Ботевата поезия не се срещат. Това е единствена Ботева творба, която има определена метрична стъпка. От тридесет и шестте стиха на «Ней» двадесет и седем са издържани хоренчни стихове. Може да се възрази, че въпреки всичко хоренчната стъпка не е типична, т. е. «не звучи хоренчески»[269] и все пак фактът е интересен. Ритмично интонационният материал е организиран в девет четиристишни строфи. Всяка строфа е римова цялост. Римовите съчетания са твърде разнообразни (подобно разнообразие има само в «Майце си», «Пристанала» и «Зададе се облак темен»).[270] Римовата схема е разнообразна, но самите рими не се отличават с особено богатство. Цялата песен като че ли е написана набързо, не е богата и нейната стилно-лексическа характеристика.

Обстоятелството, че Ботев помества «Ней» в «Песни и стихотворения», говори, че той е държал на тази своя творба; може би е имал съзнание за особеното й място в творческия му път, за нейното значение като поетически опит.

Вж. също В. ВЕЛЧЕВ, Въздействието на руската класическа литература върху формирането и развитието на българската литература през XIX век, С., 1958, стр. 97. Според Р. РУСЕВ «Ней» е внушен от «Ночь» на Кольцов. (Метрични проблеми у Ботев. — Сп. «Училищен преглед», XXXIX, 1940 кн. 10, стр. 1274.)

[269] М. ЯНАКИЕВ, Българско стихознание, С., 1960, стр. 142. Янакиев изтъква, че «Ней» по ритмичната си структура се отличава от съветните народни песни. Ботев според Янакиев стига до хоренчния размер «не по пътя на подражаване, а под напора на българската езикова система и не прекрачва оттатък границата на и тинските хоренчни размери, понеже стиховата система, която естествено е изникнала чрез демелодизацията на народната песен, живее у Ботев като пълноценна система, а не като преход към друго състояние».

[270] Със едни и същи рими (а а б б — строфи I, III, IV, VI) се заменят от кръстосани (а б а б — строфи II, V), от поясни (а б б а — строфа VII), от напластени (а а а а — строфи VIII, IX).

VIII
В редовете на организираното революционно движение. Недостигнати поетически върхове

ПОЛОЖЕНИЕТО НА ОРГАНИЗАЦИЯТА СЛЕД СМЪРТТА НА ЛЕВСКИ. БЕЗСИЛИЕ И ТАКТИЧЕСКА КОЛЕБЛИВОСТ. ТРЕТО ОБЩО СЪБРАНИЕ — 20 И 21 АВГУСТ 1874 Г. БОТЕВ, ЧЛЕН НА БРЦК. БЕЗДЕЙСТВИЕТО НА НОВИЯ КОМИТЕТ. СПИРАНЕТО НА В. «НЕЗАВИСИМОСТ». СЪБРАНИЕТО ОТ 26 ДЕКЕМВРИ 1874 Г. ПРЕЛОМЪТ НА КАРАВЕЛОВ. РАЗРИВЪТ — ПРЕДПОСТАВКИ, СЪЩНОСТ И ПОСЛЕДИЦИ. БАЛАДАТА «ХАДЖИ ДИМИТЪР». «МОЯТА МОЛИТВА» — ПОЛИТИКО-ФИЛОСОФСКО КРЕДО НА ПОЕТА. «ЗАДАДЕ СЕ ОБЛАК ТЕМЕН». ПОСЛЕДНА ПОЕТИЧЕСКА ТВОРБА — «ОБЕСВАНЕТО НА В. ЛЕВСКИ»

Ботев се установява в Букурещ в един важен момент от развоя на националноосвободителното движение. През 1872—1873 г. той е не-

посредствен свидетел на сложния и труден път на революционното движение, път, изпълнен с търсене, борба, постижения и неуспехи. Без да е включен пряко в организационната дейност на революционната емиграция, със своята работа като пръв помощник на Каравелов в списването и редактирането на в. «Свобода», печатния орган на Централния комитет, с издаването на в. «Будилник», с унищожителната си сатира и с ярките си поетически творби Хр. Ботев участвува активно в освободителното движение.

През пролетта на 1872 г., докато Ботев е още във фокшанския затвор, в румънската столица се състоя общото събрание на представителите на местните комитети в България и в чужбина. Това събрание разреши важни идейни и организационни въпроси. Идеята за него принадлежи на В. Левски. Първата причина за свикването на общото събрание бе необходимостта да се отстранят различията по организационните въпроси и да се постигне пълно единство в строежа на организацията, като се приеме една единна политическа програма. Това единство се осъществява чрез проектоустава, който занимава почти изцяло събранието в Букурещ. Левски и дейците в България се ръководят от проектоустава и преди общото събрание, но той не бе приет от всички комитети и още не бе добил законна сила. Апостолът се чувствува длъжен да направи отчет пред по-голяма част от дейците на освободителното дело върху извършеното досега в България, да чуе тяхното мнение за постигнатото, както и за това, което предстои да се извърши занапред.

На събранието, което се открива на 29 април 1872 г. в дома на Каравелов, присъствуват представители на комитетите от България, Влашко и Бесарабия (Болград). Представителите от България имаха 33 гласа срещу 17 на емиграцията. Така че желанието на Апостола работите да се решат по вишегласие, като «най-повече ще [се] гледа вишегласието в Българско»[1], бе напълно зачетено.

Събранието приключва своята работа в пет заседания. Още на първото заседание се избира комисия от четирима души — Л. Каравелов, К. Цанков, В. Левски и Т. Пеев, — която да състави програмата на комитета и да прегледа проектоустава. Комисията работи бързо и още на второто заседание, състояло се на 1 май, докладва програмата. Събранието я одобрява и приема. Заседанията следват едно след друго всеки ден. На третото и четвъртото заседание делегатите разглеждат член по член устава на организацията. Направените «приличнн забележки» се приемат с «вишегласие». На четвъртото заседание уставът е окончателно приет и е взето решение да се започне отпечатването му и се избере нов централен комитет. Изборът става на другия ден, 4 май, на петото и последно заседание. След като прие-

[1] ВАСИЛ ЛЕВСКИ. Документално наследство, с., 1973, стр. 117.

мат «оставката на досегашния централен комитет , делегатите избират с «единогласно одобрение» за председател, главно лице , на «новия централен революционен български комитет» Л. Каравелов, когото упълномощават «да избере и други членове» съгласно чл. 2, гл. III от устава.[2] Освен избора на Каравелов събранието според Н. Обретенов утвърдило Левски «за главен апостол на цяла България, Тракия и Македония [3].

Дейците от България вероятно са докладвали пред общото събрание за състоянието на комитетското дело в страната. Самите пълномощия са писмени доклади, от които лесно би могло да се видят действителното положение на комитетската организация. В това отношение ясни указания за работата на събранието дава К. Тулешков: «Почнаха разсъждения и съвети кой ден и кога да се провъзгласи всеобщата революция в България, но в това време се питаше до колко време може да се приготви народът за такова едно сериозно дело.» И в резултат на тези разсъждения се идва до следното решение: «. . . Комитетът. . . да се постарае за внасянето на оръжие в България и да се почака още 3—4 години и до това време да могат да се приготвят, щото, като се повдигне народът, да не слага оръжието си дотогава, дордето се не освободи!»[4]

В сравнение с програмата от 1870 г., публикувана в «Свобода» и писана предимно за външния свят, програмата, приета на събранието в Букурещ, почива изцяло на идеята за обща национална революция като единствено средство за извоюване на народната свобода. Затова тя е по-цялостна, по-конкретна и по-пълно изразява новия етап в развитието на освободителното дело.

Уставът на Българския централен революционен комитет на пръв поглед не се различава съществено от проектоустава на Апостола. Промените фактически са малко и се отнасят предимно до устройството на централния комитет. В хармония с програмата идеята за демократическа република в отдела Подбуда и цел» е изоставена. Задачата на централния комитет в новия устав е ограничена и конкретна: той трябва да подготви и довърши революцията. За бъдещото устройство на свободната държава не се споменава нищо. В това отношение уставът прави крачка назад в сравнение с Наредбата на Левски. Вероятно в случая са надделели съображения от тактическо естество, да не се дразнят съседни и по-далечни страни, чиито режими бяха монархически.

---

[2] НБКМ—БИА, ф. 5, арх. ед. 5. Д. Т. СТРАШИМИРОВ, Ва ил Л в ки, т. I, Извори, С., 1929, стр. 546—547.

[3] Пак там, стр. 552.

[4] К[ИРО ТУЛЕШКОВ], Млади и стари. В. Българ к гла », Б игра, I, бр. 51, 4.VI.1877.

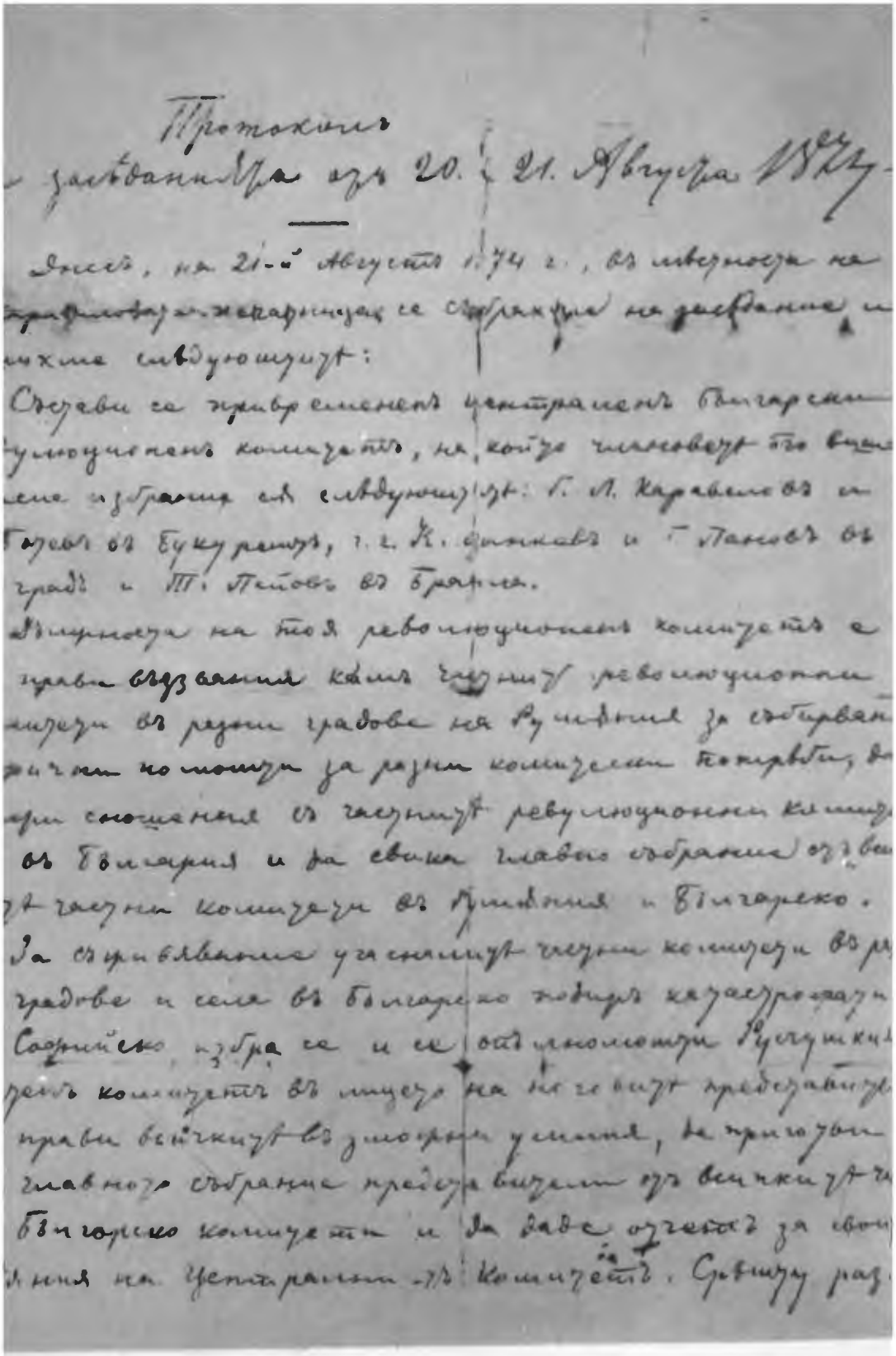

Протоколъ
заседанията отъ 20. и 21. Августа 1874 г.

Днесъ, на 21-и Августа 1874 г., въ имението на Панайотъ Хитовъ, жандармски се събрахме на заседание и
нихме слѣдующитѣ:
Съгласи се привременния централенъ български
тующенъ комитетъ, на който членовете бѣха въ
сени избрани съ слѣдующитѣ: Г. Л. Каравеловъ и
говъ въ Букурещъ, т. е. К. Фотиновъ и Г. Поповъ въ
градъ и П. Пѣевъ въ Браила.
Въ имената на тоя революционенъ комитетъ е
правенъ възвания къмъ цѣлия революционенъ
нитетъ въ разни градове на Румѣлия за събиране
ички по мощи за разни комитетски потрѣби, за
ни сношения съ цѣлия революционенъ комит
въ България и за свика главно събрание отъ въ
тѣ цѣлни комитети въ Румѣлия и България.
За съдѣйствіе отъ страна тѣхни комитети въ ра
градове и села въ България по повиръ казаграждан
Софийско избра се и се отъ упълномощи Русчушкия
ренъ комитетъ въ лицето на неговитѣ представите
прави всѣкитѣ въ дотогавашни условія, за приготви
главното събрание представители отъ всѣкитѣ т
България комитети и да даде отчетъ за своя
ѣйствія на Централния Комитетъ. Сѣдящи раз

◁ 24 ПАНАЙОТ ХИТОВ
25, 26 НАЧАЛОТО И КРАЯТ НА ПРОТОКОЛА ОТ ЗАСЕДАНИЕТО НА БРЦК В БУКУРЕЩ ОТ 20 И 21. VIII. 1874 Г.

и отъ сичъ да зематъ участие въ управителното
комитетско работи до следното събрание

Букурещъ, 21 Августъ 1874 г.

[illegible] Сърбия [illegible]
[illegible] помощи отъ членоветъ на частните комитети центра
нийтъ комитетъ нрава разписки, които повтрява
ма председателятъ на всъки единъ частенъ коми
тетъ.

Прибавление 2-ро. Изправянето на участнитъ ко
митети, както и откриването на нови въ разни гра
и села въ България за Левски са ръководящитъ ко
митетъ и всякой другъ въ България да работятъ
начинъ най-миренъ както [illegible] [illegible]
най-малко преследование на работата отъ страна
на непримирителнитъ.

А. Бъкулевъ
Л. Каравеловъ

Л. Каравеловъ
Т. Пашовъ
К. Цанковъ
Г. Пановъ
Хр. Ботевъ
Дяковъ
Кръстовъ при Ф. Даковъ
[illegible] Ст. Стамболовъ
За Куртовъ-Конар. М. Грековъ
П. Л. Хитовъ
Н. Л. Груевъ.

27 КЪЩАТА НА УЛ. «ШЕРБАН ВОДА» № 117 В БУКУРЕЩ

28 В. «ЗНАМЕ» ▷

29 ПЕЧАТАРСКАТА МАШИНА «ЗНАМЕ» НА ХРИСТО БОТЕВ ▷

B

№ 1. БУКУРЕЩЪ, 8. ДЕКЕМВРИЙ 1874 ПРОЙ

ІА НА ВѢСТНИКЪТЪ

ПИСМА, ДОПИСКИ

ЗНАМЕ

ВѢСТНИКЪ ПОЛИТИЧЕСКИ И КНИЖЕВНИ.

Излиза недѣлно всѣки вторникъ — въ Нишавa.

БУКУРЕЩЪ, 7. Декемврия.

— —

Въпрѣки всичко, за да говоря тука, не у далечъ
ностното ни, а не отъ васъ. Мила ни да
нто душитѣ!" Тѣе души е скрилъ
роднолюбиѣ депутатъ въ камарата, от
ногато партизанството за правителството
ща нуждитѣмъ и поискала да потъп
ѣтъ на справедливостьта и человѣ
вотворилъ. Тѣе души внушаватъ в
ъ, въ началото на сиятa журналa карн
ро „Неприятелитѣ," които дълго о говор
а противъ настоящата горчива съдба на
народъ, пака сиятa онѣвѣдна душа р
ичество сѣки отъ требуватъ, и всѣки
ремена че послѣдното на нашия народ
а сѣко рано или късно ще да принесе
людъ, но малкие да потъпчатъ предъ
ностьта да са възкръсне идната на на
ъбождение и рѣшихме са да разкажем
" на нашата революционна партия. „Но
ще? Ни глаѣ нѣкои въпроси отправяте пре
шите души на революцията непрестанно"
ощатъ въпроси отъ нашите читатели —
отъ, то подъ, какъ вѣсъ, отговорите ни
ще да са отложимъ. Нашитѣ защитници
ши народъ нѣма какво, нѣма требува,
ще да отказе сиятa тема, защото всѣки
тѣглила. Единственото нѣщо, което
това отношение са нѣкои погледи изъ
ка. Но ний отъ нашѣ по тѣзи въпроси
ложение са значирать нашите отно
ъществени и какъ отдавна роля е от
олѣмата часть отъ нашите емигранти
бѣдащество. Ако послѣдните съ безпре
по що въ сталението на онѣзи цѣли
хваление, то отъ нарочно послѣдъ
да са убѣдимъ, че подъ дѣйствието сѣ
ъществуване едното друго нѣщо не може
дѣйствa. всѣкъ политически дѣлъ, до
ша подлость, дипломатическо работене
ши други вѣроломни дѣйствия, добродѣ
. Елате, дѣйствa нашите демократически
ѣ-патриоти на народътъ, които да обя
престолътъ ни и а султанътъ и да за
нѣсенията на Лазаря... Трѣбате, които
ѣтъ държавната трапеза на направѣ нѣ
бащи, стегнѣтъ, за да са всѣкрѣше ос
нѣнитѣ стонахъ на нашия народъ, стя
и да са поддържи истинното отечествол
ществуването на Балканскитѣ полуос
итѣтите, за да са отстури потокътъ по
бадане между другите наши славянс
народъ! Народътъ продължава да пре
християнско спокойствие днѣте на сто
ловѣчна страстна недѣля, брои часовете
ите весносни страдания и чѣзи възкре
на партията... Но двайсетгодишъ часъ
поставилъ, и той се още са подѣе за
— отъ своите тирани и се още вѣрви ду
ни своите сѣтѣ и самозвани предводители
ѣтъ животъ, когото тѣе именовать на
и са невидѣствия дуалистическия начинъ,
дойде постепенно людно съ науката и
съ образованието. Както подѣлия с нѣколко
найфренна! Но да видимъ до какъ степенъ тѣе
постигатъ своитѣ цѣли. Ако тѣе сѣдатъ, че
нашето нѣщо е потребно за сѣдѣлкитѣ, които
да двукатъ, и разумѣятъ за разбираемото и нѣ
простите науки, тѣзи сѣщо познаватъ, образо
нието и развитието на потребно за нѣщо и да
с народъ, за да достигне до онѣзи степени
на своите благодѣтелници, но за сегашно тѣзи
съ потребни тѣзиѣ условия, които, за нещастие,
ще у нашитѣ народъ не съществуватъ. Пре
тѣзи на нашитѣ общественъ дѣятелъ сѣдатъ с
вопросите, които в наработкѣ просвѣщението и
проявлението на цѣли онѣзи с които отдѣ
ятъ народъ и проникнѣ всѣкъ отъ нашитѣ
ските каверне. Единъ отъ нашитѣ общественъ
ѣлци заедно съ обѣрнатъ в нѣщо съ него на
лѣлатъ, безъ да отстранѣтъ тѣзи-тѣзи дири въ
нашето безнадеждно работно положение. Народътъ,
противенъ и крастянинъ, и интриганъ, не обѣрща
почти нѣкакво внимание на тѣзи, що проповѣдватъ
онѣзи цѣли, които сѣдатъ обѣщани съ кръв
и съ сълзи отъ и одинъ до сѣдѣ тѣ за
нѣдо по горѣ отъ своитѣ дѣйствия. А що по
нѣщаватъ и да са повѣдатъ у него стремления
стремителни тѣ не простира по-нататъкъ отъ
ощо постигнатъ, но нѣйно и искатъ нѣщо да
строено кунтъкъ, и тогава да почиватъ отъ
ѣлкитѣ, и работа да остане на трѣвата. Въ
бори тѣ, че при такова едно безпрѣдно полож
ение не позволя народътъ да се съ
ѣ мотивъ и здравобѣденъ патриотъ и да са подъ
дърка и да са радова сѣ потомъ. Но въ
тѣзи отношения нашите народолюбиви патрио
ти изумителенъ да сѣдатъ дѣлнови
ути! Болшето я дѣе прекорѣдно нѣмать пре
сѣда, щос ще да отговорими отрицателно. Щѣе
нѣщо съмѣйте нѣчи стѣни, что нашето напредничество и пра
тичавѣ хѣдящъ прогресъ въ образованието и
отъ радостното ви вѣзбѣдно нѣма часть отъ на
ротитѣ, щос, при сѣчкитѣ со потѣкотѣ, не
нѣщо да забѣлѣжимъ рѣшително повѣкото у
душевното и цѣтостъ цивилизованъ животъ.
Кой е причината на това? Причината е тая, че
сѣдото за сѣда една личность отдѣлно, така и
за цѣлъ народъ, нѣкоще преди нѣчто е потрѣ
но такова едно условие, което човѣчеството на
рѣчи свобода и за насъ и у насъ дѣлге е пре
дѣлно нѣмадно едно количество врѣме и нас
тояще. А вие и това тѣе, що нѣкъ щѣхъ вие да
продължимъ тоя незабѣрнѣнъ и до сега ходъ по
нашѣлно разбѣдъ атрибутъ на човѣчеството щ
стие! Чрѣзъ наука ли? чрѣзъ образованието ли
или чрѣзъ онѣзи просвѣщателни вѣсни, които са нѣли
ли и до сега още нѣкъ, нѣкоществото поробено
и образованъ народъ! За да отговорите на
това запросъ, при сѣе дѣлнѣя да са обърнемъ
нашата емигрантска журналистика и да
разглѣдаме нѣкои средства за спасение са про
писване на народътъ нашите патриоти и до
колко добрѣнѣ тѣе са усѣвѣдали тѣзи свои
священна обязанность нѣмъ отечеството си. Отъ
изтѣкалото на 1867 година, когато народътъ бѣд
гарски революционенъ комитетъ видѣде своитѣ
нѣдѣлнитѣ мечтанѣ съ нѣйто са сѣдѣршаше дѣ
ролюбитѣлъ на способностъ Ръковски, и до дн
нашъ бѣлки въ день Ръковски са са видѣли
въ различно врѣме, повече отъ 10-на пол
ческа сѣстинки. Ако разглѣдаме съ особ
нѣмание часто сѣвѣтелностьта по нѣкоторъ
на нѣкои и други отдѣлни личности, тѣзи
непрѣкѣснатото на горѣщалните убѣждени,
твърдѣ лесно нѣдѣе да са убѣдимъ, че и
жду тѣе поли политическия дѣятелъ са сѣщ
ѣкоди нѣкакво различие в дѣло с нѣкои
тайнолюбни методи. Истинитѣте нѣи нѣко
тъ, нѣмѣнѣватѣте нѣи своето мнѣние и
бѣствѣте нѣи изложитѣ, при сѣчкитѣ
устѣпки и патрѣдливи полетѣ в пра
чата тѣзи широка програма, нѣкѣто да п
тѣщатъ по радикалното дѣлание по народ
т. е. нѣкѣто да отрѣкатъ отъ своитѣ
и четѣте тѣхъ конгресната часть на болгарс
бодѣть, тѣе са полезна да излѣзатъ своит
усѣвѣлнѣи дѣста въ различни брошури, нѣко
адрѣси, прокламации и др. т. п. но —нѣй, с
безполезнитѣ нѣщата — на четѣте въ дѣ
и нѣдѣи нѣобходителното правоучително про
бѣства, тѣе разнообразна почва сѣчката своя
литическа медицина въ деватата на бощур
нѣкто на учение на часть болгарски книж
„нѣо прѣкѣсното удовлетворение на пара
тѣте щѣ да чѣдаме освобождението народъ." Ра
ѣ, че сѣкакото това учение не сѣше друго
ще, освѣнъ една сѣкѣя дуалистическа безнѣ
ството трѣбване непрѣкѣсно да кочинѣ, пато
ѣнѣ нѣкъ, безъ да прѣнесе полза-нѣде сам
нѣщо нѣлза на народътъ. И наистина, по
характѣре нѣи това учение, представѣлнѣи
„Отечество" и отъ „Дунавска Зора," посѣт
ѣдъ нѣкоторитѣ нѣи Молдавия са уви
ги доходатъ въ Тарнова и да го обичатъ и
ѣтѣлятъ на Шишкованците; напрѣкото тѣе и
да нѣкѣ са прѣдъ истината и тръгнѣлъ и
дото врата за нѣщощъ и на нѣлостива
дѣтъ,—който знѣнѣе, че нѣлой не нѣзе да с
дѣе нѣто нѣдѣ, нѣто трѣбо, и дѣе и
нѣкъ стрѣмѣтѣ, нѣтърпѣлъ и сѣдѣлъ
нѣто нѣдѣ нѣчѣ нѣкѣдъ нѣщѣлъ цѣлъ
въ хѣлнѣдѣнѣто сърдѣе на бощурите
ручатъ гнѣдѣлото, хѣтрѣдушѣе, хѣтр
нѣрѣлѣе и др. т.—прѣдѣлѣя глѣдѣ
нѣобходѣмостьта, нѣдѣлѣ нѣколко стотѣ
жертви и сѣдѣлѣе са съ рѣшѣлото
прѣкѣлѣть нѣе черковѣлъ вопросъ. Хо
нѣкѣлъ „да живѣе гарвѣлъть!," тѣзи
нѣто развѣдѣтѣе нѣлѣе и нѣлѣдѣца
дѣть „да работѣ и да са надѣе," да с
да тѣе сѣи, съ други дуѣ, да нѣдѣ
робума. Нѣдѣлѣе то, че послѣ тѣе сѣдѣ
послѣ рѣшѣлото на черковѣлъ вопрос
по трѣбѣе да нѣдѣе, сѣчко трѣбѣе да с
пѣро въ нѣдѣлѣтѣ сѣдѣе на болгарѣ
рѣдѣ и сѣчко трѣбѣе да нѣдѣ въ гѣл
сѣдѣлъ нѣтѣнѣлѣ грѣб. Но не т
дѣе. Голѣ здрѣе часть на народътъ
бѣе отнѣлѣдѣ отъ нѣлото нѣко и
тѣе и нѣто, разбѣра са, не нѣдѣе да
на нѣстѣте бѣстѣлѣни страдѣлѣ прѣз
нѣто на дуалѣзмътъ, уѣен сѣдѣте
ѣлѣ нѣи, подъ защитѣта на „Нѣ

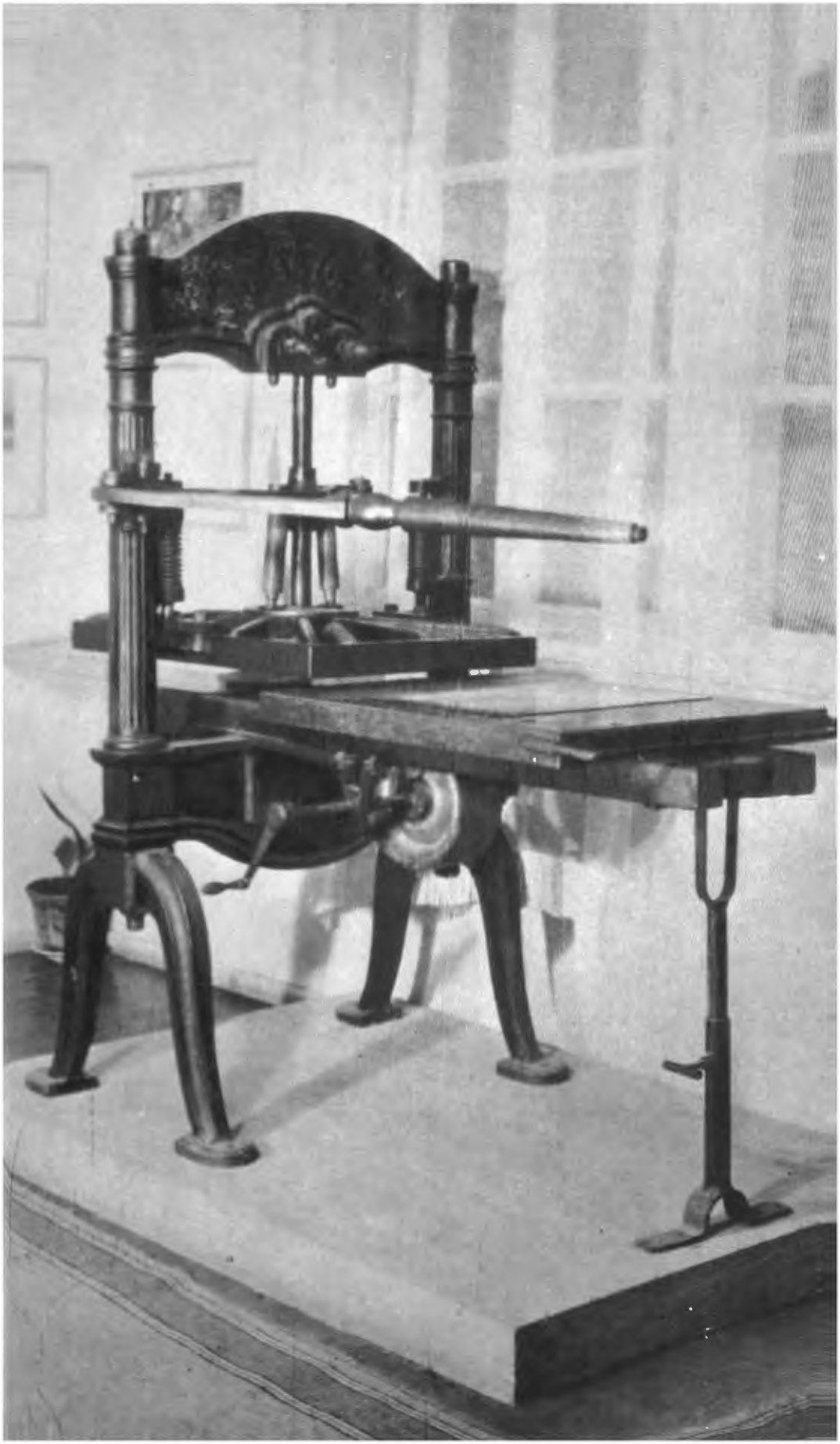

в. № 7343.

II А 7343

Оставка

СОФИЯ

Защото моите убеждения не съгласуват
много с понятията и убеждението на
мнозинството на бивш Револ Комит
Букурещ и защото обществената хармо
ничност изисква, то да
бъда отговорен пред обществото и
трябва да пусна оставката си
вувам като член на комитета
обаче моля моите другари
да ми удовлетворят и приемат моята
оставка. — Кръстевич

Букурещ. 30. Сеп. 1875

Нов елемент се внася в устава и с избора на първото лице на Централния комитет. Представителите на частните комитети с висше-гласие избират «първото лице», а то избира другите членове на Централния комитет. По чие предложение е станало това съществено изменение и как то е било мотивирано, не се знае. Най-вероятно е в случая инициативата за него да е дошла от страна на Каравелов. Днес трудно можем да разберем съображенията, които са наложили необходимостта от тоя начин на избиране, който е твърде чужд на демократичния дух на устава. Може би се е целело да се издигне авторитетът на председателя, за да се осигурят по тоя начин по-голямо единство и по-строга дисциплина в самия Централен комитет.

На общото събрание в Букурещ делото на Апостола и на Каравелов получава всеобщо признание. Редакторът на революционния орган бе избран за председател на Централния комитет, а създателят на вътрешната революционна организация получава пълномощно, според което съгласно чл. 2 на гл. 11 от устава, «гдето и да бъде», представлява Централния комитет «във всичко» и действията му са «неограничени». Следователно в България Апостолът придобива цялата власт на Централния комитет. Каравелов, облегнат на своя авторитет и на доверието, изразено му от събранието, добива неограничено право да представлява Централния комитет в чужбина. Апостолът, облегнат на своя авторитет и на доверието, дадено му от Централния комитет и от събранието, получава неограничена власт в България, за да подготви и довърши революцията.

Осъщественото единство в организацията, постигнато на събранието в Букурещ, намира своя израз и в печата. Комитетът според стария печат се именува «Привременно правителство в България, I отделение от Б. Р. Ц. К.». В новия печат местопребиваването на Централния комитет е премълчано. Сега той е навсякъде, където се намира един негов член, фактически той е там, където е Апостолът и където се твори делото на националната революция — в България.

Несъмнено общото събрание от представителите на местните комитети в България и чужбина е едно от най-значителните събития в живота на революционната организация. То направи равносметка на постигнатото до тоя момент, начерта пътя на революционното движение занапред и осъществи пълно единство сред дейците на организацията. Събранието разреши важни организационни въпроси, отстрани неестествената двойственост, създадена от съществуването на два централни комитета — в Букурещ и Ловеч, определи мястото, правата и длъжностите на всеки член на организацията и изясни отношенията между вътрешните дейци и емиграцията.

След общото събрание на революционната организация в Букурещ Левски пристъпи към преустройство на вътрешната организация, което се налагаше от разрастването на комитетската мрежа и

сигурността на организацията. Апостолът, без да изоставя принципа на демократическия централизъм, пристъпи към известна децентрализация на организацията в България, като започна изграждането на революционните «окръзи» или «окръжните центрове», както той ги нарича. Извършената промяна означава безспорен напредък не само в развоя на вътрешната революционна организация, а и изобщо в развитието на освободителното дело. Тя се налага като неизбежна стъпка, резултат на изминатия път и на организационния гений на Апостола.

Събитията, които настъпиха твърде наскоро, обаче смутиха дълбоко живота на освободителното движение и нанесоха тежък удар върху революционната организация. Не бяха изминали и три месеца след завръщането на Апостола от общото събрание в Букурещ и Димитър Общи извършил нападението на държавното съкровище (хазната) в теснините на Арабаконашкия проход. Това бе последният акт от неговите своеволни действия. Никой не бе в състояние да предотврати тази фатална стъпка в живота на организацията.

След един месец турската власт влезе в дирите на нападателите. Последваха бързи арести. Към края на октомври бе заловен и Д. Общи. Арестуваните, притиснати от жестоки заплахи и изтезания, се издават взаимно, а сетне — по общо споразумение, за да отхвърлят от себе си обвинението, че са действували като обикновени разбойници. Тръгнали по този хлъзгав път на широко издайничество, нападателите на хазната разкриват заедно с обстоятелствата около обира и основите на самата революционна организация.

Освободителното дело трябваше да понесе и следващия, най-тежкия удар. В края на годината властта турна ръка на неуловимия Апостол. Пред специалния съд в София той даде велик пример на мъжество, като докрай остана верен на своя дълг на последователен революционер и вожд на освободителното движение. С държането си той спаси организацията от пълен разгром, но революционното движение изгуби своя велик водач и вдъхновен апостол.

Разгромът на организацията и залавянето на Апостола поставят комитетските дейци в тежко положение. Смущението и болката обаче биват преодолени бързо. Мястото на Централния комитет в Ловеч се заема от Търновския комитет, където активно работи Христо Иванов Гелемия, един от най-старите сподвижници на Левски. В едно от последните си писма от 12 декември 1872 г. Апостолът сам възлага на търновци някои функции на вътрешен централен комитет.[5] А и търновци в писмо до П. Хитов от 16 януари 1873 г. наричат своя комитет «тукашния централен комитет.»[6]

---

[5] ВАСИЛ ЛЕВСКИ. Документално наследство. С., 1973, стр. 240. Вж.и ИВ. УНДЖИЕВ, Васил Левски, С., 1967, стр. 305.

[6] Архив на Възраждането, под ред. на Д. Т. Страшимиров, т. I, С., 1908, стр. 280.

Три седмици след залавянето на Апостола и шест дена преди султанът да подпише смъртната му присъда, Търновският централен комитет решава да се обяви в най-скоро време въстание и се обръща за помощ към сръбското правителство. За тази цел търновци търсят съдействието на П. Хитов като признат войвода и член на Централния комитет в Букурещ и на Л. Каравелов, който по това време се намира в Белград. Като известяват Хитов, че Централният комитет на вътрешната организация е в града им, търновци му съобщават за залавянето на ССщи и Левски и добавят самоуверено: «Но недейте мисли, че всичко е загспало, наспаки — сега по-деятелно се работи и подобре; никога няма да се оставим и ще се трудим, догдето е топла най малката капка кръв в жилите, но напред и пак напред, догдето не се лсвим и догдето не мрем, нищо не става. . . На местата им [на залсвените от властта] наместихме други по-добри хора. Само променихме гаксиите, знаците, по-здраво вървим сега.» В България «само чакаме Вешата светла и славна десница да отвори знамената и то ако има Сърбия ССй [ако вокува]. Инак ще се приготвяме добре и сигурно, че тогава. Защото един народ да го приготвиш — е тежко и мъчно малко.»[7]

Търновци изпращат своето изложение до сръбското правителство и до великите сили заедно с писмата до Каравелов и Хитов по специален пратеник. Пристигнал в Белгард по Дунава, пратеникът още същата вечер се явява приХитов и Каравелов. Каравелов не одобрява постъпката на търновци и се обявява против предаване на изложението им до сръбското правителство и до великите сили. Той се разсърдил, загдето търновци са изпратили пратеник до сръбското правителство, и отказал да признае писмата и подписите им: «Не познавам тия писма и подписи, не са истински и няма България централен комитет. Где е той? Кой ви е упълномощил?» Каравелов се обявява и против отнасяне на изложението в Черна гора.

Посрещнат сстро от Каравелов, пратеникът изразява ярко своето отрицателно отношение към него. От една страна, той го обвинява в бездействие, а, от друга — в сбсебване на «народното дело — той е цснтралният комитет на цяла България. И много пъти ходи къде правителството, а какво върши?. . . Никой не знае и какъв му е плана. . .» Най-сетне пратеникът не се стеснява да го обяви за «орган на другите правителства и подкупник. . . Какво добро очакваш от него?» И без знанието на Каравелов той предава изложението на министъра на външните работи Ристич. Срещата се състояла в дома на министъра и траяла головин час. В своя отговор Ристич казал, «че тази работа е много мъчна и сега не е времето ѝ, защото Турция

[7] Архив на възраждането под ред. на Д. Т. СТРАШИМИРОВ, т. I, С., 1908, стр. 280—281.

е на миру, и Русия има някои планове, а Сърбия и Черна гора сами не могат се завзе». След това Ристич продължил: «Ний. . . братски поздравляваме народа, който си доби църковна самоуправа! Да гледа да си уреди сега школите, да се учи, да работи и обогати, че тогава може нещо да успей. . . Стойте засега, док му дойде времето. А то прошение няма си място и не го давайте, защото те, консулите, ще го поднесат на Портата и тя ще похване всичките първи хора и ще ги погуби, сюрдиса. . .» Накрая пратеникът заключава: «Това е отговорът на правителството и съвета, за който ви по-горе казах: мислете сега вий.»[8]

Хитов, обратно на Каравелов, посреща добре пратеника и изразява съгласието си с акцията на търновци. «Аз благодаря за писмото — отговорил войводата и съм готов на всичко, що ни каже народът, вече слушам народа, а не централния комитет, който го няма нийде, и народа познавам за централен комитет, а не другиго (като влашки лъжци, които лаят. . .)» «И тъй пише пратеникът, възхитен от Хитов, — ако повикате Панайот войвода, ще дойде там, гдето му кажете. . . Всичката надежда е в Панайот Хитов. . . Гледайте вий П. Хитов, той що би могъл, ще свърши, само една заповед чака от вас, ще доде с няколко дружини, само вий да сте постояннн. . .»[9]

Най-важният извод, който се налага от акцията на Търновския комитет, е «скъсването с тактическите разбирания на Левски. Като поставиха българското въстание в зависимост от една война на Сърбия против Турция, вътрешните дейци в лицето на своя Централен комитет в Търново се отрекоха от основните начала на основателя на организацията и отбелязаха един значителен поврат в развоя на българската политическа мисъл.»[10]

Постъпката на търновци отразява и волята им да възстановят живота на вътрешната организация. Усилията им в това отношение обаче, както се вижда от писмото до П. Хитов от 16 януари, не са достатъчно положителни и конкретни. Те изразяват по-скоро готовността им да продължат делото с всички сили, но уверенията им, че «сега по-деятелно се работи и по-добре», че на местата на арестуваните са поставили «други по-добри , че променили «само законите» и че работата «по-здраво върви сега», не са убедителни.

Постъпката на Централния комитет в Търново не издава и здрава съгласуваност с останалите и засегнати комитети от вътрешността, както не издава съгласуваност и с Централния комитет в Букурещ. Затова реакцията на Каравелов, макар и твърде рязка, е понятна и

---

[8] Д-р В. Х. СТОЯНОВ-БЕРОН, Археологически и исторически изследвания, Търново, 1887, стр. 316—317.

[9] Пак там, стр. 318 и 319.

[10] АЛ. БУРМОВ, Български революционен централен комитет, С., 1943, стр. 100.

оправдана. Със своята постъпка търновци нарушават реда в организацията, заобикалят председателя на Централния комитет в Букурещ и подкопават неговия престиж пред чуждото правителство. Случаят допринася твърде много за обтягане на отношенията между вътрешните дейци и Каравелов и подхранва студенината, която настъпва по-късно помежду им.

Търновци освен това помагат много не само за нарастване на Хитовото влияние в революционната организация, но укрепват и издигат неговия авторитет. В България с нетърпение очакват — пишат търновци на Хитов — «Вашата светла и славна десница да отвори знаменат ». Хитов се ласкае от признанията и е най-щедър в обещанията си и в готовността си за работа, които поставя в зависимост от инициативата на вътрешните дейци. Той дава един уместен съвет на търновци: ако не са приготвени, необходимо е да се свика общо събрание в Букурещ, на което «да се определят хора за всяка работа и случай» и на което той ще ги осведоми «как стоят работите отвън».

Едва сега Търновският централен комитет решава да свика събрание от представители на вътрешните комитети, на което «да се размисли за предначертаното ни предприятие»[11] и «да наредим работите, които пропаднаха ,[12] т. е. да се заздрави организацията и да се засили нейната дейност. С това си решение търновци признават, че в момента вътрешната организация не бе готова за една обща революция. Събранието не могло да се състои на определената дата — 9 март 1873 г., тъй като «едни додоха изнапред, а други не можаха да чакат за дълго време, а на трети не им допрощавало засега времето по неизбежни причини». То се провежда едва на 18 март, след като дошли «шестима пълномощни членове», представящи само 3—4 града,[13] и решава да се свика второ, «главно» събрание от 30 април до 10 май 1873 г. в Букурещ, понеже в България имало опасност «от многото шпиони».[14] До това време шестимата представители «ще имат грижата да известят» близките им частни комитети за «неизбежната нужда» от това събрание.[15] Взето било още едно решение: да се сменят псевдонимите на комитетите, останали от времето на Левски, с имена предимно на царе и болярн от българската средновековна история, както и някои други имена.

---

[11] НБКМ—БИА, II В, 84. Писмо на Търновския комитет (Асен) до Русенския (Кубрат) от 19 март. Годината е погрешно посочена.

[12] Архив на Възраждането, под ред на Д. Т. СТРАШИМИРОВ, т. I, С., 1908, стр. 112—113. Писмо на Русенския комитет до П. Хитов от 19.IV.1873.

[13] НБКМ—БИА, II В, 84; Архив на Възраждането, под ред. на Д. Т. СТРАШИМИРОВ, т. I, С., 1908, стр. 112,

[14] Архив на Възраждането, под ред. на Д. Т. СТРАШИМИРОВ, т. I, С., 1908, стр. 112, 113.

[15] НБКМ БИА, II В, 84.

Събранието в Търново разкрива сериозното отслабване на организацията. Търновският централен комитет въпреки проявената активност не съумява да създаде по-тясна връзка с комитетските организации и не израства на необходимата висота като ръководен център.

Не по-завидно е положението и на окръжните центрове, които Апостолът създава в края на своята дейност. Неговата цел бе да развие организационната самоинициатива на тези комитети и да направи излишни външните агитатори и организатори. Но създадените центрове нямаха време, нито възможност да се развият и утвърдят като организационни средища на своите райони.

Организационното сцепление бе сериозно нарушено в цялата комитетска мрежа и народът, който беше свикнал с Апостола, почувствува особено остро неговата липса. Мястото му на авторитетен ръководител с непоколебима вяра в успеха на народното дело остана незаето. Съвсем естествено бе вътрешните дейци да се върнат към изпитаната и установена от традицията организационна форма. Необходимостта да се потърси заместник на Апостола се наложи от само себе си.

Изборът падна на сливенския учител Атанас Цветков Узунов, изтъкнат член на местния комитет, комуто отначало възлагат да поддържа организационната връзка на сливенци с окръжните центрове в Търново, Стара Загора и комитета в Котел. Но заместничеството на Узунов трае около един месец. В края на април 1873 г. при опит да изпълни смъртната присъда, издадена от Хасковския комитет срещу местния гъркоман и враг на революционното движение Хаджи Ставри, той бе заловен и осъден на заточение заедно с двадесет и двама членове предимно от Хасковския комитет.

Съобразителността на Узунов спасява организацията от нов разгром.[16] Местните комитети по села и градове с изключение на Хасковския продължават своето съществуване.

Кризата, която преживява вътрешната организация след смъртта на Левски, засяга и Централния комитет в Букурещ. Каравелов бе принуден да напусне бързо Румъния, тъй като турското правителство поиска предаването му като председател на Централния революционен комитет. Разкритията около нападението в Арабаконак изясниха мястото му в революционната организация и неговата сигурност в румънската столица бе застрашена. След като издаде послед-

---

[16] Вж. АЛ. БУРМОВ, Български революционен централен комитет, С., 1943, стр. 105—107; също: Г. ГОРОВ, Някои моменти от съдебния процес по хасковското приключение в 1873 г. според оригиналните турски следствени протоколи. — Вести на Народния музей в Хасково, кн. I, Хасково, 1965, стр. 183—203.

ния брой на «Свобода» (25 ноември 1872 г.), той потърси убежище в Белград.[17]

Няколко дни след залавянето на Левски членовете на Централния комитет в Букурещ заедно с Т. Пеев, чието завръщане в България бе станало невъзможно, предприемат редица мерки за оздравяване и укрепване на организацията. В основата на тяхната дейност бе залегнало схващането, че народът е готов за въстание. Това схващане води началото си още от Раковски, то се споделя и от Каравелов, на него не бяха чужди и някои от вътрешните дейци, защото всички те нямаха един по-продължителен и широк допир със самия народ. За Левски революцията бе продължителна и тежка борба, която изискваше дълга и цялостна подготовка на народа. Апостолът на свободата разчиташе преди всичко на силите на народа, докато Каравелов и останалите дейци не скъсаха напълно с надеждите си, възла ани на чуждата помощ. В тези съществени различия се изявява и изключителният реализъм на организатора и вожда на националната революция.

Членовете на Централния комитет в Букурещ, разчитайки, че народът е вече готов за въстание, насочиха усилията си в две посоки: «да съберат материални средства за въстанието и да му осигурят команден кадър»[18].

Изпълнението на първата задача бе възложена на Т. Пеев, който, снабден с пълномощно писмо от 5. I. 1873 г., трябваше да обиколи емиграцията във Влашка и Руска Бесарабия и част от Русия, за да събере необходимите средства за въстанието. В изпълнение на втората задача Централният комитет в Букурещ полага усилия да привлече за съдействие всички известни воеводи, за да осигури по този начин военни ръководители на въстанието. Както е известно, Левски пръв положи значителни усилия да убеди старите войводи в необходимостта да възприемат новата тактика на освободителната борба и да се включат в делото на организираната народна революция.[19] Задачата не бе лека.

Сполучил, както ни уверява, «да приготви почти всичкия български народ за революция», Централният комитет се обръща с писмо от 6 януари 1873 г. до Филип Тотьо, като натоварва и Т. Пеев да се разговори с него за народното дело и му връчи един устав на революционната организация. Букурещките дейци подчертават в своето писмо, че Централният комитет е избран и упълномощен от всички частни комитети в България, Тракия и Македония и че уставът му

---

[17] Вж. НИКОЛА Т. ОБРЕТЕНОВ, Спомени за българските въстания, С., 1942, стр. 181—182.

[18] АЛ. БУРМОВ, Български революционен централен комитет, С., 1943,стр. 107.

[19] ИВ. УНДЖИЕВ, Васил Левски, С., 1967, стр. 205—212.

е също така одобрен от всички комитети. По този начин се внушава на войводата, че той е длъжен да се подчинява на дисциплината в организацията и че няма право да изказва свои мнения по организацията на революционното движение, «освен писменно да ни отговорите съгласни ли сте с нас или не и готови ли сте, ако ви определиме и повикаме, когато и да е, на работа, която виждаме, че можете да извършите.»[20]

Стилът на Левски — на изясняване на въпросите при взаимно разбирателство — сега се заменя от диктуване и пълна подчиненост. Няма данни за резултатите от тази акция на Централния комитет, нито за резултата от мисията на Т. Пеев, но като се вземат пред вид събитията от по-късно време, очевидно и двата почина не са се увенчали с успех.

Що се отнася до П. Хитов, въпреки категоричния му тон пред пратеника на търновци той не прекъсва своите отношения с «влашките лъжци», с Каравелов и с Централния комитет в Букурещ. Вероятно по тяхно внушение той съветва търновци да свикат общо събрание на организацията в Букурещ. Според писмото на Драсов уговорено било Хитов да отиде в Букурещ и там да действува заедно с Каравелов който се завръща в румънската столица в началото на февруари 1873 г.[21]

Хитов и Каравелов уговорили да се свика събрание в Букурещ на 1 март 1873 г.[22] Няма данни това събрание да се е състояло. Централният комитет във всеки случай е имал заседание, тъй като в същия ден, на 1 март, той натоварва П. Хитов със задачата, възложена преди два месеца на Т. Пеев. Според пълномощието, което Хитов получава, «членовете и съучастниците» на комитетите по места се задължават да му се «поверят и разкажат за всичко», що са извършили, както и да изслушат наставленията, които той ще им предаде от страна на Централния комитет.[23] Хитов прекарва известно време във Влашко и участвува в заседанието на Централния комитет, на което се решава да се свика общо събрание на 20 април 1873 г.,[24] и след това заминава за Русия.[25]

---

[20] НБКМ—БИА, ф. № 5, арх. ед. 5, л. 38; АЛ. БУРМОВ, Български революционен централен комитет, С., 1943, стр. 108.

[21] НБКМ—БИА, ф. № 88, арх. ед. 3, л. 24—25.

[22] Пак там.

[23] НБКМ—БИА, II А, 9175; АЛ. БУРМОВ, Български революционен централен комитет, С., 1943, стр. 109.

[24] Архив на Възраждането, под ред. на Д. Т. СТРАШИМИРОВ, т. I, С., 1908, стр. 113.

[25] АЛ. БУРМОВ, Български революционен централен комитет, С., 1943, стр. 120. Не е известно с каква задача Хитов заминава през март 1873 г. в Русия. Търновци му приготвяли твърде интересно пълномощно с широки и нови задачи, но той го получил след завръщането си от Русия.

Резултатите от пратеничеството на Хитов във Влашко и Русия не могат да се установят, но «по всичко изглежда, че те не са били по-добри от Пеевите»[26].

Усилията да се проведе едно общо събрание на организацията продължават. Според решението на събранието в Търново, състояло се на 18 март 1873 г., второ общо «главно» събрание трябвало да се свика в Букурещ от 30 април до 15 май. За споразумение с Централния комитет в Букурещ бива изпратен Н. Обретенов, член на Русенския комитет. В Букурещ той узнава от Каравелов, че Централният комитет вече е решил събранието да стане от 20 до 26 април.

В своя отговор до Обретенов търновци съобщават, че ще се погрижат да турят всичко в ред. Те обаче се съмняват, че пратениците ще могат да се съберат в Букурещ на определената дата. Съмненията се оправдават. Вместо на 20 или 30 април събранието се провежда едва на 11 и 12 май. При това от страна на комитетската организация в България се явяват само двама души: Н. Ганчев от Стара Загора[27] и К. С. Котелски от Котел.[28] В събранието не участвуват нито търновци, които бяха взели почина за него, нито русенци, които бяха най-близко до Букурещ. От страна на емиграцията присъствуват Л. Каравелов. П. Хитов, Г. Панов (Олимпий), С. В. Софийски и И. С. Горски.[29] По неизвестни причини в събранието не участвуват и досегашните членове на Централния комитет Д. Ценович и К. Цанков.[30]

Решенията на събранието не са вписани в особен протокол от съображения за предпазливост и по-голяма сигурност. Само на оригиналния екземпляр на устава, приет от миналогодшното събрание, е написан следният текст от самия Каравелов: «На заседанието, което стана на 11 и на 12 май, тоя ред [установен в устава] се изменя и нашите дела отиват занапред тайни. Букурещ, 1873 г. май 16.» Следват подписите на представителите, участвували в събранието.[31] От

---

[26] АЛ. БУРМОВ, Български революционен централен комитет, С., 1943, стр. 110.

[27] НБКМ—БИА II 56; вж. и Д-р В. СТОЯНОВ-БЕРОН, Археологически и исторически изследвания, Търново, 1887, стр. 315

[28] НБКМ—БИА, II В, 73 и ф. 5, арх. ед. 5, л. 20. Оригинала на протокола на събранието от 1872 г. и устава на организацията.

[29] НБКМ—БИА, ф. 5, арх. ед. 5, л. 20. Оригинала на протокола на събрание от 1872 г. заедно с устава на организацията.

[30] От една разписка от 15 май за получена сума от С. В. Софийски, Н. Ганчев, и И. С. Горски се вижда, че Д. Ценович е останал пак касиер на комитета. (Вж. АЛ. БУРМОВ, Български революционен централен комитет, С., 1943, стр. 112.)

[31] НБКМ—БИА, ф. 5, арх. ед. 5, л. 20. АЛ. БУРМОВ пръв използува научно споменатите вече документи и разкри историята на БРЦК след смъртта

тази кратка бележка на Каравелов, която има значение на заключителен протолокол, става явно, че събранието е отменило стария устав и е начертало нови насоки в работата на революционната организация. Преки данни за тези насоки няма. За тях се правят само известни догадки «по някои изказвания в писма от онова време»[32]. Преди всичко бил е разискван въпросът за обявяване на въстание.

Интерес буди и едно друго обстоятелство: на заседанието на събранието присъствуват С. В. Софийски и И. С. Горски. Софийски участвува в четата на П. Хитов през 1867 г. и «не можа след това да се приспособи към новите тактически разбирания на Левски»[33]. Покъсно той се гласи на два пъти да мине с чета в Балкана, но едва сега, една седмица след събранието, на 20 май, заедно с Горски минава Дунава с малка чета, снабден със средства от касата на Централния комитет.[34] Следователно събранието е решило да се изпрати четата на Софийски в България, «за да се изпита почвата за въстание»[35].

Зле организирано и слабо посетено, събранието не събужда необходимия интерес и не дава очакваните практически резултати.

Известно организационно безсилие и тактическа колебливост продължаваха да тегнат над организацията. Наистина бе изминало твърде малко време, за да се изживее нанесеният удар; положени бяха все пак усилия да се възстанови организационният живот и да се поведе освободителното движение напред, но нито Централният комитет в Букурещ, нито вътрешният централен комитет бяха в състояние да изпълнят тази задача. Това положение намери, както видяхме, красноречив израз в подготовката и провеждането на общото събрание на 11 и 12 май в Букурещ. Между него и общото събрание в Букурещ от времето на Левски бе изминала само една година, а каква огромна разлика бе настъпила в състоянието на организацията. Нейното безсилие вървеше успоредно с тактическата й лутаница. Организацията изневери на ясната и сигурна тактика на Апостола, която бележеше нов и важен момент в развоя на политическата мисъл. Тя се върна назад, подцени значението на системата и организирана подготовка на революцията и потърси съдействието на четническия опит на Ст. Софийски.

Общият упадък в състоянието на комитетските работи продъл-

на Левски. (Български революционен централен комитет, С., 1943, стр. 111—112, 121.)

[32] АЛ. БУРМОВ, пос. съч., стр. 112.

[33] Пак там, стр. 113.

[34] Архив на Възраждането, под ред. на Д. Т. СТРАШИМИРОВ, т.I,С., 1908, стр. 488. Вж. пак там, стр. 485, 487, както и други някои от писмата на С. В. Софийски.

[35] АЛ. БУРМОВ, Български революционен централен комитет, С., 1943, стр. 113.

жава и след събранието. Връзката на вътрешните комитети с Централния комитет отслабва все повече. Дейците от вътрешността на страната започнаха да изоставят Централния комитет и предпочитаха да търсят съдействието на П. Хитов. Една от причините за това бе инертността на самия Централен комитет и на неговия председател. Каравелов изгуби разположението на вътрешните дейци, след като взема отрицателно отношение към тяхната първа акция — да влязат във връзка със сръбското правителство за общи действия. От друга страна, сериозни грижи и неприятности поглъщат неговото внимание по това време. Издаването на «Независимост» не върве леко.[36] Големи неприятности имаше той и във връзка с публикуваните записки на П. Хитов.[37] Бившият редактор на «Тъпан» Ив. Мънзов водеше открита борба срещу Каравелов и бе приготвил някаква брошура против него, която остава ненапечатана.[38] Неблагоприятно впечатление оставя и случаят с писмата на Левски, които не по вина на Каравелов попадат от дома му в ръцете на турската власт.[39]

Запазените Каравелови писма от 1873 г. разкриват твърде красноречиво и непринудено тежкото му положение от това време.[40] Той е трябвало да работи без отдих,[41] за да изплаща дълговете за печатницата, да събира средства, за да осигури изданията, да се бори с глада, да противодействува на равнодушието на читателите и да «защищава честта си», както сам се изразява, от различни посегателства.[42] При това той разбира колко е изолиран и с огорчение пише на П. Хитов: «Из България няма ни бяло, ни черно. Какво да правиме със

---

[36] Архив на Възраждането, под ред. на Д. Т. СТРАШИМИРОВ, т. I, С., 1908, стр. 10. Писмо на Каравелов до Хитов вероятно от август 1873 г.

[37] Пак там; НБКМ—БИА, II А, 7993. Крайно интересно писмо на Каравелов до П. Хитов от 29.V.1873. Вж. и «Знаеш ли ти кой съм?». — В. «Независимост», III, бр. 35 от 19.V.1873.

[38] Отначало Ив. Мънзов работи при Каравелов във в. «Свобода». После минава на страната на старите и пише пасквилна дописка срещу Каравелов в цариградския в. «Право». Каравелов я споменава в две свои писма до Хитов. (Архив на Възраждането, под ред. на Д.Т. СТРАШИМИРОВ, т.I, С., 1908, стр. 9.) Вж. и неговия отговор (в. «Независимост», III, бр. 31 от 24.IV.1874), предизвикан от една дописка от Букурещ, поместена във в. «Турция».

[39] Н. ОБРЕТЕНОВ, Спомени за българските въстания, С., 1942, стр. 182—183.

[40] Публицистиката на Любен Каравелов до излизането на в. «Свобода» (1860—1869) издирил и подготвил за печат Мих. Димитров, С., 1957, стр. 602—607, 610—611; също: Л. КАРАВЕЛОВ, Събрани съчинения, т. 9, С., 1968, стр. 518—530.

[41] Вж. писмото на КАРАВЕЛОВ до Ив. Драсов от 6.VIII.1873. (Публицистиката на Любен Каравелов до излизането на в. «Свобода» (1860—1869), С., 1957, стр. 604.)

[42] Архив на Възраждането, под ред. на Д. Т. СТРАШИМИРОВ, т. I, С., 1908, стр. 8—9.

законите? Можеме ли да съберем някоя помощ?»[43] А по-късно Каравелов изявява с още по-голямо огорчение чувството си на самотност: «Няма хора, няма с кого да работиш. Даже г. Панайот се крие по дупките и работи на своя глава. . . Аз съм останал сами. . .»[44]

Дейците от вътрешната организация се обръщаха към Хитов като към всепризнат и авторитетен войвода, като към опитен организатор и деец практик. Трябва да признаем, че той «единствен от войводите бе успял да схване до голяма степен значението на организацията», но бе било пресилено да се поддържа, че той «преустрои хайдутското си съзнание според новите изисквания на момента.»[45] Неговото самолюбие на водач бе поласкано и той помага на организацията доколкото може. Но надеждите, които вътрешните дейци възлагаха на стария войвода да им изпрати нов апостол, заместник на Левски и Узунов, — не се оправдаха.[46]

Организационната разединеност и тактическата колебливост, липсата на здрав ръководен център, продължили повече от година, налагат необходимостта от свикването на едно общо събрание. Идеята се подема от търновци и русенци. Мих. Греков, бивш сливенски учител, който се намира по това време в Русе, изразява намерението на двата комитета в писмо до П. Хитов.[47] Хитов приема предложения план за общо събрание, като настоява то да се проведе в Румъния или Сърбия. Установява се и приблизителната дата на «главното събрание», на което ще се «нареди наново работата» — не по-късно от 10 март 1874 г.[48]

В същото това време Хитов, който по поръчение на русенци пътува за известно време в Румъния и Русия,[49] поканва Ив. Драсов, изтъкнат член на централния комитет в Ловеч, ученик по това време в Чехия, да дойде в Белград. Драсов се озовава и снабдява от Хитов с препоръчително писмо, тръгва от град на град във Влашко, за да вземе предварително мнението на комитетите и да осигури тяхното

---

[43] Архив на възраждането, под ред. на Д. Т. СТРАШИМИРОВ. т. I, С., 1908, стр. 9. Добавка към писмото от 29 май 1873 г. Вж. и писмото му до Ив. П. Хаджи Кършовски. (Публицистиката на Любен Каравелов, т. II, С., 1965, стр. 529.)

[44] Публицистиката на Любен Каравелов до излизането на в. «Свобода» (1860—1869), С., 1957, стр. 611. Писмо до Ив. Драсов вероятно от 1874 г.

[45] АЛ. БУРМОВ, Български революционен централен комитет, С., 1943, стр. 114.

[46] Пак там, стр. 115—116. Вж. по този въпрос и ИВ. УНДЖИЕВ, Васил Левски, С., 1967, стр. 207—213.

[47] НБКМ—БИА, II В, 73. Вж. и писмото му в НБКМ—БИА, II А, 9325.

[48] НБКМ—БИА, II А, 73. АЛ. БУРМОВ, Български революционен централен комитет, С., 1943, стр. 124.

[49] НБКМ—БИА, II А, 9328. Писмо на М. ГРЕКОВ от 2.II.1874, Русе, до П. Хитов.

участие в проектираното събрание.[50] След приключване на мисията си той се завръща в Букурещ и тук в присъствието на Каравелов и с негово съгласие се решава събранието да се свика на 15 август. На срещата присъствува и Н. Обретенов като представител на вътрешните комитети.[51]

Събранието се провежда на 20 и 21 август 1874 г. — една седмица след определената дата. На 15 август Ботев изпраща телеграма до Анастас Петрович в Белград да съобщи на Хитов да бъде в Букурещ до 20 август.[52] Тази телеграма е свидетелство за участието на Ботев в подготовката на събранието. В Букурещ са чакали П. Хитов до 31 август, когато М. Греков му телеграфирал да не идва вече.[53] От Влашко на събранието присъствували двамата представители: Л. Каравелов (Букурещ), Т. Пеев (Браила). К. Цанков и О. Панов (Болград), Хр. Ботев (Букурещ), Д. Иванов (Гюргево), Т. А. Чернев (Крайова), В. П. Кулев (Слатина) и П. Н. Йорданов (Олтеница); от България присъствували трима представители: П. Волов (Шумен), Ст. Стамболов (Търново) и М. Греков (Русе), от Чехня един: Ив. Драсов.[54]

В историята на революционното двнжение това събрание отбелязва един нов важен момент: за пръв път Ботев се включва в пряка организационна работа. Утвърден поет, публицист и идеолог на националната революция, главен помощник на Каравелов в списването на революционните органи «Свобода» и «Независимост», той влиза

---

[50] НБКМ—БИА, II А, 8497—8507. Във Влашко — пише АЛ. БУРМОВ — «все пак съществуваше Централен комитет, колкото и безделен да беше той, и починът за събрание трябваше да излезе от него. Свикването на представители от един само член на Централния комитет, в случая П. Хитов, би предизвикало и съмнения, и недоволство, и интриги». (Български революционен централен комитет, С., 1943, стр. 125.) Тук трябва да се подчертае и нещо друго. На П. Хитов нищо не му пречи да потърси още отначало съдействието на Каравелов и починът да излезе от името на Централния комитет. Той обаче предпочита да излезе сам на преден план, или, както Каравелов се изразява, да «работи на своя глава».

[51] НБКМ—БИА, II А, 8502. Писмо на ИВ. ДРАСОВ от 6 август, Букурещ, до П. Хитов.

[52] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 486.

[53] НБКМ—БИА, II А, 9259.

[54] Оригиналът на протокола на събранието се пази в НБКМ—БИА, II Д, 994. Първите два реда са писани от Ботев, а останалите — от Т. Пеев, а не от д-р Хр. Чобанов, както твърди ИВ. СТОЙЧЕВ. (За архива и ръкописите на Христо Ботев. — Известия на института «Христо Ботев», кн. I, С., 1954, стр. 54.) Двата почерка са твърде близки. Пръв публикува протокола във факсимиле СТ. ЗАИМОВ. (Миналото. Етюди върху «Записките. . .», С., 1895, приложение.) Подписан е от всички делегати на събранието: на първо място от Каравелов, а на пето — след Г. Панов — от Ботев. Само на четирима представители от чужбина, избрани в привременния централен комитет, са посочени градовете (комитетите), които представляват. Останалите селища се установяват предимно от заверения препис на протокола, притежаван от М. Греков (ЦДИА, ф. 250, оп. 1, арх. ед. 34.)

естествено и неизбежно в организираното революционно движение. Не е без значение и обстоятелството, че това трето поред събрание след гибелта на Левски е най-значително. В него участвува сравнително най-голям брой представители от чужбина и от страната, които ще утвърдят по-късно имената си на последователни и неуморни революционни дейци. Общият идеал и съвместната работа свързват Ботев и тези млади революционери в най-сърдечна и трайна дружба.

Заедно с Л. Каравелов, К. Цанков, Г. Паиов и Т. Пеев Хр. Ботев е избран единодушно «по вншегласне» в Привременния централен български революционен комитет. Тезата, според която Л. Каравелов е бил г ротив участието на Ботев в събранието, е неубедт>лна и неприемлива.[55] Тя се основава на спомените на М. Греков.[56] Ако се прочетат внимателно тези спомени, твърде бързо се долавя тяхната не бедителност. Те са едно свободно построение с много пряка реч, в ксето спомените често отстъпват място на произволно повествование. В тях Каравелов е разкрит като крайно наивен човек с немотивирано за това време озлобление към Ботев. Ако той е имал намерение да изолира и отстрани Ботев от събранието, това е могъл да постигне много по-сигурно, като осуети изобщо неговото избиране за делегат. Очевидно той не е имал такава цел и затова не противодействува и на избирането му за член на Централния комитет. Изобщо в тази част въпросните спомени, писани късно след Освобождението, не са сигурна основа за положнтелни изводи и заключения.

На новоизбрания Централен комитет се възлагат три основни

---

[55] МИХ. ДИМИТРОВ, Христо Ботев, С., 1948, стр. 101, по-сдържано Мих. Димитров поддържа същата теза и в «Любен Каравелов», биография, С., 1959, стр. 263.

[56] М. ГРЕКОВ, Как ние освобождавахме България, 1867 1876. — ЦДИА, ф. 250, оп. 1, арх. ед. 25, стр. 253. Каравелов поискал от Греков да се постарае «да. . . изолира Ботев и да се направи присъствието му в заседанията на събранието невъзможно». Греков не изпълнил желанието на Каравелов. Каравелов се боял, «че първенствуващата роля в събранието ще принадлежи Ботеву, пък той ще остане сам второ лице, каквото и действително става». Но на друго място мемоаристът бележи, че най-авторитетното лице на събранието бил Каравелов. Протоколът на събранието бил написан според Греков от Ботев, Панов Волов и Стамболов. Все по това време Каравелов споделил (дори уговорил) с Греков намерението си да издава «Знание» и т. н. Впрочем трябва да отбележим, че Каравелов, както се вижда от писмото на Ботев до Греков от 16 IX.1874 (Христо Ботев, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 486—487), действително е разговарял с Греков за започването на някакъв нов вестник, който трябвало да замести «Независимост». Дали обаче става дума за «Знание» (1 януари 1875 г.), не е ясно и не се знае. Ботев упреква Греков «относително работата, която сте се съгласили да вършите с него, а вие не сте му отговорили». И като му напомня, че на 14 октомври «се свършва годината на вестника», той го пита: «Не трябва ли от тогива да се захване?» (ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 486.)

задачи: да отправи «възвания към частните революционни комитети» в румънските градове «за събиране парични помощи за разни комитетски потреби», на второ място, «да държи сношение с частните революционни комитети в България» и най-сетне «да свика главно събрание от всичките частни комитети в Румъния и Българско».

В точка 3 на своя протокол събранието решава: «За съживяване на угасналите частни комитети в разни градове и села на Българско поди катастрофата в Ссфийско» (нападението в Арабаконашкия проход) избира и упълномощава русенския частен комитет «в лицето на неговите представители» да положи «всичките възможни усилия да приготви за главното събрание представители от всички частни в Българско комитети и да даде отчет за своите деяния на Централния комитет». Срещу разноските, които Русенският комитет ще направи за «съживяването на угасналите комитети и откриването на нови», той ще получи от Централния комитет най-малко 20 турски лири, и то най-късно до 20 септември. За тая цел на русенския представител се дава пълномощно, което ще важи до 26 декември, т. е. до деня на главното събрание.

Събраните суми според т. 4 на протокола остават до «главното събрание» в председателите на частните комитети «освен известни неизбежни за комитетските нужди количества, които всякой частен комитет има да внася на Централния комитет».

В последната, точка 5 Централният комитет се задължава «да съобщи всичките решения» на събранието на П. Хитов в Белград и щом се осигурят «достатъчно количество пари за поддържането» му, «да се повика да живее в Букурещ и оттук да взима участие в управлението на народните работи до главното събрание».

Протоколът завършва с две «прибавления». Срещу внесените суми от частните комитети «Централният комитет издава разписки, които поверява на председателите на всеки един частен комитет». И най-сетне комитетите трябва «да работят с начин най-мирен», за да «не възбуждат ни най-малко преследование на работата от страна на неприятелите».

Събранието в Букурещ от 20 и 21 август 1874 г. отчита с голяма загриженост състоянието на революционното движение и взема конкретни мерки за неговото укрепване и по-нататъшно развитие. Централният комитет е обновен с трима по-млади революционни дейци начело с Ботев. Окончателното уреждане на комитетските работи се отлага за следващото, «главно» събрание, което трябвало да се свика на 26 декември същата година, като се осигурят представители от всичките «частни комитети в Българско». Затова и новоизбраният Централен комитет е наречен «привременен». Ударението правилно е поставено върху усилията да се осигурят средства, да се съживят «угасналите частни комитети» и да се открият нови. Реално е схванато и

необходимостта Централният комитет да поддържа връзка, «сношение», с частните революционни комитети в България, но фактически това задължение се прехвърля на русенския местен комитет, комуто се възлагат функции на централен комитет за вътрешността на страната. И още на втория ден на събранието той получава съответно пълномощно, написано от Ботев, за работата, която му предстои да извърши. Неговата основна задача е «да издири и съживи угаслите» комитети в България, както «и да състави, колкото е възможно повече нови революционни комитети». Възстановяването или откриването на нови комитети трябва да се извърши по следния начин: «Председателят на първия частен комитет ще да си избира няколко членове, а пък те други, и другите трети и т. н. Заедно с по-отбраните си членове при откриването на втория частен комитет в най-ближния си град или село председателят ще да назначава само председател, а тоя последният други свои членове, както се каза по-горе. Така също ще да прави и вторият частен комитет при отварянето на третия и т. н. За тая цел всеки частен комитет ще да работи с най-мирен начин и с най-голяма осторожност, щото да не възбуди никакво подозрение от страната на нашите врагове.»[57] Очевидно въпросът за агитацията е занимавал най-сериозно събранието и то намира за най-добра «верижната система»[58]. Несполуката с Узунов и неуспешните опити да му се намери заместник принуждават членовете на събранието да се откажат от системата за назначаване или избиране на апостол и да предпочетат новата система като по-удобна и по-безопасна.

В духа на взетите решения в България се разгръща известна дейност. Но още отначало Русенският комитет е принуден да изостави препоръките на събранието и да се върне към старата система — организационната работа да се ръководи от апостол. Изборът сега пада на Ст. Стамболов, който след събранието в Букурещ се завръща в родния си град Търново. Към средата на септември търновци свикват заседание, в което участвуват представители на няколко града. На събранието присъствува и М. Греков, току-що завърнал се от Белград, където отишъл заедно с Драсов да съобщи на Хитов взетите решения в Букурещ. Според Греков на заседанието било решено «работата да се отложи, докато се намерят достатъчно средства»: за тая цел «трябва да се привлекат към революционното дело и богатите бъл-

[57] НБКМ—БИА, II В, 108. Пълномощното е писано от Ботев. Няма подпис, а е само датирано — 21 август 1874 г. Обнародвано бе за пръв път от АЛ. БУРМОВ, Нови писма на В. Левски и Хр. Ботев. — Сп. «Родина», II, 1939, кн. 1, стр. 179—180. Поместено е и в ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 509.

[58] АЛ. БУРМОВ, Български революционен централен комитет, С., 1943,стр 127.

гари във Влашко и Русия, които биха могли да дадат пари».[59] Тук, в Търново, е бил определен и Стамболов за апостол на революционната организация. Той придружава Греков до Русе, където престоява осем дни. «По пътя вероятно двамата са обсъдили подробно всички въпроси около новата задача на Стамболов, а окончателното решение е било взето през осемдневния престой на новия апостол в Русе.»[60]

Греков заминава отново за Румъния,[61] за да докладва на Каравелов и Ботев решенията на търновското събрание и да вземе обещаните 20 лири, без които новият апостол не би могъл да започне своята работа. В Букурещ и в Галац обаче неговите надежди не се оправдават. Но в Болград българите събират част от обещаните пари, които изпращат на русенци с уверение, че ще изпратят допълнително още средства. Греков известява русенци да предадат лично парите в Търново, а от писмото на болградчани се вижда, че тези средства са предназначени за излизането на един апостол в обиколка.[62]

На 23 октомври 1874 г. русенци известяват болградчани, че са получили изпратените седем лири и щом получат още от три-четири места по толкова, «незабавно ще се погрижим да упътим човека, когото сме и намерили, за да обхожда местата ни, и тогава вече вярваме, че няма да се нуждаем от парична помощ. Желателно е обаче час по-скоро да стане това».[63]

Стамболов започва своите обиколки не по-рано от втората половина на ноември, като посещава Габрово, Лясковец и на три пъти търновските села Мусина, Михалци, Бяла черкова и др. В съвсем кратки бележки, водени в тефтерчето му, единствения документ, от който съдим за неговата обиколка, Стамболов е записал имена и на други лица, села и градове, които «е посетил или най-малко имал е намерение да направи това»[64]. Обиколил каквото могъл за това кратко време, Стамболов пристига на 10 декември в Русе на път за Влашко.[65]

---

[59] АЛ. БУРМОВ, Български революционен централен комитет, С., 1943, стр. 128. Вж. писмото на Г. ПАНОВ до П. Хитов от ноември 1874 г. — НБКМ—БИА. II А, 9026.

[60] Пак там, стр. 129. Вж. писмото на СТ. СТАМБОЛОВ до М. Греков от края на 1874 г. — НБКМ—БИА, ф. 63, II В, 5929.

[61] Греков е заминал за Румъния не по-късно от 24 септември, щом на 28 с. м. пише на русенци от Галац. Тази дата бе установена от АЛ. БУРМОВ, Български революционен централен комитет, С., 1943, стр. 140.

[62] НБКМ — БИА, II В, 117. Писмото е от 13 октомври 1874.

[63] Писмо на русенци (Кубратови) до Попов в Болград от 23. X. 1874 (НБКМ—БИА, II В, 121). Вж. АЛ. БУРМОВ, Български революционен централен комитет, С., 1943, стр. 129.

[64] АЛ. БУРМОВ, Български революционен централен комитет, С., 1943, стр. 130.

[65] Пак там.

В Букурещ на 26 декември 1874 г. трябваше да се състои новото, «главно» събрание, което да уреди окончателно комитетските работи. На това събрание трябвало да се направи «изложение на всичко»[66] извършено досега и се «прегледа[т] както действията на Централния комитет, така и на всичките частни [комитети] в Румъния и Българско».[67]

Но докато в България дейците проявяват значителна активност и работите тръгват задоволнтелно, в Румъния Привременният централен комитет не поема своите задължения с необходимото чувство за отговорност. «Делото отива зле», пише Ботев, въпреки че той «единствен си изпълнява обязаностите», както трябва. Другите членове на комитета трябвало според Ботев да бъдат «мушкани», за да вършат своята отговорна работа. Възмутен, той възкликва в същото писмо до Ив. Драсов: «Мушкам, но кого? И тия ли, които са избрани да мушкат?»[68] И Ботев обвинява в бездействие и безгрижие най-вече К. Цанков. «Когато замина от тука К. Цанков съобщава Ботев, — то му дадох билети, за да даде в Браила, в Галац и в Болград, и му наумих решението на събранието — да се събере едно количество от 20 лири и да се изпроводи на отсрещните да си завършат работата. На 20 септември и аз получавам писмо из Браила, в което ме съдят, че им не изпращам билети. . .»[69] И той упреква Цанков, че е забравил и решението на събранието, и поетото задължение.

Ив. Драсов изразява на свой ред недоволството си от Л. Каравелов: «Аз ще пиша днес пак Каравелову и ще го понасоля малко, като му забележа, че си не изпълнява длъжността», и се е заловил в полемика с другия член на Привременния централен комитет Т. Пеев. «Сега не му е времето, с това си поведение той не прави друго освен отстудява работниците ни.»[70]

Все по това време и едно друго събитие привлича вниманието на емиграцията. Л. Каравелов, който доста отдавна се кани да спре в. «Независимост» поради парични затруднения, използува

---

[66] Архив на Възраждането под ред. на Д. Т. СТРАШИМИРОВ, т. I, С., 1908, стр. 131. Писмо на русенци до Ив. Драсов от 10. XII. 1874. В началото на декември русенци изпращат «свой човек във Влашко да уреди всички висящи въпроси и подготви работите с оглед на предстоящето важно събитие в живота на организацията». (АЛ. БУРМОВ, Български революционен централен комитет, С., 1943, стр 131).

[67] Протокол на заседанията от 20 и 21. VIII. 1874. (СТ. ЗАИМОВ, Миналото. Етюди върху «Записките» на Зах. Стоянов, С., 1893, приложение.)

[68] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 487. Писмото е от 22. IX. 1874.

[69] Пак там.

[70] Архив на Възраждането, под ред. на Д. Т. СТРАШИМИРОВ, т. I, С., 1908, стр. 220. Писмото е от 24. IX. 1874 и е отправено до П. Хитов.

завършването на четвъртата му годишнина и на 12 октомври 1874 г. преустановява неговото издаване.

Дългогодишният редактор на «Свобода» и «Независимост» е трябвало да се бори с тежки материални грижи и задължения. Още на 16 юли 1873 г. той пише на П. Хитов: «Наесен ще да напусна всичко и ще да се преселя в Белград.»[71] И в друго писмо пак до Хитов четем: «Вестникът съм длъжен да напусна, защо не мога да седя гладен. Типографията ще продам, за да заплатя дългът си на белградската печатница, който се състои от 102 жълтици.»[72] На 6 август 1873 г. Каравелов пише на Ив. Драсов: «Вестникът ще да престане, защото нашата публика е още магарешка.»[73] Във всеки почти брой на «Независимост» той увещава и моли да му се притекат на помощ или заплашва неиздължилите се абонати и настоятели, че ще бъде принуден да публикува имената им, или най-сетне ще потърси съдействието на съда.[74] Кризата е преодоляна едва през есента и на 12 октомври 1873 г. Каравелов известява Хитов: «Аз се реших вече да продължавам вестникът.»[75] Финансово обаче положението на «Независимост» продължава да се влошава. «Употребете всичките си сили — обръща се Каравелов към С. в Браила — и подкрепете ни в това критическо за нас време, защото в противен случай падението ни е неизбежно.»[76]

В последния брой на «Независимост» Каравелов отговаря на призива на Ботев да продължи издаването на вестника: «И нам ни е мъчно, но обстоятелствата ни накарват да напуснем захванатото дело. Вие говорите, че ние сме длъжни да се борим до последна крайност. По нашето мнение, ако ние да би послушали вашите съвети, то всеки из вас би имал пълно право да ни нарече Дон Кихот, който се бори с вятърничовите воденици. Прощавайте.»[77]

---

[71] Л. КАРАВЕЛОВ, Събрани съчинения, т. 9, С., 1968, стр. 520.

[72] Пак там, стр. 523.

[73] Пак там, стр. 524—525.

[74] В специално «Обявление» той съобщава, че има да взема от вестника 5304 франка, а от книги и др. 3613 франка, или всичко 8917 фр., равни на 740 австр. жълтици. Белградският му кредитор също искал да му се издължи за печатницата (102 жълтици) и заплашвал, че ще я изнесе на публична продан. «Ако нашата българска публика да би била честна и добросъвестна — заключава Каравелов, — то вестникът би се одържал и ние не би търпели глад, нужди и срам от хората.» (В. «Независимост», III, бр. 36 от 26. V. 1873.)

[75] Л. КАРАВЕЛОВ, Събрани съчинения, т. 9, С., 1968, стр. 524. «Ако ние — съобщава той в «Независимост» — да не би били насърчени есенеска от някои наши родолюбци, то не би се решил да влеземе в 4 годишното течение ва вестника». (IV, бр. 31 от 18. V. 1874.)

[76] В. «Независимост», IV, бр. 36 от 22. VI. 1874.

[77] Пак там, бр. 52 от 12. X. 1874. «Колко потаена мъка — бележи М. АРНАУДОВ — се чете в това кратко признание! Изповед и същност

В същия брой на вестника Каравелов се обръща топло и към своите читатели: «Братя българи! В продължение на последните пет години аз се борих за българските интереси енергически и оставям публицистическото поле с чиста съвест и със спокойно сърце. С една дума аз заплатих вече своя дълг на отечеството си. Работил ли съм добросъвестно, прави ли са били моите идеи и полезна ли е била моята програма — това ще да реши времето и безпристрастната критика. И така, прощавайте! Аз съм принуден от самите обстоятелства да напусна своите досегашни занятия. Моля се и на оние мои съотечественици, на които съм нападал право или косвено във вестника си напразно, да ме простят. Журналистиката е тежка и неблагодарна длъжност.»[78]

С болка на душата и със съзнание за изпълнен дълг към своя народ Каравелов се прощава с читателите си. Със своите вестници «Свобода» и «Независимост» той служи на освободителното дело на българския народ с цялата си страст, с цялата си непоколебима увереност в историческата правда на своите идеи, с целия си голям талант. Той съумя да издигне «Свобода» и «Независимост» на изключителна висота и да ги превърне в могъщи органи на революцията. Ботев, който беше «един от най-големите помощници» на Каравелов, определя историческото значение на «Независимост» и на нейния главен редактор като «свещено дело».

Материалните обстоятелства обаче, с които Каравелов трябваше да се бори геройчно през цялото съществуване на «Независимост», се оказаха непоносимо тежки и той трябваше да преустанови издаването на вестника.[79] Впрочем това бе неизбежната съдба на

на една вътрешна капитулация, съобщението свидетелствува явно как неуморимият в полемиките и агитацията публицист е изнемогнал в борбата, изчерпвайки всички сили при една дълга самоотбрана, останала без съдействието отвън. Пазейки достойнството си, спа явайки гордостта си, Каравелов не искал да се покаже разчувствуван при тежкото разделяне с делото, на което е посветил зрелите си години и което е заслужавало повече грижи, повече любов от приятели, от общество, от комитетите особено, на които е служило за бойна тръба и пътеводител. . .» (Любен Каравелов, С., 1964, стр. 437).

[78] В. «Независимост», IV, бр. 52 от 12. X. 1874. «Ние — бележи Каравелов по друг повод — не сме свързани нито с покровителствувани и с основателни членове, нито с учени програми, нито с официални контракти, т. е. ние нямаме и не припознаваме над главата си никаква и ничия контрола. . . «Независимост» има своя собствена програма, свой предначертан план и свое лично аз.»(В.«Независимост», IV, бр. 48 от 14. IX. 1874.)

[79] Обяснението на Каравелов не задоволява МИХ. ДИМИТРОВ и той търси причините за спирането на «Независимост» другаде. Според него «самите обстоятелства» за преустановяване на изданието лежали в недоволството на сърбите от вестника «поради бойкия му характер и изключителна проповед на идеите за освобождение от турците». Това си твърдение Мих. Димитров основава на доклада на сръбския консул в Букурещ, според когото «главната задача на

всички революционни български вестници, които излизаха в чужбина и чийто достъп в страната беше крайно труден.

Спирането на «Независимост» бе тежка загуба за революционната организация. Освободителното дело и Централният комитет останаха без свой орган и Ботев, който бе най-дейният от букурещките ръководители на организацията и най-изтъкнатият публицист, счете за свой обществен дълг да започне издаването на нов вестник. След близо два месеца, на 8 декември 1874 г., излиза първият брой на в. «Знаме». В уводната статия на броя, изяснявайки задачите на вестника, Ботев допълва оценката си за в. «Независимост», който «после дълга и упорна борба против настоящата горчива съдба на нашия народ каза своята последня дума и с достойнство слезе от трибуната . Възхищавайки се от неговия «похвален пример за честност и постоянство», Ботев заявява: «За интересът на общата цел ние оставяме настрана сякакви лични страсти и нападения и сичкото свое оружие ще да употребим против враговете на нашата пълна и съвършена свобода, с една дума ние ще да служиме на оная съща идея, на която е служила и «Независимост», но с тая само разлика, че с онне съществующи вече у нас партии, с конто тя е водила постоянна и непримирима война, ние ще да употребиме тоият на помирението и ще да бъдеме колкото е възможно по-деликатни.» Краят на този цитат изяснява мисълта и на предишния пасаж: «За репутацията на революционната партия — бележи

«Независимост» е била да се затвърди съюзът със сърбите, но да насърчава българите за въстание против Турция». «А един вестник — заключава Мих. Димитров, който би приближавал българите със сърбите, би бил от полза а последните, в това няма съмнение.» (Христо Ботев, биография, С., 1948, стр. 105.) В биографията на Каравелов той направо обяснява спирането на «Независимост» с обстоятелството, че издателят [Каравелов] бил лишен от паричната помощ, която през близките години в миналото получавал от сръбското правителство». (Любен Каравелов, С., 1959, стр. 273.) Каравелов според Мих. Димитров «полагал големи усилия да не излиза вън от известни рамки в споровете със сръбската преса и в преценката на сръбската политика спрямо братята им българи», но не успявал всякога да запази тези граници. «Това се дължало, от една страна, на неговия съредактор [Ботев], а, от друга, на порасналото национално съзнание у емиграцията и отсамните българи.» (Христо Ботев, биография, С., 1948, стр. 104—105.) Според тезата на Мих. Димитров българският народ в своето пораснало самосъзнание изпреварил Каравелов и го заставил да следва друго отношение към сърбите, което се различавало от неговото лично схващане. Освен това според Мих. Димитров Каравелов, макар да определя сам хомогенния характер на вестника си, не е можал да се наложи на Ботев. Но ако това твърдение отговаряше на действителността, то защо Каравелов, преди да спре «Независимост», увещава Ботев да поеме вестника и да продължи неговото издаване? Очевидно Каравелов не се е боял, че Ботев може да засили антисръбската насоченост на вестника. Изтъкнатите доводи и съображения не са убедителни и тезата на Мих. Димитров според нас е неприемлива.

Ботев — и за успешното разпространение нейните идеи, тя [«Независимост»] трябваше или да даде друго направление на своите убеждения, или, из горещата си любов към народът да слезе от трибуната на своята партия. Тя предпочете последнйото и даде похвален пример за честност и за постоянство. Ние й ръкоплещим.»[80] Вероятно последните мисли, в които Ботев разкрива своята политическа прозорливост, са били споделяни и в личните разговори между двамата дейци. Те еднакво са схващали необходимостта от един по-друг «тон», от известен революционен компромис, за да се обединят усилията на всички участници в освободителното дело. И затова Каравелов подпомага Ботев да развее «Знамето» на революционната партия, предоставя му печатницата си и сам участвува в първия брой на вестника, като помества в подлистник «Записки за България и за българите», чието публикуване продължава последователно до бр. 7 (26. I. 1875) включително [81]

Очевидно спирането на «Независимост» не означава за Каравелов отказване от работа в комитетската организация Той взема активно участие в следващото събрание на организацията, което се провежда в Букурещ на определената дата 26 декември 1874 г. На заседанията присъствуват «доста лица» от Влашко и България, съобщава Ботев.[82] Хитов и този път бил възпрепятствуван да дойде. Не можал да дойде и Ив. Драсов, а Стамболов, «който обхожда България», пристига след приключване на заседанията. «Той ни разказа всичко за отсреща пише Ботев, работите там вървели добре.»[83]

Протоколът от заседанията на събранието не е запазен, но изглежда, че «на първо място бил разискван въпросът за бъдещето устройство на комитетското дело»[84]. За разглеждане бил предвиден и уставът на организацията, върху който «някои от комитетските членове били направили бележки и препоръки»[85]. Тези препоръки

---

[80] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. II, С., 1971, стр. 89, 93—94.

[81] Този труд на Каравелов излиза най-напред на руски език «Из записок болгара» — Русский вестник, 1867, т. 68. Първите части от него Каравелов печата на български език в «Независимост, IV, бр. 37—52 от 29. VI до 12. X. 1874. Тяхното публикуване продължава в «Знаме», а после в «Знание», II, бр. 3, 4, 5 от 15 и 30. III. 1876 и 15. V. 1878.

[82] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 489—490. Писмото до Ив. Драсов е от 20. I. 1875.

[83] Пак там. За отсъствието на П. Хитов вж. писмото на Р. Атанасов до Ив. Сапунов от началото на 1875 (НБКМ — БИА, II А,8573), публикувано в Архив на Възраждането, под ред. на Д. Т. СТРАШИМИРОВ, т. I, С., 1908,стр.302—304 За отсъствието на Ив. Драсов вж. писмото му до Хитов от 15. XII. 1874. (НБ КМ—БИА, II А, 8507.)

[84] АЛ. БУРМОВ, Български революционен централен комитет, С.,1943, стр. 133.

[85] Пак там; вж. и писмото на Ботев от 20. I. 1875.

обаче остават неразгледани, тъй като още в началото събранието се разделило на две във връзка с направеното от Каравелов и Ив. Адженов предложение — «да се избере едно пълновластно лице из България, [което] само да се споразумява с тях, сам да основава комитети, да влиза в споразумение с държави и правителства и само да управлява и администрация, и финанциалната част на Централния комитет». Като осведомява Драсов за хода на събранието, Ботев не дава лична оценка на това предложение, но добавя: «Това възбуди ропот и недоволство у отсрещните и отчасти у отсамните, което се изяви след малко време.»[86] Очевидно пратениците от България и някои от Влашко са видели в предложението на Каравелов опит да обсеби ръководството на организацията, което не са могли да примирят със своите демократични разбирания за устройството и ръководството на комитетските дела. Може да се предполага, че и Ботев е споделял тия разбирания, но дали е взел участие във възникналия спор, не знаем. От сведенията обаче, които дава в писмото си до Ив. Драсов, се вижда, че той не изменя отношението си към Каравелов.

В същност направеното предложение цели да се възстанови принципът от времето на Левски,[87] който бе приет от общото събрание на организацията през април и май 1872 г. Ръководната мисъл е била да се отстранят «опасните разногласия» и се създаде «една дейна върховна управа, за да се насочват целесъобразно и авторитетно работите в духа на Каравеловата мисъл»[88].

Съществува и друго схващане по този въпрос. То се позовава на донесението на сръбския консул в Букурещ от 31. XII. 1874 г. и на рапорта му от 7. I. 1875 г. Според това схващане предложението на Каравелов и Адженов е опит за налагане на «диктатура от страна на едно лице»[89], домогване «към еднолична власт»[90] от страна на Каравелов, за да «направлява и координира освободителното движение на българите с политиката на сръбското правителство»[91]. Големият деец на епохата, който до края на живота си работи с беззаветна преданост към своя народ, е разкрит едва ли не като чужд агент. Почувствувал тази слабост на въпросните сръбски документи, авторът на тая теза е принуден да признае, че те са написани «с

---

[86] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 489—490.

[87] АЛ. БУРМОВ пръв изтъкна близостта между направеното предложение и положението на организацията от времето на Левски. (Български революционен централен комитет, С., 1943, стр. 133)

[88] М. АРНАУДОВ, Любен Каравелов, С., 1964, стр. 439.

[89] МИХ. ДИМИТРОВ, Христо Ботев, С., 1948, стр. 103.

[90] МИХ. ДИМИТРОВ, Любен Каравелов, С., 1959, стр. 264.

[91] МИХ. ДИМИТРОВ, Христо Ботев, С., 1948, стр. 105.

чиновническа ограниченост»[92], че «дейността на Каравелов не е правилно преценена»[93] като редактор на «Независимост» и че «сръбският консул е погрешил, като мисли, че Каравелов се движи изключително от лична корист. Макар той да не е отказвал помощта на сръбското правителство, мисълта, че трябва да се работи със Сърбия или с което да е друго из балканските княжества, при него се налага от самия му мироглед.»[94] Направените резерви не изчерпват всички недостатъци на въпросните сръбски документи и затова тяхната доказателствена стойност е твърде несигурна и едностранчива.

Събранието в Букурещ от края на 1874 г. не можа да постигне споразумение по спорните въпроси за ръководството на комитетските дела и затова представителите решиха да се свика ново събрание на 1 март 1875 г. Накрая бе избрана една петчленна комисия, която да ръководи временно работите на организацията до новото събрание. В състава на тази комисия влизат Л. Каравелов, К. Цанков, Ив. Адженов, Т. Паиталеев и един представител от България Ботев не е избран, но Т. Паиталеев му отстъпва мястото си и той става секретар на комисията.[95]

---

[92] МИХ. ДИМИТРОВ, Любен Каравелов, С., 1959, ст. 272.

[93] МИХ. ДИМИТРОВ, Христо Ботев, С., 1948, стр. 105.

[94] Пак там, стр. 104. В същия труд (стр. 272—273) авторът и я нява тв любопитно мирогледа на Каравелов в това отношение. Той е използувал един отговор на Каравелов, извънредно характерен за неговите ра бирания, к то ще приведем изцяло: «Г-ну И. К. в Цариград. Ние обичаме и сърбите, и русите, и другите славянски племена само за това, защото обичаме себе си, т. е. защото обичаме своята народност и своето славянско произхождение; но това Ви не дава право да заключавате, че ние ще да допуснеме когото и да е да забие своето знаме на Трапезица в Търпово... Над българ ките *храмове* трябва да се развява българският лев. Нека бъде проклет всеки, който желае да бъде другояче. Ние сме ви говорили и друг път, че п -напред сме българи, а после славяни.» (В. «Независимост», III, бр. 34 от 12. V. 18[7]3.)

[95] С писмо от 20. I. 1875 Ботев осведомява Ив. Дра ов за работата на събранието. (ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 489—490.) Той не съобщава нищо по избора си за секретар, но това се потвърждава от писмото му от 16. III. 1875. (Пак там, стр. 484.) Нямаме никакво основание да се съмняваме в сигурността на неговото съобщение. Сръбският консул в Букурещ обаче в рапорта си от 7. I. 1875 до своя шеф в Белград дава по-други сведения делегатите «избрали комитет от 12 лица: 7 из Румъния и 5 из България; и го упълномощили [комитета] да се събира от време на време тук и да върши това, което намери за добре... Този комитет избрал управително тяло от пет лица, и то временно — за три месеца — до 1 март. Тогава пак ще се съберат 12-те за по-нататъшно обсъждане на направлението, което ще чуят от вас.» (МИХ. ДИМИТРОВ, Христо Ботев, С., 1948, стр. 106.) По-късно Мих. Димитров приема изцяло това донесение. (Любен Каравелов, С., 1959, стр. 264.) Такава практика обаче при избора на ръководно тяло нашето освободително движение не познава. Очевидно сръбският консул не отразява точно взетите решения и се старае да угоди на своето правителство.

Не е известно защо Ботев още отначало не влиза в състава на избраната комисия. Но няма сериозни данни, които биха подкрепили предположението, че той е бил пренебрегнат като «нежелан от Каравелов»[96]. Обстоятелството, че бива избран веднага за секретар, говори за общото доверие, на което се е радвал. А и сам Ботев в писмото си от 20 януари 1875 г. с нищо не дава повод да се мисли, че неговото самолюбие е засегнато.

В същото писмо Ботев предава и първото си непосредствено впечатление от току-що излезлия пръв брой на Каравеловото списание «Знание».[97] Трезво, спокойно, с дружеско разбиране, но с известно огорчение той посреща това ново издание на Каравелов: Редакторът на «Знание» пише Ботев е Каравелов. Тая работа ще да отнеме много сили, много надежди и ще да отвлече донейде вниманието на емиграцията. Но пак нищо. Няма какво да се прави. Сиромашията е престъпление.»[98] Очевидно до това време нищо не

---

[96] М. АРНАУДОВ, Любен Каравелов, С., 1964, стр. 439. Подобна теза поддържаше и Мих. Димитров за събранието на организацията от 20 и 21 август, когато Ботев за *първи* път бе избран в Централния комитет. М. Арнаудов се позовава също на спомените на М. Греков, като използува не само едно негово твърдение, отнасящо се до събранието от 20 и 21 август, а проследява почти всички подобни случаи, за да докаже мисълта си, че отношенията между двамата дейци още отначало не са били добри и дружески. (Пак там, стр. 448—451.) Според Арнаудов «въпреки съдействието, оказано от Ботев, Каравелов не е бил напълно доволен от него. Имало е между двамата съредактори големи различия в схващанията им върху общите задължения към вестника, както ги е имало и в целия им характер, та и в методите им на литературна работа.» (Пак там, стр. 448.) И в спомените на Греков, в тяхното психологическо и на места литературно тълкуване, той вижда потвърждение на възприетата от него теза. Арнаудов нито за момент не се съмнява в автентичността на твърденията на Греков, не вижда тяхната тенденциозна насоченост, не е изненадан от обстоятелството, че авторът им, който е имал само кратки срещи с Каравелов и Ботев, се представя като напълно осведомен по всички въпроси около техните отношения. Греков не скрива своите симпатии и антипатии и възприема оценките и виждания на Зах. Стоянов за Ботев. Очевидно той не е познавал писмата на Ботев или не е вникнал в тях, но литературата на първите мемоаристи и Ботеви биографии му е била добре известна. При тези си особености неговите поменни в частта, която ни интересува, не са надеждна опора за положителни изводи и заключения. Правдивият отговор на въпроса, който ни занимава, трябва да се търси преди всичко в писмата на Ботев. Писани с пределна откровеност и в непосредствена близост със самите събития, те съдържат достатъчно данни за правилното изясняване на отношенията между двамата дейци.

[97] Впрочем най-ранното съобщение за «Знание» Ботев дава в бр. 1 на «Знаме» от 8. XII. 1874: «Научаваме се, че скоро ще захване да излазя нов литературно-научен лист под заглавие «Знание». Дано барем тоя вестник допълни недостатъкът, който се усеща у нас в популяризирането здравата и действителната наука между народът.» (ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 415.)

[98] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1871, стр. 489. По това време Ст. Стамболов има същото отношение към «Знание». «Той [Стамболов] искаше—

засенчва техните отношения и не отслабва уважението на Ботев към неговия по-голям събрат.

Първият брой на «Знание» излиза на 15 януари 1875 г., т. е. само месец след като започва да излиза в. «Знаме». Още на 12 декември 1874 г. обаче Каравелов издава «Предисловие»,[99] което е един вид обява на замисленото от него издание. След обстоен апотеоз на «знанието» като «сила», която определя цялостното развитие на народите, Каравелов разкрива своята програма, целите на новото издание. «Ние се решихме да захванем изданието на тоя научно-литературен вестник и да опознаем нашите братя, доколкото позволяват силите ни, с най-необходимите съвременни литературни и науч ни произведения. На сегашното време подобни издания съществу ват почти у всичките европейски народи и народности.» Задачите, които си поставя, са формулирани конкретно и ясно: да запознае българския народ «колко годе със съвременната наука и знание», «да изнесе пред очите на българската публика онова учение, което е припознато за велико, за полезно и за животворящо от всичките здравомислящи хора»; да изнесе «на видело всичките добри и лошави страни на нашата народност» и да очисти «полезното от безполезното»; ще употреби «всичките си сили» да опознае «българите с живота на другите европейски народи» и най-сетне ще се стреми да бъде полезен «не само на учениците и на учителите, но и на търговците».

За осъществяването на тези задачи Каравелов установява и отделите, които редовно ще поддържа в изданието: «словесност» — с «български литературни произведения»; «наука» — с «исторически, етнографически, географически и пр.» статии; «природни науки» — със статии «из зоологията, из ботаниката, из физиологията, из медицината и пр.»; «селско стопанство» — статии за «домашното благосъстояние въобще»; «търговия — търговски известия» и най-сетне «критика и библиография». Тази програма е била замислена и подготвена по-отдалеч и в най-голяма степен бе осъществена в списанието.[100] Трибунът на революцията сваля знамето на осво-

---

съобщава Ботев — разпространението на «Знание», за да може да обикаля България, но то му се не даде. . .» (Пак там, стр. 490.)

[99] Датата 12 декември 1874 г. стои в печатния текст на «Предисловието». Не е изключена възможността последното да е излязло малко по-късно.

[100] Относно научната страна на статиите в «Знание» съществуват две противоположни оценки. В «Знание» според Л. В. ВОРОБЬОВ «не намира място революционната диалектика: това е крачка назад в развитието на философските възгледи на Каравелов, а също и в съзерцателния, метафизически материализъм.» (Философские и социологические воззрения Любена Каравелова, М., 1962, стр. 187.) Л. С. ЕРИХОНОВ не е съгласен с Воробьов, който свежда ролята на «Знание» до «пропаганда на елементарни сведения от естественонаучен и обществено-исторически характер». (Любен Каравелов, Мировоззрение и творчество, М., 1963, стр. 239.) «Знание» «според Ерихонов «се явява легален

бодителната борба и продължава да служи на своя народ под друго знаме с девиз: повече знания, просвета и култура. Това налага той да скъса с политическите проблеми. Към края на «Предисловието» в забележка (NB) Каравелов прави следната декларация: «Тука ние сме длъжни да кажеме, че в нашия вестник се не приемат такива статии, които би имали политически характер и които би нападали както на частни личности, така и на което да е правителство. Нашият вестник ще да се занимава изключително с научни предмети и ще да разгледва такива въпроси, които въобще имат чисто научен характер.»[101]

Този прелом в развитието на големия писател и общественик, този кризис в неговото съзнание привлича постоянно вниманието на изследователите и продължава да бъде един от най-трудните проблеми Трудността произлиза от обстоятелството, че сам Каравелов не е изяснил причините за настъпилата у него промяна, и изследователите са принудени да съдят за нея преднмно по последиците ѝ. Като сложен душевен акт обаче тя е резултат на повече причини, които остават скрити и не могат да се обхванат в тяхната цялост. И затова въпреки положените усилия и изясняването на редица подробности проблемът в значителна степен продължава да стои все още открит.

Една част от авторите схващат промяната като прелом в разбиранията на Каравелов, настъпил след смъртта на Левски, резултат на умора и на обезверяване в делото на революцията. Каравелов пожелал да си почине и се отдаде на «по-мирна и по-привлекателна за него» литературна и научна работа.[102]

Преломът у Каравелов се обяснява също така и с неговата природа и темперамент. Каравелов «не бил краен революционер». У него «никога не се проявявал необузданият революционен темперамент. . .» Той бил «един кабинетен революционер», който играе «повече роля на теоретик». При това «промяната у Каравелов не е

орган на българската революционна демокрация. То пропагандира във философията и историята, в етиката и естетиката, в литературата и педагогиката същите идеи, както и неговите предшественици «Свобода» и «Независимост». Дейността на Каравелов в «Знание» (при погрешността на неговата тактика в политиката) съставлява положителен момент в развитието на обществената мисъл в България.» (Любен Каравелов в журнала «Знание» (1875—1878). — Известия на Института за история, т. 16—17, С., 1966, стр. 316.) Ерихонов обосновава конкретно исторически своята оценка.

[101] Л. КАРАВЕЛОВ, Предисловие с дата «Букурещ, 12 декември 1874». — Сп. «Знание», I, бр. 1 от 15. I. 1875.

[102] ЗАХ. СТОЯНОВ, Христо Ботйов, Русе, 1888, стр. 210; ИВ. Г. КЛИНЧАРОВ, Христо Ботйов, С., 1910, стр. 516—517, 522; ЕВГ. ВОЛКОВ, Христо Ботев.— Сб. на БАН, кн. XV, С., 1921, стр. 170; С. С. БОБЧЕВ, За Любена Стойчев Каравелов. — Юбилеен сборник Копривщица 1837—1937, т. II, стр. 24.

рязък неочакван преход от един идеал към друг». От 1875 г. у него «преобладава оная мисъл, която по-рано проглеждаше тук-там в литературните му произведения и в публицистичните му статии. . .»[103].

Причината за промяната у Каравелов се търси най-често в неговата класова среда. Не само Каравелов, «а цяла една класова прослойка: богатите върхове в организацията и свързаната с тях интелигенция се отдръпват от революцията след първия удар, който се нанася, те изгубват вяра в бързата победа на революцията, плашат се от последствията, изгубват перспектива и търсят отдушник». С просветителството си Каравелов «става изразител на тези класи, защото сам произхожда от такава класова среда. Той винаги се е люшкал между просветителството и революцията». . . Но в «бит ността си на революционер Каравелов се проявява като велик мис лител и велик революционер-демократ [104] Съществува и друг опит за обяснение на настъпилия «принципиален прелом» у Каравелов: «В своите философски, социологически, социално-политически въз гледи Каравелов отразява противоречията в интересите на селячеството, занаятчийството и дребната трудова буржоазия. . .» Той «изразява не само техните революционни. . ., но и техните слаби страни като собственици. В това е ключът за разбирането на всички либерални колебания на Каравелов, на неговата противоречивост, двойственост и непоследователност.»[105]

Според друго схващане Каравелов не обявява революцията вредно, никому ненужно дело, нито пък я осъжда и порицава. Това е прелом в метода на борбата «през определен период, отстъпление от революцията, без да е отречена самата революция. . .» «И през този период Каравелов си остава на същите класови позиции — защитник на интересите на селяните и дребната градска буржоазия.»[106]

---

[103] Б. ПЕНЕВ, История на новата бъ ар ка литература, т. IV, ч. II, С., 193 стр. 1273, 1277, 1331; М. АРНАУДОВ, Любен Каравелов, С., 1964, стр. 429—431: Каравелов остава «някак си на кръстопът между това, за което е бил при ван от наклонност и талант — пише Арнаудов, — именно публицистиката и литературата, и онова, което той е станал по неизбежен х д на идеите си и п силата на обстоятелствата. . .» На революционното движение той «се е предавал без фанатизма на родените борци, без готовността да отиде докрай в сам жертвата си и без да изключва поврат към една легална културна дейност. . .»

[104] ЖАК НАТАН, Българското възраждане, С., 1946, стр. 301—302, 315.

[105] Л. В. ВОРОБЬОВ, Философские и социологические воззрения Любена Каравелова, М., 1962, стр. 194, 186.

[106] Н. КОНДАРЕВ, Идеология на Любен Каравелов, С., 1957, стр. 240, 243—246. За идейната криза на Каравелов свои тези защищават П. ЗАРЕВ, Любен Каравелов — идеология и художествено тв рчество. — Сп. «Септември», VIII, 1955, кн. 4, стр. 121—122; Л. ЕРИХОНОВ, Мировоззрение Любена Каравелова. — Ученные записки Института славяноведения, т. XV, М., 19?7, стр

Повечето от цитираните автори са единни в схващането, че кризата у Каравелов не означава коренна смяна на идейното оръжие или още по-малко отказ от народополезна дейност, даже не и отказ от революцията. Те пишат за прелом, криза в идейните и тактическите позиции на Каравелов, като търсят класовите или психологическите мотиви на промяната. Те се спират подробно на Каравеловите колебания между либералната и революционно-демократичната линия в развитието на националноосвободителното движение, изтъкват Каравеловата непоследователност и нерешителност и все пак признават основната революционнодемократична насоченост на неговото дело. На всички тези мнения — повече или по-малко разработени, се противопоставя един възглед, упорито отстояван, без това да увеличава неговата убедителност. Според този възглед Каравелов само временно «можеше да застане на гледището на революционерите». Цялата му публицистична дейност дава «безброй много свидетелства за колебанието му между гледището на просветителите и това на революционерите». Каравелов «няма пълна вяра в самостоятелно българско революционно движение», поставя «освобождението на българския народ» в зависимост «от обединението на балканските народи». Той си «остава половинчат революционер, защото бе политик, и половинчат политик, защото играеше роля на революционер».[107]

Нашият интерес към прелома на Каравелов е по-ограничен. За нас е необходимо да уточним доколко той дава отражение в отношенията на двамата дейци и изяснява ли причините на разрива, който настъпва между тях. Несъмнено той лежи в основата на конфликта, който разделя постепенно довчерашните приятели и ръководители на освободителното дело.

Каравелов, който в продължение на пет години се налага като най-авторитетен трибун на революцията, оставя революционното движение без свой печатан орган. И твърде наскоро, само един месец след като Ботев задоволи нуждата от нов ръководен печатан орган, Каравелов започна издаването на «Знание». Либералният уклон на Каравелов, просветителският дух и аполитичността на списанието изненадаха революционните дейци. При това, като се

193, 202 206; Д. КОСЕВ, Към историята на революционното движение в България през 1867—1871 г., С., 1958, стр. 90—91. . . Обществената дейност на Каравелов според Д. Косев «показва ясно, че в него са се съчетавали двете струи на българското националноосвободително движение — либералната и демократичната. . .» Без «да се омаловажават неговите слаби страни», трябва да се изтъкне, че «той е най колебливият, непоследователният и нерешителният революционер-демократ».

[107] МИХ. ДИМИТРОВ, Преломът у Любен Каравелов през 1874 г. — Сп. «Просвета», I, 1935, кн. 4, стр. 406, 408.

отказа публично от политическа дейност, Каравелов не скъса с комитетската си работа. Той продължи да възглавява комисията, избрана на събранието от 27 декември 1874 г. До 1 март тя е трябвало да приведе в ред комитетските работи в Румъния и да свика на тази дата ново събрание съгласно взетото решение от края на декември 1874 г. В писмото си от 16 март 1875 г., като съобщава на Ив. Драсов, че събранието на 1 март не се е състояло, Ботев добавя: «Аз попитах Каравелова да разпратя ли писма за свикване, но той ми не позволи.»[108]

Не са известни причините, поради които Каравелов отлага или осуетява проектираното за 1 март събрание на организацията. Ботев не съобщава други подробности по този въпрос и затова може само да се предполага, че Каравелов и останалите членове на комисията или поради заетост и инертност не са извършили необходимата подготовка за събранието или пък че Каравелов се е опасявал «да не би новото събрание да го лиши и от онази възможност да ръководи работата на организацията, която е имал като председател на комисията»[109].

Безспорното в случая е, че въпреки направената декларация в «Знание» Каравелов не се отказва от политическа дейност и държи да запази ръководното си място в организацията.

Недоволен от това състояние на комитетските работи, Ботев дава израз на мислите и чувствата си в споменатото вече свое писмо до Ив. Драсов: «. . .В преминалото си писмо аз ти писах, че делата отиват добре, че отсреща се работи и че на 1-ий март ще да стане събрание. Това беше или барем излезе гола, безсъвестна лъжа. . Какво те е събрание намерило! Господин Панайот има пълно право да гледа на нашите дела като хилави, но твърде много се лъже, ако мисли, че причината на това сме всички. Аз по-скоро ще да обвиня себе си нежели емиграцията, която при добро направление би направила действително големи работи. Причината на тоя сън са лицата, които са се завзели да я водят, а в действителност я люлеят, за да се не събуди. Не само че не работим за прогреса на делото, но и гледаме даже да го убиеме.»[110]

Тези упреци не са отправени само до Каравелов, но очевидно в най-голяма степен засягат именно него.

По-дълбоко отражение върху разрива в отношенията на два-

---

[108] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 492.

[109] МИХ. ДИМИТРОВ, Христо Ботев, С., 1948, стр. 107. АЛ. БУРМОВ приема, че Каравелов «останал в комитета, за да провежда линията на либералната буржоазия». (Кризата на Българския революционен централен комитет през есента на 1875 г. и създаването на Гюргевския централен комитет. — Сп «Исторически преглед», XIII, 1957, кн. 2, стр. 41—42.)

[110] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 491.

мата дейци оказва възприетата от Каравелов позиция в «Знание». Във втория брой на списанието Каравелов публикува на уводно място устава на образуваното от него «Дружество за разпространение на полезни знания», чийто орган става «Знание». Уставът повтаря известната вече теза, че новото дружество «не желае да се меша в никакви политически дела», неговият девиз е «азбуката».[111]

Каравелов отново излиза на журналистическото поле като защитник на онова политическо направление, срещу което се бореше най-решително от страниците на «Независимост». Както е известно, след Кримската война просветителското течение искаше да измести революцията като средство за борба в обществения живот. То стана идеология на цялата едра буржоазия, която се боеше да не изгуби обширните пазари на турската империя. В името на просвещението на народа това политическо течение прикриваше своите реакционни позиции. И затова новата линия на Каравелов, който до вчера стоеше начело на революционната партия, бе не само изненада, но и «удар за цялото революционно течение»[112].

Ботев, както вече изтъкнахме, въпреки широтата, с която посреща новото списание, пръв отчита общественя ефект на тази стъпка на Каравелов: «Знание» — пише той — «ще да отнеме много сили, много надежди и ще да отвлече донейде вниманието на емиграцията»[113]. И още в брой 4 на «Знаме» от 5 януари 1875 г., т. е. 10 дена преди излизането на «Знание», запознат обаче с неговите цели и задачи, които Каравелов оповестява в своето «Предисловие» на 12 декември 1874 г., Ботев отправя ясно и категорично предупрежде-

---

[111] В първия брой на «Знание» Каравелов съобщава, че «уставът на «Дружеството за разпространение на полезни знания» ще бъде напечатан във втория брой на списанието (16 стр.)». На уводно място в бр. 2 от 30. I. 1875 уставът е поместен изцяло, но очевидно с печатна грешка в годината — 1 януари 1874. От бр. 4 на «Знание» (1. III. 1875) научаваме, че на 16 февруари 1875 г. дружеството е имало «пълно заседание», което разгледало «още веднаж устава» и избрало за председател Димитраки х. Василиев, за подпредседател Иван П. Адженов, за касиер Ив. Кавалджиев, а за деловодител Димитър Иванов. Избраните лица са видни търговци, представители на либералната буржоазия.

Идеята за създаването на «Дружество за разпространение на полезни знания» възниква у Каравелов още през 1872 г.(вж. в. «Свобода», II, бр. 39 от 11. III. 1872.) Основите на дружеството, както се вижда от съобщенията в «Свобода», са били положени в няколко заседания. За неговата насоченост и неговите цели не се говори нищо. (Вж. в. «Свобода», бр. 40 от 18. III. 1872, бр. 43 от 8. IV. 1872, бр. 44 от 15. IV. 1872 и бр. 49 от 20. V. 1872.) Съобщенията призовават всички българи да участвуват в дружеството, като всеки член ще плаща 4 фр. годишен внос; от последното съобщение узнаваме, че дружеството ще издаде «буквaрче за първоначалните школи».

[112] МИХ. ДИМИТРОВ, Христо Ботев, С., 1948, стр. 110.

[113] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 489. Писмо до Ив. Драсов от 20. I. 1875.

ние. На уводно място в «Знаме» той отбелязва, че «дивият, варварският и безчовечният турски яремъ. . .» е довел «нашият потъпкан, западнал, но жив и неразвален още народ. . . до такава ниска степен на гражданственост. . ., щото мнозина от нашите, може би искрени патриоти са дошли до рабското и несъвременно вече убеждение, че и на нашия народ предн всичко е потребно да се даде наука и образование, знание и развитие, пък тогава вече да се мисли за неговото политическо освобождение, пък тогава вече да му се дава място в историята на човечеството». Ботев е убеден, че това мнение е взело «такива широки размери, щото е готово да попречи път[я] на революционните у нас идеи и да им обяви жестока и решителна война». Затова — продължава той — «ние се решихме да преварим удара и да изиесем колкото е възможно по̀ на видело неговите слаби и несъвременни страни»[114] За да може народът «да достигне до известна степен в своето нравствено и материално благосъстояние, преди сичко е потребно такова едно условие, което се нарича свобода»; и тъй като «това условие не съществува у нас, то и никакъв прогрес, като речи, е невъзможен. Но ето — продължава Ботев, — чегато за да покаже сичката неоснователност на това наше убеждение, под самия нос на нашата емиграция се появи обявлението за литературно-научният вестник «Знание», в което «Дружеството за разпространение полезни знания» ни учи просто и ясно, че дордето един народ се не развие, не образова и не придобие известен капитал знание, дотогава той не заслужава даже вниманието като народ, или с други думи за него е непотребна и невъзможна никаква свобода.» И Ботев пита по-нататък «Дружеството» «как ще то да разпространи между нашият народ науката и образованието, когато за това дело у нас съществуват съвсем неблагоприятни и противни условия?» Поетът-революционер е убеден, че при тежките условия на варварския деспотизъм нашият народ не може «да възприеме нещо из здравата и полезната наука и чрез нея да добие какво-годе облекчение в своето положение». И като изтъква незначителността на постигнатия прогрес, Ботев завършва: «Нека говори кой що ще, а ние ще да кажеме, че ако би да се продължи и за напред тоя прогрес, то съществуването на нашият народ е немислимо. Турция е простряла вече своята мъртва ръка връз всичките негови жизнени сили и нищо друго не ще може да я възпре освен огъи и меч. . . Единственото спасение на нашият народ се състои в революцията. Който има уши, той нека чуе. Нашата революционна партия скоро ще да покаже де е, какво е и какво иска.»[115]

---

[114] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. II, С., 1971, стр. 107—108. Трябва да отбележим, че Ботев пръв и твърде рано преценява появата на «Знание» като «удар» върху революционното движение.

[115] Пак там, стр. 108—111.

По този основен въпрос, който се отнася до самото съществуване на народа, двамата дейци се отдалечават един от друг и застават на противоположни позиции. И това е същността на историческия разрив между тях. С непоколебимо убеждение, ясно и категорично Ботев защищава революционния метод срещу просветителската насока в схващанията и дейността на Каравелов. Ботев не избързва да скъса личните си отношения с Каравелов. Нещо повече, той е готов до известна степен да го оправдае. Големият поет познава материалните трудности и лишения, с които неговият постар брат по перо се бори, и иска чрез тях да си обясни отстъплението му. Като човек той го разбира и оправдава. Но като публицист и обществен деец, стоял години наред начело на революционното движение, той не може да го оправдае и да не разкрие пакостните последици от новата му дейност. «Сиромашията» по израза на Ботев в случая става «престъпление». И последователният революционер изпълнява своя дълг докрай. Веднага след излизането на «Знание», в бр. 7 от 26. I. 1875 г., Ботев се произнася рязко срещу онова направление, към което «Дружеството за разпространение на полезни знания» насочва вниманието на емиграцията. След като изтъква, че нашият народ живее по-зле даже и от «домашните четвероноги в Европа», Ботев бележи: «А при сичко това ние виждаме, че нашите предводители, пастири и учители имат съвсем противоположно мнение за своя народ. Тие са се обесили на неговата шия в името на науката, на образованието и на неговите даже свещени исторнчески и човечески права, ласкаят го с някакъв си напредок в просвещението и в цивилизацията (в робството и в теглилата) и мислят, че с това тие решават задачата на неговото бъдеще политическо съществуване. . .»

Ботев отново подчертава, че «секи разумен и честен човек, който не може да гледа равнодушно» на народните страдания, трябва да помогне на народа си, «който го храни, пои и облича, да смъкне от себе си оковите на своето политическо робство, а с това заедно и оковите на произходящето от него нравствено и умствено невежество. . .» Поетът-революционер не отрича, че и «в тая епоха» на народа «е потребна. . . и наука и възпитание, но новата политическа педагогия за народите ни доказва, че гладният се не учи, че вързаният се не възпитава и че битият не може да пее».[116] Ботев се връща към този въпрос и в бр. 9 на «Знаме» (16. II. 1875). И след като отбелязва, че народът между другото «е роб даже на своето образование и просвещение», добавя, че ония народни ръководители, които искат да докажат, че «преди сичко друго нему (на народа) е потребна наука, образование, знание, просвещение и азбука в свободата»,

[116] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. II, С., 1971, стр. 123—126.

забравят, че «в катехизисът на страждущите и на недоволните тия земени на заем думи нямат никакъв смисъл, никаква правда и ако щете, заключават в себе си даже отрова за неговото бъдеще съществуване на Балканският полуостров».[117]

Тези резки нападки, явно насочени срещу Каравелов и неговото «Дружество за разпространение на полезни знания», се повтарят и в бр. 10 и 11 на «Знаме». Направлението на «Знание» се критикува, без да се споменава името на Каравелов, но редица обобщения са пряк отговор на възгледите, застъпвани от него.

Ботев не вижда «каква полза са принесли и могат да принесат на народът ни голите думи: наука, знание, образование и просвещение при онова диво угнетение и при онзи безчовечно варварски деспотизъм, който е обградил нашето отечество от влиянието на сяка една здрава и нова човеческа идея. . . Ние виждаме продължава Ботев, че резултатите на нашият 50 годишен прогрес са сиромашията, пиянството, развратът и сичките други атрибути на прехласнатата европейска цивилизация.»[118] Тези думи, както пръв изтъкна Мих. Димитров, «са пряк отговор на това, което пише Каравелов за европейските народи: «Европейските народи са работили достатъчно и изработили са доволно много, а ние сме длъжни да превеждаме, да заимствуваме, да извле аваме, да четеме и да се учиме.»[119] А на 16 март в бр. 11 на «Знаме», като отговаря на друга една мисъл на Каравелов, Ботев бележи с ирония: «Другите нар ди живеят щастливо и богато, издигнали са храмове на науката и на изкуствата и блаженствуват под дебелата сянка на своите царе и императори. А сичко това е направило образованието, науката и цивилизацията. . . Отворете и вие тук-таме училища, преведете няколко книги, захванете да издавате всевъзможни вестници и вие скоро ще да стигнете Европа.» Според поета-революционер «със сляпото подражание на Европа ние ще да достигнеме да бъдеме робове сами на себе си. . .»[120]

Ботев подлага на остра критика в бр. 12 и 13 на «Знаме» и друго едно основно положение в схващанията на Каравелов — въпроса за съюза със Сърбия. Като разобличава лицемерието на сръбското правителство и користното използуване на българското освободително движение, Ботев се обявява решително против шовинизма. Сърбия трябва да «поправи своите исторически погрешки», за да може «сближението на южните славяни. . . да влезе в своя естествен път. . .»[121] «Дордето се не обяснят и не изравият отношенията

---

[117] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. II. С., 1971, стр. 131—132.
[118] Пак там, стр. 140.
[119] МИХ. ДИМИТРОВ, Христо Ботев, С., 1948, стр. 114.
[120] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. II, С., 1971, стр. 144.
[121] Пак там, стр. 152.

ни със Сърбия — заявява Ботев, — то никакъв съюз и никакво споразумение е невъзможно между южните славяни.»[122] Големият революционер установява с прискърбие, че идеята за «свободен и свещен съюз» между балканските народи «и досега още не намира пълно гражданство в техните политически и литературни кръгове. . . Народите, които са повикани да съставят тоя съюз или тая конфедерация продължава Ботев, — и досега още не са усвоили, като речи, нищо от тия идеи.»[123] Сърбия «е играла съвсем недостойна роля в отношенията си към своите еднокръвни братя. . .», а «шарлатанската Милош-Милоевичева компания». . . със своите «ръждиви и глупави идеи» е убивала у младото българско поколение всяка мисъл «за някакво си сближение и споразумение със Сърбия».[124]

Отдалечили се един от друг, двамата довчерашни съратници застъпват противоположни гледища. В основата на техния разрив лежат причини от идейно и тактическо естество. Разколебан и обезверен в революционния метод на действие, Каравелов се отказва от своето минало и и неверява на самата революция. Либералният уклон го отвежда в лагера на просветителството, на мирната културна пропаганда. Ботев остава неизменно и непоколебимо убеден в могъщата сила на революцията, в нейната историческа целесъобразност и неизбежност.

В същност различията между двамата дейци отразяват две тенденции в националноосвободителното движение. Каравелов и неговите привърженици са представители на по-умереното крило в революционната партия. Ботев изразяваше стремежите на широките пролетаризирани и полупролетаризирани народни маси, за които революцията бе единствен изход за избавление. В консулските доклади неговото направление се нарича «Партия на действието».[125] На страната на Ботев застанаха най-дейните представители на революционната емиграция: П. Семерджиев, Ив. Драсов, Ст. Стамболов, Н. Обретенов, Ст. Заимов, Г. Апостолов и др.

Личните отношения между Каравелов и Ботев, тяхната продължителна дружба оказваха задържащо влияние за известно време, но не можаха да предотвратят настъпващия разрив. И той се изяви с голяма острота и с неблагоприятен обществен ефект.

Към средата на март 1875 г. разривът достига своя връх. Каравелов конфискува брой 11 на «Знаме» от 16 март срещу дълга от 200 франка за печатането на вестника, като начита Ботев с още 30

---

[122] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. II, С., 1971, стр. 149.
[123] Пак там, стр. 102, 101.
[124] Пак там, стр. 104—105.
[125] МИХ. ДИМИТРОВ, Христо Ботев, С., 1948, стр. 116.

жълтици за отпечатване превода на Иловайски. Ботев съобщава тези факти на Драсов и добавя, че той имал да взема от Каравелов 14 лири за превода на аритметиката и 14 лири за превода на Иловайски. Каравелов не счел за нужно да се съобрази с последното обстоятелство, понеже не бил взел още пари от Данов за аритметиката, а преводът на Иловайски бил конфискуван от румънското правителство заедно с револверите, чието пренасяне било осуетено от властите.[126] Ботев се вижда принуден да препечата въпросния брой на «Знаме» в печатницата на Андрич и на уводно място в кратко съобщение се извинява на читателите, че «по причина на някакви си частни неспоразумения с притежателят на печатницата «Свобода» ние сме принудени да печатаме листът си на друго място» и това става причина за закъсняването на броя.[127]

Очевидно Каравелов не е могъл да овладее раздразнението си и без да прояви и най-малко желание да изчака Ботев като длъжник и да не спъва работата му, действува грубо, почти жестоко.

На същата дата, 16 март, когато е трябвало да излезе конфискуваният брой на «Знаме», Ботев пише подробно писмо на Ив. Драсов, в което, без да е преодолял своята възбуда, съобщава последните обстоятелства около разпрата си с Каравелов и прави сурова преценка на своя дов ерашен съратник.

Ботев намира предложението на П. Хитов за «съставянието на комитета», отправено до Драсов, за добро, но то може да стане «при други обстоятелства и с други хора. От онния, на които девизата е «азбуката», т. е. по-вярно парàта, нека той не очаква нищо.» Каравелов се бил противопоставил на Ботевото предложение на последното събрание « да се викат някои и други от тукашните младежи. . .», «защото те му били потребни, за да състави с тях своето «Дружество за разпространение на полезни знания» и да ги убедн, че на българския народ не трябва вече свобода. . . Тъй си е играл г. Каравелов всякога с доверието, с любовта и с надеждите на милиони хора. Прости ме, че аз ти говоря така искрено и откровено. . .» Излъган в надеждите си, той се отделя от Каравелов и иска да вземе печатницата на старнте, т. е. на «Отечество», и е готов да издава «клетото «Знаме», ако ще би и гладен да ходя. . .» «Струната между мене и Каравелов — продължава Ботев — се скъса вече окончателно. Затова защото аз го имах като брат по дело и по помишления, той и хората му щяха да ме изпроводят тия дни във влашките рудници за сол, но не успяха.[128]

---

[126] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 494.

[127] Пак там, стр. 458.

[128] Тълкуването, което прави СТ. ЗАИМОВ на този пасаж, не е убедително. «Аз ще съобщя на полицията, говорела Н. Каравелова, че беглецът от фокшан-

Сега той се грижи да убие «Знамето» и да ме дискредитира пред ония, които го още не познават, но не зная дали ще да успее. Аз няма никому да правя мнли очи н няма да му възпрепятствувам в това. Аз желая да се обдържа барем дотогава, когато дойдеш н ти, па тогава ще отворя с него полемика за начала, за характер н за политическа деятелност. . . Драсов! Аз съм обиден зле от Каравелова и аз няма да му простя нито една от неговите политически подлости. Аз събирам сили и материал и вярвам, че брошурата ми или политическата рубрика на «Знаме» ще да направи епоха в живота на емиграцията ни. Това не е лична омраза или жажда за отмъщение. . . Аз ще да постъпя съвсем другояче, защото между мене и него има въпроси, които не са вече частни, а общи.»[129]

Оскърблението, негодуванието и гневът преливат у Ботев и не оставят място за снизходителност. «Зле обиден», той търси разплата, ръководен не от омраза, а от по-«общи» съображения, конто се отнасят «за начала, за характер и за политическа деятелност». Обстоятелството, че Каравелов бе изневерил на революционното дело, лежи в основата на негодуванието и в отправената заплаха няма пощада. Но все пак Ботев не изпълни заплахата си и не «направи епоха в живота на емиграцията» от своите отношения с Каравелов. Чувството за справедливост не му позволи да отрече историческите заслуги на Каравелов. Някои негови съмишленици е увличат в недостойни хули и пасквили по адрес на Каравелов, споместени във в. «Тъпан» от 1875 г. Негодуванието на общественото мнение обаче срещу тези пасквили е било толкова силно, че редакцията на вестника не се осмелява да продължи публикуването и излиза със специално съобщение, в което признава, че умолявана «от мнозина приятели и съотечественици», прекратява въпросната публикация при «условие», че лицето, на което е била посветена, ще «се поправи и влезе в пределите на приличния път».[130]

ския затвор се разхожда свободно из букурещките улици. Това те всекиму внушаваха и разказваха. . . — съобщава самоуверено Занмов, — види се с цел да накарат Ботев да млъкне и прекрати преследванията си против Каравелов.» (АЛ. БУРМОВ, Христо Ботев през погледа на съвременниците си, С., 1945, стр. 89—90.)

[129] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 493—494.

[130] В. «Тъпан», II, бр. 3 от 10. VII. 1875. Твърдението на М. АРНАУДОВ, че «Ботев насърчава не само Мънзов в печалния поход против Каравелов», но и Ст. Занмов, който през 1875 г. издава хумористичния вестник «Михал» (от който не е запазено и открито досега нищо), че Ботев «подсторвал Занмов и че дори сам печатал» в «Михал» «работи в същия дух» (Любен Каравелов, С., 1964, стр. 469), е крайно пресилено и неубедително. Ботев е ясен и категоричен по този въпрос и не оставя място за никакво съмнение. «Онова теле из Браила [Ст. Занмов] — пише той на Данаил Хр. Попов на 28. VI. 1875 — е безумно.— Аз му натърках носа в едно писмо и вярвам, че ще да си налегне дрипите, т. е.

Голям дял вина за разразилата се криза в отношенията на двамата дейци има и Каравелов. Без да зачита достойнството и честолюбието на своя по-млад съратник, той действува грубо при случая с отпечатването на «Знаме» и оставя впечатление, че иска да «убие» вестника. Раздразнението и оскърблението също вземат връх у него и той се отдава на гнева си. На 20 юни 1875 г. той укорява Д. Хр. Попов, че е дал пари на Мънзов за неговия «Тъпан», и добавя в същото писмо: «В Букурещ се е събрала тайфа (между която се намира и един от Диарбекир беглец, т. е. Стоян), която, както се види, ще да компрометира много лица. . . Шеф на тия чапкъни е Ботев, а Мънзов е везиринът, ето какви хора са се захванали да просвещават народа (един е бил до вчера шпионин на влашката полиция, а другият е излязъл завчера из пушкарията за кражба). Ако обичате да поддържавате тия вагабонти, то е ваша работа. . .»[131] Изглежда, че клеветите по адрес на Ботев са разнасяни твърде усърдно от някой си П. Д. Катранов, та Киро Тулешков в своя вестник «Български глас» помества следната бележка, след като Ботев минава Дунава: «Ние ще явим на всичките ония господа, които са мислили и говорили за храбрия г. Ботев, че бил шарлатанин, да си вземат думата назад и да му пожелаят добър успех. А вие, г. П. Д. Катранов, като какво си мислите вие, та така, я ни пришушнете на ухото. Такива ли са вашите шпиони и народни предатели? Пуста сопа! Да си вземете мръсните думи назад.»[132]

Излишно е да проследяваме всички прояви на този исторически разрив, върху който поставят своя неповторим печат ярките и силни характери на двамата водачи, както и тежките условия на емигрантския живот. Тези прояви са проучени и известни.[133] Някои от тях са израз на преходни увлечения, други — на злостни и недоказани твърдения. Те намират място както в пресата, така и в кореспонденцията на съвременниците. И понеже конфликтът засяга отношенията на двама големи писатели и най-изтъкнати ръководители на националноосвободителното движение, той има широко обществено отражение.

Смутен от промяната на Каравелов, Атанас П. Хитов пише на своя вуйчо П. Хитов в началото на разрива: «Г-н Каравелов, най-големият ревнител на българската свобода, който проповядваше

ще да остави настрана пачаврата си. Той е сляп поклонник, но именно затова го и презирам. Не обръщай внимание на бълвочите му.» (Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 503.) Обяснението, което Ст. Заимов дава по-късно, не допринася нищо за правдивото и убедително изясняване на случая. (АЛ. БУРМОВ, Христо Ботев през погледа на съвременниците си. С., 1945, стр. 92.)

[131] Л. КАРАВЕЛОВ, Събрани съчинения, т. 9, С., 1968, стр. 530.

[132] В. «Български глас», Болград, I, бр. 6 от 25. V. 1876.

[133] М. АРНАУДОВ, Любен Каравелов, С., 1964, стр. 452—480.

преди няколко дена топор и нож и който нападаше нашите учени с най-оскверителни речи, дето искали просвещение, а не революция, що го виждаме днес да прави? Сам проповядва това, що отхвърляше вчера. . .» Младият Хитов е склонен да си обясни промяната у Каравелов с подбуди от материално естество, но той не го укорява за това, че е станал редактор на «Знание» и «проповядва просвещение между българите», а за това, че е напуснал «отведнаж народните работи», т. е. без да се мотивира и обясни. «Заключавам — продължава Хитов — от самите дела на господство му и от речите, които в «Знаме» отправя алегорически срещу му, и вярвам, че не след дълго време ще почне да го изобличава лично за всичко, що е вършил и върши. Тежко и горко на бедния ни народ, който чака спасението си от подобни водители!. . .»[134]

Ив. Драсов, виден революционен деец още от времето на Левски, комуто Ботев доверява най съкровенните си мисли, в писмо до Т. Пеев от 5 май 1875 г. се съмнява в искреността на «бившия разпален патриот» и осъжда Каравелов за преследването на Ботев, за отказа му от идеи, които «толкова години решително и велегласно е проповядвал», и преминаването му на просветителски позиции. «Кой му е дал право, или на кой чиляшки и природен закон основан — продължава Драсов — иска сега да пречи в действията на емиграцията ни, или с други думи иска да унищожи плода си и олиже плюмката си, която е вчера плюл?. . .» И като излага случая с конфискуването на «Знаме», добавя: «Не мислете, че с това искам да го компрометирам пред Вас и другиго това до днес уважаемо от мене, но може и от другиго лице. Целта ми е да се издири истината, защото подобни недоразумения и недоверия между самите дейци, избрани да водят и управляват твърде деликатните ни народни дела, често приносят горчиви плодове. . .» И в името на народните интереси той моли Пеев да му разясни «тия на мен тъмни работи», за да се направи възможното за отстраняването им. Моли го също да съдействува на Ботев, този «достоен момък», при издаване на вестника и в усилията му за откупване на печатницата.[135]

В същия дух на 5 май той пише и на Киряк Цанков, когото моли да подкрепи Ботев, за да не загасне и «последната искрица на народните надежди», отправени към него.[136]

От всички краища емиграцията, засегната дълбоко от възникналата разпра, реагира с огорчение и загриженост. От Болград М. Паничерски съобщава на К. Цанков в писмо от 26 юни същата

---

[134] Архив на Възраждането, под ред. на Д. Т. СТРАШИМИРОВ, т. I, С., 1908, стр. 425—426. Писмото е от 18. IV. 1875.
[135] АБАН, ф. 22, арх. ед. 88, л. 4—5.
[136] НБКМ — БИА, ф. 5, арх. ед. 5, л. 59—60.

година, че в града им «Стамболов нищо не направи, защото всички му отговориха, че нямат никакво доверие в Ботев. Стамболов са много разсърди на мене... Аз му казах ясно, че нямам желание да помагам на ония хора, които искат да сеят интриги и клевети. . .»[137] Н. Минков, Ив. Иванов и М. Мумджиев от Болград пишат на К. Цанков: «Колкото за Ботев, ние му написахме едно писмо, в което го укоряваме, дето се е заял с вас, и му казахме да се помири с вас; ако ли не се помири, то ще се откажем всички от абонамента на вестника му. Също ви молим и вас Цанков и Каравелов да се спогодите с него, защото сега не му е времето.»[138]

Все по това време Д. Н. Радинов пише на М. Паничерски: «Двадесет абонати на в. «Знаме» подписахме едно писмо, отправено до Ботев: да гледа да се помири с господа Цанкова и Каравелова и да престане във вестника си да води полемика за поменатите лица с цел за компрометиране. . .» В противен случай Радинов заплашва, че ще върнат «всички вестници «Знаме» от първия брой, а ти се постарай продължава той — и помоли Цанкова и Каравелова да гледат и те да се помирят, защото много обезкуражават дейците».[139]

От Турну Мъгуреле на 23 август същата година П. Мишайков пише на К. Цанков и Каравелов:: «Моля ви се в името на народната ни свобода да оставите настрана личните омрази и да работите изедно, за да можем да дадем по-сериозен поток на народното ни движение.»[140] А Олимпи Панов, заминал да следва в Париж, пише на К. Цанков на 5 септември 1875 г.: «Това е едно твърде прискрьбно явление между нашите умни водачи. Такива лични работи ще запират още много време общите».[141]

Съветите за помирение и разбирателство идваха от тази част на емиграцията, която все още държеше за Каравелов. Революционно настроените емигранти и вътрешните дейци обаче се присъединиха към Ботев. И затова той с основание отбелязва,че подтик да се отдели от Каравелов са му дали «отсрещните българи»[142].

---

[137] НБКМ — БИА, ф. 5, арх. ед. 5, л. 66—67.

[138] Пак там, л 72. Писмото е от 18. VIII. 1875.

[139] Пак там, л. 74. Писмото е от 5. VIII. 1875.

[140] Пак там, арх. ед. 6, л. 1—2.

[141] Пак там, л. 7—8. «Панов — съобщава Ботев в писмото си до Драсов от 12. IV. 1875 — е вече в Париж и на свое място е оставил някого си Паничерски. Той е добър момък, но е сляп привърженик на Л. Каравелов.» (Христо Ботев Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 497.)

[142] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С.,1971, стр. 498. Пак там Ботев добавя и една друга интересна подробност, която е подхранвала неговите надежди «да се сдобие» със своя печатница. «Те [отсрещните българи] ще да ми помогнат да се сдобия с печатница и да бъда във всяко едно отношение техен.» Писмото е от 12. IV. 1875 и е отправено до Георги Стойчев в Александрия.

Все пак направен бил и един опит да се изгладят «тия неспоразумения» между двамата дейци. Сведения за това дава сам Ботев в писмото си до Иван Драсов от 12 април 1875 г. От това писмо узнаваме, че преди три дни пристигнал някой си Петков [Ив. Семерджиев], «изпроводен от Стамболов, за да заеме мястото му като апостол в България». Петков според преценката на Ботев заслужава «пълно доверие и уважение. Той има всичките качества на пропагандист и ползува се с всичките рекомандации на Стамболова.» Пристигнал в началото на април в Букурещ, Петков по внушение и поръка на Стамболов се среща първо с Каравелов, който му описва Ботев «с най-черните бои», Едва след два дена той се среща и с Ботев. «Без да влизам в душата му — съобщава Ботев, — Петков ми открива, че той познава Каравелов и делата му като политически деятел по добре от мене, че знае нашето неспоразумение с него и че той е дошел нарочно, за да изравни тия неспоразумения.» Неуспял в своята задача, той му разкрива лошите си впечатления от срещите с Каравелов и се присъединява към групата на Ботев.[143] Петков развива пред Ботев широк план за пропагандна и революционна дейност в България и извън страната, който, макар и да остава неосъществен, все пак има известно значение за активизиране на букурещките дейци. Петков «е на мнение — пише Ботев на Драсов — да се основе тука чисто народна печатница, в която да се печатат различни книжки, брошурн, прокламации, за да се развие революционната литература у нас. Около тая печатница да се основе един кръг от деятели, до които да се изпровождат точин и верни сведения за страданията и положението на народа в политическо и икономическо отношение, за да бъде всяка една наша дума основана на факти; да се отворят места покрай дунавските пунктове за стоваряне на оръжие и др. такива; да се съживят и свържат частните комитети в Румъния под нагледването на особен пропагандист, който да ги обикаля всеки три месеца; да се изпровождат ту едни, ту други пропагандисти в България в по-голямо число, за да се приготвят по-скоро духовете; да се прехвърлят отсам компрометираните, за да бъдат готови за тукашните чети, и т. н. и т. н. Главното е, че финанциалните извори са вече намерени, стига само началото да бъде удачно.»[144]

Разривът с Каравелов заставя Ботев да се снабди със своя собствена печатница. В бр. 11 на «Знаме», който бе конфискуван от Каравелов и който Ботев препечатва втори път, той съобщава, че «скоро ние ще да имаме своя собствена печатница и «Знаме» не ще да вижда никакви пречки в своето изданне»[145]. Ботев трябвало да

---

[143] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 495, 496.
[144] Пак там, стр. 496.
[145] Пак там, стр. 458.

купи печатницата на «старите», на Добродетелната дружина, на 16 април 1875 г., когато получил 200 лири, за да я заплати и премести «в особена къща».[146] Тия подробности Ботев съобщава в същото писмо до Драсов от 12. IV. 1875. «Продавачите [на печатницата] — добавя той — съчувствуват повечето мене, нежели на дружеството («Полезни знания»).»[147]

На 16 април е било насрочено наддаването, «мезат», но или е било отложено, или по други причини закупуването на печатницата става по-късно. «Печатницата — пише Ботев до Д. Горов на 2. V. 1875 г. — ще да се вземе сега в неделя и работата ни ще тръгне като по масло.»[148] След месец и половина обаче печатницата все още е у «старите», защото на 16 юни Ботев изпраща следната телеграма до Горов: «Утре с първия трен ела тука да се земе типография[та]. Без тебе не може. . .»[149] И едва на 26 юни Ботев съобщава на Драсов: «Тая неделя гладувах два деня, а печатница вече нмам, но не казвай никому.»[150]

Каравелов и Адженов искали да му попречат и го конкурирали, но той успял да я купи за 5000 франка. От тая сума Ботев внася 1250 франка, а за останалите дава полици, които трябвало да заплати на три пъти в срок от 14 месеца. «Тия пари — пише Ботев в писмото си до Драсов от 26 юни 1875 г. — вземах от братовчеда си [д-р Хр. Чобанов], а кусурът [недостига] ще да видя отде.»[151]

Ст. Блъсков, словослагател в печатницата на Ботев, разкрива условията, при които са работели неговите сътрудници: «Когато имаше пари, даваше на всички ни, а когато нямаше — гладувахме всички печатари, и той гладуваше. Понякога 2—3 дни не сме имали счупена пара. Живеехме всички в печатницата и всичко харчехме общо. В печатницата спяха нощно време понякога по 10—15 хъшове. Ботев спеше в една стаичка до печатницата. . .»[152]

---

[146] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 497.

[147] Пак там.

[148] Пак там, стр. 499.

[149] Пак там, стр. 500.

[150] Пак там, стр. 502.

[151] И в писмото си до Д. Горов от 2 май 1875 г. Ботев съобщава, че Чобанов му е дал пари. (ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 499.)

[152] АЛ. БУРМОВ, Христо Ботев и неговата чета, С., 1974, стр. 600. Вж. и спомените на Т. Чолаков, работил като словослагател в печатницата на Каравелов и Ботев. (Пак там, стр. 602—605).

След Освобождението К. Тулешков закупва Ботевата печатница. По-късно тя става собственост на Военното министерство и дълго «стои в бездействие», докато през март 1919 г. Военноиздателският фонд я подарява на Етнографския музей. Накрая печатницата бе предадена на научния институт «Хр. Ботев», който я подари на къщата-музей «Хр. Ботев» в Калофер, където се съхранява и днес като скъпа реликва. (Вж. Н. НАЧОВ, Новобългарската книга и печат-

Към края на писмото си от 26 юни 1875 г. Ботев съобщава на Драсов: «Безпаричието ще да ме принуди да се оженя, за да можа да работя, но недей мисли, че моята шия влнза в хомота. . .»[153] Това негово съобщение заедно с твърденията на брат му Кирил и на доведения му син Димитър Рашев дават основание да се предполага, че той е получил необходимата сума за изплащане на печатницата от бъдещата си съпруга Венета Петрова [154] «Само един хомот—добавя Ботев с известна ирония в писмото си до Драсов — съм можал да нося, и то е хомота на Каравелова с уб ждение, че аз принасям някаква полза на народа. А то. . . пази Боже!»[155]

П ради настъпилите събития и под влияние на общественото мнение историческият разрив между Каравелов и Ботев затихва, но не угасва. Израз на разцеплението на революционната партия, т й има една съществена последица — начело на революционното течение всред емиграцията застава Христо Ботев.[156]

Упадъкът на националноосвободителното движение — организационната разединеност и тактическите лутания — намира своеобразно отражение в Ботевото творчество. През май 1873 г. Ботев издава, както видяхме, своя знаменит хумористично-сатиричен вестник «Будилник». Не случайно по това време той написва най-острите си сатирични творби. Много от тях вероятно нмат съвсем конкретен повод. Те са израз на поетовото негодуване срещу пасивността, егоизма, празната революционна фраза — срещу всичко което пречи на освободителното дело. С оръжието на сатирата пое

ото дело у нас през годините 1806 до 1877 год. — Сборник на БАН, кн. XV, С., 1921, стр. 43—44; също и Н. НАЧОВ, Преведените от Хр. Ботев книги. — Сп. «Училищен преглед», XXVII, 1929, кн. 10, стр. 1409—1410.)

[153] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 501.

[154] Вж. МИХ. ДИМИТРОВ, Христо Ботев, С. 1948, стр. 119.

[155] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 502.

[156] Преценките на някои съвременници са твърде субективни и не допринасят нищо съществено за изясняване разрива между двамата дейци. Тия недос татъци не липсват и в оценката на СТ. СТАМБОЛОВ, който би следвало да бъде й добре осведомен. (АЛ. БУРМОВ, Христо Ботев през погледа на съвременниците си, С., 1945, стр. 121—123.) Те са характерни и за спомените на ИВ. АНДОНОВ, писани късно след Освобождението — 1923 г., а издадени през 1927 г. (Пак там, стр. 70—72.) Не отива много далеч в това отношение и мемоаристът на епохата ЗАХ. СТОЯНОВ, който имаше възможност да използува спомените на по-голяма част от съвременниците. Той обобщава подробно всички известни слухове, твърдения и факти около това събитие, като публикува съответните Ботеви писма, и скърби, че «нито Ботев, нито Каравелов останаха живи, за да разяснят сами причината на своята вражда». (Христо Ботйов, Русе, 1888, стр. 218—238.) По-подробно върху тия преценки се спира. М. АРНАУДОВ, Любен Каравелов, С., 1964, стр. 474—475.)

тът воюва за чистота на революционните идеи, срещу грешките, слабостите, ренегатството, предателството.

Годината 1873 е година на творчески подем за Христо Ботев. След спирането на «Будилник» през лятото и есента на 1873 г. той публикува своята балада «Хаджи Димитър», своето политико-философско поетическо верую — стихотворението «Моята молитва», и най-силната си поетическа сатира — «В механата». Стихотворенията си с хайдушко-бунтовна тематика Ботев обогатява с още една нова по проблеми и идеен смисъл песен — «Зададе се облак темен. . .»

В периода на идейна криза и организационни лутания за революционното движение в България Хр. Ботев създава убийствена сатира и вдъхновени химни на революцията. Той се издига до забележителни идейни обобщения и художествени висоти. Баладата «Хаджи Димитър» е най високият връх в неговия поетически път и един от най-високите върхове в историята на нашата поезия.

Месеци и години след разгрома на Хаджидимитровата чета при връх Бузлуджа народът продължава да вярва, че Хаджи Димитър живее и ще живее. В «Дунавска зора» се появяват много дописки и съобщения със сведения за войводата и за неговата борба. «Хаджи Димитър, предводителят на българските въстаници, жнвее, а де му е становището, за сега не е за казване. . .»[157] «Хаджи Димитър е жив!. . . Приятелите, които тия дни дойдоха отсреща, ни уверихa, че турското правителство чрез нарочно за това пратени чиновници явнло, какво подарява за една година данъка на онова село, което би явило и издало тогова юнака. . .»[158] Даже във в. «Свобода» от 8 януари 1870 г. четем в дописка от Ямбол: «Като всеки човек нда и аз да вн честитя нова година и да ви ява твърде радостни вести, които трябва да бъдат радостни за всеки един българин. Тия вести са следующите: «Хаджи Димитър е жив!»[159] Цели три години след героичната смърт на войводата Ив. Драсов пише до Д. Попов: «Наистина ли е? Хаджи Димитър в Галац и Гюргево бил, защото наши хора ни казаха, че го виждали.»[160]

Пет години след сраженнето на Бузлуджа Ботев «отговаря» уверено, спокойно: «Жив е той, жив е!» Повтореннето подчертава увереността. Той потвърждава преданието, за да създаде истинската легенда. Преданието разнася вестта: Хаджи Димитър «прези-

---

157 Из Българско. — В. «Дунавска зора», II, бр. 22 от 13. IV. 1869.

158 В. «Дунавска зора», II, бр. 39 от 13. VIII. 1869.

159 В. «Свобода», I, бр. 10 от 8. I. 1870.

160 Архив на Възраждането, под ред. на Д. Т. СТРАШИМИРОВ, т. I, С., 1908, стр. 182.

мувал със своите храбри юнаци в обятията на Стара планина и днес се намират живо и здраво»[161]. Поетът потвърждава преданието: «. . .Там на Балкана. . .» Наивната и чиста вяра на народа в безсмъртието на героя дава тласък на Ботевото въображение. Пет години поетът е носил мисълта и болката за героя (балада е публикувана за пръв път в 1873 г.[162]). Образът на войводата не го е напускал. През 1871 г. той написва статията си «Петрушан» — дълбока и правдива историческа оценка на Хаджидимитровата чета и възхвала на нейния подвиг.

Баладата «Хаджи Димитър» е резултат на продължителни творчески търсения, на значителен, вече изминат поетически път. Без «Хайдути» и «На прощаване» не бихме имали «Хаджи Димитър». В «Хайдути» Ботев се връщаше към чувствата и поривите на своята ранна младост, припомняше си юнашките песни, които е слушал от своята майка, и разказите за вехти хайдути, за да създаде образа на Чавдар войвода — борец за правда, «страшен за чорбаджии и турци» и закрилник на бедния народ. В «На прощаване» поетът претвори своето настояще и изгради нов образ на борец — на хъша-патриот, на емигранта-революционер, който не прекланя глава пред националния поробител и не може да гледа сиромашкото тегло, силно люби и силно мрази и има една цел: борбата за правда и за свобода, и един път: свобода и смърт юнашка.

В баладата «Хаджи Димитър» Ботев създава най-яркия образ в нашата доосвобожденска поезия — образа на революционера, отдал всичко свое на род и родина. Трудно е да се отдели творецът от героя на баладата. Героят на баладата е герой на цяла епоха. Ботев го познава добре, както познава себе си. Баладата «Хаджи Димитър» е нещо повече от прослава на героя, нещо повече от поетово верую и изповед, тя е прозрение.

---

[161] Последни известия. — В. «Дунавска зора», I, бр. 19 от 22. III. 1869.

[162] Според СТ. ЗАИМОВ «одата «Хаджи Димитър» Ботев написал в Гюргево в дома на Д. Горова една вечер за няколко минути. Повод и вдъхновение му дал разказът на баба Тонка за Хаджи Димитра.» (Вж. ЗАХ. СТОЯНОВ, Христо Ботйов, 1888, стр. 458—459.)

Ботев публикува «Хаджи Димитър» три пъти: в «Независимост» (III, бр. 47 от 11. VIII. 1873) със заглавие «В памет на Хаджи Димитра» и подпис «Х. П-в»; в «Календар за година 1875», поставено под образа на Хаджи Димитър с наслов «Хаджи Димитър Асенйов», и в «Песни и стихотворения» (1875, стр. 24—26) със заглавие «Хаджи Димитър». Последната публикация почти напълно възпроизвежда втората. Между тях има само едно различие, което може да е резултат и на печатна грешка: в първата и третата публикация четем «в таз *рабска* земя. . .» IV строфа, ст. 3), а във втората — «в таз *робска* земя. . .» И двете прилагателни (робски, рабски) се срещат често в Ботевото творчество, като смисловото различие между тях не се откроява, вероятно то все още не се е било наложило в езика ни. (Вж. ИВ. ХАДЖОВ, Стихотворенията на Ботева. Поправки и преработки, т. I, С., 1947, стр. 26—27.)

«Хаджи Димитър» е своеобразен поетически синтез. Още в първите си песни Ботев поставя един болен въпрос — съдбата на народа и съдбата на отделната личност. Триадата личност — народ — родина изпълва цялата му поезия. Лиричният герой търси своя път и прави своите открития: мъките на най-близките — майка, баща, братя и сестри, любима — се сливат със страданията на целия народ, привързаността към родното огнище — с любовта към родината, синовната обич с обичта и състраданието към бедните и потиснатите. Поетът открива образа на Балкана — символ на родната земя, на героичното минало на народа, въплътил в себе си народната съдба. Робската участ на народа извиква идеята за борба, устрема към свобода. Ботев открива смисъла на живота в любовта към отечеството, той пази свято борческите завети на дедите си. Борбата за национално освобождение се свързва неразривно с борбата за социални правдини. Националното прераства в общочовешко. Героят-борец (най-често той е идентичен с лиричния герой в Ботевата поезия) е частица от своята земя, от своя народ и от цялото борещо се човечество. Националният герой е безсмъртен, той принадлежи на човечеството. Неговият образ става общочовешки символ на борбата и на подвига. Националното прелива в световноисторическото. В «Хаджи Димитър» Ботев отговаря най-синтетично на една от основните дилема в своята поезия: за вътрешната връзка между личното, националното и всемирночовешкото.

Идейното богатство на баладата получава блестяща художествена реализация. Най-чистият извор на «Хаджи Димитър» е народната поезия. Образът на героя се свързва с народната митология, с легендарно-поетичния свят на народната песен. Много статии и изследвания сочат общите мотиви, образи, похвати.[163] Могат да се открият успоредици между всеки отделен елемент на баладата и различни народни песни. Но в баладата тези отделни елементи са подчинени на едно съвсем ново, оригинално виждане, преосмислени

---

[163] ИВ. БУРИН в книгата си «Ботев и народният поетичен гений» (С., 1954, стр. 115—129) натрупва богат народнопесенен материал, който обаче от какъвто и да било библиографски справочен апарат. Опасността при сравняването на такива паралели да се използува такъв песенен вариант, който е създаден след Ботевата балада, е съвсем реална. Сам Бурин допуска, че най-характерната паралелна песен, цитирана за пръв път от В. САВОВ (вж. Самодивите у Ботева и в народната песен. — Сп. «Българска реч», XI, 1936, кн. 2, стр. 33—34), записана в Малкотърновско, е «само реминисценция от добилата отдавна най-широка популярност Ботева балада» (стр. 121). ИВ. ХАДЖОВ издигна на по-високо ниво търсенията в тази насока, като се опита да вникне в коренните различия между поетиката на народната песен и на личното творчество. (Моменти в постройката на «Жив е той, жив е!...» — Сп. «Философски преглед», VIII, 1936, кн. 3, стр. 220—230.)

са от една необикновена творческа личност.[164] В Ботевата балада е осъществена нова, неповторима художествена концепция, нова красота.

В какво се състои красотата на тази «дивна песен», «най-хубавата песен на поета», «в която има стихове буйни и великолепни»?[165] «Тя не само е превъзходна, а величествена песен. . . Тя е от ония твореиия — и божи и човешки, които смайват и увличат, от ония красавици, на които недостатъците ние знаем много добре и все пак губим ума и дума пред тях. Величествената картина, която поетът разтваря пред нас, ияма равна другарка в нашата поезия и икономията на средствата, с които я е нарисувал, се среща само у генналии певци. А нацноналиият дъх, който лъхти из всяка картина и образ, обединява и най-дребните елементи на тая песен в едно цяло, пред което ние стоим обзети от трепета на възторг.»[166]

---

[164] Наред с нар дюпесенните и вори писатели, историци, критици са търсили и търсят индивидуално творче ките художествени образци на «Хаджи Димитър». ПЕНЧО СЛАВЕЙКОВ предполага влияние на Хайне и Лермонтов върху Ботевата балада — стихотворението «Русалките» («Die Nixen») на Хайне и «Сон» на Лермонтов, като изрично подчерава: «Ботйов е дошъл до идеята на своята песен сам, по св й път. . .» (Жив е той, жив е. . .». — Сп. «Мисъл», XVI, 1906, кн. 5, стр. 293 296.) Г. БАКАЛОВ е по-скептичен: «Едва ли Ботев е имал наум Лермонтовия херой. . ., а още по-малко Хайневите «Nixen», които съмнително е дали е познавал. . . Ако «Жив е той, жив е. . .» да бе едно подражание на чужд м дел, то никога не би могло да плени и омае, както е пленявало д ега, а ще пленява и омайва, докогато не бъде надминато в българската поезия.» (Легендата за Хаджи Димитър. — Сп. «Борба», II, кн. 5, 30. XI. 1919, стр. 148.) По-късно Бакалов д пуска «едно случайно съвпадение на картините» в Ботевата балада и в стихотворението «Княз Ростислав» от А. К. Толстой. (Христо Ботев, С., 1934, стр. 99.) Търсейки «изворите» на «Хаджи Димитър», няк и автори отбелязват и стихотворението «Класосъбирачката от Сапри» от Меркантини (Б. ПЕНЕВ, Меркантини, Ботев и Пенчо Славейков. — Сп. «Златорог», VII, 1926, кн. 5—6, стр. 240—244; ХР. ДЖАМБАЗКИ, Творческа история на Ботевото стихотворение «Хаджи Димитър». — Сп. «Език и литература», XIV, 1959, кн. 4, стр. 295—309; МИХ. ВЪГЛЕНОВ, Творческият процес у Ботев. — Сп. «Език и литература», XI, 1956, кн. 3, стр. 161—186.) ИВ. ХАДЖОВ в своето интересно изследване «Моменти в постройката на «Жив е той, жив е!. . .» посочи, че Лермонтов в стихотворението си «Сон» черпи от «малоруската народна поезия, на която е така познат и свой образът на самотния казак, който умира в степта», Хайне в «Die Nixen» черпи от «немската народна песен, на която е така свой образът на игривите нимфи», а Ботев в «Жив е той. . .» — от нашата народна поезия. «Еднаквостите», «асоциациите» «не са плод на съзнателно и умишлено търсене — пише правдиво Хаджов. — . . .Личното поетово проникновение открива съкровеното в самите образи и го изтъква, следвайки оня път, що му подсказва нашата народна песен. . .» (Сп. «Философски преглед», VIII, 1936, кн. 3, стр. 228—229.)

[165] П. СЛАВЕЙКОВ, Българската поезия. Преди. — Сп. «Мисъл», XVI, 1906, кн. 2, стр. 88.

[166] П. СЛАВЕЙКОВ, «Жив е той, жив е. . .» — Сп. «Мисъл» XVI, 1906, кн. 5, стр. 298—299.

«Хаджи Димитър» е — и ще си остане завинаги — класически образец и на такова изкуство, което е едновременно изпълнение на върховен дълг и на такова изпълнение на върховен дълг, което е едновременно висша красота или висше естетическо съзерцание.»[167]

Красотата на безсмъртната Ботева балада е в съчетанието на «онова, което идва от глъбините на времето — мита, със съвременността»; «освободил се от тъмните предразсъдъци на религиозно-митологичното съзнание, Ботев въвежда в лириката си поезията на мита», «митологичното» е за него «само поетическо облекло». «И тъкмо с обединяване на приказното и фантазното със земното и реалното, тъкмо с възвеличаване на героя в един исполински план и чрез митологичното, необикновеното, и чрез типично характерното и правдивото е възникнало нещо изумително в поезията ни.»[168] «Но красотата тук иде и от изключителното художествено майсторство, от стройността на композицията, от поетическото очарование на езика, от тъжно-тържествената ритмика, сродна с ритмиката на народната песен. . ., от цялото звуково изграждане на творбата, изобщо от удивителното умение на поета да въплъти големите си идеи в образи, да предаде дълбоките си чувства, да нарисува вълнуващи картини.»[169]

Баладата започва естествено и просто:

Жив е той, жив е! Там на Балкана,
потънал в кърви, лежи и пушка
юнак с дълбока на гърди рана,
юнак във младост и в сила мъжка. . . [170]

Думите са точни и «обикновени». Но в стиха те добиват съвсем нов смисъл, преобразяват се. Героят не е назован. Личното местоимение «той» («жив е *той*») разширява значението си, придобива, от една страна, съвсем конкретни, личностни багри, а, от друга страна, се възприема като своеобразно обобщение. «*Той*» е единственият, известен на всички — героят, завоювал безсмъртие в смъртта си.

Многозначно е наречието за място «там». Неговият основен признак се свързва с конкретното му пространствено значение.

---

[167] Т. ПАВЛОВ, Христо Ботев, 1940, стр. 38.

[168] П. ЗАРЕВ, Христо Ботев, 1963, стр. 149—153.

[169] П. ДИНЕКОВ, Поезията на Христо Ботев. — Възрожденски писатели, С., 1962, стр. 321.

[170] В първата ред.: «Юнак във младост и *с* сила мъжка. . .» Изменението, макар и дребно на пръв поглед, показва острия усет на твореца за нюансите в поетическата реч — както за семантичните тънкости на мисълта-слово, така и за формалните — звукови, артикулационни и други особености на стиха. ПЕНЧО СЛАВЕЙКОВ, верен на желанието си да «поправи» стихотворението, твърди, че би било по-добре без повтарянето на предлога «в». («Жив е той, жив е. . .» — Си. «Мисъл», XVI, 1906, кн. 5, стр. 297.)

У Ботев този основен признак е запазен, но същевременно много избледнял, защото е «обрасъл» с нови асоцнации, «обременен» е от създадената вече в Ботевата поезия «традиция». Понятието живее свой, нов живот, със своя лексическа характеристика, която му придава нови конкретни багри. В «До моето първо либе» Ботев пише:

И *там* тегли сърце ранено,
там, де е все с кърви облено...

И по-нататък:

Там, де земя гърми и тътне...
Там... там буря кърши клонове...
и смъртта й *там* мила усмивка...

Още в «До моето първо либе» понятието е богато, многозначно и същевременно единно, целенасочено. В «Хаджи Димитър» то поглъща цялото това богатство, за да стигне до ново обобщение: «*там* на Балкана...»

Всяко слово в Ботевия стих и особено в баладата «Хаджи Димитър» има определено значение и свой неповторим смисъл. Мястото на думата в стиха е строго зафиксирано, както и мястото на думата в цялостния лексически контекст. Героят «лежи и пъшка», «потънал в кърви»... Глаголите «лежи», «пъшка» са така конкретни, със съвсем «веществен», «материален» смисъл, че не могат да се възприемат буквално. Картината е условна, символна. Поетът и заедно с него и читателят насочват своя обектив отдалеко и постепенно приближавайки се, виждат подробностите. Думата «кърви» Ботев взема от речника на народната песен, но я преосмисля, като подчертава едно осиовно нейно свойство — множественост, обилие.[171] Хиперболата «потънал в кръви» е условна — символ на страшно физическо страдание. «Приближавайки» се към героя, поетът отбелязва нови детайли: той е ранен, той е млад и силен. Всяка дума придобива особен колорит: той е не просто млад и силен, той е «юнак във младост и в сила мъжка»; той е ранен — «с дълбока на гърди рана...» Думите във всеки стих следват точно определен ред и образуват неразбиваемо единство. Тази особеност, отдавна открита в поетиката на стиха, в Ботевата балада придобива дълбок смисъл. Всяко слово в баладата е неразривно свързано със следващото и същевременно има своя тежест, звучи обособено. Своеобразната самостоятелност на думата се подчертава и от многобройните паузи Паузата в Ботевия стих има голямо значение — и семантично-смисло-

[171] В «На прощаване» поетът употребява същата дума:

Черни ми кърви в земята,
в земята, майко, черната!

181

во, и ритмично-интонационно, а в «Хаджи Димитър» нейното място е особено.[172] Тя подчертава значението на думата в стихотвореннето и засилва тържественото, баладнчно звучене на творбата.[173]

Нови детайли допълват картината:

На една страна захвърлил пушка,
на друга сабя на две строшена;[174]
очи тъмнеят, глава се люшка,
уста проклинат цяла вселена!

Със съвсем пестеливи средства, чрез метафорични образи Ботев постига верен психологически рисунък. След мъжествена борба, борба на живот н смърт, героят е стигнал до края на своя революционен път. Физическите сили го напускат («очи тъмнеят, глава се люшка»). Но вътрешните сили на героя не са изчерпани. Неговото дело не е завършено — злоба и гняв бушуват в гърдите му («уста *проклинат* цяла вселена»). Последният стих на строфата хвърля нова светлина върху първия: «На една страна *захвърлил* пушка. . .»

Първите две строфи се обединяват в една смислова и интонационно-ритмична цялост. Всяка от тях се разпада по на две половнни.

Следващите строфи (III и IV) също представят вътрешна цялост, която започва с връщане към началото на баладата: «потънал в кръвн, *лежи* и пушка. . .»:

---

[172] В своята интересна книга за Ботев ЕМ. ПОПДИМИТРОВ изтъква значението на паузите в Ботевия стих като «емоционални задръжки», свър ва паузата с повторенията, пренасянето с модулацията в гласа и промяната в темпото на речта. (Ботев като поет, С., 1941, стр. 22—24.)

[173] Тази особеност на баладата и изобщо на Ботевата поезия отново отвежда към народната песен. «Не може обаче да се отрече — пише АТ. ДАЛЧЕВ — ритъм на нашата народна песен. И той не е вложен в нея отвън от мел дията, но се съдържа в самите думи: той е, тъй да се рече, словесен. Причина за този ритъм е цезурата. . .» Тя «внася едно редуване на думи и мълчания, от една страна, а, от друга — едно редуване на еднакви словесни дължини. Цезурата в народната песен е жилата, в която бие ритъмът й. Тая жила храни и Ботйовия стих. За него от всички метрични елементи цезурата е най-съществен.» (Христо Ботйов и народната песен. — Сп. «Българска мисъл», V, 1930, кн. 2, стр. 132.)

[174] Във втората ред. (и в «Календар за 1875 г.», и в «Песни и стихотворения»): «На друга сабля, *в* на две строшена. . .» Според ИВ. ХАДЖОВ това различие е в същност «груба грешка», която от «Календар за 1875 г.» «се е вмъкнала» и в «Песни и стихотворения». (Стихотворенията на Ботева. Поправки и преработки, т. I, 1947, стр. 27.) И за д-р КРЪСТЕВ «това «в» е навярно печатна грешка». (Христо Ботйов, Стихотворения. Автентично издание. . ., 1919, стр. 89.) А. Т. БАЛАН е на противоположно мнение. Той напада издателите, които предават този стих по първата редакция на стихотвореннето: «За ценител на езика на Ботева — според Балан — такава оправка е «подправка», фалшификация.» (Из граматиката у Ботева (По текста на «Хаджи Димитра»). — Сп. «Български език», III, 1953, кн. 4, стр. 357.)

Лежи юнакът, а на небето
слънцето спряно сърдито пече;
жътварка пее нейде в полето
и кръвта още по-силно тече![175]

Жътва е сега. . . Пейте, робини,
тез тъжни песни! Грей и ти, слънце,
в таз робска земя! Ще да загине
и тоя юнак. . . Но млъкни, сърце!. . .

Тук са набелязани основните «кръгове» на творбата: героят и природата, героят и народът, героят и псетът. Природата е одухотворена — съвсем проста, близка и същевременно сложна; възвишена, непостижима и много земна. Тя е фон и герой. Тя е единна и многолика: « емя и небе, звяр и природа» — гора, трева, вода, Балкан, поле; слънце, месец, звезди, вятър; орлица, вълк, сокол. . . Природа! Образи, които тревожат въображението със своята баладична тайнственост; изумително прости и същевременно раздвоени, «множествени». Земя и небе, звяр и природа — образи импозантни, монументални. Пространство и време — понятия, добили в Ботевата балада конкретни очертания, конкретни и грандиозни. Героят лежи *на Балкана*, а *на небето* слънцето пече, жътварка пее *нейде в полето*. . . Разстоянията загубват реална стойност, поетът ги овладява и пресътворява.

Природата «участвува» в трагичната съдба на героя: слънцето *спряно*,[176] сърдито пече; грей и *ти, слънце,* в таз робска земя. . .[177] Картината е конкретна: лято, жътва, слънце, лежи юна-

---

[175] Според ИВ. ВАЗОВ «по сила и по образност тоя куплет не пада по-долу от другите, но *технически* той е неправилен. . .» Неправилността той открива в мъжките рими (пече— тече). «Тая погрешка за жалост се повтаря и в най-последний куплет и спряпа музикалността и неприятно нарушава хармонията на цялото стихотворение», в което иначе «вее силна фантазия и е наръсено с поетически чаровни картини». (Христо Ботев (критическа студия).— Сп. «Денница», II, 1891, кн. 7 и 8, стр. 317; вж. също Б. ПЕНЕВ, История на новата българска литература, т. IV, ч. II, С., 1936, стр. 1481.)

[176] А. Т. БАЛАН изказва съвсем неприемливата мисъл, че «слънцето като битие от вселената от себе си е спряло ход, а не нечия воля отвън. . .» Според Балан в епохата на Каравелов и Ботев причастието на «л» е непознато. «Отражение на онова време зе и обликът у Ботева «спряно» вместо «спряло» — пише той. (Из граматиката у Ботева (по текста на «Хаджи Димитра»). — Сп. «Български език», III, 1953, кн. 4, стр. 357—358.)

[177] БАЛАН предлага и друга неуместна поправка в «интерпункцията» на стиховете «Грей и ти, слънце, в таз рабска земя, ще да загине и тоя юнак. . .» Според него трябва да се приеме по-«безпорочна интерпункция»: «Грей и ти, слънце! В таз рабска земя ще да загине и тоя юнак. . .» (Цит. по-горе студия на Балан, стр. 365—366.) ИВ. ХАДЖОВ с основание отхвърля мнението на Балан и доказва неговата несъстоятелност. (Неточно цитиране и неправилно тълкуване на Ботеви стихове. — Сп. «Български език», VI, 1956, кн. 3, стр. 287; вж. също

кът. . ., жътварка пее нейде в полето. . . Далечният глас на жътварката се възприема слухово. В следващата строфа този самотен глас се влива в могъщ хор: «пейте, *робини*, тез тъжни песни. . .» Двете строфи са тясно свързани и все пак дълбоко се различават. В първата поетът отсъствува — той отстрани наблюдава и рисува статична картина. (Лежи юнакът. . ., слънцето спряно. . ., жътварка пее. . ., кръвта. . . тече.) В следващата строфа само в началото на първия стих е запазено същото настроение — статично, съзерцателно: «Жътва е сега. . .» След този преход за пръв и единствен път в цялата творба се втурва поетът; нахлува силна лирична струя. Думите се изтръгват с вик и болка: «Пейте, робини. . . Грей и ти, слънце. . . Ще да загине и тоя юнак. . . Но млъкни, сърце!»[178]

След този силен емоционален порив Ботев прекъсва «разказа» за съдбата на героя. Картината на летния зноен ден остава недовършена. . . Поетът овладява кипналите чувства, полета на своето въображение, те не са нужни за епичната прослава на героя. «Сякаш светкавица е блеснала и осветила мрака, нахлува светлина, над ранения юнак се явява сиянието на подвига и безсмъртието, над робската земя изгрява вярата в свободата, борбата получава дълбок смисъл.»[179] Поетът се извисява до грандиозно обобщение:

Тоз, който падне в бой за свобода, [180]
той не умира: него жалеят
земя и небе, звяр и прир да,
и певци песни за него пеят. . .

МИХ. ВЪГЛЕНОВ, Творческият процес у Ботев. — Сп. «Език и литература», XI, кн. 3, 1956, стр. 169—170.)

[178] Поетът «не може да говори сп к йно — пише П. ДИНЕКОВ; — служи си със силни възклицания и прекъсвания; нито един от стиховете не се излива цялостно — и четирите стиха са прекъснати в средата с анжамбмани. Ние чувствуваме страшната скръб, възмущението, бунта, бурята в душата на поета.» (Поезията на Христо Ботев. — Възр жденски писатели, С., 1962, стр. 321.) Ролята на «тия паузи и прекъсвания», с които Ботев «постига необикновен вътрешен ефект», изтъква още Б. ПЕНЕВ. (История на новата българска литература, т. IV, ч. II, 1936, стр. 1484.)

[179] П. ДИНЕКОВ поезията на Христо Ботев. — Възрожденски писатели, С., 1962, стр. 321—322.

[180] Интересно е, че и в трите редакции на «Хаджи Димитър» този стих е предаден «*Той*, който падне в бой за свобода. . .» Издателите на Ботевата поезия постъпват различно — съхраняват го или го «нормализират» (*Тоз*, който. . .). Докато А. Т. БАЛАН се опитва да обоснове запазването на Ботевата форма «той, който. . .», ИВ. ХАДЖОВ защищава «нормализацията», като подробно и убедително развива становището си. (Вж. А. Т. БАЛАН, Из граматиката у Ботева (по текста на «Хаджи Димитра»). — Сп. «Български език», III, 1953, кн. 4, стр. 358—360, и ИВ. ХАДЖОВ, За нормализацията на един стих у Ботева. — Сп. «Български език», IV, 1954, кн. 4, стр. 362—369.)

«Тъкмо тук с тая гениално ясна и силна строфа поетът разкрива основната идея на творбата си», изразява я със «четири стиха' които звучат като философска формула».[181] Тази строфа нарушава плавното развитие на баладичната тема и епичното разгръщане на баладичната картина. В цялостната композиция на творбата тя има свое самостоятелно място. Ботев не случайно я поставя именно тук, по средата на баладата. Той не счита за необходимо да завърши творбата си с афористично обобщение. С прекъсването на единния поетичен поток Ботев изостря възприемателните усети на читателя. Въображение, емоции, обобщаваща мисъл са едиакво напрегнати, търсещи. Сменянето на плановете, начупването на композиционната линия раздвижват и обогатяват творбата. Поетът пее песен за безсмъртието на героя, паднал в бой за свобода. Той бърза да разкрие смисъла на своята творба. Със съвсем прости изразни средства Ботев постига в тази строфа огромно обобщение на мисълта и чувството. И в това се крие изключителната действена сила на тези стихозе, превърнали се в символ на моралната устойчивост, величие и героизъм на нацията.[182]

Скръбта по героя е всемирна: земя и небе, звяр и природа. Трудно бихме могли да си представим по-всеобхватно обобщение. Скръбното чувство се отличава със своята «величава ясност» по определението на Ив. Вазов.[183] Редом със скръбта върви възхвалата. Поетът внушава мелодията и ритъма и песенното звучене на поетичното слово чрез оркестрацията на стиха: певци, песни, пеят. Първата сричка — носител на семантичната стойност, със силно ударение на гласната се повтаря; звуково-мелодичният акцент се слива

---

[181] П. ДИНЕКОВ, Поезията на Христо Ботев. — Възрожденски писатели, С., 1962, стр. 322. «Символични по замисъл — пише Р. ДИМЧЕВА, — максимите разкриват елементите на една философия и на една лична изповед. Плод на размисъл и емоция, сентенциите облъхват със сдържаност и въодушевление, с хладина и огън.» Те са «идеи-чувства», те са «просветление и катарзис на духа». «Единство на органичност и хармония заменя неспокойния ток на преживяванията... Афектът се охладява до размисъл... Голямото обобщение не е външен елемент, чуждо тяло в творбата, не е прекъсване, нарушило художествената илюзия. И в същото време, разрешавайки проблемите на човешкия дух, той се «отчуждава» от творбата и добива самостоятелна валидност». (Сентенцията и пословицата във възрожденската ни литература. — Сп. «Литературна мисъл», XI, 1967, кн. 3, стр. 89, 90.)

[182] Според д-р КРЪСТЕВ в «Хаджи Димитър» Ботев осъществява «най-висшия момент на своята концепция за смъртта... Смъртта като индивидуален и космически живот, живот в паметта на своя народ и живот в слияние с природата, с Балкана...», «...концепцията за смъртта като живот...» (В. МИРОЛЮБОВ, [д-р К. КРЪСТЕВ], Художествените мотиви у Ботйова. — Сп. «Мисъл», XVII, 1910, кн. 1, стр. 15,17.)

[183] Христо Ботев (критическа студия). — Сп. «Денница», II, 1891, кн. 10, стр. 446.

със смисловия. Могъщата песенна прослава струи ярко, убедително.

След афористичното обобщение отново затрептяват образите, сътворени от поетовото въображение. Ботев продължава и завършва картината на знойния ден, но вече настроението е различно. Съзнанието за безсмъртието на героя успокоява болката. Юнакът не е сам:

Денем му сянка пази орлица
и вълк му кротко раната ближе;
над него сокол, юнашка птица,
и тя се за брат, за юнак грижи![184]

Образите са условни, символични, картината е пропита с баладична атмосфера. Буквалното й възприемане, опростяването на нейния смисъл води до вулгаризаторски преценки.[185]

В следващите пет строфи поетът рисува картината на свечеряването и на балканската нощ. Много е писано за картината на свечеряването. Самият Ботев е имал ясно съзнание за нейната изключителна художествена стойност. Когато Д. Ночев му казал, че този куплет е «връх на красотата», Ботев отговорил: «Ти малко разбираш от поезия, но горе-долу си почувствувал.»[186] Поети, критици, историци са търсели и търсят тайната и вечната красота на тази картина.[187]

---

[184] ПЕНЧО СЛАВЕЙКОВ счита, че този куплет «би трябвало да се премести накрая и с него да се завърши песента, разбира се, като се пропъдят орлицата и вълкът, а остане при юнака само соколът «юнашка птица». Но още преди това би трябвало картината в третия куплет — «Слънцето спряно, сърдито пече», (пр. . . . — да се смекчи и нюансира по-ясно като привечерна картина. . .» (Жив е той, жив е. . . — Сп. «Мисъл», XVI, 1906, кн. 5, стр. 298.) П. ДИНЕКОВ вярно изтъква, че грешат тези, които търсят «хронологическата последователност на явленията», вместо да вникнат в «лирическия подход» на поета. (Поезията на Христо Ботев. — Възрожденски писатели, С., 1962, стр. 321.)

[185] «Какво дири тоя *вълк* при юнака? — пита ПЕНЧО СЛАВЕЙКОВ. — Песента «Хаджи Димитър» е във всичките си картини и асоциации, които възбужда, дълбоко национална, а в представленията на нашия народ и пряко, и символично вълкът не играе никаква роля. Той е едно обикновено кръвожадно животно, на което не е мястото до юнака, а когато се случи да доближи юнашки труп, той няма никак «кротко да ближе». Изобщо твърде много екземпляри от животното царство се натрупват около юнака и в чувството ни остава като че те са се събрали на мърша. . . Но не стига, дето присъствуват пред умиращия херой отделни екземпляри от животното цярство, в стиха «Него жалеят звяр и природа» е дадено на зверовете и много голямо значение, и невъзможна, невероятна функция.» («Жив е той, жив е. . . — «Сп. «Мисъл», XVI, 1906, кн. 5, стр. 298; вж. и П. П. СЛАВЕЙКОВ, Христо Ботев, Критически опит от Д-Т. Страшимирова. — В. «Знаме», III, бр. 37 от 3. IX. 1897.) Странно е наистина как такъв тънък ценител на изкуството, такъв естет като Пенчо Славейков е могъл да види така примитивно тези стихове от Ботевата балада и да напише тези редове.

[186] АЛ. БУРМОВ, Христо Ботев през погледа на съвременниците си, С., 1949 стр. 97.

[187] ИВ. ВАЗОВ пръв оцени високо художествената й стойност — картина,

Настане вечер — месец изгрее,
везди обсипят свода небесен;
гора зашуми, вятър повее, —
Балканът пее хайдушка песен!

Поразяват простотата, точността, чистотата на линиите. Поразяват вътрешната логика и свързаност на действията. Простотата на израза е неделима от дълбочината и оригиналността на виждането. Поразяват вечността, универсалността на образите и същевременно тяхната национална оцветеност и неповторимост. Поразява хармонията на цялото и на всяка отделна негова част. С образа на Балкана от последния стих картината става изконно българска. Този «изумителен поетичен образ» е «синтез на цялата история, на цялото културно и духовно развитие, на цялата съдба на българския народ. . .»[188] — «от богомилите и народните хайдути до подвига на Хаджи Димитър и Априлското въстание».[189] Картината на свечеряването «носи цял възел от асоциации за нашия човек и заедно с това един определен пластично-изобразителен ефект». Тя дава на читателя «наслада̀та на повторното изживяване с пълна сила. .. вече идеално, а не реално. . . С други думи, идва опиянението от силата на художествената фикция. . .»[190]

нарисувана с «четката на живописец», «връх на пластическо съвършенство», «проста и грандиозна живопис», каквато «рядко има друга в нашата художествена поезия». (Христо Ботев. Критическа студия. — Сп. «Денница», II, 1891, кн. 7—8, стр. 320; също: Събрани съчинения, т. 18, 1957, стр. 522) Този куплет и за Г. БАКАЛОВ «е ненадминат и недостигнат в нашата поезия». (Христо Ботев като поет, предговор към: «Христо Ботев, Стихотворения», С., 1924, стр. 3.) Според ВЛ. ВАСИЛЕВ погрешно се дири «ненаситността ни на тая картина в нейната пластичност. В същност особени живописни елементи в нея няма. В емете всеки щрих поотделно. . ., това са ваши виждания на природата. Но отведнаж, когато Балканът подема хайдушка песен, всичко оживява, почва тайнствено да шепти и се слива с нея в един величествен хорал! . . Това е анимизиране на природата, което се постига един път. . .» (С най-пламенните български песни — Ботевите. — В. «Литературен фронт», IX, бр. 14 от 2. IV. 1953.) «Ако би трябвало — пише Т. ПАВЛОВ — да се представи пред чуждия печат нашата поезия с най-великите си постижения в един-единствен куплет, този куплет не може да бъде друг освен знаменития куплет в ненадминатата Ботева балада. . .» (Хр. Ботев и нашето време. — Български поети и писатели, С., 1950, стр. 16.)

[188] Т. ПАВЛОВ, Христо Ботев и нашето време. — Български поети и писатели, С., 1950, стр. 17.

[189] Т. ПАВЛОВ, Стогодишнината от рождението на Христо Ботев и БАН. — Български поети и писатели, С., 1950, стр. 77.

[190] Б. НИЧЕВ, Увод в южнославянския реализъм, С., 1971, стр. 37—38. «В основата на естетическото преживяване—пише Ничев,—взето в неговата емоционална и пластична страна, лежи също опознаването отново, вече като художествена реалност, като една нова действителност, на един свят — близък и познат на всеки българин. И пластично-изобразителният ефект на опознаването

Първият стих от четиристишието се състои от две прости изречения: сказуемо, подлог и подлог, сказуемо. Сказуемите са в повторително сегашно време в свършен вид и означават повтарящи се действия. Първото, въвеждащото изречение («Настане вечер. . .») има обобщаващ смисъл; следващите разгръщат неговото съдържание (Ботев не случайно поставя тире след първото изречение, като по този начин го отделя от останалите). Вторият стих смислово е неразривно свързан с първия като негово естествено, логично продължение. Връзката е семантична и образна; формално двата първи стиха се различават и отблъскват един от друг. Синтактичната схема на втория стих е: подлог, сказуемо, допълнение (с инверсирано определение). Завършва първата половина от разгръщането на обобщението «настане вечер»:

. . . месец изгрее,
звезди обсипят свода небесен.

Действията са тънко нюансирани. Картината е изпълнена с тишина и движение. Движението се «вижда», не се «чува» — картината е зрителна. Формата на глаголите подчертава енергията на движението. При обобщението («настане вечер») смисловото ударение пада върху действието — подчертан е «фактът» на свечеряването, сказуемото води, предшествува подлога. При разгръщането на обобщението се акцентира «предметът», който заедно със следващото на второ място сказуемо създава образа: месец изгрее, звезди обсипят, гора зашуми, вятър повее, Балканът пее. . . При цялостното разгръщане на картината на свечеряването строгата последователност — подлог, сказуемо — подчертава «изброяването» на елементите на картината, еднаквата им семантична и естетическа функция, т. е. еднаквата им роля в цялостната структура, като особено изпъква последователността на действията, затворени във всеки образ. Най-напред месецът изгрява, а после звездите обсипват небето, най-напред зашумява гората, после се усеща полъхът на вятъра. . .[191]

ндва от така просто и естествено наредените детайли на един одухотворен балкански пейзаж. . . И тоя художествено-изобразителен ефект има своята поанта в предпоследния стих на куплета. Ако поетично-емоционалният връх на куплета е последният стих. . ., то пластично-изобразителната поанта се носи от третия стих. . . С неочакваността си, с тънкото и рядко наблюдение, което носи, той завършва тържеството на пластичната фикция. . . В такива именно случаи читателят. . . възкликва в себе си: «Така е, точно така е. Наистина в нашия Балкан най-напред чуваш шума от раздвижения лес и след това усещаш вятъра, който го е разлюшкал. . . И тогава идва удоволствието от повторното откритие, от разпознаването на една вече известна реалност. . .» (Пак там.)

[191] П. ДИНЕКОВ сочи и други особености на Ботевото майсторство в тези стихове. «Съществителните — пише той — се явяват предимно нечленувани. . .,

Строфата е единна, цялостна и същевременно се разполовява. Различията между двете половини са смислови. Първото двустишие буди предимно зрителни представи, второто — слухови. Слухът и осезанието участвуват при възприемането на края на картината. В първото двустишие движението (ще си послужим с този парадокс) е по-статично, по-съзерцателно; във второто двустишие то е по-осезаемо и по разнообразно. Глаголът «пее» е в сегашно време, несвършен вид — действието трае неограничено и непрекъснато. «Ботев избира не случайно тая форма — тя се явява като обобщение на действията, означени в предишния стих: гората зашуми, вятърът повее тия действия постоянно се повтарят и преливат в непрекъснато траещата песен на Балкана. Това е песен хайдушка, която прославя героите на освободителната борба, и тая песен трае във вековете, както трае славата на героите.»[192]

Второто двустишие повтаря синтактичната структура на първото. Третият стих, както първият, се състои от две прости изречения подлог, сказуемо; подлог, сказуемо (в първия стих имахме сказуемо, подлог; подлог, сказуемо — въвеждащо обобщаващо изречение и първо изречение от разкриването на картината; следващите продължават извайването на картината и повтарят структурата на втората половина на първия стих). Четвъртият стих повтаря в известна степен синтактично втория: подлог, сказуемо, допълнение. Допълнението също има определение, което за разлика от втория стих предхожда съществителното. Тази «кръстосана» синтактична симетрия, върху която се гради строфата, отговаря на кръстосаните рими (изгрее — повее; небесен — песен). Римите играят определена фонетична, ритмична и семантична роля. Те затварят, завършват всеки отделен стих и същевременно го свързват с останалите. Те участвуват в богатата оркестрация на строфата. Римуваните глаголи «изгрее—повее» си кореспондират с «пее». Получава се своеобразна вътрешна рима. Същевременно в четвъртия стих имаме звучна алитерация: . . .пее, . . . песен. (Тази алитерация повтаря в по слаба степен ярката алитерация от четвъртия стих на V строфа: «и *пе*вци *пе*сни за него *пе*ят.») Така прогресивно устре-

---

което придава не само народност на речта (тая нечленувана употреба много често се среща в народните песни), но и една особена широта и безкрайност на картината; неопределеността на подлозите в случая не води към абстрактност, конкретността не се намалява, а създава впечатлението за нещо и вечно, и безкрайно, обгърнало в себе си вселената. Това впечатление особено се усилва от формата на глаголите. . . Повторителността на глаголите иде да подсили тая широта, обхватност, трайност на картината във времето.»(Поезията на Христо Ботев. — Възрожденски писатели, С., 1962, стр. 336.)

[192] П. ДИНЕКОВ, Поезията на Христо Ботев, — Възрожденски писатели, С., 1962, стр. 336.

мената «стълбица» «изгрее — повее — пее» се свързва чрез «пее» с «песен». А «песен» се рнмува с «небесен». «Небесен» отвежда фонетично и артикулационно към друго съзвучие: «*песен* — небе*сен* — ме*сец*». . . Прогресивно насочената римова линия «изгрее, повее, пее» се връща обратно, регресивно — «песен, небесен, месец». Алитерацията «пее — песен» от последния стих не е само връзка, обединително звено между двете противоположни линии («противоположни» по посока и по граматическите функции на членовете, от които се състоят), но е и най-силният елемент от тази верига, която се затваря и се получава кръг. Семантично-фонетичната група «пее — песен» доминира, оказва обратно «деформиращо» въздействие и в двете посоки.[193] И това не е случайно. Логическото и емоционалното ударение, както вече посочихме, падат върху последния стих. Картината на планинското свечеряване завършва с могъщата хайдушка песен на Балкана. И тази песен — единствена, българска, хайдушка песен — озвучава и оцветява с нови звуци и нови багри цялата картина, вдъхва ѝ нов, неповторим живот. Песента, която пее Балканът, «отеква» и в първата половина на строфата, където образите бяха предимно зрителни. «Пее» въздействува върху «п вее», като подсилва звуковата асоциация — пòвеят на вятъра се възприема слухово, зазвучава като песен. Продължава въздействието и по-нататък, върху «изгрее», но вече по-избледняло поради отдалечаването и по място, и фонетично. «*Песен*» фонетично почти изцяло се съдържа в «не*бесен*». Това съвпадение е фонетично, но фоническата група «песен — небесен» придобива нова семантична окраска — «небесен» се асоциира с могъщите звуци на балканската песен, които се издигат до небесата, огласят цялата вселена — «земя и небе. . .»[194]

---

[193] По терминологията на Ю. Тинянов. (Вж. Ю. ТЫНЯНОВ, Проблема стихотворного языка, М., 1924.)

[194] Б. ПЕНЕВ, М. НИКОЛОВ и други автори след тях обръщат внимание на «поразителния» звукопис «в онези четири стиха, врязани в сърцата на всички ни». «Освен поетическата сила и свежест на образите — пише Б. ПЕНЕВ — тук е вложена и неизчерпаема музика. От 40-те гласни в тоя куплет най-много се среща звук *е* — 17 пъти!. . . На седем места все същото *е* се явява с ударение, а на други десет места — неударено. Всеки стих завършва с две гласни, две *е*, първото ударено, второто неударено. А другите думи, в които от гласните преобладава *е*, се сливат в съзвучия; всички рими и съзвучия изчезват в песента на това *е*. . . Впечатлението от неглъхнещото *е*, което звучи тук като Orgelpunkt сред разнообразието и смяната на другите тонове, се усилва и от вътрешната рима в последния стих — *пее*. Напевният характер на стих вете се дължи и на други пълнозвучни гласни: *а*, което се среща девет пъти, *и* — четири пъти (*у* и *ъ* — по два пъти). С това преобладаване на *е* отбелязаният куплет се отделя от останалите: в никой друг куплет е не се повтаря толкова пъти: в III куплет. . . се среща 14 пъти, в IV, V, XI и XII по 11 пъти, в VIII — 10, в IX —9,

Знаменитата картина на свечеряването е «пълна с пастелна мекота и с дръзка образност. Поетическата хубост е постигната със средства, които са прости до съвършенство.»[195] Всяка дума в нея е графично точна, с ярко очертани контурни линии, всяка дума е акварелно прозрачна.[196] В тази строфа няма нито една кратка лексическа форма съюз, наречие, местоимение. . . Всяко изречение се състои предимно от главни, основни части. Всяка дума е тясно свързана с останалите и същевременно е обособена самостоятелна единица в стиха. Всяка дума е отделена от другите с по-кратка или по-дълга лауза. Думата е важна стихова единица, паузите между думите подчертават нейната роля и значение и същевременно сами по себе си имат ритмична стойност.

Липсата на определена метрична система в Ботевата поезия се компенсира от други фактори, приети за второстепенни в сравнение с метриката, които излизат в случая на преден план — паузата, римата, строфиката, фонетическия състав на стиха. . .

Картината на свечеряването се отличава със своеобразна ритмична последователност. «Хаджи Димитър» има десетостъпен размер с постоянно ударение на предпоследната сричка (с няколко изключения), с постоянна цезура по средата и в края на стиха. Периодите от двете страни на цезурата във всеки стих се обособяват. При по-подробно изследване на ритъма в Ботевата поезия вероятно ще се наложи тези периоди да се разглеждат като самостоятелни ритмични единици.[197]

във II и X по 7, в VI — 5, а в I — само 3 пъти!» (История на новата българска литература, т. IV, ч. II, 1936, стр. 1487—1488; вж. също МАЛЧО НИКОЛОВ, История на българската литература, С., 1947, стр. 140.)

Можем да не приемем твърдението на Б. Пенев, че «тая песен, която иде монотонно от глъбините на горите и милува като някакъв одухотворен лъх», е «мистична», но неговите конкретни наблюдения са несъмнено интересни. Неубедителна и пресилена според нас е тезата на Б. ПЕНЕВ, че «звукописът» е несъзнат от поета, че в същност всичко това се е извършвало в неговото подсъзнание, творила е една сила по-голяма от художнишкото съзнание — за нея т й не е имал ясна представа, чувствувал е само една потребност: да й се отдаде всецяло». (Пак там, стр. 1488—1489.) П. ДИНЕКОВ застъпва друго гледище. Според него «констатациите и изводите, които се правят в тази област, са резултат на твърде субективни впечатления и оценки». (Поезията на Хр. Ботев. — В рожденски писатели, С., 1962, стр. 337); По-подробно същия възглед развива Л. АНДРЕЙЧИН, Език и стил на Христо Ботев. — Христо Ботев, Сборник по случай сто години от рождението му, С., 1949, стр. 571—572.)

[195] П. ЗАРЕВ, Христо Ботев, С., 1963, стр. 174.

[196] П. ДИНЕКОВ подчертава, че в тази картина «няма нито една излишна, ненужно поставена дума. Опитайте се да премахнете само една дума, при това която и да е, веднага картината ще се разпадне, ще се накърни образното впечатление, ще се загуби емоционалната и идейната атмосфера.» (Поезията на Христо Ботев. — Възрожденски писатели, С., 1962, стр. 335.)

[197] В първите полустишия на стих първи и втори (от разглежданата строфа)

От какъвто и аспект да разглеждаме знаменитото Ботево четиристишие, — фонетически, синтактически, морфологически, лексически, — винаги поразяват неговото изящество, неговата симетрия и равновесие. Четиристишието се състои от шестнадесет думи, във всеки стих по четири думи. И тук намира отражение тъй характерната и специфична за Ботевата поезия «действеност». В строфата има шест сказуемни форми: първи и трети стих — по две сказуеми, втори и четвърти — по едно.[198] Освен тях в четиристишето има осем съществителни и две прилагателни. От осемте съществителни шест изпълняват функцията на подлог в изречението и две — на пряко допълнение. Двете преки допълнения са пояснени с определения — епитети: «свода *небесен*», «*хайдушка* песен» — два епитета, без които строфата би се разпаднала.[199]

Всички слова в първите три стиха на строфата са едиозначни, т. е. откроява се техният основен признак, тяхното пряко значение. Тази особеност — твърде характерна за Ботевата поетическа мисъл

откриваме ямб, стих четвърти е изцяло ямбичен. Трите втори полустишия (на 1-ви, 2-ри и 3-ти стих) се покриват по разпределение на ударените и неударените срички, без да се изявява ясно оформена стъпка. «Началното обобщение— пише ИВ. ХАДЖОВ — «настане вечер», с което започва строфата, е късо, състои се от две думи (пет срички), обхваща половина стих.Второто обобщение, с което завършва строфата и се сключва картината «Балканът пее хайдушка песен!», е развито, състои се от четири думи (десет срички) и запълня целия стих. Съобразно с това стои синтактичната постройка на всеки стих в двете половини. Началният техен стих се състои от две прости изречения (3+2 2+3 срички — първия стих; 2+3 2+3 срички в третия); крайните им стихове (вторият и четвъртият) се състоят от по едно просто изречение, съставено от четири думи (2+3 2+3 и 3+2 3+2 срички). Дължината на самите думи във втория стих и четвъртия. . . е дадена в обратен ред.» (Стихотв ренията на Ботева. Увод — дефинитивен, нормализиран текст — езиково-литературен коментар, С., 1948, стр. 27.) П. ДИНЕКОВ също посочва «пълната ритмична уравновесеност» на разглежданата строфа, «хармонично разделена от цезурата в еднакви цялости, образувани от двусрични и трисрични стъпки, всяка от които се опира върху отделна дума. При това редуването на двусричните и трисричните стъпки следва една интересна хармонична и същевременно разнообразна линия: 3-2-2-3 /2-3-2-3 2-3-2-3 3-2-3 2.» (Поезията на Христо Ботев. — Възрожденски писатели, С., 1962, стр. 337.)

[198] Д. ДИМОВ отбелязва, че в баладата има 54 глагола, около 20% от всички думи. Ботев според Димов «виртуозно» използува глагола, извиква необикновен «низ от представи и смислови отсенки», постига «главно със силата на глагола. . . върховни идейно-емоционални обобщения». (Глаголното богатство на Ботевата балада «Хаджи Димитър». — Сп. «Български език», XIII, 1963, кн. 1, стр. 50, 51.)

[199] При анализа на бележитото Ботево четиристишие П. ДИНЕКОВ изтъква, че поетът «иска да постигне преди всичко пластичност в картината. . .» «Не по тоя път е постъпил Пенчо Славейков, възпроизвеждайки същата картина в пролога на «Кървава песен». (Поезията на Христо Ботев. — Възрожденски писатели, С., 1962, стр. 336.)

и стил — подчертава стойността на думата, нейната своеобразна «изпъкналост» в стиха. Основният признак на думата властно се налага над второстепенните и колебаещите се признаци и с това се виушава точността на поетичната мисъл и нейната монументална яснота и стройност. На фона на първите три стиха рязко се откроява четвъртият стих, изграден върху ярка метафора: «Балканът пее хайдушка песен!» Още в първата половина на този стих — носител на основния смисъл, се свързват думи от два различни симслови пласта: Балканът пее. . . С последвалите пояснения към «пее» — пее. . . песен, и то не каква да е, а хайдушка песен, се подчертава още повече различието и едва ли не несъчетаемостта на двата семантични пласта. Метафората е дълбоко осмислена, пропита с български дух, сродена с народната поетична традиция — взета от нея, за да бъде гениално пресъздадена. Метафоричният образ е многозначен, той се движи и множи. Той е едновременно прост и сложен, обикновен и възвишен.[200] Въздействието на образа е толкова силно, че неговата светлина озарява цялата картина. Месецът, звездите, гората, вятърът са вече не въобще месец, звезди, гора. . ., а единствени чеда на единствената планинска нощ, в която умира безсмъртният герой. . . Светлината на месеца и звездите добиват особен блясък, в шума на гората и повея на вятъра се чува хайдушката песен на Балкана. . . И върху първите три стиха, които се отличават със своята простота и еднозначност, се отразява богатата метафорична многозначност на последния стих.[201]

Хайдушката песен на Балкана изпълва с очакване, с предусещане за тайнството, което ще се извърши в тази нощ.

И самодиви в бяла премена,
чудни, прекрасни, песен поемнат, —
тихо нагазят трева зелена
и при юнакът дойдат ,та седнат.

---

[200] «. . .Нигде другаде» — пише Б. ПЕНЕВ — поетът «не чувствува тъй близо хайдушкия си блян и безсмъртната си душа, както в недрата на Балкана. . . Това мистично сливане на природа и бунтовник достига своята пълнота и абсолютност в момента, когато тя пее неговата песен. . . Тя живее с неговия хайдушки копнеж, той се възражда от духа ѝ и усеща в гърдите си пулса на нейното огромно сърце. Той и тя се сливат в една величествена красота, в едно диханне и изчезват в една песен.» (История на новата българска литература, т. IV, ч. II, С., 1936, стр. 1477—1478.)

[201] «За пръв път Балканът сякаш се откъсва от своята сурова реалност отдалечава се от нея, възйема се до една втора действителност, до някаква космическа същност. . . Едно вдъхновено съзнание се изправя пред Балкана, чувствува не само неговите багри, линии и форми, но и неговия дух, възвежда го до поетичен мит. . . Балканът се възправя като херонично съществo, което прозира в миналото, вижда настоящето, прокобява бъдещето. . . .

Една му с билки раната върже,
друга го пръсне с вода студена,
трета го в уста целуне бърже, —
а той я гледа — мила, засмена!

Картините и образите са пропити с чудото на безсмъртието. От тях диша хайдушка романтика. Одухотвореният образ на Балкана от края на вечерната картина въвежда в един нов свят, в който всичко е условно, нереално и до болка осезаемо, свят, в който приказката, митът разменят местата си с действителността. Самодивите се появяват с настъпването на нощта и изчезват при съмването. Техният образ е също така неповторим, както и цялостната картина. Те са жизнени и топли, от техните жестове и действия диша естествената приветливост и деловитата сръчност на обикновени момичета. Каква народна, дорн битова окраска има в съчетанието «дойдат, та седнат». Или припряността, с която «една му с билки раната върже», «друга. . .», «трета. . .». И тези обикновени и толкова изразителни със своята простота епитети «мила, засмена». . . Житейската «плътност» чудесно хармонира с другата страна на образа: самодивите са необикновени в своята «обикновеност», те са едновременно живи момичета и безплътни сенки, видения. От тяхната «бяла премена» се излъчват особена светлина и чистота. Тази светлина преобразява съвсем обикновените определения «чудни, прекрасни» и им придава необикновена емоционалност.

Картината е изпълнена с движение. Самодивите се появяват като лек лунен лъч и като лунен лъч се движат всред смълчаната нощ.[202] Техните движения са бързи, но не само бързи, а и леки, безшумни, безплътни.

В предпоследната строфа на стихотворението Ботев доизгражда вече създадения образ на самодивите, като внушава тяхната необикновена, свръхземна хубост.[203]

Картината на свечеряването бе изпълнена с песента на Балкана. Самодивите също пеят — появяват се с песен в нощта («песен поемнат») и с песен изчезват при разсъмването («летят и пеят. . .»).

Той «не състрадава само, а гърми страстно. . ., той носи буйния активен темперамент на Ботева. . ., той е неговият двойник. . .» (Б. ЙОЦОВ, Балканът в нашата поезия. — Сп. «Златорог», III, кн. 1, 1922, стр. 38—39.)

[202] Всички глаголи изразяват непродължително действие(съвършен вид, повторително сегашно време) — поемнат, нагазят, седнат, върже, пръсне, целуне... Последното наречие «бърже» характеризира регресивно всички действия.

[203] В началото на строфата си служи отново с глаголи в повторително сегашно време, съвършен вид — плеснат, прегърнат, хвърлнат, осъмнат. . ., докато в последното двустишие използува несвършени сказуемни форми — летят, пеят, търсят. . . — израз на действие, което трае неограничено и непрекъснато. За да изпълнят единственото желание на героя, самодивите дълго «летят и пеят» и «търсят духът на Караджата».

Песента, с която идват при героя, е като че ли беззвучна, читателят я възприема «умозрително», не «слухово». Необикновената сила на песента на Балкана бе внушена чрез богатото съзвучие (пее. . . песен, повее, небесен и т. н.). Песента на самодивите не е подчертана с никакви поетически средства, тя остава само отбелязана, означена. Самоднвската нощ (по-точно нейното начало) е тиха, безмълвна, в нея има движение, цветове, но не и звуци. Единствената «мелодия» би трябвало да бъде песента на самодивите («песен поемнат»), но наречието «тихо» от следващия стих («тихо нагазят трева зелена») се отразява и върху песента — тя става беззвучна или съвсем приглушена. Бързите движения на самодивите са също тихи, безплътни.

Картината на свечеряването бе пресъздадена с монументална строгост, простота и пестеливост. Самодивската балканска нощ е обрисувана с повече детайли, с повече цветове. Самодивите са «чудни, прекрасни»; тази, която целува героя, е «мила, засмена». . . Много изразителни са наречията: «тихо», «бърже». Всичко внушава въздушио изящество на жестовете и движенията. Особено място заемат постоянните епитети, дошли направо от народната песен, в съчетанията «вода *студена*», «трева *зелена*». . . Привични, обикновени, те също подчертават вечността на единствената балканска нощ.

Между самодивите — тези вечно млади рожби на Балкана, чеда на народната фантазия, и героя — син на народа, завоювал безсмъртие чрез жизнения си подвиг, съществува вътрешна хармония, вътрешно сродство. Към самодивите героят отправя последната си молба и последното си желание:

Кажи ми, сестро, де — Караджата?
Де е и мойта вярна дружина?
Кажи ми, пък ми вземи душата, —
аз искам, сестро, тук да загина!

Това са неговите единствени и последни думи. В предсмъртния си час той живее с една мисъл и с една болка: за другарите в борбата, за общото дело, за победата. Думите на героя са изпълнени с настойчивост, твърдост, душевна ясиота и с огромна вътрешна снла и мъжественост. Те са изповед и завет. Всеки стих започва със сказуемна конструкцня — кажи ми, де е, кажи ми, аз искам. . .; първи и трети стих — с анафоричната повелителна глаголна форма «Кажи ми!» Третата повелителна форма в строфата, пак в третия стих — «. . . пък ми *вземи* душата» — подчертава силната воля и решимост, единството между дума, мисъл и дело. Енергията на преживяванията е изразена в наситената активна «действеност» — строфата съдържа шест сказуемни форми (в същност те са седем, едната е съкратена графично, но се подразбира, присъствува — «де — Ка-

раджата?»[204]. От тях три са в повелително наклонение. Двата глагола от последния стих в цялостния «контекст» на стиховия ред се възприемат като категорична вътрешна повеля: «аз искам, сестро, тук да загина!» Повелителната интонация е продиктувана преди всичко от смисловите акценти, поставени от поета.

В първото полустишие ударението пада върху глаголната форма — «аз искам»; акцентът, поставен върху глагола, се засилва от личното местоимение, цялата форма придобива своеобразен личностен, волеви характер. Вторият акцент пада непосредствено преди последния глагол в строфата, върху наречието за място «*тук*». Героят е стигнал края на своя път, той не може да продължи борбата, той иска смъртта, той е устремен към смъртта. Хайдушка смърт всред хайдушкия Балкан, това е неговата смърт.

Мъжествената енергия и силата на преживяванията са подчертани и от честите повторения: повтаря се повелителната глаголна група «кажи ми», повтаря се и въпросителната конструкция «. . .*де* — Караджата? *Де е* и мойта вярна дружина?». Настойчивост излъчва повторното обръщение към самодивата «сестро».

Много е писано за песенната стихия на Ботевата поезия. Ботевите стихотворения са разглеждани неведнаж като песни. Източниците на техния песенен дух винаги са търсени и откривани в народната песен. Обръщано е внимание и на знаменателния факт, че сам Ботев като че ли отъждествява поезията с песента «и певци песни за него пеят. . .»[205]

Много от Ботевите поетични творби достигат като песни до читателя, народът ги възприема като свои, народни песни и като песни ги пее.[206] От спомените на Ботеви другари и съвременници е известно, че поетът сам често е пеел своите стихотворения. Песенният стил на стихотворенията идва несъмнено от нашата народна песен и поради това се различава от песенния стил в руската романтична поезия например. На песенния стих в руската и съветската поезия обикновено се противопоставя «говорният» стих. В Ботевата поезия песенното и разговорното начало се сливат (термините са не-

---

[204] ИВ. ХАДЖОВ посочва «народния дъх» на тази «изработваща се народноезикова изразна форма: безглаголна езикова постройка, напоена с неизказано силна предикативност». (Стихотворенията на Ботева. Увод — дефинитивен нормализиран текст — езиково-литературен коментар, С., 1948, стр. 14.)

[205] «Ботев сам обича да пее — пише ЕМ. ПОПДИМИТРОВ — и стихотворството за него е песнотворство, песен.» Неговото творчество «. . .е обгърнато от вълните, от стихията на песента. . .» (Ботев като поет, С., 1941, стр. 15.)

[206] Известни са пет различни мелодии на «Хаджи Димитър». Най-разпространената е преработка на шведска училищна песен, композирана от К. М. Белман. Друга принадлежи на словенския композитор Й. Даворин.(Н. КАУФМАН, Ботевите песни. — В. «Народна култура», Х, бр. 18 от 30. IV. 1966.)

точни, употребяваме ги условно).[207] Песенната стихия в Ботевата поезия има своите корени в нашата народна песен (в някои общи особености в ритмичната структура на стиха и в синтаксиса, лексиката, стилистиката). Същевременно Ботев усвоява и много от собеностите на песенния стил в личната поезия — служи си с различни интонационно-мелодични варианти и фонични моменти (в това отношение той сигурно се е учил от богатите традиции на руската поезия). Интонационно-мелодичната линия на строфата, от която тръгнахме, носи характерна песенна багра: първите два стиха имат възходяща въпросителна интонация, която се засилва от повторението и синтактичния паралелизъм: «. . .де Караджата? Де е и мойта вярна дружина?» Следващото двустишие има низходяща повелителна интонация. Песенният стил се засилва и от анафоричното «кажи ми», «кажи ми», от паралелизма «кажи ми, пък ми вземи . .» или «аз искам. . . тук да загина. . .»

Особеното в Ботевия стих, както вече посочихме, е съвсем естественото и хармонично съчетаване на песенното звучене с разговорния стил. Думите, с които героят се обръща към самодивата, са прости и искрени; почти във всяко слово изпъква основният му и най-близък до съзнанието на читателя признак; многозначността на думата, кръстосването на думи от различни словесни пластове *почти напълно липсва. Обръщението «сестро», съчетанието «вярна дружина» внасят* народностен, дори битов колорит. Постоянният епитет «вярна» е така сраснал със съществителното от тъй характерното за народната песен съчетание «вярна дружина», че признаците му са силно избледнели, изтрити. За поета е съществено, че това съчетание е съвсем близко до съзнанието на читателя, че то органично се включва в контекста на строфата, с нейния разговорен стил. Не само лексиката, но и синтактичният строеж на стиха е близък до естествената разговорна интонация: редът на думите в изречението, честата употреба на логически връзки — съединителни или противопоставителни и др. (напр. «. . .*и* при юнакът дойдат,

---

[207] ЦВ МИНКОВ е един от първите, които отбелязват тази особеност на Ботевата поезия. «Изобразителните средства у Ботева — пише той — са синтеза на разговорната реч и на народнопесенната реч. Но Ботев не стилизира и не заема механически, а преработва даденото в народната песен и живата реч. . .» (Ботев и народната песен. — В. «Ведрина», IV, бр. 126 от 11. VI. 1948.) По-късно върху тези проблеми се спира подробно П. ЗАРЕВ (Христо Ботев, С., 1963 стр. 177—181.) Той отбелязва тенденцията към «изговорна интонация» у Ботев. Върху конкретен материал той сочи, че в отделни моменти «преобладаваща е изговорно-логическата интонация, а не песенно-мелодичната. . . Неговата реч е повече монологична, с по-голям превес на говорния тон над мелодичния... Полъхва ни все пак едно по-друго, артистично и ритмично-динамично изживяване на света от народното» (стр. 179, 180).

та седнат», «кажи ми, *пък* ми вземи душата», «*и* плеснат с ръце, *па* се прегърнат». . .). Разговорният стил на Ботевата поезия извира от нейния интимно-доверителен тон, от искреността на лиричната изповед на поета, който търси читателя и общува с него просто и непосредствено.

Нощта на безсмъртието е пред своя край. Самодивите се стремят да изпълнят последното желание на героя:

> И плеснат с ръце, па се прегърнат,
> и с песни хвъркнат те в небесата, —
> летят и пеят, дорде осъмнат,
> и търсят духът на Караджата. . .

Песента на самодивите за пръв път зазвучава пълно, силно. Тя се слива с хайдушката песен на Балкана, в която живее духът на Караджата. И тук звученето на песента е подчертано чрез повторението на първата сричка — носител на семантичната стойност на словото: «И с *пес*ни. . .», «летят и *пеят*». . . («Балканът *пее* хайдушка *пес*ен.») И тук сказуемото («пеят») изпъква логически и интонационно. То се свързва обратно (регресивно) със съществителното «песни», а «песни» от своя страна «озвучава» сказуемото от първия стих «плеснат». Съзвучието «пл*ес*нат», «*пес*ни», «небе*сата*» отвежда пряко към сказуемото «пеят» — песента изпълва небесата. . . Краят на нощта буди асоцнации със свечеряването («Балканът *пее*. . . *песен*. . . небе*сен*. . .»).

Нощната картина завършва със самодивската песен, с полета на самодивите в небесата, с устрема към безсмъртие («и търсят духът на Караджата»). Героят на баладата се сродява с чедата на нощта — с рожбите на народната фантазия, слива се с духа на Караджата.

Всичко вече е казано. Баладата за Хаджи Димитър е завършена. И все пак поетът прибавя още една, последна строфа. На пръв поглед в нея няма нищо ново. Неведнаж тя е будела недоумението и даже възмущението на критиката.[208]

---

[208] Верен на своя примитивно-натуралистичен подход към някои строфи на баладата, ПЕНЧО СЛАВЕЙКОВ възкликва: «Слънцето пече ли пече — и кръвта тече ли тече! Това е крайно лошо не само от външна, формална страна. Нали божем една от самодивите му превързва раната с билки? Но види се вълкът е отвързал превързаната люта рана — за да има какво да ближе! Тия грозотни вътре из песента се повтарят и накрая. Последният куплет завършва тромо цялата величествена картина. . .» (Жив е той, жив е. . . — Сп. «Мисъл», XVI, 1906, кн. 5, стр. 298.) Б. ПЕНЕВ също счита, че «при завършъка» на «дивната песен за Хаджи Димитър». . . «като някакъв груб, неизмеримо прозаичен дисонанс прозвучава стихът: «А слънцето пак пече ли пече. . .» (История на новата българска литература, С., т. IV, ч. II, 1936, стр. 1481.) Вж. също МАЛЧО НИКОЛОВ, История на българската литература, С., 1947, стр. 140. Не е нужно

Но съмна вече! И на Балкана
юнакът лежи, кръвта му тече, —
вълкът му ближе лютата рана,
и слънцето пак пече ли — пече![200]

Съюзът «но» подготвя контраста: прохладната самодивска нощ, изпълнена с хайдушката песен на Балкана, се заменя от безпощадния зной на летния ден. «*Но* съмна вече!» — възклицателната интонация подчертава разликата. В нощта има очакване, надежда, свръхземна красота. Денят е безпощаден с блясъка на своята светлина, със своя зной, с огромното страдание за героя.

Последната строфа като че ли повтаря третата строфа на баладата (стих 1-ви, 2-ри и 4 ти) и стих втори от шестата строфа: «юнакът лежи — лежи юнакът»; «кръвта му тече» — «и кръвта още по-силно тече!»; «вълкът му ближе лютата рана» — «и вълк му кротко раната ближе»; «И слънцето пак пече ли — пече!» — «слънцето спряно сърдито пече». . . Поетът се връща назад към създадени вече образи, но атмосферата и настроението са различни. Картината е по-лаконична, по-строга. Липсват оценъчните епитети: кръвта *още по-силно*. . ., вълк му *кротко*. . ., слънцето *спряно, сърдито*. . . Почти пълното отсъствие на назовани свойства подчертава повтарящите се действия. Синтактичното еднообразие (подлог, сказуемо — юнакът лежи, кръвта му тече, вълкът му ближе. . ., слънцето пак

да изтъкваме пълната несъстоятелност на тези мнения и «съавторски» предложения. «Компо зицията на «Хаджи Димитър» е подчинена на дълбока вътрешна логика», последната строфа е «необходим завършък» на баладата. (П. ДИНЕКОВ, Поезията на Христо Ботев. — Възрожденски писатели, С., 1962, стр. 322.) Р. РУСЕВ възразява на Б. ПЕНЕВ от гледище на стихотворната техника: мъжките рими «тече-пече» според него «не се възприемат като такива», тъй като «дето няма правилно редуване на ударени и неударени срички, мъжките рими загубват своята острота. . .» (Метрични проблеми у Ботев. — Сп. «Училищен преглед», XXXIX, 1940, кн. 10, стр. 1268.)

[200] В първата ред.: *И вълк* му ближе лютата рана,
а пък слънцето пече ли — пече!

С верен художествен усет поетът е избягнал ненужното противопоставяне («*а* пък слънцето. . .»), избягнал е натрупването на съюзи (*и*. . ., *а*. . .), както и немелодичното съчетаване на съюза «а» с наречието «пък». Усъвършенстването на стиха се съчетава несъмнено с избистрянето и уточняването на мисълта, с подчертаването на нови нюанси в нея. Втората редакция на последното двустишие отвежда по-пряко към създадените вече образи в баладата: «*И вълк* му кротко раната ближе. . .» — «*вълкът* му ближе лютата рана. . .» «Слънцето спряно, сърдито пече. . .» — «*и* слънцето *пак* пече ли — пече!». Като започва последния стих със съюза «и», Ботев закръгля своеобразната анафорична хармония на баладата: «И кръвта още по-силно тече», «И тоя юнак. . . Но млъкни, сърце!», «И певци песни за него пеят», «И при юнакът дойдат, та седнат. . .» и т. н. — последните стихове на осем строфи (от всичко дванадесет) започват със съюза «и», като по този начин завършват, «затварят» всяка строфа.

пече. . .) внушава трайността на действията, които се превръщат в символ на голямата болка. С повторението на не особено «поетичния» глагол «пече» болката за героя достига своя връх.

Поетът не случайно се връща към картината на знойния ден, не случайно я пресъздава така сгъстено. Последният баладичен акорд е акордът на страданието. Болката за героя се слива със съзнанието за безсмъртието на неговото дело, на неговия подвиг.

Месец след публикуването на «Хаджи Димитър» в Каравеловия вестник «Независимост» Ботев отпечатва и «Моята молитва».ен «Моята молитва» е най-тясно свързана с «Борба» по своя идеен[210] смисъл и революционно въздействие. Ботевата «Молитва» е «вдъхновен химн на революцията», «политическо и философско кредо» на поета,[211] негова изповед, оригинална и неповторима. «Ние не познаваме в световната литература произведение, което да напомня Ботевата «Молитва» . .»[212] Поетът вероятно дълго е носил в себе си своята безсмъртна творба — тя, както «Хаджи Димитър», дълго е зреела в неговото поетическо съзнание. В Каравеловия в. «Свобода» през 1871 г. са поместени молитвите «Отче наш» и «Верую», напечатани «в много френски и немски вестници. . .»[213] Първата молитва започва с думите: «Отче наш, който не си на небето. . .» Възможно е идеята за едно най-съкровено поетично верую-молитва да се е породила още през революционната 1871 г., когато Ботев пише «Символ-верую на българската комуна». Тази идея е живеела дълго у поета и е чакала един последен тласък. . . И той е дошъл в трагичната 1873 г., след разгрома на революционната организация и обесването на Апостола на свободата. Захари Стоянов поставя след стихотворението дата 1872 г., без да съобщава съображенията си за това.[214] Поради липсата на сигурни данни всяко ка-

---

[210] В. «Независимост», VI, бр. 1 от 20. X. 1873, втора редакция — в «Пе-ни и стихотворения», 1875, стр. 27—29.

[211] Л. В. ВОРОБЬОВ, Христо Ботев, М., 1953, стр. 92—93.

[212] Г. БАКАЛОВ, Христо Ботев, С., 1934, стр. 87. Някои автори правят най-общи аналогии между «Моята молитва» и «Русский бог» на княз Вяземски. (МАЛЧО НИКОЛОВ, Христо Ботев, човекът, поетът и публицистът, 1940, стр. 75; също: ИВ. ХАДЖОВ, Ботев и свободолюбивата руска поезия в негово време. — Сп. «Обществена мисъл», VI, 1925, кн. 3, стр. 160—162.)

[213] МИХ. ДИМИТРОВ, Вероятният повод за написване на «Моята молитва». — Сборник статии за Христо Ботйов «Жив е той. . .», С., 1940, стр. 74; също: в. «Лик», II, бр. 37 от 27. V. 1936; вж. и Христо Ботев, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 573; МИХ. ДИМИТРОВ, Христо Ботев, Идеи, личност, творчество, С., 1946, стр. 269—271.

[214] Съчинения на Христо Ботйов, С., 1888, стр. 34; ЕВГ. ВОЛКОВ приема датировката на Зах. Стоянов, позовавайки се на обстоятелствата, при които е живял Ботев по това време. (Христо Ботев, С., 1929, стр. 198.)

тегорично твърдение е трудно защитимо. И все пак по-вероятно е поетът да е усетил вътрешна потребност да излее химна на своята вяра в тежките месеци на униние, скръб и безпътица след гибелта на В. Левски.

Поколенията, които идват след Ботев, възприемат неговата «Молитва» различно. Оценките са противоположни. Около «Моята молитва» се води борба. Поколение след поколение подемат тази борба, носят я през десетилетията. Ботевата «Молитва» участвува в класовите битки на следосвобожденската епоха. Тя самата става фокус, в който се срещат различни възгледи, вкусове, естетически и политически позиции. В критическите оценки за «Моята молитва» се отразява голямата битка, която се води около цялата Ботева поезия.

Ив. Вазов твърди, че Ботев в своята «Молитва» развенчава «бога на дедите си и на детинството си», че неговият бог на разума е «по-непостижим. . . за бедите изгнаници, отколкото бога в небето, в когото вярваха и комуто се молеха».[215] Непосредствените и правдиви спомени на К. Бозвелиев опровергават Вазовото твърдение. Ботевата «Молитва» се е декламирала «редом с други негови стихотворения по сборове, вечеринки и утра; тя се пееше — пише Бозвелиев — навсякъде и по всички случаи и в града, и в полето. . . В 1887 г. чух да я пеят берачките по гроздобер.»[216] Дори К. Величков признава: «При всичко, че черквата има силни причини да роптае против тия строфи,. . . народът ги пее като един химн.»[217]

Според народния поет Ив. Вазов в «Моята молитва» Ботев «не гледал през своите очи, а през очите на четените книжки в странство», в тази творба «имаме пред себе си не българския, нашия, истинския Ботев, а «книжния» Ботев, който мисли с чужд ум и мери с чужд аршин».[218]

Различните мнения и оценки за Ботевата «Молитва» дават вярна представа за идейното разслоение след Освобождението и за остротата на идейните сблъсъци.

«Но чини ми се, че на никой културен език такова дебелашко и *ненужно* богохулство не е било написвано, нито четено без скрупули от такава маса млади читатели!»[219]

---

[215] ИВ. ВАЗОВ, Христо Ботев. Критическа студия. — Сп. «Денница», II, 1891, кн. 6, стр. 280.

[216] Ботйовите песни след Освобождението. — Сборник статии за Христо Ботйов «Жив е той. . .», С., 1940, стр. 10.

[217] [К. ВЕЛИЧКОВ], Христо Ботев. — В. «Народний глас», VI, Пловдив, бр. 480 от 26. V. 1884.

[218] ИВ. ВАЗОВ, Христо Ботев. Критическа студия. — Сп. «Денница», II, 1891, кн. 10, стр. 450.

[219] Пак там, стр. 447.

«„Моята молитва» е най-убедителното доказателство за дълбоката християнска същност на Ботьова, за когото бог е в «сърцето и в душата» на човека! Та тъкмо тая «Молитва» е една от най-вдъхновените човешки молитви не само в българската, а в световната поезия!»[220] «„Молитвата» е поезия и религията там е поетическа, сиреч искрена и правдива религия. Ботьов е не богоборец, а богоутвърдител. Той се кланя на един бог, хуманен и деятелен за доброто... Ботьов въпреки всичко има бог, вярва в бога. Един бог, както той се откройва за патриота, обзет от бляна за честити дни на родината; . . . един бог, който, макар и «бог на разума», е все пак доловен чрез «сърце и душа». . . Сам Ботьов, който като публицист и общественик има своите определени възгледи, тук е надхвърлил своя прозаически мироглед, за да ни уведе в мистерията на поетическия си, пророческия си дух.»[221]

«. . .Ботевият бог на разума е само една поетическа фигура, а никак не някакво мистично същество, както бе у деистите от френската революция. И затова е комично да се говори за религия у Ботева, който изповядваше най-неприкрития атеизъм на шестдесетте години. . .»[222] В «Моята молитва» блика «такова пламенно негодуване против религията и духовенството, щото хрисимите чеда на еснафството, Вазов и Величков, идваха в ужас от тях.»[223]

Ботевият бог е «богът на разума. . . сиреч богът на студений материализъм», «доста старо нещо на запад», «безмоден вече»,... «тоя бог е зверовит, мръсен и отвратителен като главата на медуза, . .»[224]

«„Молитва» и «Борба» са най-характерните за Ботйовата поe-

---

[220] Така К. КОНСТАНТИНОВ защищава Ботев от хулите на реакционния автор Т. Кожухаров, к йто се подписва с псевдонима «Щабс капитан Копейкин». (Вж. К. КОНСТАНТИНОВ, Отворено писмо. — В. «Литературен глас», IV, бр. 134 от 20. XII. 1931, стр. 4.)

[221] Проф. А. [М. АРНАУДОВ], Ботьовата молитва. — Сп. «Духовна култура», XXIX, 1949, кн. 1, стр. 20, 21; и МИХ. АРНАУДОВ, Ботйовата молитва. — Сп. «Зов», II, кн. 9, април и май 1930, стр. 264—265; също Христо Ботйов лист, Калофер, 2 юни 1937.

[222] Г. БАКАЛОВ, Поетът Ботев. — Ботев лист, С., бр. 2 от 2 юни 1921.

[223] Г. БАКАЛОВ, Ботев за религията и духовенството. — Ботев лист, 18 (31) май 1923, стр. 6, Изд. на БКП.

К. ВЕЛИЧКОВ в студията си за Ботев пише: «. . .Тъжно недоумение ни обзема пред оная песен, наречена от него «Молитва», в която той не се задоволява да въстава против бога, който е на небесата, но в която той залепва на целия си народ едно прозвище жестоко, обидно. . .» (Пълно събрание на съчиненията, т. VIII, 1914, стр. 96.)

[224] ИВ. ВАЗОВ, Христо Ботев. Критическа студия. — Сп. «Денница», II, 1891, кн. 10, стр. 451.

зия. . . Само в «Молитва» и «Борба» Ботйов и по замисъл, и по изпълнителни средства е истински оригинален революционен Ботйов.»[225] «. . .Може би стихотворения като «Борба» и «Молитва» да са сами по себе си, като поетически произведения, хубави и твърде характерни за душевния склад на оногова, който ги е писал; ио поет, който пише такива стихотворения и хвърга с тях кърваво оскърбление на интимните, най-искрени чувства на народа си, може да го наричате какъвто щете, но не и народен поет. Той е отстъпник от народа.» «. . .Той прави пряк преход към идеите на анархизма. . .»[226] «Анархизмът е квасът на повечето стихове на Ботйова. . ., другарувапето на такъв анархизъм с патриотизма няма особена пречка. И ние ви даме ясно как живеят задружно в тая душа неща иначе диаметрално противоположни: «Борба», «Молитва», «Гергьовден»— и «На прощаване», «Жив е той. . .»[227]

«Моята молитва» и «Борба» са «свръхтенденциозни творения...» «За нас . . .тоя «фанатизъм» е свят и без него «Молитва» и «Борба» не биха били достойни за безсмъртната Ботйова, сиреч *нова, класова* поезия.»[228]

«В Ботьовата молитва кипи възвишено и благородно поетическо вдъхновение. Мислите и чувствата, изказани в нея, са общочовешки. Там се говори за бог, пред когото би се преклонил с благоговение всеки човек от каквато народност и да е. Изразява се най-великото чувство, за което е способно човешкото сърце: обич към потиснатите и копнеж за борба с тираните. На какъвто език и да беше написано това стихотворение, то щеше да бъде между най-добрите поетични творби, с които се гордее човечеството.»[229]

С цитираното дотук далеко не изчерпваме мненията и оценките за Ботевата «Молитва», за Ботевата «концепция на божественото».[230]

Ботевият бог е един голям символ — символ на борбата за правда, символ на прогреса и свободата. Ботевият бог е ярък поетическиобраз.

---

[225] ГОРАЗД [Д. ПОЛЯНОВ], Поезията на Христо Ботйова. — В. «Наковалня», II, бр. 78 от 2. VI. 1927, стр. 2.

[226] Ц. [П. П. СЛАВЕЙКОВ], Христо Ботев, Критически опит от Д. Т. Страшимиров. . . — В. «Знаме», III, бр. 37 от 3. IX. 1897; също: П. СЛАВЕЙКОВ, Събрани съчинения, С., 1940, т. VI, кн. II, стр. 226—227.

[227] П. СЛАВЕЙКОВ, Българската поезия. Предн. — Сп. «Мисъл», XVI, 1906, кн. 2, стр. 87.

[228] ГОРАЗД [Д. ПОЛЯНОВ], Поезията на Христо Ботйов. — В. «Наковалня», II, бр. 78 от 2. VI. 1927, стр. 2.

[229] Н. РАЙНОВ, Христо Ботьов. — Вечното в нашата литература, 1941, стр. 165—166.

[230] Според д-р КРЪСТЕВ Ботев смесвал «вечното чувство за божествено начало с една преходна и не особено дълбока философска концепция на божественото. . .» (В. МИРОЛЮБОВ [д-р КРЪСТЕВ], Художествените мотиви у Ботйова. — Сп. «Мисъл», XVII, 1910, кн. I, стр. 5—6.)

«Моята молитва» е лирична изповед с дълбок политически и социален смисъл. В своята «Молитва» Ботев се добира до широко поетическо обобщение. Стихотворението е своеобразна равносметка на извървения вече път и същевременно поглед към бъдещето, програма и завет.

Лиричният монолог започва с наболял молитвен вик: «О, мой боже, прави боже!» Поетът бърза да поясни кой е неговият бог, правият бог:

Не ти, що си в небесата,
а ти, що си в мене, боже —
мен в сърцето и в душата. . .[231]

Цялата творба се гради върху тази голяма антитеза (не ти. . ., а ти. . .). Поетът въстава срещу бога, утвърден от религиозната догма, срещу бога на черквата и на властта. Този бог е нужен на тираните, на народните врагове. Той узаконява тяхното владичество и социалните неправди, превръща се в идейна опора и етично оправдание за светската и духовната власт. Присъдата на поета за черквата и нейния бог е окончателна и убийствена:

Не ти, комуто се кланят[232]
калугери и попове
и комуто свещи палят
православните скотове.

В пет строфи бушува стихията на отрицанието.[233] Всяка строфа започва с негативното «не ти». Строфа трета и четвърта са изградени върху вътрешна антитеза:

Не ти, който си направил
от кал мъжът и жената,
а човекът си оставил
роб да бъде на земята.

---

[231] В първата ред: «мен в сърцето и в главата. . .»

Поетът е търсил не само по-поетично, «одухотворено» слово, но вероятно е усетил баналността на противопоставянето: сърцето — главата, чувствата — разума.

[232] В първата ред.: «Не ти, който сляпо храниш.» С тази промяна се осъществява по-пълно римуването — «кланят — палят», но преди всичко се уточнява мисълта и се увеличава поетичната ѝ изисканост.

[233] Верен на своето тенденциозно, субективно изкривено отношение към Ботевата «Молитва», ИВ. ВАЗОВ пише за тези строфи: «Тая първа половина на «Молитвата» и не е поетическа, тя е само едни остър памфлет, сбор от дръзки фрази и епитети, едно риторическо, блудкаво повторение на едни и същи мисли. . .» (Христо Ботев. Критическа студия. — Сп. «Денница», II, 1891, кн. 10, стр. 453.)

Библейският образ прераства в символ. Погледът на поета се насочва към идейните заблуди, към духовното робство:

Не ти, който учиш роба
да търпи и да се моли,
и храниш го дор до гроба
само със надежди голи. . .[234]

Наред с гневния патос, с презрението се промъква топлота, състрадание:

. . . а в неволя си зарязал
мойте братя сиромаси.

Още в негативната част на творбата се набелязват полярни образи и чувства. Гневът и омразата не търсят благовидна форма, поетът не се бои от грубите, ругателни слова, когато са уместни, когато вярно разкриват вътрешното му състояние. «Православните скотове» — «мойте братя сиромаси». . . в тези граници се движат силните и остро контрастни Ботеви чувства. В шестата строфа отрицанието, ненавистта достигат своя връх:

Не ти, боже на лъжците,
на безчестните тирани,
не ти, идол на глупците,
на човешките душмани!

Стихът е ударен, точен, силно емоционален. Анафоричното начало на всяка строфа «не ти. . .» тук се повтаря и вътре в строфата — с него започва второто двустишие. Двете половини на строфата са изградени по една и съща схема: водещите първи и трети стихове се състоят от отрицателна частица и разгърнато обръщание: «Не ти, боже на лъжците», «не ти, идол на глупците». Вторите и четвъртите стихове са техни вариации, нови определения на този чужд, враждебен бог — «на безчестните тирани», «на човешките душмани». Строфата е изградена върху основата на синтактичен паралелизъм. Равновесието на отделните части и хармонията на цялото не се нарушават от силата на чувството. То навлиза в чистите форми на стиха, изпълва ги с пулсиращ ритъм. И ритмично, и интонационно-мелодично строфата е цялостна, изляна на един дъх. Възклицателната интонация има два тласъка — в първото и във второто двустишие при непрекъснато възходящо градиране на мелодиката.

След шестата строфа, в която тезата на отрицанието е сгъстена до последен предел, антитезата идва като просветление:

---

[234] В първата ред.: «със надежди *боси*, голи». Поетът вярно е усетил, че метафоричният образ «надежди боси, голи» е пресилен. Добавеното наречие «само» подчертава мисълта. Не случайно върху него пада логическото ударение.

А ти, боже на разумът,
защитниче на робите,[235]
на когото щат празнуват[236]
денят скоро народите!

Антитезата, набелязана още в първата строфа на стихотворението, се разгръща широко като основен структурен принцип на цялата творба. Ненавистта се заменя с обич и доверие («*боже* на разума», «*защитниче* на робите. . .»). Просветленият дух на поета е окрилен, изпълнен с революционен оптимизъм. Поетът твърдо вярва, че неговият ден — жадуваният ден първи, ще дойде скоро. В последните строфи на «Моята молитва» се разкрива най пълно образът на лирическия герой. Неговата изповед-молитва е пропита с вълнуваща искреност:

П дкрепи и мен ръка а,
та к га възстане робът,
в ред вете на борбата
да си найда и аз гробът!

Героят жадува за върховния час — часа на революцията. Своето място той вижда в редовете на борците. Устрема към смъртта поетът изразява без романтичната образност и приповдигнатост, характерни за «До моето първо либе», без епичната внушителност и героичен патос от «На прощаване» и «Хаджи Димитър». . . Безпримерна е скромността на лиричния герой. Той не се отделя от своя народ, от своите другари. В редовете на борците той ще търси своя гроб. Какъв тънък нюанс внася глаголът «найда» — «да си найда и аз гробът!» От тези стихове, от всяко слово бликат простота, непосредственост и душевна чистота.

Героят има «буйно сърце», той се бои от тихата, спокойна смърт. Образът е точен, силен:

Не оставяй да изстине
буйно сърце на чужбина. . .

Контрастът между представното съдържание на сказуемото «изстине» (бавен процес на постепенна смърт и тлеене) и следващия метонимичен образ «буйно сърце» подчертава силата на поетовия устрем към борба и смърт в борбата.

И още едно свое съкровено желание изповядва лирическият

---

[235] В първата ред. — «рабите» — не е изключено да е резултат на печатна грешка

[236] Това е «най-особената бъдна ф рма у Ботйова според Н. КОСТОВ: «Особеното, изключителното тук е това, че двата глагола, които съставят формата, са спрегнати, а между тях няма връзка «да». . . Във формите за бъдно време Ботев е «широк, разнообразен, свободен и главно не се отдалечава от особеностите на простонародната българска реч». (Бъдни глаголни форми у Ботйова. — Сп. «Българска реч», XIV, 1940, кн. 7, стр. 251.)

герой: той иска неговият «глас», неговите песни да стигнат до хората, да не останат неразбрани, чужди за тях:

и гласът ми да премине
тихо като през пустиня!. . .

Ботев съчетава патоса на острата гражданска, политическо-социална поезия със задушевната искреност на лиричната изповед. Неговата «Молитва» е едновременно откровение и програма.

«Моята молитва» дава нов, богат материал за доизвайване образа на лиричния герой в Ботевата поезия. В «Майце си» поетът изливаше своето «сърце младо», своята «душа страдна»; в «На прощаване» той пресъздаваше в поетични образи и картини чув твата и преживяванията на своя герой, който носи «сърце мъжко, юнашко» и същевременно «скрьбно сърце». . .; в «До моето първо либе» Ботев изповядва болките на едно «сърце ранено», «сърце зло в злоба обвито», с «Моята молитва» той остави на поколенията още една изповед и своето «буйно сърце», чиято мечта бе да изгори в борбата.

«Моята молитва» има десет четиристишни строфи. Първата, негативна част на стихотворението, в която звучат силни сатирични интонации, е по-голяма (обхваща шест строфи). Стихът е осмосричен с постоянно ударение на предпоследната сричка (с три изключения в строфа седма).[237] Във всяка строфа на «Моята молитва» има по две двойки кръстосани рими. Стихът се лее като песен.[238] Цялата творба е монолог-изповед, изграден върху една голяма антитеза. Поетичната мисъл е внушена със съвсем пестеливи средства. За разлика от повечето други Ботеви стихотворения в «Моята молитва» сказуемната система не е водеща (в 40-те стиха на стихотворението има 23 глаголни форми). Поетът търси най-точната дума и нейния основен белег, основно значение. Второстепенните и колебаещите се белези на думите в повечето случаи остават на заден план, избледняват. Малкото стилистични фигури, точността и прякото значение на словото не пречат на творбата да се превърне в широко обобщение, в ярък символ. Простотата, естествеността, изповедната «говорна» стихия се съчетават пълно и хармонично с молитвено-песенното звучене на стихотворението.

С «Моята молитва» и «Борба» Ботев се добира до непознати за нашата лирика философски обобщения, създава «нова красота в нашата поезия», «нова традиция». «С необикновена лекота, но с

---

[237] За осмосричните Ботеви стихотворения вж. МИР. ЯНАКИЕВ, Българско стихознание, С., 1960, стр. 141.

[238] Известна е само една мелодия на «Моята молитва», твърде лирична, допадала особено на градското население. Според Д. Христов тя «води началото си от една стара французка майска песен». (Н. КАУФМАН, Ботевите песни. — В. «Народна култура», X, бр. 18 от 30. IV. 1966.)

титанична, неподражаема творческа мощ Ботев преминава от едни към други стилови и жанрови форми. . .» Той «създава оригинална драматично-монологична реч. . .», твори «углъбена, изключителна по вътрешната си цялост психологическа лирика. . .» Той е «първият наш поет с общочовешко съдържание на творчеството си.»[239]

Ботев сам отрежда особено място на своята «Молитва» — като широко идейно и поетическо обобщение, като изповед и прозрение. От парахода «Радецки» на 17 май 1876 г. поетът-революционер пише в писмото си до Грудов, Кавалджиев и Странски в Букурещ: «. . .Аз съм весел и радостта ми няма граници, като си наумя, че «Моята молитва» се сбъдва. . .»

И не случайно Ботевата «Молитва» е оказала огромно въздействие върху идващите поколения. Не случайно тя се превръща в революционен химн за прогресивната младеж, за борците срещу капитализма и фашизма.

Песента «Зададе се облък темен» е предпоследната Ботева поетическа изява.[240] Близо две години след нея поетът отпечатва последното си стихотворение — «Обесването на Васил Левски».[241]

«Зададе се облак темен» внася нова проблематика в «цикъла» творби с хайдушко-бунтовни теми. Ботев вижда не само подема и романтиката на хайдушкото движение, но и неговите тъмни страни перноди на упадък, драматични сблъсъци, трагични развръзки. Възможно е сюжетът на песента да е навеян от размислите и преживяното след арабаконашкия обир и разгрома на революционната организация

Песента е стройна, с ясна вътрешна логика. «Сюжетът» се разплита просто, с епична последователност и спокойствие. Спокойствието е външно — особеност на епичния «разказ». Песента е наситена с вътрешен драматизъм. Сменят се картини и образи, споени в динамична композиционна схема.

Драматизмът е осъществен в диалога между поета-герой и стария хайдутин — своеобразен «диалог», който се състои от два свързани помежду си монолога: монолог-въпрос и монолог-отговор. Двата монолога са затворени в рамка, която създава необходимото

---

[239] П. ЗАРЕВ, Христо Ботев, С., 1963, стр. 192—193, 197.

[240] Стихотворението има две редакции: в. «Независимост», IV, бр. 3 от 3. XI. 1873, и в «Песни и стихотворения», стр. 30—33. И в двете редакции вместо заглавие поетът поставя три звездички (* * *). Измененията във втората редакция са малко, но несъмнено подобряват текста: изчистват стиха от диалектни и архаизирани форми, изглаждат го в ритмично-мелодично отношение.

[241] За прегледност ще нарушим хронологическия принцип и след «Зададе се облак темен» ще се спрем и на «Обесването на Васил Левски».

настроение — подготвя разгръщането на драматичния конфликт и го завършва, подчертавайки неговите трагични последици.

Още първите стихове изпълват с очакване:

Зададе се облак темен
откъм гора, от Балкана:
дали ще е дъждец дребен,
или ще е буря страшна?

Наближаващата буря и внушителният силует на Балкана стават фон на личната и на обществената драма. Поетът рисува картина след картина — сменящи се леко, раздвижени, необикновено прости картини и образи, взети от българския бит, от народния живот. Времето е тежко, ралото едвам се влачи, старият хайдутин сее семе и сълзи в браздите:

Ех, мой дядо, тежко време!
. . . . . .
Кажи, дядо, защо плачеш
над тез дълги бразди черни;
от чер облак ли се плашиш,
или мрат ти деца дребни?

Кажи, дядо, че аз помня. . .

Набелязаната картина подсказва какво е вътрешното състояние на стареца. Тя буди зрителни представи и асоциации. Черният цвят се налага, той подчертава мрачната атмосфера, изпълнена с предусещане за голямо нещастие. «Черни бразди», «чер облак» — епитетът надхвърля своите функции, превръща се в «епитет-образ» — синоним на мрачно или страшно, на болка и гняв, израз на душевно страдание и трагичен конфликт.

С три глагола поетът е казал толкова много за състоянието на стария хайдутин: «плачеш», «плаши», «мрат» — плач, страх, смърт... Настойчивите въпроси, повтарящото се обръщение «Ех, мой дядо...», «Кажи, дядо. . .», «Сега плачеш — защо, дядо?» съсредоточават вниманието върху съдбата и преживяванията на героя.

Споменът от миналото рязко се противопоставя на настоящето и подчертава неговия трагизъм:

. . .Какъв юнак напред беше;
бог да прости баба Стойна,
тя пееше, ти ореше.

Друг път — помниш? — лани беше:
аз заминах през гората,
сред юнаци ти седеше,
като баща със брадата!

Отговорът на стареца обхваща половината от песента и бележи най-високото ѝ постижение. Началото на неговия монолог «повтаря» началото на поетовия монолог: «Ех, мой дядо. . .» — «Ех, мой

синко!» Повторението успокоява, създава песенна монотонност, протяжност. Но «успокоението» веднага се стопява:

Чуй тоз гарван, де там грачи...

Гарванът вещае страшната истина, която ще изрече старият войвода. Героят сякаш събира сили, преди да каже истината, той се мъчи да овладее страданието:

Там селото се е сбрало
на мегданя,[242] за да гледа
мойте момци, мойте чеда!

Болката избликва, старецът не успява да я потисне — в градираното повторение «мойте момци, мойте чеда» читателят ясно усеща бездната от мъка в душата на стария войвода. Тя се чувствува особено силно, когато героят, овладял страданието, съвсем сдържано съобщава фактите: на мегдана сред селото на пръстове са набити главите на неговите момци — «избиха се две дружини»:

Двама братя воеводи,[243]
двамата ми верни сина:
скарали се кой да води
бащината си дружина!

Тесни били планините
за несговорна дружина!
И стърчат им днес главите,
за да плаче кой как мине.

Трудно бихме си представили по-лаконичен и по-внушителен «разказ» за трагедията на стария войвода, за трагедията на един баща. От гърдите на бащата се изтръгват вопли на отчаяние и безнадеждност:

Боже, с гръм ти разсипи ме!
Ветре, в прах ти разнеси ме!

Той знае какво очаква осиротелите деца и «техните клети майки» в условията на жестокия турски гнет —

Окол пръти как се късат —
ръце вдигат към главите,
и как после ще се мъчат
голи, боси и пребити.

Монологът на стареца завършва. Започва бурята. «Закапаха едри

---

[242] В първата ред.: Ботев употребява диалектната форма «мейданя».

[243] В първата ред.: «... братия войводи». Ще отбележим още две различия между редакциите на «Зададе се облак темен»: по-архаичната форма «*Ще да* видиш там набити» е заменена с «*Ти ще* видиш там набити» (строфа IX, стих 1-ви); «... в село нели ти отиваш» (строфа VII, стих. 3-и) става «но в село нели отиваш».

капки. . ., буря страшна ще да ревне. . .» На поетовия зов «Хайде, дядо, да вървиме» героят откликва с последен драматичен вопъл: «Стой, да умра помогни ми!» И все пак стихотворението не води до песимизъм.

В заключителната рамка на творбата има стихове, които дисхармонират с нейния цялостен драматичен стил — натежали от битови подробности, твърде приземени и огрубени:

Закапаха едри капки,
летят, крякат гъски, патки,
буря страшна ще да ревне,
нели не са капки дребни.

Всеки тича, в село бяга. . .

Песента е замислена като дълбоко народностна творба — по съдържание и форма, език и стил, наситена с българска народна атмосфера и битов колорит. В някои стихове поетът е прекалил с битовите акценти и те се възприемат като закъсняло Каравелово влияние.[244]

Независимо от тези недостатъци малката лирико-епична песен обогатява Ботевата поезия с още едни «тъжно-величави. . . хайдушки копнения». «. . . Авторът постига и тук оная тайнствена власт над духа ни, която изобщо го отличава.»[245]

В «Зададе се облак темен» в най-достъпна, народностна форма Ботев разкрива трагичните последици от разединението и вътрешните борби в революционното движение.

Обстоятелството, че след «Зададе се облак темен» Ботев почти две години не публикува нито една поетична творба,е будело различни предположения. Писано е много за творческа криза у Ботев, за из-

---

[244] ИВ. ВАЗОВ пристрастно и тенденциозно критикува Ботев за нехайство при римуването. «Много е пострадало откъм тая страна — пише Вазов — напоеното с хайдушки дух стихотворение. . . «Зададе се облак темен». . . Не допускаш, че това е Ботев, който ритмува *темен* и *дребен*, *Балкана* и *страшна*, *влачи* и *очи*, *помна* и *Стойна*, *питам* и *отивам*. . . Съжаляваш това още повече, като видиш, че тия пресилени, лоши ритми се чредуват с други — богати, пипани от майсторска ръка.» (Христо Ботев. Критическа студня. — Сп. «Денница», II, 1891, кн. 7 и 8, стр. 318—319.) МАЛЧО НИКОЛОВ, след като също отбелязва, че римите, които са женски, «повече кръстосани и по-малко съседни», «не са винаги пълнозвучни», пише: «Силата на стихотвореннето е в неговия ритъм, в градацията на чувството и в хубавата българска реч, която се лее така просто и непринудено във всяка строфа, във всеки стих.» («Зададе се. . .» — Сп. «Българска реч», XV, 1940, кн. 3, стр. 84.)

[245] М. АРНАУДОВ, Ботйов в поезията си. — Христо Ботев, Съчинения, под ред. на Ал. Бурмов, С., 1940, стр. 32.

черпването му като поет.[246] Някои автори търсят психологическите корени на това явление. «След обнародването на «Жив е той, жив е» Ботев до края на живота си не е написал нищо, което по своето достойнство да се равнява не само на току-що цитираната песен, но и на която и да е друга от по-значителните му творби.» Според този възглед «изворът на безсилието на Ботева като творец» трябва да се търси, първо, «в самия характер на творчеството му» — «лирик по темперамент», в своето развитие поетът еволюира, т. е. «стеснява се кръгът на тия чувства, които са могли да бъдат предмет на лирическа обработка», и, второ, «в промени, настъпили в творческите му възможности. . . Ботев можеше да чувствува *като истинско творчество* само това, което по интензивност и широта на вдъхновение не би отстъпило на преживяното при създаването на «Жив е той, жив е. . .»[247]. Други автори се насочват повече към причини от естетически характер — Ботевата поезия била «нещо средно между народната и индивидуалната песен» може би тук бил «зародишът, из който неминуемо е трябвало да произлезе една тежка криза за Ботйовото творчество».[248] Трети говорят не за творческа криза, а за «извършващ се прелом» — «Ботев все повече и повече се ангажира със служба на революционното дело и се отдава на публицистиката. . .» Същевременно «сатирата далеч надделява елегията у Ботев. . .»[249] Несъмнено енергичната революционна дейност и голямото публицистично дело на Ботев във в. «Знаме» поглъщат много сили и време. Но само това обстоятелство не може да обясни почти двегодишното мълчание на поета. Ботев вероятно е усетил вътрешна необходимост от една дълбока поетическа равносметка. Резултат на тази равносметка е малката книжка «Песни и стихотворения», върху която той е работил дълго и упорито. А най-блестящо опровержение на възгледа, че след «Хаджи Димитър» поетическото вдъхновение на твореца пресеква, че малкото, което написва, има ниска художествена стойност или в най-добрия случай е много под нивото на баладата за петрушанския герой, е последното Ботево стихотворение — «Обесването на В. Левски». Трудно е да се установи точната дата на неговото написване.[250] Предположението

---

[246] ЗАХ. СТОЯНОВ, Христо Ботйов, Русе, 1888, стр. 459.

[247] МИХ. ДИМИТРОВ, Христо Ботев, Идеи, личност, творчество, С., 1946, стр. 280—282, 285—286; вж. също В. МИРОЛЮБОВ [д-р К. КРЪСТЕВ], Художествените мотиви у Ботйова. — Сп. «Мисъл», XVII, 1910, кн. 1, стр. 17—19.

[248] В. МИРОЛЮБОВ [д-р К. КРЪСТЕВ], Христо Ботйов, П. П. Славейков, Петко Тодоров, Пейо К. Яворов, С., 1917, стр. 21.

[249] ИВ. ХАДЖОВ, Една заблуда за Ботева. — Сп. «Развитие», II, кн. 6, юни, 1919, стр. 201, 202.

[250] ЗАХ. СТОЯНОВ очевидно случайно на няколко места погрешно отбелязва 1876 г. вместо 1875 г. (Съчинения на Христо Ботйов, С., 1888, стр. 4.)

«декември 1875 г.» произтича от непосредственото свързване на творбата със «Стенен календар за 1876 г.», издаден от Ботев с лика на Апостола и с публикация на стихотворението под него. «Историята на това стихотворение — пише Захари Стоянов — е следующата: в 1876 [1875] год. няколко месеца преди венчаването поетът за войвода неговото положение, и политическо и домашно, беше едно от най-разбитите и унилите. . . В тия минути. . . той пише стенен календар, който украсява с портрета на В. Л вски и праща брат си Стефана да го продава по Румъния и изкара някой гологан за дневна прехрана. За да не бъде обикновен и съвсем сух тоя календар, написва и туря под портрета поменатото стихотворение.»[251]

Възможно е сложните външни и вътрешни обстоятелства в живота на Ботев през 1875 г. да са намерили конкретен поетически отзвук в елегичната песен за Васил Левски. Но кога именно житейските обстоятелства са дали тласък на поетическото вдъхновение на Ботев в края на 1875 г. или по-рано, е трудно да се установи и не е от решаващо значение за обясняването на творбата.[252] Едно е несъмнено: и последната Ботева поетическа рожба е резултат на продължителен процес. Мисълта за трагичната и геройчна гибел на Апостола не е напускала поета дълго време. Раната не е зараствала, болката е била жива. Творбата е зреела, нужен ѝ е бил само един последен тласък. Неправдоподобно е да се свързва написването на стихотворението с издаването на календара.[253] Още по-неубедително е твърдението, че това Ботево стихотворение е плод на временно преходно състояние, че то «сведочи за необистрени чувства и принизено жизнено настроение», че е писано «не по обичая на автора — след дълго вътрешно зреене».[254] Захари Стоянов направи и следващата логическа стъпка: стихотворението е написано случайно, набързо и поради това то няма високи художествени достойнства. «Васил Левски, Дяконът, тоя свещен образ, тоя идеал на всичко,

---

[251] Съчинения на Христо Ботйов под ред. на ЗАХ. СТОЯНОВ С., 1888, стр. 4—5.

[252] ИВ. ХАДЖОВ твърди, че Ботев написва стихотворението си, преди да замине за Русия по работа на комитета, т. е. преди края на август 1875 г. (Из поетическата лаборатория на Ботева. — Сп. «Училищен преглед», XLI, 1943, кн. 1, стр. 45, 47—49). Най вероятно е обаче «Обесването на В. Левски» да е написано през периода октомври — декември 1875 г. (Вж. К. ВЪЗВЪЗОВА-КАРАТЕОДОРОВА, За уточняване времето на отпечатването, за разпространението и ролята на три Ботеви издания от 1875 г. — Известия за 1959г., Народна библиотека «В. Коларов» и Библиотека при Соф. държ. университет, С., 1961, т. I (VII), стр. 212—224.)

[253] Ив. ХАДЖОВ пръв оспори това схващане на Зах. Стоянов. (Из поетическата лаборатория на Ботева. — Сп. «Училищен преглад», XLI, 1943, кн. 1, стр. 49.)

[254] М. АРНАУДОВ, Ботйов в поезията си. — Христо Ботйов, Съчинения, под ред. на Ал. БУРМОВ, С., 1940, стр. 43.

щото е честно и благородно, тоя мъченик на правото и на свободата — и подобно стихотворение, такива обикновени думи над бесилницата му, на паметта му!»[255] Зах. Стоянов също така пръв твърди, че Ботев не е бил доволен от стихотворението си и затова не го е включил в «Песни и стихотворения».[256] «Ние сами не сме доволни от него.» «. . . В него не е играла фантазия, огнено настроение и пр., но разбити идеали, мрачно бъдеще и жестоко отчаяние.»[257]

Според Ив. Вазов в «Обесването на Васил Левски» само последните «два куплета» са «едничките добри. . .» Но и в тях Вазов намира недостатъчн. Стихът «вихрове гонят тръни в полето» му изглежда «неправдоподобен»: «само лятос се случва изображаемото явление»[258].

Пенчо Славейков изразява дори съмнение дали «тая глупава песен е действително Ботйова»[259]. Подобни преценки години наред господствуваха в нашето литературознание.[260]

Поетът не само дълго е носил в себе си образа на Левски и болката за неговата преждевременна смърт, но и упорито е работил над своята творба. Двете запазени печатни редакции на стихотворението, както и ръкописните варианти разкриват нагледно и убедително този процес на търсене, довел до ново голямо поетическо откритие.

---

[255] Съчинения на Христо Ботйов, под ред. на ЗАХ. СТОЯНОВ, С., 1888, стр. 4.

[256] Стихосбирката «Песни и стихотворения» излиза преди написването на «Обесването на Васил Левски». «След вателно Ботй в не е могъл да го вмести в книжката си.» (Христо Ботй в, Съчинения, под ред. на Ал. Бурм в, С., 1940, стр. 667.) Също по този въпрос ИВ. ХАДЖОВ, Захарий Стоян вото издание на Ботевите стихотворения. — Сп. «Изкуство и критика», V, 1942, кн. 5 и 6, стр. 254—255. К. ВЪЗВЪЗОВА-КАРАТЕОДОРОВА в своето историко библиографско проучване «За уточняване времето на отпечатването, за разпространението и ролята на три Ботеви издания от 1875 г.» стига до извода, че «Песни и стихотворения» са били отпечатани по всяка вер ятност през юли—септември 1875 г., т. е. «към края на лятото или началото на есента с. г.» (Известия за 1959 г. Народна библиотека «Васил Коларов» и Библиотека при Соф. държ. университет, 1961, т. I (VII), стр. 218.)

[257] Съчинения на Христо Ботйов, С., 1888, стр. 4—5.

[258] ИВ. ВАЗОВ, Христо Ботев. Критическа студия. — Сп. «Денница», II, 1891, кн. 7—8, стр. 321.

[259] ПЕНЧО СЛАВЕЙКОВ, «Жив е той, жив е. . .» — Сп. «Мисъл», XVI, 1906, кн. 5, стр. 295.

[260] Дори такъв добросъвестен ботевовед като ИВ. ХАДЖОВ им се поддаде. През 1920 г. той твърди, че «Обесването на В. Левски» е «неизносено напълно» Ботево стихотворение, «явило се пред време, изнасилено от обстоятелствата. . .» (Поетическата продуктивност на Ботева. — Сп. «Борба», II, 1920, кн.17, стр.522.)

В своето автентично издание на Ботевите стихотворения д-р К. КРЪСТЕВ пише: «. . . в «Песни и стихотворения» са влезли всички негови песни освен «Хайдути» и трите последни и най-слаби негови работи: «Защо не съм?»..., «Обесването на Васил Левски» и «Послание».» (С., 1919, стр. 45.)

Едната редакция вероятно е била публикувана в «Календар за 1876 г.», издаден от Ботев,[261] а другата със заглавие «Дякон Васил Левски» е поместена във в. «Нова България».[262] Ботев е редактирал само първия брой на «Нова България»; «Дякон Васил Левски» излиза в брой 22 от 12 август 1876 г. — два месеца след гибелта на поета. Не е известно откъде сътрудниците на «Нова България» (Ст. Стамболов и Ив. Вазов) са взели текста на стихотворението.[263] Може би са го препечатали от неизвестна на нас негова публикация или са притежавали ръкопис на Ботев.[264] Ако предположим, че са разполагали и с двата текста на стихотворението, в такъв случай вероятно не са обърнали внимание на значителните различия между тях. В ботевознанието се е наложило мнението, че поместеният в «Нова България» текст бележи пръв етап в сложния процес на раждането на творбата.[265]

---

[261] Самият календар е изгубен. Предполага се, че познаваме тази редакция благодарение на данието на ЗАХ. СТОЯНОВ, който вероятно е разполагал с календара и е препечатал стихотворението от него под заглавие «Обесване на Васил Левски». (Съчинения на Христо Ботйов, С., 1888, стр. 43.)

[262] Според ИВ. ХАДЖОВ нито едно от тези заглавия не е Ботево. Големият поет би озаглавил стихотворението си за Левски като баладата за Хаджи Димитър «кратко, просто и на рателио — «Васил Левски». (Стихотворенията на Ботева. Поправки и преработки, т. I, 1947, стр. 234, 237.)

[263] ИВ. ХАДЖОВ в своята статия «Из поетическата лаборатория на Ботева (сп. «Училищен преглед», XLI, кн. 1 1943, стр. 43—44) предполага, че тази редакция е дело на Ст. Стамболов, който е бил фактическият редактор на «Нова България», на Ив. Вазов или на Т. Пеев. По-късно обаче в книгата си «Стихотворенията на Ботева. Поправки и преработки» (стр. 224—250) Хаджов се отказа от това си несбосновано твърдение. Най-убедително опровержение на тази негова теза са ръкописните варианти на прибавената шеста строфа, запазени в Ботевото тефтерче.

[264] Според МИХ. ДИМИТРОВ Ботев е предал своето тефтерче на Д. Горов, който го е придружил на парахода «Радецки», а Горов по поръка на самия Ботев е дал тефтерчето на Тодор Пеев (както е известно, Ботевото тефтерче е запазено от наследниците на Т. Пеев). «Пеев през 1876 г. — пише Мих. Димитров — е бил деловодител на Книжовното дружество в Браила и следователно Ботев се е погрижил да попадне то в ръце, които разбират значението му. Пеев ще да е преписал стихотворението и го е изпратил до редакцията на «Нова България». В тефтерчето обаче, така както то е запазено днес, стихотворението не се намира. Това ни кара да мислим, че то е било написано на един от ония двадесет листа, които са откъснати от тефтерчето.» (Христо Ботйов, Съчинения, т. III, 1940, стр. 551—552.)

[265] МИХ. ДИМИТРОВ пръв изрази убеждението си, че двете редакции — от «Нова България» и от Съчиненията на Ботев под ред. на Зах. Стоянов — са Ботеви, и посочи евентуалната хронологическа последователност на написването им. (Христо Ботев, Съчинения, т. III, 1940, стр. 550—552.) Към неговото мнение се присъединиха ИВ. ХАДЖОВ (Бележките от личното тефтерче на Ботева. — Известия на Българското историческо дружество, кн. XXI, 1945, стр. 67—98, и Стихотворенията на Ботева. Поправки и преработки, С., 1947, стр. 224) и АЛ. БУРМОВ (Христо Ботев, Стихотворения, С., 1948, стр. 135).

Различните варианти на последното Ботево стихотворение дават богат и много интересен материал за проникване в творческата лаборатория на поета. В тефтерчето на Ботев са нахвърляни варианти на отделни стихове от «Обесването на Васил Левски» — това е единственият запазен ръкописен текст, макар и само на част от Ботева поетична творба.[266] Ръкописните варианти са най-красноречиво опровержение на твърдението, че поетът е творил винаги бързо, спонтанно.

На две страници от тефтерчето (девета и десета) Ботев е работил само върху една строфа от стихотворението. Той пише, зачертава отделни думи или цели стихове, поставя скоби, подчертава с една или две черти, надебелява отделни букви, накрая отново зачертава «на кръст» всичко написано. Най-добрият вариант на тази строфа е отпечатан в «Нова България» като заключителна шеста строфа на стихотворението. (Ръкописен текст на този най-добър вариант не е запазен.) Интересно е, че в редакцията, публикувана от Зах. Стоянов, тази последна строфа е изхвърлена.

След Хаджов и Бурмов СВ. ЦОНЕВ направи анализ на различните редакции и варианти на «Обесването на Васил Левски». (Христо Ботев, Поезия и правда, С., 1970, стр. 135—145.) Вж. и КР. ГЕНОВ, Творческа история и художествен метод на Ботевата песен «Обесването на В. Левски». — Сп. «Български език и литература», VII, 1964, кн. 4, стр. 3—7.

В последно време се появи ново текстологично изследване на стихотворението, което защищава интересна хипотеза. ИЛ. ТОДОРОВ — автор на изследването, стига до следния извод: «Художественият анализ на двете редакции и изнесените данни по историята на текста недвусмислено свидетелстват, че последното Ботево стихотворение има засега само един автентичен текст — публикацията в «Нова България». (Отново за автентичния текст на последното Ботево стихотворение. — Сп. «Литературна мисъл», XVII, 1973, кн. 1, стр. 39.) Според тази хипотеза текстът, поместен в «Нова България», е взет от «Стенен календар за 1876 г.» и е идентичен с него. Съставителите и редакторите на сборници и песнопойки след Освобождението — според Тодоров, публикувайки последното Ботево стихотворение, са изменили текста по свой вкус; те са поставили и заглавието «Обесването на В. Левски». Зах. Стоянов през 1888 г. не е разполагал нито с «Календара», нито с «Нова България» и за своето издание на Ботевите съчинения е взел стихотворението от някоя Песнопойка.

Според нас всички аргументи, свързани с «историята на текста», имат и ще имат само хипотетична стойност, докато не бъде намерен екземпляр от «Стенен календар за 1876 г.». В художествения анализ на двата текста на стихотворението неизбежно се отразява субективната преценка, субективният вкус на критика или литературния историк. Текстът, публикуван от Зах. Стоянов, по наша преценка е по-добър. Неприемливо е твърдението на Тодоров, че този текст е дело на случайните «преписвачи на стихотворните сборници или редакторите на песнопойките». (Пос. изсл., стр. 3).

[266] Тефтерчето на Ботев е въведено в научно обръщение от Н. Г. ДАНЧОВ, който напечатва статия за него във в. «Зора», XXII, бр. 6291 от 2. VI. 1940. («Неизвестни досега Ботйови реликви.»)

Ще разгледаме всички «разновидности» на последната, шеста строфа на стихотворението не само защото от тях имаме запазени ръкописни варианти, отразили сложните дирения на поета, но и защото те — различните варианти на строфата — дават представа за пътя, който поетът е извървял, докато стигне до своето голямо поетическо откритие. Трудно е да се възстановят всички ръкописни варианти поради гъстата плетеница от поправки и зачертавания. На стр. 9 от тефтерчето е нахвърлян първият и незавършен вариант:

«Долу гяурът!» крясна пашата
и бързо, бързо свалиха в гробът[267]
твоят син, майко,
свалиха в гробът, скриха в земята.[268]

На следващата десета страница поетът продължава да трупа сурови мисли и идеи. Основните образи, които се натрапват на неговото въображение, са святото тяло на Апостола, гроб, турци, паши, разплакана майка. . .

Няма[269] го вече!. . . Святото тяло[270]
пашата[271] кресна да хвърлят
турците[272] бързо в гробът[273] скриха в земята[274]
и Мисар паша, майко[275] мила,
плачи за него, кълни[276] съдбата!

Процесът на откъсване от непосредствените преживявания, които сковават въображението, на отдалечаване от делничното, земното и на откриване на по-големите поетически обобщения е труден. След зачертаванията и добавките цитираният съвсем суров текст получава приблизително следния вид:

---

[267] «Свалиха в гробът» е зачертано и заменено с «твоят син, майко».

[268] Според ИВ. ХАДЖОВ този макар и незавършен вариант на строфата е последен. (Стихотворенията на Ботева. Поправки и преработки, С., 1947, стр. 233.) Според нас той е един от първите. Този възглед защити убедително ИЛ. ТОДОРОВ в своето изследване «Отново за автентичния текст на последното Ботево стихотворение». — Сп. «Литературна мисъл», XVII, 1973, кн. 1, стр. 19—24. Тодоров се опита да проникне по-дълбоко в «обективния ход на творческия процес», да разкрие «последователността на авторската работа» върху черновата.

[269] Зачертано. Отгоре написано: «и млъкна».

[270] Над «святото тяло»: «И чудна (юнашка) сила.»

[271] Зачертано.

[272] «Турците» — подчертано с две черти, в ъглести скоби, написано върху «спуснаха».

[273] «в гробът» подчертано с една черта.

[274] «Скриха в земята» подчертано с две черти.

[275] Зачертано. Отгоре написано: «О, майко моя, родино.»

[276] Зачертано. Отгоре написано: «Проклета била над теб.»

И млъкна вече!. . . Юнашка сила
турците бързо скриха в земята
о майко м я, родино мила,
проклета била над теб съдбата!

Поетът се издига до по-голямо поетическо обобщение — образът на майката се слива с образа на родината. Творческите му дирения го отвеждат към все по-големи обобщения,към изчистване на поетическата мисъл от образи с временно, преходно значение. Последният вариант на този незавършен, необработен ръкописен текст, както вече посочихме, е отпечатан във в. «Нова България»:

Умря той вече, юнашка сила
твойте тирани скриха в земята.
О, майко моя, р дино мила!
Плачи за него, кълни съдбата!

«Пашата», «Масар паша», «турците». . . Ботев заменя с «твойте тирани». На мястото на конкретния образ «святото тяло да хвърлят в гробът» или «твоят син, майко, да хвърлят в гробът», по-късно се появява поетичната метафора «юнашка сила твойте тирани скриха в земята». В края на строфата Ботев «одухотворява» родината-майка, приписва ѝ качества или по-точно действия на обикновена жена, обикновена майка: «плачи за него, кълни съдбата!» Той предпочита този метафоричен образ, обобщен и същевременно конкретен, пред фаталистичното

О, майко моя, р дино мила,
проклета била над теб съдбата!

С тази строфа стихотворението завършва — поетът е търсил силен обобщаващ завършък на творбата си. И съвсем справедливо е било неговото недоволство. Напрегнатата работа не е дала очаквания резултат. Стиховете, замислени като «финални», докрай не му са се удали. Те несъмнено отстъпват на предишните по художествена сила и въздействие. Те повтарят вече казаното, при това на по-ниско художествено ниво.[277] Въпреки усилията, които поетът е положил, образът «юнашка сила твойте тирани скриха в земята» си остава несполучлив. Неоправдана е и появата на нов «персонаж» — «твойте тирани». Ботев вероятно е разбрал неуспеха си в тези стихове.[278]

---

[277] Р. ЯКОБСОН отбелязва, че тази строфа «е въвеждала в стихотворението разрушаващи композиционните цялости форми. . .», «изменяла е интонационните контури на стихотворната реч. . .», разрушавала е «лиричната тема и вместо поезията на мечтите, характерна за цялото стихотворение, тук се е появявала бледа на очи безмерна публицистична сантименталност, дълбоко чужда на върховните постижения на Ботев». (Структурата на последното Ботево стихотворение. — Сп. «Език и литература», XVI, 1961, кн. 2, стр. 12.)

[278] Според ИЛ. ТОДОРОВ последната, шеста строфа е необходима за «архи-

Недоволен от резултата на своите усилени търсения, той е продължил да работи над творбата си, докато неспокойният му творчески дух е постигнал малката елегия за Апостола на свободата, поместена по всяка вероятност в «Стенен календар за 1876 г.». Отказал се от последната строфа, Ботев разменя местата на предишните две строфи (IV и V), за да остане последна тази, която действително се възприема като по-обобщаваща — «зимата пее своята зла песен. . .»[279]

Последната Ботева песен, «символичното «прощаване» на поета с поезията е «едно малко «чудо» в творческото развитие на поета»[280].

«Обесването на Васил Левски» е не само възхвала на делото и личността на Апостола на свободата, но и своеобразен символ — Левски е символ на борбата за свобода. Стихотворението е не само трагичен вопъл — израз на всенародната скръб за Апостола, но и напрегнат размисъл за съдбата на родината.

«Обесването на Васил Левски» е последният голям връх в поетическия път на Ботев — оригинална, самобитна творба със свое самостоятелно място в неговото поетическо наследство, последен израз на иоваторския дух на големия творец.[281]

тектониката на произведението», «в системата на цялостната му композиция». Без тази строфа стихотворението «оставя впечатление на незавършеност». (Отн во за автентичния текст на последното Ботево стихотворение. — Сп. «Литературна мисъл», XVII, 1973, кн. 1, стр. 27—29.)

[279] ИЛ. ТОДОРОВ недоумява «как така безболезнено могат да се разменят местата на строфите в едно завършено вече, органически цялостно стихотворение. . .» (Пос. изсл., стр. 30.) Но дали за Ботев творбата е била завършена, когато се е отказал от последната строфа? Той вероятно е продължавал да работи над стихотворението, откривал е нови образи или е преосмислял вече създадените.

[280] СВ. ЦОНЕВ, Христо Ботев. Поезия и правда, С., 1970, стр. 131—134.

[281] Две години преди Ботев, на 2 юни 1873 г., Л. КАРАВЕЛОВ публикува в «Независимост» свое стихотворение, посветено на Апостола на свободата. Не е възможен какъвто и да било паралел между двете творби.Свързват ги само няколко близки образа:

Осветлете българската
бесилница света,
която е въздвигната
от ръка *проклета*!
Тук *виси* добър юнак
или млада сила,
която е возкресила
свойта майка мила. . .

(ЛЮБЕН КАРАВЕЛОВ, Събрани съчинения, т. 4, 1966, стр. 157—159.)

За пресъздаването на «Образа на Левски в българската поезия» пише ЦВ. РОМАНСКА (сп. «Училищен преглед», XXXVII, 1938, кн. 1, стр. 53—78.)

Убедително е предположението, че «именно новаторските търсения на Ботев, намерили своя върховен израз в последното му стихотворение, са били причина за съдържащите недоумение и даже неприязън оценки, които са му давани от съвременници, склонни към литературен консерватизъм. . .» «Тази последна творба на забележителния славянски поет ни се струва негово върховно постижение.» «. . .В какъвто и план да изучаваме поетическата символика на Ботев — граматически, лексикален или фонологически, — навсякъде се открива, че естественото и характерно впечатление за простота и стихийност на емоционалността, което усетливият читател добива от Ботевите стихове, се постига с цената на сложно и изтънчено майсторство. . .»[283]

Как Ботев построява своята малка елегична песен? В какво се изразяват неговите новаторски дирения? Как постига това «сложно и изтънчено майсторство»?

Първата запазена песен, изпята от Ботев, бе неговата елегична изповед «Майце си». Последната му поетическа творба е също развълнувана лирична изповед, също елегия. Между написването на двете елегии са изтекли не повече от осем години.

Ти ли си, мале, тъй жално пела,
ти ли си сина три годин клела. . .

Този въпрос се изтръгва от гърдите на съвсем младия поет през 1867 г. Той търси опора в майчината обич, в майчината прегръдка. Само пред майката той може да изплаче своята болка.

През 1875 г. стихията на Ботевото чувство избликва в друг тревожен въпрос:

О, майко моя, родино мила,
защо тъй жално, тъй милно плачеш?

Образът на майката прераства в образа на родината. Любовта към майката се слива с любовта към родината. И майката, и родината са черни робини, гласът на майката и гласът на родната са глас свещен. Загиналият за свободата на народа Апостол е син на цялата родина, най-велик син на България.

Поетът започва своята последна елегия с два последователни въпроса:

О, майко моя, родино мила,
защо тъй жално, тъй милно плачеш?
Гарване, и ти, птицо проклета,
на чий гроб там тъй грозно грачеш?

Строфата се разполовява. Двете двустишия са съвсем близки по

[283] Р. ЯКОБСОН, Структурата на последното Ботево стихотворение. — Сп. «Език и литература», XVI, 1961, кн. 2, стр. 3, 14.

своя граматически строеж, с еднаква, остро изразена въпросителна интонация и същевременно много различни по емоционалио-смисловата си насоченост и оцветеност. Всяко двустишие започва с разгърнато обръщение и завършва с пряк въпрос: въпросително местоимение, второстепенни части на изречението (определение, обстоятелство за място) и накрая сказуемо, което е предикативно и изпълнява съществена ритмично-интонационна функция в стиха и в строфата. В първите два стиха в редакцията от «Нова България» Ботев поставя други епитети:

> О, майко моя, родино *свята*,
> защо тъй *горко*, тъй *скръбно* плачеш?

Защо поетът е предпочел «мила», «жално», «мнлно» пред «свята», «горко», «скръбно»? Наистина епитетът «мил», «мила» е много обичан от него: във всичките му песни този епитет изразява силни, топли чувства на дълбока привързаност («мила майка» или «майко мила», «мило либе» или «либе мило», «мила сина», «братя мили», «отечество мило», «мили другари», «поглед мил», «сърца мили»). С него поетът дарява най-скъпите си същества — майка, любима, другари, братя и отечеството, родината. В него той влага особена ласка и обич. В «родино мила» е подчертана искрената близост, вътрешната задушевна връзка. «Родино свята» звучи по-тържествено, може би по-силно, но и по-хладно, оценъчно. Двата епитета от следващия стих «жално» и «милно» се свързват естествено с «родино мила» (както и «горко» и «скръбно» с «родино свята»). «Жално», «милно» са навеяни от народната песен, съдържат същия, дори още по-силен нюанс на нежност и са особено близки на обикновения човек, на читателя от народа. Но с тези «съображения» не се изчерпват вероятните мотиви за измененията. Анализът на строфата в нейната цялост потвърждава тази мисъл. Изградени много чисто и хармонично, при пълно вътрешно равновесие и прецизна, повтаряща се на равни интервали мелодика, двете половини на строфата са споени по контраст — те представят неразкъсваемо единство и същевременно рязко се отблъскват: «О, майко моя, родино мила» — «Гарване, и ти птицо проклета»; «Защо тъй жално, тъй милно плачеш» — «На чий гроб там тъй грозно грачеш?» Контрастни са образите, контрастии са и отделните им елементи: епитетите «мила» и «проклета»; «жално», «мнлно» и «грозно»; сказуемите «плачеш» и «грачеш». Семантичният контраст се подсилва от фоничната характеристика на думите. В първото двустишие се налага повторението на прилагателните с един корен — «мила», «милно». Алитерацията на сонорните съгласни — *м* и *л*, и съчетанието *лн* свързват още по-тясно определенията «мила», «милно», «жално»... Определенията «мила» и «милно» доминират и оцветяват цялото

двустишие. То излъчва топлота, състрадание, разбиране, силна болка. Словата сякаш галят и плачат — *майко моя*, *родино мила*. . ., *жално*. . ., *милно* плачеш. . .»[283]

В следващото двустишие от ласката, нежността, съчувствието не остава и следа. От него блика ужас и трагизъм. Интонационно-мелодичната симетрия, синтактичният паралелизъм са пълни. Пълен е и смисловият, и фоничният контраст: милата майка родина и гарванът — символ на проклятие и смърт, жалният плач на майката и грозният грак на гарвана. «Във втората редакция мотивът на граченето. . . (. . .звуковата тема на гарвана е изградена чрез повторно съчетаване на преградна задна езична съгласка, звучна или беззвучна, с плавна (р) и обикновено със самогласка «а» или «о». . .) е ясно отделен от майчинския плач на родината, охарактеризиран чрез повторни носови съгласки и плавното «л».»[284] Интересна е фоничната характеристика на второто двустишие. Звукописът тук несъмнено преминава в звукоподражание. Граченето на гарвана звучи силно, налага се. Първата и последната дума, които затварят двустишието в единна цялост, са водещи: «гарване», «грачеш». Граматически и смислово те доминират в двустишието.[285] Първата дума(«гарвана») дава тласък на звуковата оркестрация на двустишието, засилва въздействието на сказуемото («грачеш» — «гар-», «гра-»). Звуковата метафора тръгва от сказуемото «грачеш» и обхваща фактически целия втори стих («гроб», «грозно», «грачеш» — «гро-», «гро-», «гра-»). Трите думи са тясно свързани помежду си, те създават стиха. Алитерацията на първите съгласни звуци е пълна («гр-»). Артикулацията на тези звуци и тяхното акустично възприемане отвеждат пряко към звукоподражанието. Звуковите повторения в стиха засягат първата сричка на думите — носител на тяхната семантична стойност. Въздействието на така оркестрирания стих се дължи на съчетанието между повтарящите се групи съгласни и следващия гласен звук (гр+о а). Това съчетание именно придава своеобразната акустична и предимно артикулационна окраска на стиха. Преминаването от повтарящия се звук *о* към контрастния му (по

---

[283] ИЛ. ТОДОРОВ застъпва противоположна теза: «. . . поправките «мила»..., «жално». . ., «милно» унищожават свежестта и оригинално тта на израза, отнемат нещо много съществено от оригиналния тон на стихотворението, заменят дълбокото чувство с повърхностна сантименталност». (Отново за автентичния текст на последното Ботево стихотворение. — Сп. «Литературна мисъл», XVII, 1973, кн. 1, стр. 33.)

[284] Р. ЯКОБСОН, Структурата на последното Ботево стихотворение. — Сп. «Език и литература», XVI, 1961, кн. 2, стр. 12.

[285] Стихът «*Над* чий *там гроб* тъй грозно грачеш» от в. «Нова България» става в изданието на Зах. Стоянов «*На* чий *гроб там*...».

учленяване) *а* се изразява артикулационно като «мимическо движение», като «звуков жест».[286]

Оркестрацията на двустишието увеличава преди всичко емоционалната изразителност на речта. Повечето от думите са свързани фонетично, без да има пряка семантична връзка между тях: гарване, проклета, гроб, грозно, грачеш — г*ар-*, *-ро-*, г*ро-*, г*ро-*, г*ра-*. И въпреки това те са тясно споени помежду си, «уподобяват се» — в цялото двустишие, както вече изтъкнахме, звучи граченето на гарвана и този грак навява безнадеждност и самота.

Следващата строфа на елегията е отговор на първия въпрос, отправен към майката-родина:

> Ох, зная, зная, ти плачеш, майко,[287]
> за туй, че ти си черна робиня,
> за туй, че твоят свещен глас, майко,
> е глас без ном щ, глас в пустиня.

Стиховете се изливат стремително като вик от болка. И този вик е в обръщението «майко», което се повтаря в края на първи и трети стих, в трикратното използуване на местоименна форма във второ лице «*ти* плачеш. . .», «*ти* си черна робиня. . .», «*твоят* свещен глас. . .». Строфата започва с междуметие, съчетано с повтореното сказуемо — «ох, зная, зная. . .» Повторенията усилват впечатлението за устремност: втори и трети стих започват анафорично — «за туй, че ти. . .», «за туй, че твоят. . .». В последното двустишие трикратно «звучи» съществителното «глас» — «. . .твоят свещен глас. . . е глас. . . глас в пустиня». Четиристишието е монолитно, изляно на един дъх, не се разполовява. Емоционалният порив, усещането за непресекващ кънтящ вик се подчертава и от някои фонетични особености: в строфата преобладават ударени срички със звука *а*: зна̀я, зна̀я, пла̀чеш, ма̀йко, гла̀с, ма̀йко, гла̀с, гла̀с (осем срички с ударение върху звука *а* срещу две — на звука *у*, две — на *е*, две — на *о* и три — на *и*). В първия стих ударението пада само върху срички, съдържащи звука *а*. Несъмнено и фонетично строфата е монолитна, силно, «озвучена», с ярко песенна окраска.[288]

---

[286] По терминологията на Ю. ТЫНЯНОВ (Проблемы стихотворного языка, М., 1924) и Б. ЭЙХЕНБАУМ (Мелодика русского лирического стиха, 1921, Анна Ахматова (опыт анализа).

[287] Във в. «Нова България» «*О*, зная, зная. . .»

[288] «Ботев разполага с една богата звукова организация на стиха — пише ЕМ. ПОПДИМИТРОВ в своята книга за Ботев. — Може да се каже, че у никой български поет звуковете — особено гласните — не носят такава наситеност и плътност, такива багри, нито така непреднамерено са подчертани музикално, както в стиховете на Ботева. . .

Дълго звучи основният тон и върху него се изплита цветната мелодия на други гласни, на цял оркестър, организувани в чисти и звучни акорди. . . Глас-

Родината оплаква робската участ на народа, неговата пасивност я изпълва с чувство за безнадеждност. Поетът намира ярък образ, за да изрази тази си мисъл: майката-родина е черна робиня, нейният свещен глас е глас в пустиня. Трагичните въпроси от първата строфа подсказват, че огромната скръб има и своя конкретна причина — «на чий гроб *там*. . .». Отговорът-разяснение не закъснява; след едно повелително, ударно «плачи!» следва:

Там близо край град София
стърчи аз видях черно бесило,
и твой един син, Българио,[289]
виси на него със страшна сила.

«На чий гроб *там*. . .» — «*там* близо край град София. . .» лиричният герой вижда този гроб там («аз видях черно бесило. . .»[290]). Образът е съвсем конкретен, читателят вярва на лиричния герой и заедно с него вижда това единствено черно бесило. За втори път в стихотворението поетът използува прилагателното «черно» на същото място (във втората половина на втория стих — строфа II и III) — «черна робиня», «черно бесило».[291]

ните сами по себе си не изразяват нищо, както и отделните тон ве в музиката. Тая емоционална багра д биват в общия строеж на стиха, чиято ем ци налност и те усилват от своя страна. В много стихове, които доминират над другите, гласните, нестеснявани от натрупани съгласни, звучат свободно и широк и дават багра на цялата строфа. «О, майко моя, родино мила!» (Никъде няма две съгласни заедно.)» (Ботев като поет, С., 1941, стр. 24, 26.)

[289] Във в. «Нова България» тези стихове са по-сур ви:

Плачи! Там близо *до* град София
видях аз стърчи черно бесило
и *твоят* един син. . .

[290] Твърдението, че в тази трета строфа първият стих («Плачи! Там близо край град София. . .») «е многословен и претоварен с излишни думи» (П. ДИНЕКОВ, Поезията на Христо Ботев. — Възрожденски писатели, С., 1926, стр. 323) според нас е пресилено.

[291] След като отбелязва «нагледната звукова вариация, пронизваща целия стих «На *чий* гроб там тъй грозно грачеш?», Р. ЯКОБСОН прави интересни и тънки наблюдения върху фонологичната страна на стихотворението: «. . . «чи-» в първото полустишие — пише той — и следударното «-*че*-» (което е близо до «чи-») във второто се подемат от двете следващи строфи: във всяка от тях вторият стих повтаря това съчетание и в двете полустишия. . . Отговорът на въпроса за майчината мъка е проведен чрез четирикратно повторение на «че». . ., а отговорът на отправения към гарвана въпрос на свой ред приглася на епитета «черно» със съзвучни съчетания «чи» «плачи», «рчи» (стърчи), «чер» (черно). Последният стих от въпроса към гарвана и първият стих от отговора на въпроса са нарочно съзвучни: «На чий гроб там тъй грозно грачеш?», «Плачи там. . . (-а чий. . . гро- там. . . -й гроз-о гра. . .) — (-ачи там. . .-зо край гра. . .). (Структурата на последното Ботево стихотворение. — Сп. «Език и литература», XVI, 1961, кн. 2, стр. 13.)

На мрачния фон — «черна робиня», «глас без помощ, глас в пустиня», «черно бесило» — се откроява и контрастира последният стих на третата строфа: «виси на него със страшна сила». Контрастът извира от смисъла на образите. Образът на обесения герой е странен, дори абсурден. Нима е възможно тялото да виси на бесилото «със страшна сила»? Този образ-символ внушава вътрешната мощ и непобедимост на загиналия. И смъртта не може да сломи величието на неговия дух, неотразимата сила на въздействието му. И след смъртта си той внушава страх и трепет у враговете. Той е единединствен син на своята родина, на България.[293] От този странен образ извира най-светла национална гордост. Той отвежда към други стихове на Ботев —

> Тоз, който падне в бой за свобода,
> той не умира. . . —

стихове за безсмъртието на героя. В него наред с трагичното страдание се налагат вярата в бъдещето и революционният оптимизъм. По този «единетвен стнх из «Обесването на Васил Левски» може да се открие, почувствува и изживее целият Ботев, следователно и цялата оная безкрайно трагична и същевременно славна епоха»[293]. Образът на загиналия герой, увиснал със страшна сила на черното бесило, излъчва горда мъжественост, равна на скръбта за него.[294]

Сравнението между двете редакции показва, че поетът не е открил изведнаж този великолепен образ. Двете строфи (III и IV) в първата редакция са свързани с пренасяне. Пунктоацията променя смисъла:

> И твоят един син, Българио,
> виси на него. . . Със страшна сила
> зимата пее свойта зла песен. . .

Във втората редакция Ботев отнася пояснението «със страшна сила» към образа на обесения герой и така намира «емоционалния център на стихотворението», прави «истинско композиционно откритие».[295]

---

[292] «Само в това стихотворение — отбелязва СВ. ЦОНЕВ — Ботев е употребил името на своята родина — България, за да остане то завинаги свързано с непобедимата сила на Апостола. . . Левски е символ на свободата на своя народ.» (Христо Ботев, Поезия и правда, С., 1970, стр. 130.)

[293] Т. ПАВЛОВ, Ботев в поезията си. — Христо Ботев, С., 1949, стр. 19.

[294] Много автори не отчитат тази страна от елегията за Апостола на свободата. Така например ЦВ. МИНКОВ твърди, че «Обесването на В. Левски» е «най-безотрадната Ботева песен», «смъртно болезнен писък на душата, за която животът е изгубил смисъл и обаяние. . .», «елегия на смъртта. . .» «Наистина една черна песен в нашата поезия. Най-черната, може би!» (Христо Ботев, Лом, 1925, стр. 45—47.)

[295] СВ. ЦОНЕВ, Христо Ботев, Поезия и правда, С., 1970, стр. 144. ИЛ. ТО-

Образът на героя придава, внушава и на скръбта, и на природата своята «страшна снла», своята мъжественост. «Основният образ» на стнхотворението «е черното беснло» и ако първата акцентувана сричка от това словосъчетание «чер-» затваря началната верига от лирически мотиви, втората удáрна сричка «-си-», обратно, въвежда и споява в едно встъпително двустншие от втората половина на стихотворението. Това са фонемите «с» и «и» със следващите ги сонорни «л» и «н»: бе*сило* и твой ед*ин син*. . . в*иси* на него със страшна *сила*.

Настойчивата съскава алитерация (*С*офия — *стърчи* — *със* *с*трашна *с*ила) подкрепя това сцепление. Средната (III) строфа е «централна и по своята роля в композицията на стихотворението». Интересните наблюдения върху връзката между фонологичната характеристика на строфата и «смисъла и значителността на стихо вете за богатира, извисяващ се над цялата поробена страна на со фийското бесило», довеждат до дълбоко правдивия извод: «Разпределението на диференциалните признаци, характеризиращи фонемите и фонемосъчетанията в стиховете на Ботев, проявява в такава висока степен закономерна организираност, че мисълта за случайност е малко вероятна.»[296]

Във втората редакция, както вече посочихме, местата на четвърта и пета строфа са разменени. Идеята за това разместване е дошла у твореца отделно и по-късно от забележителното откритие на образа «твой един син. . . виси на него със страшна сила. . .».[297] Поетът е разменил местата на тези строфи вероятно след като е решил да изхвърли последната строфа (строфа VI от първата редакция).

Изобразителната мощ в края на елегията достига своя връх:

Гарванът грачи грозно, зловещо,
псета и вълци вият в полята,
старци се молят богу горещо,
жените плачат, пищят децата.[298]

ДОРОВ е на друго мнение — за него този забележителен образ е «чиста случайност». (Отново за автентичния текст на последното Ботево стихотворение. — Сп. «Литературна мисъл», XVII, кн. 1, 1973, стр. 30.)

[296] Р. ЯКОБСОН, Структурата на последното Ботево стихотворение. Сп. «Език и литература», XVI, 1961, кн. 2, стр. 13,14.

[297] ИВ. ХАДЖОВ погрешно търси обратна зависимост: «Разместването на четвърта и пета строфа. . . — пише той — е правело невъзможен прехода от трета строфа. . . към новата явила се строфа. . .» (Стихотворенията на Ботева. Поправки и преработки, т. I, С., 1947, стр. 240.)

[298] От тази строфа е запазен ръкопис — на стр. 9 от тефтерчето на Ботев. Както в ръкописа, така и в текста от «Нова България» във втория стих има едно лексикално различие: «Псета и вълци вият в *мъглата*.» В случая поетът вероятно е предпочел, вместо да внася нов елемент в природната картина, да повтори

Зимата пее свойта зла песен,
вихрове гонят тръни в полето,
и студ, и мраз, и плач без надежда[299]
навяват на теб скръб на сърцето.[300]

«Ботев не е писал по-скръбни стихове от тези: има в тях някаква болна мъка, безпределна и несвястна като тия повилнели простори, из които вихрите гонят не призраци, а техните скелети. Твърде силно трябва да е чувствувал поетът своята родна земя, за да може да заживее не само с нейното велелепие, но и с нейната злокобност, не само с възторжената и безсмъртна нейна песен, но и със стенанията на нейните гробове. . .» «Ботевият пейзаж е херойчен, а не идиличен. Природната картина изцяло хармонира с неговото настроение и наистина е състояние на неговата душа. Едно трагично преживяване се свързва с безнадеждна и страшна картина, възприета повече слухово, отколкото зрително, една картина, която е само вихър, ридание, вой на вълци и грак на гарвани. . .»[301]

и подчертае ужаса на тази единствена зима в живота на един народ, когато «*в полята*» вият «п ета и вълци» и «вихрове гонят трьии *в полето*».

ИВ. БУРИН изразява, макар и не съвсем категорично, предпочитанието си към първата редакция на този стих — «п ета и вълци вият в мъглата», като «по-изразителна», «по-силна». (Творческият процес у Ботев (с оглед трите редакции на «Обесването на Васил Левски»). — Сп. «Славяни», II, кн. 4 и 5, април и май 1946, стр. 127.)

Стихът «старци се *молят богу* горещо» е предаден в «Нова България» «старци се *богу молят*. . .».

[299] Този стих във в. «Н ва България» гласи:

И студ, и мраз — плач *безнадежден*!

[300] СВ. ЦОНЕВ правдиво отбелязва, че «метафоричният белег на глагола «навяват» идва от образното действие на стнха «вихрове гонят трьне в полето». Тъй като вихрите гонят трьните в полето, така навяват те «и студ, и мраз, и плач без надежда. . .» Поетическата хубост на глагола и новото се крият тъкмо в «нелогичността», в «нереалистичността» на действието.» (Христо Ботев, Поезия и правда, 1970, стр. 133.)

В последния стих на публикацията във в. «Нова България» е допусната според нас печатна грешка: «навяват на *теб* — теб на сърцето». За ИВ. ХАДЖОВ и тук има основа различие между двете Ботеви редакции (Стихотворенията на Ботева. Поправки и преработки, т. I, 1947, стр. 242—244); също: СВ. ЦОНЕВ, Христо Ботев, Поезия и правда, 1970, стр. 144. ИЛ. ТОДОРОВ се опитва да открие «логическото значение на изреченнето» в «Нова България». «Действително не съвсем ясно е изказана мисълта тук — пише той, — но все пак тя е налице и не е толкова трудно да бъде доловена.» (Отново за автентичния текст на последното Ботево стихотворение. — Сп. «Литературна мисъл», XVII, 1973, кн. 1, стр. 35.) Въпреки признанието, че мисълта в този стих не е ясна, Ил. Тодоров дори тук открива преимуществата на редакцията от «Нова България». (Пак там.)

[301] Б. ПЕНЕВ, История на новата българска литература, т. IV, ч. II, С., 1936, стр. 1476.

Поетът се връща към познатия ни образ от началото на елегията, но вече в друг контекст, с друго настроение. Въпросителната интонация, въпросът, който съдържаше неизвестност, са заменени със сгъстена констативна мисъл.[302] Въпросът, «гарване. . . на чий гроб там тъй грозно грачеш?», е получил своя отговор, истината е вече известна. Тя е безпощадна. «Гарванът грачи грозно, зловещо». С връщането към познатия образ, с използуването на същите поетически средства поетът затваря един кръг. Същият подлог, същото сказуемо, същият епитет (гарван, грачи, грозно), същата или почти същата фонична характеристика на стиха («гар-», «гра-», гро-», «зло-»), но въпреки това «повторение» образът е нов, изпълнен с нова сила на въздействие. Причината е в новия синтактичен строй на стиха и съответно в новото му интонационно мелодично звучене, в своеобразната ритмика, която отделя всяка дума и ѝ придава особен акцент, и не на последно място — в свързаността на този образ с образите от цялата строфа, която е монолитна художествена единица. Към граченето на гарвана и воя на псетата и вълците ярки символи на нещастие и смърт, се прибавя плач на жени, писък на деца, молитви на старци. . .

Образите завладяват със своята простота, чувството е сгъстено до краен предел. Само в няколко строфи от цялата Ботева поезия думата придобива такава изключителна роля в стиха. Синтактичната организация на всеки стих е точна, графично отчетлива, с класически чисти линии. Синтактичната структура почти неотменно следва схемата подлог, сказуемо, определение — пояснение или допълнение. Върху подлога, който е винаги съществително име, пада силен интонационен удар: гарванът, псета и вълци, старци, жените, зимата, вихрове, и студ, и мраз, и плач. . . Следващият акцент, не по-малко силен и значим, пада върху второто поред слово — сказуемото: грачи, внят, молят, плачат, пищят и т. н. Второстепенните части на изречението, които затварят всеки стих и завършват всеки образ, като го правят по-богат, по-точен и по-нюансиран, също са отделени в интонационно-ритмичната схема със свои заключителни акценти.

В зимната картина на скръб и безнадеждност оркестрацията на стиха придобива особено значение. Звуковата метафора в първия стих на предпоследната строфа, макар и съвсем близка до метафората в края на първата строфа, се възприема по-остро, по-внушител-

---

[302] Р. ЯКОБСОН отбелязва, че «ориентацията към диалог, характерна за първите три строфи, се сменя от описателния стил. . . в последните две. . .» и тази особеност се отразява върху цялостната им характеристика. (Структурата на последното Ботево стихотворение. — Сп. «Език и литература», XVI, 1961, кн. 2, стр. 5.)

но, защото стихът е по-синтетичен, липсват кратки съединителни или пояснителни думи. Звуковата метафора тук обхваща целия стих, всяка дума от стиха. Първите две думи — подлогът и сказуемото, имат водещо значение — граченето на гарвана звучи във всяка дума от стиха, в целия стих. Характерни за строфата са дифтонгите съгласни: рв, гр, зн, зл, шт, пс, лц, ст, рц, пл. . . Зимната картина (в по-голямата си част) се възприема повече слухово, отколкото зрително. Почти всички сказуемн будят определени звукови представи: грачи, вият, плачат, пищят, пее. . .

Последната строфа започва с обикнато Ботево звуково повторение: «зимата *пее* свойта зла *пе*сен». («Хаджи Димитър» — « и *пе*вци *пе*сни за него *пе*ят», «Балканът *пее* хайдушка *пе*сен».) Стихът е широко обобщение зимната песен, която го изпълва, се лее във всички последни стихове на елегията. Тя «се чува», когато самотните в чри «гоият трьни в полето», «звучи» и в студа, и в мраза, и в плача. . .

Фоничната, лексикалната, синтактичната и семантичната характеристика на думата в безсмъртната Ботева елегия ѝ отреждат особено място. Думата става «един вид метричен атом» — Гарванът грачи грозно зловещо. . . «Този е най-сложният и най-могъщият ритъм, който нашата поезия познава. И най-националният. Подобно нещо може да се посочи само в народните песни. Никъде на друго място у нас не е постигната такава сила и дълбочина. Стиховете звучат като страшна надгробна песен над вселената. Студените «вихрове» сякаш веят през процепа на цезурите и ни смразяват кръвта. Всяка дума — отделена, подчертана — добива някакво съдбовно значение и остава запечатана в паметта ни навеки.»[303]

Стихът в «Обесването на Васил Левски» е десетосричен, с постоянно ударение на предпоследната сричка (както в «Майце си», «Хаджи Димитър», «Моята молитва» и др. — всичко седем стихотворения). В десетосричния Ботев стих «се забелязва стремеж към по-ясно, по-детайлно фиксиране на тая ритмика върху четири стъпки — две трисрични и две двусрични, разположени в двете половини на стиха — трисрична плюс двусрична (или в обратен ред). Следователно дори и при тня случаи не може да се говори за

[303] АТ. ДАЛЧЕВ, Христо Ботйов и народната песен. — Сп. «Българска мисъл» V, 1930, кн. 2, стр. 133. ЕМ. ПОПДИМИТРОВ също обърна внимание на това интересно явление в Ботевата поезия. «Когато след всяка отделна дума — пише той — се чувствува пауза, стихът се разпада на повече ритмични цялости и става емоционално по-изразен и наситен. . . «И студ, и мраз, и плач» са интонационни части, и градацията — студ, мраз, плач — усилва емоционалната стойност на стиховете.» (Ботев като поет, С., 1941, стр. 24.)

пълна еднаквост в ритмиката на Ботевия и народния стих.»[304]

Във всяка строфа на елегията за Апостола на свободата има плач (защо. . . тъй милно *плачеш*, ти *плачеш*, майко. . . *плачи!*. . ., жените *плачат*. . ., и *плач* без надежда) и скръб, и мрачни черни краски (*черна* робиня. . ., *черно* бесило), и символи на смърт и проклятие (гарване. . . птицо проклета, глас без помощ, глас във пустиня. . .). Но тези символи не внушават безсилие и смирение. За Апостола на свободата скърби целият народ. Поетът и народът мислят за съдбата на своята родина.

---

[304] П. ДИНЕКОВ, Поезията на Христо Ботев. — Възрожденски писатели С., 1962, стр. 338.

«Обесването на Васил Левски» в последната си редакция има пет строфи с по четири стиха всяка. Римите са кръстосани, но не във всяка строфа разгърнати и пълни. Най-добре изразено е римуването в предпоследната строфа. Във втората и третата строфа римите са пак кръстосани, но непълни или основани на повторение. В първата и в последната строфа се римуват само по два стиха (втори и четвърти).

IX
Идеолог, вожд и поет на революцията

ДЕЙНОСТТА НА БОТЕВ СЛЕД РАЗЦЕПЛЕНИЕТО. НОВИЯТ ЦЕНТРАЛЕН КОМИТЕТ. НЕГОВОТО МЯСТО И ЗНАЧЕНИЕ. ОПИТ ЗА ВЪСТАНИЕ. ОСТАВКАТА НА БОТЕВ. ВЕСТНИК «ЗНАМЕ». ЦЕЛ. ОСНОВНИ ИДЕИ. ИЗТОЧНИЯТ ВЪПРОС И БАЛКАНСКИТЕ НАРОДИ. «РАЗУМНИЯТ И БРАТСКИ СЪЮЗ МЕЖДУ НАРОДИТЕ». ПОЛИТИЧЕСКИ РЕАЛИЗЪМ, ВЕЛИК ПАТРИОТИЗЪМ И ИНТЕРНАЦИОНАЛИЗЪМ. СРАВНИТЕЛНО ИСТОРИЧЕСКИ ПОДХОД КЪМ ФАКТИТЕ И ЯВЛЕНИЯТА НА ОБЩЕСТВЕНИЯ ЖИВОТ. ОТНОШЕНИЕ КЪМ КАПИТАЛИСТИЧЕСКИЯ СТРОЙ «КОРЕНЪТ НА ЗЛОТО — АНОРМАЛНИЯТ ОБЩЕСТВЕН РЕД.» ПРЕДВЕСТНИК НА НАУЧНИЯ СОЦИАЛИЗЪМ. БОРБА СРЕЩУ РЕЛИГИЯТА. ЧЕРКОВНИЯТ ВЪПРОС. ВЪЗГЛЕДИ ЗА ЛИТЕРАТУРАТА И ИЗКУСТВОТО — ЯРКА ИЗЯВА НА МАТЕРИАЛИСТИЧЕСКАТА ЕСТЕТИКА ПРЕЗ ВЪЗРАЖДАНЕТО. СХВАЩАНИЯ ЗА НАРОДНОТО ОБРАЗОВАНИЕ И УЧИЛИЩЕ.

ДРУЖБАТА НА БОТЕВ С ВИДНИ РЕВОЛЮЦИОННИ ДЕЙЦИ ОТ ДРУГИ СТРАНИ. ПРОМЕНИ В ЛИЧНИЯ МУ ЖИВОТ. ВЕНЕТА И ИВАНКА БОТЕВИ. НЕПРЕСТАННА БОРБА С НЕСГОДИ И ЛИШЕНИЯ. ПРЕВОДАЧЕСКА ДЕЙНОСТ: «УРОЦИ ЗА ПЪРВИТЕ ЧЕТИРИ АРИТМЕТИЧЕСКИ ПРАВИЛА» ОТ МИХАЙЛОВ, «ЗА СЛАВЯНСКОТО ПРОИЗХОЖДЕНИЕ НА ДУНАВСКИТЕ БЪЛГАРИ» ОТ Д. ИЛОВАЙСКИ, «КРЕМУЦИЙ КОРД» ОТ Н. КОСТОМАРОВ И «ВОСТОЧНИЙ ВЪПРОС И БЪЛГАРИЯ» ОТ И. П. ЛИПРАНДИ. СТИХОСБИРКАТА «ПЕСНИ И СТИХОТВОРЕНИЯ» — ПОЕТИЧЕСКА РАВНОСМЕТКА.

Трудно е да се посочи през кой период на своя кратък живот великият поет и революционер работи най-усилено. В летописа на неговите дни всеки период е напрегнат и динамичен. И сега, когато обстоятелствата го издигат начело на нацноналноосвободителното движение, той работи все тъй неуморно, с удивителна, неотслабваща енергия. В разгара на най-усилената си публицистична и революционна работа, като отчита незавидното положение на българското училище в Букурещ, което се нуждае не само от материални средства, а и от «много други помощи — трябва воля, съчувствие и пропаганда по българските махали», — Ботев изявява готовност да вземе «един какъв да е предмет в училнщето» и да ходи «по 2 или 3 часа в неделята» да преподава «без никакво възнаграждение. Това — добавя той — е съгласен да направи и г. Люб. Каравелов.»[1] «Като прочетох — пише по тоя повод Ст. Захменски на Ботев, — че ще участвувате и вие всичките редактори в преподаването на уроци, пламенно мн се зарадва сърцето. . .»[2]

---

[1] В. «Знаме», I, бр. 8 от 2. II. 1875.

[2] Н. ЖЕЧЕВ, Документи за Христо Ботев и Ботевото семейство. — Известия на държавните архиви, кн. 9, С., 1965, стр. 122.

В края на април 1875 г. Стамболов пристига от Одеса в Букурещ. Ботев го посреща в Браила и го осведомява за разрива си с Караѳелов и за състоянието на работите в самата организация. Стамболов се присъединява към Ботевата група и скъсва с Каравелов.[3]

Без да се бавят, Ботев и Стамболов предприемат широка акция за укрепване на комитетските работи. Най-напред те изпращат човек до вътрешните комитети, който да разбере какво се върши в България и да се осведоми върху намеренията на вътрешните дейци. «Оттам ни отговориха да се приготвим за събрание, та че тогава ще да видиме какво ще да се правн» — пише Ботев на Драсов.[4]

Двамата дейци сами отчитат необходимостта от това събрание, но за неговото свикване трябваше да се вземе съгласието на всички комитети в България и Влашко. За тази цел Стамболов предприема обиколка на комитетските организацни в Румъния. Той трябваше да възстанови разколебаното единство в редовете на организацията и да подготви свикването на самото събрание. Нямаме пълни сведения за обиколката на Стамболов, но изглежда по всичко, че тя не се е увенчала навсякъде с успех и не е могла да постигне очаквания резултат. Както вече видяхме, някои организации, какъвто бе Болградският комитет, който държеше страната на Каравелов, посрещнаха твърде неприязнено Стамболов. Болградските дейци изразнха недоверието си към Ботев и отказаха всяко съдействие на Стамболов. Разцеплението на организацията я лишаваше от възможността за общи действня. Това състояние на работите правеше още по-голяма необходимостта от едно общо събрание.

Избухналото по това време въстанне в Херцеговина, което имаше изгледи да се разшири и в други провинции на турската империя, поставя с още по-голяма острота необходимостта от общо събрание, от здрава организация и от бързи действия.

Както е известно, въстанието бе продължение и най-ярка проява на националноосвободителните борби против турското иго, резултат от изострените до крайност социални, национални и религиозни противоречия в тези области. То избухвана 5 юли 1875 г. в Херцеговнна и бързо обхваща големи райони. През август въстанието се разпростира на значителни територии и в Босна.

Въоръженото въстание имаше масов, истински народен характер. В него участвуваха селяните, занаятчиите, търговците, народ-

---

[3] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 499—500. Писмо до Д. Горов от 2 май 1875 г.

[4] Пак там, стр. 501. Писмото е от 26 юни 1875 г. Пратеникът за България е заминал «преди месец», както отбелязва Ботев, т. е. към края на май.

«Приеми портрета ми — бележи той в послесловие на същото писмо до Ив. Драсов — за спомен на късия ни живот заедно, а на дългото ни братство и приятелство разделени един от други.»

ната интелигенция. Те се бореха да отхвърлят тежкото феодално господство и национално-религиозен гнет на султанска Турция, за разрешаване на аграрния въпрос, за извоюване на свобода и национална независимост и обединение на демократични начала със Сърбия и Черна гора. Исканията на прогресивните дейци намират израз в съставените от В. Пелагич програмни документи на въстанието, публикувани през 1876 и 1877 г. Въстаническите отряди, ръководени от М. Любобратич, П. Павлович, П. Узелац, Л. Сочица и др., разбиха много турски части и обсадиха редица селища и турски крепости, като Никшич, Невесино, Требине, Дубица и др.

Мъжествената националноосвободителна борба в Херцеговина и Босна намери силен отзвук всред балканските и други европейски народи. В Париж бе създаден международен комитет в подкрепа на въстаниците. Множество доброволци от Русия и останалите славянски страни, от Италия и др. се явяват в помощ на въстаналите области.

Въстанието в Херцеговина и Босна постави с нова острота източния въпрос, предизвика намесата на великите сили и стана отправен момент в развитието на голямата политическа криза от 1875—1878 г.

Ботев и Стамболов се надявали, че при сегашното си тежко финансово положение Турция няма да бъде подпомогната от «европейските банкери» и нейните затруднения ще се увеличат извънредно много. «Ако е херцеговинското въстание силно и доста разпространено, трябва ли да се говори, че вече не е време да стоиме със сгърнати ръце и да чакаме да ни падне свободата от небето със зюмбюл?» Успехът на въстанието в Херцеговина и у нас ще бъде сигурен, ако българският народ се възползува от тези обстоятелства и въстане по-скоро. «Тогава трябва ли да стоим и да бъдем прости зрители на драмата, в която трябвало би и трябва да бъдем сами ние актьори?»[5] — възкликват Ботев и Стамболов в писмото си до Ив. Драсов от 7 юли 1875 г.

Удивително осведомен върху хода на събитията и техния международен отзвук, Ботев счита, че с въстанието в Херцеговина «възелът на Восточният въпрос, това плашило на боязливите дипломати, се обтегна и достигна или до развързване или до разсичане»[6]. Дълбоко уверен, че «въстанието в Херцеговина е начало на краят на турският деспотизъм в Европа»[7], той пита с вълнение: «Кое южнославянско сърце няма да затупа при тоя сигнал на революцията?. . .

---

[5] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 505, 506. Писмото е писано от Ботев. Пази се в ЦДИА, ф. 173, оп. № 2, арх. ед. № 1288, л. 71—72.
[6] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. II, С., 1971, стр. 191.
[7] Пак там, стр. 197.

Кой българин, кой патриотин няма да се замисли и да попита себе си: «Какво трябва ние да правиме.»[8] И като разобличава грубите егоистични сметки на европейските държави, които делят наследството на Османовата държава, без да се интересуват от истинските наследници — християнските народи на Балканския полуостров, той добавя: «Европа и политическите обстоятелства дават свобода и самостоятелност само на тогова, който сам може да я добие.»[9]

При тези обстоятелства «какво трябва да правиме» ние, българите? пита великият революционер. «Да мълчиме? Да чакаме? Да оставиме българският народ на волята и на милостта на дипломацията? Това е безумно, безчестно и безчовечно до non plus ultra. Тука се изисква протест, бунт, въстание, революция.»[10]

Ботев има пълна вяра във възможностите на своя народ, който през последните десет години е «можал да обработи своята многогодишна идея за въстание, пропагандата е работила енергически, хора и патриотизъм имаме, средства ще да намериме, за да допълним тие, които имаме, остава само едно: да драснеме кибритът и под светлината на огънят да нагазиме в кървавата революция, която е и единственият път към нашето спасение. Какво нямаме? Какво чакаме? От какво се боиме? Правото, силата и човечеството са на наша страна, обстоятелствата са благоприятни, хиляди юнаци на оръжие в Босна и Херцеговина ни подават помощ и сичките почти южни славяни викат нас да дадеме верния и смъртоносният удар на нашият общ неприятел.»[11]

Борбата обаче трябва да се поведе от «нашата революционна партия» и Ботев се обръща към нея, за да ѝ науми, че «тя е длъжна да последва примерът на нашите братия сърби и черногорци. Сега е време да присъединнме и ние своите сили и да пристъпиме до разсичанието на Гордиевът възел. . . Сега е време да извикаме народа на въстание и, като разделиме силите на общият враг, да помогнеме и на себе си и на своите братия. Сега! Но готови ли сме ние? Има ли нещо изработено, събрано и организирано? — Срам и укор на нас, братия емигранти! Срам и укор за нашата бездеятелност! Срам и укор на сичките наши смиреномъдри патриоти! Но народът е работил, а нищо друго не произвожда общата революция освен общите страдания и нещастия. Идеята за свободата е всесилна и любовта към нея сичко може да направи. Помислете върху това, нещастни синове на България, и не губете удобната минута. . . Сега е време да покажеме, че и ние сме човеци, а не скотове.»[12]

---

[8] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. II, С., 1971, стр. 190.
[9] Пак там, стр. 192.
[10] Пак там.
[11] Пак там, стр. 200,
[12] Пак там, стр. 761.

Пламенните призиви на Ботев, неговият верен анализ на положението и обоснованата му аргументация не бяха достатъчни, за да се излезе от застоя. Трябваше да се действува бързо, да се преодолеят разцеплението и бездействието и се пристъпи към организирана подготовка на въстанието. Обиколката на Стамболов из Влашко разкри неутешителната картина на комитетските организации в чужбина. «Тука, във Влашко — пишат Ботев и Стамболов,— народните ни работи са в твърде лошо положение или, за да бъдем по-точни, няма *общи народни работи*. Каравелов не само са е отказал да работи, но още и тези, които желаят да продължават да работят, гледа да ги изстуди и да ги направи като себе си *просветители*.»[13] При това у Каравелов и Цанков се намирала цялата архива на комитета, както и комитетският печат.[14] Те отказват да ги предадат на Ботев и Стамболов под предлог, че са ги получили от едно редовно събрание на пълиомощници, а Ботев и Стамболов не са упълиомощени от никого да ги вземат и да ги използуват Всички опити на двамата дейци да получат комитетския архив и печат остават напразни. Това обтяга още повече отношенията между двете страни и спъва работата на новите ръководители на организацията. Според твърдеинята на някои спомени Стамболов ходил у Каравелов да ги иска дори с оръжие в ръка.[15]

Неуспехът всред емнграцията заставя Ботев и Стамбол в да потърсят подкрепа от комитетите в България, а също и от страна на П. Хитов и Ив. Драсов, с чиято помощ бе свикано и събранието през август 1874 г.

За тая цел още по време на своята обиколка из Влашко Стамболов прави на няколко пъти опит да се срещне с Обретенов или с някой друг от русенските дейци.[16] Поради бездействието на Обретенов връзката с Русенскня комитет била прекъсната, а чрез него Централният комитет поддържал връзките си с комитетите в България. След продължителнн увещания Н. Обретенов решил найсетне да отиде в Букурещ и да се срещне с Ботев и Стамболов.[17]

---

[13] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 505.

[14] НБКМ—БИА, II А, 8516. «Комитетският печат и пр. работи са у Цанкова и не знам ще можем ли да ги вземем» — пише Драсов на Хитов на 23 юли 1875 г. Ботев и Стамболов в цитираното по-горе писмо изразяват най-остро негодуванието си, задето Каравелов задържа комитетския архив и печат.

[15] АЛ. БУРМОВ, Христо Ботев през погледа на съвременниците си, С., 1945, стр. 122; ИВ. АНДОНОВ, Из спомените ми от турско време. Част първа, Пловдив, 1927, стр. 73.

[16] НБКМ—БИА, II В, 141, 142, 143, 144, 145. Вж. и Н. Т. ОБРЕТЕНОВ, Спомени за българските въстания, С., 1942, стр. 197—200.

[17] Пак там, 146. Вж. и Н. Т. ОБРЕТЕНОВ, Пос. споменн, стр. 200. В това писмо от 24 юли 1875 г Стамболов пише на Обретенов: «Бързайте, брате, кол-

По това време двамата дейци полагат усилия да убедят Хитов и Драсов да дойдат в Букурещ. «Нужно, изключително необходимо е — пишат те — да се сберем, колкото е възможно по-скоро, да се посъветваме що да работим и как да работим и да захванем да прилагаме на практика нашите решения. Това е, мислим ние, свята длъжност на всяка чиста българска душа.» Ако Хитов и Драсов не могат да дойдат по-скоро в Букурещ, за да се свика събрание, то да отговорят какво мислят по този въпрос. «Но хиляди пъти по-добре е, според нашето мнение — настояват Ботев и Стамболов, — ако и двама дод те в Букурещ, за да направим едно общо събрание, на което да се разгледат подробно сичките наши народни работи, минали и настоящи, за да можем по-умно да работим за бъдъщите.»[18]

Хитов възприема плана на Ботев и Стамболов за общо събрание и възлага, както и през 1874 г., на Драсов да отиде в Букурещ и да уреди работите около неговото свикване. Той снабдява Драсов и с «особени писма» до комитетите във Влашко.[19]

Драсов потегля от Белград на 15 юли 1875 г. и още по пътя за Букурещ в срещи и с писмата на Хитов известява комитетите в Зимнич, Александрия и Турну Мъгуреле да определят по един представител за събранието, което ще се състои наскоро.[20]

На 17 юли Драсов пристига в Букурещ и на другия ден се среща с Ботев и Стамболов. Те приемат всички предложения и внушения на Хитов и заедно с Драсов решават да изпратят нарочно лице в България, което да се запознае със състоянието на работите в страната и да осигури идването на 5—6 представители за събранието.[21]

Същия ден Драсов се среща и с Каравелов и Цанков, воден от желанието да открие възможности за помирение и разбирателство между тях и групата на Ботев. Те се съгласяват с предложенията на Хитов и изявяват готовност да работят за по-скорошно въстание, като развиват пред Драсов свой план за действие: «. . . Днес е твърде сгоден случай да направиме нещо, защо[то] Херцеговина се бун-

---

което можете, защото работите не щат да чакат.» От същото писмо узнаваме, че Драсов и Стамболов са живели на «Каля Шербан вода» № 117.

[18] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 506. Посочените места са все от споменатото вече няколко пъти писмо на Ботев и Стамболов до Ив. Драсов от 7 юли 1875.

[19] НБКМ — БИА, ф. № 5, арх. ед. № 5, л. 68—69. Писмо на П. Хитов до Н. Минков от 15 юли 1875. Според Хитов събранието щяло да се състои на 5 или 8 август в Букурещ. От България щели да дойдат «10-на души, също и от Влашко». (Вж. пак там, II А, 8515—16.) Трябва да отбележим, че АЛ. БУРМОВ пръв проучи пълно и използува документите около подготовката на събранието от 1875. (Български революционен централен комитет, С., 1943, стр. 143—152.)

[20] НБКМ — БИА, II А. 851—516.

[21] Пак там.

това. Ние трябва да изпитаме положително течението на това въстание и, ако видиме, че ще успее, да направим с въстаниците споразумение и съюз, пък да почнем да се приготвяме и ние колкото се може по-скоро за бунт. А за тая цел нужно е да пратим в Аграм [Загреб], Цетина, в Белград и в самата Херцеговина нарочно човек достоен, който да завърши тоя съюз. Такъв също човек трябва да пратиме и в Българско, да се споразумее с комитетите.» Цанков от своя страна обещал да иска пари от старите, «които май са наклонни да се почне нещо да се работи». Едва след завръщането на пратениците от Херцеговина и България ще може според мнението на Каравелов и Цанков да се свика събрание.[22]

След два дена обаче, разочарован напълно от положението на работите във Влашко, Драсов пише на Хитов своята «голяма дума нямаме хора за работа, нямаме хора постоянин, нямаме хора р долюбивп!» Разочарованието идва главно от Каравелов и Цанков. Отначало те го приели «с голям ентусиазъм», но след това той бил принуден да тича подир тях «като палаш». «Един спи, другият се разхожда, един пише «Знание» и върши търговия, другият «Балкан», и се оплаква, че няма пари. . .»[23]

Първоначалният «ентусиазъм», с който Каравелов и Цанк в посрещат Драсов, ще трябва да се обясни с надеждата им, че той ще се присъедини към тяхната група. Узнали обаче за близостта му с Ботев, те бързо охладняват към него. И Драсов не предприема понататък други опити да се споразумее с Каравелов и неговите съмишленници. Той скъсва с тях и заработва в съставената от Ботев и Стамболов «комисия». Тази «комисия» разпраща писмата на Хитов до комитетите във Влашко, в които войводата ги кани да участвуват в събранието.[24] Тя получава и множество писма от България. В някои от тях «се оплакват, че делото спи, в други ни дават големи надежди». Но за уреждане на всички висящи въпроси и здраво подхващане на работите необходимо е да се свика събрание, на което трябва да присъствува непременно и сам той, авторитетният и всеобщо уважаван войвода: «Ние с Ботев и с-ие мислиме, че догде не стане събрание, не ще можем да решим нищо, ни пък ще можем да намерим пари. . . Има средство да се добият парн, но без събрание не може да се осъществи.»[25]

---

[22] НБКМ — БИА, II А, 8515—16.

[23] Пак там.

[24] Пак там. Вж. и бележката на «комисията» към писмото на Хитов до Н. Минков в Болград от 15 юли 1875 (НБКМ — БИА, ф. № 5, арх. ед. № 5, л. 68—69). Като приканва да вземат под внимание думите на П. Хитов и да бъдат готови за събранието, бележката дава и адреса на «комисията» за временно ръков дство на организацията — Редакция «Знаме», ул. «Шербан вода» № 117, Букурещ.

[25] Пак там.

В края на юли в Букурещ пристига и Обретенов.[26] Поставен в течение на работите, той подкрепя от името на вътрешните комитети акцията на Ботев, Стамболов и Драсов. При тия разговори се решава между другото на събранието да не идват представители от България. Вътрешните комитети трябвало да подпишат едно общо писмо до събранието, в което да изразят недоверието си към Каравелов и поемат задължението да одобрят взетите решения.[27] Това решение вероятно е било продиктувано, от една страна, от стремежа да се пести време, а, от друга, да се избягнат рисковете при движението на комитетските дейци. Въпросното писмо се предава на Обретенов, който го изпраща на комитетите в Търново, Ст. Загора и Шумен за одобрение.[28]

Заедно с писмото Обретенов получава и една ръкописна прокламация «До всичките наши приятели в България», която вътрешните комитети трябвало да препишат и да я разпространят между своите членове. На първо място, в прокламацията се изтъква, че «в Херцеговина въстанието от ден на ден става по-силно и обширно» и че е крайно време и българският народ да се вдигне и нанесе «своя удар. . . и с общи усилия да съборим нашия общ враг — турското правителство, което е причината и извора на всичките наши тегглила и унижения. . .» В Букурещ ще дойде П. Хитов, а български пратеник ще бъде изпратен в Херцеговина. Но «. . .преди всичко ние трябва да се приготвиме така, щото и сега, ако останеме да се не бориме с девлета [държавата], пак да бъдеме уверени в неговото съсипване. Ние от тук ще пишем писма на нашите войводи и офицери в Русия, Сърбия и Влашко и ще им известиме да бъдат готови, за да прецапат Дунава. Когато трябва, ще гледаме да направиме

---

[26] Датата бе уточнена от АЛ. БУРМОВ, Български революционен централен комитет, С., 1943, стр. 156.

[27] НБКМ — БИА, II В, 151. Н. ОБРЕТЕНОВ, Спомени за българските въстания, С., 1942, стр. 201—202. Недоверието към Каравелов е изразено на две места: «Нашето желание е всичките народни документи, които се намират у г-на Каравелова или другаде, да се предадат в ръцете на господина Панайот Хитова, който ние сиица вярваме като на патриотин и на честен човек и който ще да ги даде, комуто ние заръчваме, к гато и да бъде.» На второ място в писмото се отбелязва, че «трябва да постъпите по-умно и предпазливо. . ., защото нашите братия във Влашко остаят си към народните ни работи твърде лекомислени и немарливи, а това е станало причина да увредят твърде много работите ни в Българско. . .» Писмото е без дата и е подписано от Кубратовци (Русе), Асеновци (Търново), Крумовци (Шумен) и Атиловци (Ст. Загора).

[28] Пак там, 152. Н. ОБРЕТЕНОВ, Спомени за българските въстания, С., 1942, стр. 202. Русенци препоръчват на търновци да направят препис и да го проводят до другите Ч. К. «. . .А ако имате възможност, то може да напишете сами вие всичките и ги изпратите за дето е нужно, като ни кажете и туй, че трябва вече да се работи мъжки, но и умно. . .»

всичко, което е възможно, за да приготвиме тука във Влашко, а вие разпратете до навред апостоли, които да известят тайно на по-главните работници в селата и градовете радостната вест за всичките южни славяни и които да наредят народните ни работи и да свържат всичките патриоти в едно цяло. Не трябва да избегне от вашето внимание нищо, което може да бъде полезно или вредно за нашия народ. Сега е време да се употребят всичките възможни средства, за да убием своя заклет враг — азиатската мърша. И така, напред! Напред! Напред с вяра в силите си и правдините си. Като човеци и като народ, на нас, щом въстанем, ще да помогнат всички славяни, защото знаят, че от нази зависи животът или смъртта на Турция, робството или освобождението на Балканския полуостров.»[29]

Прави впечатление една интересна подробност в подготовката на събранието. Тя се извършва колективно и демократично. Няма никакви домогвания за обсебване на повече власт, няма никаква борба за водачество. Не случайно всички почини около подготовката излизат от «комисията», образувана от Ботев и Стамболов, в която малко по-късно влиза и Драсов. Но несъмнено първото място в «комисията» принадлежи на Ботев. Той обосновава политическата необходимост от незабавна подготовка за въстание, той несъмнено участвува най-активно в работата на «комисията», изготвените документи сигурно не са минали без неговото участие, а Драсов сполучливо определя мястото му в общото дело с израза «Ботев и с-не».

Този дух на дълбок демократизъм, от който бяха проникнати новите ръководители на революционното движение начело с Ботев, намира израз и по-късно при образуването на самия Централен комитет.

Събранието се състоя на 12 август 1875 г. в Букурещ под председателството на П. Хитов. Старият войвода придава авторитет и тежест на новия почин на революционната емиграция, макар неговата роля да бе двойнствена. Той е трябвало да държи в течение сръбското правителство по хода на събитията и същевременно да повлияе на дейците «да не влязат в противоречие с политиката на белградското правителство. Сърбия вече се готвела за война и предивременното избухване на въстание в България би я поставило в известно неудобство — да тръгне подир събитията, вместо да се приготви спокойно.»[30]

---

[29] НБКМ — БИА, II В, 156. Запазеният препис е направен с непознат почерк и заверен от Н. Т. Обретенов. Датирана на 30 юли 1875 г., прокламацията бе публикувана изцяло от Н. Т. ОБРЕТЕНОВ, Спомени за българските въстания, С., 1942, стр. 203—206.

[30] МИХ. ДИМИТРОВ, Христо Ботев, С., 1948, стр. 129—130. «Но вместо пряко да преговаря с българите — продължава Мих. Димитров, — тя (Сърбия) избрала пътя на околното влияние. За нейно оправдание би могло да послужи

В събранието участвуват представители на повечето комитети във Влашко,[31] а от България въпреки взетото решение присъствува не само Н. Обретенов.[32] Тук бяха двамата големи съратници на Левски — Тодор Пеев и Иван Драсов. Протоколът на събранието е подписан още от П. Хитов, Рафаел Танасов, който живеел в Галац, Драгоя Шопов, калоферец, Христо Ботев, Димитър Ценов (Ценович), д-р Чобанов, Петър Енчев и П. Волов (представители на Шуменския комитет), Ст. Стамболов, Димитър И. Горов, Б. Н. Райкович и Тома Панталеев от Свищов.[33] Първото заседание станало в дома на Д. Ценович, а следващите — в «Хану Габровени».[34] Според протокола на «народното. . . събрание» станали «дълги разисквания върху народните ни работи». Взетото решение ясно и категорично гласи: «Неизбежно нужно е при днешното сгодно време да прогласим всеобщо въстание в Българско. Това наше решение се потвърждава и от Българско с особени писма.» Взетото решение не търпи отлагане и събранието изготвя конкретен план за действие: «Въстанието ще са почне така: Г-н П. Хитов, щом стигне в Белград и се увери положително, че не ще му препятствуват сърбите, ще организира една голяма чета от 500—1000 2000 и повече юнаци българи и ще се упъти за в Българско през сръбската граница, но преди това той се задължава да ни телеграфира, щото в това също време да изпратиме 4—5 лица, конто да дадат знак за всеобщо въстание, също ние от Влашко да организираме 1—2—3 и повече чети от неопределено число юнаци и изпратим в Българско.» Ако сърбите не позволят на П. Хитов да мине през тяхната граница за Българско, войводата трябвало да се върне веднага в Букурещ, за да организира «още по-добре» тукашните чети, «с които ще мине той». Хитов обаче трябвало да телеграфира за това до редакцията на «Знаме» — «до Хр. Ботев или Ив. Драсов». Събранието избира и петчленен комитет, в който влизат Д. Ценович, Драгоя Шопов, д-р Хр. Чобанов,

---

обстоятелството, че организацията била разцепена и тя не би могла да направи и бор точно към кого да се обърне. За нея било достатъчно, че има верни привърженици на своята политика сред българите.» (Пак там, стр. 130.)

[31] НБКМ — БИА, II Д, 996. Протоколът на събранието от 12 август 1875 г. е писан от Ив. Драсов. Публикуван бе от СТ. ВЕЛИКОВ, Протокол на БРЦК от 12 август 1875 г. — Сп. «Читалище», XXVII. 1948—1949, кн. 3, стр. 155—156. Вж. и Архив на Възраждането, под ред. на Д. Т. СТРАШИМИРОВ, т. I, С., 1908, стр. 306—307 — Р. АТАНАСОВ до П. Хитов от 15. VIII. 1875.

[32] Н. Т. ОБРЕТЕНОВ, Спомени за българските въстания, С., 1942, стр. 206.

[33] НБКМ — БИА, II Д, 996. Не е спазен определен ред при подписване на протокола. Пръв се е подписал П. Хитов, вляво от него са се подписали Р. Танасов и Т. Пеев. След подписа на Хитов следват подписите на Др. Шопов, Ботев, Д. Ценович, Драсов и т. н. Стамболов се е подписал пред трите последни подписа.

[34] Н. Т. ОБРЕТЕНОВ, Спомени за българските въстания, С., 1942, стр. 206—207.

Христо Ботев и Иван Т. Драсов. Задачата на комитета била да положи всички усилия за събиране пари от Влашко и другаде, «изключително Българско». Той трябвало в същото време да се споразумее с българите във Влашко и в други страни по организиране на четите и да се грижи «въобще за добрия успех на въстанието». Комитетът трябвало да си направи нов печат, различен от печата на стария (Каравеловия)комитет. На новия печат трябвало да бъде отбелязана и годината. Необходимостта от тази смяна се мотивира с обстоятелството, че «старият [печат] изгубва свое значение по причина, че Каравелов се отказва да работи и не дава печата».

Голямата демократичност и пълното равноправие между членовете на новия комитет намират израз в решението да се избере само касиер (Др. Шопов), а длъжностите на председател, секретар и пр. се сметнали за излишни.[34] Събранието от 12 август 1875 г. е «прелом в историята на революционния комитет: то е край на един период в тази история и начало на друг». Новият период според това схващане «би трябвало да носи името на Ботев». И ако Ботев, «най-голямата интелектуална сила в новата организация», не е наречен на това събрание председател на комитета, причината за това според този възглед е, от една страна, в «порасналия авторитет на П. Хитов, а, от друга, в амбицията на Стамболов».[35]

По-близко до историческата действителност е схващането, че в борбата си срещу Каравелов младите хора «се чувствували близки един на друг, повече заети с мисълта час по-скоро да се поведе борба срещу политическия потисник на народа. При тази атмосфера на взаимно разбиране и взаимна отстъпчивост и другарство, естествено е, че революционната организация ще се излее във форма, която внася равенство между членовете. До голяма степен за това е повлияло и крайно демократичното настроение на Хр. Ботев, когото

---

[34] След като отбелязва избора на Др. Шопов за касиер, протоколът добавя «Писар, председател и пр. са петимата [членове]. » В духа на това разбиране в своя «дневник» на 20 август 1875 г. ЦК бележи: «Г-н Ботйов понеже отсъствува, оставя (упълномощава) за свой наместник Г-да членовете на комитета.» (Следват подписите на Ив. Драсов, К. Цанков,Йв. Кавалджиев, Ботев и Др. Шопов.) (НБКМ — БИА, II Д, 996а.) Тази част от «Дневника» свидетелствува, че на 20 август 1875 г. Ботев е бил все още в Букурещ. Това не изключва възможността да е замислил същия ден. ЗАХ. СТОЯНОВ дава точния състав на избрания комитет (вж. Христо Ботйов, Русе, 1888, стр. 258). Н. ОБРЕТЕНОВ рисува по-друга картина: «В това събрание избрахме за председател Хр. Ботев, за секретар Ив. Т. Драсов, за касиер Драгой Шопов и за членове: д-р Чобанов, Ст. Стамболов, П. Волов, Ст. Занмов, П. Хитов и др.» (Спомени за българските въстания, С., 1942, стр. 207.) Очевидно в случая паметта на стария революционер му е изневерила.

[35] Д. Т. СТРАШИМИРОВ, История на Априлското въстание, т. I, Пловдив, 1907, стр. 163—164.

събитията... фактически поставили начело на революционното движение».[37]

Решенията на събранието бяха оповестени и в едно печатно окръжно, издадено от Централния комитет на 23 август 1875 г. и предназначено за емиграцията: «. . .Извънредното ни народно събраиие от важните за всеки южен славянин обстоятелства, което свърши заседанията си на 12 т. м. под председателството на почитаемия ни войвода П. Хитов, съгласно с Централния български революционен комитет в Българско реши единогласно революция. Вашият благоприятен отзив с бързите ви доброволни пожертвувания доказва, че и вие оценявате сгодната минута и съгласявате за едно общо въстанне в Българско. За тая цел се избра петочленен комитет който заседава всеки ден. Неговите действия са засега ограничени — да приготви тая революция. Каква е задачата му, вам е известно. И понеже тя трябва да избухне отвътре, първата ни грижа беше да свържем народните си сили и улесним началото, а това стана, като изпратихме няколко решителни и влиятелни пред народа апостоли. Всичко това, господа, с ваша помощ се нареди и сполуката, която се очаква от това народно движение, ще ви даде точен отчет за всичко. Но това, господа, не е достатъчно. Вие, вярваме, сте съгласни, че е неизбежно нужно да се изпратят от тука няколко чети, добре организувани, от които ако и да се не очаква много, но пак щат да подкрепят силите на отсрещните ни братя и щат ги немалко насърчат. Следователно за тяхната организация се изисква огромни суми; а тия суми, разумява се, ще се събират пак измежду ни, та затова вие трябва да имате винаги на разположението си една сума, та щом стане нужда, да се употребят, за гдето трябва. Ние вярваме, че във всеки град и в околностите му се намират доста юнаци, които би отишли с радост да пролеят кръвта си за своята собствена свобода. Като е тъй, ваша длъжиост е да се постарайте още отсега и ни явите до колко юнака би са намерили при вас и са готови да отидат, щом стаие нужда. Освен това, ще ни явите, ще ли можат тия момци себе си или частно вие да ги въоръжите, понеже трябва да знаем колко и какви юнаци имаме на разположението си и готовн ли са във всеки случай да тръгнат. . . Също ако познавате някон лица, достойни за войводи, пратете ги тук при нас с особена препоръка за споразумение, понеже се нуждаем от предводнтели.

Длъжни сме да ви явим и това, че емигрантският ни вестник «Знаме», на който по-после мислим и името да се променн, стана чист комитетски лист, който ще да се занимава изключително с народните ни интереси. Никакви лични нападения няма да се срещат

[37] МИХ. ДИМИТРОВ, Христо Ботев, С., 1948, стр. 137—138.

в него. Комитетът ще да се труди дано може да се издава два пъти в неделята. Маловажните неспоразумения между някои тук лица, като напр. Ботйов, Цанков и др., престават завинаги и тия лица днес работят съгласно в полза на народното ни предприятие. Пращаме ви също и печатни разписки срещу приетите пари, ръкописите ще ни върнете.»[38] Това окръжно излиза, когато Ботев в изпълнение на решението на събранието е вече на път за Одеса.

Събранието определя по 150 австрийски жълтици на «решителните и влиятелни пред народа ни апостоли», които трябва да преминат в България, за да свържат «народните сили и улеснят на чалото». Тези апостоли бяха : Н. Обретенов за Русе, Шумен Варна и Разград; Ст. Стамболов за околността на Ст Загора Таньо Стоянов за околността на Сливен; Сава Танасов за сливенското окръжие; М. К. Сарафов за Търновско, П Волов за Търновско; Ст. Драгиев за Ловеч.[39] По този начин идеята и Левски за създаване на революционни окръзи бе осъществена напълно.

Събранието определя също и лицата, които трябвало да събират пари из румънските градове. Посочени са 14 града, от които се очаква да се съберат 605 австрийски жълтици.[40]

В решението на събраннето влиза и един нов и смел план: да се запали от няколко страни Цариград и по този начин да се предизвика смут, който би улеснил въстанието. Тази задача била възложена на Ст. Занмов, подпомогнат от петима другари, между които би и Г. Бенковски.[41]

---

[38] ЗАХ. СТОЯНОВ, Христо Ботйов, Русе, 1888, стр. 259—260. Зах. Стоян погрешно дава датата на окръжното — 21 вместо 23 август. Тая погрешна дата, повторена и от Д. Т. Страшимиров, бе поправена от АЛ. БУРМОВ, Български революционен централен комитет, С., 1943, стр. 50. Вж. също и Д. Т. СТРАШИМИРОВ, История на Априлското въстание, т. I, Пловдив, 1907, стр. 171—172. ЗАХ. СТОЯНОВ, без да отбелязва източника си, съобщава в забележка под линия и проекта за новото име на «Знаме» — «Напред». (Пос. съч., стр. 260.) Върху това съобщение пръв обърна внимание Г. БОРШУКОВ, История на българската журналистика, С., 1965, стр. 335.

[39] НБКМ — БИА, II 7338—7339. Вж. също и ЗАХ. СТОЯНОВ, Христо Ботйов, Русе, 1888, стр. 264—265. Според Зах. Стоянов Волов бил определен за Троян, вж. и Н. ОБРЕТЕНОВ, Спомени за българските въстания, С., 1942, стр. 208 209; също: АЛ. БУРМОВ, Български революционен централен комитет, С., 1943, стр. 152.

[40] НБКМ — БИА, II Д, 996, л. 3.

[41] На групата на Занмов са били броени 340,50 фр. НБКМ — БИА, II А, 7339. Вж. също: ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 511—512. Писмо до Мих. Греков, 30. VIII. 1875, от Николаев; ЗАХ. СТОЯНОВ, Христо Ботйов, Русе, 1888, стр. 265—266; Архив на Възраждането, под ред. на Д. Т. СТРАШИМИРОВ, т. I, С., 1908, стр. 359; АЛ. БУРМОВ, Български революционе н централен комитет, С., 1943, стр. 152.

31 ВЕНЕТА И ИВАНКА ХРИСТОВИ БОТЕВИ

32. 33 ТВОРЧЕСКА РЕДАКЦИЯ НА «ОБЕСВАНЕТО НА ВАСИЛ ЛЕВСКИ» (СТРАНИЦИ ОТ ТЕФТЕРЧЕТО НА ХРИСТО БОТЕВ) ▷

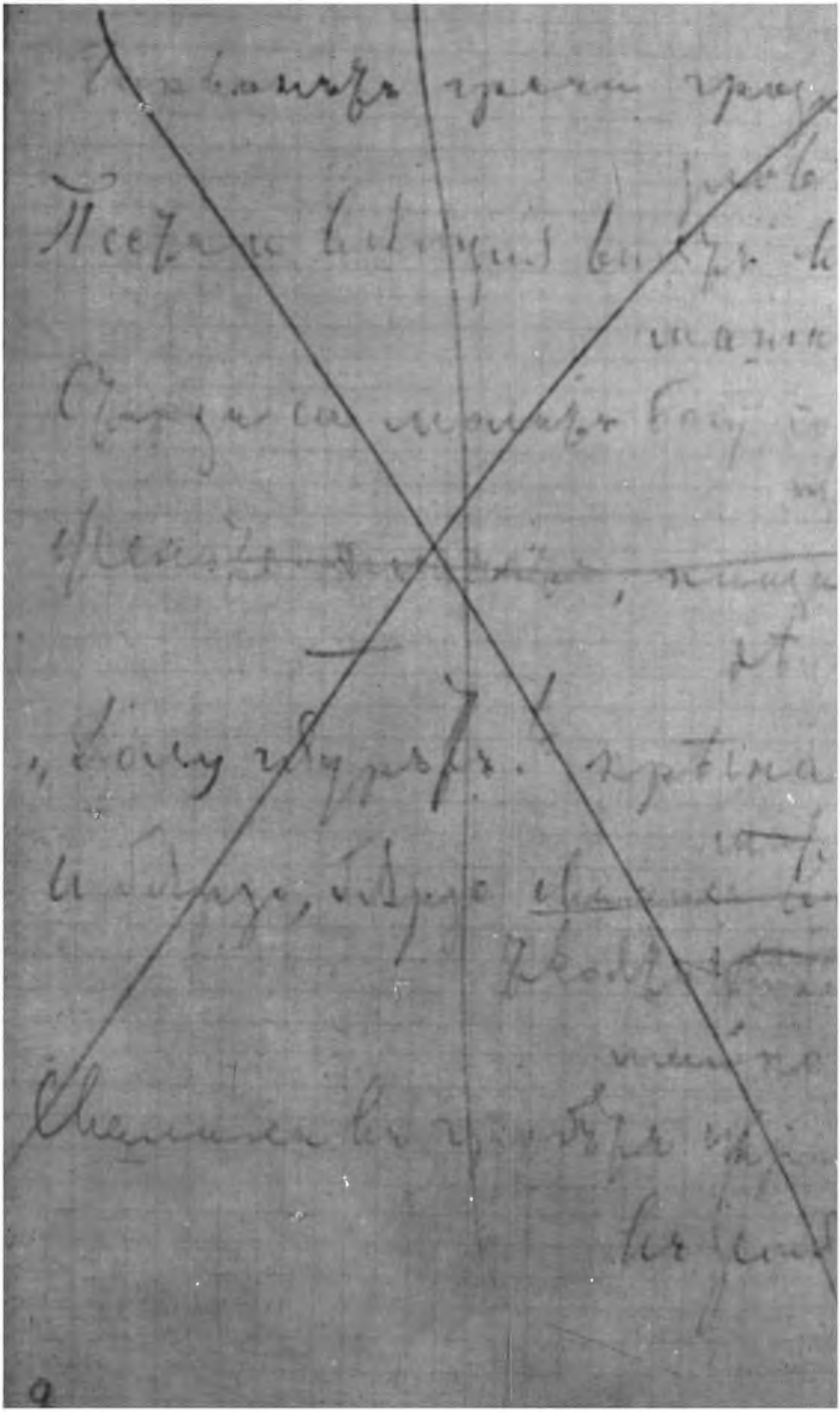

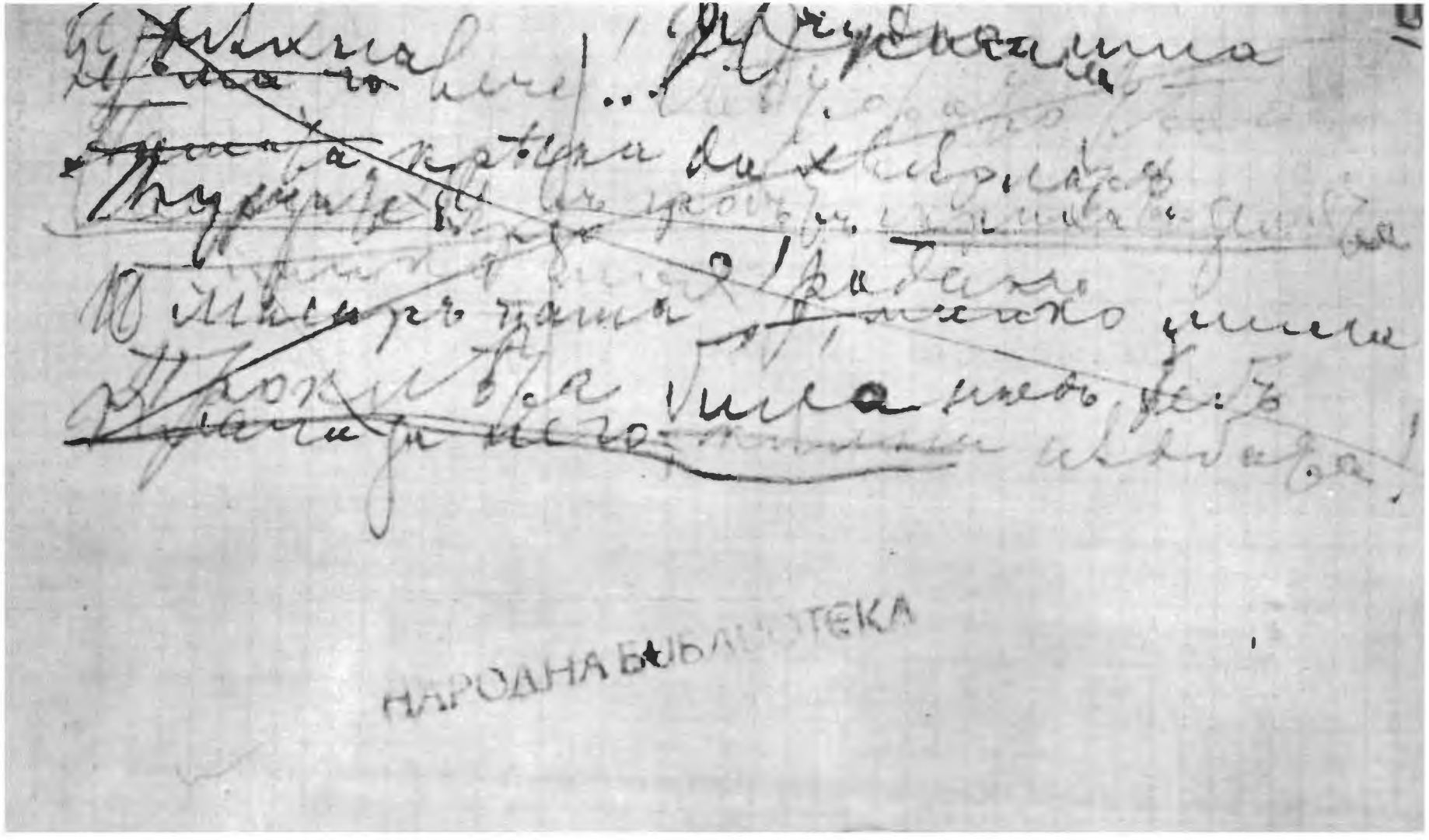

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА

Ранчето

Не знаех да пиша
Ти не отговори, ако и да
Вадя са, че сигурно нам
Стха тъжа, щяха реша
Въпрос: що да пиша?
чена, срещу и разбрах
ка са не иска молитва,
Нашите и ръкопъ Бога
и Бога Безпокоя и ни
при трябва да може
нам ... Де вие Ти
нашъ вече ли Ган обърн
нрава на Бъ ... при
ние не ще поправите
Бъ може да направите
ни ще с обидата ни

[illegible] [illegible]
[illegible] за уредбата на
[illegible] е задена без
[illegible] за [illegible],
за мене [illegible] щото
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]

12 Febr. 1876
Букурещ.

P.S. Моля Ви се, ако е възможно
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] 50 фр.
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
адрес. Veneta Bolioff, 1
Ch. Zaharia 1-my [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]

◁ 34, 35 НАЧАЛОТО И КРАЯТ НА ПИСМОТО НА ХРИСТО БОТЕВ ДО ТОДОР ПЕЕВ ОТ 12. II. 1876 Г.

36 ХРИСТО БОТЕВ, НИКОЛА СЛАВКОВ И ИВАН ДРАСОВ — 1875 Г.

На Ботев събранието възлага задачата да отиде в Одеса и доведе войводата Филип Тотьо.[42] Снабден с пълномощно от комитета[43] и с препоръчително писмо от П. Хитов до «всички приятели и познайници», Ботев получава 100 австрийски жълтици[44] и след 20 август 1875 г. заминава за Одеса.[45] От «Дневника» на комитета се вижда, че на 20 август 1875 г. Ботев е оставил за свой заместник «г-да членовете на комитета». От същата дата е разписката, която Ботев дава за получената сума. Пълномощното писмо на Централния комитет до Филип Тотьо е от 21 август същата година.[46] На 22 август, вече от Браила, Ботев пише писмо на Ив. Драсов, в което му съобщава първите резултати от своята мисия и твърде интересни неща за делото. Щом слязъл от влака, срещнал своя приятел Христо Македонски, който се разпалил дотолкова, щото бил готов да «пожертвува и ризата си от гърба». Той уверил Ботев, че има спестени 1000 жълтици, 400 от които веднага дава «за барут и куршуми».

---

[42] По този пункт протоколът на събранието гласи: «Реши се да се повика с особен човек г-н Филип Тотьо от Одеса. За тая цел се определиха 100 (сто) австрийски жълтици.» (НБКМ — БИА, II Д, 996, л. 3.). МИХ. ДИМИТРОВ обяснява защо двамата войводи са имали постоянно местожителство в Белград и Одеса. «Смятайки, че войводите са немирен елемент, който всеки момент може да заплете някоя главоломна работа за дипломацията, и руското правителство, и сръбското се стараели да ги прикрепят на едно място и по възможност под свое наблюдение. Поради това руското правителство отпускало пенсия на Филип Тотьо и му определило местопребиваване в Одеса. От своя страна сръбското правителство по същия начин прикрепило П. Хитов в Белград. Разбира се, това се отразявало зле върху освободителното движение на българите, но в случая не то било предмет на грижи от страна на чуждите правителства.» (Христо Ботев, С., 1948, стр. 134.)

[43] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 507—508. Пълномощното е същевременно и писмо, отправено до Филип Тотьо, подписано от четиримата членове на Централния комитет.

[44] ЗАХ. СТОЯНОВ, Христо Ботйов, Русе, 1888, стр. 265 и 267. Вж. ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 506. Зах. Стоянов назовава препоръчителното писмо на П. Хитов пълномощно. То носи дата 12 август 1875 г., която вероятно е погрешно означена или в самия документ, или при публикуването му. ЗАХ. СТОЯНОВ публикува и «второ пълномощно» със същия текст, но с непопълнено име. (Пак там, стр. 268—269.)

[45] Ботев е пътувал със сръбски паспорт. Вж. МИХ. ДИМИТРОВ, Христо Ботев, С., 1948, стр. 132.

Няма данни, които да подкрепят твърдението на Иваница Данчов, че той е придружавал Ботев при това му пътуване в Русия. Сведенията на Данчов за срещите на Ботев с Н. М. Тошков и Ив. П. Кишелски не са убедителни. (Вж. АЛ. БУРМОВ, Христо Ботев през погледа на съвременниците си, С., 1924, стр. 127—131, 359.)

[46] НБКМ — БИА, II Д, 996а. Пълният текст на това пълномощно вече дадохме. МИХ. ДИМИТРОВ произволно твърди, че на 20 август 1875 г. Ботев «оставил за свой заместник известния емигрант Ив. Кавалджиев». (Христо Ботев, С., 1948, стр. 132.)

Чрез Тодор Пеев Комитетът ще ги получи и веднага да ги изпрати в Гюргево, за да бъдат предадени «тутакси на Иванча» (вероятно Стамболов или условно име на друго лице). «Из пътя се срещнах — продължава Ботев — с един влах от официална нога и научих от него много неща. Тукашното правителство ще да гледа на всичко през пръсти. Работете само по-енергично.» В Браила Ботев научава че на 21 август в Букурещ е съставен «комитет за помагание въстаналите провинцни в Турция». — Върху тази част от писмото му обаче ще се спрем по-късно. «В мен — бележи Ботев — се разнгра вече хъшовският бяс. . .»[47]

От същото писмо узнаваме, че през нощта той заминава за Яш и възнамерява да се отбие и в Галац, Очевидно Ботев използува пътуването си до Одеса, за да посети по-големите центрове на емиграцията и да укрепи вярата на българите в успеха на подетото дело. Едновременно с това той изпълнява и решението на комнтета за събиране на средства между българите във Влашко.[48]

На 30 август от Николаев той изпраща на М. Греков писмо, от което се вижда, че «хъшовският бяс», т. е. «кипящо желание да видн делото на освобождението на българския народ подето от самите българи, е стигнало до своя краен предел».[49] «Три деня става вече — пише Ботев, — откакто съм дошел в Николаев по мисията на комит та. Обиколих Кишинев, Одеса и Николаев. Работата ни отива добре. Революцията е готова, пари ще да се съберат и след 5—6 деня ще да чуеш, че цяла България е на оръжие. Букурещ кипи. . . Пушки ще да зема от Одеса.

Сега за мене. Аз имам типография, издавам «Знаме», проповядвам бунт. Преди 10 деня в Букурещ имахме голямо събрание из България, из Сърбия (Панайот) и из Румъния; решихме: бунт! Сичко у нас оживява, всичко жертвува. Панайот ще да мине с 2000 души през Сърбия. От Одеса земах Филипа, за да мине през Влашко с още няколко души войводи. Тук наши офицери подават оставка. А в България? О! Там ще да скочи и мало и голямо. Дадохме им 1000 жълтици за куршум и барут. Емисари за сигнала изпроводихме 15 души, с тях е и Стамболов, който цяла зима беше при мене.

Тайна: Цариград ще да запалим на 30—40 места. . . Аз тръгвам за Букурещ и оттам за Петербург. Напред! Напред!»[50]

---

[47] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 510.

[48] В препоръчителното писмо, дадено му от Хитов, изрично се подчертава «да му оказват изискваната от него помощ за нашата народна цел», а той ще издава разписки, подписани от БРЦК в Букурещ. (Вж. ЗАХ. СТОЯНОВ, Христо Ботйов, Русе, 1888, стр. 267.)

[49] МИХ. ДИМИТРОВ, Христо Ботев, С., 1948, стр. 133.

[50] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 511—512.

В това писмо, изпълнено с кипяща енергия и революционен подем, Ботев според Зах. Стоянов «поетизира и насърчава само»[51]. С една реч първият биограф счита, че поетът пише писмото си, без да проявява реалистичен усет за събитията. Зах. Стоянов не разбира, че настроението на Ботев отразяваше състоянието на духовете в България и всред революционната емиграция. Това състояние продължава и през пролетта на следващата година и издигна революционната борба на българския народ до върхната й точка.

От Николаев без дата с адрес: «Соборная» № 6, Ботев изпраща и следната телеграма до БРЦК в Букурещ: «В сряда ще срещна одеските. Работите могат да бъдат добри, ако са добри и нашите. Страх ги е да си развалят карнерите мнозина, които се решават да дойдат. Какво прави Хитов? Отговорете.»[52] Тази телеграма разкрива твърде красноречиво реалистичното виждане на Ботев.

Въз основа на отбелязаните имена на разни места в джобното тефтерче на Ботев се направен опит да се уточнят българите офицери и юнкери, с който той е могъл да се срещне по това време в Русия: капитан Райчо Николов, подпоручик Тодор Стоянов Николаев, юнкер Николай Бонев, прапоршчик Петър Пармаков, офицер Найден Първов, юнкер Димо Гайдаджиев, юнкер Никола Славков и юнкер Георги Д. Измирлиев. «Не може да се твърди положително дали Ботев е познавал полк. Ив. Кишелски.» Не се знае също «кога и где се е сближил Ботев с Н. Д. Войновски, подпоручик и бъдещ военен ръководител на четата му. По това време напускат училището юнкерите Георги Д. Измирлиев и Георги Т. Обретенов.»[53]

На 31 август 1875 г. руският консул в Русе пише до посланика в Цариград, че е трудно да се доловят истините, които се носят зад мълвата, «когато новият ред от идеи напира върху стария и се стреми да го измести». Като съобщава в същото донесение, че трима емисари, чиито имена били известни на генералното консулство, прекосили страната от Русчук до Варна, Търново, Балкана, Одрин и Цариград, консулът добавя: «Настроението в страната е преценено от тях като благоприятно за въстание. Във всеки град или село те намериля по няколко единомишленици — общият им брой до

---

[51] ЗАХ. СТОЯНОВ, Христо Ботйов, Русе, 1888, стр. 277.

[52] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 511.

[53] ИВ. К. СТОЙЧЕВ, Връзки на Хр. Ботев с българи офицери и юнкери до Освобождението. — Военноисторически сборник, XIX, 1946, кн. 60, стр. 117. Пак там въз основа на други данни от по-ново време се отбелязва, че Ботев се бил срещнал в Кишинев и с току-що произведените офицери: Димитър Филов, Пенчо Шиваров, Антон Петрович Кожухарски и Иванов (?), а също и с юнкерите Дан. Николаев, Стефан Кисьов и Аврам Гуджев. Както е известно, в четата на Ботев участвува и юнкерът Костадин поп Х. Димитров от Сливен.

30 000 човека.»[54] В донесението си от 26 септември 1875 г. същият консул се учудва, че арестите в България вече не правят впечатление на патриотите: «Смятам за неизлишно да добавя, че от никого вече не можеш да чуеш думи, с които се осъждат арестуваните юноши, както това ставаше неотдавна в Русчук, във времето на Мидхат паша, когато много заможни хора, и особено чорбаджиите, не се срамуваха явно да наричат патриотите злодеи. Сега във всички слоеве на народа има съзнание, че делото на приносящите себе си в жертва юноши е дело свято и народно... Цяла България според техните думи само чака благоприятен случай, за да се вдигне масово макар ей сега, особено ако последните турски обещания останат, както всички тук очакват, «черни слова на бяла книга».[55]

«Ако и чорбаджиите през 1875 г. не са смеели публично да осъждат борещите се и жертвуващите се юноши, това значи, че в настроението на българския народ е станала дълбока промяна, която изпъква още по-ясно през следващата пролет.»[56]

Естествено това настроение не е могло да остане скрито за Ботев. По-дълбоко от всички той чувствува цялата неизбежност на приближаващата се революция. Бунтовният подем на народните маси укрепва голямата му вяра в предстоящата борба и победа.

Дейците в България са възлагали твърде големи надежди на Ботевото пътуване до Русия и нетърпеливо са очаквали неговото завръщане. На 29 август 1875 г. търновци (Асеновци) пишат на Драсов: «Какво направи Ботев и какво Панайот? Как отидоха с мисията си?...»[57] След няколко дни, на 2 септември, и русенци (Кубратовци) питат още по-настойчиво чрез Драсов Централния комитет в Букурещ: «Ботев върна ли се? Тотьо [Филип] защо чака?»[58] Липсата на сведения от Ботев безпокои търновци и на 12 септември те пишат на комитета в Русе: «Какво стана с Ботев? Да го не турнаха в дранголника в Русия, т. е. да го не очисти Сибир? И какво стана с пушките? С една реч Ботйов какво е свършил и защо се бави толкоз време? Ние нищо не знаем, ако знайте нещо за него, пишете ни с първо [писмо].»[59] Обезпокоен от търновци, комитетът в Русе пише отново на Драсов на 16 септември: «Какво

---

[54] МИХ. ДИМИТРОВ, Христо Ботев, С., 1948, стр. 134—135. Видният ботевед откри споменатите документи в архива на Министерството на външните работи в Москва. Използуваме ги по преводите, които той дава.

[55] Пак там, стр. 135.

[56] Пак там.

[57] Архив на Възраждането, под ред. на Д. Т. СТРАШИМИРОВ, т. I, С., 1938 стр. 286.

[58] Пак там, стр. 138.

[59] НБКМ — БИА, II В, 168.

направи Ботев? Също и за Тотьо?»[60] Драсов бърза да успокои дейците от двата комитета и на 7 септември пише на русенци: «Ботйов се не е върнал, но мислиме, че скоро ще се върне и с добри и действителни известия.»[61]

Можем да предполагаме, че загрижеността за Ботев не е била продиктувана само от надеждите, възлагани на неговото пътуване. Отсъствието на авторитетния и пламенен трибун не е могло да не се почувствува от революционните дейци в страната,

Ботев обаче не поема пътя за руската столица, както възнамерявал, а се отправя според уверенията на някои мемоаристи за Цариград, за да се срещне с посланика на Русия, големия дипломат и политик граф Игнатиев. Причините, които са наложили тази промяна, засега остават неизвестни. Може само да се предполага, че са надделели съображения за по-голяма целесъобразност — да се установи връзка с един от най-видните представители на руската политика в Близкия Изток, да се узнае отношението на Русия към подготвяното въстание и се осигури нейната политическа подкрепа. Сведенията за тази среща са крайно оскъдни и недостатъчни. Засега почти единствен източник са показанията на Ст. Заимов, направени през пролетта на 1876 г.[62] След арестуването той бил откаран във Видин, а по-късно в Русе, където разпитът му продължил.

Изпратен в Цариград от Централния комитет в Букурещ, Заимов отишел в руското посолство, където се срещнал с лекаря на посолството, по народност българин. Лекарят му съобщил, че е получил телеграма от Одеса, според която наскоро в Цариград щял да пристигне Димитър, т. е. Ботев, когото Заимов трябвало да чака. «Ботев — съобщава по-нататък Заимов — пристигна в Цариград с р[уския] офицер Измирлиев и право от парахода отидоха в. . . посолство, гдето се срещнаха с генерал. . .» По «мустакатия гавазин» на посланика Заимов получил записка от Ботев, с която го викал в посолството. «И аз отидох и около два-три часа се поразговорихме с посолския. . . и е Ботев. После отидохме в хотела.»[63]

Съдът иска от Заимов да изясни по-нататък как е взел и занесъл парите от Цариград в Букурещ и какво общо има това с телеграмата за пристигането на Ботев.

---

[60] Архив на Възраждането, под ред. на Д.Т. СТРАШИМИРОВ, т.I, С., 1908, стр. 141.

[61] НБКМ — БИА, II А, 8518; Архив на Възраждането, под ред. на Д. Т. СТРАШИМИРОВ, т. I, С., 1908, стр. 237.

[62] ИВАНИЦА ДАНЧОВ също описва посещението на Ботев в Цариград, но твърде словоохотливо, неубедително и без да споменава за каквато и да е среща с граф Игнатиев. Обстоятелството, че се представя като придружител на Ботев, не увеличава стойността на спомените му. (Иваница Данчов — живот и поборническата му дейност в свръзка с движението на Ботевата чета през 1869—1876 г., Варна, 1901, стр. 28—38.)

[63] Празните, непопълнени места са оставени в турския текст.

Когато дошъл в Цариград, обяснява Заимов, той изпратил телеграма до Пашович в Одеса, че не приемат полицата, дадена му от председателя на комитета в Букурещ. В изпратената телеграма Заимов настоял да дойде Ботев или някой друг от Одеса. Отговорът, получен чрез лекаря на посолството, го известявал, че ще дойде Ботев, когото той трябвало да чака.

В отговор на поставения му въпрос Заимов изяснява по-нататък кога и как се е срещнал с лекаря на посолството. Когато пристигнал в Цариград, той представил полицата на Добрович, но той не я приел, и затова отишъл при лекаря, който бил член на организацията. Той го посъветвал да изпрати въпросната телеграма. «Отговорът дойде до доктора — съобщава Заимов, понеже аз в Цариград бях с неопределено местожителство.

— След като се срещнахте с Ботев и Измирлиев в. . . посолство — пита съдът, — как взехте парите?

— После Ботев дойде в хотела разказва Заимов и лично се срещна с Добрович. След един ден те дойдоха с Добрович в хотела и оттам отидохме в едно казино и пихме бира. Ботев каза, че работата е наред и че Добрович е джиросал полицата до кантората си в Букурещ. И ние тогава тримата заедно се дигнахме от Цариград и през Сулина отидохме в Букурещ.»[64]

Не бива да се забравя, че Заимов дава своите показания пред съд и се бори да избегне смъртното наказание, което го заплашва със сурова неумолимост. И затова той много често съчинява, заблуждава, прибягва до фантастични твърдения, като следва една твърде сложна и противоречива линия в своите показания. Доколко тази твърде объркана история с полицата, около която Заимов построява посещението на Ботев в Цариград, има нещо реално, не знаем. И други някои подробности от неговите показания могат да будят съмнение, но тук въпросът не е до подробностите, а до самото посещение на Ботев в Цариград, до целта и характера на неговото пребиваване в турската столица, до срещата му с граф Игнатиев. Конкретни подробности в тази посока Заимов не дава. Той не твърди, че е присъствувал на срещата с руския посланик, нито че Ботев е разкрил пред него, макар и отчасти, разговорите, които е водил. И затова съобщението на Заимов в своята основна, съществена част не може да се отхвърли.[65]

---

[64] Д. Г. ГАДЖАНОВ, Турски документи за новата ни история. — Сб. БАН, кн. III, С., 1914, стр. 55—56. Същият разпит бе преведен от турски език от неизвестен преводач и по-рано под заглавие «Стоян Заимов пред турските съдилища», Кюстендил, 1900, стр. 31—34. Преводът излиза като отпечатък от в. «Изгрев». Съществени различия в двата превода няма. Преводът на Гаджанов е по-изискан и езиково по-издържан.

[65] Прави впечатление, че в своята биография на Ботев ЗАХ. СТОЯНОВ не

В подкрепа на пребиваването на Ботев в Цариград и на срещата му с граф Игнатиев, която «с голяма вероятност можем да смятаме, че е станала»[66], се привежда още едно обстоятелство — продължителното отсъствие на Ботев от Румъния. От 30 август, когато изпраща писмото си до М. Греков, до 20 септември няма никакви сведения за Ботев и за неговото пътуване. Едва на 20 септември руският консул в Галац донася на генералното консулство в Букурещ: «В сряда двама от българските представители, Тотьо и Ботев, пристигнаха из Одеса с наш параход и оттук веднага се отправиха за Букурещ. Говорят също, че Ботев ходатайствувал да му се предадат някакви си 12 хил. пушки, но че одеският градоначалник му отказал в това.»[67]

Съществува и друго становище за Ботевото пътуване до Цариград. То се позовава на спомените на Марко Балабанов, останали неизползувани досега. Във връзка със заслугите на Българската община в Цариград и подкрепата, която тя оказва на Раковски и Левски, споменатият мемоарист пише: «. . . В нея намери за добре да нде да прекара няколко дни и Хр. Ботев през зимата (1875—1876 г.), която предшествува историческия м/ през Дунава поход.» Под линия М. Балабанов добавя: «През кратковременното си пребиване в Цариград той посети два пъти и редакцията на в. «Век», автора сега на тия бележки, и между друго, като разправяше надълго за някои разногласия между българските емигранти и дейци в Румъния, той горчиво се оплакваше от Любен Каравелов. . .»[68] Авторът на това ново становище, след като отбелязва «противоречивостта и частичната недостоверност на сведенията» на М. Балабанов, приема, че Ботев е пътувал до Цариград през зимата на 1875—1876 г., като негова главна цел е била срещата с граф Игнатиев. Това обаче е било «негово собствено решение, пазено в тайна»

споменава нищо за отиването му в Цариград. Очевидно той не е знаел нищо по този въпрос и затова след съобщението на Ботев, че ще замине за Петербург, поставя в скоби въпросителен знак. (Христо Ботйов, Русе, 1888, стр. 277.) СТ. ЗАИМОВ, който разглежда и критикува подробно биографията, не я допълня в тази й част и не съобщава нищо за отиването на Ботев в Цариград. (Миналото. Етюди върху «Записките» на Зах. Стоянов, С., 1895, стр. 178.) Това обстоятелство поражда известно недоверие към съобщението на Заимов. То се засилва и от някои други убедителни съображения, които привежда Й. МИТЕВ (К вопросу о роли Стояна Заимова в болгарском освободительном движении. — Вопросы истории, М., 1959, кн. 9, стр. 133.) Но все пак всичките тези съображения не ни дават основание да отречем отиването на Ботев в Цариград и срещата му с граф Игнатиев.

[66] МИХ. ДИМИТРОВ, Христо Ботев, С., 1948, стр. 136.

[67] Пак там.

[68] М. Д. БАЛАБАНОВ, Страница от политическото ни Възраждане, С., 1904, стр. 5.

Твърдението, според което Ботев заминал за Цариград, за да спечели цариградските българи, е отхвърлено като наивно, а твърдението, че пътуването му станало през септември 1875 г., е преценено като невярно, тъй като по това време Ботев е в Букурещ, завърнал се след безрезултатното си пребиваване в Русия. Руската дипломация по това време е считала, че международното положение в момента е неблагоприятно за въстание в България.

През януари 1876 г. Ботев се снабдява със сръбски паспорт, а в писмото си от 12 февруари известява Т. Пеев, че на следния ден заминава за Триест.[69] «Пътуването на Ботев до турската столица е станало вероятно през февруари 1876 г. по маршрута Триест — Цариград.»[70] Това схващане се подкрепя и от спомените на чешкия журналист Йосиф Я. Тоужимски, кореспондент на в. «Народни листи» в Белград, който се запознал с Ботев «през февруари 1876 г.» в сръбската столица. Срещата станала случайно в дома на Джордже (Джока) Влайкович, представител на прогресивните сръбски среди, герой от боевете при Севастапол и командир на доброволци по време на въстанието в Босна и Херцеговина през 1875 г. Датата обаче, към която чешкият журналист отнася заминаването на Ботев за Румъния по Дунав — «към средата на март», е непрнемлива.[71] Тя про-

---

[69] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 519. Избраният от Ботев път за Цариград е почти три пъти по-дълъг в сравнение с пътя през Черно море. Този избор ще трябва да се обясни отчасти с решението му да се отбие в Белград, както и с някои вероятни преимущества в зимното разписание на параходите от Триест.

[70] Й. МИТЕВ, Отношението на руската дипломация към национално-революционното движение в България през 1875—1876 г. — Военноисторически сборник, XLI, 1972, кн. 2, стр. 68—69.

Според КРУМКА ШАРОВА «не е изключено» целта на това пътуване «да е била свързана със задачата за снабдяване с оръжие, с помощта на херцеговинските борци. Трнест бил един от центровете за доставка и препращане на оръжие за въстаниците в Босна и Херцеговина. Този град бил една от главните бази на Добровнишкия комитет за подпомагане на въстанието — нещо, което можело да бъде известно на Ботев.» (Априлското въстание и южнославянските народи, — сб. Априлското въстание 1876 — 1966, С., 1966, стр.143.)

[71] ЗД. УРБАН, Дейността и творчеството на Христо Ботев в Чехия през седемдесетте и осемдесетте години на XIX в. — Известия на института «Ботев—Левски», кн. III, С., 1959, стр. 156. Вж. и Р. ХАВРАНКОВА, Отклик на Априлското въстание през 1876 г. сред чешкото общество. — Сп. «Исторически преглед», XV, 1959, кн. 6, стр. 45. Като отбелязва, че не смята «за съвсем доказани данните, съдържащи се в тази статия на Й. Я. Тоужимски», Хавранкова прави едно интересно съобщение: Зд. Урбан е използувал «много по-късните спомени на Тоужимски от 90-те години на XIX в. Неговата статия обаче «Българското въстание» в «Календар на чешката корона» е писана още през 1876 г. вероятно към края на лятото («Календарът» излязъл през септември 1876 г.), следователно под още доста непосредствените впечатления».

тиворечи на съобщението на Зах. Стоянов, който, позовавайки се на визата на Ботевия паспорт, твърди, че Ботев е заминал отново за Русия на 4 март, след като се завърнал от Белград.[72] Ако твърдението обаче на чешкия журналист, че се е сбогувал с Ботев на самия параход, отговаря на действителността, имаме основание да предполагаме, че Ботев се е завърнал от Цариград по същия път, като се спира и в Белград. Но ако се усъмним в това твърдение, не е изключено отбиването на Ботев да е станало на отиване за Цариград. Така или иначе необходимостта да отиде в сръбската столица е очевидна. Той е искал да се запознае с намеренията на ръководните среди в страната — как и доколко тия среди биха се откликнали на едно въстанне в България.

Главната цел на Ботевото пътуване до Цариград е била «да разговаря с граф Игнатиев за промяна в линията на руската дипломация и за евентуална помощ (пари, оръжие и др. на първо време)... Ако Хр. Ботев в срещата си с граф Игнатиев (която е несъмнена) не е успял да го убеди в необходимостта Русия да промени политиката си в полза на готвеното въстание, то Априлската епопея и преминаването на Ботев през Дунава с парахода «Радецки» били фактори, които убедително показали необходимостта от такава промяна.»[73]

Несъмнено този период от живота на Ботев би се изяснил по един положителен начин, ако биха се открили някои материали из руските архиви и по-специално из архивите на Министерство на външните работи. Засега обаче не разполагаме с такива материали.

Донесението на руския консул от Галац, което цитирахме погоре, налага още един извод. Големите усилия на Ботев да оснгури оръжие говорят на свой ред, че той не «поетизира», а разчита на «определена реална възможност» да получи известен брой пушки. Може би той е надценил влиянието и възможността на ония българи, «на чиито услуги е разчитал пред руските власти — това е възможно»[74]. Но няма никакви основания да се мисли, че той съзнателно заблуждава или че «поетизира» по определението на Зах. Стоянов.

Когато Ботев се завръща в Букурещ през септември 1875 г., опитът да се вдигне въстание в страната бе претърпял вече неуспех. Усилията на Централния комитети на апостолите и местните дейци не се увенчаха с успех. На 16 септември въстанието избухна найнапред в Стара Загора, а после в с. Червена вода, Русенско, и в Шумен. То не можа да обхване всички революционни райони,

---

[72] ЗАХ. СТОЯНОВ, Христо Ботйов, Русе, 1888, стр. 290.
[73] Й. МИТЕВ, пос. изсл., стр. 75.
[74] МИХ. ДИМИТРОВ, Христо Ботев, С., 1948, стр. 137.

които не установиха здрава връзка помежду си. Малките чети, които развяха знамето на революцията, не можаха да увлекат широките народни маси и въстанието бе бързо потушено. Една от главните причини за неуспеха бе прибързаността, с която бе обявено. Мисълта да се бърза и без отлагане да се обяви въстание бе здраво заседнала в съзнанието на дейците. Смяташе се, че «енергичната борба на херцеговинци непременно ще тури източния въпрос на сцената», и затова общо бе убеждението «да се използува сегашният момент, като се провъзгласи, колкото се може по-скоро, въстание и в България»,[76] та и българският въпрос да получи своето разрешение. Както видяхме, и в окръжното на Централния комитет от 21 август особено се наблягаше да се използува «сегашната минута» за едно всеобщо въстание, което да избухне по възможност най скоро, и то «отвътре» в страната. Бързината, с която се пристъпи към въстанието, не даде възможност да му се осигури една по цялостна и по-пълна подготовка и това бе неговата основна слабост. Твърде много надежди се възлагаха и на старите войводи, които по различни причини не можаха да преминат Дунава. Осуети се по липса на средства и акцията за подпалване на Цариград и на изпратените дейци бе телеграфирано да се завърнат.[76]

Разбира се, не бива да се забравят сложността на задачата и тежките обективни условия, при които работеха дейците. От друга страна, тяхната вяра в готовността на народа за въстание и във възможностите за неговия успех бе неоправдано голяма. Характерна в това отношение е кореспонденцията на Централния комитет с отсамните дейци и предимно с комитета в Русе. «Вие знаете — четем в едно писмо на комитета до Кубрат (Русе) от 9 септември 1875 г. — за каква цел ходиха представителите ни в Сърбия. Също знаете и Ботйов защо отиде в Русия. И какво можем да ви явиме за него, когато ни не е явил нищо пространно, освен с една телеграма из Николаев, че там (в Русня) има мнозина, които искат да дойдат, но защото не чуват още нищо в Българско, боят се да ги не излъжем и изгубят службата сн.»[77] Това писмо потвърждава на свой ред, че е направен опит за споразумение със сръбското правителство в Белград, като била пратена делегация. А това влизаше в плана на Централния комитет.[78]

---

[75] Д. Т. СТРАШИМИРОВ, История на Априлското въстание, т. I, Пловдив, 1907 стр. 171.

[76] За въстанието и за акцията по подпалване на Цариград вж. Д. Т. СТРАШИМИРОВ, История на Априлското въстание,т. I, Пловдив, 1907, стр. 180—208.

[77] НБКМ — БИА, II В, 165. МИХ. ДИМИТРОВ пръв използува това писмо (Христо Ботев, С., 1948, стр. 139—140.)

[78] Съгласно решението на комитета с тая задача бе натоварен Д. Ценович. В делегацията участвували също П. Хитов и В. Кулев. Д. Т. СТРАШИМИРОВ

По повод упреците на русенци, че комитетът не си изпълнил обещанието да им изпрати пари, комитетските дейци отговарят: «Додето ние, членовете на комитета, чакахме да ни известите радостната вест, че сте прогласили бунтът, та да знаем и ние що да правим, то виждаме, че вие най-строго идете да ни осъждате, че сме били неискрени, че сме ви лъгали, че сме преувеличавали работите и много други. . . Ако наистина Вие премисляхте: какво сте ни говорили и как сте ни представлявали работите из Българско, то вярваме, че нямаше никак да ни осъждате в нищо.»[79]

Очевидно комитетът «ие е действувал слепешката» и «за състоянието на духовете в страната се е основавал на уверенията на вътрешната организация».[80] «Право ли е — четем по-нататък в същото писмо — да отдавате всичката отговорност нам, когато вие сами ни представихте делата си в Българско ни връх на славата и ни уверявахте, че имате готови с хиляди хора? И че тия хора не могат вече да търпят, а искат да въстанат?» А когато бе разискван въпросът за надеждите, възлагани на Сърбия, Черна гора, Влашко и Русия, «вие ни уверявахте, че народът е в състояние сам да се освободи, стига да има няколко пропагандисти, които да отидат из народа ни да му известят и скопчат силите. Това ние свършихме.»[81]

Взаимните упреци говорят за голямата вяра на дейците в готовността на народа за революция, но същевременно и за недооценяване сложността на нейната подготовка.

Въстанието бе сразено, но революционният подем в България не отслабна. И не случайно още през пролетта на следващата година той се разрази с нова сила през паметните дни на Априлската епопея.

Централният комитет в Букурещ обаче не можеше да продължи делото, започнато през август 1875 г. Той се оказа «неспособен

подробно разглежда мисията на тази тричленна делегация. (Вж. История на Априлското въстание, т. I, Пловдив, 1907, стр. 215—218.) Идеята е била подсказана — според Драсов — от Каравелов и К. Цанков. (Вж. НБКМ — БИА, II А, 8515—16; също: Д. Т. СТРАШИМИРОВ, пос. съч., стр. 230—234.)

[79] НБКМ — БИА, II В, 165.

[80] МИХ. ДИМИТРОВ, Христо Ботев, С., 1948, стр. 139.

[81] НБКМ — БИА, II В, 165. Търновци, които в последния момент решават да отложат вдигането на въстание, съобщават на русенци с писмо без дата — но очевидно то е от първата половина на септември 1875 г., — че «в сряда на 17 т. м.» ще въстанат. «И то е вече свършена работа.» И като ги известяват, че очакват офицери и войводи, добавят: «Нашите хора почти наполовина нямат оръжие и които имат са нищо.» (НБКМ — БИА, II В, 173.) Тяхната готовност обаче да отдадат живота си на борбата за свобода е пълна: «И аз не знам за какво друго сме родени на света — пишат те на русенци на 15 септември същата година, — ако не да умрем за свободата на отечеството си.» (НБКМ — БИА, II В, 169.)

да използува създадената революционна обстановка в Балканския полуостров и нарасналия революционен подем в България, за да пристъпи към подготовката на ново въстание през 1876 г.»[82]. Кризата в неговите редове не само парализира дейността му, но неизбежно доведе и до неговото разпадане.

Началото на кризата се поставя в края на септември 1875 г. На 30 септември Ботев си подава оставката. «Едновременно с Ботев, а може би преди или след него си дали оставките д-р Чобанов, Д. Шопов, К. Цанков и Ив. Кавалджиев. По този начин от седмочленното ръководство на Централния комитет (петима избрани на събранието през август, а двама — Цанков и Кавалджиев — кооптирани по-късно) останали да изпълняват длъжността си само двама Ив. Драсов и Д. Ценович.»[83]

След оставката на Ботев Централният комитет има само една изява. На 1 октомври 1875 г. той свиква ново събрание, в което вземат участие още Филип Тотьо, Д. Горов, Ил. Драгостинов, Г. Стойчев, П. Ичев, Н. Славков, Ил. П. Йованович. На събранието присъствували още Ст. Стамболов и Н. Обретенов, току-що избягали след разгрома на въстанието от България. Събранието се занимава единствено с въпроса за продължаване на въстанието. Главната причина за неговото парализиране то вижда в липсата на войводи. И понеже Стамболов и Обретенов заявявали, че без войводи е невъзможно да се подигне бунт, събранието решава «да отиде Ф. Тотьо със Стамболов и други някои техни момци в Българско и ако сполучат със съчувствието на народа, да прогласят бунта». За изпълнението на това решение, взето със съгласието на Филип Тотьо, трябвало да се съберат сто лири от Гюргево, Турну Мъгуреле и Александрия.[84] Но тази сума не била събрана. Със същата задача покъсно Драсов и Славков били изпратени да обиколят редица румънски градове. Тяхното пратеничество също завършило без успех. Така всички почини на Централния комитет след събранието на 1 октомври останали «само пожелания. Това изострило до крайност

---

[82] АЛ. БУРМОВ, Кризата в Българския революционен централен комитет през есента на 1875 г. и създаването на Гюргевския централен комитет. — Сп. «Исторически преглед», XIII, 1957, кн. 2, стр. 41. Това си твърдение Бурмов основава, както ще видим, на протокола на събранието от 1. X. 1875.

[83] Пак там, стр. 43.

[84] НБКМ — БИА, II А, 7344. Протоколът на събранието от 1. X. 1875 е писан от Драсов, а подписан освен от него и Д. Ценович също и от всички присъствуващи, които вече споменахме. «Нечетливият» подпис според Бурмов (пос. изсл., стр. 43) бе разчетен от В. Тилева; той е на Г. Боснев (?). На това събрание следователно освен Ботев, който си бе подал оставката, не присъствуват още д-р Чобанов, Др. Шопов, К. Цанков и Ив. Кавалджиев. Протоколът бе публикуван в сб. «Освобождение Болгарии от турецкого ига», т. I, М., 1961, стр. 126, № 51.

кризата»[85] и в началото на ноември 1875 г. Българският революционен централен комитет престава да съществува.

До неотдавна в литературата преобладаваше схващането, което обяснява кризата в Централния комитет от 1875 г. с различията между П. Хитов и някои членове на комитета, главно Ботев. Хитов, който държал за съдействието на сърбите, забавял и отлагал минаването си с чета в България. Ботев настоявал «делото да се продължи» въпреки несполуката при Ст. Загора и Шумен, като «войводата се махне от сцената. . . със своето обезсилващо влияние, със своя сърбизъм»[86]. Това схващане не може да обясни в цялост причината за кризата и разпадането на Централния комитет, макар че правдиво тълкува поведението на Хитов, който действувал съобразно със сръбските интереси.

Според друго схващане «старите» (българската едра буржоазия в емиграция) си поставили за задача да дискредитират революционното движение и неговите привърженици начело с Ботев, та по този начин да вземат в свои ръце ръководството на българските обществени работи. В резултат на техните действия и клевети настъпила криза в Централния комитет и той се разпаднал.[87] Липсват данни, които биха подкрепили това твърдение. Освен това в борбата срещу Централния комитет участвувала и средната либерална буржоазия.[88]

Най-пълното и убедително обяснение на въпроса, който ни занимава, дава последното схващане, според което първата и основна причина за настъпилата криза в Централния комитет се корени в неуспеха на подготовката за въстанието. Комитетът, разчитайки на всенародното настроение срещу поробителя, подцени предварителната организационна подготовка на въстанието.[89] Той успя да изпрати неколцина апостоли в България, но почти всички останали

---

[85] АЛ. БУРМОВ, Кризата в Българския революционен централен комитет през есента на 1875 г. . . . — Сп. «Исторически преглед», XIII, 1957, кн. 2, стр. 45.

[86] Д. Т. СТРАШИМИРОВ, История на Априлското въстание, т. I, Пловдив, 1907, стр. 219.

[87] ХР. ГАНДЕВ, Априлското въстание, С., 1956, стр. 67—68.

[88] АЛ. БУРМОВ, Кризата на Българския революционен централен комитет през есента на 1875 г. и създаването на Гюргевския централен комитет. — Сп. «Исторически преглед», XIII, 1957, кн. 2, стр. 46.

[89] На 31 август Централният комитет настоява пред Русенския комитет да се бърза с обявяването на въстанието, като дори определя и дата — 6 септември. (НБКМ — БИА, II В, 157.), Като има пред вид, че събранието, което решава да се вдигне въстание в България, става на 12 август 1875 г., БУРМОВ заключава, че ЦК очевидно смята за възможно въстанието «да се подготви за по-малко време от един месец». (Кризата на Българския революционен централен комитет през есента на 1875 г. и създаването на Гюргевския централен комитет. — «Исторически преглед», XIII, 1957, кн. 2, стр. 47.)

негови почини остават неосъществени. Комитетът не можа да организира и изпрати чети в България, не можа да изпълни решението си за подпалване на Цариград, не можа да подпомогне със средства и оръжие вътрешните комитети, не осигури достатъчно войводи и военни ръководители за въстанието, не можа да спечели съдействието и помощта на сръбското правителство и на руската царска дипломация.[90]

Макар изпълнението на повечето от тези задачи да не зависеше от субективните възможности на Централния комитет, претърпеният неуспех «предизвика недоверие към него и разногласия в неговите среди»[91].

Липсата на средства е втората причина за кризата в Централния комитет. Въпреки всички усилия той не можа да осигури необходимите му средства и това обективно препятствие провали почти всичките му почини. Той наистина нямаше откъде да набави средст ва. «Една част от заможната емиграция се числеше към групата на старите», които бяха против всяка революционна акция, а друга част бе под влияние на средната либерална буржоазия, която се стремеше да обсеби ръководството на комитета.[92]

Либералната буржоазия имаше отрицателно отношение към комитета, избран на 12 август 1875 г., и това бе третата причина, която задълбочи кризата в него и предизвика разпадането му. Редица комитети в румънските градове, съставени главно от средно-буржоазни елементи с либерални възгледи и настроения, както вече се изтъкна, се обявиха против групата на последователните революционери начело с Ботев и се солидаризираха с Каравелов. Още в подготовката на събранието Ботев и другарите му се сблъскаха «с упоритата недоброжелателност и недоверие на комитетските членове в румънските градове»[93]. Въз основа на редица документални данни бе установено бойкотирането на събранието от някои комитети в Румъния: представителят на Крайовския комитет отказал да подпише протокола на събранието, а делегатът на Болградския

---

[90] АЛ. БУРМОВ, Кризата на Българския революционен централен комитет през есента на 1875 г. и създаването на Гюргевския централен комитет. — Сп. «Исторически преглед», XIII, 1957, кн. 2, стр. 47.

[91] Пак там, стр. 48.

[92] Пак там. Вж. по този въпрос и писмото на ЦК до русенци от 9. IX. 1875 (НБКМ — БИА, II В, 165). «Проповедниците [на делото] — пише Ив. Драсов на П. Хитов — се преследват и мрат от глад. Народът пари не дава. Ако се поискат пари, бягат като опърлени, ако се каже, че не са нужни пари, идат и земат се на работа. Всичко това произлиза от туй, че работниците ни са хора сиромаси. Богатите не искат и да знаят!» (Архив на Възраждането под ред. на Д. Т. СТРАШИМИРОВ, т. I, С., 1908, стр. 234.) Писмото е от 21 юни 1875.

[93] Пак там.

комитет не се явил на събранието, въпреки че бил дошъл нарочно за това в Букурещ; представителят на Галацкия комитет, макар и да подписал протокола, не бил доволен от избраното ръководство на комитета, в което според него трябвало да влязат хора търговци, а не редактори на революционни вестници; Болградският и други някои комитети отказали да внесат по-късно сумата, определена им от събранието на 12 август.[94]

Това положение на нещата и необходимостта да се осигурят средства и се притъпи опозицията срещу комитета, «подклаждана в много отношения и от групата на Каравелов»[95], заставят Ботев и другарите му да прибягнат до известен компромис с либералнобуржоазните елементи всред комитетските дейци в Румъния. С тази цел на 20 август 1875 г. в Централния комитет биват включени К. Цанков и Ив. Кавалджиев. «Понеже делото ни взема по-голям размер, видя се за нужно да се повикат за сътрудници на комитета г-да К. Цанков и Ив. Кавалджиев.»[96] Цанков «бил второто по значение лице в групата на Каравелов»[97] и поддържал добри връзки със «старите».[98] Чрез него Ботев и другарите му се надявали да получат и съдействието на «старите».[99] «Колко добро нещо ще бъде — пише Драсов на П. Хитов, — ако успеем да вкараме и «старите» в работа! Всички тука сме съгласни, че те [«старите»] трябва да вземат участие, че без тях твърде мъчно ще можем да осъществим идеята си.»[100] Принуден от необходимостта да направят компромис с ли-

[94] АЛ. БУРМОВ, Кризата на българския революционен централен комитет... — Сп. «Исторически преглед», XIII, 1957, кн. 2, стр. 49.

[95] Пак там. В подкрепа на това твърдение Бурмов привежда едно писмо от БРЦК до П. Хитов от 14. VIII. 1875 г., според което Цанков и Каравелов убедили Н. Минков да не присъствува на събранието, макар и да обещал, че ще отиде. Те убеждавали и другите представители «да не дохождат при нас», защото щели да «захванат голяма работа» със Старозагорския комитет. (Институт за история — БАН, секция «Възраждане», арх. сб., инв. № 15 — 1949.)

[96] НБКМ — БИА, II Д, 996а. «Дневник» на БРЦК, 20. VIII. 1875, стр. 5.

[97] АЛ. БУРМОВ, Кризата на Българския революционен централен комитет през есента на 1875 г. и създаването на Гюргевския централен комитет. — Сп. «Исторически преглед», XIII, 1957, кн. 2, стр. 49. В това отношение твърде характерно е цитираното вече писмо на ИВ. ДРАСОВ до П. Хитов от 21.VI.1875. (Архив на Възраждането, под ред. на Д. Т. СТРАШИМИРОВ, т. I, С., 1908, стр. 232—234.)

[98] Вж. писмото на Р.ТАНАСОВ до П. Хитов от 5 април 1876 г. (Архив на Възраждането, под ред. на Д. Т. СТРАШИМИРОВ, т. I, С., 1908, стр. 314.) АЛ. БУРМОВ привежда съобщението на Ив. С. Иванов, според което К. Цанков бил по това време чиновник в кантората на Евлоги Георгиев. (Пос. изсл., стр. 49.)

[99] АЛ. БУРМОВ, пос. изсл., стр. 49—50.

[100] Архив на Възраждането, под ред. на Д. Т. СТРАШИМИРОВ, т. I, С., 1908, стр. 232. В същото писмо Драсов намира, че К. Цанков «като по-способен» и с «по-голяма важност» от него е по-подходящ да отиде като пратеник на коми-

беранлнобуржоазните елементи, «дейците на августовския комитет не могли да не обърнат поглед и към едрата буржоазия, която при това разполагала със средства, завещани от родолюбци за народнополезни цели»[101].

Твърдението, че влизането на К. Цанков в състава на комитетското ръководство било «оповестено със специално окръжно от 23 август»[102], не е точно. Това окръжно, както видяхме, нмаше по-широко значение. За Ботев поне няма данни да е възлагал големи надежди на включването на Цанков в комитета. Неговият проницателен ум ясно е долавял скритите домогвания на К. Цанков.

И действително допуснатият компромис не укрепва Централния комитет, а задълбочава кризата в него. Съглашателството с либералнобуржоазните елементи и привличането на К. Цанков в комитетското ръководство се отразяват най-неблагоприятно върху революционната последователност на комитета. Нещо повече, участието на Цанков в Централния комитет е «преследвало определени задачи и това се вижда от цялата му дейност по онова време»[103].

Почти веднага след включването му в комитета Цанков пристъпва към организиране на отделен комитет, наречен «Българско человеколюбиво настоятелство», единствена цел според устава му «е чисто человеколюбива и тя ще се отнася само в притичане с помощ на ранените, пострадали в побунените провинции на турската империя».[104] Тази «привидно благотворителна фасада» несъмнено прикрива политически цели. Неовладяла още напълно ръководството на Централния комитет , либералната буржоазия намира за необходимо да създаде свой организационен и политически орган. Макар това да става в отсъствието на Ботев, той схваща веднага същността на Цанковото «настоятелство» и в посоченото по-рано писмо до Ив. Драсов от 22 август 1875 г., писано в Браила на път за Русия, предупреждава Централния комитет да внимава, защото учредителите на новата организация «ще да искат да отслабят действията на нашия комитет и под вид на това да събират пари и да

тета в Херцеговина. Каравелов и «Цанков очаквали и сами помощ от «старите» и дори гласели да основат нов комитет» с тяхно съдействие. Вж. писмото на ИВ. ДРАСОВ до П. Хитов от 21 юли 1875 г. и писмото на Р. ТАНАСОВ до Хитов от 15 август 1875 г. (Пак там, стр. 232 и 307.)

[101] АЛ. БУРМОВ, Кризата на Българския революционен централен комитет през есента на 1875 г. и създаването на Гюргевския централен комитет. — Сп. «Исторически преглед», XIII, 1957, кн. 2, стр. 50.

[102] Пак там, стр. 51. «Компромисът с либералнобуржоазните елементи и привличането на Цанков в комитета» Бурмов изтъква като «четвърта, и то твърде важна причина за кризата в БРЦК през есента на 1875 г.» (Пак там, стр. 50.)

[103] Пак там.

[104] НБКМ — БИА, II Д, 1021; в. «Знаме», I, бр. 26 от 7. IX. 1875. «Настоятелството постъпва в дело от днес 22 август 1875 г.»

ги употребят по свое усмотрение»[105]. Ботев ясно вижда, че събирането на пари за други цели, когато Централният комитет се нуждае толкова много от средства за подготовка на въстанието в България, ще отслаби дейността на комитета. Разложителната дейност на К. Цанков не спира дотук. Той привлича в своето «настоятелство» и други двама членове на комитета: Др. Шопов и Ив. Кавалджиев.[106]

Най-сетне Цанков простира твърде смело своето влияние и върху комитетския орган «Знаме». Броевете на вестника, излезли след 20 август 1875 г. (бр. 25, 26 и 27) в отсъствието на Ботев, разкриват пълното «снизяване на боевата му заостреност, така характерна за него. Вестникът се превръща в безцветен политически лист.»[107] Цанков успява да напечата в него дори устава на своето «настоятелство». И пак в отсъствието на Ботев в посоченото вече печатно окръжно от 23 август 1875 г. се изразява известно недоволство от линията, следвана досега от «Знаме», мисли се за смяна на името му и се декларира че занапред вестникът става «чисто комитетски лист, който ще да се занимава изключително с народните интереси и никакви лични нападения няма да се допускат» в него. И пак в отсъствието на Ботев в брой 25 от 27 август в редакционна бележка се известяват читателите, че «с тоя брой вестникът ни излиза в нов и редовен живот», че е осигурено изданието му и се повтаря съобщението за смяна на името му и че «няма никога да се срещат в него лични нападения».

Макар да излиза от името на комитетското ръководство, тая субективна оценка е сигурно дело на К. Цанков. Вероятно в тези си домогвания той е бил подкрепен и от други членове на комитета. Това миниране на революционния орган можело да стане само в отсъствието на Ботев. Очевидно не може дори и да се помисли за някаква съгласуваност с него. Той в никой случай не би могъл да даде съгласието си за принизяване на революционната и боева насоченост на своя вестник. И затова случаят със «Знаме» задълбочава кризата и на свой ред приближава онзи момент, когато убежденията на великия поет и революционер не се «посрещнаха в много

---

[105] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1871, стр. 510.

[106] НБКМ — БИА, II Д, 1021. «Устав на Българското человеколюбиво настоятелство» в Букурещ. В «настоятелството» според публикувания устав влиза само Ив. Кавалджиев, но оригиналът е подписан и от Др. Шопов.

[107] АЛ. БУРМОВ, Кризата в Българския революционен централен комитет... — Сп. «Исторически преглед», XIII, 1957, кн. 2, стр. 51. ИВ. КЛИНЧАРОВ пръв изтъква промяната в «Знаме». Когато Ботев се завърнал в Букурещ, бележи поменатият автор, в. «Знаме»... бе загубил съвсем първоначалния си образ...» и бе се превърнал в «една вестникарска нула. Намесила се бездарната ръка на революционните нищожества, за да създадат от един решително революционен журнал нещо анемично, без душа и без идея...» (Христо Ботйов, С., 1910, стр. 575 — 579.)

отношения с убежденията на останалите членове» на комитета, както той се изразява по-късно, когато намира за невъзможно да остане повече в ръководството на Централния комитет.[108]

Само десет дни след завръщането си в Румъния, на 30 септември 1875 г., Ботев подава оставката си от Централния комитет: «Защото моите убеждения се не посрещнаха в много отношения с убежденията на останалите членове на Бълг. револ. комитет в Букурещ и защото от това се породи неискреност помежду назе, то за да не бъда отговорен пред съвестта си, намерих за нужно да престана вече да действувам като члеи на комитета. Затова, моля, своите досегашни другари да ми одобрят и приемат настоящата оставка.»[109]

След всичко, ксето знаем вече за състоянието на работите в Централния комитет, оставката на Ботев не изненадва. Най-пламенният проповедник на революцията, работил всеотдайно за подготовката на предстоящото въстание, напуска своя пост, без да счита за несбходимо да посочи в какво се състоят различията между неговите убеждения и тия на останалите членове на комитета. Той не разкрива и какъв е бил характерът на възникналите недоразумения, които не му позволяват да работи занапред с довчерашните си другари. Породили неискреност в отношенията помежду им, те

---

[108] За пета и «не по-маловажна по значението си причина» Бурм в изтъква «двуличното поведение на П. Хитов». И сега, както постъпвало в п вс ето случаи, сръбското правителство и кало да и пол ува българ кото освободително движение «изключително за своите цели». П неже едно българско въстание през есента на 1875 г. щяло да свари Сърбия неподготвена още за в йна, сръбското правителство се стремяло да подп м гне въстаниците в Б на и Херцеговина да запазят позициите си до пролетта, а, от друга страна, да не д пу не въоръжени действия от стра а на българите. При това то пред читало «да съсредоточи в Сърбия организирането на български чети, за да действуват след това заедно със сръбската армия». За тая цел то използувало П. Хит в, който от 1868 г. бил сръбски пенсионер. Следвайки сръбските внушения, Хитов не изпълнил задълженията си към БРЦК да премине с голяма чета в България и провалил неговия план. (АЛ. БУРМОВ, пос. изсл., стр. 52.) Вж. и Н. Т. ОБРЕТЕНОВ, Спомени за българ ките въстания, С., 1942, стр. 239 240.

[109] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 513. Оригиналът се пази в НБКМ — БИА, II А, 7343. В същност посоченото вече д несение на руския консул в Галац от 20 септември 1875 г. не дава точната дата на Ботевото завръщане в Румъния. Т. Пеев с писмо от същата дата от Браила съобщава: «Завчера замина оттука г. Ботев. Той довел до Галац Филипа, който сега е в Букурещ и който трябва да се прати отсреща. Ботев ми приказа много радостни неща откъм Русия. . .» Архив на Възраждането под ред. на Д. Т. СТРАШИМИРОВ, т. I, С., 1908, стр. 358.) В писмото си от 19. IX. 1875 Централният комитет съобщава на русенци: «Ботйов пристигна тука и известията са добри от Русия.» (НБКМ — БИА, II В, 171.) Очевидно това писмо установява безспорната дата на Ботевото завръщане в Букурещ — 19 септември 1875 г. Писмото бе публикувано в сб. «Освобождение Болгарии от турецкого ига», т. I, М. 1961, стр. 117, № 44.

несъмнено са от важен идеен и политически характер и затова той не може да допусне компромис пред съвестта си и да носи отговорност за бъдещите действия на комитета.

Върху оставката на Ботев са повлияли преди всичко някои от причините, които предизвикаха кризата в Централния комитет през есента на 1875 г. и с които Ботев се сблъсква веднага след завръщането си в Букурещ. Към тях са се прибавили и нови, които «са прелели чашата на търпението у Ботев и са го принудили да се оттегли от комитета»[110].

От едно по-късно писмо на Ботев може да се извади заключение, че са възникнали остри недоразумения между него и Ив. Драсов, довчерашния му верен другар, останал в комитета и след като Ботев го напуска.[111] Различията в позициите и настъпилите недоразумения между Ботев и Драсов са се развили в две линии. Върху Драсов, който извършвал цялата работа на комитета след заминаването на Ботев,[112] падала в голяма степен отговорността за състоянието на

---

[110] АЛ. БУРМОВ, Кри ата в Българския революционен централен комитет през есен а на 1875 г. и създаването на Гюргевския централен комитет. — Сп. «Истори ески преглед», XIII, 1957, кн. 2, стр. 54. До задълбоченото и правдиво и я н ване на Ботевата оставка, което направи Ал. Бурмов, в литературата съществуваха три об нения на този въпрос. Едни от авторите бяха склонни с и вести ре ерви да се с гла ят с твърденията на някои спомени, според които Ботев бил зап д рян в при вояване на к митетски пари и оставането му в комитета станало нев м жн . (ЗАХ. СТОЯНОВ, Христо Ботйов, Русе 1888, стр. 278—279.) Непосредственият злоупотребител според Зах. Стоянов обаче бил Др. Ш пов. По-нататък, без да се обоснове, Зах. Стоянов посочва като причина а ос авка а і а Ботев і есъгла нето му «с другите членове, щото български е че н да отиват в Сърбия н оттам да действуват за своето отечество. Той настоявал, щото всяко действие за България да се започва от средата на самата България.» (Пак там, стр. 289.) СТ. ЗАИМОВ смята все пак, че обвинението в зл употреба е било «измислица на болното емигрантско въображение». (Миналото. Етю и върху «Записките» на Зах. Стоянов, С., 1895, стр. 179.) Други автори изтъкват като причина за Ботевата оставка обстоятелството, че П. Хитов не минал с чета в България, тъй като Ботев държал за продължаване на въ танието и след неуспеха на опитите в Ст. Загора, Шумен и Червена вода. (Д. Т. СТРАШИМИРОВ, История на Априлското въстание, т. 1, Пловдив, 1907, стр. 219; МИХ. ДИМИТРОВ, Христо Ботев, С., 1948, стр. 141—142, История на България, т. 1, С., 1954, стр 454.) Третото схващане вижда причината за Ботевата оставка в сръбската политика спрямо българското националноревюлюционно движение. (ИВ. КЛИНЧАРОВ, Христо Ботев, С., 1910, стр. 577—579.)

[111] В писмото си до Ст. Стамболов от 11. XII. 1875 Ботев бележи, че Драсов «е една от главните причини на моето днес лошо положение». (ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. 1, С., 1971, стр. 516.)

[112] Това се потвърждава и от две писма на търновци до комитета в Русе: «Драсов да не мисли, че сам може да свърши нещо, на секи начин да гледа повече хора да се наредат на тази работа.» (Писмо от 11. IX. 1875, НБКМ — БИА, II В, 166.) «Букурещките работи — повтарят търновци в следващото си писмо

комитета и за неуспеха на въстанието. Предупредил го в писмото си от 22 август за характера на Цанковото «настоятелство», Ботев сигурно е поискал обяснение от Драсов защо е допуснал Цанков да вземе връх в комитета, да привлече двама негови членове в своето «настоятелство», да обсебн комитетския орган «Знаме» и «да притъпи неговата революционна бойкост, тъй необходима по време на подготовката на въстанието. Ботев сигурно е поставил пред Драсов въпроса за бавността и нерешителността, с която е действувал комитетът по отношение на въстанието в България, за неизпълнението на редица почини и главно за забавянето на четите и пр. С една дума, Ботев е обвинил Драсов в капитулация пред либерално-буржоазните елементи, вмъкнати в Централния комитет по тактически съображения.»[113]

Втората линия, в която се изявяват разлнчията между Ботев и Драсов, се отнася до въпроса за продължаване на въстанието въпреки първоначалния му неуспех. Драсов, както се внжда от понататъшните му действия, е смятал, че е трябвало да продължи въстанието дори до началото на ноември. Ботев въпреки революционния си устрем не е могъл да се съгласи с това схващане, което не споделяли и някои от революционните дейци в България, а също така и в Румъния.[114] Със своя проницателен и реалистичен ум Ботев ясно вижда авантюристичния характер на искането да се продължи въстанието и през зимните месецн. Фактът, че «на събранието на 1 октомври 1875 г. не Ботев, а Драсов е един от тия, конто решават да се продължи въстанието, прави неправдоподобно всяко твърдение, че Ботев си подал оставката от комитета, защото той именно настоявал за продължаване на въстанието, а другите бнли против неговото искане. Самото отсъствие на Ботев от това събрание е аргумент, който не се нуждае от допълнителна подкрепа.»[115]

В спомените си Ив. Андонов, участник в опита за въстание в Южна България, който емигрнрал в Румъния и нмал възможност да се среща и разговаря с Ботев, твърди, че поетът-революционер бил против «частнчно въстанне, защото турците бързо ще го потушат н няма да произведе желания ефект пред Европа», и затова напуснал комитета.[116] Ботев е могъл да изрази несъгласието си с частичния

от 12. IX. 1875 — не трябва само на Драсов и Шопов да се оставят.» (НБКМ — БИА, II В, 168.)

[113] АЛ. БУРМОВ, Кризата в Българскня революционен централен комитет през есента на 1875 г. и създаването на Гюргевския централен комитет. — Сп. «Исторически преглед», XIII, 1957, кн. 2, стр. 55.

[114] АЛ. БУРМОВ посочва под линия редица документи на дейци, които са били против продължаване на въстанието през зимата. (Пос. изсл. стр. 56—57.)

[115] Пак там, стр. 56.

[116] ИВ. АНДОНОВ, Из спомените ми от турско време. Част първа, Пловдив, 1927, стр. 63.

характер на въстанието само след завръщането си от Русия, когато се научава за неуспешните опити да се вдигне народа и «когато вижда как някои, в това число и Драсов, наивно смятали, че преминаването на Ф. Тотьо в България може да съживи бунта». Така изтълкувани, спомените на Ив. Андонов «отразяват едно действително положение на нещата [117].

Разногласията на Ботев с Драсов го лишават от всяка опора в Централния комитет. Д. Ценович е бил на страната на Драсов, което се потвърждава от обстоятелството, че и той присъствува на събранието от 1 октомври и подписва решението му да се продължи въстанието. В никакъв случай Ботев не е могъл да разчита и на либералнобуржоазните представители в комитета — Цанков и Каваладжиев, към които се присъединява и Шопов. При това положение Ботев не е имал никаква възможност да направи нещо за заздравяване на комитета и за правилно насочване на бъдещата му дейност. Казаното в оставката му, че той не може да бъде «отговорен пред съвестта си», се отнася несъмнено до по-нататъшните действия на Централния комитет, с които той не може да се солидаризира, тъй като те няма да отговарят на неговите разбирания. Неговата оставка, написана с изключително достойнство и вълнуваща искреност, изразява високото му съзнание на исторически деец, който неизменно и докрай остава верен на своите принципи, на своите идеи. Нейното влияние върху по-нататъшната съдба на Централния комитет е безспорно. Тя спомогна «да се ликвидира идейната и тактическата безпътица, в която бе изпаднал комитетът, и да се утвърди пътят на революцията, подет от дейците на Гюргевския централен комитет»[118].

Творческите усилия на великия поет и революционер от това време са погълнати от вестник «Знаме». Третият поред негов вестник

---

[117] АЛ. БУРМОВ, Кризата в Българския революционен централен комитет... — Сп. «Исторически преглед», XIII, 1957, кн. 2, стр. 56. Според Й. МИТЕВ «споменът на Ив. Андонов разкрива част от истината за оставката на Ботев и главно неговото правилно разбиране за масовия характер на въстанието, за необходимостта от съвременно оръжие за въстаналия народ, от сплотяване на революционните кадри и от осигуряване на благоприятна външнополитическа обстановка». Няма обаче данни да се предполага, че «решението на Ботев за оттегляне от комитета е назряло още по време на пребиваването му в Русия, когато става ясно, че опитите му да осигури благосклонността на руското правителство, да намери средства, да набави оръжие и да сплоти старите войводи се провалят». (Отношението на руската дипломация към националноревюлюционното движение в България през 1875—1876 г. — Военноисторически сборник, IXL, 1972, кн. 2, стр. 61.) Оставката на Ботев от комитета се обуславя, както видяхме, от редица причини.

[118] АЛ. БУРМОВ. пос. изсл.

има сравнително най-дълъг живот: първият брой излиза на 8 декември 1874 г., а последният, 27 брой — на 14 септември 1875 г., т. е. вестникът престава да излиза още преди Ботев да се завърне от Русия.[119] Въпреки всички трудности вестникът излиза редовно три пъти месечно. Първоначалният проект, обявен и в заглавието, да излиза «веднъж в неделята», т. е. четири пъти месечно, не е могъл да бъде осъществен.

Богатото съдържание на «Знаме» Ботев разпределя в шест основни и постоянни рубрики: статии, главно уводни — 26, политически прегледи — 23, дописки — 47, български известия (известия из България) — 24, най-нови известия — 14, книжовни известия — 24. Всички броеве с изключение на три (8, 9, 11) имат подлистници, в които са поместени «Записки за България и за българите» от Л. Каравелов до бр. 7 включително и повестта «Кърджалии» от М. Чайковски от бр. 12 до последния брой. В бр. 10 Ботев публикува своя забележителен фейлетон «Политическа зима». В «Знаме» са поместени само две стихотворения — едно от неизвестен автор и друго от Ст. Стамболов. Материалите от последните три броя, излезли в отсъствието на Ботев, не са включени в този преглед. Уводната статия обаче на бр. 25 от 27 август 1875 г. е написана от Ботев очевидно преди да замине за Русия.

Програмата на вестника е очертана ясно и категорично: пред необходимостта да «се подкрепи идеята за нашето освобождение» дългът му повелява да развие «Знамето» на нашата революционна партия». Той вярва във високото назначение на журналистиката, единствената «трибуна», останала на народа да изрази «своята воля, своите нужди и своите теглила». Ботев преценява реалистично «жалостното положение», в което се намират нашите цариградски вестници, и незавидната роля, която «е играла по-голяма част от нашите емиграционни публицисти».

Неговата оценка е сурова, рязка. «Под дебелата сянка на босфорските идиоти друго нищо не може да процветава, освен политическа лъжа, литературна подлост, дипломатическо раболепие и сякакви други верноподанически добродетели. . .»

«Ситите и самозвани предводители» уверяват народа, че «новият живот, когото тие основават на някакви си нензвестни дуалистиче-

---

[119] Въпреки желанието си Ботев не е бил достатъчно уверен, че ще може да продължи издаването на «Знаме»: «А колкото за вестника — пише той в посоченото вече писмо до Д. Горов от 18 ноември 1875 г., — то аз ще да го захвана, но не по-рано от 15 декември или ако го не захвана, то ще да издам две брошури, с които ще да платя на ония абонати, които са ми платили за година, и ще да изкажа в тях — брошурите — онова, което не може да се изкаже във вестника. Аз съм захванал вече. . .» (ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 515.)

ски начала, ще да дойде постепенно заедно с науката и образованието».

Но «безвиходното робско положение» е лишило народа ни от всякакви условия за живот и преди всичко от «неизбежния атрибут на човеческото щастие» — свободата. Стремежът му да излезе понякога от това «скотско състояние» не отива по-далеч от инстинкта, «по който и волът желае да строши хомотът. . .» Този инстинкт трябва «да се поддържа и развива. . . от всеки честен и способен патриот». Но и в това отношение цариградските патриоти журналисти, с прискърбие отбелязва Ботев, не изпълняват своята длъжност.

Иронията на поета не щади и емигрантския печат. «Безцветният» вестник на дуалистите «Народност» обобщава «почти сичката своя политическа медицина в девизата» — «само праведното удовлетворение на народностите ще да оздрави всеобщ ят мир». «Разбира се, продължава Ботев, че сичкото това учение не беше друго нищо освен една смела дуалистическа безсмислица», изчезнала «като сапунен мехур, без да принесе каква-годе съществена полза на народът».

След реформ·ните актове и решението на «несъвременния вече черковен въпрос» ръководителите на задграничния печат «свиха своите разноцветни знамена и завещаха на народа да работи и да се надее, да се учи и да чака, или, с други думи, да мълчи и да робува». Но здравата част на българския народ, откъснала се «от неговото живо и изранено тяло», не можеше да стои равнодушно пред неговите «безчовечни страдания». Под защитата на «Независимост» тя «събра своите сили в особен лагер» и отдаде «сичката своя деятелност» на революцията, която само можеше да изведе «страждущия български народ. . . в пътят на прогресът».

След спирането на «Независимост» не остава почти никакво средство според Ботев, «за да се поддържа онзи революционен дух, който е покрил вече нашата народна нива и който от ден на ден чака своят жътвар. . .

Какво трябваше да се прави? — пита поетът. — Да се мълчи ли? Но мълчанието би било престъпление за секи един човек, който обича себе си, народът си и отечеството си. И ето в името на тая любов ние развиваме своето «Знаме» и без никакво угризение на съвестта си, без никаква злопаметност и без никакви задни мисли подаваме ръката си на сяка една честна и патриотическа душа.

За интересът на общата цел ние оставяме настрана сякакви лични страсти и нападения и сичкото свое оружие ще да употребим против враговете на нашата пълна и съвършена свобода.»[120]

---

[120] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. II, С., 1971, стр. 89—94.

За постигането на тая свобода има само един път — пътят на революцията. И като подчертава, че «единственото спасение на нашия народ се състои в революцията»[121], той добавя: «Единственият изход от това грозно положение, в което се намира народът, е революцията, и то революция народна, незабавна, отчаяна, революция, която да изчисти Балканският полуостров не само от турците, които ни считат за стока и за добитъци, но и от сичко онова, което може да вреди на истинните наши стремления за пълна и абсолютна човеческа свобода.»[122] Тази «пълна и абсолютна човеческа свобода», за която великият революционер демократ мечтае и се бори, ще се осъществи по пътя на социалната революция, когато народите ще отхвърлят всяко робство и ще се освободят от гнета на всяка експлоатация.

В тоя пламенен призив за революция големият патриот разкрива същевременно и цялата дълбочина на своя интернационализъм. Неговите мечти за освобождение на родината се сливат с мечтите му за «свободата и за благото на цялото човечество». И той завършва бележитата си статия с безгранична готовност за саможертва: «Няма власт над оная глава, която е готова да се отдели от плещите си в името на свободата и за благото на цялото човечество.»[123]

Убеден в историческата неизбежност на революцията като единствен път за избавление, Ботев безгранично вярва в силите и възможностите на народа.

Направил дълбок анализ на източния въпрос, той бележи, че в първия период от неговото развитие «ни в една дипломатическа глава не е преминувало през умът, че тука , на Балканите «живее такова многочислено племе, което има своя история, свой характер и свои нрави и обичаи, което е трудолюбиво и способно за развитие и за политически живот и което рано или късно ще да изяви своето съществувание и ще да потърси своята изгубена и потъпкана свобода».

Ботев е непоколебимо убеден, че «решението на нерешимият досега восточни вопрос лежи единствено връз широките плещи на нашият немалочислен народ, а смъртта на Турция се намира в неговите яки и напукани от труд ръце. . .»[124] Големият революционер вярва, че «нашият народ притежава доволно нравствени и материални сили, за да излезе сам на политическата сцена . и да премери силите си със силите на издихающият турски деспотизъм»[125].

---

[121] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 111.
[122] Пак там, стр. 189.
[123] Пак там, стр. 193.
[124] Пак там, стр. 95,98.
[125] Пак там, стр. 100.

В друга статия публицистът бележи: «Българският народ съставлява главното население на Европейска Турция, следователно неговата роля [в решаването на източния въпрос] трябва да бъде първостепенна.»[126] «А когато е сичкото това така, то защо да подсмърчаме пред чуждите врата — продължава той, — защо да си правиме мили очи и защо да оставяме да се експлоатира нашето отдавна вече осъдено от множество горчиви опити доверие и нашата безпределна, но не земена и досега във внимание племенна любов?»

На съседните народи повече не бива да се разчита, Сърбия «не желае да помогне на своите братия», а «Румъния не особено обича славяните». Тогава «какво трябва ние да правиме — пита поетът, за да смъкнеме от шията си тоя унизителен хомот... Трябва да търпиме и да чакаме ли? Или трябва да се запретнеме и сами да решиме своята съдба?»

И той пита по-нататък «какво не достига на нашият народ, за да смъкне от шията си хомотът на турският деспотизъм? Сила ли, средства ли, патриотизъм ли или революционна пропаганда?» Нашето историческо развитие е потвърдило наличието на тия качества. На нашия народ според Ботев не му достига организация, или, както той се изразява, «само такава широка пропаганда, която... да свърже в едно цяло» всички «революционни проявления, да им даде надлежащото направление и да им посочи целта, към която трябва да устремят своите действия»[127].

Имахме вече случай да разкрием по друг повод политическия реализъм, с който Ботев разглежда идеята за «южнославянски съюз» или за «Дунавска конфедерация» всред балканските народи, както и «съвсем недостойната роля, която Сърбия и довчера е играла»... «към своите еднокръвни братя», като «е подражавала в стремленията си ту на Румъния, ту на Гърция». Трябва да допълним, че суровата му преценка за състоянието на този въпрос не му дава основание да отхвърли по принцип самата идея. Причината за нейния неуспех се дължи според Ботев на обстоятелството, че ни в една от малките държави на Балканите с изключение на Черна гора[128] «идиотическият консерватизъм на правителството не е още

---

[126] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. II, С., 1971, стр. 121.

[127] Пак там, стр. 98—99.

[128] Отношението си към Черна гора Ботев разкрива в друга статия: «Днес малката онаа страна, която се нарича Черна гора и която в продължение на сичкото свое съществуване е хвърлала камъни връз голата глава на тиранинът, се е решила да хвърли своята ръкавица в очите на граховският герой и да покаже на Сърбия, на Гърция и на Румъния, че правото за тяхното съществуване и бъдещо развитие зависи: 1) от смъртта на Турция; 2) от освобождението на поробените от нея славянски племена и 3) от онзи свещен лоялен южнославянски съюз, който би бил в състояние да ги свърже в едно политическо цяло,

отстъпил място на идеята за братският и за свободният южнославянски съюз или ако и да е направил това донейде, то изключителният и егоистическият патриотизъм е прелял тая идея в гърнето на някакви си исторически завоевателни права»[129].

Като се ръководи от убеждението, че «правителствата и на тия малки държави не са истинни и верни» изразители «на народната воля, нужди и стремления», той «при сичките свои скръбни заключения за решението на «Восточният вопрос» не губи вяра «в тия народи» и все още се надява, «че рано или късно Гърция ще да се откаже от своето нечовеческо преминало, Румъния — от своето нечовеческо настояще, а Сърбия. . . ще да влезе в пътят на своето призвание и ще да оправдае толкова годишните надежди и очаквания от страната на своите еднокръвни и едноплеменни братия». Тогава «пролеяната за свобода кръв ще да омие сичките племенни вражди и неудоволствия, а братския съюз на освободените племена и народи ще да даде на секи едни свой член надлежащето му място на Балканският полуостров»[130].

С негодувание и реалистичен поглед великият интернационалист разобличава шовинизма на управляващите кликн у съседните народи. «Сърбия със своята идиотическа пропаганда в северозападните страни на нашето отечество — която пропаганда за срам и укор на сръбският народ се продължава и до днес — в пр дължението на десет години ни е уверила, че под булото на южнославянското единство тя иска да оплете своята собствена кошница и не иска да знае за съществуването на българскнят народ.»[131] Със същата безпощадна логика Ботев разобличава политиката и на Гърция, «тая традиционна неприятелка на сичко, щото е славянско. При сичката своя неспособност за държавен живот», тя «употребява твърде низки средства, за да простре своята народност чак до Балканът и прави в това отношение доста успешна конкуренция на сръбските патриоти». Реализмът му не щади и Румъния, «която в продължение на сичкото свое съществуване е хранила и

способно да се удържи против сяко едно насилне или нашествие.» (ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. II, С., 1971, стр. 120.)

[129] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. II, С., 1971, стр. 105.

[130] Пак там, стр. 146—147.

[131] Пак там, стр. 143. В следващия брой на «Знаме» Ботев разглежда конкретно в историче ки аспект отн шението на С рбия към нашето освободително движение. Още в началото на статията той подчертава известната св я мисъл, че «дордето се не обяснят и не изравнят отношеннята ни със Сърбия, то никакъв съюз и никакакво споразуменне е невъзможно между южните славяни». (Събрани съчинения, т. II, С., 1971, стр. 149.) В остра разобличителна статия, която продължава в два броя на «Знаме», Ботев взема под своя защита Българската екзархия и разобличава шовинизма на официалната сръбска политика. (Пак там, стр. 202—208.)

подкрепяла своята народност чрез румънизацията [на] чуждите елементи, а особено българският. . . Тя гони и преследва българската народност в Бесарабия, препятствува на нашата емиграция да помогне на своето потъпкано и поробено отечество и систематически прелива всичко, щото е чуждо. . . в гърнето на своята дакоромейска цивилизация.»[132]

Като отбелязва, че държавните мъже на балканските народи «не обръщат почти никакво внимание. . . на историческите уроци» и като отчита домогванията на капиталистическите държави в Европа, които могат да «не обърнат внимание на естествените права и граници» на заинтересуваните племена, Ботев се опасява, че източният въпрос може «да се реши неправилно и това решение, продължава той, ще бъде второ начало на оная страшна, безумна и вредителна историческа борба, която доведе турците в Европа и която твърде лесно може да доведе на Балканският полуостров други някои незвани гости, или по-право да кажем, друга някоя цивилизована орда откъм север или откъм восток. . .»[133]

Голям патриот, но и голям интернационалист, Ботев е дълбоко убеден, че «само разумният и братският съюз между народите е в състояние да унищожи теглилата, сиромашията и паразитите на човеческият род и само тоя съюз е в състояние да въдвори истинна свобода, братство, равенство и щастие на земното кълбо. Дордето народите бъдат разделени помежду си с машинациите на своите всевъзможни империи, конституции и републики и дордето тие из сляпо низкопоклонничество към божните помазаници гледат един на друг като на врагове, дотогава не ще да има щастие на земята, не ще да има бял ден за човекът. Правителството и привилегированите класове у секи един народ ще да мъчат и притесняват сиромахът, ще да поядат неговът труд, ще да го държат в невежество, ще увеличават в квадрат и в куб неговите исторически глупости и в заключение на сичкото това ще да го изпроваждат да бие и да изтр бива брата си или да бъде бит и изтребен от него.» «Основата на всяко едно господарство — заключава Ботев — е кражбата, лъжата и насилието. . . Всяко едно правителство е заговор, съзаклятие против свободата на човечеството.»[134]

Отрицателното отношение на Ботев към правителствата и държавите въобще не дава основание да се поддържа, че той се намира

---

[132] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. II, С., 1971, стр. 147.

[133] Пак там, стр. 146. Ботев иронизира домогванията на балканските страни, които биха нарушили «естествените права и граници. . . — ако оставят Сърбия да осъществи своите патриотически мечтания за Душановото царство, Гърция да усвои Албания и Македония, а Румъния да търси Траянови потомци даже и в габровските колиби».

[134] Пак там, стр. 153—154.

под влияние на Прудон и Бакунин. Цялото му творчество, неговите идеи и борбата, която води, свидетелствуват най-убедително, че той не споделя възгледите на Прудон и Бакунин. За нашата историческа и философска мисъл е безспорно, че творческото дело на Ботев и неговите идеи се създават «под непосредственото влияние на конкретната историческа обстановка в България през онзи период и отговарят напълно на задачите, стоящи за разрешение пред българския народ»[135]. С цялата си удивителна дейност Ботев отрази историческата необходимост от събарянето на феодалния строй по революционен път и създаването на по-висока форма на държавно устройство, на по-съвършени обществено-икономически отношения, на пълно осигуряване националната независимост и социалната свобода. Смешно е да се мисли, че човек, който е решил сляпо да следва анархистите от типа на Прудон и Бакунин, отричащи организираното революционно движение и прекланящи се пред стихийността на масите, би могъл тясно да се свърже с революционното дело на народа и още повече да ръководи това движение. . .»[136]

Своя самостоятелен и реалистичен начин на мислене Ботев изразява и когато критикува остро тактиката на испанските анархисти, намиращи се под влияние на Бакунин, които не подкрепиха републиката, а поведоха борба срещу нея и дадоха възможност да възтържествува военната диктатура. Диктатурата, както Ботев се изразява, седна «на шията на умореният, окървавеният, но несъсипаният още испански народ. . . Испанските комунисти могат сега да видят какви последствия докара техният отпор на републиката. . .»[137]

Ботев използува един конкретен повод — дописка в сръбския в. «Изток», за да доразвие своите схващания за границите и възможностите на един съюз между южните славяни. «Днешното сръбско правителство — пише Ботев — е такова също, каквито са сичките правителства в Европа, и със своите традиции и тенденции

---

[135] М. БЪЧВАРОВ, Философските възгледи на Христо Ботев. — Известия на института «Ботев Левски», кн. III, С., 1959, стр. 11.

[136] Пак там; К. Ж. ГОРОВ в своята книга «Социално-икономическите възгледи на Христо Ботев», С., 1968, пише: «Отхвърлянето на правителствата и на държавата от Ботев не го прави нито анархист, нито пък марксист, а още веднаж потвърждава, че той е социалист-утопист, който не разбира неизбежната историческа необходимост от временно установяване на диктатура на пролетариата като най-важно и мощно средство за защита и изграждане на новото комунистическо общество» (стр. 268).

[137] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. II, С., 1971, стр. 724—725. Като припомня, че и Енгелс нарече държането на испанските комунисти към републиката «скандално», МИХ. ДИМИТРОВ бележи: «За влияние тук не може да става и дума, а за самостоятелно развитие.» (Христо Ботев. Идеи, личност, творчество, С., 1945, стр. 126.)

е показало вече, че то и за назе ще да бъде дотолкова полезно, доколко е полезно за своя народ. Ние знаеме това и затуй с особено недоволство гледаме на «балканският Пиемонт». Единствените наши надежди за конфедерационният съюз със Сърбия ние възлагаме на оная част сърби, която се преследва от белградските великаши. . . Ней ние вменяваме като първа обязаност към нейният народ и към човечеството да популяризира у дома си идеята за споразумението и за съединението на южните славяни, и то, разбира се, на такива начала, на каквито трябва да се основе: свободата на народите, свободата на личността и свободата на трудът. . . Свободата и съюзът между южните славяни — продължава Ботев — са възможни и осъществими само тогава, когато секи един народ от тях запази своите етнографически граници и когато секи един остане свободен в своята собствена къща. . .»[138]

Убеден и последователен интернационалист, Ботев във в. «Знаме» преодолява отрицателното си отношение към турския народ, което вече отбелязахме при разглеждане на в. «Дума».

Великият революционер-демократ застъпва ясни позиции и по въпроса за критерия на истината при познанието. За него вярно и истинно е това знание, което е проверено от живота и от историята. «Ние вярваме — пише той, — че народът ни е разбрал вече де лежи неговото спасение: животът е най-висшата народна школа, преминалото и настоящето са негови учители, на които проповедта никой не е в състояние да възпре и да унищожи. . .»[139] Истината трябва да отразява според Ботев реалната правда на действителността. «Верни ли са нашите заключения или не — бележи той, — ние оставяме да реши времето» и «съдът на историята». [140]

Заедно със съда на живота, на времето и на историята Ботев

---

[138] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. II, С., 1971, стр. 156—157. Правдиво и разумно Ботев конкретизира етническото обособяване на балканските народи след решението на източния въпрос. Цариград според него трябва «да остане волни търговски град под покровителството на великите сили. . . Освободните и напълно удовлетворените народи и народности». . . трябва да им се даде възможност «да съставят помежду си як федеративен съюз, на когото върховната политическа и законодателна власт или общите международни интереси да се намират в ръцете на един съвет, съставен от равно число представители из сичките независими една от друга части на тоя съюз. Тоя е накратко — заключава Ботев — най-добросовестният и най-удобоизпълнимият рецепт за решението на Восточният вопрос, тие са като речи най-здравите и най-рационалните начала, на които трябва да се основе бъдещата свобода на Балканският полуостров.» (Пак там, стр. 102.)

[139] Пак там, стр. 680.

[140] Пак там, стр. 165,149.

изтъква още един необходим критерий за истинността на едно схващане, на една теория — обществената значимост и полза. Достоверността на всяко схващане, на всеки извод според Ботев се установява съобразно с ползата, която те «са принесли и могат да принесат на народът»[141]. И при други случаи той изтъква, че правилно и достоверно е това, което принася полза на човека, на общественото развитие, на човешкия напредък.[142]

В забележителната си статия «В какво се състои болестта на нашия народ» Ботев се придържа към сравнително историческия метод на познание. Отхвърляйки принципите на туркофилите, дуалистите и просветителите, за които трудът и търпението са средство за избавление, той пише: «За да се убеди човек, че тая материя на убеждения и тая метода на лечения е принася никому никаква полза, то е достатъчно да хвърли един кратък поглед върху днешното състояние на народът, да преброи годините, откакто той е влязъл в пътят на прогресът и да направи аналогия между неговото предшедше и настояще.»[143] Ботев поддържа, че «материът на убеждения», т. е. методът за разглеждане и обясняване на действителността, трябва да бъде извлечен от самия живот и да се съгласува с хода на общественото развитие. Правилен според него е онзи метод, който разкрива причините и обстоятелствата, породили дадено явление, и проследявайки неговото развитие в миналото и настоящето, дава правилно решение и за неговото бъдеще. За Ботев всички обществени явления са причинно обосновани. За да се установи правилният метод за действие, трябва да се изясни «кои са причините», породили дадено явление. «Болестта [т. е. състоянието на обществения живот в България] сама по себе си — пише Ботев — не може да бъде причина на своето развитие и тя се не лекува и не спира нито с баяния, нито с плачове, нито с молитви, а с унищожението на онне причини и обстоятелства, които са я родили и които й помагат да се развие. Ако е възможно да унищожите или отстраните тия

---

[141] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. II, С., 1971, стр. 140.

[142] М. БЪЧВАРОВ, който пръв разглежда този въпрос, бележи, че п д обществена полза Ботев разбира «съвпадането на човешките знания с действителността» и «тяхното въздействие върху хода на общественото развитие. Този критерий за истинността, за верността на познанието Ботев ледва при всеки случай, когато анализира положението на българския народ и разкрива картината на неговото политическо и социално състояние.» (Философските възгледи на Христо Ботев. — Известия на института «Ботев — Левски», кн. III, С., 1959, стр. 20.)

[143] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. II, С., 1971, стр. 138. Уводните статии на Ботев са без заглавие. Вместо заглавие той поставя обикновено града и датата: «Букурещ, 1 март.» Заглавията в случая са поставени в средни скоби от редактора на изданието.

причини, «о организмът на личността или на народът ще влезе в пътят на своят естествен и нормален вървеж. . .»[144]

И той анализира «болестта» на народа със своя удивителен реализъм, разкрива поразителната картина на икономическото и политическото състояние на обществото, вниква дълбоко в духовния и материалния живот на поробения народ. «Болестта на нашият народ се заключава в онова състояние на работите в Европейска Турция, ксето е докарало поробените от нея народи до такава висока степен на сиромашия, която не позволява човеку да мисли за друго нищо освен а начинът, с който в п те лица да изкарва своят оскуден насущни хляб. Българският народ се намира под натискът на едно такова несносно и безчовечно иго, ксето не му позволява да се развие нито в умствено, нито в нравствено, нито в материално отношение. Неговите училища не отговарят на обществените му потребности и на своето назначение затова, защото по причина на лошавото икономическо състояние на населението тия нямат и не могат да имат достатъчно материални средства за поддържание и защото освен варварските преследвания от страната на турският деспотизъм, тие страдат още и от това, че оние, които добиват своите п знания в тях, не могат да употребят тия познания за никаква и нячия полза.» По-нататък все така конкретно и аналитично Ботев се спира на състоянието на търговнята, която «не може да прави конкуренция със систематическото разбойнничество на правителството и не може да съществува и да се развива при несигурността на животът и на имотът, при баснословните мита и даноци връз произведенията на страната и при оние неразбрани права и привилегии, които се дават на чуждестранните експлоататори пред производителния труд на робовете». Тази робска действителност не създава никакви условия за духовен и културен живот. «Образованият и развит човек» няма поле за дейност и нашата интелигенция виси «на шията на народът така също, както висят гирите на часовникът, които ако и да го карат да върви и да се движи, но не могат да го изведат из състоянието на машината и из колеята на робството.»[145]

Като отхвърля реакционната същност на филантропията и благотворителността, зад които разни „шарлатани прикриват своите мръсни дела», Ботев разкрива обективните причини, породили мизерията и страданията на народните маси: «Тряба по-напред да се изкорени злото и тогава не ще вече да има нужда да се занимаваме с лекуването на неговите последствия, което не само че е безполезно, но е даже и вредително. . . Коренът на злото» е в «онзи

[144] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. II, С., 1971, стр. 138.
[145] Пак там, стр. 139, 140.

анормален обществен ред, който създава безмерно богати и безмерно сиромаси люде». И той посочва изхода от това тежко положение: «Моят рецепт е въстание против днешният обществен строй. Съсипете тая ерархия в човечеството и вие ще да видите, че ще да се уничтожат причините на вашите страдания.»[146]

Проникновеният анализ на действителността и историческият подход към обществените явления довеждат Ботев до извода, че разложението на феодално-спахийската система е достигнало до краен предел и че България през 70-те години стои пред прага на социална революция. И той посочва дълбоките обществени основи за революционизиране на народните маси: «Гладът, морът и сиромашията са такива страшни двигатели на революцията, щото за един залък хляб или една крачка напред човекът не жалее ни жената си, ни децата си, ни имотът си, ни животът си.»[147] По същия път той идва до убеждението, че Европа стои пред велики исторически събития, след които «има да станат много важни и коренни изменения както в картата на Европа, така и в самият живот на нейните народи»[148]. «Ние сме длъжни да кажем — пише Ботев, — че бунтът в Херцеговина, оставен без сякаква поддръжка от страна на славяните, ще се задуши след една юнашка непосилна борба с турското правителство.» Но като има пред вид, че Австро-Унгария и Русия трупат войски на границата си с Турция, че съседните славянски народи помагат на въстаниците и «че и в нашият Балкан вече се развива бунтовническото знаме», Ботев допуска, че «ние стоиме в преддверието на страшният и нечутният всеобщоевропейски бой...», след който ще настъпят големи промени в живота на европейските народи.[149]

В историята на българското революционно-освободително движение Ботев установява три етапа, три «периода». Първият е свързан с името и идеите на Раковски, вторият — с името и делото на Левски, а третият е съвременният нему. Всеки един от тия периоди се отличава със свои методи и форми на революционна борба. «До

---

[146] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. II, С., 1971, стр. 593—595.

[147] Пак там, стр. 116. Пръв МИХ. ДИМИТРОВ обърна внимание на двата елемента в цитираната мисъл на Ботев, който наред с борбата «за един залък хляб» е поставил и борбата «за една крачка напред». Твърдението му обаче, че Ботев като редактор на «Дума» «преувеличава значението на отделната личност» в историческия процес, е пресилено. (Христо Ботев, Идеи, личност и творчество, С., 1945, стр. 106—107.)

[148] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. II, С., 1971, стр. 768.

[149] Пак там. И в предходния брой на «Знаме» Ботев развива подобна мисъл: «Ние се намираме — бележи той по повод на въстанието в Херцеговина — в преддверието на важни и велики исторически произшествия, които ще да се захванат от Балканският полуостров и ще да се разлеят по сичка Европа.» (Пак там, стр. 765.)

1862 г. сичките наши опити за въстание са носили. . . частен характер и не са били следствие на една узряла и разпространена вече идея за свобода, а просто едни въоръжени протести против нетърпимите турски насилия и оскръбления.» Раковски пръв излиза с «напълно изработена идея» и с «ясно начертана програма», план за организираиа борба. Заслугата на «тоя незабвен за нас мъж» се състои не само в това, че «той обобщи и разпространи тая идея», но и в това, че из средата «на нашите народни хайдути създаде няколко души народни предводители и пламенни борци за свободата»[180]. Все тъй ясно и сигурно Ботев посочва и слабостите на този период, които бяха слабости не само на Раковски, а и «на всички почти негови съвременници»: надеждите, възлагани на съседите или на Русия, «че ще ни помогиат в неравната борба», както и убеждението, че «само с едните хайдушки чети и само с едното извиквание: «ставайте, братя!». . . нещастният български народ щеше да възкръсне от мъртвите».[181]

Вторият период в нашето възраждане според Ботев настъпва с убеждението, че «трябва отсреща да се работи», т. е. да се организира и подготви народът вътре в самата страна. Обстоятелството, че «тутакси после 1868 г. апостолите като Левски и като Ангеля Кънчев в късо едно време покриха България с цяла мрежа революционни комитети», Ботев обяснява като «следствие на съчувствието към революцията и с които народът указа на погрешните убеждения и на Раковски и на първият революционен комитет. . . Народът показа, че без вътрешна организация е невъзможно всеобщо въстание. . .»[182] Ботев приключва статията си със забележителната оценка, която дава на Левски: «. . .Тука загина плодът и деятелността на такива личности, които по своята активност и самоотверженост са апостолн редки на революцията не само в нашият народ, но и в другите миого по-напреднали народи. . .»[183]

За следващия период Ботев се задоволява да отбележи надеждите си, които възлага на близкото бъдеще: «Дано третият период бъде всеобща българска революция на Балканския полуостров и дано в него се заключава победата на правото, на истината и на свободата.»[184] Тук и в следващия брой на «Знаме» Ботев обосновава «комбинираната тактика» на борба, която предвижда подпомагане на въстанието с чети отвън. «Народът показа — пише той в друга

---

[180] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. II, С., 1971, стр. 180.
[181] Пак там, стр. 181.
[182] Пак там, стр. 187. Тук Ботев на свой ред иде да потвърди по един безспорен начин началото на замисъла и на самата организационна дейност на Апостола — «тутакси после 1868.г. . .»
[183] Пак там, стр. 188.
[184] Пак там, стр. 181.

статия, — че без вътрешна организация е невъзможно всеобщо въстание с една или с две незначителни чети. Но и това убеждение на народът по-последните наши политически деятели в Румъния го разбраха твърде изключително и погрешно. На основание на това, че народът се не обади на отчаяният позив на въстаниците от 1868 г., те заключиха, че секи опит за въстание извън е не само безполезен, но н вредителен за народът и затова деятелността на вторият български революционен комитет се беше ограничила само в една пропаганда между народът. . .»[155] Тези дейци според Ботев «са се старали да поведат народът на касапница без никаква въикашна помощ и без никакви чети, а само с неговите сопи, коси и топори. . .»[156] Упрекът, отправен към организацията на Левски, почива на недостатъчното й познаване по онова време, на убеждението, че революцията стои вече «на вратата» и че «българският народ е бил всякога готов да се решн на тоя велнк подвиг». У нас е недостигало «само едно: организация, която да свърже революционните сили на народът, да им даде направленне и да им определи времето за избухване»[157].

Отклоненията, които Ботев допуска в някои случаи от принципа на историзма, до известна степен бяха неизбежни. Те не отслабват дълбочината на неговата мнсъл. По-късно той сам коригира някон от тях.[158]

Убеден материалист, застанал на революционни позиции, Ботев рязко критикува представителнте на идеалистическите, религиозните и реакционните обществени теории. Решителната борба, която води в това отношение, произтича от съзнанието му за необходимостта да се сразят идеологическите позиции на враговете на революцията.

Като подлага на остра критика В. Нейчов, последовател на френската идеалистическа философия, за неговата дейност на литератор н преводач, Ботев бележи, че той е «напълнил главата си» с «полдекоковски идеали». Неговите теории са вредни, а идеалите му — «непостижими». И той подчертава идейната общност на В. Нейчов с известните вече реакционни публицисти, стоящи на туркофилски и просветителски позиции. «. . .Слогът на г. Нейчовото обявление е тъй добър, тъй накичен, щото сякаш, че г. Нейчов е откраднал «сладкото перо» на Михайловски, или е одрал кожата на отца Балабанова и монсиньора Овчева. Тъй и виждаш любезните редак-

---

[155] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. II, С., 1971, стр. 187—188.
[156] Пак там, стр. 190.
[157] Пак там, стр. 192.
[158] Вж. М. БЪЧВАРОВ, Философските възгледи на Ботев. — Известия на института «Ботев — Левски», кн. III, С., 1959, стр. 54—56.

тори на «Читалището» и преводът на «Помпея»; и четеш философската статия за «Себелюбието и самолюбието» [от Л. Йовчев], според която статия и баджи да чисти човек, чисти ги от самолюбие, а не за хляб. Да не е навлякъл авторът на тази статия и рясата от самолюбие? Пусти идеалисти!. . .»[159]

Ботев безпощадно разобличава и едно друго идеалистическо и реакционно схващане, проникнало в България чрез превода на А. П. Шопов — «Образованието на човеческият род или по възпитанието на жените», от френския идеалист Еме Мартен. Шопов заедно с автора пропагандира идеята, че страданията на народа и неговото тежко положение се дължат на невежеството на жените. «Ние би посъветвали г. Шопова — пише Ботев — да не бъде толкова разточителен към такива съчинения и идеи, които от ден на ден линеят пред новият възглед на човечеството и на неговото робство и невежество. Нито Еме Мартен, нито г. Шопов могат увери вече светът, че нещастията на народите се заключават в необразованието и в грубостта на жените. Това е стара песен! Други са причините на нар дните страдания, г. Шопов, и други е лекът, който тряба да употреби човекът, за да излезе из робството, а следователно и из невежеството.»[160] Краткият отзив не задължава Ботев да развие по-подробно своята мисъл, но съвсем ясно е, че «новият възглед», който той поддържа, отхвърля това идеалистическо обяснение на социалните явления. «Коренът на злото» не е в невежеството, а в «анормалния строй», който поражда социалното неравенство. Революцията ще постави мъжа и жената в равно социално положение и ще разчисти пътя за тяхното развитие и възход.

В няколко статни Ботев критикува реакционните и несъстоятелни възгледи на английския публицист Левис Фърлей, който съветва «султанът да продаде своите европейски владения и да се оттегли в Азия», а по-късно в друга брошура предлага «да се основе една компания от кредиторите на Турция, които да земат в аренда Балканският полуостров и да управляват раята, тъй както остиндийската компания е управлявала Индия». За Ботев «ако и да не е нещо официално», тази брошура е «твърде характеристична за английските стремления на восток».[161]

Ботев разкрива задълбочено социалната роля на идеализма и на тези реакционни теории, които служат за идейно оръжие на господствуващите класи; той посочва, че «именно тези заинтересовани господствуващи класи и техните идеолози виждат в новия материа-

---

[159] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 413—414.
[160] Пак там, стр. 444.
[161] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. II, С., 1971, стр. 753.

листически мироглед, в развитието на естествените науки своите врагове, виждат силата, която ускорява тяхната гибел»[162].

Въпреки социалната изостаналост на нашата действителност от онова време Ботев има правилни схващания за същността на капитализма като обществен строй. Без да отрича предимствата му над феодализма, той разобличава неговите недъзи и предсказва неизбежната му гибел.

Като иронизира онези наши «журналисти и така наречените патриоти», за които «смъртните симптоми на Турция не са друго нищо освен стремление да върви и тя по дирите на Европа», той пише: «Ние видиме, че човечеството даже и в оная обетована земя, в която европеецът отива, за да избегне от преследванията на създадената от него цивилизация, че и в нея милиони хора живеят в оковите на сиромашията и под натискът на капиталът; но ние, продължава Ботев, не можеме да сравниме Турция нито с една от европейските държави и не можеме да помислиме, че тя ще бъде някога в състояние да се възроди. . .» В своята доволно дълга история тя «освен че не е изработила нищо човеческо в своят административен или юридически живот, но не е възприяла даже и оние прости съвременни държавни форми, с които европейските правителства покриват до нейде робското състояние на своите народи»[163].

Вникнал в същността на «сегашния обществен ред, който допуща да има султани и капиталисти», Ботев счита за «изедници и мъчители» на народите техните управници и господари — «царе и капиталисти», и дълбоко се възмущава от страданията и неправдите,

---

[162] М. БЪЧВАРОВ, Философските възгледи на Христо Ботев. — Известия на института «Ботев—Левски», кн. III, С., 1959, стр. 27. И в други свои публикации Бъчваров проучи подробно и обосновано философските възгледи на Ботев. Позовавайки се обаче на по-стари издания на Ботевите съчинения, той се спря и на някои работи, които не принадлежат на Ботев. Те отпаднаха от последното издание на съчиненията му (1958 г., преиздадени през 1971г.). Ще споменем например критиката на Васил х. Стоянов (Берон) за неговата книга «Логика, или философско-социологическите схващания на Джон Стюарт Мил». В своя критически преглед Бъчваров използува дописки от «Независимост», включени и в последното издание на Ботевите съчинения. Но както вече имахме случая да изтъкнем, много е мъчно, почти невъзможно да се разграничи авторовото участие на двамата дейци — Ботев и Каравелов.

В своите изследвания Бъчваров се позовава и на изданието на Ботевите съчинения от 1950 г., в което Мих. Димитров включва и десет уводни статии от «Свобода» и «Независимост». Но в последното издание на Ботев, както отбелязахме вече, Мих. Димитров изхвърля всички тези статии, като оставя само една — «Свободата на печата». Твърде трудно е според нас да се докаже Ботевото авторство и на тази статия.

[163] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. II, С., 1971, стр. 128—129.

които «работниците» търпят от «помазаните и капиталистите».[164]

Големият революционер демократ, единствен от епохата преди Освобождението, вижда ясно непримирнмите противоречия между труда и капитала и отбелязва процеса на масовото обедняване на населението. «Погледнете на сичките цивилизовани страни в Европа — призовава Ботев, — прислушайте се на оние вопли и страдания, които се чуят зад официалните ширми [паравани] на човеческият напредок, обърнете сериозно внимание на отчаяната борба между трудът и капиталът както в Европа, така и в Америка, и вие ще да се уверите в истинността на нашите думи и ще да кажете заедно със здравият разум, че при днешнйото обществено и политическо устройство на човечеството сиромахът е насякъде роб, а робът е насякъде сиромах.»[165] И той, както вече отбелязахме, сочи само един изход: «. . . Съсипете тая ерархия в човечеството и вие ще да видите, че ще да се уничтожат причините на вашите страдания.»[166] Като говори за «ерархия», Ботев разбира класовото разслоение и потисничеството на експлоататорските класи.

Вникнал в острата класова борба и големите социални противоречия, които раздират всички «цивилизовани страни», големият революционер стига до извода, че борбата между труда и капитала ще доведе до победата на пролетариата. Той отхвърля благотворителността, която «не може да изкорени злото, а само затуля устата на гладния, приспива страдащия и приучва недоволния на робство и на търпенне». Ботев вижда «корена на злото» в «онзи анормален обществен ред, който създава безмерно богати и безмерно сиромаси люде». В подкрепа на своята мисъл той взема за пример английското общество и неговия пролетариат. «Нима там са могли филантропите да изцерят я вата на тялото на английският народ, която от ден на ден се уголемява сѐ повече и повече и която рано или късно ще да преобърне сичкия обществен строй в тая страна.» В случая, както сам пояснява, Ботев има пред вид «английският пролетариат, който расте не с годнии, а с часове и с минути»[167]. Въпреки историческия оптимизъм и дълбоката убеденост в крайната победа на пролетариата, той все пак разглежда английското работничество като «язва», което говори за известна ограниченост в неговите възгледи. В това отношение той не се различава от руските революционни демократи, които също считаха пролетариата за язва на европейското тяло.

Ботев разкрива все така остро социалните противоречия и же-

---

[164] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. II, С., 1971, 637—638.
[165] Пак там, стр. 166.
[166] Пак там, стр. 595.
[167] Пак там, стр. 593, 594.

стоката класова борба в България, където народните маси воюват за национална и социална свобода. Като разглежда подробно икономическото, политическото и идеологическото състояние на страната в началото на 1875 г., поетът-революционер стига до извода, че в резултат на жестоката експлоатация от страна на турските поробители и богатите класи народът «сиромашее сѐ повече и повече», разорява се, но това според него е «щастлив напредок. Напредок, защото с това се умножава нашият пролетариат, който насякъде е бил и ще да бъде двигател на сичките революции».[168]

Борбата между класите и по-специално борбата на пролетариата срещу неговите угнетители разгаря революционния устрем на масите и е носител на социалния прогрес. Но в понятието пролетариат Ботев не влага онова съдържание, което днес ние влагаме. Неговото разбиране в това отношение е исторически обусловено. Под пролетариат в България той разбира «онзи клас от нашият народ, върз който лежи сичкият товар на даноците и на злоупотребленията»[169]. «Но нека не забравяме, че почти всички социалисти утописти, чиито възгледи вече бяха окончателно сформировани, когато се запознаха с идеите на Маркс, разбираха под пролетариат същото, каквото разбираше и Ботев.»[170]

Ботев вижда и една друга особеност на капитализма: научните, техническите и стопанските постижения се използуват само от господствуващата капиталистическа класа. «Сяко едно откритие и усъвършенствуване в науката и индустрията — бележи той, — ако то не може да се приложи на практика от секиго и да принася еднаква полза както на богатият, така и на сиромахът, е вредително за прогресът на свободата, а следователно и за щастието на човечеството. . . Жив пример на това е Англия, в която при сичките свои машини и железни пътища по-голяма част от народът е роб и слуга на привилегированите класове.»

И като изтъква по-нататък, че и у нас «се ввежда вече европейската цивилизация», че и ние се стремим «да достигаме Европа», той отбелязва и настъпващата морална поквара на хората, възникването на паразитна интелигенция и неизбежното обезземляване и разоряване на селянте в буржоазното общество: «Заедно с цивилизацията у нас се ввожда нравственият, умственият и телесният разврат, модите, пиянството и сифилисът; образованието, или сѐ едно науката, училищата и читалищата отвъждат нови паразити и експлоататори за народът и дават средства за живот само на бога-

---

[168] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. II, С., 1971, стр. 557.
[169] Пак там.
[170] МИХ. ДИМИТРОВ, Христо Ботев. Идеи, личност, творчество, С., 1945, стр. 132.

тите; улучшението на земеделието и развитието на търговията ще да отнеме земите и техните произведения от ръцете на трудещите се и ще ги дадат в ръцете на капиталистите; а железните пътища ще да ускорят сичкото това и ще да принесат такава вреда за народът, каквато полза приласят на своите построители и покровители.» Той не отрича важността на железниците «като откритие, което съкратява времето и пространството и което служи за бързото разменение на продуктите и на човеческите услуги, и като усъвършенствување, което заменява физическите сили на човекът и на жнвотните». Но тъй като те «се правят само от правителствата и от известни частни крадци и разбойнически компании и защото служат изключително само на техните интереси», те според Ботев «са вредител ни за секи народ, а особено за такъв, който се намира в пълно политическо и икономическо робство»[171].

За големия революционер демократ железните пътища «са вредителни в сяко едно отношение», защото те «ще да бъдат отворена врата за лакомте европейци».[172] И това е основната причина, поради която той се обявява решително против тяхното прокарване. Железниците според Ботев «ще да увеличат износната и вносната търговня», от които първата, състояща се «само от сурови произведения, ще да изтощи и осиромаши земята ни», а втората «ще да убие нашите занаяти и промишленост. И. . . едната, и другата ще да ни направят безусловни робове на различни официални и неофициални крадци и дойни крави на сичките европейци.» Железниците са вредни «и в политическо отношение», защото ще се използуват от врага да съсредоточава «бързо в известни пунктове своите войски» и с това ще смазва всеки опит за въстание. Те най-сетне са вредни и в морално отношение, защото «различни авантюристи, вагабонти и развратни личности. . . ще да предадат своя нравствен сифилис» и поради «своето презрение към славяните» ще да се «обръщат с назе като [с] робове и ще да ни предават и клеветят пред турското правителство».[173] Запознат с грабителската

---

[171] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. II, С., 1971, стр. 167—168.

[172] Пак там, стр. 168 169.

Според К. А. ПОГЛУБКО «някои положения» в тази Ботева статня «са заимствувани от сп. «Вперед!», излизало в Лондон под ред. на П. Л. Лавров». (Очерки истории болгаро-российских революционных связей, Кишинев, 1972, стр. 226.) Поглубко стига до извода, че Ботев е използувал сп. «Вперед!», «издавано от руските емигранти народници», като източник за своето «Международно обозрение». «В отделни случаи — пише Поглубко — има място и непосредственото идейно влияние на сп. «Вперед!» върху ботевското «Знаме».» (Пак там, стр. 227.)

[173] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. II, С., 1971, стр. 166—169.

политика на западните държави, чиито домогвания са му съвършено ясни, Ботев, след като разглежда вредата от железниците в икономическо, политическо и морално отношение, заключава: «За да запазиме земята си, трудът си, характерът си и самото си съществуване, ние тряба да се възпротивиме против тия убийствени нововъведения.»[174]

Очевидно борбата, която Ботев води срещу железниците, е насочена против капитализма. «Против въвеждането на железниците се бореха във всички страни, в които искаха да спрат или да избягнат разлагащото влияние на капитализма.»[175] Като социалист утопист Ботев също се борн против внедряване на капитализма и вярва, че «социалиите стремления и характерът на българския народ ще му помогнат да премине направо в царството на социализма»[176]. В това си схващане, което така страстно отстоява, Ботев нарушава до известна степен историческия принцип. Неговото гледище страда от едностранчивост. «Необходимо било време и опит — бележи Маркс, — докато работникът се научи да прави разлика между машината и нейното капиталистическо приложение, а следователно и да прехвърли своите нападки от самите материални средства за производство върху обществените форми на експлоатация.»[177]

Ботев тълкува политиката на капиталистическа Европа към Турция и балканските народи с присъщия си реализъм и политически усет. «И така ако Европа и да е защищала досега Турция, тоя укор на съвременното човечество, и ако да е проливала своята кръв за някакво си ефимерно политическо равновесие, то тя е правила това по убеждение, че славянските племена на Балканският полуостров не са давали никаква гаранция за самостоятелен политически живот и че нейните банкери и промишленици са извличали голяма материална полза от неспособността на полудивото азиатско племе. Но времената се изменихa — продължава Ботев, — Турция достигна до банкротство и заболя от болестта на своята естествена неподвижност; а славянските племена и Румъния. . . в късо време достигнаха до такова завидно положение, щото днес са вече в състояние да решат съдбата на своята силна някога си и надменна при-

---

[174] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. II, С., 1971,, стр. 169—170.

[175] МИХ. ДИМИТРОВ, Христо Ботев. Идеи, личност, творчество, С., 1945, стр. 113. «Борците в случая се набираха — бележи Мих. Димитров — измежду социалистически настроената младеж, която не бе усвоила още гледището на Маркс и която живееше с вярата, че техните страни ще могат да минат направо към социалистическото общество.» И той посочва някои от тези случаи.

[176] Пак там.

[177] К. МАРКС, Капиталът, т. I, С., 1968, стр. 439.

теснителка, пред която е треперил, като речи, и Запад и Восток. . .»[178] Той допуска дори за момент, че Европа, която «полека лека е дошла до убеждение, че секи един от тия народи е в състояние вече да бъде господар в своята собствена къща»[179], би се притекла на помощ при едно въстание, ръководено от «своето човеколюбие: да не загинат милионни хора и да не запустят прекрасните земи на Балканският полуостров. . .»[180] Но още в същата статия той отхвърля тия надежди и бърза да добави: «Твърде малко доверие имаме към европейската дипломация, която ако да е решила вече да не поддържа по-нататъшното съществуване на днешна Турция, но сѐ пак държи на юзда стремленията на южнославянските слаби сили.[181] Това недоверие, почиващо на богатия исторически опит, определя неговото твърдо и последователно отношение към буржоазна Европа и нейната политика относно източния въпрос. И на 5 май 1876 г., когато се «захваща вече драмата на Балканския полуостров», той пише: «Ние знаем твърде добре, че в Европа, която се гордее с сякакви «богоугодни» и «човеколюбиви» учреждения и в която има съставени общества даже за състрадание към животните — в тая съща Европа е съществувал и съществува заговор против освобождението на южните славяни и въобще против свободата на сичкото човечество; ние знаем така също, че тоя заговор е олицетворен в така наречената европейска дипломация;. . . знаем най-после, че сичките дипломатически доброжелания на Европа да се облекчи чрез някакви си административни реформи животът на турската рая не са нищо друго, освен желание да се отстрани за време окон-

---

[178] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. II, С., 1971, стр. 119—120. По-късно Ботев дава едно забележително по своята яснота и точност определение на източния въпрос: «Секи от нас знае, че Турция се е поддържала до сега от Европа, но главната причина на това е било туй, че ни една от западните сили не е могла да допусне да се увеличи Русия или Австрия със земите на Балканският полуостров и ни една не е желала да напусне своите комерцнални интереси на Восток. С други думи, Турция се е задържала като необходимо рамо за капъните на европейското равновесие и като добър източник за обогатяването на западните търговци и банкери.» (Пак там, стр. 196.)

[179] Пак там, стр. 145.

[180] Пак там, стр. 199.

[181] Пак там, стр. 200. Тези схващания на Ботев не дават основание да се твърди, че в случая той проявява «колебание» и «противоречива несправедливост». (К. Ж. ГОРОВ, Социално-икономическите възгледи на Христо Ботев, С., 1968, стр. 242.) Като политик Ботев не подценява ролята на Европа при решаването на източния въпрос. Същите съображения го ръководят и когато от борда на «Радецки» от името на своите другари изпраща телеграма до «европейските образовани народи и правителства» с надежда, че те «ще да им подадат братска ръка». (ХРИСТО БОТЕВ, събрани съчетания, т. I, С., 1971, стр. 528.)

чателната смърт на Турция и да се задържи с това причината на една кървава общоевропейска война. . .»[182]

Отрицателното отношение на Ботев към капитализма е твърдо и непоколебимо. Макар и по-висш обществен строй от феодализма капитализмът според Ботев вече е остарял и не е в състояние тепърва да внесе нов социален порядък в живота на народите. Като не отрича новите прогресивни «явления в живота» на Европа, големият публицист се надява, че южните славяни биха били способни да осъществят първи редица преобразования в действителността, но ако бъде премахната разлагащата се турска империя. . . Въпреки обаче убеждението на «разумните хора», които през последните 15 години «са крещели, че. . . за ползата на човечеството и за напредокът на цивилизацията това азиатско купище трябва да се порине и да се даде място на оние народи и народности. . ., които могат да внесат нещо ново в обществения живот на престаряла Европа. . .; дипломацията, или по добре, да кажем, притеснителите на човеческият род са се отнасяли хладнокръвно и даже безчовечно както към тия справедливи возгласи, така и към страданията на нещастните робове на коранът»[183].

Уверен в историческата обреченост на капитализма и на «притеснителите на човеческия род», т. е. правителствата и господствуващите върхушки, Ботев е склонен да приеме за момента, че «само всеобщото обезружение ще запази донейде общият мир, но и то не на дълго време», защото «днешнйото икономическо състояние в Европа рано или късно ще да произведе вътрешни социални бунтове». И той посочва за пример, както вече отбелязахме, бързото увеличение на английския пролетариат и голямото значение, което той ще придобие в «обществения строй в тая страна»[184]. А като се позовава на сведенията и преценките на «прочутият натуралист и писател Карл Фохт» за Германия, Ботев пише: «Ще да чуе ли Бисмарк думите на Карл Фохта или не, не се знае; но навярно ще чуе той отчаяните внкове на работническите класове в своето от чество. Нийде социализмът се не разпространява така бързо както в Германия. . . Работническите бунтове в Германия са захванали да стават систематически.»[185]

За големия революционер-демократ няма друг път за избавление на човечеството от гнета на капитализма освен пътя на световната революция. «О цивилизовани европейски вълци! — обръща се той към господствуващата върхушка на капиталистическа Европа.—

---

[182] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. II, С., 1971, стр. 212—213.
[183] Пак там, стр. 194.
[184] Пак там, стр. 747.
[185] Пак там, стр. 754—755.

И на вас ще да заплати човечеството, когато и да е и дето и да е. Да! Ще заплати, когато настане страшният и правосъдният съд на народите над сичките паразити, изедници и мъчители по сичките краища на светът. Аз вярвам в това и казвам «амин»!»[186] Неговата вяра в «страшния и правосъден съд на народите», т. е. в неизбежността на световната революция, е безгранична. И той призовава трудовите хора да се вдигнат на въоръжена борба и се отърват от игото на капиталистите. Непоколебимо убеден в гибелта на капитализма, Ботев е уверен, че краят на неговото господство ще бъде и ден първи на световната революция.[187]

По този път на развитие — като подлага на безпощадна критика капитализма и развива схващанията си, че народите ще се освободят от гнета на този обществен строй само по пътя на революцията, като изтъква голямата роля на пролетариата в революционната борба и възлага надеждите си на освободителната мисия на Интернационала — Ботев се приближава към научния социализъм.

Нашата наука приема, че Ботев е имал възможност да се запознае с «Капиталът» на Маркс в периода 1872—1874 г.[188] Той вероятно е чел първия том на «Капиталът» в руския му превод, който като издание на Н. П. Поляков излиза през 1872 г. в Петербург. Установен бе и екземплярът, с който Ботев е разполагал.[189]

Историческата наука приема също така, че Ботев е познавал и «Комунистическия манифест», за който Св. Маркович в брой 4 на своя «Раденик» дава подробно изложение.[190] По всяка вероятност

---

[186] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. II, С., 1971, стр. 580.

[187] К. Ж. ГОРОВ предполага, че «едва ли ще бъде някога точно доказано от кого Ботев е заимствувал тази идея: «дали от марксистите или пък от руските бакунисти. . ., защото по онова време тя е била проповядвана както от едните, така и от другите». (Социално-икономическите възгледи на Христо Ботев, С., 1968, стр. 246.) Не е изключена обаче възможността Ботев и сам по собствен път да е стигнал до нея въпреки «нашата тогавашна изостанала историческа и социална действителност».

[188] Вж. МИХ. ДИМИТРОВ, Христо Ботев. Идеи, личност, творчество, С., 1945, стр. 127.

[189] ИВ. КЛИНЧАРОВ, Ботевият екземпляр от първия том на Марксовия «Капитал». — Христо Ботев, Сборник по случай сто години от рождението му, С., 1949, стр. 223—225. Клинчаров съобщава интересни сведения за този том и публикува фотокопие от вътрешната страница на екземпляра с подписа на Ст. Стамболов, в чиито ръце книгата попаднала след смъртта на Ботев. В предисловието към руското издание са изброени съчиненията на Маркс, както и вестниците, в които е участвувал или които е редактирал. «Манифестът от 1848 г.» е отбелязан «с черен молив от читателя или притежателя на тоя екземпляр».

[190] Вж. МИХ. ДИМИТРОВ, пос. съч., стр. 127. От статията на Ботев във в. «Знаме», бр. 14 от 2. V. 1875, се вижда, че той е следял изданието на Св. Маркович. (Христо Ботев, Събрани съчинения, т. II, С., 1971, стр. 155—156).

поетът-революционер е имал възможност и по други пътища да черпи сведения за Маркс. Един от неговите близки съвременници д-р Н. Русел Судзиловски пише по тоя повод: «Маркс ние само го раздъвкахме тогава страница по страница като някакъв чужде емен и страшен плод.»[191] Това твърдение обаче не се отнася до Ботев. Запознаването му с Маркс, колкото и да е било недостатъчно, оказва определено влияние върху него. И ако все пак той не става марксист, причината за това лежи в изостаналите обществени и икономически условия на нашата страна. «Опитът на Ботев да усвои идеите на най-великите мислители на своето време» може да се обясни и с обстоятелството, че «сам той е бил мислител по природа»[192]. Идеологът на нашата революция не можеше да стане марксист, но в своето развитие той се приближава до научния социализъм и се явява негов предвестник в България.

Тези идеи на Ботев изиграват голяма историческа роля. Те «придадоха на революционното движение след 1873 г. нов и възвишен полет, вдъхнаха нов ентусиазъм в революционините среди...»[193] Хр. Ботев вникна най-дълбоко в съвременната действителност и като съедини комунистическия идеал с последователния революционен демократизъм, даде могъщ тласък на борбата за национално и социално освобождение. Той свърза настоящето с бъдещето и в това се състои неговото величие на исторически деец.

Революционнодемократичните възгледи и материалистическият мироглед на Ботев определят неговото отношение и към религията. В редица статии, фейлетони и стихотворения той обосновано критикува религиозните вярвания и заблуждения, тяхната реакционна същност и излага своите разбирания по черковния въпрос. И не случайно борбата на Ботев против религията и нейните носители заема значително място в неговата идеология и играе забележителна

---

[191] АЛ. БУРМОВ, Христо Ботев през погледа на съвременниците си, С., 1945, стр. 101.

[192] МИХ. ДИМИТРОВ, Предговор към Христо Ботев, Събрани съчинения, т. II, С., 1958, стр. 12. По-подробно Мих. Димитров проследява това влияние в «Христо Ботев. Идеи, личност, творчество», С., 1945, стр. 126—133. «Ботев усвои само известни елементи от марксизма — заключава той, — но като общ мироглед последният му остана недостъпен» (стр. 132).

[193] Д. БЛАГОЕВ, Принос към историята на социализма в България, С., 1949, стр. 77. Като отбелязва, че «Ботев се е родил и пораснал в България, учил се в Русия и работил в Румъния — страни със средновековни и дребнобуржоазни отношения», Д. Благоев заключава: «Естествено е, че ако в страни, по-напреднали в социалното развитие като Франция и др., множеството от социалистите не можаха да отидат по-далеч от дребнобуржоазния социализъм, то Ботев още по-малко можеше да направи това.» (Пак там, стр. 76.)

роля в революционното движение на българския народ. Религията е главното идейно оръжие на враговете на революцията. Да срази това идейно оръжие, насочено срещу преустройството на учебното дело, срещу разпространението на естествознанието и срещу новия материалистически светоглед, Ботев схваща като своя основна задача. И едно друго, много по-важно обстоятелство налага борбата на Ботев срещу религията и черквата: «Туркофилите и реакционната част на българската буржоазия искат да подменят борбата за национално освобождение с борбата за самостоятелна черква. Следователно самата логика на революционната борба е изисквала разгрома на тия реакционни идеи от ръководителите на революционната демокрация. Ботев като неин вожд успява да се справи с тази историческа задача.»[194]

Обстоятелството, че след разрешението на черковния въпрос реакционната част на българското общество напуска общонационалната борба и застава на фронта на туркофилите, показва колко правилно Ботев схваща «политическото значение» на борбата, която води.

У един материалист, Хр. Ботев отхвърля решително идеята за съществуването на бога. Безпощадно той разобличава библейската измислица за бога като създател на природата и човека, която укрепва робската зависимост на народа от потисници и господари. Ботев споделя схващането на Херцен за възникването на религиозните вярвания като резултат от незнанието на природните закони, от непознаване причините, които пораждат природните бедствия и нещастия. Невежеството, страхът и несигурността пред страшните явления на природата, които първобитните хора не са могли да си обясият, пораждат религиозните култове.[195] Като Херцен той критикува остро и учението на религията за безсмъртието на душата и за задгробния живот, поддържа схващането за единството на душата и тялото и категорично отхвърля мисълта за съществуването на друг «някакъв си по-добър духовен живот», в който и богословите «сами не вярват».[196] Идеите за «рая» и за добрия живот «на небето» са ненаучени, реакционни. Те са средство за поддържане на масите в подчинение. «За да бъдеш щастлив, тогава — иронизира Ботев вярването в задгробния живот, — когато вече не съществуваш, ти трябва да живееш като скот, да работиш като машина.»[197]

---

[194] М. БЪЧВАРОВ, Философско-социологическите и естетическите възгледи на Христо Ботев. — История на философската мисъл в България, т. I, С., 1970, стр. 446.

[195] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. II, С., 1971, стр. 70—78.

[196] Пак там, вж. също стр. 508.

[197] Пак там, стр. 528.

Ботев се спира и на въпроса за значението на християнството и неговата роля в историята. Като отбелязва, че «един от главните врагове на прогресът и на свободата са били, а може би още дълго време ще да бъдат, духовенството и религията», той пише: «Ако тие и да са имали какво-годе значение за човечеството, то то е било в епохата на християнството, т. е. в оние ближни времена, когато учениците на Христа заедно с чистото, но идеалното и неземното негово учение, са проповядвали някакъв си комунизъм в обществото. Но оттогава и досега човечеството е преминало цели 19 века и в продължението на това време християнството е изгубило своята чистота и е станало анахронизъм, религията е изгубила своят смисъл и е заприличала на орех без ядка, а духовенството, на което принципът е било изречението на апостола Павла «раби, покоряйте ся началникамъ вашимъ, ибо нѣсть власть яже не от господа» — полека лека е преминало в лагерът на враговете на човеческият род.»[198]

Сравнително високата оценка, която Ботев дава на ранното християнство, почива на неговия социален характер, на проповядваните от него «някакви» комунистически идеи. Постепенно обаче социалните елементи отпадат и то става идеология на потисниците, а неговите носители — оръдия на реакцията. С безпощадна суровост идеологът на нашата национална революция разобличава представителите на черквата, чиято дейност е насочена «само в това — да грабят, да съблачат и да затъпяват своето стадо»[199]. За да запазят своето привилегировано положение в обществото, представителите на духовенството се стремят да бъдат «status in statu или просто орудие на турското правителство»[200].

Безпощаден е Ботев и когато разкрива лицемерието на религиозния морал, морала на «апостолите на развратът , морала «на синовете на тъмнината», чиято цел е «да заглушат гласът на съвеста и охканията на страждущите»[201]. Разобличавайки моралната поквара на католическото духовенство в свищовските села, Ботев пише: «Аз не би можал да ви опиша онзи скотски разврат, който произвождат римокатолическите загладени бикове, както в своите къщи, така и в онова християнско заведение, което се нарича манастир и което не е друго нищо освен харем за последователите на папската непогрешимост.»[202] Със същата язвителност големият революционер бичува «морала» и на отците от Киприяновския мана-

---

[198] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. II, С., 1971, стр. 163—164.
[199] Пак там, стр. 162.
[200] Пак там, стр. 546.
[201] Пак там, стр. 525.
[202] Пак там, стр. 526.

стир, които «са докарали в някои и други села развратът до nec plus ultra»[203]. И той стига до заключението, че «тие всемирни дърмоеди. . . са се отрекли от светът, за да живеят по-добре в него, че тие се отричат от тялото си, за да намерят повече средства да му угождават и че тие говорят за духовен някакъв си живот, защото нямат нищо свято, нищо човеческо и защото сами не вярват в тоя живот»[204]. След гиевното разобличение на развратния живот «на носителите на римокатолическата култура» Ботев разкрива и похода на това духовенство срещу науката и срещу образованието на народа. Католическите проповедници «гръмнаха от амвонът, че сяка наука, освен молитвите, е произведенне на дяволът, че ако децата на християните захванат да се учат на различни науки, то те ще станат еретици, и че ако училището е потребно само за това, за да се научи човек да се моли богу и да си записва името, то тая длъжност принадлежи на патерите, а не на мирските лица». Тоя «морал на слепотата» извиква острото негодувание на поета: «До какви подлости достигат шарлатаните на вярата, си помислих аз и до каква степен на невежество е довела религията тия нещастни, жертви на фанатизмът и на глупостта!»[205]

Като изтъква дълбокия упадък на религията, «изгубила своят смисъл», и разложението на духовенството, «преминало в лагерът на враговете на човеческият род»[206], Ботев дава за пример Фенер и Ватикана. Реакционната роля на Ватикана той вижда не само в укрепване на турското робство на Балканите. Ватиканът е една от причините за поражението на републиканците в испанската революция през 70-те години на миналия век.[207]

Ботев разобличава и финансовите машинации на духовните отци, «велики и свещени дармоеди», надминали и най-ловките спекуланти, разобличава и безмилостната експлоатация на «бедните и беззащитни селяни» от страна на поповете и манастирите.[208]

Като отхвърля най-решително всички етични норми на религията и християнските добродетели и критикува най-остро моралната поквара на духовенството, Ботев пише: «Тежко и горко на

---

[203] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. II, С., 1971, стр. 508.
[204] Пак там.
[205] Пак там, стр. 527—528.
[206] Пак там, стр. 163,164.
[207] Пак там, стр. 722—723. Победата на карлистите «над републиката е победа на Ватикана, който изсипа цели милиони злато, за да възкачи своят привърженец на отдавна вече потресеният и съсипаният испански престол». Вж. и други съобщения от Испания в «Знаме» по повод на войната и революцията в тая страна.
[208] Пак там, стр. 507, 505.

българският народ, ако да би той чакал какво годе добро от тия народни паразити, от тия всемирни просяци.»[209]

Разкрил със свойствената си страстност същността на религията и ролята на духовенството, Ботев заключава: «Едни от най-главните врагове на прогресът и на свободата са били, а може би още дълго време ще да бъдат, духовенството и религията.»[210]

В тая критика на духовенството, правилна по същество, Ботев допуска едно недооценяване ролята на българското духовенство в борбата му за признаване на българската нация. Той обаче не отрича, че «между нашите духовни отци има добри учители, умни пастири, щедри и искрени родолюбци»[211].

Към въпроса за прнемане на християнството от българския народ Ботев подхожда конкретно исторнчески. Той дава висока оценка на прнноса, който нашият народ прави в световната култура с делото на Кирил и Методий, сложило «иачало на оная знаменита в старо време славянска култура, за която възпоминанията днес сближават и въодушевляват с взаимни симпатии почти сичките славянски племена»[212].

Наред с положителното той изтъква и отрицателното, което според него християнството донася на българския народ: «С приемането [на] християнството, той [народът] беше принуден да се зарази и с болестта на гнилата и развратна в онова време Византия. . . Приеманнето на тогавашната православна идиотическа култура на Византня» според Ботев попречнло на нашия народ не само «да развие своят нацнонален характер»[213], но то донесло «заедно със себе си из Византия заразата на нашето политическо падение».[214] Тази преценка не е«напълно издържана и страда от известна едностранчивост»[215]. Ботев подценява прогресивното, което византийската култура внесе в развоя на българската култура.

Непримирим враг на релнгията, Хр. Ботев твърди, че тя притъпява съзнанието на народните маси и е истинско бедствие за цялото човечество. «Религията — пише той — е такова също нещастие за човечеството, каквото е била чумата, холерата, войната и сич-

---

[209] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. II, С., 1971, стр. 476.
[210] Пак там, стр. 163.
[211] Пак там, стр. 508.
[212] Пак там, стр. 158, 159.
[213] Пак там, стр. 142.
[214] Пак там, стр. 158.
[215] М. БЪЧВАРОВ, Атеизмът на Христо Ботев. — Сп. «Философска мисъл», XIII, 1957, кн. 1, стр. 124. МИХ. ДИМИТРОВ изтъква, че това схващане е «почти общо място във възгледите на тогавашните революционери.» (Христо Ботев. Идеи, личност, творчество, С., 1945, стр. 87—88.)

ките други бичове, които се изпровождат от бога за наказание на безумците.»[216] Тези мисли на Ботев «се схождат с оценката на Маркс за значението на религията в обществено-политическия живот. Както Маркс нарече религията опиум за народите, така Ботев оприличава религията с чумата и холерата — най-страшните човешки страдания.»[217]

Атеистичните схващания на Ботев са проникнати от мисълта, че религията и духовенството са врагове на науката и на положителното, «рационалното» знание. Религията и науката се взаимно изключват. По повод започналото да излиза по това време чисто религиозно списание «Възкресник» Ботев пише: «Да заимствува някой това. . ., от което се гиусят не само представителите на новата и рационалиа наука, но и секи колко годе правилно развит човек, е вече не маймуиство, а безумие и шарлатанство. . . Да обясниме иякому глупостите, с цел да ги разбере и да се отърве от тях, е услуга, която заслужава и похвала, и награда, но да му разказваме, че глупостите са святи и полезни и да се постараеме да го утвърдиме в тях, е престъпление, за което е малко даже и небесното наказание на грешниците.» И «от тая точка на зреннето» той преценява «духовното списание». . . за «вредително за нашият иарод» и посреща «неговото появление със скръб и с негодувание».[218]

Ботев се бори срещу религията в името на «новата и рационална наука». Прозрял класовата основа на религията, той е уверен в неизбежността на нейното изчезване, в пълната победа на човешкия разум и научна мисъл, в тържеството на новия материалистически мироглед: «Религията пропада и дава място на по-новото и научно миросъзерцание, духовенството слазя от сцената и дава място на свободата и на равенството.»[219] Политическото и социалното освобождение на народа според Ботев ще подпомогнат неговото освобождение и от гнета на религията. Затова силите на народа трябва да

---

[216] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. II, С., 1971, стр. 528.

[217] АС. КИСЕЛИНЧЕВ, Мирогледът на Ботев, С., 1949, стр. 11—12.

[218] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 437. Ботев дава отпор и на други трудове с религиозни богословски възгледи. Той яростно критикува превода на сливенския Серафим «Катехизически беседи», превода на Д. Душанов «Кратко тълкуванне на божествената литургия», критикува също предговора на Драган Цанков към превода на книгата «Темниците ми» от Силвио Пелнко, която Ботев смята за «полезна и поучителна» книга, като отхвърли «религиозната философия» на автора, която ни учи «как скептикът хванал да вярва, как политическият затворник се предал на волята божия и как станал търпелив, безпристрастен и даже милостив към непрнятелите си». Критична преценка Ботев прави и на богословските възгледи на В. Друмев. (Пак там, стр. 437—438, 413; т. II, стр. 370.)

[219] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. II, С., 1971, стр. 164.

се обединят и насочат «в пътят към неговото земно, а не небесно спасение»[220].

Фанатизмът на самата религиозна пропаганда довежда до препълване «чашата на страданията»[221]. Дълбоката морална поквара на духовенството, противоречието между думи и дела отвращават народа от религията и черквата. Със своите долни действия, пиянство, разврат, лъжа, духовенството и черквата според Ботев «се осъдиха на смърт, изгубиха свсето положение и станаха за народът «притчи во езицех»[222]. Но ако българското духовенство би могло да превъзмогне себе си и «би нскало да бъде малко по-човеческо от разбойниците на Фенер. . .», какво би могло да направи то — пита Ботев — «за свсето потъпкано, оголяло. . . стадо». Отговорът на този въпрос може да бъде само еднн. Нашето духовенство трябва да направи това, ксето би сторил «секи разумен и честен човек, който не може да гледа равнодушно на страданията на брата си. . . Той се би погрижил да облекчи тия безчовечни страдания, помогиал би на народът си, който го храни, пои и облича, да смъкне от себе си оковите на свсето политическо робство, а с това заедно и оковите на произхождящето от него нравствено и умствено невежество; подействувал би да изчезнат из средата на работящият и производителиият клас на народът онова множество религиозни глупави суеверия, които са убили и убиват постоянно неговите нравствени, умствени и физически сили; най-после в нмето на човечеството и на свободата въстанал би против сяко едно лъжливо политическо или религиозно учение, което се стреми да разедини силите на народът и да отложи денят на неговото нравствено и политическо освобождение.»[223] Но големият революционер не вярва в реалността на едиа подобна възможност: «Ние, които нмаме твърде малко вяра в калимавката, т. е. които се не надеем за мляко от козлите и които нямаме особена любов към всемирните паразити на човечеството, не можеме да видиме онова, което не съществува, и не можеме да предположиме това, което и самата нстория опровергава.»[224]

Ботев отделя значително място и на черковния въпрос, който, макар и решен, продължава да бъде актуален. Неговите възгледи и по този въпрос се отличават със своята яснота и принципност. Той разбира напълно голямото национално и социално-политическо значение на този въпрос и «проявява изключително дълбок кон-

---

[220] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. II, С., 1971, стр. 125.
[221] Пак там, стр. 528.
[222] Пак там, стр. 164; вж. също стр. 504—509 и стр. 525—530.
[223] Пак там, стр. 123—124.
[224] Пак там, стр. 124.

кретно исторически подход» към него. Оценките му по въпросите на черковната борба «напълно се приближават, а в редица случаи съвпадат с марксическите оценки».[225]

Още в първата си статия, посветена на черковния въпрос, както вече видяхме, Ботев изтъква голямото значение на първия етап от борбата за черковна независимост, «борба за живот и смърт», борба «за народно духовенство, с признаването на което признаваше се и българския народ като народ отдѣлен». Но социалната роля на религията е да служи като «юзда», като средство за потисничество на народа, роля, която турското правителство добре отчита. Черковният въпрос неусетно в е друго направление и се превърна «от въпрос за освобождение от една власт на въпрос да се замени тази власт»[226].

Велик реалист, Ботев преценява извоюваната черковна независимост като резултат на упоритата и самоотвержена борба на народа и на неговите истински представители. Но ако за времето си черковният въпрос е имал прогресивно значение, сега, при новите исторически условия, в новата фаза на обществената борба той е вече «несъвременен»[227].

От страниците на «Знаме» Ботев доизяснява своето отношение към черковния въпрос и екзархията. Той отхвърля увереният на «слепородените оптимисти», според които «екзархията е начало на нашето освобождение, че тя ще да извади народът ни из тинята на робството и на невежеството. . .»[228] Екзархията «има смисъл само за оние епархии, които ие са още смъкнали от шиите си ненавистното фанариотско иго и които се раздират от убийствените пропаганди на гърцизмът и на сърбизмът. . .»[229] В новия етап на обществената борба Ботев преценява фермана като една «многозначуща нула, а екзархията ни нещастие за нашите политически стремления». Придобитите черковни правдини «не са никак начало на нашата политическа свобода». Много факти според Ботев свидетелствуват, че владиците и епархиите не са в състояние «да направят и най-малката опозиция против безчовечията на държавните разбойници». От друга страна, правителството полага «сичките си сили», за да направи новото «учреждение слабо, безгласно и сляпо в сяко едно отношение»[230]. Оттук идва и охлаждяването на народа към екзархията. «За него — пише Ботев — черковният въпрос е вече анахрони-

---

[225] М. БЪЧВАРОВ, Атеизмът на Христо Ботев. — Сп. «Философска мисъл», XIII, 1957, кн. 1, стр. 124.
[226] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. II, С., 1971, стр. 55.
[227] Пак там, стр. 56.
[228] Пак там, стр. 124.
[229] Пак там, стр. 163.
[230] Пак там, стр. 546—547.

зъм и правдините, които му е дало неговото решение, не облекчават никак неговият страдалчески живот. Какво искате от тоя народ. . .— пита той — каква помощ и какво съчувствие може да ви даде той, когато вие му не давате нищо и когато той исторически е привикнал да гледа на вас като на свои паразити? Единствената негова цел в борбата против своите духовни експлоататори беше да се отърве от тяхното православно безчовечие и да скъси до нейде ръцете на своите политически тирани.»[231] Това обаче според Ботев се оказва невъзможно и той идва до заключителната мисъл на своята първа статия за черковния въпрос: неговото разрешение е донесло облаги само за духовенството, а за народа «ще се реши само кога остане той без духовенство».

Ботев отделя значително внимание и на мохамеданството като идеология на «варварския деспотизъм»[232] на поробителя. Заедно с религиозния фанатизъм мохамеданството сковава развитието и творческите сили на турския народ. Варварските отживелици на исляма помрачават съзнанието на масите и ги правят роби на верски и национални предразсъдъци. «Ако тоя азиатски военни лагер — пише Ботев — и да е бил в състояние преди няколко столетия да задава страх и трепет на цяла Европа, то и това негово преимущество не е било основано на някаква си здрава нравствена сила, а просто на един извънреден религиозно-войнствен фанатизъм, който, разбира се, тутакси трябваше да падне, щом влезе в съприкосновение с новият европейски живот.»[233] Ботев разглежда мохамеданството като идеологическа основа на владичеството на турската империя, като опора на феодално-азиатската система. С мохамеданството и неговия религиозен фанатизъм турската военна машина оправдава своята завоевателна политика и зверското си отношение към подчинените народи.

Ботев критикува рязко и панислямизма като идеология, която обосновава стремежа за разширение на турската империя и нейната завоевателна политика. Под егидата на султана според тази идея трябвало да бъдат обединени всички народи с мохамеданско вероизповедание. Органът на панислямизма «Басарет» — пише Ботев — «говори, че рано или късно в съставът на Цариградският халифат ще да влязат сичките подсълнечни мюсюлмани, а в това число и

---

[231] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. II, С., 1971, стр. 559.

[232] Пак там, стр. 108.

[233] Пак там, стр. 129. По-нататък, като изтъква, че Турция се е задържала само чрез милостта на интересът на Западна Европа», Ботев добавя, че за тоя дълъг период «тя, освен че не е изработила нищо човеческо в своят административен или юридически живот, но не е възприела даже и оние прости съвременни държавни форми, с които европейските правителства покриват донейде робското състояние на своите народи».

кримските и казанските, и астраханските, и литовските (?) поклонници на Мохамеда»[234]. Редакцията на същия вестник убеждава правителството «да изпроводи проповедници на панислямизмът даже и в самата Индия»[235].

За Ботев тези агресивни и антинародни домогвания на управляващата класа в Турция целят «да дадат нови сили на издихающият босфорски деспотизъм. Уплашени от напредъкът на Русия в Азия, на Англия в Африка и на поробените славянски племена в държавата на Османа — пише той, — те свикват сичките диваци на кръстоносен поход против християните и обещават им покровителство, помощ и славно бъдеще. . . Кажете ми, моля ви се, може ли да бъде нещо по-смешно от тоя фарс на идиотите? Над главата ти четат отходния молитви, а ти бълнуваш за сватба и свикваш на пир сватове от девет земи.»[236]

Ботев пръв в България разработи материалистическите възгледи като мироглед и метод за позиание и наиесе унищожителен удар върху религията. След Освобождението неговият материализъм и атеизъм подготвиха почвата за разпространението и възприемането на марксизма.

Възгледите на Ботев за задачите на науката, публицистиката и литературата, за същността на изкуството са неотделима част от неговия цялостен революционнодемократичен мироглед. «Разбира се — пише той, — че за да направи това [да се освободи народът], то и науката, и литературата, и поезията, и журналистиката, с една дума сичката духовна деятелност на неговите [народните] водители би трябало да вемат характер на политическа пропаганда, т. е. да се съобразят с живота, със стремленията и с потребностите на народът и да не бъде вече науката за наука, изкуството за изкуство, а журналистиката за преживяние старото, изгнилото и отдавна вече изхвърленото европейско гюбре.»[237]

Най-ярък представител на материалистическата естетика през Възраждането, Ботев отхвърля решително теориите за «чистото изкуство» и лозунга «изкуството за изкуството». Той схваща предназначението на литературата и изкуството в пряка и непосредствена служба на живота, на задачите, които историческият момент поставя пред народа. Пламенният революционер изисква от творците на духовната култура да създават такива произведения, които

[234] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. II, С., 1971, стр. 517.
[235] Пак там.
[236] Пак там, стр. 588—589.
[237] Пак там, стр. 110.

да имат характер на «политическа пропаганда» и като «се съобразят със стремленията и с потребностите на народа», да бъдат трибуна на революционните и прогресивни идеи и да служат безрезервно на неговото освободително дело. Тези Ботеви прозрения «съдържат цяла идейно-естетическа програма, която той реализира в собственото си творчество. Поставяйки развитието на литературата в органическа връзка с революционно-освободителното движение, Ботев бележи най-високия връх, до който се е домогнала естетическата ни мисъл в домарксовия период. Ако в Русия Белински и Чернишевски са онези, които свързват философията и естетиката с революционния демократизъм, то същото извършва у нас Ботев.»[238]

За Хр. Ботев цялото художествено творчество трябва не само да се съобразява с живота, със стремежите и потребностите на народа, но «науката, литературата, поезията и т. н. са произведение и отражение на самият живот на народът»[239]. В пълно съгласие със своите материалистически разбирания Ботев разглежда литературата и изкуството като отражение на действителността. Той изисква конкретно исторически подход към произведенията на изкуството. Всяка художествена и публицистична творба трябва да се разглежда в зависимост от историческите условия, в които живее народът, в зависимост от главните задачи, които обществото има да решава. «Политическата обстановка, културната зрелост и историческите задачи» установяват критерия, който «диктува отношението към едно или друго произведение, който определя неговата полза или вреда за народа».[240] Във връзка с превеждането на български и издаването на някои сензационни романи Ботев пише: «Ползата и поучението» на романите са неща относителни и условни за различните народи. . . Романите, повестите, разказите и въобще чисто литературните произведения трябва да се приравняват или по-право, да кажем, да отговарят на стремленията и на характерът на онзи народ, на езикът на когото се пишат или превождат тие. На основание на това за нас са потребни сега засега такива литературни произведения, които отговарят на нашите потребности и стремления и които имат съвременен и общочовешки интерес. А в това отношение нам може да послужи литературата на ония народи, които са били или са и сега в такова положение, в каквото сме и ние.»[241]

Ботев подчертава отново, че литературата и изкуството са от-

---

[238] Г. ДИМОВ, Българската литературна критика през Възраждането, С., 1965, стр. 357.

[239] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. II, С., 1971, стр. 110.

[240] М. БЪЧВАРОВ, Философско-социологическите и естетическите възгледи на Христо Ботев. — История на философската мисъл в България, т. I, С., 1970, стр. 456.

[241] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 432—433.

ражение на действителността, на живота. Но тук той допълва своята мисъл с един нов и важен момент: литературата трябва «да отговаря на стремежите и на характера на народа», за който се пише; за нашия народ е необходима литература, която да бъде пронизана със «съвременни» идеи и да има «общочовешки» интерес. Следователно Ботев цени онова произведение, което не копира пасивно действителността, а я разглежда в нейното развитие, което е носител на нови прогресивни идеи и има дълбоко хуманен характер.

Важно място във възгледите на Ботев за изкуството заема и проблемът за единство между форма и съдържание на художественото произведение. В своите литературнокритически статии и бележки поетът-революционер воюва за по-дълбока съдържателност, за по голяма идейност и за по-висока художествена форма. Той рязко критикува редица съвременни нему писатели за тяхната бездарност, дълбоко убеден, че богатството на съдържанието, идейната целенасоченост и високата художествена форма са неразривно свързани. Несъмнено в своите критически оценки Ботев разглежда предимно жизненото и идейното съдържание на творбата, нейния патриотичен и социален смисъл. Но той не подценява и въпросите на художествената форма и предимно на езика на произведението. Като разглежда превода на «Тарас Булба» от Гогол, който приветствува, Ботев се спира на слабите му страни — резултат на принизяване на художествената форма. Преводът «се чете мъчно. . .», «езикът му е излязъл необработен, неокастрен и пълен с русизми».[243] Критикът рязко отрича превода на «Дяволско блато», направен от М. Балабанов: «Преводът е глупав, смешен и варварски, затова г. Балабанов добре ще да стори да не умножава гюбрето в нашата и така вече препълнена с глупости литература.»[245] Той бичува Мустаков за издадената от него «Читанка» не само за липсата на илюстрации, но и за нейния архаичен език, чието правописание «е едно от най-рутинните [244]. Великият поет е безпощаден към всяко подценяване на художествената форма, както е безпощаден и към липсата на по-висока идейност в художественото творчество.

Ботев изтъква специално голямата преобразуваща сила на изкуството, неговото могъщо въздействие върху живота на народа. От дейците на литературата и изкуството той изисква да отразяват не само правдиво действителността, но и да се борят за нов, подобър и съвършен живот за своя поробен и онеправдан народ. Литературата е за него не само форма за отразяване на действителността, а и средство за нейното изменение.

---

[243] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 414.
[244] Пак там, стр. 418.
[245] Пак там, стр. 420.

Ботев се отнася с не по-малко внимание и към още един съществен въпрос — за ролята и задачите на литературната критика. Повод да изрази своите възгледи за критиката му дава една статия на Стойков [С. С. Бобчев]. Като се съгласява само отчасти, «донейде» с твърдението на автора, че «критикът трябва да бъде безпристрастен, хладнокръвен ?) и разумен оценител на едно произведение», той подчертава: «От критиката се изисква само една гола истина, а изказана ли е тая истина хладнокръвно или нехладиокръвно, пристрастно или безпристрастно — това зависи от темпераментът на критикът. Не секи може да бъде хладнокръвен към злото, което разпространяват в нашата литература, от една страна, невинната глупост, а, от друга, глупавото убеждение, че тая глупост, като е невинна, не тряба да се закача.»[245] С конкретни примери Ботев доказва, че истинският литературен критик не може да бъде хладнокръвен. Невъзможно е истинският човек да бъде безпристрастен и безучастен, когато е съвършено ясно, «че никакъв камшик, критически или волски, журиален или исторически, е неспособен да вразуми нашите гениални бездарници и да ги накара да се оставят от севдата да пълнят българската литература с боклук. Кажете ни, молим ви се, какво тряба да прави критиката с подобни самолюбиви бездарности? Ние мислиме, че ако да би бил жив Белински, на когото и идиотите захванаха да тревожат костите, то той би казал: «Господа, нямате ли луднница?»[246]

Последователен привърженик на правдивото изображение на действителността, на живота на народа с неговите потребности и стремления, Ботев е неизменно верен на схващането за самобитния, народностния характер на литературата и изкуството. За него народността в литературата е «форма за проява на «общочовешките» интереси, на «съвременните» идеали»[247]. Той остро критикува Илия Р. Блъсков,кой то не е осмислил жизнения материал от прогресивни съвременни идейни позиции или, както Ботев се изразява, «неговият възглед за народните обичаи е крив, ръждив и несъвременен»[248].

---

[245] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 422.

[246] Пак там, стр. 423. «Споменаването на името на великия руски критик — пише Г. ДИМОВ — се дължи на обстоятелството, че и у нас, както и в Русия, мнозина започнали да спекулират с неговия авторитет. За да подкрепят свои идеалистични, либерално-просветителски възгледи, те търсели опора в някои изказвания на Белински от началния период на дейността му. Същото направил и Войников. Запознат отблизо с идейно-естетическия свят на Белински и на неговите следовници, Ботев не е могъл да не реагира на подобни спекулации.» (Българската литературна критика през Възраждането, С., 1965, стр. 392.)

[247] М. БЪЧВАРОВ, Философско-социологическите и естетическите възгледи на Христо Ботев. — История на философската мисъл в България, т. I, С., 1970, стр. 458.

[248] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 433.

Големият поет се отнася с дълбоко уважение към литературата на другите народи и преди всичко на руския народ. Той цени високо творческото дело на Чернишевски, бележития роман на Сервантес, произведенията на Байрон, Гьоте, Хайне и т. н. Но същевременно Ботев отлично разбира кои чужди произведения са нужни и полезни за българския народ и кои — независимо от своите художествени достойнства и високата оценка на критиката — са все още «ненавременни» за него. По повод предстоящото излизане на «Тайните на инквизицията» от В. Фереал и на «Цариградските потайности», преведени от Н. Михайловски и П. Р. Славейков, Ботев пише: «. . .За французкият народ могат да бъдат «полезни и поучителни» романите даже и на Пол де Кока, а за нас не ще да има смисъл даже и Гетевият Фауст. . . Оставете настрана различните «Телемахи», «Геновеви», «Душици» и пр. и пр. и превождайте това, което има смисъл и за нашият народ.»[249] Въпроса за националния характер и самобитност на литературата Ботев решава в духа на революционнодемократичната естетика и критика. «Наместо да четат различни «Геновеви», «Телемахи» и «Потайности», «нашите учители и интелигентии младежи» трябва да се запознаят със «съкратената история на умственото развитие в Европа», преведена от Ат. Илиев. «Тая книга е съкращение на Дреперовата история от знаменития руски писател-рационалист Писарева и по своето съдържание тряба да заслужи особено вниманне» като «съчинение поучително и необходимо за секи един развит човек».[250] Критикът жлъчно, уинщожително бичува поети като Т. Станчов, Пишурката, Владикин, Сапунов, не пощадява, както видяхме, и Пърличев, Войников, Славейков, Вазов («Защо не съм?...»). Ботев е непримирим и към безкритичните преводи, и към всяко епигонство, към подражателството и плагиатството. В своя пръв отзив за в. «Знание» той отбелязва между другото, че Каравеловото стихотворение «Нова песен» прилнчало на Хайневата творба, преведена на руски под наслов «Трагедия». . . И Ботев съветва «разпространителите на полезни знания» да не правят такива «погрешки» в своите преводи, заимствования и извлечения, т. е. — да не издават чуждите произведения и трудове за свои, защото литературната кражба е много по-опасна от обикновената».[251]

Наред с огромната роля, която отрежда на литературата и изкуството в обществения прогрес и в революционната борба, Ботев отдава не по-малко значение на публицистиката и журналистиката. Най-важната задача на журналистиката той вижда в подготовката на народните маси за борба срещу поробителите и враговете на народа,

---

[249] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 432—433.
[250] Пак там, стр. 438.
[251] Пак там, стр. 435.

за революция. Творчеството на публициста е могъщо средство за формиране на общественото мнение, за революционно изменение на обществения ред. Още в програмната статия на «Знаме», след като подчертава, че нашият народ няма камара, няма трибуна, чрез която да изрази своята воля и стремежи, той пише: «Единственото негово средство в това отношение се являва неговата журналистика.»[252] Голямото революционно значение на журналистиката Ботев изтъква и в своя последен вестник — «Нова България»: «Освен физическата сила народът трябва да излезе и със своето морално оружие. (Журналистиката е едно от първите средства за революцията.)»[253]

Естетическите възгледи на Ботев със своя революционнодемократичен и материалистически характер оказват голямо влияние върху цялата негова епоха. Те с изключение на някои второстепенни подробности не са остарели и днес. С основание Т. Павлов изтъква, че Хр. Ботев е «предтеча на социалистико-реалистичната художествена критика»[254]. Пред съда на историята неговите възгледи за литературата и изкуството издържаха блестящ изпит.

На народното образование и училище Ботев отделя сравнително по-малко внимание. Това обаче не означава, че той подценява ролята и значението на образованието в живота и развитието на народа. Още в «Дума» големият революционер ясно и категорично изявява своя идеал за училището и определя неговата основна задача: «Училището и само училището, казва баба «Македония», ще избави Европа от социален преврат, училището и само училището, повтаряме ний, ще я приготви за тоя преврат, но не училището на Златоуста и Лойола, на Вилхелма и Наполеона, а онова на Фурие и Прудона, на Кювие и Нютона — и училището житейско.»[255]

Очевидно училището според Ботев трябва да служи на революцията и да подпомогне народа в борбата му за свобода. Но той вижда неговата задача и в перспективата на бъдещето. Новото училище трябва да подготви Европа за «социалния преврат», т. е. за пълното освобождение на народите от националния и социалния гнет. Неговото образователно съдържание трябва да бъде научно и светско, а не религиозно. С една дума, новото училище според Ботев е важно средство за революционното осъзнаване на народните маси в бор-

---

[252] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. II, С., 1971, стр. 89.
[253] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 463.
[254] Т. ПАВЛОВ, Ботев като литературен критик. — Български поети и писатели, С., 1950, стр. 88.
[255] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. II, С., 1971, стр. 45.

бата им срещу потисниците, във велнката бнтка за свобода и социален възход.

По-късно, още в първия брой на «Знаме», Ботев отново подчертава мястото, голямото значение на образованието в живота на народа. «Ние сме съгласни — пише той, — че както окото е потребно за светлината, ухото за звукът, а разумът за разбирането и най-простите истини, така също науката, образованието и развитието са потребни за който и да е народ, за да достигне до известна степен на своето благосъстояние.»[256]

Застанал на тези ясни и принципни позиции, отхвърлил тезата на просветителите за еволюционното развитие на народа, Ботев има пълно основание да бъде недоволен от състоянието на народното образование, на българското училище. Той не отрича, че от началото на своето възраждане народът е преминал значително развитие в образованието, «но ако разгледаме по-отблизо неговото икономическо състояние и неговът робски страдалчески живот», ще трябва да признаем — твърди Ботев, — че «или никакво образование не е съществувало и не съществува днес у нас или ако и да съществува, то това образование е непотребно, защото не принася никаква съществена полза на народът».[257]

При робските условия на варварския деспотизъм въпреки «сичкият видим прогрес в образованието и в развитието на известна една част от народът» Ботев не вижда никакво подобрение «в неговът многострадален живот. . . Причината е тая, че както за сяка една личност отделно, така и за цял народ въобще преди сичко е потребно такова едно условие, което човечеството нарича свобода.»[258] Политическото освобождение е необходима предпоставка за развитието на нашето образованне, за нашата култура изобщо, за цялостния възход на нашия живот. От това гледище Ботев критикува общото състояние на нашето образование и цялото ни културно развитне, като привежда и други съображения, за да обори тезата на просветителнте, според която «на нашия народ преди сичко е потребно да се даде наука и образование, знание и развитие, пък тогава вече да се мисли за неговото политическо освобождение, пък тогава вече да му се дава място в историята на човечеството»[259].

Но когато турското правителство се опита да посегне и на тая малка придобивка на поробения народ и възнамерява да слее българските учнлища с турските, великият патриот и революционер се надига с цялата си страст, с цялата мощ на своето негодувание

---

[256] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. II, С., 1971, стр. 90.
[257] Пак там, стр. 108—109.
[258] Пак там, стр. 91.
[259] Пак там, стр. 107.

в тяхна защита. «Единствените наши надежди бяха досега училищата — пише той, — но и те отсега нататък ще да бъдат ново средство за убиването на сяко едно стремление към свободата и оружие против сяко едно опитване за самостоятелен живот.»[260]

Той вижда ясно скритите домогвания на потисника и като ги разобличава безпощадно, пише: «За да бъде пълно нашето безчестие и унижение и за да бъде вечно и сигурно нашето робство, трябваше да се нанесе удар и на онова наше народно достояние, което поробеният народ с кървав пот е поддържал до сега с надежда за някакво си облекчение в своят многострадален живот. Да! За да се убие окончателно тоя народ и за да се строши и последният якор на неговите надежди за съществуване, трябваше да се отнеме от него човеческото право да се учи и образова, трябваше да му се отнемат училищата. . . Нашите народни училища са, като речи, вече в ръцете на турското правителство! Нито глад, нито мор, нито чума, нито холера, нито война — нищо не може да се сравни с това нещастие, което с такава нахалност тропа на нашите обществени врата.»[261]

Схващанията на Ботев по някои основни въпроси на образованието «са върхна точка в развитието на педагогическата мисъл у нас преди освобождението»[262]. Те до известна степен не са изгубили своето значение и в наше време.

Ботевият публицистичен стил не е застинал, не е веднаж завинаги даден. По-продължителният живот на «Знаме» открива нови възможности пред публициста. В «Знаме» Ботев методично и системно разглежда и оценява различни страни от съвременната му действителност, пристъпва спокойно, с изследователска страст към проблемите, които го вълнуват. Тази страна на Ботевата публицистика в «Знаме» вече насочва към контакти и въздействие на Каравеловия

---

[260] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. II, С., 1971, стр. 173—174.

[261] Пак там, стр. 171—172.

[262] Н. ЧАКЪРОВ и Ж. АТАНАСОВ, История на образованието и педагогическата мисъл в България, С., 1962, стр. 229. В своя труд авторите са използували първото издание на Ботевите съчинения от 1940 г. под редакцията на Мих. Димитров. И затова те се позовават на редица уводни статии от «Независимост», които в последното издание от 1958 г. Мих. Димитров не включва в съчиненията на Ботев. Тези статии са на Каравелов и следователно застъпените в тях схващания по въпросите на възпитанието и образованието не са Ботеви. На същите статии се позовова и М. БЪЧВАРОВ, Атеизмът на Христо Ботев. — Сп. «Философска мисъл», XIII, 1957, кн. 1, стр. 126. Най-малко използува тези статии Д. КАЦАРОВ, който пръв разгледа проблема в неговата пълнота. (Вж. Училището и просвещението у нас през очите на Христо Ботев. — Христо Ботев. Сборник по случай сто години от рождението му, С., 1949, стр. 165—182-

публицистичен стил. Ботев започва да издава своя вестник след дългите години на съвместна работа с Каравелов. Едно по-подробно изследване на Каравеловото и на Ботевото публицистично дело ще покаже на първо място значителните различия между тях. Много близки по своя тематичен обхват и идейна насоченост, Ботевите статии се отличават съществено от Каравеловите като публицистични форми, като публицистичен стил. Публицистът Каравелов разчита изключително на логическото обосноваване на своите възгледи, на тяхната подробна, последователна и убедителна аргументация. Той доказва тезите си от различни страни, привежда различни примери, задава си сам въпроси и сам отговаря. Потокът на неговата публицистична мисъл е плавен, на места подчертано обстоятелствен. Липсва нервното напрежение и устрем на Ботевата мисъл, липсват ритмичните вълни, които придават на публицистичното слово своеобразни акценти, своеобразни «музикални» интонации, липсва Ботевият художествено-образен свят. Художествените елементи в Каравеловата публицистика са предимно с илюстративно-помощно значение: повествователно описан пример или доказателство, сравнения — илюстрации на мисълта, народни поговорки и сентенции. Те не се включват органически в публицистичната мисъл и слово като техен вътрешен компонент.

В публицистиката на Ботев функциите и мястото на образа и емоцията са различни — те в много по-голяма степен стават вътрешен компонент на публицистичната творба, дълбоко сраснал с публицистичната логична мисъл. Различават се двамата големи публицисти и по характера и особеностите на своя емоционален свят, и по начина на разработване на темата. И все пак тяхната продължителна съвместна работа води несъмнено до взимни творчески влияния. Наред с творческите влияния възможно е Ботев да е приел някои особености на Каравеловия публицистичен стил, ръководен от съзнанието, че «Знаме» е пряк продължител на «Свобода» и «Независимост» и единствен орган на революционната партия.

Монологът на публициста в «Знаме» е обърнат към читателя — към прогресивната емиграция, към българския народ. Авторът непрекъснато търси своя читател, активно общува с него. Общуването с читателя подчертава ораторските интонации в авторовия монолог. «Тия думи повтаряме и ние днес, в началото на нашата журнална кариера. . .» «. . .Но към кого именно отправяте вие гореказаните думи. . .» — ще да попитат някои от нашите читатели. Към вас, господа, към вас, отговаряме ние и бързаме да се обясним. . .» Този ораторски стил, изпълнен с обръщения, въпроси, обяснения, с призивни интонации и възклицания, отвежда към Каравеловите статии в «Свобода» и «Независимост». Плод на Каравеловото влияние е и търсеният диалог с читателя, както и логи-

ческите връзки и организация на статиите, навсякъде материализирани в словото: «Но кой от нас не знае. . .», «Ако погледнеме с безпристрастно око. . .», «Но да видиме до каква степен тие постигат своята цел. Ние сме съгласни. . .» Тези външни на пръв поглед връзки отговарят на едно по-разгърнато, обстоятелствено, логическо публицистично изложение и мислене, на един по-обстсен «изследователски» публицистичен метод. В тази насока предимно трябва да се търси положителното влияние на Каравеловия публицистичев стил върху Ботев.

Тематичните кръгове на Ботевите уводни статии в «Знаме» блестящо илюстрират дълбочината на този негов изследователски публицистичен метод. В първата статия той поставя основния въпрос — за съдбата на българския народ, «притиснат нравствено и материално», за неговото «безвиходно робско положение». . . «Коя е причината за това?» — пита Ботев. И отговаря категорично — липсата на свобода. Какви са пътищата, за да се придобие «този атрибут на човеческо щастие»? Отговорът е също категоричен и ясен: «Кръв, кръв!» — революция, за да тръгне народът «в пътя на прогреса». Но до този извод публицистът стига, след като анализира фактите и явленията в исторически аспект. . . В следващата уводна статия Ботев подхваща същия проблем, но вече в друг, по-широк план: съдбата на «нашето прекрасно отечество» и така наречения «восточен въпрос». Отново с изследователска, публицистична страст авторът проследява различните фази на «восточния въпрос», като погледът му се отличава с историческа вглъбеност и остро чувство за съвременното и за политически актуалното. Ботев сам подчертава връзката между отделните статии: «Но до неделя ние ще поговорнме за тоя въпрос по-пространно.» «. . .В предминалият брой на вестникът ние бутнахме така една струна от восточният въпрос. . .» Източният въпрос е тема, която Ботев разнищва последователно в много уводни статии на «Знаме» — източният въпрос и турската империя, Турция и различните балкански народи, техните разнообразни и сложни взаимоотношения. . . и отново над всичко един постоянен мотив, една непрестанна тревога и болка: съдбата на «нашият потъпкан, западнал, но жив и неразвален още народ». Съдбата на народа и народната революция, революцията и свободата, свободата и прогресът — проблемите се преливат един в друг, произтичат един от друг, будят нови и нови асоциации.

Публицистът винаги показва вярно и дълбоко разбиране на своята задача. «За да бъдеме последователни в разсъжденията си — пише той, — ние би трябало да направнме кратък един обзор връх сичкото онова, щото се е казало досега за тоя вопрос, но ние не пишеме история, следователно можеме да оставиме това за друго, по-

удобно време и да премиеме право на самият предмет.»[263] Историческият обзор, историческият поглед е винаги подчинен на публицистичната задача, на публицистичното виждане. Всички сложни, многообразни проблеми, които Ботев поставя в своите статии и конто разглежда с иаучна задълбоченост, прецизност, компетентност, са обърнати към нуждите на съвременността, към най-острите и парливи въпроси на момента.

Продължил традициите на «Свобода» и «Независимост», Ботев с вестник «Знаме» създава истински бсеви орган на революционната партия.

В «Знаме» големият публицист разработва различни журналистнчески жанроге. Вестникът е богат и разнообразен. И в това отношение той следва традициите на Каравеловите вестници. Най-богато разгърнатият жанр, с най-високи публицистични постижения си остава статията. Много публицистични материали в «Знаме», поместени в рубриките за дописки или прегледи, притежават всички основни белези на статията. Въпреки това жанрът на дописката и на политическия преглед е богато разработеи в Бот вия вестник, притежава свой специфичен облик и характерни белези. Значително място е отделено и на кратката информативна бележка — известия, вести. Редица жанрови форми във вестника не са «чисти» — много дописки и статии съдържат фейлетонни елементи, други имат очерков характер... Но преобладаващата, водеща журналистическа форма, която дава лице на «Знаме», е статията.

Ботевата публицистика е най-висок връх в развитието на нашето публицистично слово до Освобождението, ненадминат връх изобщо в историята на българската публицистика, можем смело да кажем — тя е изумително явление и в историята на световната публицистика.

През този период от своя живот Ботев поддържа приятелски връзки и с трима чужденци, утвърдили имената си като видни обществени дейци. Това са революционерите Константин (Костика) Кац, преименувал се в Румъния на Добруджяно Геря, Н. П. Зубку-Кодреяну и д-р Н. К. Судзиловски-Русел. Малко се знае за другите дружески връзки на Ботев с румънски дейци.[264] Не са доста-

---

[263] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. II, С., 1971, стр. 145.

[264] В. ХРИСТУ споменава Бонифачио Флореску, д-р Кръсеску и д-р Петър Александров, без да дава повече сведения за тях. (Неизвестни данни за Христо Ботев. — В. «Литературен фронт», бр. 11 от 8. XII. 1944.) Бонифачио Флореску е бил учител по френски език в Букурещ и за известно време професор по история в Яш. Учил е в Париж по време на комуната и се завръща в Букурещ през 1873 г. Известен е бил на младини с крайните си убеждения. (П. КОН-

тъчно проучени и отношенията му с посочените трима чужденци

Константин Кац (1855—1920) е руски революционер-народник, който през есента на 1874 г. избягва в Яш, Румъния, и се преименува Добруджяно Геря. През пролетта на следната година той е в кръга на руската революционна емиграция в Берн и Женева, където се запознава със Судзиловски. С определена задача през юни 1875 г. Геря се отправя за Румъния, като се установява в Яш, а после в Букурещ. Тук той е във връзка със Судзиловски и Зубку-Кодреяну, които завършват по това време Медицинския факултет. От пролетта на 1876 г. датират и неговите изпълнени с обич и уважение спомени за Ботев. «Тогава аз живеех — пише той с д-р Русел, който познаваше Ботева по-добре от мене. Зная само, че Ботев ми е направил дълбоко впечатление със своя ум, енергия, мъжество и хубост. . . Спомням си как го изпратихме, когато той замина с четата си за България, и особено помня дълбоката скръб, която ми причини тогава известието за неговия трагичен край.»[245]

СТАНТИНЕСКУ-ЯШ, Ботев и прогресивното движение в Румъния. — Христо Ботев, Сборник по случай сто години от рождението му, С., 1949, стр. 219.) Въпросът за влиянието на румънската литература върху Ботев «никак не е разглеждан в нашата наука» — бележи П. Динеков. . . «Навярно Ботев е познавал поезията на Василе Александри, Димитрие Бянтиняну, Григоре Александреску, Б. Хъждеу, Ал. Депарацяну. . ., Михай Еминеску.» (П. ДИНЕКОВ, Поезията на Христо Ботев. — Възрожденски писатели, С., 1962, стр. 291.)

Като изтъква, че «Румъния е страната, в която се осъществява най важният и най-динамичният етап от духовното съзряване на Ботев и това не може да няма по-особено значение», ИЛ. КОНЕВ се опита да конкретизира това влияние на румънската литературно-обществена мисъл от 70-те години на миналия век. Но и сам той признава, че «до днес остава нереализирана една по-пълна характеристика на духовната атмосфера, която е обкръжавала Ботев в Измаил, Браила, Букурещ». Авторът завършва статията си с опит за паралел между Хр. Ботев и Мих. Еминеску. (Христо Ботев и румънската литературно-обществена мисъл от 70-те години на миналия век. — Сп. «Литературна мисъл», XIV, 1970, кн. 3, стр. 9; вж. и стр. 19—25.)

[245] Г. БАКАЛОВ, Българската литература и социализмът, С., 1911, стр. 30. Този спомен Д. Геря предава в по-подробно писмо до Г. Бакалов от 1909 г. По-късно, през 1915 г., в Плоещ ЕВГ. ВОЛКОВ записва неговите спомени и ги публикува за пръв път във: Христо Ботев. Сборник на Българската академия на науките, т. XV, 1921, стр. 189—191. Но тук той допуска грешка, като приписва тия спомени на Замфир Арборе Рали. Допуснатата грешка повтарят и другите автори, които публикуват по-късно тия спомени. (Г. БАКАЛОВ, Руските приятели на Христо Ботев, С., 1937, стр. 73—75; АЛ. БУРМОВ, Христо Ботев през погледа на съвременниците си, С., 1945, стр. 118—120. Бурмов изказва известно съмнение върху авторството на тия спомени в една забележка, но се оправдава с обстоятелството, че библиотеките били затворени и нямал възможност да обоснове съмнението си. Оригиналът на спомените, записани от Евг. Волков и приподписани от Добруджяну Геря, се съхраняват в Института за история, секция «Възраждане», арх. сб. инв. № 144/1944 г.)

39 ИВАНКА ХРИСТОВА БОТЕВА
40 В. «НОВА БЪЛГАРИЯ» ▷

НОВА БЪЛГАРИЯ

ВѢСТНИКЪ ПОЛИТИЧЕСКИ И КНИЖЕВНИ.

Излиза веднажъ прѣзъ недѣлята — въ Сѫбота.

...ЖНО ОБЯСНЕНИЕ.

...ти благородния журналистъ. ...е пристъпленіе от дво...ностьтелства, които нарушатъ ...ро сичките свои сили за да ...е отвлекатъ бързо орѣше сво...бодимия пріятелъ.) Особе...ите е то нарушатъ тѣрбѣ да ...е имать нѣкакво мѣрило, ...ействията и идеи отъ които ...е ръководитъ.) Нелѣпо ...ъ, ...ъ, кѫпимъ друго ...ъ, които покри ...ъ ...ъ ...ъ

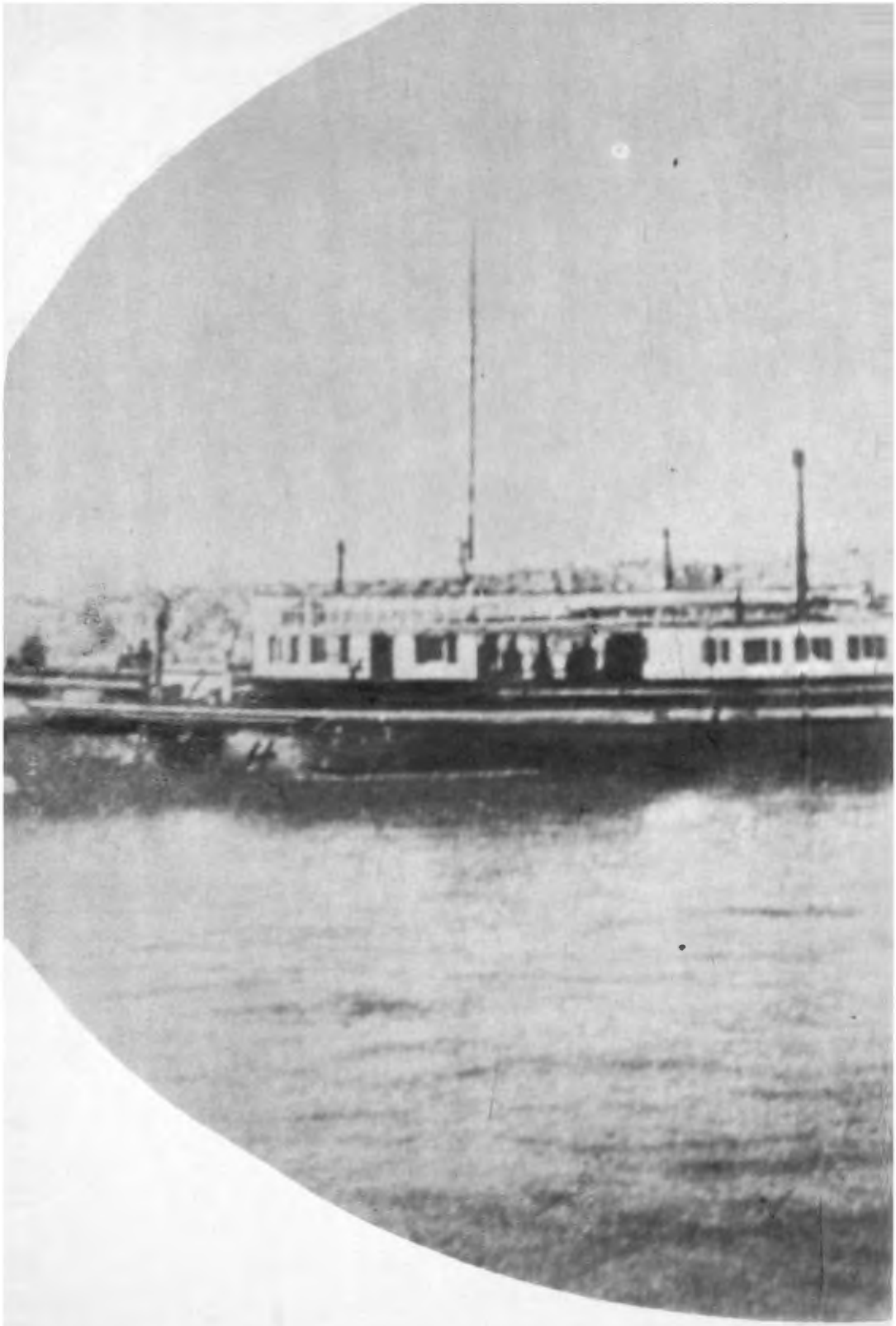

41 ПАРАХОДЪТ «РАДЕЦКИ»

42 ПИСМО НА САВА МЛАДЕНОВ ОТ 11. V. 1876 Г. ▷

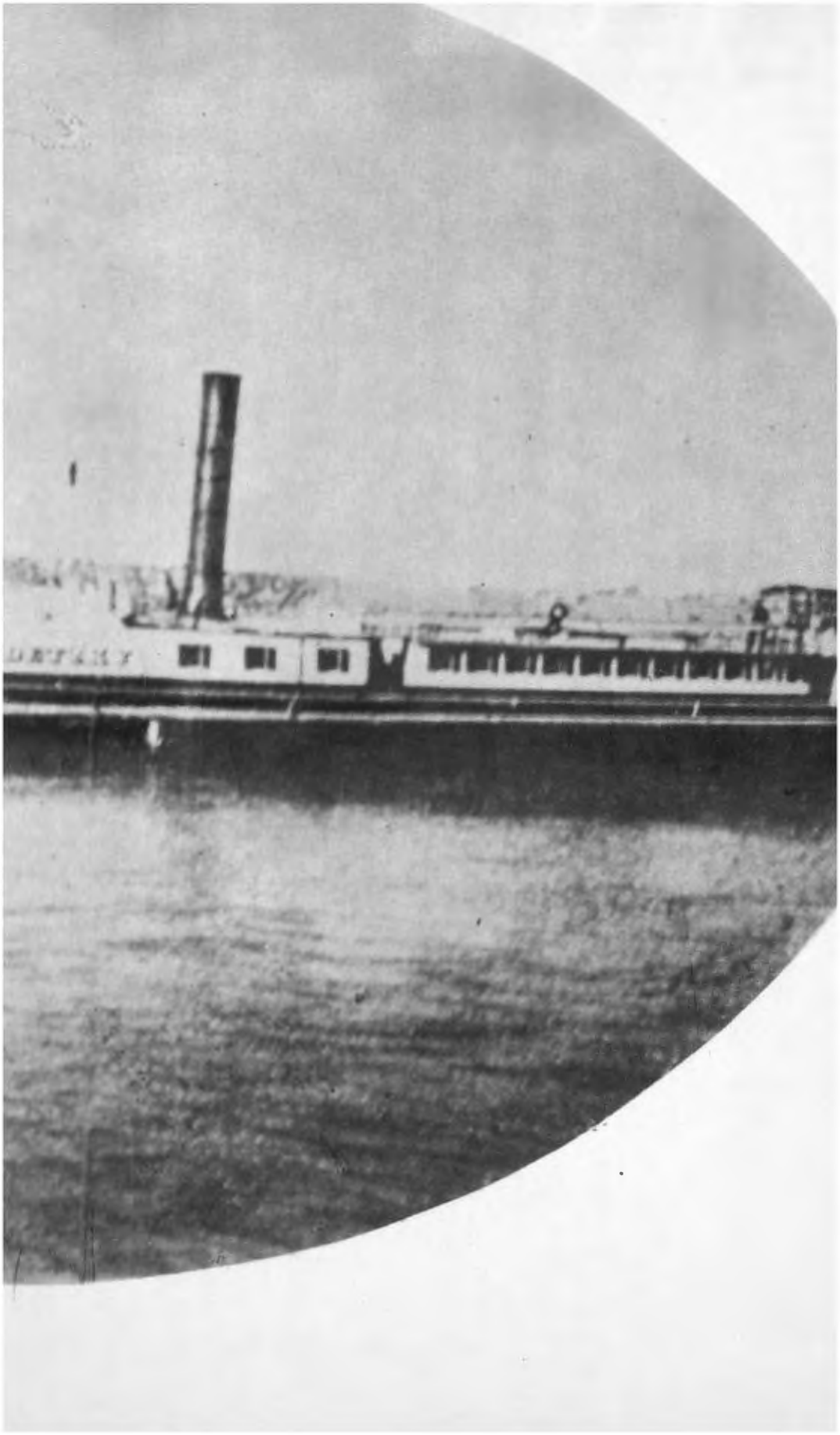

[illegible] ня [illegible] утешава [illegible] Милошеви
[illegible] рано [illegible] тества Деспоји две [illegible]
[illegible] народната [illegible] трува да помогне на —
[illegible] положението Нејзин брат Кнегиња Горан
[illegible] ролина Јелисавета Сасе Нашиј покојни брат
[illegible] Михаил Доња же добровите ќе не мислите
[illegible] ја весте нашле Кажи да дојде во Романи
[illegible] нуда Човекот Кнегиња родена Сасе Вашиот
[illegible] Друже твој Јаношуа и баща и Мајка и
[illegible] ратија и Сестри другон Стојка и Силко
[illegible] Кнегиња нејзе Добро дојде и утеши ги Ана Кос
[illegible] Големо дојде брат Ион нужде неа Пом
[illegible] ној Свитлина Сервантеса брат Ион
[illegible] ќе ако Јанове Стојанов и твој годин твој Св
[illegible] Дојде Јанове да умре Јанко ж
[illegible] романскиот Држава на сега Драгиј Дра
[illegible] тина Мајка нејзе да развеселиме нашата

[illegible] ара Мајка Елизабета Јанкова Мајко ко
[illegible] ратот Крајбрј нашиј Дојдете брат
[illegible] горещото Друже нема Даса утолити отв
[illegible] ријателскиј нож Смејте [illegible] пред нашиј
[illegible] е Ништо Тогаш брат Јанова Јанкова

мъния и приема румънско гражданство, і. аврьща ь
ресува от руското революционно движение. а да се ин
основател и теоретик на социалистическата парти ия той ста
един от създателите на румънската литературна също така
ка.[266]

Николай Петрович Зубку-Кодреяну (1850—18 орият от
стримата най-близки хора», с които Ботев е дружа кду които
нямало «никакви разногласия».[267] Роден в едно ки аско село,
той учи в местната семинария, но увлечен от идеите уските ре-
волюционни демократи, напуска семинарията. ез 1870 г.
Зубку Кодреяну следва медицина в Петербург и тук зраства като
убеден социалист. По поръчение на един социалистически кръжок в Москва той прекъсва следването си и се връща в Бесарабия, за да уреди прехвърлянето на революционна литература през руската граница. В Яш Зубку-Кодреяну основава социалистически кръжок и след като изпълнил успешно задачата си, се завръща в Петербург. Но преследван от полицията, той е принуден в началото на 1875 г. да отиде отново в Румъния, където застава начело на младото социалистическо движение. Завършил медицина в Букурещ, през Освободителната война той работи като военен лекар в Арджеш и урежда разпространението на революционна литература всред руската армия. За да се спаси от преследване, той напуска Букурещ и се укрива в провинцията, но из пътя настива и умира. «Като виждам, че ще умра вече — диктува той писмо до другарите си, — много ми е жалко, дето не можах да поработя за румънския народ. Надеждата ми е на вас и на вашите деца. Потрудете се от тях да излязат не бръщолевци. . ., а борци, борци за народно дело.»[268]

---

[266] Вж. Г. БАКАЛОВ, Руските приятели на Ботев, С., 1937, стр. 56—57. Интересен е и очеркът на ИВ. МИХОВСКИ, Костикъ Доброджяну Геря (Кац). — Ботев лист, издание на БКП, С., 28 май (2 юни) 1922, стр. 9—10. Като отбелязва, че Ботев се запознава с «основателите на румънското социалистическо движение между 1874—1876 г.», П. КОНСТАНТИНЕСКУ-ЯШ добавя, че през «тази епоха се създава първата работническа организация «Всеобщо сдружение на всички работници в Румъния» със свой печатан орган «Лукрътурул ромън» («Румънски работник») — 1872 г.» (Ботев и прогресивното движение в Румъния. — Христо Ботев, Сборник по случай сто години от рождението му, С., 1949, стр. 218.)

[267] Г. БАКАЛОВ, Руските приятели на Ботев, С., 1937, стр. 67. Из писмото на д р Р. Судзиловски до Ботев. В случая под тримата приятели Судзиловски има пред вид Зубку-Кодреяну, Ботев и себе си, а по-късно към тях се присъединил и Доброджяну Геря, дошъл от Яш.

[268] Пак там, стр. 57—60. Биографичен очерк за Зубку-Кодреяну пише

Д-р Николай Константинович Судзиловски-Русел (1850—1930) е един от най-близките приятели на Ботев. Тяхното познанство води началото си още от Русия. В писмо до Ив. Драсов от 12 април 1875 г. Ботев нарича Судзиловски «мой вет съученик». «Руските социалисти в Лондон и Цюрих — съобщава Ботев в това си писмо — ме викат да отида при тях, или да им стана комисионер. Те искат да влезат в сношение с нашите революционери. Предлагат ми да се меним с пропагаидисти, с паспорти и др. «. . .Мы готовы помочь вам и нравственно и физически, т. е. и словом и мышцами», ми пише един мой вет съученик Судзиловски. Аз му отговорих, че се вземам да им бъда комисионерин на книгите, а за повече ще да чакам да реши събранието.[269]

Ботев вероятно е участвувал в тайния канал «за пренасяне на забранена социалистическа литература през Румъния и Яш за царска Русия», установен от руските революционери, конто поддържали преки връзки с групата на П. Л. Лавров в Лондон и с редакцията на в. «Вперед!».[270]

ЗАМФИР АРБОРЕ РАЛИ, който излиза в български превод през 1891 г. Някои нови подробности от живота на тримата революционери изнесе П. КОНСТАНТИНЕСКУ-ЯШ. (Христо Ботев и прогресивното движение в Румъния. — Христо Ботев, Сборник по случай сто години от рождението му, С., 1949, стр. 217—222.) В началото на своето изследване видният учен прави интересен паралел между румънския революционер дем крат Николае Балческу и Христо Ботев и макар да не може да установи връзка между двамата дейци, приема, че «Балческу не е бил неизвестен за Ботев». Сравнително най-пълно проучи българо-руските революционни връзки през този период К. А. ПОГЛУБКО (Очерки истории болгаро-российских революционных связей, Кишинев, 1972, стр. 222—276).

[269] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I,С., 1971, стр. 497.

Неотдавна бе издадена кореспонденцията на CONSTANTIN DOBROGEANU GHEREA, Corespondenţă, ediţie, studiu intr ductiv şi note de Ion Ard leanu şi Nicolae Sorin, Букурещ, 1972, 345 стр. Тук е поместено и писмото на Геря до Г. Бакалов във връзка с поисканите му сведения за Ботев.

[270] КР. ШАРОВА, Към историята на руската революционна емиграция и южнославянските революционери през 70-те години на XIX в. — Известия на Държавните архиви, кн. 13, С., 1967, стр. 262—263. В началото на декември 1875 г., когато всички подробности по прехвърляне на нелегалната литература били уговорени, секретарят на «Вперед!» В.Н. Смирнов «приготвил голяма пратка книги, в която включил следните издания: всички броеве на двуседмичника «Вперед!», общо около 1500 листа, т. III от непериодичния сборник «Вперед!» — 60 екз., известните «Письма без адресса» на Н. Г. Чернишевски — 90 екз., популярните брошури за народа: «Общественная служба» — 100 екз., «Самарский голод» — 35 екз., «Пугачев» — 140 екз., «Хитрая механика» — 640 екз., «Изнанка» — 200 екз., «Мудрица» — 140 екз.»

«Независимо от това — заключава Шарова, — дали и доколко Хр. Ботев непосредствено участвувал в нелегалното прехвърляне на горната литература, не ще съмнение, че чрез Судзиловски и Зубку-Кодреяну тя му станала достъп-

Революционер, лекар, публицист и общественик, Судзиловски е роден в Могилев, днешна Белоруска ССР. Първоначално следва право в Петербург, а след студентските вълнения през 1868—1869 г. се прехвърля в Киев, където се записва в Медицинския факултет. През пролетта на 1873 г. е в Швейцария, където се свързва с руската революционна емиграция от групите на Лавров и Бакунин. Завръща се в Русия, за да продължи образованието си, но се включва в масовото тогава движение «отиване всред народа», става организатор на кръжока «Киевска комуна» и се отдава на революционна дейност.

Преследван от полицията, той избягва в Лондон през 1874 г., откъдето на следната година кани Ботев за обща работа в чужбина. По късно Судзиловски се озовава в Букурещ, дружи с Геря, Зубку-Кодреяну и Ботев и става един от «първите пионери на социализма в Румъния». През 1876 г. завършва Медицинския факултет в Букурещ и Ботев го кани за хирург в четата си. На следната година той защищава докторската си теза, в която застъпва схващания на хирург от нов тип. По време на Освободителната война като военен лекар разпространява нелегално литература между руските войници и офицери. Принуден да си търси отново работа, той става лекар в Яш, където прилага нови идеи в лечението и в социалната медицина. Тук печата и една студия, в която защищава зараждащото се социалистическо движение в Румъния от неговите противници либерали и консерватори. През март 1881 г., няколко дена след убийството на Александър II, той организира честуване годишнината на Парижката комуна, след което бива екстерниран от Румъния заедно с други революционери.

Известно време той живее в Пловдив и си спечелва славата на най-добър хирург в Източна Румелия. Изгонен от България, обиколил редица страни, Судзиловски се установява в Сан Франциско, Съединените щати, а оттам се преселва в Хавайските острови, където застава начело на местното население в борбата му срещу американските и местните капиталисти и става председател на първия хавайски сенат. По-късно се озовава в Япония и отново развива трескава дейност. Известно време живее на Филипинските острови, а през 1921 г. се преселва в Тяицзин, Китай, и там умира.

Дейността на д-р Судзиловски-Русел, типичен представител на селската демокрация, не е лишена от недостатъци, но те се изкупват от неговата неуморна шестдесетгодишна съзнателна дейност на революционер, който воюва за освобождението на угнетеното чове-

---

на.» (Пос. изсл., стр. 263.) Вж. по този въпрос и К. А. ПОГЛУБКО, Очерки истории болгаро-российских революционных связей, Кишинев, 1972, стр. 237—243.

чество от оковите на деспотизма и капиталистическото робство.[271]

В литературата обикновено Ботев бива свързван и с известния румънски революционер бакунист Замфир Арборе Рали (1848—1933), редактор на в. «Работник» и автор «на най-хубавата на времето книга за пропагандиране на народническия социализъм — «Сити и гладни»[272]. Свързването на Арборе с нашия революционер се дължи, от една страна, на погрешното приписване спомените на Добруджяну Геря за Ботев на Замфир Арборе и, от друга страна, на обстоятелството, че Арборе пръв пише биография на Ботев. В спомените си «Сенките на загиналите»[273] обаче Арборе Рали не говори нищо за свое познанство с Ботев. А от спомените му, разказани пред Евгени Волков, се вижда, че той изобщо не се е познавал с Ботев: «Христо Ботев, за когото аз слушах тогава много възторжени разкази не само от българите, но и от живелите с него руси, между впрочем от Кац и жена му, ме заинтересува силно с мощността на своята натура, с проявените от него сила на волята и мъжество, а също така и революционната праволинейност на неговите убеждения, които го праве а близък до мен, заинтересува ме като социалист революционер, загинал за политическото освобождение на народа си.»[274] Този жив интерес към Ботев, към

---

[271] Г. БАКАЛОВ, Руските приятели на Христо Ботев, С., 1937, стр. 60—73. Пак тук Бакалов помести и писмото, което е получил от д-р Русел от 8. IX. 1911. Вж. и специалното изследване за д-р Русел на S. Israel et J. Eskenasy, Le révolutionnaire russe Nikolaj Konstantinovič Sudzlovski-Russel en Roumanie et en Bulgarie. — Etudes Balkaniques, 7, S., 1967, p. 163—189.

[272] Г. БАКАЛОВ, пос. съч., стр. 73.

[273] В. ХРИСТУ ги превежда на български под заглавие «Замфир Арборе за българските революционери», С., 1947, стр. 21—85. В увода преводачът дава биографични сведения за З. Арборе. В своите спомени, написани с голяма любов, Арборе пише за живота и дейността на Филип Тотьо и Панайот Хитов, на Стефан Караджа и Хаджи Димитър, на Васил Левски и Любен Каравелов. Неговите спомени обаче не отразяват непосредствени контакти с нашите дейци, а са резултат на връзки с общи приятели и техни сподвижници и отчасти на запознаване с първите публикувани спомени след Освобождението. Независимо от всичко това спомените са много интересни и изясняват някои любопитни подробности. Като пише например за разгрома на организацията в края на 1872 г., Арборе бележи: «Между издадените лица от Общи бе и председателят на Ловчанския комитет поп Кръстьо. Арестуването на тоя поп бе фатално за Левски» и т. н.

[274] ЕВГ. ВОЛКОВ записва спомените на З. Арборе Рали през юни 1915 г. Те се съхраняват в Института за история при БАН, Секция «Възраждане», арх. сб. инв. № 146 1949 г. Публикувани са от АЛ. БУРМОВ, Христо Ботев и неговата чета, С., 1974, стр. 596.

Напоследък К. А. ПОГЛУБКО изнесе нови данни за споменатите приятели на Ботев (Българските и руските революционери в навечерието и хода на Априлското въстание през 1875 г. — Сп. «Исторически преглед», XXVI, 1970,

неговата личност и дело стават причина Арборе Рали да се заеме още през 1878 г. с написването на първата биография на Хр. Ботев. Но при арестуването на Арборе поради интриги на руската полиция през 1881 г. ръкописът на тая биография пропаднал.

Към средата на 1875 г. стават някои промени и в личния живот на Ботев. Най-ранни сведения за тях той дава сам във вече цитираното писмо до Ив. Драсов от 26 юни 1875 г.: «. . .Безпаричието ще да ме принуди да се оженя, за да можа да работя, но недей мисли, че моята шия влиза в хомота. . .»[275] И наистина през юли 1875 г.[276] Ботев встъпва в граждански брак с Венета Ботева, по баща Минчева-Везирева, родена през 1848 г. в Търново.[277]

Посоченият пасаж от писмото на Ботев бе използуван при изясняване на въпроса за снабдяването му със собствена печатница, необходима за издаването на в. «Знаме». Тогава изтъкнахме, че той е бил подпомогнат с известна сума и от своята бъдеща жена. Сега обаче същият пасаж налага и някои други изводи, които ще ни позволят да разберем правилно тая нова стъпка в живота на поета-революционер, досега твърде произволно, опростено и грубо изясняван в литературата.[278]

кн. 4,стр.64—76; също и в цялостния му труд «Очерки исторни болгаро-российских революционных связей», Кишинев, 1972, стр. 230—249.

[275] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 501.

[276] Тази дата, наложена от спомените, се възприе и в научната литература. ЗАХ. СТОЯНОВ пръв я потвърди. (Христо Ботйов, Русе, 1888, стр. 257.)

[277] Венета е записана 28-годишна в акта за раждането на дъщеря ѝ Иванка. Най-напред е написана цифрата 27, но после поправена на 28. (Вж. В. ХРИСТУ Нови сведения за Христо Ботев. — Сп. «Читалище», XXVII, 1948—1949, кн. 3, стр. 169.) Повечето от спомените приемат 1847 г. за рождена дата. Същата дата е поставена и на надгробния ѝ паметник в Търново. Изключенне прави едно свидетелство, издадено от Търновската община през 1885 г. за материалното ѝ състояние. Според него към това време Венета била на 35 годнни и следователно би трябвало да се приеме, че е родена през 1850 г. Няма обаче данни, които да подкрепят това твърдение. (ЦДИА, ф. Народно събрание Д, сб. X, 1885, стр. 53.) Според ИВ. КЛИНЧАРОВ по време на събирането си с Ботев Венета била на 22 години. (Христо Ботев, С., 1910, стр. 441.)

Сведенията за рода на Венета са съвършено оскъдни. Дядо ѝ по майка Пенчо Рашев и жена му Иванка Керемнкчиева имали четири деца:Панарет, Тодор (починал рано), Юца, омъжена за Москов, и Кица, омъжена за Стоян Минчев Везирев. Венета е имала две сестри: Мариола, най-голямата, която живяла също при вуйчо си Панарет в Букурещ, Анастасия и брат д-р Кируш Рашев. За детството и ранната младост на Венета нищо не се знае.

[278] ЗАХ. СТОЯНОВ, Христо Ботйов, Русе, 1888, стр. 256; СТ. ЗАИМОВ, Миналото. Етюди върху «Записките» на Зах. Стоянов, С., 1895, стр. 170—171; Д. Т. СТРАШИМИРОВ, Христо Ботйов като поет и журналист, Пловдив, 1897, стр. 156—157; вж. и ИВ. Г. КЛИНЧАРОВ, Христо Ботев, С., 1910, стр.

Несъмнено между двамата млади възниква дълбоко и силно чувство още преди да решат да свържат своите два живота. Разделила се с първия си мъж — Дончо Петров, състоятелен търговец с деспотичен характер,[279] Венета заедно с малкия си син Димитър отива в Букурещ при своя вуйчо владиката Панарет Рашев и поема грижите по неговото домакинство. Ботев се запознава с Венета по време на своето учителстване в Букурещ. Българското училище се помещавало в долния етаж на същото здание, в което живее и владиката Панарет. Двамата млади са имали възможност да се срещат, да се опознаят и сближат. Дружбата им разкрива известна близост във възгледи и вкусове и укрепва тяхната обич. И ако в първия случай на своя живот Венета напуска богатия дом на търговеца в името на своята свобода и човешко достойнство, сега тя изоставя богатия и спокоен дом на вуйчо си и въпреки заплахата да бъде лишена от наследството му предпочита бедния живот на поета революционер с неговата несигурност пред бъдещето. Несъмнено в тоя важен момент Венета разкрива не само дълбочината на чувствата си, но и своя цялостен характер. Младата жена е устремена към един по-възвишен, по-смислен живот. Тя проявява своя характер не само в грижите си да бъде нахранен и облечен по-добре учителят и поетът, когото е обикнала, не само когато му предоставя спестените си пари, за да изплати печатницата, но и когато скъсва с традицията и приема гражданския брак, който вероятно не е бил и регистриран.[280]

От това време е запазен още един документ, който има значение за изясняване душевността на Венета и който разкрива до из-

---

439—468. Клинчаров отделя най-голямо място на това събитие и се обявява против «филистерското» му изясняване.

[279] От копирната книга на градската община в Търн во узнаваме, че Венета е сключила първия си брак през 1864 г.; «малко време» живеели в «мир и съгласие», а «от после нагрозени помежду си остават и до днес разногласни и непримирими». Съпругът подава молба до градската община, с която иска да знае «каква е целта на жена му с него и ще му бъде ли жена за напред или не. . .» Като излага тия обстоятелства в писмо от 30 август 1870 г., общината в Търново моли букурещката българска община, ако Венета се е отделила от мъжа си, да бъде заведено в книгите на тамошната община, където живее. След отговора от Букурещ общината в Търн во ще даде «отпустително писмо и на Дончо Петров». (Т. ДРАГАНОВА, Градската община на гр. Вел. Търново през XIX в. — Известия на Окръжния музей — Велико Търново, кн. III, Варна, 1966, стр. 90.)

Дончо Петров бил състоятелен сарафин, който по-късно фалирал, а след Освобождението станал пътуващ книжар. От втория си брак имал две дъщери и един син.

[280] Досегашните усилия да се открие гражданската регистрация на брака на Ботев и Венета не са дали резултат. Последни усилия в това отношение направи Константин Велики, но и те не се увенчаха с успех.

вестна степен нейното положение в дома на владиката Панарет Рашев.[281] На 23 май 1875 г., т. е. един месец преди писмото на Ботев до Ив. Драсов от 26 юни същата година, Венета пише писмо на своя вуйчо, който все още отсъствува от Букурещ. Диктувано под напора на силен гнява и огорчение, то е непосредствен израз на мислите и чувствата, които я вълнуват в момента.

Към това време един от водачите на «старите», Маринчо Бенли, подпомогнат по-късно от Ив. Грудов, представител на либералната буржоазия, започва безпощадна кампания срещу Венета. Те я хулят и клеветят в разсипничество, «изпояла маслото, покъщнината»; за да я дискредитират пред слугите и да я злепоставят морално, или, както Венета се изразява, «да я разнасят по махлата», открито я обвиняват, че е станала «безчестна жена» и че е «направила къщата дяволско свърталище». В своето озлобление те ѝ отправят «такива хули, каквито и най-последната жена на света не би търпяла». Те не скриват своето озлобление и към владиката за доверието, което имал към племенницата си, вземат ѝ дървата през зимата «насила» и искат да им предаде ключовете и да си върви в Търново. В своята безогледност хулителите не се спират пред нищо и изпращат нарочен човек до Панарет Рашев. От писмото на Венета може да се предполага, че клеветите и интригите на «старите» не са минали без резултат. В името на истината и на доверието, което вуйчо ѝ имал към нея, тя обаче е решила да издържи битката, «да не даде нито един ключ от вратите», докато той не се завърне. Решила да претърпи всичко, тя се обръща към него: «Вуйчо, вуйчо, затова ли съм живяла толкова години при Вас, за да ме правят сега вашите приятели най-безчестна жена? Затова ли съм заробила младостта си и съм се отрекла от света и от живота си, за да гледат сега вашите приятели да ме учерват пред Вас и да ме изпъдят с голи ръце! Боже боже! По-добре никога да не съм стъпала в Букурещ и по-добре майка ми камък да е родила намясто мене, нежели сега да слушам такива укори и оскръбления! Аз виждам, вуйчо, че тие хора са намислили да Ви пропъдят нейде си и лъжат, дордето всичко, каквото имате, да отнемат и затова с най-гнусни клевети искат да махнат и мене,

[281] Панарет Рашев е роден през 1808 г. в Търново. Основното си образование получава в гръцко училище в родния си град, средното — в Румъния, а висшето — в Атина и Париж. След като учителствува известно време в Търново и Цариград, приема духовен сан и остава на служба в патриаршията. През 1854 г. бива назначен от патриарха за Погонянски митрополит със седалище в Букурещ. След 1866 г. скъсва връзките си с патриаршията и остава да живее в Букурещ като българ ки митрополит. В политическо отношение бил на страната на Добродетелната дружина и затова е бил често нападан в революционния печат. Умира през 1887 г. По-големи подробности вж. у САВА ВЕЛЕВ, Златна книга на дарителите за народната просвета, Пловдив, 1907, стр. 97—100.

но какво да права, като Вие сте се уверили твърде много на тях. Правете, вуйчо, каквото Ви учи бог и Вашия ум, само мола ви се, смилете се за мене и за детето ми, което сега плаче заедно с мене, и недейте ни оставя по пътищата — мене не наредена и не пристроена, а него без наука и без сетнина. Недейте бъди, вуйчо, без милост към своята племенница, която Ви е обичала и почитала като баща и която ще Ви обича и почита, дордето е жива. . .»[282]

Трудно можем днес да си обясним това голямо озлобление на Маринчо Беили и Ив. Грудов към беззащитната и бедна племенница на владиката Панарет Рашев. Дали то е израз на някакво отношение към владиката, или се дължи на лични домогвания към самата Венета, или пък отразява до известна степен чувствата им към Ботев, чиято близост с Венета сигурно им е била известна, сега е невъзможно да се установи. Само по себе си това писмо-изповед, което по време съвпада с установяване на дружбата между Ботев и Венета, има голямо значение за характеристиката на Венета. Пряк прицел на удара, тя го посреща с голямо достойнство и твърдост.

Ботев отговаря на чувствата на Венета с дълбока обич и преданост. Една година по-късно в последното си писмо от борда на «Радецки» той ще разкрие с вълнуваща простота и сила мястото, което Венета е заела в неговото сърце: «Ако умра, то знай, че после отечеството си съм обичал най-много тебе. . .»[283] И все по това вре-

---

[282] НБКМ — БИА, ф. 8, арх. ед. 2, л. 80—82. Публикува го Н. ЖЕЧЕВ, Документи за Христо Ботев и Ботевото семейство. — Известия на Държавните архиви, кн. 9, С., 1965, стр. 122—124. Н. Жечев предполага, че е писано от Стефан Ботев, брат на Хр. Ботев, който учителствувал през тази учебна година в българското училище в Букурещ. Жечев не отрича възможността то да е писано лично и от самия Ботев, тъй като писмото съдържало някои елементи, характерни за неговия почерк. Той предполага също така, че в оня период, когато вече са съществували близки отношения между двамата, Венета «едва ли би прибягнала до помощта на друго лице». (Пак там, стр. 132.) В. Тилева от БИА на НБКМ, като съди по особеностите на почерка и по мастилото, смята, че това интересно писмо на Венета Ботева е писано от Стефан Ботев. Ние се присъединяваме към това схващане.

В същия архив се пазят още няколко кратки писма на Венета до Панарет Рашев от 1871 г., писани от Търново, от които той е могъл да опознае своята племенница още преди тя да отиде в Букурещ.

[283] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 521. Това писмо на Ботев до семейството му се пази в НБКМ — БИА, II Д, 1588-а. За пръв път бе обнародвано от ЗАХ. СТОЯНОВ (Христо Ботйов, Съчинения, С., 1888 — във факсимиле, и в Христо Ботйов, Русе, 1888, стр. 326.) Писмото е било предадено на Д. Горов, придружил четата в парахода «Радецки» до Бекет. Венета го получава от д-р Странски и го пази като най-скъпо притежание до края на живота си. То бе предадено от нейния син д-р Д. Рашев в НБКМ на 30 май 1933 г.

Като отбелязва, че «и в това си последно писмо Ботев е ударил печата на своята любеща душа», ЗАХ. СТОЯНОВ стига до следния «извод»: «И нео-

ме в писмото си до Грудов, Кавалджиев и Странски, като изразява радостта си, че «Моята молитва» се сбъдва, той разкрива и дълбоката си човешка загриженост за своята жена и дете: «Но колко повесел и по-спокоен щях да бъда, ако да знаех, че Вие няма да оставите жена ми и детето ми да теглят черно тегло!»[284]

В този дух ще трябва да се схване и загатването му за женитба, което прави в писмото си до Ив. Драсов. То изразява в същност известно колебание. Той все още не е решил да вземе ли от бъдещата си жена предлаганата сума, която би го подпомогнала в усилията му да има своя печатница. Очевидно мисълта, че ще трябва да свърже своя живот на революционер със задълженията към семейство, го смущавала. Но съзнанието, че той трябва да има възможност и условия за работа, взема връх, а мисълта, че неговата шия не може да «влезе в хомота», както той се изразява, отстранява това колебание. Трябва да отбележим, че Ботев е приел материалната подкрепа на Венета с чувство за отговорност към нейното бъдеще. Той е искал да осигури правото ѝ на собственост върху сумата, с която тя е могла да го подпомогне. И затова след смъртта му, на 8 септември 1876 г., настоятелството на Българското централно благотворително общество в Букурещ с протокол № 6 решава да се брои на жена му сумата от 23 турски лири «за издължение на онова, що е имала да взема» от Ботев.[285] В изпълнение на това решение след два дни се издава заповед да ѝ се заплати сумата от 521 франка и 10 бана.[286] Още на следния ден, 11 септември, Венета подписва разписка за получаване на тази сума «за издължение» на това, което е дал «взаимообразно» на Ботев.[287]

Използувал оскъдните спомени на съвременниците, Зах. Стоянов разказва по свой начин за женитбата на поета-революционер: «Сватбата се извършила през месец юли 1875 г., когато владиката отсъствувал по Европа. Венета просто избягала от него, оставила богатата трапеза и отишла да живее по бордеите. Със сълзи на очи желаела тя, щото венчаването да стане по старата мода, със свещеник. Ботев

бикновените хора се смиряват, когато почувствуват, че е наближила бурята, и тие се турят в разположение на невидимото същество. Каква разлика между Ботйов във воденицата и Ботйов в «Радецки».» (Христо Ботйов, Русе, 1883, стр. 327.)

[284] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 522.

[285] НБКМ — БИА, II Д, 1002.

[286] Пак там, 1495.

[287] Пак там, 1494. На 8 октомври същата година Венета получава допълнително още 45 франка и 40 бана лихва върху същата сума (Пак там, 1104). Лихвата е изплатена приблизително върху 7%. И двете паричии операции са били нанесени в касовата книга на БЦБ общество в същите дни (НБКМ — БИА, II В, 1664).

я уверил, че той умира, но пак не приема да му чете поп над главата, че по принцип и идея трябва да направи граждански брак с нея, че ако има лоши намерения, то и триста владици да са го венчали, то пак ще да я захвърли; че най-после неговата честна дума повече тежи от всяка молитва. Венета била вече в капана. Вечерта станало и нещо като увеселение, гдето присъствували и всичките хъшлаци. Играло се хоро, пели се песни и пр. Доктор Странски, съотечественик на младоженека, присъствувал още и като кум, и като побащима, и като свидетел. И така Ботев запушил комин.»[288]

Младото семейство напуска дома на владиката, останал д край против брака на племенницата си, и се настанява да живее в отделна квартира, където се помещавали печатницата и редакцията на в. «Знаме».[289] През януари 1876 г. семейството се премества на ул. «Рунеора» № 15 (сега «Димитри Ончул» № 23). Тук се ражда дъщеря им Иванка и оттук Ботев тръгва да поеме своята чета.

Семейният живот на Ботев, който не продължава дори една пълна година, съвпада с последните и най-напрегнати моменти от неговия жизнен път. Грижите и борбата с немотията не засенчват радостта на младото семейство. Макар и необразована, със своя буден ум Венета разбира своя съпруг, вживява се в неговите грижи и планове и щастлива в своята обич, полага всички усилия да не го отегчава с обикновеното всекидневие, за да принадлежи той пълно на своята работа. В такава светлина оскъдните спомени разкриват Венета като Ботева съпруга. До края на своя живот тя ще живее със светлите възпоминания за тези щастливи дни, озарена от една голяма обич.

През последния месец от техния съвместен живот Ботев обкръжава майката на своята дъщеря с особено внимание и нежност. Въпреки напрежението, в което живее, той не разкрива своите намерения и сбогувайки се с тях по-топло и по-сърдечно от друг път, не дава и най-малък повод на жена си да допусне, че се разделят завинаги.

Вестта за героичната гибел на Ботев се разнася бързо и достига до Венета преди още тя да получи неговото прощално писмо. Започват се най-тежките месеци и дни в живота на младата жена, останала сама в чужбина с невръстно дете и без средства. Вуйчото владика не се помирява с племенницата си и след смъртта на Ботев и остава равнодушен към нейната съдба. На 16 август 1876 г. Бълг. центр. благотворително общество й отпуска първата си помощ от 340 леи,[290] а през септември и октомври същата година, както вече

---

[288] ЗАХ. СТОЯНОВ, Христо Ботйов, Русе, 1888, стр. 257.

[289] Къщата се намирала на ул. «Шербан вода» № 117; през 1890 г. носи № 49 а след 1925 г. — № 51.

[290] НБКМ — БИА, II В, 1664, касова книга на БЦБО, л. 2.

отбелязахме, то ѝ заплаща във франкове сумата, с която тя подпомага Ботев при закупуване на печатницата. «Обществото» полага грижи и за нейния син Димитър,[291] когото заедно с Ботевия брат Боян изпраща в Южнославянския пансион в гр. Николаев, ръководен от Т. Миков.

Около средата на 1878 г. Венета се прибира в родния си град при сестра си Мариола, където заживява сравнително по-спокойно. Тук тя ходи да пере и чисти по чужди къщи, получава за известно време скромна помощ от държавата, докато през 1880 г. Народното събрание със закона за подпомагане на поборниците ѝ отпуска пенсия от 30 лв. месечно. Тя обаче се оказва недостатъчна за нуждите на семейството ѝ, понеже Венета желае дъщеря ѝ да получи поголямо образование, отправя след пет години молба до Народното събрание да увеличи пенсията ѝ. Търновската община подкрепя нейната молба, като удостоверява, че Венета Хр. Ботева няма «никакъв доход», че се намира «в бедно положение и че пенсията (30 лв. в месец), която получава, не е достатъчна да поддържа себе си и детето си Иванка»[292]. Народното събрание обаче не счита за нужно да удовлетвори молбата ѝ.

През лятото на 1885 г. болният и остарял вече владика Панарет Рашев извиква своята сестриница и дъщеря ѝ при себе си в Букурещ и тя поема отново грижите по неговото домакинство. След смъртта на вуйчото (1887), който ѝ оставя доста много ценни книжа и няколкостотин наполеона, тя се завръща с Иванка в Търново, където закупува къщата на Велчо Атанасов Джамджията[293] и заживява с грижите и радостите на своите деца без страх за утрешния ден.[294]

По това време синът ѝ Димитър следва в Брюксел, а Иванка е вече ученичка в Девическата гимназия в Търново. Успехите на

---

[291] Д-р Димитър Рашев е син на Венета от първия ѝ брак. Роден е в Търново през 1865 г. Умира в София на 30 ноември 1935 г. Името си той взема от своя вуйчо и благодетел Панарет Рашев. Учи в Белгия и става един от най-авторитетните специалисти по френски език. Дълги години след Освобождението е гимназиален учител. Той запазва и предава в НБКМ прощалното писмо на Ботев до Венета.

[292] ЦДИА, ф. Народно събрание, Д, сб. X, 1885, стр. 53.

[293] Къщата на Венета Ботева в Търново не е запазена. На нейното място е издигната друга къща, на която е поставена паметна плоча. Тя се намирала на днешната улица «Ст. Денчев» срещу Стамболовия хан.

[294] Завещанието било отворено след дванадесет години (1898). Цялото имущество на Панарет Рашев се изчислявало на 500 000 лв. На всеки член от семейството на Венета обаче той оставя по 6000 лв. Други 26 000 лв. той оставя на Венета, чиито лихви тя да използува, докато е жива, а след нейната смърт да се п делят между децата ѝ. Общо доходите от лихвите на завещаните суми възли али годишно на 2200 лв. Това било «огромното наследство», което Венета получава от Панарет Рашев. (Вж. С. ВЕЛЕВ, Златна книга на дарителите за народната просвета, кн. I, Пловдив, 1907, стр. 107.)

децата я изпълват с радост и гордост. При откриване паметника на Ботев във Враца (1890) тя и Иванка присъствуват на тържеството, обкръжени с голямо внимание от народа, дошъл да изрази любовта си към своя велик син.[295]

Иванка получава стипендия да следва в католически пансион във Виена. Тя обаче не се приспособява към атмосферата на пансиона и след шест месеца го напуска. Венета разбира дъщеря си и я изпраща на свои разноски в Женева, за да завърши средното си образование. Там Иванка заболява и Венета, обезпокоена за състоянието ѝ, заминава при нея, където пристига и синът ѝ Димитър. Запазените от това време снимки на Венета и децата ѝ са между най-хубавите.

Самата Венета живее най-скромно, напрегнала всички сили, за да осигури издръжката на двете си деца. Но когато междувременно узнава, че вдовиците на други дейци получават от 7 до 20 пъти по-големи пенсии, тя се възмущава от тази несправедливост и това ѝ дава повод да повдигне отново въпроса за увеличаване на нейната пенсия. Молбата ѝ е израз на огорчение от подценяването на голямото дело на Ботев и на негодуване от мизерната пенсия, която получава.[296]

Буржоазните управници отхвърлят предложението на комисията за увеличаване на пенсията и решават да се проучи материалното състояние на Венета Ботева. И тя реагира незабавно с цялото си достойнство на жена на великия Ботев: «. . .Аз съм подала прошение не защото нямам средства за преживяване, а защото исках да напомня колко получава жената на Христо Ботев, чиито заслуги спрямо нашето отечество са, мисля, по-достойни от заслугите на тези, към които народното представителство се е показало толкова щедро. . . Нима почитаемото народно представителство мисли, че досега с тези 30 лв. месечно ми е било възможно да се издържам и че тези 30 лв. са достатъчно възнаграждение!. . . Докато съществува тази грамадна разлика в пенсиите, то аз се отказвам от своята нищожна пенсия и изказвам моето искрено желание да се разпределят всекиму според заслуженото. . .»[297]

---

[295] В запазената снимка от това събитие баба Иванка Ботева, Венета и младата Иванка са една до друга. Подробности около тържеството дава Д. ЙОЦОВ, Културно-политическа история на Враца, т. II, Враца, 1943, стр. 191.

[296] «Като съм изпратила дъщеря си Иванка да се учи в Женева — мотивира Венета своята молба, — а пособието, което Негово царско височество ѝ отпуща наедно с 30 лева пенсия, не са достатъчни за нейната издръжка, а аз не притежавам големи средства»; и тя моли Народното събрание да увеличи пенсията ѝ. Молбата е от 12. XI. 1894 г. (Ж. КАБАДАНЕВ, Българската буржоазия и поборниците за народна свобода. — Известия на Държавните архиви, кн. 7, С., 1963, стр. 212—213.)

[297] ЦДИА, ф. Народно събрание, 604 д. 159, л. 219. Венета се отказва от пен-

Протестът на Венета остава без последствие. И до края на живота си тя не получава никаква материална помощ от държавата.

През 1896 г. цялото семейство се събира в Търново. Иванка, завършила средното си образование, е назначена за учителка в Девическата гимназия. Като гимназиален учител в Търново се премества и Димитър, който поема част от издръжката на семейството. Заобиколена от децата си, които заедно със своята младост внасят в майчиния дом и струята на интензивен интелектуален живот, Венета се вълнува от нова радост, радостта от достойно изпълнения дълг.

Изтъкнатите черти не изчерпват цялата душевност на Ботевата жена. В нейния дом намират сигурно убежище нелегални дейци на тракийското и македонското освободително движение. Майката и дъщерята живеят в долния етаж, а когато идват такива «гости», горният етаж се предоставя веднага на тяхно разположение. Давайки им подслон, Венета не се бои от усложненията, които биха могли да възникнат. А когато през 1907 г. избухва общата железничарска стачка, тя щедро подпомага стачниците.[295]

Венета не изпитвала никакво уважение към тогавашните управници на България, които считала за кариеристи, и в повечето случаи отказвала да приема лица с високо обществено положение. Но затова при манифестации, когато народът минавал покрай нейната къща, пеейки Ботевите песни, тя излизала винаги на портата и дълбоко развълнувана, приемала поздравленията и цветята, които ѝ били поднасяни.

Доволна от децата си, Венета е трябвало да изживее последния най-жесток удар, който животът ѝ нанася. В края на 1906 г. Иванка, нейната любима дъщеря, омъжила се същата година, умира след няколкодневно боледуване в София. Съкрушена от скръб, Венета обвинила лекарите в небрежност. Използуван от заинтересувани лекари, случаят бил изнесен в печата, намесила се и лекарската общественост, но виждайки, че спорът няма да успокои мъката ѝ,

---

сията на 17. XI. 1895 г., т. е. три години преди да бъде отворено завещанието на Панарет Рашев. Тя се възмущава от «щедростта» на Народното събрание, отпускало пенсии от 500 до 1000 лв. (Вж. и Ж. КАБАДАНЕВ, пос. статия, стр 213—214.) В същата интересна статия е поместено и прошението на майката на Ботев по повод отнемането на пенсията ѝ от 100 лв. отпусната от V народно събрание. Прошението е от 16. XII. 1896. Комисията не му обръща внимание. (Пак там, стр. 214.)

[295] П. ДЕЛИРАДЕВ, Неудържимата тайна. — В. «Труд», III, бр. 97, 11. I. 1949. Събранието на стачниците настоявало да узнае анонимната дарителка и «неудържимата тайна предизвиква неописуем възторг». Последвали «нескончаеми ръкопляскания и възгласи». Всички, разказва П. Делирадев, стават «на крака и махат с ръце и каскети».

Венета се отказва да търси виновниците за смъртта на дъщеря си и въпросът не стигнал до съд.[299]

Въпреки скръбта си тя според уверенията на спомените настоява със свойствената си енергия да излязат от печат съчиненията на Ботев, които Иванка и Иван Г. Клинчаров бяха подготвили, но чието издание не бе завършено.

Скръбта за Иванка се слива с мъката ѝ за нейния непрежалим другар и изпълва нерадостния ѝ живот, продължил още тринадесет години. Известна утеха за нея от това време е да подпомага нуждаещи се и да прави дарения.[300] Но въпреки страданието и отчуждеността от света нейният интерес към съдбата на родината никога не загасва. До сетния ѝ час тя иска да я осведомяват за големите събития, отразени в пресата, винаги загрижена за бъдещето на своя народ.

На 27 февруари 1919 г. тя се разделя с живота.[301]

Венета Ботева се оказа достойна за любовта на поета революционер. Силна и смела, тя се издига над еснафските условности на своето време и тръгва по свой път, изпълнен с горчивини и страдания, винаги окриляна от заветите на Ботев.

Иванка, единственото дете на Ботев, е родена на 12 април 1876 г. в Букурещ.[302] Най-ранен израз на своите бащински чувства Ботев дава в забележителното си писмо до Т. Пеев от 12 февруари 1876 г.

---

[299] Настроението на Венета било използувано за публикуване на няколко антрефилета и едно отворено писмо до санаторнума на д-р Ст. Сарафов от нейно име с дата 7 февруари 1907 г. Случаят дал повод за разгаряване на борбата между враждуващите течения в Лекарския съюз. Възникналите спорове били отразени в пресата и лекарските списания от края на 1906 и началото на 1907 г.

[300] На 17 април 1907 г. тя внася в БНБ във Велико Търново 6000 лв. златни за образуване на фонд на името на Иванка Ботева. Ежегодната лихва от тази сума била предназначена за подпомагане на най-бедните и силни ученици в основното училище в махлата «Св. Константин» във Велико Търново. Фондът се поставял под грижите и надзора на Министерството на народната просвета. (Сп. «Училищен преглед», XII, 1907, кн. 6.) Другите си дарения тя прави на църкви и манастири в Търново и околността му след смъртта на Иванка. (Вж. удостоверение № 5367 от 7. XII. 1953 на Търновската митрополия. — Институт за история при БАН, секция «Възраждане», арх. сб. Д 292/1954 г.)

[301] Едва след 9 септември 1944 г. нейните съграждани се издължиха пред паметта ѝ, като поставиха на гроба ѝ във Велико Търново паметник със следния надпис: «Венета — съпруга на великия поет и революционер Христо Ботев, родена 1847 г., починала 27. II. 1919 г., от търновското гражданство — 1948 г.» Гробът на Венета е до тоя на Иванка в старото гробище, където се намират гробовете и на други възрожденски дейци — Христо Иванов Големия, Хр. Караминков, Добри Войников, Кольо Фичето.

[302] Актът за раждането № 397/1876 г., съставен на 13 април ст. ст., установява,

След като го известява, че наследникът му «скоро ще да се яви на света», той добавя: «Видиш ли, че в редовете на човечеството аз няма да оставя празно място.»[303] А в посоченото вече писмо от «Радецки» до Грудов, Кавалджиев и Странски той се обръща отделно към Странски, близък негов другар, калсферец и кръстник на детето му: «Странски! Иди у дома, поздрави жена ми, детето ми и помни, че ако бъда жив, то аз ще да бъда най-признателният твой приятел.»[304] Очевидно той разчита главно на Странски да изясни пред семейството му неговата последна стъпка и да вземе близките му под свое покровителство и грижа. Последен израз на любовта си към своята иевръстна дъщеря Ботев дава в прощалното си писмо до Венета, чийто лаконичен край има характер на завет: «Гледай Иванка и помни любящия те Христа.»[305]

Н. Живков пише в една от по-късните препечатки на бр. 1 от вестник «Нова България»: «. . .Под негова редакция се издаде тоя 1 брой и с негови средства, които бяха последната му аспра; а един ден след пораждането на вестника беше определен денят за кръщението на единственото му дете, за което. . . взе назаем 4 минца, понеже беше дал капиталът си за кръщението на «Нова България».»[306]

В Букурещ, а после в Търново детинството на Иванка преминава в лишения и в грижите на майка ѝ да осигури прехраната на

че Иванка е родена «вчера в един часа след обед». (В. ХРИСТУ, Нови сведения за Христо Ботев. — Сп. «Читалище», XXVII, 1948—1949, кн. 3, стр. 167 172.) Този документ бе открит и изпратен в препис от Държавния архив в Букурещ. В оригинала на документа името на Ботев е записано Potoiu, което при превеждането на български бе разчетено като Потоку. Тази грешка бе изтъкната от видния румънски учен. P. Constantinescu Jaşi, Din activitatea lui Hristo Botev şi a altor revoluţionari bulgari la Bucureşti. Bucureşt. 1950, стр. 39. В края на своя труд авторът дава целия текст на документа (стр, 68). Н. ТРАЙКОВ, като съобщава, че снел препис от тоя документ още през 1931 г., твърди, че имало и други грешки. (Румънски трудове върху Христо Ботев и румъно-българските отношения. — Известия на института «Христо Ботев», кн. I, С., 1954, стр. 325.) От сравнението, което направихме с фотокопието, не установихме други грешки. Прави впечатление,че Ботев е вписан като свидетел, а Иванка е записана с презимето на майка си Димитрие. В главната книга на Търнов ката девическа гимназия е отбелязан 5 април за рожден ден на Иванка (Й. КУЛЕЛИЕВ, Иванка Хр. Ботева. — В. «Ведрина», III, бр. 53 от 30. V. 1947), а на паметника ѝ в Търновските гробища е означен 6 април. Вероятно тези погрешно означени рождени дни се дължат на кръщелното ѝ свидетелство, издадено без проверка след Освобождението, когато Иванка е трябвало да се запише в училище.

[303] ХРИСТО БОТЕВ ,Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 519.

[304] Пак там, стр. 522.

[305] Пак там, стр. 521.

[306] В. «Нова България», Букурещ, I, бр. 1 от 5. V. 1876, препечатка 1890 г., стр. 4.

семейството. Първоначално училище завършва през учебната 1884—1885 г., към което време владиката Панарет отново повиква Венета и И[illegible] в Букурещ. Тук тя е настанена в пансион и учи в I и II к[illegible] VIII девическа гимназия. След завръщането им в Търново [illegible]остъпва в I клас на Девическата гимназия, чийто четвърти клас [illegible]ршва с отличен успех през 1891 г.

През 1890 г. заедно с майка си Иванка присъствува на откриването на Ботевия паметник във Враца и произнася прочувствено слово.[307] След това събитие тя излиза от затворения живот в майчиния си дом и заминава да учи във Виена със стипендия, отпусната от княза. С тази си грижа към дъщерята на Ботев Фердинад очевидно е целел да увеличи своята популярност. Но Иванка, закърмена със свободолюбивите идеи на своя баща, не приема режима и схоластичния дух на католическия пансион (Notre-Dame de Sion), в който била настанена. Потисната и угнетена от средата, в която попада, тя след шест месеца напуска пансиона. Раздразнен, Фердинанд намалява и спира стипендията ѝ.

Никакви жертви обаче не спират Венета в желанието ѝ да осигури образованието на своята дъщеря. Иванка заминава за Женева, където постъпва в Ecole Secondaire et Supérieure. Тя завършва това училище през март 1895 г. с отличен успех. В Женева Иванка посещава събрания и кръжоци и се запознава с ученията на соцнализма. «Най-именита и най-интересна между българките — пише П. Нейков, студент по това време в Женева — беше Иванка Ботева... Девойка невисока, но стройна, макар и възпълничка, със свежо румено лице, с буйна кестенява коса и искрящи очи. Жизнерадостният израз на лицето смекчаваше твърдия ѝ волеви профил. Имаше глас звучен, реч плавна, мисъл винаги будна. Преди да се запозная с нея, срещал я бях често в кулоарите на университета или на улицата.» Нейков се запознава инцидентно с Ботевата дъщеря, а по-късно на вечеринката на полските студенти има възможност да разговаря с нея. «Разговорът ни трая доста дълго, но ще подчертая същественото. Това, което ми произведе най-силно впечатление, беше решителността и прямотата в словата ѝ. В тях се проявяваше дух на трезво съзнание, на самостоятелност и липса на предразсъдъци. Говореше мн, както би говорил мъж на мъж, открито, без забикалки.»[308]

След завръщането си във Велнко Търново Иванка е назначена

---

[307] ИВ. К. ТОМОВ публикува словото на Иванка при откриването на Ботевия паметник във Враца на 27 май 1890 г. (В памят на българский герой и поет Христо Ботев и другарите му, Оряхово, 1893, стр. 5—6.) То бе публикувано и от ИВ. ХАДЖОВ. (В. «Изгрев», V, бр. 1309 от 6. I. 1949.)

[308] П. НЕЙКОВ, Завчера и вчера, Скици от миналото, С., 1969, стр. 81—83.

за учителка по френски език в Девическата гимназия, където учителствува една година(1895—1896). Но голямата ѝ жажда за знания и стремежът ѝ да повиши образованието и културата ѝ я завеждат отново в Женева. Тук тя следва социални науки в университета, който завършва през 1899 г. с титлата «лисансие». Завърнала се в Търново, Иванка остава да живее при майка си. Богатата библиотека от френски и руски книги ѝ дава възможност да работи още върху своето образование. Нейната любознателност е извънредно широка. Тя изучава цялото творчество на отделни автори, проучва някои нови икономисти, с рядко внимание се запознава с теорията на безкрайно малките величини (диференциално и интегрално изчисление), в която намира философски елементи. Астрономията на свой ред привлича нейното внимание. Научните интереси обаче не изчерпват богатата душевност на Иванка Ботева. «Който е живял по близо до нея, съобщава едни съвременник, той без друго е почувствувал нейната дълбока поетическа натура. Тя обичаше руските поети, обичаше французките особено Юго — Les chants du crépusculе, но най-много обичаше баща си. . . Тя знаеше наизуст неговите стихове и фейлетони и цели статии.»[309]

Като обяснява привидната ѝ затвореност към съвремието, което «ие можеше да подеме на бурните си вълни една скромна, но пълна с богатства душа», същият съвременник добавя: «При все това там, където идеалът се издигаше в обществените борби, Иванка бе винаги на негова страна.»[310] Тя заедно с майка си отдава много сили на македонското революционно-освободително дело и тяхната къща става убежище на македонските изгнаници. Иванка е касиерка на македонското дружество в Търново, а през 1902 г. е делегатка на македонския конгрес. Наред с това тя развива оживена културно-просветна дейност, като изнася сказки във Велико Търново и околните градове, участвува в културно-просветни дружества, в хорове и др.

Проникната от духа и идеите на своя баща, Иванка Ботева прилича на него и физически — тя има изящни черти, големи очи и чело, строен ръст. Външната прилика с баща ѝ, както личи от запазените портрети[311] и от уверенията на спомените, е била голяма. Съвършено скромна, жизнерадостна и общителна, Иванка цени всичко, което е непринудено и искрено. Като се прибавят към тия

---

[309] ИЛ. ЯНУЛОВ, Иванка Хр. Ботева (биографически чертици). — Христо Ботйов, Съчинения, С., 1907, стр. XI.

[310] Пак там.

[311] От Иванка имаме запазени доста портрети като дете, от ученическите ѝ години и до края на живота ѝ. Повечето от тях се пазят в портретната сбирка на секция «Възраждане» при Института за история на БАН и в къщата-музей Христо Ботев» в Калофер.

ѝ качества нейната богата и хармонична душевност, голямата ѝ жажда за знания, широтата на интелектуалните интереси, любовта ѝ към поезията и изкуството, трябва да се съжалява, че в своя кратък живот тя нема възможност да разгърне и осъществи своите сили.

Нейната скромност не произтича от липса на самочувствие, а от голямата самокритичност и чувство за отговорност, намерили ярък израз в писмото ѝ от 26 август 1900 г. до Д. Ризов: «Не мога да бъда равнодушна към поканата Ви да почна да се подвизавам на литературното поле; но фактът, че аз съм Ботева дъщеря, ме е спирал досега и ще ме спира занапред; защото като такава аз съм крайно взискателна и амбицията ми трябва да бъде да изляза с нещо поне горе-долу достойно за паметта на покойния ми баща, но затова пък ми трябва неговата рядка дарба, която аз нямам И ето аз в каква смисъл Ви казах фразата, която Вие ми напомняте във Ваше писмо. Да пиша както мнозина писват не ми се вижда мъчно,но тъй както аз го разбирам не мога. . .»[212]

Към това време дълбоко чувство вълнува Ботевата дъщеря, тя изживява своята първа любов. През пролетта на 1901 г. във Видин Иванка се запознава чрез д р Д. Рашев, учител в града, с д-р Христо Аджаров, калоферец, млад лекар, завършил и специализирал хирургия във Виена, преместен по-късно в Пловдив. В срещи и на екскурзии Иванка опознава скромния и културен мъж и между двамата възниква дълбоко и хубаво чувство, което завършва с годеж. Желанието на Венета било Аджаров да се премести в Търново, тъй като тя не искала да напусне родния си град, нито да се раздели с дъщеря си. Положените усилия в това отношение обаче не дават резултат. Двамата млади напрегнато търсят изход, но времето минава, кореспонденцията им намалява и когато след две години Иванка убедила майка си да отидат и живеят в Пловдив, д-р Аджаров се бил вече оженил.[213]

---

[212] НБКМ — БИА, II В, 7067, ф. Д. Ризов.

От Иванка Ботева има запазени: една отворена карта с изглед от Търново, изпратена до Христо К. Ботев (секция «Възраждане» при Института за история, арх. сб. Д № 31 1948 г.); една такава картичка, изпратена до нейна ученичка в Калофер (къщата-музей «Христо Ботев» в Калофер), и други 3 илюстровани картички и 5 затворени писма, писани между 1 юни 1898 г. и края на 1903 г., всичките адресирани до Д. Ризов (НБКМ — БИА, II В, 7064, 7065, 7066, 7067, 7068).

[213] През 1953 г. ИВ. СТОЙЧЕВ посещава 83-годишния д-р Христо Аджаров, който му разказва своите спомени за Иванка Ботева: «Тя беше много красива, с весело и румено лице, с енергична походка и жестове. Отлично владееше френски език, имаше голяма култура и социалистически убеждения. Имаше добра душа и беше обичана от всички. Където и да се появяваше, нейното превъзходство над останалите се чувствуваше. Не беше надменна, а проста и сър-

След пет години Иванка Ботева встъпва в брак с д-р Стоян Христов, с когото се запознава при посещението си във Видин — там той бил началник на местния клон на Българската земеделска банка. Междувременно той завършва финанси в Белгия (Анверс), където взема и докторат. Сватбеното си пътешествие младото семейство прави до Букурещ, за да посети историческите места, свързани с детинството на Иванка. Нейната обич към баща ѝ е неизразимо голяма и тя мечтае да направи своя принос за увековечаване на неговата памет и дело. И тя пристъпва към осъществяване на своята мечта да събере в едно хубаво издание цялото творчество на Хр. Ботев.

Иванка Ботева се свързва с Иван Клинчаров, който и сам възнамерявал да работи върху подобно издание, получава пълна подкрепа от страна на своя съпруг, преодоляват се всички трудности, за да се осигури материалната и печатната база, и започва напрегната работа в София по събиране и уточняване на материала. В подготовката на това издание Иванка «хвърля всички сили, голямата си енергия и култура, своята чиста обич и дълбока почит към делото и подвига на своя безсмъртен баща»[314]. Но тя не бе честита да види завършено започнатото дело.[315] Няколко месеца след омъжването си

дечна с хората. . .» (Иванка Хр. Ботева, секция «Възраждане» при Института за история на БАН, сбирка ръкописни трудове, инв. № 50/1954 г., стр. 13.)

[314] Н. ЖЕЧЕВ, Иванка — дъщерята на Христо Ботев. — В. «Работническо дело», XL, бр. 136 от 15. V. 1 66.

[315] Изданието излиза на следната година: Христо Ботйов, Съчинения. Нова и пълна редакция на Иванка Хр. Ботева и Ив. Г. Клинчаров, С., 1907, стр. 413, бележки стр. 414—486. Изданието е придружено с предговор (стр. V—VIII) и биографична черта за Иванка Хр. Ботева от Ил. Янулов (стр. IX—XIV). След смъртта на Иванка работата по довършване на изданието била продължена от д-р Д. Рашев, д р Ст. Христов и Ив. Г. Клинчаров. Различията в схващанията усложнявали отношенията между двете страни. Клинчаров «отново» започнал да променя текстове и да дава свои тълкувания. Рашев и Христов настоявали отпечатването да продължи според волята на Ботевата дъщеря — без изопачавания и тълкувания. Д. И. Полянов предложил да прередактира текстовете на Клинчаров, тъй като не одобрявал редакцията му. Спорът бил отнесен до съда, но се стигнало до спогодба. (ИВ. СТОЙЧЕВ, Иванка— дъщерята на Христо Ботев. — Секция «Възраждане», Институт за история на БАН, сбирка «Ръкописни трудове», инв. № 50 1954 г., стр. 20.)

Изданието е било посрещнато сравнително добре. Sl дава общ отзив, като подчертава, че в това издание читателят ще има възможност да се запознае със социализма на Ботев. (Сп. «Ново време», XI, 1907, кн. 8, стр. 491—492.) Ц. Б[ОРИНА] прави правдиви бележки върху организацията на изданието. (Сп. «Демократически преглед», V, 1907, кн. 3, стр. 358—360.) ИВ. Г. КЛИНЧАРОВ, предизвикан от някои съобщения в печата, разкрива своето изключително голямо участие в подготовката на сборника, без обаче да посочи в какво се изразява участието на Иванка. (Литературен алманах, II, 1909, стр. 140—

след кратко, но мъчително боледуване Иванка Хр. Ботева завършва своя живот на 7 ноември 1906 г. в София.[316]

Ранната смърт не позволи на Иванка Хр. Ботева да прояви напълно своите дарования. Но нейният прекрасен образ на човек и ражданин заема трайно място в съзнанието на поколенията, където тя живее като достойна дъщеря на своя велик баща.[317]

Наскоро след женитбата на Ботев при него идва и майка му с най-малкия му брат — Боян.[318] Така цялото Ботево семейство се събира в Букурещ. Братята му Стефан и Кирил, дошли по-рано в Румъния, се били вече заловили на работа. Баба Иванка била повикана от Евлоги Георгиев за домоуправителка на къщата му. Наистина издръжката на голямото семейство не ляга изцяло върху Ботев, но все пак грижите и задълженията му порастват.[319] Неговите единствени доходи обаче, придобити с литературен труд, се оказват съвсем недостатъчни. Той работи напрегнато, но получаваните средства са малки, несигурни и не могат да посрещнат растящите нужди. Мате-

---

143.) Н. НАЧОВ посочва ми го фактически грешки в обяснителните бележки. (Сп. «Развитие», I, 1918, кн. 3, стр. 95—96.)

[316] Иванка заболява от гърло на 25 октомври 1906 г. В клиниката, където постъпва на лечение, дават диагноза «сиия пъпка» (антракс). Положението ѝ се влошава, тя започва да се задушава и лекарският консулт решил да се оперира гърлото като последно средство. След операцията състоянието на Иванка не се подобрява и при висока температура, предполага се вследствие отравяне на кръвта, тя почива.

[317] Тялото на Ботевата дъщеря било пренесено до вагона на ръце от група работници, които останали да дежурят цяла нощ. Пренасянето на тялото било придружено с траурни манифестации по големите гари и в Търновец. Венета издигнала красив паметник на гроба на любимата си дъщеря със следния надпис: «Тук почиват останките на милата ми и незабравима дъщеря Иванка д-р Христова, родена Христо Ботева на 6. IV. 1876 г. в Букурещ, починала след несполучлива операция в София на 7. XI. 1906 г., въздигнат от неутешимата ѝ майка Венета Хр. Ботйова.»

[318] Заминаването на баба Иванка според разполагаемите данни и спомени трябва да се отнесе към месец август 1875 г. (Вж. ИВ. СТОЙЧЕВ, Иванка Ботева Петкова. — Христо Ботев, Сборник по случай сто години от рождението му, С., 1949, стр. 54.)

[319] Според МИХ. ДИМИТРОВ Ботев успял да настани в пансиона на Тодор Минков най-малкия си брат Боян и доведения си син Димитър. (Христо Ботев, С., 1948, стр. 143.) По отношение на Боян това твърдение не отговаря на действителността. Боян Ботев постъпва в пансиона на Тодор Минков през август 1876 г. За пътни разноски БЦБО му отпуска на 15 август 70 франка (Копирна книга на БЦБО, НБКМ — БИА, II В, 1664) и му обещава редовна издръжка за дребни разходи, които в различен размер изпраща ежемесечно чрез брата му Стефан Ботев. (НБКМ — БИА, II Д, 1121, II Д, 1072; вж. и писмото на Ст. Ботев до БЦБО по тоя повод от 13. XII. 1876. — Пак там, II Д, 1428.)

риалните несгоди и лишения остават постоянен спътник на живота му.

Ив. Андонов, посетил Ботев към края на 1875 г., разкрива обстановката, при която той живее: «Тръгнахме и тримата заедно, вървяхме доста надалеч от центъра в един краен квартал и влязохме в къщата му, която сега се състоеше от една стая с едно малко килерче до нея. В стаята имаше само един креват, до него един шкаф, пълен с книги, и една малка масичка. Бае Христо ни препоръча на жена си Венета, която беше бременна и доста напреднала, и на момченцето Димитър, от първия й мъж. Грубата сиромашия беше ударила своя отпечатък в жилището на безсмъртния поет, публицист и велик революционер; всичко около нас беше потънало в най-голяма мизерия.»[320]

По това време Ботев полага усилия да осигури своите вземания от преведените книги, да погаси дълговете си, да отлага плащанията на полиците. Ботев не е могъл да разполага свободно със своя превод на труда на Д. Иловайски «За славянското произхождение на дунавските българи». Той заложил издадения труд на Д. Горов, който му станал гарант на полиците, дадени на «старите» срещу купената от тях печатница. Разбира се, Ботев не е можал да устои на задълженията си и продажбата на книгата била възпрепятствувана. «Вие ми направихте такова добро с вашата гаранция и с вашите 500 франка — пише той на Д. Горов с чувство за отговорност, — щото аз никога не ще си позволя да ви турна в затруднение, както с посрещането на полиците, така и с плащането на вашите пари.» След като го уверява, че е събрал по-голяма част от парите за полицата и ще намери пари за остатъка, той моли Горов да бъде спокоен. Колкото за неговите пари, той го уверява, че ще изплати в срока половината от дължимата сума чрез брат си Кирил, а за останалата сума моли да го почака още един месец. «Това аз мога да направя — продължава Ботев в същото писмо от 18 ноември 1875 г., — за да отговоря на добрините, които ми направихте. А вие, ако виждате тая възможност за несъстоятелна, т. е. ако ви е страх, че аз не ще мога да заплатя нито полиците, нито вашите пари, то има ляк на това: вие можете да си вдигнете гаранцията, а за парите си да протестирате полицата ми на 1-ий януари. Всичко това оставам на вашата добра воля и на съветите, които би ви дали някои мои приятели (на които не съм направил никакво добро), или неприятели (на които така също не съм направил никакво зло). . .»[321]

---

[320] ИВ. АНДОНОВ, Из спомените ми от турско време, част I, Пловдив, 1927, стр. 63. Не се различават в това отношение и спомените на М. К. САРАФОВ, който през август 1875 г. квартирува за известно време в дома на Ботев. (Вж. Арх. БАН, ф. 17, арх. ед. 1, стр. 31—32.)

[321] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 514—515.

След блнзо един месец той пише отново на Горов, когото известява, че Чобанов му се е притекъл на помощ, като му изпратил «един бон от 1000 франка», и добавя: «Аз признавам, че вие ми направихте голяма добрина, но никак не можа да си обясня, защо не сте дали 200—300 екземпляра от Иловайски на Кирила? Аз съм ви длъжен 25 наполеона, за които имате и полица; как ще да ви платя, когато вие мн не давате да продавам от книгите? Утре брат ми тръгва с книги по Влашко — моля ви проводете ми барем 300 от книгите, за да се продават с другите.» И като напомня, че Горов не е отговорил на писмото му от 18 ноември, той добавя: «Това ме подсеща на туй, че вие не сте приели предложението ми и като притуря и недаването на книгите, мисля, че желаете, щото действително да не мога да ви платя, а да ви турна в положение да протестирате полицата и да покажете и публично, и фактически добрините, които сте ми направили. . .»[222] Продажбата на книгите и материалните въпроси вълнуват Ботев и в следващото му писмо до Д. Горов от 8 януари 1876 г.:

«Бай Димитре, моля ти се дай на Христа 100 книги от Иловайски и 100 на Кирнла, за да ми ги изпроводи; аз щом взема песни от евреннът, ще дойда и ще ти донеса 200 300. Засега нямах пари и вземах само 100, които дадох на Христа да ги продава. Ако Кирил, не може да намери пари и да даде на Христа за път, то, моля ти се, дайте му 10—15 франка. Остатакът дайте на Коля Обретенов. Нека той земе и от Драгостинова 16 франка, които ми той дължи, а аз, колкото е възможно по-скоро, ще да му изпроводя една или две лирн. Ако иска песнн, то съм готов и песни да му изпроводя. . .»[223]

Тия писма разкриват твърде красноречиво не само големите усилия, полагани от Ботев, за да осигури вземанията си от своите трудове, но н непрекъснатата борба, която той води с материалите несгоди и лишения. Несъмнено не е било по-добро положението и с другите преводи и издания на Ботев. Тежките, робски условия са били безпощаднн и за най-великия творец на епохата. Но те нито за един миг от живота му не отслабват неговата воля за борба, неговата вяра в крайната победа на революцията и освободителното дело на народа.

През 1873—1875 г., както стана ясно от изложеното по-горе, Ботев се занимава усилено и с преводаческа дейност. Още в 1873 г. той намира време да преведе учебника «Уроци за първите четири аритметически правила и за счетовете» от Михайлова (превод от руски).

---

[222] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 517.
[223] Пак там, стр. 518.

Букурещ, 1873, 112 стр.[324] От едно съобщение във в. «Независимост» узнаваме, че преводът е излязъл от печат в края на годината.[325]

Това учебно ръководство на П. Михайлов е претърпяло в Русия две издания: първото излиза през 1862 г. в Петербург, а второто, «поправено и допълнено с практически задачи», излиза пак там през 1867 г.[326] Още първото издание на ръководството се посрещнало с положителни отзиви, които изтъквали, че с този учебник «всеки... може да се научи да смята с разбиране, да извършва четирите аритметически действия», и се подчертавал неговият «прост и достъпен език, без отвлеченост и неразбираеми образи».[327] Ръководството съдържа осем беседи, наречени в превода уроци. Петият урок е посветен на «счетовете», т. е. на работата със сметалото, и е илюстриран с няколко фигури. Това е единствената българска аритметика, която отделя място на сметалото. Ръководството завършва с 65 (в превода 56) задачи за упражнения, последвани от отговорите им.

Трябва да отбележим, че и в Ботевия превод, направен от второто издание, ръководството не е изгубило нищо от своите достойнства. То се отличава със стегнатост, прегледност, яснота и много добър език. Тия качества не са избягнали и от погледа на Зах. Стоянов. «Преводът, примерите и упражненията са така нагласени — пише той, — като че четеш роман. . . И в сухите цифри и правила Христо е оставил блясък от своя талант. . .»[328]

Преводът действително е не само точен, но и изключително жив, със сочен, народен език. Ботев упорито се стреми да не превежда буквално, да намери чисто българска конструкция на изречението, български лексикални форми. Единични са случаите, когато си разрешава да вмъкне нещо в текста, за да го оживи и приближи до българския читател или за да му обясни някои неизвестни за него предмети.[329]

---

[324] Поетът революционер не поставя името си върху преведените от него книги. На корицата стои фирмата на издателството: «Издала книжарницата на Х. Г. Данова и С-ие в Пловдив, в Русчук и във Велес.» На гърба на вътрешната страница е означено мястото на печатането: «В печатницата на Д. Ивановска в Букурещ», т. е. печатницата на Каравелов, а на гърба на корицата — стойността: «Цената й е 7 гроша.»

[325] «След малко време ще да излезе из под печат една малка аритметика, която е написана от Г. Михайлова на руски език и която е преведена на български доста удобопонятно.» («Независимост», IV, бр. 7 от 1. XII. 1873.)

[326] Ботев превежда второто издание — Беседы о первых четырех арифметических правилах и о счетах, С.-Петербург, 1867, 108 стр.

[327] Р. А. СИМОНОВ, Руски учебници по математика в България през XIX в.— Сп. «Математика и физика», III, 1960, кн. 1, стр. 47.

[328] Христо Ботйов, Русе, 1888, стр. 198.

[329] Само няколко примера: «Целую жизнь приходится подводить счеты, и как

Зах. Стоянов разказва редица подробности около историята на превода. Хр. Г. Данов помолил Каравелов да преведе от руски няколко учебника, с които да се подпомогнат нашите училища и «да излезе някоя пара за дневна прехрана»[330]. Каравелов поканил от своя страна Ботев и той превел аритметиката на Михайлов. Може да се предполага като вероятна и обратната възможност, т. е. че инициативата за превода е дошла не от Данов, а от Каравелов.[331] Но и в двата случая Хр. Г. Данов, известен вече като автор на учебници и издател-книжар, се е отнесъл с уважение към авторитета на Каравелов и не е счел за нужно да прегледа предварително превода на аритметиката, която и турската цензура, без да подозира нещо нередно, пропуска. Наскоро обаче след пристигането на ръководството в Пловдив някой учител или пък самият Данов откриват такива страници в превода, които хвърлят в голям смут издателя.[332]

Какви волности е допуснал преводачът? Първото, по-невинно отклонение от оригиналния текст са промените в много от задачите, които приспособява към българската действителност и бит. Още в началото на урока «За събирането» вместо за покупка на «два фунта хлеба» и «фунт муки» (стр. 20) той пише: «ако си купите две мекици. . . и още един симид. . .» (стр. 24). По-нататък, в същия урок вместо «Пришла кухарка в мелочную лавку, купила сахару. . ., чаю. . ., да еще лимон. . .» (стр.22) — «Влязла жена в едни дюкян и купила свещ. . ., сол. . . и пипер» (стр. 26—27). Или: «А скажите-ка, сколько получает работник в месяц, если он получает: жалованья — 7 руб., на харчи — 5 руб., да за частные работы — 8 р.» (стр. 22) — «А кажете ми колко гроша харча аз на ден за трима дюлгери, ако плащам на първият — 7 гроша, на вторият — 5 гроша, а на третият —

легко могут обмануть человека, который даже сложить или вычесть не сумеет. . .» (стр. 1) — «През всичкият си живот ние купуваме и продаваме, а как лесно може да се измами такъв човек, който не знае да счита и да смята добре. *Измамат го, па после му се още и смеят*» (стр. 1). «С маленькими числами задачи решать, как видите сами, не трудно. . .» (стр. 32) — «С такива малки числа задачи *и баба знае да решава* и, както видите, не е никак мъчно. . .» (стр. 37). «Вот задача подобного рода, более трудная» (стр. 36) — «Ето друга такава, по-мъчна задача» (стр. 41).

[330] Христо Ботйов, Русе, 1888, стр. 197. От писмото на Ботев от 16. III. 1875 до Ив. Драсов узнаваме, че той е трябвало да получи чрез Каравелов от Данов за превода на аритметиката 14 лири. (Христо Ботев, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 494.) Но Данов не бил привел сумата и не е известно дали Ботев изобщо е получил своя хонорар.

[331] Н. НАЧОВ счита тази възможност за по-вероятна. (Преведените от Хр. Ботев книги. — Сп. «Училищен преглед», XXVIII, 1929, кн. 10, стр. 1401.)

[332] Н. НАЧОВ предполага, че Данов пръв е открил опасните задачи. (Преведените от Хр. Ботев книги. — Сп. «Училищен преглед», XXVIII, 1929, кн. 10, стр. 1402.)

8 гр. . . .» (стр. 27). Друга задача в руския оригинал започва така «Шли три мужика. . .» (стр. 27). А в Ботевия превод четем: «Вървели трима сиромаси. . .» (стр. 31). Още един интересен пример: «Жил-был в селе Ивановом богатый купец Николай Марков. . .» (стр. 29) — «В селото Гламово живял някога богат търговец Хитър Петър. . .» (стр. 33).

По същия начин Ботев «адаптира» към българската действителност и задачите, използувани като примери в следващите уроци: вместо за «чифтове панталони» («сколько осталось брюк», стр. 31), той говори за «чифт волове» (стр. 36). Или: вместо «В артели 8 человек рабочих. . .» (стр. 40) — «У един майстор работят осем души работници. . .» (стр. 45). Също: «Сколько съедят 9 человек в день хлеба. . .» (стр. 69) — «Колко пити хляб ще да изедат за един ден 9 души косачи. . .» (стр. 76). И още един последен пример: «В одной артели было 8 человек. Купил им хозяин два мешка картофелю; в этих двух мешках было 2112 картофелин. . .» (стр. 82) — «8 мина хлапета брулили орехи и набрулили 2112 ореха. . .» (стр.91).

С какъв буден и остър усет за бита на народа е работил Ботев върху превода свидетелствува и такъв дребен факт: на две места той замеия покупка на чай с друг стопански продукт (чаят не е бил популярен сред нашия народ), напр. вместо: «Куплено чаю три фунта. . .» (стр. 48) — «Купили сме ние 5 оки ориз. . .» (стр.54). Другаде руските имена Фьодор и Семьон (стр. 74) Ботев заменя с Найден и Стоян (стр. 81).

Приспособявайки задачите към българската действителност, Ботев не устоява на изкушението да отправи мисълта на читателя в определена посока, да даде идейно-политически смисъл на превода. На стр. 32 в оригинала е поместена следната задача: «Вез мужик в город на продажу 16 кулей хлеба, потерял 5 кулей. Сколько у него осталось кулей?» Ето как Ботев я превежда: «Един селянин карал за продан в градът 16 кила жито, заспал на пътят и черкезите му откраднали 5 кила. Колко кила са останали на селянинът?» (стр. 36). И още един пример: «Шли пять человек, нашли 26 275 рублей, и разделили находку по ровну. Сколько досталось каждому?» (стр. 82). У Ботев: «Пет души хайдуци нападнали на едни търговци, вземали им 26 275 гроша и си ги разделили братски. По колко гроша им са се паднали?» (стр. 90).

Основната част от задачите — 56 на брой — са дадени в края на Ръководството за упражнение. От тях само осем Ботев е взел от руския оригинал (от отдела «Събиране» — зад. 5, 6, 7, 10 и 11; от отдела «Умножение» — зад. 33 и 35; от отдела «Деление» — зад. 41)[333]. Тези осем задачи той превежда точно. Само в първата (зад.5)

[333] Номерацията на задачите е според Ботевата аритметика. В руския текст:

внася едно изменение: «Первая книга была напечатана церковным шрифтом в России в 1564 году. . .» — У Ботев: «Първата славянска книга в Русия е напечатана с черковни слова» (стр. 102).

Защо Ботев е изоставил останалите задачи от руската аритметика? Всички те имат тясно национален и регионален характер — свързани са само с руската история, география, икономика, статистика. В много от тях намираме сведения за различни руски губернии, за крепостното селячество, за руски императори, статистически данни за социално или верско разпределение на населението в царска Русия и т. н. Задачите в руската аритметика са твърде еднообразни, за българския читател неинтересни. От тях Ботев е можал да подбере, както вече посочихме, само осем по-подходящи: за печатното дело в Русия, за образованието и училищата в Москва, за търговските отношения на Русия с други страни.

За разлика от руските задачи Ботевите (48 задачи) са изключително разнообразни. Те засягат почти всички области на знанието: история (обща, българска, руска, сръбска, турска. . .), география, анатомия, астрономия, физика, зоология. . . Много от тях нмат явна идейна насоченост, определен политически подтекст. «Асен и Петър освободиха България от игото на гърците в 1190 г. След 216 години България падна под властта на турците. В коя година отечеството ни изгуби своята свобода?» (зад. 3, стр.101). «Турците покориха Сърбия в 1459 г. и владяха над нея цели 371 г. В коя година Сърбия доби свободата си?» (зад. 4, стр. 101). «България падна под властта на турците в 1396 г. Колко години тя добрува под сянката на султаните? (До която година искате)» (зад. 16, стр. 103). «Турската държава за 1873 г. е имала 20 637 210 лири приход, а разход 21 404 450 л. В разходът влазят и разноските за народното просвещение, които са били 82 025 лири, и цивилната листа на Н. В Султанът, която е 1 126 840 лири повече, отколкото са разноските за просвещението. Намерете колко лири са недостигнали на държавата в 1873 г. и от колко лири се състои цивилната листа на Н. В.?» (зад. 55, стр. 110). Не случайно веднага след тази задача следва и последната задача от упражненията: «Свинята се праси 2 пъти в годината средньо число по 9 прасета. Ако имаме 12 свини, то за две години колко щат да станат, ако половината от опрасените първата година се опрасят и тия 2 пъти през втората?» (зад. 56, стр. 110).[334]

«Събиране» — зад. 5, 7, 8, 12 и 13; «Умноженне» — зад. 36,37; «Деленне» — зад. 47.

[334] Първата задача за броя на жените в султанския харем, която ЗАХ. СТОЯНОВ дава (Христо Ботйов, Русе, 1888, стр. 198), липсва в превода на Ботев. Очевидно тя е съставена от биографа. АЛ. БУРМОВ бележи, че не намерил

Още «същата нощ», ни уверява Зах. Стоянов, когато били открити опасните задачи, «книжарнте си направили сами обиск, като унищожили всичките екземпляри».[335] Това твърдение не отговаря напълно на действителността. Не всички екземпляри от аритметиката са могли да бъдат издирени и унищожени. От друга страна, Хр. Г. Данов е предпочел все пак да спаси изданието, като препечата само последния дял на ръководството. Един от запазените четири екземпляра в Народната библиотека «Кирил и Методий» в София иде да потвърди това фактическо положение.[336] Хр. Г. Данов е отстранил най-опасните задачи и ги заменил със съвсем невинни, което технически е било лесно осъществимо.[337] По този начин той се е сметиал политически неуязвим и спокойно е продължил продажбата на преведеното ръководство. Дали тази промяна е станала известна на Ботев, не знаем.

Към края на 1875 г. излизат двата най-значителни превода на Хр. Ботев: «За славянското произхождение на дунавските българи» от Д. Иловайски и драмата «Кремуций Корд» от Н. Костомаров.

От едно съобщение, поместено във в. «Независимост» (бр. 50 от 28.IX. 1874), узнаваме следното: «. . .Един млад българин ни моли да явиме във вестникът си, че тая книжка [«За славянското произхождение на дунавските българи» от Д. Иловайски] е вече преведена от него и че е турена под печат, следователно да се не

първата задача в аритметиката, но все пак я помества по текста на Зах. Стоянов. (Христо Ботев, Съчинения, С., 1948, стр. 91—92 и 445.) МИХ. ДИМИТРОВ също п местна като Ботеви 9 задачи, като включва на първо място и прибавената от Зах. Стоянов. (Христо Ботев, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 475—476)

[336] Христо Ботйов, Русе, 1888, стр. 199—200. В същия белетристичен тон биографът продължава по нататък разказа си: «Данов написал твърде горчиво пи мо на Л. Каравел в. . .» Възмутен, той поискал обяснение от Ботев, който «така охотно се засмял, щото Каравелов го гледал, сърдил се, ругал, а най-после и той се засмял».

[336] Н. НАЧОВ пръв обърна внимание на това обстоятелство. (Преведените от Хр. Ботев книги. — Сп. «Училищен преглед», XXVIII, 1929, кн. 10, стр.1402.)

[337] Зад. 3, стр. 101 — «Асен и Петър освободиха България. . .», е подменена с най-обикновена задача, при която от покупната стойност на стоката и добитата печалба се търси продажната й стойност. Зад. 4, стр. 101 — «Турците покориха Сърбия. . .», е заменена с обикновена задача за установяване размера на бащино «имане», разделено между двама братя. Зад. 16, стр. 103 — «България падна под властта на турците. . .», е заменена със задача за изваждане при поделба на бащино наследство. Зад. 55, стр. 110 — «Турската държава за 1873 г. е имала. . .»,е заменена с комбинирана задача за установяване по колко гроша трябва да харчи «някой си», чийто годишен доход е установен и който трябва да изплати за десет години сумата за купената от него къща.

превежда от другиго. Правото да я преведе именно той, а не други му е дадено от самия автор.» Почти същото съобщение публикува и в. «Напредък» (IX, в бр. 11 от 12. X. 1874). Очевидно Ботев е завършил работата си върху превода на Иловайски[338] през есента на 1874 г., а през първата половина на януари 1875 г. книгата е била отпечатана, както се вижда от няколко съобщения в пресата.[339]

«За славянското произхождение на дунавските българи» излиза като издание на Дружеството за разпространение на полезни знания. В същност, както става явно от писмото на Ботев до Ив. Драсов от 16 март 1875 г., преводът е бил издаден от самия Ботев. «. . .Аз имам — съобщава той между другото на Драсов — да вземам от него [Каравелов] 14 лири за аритметиката и 14 за Иловайски, но защото за първата той не бил взел още пари от Данова и защото втората е конфискувана от рум. правителство заедно с револверите, той ми запре листа за 200 франка и ми записа още 30 жълтици за печат на Иловайски. . .»[340]

Очевидно Ботев не само не получава хонорара си като преводач от 14 лири, но поради конфискуване на книгата заедно с револверите, предназначени за България и разкрити, както вече знаем, в Гюргево, неговият дълг се увеличава с още 30 жълтици за отпечатването на превода. Може би първоначално дружеството да е възнамерявало да поеме разпространението на книгата, но при сло-

---

[338] О славянском пр исхождении Дунайских болгар, исследование Д. Иловайского. Посвящается третьему съезду русских археологов, М., 1874, 91 стр. Ботевият превод излиза в Букурещ през 1875 г., издаден от Дружеството за разпространение на полезни знания, в печатница «Знание», 119 стр.

Д. И. Иловайски (1832—1920) е руски историк, автор на редица монографии. Някои от тях, като «История Рязанского княжества» (1858), «Гродненский сейм, 1793 г.» (1870), «Разыскания о начале Руси» (1876), петтомната «История России» (1876—1905), имат научна стойност. Иловайски пише и учебници по всеобща и руска история за средните училища с консервативен характер, както и публицистични статии, в които изявява монархическите си възгледи. ИВ. Д. ШИШМАНОВ характеризира Иловайски като «по-нов представител на Венелиновата насока в българската история». (Критичен поглед на въпроса за произхода на прабългарите от езиково гледище и етимологиите на името «българин». — СБНУ, кн. XVI и XVII, С., 1900, стр. 595—604.)

[339] Сп. «Училище», IV, бр. 17—18 от 10. I. 1875; също: «Знание», I, бр. 1 от 15. I. 1875. В хронологията на Ботевите преводи и тяхното издаване през 1875 г. съществуваше «доста голяма объркаост». К. ВЪЗВЪЗОВА-КАРАТЕОДОРОВА проучи основно този въпрос и установи фактическото положение. (Вж. нейното изследване «За уточняване времето на отпечатването, за разпространението и ролята на три Ботеви издания от 1875 г.». — Известия за 1959 г. Народна библиотека «В. Коларов», Библиотека при Соф. държ. университет, т. I(VII), С., 1961, стр. 212—224.)

[340] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 494.

жилите се обстоятелства Каравелов е предпочел да запази интересите на печатницата.

Д. Горов, както видяхме, помага на Ботев, като заплаща на Каравелов въпросната сума. Горов прибира книгата в залог срещу дълга, макар че Ботев му издава и полици. Техните отношения във връзка с по-нататъшната съдба на превода се разкриват в споменатите вече писма на Ботев до Горов от 18 ноември и 12 декември 1875 г. и от 8 януари 1876 г.[341]

Като отбелязва, че Ботев е превел книгата на Иловайски, Зах. Стоянов ни уверява, че полиците у Горов били останали неплатени, но все пак на една от тях за 25 наполеона Ботев бил отбелязал на румънски език, че «се изплаща с 1000 екз. книги от «Славянското произхождение на Дунавските българи». Зах. Стоянов добавя, че въпросните полици се намирали у него.[342]

На 19 януари 1875 г. в «Знаме» е поместено следното съобщение: «Излязла е вече на български език книгата на руския историк Д. Иловайски под заглавие «За славянското произхождение на дунавските българи». Новият и добросъвестният труд на г-на Иловайски окончателно разбива тюрко-финската теория на немската и славянската историография и хвърля нова светлина както връз произхождението на българският народ, така и връз неговото преселение на Балканскнят полуостров. Ние рекомандуваме тая книга на нашата читающа публика, а особено на нашите учители и историци.»[343] Това съобщение, което несъмнено е писано от редактора на вестника, резюмира същността на книгата и изясиява подбудите на Ботев да преведе този труд.

Д. Иловайски продължава и доразвива гледището на Венелин и на някои други учени, които твърдят, че Аспаруховите българи са били славяни. С основание Иловайски отхвърля схващането на Тунман за татарското потекло на прабългарите, а също така и тезата, че те са били хуни или финоугри. Критическата страна на книгата е добра, авторът познава писмените извори (главно византийски). Но когато Иловайски се опитва да докаже, че Аспаруховите българи са били славяни, ясно личи, че той не е познавал редица паметници на прабългарите, които показват, че те говорят тюркски език, а не славянски. Неговите градивни доводи са неубедителни.

Трудът на Иловайски е бил много популярен у нас в навечерието на Освобождението, тъй като тезата за славянския произход на българите е имала за онова време и политическа страна. Тя е укреп-

---

[341] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 514—515, 517, 518.
[342] Христо Ботйов, Русе, 1888, стр. 284—285.
[343] Книжевни известия. — В. «Знаме», I, бр. 6 от 19. I. 1875.

вала националното самосъзнание на народа, който се е чувствувал член на голямото семейство на славянскнте народи.

На 30 април 1875 г. и Каравелов, без да излиза с подписа си, рецензира новоизлязлата книга. Той дава висока оценка на Иловайски като историк, който възнамерявал «да издаде доволно обширно обозрение за първоначалната българска история». Каравелов се надява, че «след две-три години ние ще да имаме и един доста добър учебник из историята на българския народ, написан популярно, изложен критически и изследван с особена осторожност, т. е. без пристрастия и без преувеличения». След редица любопитни отклонения Каравелов се спира върху труда на Иловайски, като подчертава неговата «сериозност, която се изисква от всяко едно научно дело, а най-повече от историческите изследвания. Из всичко се види продължава Каравелов, че г. Иловайски е размишлявал дълго време над събрания материал и че е употребил големи усилия при разработката на противоречащите един на други факти». В заключение той изтъква, че книгата на Иловайски «ще да се прочете и ще да принесе полза на всеки българин. Преводът ѝ е прост, удобопонятен и ясен.»[344]

Интересно е, че въпреки красноречивия език на фактите известно време след Освобождението си пробива път твърдението, че трудът на Иловайски е преведен от Каравелов, а не от Ботев.[345]

---

[344] Сп. «Знание», I, бр. 8 от 30. IV. 1875.

[345] Кратката история на този въпрос бе проследена от Н. НАЧОВ, който д кументално опроверга това твърдение и д каза, че Ботев е превел труда на Иловайски, позовавайки се не само на посочените вече данни, но и на Ботевит писма от 16 март 1875 г. до Ив. Драсов, от 18 ноември и 12 декември 1875 г. до Д. Горов и от 8 януари 1876 г. пак до Д. Горов. (Преведените от Хр. Ботев книги. — Сп. «Училищен преглед», XXVIII, 1929, кн. 10, стр. 1403 1408. Г. БАКАЛОВ и след убедителното проучване на Нач в д пуска възможността Каравелов да е превел труда на Иловайски. В подкрепа на своето предположение той привежда обстоятелството, че преводът е излязъл като номер на Каравеловото «Дружество за разпространенне на полезни знания» и че бележките, с които преводачът придружава книгата, говорят за близко познаване на Сърбия. (Г. ЗАРСКИ [Г. БАКАЛОВ], Христо Ботев като преводач. — Сп. «Мисъл», II, бр. 9 от 5. V. 1936, стр. 23.) По-късно обаче Бакалов се съгласява, че «преводът е бил направен от Ботев преди свадата му с Каравелов». (Вж. Н. КОСТОМАРОВ, «Кремуций Корд». Преводът е преработен и снабден с встъпителна статия от Г. БАКАЛОВ,С.,1937: встъпителната статия е озаглавена «Христо Ботев като преводач», стр. 3—28.) Но и тук Бакалов допуска, че «някои от бележките към книгата» са написани от Каравелов (стр. 4). Той се позовава както на «по-близкото познаване на Сърбия, така и на някои употребени думи, които са повече от лексикона на Каравелова,отколкото на Ботева» (стр. 3). Това мнение на Бакалов, въпреки че не е доказано — аргументите са съвсем недостатъчни, и въпреки че не намира поддръжници по-късно, заслужава известно внимание.

Караведовата оценка в сп. «Знание» на превода като «прост» и «ясен» е правдива и съвсем точна. Този пръв по-голям и цялостен превод на Ботев показва безспорно неговия остър и верен езиков усет както за руския език, който поетът-революционер е овладял добре, така и за родния български език. Книгата е преведена на хубав, чист, литературен за времето си български език. Преводът говори за правилното разбиране на руския оригинал и за сполучливото му предаване с изразните и граматичните средства на тогавашния български език.

Ще отбележим още един момент в преводаческата работа на Ботев. Той се стреми да подпомогне българския читател във възприемането на текста: разгръща някои съкращения в руския оригинал— Иловайски пише «Р. вестник», «Константин Б.», Ботев изписва съкращенията «Руски вестник», «Константин Багрянородни», или в отделни случаи, когато не намира съответна българска дума, запазва руското наименование, като го пояснява под линия.[346]

В края на превода (стр. 111 119) са прибавени 17 бележки («Примечания »), чийто автор критикува или допълва текста на Иловайски. Той «спира бегъл поглед на явления из областта на българската етимология. . ., географска и народопсихологична диалектология и се изказва по някои важни и днес актуални общотеоретично езикови въпроси — за самостойния и смесен развой на езиците, за обществената обусловеност на езиковата действителност и за славянския характер на българския език и народ. Колкото и откъслечни да са данните, по които може да се съди за интересите, познанията и възгледите на Ботев по езиковедски въпроси, все пак смело може да се каже, че той и тук изненадва читателя с правилните си и напредничави разбирания и прозрения както относно миналото на езиковите процеси, така и с оглед на бъдещето на езиковите изследвания.»[347] Интересно е наблюдението, че «у българският народ съществуват две наречия, из които едното се употребява в къщата му, от жените, а другото — на пазарят, от мъжете». «Схващането на това различие сочи ясно, че Ботев разбира с рядко прозрение зависимостта на езика от обществената обстановка.» Въобще авторът отдава голямо значение на езика в живота на народа. «Българите — пише той — са славяни затова, защото са гово-

---

[346] Към запазената руска дума «лань», «ланн» е добавена от преводача следната бележка под линия: «Един вид рогачи или елени;лат. Cervus Dama» (стр. 13). Другаде в текста се говори за «скалпирането на неприятелските глави» — Ботев поставя пояснителна бележка: «Червенокожите индийци имат обичай да одират кожите на главите на своите неприятели. *Прев.*» (стр. 53).

[347] ИВ. ЛЕКОВ, Езиковедската осведоменост на Ботев. — Сп. «Език и литература», IV, 1949, кн. 2, стр. 114—115.

рили и говорят славянско наречие, всичките други разсъждения и предположения са будалащина.»[348]

Ботев е превел и книгата «Восточний вопрос и Болгария» (Москва, 1868, стр. 139) от руския историк и генерал И. П. Липранди, който пътувал из Турция по поръчение на руското правителство.

Най-ранен и доста подробен отзив за тоя труд дава Л. Каравелов във в. «Свобода» (I, бр. 2 от 12 ноември 1869). Като отбелязва в заключението си, че «книгата ще принесе голяма полза на нашият народ», той добавя: «Ние от все сърце се радваме, че преводачът се е взел да превожда една такава книга.»[349] Първото съобщение за този превод на Ботев дава в. «Независимост» (IV, бр. 17 от 9. II 1874). От него узнаваме, че «г. Х. Ботйов е превел книгата на Липранди «Восточни вопрос и България», че тя е «турена вече под печат» и че за нея ще излезе «особено обявление».[350] «Обявлението» излиза в отделна притурка на в. «Независимост» (IV, бр. 18 от 16. II. 1874), подписано от Каравелов и Ботев очевидно с цел да се увеличат сигурността и престижът на изданието.[351] То започва с общата констатация, че е минало времето, когато «поробените народи в Турция се считаха за роби и от самите европейци и когато картата на Балканския полуостров се делеше ту между едни, ту между други европейски държави. . .» «Последните политически събития в живота на «болния човек» [Турската империя], които, от една страна, означиха часа на неговата смърт, а, от друга, показаха какви нови елементи щат да заменят скелета на турския деспотизъм — подадоха повод на много европейски политици да напишат цели програми и трактати за рационалното решение на восточния вопрос.» Тези трудове, «които говорят за разсичането на тоя «гордиев възел», първата роля в това дело отдават на нашия народ, като най-многочислен от всичките други племена на Балканския полуостров». Книгата на Липранди е «едно от тия знаменити съчинения. . . Неговата книга по своето безпристрастие е твърде важна за нас както в политическо, така и в етнографическо отношение.»

---

[348] Л. АНДРЕЙЧИН, Език и стил на Христо Ботев. — Христо Ботев, Сборник по случай сто години от рождението му, С., 1949, стр. 546.

[349] Л. КАРАВЕЛОВ, Събрани съчинения, т. 6, С., 1966, стр. 133 и 553. Редакторите на изданието отбелязват, че уводната част на този отзив е препечатана по-късно във в. «Македония» (IV, бр. 4 от 25. XI. 1869). Този отзив има известно значение като указание за установяване най-ранната връзка между Каравелов и Ботев.

[350] Същото съобщение публикува и в. «Напредък», IX, бр. 11 от 12. X. 1874.

[351] По всяка вероятност Каравелов отначало е възнамерявал да издаде Ботевия превод на Липранди, но впоследствие се отказва от това си намерение. И затова в писмото си до Ив. Драсов от 20 януари 1875 г. Ботев изразява безпокойствие за участта на своя превод: «Моят Липранди замръзна. . .» (Христо Ботев, Събрани съчинения, т. I, 1971, стр. 489.)

Като изяснява по този начин съображенията на Ботев да преведе въпросната книга, обявлението съобщава, че тя ще излезе «на големина от 18 печатни листа (коли) и цената ѝ ще да бъде 4 франка»[352].

В «Книжевни известия» на бр. 26 на «Независимост» от 13 април същата година се съобщава, че книгата се печата, но спомоществувателите трябва вече да изпратят по-скоро листовете с имената си и по-специално се подканят българските родолюбци от Браила, Галац, Болград и Гюргево. В същия дух следват съобщения в бр. 33 от 1 юни 1874 г. («От редакцията»), в бр. 35 от 15 юни («Книжевни известия») и в бр. 47 от 7 септември същата година («Книжевии известия»).[353]

Въпреки настоятелните молби и препоръки «родолюбивите» помоществуватели не се отзовават и книгата не могла да бъде отечатана. В бр. 9 на в. «Знаме» от 16 фувруари 1875 г. Ботев изяснява причините, поради които обявената миналата година книга на руския генерал Липранди «Восточният вопрос и България» не е могла да излезе: «Ние не можахме да съберем потребното число пренумеранти, щото да покрием барем разноските на печатът. . . Но сега, когато восточният вопрос влазя в нова фаза и когато нуждата от подобни съчинения захвана да се усеща още повече, ние, за да се не изгуби и трудът ни, се решихме да следваме обнародването на това съчинение в подлистникът на вестникът си (от идущия брой) и после да го отпечатаме на особена книга. Ние мислим, че и с това спомоществувателите на тая книга ще да бъдат удовлетворени.»[354] Но вместо обявения превод в подлистника на в. «Знаме» от бр. 12 (28 март 1875 г.) започва да излиза повестта «Кърджали» от Мих. Чайковски, преведена от Стефан Ботев.[355] В писмото си до Ив. Драсов от 16 март същата година Ботев изяснява причините на

---

[352] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 454. МИХ. ДИМИТРОВ пръв публикува това «Обявление». Притурката на в. «Независимост», в която е поместено обявлението, липсва в Народната библиотека «Кирил и Методий» в София.

[353] МИХ. ДИМИТРОВ публикува само две от тия съобщения — от бр. 33 и 35. (Христо Ботев, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 455.) В пълнота те бяха проследени от Н. НАЧОВ. (Преведените от Хр. Ботев книги, сп. «Училищен преглед», XXVIII, 1929, кн. 10, стр. 1411—1412.)

[354] Това съобщение не е включено в съчиненията на Хр. Ботев.

[355] «Кърджали» излиза редовно в подлистника на «Знаме» до последния, 27 брой на вестника (14 септември 1875 г.), без да се споменава преводачът ѝ, След Освобождението повестта излиза в подлистника на в. «Съединение» (1882—1884) и в отделна книга през 1884 г., като и в двете издания за преводач е посочен само «Ботев». Това обстоятелство подвежда някои автори да смятат, че преводът е направен от Христо Ботев.(Вж. Н. НАЧОВ,Преведените от Хр. Ботев книги. — Сп. «Училищен преглед», XXVIII, 1929, кн. 10, стр. 1412—1413.)

тая промяна: «Аз си вземах «Липранди», но от 300 пренумеранти той [Каравелов] ми даде само 180.»[356]

Ботев започва да печата своя превод много по-късно в подлистника на последния си вестник — «Нова България» (бр. 1 от 5 май 1876). Тук преводът продължава да излиза и след неговата смърт (около 1 3 от него е поместена в 18 броя на вестника).[357]

И този превод на Ботев е направен грижливо, с необичайна за времето прецизност. Преводачът търси най-подходящата българска дума, избягва чуждиците, следи с будно вниманне руския текст, като поправя някои грешки и пропуски в оригинала. Той отбелязва например под линия, че авторът погрешно «разумява Казанлък еднакво за Котел», към «Търново прибавя в скоби «Малко Търново». Преводачът намира обикновено най колоритното, свежо българско слово: «местечки» той превежда с «наланки», «заезжие дома» с «ханища», «албанцы» с «арнаути», «за людей отважных» с «за хора юнаци», «помещики» превежда сполучливо с «мушиери», тъй като в случая става дума за румънска действителност. Преводът е съвсем точен; само на едно-две места Ботев си позволява да вмъкне някоя дума, с което подчертава личното си отношение. Така например «польский мятежник Чайковский той превежда «известният полски бунтовник и потурнак Чайковский (Садък паша). . .»

През есента на 1875 г. излиза от печат последният превод на Ботев — «Кремуций Корд, драма в три действия от Н. Костомаров (превод от руски), Букурещ — в печатницата «Кръг», 1875, 72 стр., 8°»[358].

---

[356] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 494.

[357] Подлистниците с Ботевия превод излизат в бр. 5 7, 9, 12—22, 24 26 от 12, 16 и 19 юни, от 7, 10, 14, 17, 21, 24, 28 и 31 юли, от 4, 7, 12, 19, 22 и 26 август 1876. г. В края редакцията съобщава: «Продължението се прекъсва засега.» Публикуваните подлистници обхващат текста на руския оригинал до стр. 45 с бел. 61 включително. Следователно по-голяма част от превода, ако той е бил пълен, е останала непубликувана и впоследствие ръкописът е бил изгубен.

[358] Н. И. КОСТОМАРОВ е руски и украински историк и писател. Като професор в Киевския университет той участвувал в създаването на тайното Кирило-Методиево общество, което между другото поддържало идеята за федериране на славянските народи. При разкриването му бил арестуван и заточен в Саратов, където се запознал с Чернишевски. Неговото заточение, лекциите му по руска история в Петербургския университет, трудовете му върху историята на народните борби, сътрудничеството му в «Современник» и «Отечественные записки» му създават широка известност. Той е един от създателите и най-активен сътрудник на украинското списание «Основа». Чернишевски поддържал стремежа на Костомаров да отстоява правото на украинския народ да развива своята култура, но го критикувал за либералната му ограниченост, национализъм и религиозни възгледи. Костомаров се изявява и като писател. Автор е освен на «Кремуций Корд» и на драмата «Сава Чалин» (1838) и на историческия роман «Кудеяр» (1875).

Най-ранното съобщение за превода на «Кремуций Корд» излиза във в. «Знаме»(бр.15 от 9 май 1875).«Тая книга описва обществения разврат в Рим във времето на тиранина Тиберия и е твърде интересна и поучителна за всеки един народ. Един млад българин е превел тая книга на български и скоро ще да я тури под печат. Тя ще да излезе на големина от 5 печатни листа и цената ще да бъде един франк. И за нея ще да излезе особено обявление.» Такова обявление не е поместено в «Знаме».

До излизането на последния брой на вестника на 14 септември 1875 г. и до края на септември печатницата на Ботев, която той набавя и организира след отделянето си от Каравелов, работи под името «Знаме». Ако до това време драмата е била вече отпечатана, името на печатницата щеше да бъде отбелязано на книгата. Около края на лятото или началото на есента бива отпечатана стихосбирката «Песни и стихотворения» от Ботев и Стамболов и името на печатница «Знаме» стои на нейната корица. Очевидно преводът на драмата «Кремуций Корд» е публикуван през есента на 1875 г.[359]

На корицата на книгата за пръв път е означена печатница «Кръг . В нея са отпечатани само преводът на Костомаровата драма и първият брой на последния вестник на Ботев «Нова България». Какви съображения са ръководили Ботев да постави това ново име на своята печатница, защото несъмнено тя е все същата негова печатница «Знаме ? Косвено поетът дава отговор на този въпрос в едно свое писмо от 12 април 1875 г. до Ив. Драсов: «Той [Иван Семерджиев] е на мнение да се основе тука чисто народна печатница, в която да се печатат различни книжки, брошури, прокламации, за да се развие революционната литература у нас. Около тая печатница да се основе един кръг от деятели, до които да се изпровождат точни и верни сведения за страданията и положението на народа в политическо и икономическо отношение. . .»[360] Обстоятелството, че

---

[359] К. ВЪЗВЪЗОВА-КАРАТЕОДОРОВА изтъква още едно обстоятелство в подкрепа на тази хронология: на част от екземплярите на «Кремуций Корд» на гърба на корицата е отпечатано обявление за продажба в редакцията на «Знаме» на превода на книгата на Иловайски, на стихосбирката «Песни и стихотворения» и на«Стенни календар за 1876 г. с портрета на дякона Василия Левски». Очевидно първите две книги «са били вече отпечатани, за да бъдат указани в това обявление». (За уточняване времето на отпечатването, за разпространението и ролята на три Ботеви издания от 1875 г. — Известия за 1959 г. НБВК, Библиотеката при Соф. държ. университет т. I(VII), С., 1961, стр. 217—218.) Тази обява за книги бе публикувана за пръв път от АЛ. БУРМОВ по препис,направен от Ив. Хаджов. (Вж. Христо Ботев, Съчинения, С., 1948, стр. 259 и 540.)

[360] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 496. Пръв обърна внимание на този пасаж от писмото и го изтълкува правилно СТ. КУТИНЧЕВ, Печатарството в България, С., 1920, стр. 123.

в «Кремуций Корд» печатницата е обявена не под известното й име «Знаме», а под новото име — «Кръг», разкрива готовността на Ботев да осъществи заедно с приятелите си идеята на Ив. П. Семерджиев. Характерно в случая е и отношението на Ботев към издателската работа, която той счита за «иародна работа», и затова не се поддава на мисълта да развие печатницата си в предприятие, въпреки че животът му е налагал тази необходимост. «Аз утре заминавам за Триест — пише той на Т. Пеев на 12 февруари 1876 г. — и на прощаване ти казвам, че ако ти искаш да ми направиш едно добро, т. е. да печаташ «П[ериодическо] списание» у мене, то споразумей се с брата ми и захвани. Яви му само колко ви печатат колата в Браила, на какъв формат и на каква хартия, и бъди уверен, че тука ще да ви стане с 25 на сто, а може и с 30 на сто по-евтино. Това би било наистина добро за мене, защото с това ще да се поддържа брат ми, който не може да ме последва, и моят наследник, който скоро ще да се яви на света.»[361]

Още в първото съобщение за издаването на «Кремуций Корд» Ботев заедно с основната насоченост на драмата разкрива до известна степен и подбудите, които са го ръководили да се заеме с нейния превод. «Общественият разврат в Рим», т. е. разложението на империята под деспотизма, произволът и неограничената власт «във времето на тиранина Тиберия», прави книгата «твърде интересна и поучителна за секи един народ».[362]

Взет от римската история, сюжетът на драмата не се отличава с особена сложност. Костомаров разкрива точно и дълбоко психиката на абсолютния владетел, нравствената същност на деспотизма. Около независимия и неподкупен историк Кремуций Корд императорът Тиберий и неговият любимец Сеян оплитат мрежа от доноси и клевети, за да бъде подведен под съд, тъй като в своите «Анали на Римската република хвалел «злодеецът Брута» и наричал «убиец божественият Юлия Цезаря, а Касия — последен от римляните».[363] Кремуций разкрива замислите на шпионите и не дава никакъв повод да бъде обвинен в държавна измяна. Но жестокият тиранин решава да погуби историка и без обвинение, тъй като «неговото безкористие, неговото видимо нежелание да се ползува от нашите милости показват, че той има благородна душа»[364]. Тира-

---

[361] ХРИСТО БОТЕВ,Събрани съчинения,т. I, С., 1971, стр. 519; вж. по този въпрос и Г. БОРШУКОВ, Оформяване и производство на Ботевите вестници.— Годишник на Софийския университет, Филологически факултет, т. XLIX, 2 (1954), С., 1955, стр. 166—167.

[362] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 438.

[363] Н. КОСТОМАРОВ, Кремуций Корд, драма в три действия, Букурещ, 1875, стр. 8.

[364] Пак там, стр. 49.

нинът няма нужда от такива хора, нито от честни историци. «Историкът е важно лице в господарството: историкът е изтълкувател на съдбата на народът, обяснител на преминалото и — следователно— известител на бъдещето. Такива историци като Кремуций Корда, ние ги уважаваме, но тие ни не трябват. . .» И Кремуций бива предаден на съд, въпреки че «няма закон против него. . .» «Законът е за слабите твари, а за цезарят няма друг закон освен неговът собствен произвол. . .»[365] Тиберий разкрива цинично подбудите на своите действия, жестокия механизъм на абсолютната власт: «Аз захващам да съсквам шпионите един против други, — аз ще да отпусна юздата на своята власт, ще да дам на римляните да подишат свободно, ще захвана да покровителствувам литературата, любовта към истината, затова за да се явят изново хора, а не безсмислени скотове, затова и да имам изново кого да изтреблявам. . .»[366]

Доблестният Кремуций Корд загива, като остава верен на себе си. Той умира с вяра в бъдещето: «Кажете на Тиберня, че историята ще да отмъсти за историкът» — са последните му думи.[367]

Липсват данни и днес не знаем как е бил посрещнат Ботевият превод на Костомаровата драма. Но нейното второ издание, което излиза след осемнадесет години при новите условия на живот, извиква жив интерес. В социалистическото списание «Ден», недълго преди падането на Стамболов, се появява подробна и възторжена рецензия, в която драмата е преценена като «високо художествено произведение»[368]. Рецензентът изрично отбелязва: «Главните герои, сцените и действията. . . съществуват и до днес в живота.» Авторът «рисува настоящето чрез съвсем прозрачното було на миналото. . . Стига само да заменим собствените имена с други съответствующи, за да имаме картината на коя и да било от днешните държави.»[369] Още на времето с основание бе изтъкнато, че «рядко се е писало у нас с такова идеалистично въодушевление, с каквото пише българинът социалист за Костомаровата драма»[370].

---

[365] Н. КОСТОМАРОВ, Кремуций Корд, драма в три действия, Букурещ, 1875, стр. 49—50.

[366] Пак там, стр. 35.

[367] Пак там, стр. 72.

[368] С. МУТАФОВ, «Кремуций Корд. Драма в три действия от Н. Костомарова. . . С., 1893». — Сп. «Ден», III, 1894, кн. 4—5, стр. 454. Второто издание на Ботевия превод е публикувано през 1893 г. в София в печатницата на Георги Петров с правописа на първото издание и със същия брой страници. Изданието не е придружено с никакви поясинтелни бележки. Издателят Г. Петров е бивш печатар и словослагател в Ботевата печатница.

[369] Пак там, стр. 457—458.

[370] СТ. МЛАДЕНОВ, Из историята на украинско-българските литературни отношения. Христо Ботев и Костомаровата драма «Кремуций Корд». — Сп. «Украинско-български преглед», I, бр. 16 от 1. VI. 1920, стр. 14. Младенов

По-късно друг изтъкнат наш критик упреква неоснователно Костомаров, че «не намира никакъв изход»[371], че в драмата «утехата с бъдещето е заменила. . . борбата с настоящето»[372]. И все пак след упрека следва сдържано признание: «Ако пиесата и да не е давала борчески изход, тя е сочела обаче такива недъзи, които са будели възмущението, а във възмущението се крият изворите на борческото настроение.»[373] Независимо от увлеченията при анализа на драмата посочената критика е много ценна преди всичко с наблюденията върху превода на Ботев. Това е първият и единствен превод на Ботев, който бива сверен с руския оригинал. Наблюденията и изводите на критика са правдиви. Той намира, че Ботев е дал «един за времето си образцов превод, който може да бъде поучителен и за днес»,и се учудва на сравнително малкото русизми и на «сполучливото изказване на чисто български език много такива руски думи и изрази, в които се бъркат и до днес преводачите». Там, където има колебание, Ботев превежда със синоними, а в други случаи «своеобразно, по своему». Преводът е чист и от турцизми. Изобщо преводът на «Кремуций Корд» « е една много добросъвестна и извършена с умение работа. Онова, което би се сметнало днес за грешки в него, говори за развитието, което българският език е претърпял от Ботева до днес.»[374]

Конкретните наблюдения в цитираното изследване засягат предимно лексическите особености на превода. Авторът сочи както положителните страни, така и слабостите на Ботевия труд. Към наблюденията за лексикалното богатство на превода, за тънкия езиков усет на поета ще прибавим още няколко примера: характерното за руски език възклицание «Фи!» Ботев превежда с «Уу!»; «искоренять плевели» той превежда неточно, но затова колоритно — «да се изкоренява къклицата»; живо българско съответствие преводачът намира за привета «Добро пожаловать — войди» — «Добре си дошел, заповядай». Доловил вярно смисъла, Ботев веднаж превежда «сеть» с «капан», друг път с «примка». «Горсть» е преведено с хубавата народна дума «кривачка», «неудача» с «несполука», «так, по крайней мере. . .» с «така барем», «игрок» с комарджия», «кин-

---

завършва своя отзив с убеждението, че «в бъдещото пълно издание на Ботйовите съчинения този превод трябва да получи място наред с оригиналните Ботйови произведения».

[371] Г. ЗАРСКИ [Г. БАКАЛОВ], Христо Ботев като преводач. — Сп. «Мисъл», II, кн. 9 от 5. V. 1936, стр. 27.

[372] Г. БАКАЛОВ, Христо Ботев като преводач, II. — Сп. «Мисъл», II, кн. 10 от 20. V. 1936, стр. 13.

[373] Пак там, стр. 14.

[374] Пак там, стр. 15—17.

жал» с «кама», «задела» с «докачила», «для виду» със «само за очи», «бросается к ногам» с «пада в краката му». . . Ботев се вглежда в смисъла на текста, улавя движението на мисълта и чувството — израза «что за беда, что нет закона против него?» той превежда вярно: «Нищо не е, че няма закон против него». . . В редица случаи преводачът намира сполучливо функционално българско съответствие «живительной струи Вакха» — «живителната влага на Бакха», «и как измученная бедняжка рада. . .» — «и как се тя радва, клетата. . .», «которому всегда везет счастье в игре»— «кому всякога върви на картите» и други.

Преводът на «Кремуций Корд» е единственият Ботев превод на художествена литературна творба. Поради това в него се проявяват най релефно постиженията на преводача. Той има не само богат речник и усет за точното българско слово, но и живо отношение към граматическата структура и характерни особеностн на родния език. Неговата фраза е правилна, гладка и добре построена. Ботев в повечето случаи намира и тези изразни средства, които най-добре изявяват националната природа на българския език. Така например той напълно последователно предава толкова типичнпте за руския език причастнн и деепричастни конструкцни с опнсателнн български обрати (с «които» и «като»).

Внимателното сверяване на преводния текст с руския оригинал показва, че Ботев има съвсем съвременно, ново отношение към преводаческата работа: той се стреми да бъде точен в своите преводи и да не допуска елемент на побългаряване. В това отношение Ботев се отличава от всички останали преводачн от епохата на нашето възраждане. Твърдението на Зах. Стоянов, че «Ботйов е дал найголяма свобода на своето перо в преводът, така щото «Кремуций» е излязъл на български езнк като преработено издание»[375], не се основава на никакви факти и не отговаря на действителността. И в областта на преводаческото изкуство великнят поет и революционер се ръководи от нови, съвременни принцнпн.

В свое писмо до Ив. Драсов от 12. IV. 1875 г. Ботев припомня една истина: «Ще дойде време, Драсов, когато деятелността на всекиго ще да има важност за нашата история. . .» И определя блестящо своето основно изискване към преводача: «В преводите си бъди проповедник на революцията и защитник на сиромасите.»[376]

От едно съобщение във в. «Знаме» (I, бр. 15 от 9. V. 1875) узнаваме, че Ботев е бил започнал превода и на две други книги, за които скоро щял да издаде «и особено обявление». Тия две книги, преведени преди една година на руски език, са «Турците и техните

[375] ЗАХ. СТОЯНОВ, Христо Ботйов, Русе, 1888, стр. 282.
[376] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 498.

жени, султанът и неговият харем» от майор Осман бей и «Тридесет години в турските харени» от майка му Мелек ханъм. Автори на книгите били съпругата, немкиня по произход, и синът на великия везир Кабразли Мехмед паша. «Тия две книги — съобщава Ботев съображенията си, за да се заеме с техния превод — разкриват всичката гнилост на турският социален живот и твърде пластически показват де лежи коренът на злото, което препятствува на Турция да се възроди и да живее.» Ботев възнамерявал да издаде най-напред съчинението на Осман бей и «ако то се приеме от нашата чнтающа публика до толкова благосклонно, щото да си посрещне барем разноските, то ще да издадеме и съчинението на майка му»[377]. Какво е превел Ботев от тези две книги, не се знае. Ръкописите са изгубени.

Несъмнено дейността на Ботев в областта на превода е твърде разностранна и плодотворна, особено като се имат пред вид тежките условия на неговия живот.

Ботев не смогва да осъществи всички свои творчески замисли. «Другарите му разказват — съобщава Зах. Стоянов, — че той тъкмял една повест, която щяла да носи заглавие «Змей», пак из живота на калоферци, и която щяла да бъде капиталио съчиненне. Дотолкова тя била заседнала в поетическата глава, щото той говорел от нея наизуст цели глави. Но да седне и я напише, боже сохрани. Брат му Стефан помни от «Змей» началото, което се захващало така: «Глуха и страшна нощ покривала село Калофер. Нийде душа жива, нийде глас, нийде говор човешки. Спи селото, спи добитъкъ спи и всяка земна гадина, спят даже и самите дървета. . . Богат , сит и пиян от богатата си трапеза, заровен в меката си постелка, тежко му на стомаха, спи и сънува лоши сънища. Свинята му, сита и пияна повече от самня си стопанин, заровила зурла в гноището, спи и тя и сънува илн нож, или кочнна. Сиромахът, убит и отрудеи от целодневната си работа, недоял, недоспал, леко му на стомаха, спи и той и сънува, че ангели божи го иосят в небесата, а той гледа на земята и на голите си деца, па си дума: «Лошо на земята, тежко на земята за сиромаха.» Магарето му недояло, недопило като самия си господар, и то спи и сънува зелена поляна, горещо слънце и там магарета и магарици чешат се едно от друго по вратовете. Но, клетото, клюмне глава, удари бисерови зъби у празната ясла, стресне се и пак види

[377] За пръв път това съобщение бе публикувано в Христо Ботйов, Съчинения, под ред. на ИВАНКА ХР. БОТЕВА и ИВ. Г. КЛИНЧАРОВ, С., 1907, стр. 361—362. Вж. и ИВ. СТОЙЧЕВ, За архива и ръкописите на Христо Ботев. — Известия на института «Христо Ботев», кн. I, С., 1954, стр. 81.

самар на юнашка снага, юлар на философска глава. . . Замисли се, па си каже: «Живот, магарешки свят!». . . «Змеят» умрял заедно с Ботйова.»[378]

В свое писмо до Данаил Хр. Попов от 28 юни 1875 г. Ботев пише за Каравелов: «. . .Какво искате от подобен човек? Но той е потребен, защото служи за добър оригинал на моите повести. . . В продължението на две години аз съм го изучил твърде добре. Не е останало кьоше в душата му, за да не проникне моята двегодишна изпитливост. Студизмът е верен, а материалът грамаден.»[379] Интересно за нас в случая е, че Ботев пише за своите «повести», за «студизмът» като метод за работа. . . Рисковано е обаче да свързваме замисления повест «Змей» с името на Каравелов. За тази Ботева повест нямаме никакви данни повече, дори за времето, по което е била замислена или написана.

Интересен е самият факт — Ботев се насочва към нови жанрови форми. Творческите му търсения го отвеждат към широките изобразителни възможности, които дава художествената проза. Неговите заложби в тази насока са безспорни. Красноречиво доказателство са фейлетоните му и особено разказът «Това ви чака».

През 1875 г. Ботев събира, преработва и издава своите поетически творби в стихосбирката «Песни и стихотворения», в която са публикувани шестнадесет негови стихотворения и пет на Ст. Стамболов.[380] Книгата е била отпечатана в Ботевата печатница «Знаме» вероятно през юли — септември 1875 г., а е била готова за разпространение към края на септември същата година.[381] Прави впечатление наименованието

---

[378] Съчинения на Христо Ботйов, С., 1888, стр. 150—151. ИВ. ГРУЕВ, калоферец, който като емигрант живял в Галац в обществото на Ботев, потвърдил в един разговор с Мих. Димитров, че «Ботев е писал и един роман — «Змей», но къде и как е пропаднал този роман» не знаел. «Смята обаче, че ако той е запазен и до днес, най-вероятно е да се намери в град Олтеница. Предполага да е оставен в този град от брата на поета Стефан Ботев», който живял там «няколко години след Освобождението» и знаел наизуст и повтарял цели страници от романа. И понеже Ст. Ботев напуснал Олтеница вече като болен, Ив. Груев предполага, че е оставил книжката си у някое семейство в града. «Трябва да се издири жената, която прислужваше на Ст. Ботев», завършил Ив. Груев. (Христо Ботев, Неизвестни произведения, под ред. на МИХ. ДИМИТРОВ, С., 1924, стр. 26.) Дали на времето са направени някакви издирвания в тази посока, не се знае.

[379] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 503—504.

[380] Песни и стихотворения от Ботйова и Стамболова. Книжка първа. Букурещ в печатницата «Знаме», 1875, 69 стр., 60°, цена 60 бана.

[381] К. ВЪЗВЪЗОВА-КАРАТЕОДОРОВА, За уточняване времето на отпечатването, за разпространението и ролята на три Ботеви издания от 1875 година.—

на сбирката. В него е отразено едно действително положение: Ботевите творби още след първите им публикации се разпространяват и като песни, и като стихотворения.

В малката стихосбирка песните на Хр. Ботев излизат за пръв път заедно, събрани в книжка. Впечатлението е съвсем ново. Отделните песни, пръснати в различни вестници, се възприемат по друг начин. Събрани заедно, те придобиват като че ли нова естетическа стойност и нова действена сила. Поразява тяхната вътрешна, органична свързаност. Ботевата поезия е монолитна. Всяка отделна песен е част от една голяма вълнуваща изповед, отразила скърбите, надеждите и радостите, волята за борба и саможертва на необикновената личност на поета. Изповедната сила на тази поезия предполага единен лиричен подход към жизнения материал. Лиризмът, лиричната изповедност са нейна обща и същностна особеност. Същевременно Ботевите деветнадесет песни са изключително разнообразни. Лиричният подход се съчетава със силни епични елементи. Изповедната топлота се съпътствува от сатиричен гняв и злъчен сарказъм. Не са чужди на поета и иронията, и пародийното виждане и пресъздаване на действителността. Простотата, непосредността, близостта до фолклорното мнслене и претворяване на света не изключват сложността и разнообразието на поетичното преживяване, неговата вътрешна противоречивост и непрекъснати търсения. Близостта до народната песен е колкото безспорна, толкова опосредована и сложна. Поетът не се слива с народния певец, нито стилизира народнопесенния идейно-емоционален и художествен свят. Той възприема неподправената сила и могъщата жизненост на народното творчество и ги подчинява на своята неповторима творческа същност. Неговите песни са рожба на оригинално светоусещане, на богата и сложна индивидуалност — цялостна и раздвоена, познала силата и устрема на големите чувства и страсти и болката на съмнението, на самотността и неудовлетвореността. Ботевите песни са ново явление в българската литература. Ботевата поезия — това личи ясно от малката стихосбирка — е нова поезия, поезия на новото време.

Защо Ботев е приел твърде неравностойното «съавторство» на Ст. Стамболов в «Песни и стихотворения»? Несъмнено известна роля са изиграли приятелските отношения и общите революционни задачи, които по това време свързват тясно двамата дейци. Но има и друга съществена причина: Ботев е оценил правилно достойнствата на Стамболовите песни — напълно достъпни и за най-широките народни слоеве. Редица факти потвърждават значителното револю-

---

Известия за 1959 г. Народна библиотека «В. Коларов». Библиотека при Соф. държ. университет, С., 1961, т. I(VII), стр. 218.

ционно въздействие на стихотворенията на Ст. Стамболов — много известни на времето. Съществува мнение, според което Стамболовите «непоетични» песни — «несръчно и безпомощно подражание» на Ботевите творби — са били по-популярни от Ботевите. Ботевите четници при слизането на козлодуйския бряг са пеели Стамболовата песен «Не щеме ний богатство. . .» Същата песен са пеели момците от Хвърковатата чета на Бенковски на път за Петрич. На Оборище апостолът Георги Икономов пял «Хей народ поробен. . .», а при самото обявяване на въстанието на 20 април 1876 г. в Панагюрище народът пеел «Паши, чорбаджии, заптии, кадии. . .» Изводът, че «при несравнено повече случаи се пее Стамболов, а не Ботев», е прибързан, но конкретните наблюдения са несъмнено интересни.[382] «Ако вземем четиристишието, изпято от Ботевата чета на козлодуйския бряг, ще видим, че в него е изразена цяла една програма, съвършено достъпна за съзнанието и на най-простия хъш. . . Осъдени на забрава в бъдещето, такива ударни, лозунгови песни могат да изиграят положителна, ако и кратковременна роля. . .»[383] Ботев несъмнено е държал сметка за действената сила и актуалността на Стамболовите песни и може би това е една от причините да се появи малката книжка «Песни и стихотворения от Ботйова и Стамболова.»

В стихосбирката Хр. Ботев не включва поемата «Хайдути» (сигурно поради факта, че е недовършена), «Обесването на Васил Левски» (то още не е било публикувано и вероятно не е било написано в окончателния му вид) и хумористичните творби «Защо не съм?. . .» и «Послание». Трудно е да разберем принципа, от който поетът се е ръководил при подредбата на стихотворенията. Той не е следвал хронологията на написването, нито на отпечатването им.[384] Стихосбирката започва с лиричните изповеди на Ботев и завършва със сатирата му, като стихотворенията с хайдушко-бунтовна тема са пръснати между другите — в началото «На прощаване», по средата «Хаджи Димитър», към края «Пристанала».

---

[382] Г. БАКАЛОВ, Стамболов като революционен поет. — В. «Кормило», бр. 32 от 13. V. 1936.

[383] Пак там. По-нататък Бакалов изтъква трезвостта в естетическата политика на Ботев: «. . .Вместо да се загърне в облаците на своето великолепно усамотение като поетически гений, той е пуснал редом със себе си една прозаична «поезия», която е имала поне това едничко достойнство, че е разчистяла пътя за разбирането на неговата собствена великолепна поезия. . .» За песните на Ст. Стамболов и Ботев вж. и П. ДИНЕКОВ, Христо Ботев между своите съвременници-поети. — Историческа съдба и съвременност, С., 1972, стр. 200—202.

[384] Ето реда, по който са поместени Ботевите творби в «Песни и стихотворения. . .»: «На прощаване», «До моето първо либе», «Делба», «Елегия», «Майце си», «Към брата си», «В механата», «Хаджи Димитър», «Моята молитва», «Зададе се облак тъмен», «Странник», «Пристанала», «Борба», «Гергьовден», «Патриот», «Ней».

Ботев е имал ясното съзнание, че в този решителен период от националноосвободителното движение малката книжка с песни и стихотворения може да играе голяма революционизираща роля, да стане знаме и вдъхновение за поробения народ. В личното тефтерче на поета наред с имената на четниците той отбелязва между другото: «Дадени на Стефана книги да продава: Песни — 200. . ., Проводени в Болград до Петра Фитова: Песни — 200. . .» (стр. 20 на тефтерчето). Или: «Донесъл евреинът книги от «Песните»: веднаж — 100, други път — 200, трети път — 200, и четвърти — 300. Всичко — 800» (стр. 26).

Сбирката «Песни и стихотворения» заема своето достойно място в подготовката и провеждането на Априлското въстание.[885] В писмата на изтъкнатите революционни дейци Никола и Георги Обретенови, Я. Ангелов, Т. Кърджиев, Д. Горов и други от периода декември 1875 г. — март 1876 г. се говори за Ботевите книги и специално за «Песни и стихотворения» така, както се подчертава необходимостта от оръжие и барут за подготвяното въстание. Още на 24 декември 1875 г. синът на Баба Тонка Георги Обретенов, помощник-апостол на Априлското въстание, загинал през май 1876 г. в Котленския Балкан, съобщава на революционните дейци в Русе: «. . .За «Песни» ми пишат, но «Песните» не са ги донесли още. Оставам с надежда, братя!» От друго писмо на Г. Обретенов до неговата сестра Петрана Обретенова — главна куриерка на революционния комитет в Русе, става ясно, че през януари книгите са били вече в Русе и тя се е грижила за разпространението им. Още през януари 1876 г. стихосбирката на Ботев и Стамболов стига до Търново — центъра на Първи революционен окръг. В писмо на Никола Обретенов до баба Тонка (Гюргево, 20 януари 1876 г.) четем: «Тези три кутии куршуми ще ги дадете на Стамболовов брат, за което ще приемете 16 фр., и ще ни ги проводите. И «Песнопойката» пак нему ще я дадете.» Само след няколко дни Ст. Стамболов пише от Горна Оряховица до комитетския пратеник в Гюргево Сидер Грънчаров, който трябвало да набави оръжие: «Бай Димитър [Д. Горов], ако е взел от «Пес[нопойкнте» да] ми изпрати 50—60. Тука много се [търсят].» По-нататък, през март, Янко Ангелов съобщава на Тома Кърджиев: «Проваждам ви 78 «Песнопойки». Проводете ги за *горе*.

---

[885] АЛ. БУРМОВ в статията си «Ботйовата поезия в пламъците на въстанието» пръв изнесе интересни факти за разпространението, популярността и въздействието на «Песни и стихотворения». (Вестник на жената, XIX, бр. 817 от 29. V. 1940, стр. 3.) Вж. също изследването на К. ВЪЗВЪЗОВА-КАРАТЕОДОРОВА, За уточняване времето на отпечатването, за разпространението и ролята на три Ботеви издания от 1875 година. — Известия за 1959 г. Народна библиотека «Васил Коларов». Библиотека при Соф. държ. университет, кн. I (VII), 1961, стр. 219—224.

Потребни са. Искаха ги с особно писмо.»[386] Лаконичните редове на тези писма говорят много за интереса, с който е посрещната малката стихосбирка в България, и за силата на нейното въздействие. Някои от писмата са написани със специално химическо мастило според изискванията на конспирацията. Книгите са проникнали в България по нелегалния канал на Първи революционен окръг, приет от Гюргевския комитет: Гюргево — Русе и от Русе към различните въстанически огнища в Северна България. Комитетските куриери са пренасяли от Румъния в България Ботевите песни заедно с оръжието и барута за въстанието.

Към малката книжка «Песни и стихотворения» Хр. Ботев се отнася с изключително чувство за отговорност. Той за пръв път събира и издава своите творби, писани в продължение на близо десет години. Някои от тях са създадени неотдавна, други са претърпели вече две публикации. Енергичната революционна дейност, огромният труд по списването на в. «Знаме» не попречват на големия поет да огледа внимателно своя поетически път. Ботев отново преживява и пресъздава свонте песни. Тяхната последна и най-съвършена редакция от «Песни и стихотворения» е резултат на напрегнат труд, на упорита и продължителна работа над стиха. Тя показва творческите сили на поета, неговата творческа зрелост и мъдрост.

Първите четири Ботеви стихотворения имат по три редакции,[387] останалите — по две редакции[388] с изключение на «Хайдути», «Ней», «Защо не съм?. . .» и «Послание», които поетът обнародва само веднаж.

Различията в редакциите на Ботевите стихотворения будят несъмнено голям интерес и могат да бъдат обект на специално изследване.[389] Най-много по количество и най-основни са измененията в

---

[386] Писмата, в които има данни за разпространението на Ботевите книги, се съхраняват в БИА, ф. ТЧ, стр. № II В № 192; ф. НО, II В, 202; ф. СГ, II В 207; ф. ТК, II В, 232 и т. н. Публикувани са в Априлско въстание 1876, Сборник от документи, т. I, С., 1954, стр. 54, 76, 85, 149—150, 159 и др.

[387] «Майце си» — в. «Гайда» (1867), «Свобода» (1870) и «Песни и стихотворения» (1875); «Към брата си» — «Дунавска зора» (1868), «Свобода» (1870) и «Песни и стихотворения»; «Елегия» и «Делба» — «Свобода» (1870), «Дума» (1871) и «Песни и стихотворения».

[388] В «Дума» (1871) и в «Песни и стихотворения» — «До моето първо либе», «На прощаване», «Пристанала» и «Борба»; в «Будилник» (1873) и в «Песни и стихотворения» — «Гергьовден» и «Патриот»; в «Свобода» (1872) и в «Песни и стихотворения» — «Странник»; в «Независимост» (1873) и в «Песни и стихотворения» — «Хаджи Димитър», «В механата», «Моята молитва» и «Зададе се облак темен». Шест свои поетически творби Ботев публикува само в свои издания — в «Дума» или «Будилник» и в «Песни и стихотворения». Всички останали имат по една публикация (първа или втора) в Каравеловите вестници «Свобода» или «Независимост».

[389] ИВ. ХАДЖОВ в книгата си «Стихотворенията на Ботева. Поправки и пре-

ранните Ботеви стихотворения, както и в последното му стихотворение. Тези изменения будят интересни и сложни проблеми, някои от които все още не са решени.

Поправките в останалите стихотворения, които имат по две редакции, не са толкова много, но също са интересни и показателни. Повечето от тях принадлежат на Ботев не само защото шест стихотворения поетът помества само в свои издания; различията в редакциите и на останалите негови песни, публикувани най-напред в «Свобода» или в «Независимост», навеждат на мисълта, че повечето също са дело на поета, че само нему са достъпни нюансите в мисълта и чувството, внесени с измененията в «Песни и стихотворения». Такива са различията между редакциите на «Странник», «Моята молитва», «Зададе се облък темен», на «Пристанала», «Борба», «Гергьовден», «Патриот». . . В последната редакция стихът е пошлифован, по-стегнат и по-звучен. Границата между езиковото обработване на стиха и смисловите промени е относителна. Поетът стяга и изглажда стиха, като едновременно задълбочава и избистря образната мисъл. Той постига по-богата и по правдива смислово-стилова нюансировка на мисълта. Интерес будят дори тези Ботеви стихотворения, които имат най-малко изменения във втората си публикация, като «Хаджи Димитър» или «Моята молитва» например. В «До моето първо лябе» измененията също не са коренни, но и те хвърлят нова светлина върху упоритата и напрегната работа на поета над всяка негова творба. Интересни са промените в последната редакция на «В механата» или «На прощаване .

Преработвайки своите стихотворения, Ботев търси непрекъснато по-голяма естественост в езиковия израз: в лексикално отношение той изчиства поетическото слово от чужди, книжни, архаични или провинциални думи и форми, като ги заменя с нови, заети от живата народна реч, които се налагат в нашия книжовен език, в нашата поезия. В тази посока се движат и ред граматически изменения — в

работки», т. I, С., 1947, сравнява подробно редакциите на Ботевите стихотворения, анализира различията и се добира до конкретни и интересни наблюдения. Той обръща особено и заслужено внимание на различията в пунктуацията. Хаджов определя измененията във втората редакция на повечето Ботеви стихотворения като «поправки». В тази категория влизат всички стихотворения с по две редакции, като авторът при анализа на измененията подрежда творбите според различията в редакциите — най-напред с най-малко и най несъществени поправки и по-нататък с все повече и по-съществени поправки: «Зададе се облак темен», «Хаджи Димитър», «Странник», «Гергьовден», «Патриот», «Борба», «Моята молитва», «На прощаване», «В механата», «До моето първо лябе», «Пристанала». Във втората категория изменения — «преработки» — авторът включва стихотворенията с три редакции — «Майце си», «Към брата си», «Делба» и «Елегия», както и «Обесването на Васил Левски». В последната глава на своята ценна книга Хаджов прави «Обобщения и изводи».

строежа на израза, връзките, словореда и т. н. «Поправките, дори и най-незначителните наглед, се характеризират със своята многозначност и с обширността на своето въздействие. . .» «Ботевият език е постигнал пълна хармония между отделната дума и езиковата цялост, в която думата бива употребена.»[390]

Работата на Ботев върху текста на стихотворенията показва и други общи и много характерни тенденции: стремеж към точност и правдивост на поетическата мисъл и поетическата образност, освобождаване от всяка неясната, от ненужната емоционалност, от прекомерната разсъдъчност и публицистичност. Друга характерна тенденция е засилването на психологическата вглъбеност, все по-дълбокото проникване във вътрешния мир и по-пълното разкриване на този мир. Образите стават по-плътни, поетическата мисъл се изчиства от всяка абстрактност и неопределеност, от ненужната чувствителност и всяка нотка на сантиментализъм и същевременно става по-колоритна. Поетът долавя и най-дребните недостатъци в творбите си и уверено ги преодолява. Всяко изменение е осмислено и е осъзнато като необходимо. Няма случай, преработвайки, Ботев да е развалял своите стихотворения.

Ботевата поетическа равносметка в «Песни и стихотворения» дока ва и ключителния усет на поета за стил, а стиловото и смисловото единство на творбата, за нейното хармонично осъществяване като цяло. Поетическата равносметка на Ботев разкрива неговия тънък естетически вкус и високата му взискателност към самия себе си и към своето творческо дело.

Тук му е мястото да се спрем и върху някои общи проблеми на Ботевата поезия.

Какъв е нейният художествен метод? Съществуват противоположни възгледи. Много често поезията на Ботев е била свързвана с големия поток на романтизма.[391] През последните години романтизмът по време на Възраждането стана обект на обемисти изследвания.[392] Доказателственият материал на тази теза се свежда до след-

---

[390] ИВ. ХАДЖОВ, Стихотворенията на Ботева. Поправки и преработки, т. I, С., 1947, стр 260: «Работата върху постройката на израза — отбелязва правдиво Хаджов — бива свързана с не по-малка работа върху пунктуацията на стихотворенията. . . Пунктуацията у Ботева се стреми не само да отсени движението на речта, но и да предаде по-пълно и точно мисълта. . .» (стр. 258).

[391] Д. Т. СТРАШИМИРОВ, Христо Ботев като поет и журналист. Критически опит, Пловдив, 1897, стр. 214—215, 249—250. Възгледът на Страшимиров за романтизма на Ботев бе оспорен на времето от В. БЛАГОЕВА, Реализмът в Ботевите произведения. — Сп. «Ново време», II, кн. 1, Пловдив, 1898, стр. 32—42.

[392] Вж. КР. ГЕНОВ, Романтизмът в българската литература, С., 1968.

ните основни положения: конфликът между личността на поета и ограждащата го действителност е романтичен конфликт. Лиричният герой е герой-романтик, разочарован самотник, но не романтик-«индивидуалист», а революционен романтик. Епохата и своята личност Ботев пресъздава по *засилен* творческо-субективен начин. Той не толкова «възпроизвежда» действителността в нейните реални форми, колкото я «пресъздава» чрез «условни» образи и символизации.[393] Лиричният герой е патриот-идеалист и това е романтична особеност на неговия образ. Ботев си служи със «субективно-условни», метафорични образи и образи-символи, които използува с «творческия патос на революционния романтик». Според този възглед за поетиката на романтизма са характерни «универсалните» мащаби, универсализираното сатирично отрицание на действителността и хиперболизираното идеализиране на бъдещето; характерни за романтизма са и «смесването» на контрастни стилове, темата на «богоборството», романтично-геройчното отношение към любовта, склонността към необикновеното, възвишено-изключителното. . . Ботев «доразвива и усъвършенствува метода на революционния романтизъм до крайните предели на неговите вътрешни творчески възможности»[394]. Тези общи положения би трябвало да бъдат защитени от убедителен конкретен анализ. Именно при конкретния анализ обаче най-ясно изпъкват слабостите на това схващане: романтичният метод се абсолютизира, откъсва се и се противопоставя на останалите художествени методи. Само нему или предимно нему се приписва условно-метафорично, символно, обобщително начало.[395]

През последните десетилетия доби широко разпространение противоположната теза, според която Ботевият художествен метод е реалистичен[396] — реализъм с различни отсенки и «профил»: революционен или революционнодемократичен, реализъм с черти на революционна романтика, критически реализъм, реализъм — закономерно продължение на романтизма и на критикореалистичния метод, включил се в потока на «европейската борческо-революционна пое-

---

[393] Не се ли приписва в случая своеобразието, спецификата на изкуството въобще само на романтизма? Не е ли всяко изкуство *пресъздаване* на действителността в условни образи? Метафоричността, образите-символи и олицетворения, «хиперболизираните символизации» характеризират и реалистичните художествени произведения.

[394] КР. ГЕНОВ, Художественият метод в поезията на Христо Ботев. — Сп. «Език и литература», XIX, 1964, кн. 2, стр. 7—28. Подробно Кр. Генов развива своите възгледи за романтизма на Ботев в книгата си «Романтизмът в българската литература», С., 1968, стр. 411—477.

[395] Вж. Н. ГЕОРГИЕВ, За художественя метод на Христо Ботев. — Сп. «Език и литература», XX, 1965, кн. 3, стр. 74—77.

[396] П. ДИНЕКОВ, Поезията на Христо Ботев. — Възрожденски писатели, С., 1962, стр. 327, 332.

зия от 70-те — 80-те години на миналия век» — «междинен метод, стоящ между критическия реализъм и социалистическия реализъм».[397] Според едно последно схващане в Ботевите песни, публикувани след 1871 г. (след Парижката комуна), «виждаме... началните търсения, зародишите, раините теиденции на развитие от критически към социалистически реализъм...» Хр. Ботев трябва «да бъде поставен между онезн поети, у които се наблюдават първите кълнове на естетическата система на социалистическия реализъм», израсиали «върху традициите на критическия реализъм...»[398]

Най подробио бе обоснован възгледът за реализма иа Ботев, който е «по същината си... реализъм критически», като «от решително значение са както революционните позиции на поета, така и елементите на романтика..., неразделна част от реалистическия му метод».[399] Лнризмът на Ботевата поезия, който «произтича от голямата, неповторимата авторова личност», умението на поета да даде «крайно обобщен образ на действителността», да подчертае най-характерното, най-типичното в жизнените явления, като често прибягва до олицетворението и метафората или си служи със сентенцията като «особена форма на идейно-поетическо обобщение, умело включена в композиционната разработка на темата, мотивирана емоционално», «непосредността, яснотата и енергичността на езика», «стихово-музикалното оформяне, в което националната традиция и поетическото новаторство органически се съчетават»— всички тезн чертн на Ботевата поезия се схващат като «особености на едно ярко реалистическо нзкуство».[400]

Последният възглед, на който ще се спрем, разглежда Ботевата поезия в тясиа връзка както с тенденциите на романтизма, така и с революционните реалистични традиции.[401] Като прогресивните романтици Ботев възпява нзключителното, героичното, възвишеното, «крайните аспекти на чувството», той опоетизирва титаничното... Като големите реалисти на своето време той е изцяло в своята съвременност с нейните обществено-политически задачи и

---

[397] Н. ГЕОРГИЕВ, За художествения метод на Христо Ботев. — Сп. «Език и литература», XX, 1965, кн. 3, стр. 75, 77.

[398] В. ВЕЛЧЕВ, Творческият метод на Хр. Ботев и традициите на романтизма и реализма. — Славянска филология, С., 1973, стр. 178, 179. За метода на Ботев вж. и СТ. КАРАКОСТОВ, Максим Горки и българската литература, С., 1947, стр. 7; също: Г. ЦАНЕВ, Литературната приемственост между Ботев и нашето време. — Сп. «Ново време», XXIV, 1948, кн. 11, стр. 992.

[399] П. ДИНЕКОВ, Поезията на Христо Ботев. — Възрожденски писатели, С., 1962, стр. 330.

[400] Пак там, стр. 330—332.

[401] П. ЗАРЕВ, Христо Ботев, С., 1963, стр. 202—209; вж. и ЕМ. ГЕОРГИЕВ, Българската литература и общославянското и общоевропейското литературно развитие, С., 1973, стр. 264,265.

социални дилеми. Неговата поезия има «богато, ново, реалистично съдържание», изпълнена е с реалистични образи от живота. И все пак «възвишеното, високо героичното стига у него предел, непознат за критико-реалистичната литература. В това е тайната сила и недостижимата оригиналност на големия български поет, създал свой реалистичен метод, обагрен от емоционалната гама на романтизма, близък и все пак различен от метода на критическия реализъм. . .» Ботев «се отделя от традиционното и. . . израства на свой пиедестал». Ботевият «реализъм е не само обагрен от «революционна романтика». Той поема в себе си колосалните постижения на романтизма, извисява се над реализма на познатото, всекидневното, житейски типичното, носи в себе си титанични сили. . . [402]

Този възглед е според нас най близък до истината за художествения метод на Христо Ботев. В поезията на велнкия български поет има различни тенденции и елемеити. Идеализацнята на герончния подвиг в името на свободата, преклонението пред възвишената смърт на борeца за правда и за свобода, грандиозните обобщителни платна на народните страдания, на народната скръб и борба, самият образ на народа, широко обобщен, изпълнен с трагизъм, отвеждат към поетиката на романтизма. Романтически дух вее от силнните, драматнчни страсти, от контрастните чувства. С романтически багри поетът рисува природата. Силните народнопесеннн навеи, баладнчните моментн, дошли от юнашкия епос и хайдушката народна песен, напомнят светоусещането на поетите-романтици. Романтическн възвишено, едновременно трагично и героичнo е опоетизирването на смъртта. Идеалнзацията като тип обобщение върви редом с типизацията, изключителното с обикновеното. Ботев разкрива правднво социалните конфликти на своето време, той рисува широко обобщени, типични образи, ярки представители на социални групи и класи. Той вижда и пресъздава със средствата на своята новаторска поезия и героичното и трагичното, и дребното и отвратителното в своето съвремие. Достатъчно е да припомним образите на хайдутина, на бунтовника-емигрант, на революционера, обрекъл живота си на борбата за национално и социално освобождение. . . И на ляжепатриота, на еснафа-егоист, устремен към лично благополучие, на чорбаджията и търговеца. . . Основен образ в Ботевата поезия е образът на лиричния герой и неразривно свързаните с него образи на неговите най-близки — на майката, на любимата. . . В тяхното пресъздаване се проявява особено силно умението на поета да прониква в душевния мир на героите си, да усеща и най-тънките психологически нюанси на техните преживявания. Интересът към отделната личност и нейния вътрешен свят, интересът към обикновения човек

[402] П. ЗАРЕВ, Христо Ботев, С., 1963, стр. 203,205, 206, 209.

и неговите скърби и радости е новаторска черта в поезията на Ботев и тази нейна особеност е израз на ново, реалистично светоусещане. Типизацията в Ботевата поезия като тип художествено обобщение на жизнените факти се разгръща и уплътнява. Тя изцяло обхваща сатиричните творби на поета, а сатиричната струя се появява още в ранните му стихотворения и става все по-силна.

Наличието на различни художествени тенденции, на елементи от различни, понякога съвсем противоположни творчески методи е характерна особеност на историко-литературния процес през Възраждането. Обща закономерност също така е постепенното налагане на реализма като най-жизнеспособен за онази действителност метод. Ботевата поезия е рожба на своето време, рожба на българския въ рожденски национален дух, на българския национален гений. Тя е свързана с хиляди нишки с българската действителност, с българското народно творчество, с българската литературна традиция. Изграждането на една цялостна теория на нашата възрожденска литература върху широкия фон на световната литература ще създаде необходимите условия, за да се определи точното място на Ботевата поезия в световния литературен процес.

Ботев е поет-новатор. Кои са новаторските черти на неговата поезия?

Погрешен е възгледът, че изумителните Ботеви песни възникват на пусто място, че между тях и вече съществуващата българска литература има пропаст. Раждането на Ботевата поезия несъмнено е подготвено от реалните завоевания на нашата литература. Техните кълнове откриваме още в могъщия зов на Паисий към българина, в безпределната искреност и чистота на Ссфрониевата изповед. От тези кълнове и от дълбоките корени на народното творчество идват живителните сокове, които създават българската поезия — поезията на Чинтулов, Кожлев, Раковски, Каравелов, на Петко Славейков, Райко Жинзифов, Григор Пърличев. . .

Най-близко до Ботевата поезия е творчеството на Раковски. Образът на хайдутина в «Горски пътник» е обвеян от романтиката на хайдушкия епос и същевременно е индивидуализиран, отразил в себе си богатата и интересна личност на своя създател. Не случайно поемата на Раковски е оказала такова огромно въздействие върху своята съвременност. Тя е богата по съдържание, дълбоко прогресивна по своя идеен свят и революционен дух. Раковски чувствува и разбира трагичната съдба на своя народ, чувствува и разбира патоса на своето драматично време. Той не е лишен от способност за поетическо мислене, домогва се до естетическо виждане и претворяване на действителността. И все пак Раковски е слаб поет. Неговата

поезия е интересна преди всичко като «поетическа концепция», като «поетически блян, който предстои да бъде осъществен художествено».[403] Поетическата концепция на Раковски, доразвита и обогатена, издигната до нови висоти, бе осъществена естетически от Ботев.

Чинтуловите песни наред с поемата на Раковски са необходимо звено в литературната традиция, без което Ботевата поезия вероятно не би съществувала. Поезията на Чинтулов е по-бедна тематично и идейно от поезията на Раковски, но Чинтулов несъмнено се добира до естетически постижения, недостъпни за Раковски. Патриотичният патос, призивната сила и борческото вдъхновение на Чинтуловите песни се осъществяват чрез една по-развита поетическа сбразност. «Откривателят на героичното като естетическа категория в нашата поезия е Чинтулов.»[404] Образната система, стихът, езикът на Чинтулов са стъпка напред към Ботевата поезия.

Към революционната поетична традиция, която Ботев заварва, трябва да се добави и героично-романтичната тема на Н. Козлев. В «Черен арап и хайдут Сидер» Козлев възпява в обобщено-романтичен план твърдостта и силата на българина. Могъщият епичен образ на героя, могъщият образ на родния Балкан от Козлевата поема будят далечни аналогии с Ботевите хайдушки песни и особено с баладата «Хаджи Димитър». Романтично-символната основа обаче, върху която е изградена поемата «Черен арап и хайдут Сидер», я отдалечава от Ботевите хайдушки песни, от художествения строй на Ботевата поезия.

Още по-далеко от Ботев както по общия си художествен строй, така и по идейно-емоционалното си съдържание е поезията на Р. Жинзифов или на Гр. Пърличев. И все пак и тези поети са необходими предшественици и съвременници на Ботев с отделни свои творби или с отделни черти, с отделни постижения на своята поезия.

След Раковски и Чинтулов и заедно с тях Петко Славейков е предтеча на Ботев.[405] «Без художествените открития на Славейков, без интимния свят на лирическия герой, който той разкри в поетичните си изповеди, без нюансите на богатите, често пъти противоречиви човешки преживявания, които внесе в гражданските мотиви, без националната форма, която той намери за художествените идеи, са немислими онези висоти, до които достигна българската

---

[403] П. ДИНЕКОВ, Христо Ботев между своите съвременници-поети. — Историческа съдба и съвременност, С., 1972, стр. 197.

[404] СТ. ТАРИНСКА, Героичната поезия на Българското възраждане. — Сп. «Септември», XIX, 1966, кн. 7, стр. 205.

[405] Според М. АРНАУДОВ «в българската поезия Ботьов намира само един учител, родствен нему по горещ патос и енергия на словото — Славейкова». (Петко Рачов Славейков (1827—1895). — Сп. «Училищен преглед», XXVI, 1927, кн. 9—10, стр. 1405).

поезия чрез творчеството на Ботев.»[406] Вътрешна връзка съществува между лирическия герой на Славейковото стихотворение «Гърдите тежко ме болят» и героя на първата Ботева лирична изповед «Майце си» или между Ботевите ранни изповедни творби «Майце си», «Към брата си», «Елегия» и по-късните бисери на Славейковата лирика «Не пей ми се» и «Жестокостта ми се сломи». . . Достатъчно е да посочим още една линия на приближаване и контакти между Ботевата поезия и поезията на Славейков: Ботевата поема «Хайдути» и Славейковата поема «Бойка», Ботевата балада «Хаджи Димитър» и Славейковата балада «Изворът на Белоногата». . ., върху които могат да се направят интересни идейно-тематични и жанрово типологични наблюдения.[407]

Първите български поети през Възраждането не принадлежат към обособени и развити школи и направления, те търсят своя поетически път, своите естетическн принципи. Разстоянието между тях и Хр. Ботев е много голямо. Ботевата поезия и поезията на повечето негови предшественици са несъизмеримн преди всичко като художествени ценности. Тази несъизмеримост поражда възгледа за Ботевата поезия като «еманация на българския народ като раса, на неговия гений», който е «абсолютен, идеален в своята същина», израснал «вън от рамките на народа като бит и живот, вън от условнята на момента и средата. . .»[408] Поезията на Хр. Ботев е наистина висок, недостижим и самотен връх, чиито основи обаче са заложени дълбоко в българската обществено-политическа и литературна действителност през 60-те — 70-те години на миналия век.

Ботев като никой друг преди него усвои, превъзмогна и далеко надхвърли съществуващата национална литературно-поетическа традиция. Същевременно той претвори в ненадминати образци на индивидуално творчество традицията на българската народна поезия. Народната поезия стана този високо художествен извор от редки естетически ценности, който бе абсолютно необходим за раждането на поета.

Отношението на Ботев към народната песен е много важен елемент от новаторската същност на неговата поезия. Поетът използува първичния материал на народната поезия и се учи от нейния

---

[406] СТ. ТАРИНСКА, Героичната псезия на Българското възраждане. — Сп. «Септември», XIX, 1966, кн. 7, стр. 211.

[407] В книгата на Б. НИЧЕВ «Увод в южнославянския реализъм» (С., 1971) е поставено интересно начало на този тип теоретични наблюдения и обобщения върху един широк южнославянски литературен фон (стр. 117—118, 165—177).

[408] ГЕО МИЛЕВ, Антология на българската поезия, С., 1925, стр. 5. Този възглед бе още на времето критикуван от М. АРНАУДОВ в статията «Духът на българската поезия. По повод на една нова антология». — Сп. «Българска мисъл, I, 1925, кн. I (ноември), стр. 78—79.

идейно-образен свят. Народнопесенното влияние и изявите на личното светоусещане се сливат в съвършено нова, оригинална сплав. Ботевата поезия отразява идейния свят, мисловността, чувствителността на една необикновена личност. Народнопоетичните образи са преосмислени, оцветени от ново отношение към прекрасното, към героичното и възвишеното, те са изпълнени с нови етични категории, с психологическа вглъбеност и прозрения, непознати за народния певец. Ботев издига психологическата аналитичност в художествен принцип на своята поезия. Неговите връзки с народното творчество са уникално явление в историята на нашата литература. «От черупката на народнопесенната стилистика се излюпват контурите на един съвсем нов и съвременен поетичен стил, разкриващ възможности за предаване тънките и делнкатни, противоречиви и сложни духовни движения на модериия човек.»[409]

Ботевата поезия не би достигнала своите изумителни висоти, не би съществувала такава, каквато е, без българската народна поезия и без обществено-литературната атмосфера на времето.

Проблемът за традицията, която Ботев заварва и която използува, е неразделно свързан с проблема за новаторския смисъл на неговото творческо дело.

Ботев като никой друг проникна в българската действителност и я пресъздаде в правдиви и силни поетически образи. Той нарисува картината на народното страдание и борба с най-ярките багри на поетическото изкуство. Той изобрази блестящо националноосвободителната епопея на своя народ и обезсмъртн нейните герои.

Ботев като никой друг насити поезията си с най-прогресивните идеи на своето време. Изостанала, робска България роди голям поет-мислител.[410] И той съчета органично в своята поезия светоусещането на поета-мислител и философ с най-непосредна, бликаща емоционалност. Неговият емоционален свят е богат и многообразен, изпълнен с огромна вътрешна енергия и волеви импулси, с необикновено тънък усет за нюансите в човешката душа. Българската литература в зората на своето развитие роди гениален поет-философ и революционер, титан на мисълта и същевременно поет-лирик,

---

[409] Б. НИЧЕВ, Очерк за поезията на Ботев. — Сп. «Септември», XVII, 1964, кн. 2, стр. 247.

[410] «. . .Нашата литература — пише Л. ЛЕВЧЕВ — не само днес, ами въобще никога не е имала по-интелектуален автор. . . Ботев разговаря суверенно и с достойнство със съвременната нему европейска революционна мисъл. . . Не само идеите, но дори езикът и движението на мисълта у Ботев са били най-модерните за времето си. . .» (Ботевско начало. — В. «Литературен фронт», XXII, бр. 2 от 5. I. 1967.)

топъл и всеразбиращ. Неговата поезия е трагична и героична, мъжествена и нежна, гневно-сатирична и оптимистична, поезия безкрайно жизнена и вечно млада.

Ботев като никой друг преди него създаде национална и самобитна и в същото време интернационална, общочовешка поезия. Той сля в хармонично единство неповторимо националното със световноисторическото. Неговата поезия принадлежи както на нашата, българска литература и култура, така и на световната литература от 70-те години на века. По своето идейно-образно и емоционално съдържание, по новаторската си същност Ботевата поезия може да се съпостави с поезията на такива негови предшественици като Байрон и Лермонтов. «Те също носят в себе си кондензирана като че ли вековната протестираща мисъл на историята. Но за отлика от тях той отива по далече с прозрението си в бъдещето.»[411] Пушкин и поетите декабристи, Лермонтов, Байрон и Хайне, Некрасов и Шевченко, Петьофи и Мицкевич — малцина световни творци, наред с които Христо Ботев заема достойно своето място. Като Пушкин в руската литература Ботев поставя едно голямо начало в българската литература, неговите песни са «живата вода» на нашата поезия.[412] Като Петьофи и Мицкевич Ботев направи достояние на човечеството трагичната съдба на своя малък народ и възпя неговата устойчивост и героизъм; като Петьофи той сля в едно поезия и живот, за да ги превърне чрез своя подвиг в легенда.[413] «Когато се квалифицират по психологически качества големите творци в световната литература, Ботев ще е измежду тия, които са се стремили не само да възпеят красотата на движението на историята напред, а и да я на-

---

[411] П. ЗАРЕВ, Христо Ботев, С., 1963, стр. 204; също стр. 209—213. За Ботев и Шилер вж. П. ЗАРЕВ, Класика и съвременност, С., 1961, стр. 12—15, 18.

[412] Б. ПЕНЕВ, История на новата българска литература, т. IV, ч. II, С., 1936, стр. 1468.

[413] К икретни паралели между поезията на Петьофи и на Ботев прави Н. КЪНЕВ, Ботев — Петьофи. — Сп. «Българска реч», XI, кн. 6, март 1937, стр. 194—199; вж. също Л. СТОЯНОВ, За литературата, изкуството и културата, С., 1959, стр. 53—57; П. ДИНЕКОВ най-обстойно разглежда дълбокото вътрешно сродство между Петьофи, Мицкевич и Ботев (Трима велики поети в съдбата на своите нар ди. — Историческа съдба и съвременност, С., 1972, стр. 180—191; вж. също ИВ. ХАДЖОВ, Стихотворенията на Ботева, т. II, С., 1948, стр. 46—48; за Лермонтов и Ботев вж. Д. ШЕЛУДКО, Ботев и Лермонтов. — Сп. «Българо-съветска дружба», IV, 1948, кн. 5, стр. 17—19; за Ботев и Хервег вж. статията на СЛ. П. ЧАУШОВ, Христо Ботев и Георг Хервег. — Христо Ботев, Сборник по случай сто години от рождението му, С., 1949, стр. 523—531; за Хайне и Ботев вж. Л. ДРАМАЛИЕВА-КОДЖЕЙКОВА, Хайне у нас. — Сп. «Език и литература», IV, 1949, кн. 3, стр. 221—228; също: Л.ДРАМАЛИЕВА-КОДЖЕЙКОВА, Ботев и Хайне. — Христо Ботев, Сборник по случай сто години от рождението му, С., 1949, стр. 509—522.

пишат, да ѝ продиктуват своята воля чрез върховна жертвеност.»[414] Поезията на тези творци е голяма литературна школа за него. Тяхното влияние не е пряко, то е сложно, дълбоко творческо. Ботев върви по свой път, създава самобитно, неповторимо изкуство.

Ботев създаде поетическа форма, непозната преди него. Той черпи непрекъснато от народния език, от обикновената народна говорима реч и от езика, стила, поетиката на народната песен. Народно-песенните форми, народностният колорит на езика и стила подчертават националната самобитност на Ботевата поезия. Народностното в езика и стила се съчетава естествено и органично с нова политико-философска лексика, която идва от съвременните политически и философски идеи и възгледи на твореца.

Своя стих Ботев изгражда върху принципите на народния стих. Ботевият стих се приближава най-плътно до народния в областта на поетиката и ритмиката. Въпросът за ритмиката на Ботевата поезия е все още спорен. Преобладава мнението, че ритъмът на Ботев е «повече от силабичен, отколкото от тоничен характер»[415]. Това становище допуска известни колебания и уговорки. Съществува и друг, по-категоричен възглед: «Нямаме никакви нагледни доказателства, че Ботев се е стремил — съзнателно или интуитивно, да си служи с тонични стъпки. . .» «Истинският ботевски ритъм. . . се гради не върху ударенията, а върху постоянната дължина на стиховете и постоянното място на цезурата. . .» Изводът е ясен и твърд: «Всички особености на Ботевия стих ни дават основание да заключим, и то без уговорки, че неговият ритъм е силабичен, какъвто е ри ът на народната песен.»[416] Изключение прави само стихотворението «Ней», в което преобладава силаботоничният ритмичен строеж (хореична стъпка и мъжки рими). Особено място заемат и стихотворенията «Делба» и «До моето първо либе». Две Ботеви стихотворения — «На прощаване» и «Хайдути» — повтарят изцяло народнопесенния стих.[417] Те нямат строфичен строеж и рими, стихът им е

[414] П. ЗАРЕВ, Христо Ботев, С., 1963, стр. 214—215.

[415] Б. ПЕНЕВ, История на новата българска литература, т. IV, ч. II, С., 1936, стр. 1485; вж. също Р. РУСЕВ, Метрични проблеми у Ботев. — Сп. «Училищен преглед», XXXIX, 1940, кн. 10, стр. 1262—1277. Със съществени уговорки този възглед поддържа и П. ДИНЕКОВ, Поезията на Христо Ботев.— Възрожденски писатели, С., 1962, стр. 338—340.

[416] Л. АНДРЕЙЧИН, Ритъмът на стиха у Христо Ботев. — Сп. «Език и литература», I, 1946, кн. 5, стр. 9—15; също: Език и стил на Хр. Ботев. — Христо Ботев, Сборник по случай сто години от рождението му, С., 1949, стр. 575—576.

[417] МИР. ЯНАКИЕВ, Българско стихознание, С., 1960, стр. 142, както и всички автори, посочени по-горе. Според М. Янакиев споменатите стихотворения са написани без всякакво съмнение именно като «народни песни».

осмосричен, с цезура след петата сричка. В седем свои стихотворения Ботев използува широко разпространения в народната поезия десетосричен стих,[418] осем стихотворения имат осмосричен стих[419] и две — деветосричен.[420]

Тази най-обща характеристика на Ботевата ритмика е непълна и едностранчива. Всички Ботеви стихотворения (с изключение на «Хайдути» и «На прощаване») са римувани, всички (без «Хайдути», «На прощаване», «Гергьовден» и «Борба») имат строфичен строеж.[421]

Погрешен е възгледът, че «римата у Ботйов не играе никаква роля и не притежава никакво значение за ритъма», че «римата в поезията на Ботйов е литературно влияние — един външен нанос, чужд на вътрешната й структура»,[422] че римите на Ботев са непълни, асонанси, че поетът «е приел тая условност, римуването, с решение да не жертвува нищо заради нея. . .»[423] По-убедително е другото схващане, според което Ботев използува римата «като конструктивен елемент с важно значение за строежа на стиха си. . .» «Същнската и често пъти изненадващо сполучлива рима в Ботевите стихове не прилича на флексийните съгласувания, които характеризират плетените чрез мелодия стихове» в народната песен.[424]

Непрнемливо е твърдението, че Ботев «не е съзнавал» особеностите на своето стихосложение — «мислил, че пише десетосричен ямб или хорей, че следва просодията на Пушкин и Лермонтов, когато в действителност, несъзнателно за себе си, е следвал народната просодия».[425]

---

[418] В «Майце си», «Елегия», «Борба», «Гергьовден», «Посланне», «Хаджи Димитъ «Обесването на Васил Левски».

[419] «Към брята си», «Пристанала», «Странник», «Патриот», «Защо не съм?. . .», «В механата», «Зададе се облак темен», «Моята молитва».

[420] «До моето първо либе» и «Делба». МИР. ЯНАКИЕВ изтъква, че «деветсричният графичен размер. . . няма съответствие в народната песен». (Българско стихознание, С., 1960, стр. 142.)

[421] Тринадесет Ботеви стихотворения имат четиристишни строфи със съседни, поясни, кръстосани и напластени рими, две стихотворения имат шестостишни строфи («Елегия» и «До моето първо либе») и едно стихотворение — осмостишни строфи («Патриот»). В «Елегия» и «До моето първо либе» римуваните графични комбинации във всяка строфа се състоят от четиристишие и двустишие, а в «Патриот» — от римувани и бели стихове.

[422] АТ. ДАЛЧЕВ, Христо Ботйов и народната песен. — Сп. «Българска мисъл», V, 1930, кн. 2, стр. 133.

[423] Р. РУСЕВ, Метрични проблеми у Ботев. — Сп. «Училищен преглед», XXXIX, 1940, кн. 10, стр. 1265.

[424] МИР. ЯНАКИЕВ, Българско стихознание, С., 1960, стр. 140. Янакиев набелязва интересна хипотеза за пътя, по който минава Ботев, за да «постигне преобразуването на синкретичния народен стих в говорен (декламативен)» (стр. 139—140).

[425] АТ. ДАЛЧЕВ, Христо Ботйов и народната песен. — Сп. «Българска мисъл», V, 1930, кн. 2, стр. 133.

По-правдива е тезата, според която Ботев чрез строфиката и римата се стреми да се откъсне от народния стих, че съзнателно «приспособява народната ритмика към своя строфично-римуван стих»[426].

Търсенията на поета засягат и ритмичната система. Несъмнени са значителните отклонения от народнопесенната ритмика, изразени в стремежа да се получи известна фиксация на ударението, в съчетанието на двусрични и трисрични стъпки, в появата на непоследователни хореични и ямбични стихове, на следи от амфибрахий. Ботев напълно съзнателно търси свой израз, своя неповторима лична изява. Той не е останал изцяло при силабическия стих, но не е приел и силаботоническото стихосложение. Той създава свой, нов стих, със своя динамика, със свой емоционален тон, стих, в който често пъти говорната стихия надделява над песенната. Ботевият стих по своята емоционално-ритмична структура е по неравен (в сравнение с народнопесенния) — ту бърз, задъхан, ту спокоен и плавен, със свое времетраене, със свои логически акценти.[427] Цезурата в Ботевия стих, както и в народния, играе съществена роля, но големият поет отива по-нататък — той често разделя стиха не само на две части с помощта на основната пауза, но на още две и още две, с допълнителни цезури, докато се открои думата като елемент на стиха.[428]

Могат да се направят още много конкретни наблюдения върху структурата на Ботевия стих, които биха разкрили нови «знаменателни ритмически вариации, слагащи индивидуален печат върху всяко Ботево стихотворение»[429]. Изследванията показват например, че «всяко от седемте десетосрични Ботеви стихотворения проявява ярко ритмическо своеобразие»[430]. Неразривна и своеобразна е връз-

---

[426] П. ДИНЕКОВ, Поезията на Христо Ботев. — Възрожденски писатели, С., 1962, стр. 338.

[427] Конкретно и доста подробно този възглед застъпва П. ЗАРЕВ. (Христо Ботев, С., 1963, стр. 182—191.) Той сочи своеобразието и на такива Ботеви поетични творби като «На пр щаване» и «Хайдути», които от «стиховедско гледище» не се отделят от народния епос. (Пак там, стр. 182—190.)

[428] АТ. ДАЛЧЕВ, Христо Ботйов и народната песен. — Сп. «Българска мисъл», V, 1930, кн. 2, стр. 133.

[429] Р. ЯКОБСОН, Структурата на последното Ботево стихотворение. — Сп. «Език и литература», XVI, 1961, кн. 2, стр. 6.

[430] Пак там, стр. 6. ЯКОБСОН посочва, че в тези Ботеви стихотворения «броят на словните ударения върху първата сричка на стиха е по-малък от броя на словните ударения върху втората, но в «Обесването на Васил Левски» и «Хаджи Димитър броят на силните словни ударения върху втората сричка на стиха се приближава до 70%, докато в останалите. . . броят на ударенията се колебае между 40 и 50%» (стр. 6). По разпределение на словоразделите Якобсон разделя Ботевите стихове с десетосричен размер на три типа (стр. 7).

ката между ритъма, интонацията и синтаксиса в стиха на Ботев, между интонацията и цезурата, между ритмиката и мелодиката, и фониката — фонетическия състав на стиха. Интонационно-мелодичните акценти не могат да се отделят от строфично-ритмичния строеж; смисловото, логичното и емоционалното движение — от ритмичните тласъци и интонационните периоди.

Ботев следва народнопесенната традиция, но остава вътрешно свободен, той открива нови форми на израз, понякога интуитивно, в повечето случаи съзнателно. «Ако е употребявал асонансите съзнателно, той сигурно е вършил това, защото е смятал, че те могат да изпълняват службата на рими. Да търси винаги пълни рими това явно му се е виждало излишно като строгото спазване на поетичните размери. . . По-голяма свобода на поетичния израз на Ботев — това значи по-голяма близост до синтаксиса на прозата. . . Когато е създавал своите стихотворения, той се е радвал на свобода, до която в страни с литературна традиция се достига с борба: така във френската поезия пътят от строгата метричност на Боало до свободния стих на Лафарг е твърде дълъг.»[431]

С основание Ботев е поставян в групата на големите европейски поети-експериментатори — Гьоте, Рембо, Хопкинс, Тютчев. . .[432] Наблюденията върху Ботевия стих «оправдават тънкото съпоставяне. . . между стихотворните форми на Ботев и търсенията на друг забележителен експериментатор от същото време», английския поет и теоретик Джералд Хопкинс.[433] Наред с Гьоте и Хопкинс Ботев се родее и с Янко Крал, с Т. Шевченко — поети, чийто стих също се опира на родни фолклорни образци. Но «епигонското препяване на готови модели е много чуждо на тяхното творчество; в техните ритми, особено у Ботев, проличават и даже преобладават оригинални творчески търсения, които нямат успоредица в устната песенна традиция»[434]. «Пътят от народната песен до Ботевия стих не е просто заемане на форми от тази песен, а е възприемане на формални елементи от нея и използуване на тези елементи вече с друго конструктивно значение в една нова система — Ботевата стихова система.»[435]

---

[431] Р. РУСЕВ, Боян Пенев и Ботев. — В. «Съвременник», II, бр. 5 от 21. X. 1931, стр. 3.

[432] Според Р. РУСЕВ Ботев като Гьоте търси нови форми, нарушава общоприетото, известното. «С Рембо ги сближава непълното римуване.» Хопкинс за поголямо разнообразие «въвежда ямбични стъпки в хорей», препоръчва тези «обърнати стъпки», «обърнат или контрапунктен ритъм». (Метрични проблеми у Ботев. — Сп. «Училищен преглед», XXXIX, 1940, кн. 10, стр. 1275—1276.)

[433] Р. ЯКОБСОН, Структурата на последното Ботево стихотворение. — Сп. «Език и литература», XVI, 1961, кн. 2, стр. 7.

[434] Пак там, стр. 7.

[435] МИР. ЯНАКИЕВ, Българско стихознание, С., 1960, стр. 139.

Ботевите «търсения в областта на стнхосложението са изключителни». . ., в «цялата поетика и символика» на Хр. Ботев «има много ново, надхвърлящо епохата му».[436]

Ботев като някой друг преди него и в областта на стихосложението, и въобще на поетическото майсторство е поет-новатор, нещо повече — поет-експериментатор. Той се отделя от своите предходници, няма и преки последователи — неговият стих заема особено място в историята на българското стихосложение.

Ботев е самотен на своя поетически връх и заедно с това е неотделим от своето време, от своя народ; като всеки голям поет — новатор и експериментатор, той е самотен и същевременно е най-тясно свързан както със своите предходници, така и с поколенията творци, дошли след него. Не бихме могли да си представим развитието на българската поезия без Ботев. Неговото присъствие се чувствува навсякъде. Той надживява своя век, навлиза в нашата следосвобожденска действителност, участвува в търсенията, в борбите, в паденията и подема на поетите от XX век. За едни той е кумир, учител, знаме, други го възприемат критично, дистанцират се от него. Но у всички големи български поети — буйно или тихо, осъзнато или не — гори неговата искра.

Ботевото поетическо дело е дълбоко свързано с поезията на Ив. Вазов — едни от колосите на нашата литература, създал могъща традиция. Нека припомним първите поетически стъпки на народния поет, неговата сбирка «Пряпорец и гусла». Вазов пресъздава образа на хайдутина, хайдушката романтика, черпейки от извора на народния епос и на Ботевата поезия. В «Пряпорец и гусла» има творби («Сиромахкиня», «На Гергьовден», «Векът». . .), които отвеждат към Ботевите социални шедьоври.[437]

---

[436] Р. ЯКОБСОН, Българският език в словесната култура на славяните (интервю). — В. «Отечествен фронт», XXX, бр. 8729 от 3. XI. 1972.

[437] Вж. МИНКО НИКОЛОВ, —Ботев в идейно-поетическия път на Вазов. — Известия на института «Ботев—Левски», кн. II, 1956, стр. 111—137; също: А. ТЕОДОРОВ [БАЛАН], Асъ и двойка (поетическа среща). — Сп. «Български преглед», II, 1895, кн. XII, стр. 40—51; М. АРНАУДОВ сочи противоположните темпераменти на Вазов и Ботев, различните «методи на мислене и поетизиране» у двамата поети. Той сравнява «Молитвите» на Ботев и Вазов, за да подкрепи мисълта си (Вазов и Ботйов. — В. «Беседа», I, бр. 30 от 5. VI. 1935); вж. също ЦВ. МИНКОВ, Из речника на Ботева и Вазова. — Език и поезия (сборник статии), С., 1936, стр, 92—108; P. CHRISTOPHOROV, Ivan Vazov: la f rmation d'un écrivain bulgare, Paris, Droz, 1938, pp. 58—59; Н. САВОВА, Ботево влияние върху Вазова. — Сп. «Българска реч», XIV, 1939, кн. 3, стр. 86—90; М. АРНАУДОВ, Иван Вазов, Живот и дело, С., 1944, стр. 73; П. ХРИ-

Писателите от кръга «Мисъл» — Пенчо Славейков, Петко Тодоров, П. Яворов. . ., също се учат от Ботев. Те издигат на нов етап връзките между личното творчество и народнопесенната традиция.

Духът на Ботев навлиза в Славейковия поетически свят, Ботевата поезия се превръща в необходим и безценен извор за твореца Славейков. Без Ботев Славейков вероятно не би създал «Кървава песен», не би създал своите поеми, балади и песни, написани в духа на народната поезия. Усвояването на народнопесенната традиция от Ботев и от Славейков е много интересен проблем и тема за специално проучване.[438]

Наред с името на Ботев неведнаж и не случайно е поставяно името на Яворов. Ботев и Яворов са според Гео Милев «еманация» на българския поетически гений.[439] Преди Гео Милев, още в началото на XX в., Пенчо Славейков пише: «Ако г. Яворов в по-нататъшното си развитие като поет излезе победител из борбата, която ни рисува в «Нощ», в неговото лице ние ще имаме един наследник на Ботева, на онези елементи от неговата поезия, в които поетът-воевода се явява изразител на националния дух.»[440] По-нататък маститият поет възкликва проникновено: «. . .«Арменци», «Заточеници», «Честит е» и «Хайдушки песни»! Тези нови — бодри другари на «В механата», «На прощаване»! И най-вече «Хайдушките песни». От тях дъха на Балкан, те миришат на пролет. . .»[441] П. Славейков е разбрал не само тази ясна и безспорна линия на приемственост между двамата поети. Той е почувствувал и други особености, които ги сродяват. «Вникнете в образа на мълчаливия «Чудак» — пише Славейков, — ако си го представите говорещ, то ще чуете без друго: «Ти ли си, майко, тъй жално пела». . .»[442] И действително един поток от «изповедно-лирична-та традиция», създадена от Ботев, «води направо към психологическата лирика на Яворов».[443] Родството между Ботев и Яворов несъмнено не се изчерпва с идейно-тематичната близост, с гражданските мотиви и хайдушките копнения, то е по-дълбоко — в първич-

---

СТОФОРОВ, Творческото развитие на Иван Вазов. — Годишник на Университета «Кл. Охридски», Ист.-филологически факултет, т. XL, С., 1944, стр. 232 и др.

[438] Б. НИЧЕВ, Естетически проблеми около кръга «Мисъл». — Литературни портрети и проблеми, С., 1972, стр. 65—84.

[439] Г. МИЛЕВ, Антология на българската поезия, С., 1925, стр. 5—6.

[440] П. СЛАВЕЙКОВ, Предговор към «Стихотворения, П. К. Яворов», С., 1904, стр. IX.

[441] Пак там, стр. X.

[442] Пак там.

[443] Б. НИЧЕВ, Очерк за поезията на Ботев. — Сп. «Септември», XVII, 1964, кн. 2, стр. 247.

ната поетическа стихия, в поетическия темперамент, в емоционалния свят, изпълнен с крайности, с трагизъм и героизъм.[444] И все пак двамата поети принадлежат на различни епохи и времето поставя върху творческия им път своя печат. Затова всеки конкретен паралел е спорен.[445] Много от съпоставките, правени досега между Ботев и поетите, дошли след него, са неубедителни или пресилени, но дори и те са свидетелство за могъщата сила на Ботевия гений, за магията на неговата поезия.[446]

Най-преки приемници на ботевската традиция са несъмнено поетите на острия граждански и социален патос, на силните патриотични и интернационални пориви, на революционния устрем. За тях Ботевата поезия е завет и пример, най-скъп учител и вдъхновител.

Без поезията на Ботев не би било възможно раждането на такъв голям поет-новатор в нашата литература като Христо Смирненски. Смирненски възвести идването на оня «ден първи», за който пророкуваше Ботев. . . Пролетарският поет пръв в нашата лирика усети и пресъздаде красотата на масовото революционно движение, разкри титаничната сила на революционните маси, естетизира революционната улица и «тълпите» в големия капиталистически град. Смирненски като Ботев създаде блестящи образци на революционна лирика, в която поетичното авторово «аз» се слива органично с основния герой на епохата.

Без Ботев вероятно не бихме имали смелата, доблестна септемврийска поезия с нейния трагизъм, с големите алегорични платна на народното страдание и ярки революционни символи, поезия — будна съвест на едно кърваво време.

Несъмнена е вътрешната връзка и приемственост между Ботевата поезия и поезията на друг поет-новатор — на Н. Вапцаров, поезия на великата простота и непосредственост, поезия — искрен и топъл разговор с читателя и същевременно поетическа изповед.

---

[444] Р. РУСЕВ в статията си «Яворов и Ботев» сочи конкретни прояви на това родство, конкретни влияния — в търсенето на поетически формули-сентенции или в тона на някои стихове («Луди-млади» и «Ней», «Бабина приказка», «Честит е» и «Пристанала», «Бежанци» и «Моята молитва», дори в «Маска» той забелязва Ботеви интонации). (Сп. «Родна реч», XIII, 1939, кн. 1, стр. 26—28).

[445] Н. АТАНАСОВ в статията си «Духът на съмнението» подчертава различията между Ботев — «един верующ, деен», «тургеневски» Дон Кихот, и Яворов — «близък на Хамлетовия тип». (Сп. «Учлищен преглед», XIX, 1915, кн. 9 и 10, стр. 411.) От тези позиции Атанасов отхвърля аналогията между Яворовия «Чудак» и «Майце си» на Хр. Ботев (стр. 423).

[446] ЦВ. МИНКОВ открива ботевски патос в «Смърт в равнините» на Т. Траянов или ботевско «героико-бунтовно одухотворение на природата» в «Тайната на Струма», пак от Траянов. (Поезията на Христо Ботев, 1925, стр. 88.)

Вапцаров като Ботев и Смирненски страстно и напрегнато дири своето вътрешно осъществяване на човек и борец. Геронзмът е негов естетически идеал, революционната борба — негово всекидневие. Героичната тема у Вапцаров, както у Ботев, е автобиографично изживяна, тя е част от неговото битие. Героичният подвиг е единственият логичен завършък на техния живот и поезия. «Такава е свещената традиция на поета в революцията и на революцията в поета, традиция, завещана от Ботев, от «Моята молитва» и «На прощаване». . . [447]

[447] МИНКО НИКОЛОВ, Избрани произведения, т. I, С., 1968, стр. 250.

X
В пламъците на въстанието

СЪЗДАВАНЕ НА ГЮРГЕВСКИЯ ЦЕНТРАЛЕН КОМИТЕТ. ПРЕДПОСТАВКИ. ЦЕЛИ И ЗАДАЧИ. ДЕЙНОСТТА НА БОТЕВ СЛЕД НАПУСКАНЕ НА ЦЕНТРАЛНИЯ КОМИТЕТ ДО ПРОЛЕТТА НА 1876 Г. НАЧАЛО НА ИДЕЯТА ЗА ОРГАНИЗИРАНЕ НА ЧЕТА. ПОДГОТОВКА И СЪСТАВ НА ЧЕТАТА. БОТЕВ — ВОЙВОДА. ПЛАНЪТ ЗА МИНАВАНЕ НА ДУНАВА. «НОВА БЪЛГАРИЯ». ЗАВЛАДЯВАНЕТО НА «РАДЕЦКИ». КЪМ БАЛКАНА. ЕПОПЕЯ НА ГЕРОИЗЪМ И САМОЖЕРТВА. 20 МАЙ (1 ЮНИ) 1876 Г. СЛЕД СМЪРТТА НА ВОЙВОДАТА. ПОДВИГЪТ И ВЕЛИЧИЕТО НА ЧЕТАТА

След неуспешния опит за въстание през есента на 1875 г. повечето ръководни дейци трябваше да напуснат страната и да забягнат в Румъния. Много от по-активните участници на революционната организация, върху които тегнеше заплахата от преследвания и издевателства на турската власт, също потърсиха гостоприемството на съседната страна. И естествено е новите емигранти да се обърнат към БРЦК, за да получат морална или материална помощ по уреждане на своето положение, както и да разберат неговите намерения за бъдещата дейност на организацията. Но централният ръководен орган на освободителното движение вече не съществуваше. Съществували само нападки и интриги «на една група от бившня комитет против друга»[1]. Революционно настроените емигранти не откриват

[1] АЛ. БУРМОВ, Кризата в Българскня революционен централен комитет

всред досегашните ръководители на комитета и сериозни намерения за подготовка на въстание в България през пролетта на 1876 г., когато се очаквало засилване на революционното движение в Босна и Херцеговина и обявяване на война от Сърбия и Черна гора на Турция.

Претърпеният неуспех обаче не отслабва волята за борба у революционно настроената емиграция. Виждайки разложението на БРЦК, тя идва в скоро време до съзнанието за необходимостта да се подготви въстание в България още през пролетта на 1876 г. Тя осъзнава също така, че за постигане на тази цел трябва да разчита само на своите собствени сили и на силите на поробения народ. «Стояхме [във Влашко] бележи Хр. Иванов в своите спомени, — додето разбрахме всичките им долни работи [на БРЦК]. Оттам се събрахме всички бежанци от есента и решихме да излезем да умрем, но да развълнуваме България, додето можем и додето можем да удържим.»[2] На 1 октомври 1875 г. Н. Обретенов, избягал малко преди това от България, пише на майка си, баба Тонка, да съобщи на селяните да скътат всичко (оръжие, дрехи, знаме), защото «ще трябват за напролет. Както и да е, ние не ще оставим Турция на мира — или ще измрем всинца, или ще освободим България.»[3] Това убеждение, което преминава скоро в определено решение, споделят и повечето от по-отдавнашните емигранти: «Те всички държат съобщава един съвременник, — всички са готови и решени за втори път.»[4] Разочарованието им от войводите е пълно: «Те не щат и да знаят за Панайота или за Филипа.»[5] Не по-малко е и разочарованието им и от досегашните ръководители на комитета в Букурещ, с «всичките им долни работи»[6]. И затова те не ги привличат към работа, нито ги посвещават в своите планове. Изключение в това отношение правят, както ще видим, само за някои комитетски дейци и преди всичко за Ботев. Те не влизат във връзка и с комитетите в румънските градове, за да се изолират от влиянието на либералнобуржоазните елементи и запазят своята революционна чистота.

през есента на 1875 г. и създаването на Гюргевския централен комитет. — Сп. «Исторически преглед», XIII (1957), кн. 2, стр. 57. Трябва да отбележим, че и във втората си част това изследване на Ал. Бурмов разкрива най-пълно и обосновано историята на Гюргевския централен комитет.

[2] ХРИСТО ИВ.ГОЛЕМИЯ, Спомени — НБКМ — БИА, II В,1021,стр. 194—195.

[3] Априлско въстание, т. I, С., 1954, стр. 19. НБКМ — БИА, II В, 177. Вж. също и II В, 187.

[4] Писмо от Р. И. ЮРДАНОВ (Турну Северин) до Марин Станчев от 25. X. 1875 — П. С. КЪРШОВСКИ, Из миналото. Документи по политическото ни възраждане, кн. I, Елена, 1927, стр. 184.

[5] Пак там.

[6] ХРИСТО ИВ. ГОЛЕМИЯ, пос. спомени, стр. 194—195.

С тези мисли привържениците на последователната революционна борба се събират в малкия крайдунавски град Гюргево, където поблизо до България и по-далеч от разправиите в средите на бившия БРЦК се заемат да обсъдят и подготвят нов план за действие.

Пръв тук се установява Н. Обретенов.[7] В кратко време в Гюргево се събират около 15—16 души представители на революционната емиграция: Ст. Стамболов, П. Волов, Г. Апостолов, Хр. Караминков, Ив. Драгостинов, Г. Икономов, Н. Обретенов, Г. Обретенов, Ст. Заимов, Г. Бенковски, Г. Измирлиев, Ив. Данчев, Ив. х. Димитров, Стоян войвода и др.[8] В началото на ноември гюргевските търговци Д. Горов и Ив. Стоянов наемат една по-голяма къща в края на града, в която се настаняват да живеят дванадесет души и която била наричана «казарма».[9] Тук възниква идеята за ново ръководно тяло, което да се заеме с подготовката на въстание в България. Починът излиза от Н. Обретенов, Ст. Заимов и П. Волов.[10] Групата пристъпва към действие в началото на ноември 1875 г., когато Н. Обретенов възлага на Русенския комитет изпълнението на някои организационни задачи.[11] Получените към това време писма от Търново и ходенето на Заимов във Враца укрепват самочувствието на гюргевските дейци.[12]

---

[7] Това става около 20 октомври 1875 г. Вж. писмото му до баба Тонка от 20. X. 1875. (Априлско въстание, т. I, С., 1954, стр. 24.)

[8] Списъкът, който мемоаристите на епохата дават в отделните издания на своите спомени, не е точен и понякога в него има противоречия — вероятно поради обстоятелството, че някои дейци по-късно се присъединяват към групата на гюргевските революционери. Ал. Бурмов направи опит да внесе известно уточняване в списъка на гюргевските дейци, като въз основа на отделни документи установи кои лица до края на 1875 г. не са били в Гюргево. (Вж. АЛ. БУРМОВ, пос. изсл., стр. 58.)

[9] Писмо на Н. ОБРЕТЕНОВ до баба Тонка от 4. XI. 1875. (Априлско въстание, т. I, С., 1954, стр. 32.) Писмо на Н. Обретенов до Т. Чуичулов от 22. XII. 1875. (Априлско въстание, т. I, С., 1954, стр.52.) Вж. също ЗАХ. СТОЯНОВ, Записки по българските въстания, т. I, Пловдив, 1884, стр. 273; СТ. ЗАИМОВ, Миналото. Етюди върху Записките на Зах. Стоянов, С., 1895, стр. 73; Н. ОБРЕТЕНОВ, Спомени за българските въстания, С., 1942, стр. 244—245.

[10] СТ. ЗАИМОВ, Миналото. Етюди. . ., С., 1895, стр. 73. На стр. 179 Заимов посочва вместо Волов Хр. Караминков за основател на Гюргевския комитет. Вж. и Н. ОБРЕТЕНОВ, Спомени за българските въстания, С., 1942, стр. 244.

[11] В писмото си от 9. XI. 1875 г. Обретенов поръчва на Т. Х. Станчев да отиде в Търново и предаде писмо на Ив. х. Димитров, като се погрижи също така за неговото прехвърляне в Румъния. Обретенов дава и план за бягството на Димитров. След два дни в писмо до майка си от 11. XI с. г. ОБРЕТЕНОВ повтаря поръчението си до Станчев и задължава баба Тонка да препрати писма до с. Червена вода и другаде. (Априлско въстание, т. I, С., 1954, стр. 37—38, 39—40.)

[12] Пак там, стр. 37. За ходенето на Заимов във Враца вж. ИВ. ДАНЧЕВ СВИЩОВЧАНИН, Любопитен поглед за народното ни движение, Събитие от 1874—1875 г., Свищов, 1878, стр. 16 и сл.; МИТО АНКОВ, Спомени за размирните

Към 11 ноември 1875 г. в «казармата» пристигат Ст. Стамболов и Ил. Драгостинов, повикани от групата, за да вземат участие в нейната работа.[13] С тяхното идване групата се оформя окончателно и поема функциите на ръководно тяло на българското революционно дело.[14] В нея влизат Ст. Стамболов, П. Волов, Ст. Заимов, Ив. х. Димитров, Ил. Драгостинов, Г. Икономов, Н. Обретенов, Г. Апостолов, Н. П. Мартинов, Тод. Чорбаджи и Хр. Караминков.[15]

Прави впечатление, че за известно време ръководната група на гюргевските дейци сама не се смята за централен комитет. В едно свое писмо от края на декември 1875 г. Н. Обретенов нарича групата не комитет, а «дружество»[16]. Ил. Драгостинов в писмото си от 6 март 1876 г. изрично бележи: «Ние не сме някой върховен съвет и комитет над комитетите в татковината ни, но просто едно дружество опитни хора, които по призование и подканяне на представители от много области из Българско начертали един общ план, по който да свържат всички страни, па освен това и места за снабдяване [с] оръжие и други потребности. . .»[17] През март 1876 г. Търновският окръжен комитет си служи вече с названието Български револю-

---

години (1872—1878), С., 1936, стр. 20 и сл.; Д. Т. СТРАШИМИРОВ, История на Априлското въстание, т. I, Пловдив, 1908, стр. 227 и сл.; АЛ. БУРМОВ уточнява и датата на Заимовото завръщане в Гюргево — «поне една седмица преди 18 ноември 1875 г., когато Ботев отговаря на едно негово писмо, с което гюргевци викали Стоил войвода при себе си». (Христо Ботев, Съчинения, т. I, С., 1948, стр. 256.) (АЛ. БУРМОВ, Кризата в Българския революционен централен комитет през есента на 1875 г. и създаването на Гюргевския централен комитет. — Сп. «Исторически преглед», XIII, 1957, кн. 2, стр. 59.)

[13] Писмо от Н. ОБРЕТЕНОВ, ИЛ. ДРАГОСТИНОВ и СТ. СТАМБОЛОВ до баба Тонка от 11. XI. 1875. (Априлско въстание, т. I, С., 1954, стр. 40.) До това време Стамболов и Драгостинов били в Букурещ и хранели надежда, че БРЦК ще преживее кризата, в която бе изпаднал. (Вж. СТ. ЗАИМОВ, Миналото. Етюди. . ., С., 1895, стр. 73.)

[14] Н. ОБРЕТЕНОВ, Спомени за българските въстания, С., 1942, стр. 246—247.

[15] Тоя състав е подписал писмото до Т. Пеев и П. Икономов от 10. X II. 1875. (Априлско въстание, т. I, С., 1954, стр. 47—48.) Според СТ. ЗАИМОВ «властимеющите в комитета» били Ст. Стамболов, Ст. Заимов, Н. Обретенов, П. Волов, Ил. Драгостинов, Хр. Караминков, Г. Апостолов и Ив. х. Димитров. (Миналото, Етюди. . ., С., 1895, стр. 73—74.)Н. ОБРЕТЕНОВ погрешно или тенденциозно сочи Ив. х. Димитров за «външно лице» на комитета, а включва Н. Славков, Г. Бенковски, Г. Измирлиев и Г. Обретенов. (Спомени за българските въстания, С., 1942, стр. 246—247.) Н. П. Мартинов от с. Ново село, Русенско, и Тодор Петков Чорбаджията от с. Червена вода, Русенско, участвували в Червеноводската чета през септември 1875 г. (Вж. АЛ. БУРМОВ, пос. изсл., стр. 59—60.)

[16] Писмо от Н. ОБРЕТЕНОВ до Т. Чунчулов от 31. XII. 1875. (Априлско въстание, т. I, С., 1954, стр. 59.)

[17] Писмо от ИЛ. ДРАГОСТИНОВ до Т. Кърджиев и Г. Петкович от 6. III. 1876. (Априлско въстание, т. I, С., 1954, стр. 131—132.)

ционен централен комитет[18] и в спомените, и в литературата «дружеството» на гюргевските дейци се нарича и става известно като Гюргевски централен комитет.

Комитетът започва своите заседания на 11 или 12 ноември[19], като за председател бива избран Ст. Стамболов, а за секретар — Ст. Заимов.[20] В разискванията участвуват само членовете на комитета, а останалите жители на «казармата», както и другите емигранти в Гюргево биват допускани само от време на време на заседанията.[21]

Писмени протоколи от заседанията на Гюргевския централен комитет не са запазени.[22] За неговите решения се съди главно по спомените на някои от участниците, по писмата, разменени между отделни дейци и комитетски организации до избухване на въстанието, както и по практическите мерки, които се вземат по време на самото въстание.

Взетите решения се отличават със своята конкретна и последователна революционна насоченост. Първото и основно решение, което взема Гюргевският централен комитет, е да се подготви и организира въстание в България, което да се обяви на 18 април 1876 г. или най-късно на 23 април, Гергьовден. При избора на тая дата били «взети под внимание всичките условия на нашия живот»[23].

За работата по организирането и провеждането на самото въстание бил изработен цялостен план.[24] В изпълнението на този план Гюргевският централен комитет трябвало предварително да уреди

---

[18] Разписка за 300 гроша, издадена от Българския революционен централен комитет, I Търновски окръг, 13. III. 1876. (Априлско въстание, т. I, С., 1954, стр. 144; вж. пак там, стр. 155, 160 и др.)

[19] Н. ОБРЕТЕНОВ, Спомени за българските въстания, С., 1942, стр. 246.

[20] СТ. ЗАИМОВ, Миналото. Етюди. . ., С., 1895, стр. 73, Н. ОБРЕТЕНОВ, пос. съч., стр. 246.

[21] СТ. ЗАИМОВ, пос.съч.,стр. 73—74;Н.ОБРЕТЕНОВ, пос. съч., стр. 246—247.

[22] Д. Т. СТРАШИМИРОВ твърди, че решенията на комитета били устни. (История на Априлското въстание, т. I, Пловдив, 1908, стр. 242.) Н. ОБРЕТЕНОВ също поддържа, че писмени протоколи не са водени, за да се запази всичко в тайна. (Пос. съч., стр. 246.) АЛ БУРМОВ обаче счита това твърдение за не «напълно правдоподобно», тъй като «толкова важни решения не се вземат без фиксирането им на книга за известно време», а освен това «комитетът не веднъж е разкривал намеренията си» в някои свои писма. (АЛ. БУРМОВ, пос. изсл., стр. 60.)

[23] Писмо на СТ. СТАМБОЛОВ до Тома Кърджиев от 6. IV. 1876. (Априлско въстание, т. I, С., 1954, стр. 199.)

[24] «Ние писахме на другите окръзи, а така също и в Шоплука — съобщава СТ. СТАМБОЛОВ на Т. Кърджиев в писмото си от 21. III. 1876, — че ще се изменят някои точки от плана.» (Априлско въстание, т. I, С., 1954, стр. 172.) За план говори и ЗАХ. СТОЯНОВ, Записки по българските въстания, т. I, Пловдив, 1884, стр. 275, и Д. Т. СТРАШИМИРОВ, История на Априлското въстание, т. I, Пловдив, 1908, стр. 242.

няколко съществени въпроса, от които зависело успешното провеждане на въстанието. На първо място, Централният комитет трябвало да осигури доставката на оръжие, което трябвало да бъде закупено от комитетите в България,[25] на второ място, той трябвало да привлече и осигури войводи и офицери за нуждите на въстанието [26] и най-сетне да определи един или няколко свои представители в Румъния, които да бъдат в помощ на вътрешните комитети по доставката на оръжие и по други въпроси, каквито ще възникнат в процеса на работата.[27]

Следвайки опита на Левски, Гюргевският централен комитет разделя България на четири революционни окръга, начело на които определя и отговорни ръководители, наречени главни апостоли. Първият окръг бил Търновският с главен апостол Ст. Стамболов, вторият — Сливенският с главен апостол Ил. Драгостинов, третият — Врачанският с главен апостол Ст. Заимов, четвъртият — Пловдивският с главен апостол П. Волов.[28] Основните задачи на апостолите били ясно и конкретно установени. Те трябвало да активизират съществуващите революционни комитети по села и градове, да възобновят замрелите комитети и да организират нови там, гдето не е имало. Апостолите трябвало също така да поемат грижата за цялостната подготовка на революционните окръзи и най-сетне да застанат начело на въстанието, когато то бъде обявено.

В подкрепа на главните апостоли се предвиждало да работят и 25 помощници. Към тях трябвало да бъдат привлечени по-известните войводи и някои български офицери на руска служба.[29] В ок-

---

[25] Писмо на Н. ОБРЕТЕНОВ до Т. Чунчулов от 14. I. 1876. Ил. Драгостинов сключил договор за купуване на 1000 пушки за «нашите места»; договор между Розенфелд и Д. Горов за доставка на 500 пушки; писмо на Н. Обретенов до баба Тонка от 19. I. 1876, и др. (Априлско въстание, т. I, С., 1954 стр. 69, 70, 74.)

[26] Писмо на Гюргевския централен комитет до Т. Пеев и П. Икономов от 10. XII. 1875. (Априлско въстание, т. I, С., 1954, стр. 47—48.)

[27] За такива били определени: Ил. Драгостинов, който останал в Румъния до 7. III. 1876, Д. Горов и Я. Ангелов в Гюргево и Ив. х. Димитров в Зимнич. (АЛ. БУРМОВ, пос. изсл., стр. 61.)

[28] Поради несигурността в спомените на някои мемоаристи в литературата проникна твърдението, че е имало и пети, Софийски окръг. Ал. Бурмов обосновано отхвърли това твърдение. Вж. АЛ. БУРМОВ, Български революционен централен комитет, С., 1943, стр. 160—161; също и АЛ. БУРМОВ, Кризата в Българския революционен централен комитет. — Сп. «Исторически преглед», XIII, 1957, кн. 2, стр. 63, заб. 114. В изследването си от 1943 г. Бурмов взема правилно отношение и по въпроса за реда на последните два окръга: третият е Врачанският, а четвъртият — Панагюрският (Пловдивският). (Пак там, стр. 161.) В същото изследване са дадени и границите на революционните окръзи (стр. 161—162).

[29] Още към средата на ноември 1875 г. СТ. ЗАИМОВ вика Стоил войвода. (Христо Ботев, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 514. Писмото е

ръзите били определени и двадесет и четири средоточни места за действие.[30]

Установени били и задачите на местните комитети. Те трябвало да пропагандират идеята за въстание, да записват въстаници и да се погрижат за набавянето на оръжие и всичко необходимо за въстание. За улеснение на организационната работа и подпомагане дейността на апостолите комитетите трябвало да уредят междукомитетска поща, тайна полиция и други спомагателни формации.[31] Освен това те трябвало да изработят статистически данни за населението в селата и градовете, за къщите и добитъка и за всичко онова, което може да бъде използувано за успеха на въстанието.[32]

Планът предвиждал пълен преглед на извършената подготовка в отделните окръзи и проверка на подготовката в цялата страна. Преди обявяване на въстанието всеки окръг трябвало да свика събрание от представителите на местните комитети, което да направи преглед на извършената подготовка, да «потвърди по демократичен път волята на народа за въстание»[33] и да начертае необходимите мерки за неговия успех. За да се види подготовката на цялата страна и се осигури необходимата съгласуваност, предвиждало се е и едно общо събрание от представителите, «пълномощниците» на окръзите, което да направи генерална проверка на всичко извършено в страната по подготовката на въстанието.[34]

Обмислян бил и въпросът за тактиката на самата борба. Въста-

от 18. XI. 1875.) За съдържанието на Занмовото писмо съдим по отговора на Ботев. То несъмнено установява, че дейците в Гюргево са били във връзка с Ботев. В писмото си до Т. Пеев и П. Икономов от 10. XII. 1875 Гюргевският комитет вика войводите дядо Никола от Хайнето и поп Харитон. (Априлско въстание, т. I, С., 1954, стр. 47—48.) Заедно с емигрантите от Гюргево в България минават и неколцина руски офицери: Г. Измирлиев, Г. Обретенов, П. Пармаков, Н. Славков и др.

[30] Писмо на Н. ОБРЕТЕНОВ от 14. I. 1876 до Т. Чунчулов. (Априлско въстание, т. I, С., 1954, стр. 61.)

[31] ЗАХ. СТОЯНОВ, Записки по българските въстания, т. I, Пловдив, 1894, стр. 275; Д. Т. СТРАШИМИРОВ, История на Априлското въстание, т. I, Пловдив, 1908, стр. 242—243. И двамата автори се позовават на спомени на съвременици.

[32] Д. Т. СТРАШИМИРОВ, пос. съч., стр. 242. Вж. и АЛ. БУРМОВ, пос. изсл., стр. 62.

[33] АЛ. БУРМОВ, пос. изсл., стр. 62. Освен събранието в Оборище и Търновският окръг подготвил подобно събрание. Вж. писмото на СТ. СТАМБОЛОВ до Г. Петкович от 18. IV. 1876 (Априлско въстание, т. I, С., 1954, стр. 238) и пенсионното дело на Цаньо Захариев от Трявна (Априлско въстание, т. II, С., 1958, стр. 418).

[34] Вж. писмото на СТ. СТАМБОЛОВ до Т. Кърджиев от 21. III. 1876. (Априлско въстание, т. I, С., 1954, стр. 172.)

нието, както се вижда от практиката, следвана при обявяването му, трябвало да се проведе така, щото всички въстаници да излязат от населените места и да се съсредоточат в определени и предварително подготвени стратегически точки. По възможност и населението трябвало да бъде изведено извън селата и градовете, за да бъде свързано само с мисълта за въстанието и да се осигури по-добре неговата отбрана. Мирното турско население не трябвало да се предизвиква, а провинилите се мосюлмани трябвало да бъдат унищожавани.[35] Редица градове (Цариград, Одрин, Пловдив, Пазарджик, Русе, Шумен, Разград, Варна) трябвало да се запалят, за да се предизвика паника всред турската власт. Телеграфните линии трябвало да бъдат прекъснати по възможност навсякъде. Железопътната линия Варна — Русе — също.[36]

Съображения за единство и сигуриост налагат и последното решение: главните положения на приетия план могат да се изменят само с общото съгласие на четирите революционни окръга.[37]

По всяка вероятност до края на ноември комитетът е приключил своята работа около главните въпроси по устройството на революционната организация и по изработване на плана за подготовката и провеждането на въстанието.[38] До края на годината той е трябвало да се справи и с редица други задачи: привличане на останалите революционни емигранти в работа,[39] снабдяване на апосто-

---

[35] Вж. протокола на заседанието на апостолите и комисарите в Панагюрище, 17. IV. 1876. (ЗАХ. СТОЯНОВ, Записки по българските въстания, т. I, Пловдив, 1884, стр. 438 и сл.; срв. и Д. Т. СТРАШИМИРОВ, История на Априлското въстание, т. I, Пловдив, 1908, стр. 242—243.)

[36] Писмо от П. ВОЛОВ и Г. БЕНКОВСКИ до един революционен окръг от 17. II. 1876. (Априлско въстание, т. I, С., 1954, стр. 101.) Писмо от Ил. ДРАГОСТИНОВ до Г. Петкович от 13. III. 1876. (Пак там, стр. 143.) Драгостинов споменава само последните четири града. Вж. и ЗАХ. СТОЯНОВ, Записки по българ ките въстания, т. I, Пловдив, 1884, стр. 438 и сл., протокол на заседанието от 17. IV. 1876.

[37] Писмо от СТ. СТАМБОЛОВ до Т. Кържиев от 21. III. 1876. Във връзка с промяната на някои точки от плана Стамболов свиква събрание на трите революционни окръга без Врачанския, вероятно като по-отдалечен. Той обаче също е бил известен с писмо за готвените изменения. (Априлско въстание, т. I, С., 1954, стр. 172.) Вж. също и писмото на СТ. СТАМБОЛОВ до Т. Кърджиев от 6. IV. 1876, според което определената дата за въстание може да бъде изменена само в«споразумение с другите» окръжни комитети. (Априлско въстание, т. I, С., 1954, стр. 199.)

[38] Твърдението, че Гюргевският централен комитет продължил своите заседания до 25 декември, е преувеличено. (Н. ОБРЕТЕНОВ, Спомени за българските въстания, С., 1942, стр. 243.) При липсата на документи по-приемливо е предположението, което прави АЛ. БУРМОВ — до края на ноември. (Пос. изсл., стр. 63.)

[39] Писмо на Гюргевския комитет до Т. Пеев и Г. Икономов от 10. XII. 1875. (Априлско въстание, т. I, С., 1954, стр. 47—48.)

лите със сръбски паспорти и др.[40] Важна и твърде трудна задача е била да се осигурят средства за път на апостолите и техните помощници до определените им окръзи. Като не поддържал връзки с комитетите в Румъния, Гюргевският централен комитет нямал възможност да набави необходимите му средства.[41] Но все пак в края на декември и тази задача била решена. В негова помощ се отзовал врачанецът М. Цвятков, който предоставил известна сума, отделена от парите за купуване на оръжие за Враца.[42]

Сега вече апостолите и техните помощници започват да преминават в България,[43] за да пристъпят към подготовката на априлската епопея, върхна точка в героичната борба на българския народ срещу вековния турски поробител. Като вдигнаха знамето на революцията, дейците на Гюргевския централен комитет продължиха «най-добрите традиции на българското националноревюлюционно движение»[44]. Но тяхната дейност бе немислима без страстната проповед на Ботев, без идейната висота, до която той издигна революционната мисъл. Някои от тези дейци бяха работили в тясно сътрудничество с него. Те не бяха прекъснали и сега връзките си с големия революционер. Прндобили известен организационен опит, те поведоха революционното движение по пътя на най-последователната и решителна борба за освобождение на поробения народ.

Зах. Стоянов не можа да оцени правилно идейното влияние на Ботев върху гюргевските революционери и затова невярно и до известна степен тенденциозно осветлява неговия живот от това време. Ботев според него «остава чужд на това движение, което се вършеше в Гюргево». Нещо повече, «някаква си хладина съществувала между него» и гюргевските апостоли.[45] Грижите около голямото семейство

---

[40] Сръбски паспорт в края на годината е бил издаден на Г. Обретенов, а в началото на 1876 г. със сръбски паспорти са били снабдени: Н. Обретенов (2. I), Ст. Заимов (20. I), Кир. Ботев (5. II), Г. Апостолов (7. II). (Априлско въстание, т. I, С., 1954, стр. 60; пак там, стр. 589.)

[41] Липсата на средства е била така голяма, че понякога и самите членове на комитета гладували. Вж. писмо от Н. ОБРЕТЕНОВ до Т. Чунчулов от 22. XII. 1875. (Априлско въстание, т. I, С., 1954, стр. 53.)

[42] Писмо на Н. ОБРЕТЕНОВ до Т. Чунчулов от 31. XII. 1875. (Априлско въстание, т. I, С., 1954, стр. 59.) Освен за апостолите, които щели да отидат във Враца, М. Цвятков дал още 100 лири за другите десет апостоли. Вж. също и писмото на СТ. СТАМБОЛОВ до Ил. Драгостинов и М. Цвятков от 21. I. 1876. (Априлско въстание, т. I, С., 1954, стр. 79.)

[43] Доколкото оскъдните сведения позволяват, АЛ. БУРМОВ направи известно уточняване на времето, когато заминават някои от апостолите. Преди 14. I. 1876 са заминали Г. Измирлиев и вероятно Ст. Заимов и Г. Апостолов. През втората половина на януари преминават Дунава Волов и Бенковски. (Пос. изсл., стр. 64.)

[44] АЛ. БУРМОВ, пос. изсл., стр. 64.

[45] ЗАХ. СТОЯНОВ, Христо Ботйов, Русе, 1888, стр. 279.

и борбата с мизерията според биографа поставяли Ботев «някак си отритнат от първата линия на борците. . . Жестоко била обидена неговата гордост. . . Имало още една причина, за «да остане Ботев настрана» от движението: гюргевските апостоли «още в първото си заседание дали клетва, че никому няма да обаждат онова, което се решава помежду им».[46] И без да долови противоречието, в което изпада, той бележи на същата страница: «Знаял Ботев всичко, щото се върши в Гюргево от апостолския комитет, но само знаял и нищо повече.» Зах. Стоянов отива и по-нататък, като поддържа самоуверено нещо, което не би могъл да докаже: «На Ботев било предложено от Ст. Стамболов да вземе участие и премине в България за апостол, но той се отказал.»[47] Затваряйки кръга на противоречивите си твърдения, Зах. Стоянов под влияние на спомени на съвременници е принуден да признае, че през това време Ботев «ходел всеки ден в полицията да освобождава затворени» емигранти, че «никак не бил спокоен», че постоянно «кроял нови планове за бъдещи действия... в България. . . един от други по-големи и по-трескави».[48]

Трябва категорично да подчертаем, че оставката на Ботев и неприсъединяването му към групата на гюргевските революционери не означават, че той се отказва от политическа и революционна дейност, нито пък, че скъсва с мисълта за нови революционни действия в България. Това би било съвсем чуждо и невъзможно за него като най-последователен и убеден идеолог на революцията. Редица документи установяват, че той «продължава да работи за организирането на българската революция все така упорито и последователно, както и по-рано»[49]. Както се вижда от писмото му до Д. Горов от 18. XI. 1875,[50] Ботев възнамерява да възобнови издаването на в. «Знаме», и то не само за да се издължи на абонатите, които са му платили за цяла година, но преди всичко да се изкаже «по въпросите, които вълнували емиграцията, по въпросите за революцията в България и за състоянието на революционната организация»[51]. Ако няма възможност да възобнови вестника, той се готвел да напише и издаде две брошури, които вече е започнал и в които ще каже «онова, което не може да се изкаже във вестника»[52].

---

[46] ЗАХ. СТОЯНОВ, Христо Ботйов, Русе, 1888, стр. 288.

[47] Пак там, стр. 289.

[48] Пак там, стр. 290—291. Вж. и К. ВЪЗВЪЗОВА-КАРАТЕОДОРОВА, За уточняване времето на отпечатването, за разпространението и ролята на три Ботеви издания от 1875 г. — Известия за 1959 г. НБВК, Библ. при Соф. държ.университет, т. I (VII), С., 1961, стр. 214.

[49] АЛ. БУРМОВ, Формирането на Ботевата чета. — Сп. «Исторически преглед», XII, 1956, кн. 4, стр. 68.

[50] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 515.

[51] АЛ. БУРМОВ, пос. изсл., стр. 68.

[52] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 515.

През последните месеци на 1875 г. Ботев се намира в тясна връзка с някои от членовете на Гюргевския революционен централен комитет и по-специално със Ст. Стамболов и Ст. Заимов. Това потвърждават двете му запазени писма до Ст. Заимов от 18 ноември 1875 г. и до Ст. Стамболов от 11 декември същата година. В първото писмо Ботев проявява готовност да изпрати в Гюргево някои емигрантски дейци, които страдат «от общата болест — безпаричието»[53].

В писмото си от 11 декември Ботев благодари на Стамболов за добрите му чувства и за защитата му срещу чуждото «зачериьоване», което е «станало цел» на някои негови «приятели», и иска списък на гюргевски емигранти, за да ги снабди със сръбски паспорти.[54] Това писмо дава основание да се предполага, че между двамата дейци са били разменени от това време и други писма. Ботев проявява голяма загриженост за уреждане положението на емигрантите от България, потърсили убежище в Румъния след несполуката на Старозагорското въстание от септември 1875 г. Той настоява пред сръбския дипломатически представител в Букурещ да ги снабди със сръбски паспорти. В този смисъл сръбският консул направил постъпки пред своето правителство в Белград на 20 ноември 1875 г., като изразил между другото съмнението си «дали между истинските емигранти няма да попаднат и такива, които просто отбягват да служат в . . .румънската войска, и дали е достатъчна за това гаранцията само на Ботева, а също може ли последният да познава лично всички желаещи сръбска закрила»[55]. Едновременно с това Ботев настоявал пред консула да поиска освобождаването на затворените от румънските власти български емигранти. Постъпките на Ботев продължили и през януари 1876 г., тъй като на 7 февруари консулът дал писмено уверение на Ботев, че «ще вземе освободените българи под свое покровителство»[56].

Намерението на Сърбия да воюва по това време с Турция за освобождението на поробените сръбски земи дава основание на Ботев да вижда в нея съюзник, който би подпомогнал българското освободително дело. По тази причина той засилва своите връзки със сръбския консул в Букурещ, а чрез него и със сръбското правителство. На 2 януари 1876 г. Ботев се снабдява със сръбски паспорт[57]

---

[53] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр 514.

[54] Пак там, стр. 516. Вж. също и писмата на Ботев до Д. Горов от това време — от 18. XI. 1875 и 12. XII. 1875 и от 8. I. 1876. (Пак там, стр. 514—515, 517—518.)

[55] МИХ. ДИМИТРОВ, Христо Ботев, С., 1948, стр. 146.

[56] Пак там, стр. 146—147.

[57] ЗАХ. СТОЯНОВ, Христо Ботйов, Русе, 1888, стр. 290. Паспортът не е запазен, но Зах. Стоянов е разполагал с него, когато е писал биографията.

и се готви да посети Сърбия и Триест[58]. Пътуването на Ботев до Белград, за което липсват конкретни сведения, е отбелязано в паспорта му, без да е посочена точната дата.[59] От докладите на сръбския консул в Букурещ личи, че на 22 януари и на 7 февруари Ботев все още се кани да замине за Сърбия.[60] На 12 февруари той пише писмо от Букурещ до Т. Пеев,[61] а към 26 февруари П. Мишайков го видял в румънската столица.[62] На 4 март, вече според визата на паспорта му, заминал за Русия.[63] От съпоставката на тези данни се установява, че датата на Ботевото пътуване до Сърбия «може да бъде само средата на февруари, т. е. между 12 и 26 февруари»[64].

През втората половина на февруари Ботев потвърдил пред П. Мишайков, член на комитета в Турну Мъгуреле, слуха, че един богат русин обещал да «подари на българите 12 000 рубли, за да захванат въстанието». Тези пари руснът щял да даде само на Ботев.[65] Вероятно във връзка с това Ботев заминава на 4 март 1876 г. за Русия.[66] «Въпреки че не могат да се установят по-точно

---

[58] В писмото си до Д. Горов от 12. XII. 1875 Ботев бележи: «. . . Ако аз и да съм принуден да оставя Букурещ за няколко време. . .» (Христо Ботев, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 517.) В доклада си от 22. I. 1876 сръбският консул съобщава, че като бъдат освободени затворените българи, те «ще минат в Сърбия при Кладово, а с тях ще бъде и Ботев». (МИХ. ДИМИТРОВ, Христо Ботев, С., 1948, стр. 146.)

В забележителното си писмо до Т. Пеев от 12. II. 1876 Ботев пише: «И така сбогом. Аз утре заминувам за Триест. . .» (Христо Ботев, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 519.)

[59] ЗАХ. СТОЯНОВ, Христо Ботйов, Русе, 1888, стр. 290.

[60] МИХ. ДИМИТРОВ, Христо Ботев, С., 1948, стр. 146.

[61] ХР. БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 519.

[62] Априлско въстание, т. I, С., 1954, стр. 112.

[63] ЗАХ. СТОЯНОВ, Христо Ботйов, Русе, 1888, стр. 290.

[64] АЛ. БУРМОВ, Формирането на Ботевата чета.— Сп. «Исторически преглед», XII, 1956, кн. 4, стр. 69. В писмото си от 26. II. 1876 П. МИШАЙКОВ не е отбелязал датата на срещата си с Ботев, но очевидно тя е станала, както се вижда от началото на писмото, близко до тая дата. ЗАХ. СТОЯНОВ изрично отбелязва, позовавайки се на паспорта, че Ботев отишъл най-напред в Сърбия и след това в Русия.

Припомнихме само най-съществените данни от отиването на Ботев в Сърбия и Триест. Това пътуване се свързва с неговото повторно отиване в Русия през 1876 г., за което сведенията са твърде оскъдни, както и с пътуването му до Цариград, чиято точна дата все още не е окончателно установена.

[65] Априлско въстание, т. I, С., 1954, стр. 112. Писмото е отправено до П. Хитов. ЗАХ. СТОЯНОВ съобщава същия слух, като увеличава сумата на 20 000 рубли и допълва, че щял да я даде «един мошеник от Киевската губерния». (Христо Ботйов, Русе, 1888, стр. 200).

[66] ЗАХ. СТОЯНОВ определя датата по данните на Ботевия паспорт. (Христо Ботйов, Русе, 1888, стр. 200.)

връзките на Ботев «с богатия русин», може да се смята, че тук едва ли се касае за някакво частно лице. . .»[67]

Посочените данни, които се отнасят до дейността на Ботев от октомври 1875 г. до март 1876 г., макар и непълни в някои отношения, установяват по неоспорим начин, че той не изостава от развитието на събитията и не се откъсва от приготовленията за въстанието, което според плана на Гюргевския революционен централен комитет трябваше да избухне в края на април или началото на май 1876 г. Той се готви да участвува най-активно в предстоящата борба и с това съзнание пише на 12. II. 1876 г. на Т. Пеев: «Въпросите решени, целта обозначена, времето и разстоянието определени, следователно тука се не иска молитва, а мотика.» И като добавя, че не е «способен да тропа по портите и да пее балдевските песни на патриотически маниер», той изразява по неповторим начин своята безгранична готовност за борба: «Аз ще направя ръцете си на чукове, кожата си на тъпан и главата си на бомба, пък ще да изляза на борба със стихинте.»[68]

Твърде скоро обстоятелствата дават възможност на Ботев да премине от общи приготовления към конкретна работа по организиране на революционна акция в България.

В началото на април 1876 г. в Румъния се завръщат двамата апостоли на третия, Врачанския окръг — Н. Обретенов и Георги Апостолов.[69] По редица причини техният престой в окръга станал

---

[67] АЛ. БУРМОВ, Към историята на руско-българските връзки през 1876 г. — Известия на Института за българска история, кн. 1—2, С., 1951, стр. 85. Твърдението на Евг. Волков, че този богат русин «бил одеският бунтар Виктор Малинка», неизвестен на Ботев, но «познат само на Стамболов», не се потвърждава от никакви източници. (ЕВГ. ВОЛКОВ, Христо Ботъ в. — Сб. на БАН, кн. XV, С., 1921, стр. 183.) Вж. по този въпрос и К. А. ПОГЛУБКО, Очерки истории болгаро-российских революционных связей, Кишинев, 1972, стр. 252—253.

[68] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения,т.I, С. ,1971, стр.518—519. Датата на това писмо (12. II. 1876) и общият му дух на свой ред опровергават поддържаната от ЗАХ. СТОЯНОВ теза, според която Ботев «взел участие в делото чак тогава, когато двамата врачански апостоли Обретенов и Апостолов се върнали през месец март в Букурещ и разказали какво мисли народът». (Христо Ботйов, Русе, 1888, стр. 289—290.)

[69] АЛ. БУРМОВ, като взема пред вид, че Обретенов и Апостолов са се бавили в Бекет, ходили са в Крайова и едва тогава са отишли в Букурещ, изтъква противоречивите изказвания на Обретенов и въз основа на твърдението на СТ. ЗАИМОВ (Миналото. Етюди върху записките на Зах. Стоянов, С., 1895, стр. 190) и на съобщението на МИТО АНКОВ (Спомени за размирните години 1872—1878, С., 1936, стр. 34) приема за най-вероятна датата, посочена от Мито Анков — около 2 април. (Формиране на Ботевата чета. — Сп. «Исторически преглед», XII, 1956, кн. 4, стр. 70.)

невъзможен и те били принудени да го напуснат.[70] В съгласие със Ст. Заимов, главен апостол на окръга, те трябвало да организират чета в Румъния.[71]

---

[70] Според ЗАХ. СТОЯНОВ Н. Обретенов и Г. Апостолов напускат Враца и заминават за Румъния поради грубия и честолюбив характер на Ст. Заимов, който правел «скришом» заседания от своите другари, оскърбил ги и настроил срещу тях Врачанския комитет. (Христо Ботйов, Русе, 1888, стр. 432.) СТ. ЗАИМОВ отхвърля тия обвинения като «клевета» и посочва за причина скарването на Апостолов с касиера на местния комитет Мито Цвятков. За да се избегне скандалът, Заим в посъветвал Апостолов да замине за Оряхово. И той заминал с Обретенов и «виде се по пътя» те решили да отидат в Румъния, като се уговорили със Заимов да закупят оръжие и да «сформират чета». (Миналото. Етюди върху запи ките на Зах. Стоянов, С., 1895, стр. 190—192.) МИТО АНКОВ, без да скрива неразположението си към двамата помощници на Заимов, отбелязва, че местният комитет намерил «за добре» да «ги изпрати във Влашко: ка аните г да постоянно се караха за първенство, изявяваха разни претенции и д ри едни ден пои каха да се разходят свободно из град^ките улици. . .» (Спомени за размирните години 1872 1876, С., 1936, стр. 30, 32, 34.) Н. ОБРЕТЕНОВ, без да влиза в подробности, съобщава, че решили със Заимов да се върнат с Апостол в в Румъния и «да организират оттам чета». (Спомени за българските въстания, С., 1942, стр. 256.)

[71] На друго място в своите спомени (стр. 260) ОБРЕТЕНОВ пише, че решението за съставяне на чета дошло, след като станало ясно, че няма възможност да се пренесе оръжието, закупено за врачани с парите от взетата на кредит във Враца лой, която била продадена в Румъния.

АЛ. БУРМОВ мотивирано отхвърля твърде разпространеното твърдение, на което по-късно се поддава и Обретенов, че Ботевата чета била въоръжена с пари от Враца. Врачанските пари, дадени от М. Цвятков, съставят една малка част от общата сума, събрана за четата: 4000 франка срещу общо 17 701,75 франка. (ЗАХ. СТОЯНОВ, Христо Ботйов, Русе, 1888, стр. 314—315.) Като изключим сумите на М. Цвятков — 4000 фр., и на П. Калянджи — 5000 фр., най-много суми са постъпили от Крайова — 4414 фр.; само хлебарите в града дали 529 фр. Някой си Петреско (не е посочено от кой град)внася1710,25 фр., Смилова (пак не е посочен градът) — 1000 фр. и т. н.;следват по-дребни суми от отделни лица и от Олтеница — 287 фр. БУРМОВ обосновано отхвърля твърдението, че «идеята за чета дошла, след като станала ясна невъзможността да се прокара през Дунава оръжието, закупено за врачани». Като се позовава на писмото на Заимов от 26 април, в което той настоява «братята във Влашко» да пров дят по-скоро «стоката» и съобщава, че е изпратил към дунавския бряг хора за нея (ЗАХ. СТОЯНОВ, пос. съч., стр. 317), на писмото на Н. Обретенов от 28 април, в което последният съобщава на М. Цвятков в Крайова, че врачани са пратили 8 талиги за оръжието заедно с 28 души придружвачи (Априлско въстание, т. I, С., 1954, стр. 392), както и на спомените на Мито Анков (стр. 36—38), Ал. Бурмов правилно заключава: «Невъзможността да се прекара през Дунава врачанското оръжие е станала очевидна след 28 април, когато четата е била вече организирана и се е готвела да премине в България, така че нейното формиране не може да се свързва по никакъв начин с оръжието, предназначено за Враца. Обстоятелството, че това оръжие бе наистина използувано от четата, не е основание за предвзети заключения.» (Формиране на Ботевата чета. — Сп. «Исторически преглед», XII, 1956, кн. 4, стр. 70.)

В Бекет, където отсядат най-напред, двамата апостоли научават, че местните революционни дейци се готвели да организират чета, която да премине в България в помощ на въстаналия народ.[73] Бекетци били избрали и най-сгодно място за минаване на четата — между Оряхово и Лом.[73] За войвода те гласели П. Хитов, с когото поддържали връзки до началото на май 1876 г.[74]

Двамата апостоли се присъединяват веднага към идеята на бекетци и се заемат с нейното осъществяване. Без да се бавят, те заминават за Крайова, за да прегледат оръжието, за което били необходими още средства. Местният комитет обещал да доплати необходимата сума. В Крайова двамата пратеници узнават от Таньо Стоянов, получил наскоро писмо от Хитов, че старият войвода «няма да дойде да поведе четата през Дунава, защото Сърбия не била готова да воюва с Турция. . .» «Тази новина — разказва Н. Обретенов — се изля на главата ни като студен душ! Можем ли ние да отложим въстанието, когато то беше вече вдигнато и ние бяхме готови да отидем на помощ с чета, а Панайот не иска да поведе четата?»[75]

Двамата дейци се завръщат в Бекет. Бекетчани са също изненадани от становището на Хитов. Обретенов и Апостолов заедно с бекетските дейци решават да се обърнат за съвет към Ботев. «Решихме тогава — съобщава Н. Обретенов — да заминем с Г. Апостолов в Букурещ и да се съветваме с Ботйова — какво да правим.»[76] С тази кратка прелюдия мемоаристът увлича в хода на събитията и самия Ботев. «Щом стигнахме в Букурещ — продължава своя разказ Н. Обретенов, — отидохме право в печатницата на Ботев, когото намерихме там. Разказахме му какво вършихме през цялата зима, как народът в България се подготвя за въстание като един човек, как комитетът във Враца дава големи суми за купуване на оръжие и как същото правят търновци и панагюрци. При всичко това нито една пушка не може да се пренесе другояче освен с чета, въоръжена с тия пушки. Четата е готова, има дрехи, оръжие, припаси,всичко; с една реч, представихме му положението такова, каквото го представяха и нам. Само Панайот, както и през 1875 г., . . . отказва да поведе четата. Затова сме дошли при него да се съветваме — какво да правим.

---

[73] Априлско въстание, т. I, С., 1954, стр. 20—21. Писмо на П. Н. ЙОРДАНОВ и Г. МАТЕВ до П. Хитов от 2. X. 1875.

[73] Априлско въстание, т. I, С., 1954, стр. 175—176. Писмо на П. Н. ЙОРДАНОВ до П. Хитов от 22. III. 1875, което разкрива по-конкретно намеренията на бекетци.

[74] Пак там, стр. 336. Телеграма на П. Н. ЙОРДАНОВ до П. Хитов от 4. V. 1876.

[75] Н. ОБРЕТЕНОВ, Спомени за българските въстания, С., 1942, стр. 260—261.

[76] Пак там, стр. 261.

Ботйов ни изслуша с голямо внимание, замисли се, стана на крака, изправи се и каза: «Аз ще ви стана войвода! Приемате ли ме?» Тоя отговор ни толкова зарадва, щото ние скочихме на крака, прегърнахме се, целунахме се и от очите на трима ни потекоха радостни сълзи. Ние го приехме с отворени обятия, защото съзнавахме, че за такава велика работа, да се поведе чета, трябваше и велик човек.»[77] Последната мисъл на мемоариста разкрива подбудите, които отвеждат двамата дейци при Ботев. Вдъхновеният поет и най-авторитетният ръководител на емиграцията, най-пламенният и последователен трибун на революцията, обосновал необходимостта от «комбинирана тактика», която предвиждаше помощ на въстанието с чети и отвън.[78]

Това са единствените спомени, които разказват опростено за първата среща на двамата дейци с Ботев. Въпросът за всеводството обаче е решен по всяка вероятност по-късно, а не на тази първа среща. В подкрепа на това твърдение говорн писмото на Янко Ванков от 20 април 1876 г. от Крайова, в което той кани Филнп Тотьо да застане начело на четата в Крайова.[79] По-късно и сам Обретенов, без да долови противоречието, в което изпада, съобщава, че Ботев накупил всичко необходимо за Фнлип Тотьо, когото гласял за войвода на четата, и когато последният в началото на май се отказал, Ботев се възмутил от Филип Тотьо и казал на момчетата: «Тя се видя, че аз ще ви стана войвода.»[80] Очевидно Ботев се е съгласил да подпомогне организирането на четата, «като е мислил да постави за войвода някои от старнте войводн, а сам той да мине като обикновен четник или като секретар на четата»[81].

---

[77] Н. ОБРЕТЕНОВ, Спомени за българските въстания, С., 1942, стр. 261—262.

[78] МИХ. ДИМИТРОВ, като отбелязва, че на тази «нова тактика остава верен и комитетът на Ботев през 1875 г.», я нарече «комбинирана тактика, защото тя не отрича окончателно важността на организацията, но комбинира нейните разпоредби с нахлуване на чети отвън». Мнх. Димитров, след като изтъква случайния и прибързан характер на тия действия, добавя: «Но тя [комбинираната тактика] била израз, от една страна, на убеждението, че продължителната революционна пропаганда е направила вече достатъчно много за повдигане съзнанието на народните маси, а, от друга — на необходимостта многобройните прокудени синове на народа. . . да могат да вземат участие в борбата.» (Христо Ботев, С., 1948, стр. 161.) За АЛ. БУРМОВ «Ботев е създател на тактиката, която предвижда помощ на въстанието с чети отвън.» (Формирането на Ботевата чета. — Сп. «Исторически преглед», С., XII, 1956, кн. 4, стр. 71.)

[79] Априлско въстание, т. I, С., 1954, стр. 242. Става дума за същата чета, за която се грижат Ботев, Обретенов и Апостолов.

[80] Н. ОБРЕТЕНОВ, Спомени за българските въстания, С., 1942, стр. 267—268.

[81] АЛ. БУРМОВ, Христо Ботев през погледа на съвременниците си, С., 1945, стр. 360. Бурмов пръв изтъкна противоречията в спомените на Обретенов и изясни правдиво въпроса за войводството на четата.

Към 10 април 1876 г. Ботев, Обретенов и Апостолов, събрани в Букурещ,[82] решават да организират чета, която да премине Дунава при Бекет и Оряхово[83] на 11 май, в деня, когато се очаквало да въстане Враца.[84] Четата щяла да се прехвърли в България с голяма лодка или чам.[85] В случай че старите войводи се откажат да застанат начело на четата, войводството щял да поеме самият Ботев. По настояване на Ботев трябвало да се организира още една помалка чета в Олтеница, която да действува в Североизточна България. Подготовката на тая чета поема Обретенов, а Апостолов остава в Букурещ да се грижи по набавяне на необходимото оръжие.[86]

Обретенов пристига на 11 април в Гюргево, откъдето на другия ден заминава за Олтеница. Тук той възлага организирането на втората чета на учителя А. Чернев.[87] На връщане от Олтеница той

---

[82] Тази дата се установява от писмото на Н. ОБРЕТЕНОВ до майка му от 11. V. 1876 г. от Гюргево. (Априлско въстание, т. I, С., 1954, стр. 217.) Преди сва той пътува до Крайова, така че срещата с Ботев в Букурещ е могла да тане към 10 април.

[83] Мястото било избрано от Н. Обретенов, който заедно с П. Йорданов и Андрей Матев обиколил с лодка брега между Козлодуй и Оряхово. При Козлодуй реката била по-дълбока и контролът слаб. (Н. ОБРЕТЕНОВ, Спомени за българските въстания, С., 1942, стр. 264.) Вж. и А. МАТЕВ, Забележки за скорошното ни минало. — Сп. «Светлина», кн. 11—12, 1894, стр. 189. Матев и Н. Пенчев през април и май на няколко пъти търсили удобно място, тъй като Дунав се бил разлял. Планът предвиждал преминаването на четата да стане с лодка. Вж. и телеграмата на сръбския дипломатически представител до Министерството на външните работи в Белград от 4 16 май 1876 г. (МИХ. ДИМИТРОВ, Христо Ботев, С., 1948, стр. 178—179.)

[84] Н. ОБРЕТЕНОВ, Спомени за българските въстания, С., 1942, стр. 262. На 24 април 1876 г. СТ. ЗАИМОВ известява с писмо Търновския революционен комитет, че «11 май [денят на Кирил и Методий] няма да мине без пукот на пушки. . . За по-голяма истинност окървавяваме писмото със собствената си кръв. . . Ще осветнме 11 май с народните байраци. Бунт и бунт!» (Априлско въстание, т. I, С., 1954, стр. 262—263.) Това писмо на Заимов установява, че до тази дата той не е имал сведения за въстанието в Панагюрище, което вече било избухнало. (Вж. по тоя повод и Н. ОБРЕТЕНОВ, пос. спомени, стр. 264.)

[85] Н. ОБРЕТЕНОВ на 26. V. 1915 г. съобщава на Евг. Волков, че бил поръчан чам (голяма лодка), «за парахода тогава още и дума не ставаше». (АЛ. БУРМОВ, Христо Ботев и неговата чета С., 1974, стр. 334.)

[86] Н. ОБРЕТЕНОВ, Спомени за българските въстания, С., 1942, стр. 262. Вж. и писмото на АТ. ЧЕРНЕВ до Янко Ангелов от 19. IV. 1876, изпратено след срещата му с Н. Обретенов. Чернев съобщава, че е осигурил надеждни хора за чета в Тутракан. (Априлско въстание, т. I, С., 1954, стр. 241 — 242.) За грижите на АПОСТОЛОВ по това време вж. телеграмите му от 13 април до Д. Горов в Гюргево, от 26 април до Тома Кърджиев в Гюргево и от 27 април 1876 г. до Янко Ванков в Крайова. (Априлско въстание, т. I, С., 1954, стр. 226, 272 и 281)

[87] Априлско въстание, т. I, С., 1954, стр. 217. Писмо на Н. ОБРЕТЕНОВ до майка му от 11. IV. 1876. «Сутре — бележи Обретенов — може да сляза за на-

се отбива на 13 април отново в Гюргево, откъдето взема 1000 картуша за въоръжението на четата.[88]

По това време Ботев и Апостолов полагат усилия не само за набавяне на оръжие, а и за събиране на четници, които изпращат в Бекет.Първите имена на кандидати за четата Ботев записва в тефтерчето си.[89]

На 23 април в Бекет пристигат с бележка от Апостолов двамата участници в Херцеговинското въстание — Перо Симеонов и Т. Раданов.[90] Струпването на четниците в Бекет продължава усилено и по нататък.[91]

На 24 април П. Н. Йорданов телеграфира на Ботев от Бекет, че въстанието в България е избухнало, «огънят пламнал в нашето отечество», и го подканя да бърза.[92] След три или четири дни в Бекет се получава писмо от Враца, в което Заимов дава кратки сведения за събитията в Панагюрище и съобщава намерението на врачани да се вдигнат на бунт най-късно до 5 7 май: «Няма да чакаме повече от 5 7-ий май.»[93] Тези известия налагат промяна в първоначалния план за минаване на четата на 11 май. Ботев, Апостолов и бекетци решават четата да премине Дунав към 5 май.[94] Сега бива

долу [по Дунава] по някои работи.» Вж. Н. ОБРЕТЕНОВ, Спомени за българските въстания, С., 1942, стр. 263. Обретенов дава доста подробности около п дгот вка а на та и чета.

[88] Април ко въста ие, т. I, С., 1954, стр. 228. Писмо на Т. КЪРДЖИЕВ — Гюргево до Д. Гор в в Букурещ от 15. IV. 1876. Обретенов в ел картушите, « а да ги даде на х рата, които ще пътуват».

[89] Пак там, стр. 395 398. ИВ. ХАДЖОВ пръв публикува джобното тефтерче на Христо Ботев. — Известия на Българското историческо дружество, кн. XXI, 1 45, стр. 67 98. Между четниците на първо място са записани Кирил Ботев, Н. В йн вски, Д. Н чев и др.

[90] Април ко въстание, т. II, С., 1954, стр. 476. Писмо на А. МАТЕВ от 1. VI. 1876 до Българ кото ч веколюбиво настоятелство в Букурещ. Вж. пак там, стр. 529 530, писмо от А. МАТЕВ до Киряк Цанков от 29. VII. 1876. В първото си пи мо Матев изпраща сметката за разноските в хотела на П. Симеонов, Теф. Раданов и Й р. Недков, а във второто съобщава, че тримата преседели в хотела 24 дни, след вателно те са пристигнали в Бекет към 23 април. (АЛ. БУРМОВ, Формирането на Ботевата чета, пос. изсл., стр. 72.)

[91] Априлско въстание, т. I, С., 1954, стр. 271. Писмо на ВЛ. РАНОВ от Крайова до П. Хитов от 25. IV. 1876. «Бъдете по-бързи, защото калаузите [ръководителите] врачански [Апостолов и Обретенов] ми се чини, че почеха [започнаха] насъбирането на овните [четници].»

[92] ЗАХ. СТОЯНОВ, Христо Ботйов, Русе, 1888, стр. 304.

[93] Пак там, стр. 317. Това писмо на ЗАИМОВ и на комиснята до «братята във Влашко» е от 26. IV. 1876.

[94] Това решение се потвърждава от телеграмата на сръбския консул в Букурещ, който известява своето правителство, че на 4. V. 1876 Ботев щял да тръгне с чета над 100 човека, за да мине Дунава при Оряхово. (МИХ. ДИМИТРОВ, Христо Ботев, С., 1948, стр. 178—179.)

решен окончателно и въпросът за предводителството на четата — неин войвода остава Ботев.[95]

Трябва да се подчертае, че тези първи известия за въстанието в България, макар и твърде общи и произволни, играят решителна роля за ускоряване подготовката и преминаването на четата. Те изострят напрежението и мисълта, че четата трябва час по-скоро да се притече на помощ на въстаналия народ, обсебва съзнанието. Спас Соколов бележи в своите спомени: «Радостта беше всеобща, че в България има въстание и ние заминаваме да му помогнем, да го усилим, да отблъснем турските войски.»[96] Това психическо състояние, което владее духовете и по-късно, когато пристигат злокобните известия за варварските издевателства на поробителя, обуславя историческата необходимост на четата.

Във връзка с взетите решения и понеже в Букурещ било невъзможно да се намерят пари за покупка на оръжие, Апостолов заминава на 28 април за Крайова и оттам за Бекет.[97]

В това време Ботев се подготвя за заминаване. На 3 май той телеграфира на брат си Кирил в Гюргево да вземе от Д. Горов знамето, приготвено от Ф. Симидов, и на другия ден да бъде в Букурещ.[98] На 4 май сутринта той съобщава на сръбския дипломатически представител в Букурещ, че заминава същия ден, за да премине с четата в България при Оряхово.[99]

Липсата на пари за оръжие забавя заминаването на четата. В същия ден, когато Ботев трябвало да замине за Бекет — 4 май, при него пристигат Обретенов и Апостолов.[100] Трите решават да отложат преминаването си в България за определената по-рано дата — 11 май. «Ботев не е готов — известява своето правителство сръбският дипломатически представител в Букурещ — и е отложил заминаването си за 11 текущия.»[101]

---

[95] МИХ. ДИМИТРОВ, Христо Ботев, С., 1948, стр. 178—179.

[96] НБКМ — БИА, II Д, 2273. СПАС СОКОЛОВ, Христо Ботев и неговата чета, л. 14.

[97] Априлско въстание, т. I, С., 1954, стр. 281 — телеграма от Г. АПОСТОЛОВ до Янко Ванков в Крайова от 27. IV. 1876. Вж. пак там, стр. 339, и телеграмата на МИТО ЦВЯТКОВ до Д. Горов от 4. VI. 1876.

[98] Пак там, стр. 326. Освен знамето той му напомня да си вземе «всичките неща», т. е. да дойде приготвен за път.

[99] МИХ. ДИМИТРОВ, Христо Ботев, С., 1948, стр. 179. В неговия превод телеграмата гласи: «Ботев ми яви, че днес [4 май] тръгва с чета над 100 човека, ще мине при Ряхово.» У БУРМОВ преводът е по-кратък: «Ботев ми съобщи, че днес заминава, за да премине с чета при Оряхово.» (Пос. изсл., стр. 73.)

[100] Априлско въстание, С., 1954, стр. 339. Телеграмата на М. ЦВЯТКОВ до Д. Горов от 4. V. 1876 — «Апостолов и Тихов заминаха за Букурещ» — е подадена от Бекет.

[101] АЛ. БУРМОВ, Формирането на Ботевата чета. — Сп. «Исторически прег-

Ботев и другарите му имаха и друга основателна причина да отложат заминаването си за България. Докато те организираха своята чета, дясното крило на революционната партия начело с Киряк Цанков също подготвяше изпращането на въоръжен отряд в България. Активизирането на българската либерална буржоазия в Румъния и Русия се обяснява, от една страна, с явната подготовка на Сърбия за война с Турция, а, от друга, с новините от България, които преувеличавали във фантастичен размер успехите на въстанието. Новините от България се разпространявали от пресата и чрез телеграми и писма. На 30 април К. Цанков съобщава на ген. М. Черняев в Белград: «В Татарпазарджик е избухнало въстание, което се е разпространило по селата и градовете на казата, а именно в Панагюрище, Копривщица, Карлово, Калофер и др. Железопътната линия е прекъсната, дори и телеграфът. Съобщават за унищожението на няколко турски батальона. Според последните съобщения движението е обхванало също и Габрово. Същото се говори за Троян, който държи стратегически важен проход. Нищо положително не се знае относно Западна България, обаче твърди се, че в Берковица и Пирдоп също са въстанали.»[102] В дописка от Русчук във в. «Български глас» се разказва, че революцията в България взела «твърде големи размери» и че «въстаниците от минута на минута се умножават». В Пазарджик за два часа се събрали 3000 добре въоръжени българи; във Враца и Лом въстанали 10 000 души; пътищата и телеграфите от Търново за Русе и Свищов са прекъснати.[103] «София е обградена. Враца гори, боят продължава» — телеграма с такъв текст П. Н. Йорданов изпраща от Бекет до Ботев на 24 април.[104]

Голяма роля за активизирането на либералната буржоазия изиграват и славянските благотворителни комитети в Москва и Петербург, които участвували дейно в подготовката на предстоящата Сръбско-турска война. Някои представители на тези комитети, като В. С. Йонин и др., влезли в писмена връзка с отделни дейци от

лед», XII, 1956, кн. 4, стр. 73. МИХ. ДИМИТРОВ, който откри телеграмата, не дава превода ѝ и допуска, че тя заедно с една друга телеграма от 26 май «са условни, защото прекият им смисъл противоречи на туй, което е било в действителност». (Пос. съч., стр. 179.) БУРМОВ с основание поддържа друго становище по този въпрос: «Телеграмата е от 17 май нов стил, 5 май ст. стил. Въпреки че в Сърбия и Румъния бил валиден старият стил, телеграмите били датувани по нов стил, понеже телеграфните линии били в ръцете на чуждестранни компании. Оттука идва и недоразумението, че телеграмата е условна. . .» (Пос. изсл.)

[102] Априлско въстание, т. I, С., 1954, стр. 312; вж. също стр. 287 и др.

[103] В. «Български глас», Белград, I, бр. 3 от 1. V. 1876.

[104] ЗАХ. СТОЯНОВ, Христо Ботйов, Русе, 1888, стр. 304.

българската буржоазия, като поддържали, че «сега съдбата на Балканския полуостров и спокойствието на Европа зависят от българите»[105]. Най-сетне на път за Сърбия, където отивал да поеме главното командуване на сръбските войски, в Букурещ се отбил за кратко време генерал М. Г. Черняев, който «пристъпил към конкретно уговаряне на общите действия между сърби и българи срещу Турция»[106]. В срещата, която имал с Киряк Цанков, било решено да се създаде в Букурещ организационен център, който да поеме в ръцете си изпълнението на общия план. С неговото образуване се заели К. Цанков, П. Каляиджи от Кишинев и отчасти генерал Кишелски, българин, който минавал по това време през Букурещ.

На 1 май центърът бил създаден, като в неговото настоятелство влезли: К. Цанков — делов дител, К. Николау — касиер, и членове — Ив. Грудов, Ив. Кавалджиев, д р Г. Странски, П. Жечев и Т. Димитров.[107] В същност възобновеното било Българското человеколюбиво настоятелство, основано от Кир. Цанков в края на август 1875 г. Под прикритието «благотворителен комитет» настоятелството си поставя и сега чисто политически задачи, към чието изпълнение пристъпва незабавно. Първата негова задача била да подпомогне въстанието в България чрез изпращане на четн от Румъния към централните български области (Търново) и чрез чети, които да преминат в българските земи откъм Сърбия. Предвиждало се също организирането на чета от 500 души, снабдена с няколко планински оръдия, която да се организира в Русия и по море да стигне до Стара планина.[108]

На първо място усилията на настоятелството се насочват към събиране на средства за въоръжаване на предвижданите чети. Първата вноска направил П. Каляиджи, който внесъл 430 наполеона, или

---

[105] АЛ. БУРМОВ, Към историята на руско българските връзки през 1876 г. — Известия на Института за българска история, кн. 1—2, 1951, стр. 81. Писмото на ВЛ. С. ЙОНИН до Т. Пеев е от 11. IV. 1876.

[106] АЛ. БУРМОВ, Формирането на Ботевата чета. — Сп. «Исторически преглед», XII, 1956, кн. 4, стр. 74.

[107] Документацията около образуването и дейността на настоятелството през този период бе проучена и използувана от АЛ. БУРМОВ, Към историята на руско-българските връзки през 1876 г., Българското человеколюбиво настоятелство в Букурещ. — Известия на Института за българска история, кн. 1—2, 1951, стр. 81—95. Протоколът на събранието е подписан от всички участници в учредителното събрание. (Пос. изсл., стр. 88.) От списъка на лицата, подписали протокола, се вижда, че партията на «старите» не е представена във възобновената организация. «Старите не взели рязко отрицателно отношение към нея, но не я подкрепили.»

[108] АЛ. БУРМОВ, Към историята на руско-българските връзки през 1876 г., Българско человеколюбиво настоятелство в Букурещ. — Известия на Института за българска история, кн. 1—2, 1951, стр. 89.

5000 франка. На 2 май настоятелството се обръща за съдействие по събиране на средства към владиката Панарет Рашев в Букурещ, към Българското настоятелство в Одеса и към председателя на Славянския благотворителен комитет в Петербург.[109]

Едновременно със събирането на средства се пристъпва и към организирането на чети. На 1 или 2 май настоятелството решава да се образува чета от 160—200 човека, начело на която да застане войводата Филип Тотьо.[110]

Пресилено и неправилно би било да се обясни активното включване в борбата на либералната и средна българска буржоазия само със стремежа ѝ да «изкористи създаденото положение и без жертви да обере плодовете на новото революционно движение»[111]. Несъмнено тя също не е била чужда на патриотичния подем и на желанието да се подпомогне въстаналият народ. Обстоятелството, че Ботев свързва своите усилия за организиране на чета с приготовленията на настоятелството, иде да потвърди единството в чувствата, обхванали българската емнграция в този решителен и съдбоносен момент в живота на народа.

Подготовката на двете чети не е могла да остане за дълго време в тайна. По един или друг начин двете страни са били осведомени за извършените приготовления и започват преговори за сливане на двете чети с оглед да се създаде един по-голям и силен въоръжен отряд. Преговорите били водени от Ботев и Апостолов,[112] от една страна, и от Ив. Грудов, Ив. Кавалджиев и д-р Г. Странски, от друга.[113] При тия преговори се решава двете чети да се слеят в една, като водителството поеме Филип Тотьо.[114] Сега по всяка вероят-

---

[109] АЛ. БУРМОВ, Към историята на руско-българските връзки... , стр. 89—90.

[110] Пак там, стр. 90.

[111] АЛ. БУРМОВ, Формиране на Ботевата чета. — Сп. «Исторически преглед», XII, 1956, кн. 4, стр. 74.

[112] На 4. V. 1876 Апостолов е в Букурещ. (Априлско въстание, т. I, С., 1954, стр. 339.) Според Н. ОБРЕТЕНОВ (Спомени за българските въстания, С., 1942, стр. 266) Апостолов донесъл в Бекет заповедта на Ботев за качването на четниците от крайдунавските пристанища в парахода. Това означава, както бележи Ал. Бурмов, че «Апостолов е стоял известно време в Букурещ, докато се реши окончателно въпросът за начина на преминаването на четата в България. При това съмнително е дали Ботев би се съгласил сам да преговаря за сливането на четата, за която се грижели бекетските дейци, в това число и Апостолов.» (Формиране на Ботевата чета. — Сп. «Исторически преглед», XII, 1956, кн. 4, стр. 75.)

[113] Обстоятелството, че Ботев се обажда от парахода «Радецки» с писмо към Грудов, Кавалджиев и Странски, иде да потвърди, че той е преговарял не с цялото настоятелство на Българското человеколюбиво настоятелство, а само със споменатите трима негови членове.

[114] Това решение се потвърждава от сметката, която Ботев и Горов представят

ност бил решен и въпросът за начина, по който четата ще мине през Дунава в България — чрез пленяване на един от пътуващите по голямата река параходи.[115]

За Ботев необходимостта от сливането на двете чети е била очевидна. Една по-значителна чета има по-големи възможности за действие и по-сериозни изгледи за успех. Увеличаването на средствата укрепвало въоръжаването на четата. Поемане на военното ръководство от Филип Тотьо също било в интерес на делото. По своя опит войводата надминавал всички записани дотогава членове на четата. Сам Ботев оставал вероятно за негов секретар.

Като организатор на четата Ботев извършва разпределението на четниците по румънските пристанищ[116] с оглед на успешното им преминаване в България с параход; взема от настоятелството 5000-те франка на П. Каляндж и и подпомогнат от Д. Горов, закупува необходимите неща за войводата Филип Тотьо, за военния му помощник Д. Кекеров и за четата. На 9 май Ботев и Горов дават подробна сметка на настоятелството за изразходваните средства.[117]

Твърде скоро обаче се узнава, че Филип Тотьо нямал намерение да премине в България през Дунава. Неговият поглед бил отправен към Сърбия, където се подготвяли няколко чети от български доброволци, които щели да участвуват в Сръбско-турската война или пък да преминат в България през сръбската граница.[118] Филип Тотьо бил привлечен към Сърбия от Г. Живков, който по това време обикалял румънските градове като пратеник на П. Хитов, за да събира доброволци.[119]

на 9 май за изразходваните 5000 франка, дадени от П. Каляндж и. (ЗАХ. СТОЯНОВ, Христо Ботйов, Русе, 1888, стр. 307.)

[115] «Преки данни за това решение — както отбелязва АЛ. БУРМОВ — нямаме», но сигурно то «е било взето именно тогава, тъй като съсредоточаването на четниците в няколко пристанища не е могло да стане за два-три дни. Едва ли това решение е могло да бъде взето след 9 май, т. е. след отказа на Филип Тотьо да води четата и след поемането на войводството от Ботев. Крайните приготовления за минаването на четата били завършени вече на 15 май. Това се вижда от телеграмата на А. МАТЕВ от Бекет до Ботев в Гюргево от 15. V. 1876 (Априлско въстание, т. I, С., 1954, стр. 390), нещо, което за 6 дни не е възможно.» (Пос. статия, стр. 75.)

[116] В тефтерчето на Ботев това разпределение е отчасти отразено. (Вж. Априлско въстание, т. I, С., 1954, стр. 395—397.)

[117] ЗАХ. СТОЯНОВ, Христо Ботйов, Русе, 1888, стр. 307.

[118] ИВ. КР. СТОЙЧЕВ, Материали за дейността на Панайот Хитов през 1876 г. в Сърбия, С., 1939, стр. 33—34. Дневник на Панайот Хитовата чета в Сръбско-турската война през лятото на 1876 г. Дневникът започва с бележка, в която се съобщава, че на 1 април 1876 г. сръбското правителство разрешило да се събират в Кладово български доброволци.

[119] Ф. СИМИДОВ, Прочутият Филип войвода (наречен« Хвърковатият Тотьо»), Русе, 1900, стр. 520—522. Авторът предава спомените на самия Филип Тотьо.

На 5 май вечерта Филип Тотьо заминал за Кладово,[120] гдето се осведомил за положението в Сърбия. След завръщането си в Румъния той се отказва от войводството на готвената чета. На 9 май от Букурещ той съобщава на Т. Хитров в Браила, че «договорът, който имахме , се унищожи». Същевременно той дава нареждане на приятелите си да чакат знака му, след което да тръгнат «за уреченото място», т. е. за Кладово.[121] Пред организаторите на четата и пред някои четници Филип Тотьо не разкрива напълно намеренията си. На 11 май с писмо той предупреждава Т. Кърджиев и Аврам Павурджиев в Гюргево да не вземат за действително писмото му, което щял да донесе Я. Ванков от Крайова и в което той им нареждал да излязат на Бекет. Те трябвало да отговорят на Ванков, че са се уговорили с войводата да минат на изток от Турну Мъгуреле или на запад от Видин. Накрай Филип Тотьо съветва приятелите си да пазят в тайна идването на неговия пратеник и получаването на писмото му.[122]

Очевидно Филип Тотьо е действувал с ясно установена цел — да привлече четници, които да участвуват в Сръбско-турската война. «Неговото неучастие в четата, организирана от Ботев и настоятелството, било за него решен въпрос.»[123]

Затрудненията от измяната на Филип Тотьо е трябвало да бъдат преодолени извънредно бързо, за да не се отлага заминаването на четата. Ботев е трябвало да поеме сам нейното ръководство и след 9 май[124] да продължи най-усилено подготовката ѝ — да набере

Вж. и писмото на П. ХИТОВ до Рафаил Атанасов в Галац и Т. ПЕЕВ в Браила от 22. IV. 1876. (Априлско въстание, т. I, С., 1954, стр. 254—256.) И двете писма са отправени от Кладово.

[120] АЛ. БУРМОВ, Формиране на Ботевата чета. — Сп. «Исторически преглед», XII, 1956, кн. 4, стр. 76. Авторът се позовава на телеграма на сръбския дипломатически представител в Букурещ до външното министерство в Белград от 5/17. V. 1876.

[121] Априлско въстание, т. I, С., 1954, стр. 358.

[122] Пак там, стр. 371—372. «Ако нему е омръзнало да живее — пише войводата в това си писмо — и иска да иде на касапница, да иде, ний не сме полудели да гинем за лудо.»

[123] АЛ. БУРМОВ, пос. статия, стр. 76. «Кекеровци и Тотьовци — бележи ЗАХ. СТОЯНОВ, — като са накупили с народни пари всичко, безчестно изменили, отказали да вървят. Едни предложил и поискал невъзможно нещо, другият искал няколко хиляди франка гаранция и т. н.» (Христо Ботйов, Русе, 1888, стр. 311.) Според Н. ОБРЕТЕНОВ Филип Тотьо поискал да му броят 1000 наполеона, които после намалил на 200. (Спомени за българските въстания, С., 1942, стр. 268.)

[124] АЛ. БУРМОВ (пос. статия, стр. 76. Бурмов приема, че това е «станало между 9 и 11 май, тъй като Ф. Тотьо се отказва да води четата на 9 май, а на 11 май руският консул в Русе съобщава на външното министерство в Петербург, че «българите в Румъния са приготвили две чети, начело на една от които ще бъде Хр. Ботев». (МИХ. ДИМИТРОВ, Христо Ботев, С., 1948, стр. 166.)

нови четници, да осигури необходимото въоръжение, да организира преминаването ѝ в България и пр. И той се заема с цялата си енергия да довърши докрай започнатото дело. Спомените от онова време наистина «са твърде бледи, за да предадат действителната картина на гигантската работа, която Ботев извършва»[125]. «Той тичал — разказва Зах. Стоянов — по цял ден и по цяла нощ из Букурещ ту за туй, ту за онуй. Жена му Венета разказва, че по два-три вечера се не завръщал дома, спял където завърне. На ден по стотина души хашлаци дохождали да го търсят. Печатницата или къщата му се преобърнала на арсенал, гдето имало няколко точила и брусове. Пет-шест души постоянно точели и триели ножове, сабли, пушки, пищови и пр. със затворени врата. Дотолкова бил уморен, залисан и разсеян, щото често говорел на жена си:

— Не ми давайте тия дни да нося ни бастон, ни пардесю, защото много забравям.

— От какво ли е толкова захласнат и грижен? питала Венета баба Ботевица.

— Как да не бъде захласнат, когато от никъде не може да посрещне за ядене пари да изкара, когато хората искат пари, печатницата не е платена? Не го ли виждаш колко се е развалил? — отговорила майката и въздъхнала.»[126]

Ив. Вазов, който живее по това време в Букурещ, предава с вълнение спомените си за това събитие: «През цялата първа половина на май Ботев бе зает с четата си.

От много напрягания, трудове, вълнения по това велико дело беше се измахнал и изменил в лицето. Бузите му бяха доволно слепнати и брадата, която беше оставил вече да расте без стеснение, му придаваше още по-мъжествен, мрачен вид. Той не сядаше, не лягаше, не дояждаше в тия дни. Той тичаше от кафене в кафене, от кръчма в кръчма, от хан в хан, от къща на къща, да навижда, да разговаря, да подсеща, да разпаля бъдещите си другари в трудното предприятие. Той се беше преобърнал в мисъл. Смелата, заветната идея, която отдавна мъчеше духа му като таен демон, сега беше се въплътила в него.»[127]

В действителност Ботев не прекъсва нито за момент своите уси-

---

[125] АЛ. БУРМОВ, Формиране на Ботевата чета, стр. 77.

[126] ЗАХ. СТОЯНОВ, Христо Ботйов, Русе, 1888, стр. 307—308. Пак там вж. и стр. 318: «Страшна била деятелността на нашия войвода, когато наближили да тръгнат. . .» и т. н.

[127] ИВ. ВАЗОВ, Неотдавна. — Сп. «Наука», I, 1881, кн. 3, стр. 205—219. Това са изобщо първите спомени за Ботев. Датирани са: 2. II. 1881. Посочения откъс вземаме от АЛ. БУРМОВ, Христо Ботев през погледа на съвременниците си, С., 1945, стр. 55—56.

лия по организацията на четата. Поради това и отказът на Филип Тотьо от войводството не смущава нейната подготовка.[128]

Все по това време Ботев се запознава със съответната военна литература, с която е могъл да разполага. Той сигурно е познавал по-отрано известната книга на Любомир Йованович за четническата борба.[129] Авторът твърде подробно и с добри познания разглежда подготовката, организацията и методите за борба на четите, ролята и качествата на «четоводеца» (войводата), мястото и положението на военния ръководител — «офицера», както и задълженията на самите четници. Въпросите от теорията и практиката на четническата борба се разглеждат отчасти в исторически аспект, а в най-значителна степен с оглед на партизанските действия на четите през време на война. Вероятно Ботев е имал възможност да се запознае по т ва време и с първата българска военна книга на Иван Попкиров Кишелски.[130] Офицер от руската армия, той разглежда авторитетно основните въпроси от теорията и практиката на четите не само в единичната борба, но и при съгласувани действия на група от четн, както и при партизанска борба с редовна войска. Кишелски предвижда щаб на войводата, в чийто състав включва и един секретар. В книгата си авторът се изявява като патриот, загрижен за съдбата на своя народ и уверен в успеха на неговата съпротивителна борба.

Няма данни, които да подкрепят предположението, че Ботев е познавал устава на врачанските революционери «Закон за всичките бунтовници» от 22 апрнл 1876 г.[131] и че е използувал залегналите в

---

[128] Филип Тотьо като войвода на четата едва ли е взел някакво участие в нейната п д отовка.

[129] Л. ЙОВАНОВИЧ, Четованне или война с чети, Букурещ, 1873, стр. 123. Книгата излиза под редакцията на Л. Каравелов.

ЛЕВСКИ пръв настоява да се преведат на български и да се напечатат« войнишките правила». Вж. писмата му до Д. Хр. Попов от 26 и 30. IV. 1871. В пи мото си от 20. VI. с. г. той за трети път настоява да се преведат «Четноратоване», «Полска служба» и «Лагерна служба», като подчертава, че «тройно ще заплатим на преводача». Най-сетне и в писмото си от 25. VIII. 1872 до Л. Каравелов той продължава да иска «войнишките правила». (ВАСИЛ ЛЕВСКИ, Документално наследство, С., 1973, стр. 83, 84, 99, 208.)

[130] И. П. КИШЕЛСКИ, Ръководство за успешен бой с турцнте, Букурещ, 1876, 85 стр. «Предисловието» носи дата «20 февруарнй 1876», следователно книгата е излязла най-рано в края на месеца или в началото на март с. г.

[131] Априлско въстанне, т. I, С., 1954, стр. 250—252. Под контрола на секретаря се намирали всичките резерви, боеприпасите и хранителните продукти. Писарят като пазител на кореспонденцията бил подчинен направо на войводата. «Законът» завършва със следното интересно разпореждане: «От днес до 11-сети май никой няма право да захване своя работа. Щом се види, че се е захванала, ще се накаже. От днес убийството се дозовлява за всекиго, който пречи в общото.» И в тоя документ, както се вижда, Врачанският комитет е установил датата на въстанието — 11 май.

него положения при организирането на четата.[132] Този «закон», изработен твърде късно, едва ли е стигнал до Ботев, а и неговите основни положения в голяма степен бяха заимствуванн от споменатите две книги — на Л. Йованович и на Ив. Кишелски.

Конкретни данни за военната организация на четата няма, но несъмнено тя е била подчинена на същите тия принципи. Командуването е принадлежало на войводата и на военния командир Никола Дончев Войновски, които заедно с десет от най-близките си и опитни сътрудници съставят щаба на четата. В него влизали: Давид Тодоров Савов (Враца), Георги Апостолов Минчев (Стара Загора), Димитър Попхристов Икономов (Троян), Спас Иванов Соколов (Тулча), поп Сава Георгиев Катрефилов (Елена), Петър Николов Ванков (Свищов), Никола Тихов Обретенов (Русе), Георги Матев Николов (Свищов), Петър Недев Йорданов (В. Търново), Никола Христов Симов Куруто, знаменосец (Търговище).[133] Самите четници, разпределени по десетки, били подчинени на десетници.[134] Засега липсват категорични данни, които биха потвърдили предположението, че четата е имала секретар или писар.[135]

Въоръжението на четата отначало и докрай остава основен проблем при нейната подготовка. Трудностите по набавяне и пренасяне на оръжието, ограничеността на средствата, бързината, с която бе извършена подготовката, не дават възможност на Ботев и неговите другари да снабдят четата с по-модерно и еднакво огнестрелно оръжие. Но все пак полагат се всички усилия, за да се направи възможното. «В месец април още — съобщава Д. Хр. Попов — дойдоха при мене. . . Петър Мишайков с Марина Тодорова и Иван Пишмишова и поискаха да купят от мене 24 пушки военни белгийски, които наскоро бях изнесъл из Лиеж. С тях искаха да въоръжат 20—30 момци, които се готвеха да минат с Ботевата чета.»[136] Основ-

---

[132] Ц. ГЕНОВ, Военно-революционните възгледи и дейност на Хр. Ботев. — Сб. Ас. Калинков, Б. Чолпанов. . . — «Военно-революционното наследство на В. Левски, Л. Каравелов, Хр. Ботев и Г. Бенк вски», С., 1964, стр. 102.

[133] Съставът на щаба бе установен критично и документално от Р. СТОЯНОВА, Социален произход и брой на Ботевите четници. — Април кото въстание 1876 — 1966, С., 1966, стр. 81. Списъкът, който дава Ц. ГЕНОВ, е неточен и съдържа имена на четници, които не са влизали в щаба (пос. изсл., стр. 104).

[134] Ц. ГЕНОВ (пос. изсл., стр. 102) поддържа, че Н. Войновски като военен ръководител на четата «внесъл някои изменения в организацията ѝ въз основа на руския военен устав от онова време». В подкрепа на това твърдение няма данни.

[135] Пак там, стр. 102. Вероятно това предположение почива на писмото до Ангел Йосцов във Враца, изпратено от Веслец, което Г. Апостолов подписва като секретар на четата. То сигурно е писано от него. Оригиналът му изгорял през 1923 г. (Христо Ботев, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 528, и заб. 188, стр. 643.)

[136] Априлско въстание, т. II, С., 1955, стр. 82, С това писмо от 9. IX. 1876 Д.

ното оръжие се състояло от нарезни пушки, наречени «белгийки», които били закупени в Букурещ от фирмата «Г. Якобсон»: «Един ден — разказва късно след Освобождението Ернст Краус, един от съдружниците на тая фирма — при нас дойдоха няколко млади хора, единият от които имаше хубава брада и правеше впечатление на интелигентен човек. Поискаха само 200 боеви пушки, револвери, патрони и др. Отначало ние не се съгласихме, защото фирмата ни търгуваше само с ловджийско и друго обикновено оръжие, но после решихме да им услужим. Обърнахме се към фирмата Albert Simonis в Лиеж, но тя ни изпрати бракувани белгийски пушки, и то с условие да бъдат продавани, след като се изтрият нарезите в цевта. От това оръжие вашите българи не бяха никак доволни и затова помолиха да им го продадем поне с нарезите. Ние се съгласихме — виждахме обаче на каква опасност се излагат с него пред добре въоръжената турска войска. . .»[137]

Вероятно са били купени и други пушки, а някои четници си набавили и сами.[138] Зах. Стоянов твърди, че в четата имало «до 35-40 иглени пушки — кавалерийски и пехотински»[139]. Н. Обретенов съобщава, че авангардът се състоял «от едно отделение от около 30 момчета, които имали иглени пушки»[140]. В някои нови проучвания, които се позовават на спомените на Ю. П. Кършовски за боевете на четата и на един турски документ, се твърди, че «пушките на въстаниците са били по-съвременни от тези на черкезите и башибозу-

---

ХР. ПОПОВ моли К. Цанков да ходатайствува пред Благотворителното общество да му изплати стойността на закупените пушки. Около 15 от тези пушки били от френска иглена система «Шаспо», обр. 1866 г. (ЦВ. ПАВЛОВСКА, Военната подготовка за въстание през 1876 г. във Врачанския революционен окръг. — Военноисторически сборник, кн. 3, 1972, стр. 101.)

[137] АЛ. БУРМОВ, Христо Ботев през погледа на съвременниците си, С., 1945, стр. 201. Този спомен на Ер. Краус бил записан при един разговор от проф. К. Гълъбов и обнародван в «Ботев лист», 2 юни 1940 г., издание на общостудентската организация «Христо Ботев». От една телеграма до другия съдружник на фирмата «Якобсон — Карл Хиршкорн» се вижда, че уговорената покупка е възлизала на 130 наполеона, от които 80 трябвало да се предплатят. (Пак там,стр.361.)Трудно е да се установи дали тая сума се отнася за исканите 200 пушки, или за малък брой, който фирмата е могла да набави. Тези пушки «били капсулна система, известна под названието «белгийски щуцер». Използувани били в армията на Белгия и други европейски страни през първата половина на XIX в.; към 1876 г. били вече остарели и снети от въоръжение.» (ЦВ. ПАВЛОВСКА, пос. изсл., стр. 101.)

[138] Ц. ГЕНОВ, Всенно-революционните възгледи и дейност на Христо Ботев.— Сб. Ас. Калинков, Б. Чолпанов. . . — «Военно-революционното наследство на В. Левски, Л. Каравелов, Хр. Ботев и Г. Бенковски», С., 1964, стр. 102—103. Авторът твърди, че в четата е имало и румънски пушки «мартинки».

[139] ЗАХ. СТОЯНОВ, Христо Ботйов, Русе, 1888, стр. 315.

[140] Н. ОБРЕТЕНОВ, Спомени за българските въстания, С., 1942, стр. 281.

ците, които били капсулни»[141]. Това твърдение би могло да се поддържа, ако се докаже, че «по-голяма част от пушките на четниците са били иглени»[142], но това не би могло да се установи и е твърде съмнително. В случая не бива да се забравя разнотипното въоръжение на четата, както и обстоятелството, че при най-голямата доставка само малка част са били иглени пушки от системата «Шаспо». И затова старото твърдение, че четиниците били въоръжени с «доста лоши пушки»[143], отразява по-реално действителността.

Войводата, щабът и десетниците били въоръжени и с револвери: «Гасер» обр. 1871 г., «Смит и Весон» обр. 1869 г. — руско производство, «Лефоше» — белгийско производство.[144] Вероятно и други четници са били въоръжени с револвери. От отчетната сметка на Ботев се вижда, че е доплатена една сума за 25 револвера.[145] От хладното оръжие преобладавали саби, ятагани, тесаци и ножове от най-различен вид.[146]

Боеприпасите изготвяли самите четници и членовете на местните комитети. В Гюргево комитетът очаквал нетърпеливо от Букурещ заплатените от него 4000 патрона, от които 1000 дал на Н. Обретенов.[147] В Крайова, където работели 40 души, били приготвени «до десетина хиляди фишеци»[148]. В Турну Мъгуреле Д. Ив. Багранов произвел с материали на комитета «за 60 души въстаници чанти, паласки, цървули, на 60 ятагана капите и на 90 пушки ремъци, а така също помагал в леенето на куршуми и правенето на патрони за Ботевата чета»[149].

Правилно била схваната и необходимостта от униформено облекло. Повечето от четниците носели тъмнозелени или тъмносини,

---

[141] ЦВ. ПАВЛОВСКА, пос. изсл., стр. 102. Това е най-пълното изследване на въпроса за въоръжението на Ботевата чета.

[142] Пак там.

[143] Й. П. ГЕОРГИЕВ, Град Враца, СбНУНК, кн. 20, С., 1904, стр. 23.

[144] ЦВ. ПАВЛОВСКА, пос. изсл., стр. 103. Зах. Стоян в отбелязва, че револверите «Смит и Весон» били «от калъпът на така наречените «черногорски». (Христо Ботйов, Русе, 1888, стр. 315.)

[145] ЗАХ. СТОЯНОВ, Христо Ботй в, Русе, 1888 г., стр. 307.

[146] Пак там, стр. 315.

[147] Априлско въстание, т. I, С., 1954, стр. 228. Писмото на Т. КЪРДЖИЕВ от Гюргево до Д. Горов в Букурещ е от 15. IV. 1876. Пак там вж. и отговора на това писмо. Както се вижда от по-нататъшната кореспонденция, тия картуши (патрони) са били предназначени за България, но не са могли да бъдат пренесени и вероятно са били използувани за въоръжението на Ботевата чета.

[148] ЗАХ. СТОЯНОВ, Христо Ботйов, Русе, 1888, стр. 308. Според същия автор всяка пушка имала до 300—400 фишека. (Пак там, стр. 315.) У Ц. ГЕНОВ погрешно са посочени 40 000 фишека. (Пос. изсл., стр. 103.)

[149] ЦВ. ПАВЛОВСКА, пос. изсл., стр. 103. Пак там въз основа на конкретни данни са посочени и други лица, които подготвяли или закупували боеприпаси и дрехи за четата.

украсени с ширити «венгерки», които били близки до униформите на руската и румънската кавалерия от това време. Някои четници имали униформи от бозов шаяк. Всички четници имали калпаци[150] с лъвски знаци, навуща, цървули или обуща. Снаряжението на четата се състояло от патрондаши и торби раници.[151]

Униформата на Ботев изразявала ярко неговото положение на войвода. «Облеклото му — съобщава Н. Обретенов — беше от сиво сукно, със зелени ширити, златни галони на ръкавите и яката, ботуши с шпори, калпак от астраган, на който имаше златен лъв (калпакът беше с отсечено дъно, а не с червено сукно на дъното — това е измислица). Изглеждаше като че беше роден за генерал: хубавец и представителен.»[152]

«В Бекет съобщава Н. Обретенов наредихме оръжието, дрехите, писмата, чантите, навоите, калпаците и цървулите в брашовски сандъци, заковахме ги и ги складирахме в шлепа на австрийския параход, гдето беше и агенцията на парахода.»[153]

По-късно, когато пристига телеграмата на Ботев да се предаде «стоката» на вапора за Кладово — Сърбия, още същия ден «сандъците с принадлежностите на четата се предадоха на параходната агенция като сечива на работниците, а билетите на четниците се извадиха за трети клас до Кладово. До вечерта всички момчета — завършва своя разказ Н. Обретенов — бяха събрани около понтона. Никой от нас не можеше да заспи, всички пееха и се веселяха, като че отиваха на сватба, а не на смърт.»[154]

---

[150] Калпаците сп ред Я. БОЯНОВ били «черни», отпред с «металически жълт кръг, на к йто имаше лъв» и над него «св б да или смърт». (Сп. «Поборник опълче ец», II, 1900, кн. 3, стр. 5.)

[151] «На всички — бележи в своите спомени капитан Д. ЕНГЛЕНДЕР — дре ите б ха хубави както цивилните, така също и после, когато се облякоха в униф рмата. Последните особено б ха бляскави.» (АЛ. БУРМОВ, Христо Ботев през погледа на съвременници е сн, С., 1945, стр. 215.)

[152] Н. ОБРЕТЕНОВ, Спомени за българските въстания, С., 1942, стр. 274. ЗАХ. СТОЯНОВ разширява и предава по-свободно това описание. Вероятно той е използувал не само споменнте, които му е дал Н. Обретенов. «Хубавецът и представителният Ботев, облечен в тая униформа — завършва описанието си Зах. Ст янов, — действително заприличал на такъв, за какъвто бил приготвен. Неговите огнени очи, запалени сега до апогея, сериозният му и решителен поглед вдъхвали кураж и респект.» (Христо Ботйов, Русе, 1888, стр. 355.) Като говори преди това за униформата на четниците, той добавя, че тя била «пъстра в най-широк смисъл на тая дума». (Пак там, стр. 315.)

По-подробно описват униформата на четниците Я. БОЯНОВ (сп. «Поборник опълченец», II, 1900, кн. 3, стр. 5) и ИВ. ДАНЧЕВ, чиито спомени във второ преработено издание излизат през 1903 г. (За тях вж. АЛ. БУРМОВ, Христо Ботев през погледа на съвременниците си, С., 1945, стр. 142.)

[153] Н. ОБРЕТЕНОВ, пос. съч., стр. 268.

[154] Пак. там, стр. 269. Ботев е пътувал в първа класа. Вж. писмото на ДАВИД ТОДОРОВ. (Априлско въстание, т. I, С., 1954, стр. 401.)

За нуждите на четата били закупени телескоп (бинокъл), телеметър и компас. Ботев се снабдил и с карта на Европейска Турция.[155]

Войводата се погрижил и за медицинското осигуряване на четата. Доставени били превързочни материали, една част от които набавил безвъзмездно д-р Чобанов, лекар в румънската армия, а другата — военният фармацевт Янко Ангелов.[156]

Четата е разполагала с две знамена. Историята на едното от тях, наречено Гюргевско, е твърде кратка. По искане на Ботев Филип Симидов нарисувал с маслени бои на тънка мушама, пришита на знамето, разярен лъв с надпис «Свобода или смърт», а под него призива «На оръжие, братя». Основният цвят на знамето не е установен. Зах. Стоянов твърди, че било нашарено «с българския трикольор»[157], което Симидов отрича.[158] Предполага се, че знамето е било донесено на «Радецки» от Д. Горов.[159] Според Зах. Стоянов то служило само «на едно отделение на четата».На Милин камък боята започнала «да се топи от слънцето» и знамето било изоставено.[160]

Ботев до качването си на «Радецки» е знаел за съществуването само на това знаме. И затова, когато на 3 май извиква телеграфически брат си Кирил в Букурещ, той му поръчва заедно с «всичките си неща» да вземе от Горов и «Симидовото рисуване», т. е. знамето.[161]

Бойно знаме на четата обаче става второто, наречено Русенско знаме, което Н. Обретенов взел със себе си и за което Ботев пър-

---

[155] ЗАХ. СТОЯНОВ, Христо Ботйов, Русе, 1888, стр. 307. Вж. и Ц. ГЕНОВ, пос. изсл., стр. 103. Тези уреди са били набавени по искане на Филип Тотьо и неговия помощник Кекеров, а по-късно останали за четата на Ботев.

[156] Ц. ГЕНОВ, пос. изсл., стр. 103. Вж. и спомените на ИВ. ДАНЧЕВ (АЛ. БУРМОВ, Христо Ботев през погледа на съвременниците си, С., 1945, стр. 144); също доклада на капитан Д. ЕНГЛЕНДЕР до Централния инспекторат във Виена от 18. V. 1876. (Сб. «Априлско въстание», т. I, С., 1954, стр. 419.)

[157] ЗАХ. СТОЯНОВ, Христо Ботйов, Русе, 1888 стр. 329.

[158] ИВ. СТОЙЧЕВ, Знамена и Ботйовата чета, С., 1940, стр. 25. Според същия автор «преобладаващият цвят е бил зелен, без да се изключват белият и червеният» (стр. 33).

[159] Пак там. Д. Горов предал знамето на Христо Търновеца.

[160] ЗАХ. СТОЯНОВ, Христо Ботйов, Русе, 1888, стр. 329. То било носено за «малко» според Зах. Стоянов от Сава Пенев.

[161] Априлско въстание, т. I, С., 1954, стр. 326. Ботев според ИВ. СТОЙЧЕВ извикал брат си от Гюргево, за да се сбогува с майка си, а от Букурещ да иде в Турну Мъгуреле, т. е. по̀ на запад, за да не изпусне «Радецки». Възможно е при това да е разчитал, че брат му Стефан и майка му ще убедят Кирил да не заминава, понеже е още млад. Сам Кирил не можал да изясни по-късно случая и Стойчев е принуден да признае, че въпреки положените усилия «въпросът си остава неуяснен в неговите подробности». (ИВ. СТОЙЧЕВ, пос. изсл., стр. 25—26.)

воначално не знаел. Дълго към 1,70 м и широко 0,80 м, то било ушито от Петрана Обретенова от зелен копринен плат, обшито с лъв от едната страна, а от другата — с надписа «Свобода или смърт». Рисунката направил Никола Сакелариев, а извезването със сърма и коприна — Т. Чунчулов. Завършено още през 1875 г., то било предназначено за Червеноводската чета.[162] Н. Обретенов като емигрант в Румъния в писмата си до русенци от края на декември 1875 г. настоятелно иска да му изпратят въпросното знаме.[163] Това знаме Ботев предава в ръцете на знаменосеца Никола Симов — Куруто на парахода «Радецки», като му казва: «Предавам ти това знаме, целуни го и го дръж тъй, щото да умреш с него — и неприятелят да не може да го вземе от ръцете ти!»[164] Под него четата полага клетва на «новата станция за България» — Козлодуй. С него тя се сражава героично през целия боен път от Милин камък до Камарата.[165]

Четниците на Ботев, които излъчи българската емиграция в Румъния, по своя социален произход принадлежаха към онези слсеве на поробения народ, които проливаха вече кръвта си и изпълваха с героичните си дела страниците на априлската епогея. Макар и да живееха в чужбина, те бяха неразделна част от бедните и средните слоеве на поробения народ. Смели и непреклонни синове на своя народ, те не можеха да понасят варварския турски феодализъм и деспотизъм и бяха принудени да търсят спасение в чужбина. Сам

---

[162] ЗАХ. СТОЯНОВ, Христо Ботйов, Русе, 1888, стр. 368. Вж. също Н. ОБРЕТЕНОВ, Спомени за българските въстания, С., 1942, стр. 276; ИВ. СТОЙЧЕВ, пос. изсл., стр. 16.

[163] Априлско въстание, т. I, С., 1954, стр. 52—53 и 58—59. Писмата са изпратени от Гюргево на 22 и 31 декември и са отправени до Т. Чунчулов. Знамето отнесла в Гюргево баба Тонка. (ИВ. СТОЙЧЕВ, пос. изсл., стр. 17.) Това обаче е станало в началото на 1876 г., щом и на 31 декември Н. ОБРЕТЕНОВ продължава да го иска.

[164] Н. ОБРЕТЕНОВ, Спомени за българските въстания, С., 1942, стр. 276. С малки несъществени промени предава тия думи на Ботев и ЗАХ. СТОЯНОВ, Христо Ботйов, Русе, 1888, стр. 368. Текстът обаче, който предава ИВ. СТОЙЧЕВ по думи на Обретенов, е твърде променен: «Целуни това знаме и умри с него, ако е потребно. Жив няма да го предадеш на противника. Под това знаме ще намерим свободата на народа си или своята смърт.» (Знамена и Ботйовата чета, С., 1940, стр. 20.)

[165] Знамето пропада вероятно при Рашов дол. ЗАХ. СТОЯНОВ, като се позовава на спомените на четника Юр. Кършовски, пише, че по предложение на Д. Икономов бил изкопан трап и тук, в долината на Искъра, знамето било заровено. (Христо Ботйов, Русе, 1888, стр. 464.) За по-големи подробности вж. ИВ СТОЙЧЕВ, пос. изсл., стр. 23—24. Според една местна версия знамето, скрито в камънаците на Рашов дол, било намерено по-късно от Кола Симеонов, овчар от Челопек, който го предал на жена си да го пази. По-късно платът харесал на дъщеря им и тя ушила дрехи от него. (Вж. ХР. КОНОВ, Ботевата чета от Камарата и Йолковица до Рашов дол и с. Зверино. — Сп. «Исторически преглед», XXIX, 1973, кн. 3, стр. 123—124.)

Ботев в писмото си от 17 май от борда на «Радецки», като се обръща към трима представители на революционния комитет в Букурещ, «в няколко реда. . . определя историческото място на своите другари, поели с него пътя към родината»[166]: «. . .Работете, братя, работете! Сега е времето да покажите своите способности и своят патриотизъм. Ние сме щастливи, че и най малките способности могат да намерят арена и да добият славно име между народът ни. . .»[167] А в писмото си от същата дата, отправено до капитана на «Радецки», той загатва за «социалната среда, от която произлизат неговите четници»[168]: «. . .С цената на нашия добитък и на нашите земеделски сечива, с цената на големи усилия и с пожертвуване на нашите блага, най-после с цената на всичко, що е най скъпо на тоя свят (без знанието и въпреки преследването на властите в страната, чийто неутралитет ние уважихме), ние си доставихме това, което ни беше необходимо, за да се притечем в помощ на нашите въстанали братя, които се сражават тъй храбро под българския лъв за свободата и независимостта на нашето скъпо отечество България.»[169]

Тази преценка за социалния състав на въстаналия и борещ се за своята свобода народ не бе само на Ботев. «Бедните отиват на явна смърт — пише вестник «Български глас» в броя си от 1 юни 1876 г., — защото не искат да робуват и на турчина, и на б гатите, които ги презират. Едни от тях продадоха единствените свои волове, с които трябваше да обработват земята и да плащат на султана, и си купиха оръжие. Други преобърнаха ралото на пушка,. . . а трети, които нямаха ни едното, ни другото, отлагаха и отлагат шапки на своите рождени братя, които с голямо презрение глед ха на тия юнаци, и си изпълниха желанието», т. е. и те се сдоби ли с оръжи е.

В едно задълбочено изследване въз основа на конкретни данни бе установен социалният произход на Ботевите четници.[170] Направените в това отношение проучвания потвърдиха думите на Ботев. «Голяма част от четниците са били бедни и малоимотни селяни. . ., чиято земя не била в състояние да ги изхрани, а още п -малко да осигури изплащането на тежките и произволно събирани данъци.[171] Естествено тези жестоко експлоатирани слоеве, забягнали в чужбина, е трябвало да търсят прехраната си и в други занаяти и поминаци.

---

[166] Р. СТОЯНОВА, Социален произход и брой на Ботевите четници. — Сб. «Априлското въстание 1876 — 1966», С., 1966, стр. 68.
[167] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971. стр. 522.
[168] Р. СТОЯНОВА, пос. изсл., стр. 68.
[169] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 525.
[170] Р. СТОЯНОВА, Социален произход и брой на Ботевите четници. — Сб. «Априлското въстание 1876—1966», С., 1966, стр. 67—69.
[171] Пак там, стр. 68.

КАПИТАН ДАГОБЕРТ
ЕНГЛЕНДЕР

44 ИЗГЛЕД ОТ ГР. ГЮРГЕВО ПО ВРЕМЕ НА ОСВОБОДИТЕЛНАТА ВОЙНА

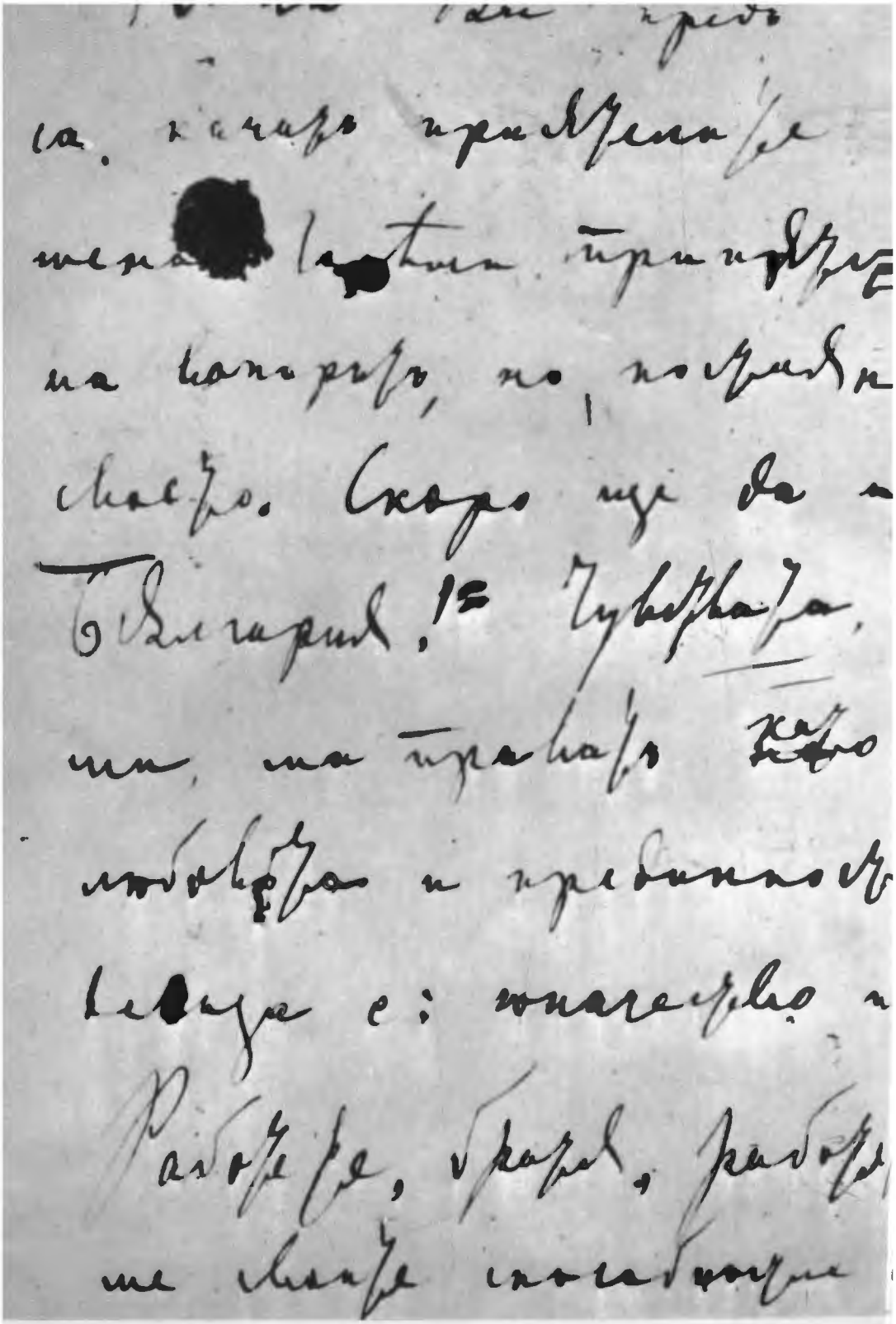

45, 46 ПИСМО НА ХРИСТО БОТЕВ ДО ИВАН ГРУДОВ, ИВАН КАВАЛДЖИЕВ И ГЕОРГИ СТРАНСКИ ОТ 17. V. 1876 Г.

47 ЧАСОВНИКЪТ НА ХРИСТО БОТЕВ ▷

era chamada Lyrape. Na

na nodyma. —

Cera e hymnos da noc

hadda na passagem. Que m

e ha [redacted] noite hymnos mor

hadda mahas uma mes

a fatalmente miseria m

desventura!

Hoje na minha grand

da Chamiffa na Hab

no-inexos mytos da Sch

ntima da Magdalena Alem

-ho repos [illegible]! Brante,

△ 48 НИКОЛА ТИХОВ ОБРЕТЕНОВ

49 СПАС ИВАНОВ СОКОЛОВ

50 ГЕОРГИ АПОСТОЛОВ МИНЧЕВ ▷

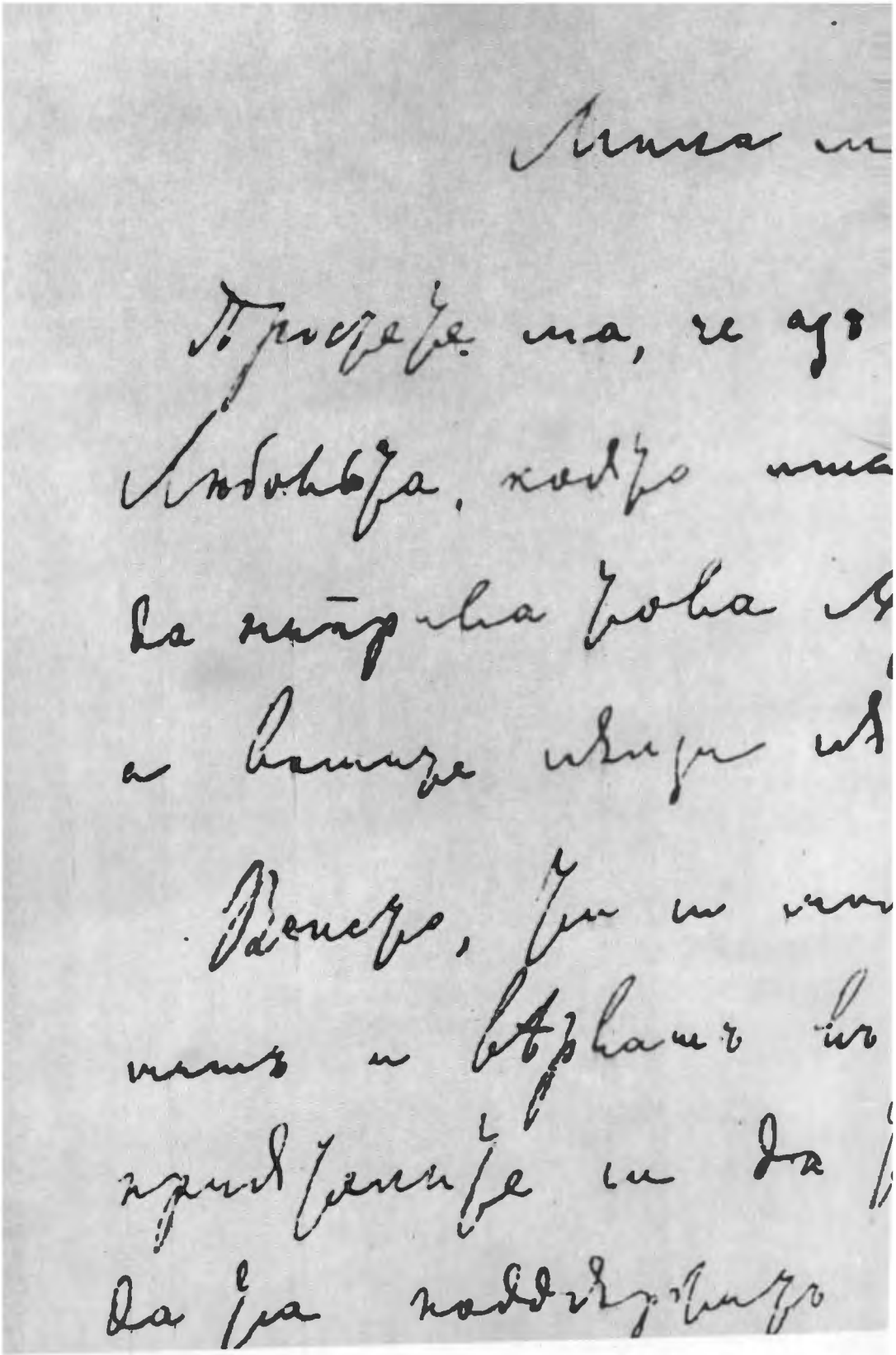

51, 52 ПИСМО НА ХРИСТО БОТЕВ ДО ВЕНЕТА, ДИМИТЪР И ИВАНКА ОТ 17. V. 1876 Г.

53 ДАВИД
ТОДОРОВ
САВОВ

◁ 54 НИКОЛА ХРИСТОВ СИМОВ — КУРУТО — ЗНАМЕНОСЕЦ
55 ПАНОРАМЕН ИЗГЛЕД НА ВРЪХ КАМАРАТА

56 ВЪРХОВЕТЕ КУПЕНА И ГОЛИЯТ ЗЪБЕР

57 ЛОБНОТО МЯСТО НА ХРИСТО БОТЕВ

58 ХРИСТО БОТЕВ — 1876 Г. (ОТ СНИМКАТА СЪС СТЕФАН, КИРИЛ И БОЯН) ▷

Значителна част от четниците принадлежали към дребните и средните занаятчии, чиито занаяти бавно замират поради нахлуването на западноевропейската промишленост в турската империя. Според разполагаемите засега данни четниците са разпределят в следните групи: 5 шивачи, 6 обущари, 1 папукчия (обущар на шити обувки), 1 чехлар, 3 бояджии, 1 сукнар, 1 мутафчия, 1 гайтанджия, 3 кожухари, 1 ножар, 4 словослагатели, 1 бъчвар, 2 техници, 12 дюлгери и зидари, 2 керемидчии, 21 градинари. Към тях се отнасят дребните и по-заможните търговци: 4 бакали, 6 хлебари, 1 бозаджия, 2 сладкари, 2 касапи, 1 собственик на млекарница, 2 собственици на кафенета, 4 собственици на ханове, 3 кръчмари. Голям брой от четниците били калфи и чираци, слуги, ратаи и работници по чужди имоти и мушии, в работилници, складове, дюкяни, ханове, пристанища, по фурни и градини, в тухларници и воденици, овчари и говедари, които служели на чужди господари. Общият брой на тази група възлиза засега на 20 души.

В четата се откроява и групата на народната интелигенция, «по-голяма част от която споделяла нерадостната съдба на своите бащи и братя в бедността». Тук след Ботев следват 7 учители, 5 служители в търговски фирми и кантори, 2 офицери, 11 образовани търговци и собственици на имоти, 1 едър търговец, 1 ученик от Болградската гимназия.[172]

Установеният социален състав на четата, който не се различава от социалния състав на участниците в Априлската епопея, несъмнено «идва да потвърди движещите сили на българската национална революция»[173].

Мнозинството от тези смели мъже, прокудени в чужбина от турския гнет, не притежаваха «нито имот, нито стока, нито земя, нито пари»[174]. Смисъла и съдържанието на своя живот те виждаха в осъществяването на една по-висока цел. Изпълнени с безгранична обич към своята поробена родина, те горят от едно желание — да пролеят кръвта си за нейното освобождение. «Братя — обръща се Сава Младенов към останалите свои другари в Румъния, — ние вече отиваме в милото ни и драгоценно отечество, дето ни зове гласът на народната ни тръба — да помогнем на отчаяните ни мили братя, които се борят юнашки днес с нашия тиранин. Братя, моля ви да не ни забравяте и да не мислите, че не сме имали какво да ядем в Румъния. Онзи човек, който е роден с войнишко сърце, той заминува и баща и майка, и братя и сестри, дюкян, стока и всичко, което

---

[172] Р. СТОЯНОВА, Социален произход и брой на Ботевите четници. — Сб. «Априлското въстание 1876—1966», С., 1966, стр. 67—69.
[173] Пак там, стр. 69.
[174] Пак там.

е най-добро за него, и отива към онова, което е светло за него. Братя, кой от нас не би пожелал тая светлина?. . .»[175]

Като отбелязва, че търпението на неговите поробени братя е вече изчерпано и «те се повдигнаха да се освободят от мъченията на варварите турци», Петър Ванков, друг Ботев четник, пише: «И аз като не можах да помогна на своите братя с нищо, то се реших да си пролея кръвта за освобождението на нашето бедно отечество. . . Ако одобрявате горното ми мнение, тогава не трябва да ме съжалявате дето ще ида да пролея кръвта си за отечеството ни, защото мисля, че с това ще направя една свещена длъжност, която съм длъжен да направя не само аз, но и всичките ми братя българи. . .»[176]

В прощалното си писмо от 16 май Дим. Икономов известява приятелите си в Александрия, че той се води от началото «Свобода или смърт».[177]

А Давид Тодоров в писмото си от 17 май от «Радецки» пише на Ив. Грудов: «Сега в същата минута съм в първи клас заедно с Ботев и не ни е страх повече, понеже имаме юнаци и оръжие и мислим подир два часа че ще ни се изпълни желанието и стъпим кръй Дунава. . .»[178]

Това единство на мислите, тази общност на чувствата, намерили израз в малкото запазени писма, «обединява в едно цяло непознаващите се в по-голямата си част двеста български синове и ги прави сплотени и единни в името на подетата борба»[179]. Обаянието и авторитетът на войводата на свой ред укрепват единството на четата, нейната воля за борба. Най-ярък израз на тези мисли и чувства, на пълното единство и сплотеност на четата дава сам Ботев в писмото си от борда на «Радецки» от 17 май 1876 г. «Пиша ви пред едно знаменито събитие — обръща се той към тримата представители на революционния комитет в Букурещ. — Щом се качат приятелите

---

[175] Априлско въстание, т. I, С., 1954, стр. 368. Писмото е от 11. V. 1876 от Турну Мъгуреле. АНТОН АНДРЕЕВ ИВАНОВ — ГАБРОВЧЕТО, друг четник, подарява портрета си със следния надпис: «Сладко е да умре човек за отечеството. Сега е време да предпочетеме горните думи. Поздравлявам ви и тръгвам. Браила 1876 г.» Текстът е запазен в незаверен препис в НБКМ — БИА, кол. 47(I 695, л. 114), ст. № I 1468.

[176] Пак там, стр. 389. Писмото е от 15. V. 1876 от Крайова и е отправено до близките му.

[177] Пак там, стр. 394. В добавка към същото писмо Д. ИКОНОМОВ бележи: «Ще чуете гласа ни и ще се потвърди плана ми, когото 1 година съм проповядвал.» Става дума за завладяването на парахода и слизането на четата.

[178] Пак там, стр. 401. В случай на смърт ДАВИД ТОДОРОВ има една молба, която се отнася до детето му: «Ще гледате да го изпроводите някога във Враца» (родния му град).

[179] Р. СТОЯНОВА, пос. изсл., стр. 67.

и от Бекет, работата е свършена. Големи препятствия посрещнахме в качването на вапорът, но постоянството и решителността добиха своето. Скоро ще да извикат 200 гърла: «Да живее България!» Чувствата, които изпълват сега душата ми, ме правят като лев: аз съм тронут от любовта и предаността на свонте другари. Нашата девиза е: юначество и великодушие. . .»[180]

Неотразимият авторитет на Ботев като войвода се гради на неговото голямо обаяние на идеолог на революцията, на пламенен поет и публицист. Възхищение е вдъхвала и неговата извънредно красива и внушителна външност.

Като участници в голямото събитие четниците са били възхитени от самата идея за завладяването на «Радецки» и от нейното осъществяване. Момчетата са били дълбоко убедени, че авторът на тази идея не може да бъ е друг освен самия Ботев. «Коя глава, чий ум пита се Спас Соколов можеше да роди подобно нещо?» И той не се колебае в своя отговор те са дело само на «неподражаемия гений на Ботев [181].

Ботевият авторитет се дължи несъмнено и на нравствената чистота и благородство на неговата личност. Четникът Д. Ночев, запознал се с Ботев в Букурещ през 1875 г., бележи: «Той беше. . . любезен до неимоверност и общителен с всекиго. За нищожни работи не се сърдеше, и въобще не беше нервен и мрачен, напротив, 24 часа да не яде, беше весел. Всяка несгода пренасяше философски, с голямо спокойствие. При най-лошо положение на четата, той не възропта срещу никого. [182]

По отношение на общия брой на Ботевите четници се приема цифрата «200 юнаци». Ботев сам отбелязва тази цифра в трите документа, писани на 17 май 1876 г. от борда на «Радецки»: съобщението до чуждестранните вестници и двете писма, отправени до членовете на Българското човеколюбиво настоятелство и до приятелите му в Букурещ.[183] Същата цифра посочват Дагобер Енглендер и вторият капитан на «Радецки» Катерино Дойми, пред когото Ботев казал: «Имам чест да бъда български войвода на 200 души смели юнаци, които се намират тук в парахода!»[184] Тази цифра капитан Енглендер съобщава и в телеграмата си до Дунавската параходна

---

[180] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 522.
[181] НБКМ — БИА, II Д, 2273.
[182] АЛ. БУРМОВ, Христо Ботев през погледа на съвременниците си, С., 1945, стр. 99.
[183] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 522, 523, 528.
[184] ЗАХ. СТОЯНОВ, Христо Ботйов, Русе, 1888, стр. 361. Според Катерино Дойми Ботев бил казал: «Аз съм началник на около 200 души български въстаници. . .» (АЛ. БУРМОВ, Христо Ботев през погледа на съвременниците си, С., 1945, стр. 203.)

централа във Виена, която изпраща от Лом на 17 май следобед.[185] Тя се потвърждава и от един турски документ от 1 юни 1876 г. със сведения за действията по унищожаване на четата.[186]

Списъкът с имената на четниците, който е бил носен в похода към Врачанския Балкан, не е достигнал до нас. Първият списък, който съдържа 172 имена с означение на родните места на момчетата, изработи Зах. Стоянов в биографията на Ботев от 1888 г. Макар да бе непълен и с много грешки, той послужи за основа на бъдещите изследвания. След грижливи проучвания на документите, на мемоарната и научната литература въпросът бе обхванат в неговата цялост и бе установен пълният и точен списък на имената и родните места на 205 четници. «Съставеният списък е резултат на продължително и критично проучване. . ., но въпросът все още не трябва да се смята за изчерпан и приключен. Засега това е най-пълният и уточнен списък на Ботевите четници.»[187]

Що се отнася до въпроса, кому принадлежи идеята да се завладее един от параходите, които пътували по Дунав, и се застави да пренесе четата на българския бряг, в литературата съществуват няколко схващания.[188]

Според Зах. Стоянов този «демонстративен план» принадлежи на Ботев. В своите изследвания биографът имал случай да чуе най-малко 25—30 души, които се препоръчвали за «автори на този проект». И той допуска като «твърде вероятно и възможно, щото едновременно тая идея да е била изказана от мнозина». Но като има пред вид спомените на Ив. Андонов, според когото още през декември 1875 г. Ботев «бълнувал с параход да превземе Свищов. . .», той заключава, че завладяването на «Радецки» «по своята демонстративност и трескавост е било и по сърце, и по душа на Ботев». Накрая Зах. Стоянов отбелязва, че «и епохата, в която е заробен

---

[185] ДЖ. ИГНАТОВИЧ, Сръбски източници по овладяването на «Радецки». — В. «Литературен фронт», XXII, бр. 23 от 26. V. 1966.

[186] Априлско въстание, т. III, Сборник от турски документи, съставил и превел Б. Недков, С., 1956, стр. 264.

[187] Р. СТОЯНОВА, пос. изсл., стр. 80. В края на своето изследване авторката дава пълния и точен списък на четата.

ПАВЕЛ ДЕЛИРАДЕВ направи пръв опит да установи броя на четниците по местопроизхода им, като излиза от общия брой, даден от Зах. Стоянов — 172: от Северна България — 109 души, от Тракия — 37, от Македония — 9, от Северна Добруджа — 6, от Софийско — 5, от Румъния — 2, от Албания — 2, от Босна — 1, от Черна гора — 1, от Бесарабия — 1 и от Русия — 1. (По стъпките на Ботевата чета. — Христо Ботев, Сборник по случай сто години от рождението му, С., 1949, стр. 596—597.) Последният уточнен списък на четата не променя по същество това разпределение.

[188] МИХ. ДИМИТРОВ пръв се спира подробно на този въпрос. (Христо Ботев, С., 1948, стр. 173—177.)

«Радецки», и настроението на неговия завоевател са лика и прилика»[189].

Идеята «за завладяването на «Радецки» е идея на Ботева»; тя била «погълнала цялото му същество»; той «най-добре от всички» познавал тази «стара революционна практика» — една голяма чета с тежко въоръжение не би могла да се прехвърли в един пункт по друг начин.[190]

Ст. Заимов твърди, че Ботев нямал нищо общо с този план, тъй като четата била «приготвена от другиго, а не от самия Ботев». Той застанал начело на подготовката, когато Обретенов и Апостолов отишли «от Крайова в Букурещ да търсят войвода на четата». Мнсълта на мемоариста е, че идеята да се пренесе четата с параход принадлежи на Обретенов и Апостолов.[191]

Според друг възглед планът да се завладее един параход, като се застави да свали четата там, където тя намери за добре, принадлежи на Димитър Икономов от Троян, учителствувал през 1864—1867 г. в Оряхово, откъдето емигрирал в Румъния.[192] «Вчера дойде тука пише Д. Хр. Попов до членовете на комитета в Александрия Даскала Троянчанина и с едно парче хартия иска да ни докаже, че последното решение на комитета [в Александрия] е това: вия да снабдите 10 души с нужните им неща, а ний [комитетът в Турну Мъгуреле] — 20 души. Начинът, по когото трябва да стане тяхното минуване, според както реченият ми го разказа, т. е. че от всякоя скеля да излязат приготвените като пасажери и като пристигнат на уреченото място да принудят силом капитана, за да ги извади на един край ненаселен, че оттам да тръгнат за към Балканите. А с какво? Само с по един револвер и с по една кама. Твърде лесно е за вапора. . .» По-нататък Д. Хр. Попов критикува подробно този план. Капитанът на парахода, щом стовари четниците, ще побърза да извести най-близката скеля; правителството ще отправи незабавно значителни сили срещу четниците, ще ги обкръжи и унищожи, тъй като те ще бъдат невъоръжени, «с голи ръце». Според Д. Хр. Попов оръжието не можело да се внесе в парахода. Като излага и други слаби страни на проекта, той продължава: «Зато, г-да, ний тука се събрахме няколко души, като размислихме, че не е никак добре обмислен тоя кроеж и че ще да принесе повече вреда, никак полза, като същевременно твърде много ни учудват такивато слаби решения на ония, които са ги решили и искат да ги приведат в из-

[189] ЗАХ. СТОЯНОВ, Христо Ботйов, Русе, 1888, стр. 312—313.
[190] ИВ. Г. КЛИНЧАРОВ, Христо Ботйов, С., 1910, стр. 602—603.
[191] СТ. ЗАИМОВ, Миналото. Етюди върху «Записките» на Зах. Стоянов, С., 1895, стр. 182.
[192] Д. Т. СТРАШИМИРОВ, Априлско въстание, т. II, Пловдив, 1907, стр. 188—190.

пълнение, без да размислят лошавите очевидни следствия техни. И тъй, ний не можеме под никакъв [начин] да се решиме да участвуваме в това тяхно незряло решение, защото иначе ще да бъдеме отговорни, ако не пред народа, защо не живееме между него, но пред чужденците, които както многажди, тъй и сега ще да ни наричат глупци. Освен това но и сами пред нашата си съвест ще да бъдем унижени.» Като изказва своята увереност, че дейците в Александрия ще им дадат «пълно право», Д. Хр. Попов предлага да обмислят това «тяхно предложение» и заключава: «А сега както са решили то са детински идеи, които един човек със здраво мислене не ги одобрява.»[193]

Това писмо, което е от 29 септември 1875 г., установява, че идеята да се завладее един параход и се застави да пренесе четници в България възниква не през 1876 г., а през есента на 1875 г. То обаче установява и нещо друго: проектът се представя не като лично мнение на Д. Икономов, а като общо становище, като решение, «минало и одобрено от едно събрание»[194]. Следователно въпреки острата критика на Д. Хр. Попов идеята е била назряла до известна степен в мисълта и на други дейци на революционното движение. Макар и неулегнала още в подробностите, тя си пробива път в търсенето на един по-надежден начин за масовото въоръжено преминаване на Дунава. И в този смисъл трябва да бъде оценено мястото на Д. Икономов като един от пионерите на тази идея и неин ревностен привърженик или, както той сам се изразява в своето прощално писмо от 16 май 1876 г.: «Ще чуете гласа ни и ще се потвърди плана ми, когото една година съм проповядвал.»[195]

И други съвременници отнасят началото на тази идея към 1875 г. Ив. Драсов в своите бегли спомени твърди, че Централният комитет от това време възнамерявал да приготви преминаването на 5—6 чети, което щяло «да стане с два парахода, идещи отгоре и отдолу, а останалите — с канци». Ботев осъществил тази идея «на другата година»[196]. Димитър Ценович си спомня, че Ботев още тогава говорел за минаване с параход.[197]

---

[193] Архив на Възраждането, под ред. на Д. Т. СТРАШИМИРОВ, т. I, С., 1908, стр. 173—175. Писмото е адресирано до Илия Широков, Г. Стойчев «и прочие» членове на комитета в Александрия.

[194] МИХ. ДИМИТРОВ, Христо Ботев, С., 1948, стр. 175.

[195] Априлско въстание, т. I, С., 1954, стр. 394. Дим. Икономов и Петко Катранов ходили да търсят и определят място за слизане. Вж. писмото на ПЕТКО КАТРАНОВ от 8. V. 1876 до членовете на комитета в Александрия. (Пак там, стр. 349.)

[196] АЛ. БУРМОВ, Христо Ботев през погледа на съвременниците си, С., 1945, стр. 126.

[197] МИХ. ДИМИТРОВ, Христо Ботев, С., 1948, стр. 175.

В заключение трябва да приемем, че идеята за завладяване на един от дунавските параходи възниква в съзнанието на мнозина дейци като резултат на усилията да се намери по-сигурен начин за прехвърляне на голям въоръжен отряд на българския бряг. Тази идея, както споменахме, води началото си още от есента на 1875 г. Върху нейното възникване оказва влияние революционният опит и на други народи, който Ботев е познавал несъмнено най-добре.

Един от първите опити в това отношение прави италианският революционер и борец за национална независимост Карло Пизакане, роден в Неапол през 1818 г., приятел и съратник на Мацини. Преследван в своята родина, той емигрира, живее в Англия и Швейцария, запознава се с Херцен и други изтъкнати революционери писатели и публицисти.[196] През 1857 г. Мацини и Пизакане разработват план за нахлуване в Неаполнтанското кралство на революционни отряди, които да вдигнат общо въстание, а въстанието постепенно да прерасне в революция. На 25 юни 1857 г. Пизакане заедно с двадесет и четнри свон другари потегля от Генуа с парахода «Каляри». Въстаническата група завладява парахода, слиза най-напред на остров Пондза и завзема замъка, в който били затворени много осъдени патрноти. Над трнста души затворнници-революционери се присъединяват към Пизакане. Отрядът дебаркира на неаполитанскня бряг при Сапри и се насочва към най-близкото селище, както било предварително уговорено с местните комитети, но никой не го посреща. Бурбонското правителство, осведомено за случнлото се при Пондза, изпраща войска, която след продължителни сражения разгромява отряда. След отчаяна съпротива Пнзакане и неговите най-близки другари загиват геройски. В своето завещание италианският революционер изразява вярата си в социализма и дълбоката си убеденост, че само с верига от въстания Италия ще нзвоюва независимостта си. «Би било отричане от светия си дълг — бележи той в този документ, — откривайки възможност за нанасяне удар в дадена точка и в най-подходящо време, да не се направи всичко възможно за постигане на целта.»

«Можем си представи — бележи за подвига на Пизакане Г. Бакалов — как тоя изключнтелен героизъм. . . е подействувал върху

---

[196] Вж. А. И. ГЕРЦЕН, Собрание сочиненнй, т. XXX, кн. 1, М., 1964, стр. 130—131, 389, 404; вж. също т. XXIX, кн. 1, 1963, стр. 245; т. XI, 1957, стр. 16. Херцен споменава неведнаж името на Пизакане в «Былое и думы». Смъртта на Пизакане според Херцен отеква като «гръмотевичен удар в душната нощ» на Европа, името му е станало «народна легенда». (А. И. ГЕРЦЕН, Собрание сочиненнй, т. X, М., 1956, стр. 67; т. XVI, М., 1959, стр. 205.) Образа на Пизакане Херцен свързва с руските революционни дейци, които носят вериги и работят на каторга — Чернишевски, Михайлов. . . (Пак там, т. XVIII, М., 1959, стр. 256.)

съзвучната душа на нашия млад революционер и поет, който сам се готви за подобен подвиг. Толкоз повече, че героичната борба на Пизакане и на Хаджи Димитър блесна като ярък пламък в историята на поробените народи.»[199]

Италианският поет Луиджи Меркантини посвещава на подвига и саможертвата на Пизакане стихотворението си «Класосъбирачката от Сапри». Това стихотворение е било познато на Ботев от превода на А. И. Херцен в «Былсе и думы». От него, както видяхме, той поставя мото на статията си «Петрушан».[200]

За отряда на Пизакане Херцен пише редове, изпълнени с дълбоко вълнение: «Тия хора смазват човека с величието на своята мрачна псезия, със своята страшна сила и спират всеки съд и всяко осъждане. Не познавам примери на по-голям героизъм ни у гърците, ни у римлянпте, ни у мъчениците на християнството и реформацията.»[201] И Херцен повтаря стиховете на Меркантини: «Триста души те бяха на брой, млади и силни — и загинаха всички. . .» В «Петрушан» Ботев пише за подвига на Хаджидимитровата чета: «Пълни три години са днес от оня героически подвиг, подобни на който внждаме само в историята на Италнанската революция. . .»[202]

«Когато Ботев е чел песента на Меркантини, не е ли прозрял своята собствена съдба? В участта на Пизакане не е ли видял решена своята собствена участ? Той е еднакво възхитен — и от италнанската песен, и от италианския революционер. Без съмнение, песента възкресява у него една трагична мечта — и в живота на Ботев тя се сбъдва тъй, както в живота на Пизакане.»[203]

Две години след гибелта на Пизакане, през 1859 г., в италианското революционно движенне става известен друг любопитен случай: Под влияние на общественото мнение в Европа и Италия неаполитанското правителство освободнло от затворпте най-видните революционери; но като се бояло да ги остави в Италия, то намислило да се отърве от тях по друг начин — да ги изпрати в Америка. По пътя обаче революционерите се разбунтували и заставили капитана на парахода да ги свали на английския бряг. Събитието

---

[199] Г. БАКАЛОВ, Христо Ботев, С., 1934, стр. 93.

[200] Бакалов превежда на български Херценовия превод на стихотворението на Меркантини в проза, като поставя в курсив тази част, която Ботев използува за мото на «Петрушан». Между превода на Ботев и превода на Бакалов има дребни стилови различия; Ботевият превод е по-сполучлив — по-поетичен и силен.

[201] А. И. ГЕРЦЕН, Собрание сочинений, т. X, М., 1956, стр. 67.

[202] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. II, С., 1971, стр. 46.

[203] Б. ПЕНЕВ, Меркантини, Ботев и Пенчо Славейков. — Сп. «Златорог», VII, 1926, кн. 5—6, стр. 242—243.

било подробно описано във в. «Таймс», а Чернишевски превел описанието изцяло в една от книжките на «Современник».

По време на полското въстание от 1863 г. Бакунин, Херцен и Мацини с полски и немски революционери се опитват да прехвърлят един революционен отряд в Полша. Това е забележителната на времето си експедиция на Лапински. Много подробности около това събитие Ботев сигурно е научил от полските емигранти, с които е дружил.

Още по-интересен е случаят с четата на Зигмунт Милковски (1824 1915), един от най-големите полски революционери и виден полски писател реалист, известен с псевдонима Теодор Т. Йеж. Участвувал във всички полски революционни движения, гонен и преследван, той скита из цяла Европа и десетки години прекарва в България. Когато през 1863 г. избухва голямото полско въстание, Милковски живее в Тулча. Научил за революцията, той веднага организира един отряд, с който да прехвърли Дунав и се запъти за Полша. Въпросът за преминаване на Дунав се смята за най-важен, правят се продължителни проучвания. Най-сетне малък отряд от 10 души, преоблечени като обикновени пътници, тръгват от Сулина, завладяват с оръжие един гръцки параход и го заставят да спре до българския бряг на определеното място между Тулча и Исакча, където чакала скрита четата начело с Милковски. На 17 юли 1863 г. през нощта отрядът на Милковски, състоящ се от 258 души — пехота и кавалерия (имало 17 коня), — преминава Дунав и слиза на румънския бряг. Между четниците имало двама лекари и доста офицери. Румънските власти обаче не им позволили да продължат пътя си през румънска земя. Завързва се сражение и четата била принудена да отстъпи.[204]

Трябва да подчертаем, че Ботев и другарите му имаха основателни съображения да решат чрез завладяване на чужд параход да прехвърлят четата на българския бряг. В дадения случай този начин на действие е бил най-целесъобразен. Завладяването на параход, който под чуждо знаме ще бъде принуден да стовари четата на южния бряг на Дунав, не би изложило румънските власти, които са имали известни сведения за подготовката на четата. «Тъй като румънското правителство е решено да поддържа най-строга неутралност — нарежда на 22 април 1876 г. румънският министър на вън-

---

[204] Вж. П. ДИНЕКОВ, Литературни образи, С., 1956, стр. 117—121. Авторът подробно, използувайки и спомените на самия Милковски, разкрива този случай, който сигурно е бил известен на Ботев. «. . .Походът на полските революционери — подчертава Динеков — е най-близък по място, време и организация с Ботевия» (стр. 121). Вж. и МИХ. ДИМИТРОВ, Христо Ботев, С., 1948, стр. 176—177. Споменатите опити из революционната история на народите сигурно не изчерпват всички подобни случаи.

шните работи Когълничану до пристанищните капитани, — вие ще откажете вашето съдействие на всичко, което би могло да компрометира този неутралитет.»[205] Един месец по-късно, в писмото си до министъра на вътрешните работи, М. Когълничану ще признае, че «качването на българите на парахода «Радецки» много е изобличило нашите началства, защото, както ме уверяват, позволило се на тези българи да напуснат страната, без да представят паспорти или други книжа за път»[206].

Опасявайки се от усложнения, румънското правителство взема предпазни мерки твърде отрано. Неговата основна линия е: «Неутралитетът на страната трябва да бъде предпазен от всяко съмнение.»[207] На 10 април 1876 г. председателят на Министерския съвет и министър на вътрешните работи разпорежда до дунавските окръжни управители да възпрепятствуват преминаването на Дунав от въоръжени българи. На 19 март 1876 г. министърът на вътрешните работи разпорежда на румънския дипломатически агент в Цариград да уведоми турското правителство, че в Румъния не съществуват български революционни комитети и че «Румъния знае задълженията си, които неутралитетът й налага, и че тя ще съумее да ги спази». Румънското правителство е било уведомено за събитията в България, както се вижда от дневника на Карол I, още на 23 април. На 29 април правителството изпраща двама свои пратеници в Браила и Галац да разследват случаите за пренасяне на оръжие и да вземат всички мерки. Страхът от преминаване на въоръжени чети се засилва. На 11 май министърът на вътрешните работи, който имал сведения, че българите се събират на дунавския бряг, телеграфически разпорежда на окръжните управители да «проявят строга бдителност» и вземат мерки, «щото никой да не може да се промъкне въоръжен през Дунава». На 2 юни в Гюргево местните власти конфискуват 3 сандъка оръжие с 11 револвера, 12 саби, 3 карабини, 25 патронташа, пълни с патрони, 5 пелерини, 6 мундира, 2000 патрона, 11 раници, 10 часовника и т. н. «Множество сандъци с оръжие, които бяха предназначени за въстаниците в Турция — бележи в своя дневник Карол I, — бяха задържани от румънските власти. При все това турското правителство изявява претенции, че Румъния

---

[205] К. А. ЦАНКОВ, Официални румъно-турски документи по минаването на Ботевата чета през Дунава в 1876 г. — СбНУНК, кн. XVIII, С., 1901, стр. 212.

[206] Пак там, стр. 231. Вж. и други някои документи от тази богата сбирка (стр. 206—251), в която румънската страна взема мерки да изясни случая и да защити своя неутралитет. По-подробно румънската политика бе изяснена в публикацията на ХР. КАПИТАНОВ, Румънски официални документи за революционните събития в България през 1876 г. — Известия на държавните архиви, кн. 16, 1968, стр. 137—171.

[207] Пак там, стр. 139.

затваряла едното си око по отношение на българските революционни комитети: само в Гюргево били съсредоточени 700—800 български доброволци, твърди турското правителство.»[208] В няколко документа от началото на юни се донася за подготвяна българска чета от сто души, която от гара Пиатри близо до Слатина се готви да замине за Стара планина, и за мерките, взети за осуетяване на това ѝ намерение. Същите намерения имал и българският комитет в Олтеница. В писмо до баща си от 12 юни 1876 г. княз Карол I характеризира румънската политика към българското революционно движение по следния начин: «Нам ни се пада неблагодарно бреме да слагаме препятствия във връзките между тукашните комитети и ония в България и да възпрепятствуваме нахлуването на български чети в Турция. При редица случаи трябваше да действуваме енергично и да арестуваме техните предводители. Истината е, че след няколко дена ги пускахме на свобода, но оръжията им задържахме. Естествено, че тези мерки ме злепоставяха в очите на християнските народи, които най-малкото очакваха от нас поне един благоразположен неутралитет. От друга страна, турците не признават тези наши заслуги към тях. Напротив; те намират, че е наше задължение да бъдем техни жандарми на Дунава.»[209]

С успешното осъществяване на плана за прехвърляне на четата на българския бряг на Дунав Ботев и другарите му манифестираха пред Европа и света не само «благородната мисия на въстаническия отряд [210], но и непоколебимата воля на поробения народ да отстоява докрай и с всичките си сили своето право на съществуване. В телеграмата от борда на «Радецки» до европейския печат четата оповестява целта си: тя отива «на помощ на своите въстанали братя българи, които отдавна се борят със своите петвековни тирани за своята човешка свобода и народни права». Краят на телеграмата, която е един от последните документи на Ботев, налага и друг един извод: четата не надценява своята роля и възможности. Тя се надява и на подкрепата, на «братската ръка» на «европейските образовани народи и правителства».[211]

---

[208] К. А. ЦАНКОВ, п. с. изсл., стр. 138—141, 143, 152, 154.

[209] Пак там, стр. 155—157.

По-късно, на 20. VII. 1876 г., М. Когълничану с нареждане до румънските дипломатически представители при великите сили и Турция дава забележителен израз на отношението към събитията в България. Той настоява румънските представители да обърнат внимание на съответните правителства за турските злодеяния в България и за последиците от тях. (Пак там, стр. 159—161.) Това писмо става причина Когълничану да излезе от правителството.

[210] Ц. ГЕНОВ, Военно-революционните възгледи на Христо Ботев. — Сб. Ас. Калинков, Б. Чолпанов. . . — «Военно-революционното наследство на В. Левски, Л. Каравелов, Хр. Ботев и Г. Бенковски», С., 1964, стр. 106.

[211] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 528.

Най-сетне със завладяването на «Радецки» Ботев и другарите му са разчитали да изненадат противника, като четата незабелязано слезе на южния бряг на Дунава. Не бива да се забравя, че по това време турските разузнавачи и шпиони са имали известни сведения за подготовката на Ботевата чета. На 3 май русенскнят валия с телеграма известява Високата порта, че «отсреща [Румъния] щели да дойдат бунтовници» и че поради «твърде малкото и недостатъчни мюсюлмани и заптиета във Враца предприето е било незабавно записване на 60 пеши и 20 конни временни заптиета».[212] Видинският мютесариф на 4 май същата година иска с телеграма от вилаетското управление в Русе дежурен кораб с войска, който при нужда да бъде изпратен на «застрашеното място»[213]. Три дни по-късно каймакаминът на Оряхово настоява с телеграма до Видин да му бъдат изпратени «веднага» две роти войници.[214] А на 9 май 1876 г. русенският валия с дълго писмо съобщава на мютесарифа в Търново, че според «разузнаването на тайната полиция» бунтовници се готвели да преминат «под Русе» или «през Оряховската каза» и че «за войвода имали даскал Христо» от Ловеч.[215] Благодарение на взетите мерки тайната около приготовленията и намеренията на четата е била запазена, бдителността на противника приспана и той в най-голяма степен бива изненадан. На 17 май, когато «Радецки» пътува към Козлодуй, видинският мютесариф успокоява с телеграма каймакамина в Оряхово, че въстанието в България е окончателно потушено и че «бунтовниците от Влашко изоставили засега намерението си да нахлуват отсам»[216].

Завладяването на «Радецки» бе неизбежен ход в революционния път на българската емиграция.[217] Върху него оказват влияние

---

[212] Априлско въстание, т. III. Сборник от турски документи, съставил и превел Б. Хр. Недков, С., 1956, стр. 176.

[213] Пак там, стр. 177.

[214] Пак там, стр. 179.

[215] Пак там, стр. 181.

[216] Пак там, стр. 191.

[217] Освен «Радецки» по Дунава са работили по това време още три австроунгарски парахода: «Тегетов», «Германия» и «Елизабет». (МЛ. ПАВЛОВ, Мемоари. Кратки бележки из моя живот, С., 1928, стр. 42.) Изборът пада върху «Радецки» не случайно. В своите спомени капитан Д. Енглендер разкрива подбудите за тоя избор. «Знаете ли, господин капитан, защо ние избрахме вашия параход? — запитал Ботев. — Ние знаем и другите и изучихме техните капитани; предпочетохме вашия, защото носи името на един славянски генерал, което е за нас добро предзнаменование.» (АЛ. БУРМОВ. Христо Ботев през погледа на съвременниците си, С., 1948, стр. 212.) ЙОСИФ ВЕНЦЕЛ РАДЕЦКИ (1767—1858) е австрийски маршал, чех по народност. Техническите данни на «Радецки» са следните: построен е в 1851 г. в Будапеща; дължина на кораба 54,25 м, ширина 13,16 м; мощност на моторите 500 конски сили.

смелите опити от революционната история и на други народи, които са били известни на Ботев и на някои емигрантски дейци. Но несъмнено Ботев е бил проникнат най-дълбоко от тази идея и заедно със своите другари съумя да я осъществи по един блестящ начин.

Решението да се слезе на козлодуйския бряг и по най-краткия път да се достигне Враца, където четата да се съедини с местните въстаници, заслужава «висока оценка от тактическа гледна точка»[218]. В района на Козлодуй не е имало турски гарнизон. Видин, най-близкият град с най-много войска, отстоял на 130 км. Самият бряг бил удобен за дебаркиране. Теренът в района на слизането не позволявал бързото откриване на четата и я запазвал от флангов огън. За да съсредоточи своите сили срещу четата, противникът се нуждаел от две денонощия; за това време четата е могла с усилени преходи да се добере до Враца. В случай на несполука отрядът е могъл да се прехвърли в Сърбия. От друга страна, близостта на Балкана давала възможност на четата бързо да се добере до здрави позиции, да удържи натиска на противника и да послужи за «ударно ядро на въстанието във Врачанския революционен окръг»[219]. Тия съображения са подхранвали надеждата за една продължителна отбрана, която да разгори огъня на народното въстание. Ръководната мисъл на организаторите на четата е била да се продължи въстанието, докато се реши въпросът за освобождението на българския народ. Ботев и неговите другари са разчитали, че веднаж поставен, този въпрос няма да слезе от сцената, докато европейската дипломация не му даде едно или друго разрешение.

В разгара на приготовленията и една седмица преди да се отправи за «Радецки», Ботев дава израз на тези си мисли в своята забележителна статия в първия и единствен брой на новия си и последен вестник «Нова България». В този съдбоносен момент, когато и той самият отива в помощ на въстаналия народ, високото му съзнание на публицист не го напуска. «Последната си аспра»[220] той дава, за да започне своя живот «Нова България».[221]

---

[218] Ц. ГЕНОВ, пос. изсл., стр. 107.

[219] Пак там, стр. 100.

[220] «. . .Както споменах отначало — съобщава Н. ЖИВКОВ, — основателят а предстоящий вестник е неоценимий Христо Ботев, след издаване на който се упъти с дружината си за България. Под негова редакция се издаде тоя 1 брой и с негови средства, които бяха последната му аспра. . .» (Препечатка на бр. 1 от «Нова България», 1890, стр. 4. — НБКМ — БИА, инв. № 105.)

[221] След като Ботев преминава Дунав със своята чета, в. «Нова България» бил продължен от Р. И. Блъсков под името А. Р. Белобрадов, а по-късно, от бр. 52, редакцията поел Стамболов. През 1890 г. Н. Живков прави във Видин — Оряхово първата препечатка на бр. 1 от «Нова България». След това са направени още четири други препечатки: втора — през 1901 г. в София, трета — вероятно между 1901—1905 г. в Шумен, четвърта — вероятно между 1921—1923

«Нашата емиграционна журналистика онемя — пише Ботев в уводната бележка на вестника. — Това е престъпление в днешните обстоятелства, когато народът ни събира сичките свои сили, за да излезе на отчаяни борби срещу своите петвековни притеснители. Освен физическата сила народът трябва да излезе и със своето морално оръжие.» За Ботев «журналистиката е едно от първите средства за революцията». Емиграцията трябва да подкрепи вестника, защото той «е потребен за народа, но народът в настоящето време е не в състояние да поддържи своят глас. Това тряба да направи емиграцията.» Народът «няма да забрави нито тогова, който умира, нито оногова, който му помага [111].

Знамето на бунта е вече развято и мисълта за избухналата революция обсебва цялото съзнание на поета революционер. «Захваща се вече драмата на Балканският полуостров! започва Ботев своята статия. Многословният восточни в прос, който д вчера се мислеше за непроменим на политическата сцена на Европа, стъпи вече в своят трети акт и няма вече съмнение, че той ще да се изкара до краят.» Известията, които идват от България, съобщават, че «сичката Пловдивска кааза е потънала вече в кръв и бунтът е обхванал средата на Балканът — от Сливен и до Трояи и Средня гора от Панагюрище до Стара Загора». Избухналото въстание е третият акт на драмата, който ще сложи «край на безчовечното турско господство». Историята потвърди дално идността на Ботев. Той обаче не си прави илюзии и вижда, че «българск ят бунт е влязъл вече в своите права и борбата се е захванала със сичката своя отчаяност. Касапницата ще да бъде страшна и отвратителна. Жертвите ще да бъдат безбройни. . .» Но твърдо уверен в крайната победа, Ботев предупреждава решително враговете на свободата: Но треперете, тирани! Полудейте, дипломати! Късайте си косата, велики царе юдейски на капиталът! Босфорският идол ще да падне, болният човек» ще да умре и вашите безброини капитали ще да потънат в помията на турският разврат и в свещената кръв на нашата свобода.» Той предвижда, че европейските капиталисти, държавници и дипломати ще направят всичко възможно да помогнат на «болния човек», че в Европа, където «има съставени общества даже за състрадание към животните,. . . е съществувал и съществува заговор против освобождението на южните славяни и въобще против свободата на сичкото човечество; че реакционните сили в Европа ще се опитат да измамят въстаналите с обещания за реформи. Но заедно с това той е дълбоко убеден, че въстанието на българския народ е закономерна

г. в София и пета — вероятно през 1926 г. в София. (Вж. Д. П. ИВАНЧЕВ, Български периодичен печат 1844—1944, т. II, С., 1966, стр. 66.)

[111] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 463.

необходимост на борбата за «свобода или смърт», че то се основава на «неумолимата логика на историята, на която сентенцата е унищожение на старото, на *гнилото* и на несъвременното», т. е. на варварския турски феодализъм и деспотизъм, който трябва да отстъпи «на новото, на здравото и на човеческото», на правото на българския народ да живее свободно и в съгласие с прогресивното развитие на нар дите.

Ботев отчита големите трудности, които очакват въстаналия народ, ако остане сам в борбата. Но той се надява, че свободата на Балканския полуостров ще бъде осигурена с общите усилия и съвместната борба на всичките балкански народи. И с тая надежда той завършва статията си: «Не в тая ли ера влазяме ние?»[223]

Първият брой на «Нова България» е бил приготвен набързо, дори нямало време да му се направи заглавие», но всичко в него, написано от Ботев, «по форма и по съдържание е съвършено. Това е един брой на вестник, който буди патриотични възторзи, подтиква към подвиг, от всеки ред на който бият барабаните на революцията [224]

При тогавашните условия Ботев не е могъл да има съвсем реална и пълна представа за действителното състояние на въстанието в България. Многото сведения, които по различен път са стигали до него и до емиграцията, са били твърде произволни, преувеличени, противоречиви, а понякога и фантастични. Информацията за въстанието, която Ботев помества в «Нова България» под три заглавия — «Въстанието в България , «Новини из България» и «Най-нови известия , потвърждава това заключение. Според тия съобщения на обсадената чета на поп Харитон в Дряновския манастир се притекъл в помощ друг въстанически отряд. Поставени между два огъня, турците, които според първото съобщение били 250 души, а според второто 800, ударили на бяг, но само 11—12 души могли да се спасят. При това и двете български чети били малки. Макар и да действуват с малки чети, въстаниците воюват на широк фронт, много често прекъсват съобщителните линии и пътищата, изолират или запалват цели градове и села.[225] Ако би могло да се установи Ботевото авторство на възванието «от името на борците за освобождение на България. . . [226], бихме могли да предполагаме до известна степен,

---

[223] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. II, С., 1971, стр. 211—213.

[224] Г. БОРШУКОВ, История на българската журналистика, 1844—1877, 1878—1885, С., 1965, стр. 337.

[225] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. II, С., 1971, стр. 218—221.

[226] Пак там, стр. 756—759. МИХ. ДИМИТРОВ публикува и «Възвание на народното правителство». (Пак там, стр. 753—755.) То е без подпис, с дата: «В Балкана, 25 юни 1876 г.» Възванието е един апел, отправен до всички християнски народи на Балканския полуостров за задружна борба срещу поро-

че към датата на заминаването на четата сведенията за въстанието са били по-правдиви. Но все пак при състоянието на тогавашната информация и общата възбуда на духовете възможностите на въстаналия народ за една продължителна борба са били надценявани.

В подлистника на «Нова България» Ботев помества, както вече посочихме, предговора и една глава от своя превод на книгата «Восточният въпрос и България» от генерал Липранди. Останалите две публикации — възванието «На бой»[227] и «Турска опа-

---

бителя. Публикувано е в «Современные известия», бр. 185 от 8. VII. 1876. Вторият документ под заглавие «Възвание» с дата «Балкана, юни 1876 г.» е издаден «От името на борците за осв бождението на България от турското вл дичество» и носи подписите на Б тев, С амбол в, Г. Търн в и Д. Волн в. Пуб ликувано е в «Современные известия», бр. 188 от 18. VII. 1876. То е о равено до «християните от всички части на света» и разкрива подробно картината на разгрома на въстанието: «Няма нито една ад ска мъка, к ято да не са изтърпели българите в течение на този ме ец.» И двата документа са от по късна дата — края на юни 1876 г., не се свързват с четата на Ботев и труд но би м гло да се установи и докаже авторското участие на Ботев в тях. Сам Мих. Димитр в, като ги включва в съчиненията на Ботев, се задоволява да отбележи, че ги дава «като документи на епохата». (Пак там, стр. 803.) В би графията на Ботев обаче той приема и двете възвания като бе сп рно Ботеви, цитира ги п дробно и въз основа на второто възвание, напи ано «от името на борците за освобождението на България», твърди, че «Ботев е знаел за пр пада е о на Априлското въстание и за големите жестокости на турците към беззащитното бълг рско население». (МИХ. ДИМИТРОВ, Христо Ботев, С., 1948, стр. 169 172.)

[227] Според МИХ. ДИМИТРОВ автор на възванието «На бой» е Хр. Ботев и той го включи в Събрани съчинения, т. II, С., 1958, стр. 749 752. Н. ЖИВКОВ, сътрудник на Ботев в «Нова България», обаче съобщава в п рвата препечатка на вестника от 1890 г., че всички статии, «освен даде ите от ме е «На бой» и «Турска опачина», са писани от него — Ботев». (НБКМ — БИА, инв. № 105, стр. 4.) С редица съ бражения, недостатъчно убедителни, МИХ. ДИМИТРОВ оспорва съобщението на Н. Живков и отрича нег вото авторство на възванието «На бой». (Въпросът за възванието на Христо Ботев. — И вестия на института «Ботев — Левски», С., 1956, кн. 2, стр. 235—251.) До т ва време ботевознание о не разполагаше с оригиналния първи бр й на «Н ва България». За лугата за неговото откриване и проучване принадлежи на Г. БОРШУКОВ, к йто със съдействието на худ жника Н. Балкански намери оригиналния екземпляр в архива на Н. ОБРЕТЕНОВ, съхраняван сега в музея на баба Тонка в Русе. (Оригиналът на първия брой на Ботевия вестник «Нова България». — Сп. «Исторически преглед», XII, 1956, кн. 4, стр. 58—67.) Боршуков установи, че оригиналният брой и препечатката на Н. Живков от 1890 г. са идентични. Има само нищожни правописни промени. По този начин съображенията на Мих. Димитров бяха оборени и участието на Н. Живков в «Нова България» бе потвърдено. Неговата статия «Турска опачина» в оригиналния брой е подписана с инициалите му. Възванието «На бой» не е подписано от БРЦК (както твърди Мих. Димитров), а е без подпис. След като се запозна с оригиналния екземпляр на «Нова България», МИХ. ДИМИТРОВ възприе друго схващане — възванието е дело на Ботев и Живков. (Пос. статия, стр. 243—244.) Въз основа на редица догадки и предположения той заключава, че е имало и друго възвание, «което

чина», поместени в «Нова България», са писани от Н. Живков.

След като подготовката на четата била завършена и планът за преминаване на Дунав окончателно установен, на 13 май Ботев се прощава с близките си и от гара Филарет поема пътя за Гюргево.

За да не тревожи домашните си, той криел от тях своите замисли. В деня на заминаването си Ботев се простил със своята 40-дневна дъщеря, която спяла кротко. Тръгвал той и пак се връщал на няколко пъти към люлката, овладявайки вълнението си. До сетния миг на раздялата той не се издава и се сбогува с жена си като пред едно краткотрайно пътуване. Тя е смутена само от необичайната му нежност към спящото дете. Мисълта, че оставя жена и невръстно дете без средства в чужбина, го е гнетяла, макар че той бе положил грижи за тяхното бъдеще. Два дни преди да тръгне, Ботев заявява в съдилището, че с жена си Венета е сключил граждански брак и че детето е негово.[228] Вечерта същия деи членовете на комитета обещали да плащат на съпругата му в негово отсъствие по 100 франка месечно, а в случай на смърт — да ѝ отпуснат пенсия.[229]

Развълнуваи дълбоко, Ботев се разделя и с майка си. По настояване на сина си Стефан тя живеела в къщата на Евлоги Георгиев. Ботев не стъпвал в този дом и затова не бнл се виждал отдавна с нея. Късно вечерта срещу деня на замнняването, придружен от брат си Стефан, той отишъл да се прости с майка си. Тя знаела къде отива той, заплакала горчиво, прегърнала го и се повалнла на земята. Когато се съвзела, тя го замолила да не взема поне брат си Кирил. Но и тази последна нейна молба той не бил в състояние да изпълни.

В 6 и половина часа вечерта Ботев отпътувал с влака за Гюр-

Ботев носел със себе си и което било разхвърляно на борда на «Радецки». Досега от него не се намери нито един екземпляр! Нека се надяваме, че бъдещите изследователи ще разполагат и с този документ.» (Христо Ботев, Събрани съчинения, т. II, С., 1971, стр. 828.) Усложненият по този начин въпрос за авторството на възванието бе разгледан подробно и критично от ЙОНО МИТЕВ, който обосновано заключава: «Хр. Ботев не е нито автор, нито съавтор на възванието «На бой». То е написано от Н. Живков.» И като се съгласява с Мих. Димитров, че възванието няма «крайно революционен характер», той добавя, че то е едно «разводнено възвание, в което се призовават различните съсловия на въстание в името на религията». Изключителната заетост не е позволила на Ботев да напише и помести свое възвание. Йоно Митев приема, че това възвание е било отпечатано и «като отделен позив». (За автора на възванието «На бой». — Известия на Института за история, кн. 10, 1962, стр. 274 и 273.)

[228] ЗАХ. СТОЯНОВ, който прави това съобщение въз основа на разпита на съвременници, отбелязва и съда, в който Ботев е регистрирал брака си — I Ilov. (Христо Ботйов, Русе, 1888, стр. 319.)

[229] На съответното място в предходната глава отбелязахме сумите, които Венета получава от БЦБО. МИХ. ДИМИТРОВ произволно посочва сумата 300 франка, която комитетът бил обещал да плаща на Венета. (Христо Ботев, С., 1948, стр. 179.)

гево.[230] На гарата той бил изпратен от близки приятели, между които били и руските емигранти Судзиловски и Добруджану Геря. До Гюргево отишъл да го изпрати брат му Стефан. Тук Ботев отседнал при Янко Ангелов в българското училище и приготвил писмото до капитана на «Радецки», преведено на френски език от А. Андреев. Оттук Ботев дава последните си разпореждания. В неделя, на 16 май след обед, той заедно с група четници се качва на «Радецки» и параходът псема своя исторически рейс.[231]

Можем да си представим вълнението на войводата при настаняването му в парахода, който след едно денонощие ще постави под свое командуване. С голямо чувство за отговорност той е съзнавал съдбоносната важност на тази първа стъпка от похода на четата. Успешното качване на четниците и натоварване на въоръжението им, сполучливото завладяване на парахода и дебаркирането му на установеното място несъмнено са определяли изхода на цялата операция. Ботев е съзнавал дълбоко и личната отговорност, която е носил в този момент пред въстаналия народ, пред неговата емиграция и пред своите другари, поели с него пътя на тежката и неравна борба. И затова добре замисленият план е трябвало да се изпълни точно, момчетата е трябвало да бъдат особено предпазливи и внимателни, с нищо да не издадат целта на своето пътуване, да не разкрият своята организираност и докрай да пътуват като най-обикновени пътници, които не бива да събудят ни най-малко подозрение.

Следването на тази основна линия е било уязвимо поради обстоятелството, че четата според плана е била съсредоточена на отделни групи на определени пристанища по северния бряг на Дунава. От Гюргево, Зимнич, Турну Мъгуреле, Корабия и най-западното пристанище Бекет е трябвало да се качат всички групи четници и да натоварят своя багаж, прикрит в брашовски сандъци: оръжие, боеприпаси, униформа, хранителни продукти. Възможно е било при качването отделни четници да потърсят познати, да уста-

---

[230] Според МИХ. ДИМИТРОВ Ботев отпътувал «в 6 1/2 часа преди пладне». (Христо Ботев, С., 1948 стр 180.) ЗАХ. СТОЯНОВ не посочва часа на заминаването на Ботев за Гюргево, но според него Ботев се сбогувал със семейството си към «5 часа вечерта» и със същия файтон, който го довел в дома му, отпътувал за гара Филарет. (Христо Ботйов, Русе, 1888, стр. 323—324.)

[231] ЗАХ. СТОЯНОВ твърди, че «от Гюргевския бряг» се качили 30—35 момчета. (Христо Ботйов, Русе, 1888, стр. 330.) Тази цифра по всяка вероятност е произволна. Ние ще отбелязваме с голяма резервираност бройките, които биографът дава за всички пристанища до Бекет. Може би едно специално и грижливо проучване в това отношение ще може да установи по-точно не само броя, а и имената на четниците, които се качват на «Радецки» от различните пристанища на Дунава. Според Н. ОБРЕТЕНОВ от Гюргево Ботев влиза в парахода «заедно с много четници, за които Ив. Стоянов заплатил 650 франка». (Спомени за българските въстания, С., 1942, стр. 269.)

новят връзки, да питат за войводата и неволно да се издадат. Съзнанието обаче на момчетата и положените грижи от ръководителите на отделните групи не допуснали слабости от този род.

Сам войводата, който едва ли е могъл да заспи през тази нощ, дава добър пример на своите четници.[232] На русенското пристанище, «най-опасното», той според Зах. Стоянов се прибрал в каютата си и не се показал навън, докато параходът не продължил своя път. Нашите «пътници» обикновено говорели на румънски за търговски работи, а войводата извадил напреде си много румънски и френски вестници, които четял уж сериозно, а в същност оглеждал внимателно пътниците да не би между тях да са се промъкнали «подозрителни и съмнителни» лица.[233] Необходимостта да се пазят в тайна намеренията и действията на четата е очевидна. Тя се налагала още повече поради изострената бдителност на турците и засилената погранична охрана. Опасността от турския шпионаж е била твърде реална. Споменът за парахода «Германия» от 1867 г., когато турската полиция със съгласието на австрийския консул нахлу в парахода и уби двамата патриоти Цвятко Павлов и Никола Войводов, бе още твърде жив. Като напомня за този случай, Ботев предупреждава най-решително капитана на «Радецки»: «. . . И най-малкото ваше съпротивление ще ме постави в печалната необходимост да употребя сила и въпреки волята ми да си отмъстя за отвратителната случка върху парахода «Германия» в Русчук през 1867 г.»[234]

От Зимнич, второто румънско пристанище след Гюргево, на «Радецки» се качват 15 20 момчета, нови пътници градинари за Кладово, със своя тежък багаж.

«Радецки» продължава своя път и след полунощ спира в пристанището на Турну Мъгуреле. Оттук според Зах. Стоянов се качва една група от 25—30 души.[235] Прекомерното увеличаване на път-

---

[232] ЗАХ. СТОЯНОВ се опитва да «влезе в душата» на Ботев: «Той крачел назад и напред [по палубата] и с тих глас декламирал, но не от онова, което е писал от старото и познатото, но нещо ново, нещо за тая вечер, чудната тая вечер, която била последната от неговия мирен и робски живот. . .» Биографът иска да отгатне какво е било неговото настроение, «заобиколен от. . . нощта, пролетна майска, звездите се оглеждат в Дунава, България стои отпреде му на стотина крачки, вятърът вее и мерише на Стара планина, момците спят, той вече [е] войвода, денят е утре, когато ще да се развие байракът, когато ще загърмят пушките, когато ще да прогърми по цяла България, по всичката вселена, че Хр. Ботев минал, ударил се с душманина, дошел на помощ на робът, отворил огън за право и за свобода. Огън и пламък! Доколкото е позволено нам, обикновените — заключава Зах. Стоянов, — можем да си въобразим, да предположим колко на високо е хвърчала тая минута неговата крилата и поетическа фантазия. . .» (Христо Ботйов, Русе, 1888, стр. 355—356.)

[233] ЗАХ. СТОЯНОВ, Христо Ботйов, Русе, 1888, стр. 333—334.

[234] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 525.

[235] ЗАХ. СТОЯНОВ, Христо Ботйов, Русе, 1888, стр. 336.

ниците и на техните брашовски сандъци прави впечатление на капитана на парахода, но той го отдава на обстоятелството, че турският параход бил закъснял с 12 часа.[236] Тук се качват някои от най-близките съветници на войводата — Н. Войновски, Спас Соколов и др. Между новите пътници е и брат му Кирил.

След като отбелязва, че от три-четири дни момчетата «се въртели около града на известно разстояние, лягали и ставали ту по градинарските колиби, ту из дълбокия гюрлюк на балтите» (треволяка на островите), Зах. Стоянов предава по-подробно тая нова среща на парахода: «Войводата гледал от страни на новите другари, гледали с него заедно и другите от «Радецки», гледали най-после в парахода и мъгурелските избраници. Влезли последните, пренесли си стоката по тихо и мирно, никой не се обаждал, никой никого не поздравлявал, макар и да имало мнозина от едните и другите, които се познавали. В тъмнината там на страна около параходния комин войводата се прегърнал и целунал с някои от магурелските патриоти.»[237]

Въпреки мълчанието и предпазливостта, очите и сърцата говорят. Общата мисъл и еднаквите чувства сближават момчетата. Успешното осъществяване на плана и тяхното числено надмощие в парахода окрилят духа им и те били вече готови за подвига, който им предстоял.

След като «Радецки» напуска пристанището на Турну Мъгуреле, Ботев в своето писмо до приятелите си дава интересни сведения за тоя момент от хода на акцията: «От Гюргево и Турно се качихме повече от 100 души. След нази върви турски вапор с башибозуци, но духът на момчетата е превъзходен. От Корабня до Бекет ще да се качат още 100 юнака; по сичките признаци планът ще се осъществи, след няколко часа ние ще да целунем свещената земя на България.

Благодаря Ви, приятели, за доверието, което имахте към мене, и за любовта, която показахте към моето поробено отечество.

От страна на сичката чета ви принасям най-дълбокото си почитание.»[238]

Това писмо, както отбелязва Ботев в началото, е писано «между Турну Мъгуреле и Бекет». Накрая в допълнителна бележка (N. B.)

---

[236] ЗАХ. СТОЯНОВ, Христо Ботйов, С., 1888, стр. 337. Тежестта на сандъците не надминавала 1 1/2 — 2 центнера (150—200 фунта) и затова според капитана не будела подозрение. (Пак там.) В своите показания вторият капитан КАТЕРИНО ДОЙМИ също обяснява извънредно многото пътници със закъсненнето на турския параход. «В Турну Мъгуреле — съобщава Дойми — пристигнахме към 1 часа през нощта, а можехме да отпътуваме според нашето разписание едва в 5 часа сутринта.» (Априлско въстание, т. I, С., 1954, стр. 446.)

[237] Пак там, стр. 335—336.

[238] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 523.

той добавя: «Новата станция за България село Козлодуй, 2 часа горе от Ряхово.»[239]

През нощта и в зората на новия ден, влязъл завинаги в историята, щабът на четата работил усилено и установил окончателно всички подробности около завладяването на «Радецки». Груповите ръководители направили необходимите разпореждания и Ботев с основание отбелязва, че «духът на момчетата е превъзходен». Оптимизмът и увереността, с които е проникнато писмото, издават сигурност в успеха на предстоящата акция. Със същия дух е проникнато и писмото на Давид Тодоров от борда на «Радецки». Несигурността и страхът са преодолени окончателно. «Мислим подир два часа — завършва той писмото си, че ще ни се изпълни желанието и стъпим на край Дунава.»[240]

Вероятно преди това писмо Ботев пише и другите си две прощални писма от борда на «Радецки».[241] И двете писма, отправени в навечерието на «едно знаменито събитие», са забележителни документи на Ботевата мисъл и чувства. Първото писмо той изпраща до своето семейство. Това, което не можеше да каже на своите близки при раздялата си с тях, той го изповядва сега. В писмото човекът, революционерът и патриотът се сливат в дълбоко и вълнуващо единство. Другото писмо, отправено до Грудов, Кавалджиев и Странски, е писано преди спирането на «Радецки» в пристанището на Бекет, откъдето се качва последната група четници. И то е проникнато от дух на дълбока увереност в успеха на замисленото дело. «Щом се качат приятелите и от Бекет — пише Ботев, — работата е свършена.» «Големите препятствия» при качването на парахода са преодолени с «постоянство и решителност». Четата се намира «пред едно знаменито събитие. . . Скоро ще да извикат 200 гърла: «Да живее България!» Чувствата, които напълнят сега душата ми, ме правят като лев. . .» И след като изразява признателността си «от любовта и предаността на своите другари», той зове всички да побързат и запишат «имената си в историята на нашето освобождение». «Аз съм весел — продължава Ботев — и радостта ми няма граници, като си наумя, че «Моята молитва» се сбъдва.» Той използува случая, за да им напомни за последен път своята загриженост за семейството си и поетото от тях задължение: «Но колко по-весел и по-спокоен щях да бъда, ако да знаех, че Вие няма да оставите жена ми и детето ми да теглят черно теглo! Знайте, че който не обича родите-

---

[239] Тази добавка очевидно отбелязва нов, по-късен момент от пътя на четата с «Радецки».

[240] Априлското въстание, т. I, С., 1954, стр. 383.

[241] «Между Никопол и Рахово — съобщава Н. ОБРЕТЕНОВ — параходът се спира сред Дунава 1—2 часа, както обикновено, и в това време Ботев написва» своите последни писма. (Спомени за българските въстания, С., 1942, стр. 270.)

лите си, жена си и децата си, той не обича и своето отечество.»[242]

Последните си писма заедно с една телеграма[243] до вестниците, с които известява европейските народи за предстоящото събитие, Ботев предава на своя верен приятел и патрнот Д. Горов, който го придружава заедно с жена си от Гюргево до Бекет.[244] Телеграмата според Зах. Стоянов била предназначена за «La République Française» и за «Journal de Genève».[245] След като оповестява, че четниците отиват «на помощ на своите въстанали братя българи, които отдавна се борят със своите петвековни тирани за своята човешка свобода и народни права», телеграмата завършва с увереността, че «европейските образовани народи и правителства ще да им подадат братска ръка».

От пристанището на Корабия, предпоследната спирка на «Радецки» до Козлодуй, се качили 30 момчета с билети за Кладово и с 6 сандъка оръжие, адресирано до измислено лице в Турну Северин.[246] Тук според уверенията на Зах. Стоянов войводата, придружен от своя щаб, излязъл на палубата, за да огледа на дневна светлина своите другари и «стоката» им. И когато «той извадил бинокъл и погледнал към турския бряг», мнозина, които изгаряли от любопитство да видят Ботев, когото не познавали, открили в него своя войвода.[247]

Сутринта «Радецки» се насочва към Бекет, на чието пристанище били събрани «най-много припаси» и където се намирали някои от видните участници в четата: Н. Обретенов, Г. Апостолов, П. Ванков, Г. Матев, П. Йорданов, Д. Икономов, М. Цвятков, Сава Пенев, Т. Раданов. Тази последна група на четата обхващала повече от 40 момчета.[248] «На разсъмване на 17 май, понеделник — разказва

---

[242] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 522. За историята на това писмо и повече сведения за Ив. Грудов, Ив. Кавалджиев и др Г. Странски вж. пак там, бел. 183, стр. 643.

[243] Пак там, стр. 528.

[244] За Д. ГОРОВ вж. ЗАХ. СТОЯНОВ, Христо Ботйов, Русе, 1888, стр. 332, 346—347.

[245] ЗАХ. СТОЯНОВ, Христо Ботйов, Русе, 1888, стр. 346.

[246] Пак там, стр. 341. Според Н. ОБРЕТЕНОВ от Корабия се качил Иваница Данчев «с част от стоката си». (Спомени за българските въстания, С., 1942, стр. 270.) Обретенов обаче е включил Ив. Данчев и в списъка на четниците, които се качват от Бекет. (Пак там, стр. 271.) Според показанията на ЙОХАН КАПОР, контрольор на «Радецки», от Корабия били предадени с «голяма бързина» 6 сандъка с обща тежест 978 фунта, два от тях приличали на парижки манифактурни сандъци, а другите четири — на брашовски сандъци. Те нямали «сами по себе си нищо съмнително». (Априлско въстание, т. I, С., 1954, стр. 447.)

[247] ЗАХАРИ СТОЯНОВ, Христо Ботйов, Русе, 1888, стр. 343.

[248] Н. ОБРЕТЕНОВ, Спомени за българските въстания, С., 1942, стр. 270—272. От Бекет се качили 45 души според Обретенов, който дава пълния им спи-

Н. Обретенов, — всички четници бяхме на пристанището в Бекет и чакахме задаването на параходa. Неописуем беше възторгът, като видяхме, че параходът се задава по Дунава, но какво беше разочарованието ни, когато забелязахме, че параходът, вместо да дойде най-напред в Бекет, както ставаше обикновено, отиде право в Рахово. Толкова се бяхме разтревожили, щото някои от момчетата почнаха да плачат, като помислиха, че ще бъдат оставени. Такъв беше ентусиазмът им.»[249] Трябва да отбележим, че при спирането на «Радецки» в Оряхово оттам се качват врачаните Стефанаки Савов и Сава Петров, единствените четници, които се присъединяват към отряда от българския бряг.[250]

Сега срещата е по-свободна, познатите се поздравяват и макар все още предпазливо, повеждат разговори. Щабът се събира в своя пълен състав и когато параходът отминава оряховските лозя и градът се изгубва в далечината, уточняват последните подробности и определят мястото и задачите на отделните четници. Реалистичен и смел, установеният план осигурява бързото и успешно завладяване на парахода. Високата революционна и воинска съзнателност и дисциплина осигуряват успешното постигане на поставената цел.

Решителният и най-драматичен момент настъпва към 11 часа преди обед, когато «Радецки» отминава устието на Огоста. Оживлението не нарушава хладнокръвието на членовете на щаба. Бързо и спокойно момчетата заемат определените им места. Двама четници, въоръжени с револвери, застават на кувертата около капитанското мостче и се преструват на заспали. Перо Македонеца с четирима четници, също въоръжени с револвери, между които някои разбирали от дюмен (кърмило), лягат около дюмена и щом се даде знак, трябвало веднага да заемат мястото на дюменджиите и ги арестуват. Йордан Йорданов Инджето, който някога управлявал машините на Карагьозовата фабрика в Търново, заедно с четирима души се настанил близо до машината. Избрана група от силни момчета налягали до вратата на хамбара и трябвало веднага «щом се даде знак, да насилят с краката си вратите на хамбара, да ги изкъртят, да извадят сандъците. . .» Мито Цвятков заедно с двама души трябвало да заеме касата на парахода и да я пази, докато четата излезе от «Радецки». П. Йорданов с шестнма души и Сава Пенев

---

[249] Н. ОБРЕТЕНОВ, Спомени за българските въстания, С., 1942, стр. 270.

[250] За по-големи подробности около мисията на двамата врачански вж. Спомени на МИТО АНКОВ за размирните години (1872—1878), С., 1936, стр. 41.

също с шест души, всички въоръжени, трябвало да заемат двете страни на парахода, за да пазят матросите да не мърдат от мястото си. Към 11 часа Давид Тодоров, който говорел много добре немски, заедно с поп Сава Катрефилов отиват на кувертата и повеждат разговор с капитана. После се качват на самото мостче и застават от двете страни на капитана. В плана се предвиждат грижи и за сигурността на обикновените пътници, които веднага след настъпилата тревога и уплаха Войновски, Н. Обретенов, П. Ванков, Д. Икономов и други четници трябвало да приберат в помещението на първа класа, като на поставената стража «се заповядва да не пуща никого — нито да влиза, нито да излиза»[251].

Когато се уверил, че всичко е вече готово, за да се пристъпи към действие, Ботев влиза в кабината си, облича войводската си униформа, излиза бързо навън и се изкачва на палубата. Щабът, облякъл също своите униформи, последвал войводата и застанал зад него.

— На оръжие, момчета! — извиква войводата с цялата мощ на своя глас и изтегля сабята си. Призивът на рога дава сигнал за атаката на «Радецки».[252]

Зах. Стоянов предава със сгъстен драматизъм настъпилня момент: «Гръм, трясък и пукот, като че всяка дъска на парахода се трошала, в същото време веела буря и вятърът фучал, като оглушил и зашеметил всички незнаещи. Вратата на хамбарите изкочила с резетата заедно. На всеки сандък се налепили по 10 15 души и с ръце чупели, и с крака ритали, и със зъби скърцали. Не само дъски хвърчали из въздуха, но и цели сандъци се носели на ръце, ножове дрънчали, фишеци, паласки и чанти падали, пушки се хващали от няколко ръце на един път!. . . Обикновените пътници бягали с наведени глави без цел. . . Нашите ги посрещали като вихрушка със своите движения, едни прескачали, други отблъсквали, трети стъпквали; жени пищели и подскачали от тръшкането и разбиването на всеки сандък, шум и тропот, глъчка, викове и крясъци!»[253] Иваница

---

[251] Н. ОБРЕТЕНОВ, Спомени за българските въстания, С., 1942, стр. 272—274 и 276. Вж. и спомените на Иванница Данчев. (АЛ. БУРМОВ, Христо Ботев през погледа на съвременниците си, С., 1945, стр. 140.)

[252] ЗАХ. СТОЯНОВ бележи: «Свирнал Ботев със своя рог. . .» (Христо Ботйов, Русе, 1888, стр. 356.) За «три остри изсвирвания» говорят в своите показания вторият капитан Катерино Дойми, конто той дочул в кабината си, и машинистът Вилхелм Хасдел, според когото на палубата мъжът «с великолепна униформа, въоръжен със сабя и револвер», дал тия изсвирвания. (Априлско въстание, т. I, С., 1954, стр. 446 и 448.) Капитан Енглендер обаче съобщава, че при дебаркирането третият поред, слязъл на брега, бил тръбачът. (Априлско въстание, т. I, С., 1954, стр. 445.)

[253] ЗАХ. СТОЯНОВ, Христо Ботйов, Русе, 1888, стр. 357.

Данчев бил смутен от «невъзможността да спре другарите си да почакат да стане отварянето на сандъците с ключовете им, които били у него. Яките мускули на момчетата заменили ключовете.»[254] А капитанът на парахода Дагоберт Енглендер бележи в своите спомени, че когато се качил на палубата, забелязал «няколко души, които с такава бързина трошаха и отваряха сандъците, щото кръв течеше от ръцете им»[255].

Бързо и методично се извършва и самото завладяване на «Радецки». Ръководството на четата много правилно е схващало трите основни задачи, които са стояли в момента пред него и от чието успешно изпълнение е зависело осъществяването на замисления план. На първо място, необходимо е било да се парализира всяко противодействие на капитана на парахода, който е трябвало да се подчини на волята на четата. На второ място, необходимостта е налагала пълен контрол върху управлението и машинното отделение на парахода, чието командуване, ако се наложи, четата е трябвало да поеме в свои ръце. И най-сетне необходимо е било да се неутрализира всяка съпротива от страна на екипажа на парахода, да се гарантира сигурността на пътниците и да се пази престижът на четата като революционен отряд на народа в борбата му за свобода.[256]

«Над Бекет към 12 1 2 часа — разказва капитан Енглендер — бюфетчикът Алоис Махт ми съобщи, тъй като такъв бе редът на парахода, че няколко пътници от II класа били въоръжени с револвери. За да подканя и тези да предадат оръжието според правилника, слязох веднага с контрольора Капор във II класа и исках между това да направя една строга ревизия поради преми-

---

[254] АЛ. БУРМОВ, Христо Ботев през погледа на съвременниците си, С., 1945, стр. 142.

[255] Пак там, стр. 209. Що се отнася до обикновените пътници на «Радецки», сведенията са съвсем ограничени и общи. Малко по-подробен е ЗАХ. СТОЯНОВ. В I кла а пътували двама свищовски търговци, двама цинцари житари, «непознати румъни или немци, мъже и жени. Във II класа пътували няколко турски чиновници заедно със своя харем и един или двама други турци. Останалите пътници [били] сбирщина от българи, румъни и турци. . .» (Христо Ботйов, Русе, 1888, стр. 352—353.) Според капитан Енглендер между пътуващите турци бил един каймакамин, който слязъл във Видин, и пристанищният капитан на Рахово. (Априлско въстание, т. I, С., 1954, стр. 445.) Общият брой на всички пътници бил 300, което ще рече, че обикновените пътници са били към 100. Вж. доклада на капитана до Централния инспекторат във Виена от 30. V. 1876 г. от борда на «Радецки». (Пак там, стр. 418.)

[256] Като отбелязва, че «гласът на Ботев и тук имал решително значение», и като подчертава, че той бил «препълнен с чувства най-благородни и хуманни», ИВ. ДАЙЧЕВ прави опит да възстанови словото на Ботев по този повод. (Вж. АЛ. БУРМОВ, Христо Ботев през погледа на съвременниците си, С., 1945, стр. 139—140.)

наване от една класа в друга.» По стълбите и в коридора той срещнал пътници, които доброволно показали билетите си. Но при отваряне на вратата на II класа капитанът останал изумен от това, което видял. «Значителен брой от пътниците, въоръжени с револвери и ножове, захвърлиха бързо цивилнте си дрехи, за да облекат униформи. Поразен, запитах какво става тук. Вместо отговор бях уловен за лявата ръка, един револвер с вдигнат спусък бе опрян в слепите ми очи и ми бе обяснено на коректен немски език, че събраните тук са въстаници, решени твърдо да завладеят парахода дори със сила. Те ме подканиха да отстъпя пред [тяхното] надмощие и да изпълнявам без съпротива нарежданията им. Те ме подканиха да ги последвам веднага на палубата при техния водач.»

Принуден да излезе на палубата, той видял «с учудване, че последната е превърната за това късо време във войскови лагер; привидно безобидните манифактурни сандъци и брашовски куфари бяха разтрошени, от тях бяха извадени оръжие и униформи и раздадени на мирните по-рано пътници. По този начин ние дойдохме на свободното място между параходния котел и салона на I класа; тук видях втория капитан Дойми, обграден от въоръжени хора, от чиито ръце бе измъкнат и ми бе предаден след направения от него знак, че аз съм капитанът, оня оригинален документ, който аз препратих на почитаемия централен инспекторат заедно с моя доклад. В същото време се приближи към мене един мъж, облечен в богата униформа, който ми се представи на френски език като войвода на българските въстаници и ме подкани да се подчиня на всички техни заповеди, в противен случай той би ме застрелял като нищо. На моя въпрос, какво в същност иска, той ми отговори, че аз трябва да отправя парахода на това място, което той ще ми покаже.» Капитанът се противопоставил «решително и енергично» на това искане и направил «на водача на въстанието различни предложения». Той предложил «да ги заведе до Радуевац, без да спират на някоя друга станция, или да дебаркират на румънския бряг. Всички тия предложения бяха при все това отхвърлени и водачът на въстаниците поддържаше настойчиво, че аз трябва непременно да се подчиня на заповедите му. Докато траеха тези преговори, един от водачите, който мислех за поп, бе завзел командуването на парахода и бе оставил машината да се движи бавно. Заплахите срещу моята личност и целия екипаж ставаха все по-опасни и въстаниците наоколо все по-възбудени. При тези обстоятелства и особено поради това, че между въстаниците според тяхното изказване имало също и един запознат с управление на машината, разбрах, че по-нататъшната съпротива ще доведе само до ненужно проливане на кръв и водачът на въстаниците ще постигне своята цел и без моята помощ. Затова, за да спася това, което можеше да се спаси, и със съзнание за из-

пълнен дълг аз поех отново командуването на парахода и обявих, че отстъпвам пред насилието.»[257]

Показанията на останалите членове от екипажа се допълват взаимно и разкриват общата картина на завладяването на «Радецки», в която наред със съвършената организираност в действията на четата и щаба особено ярко се очертава ролята на нейния войвода.

«Приблизително 1 час след Бекет — съобщава вторият капитан Катерино Дойми — отидох от шахтата на кормилото в моята кабина. Единственото нещо, което ми се видя странно в този момент, бяха 3 остри изсвирвания. Когато излязох пак от кабината си, насреща ми идваше с бързи крачки един мъж, който беше облечен в богата униформа, със златни шнурове и златна яка; той ми предаде един документ и се прицели с пистолет в гърдите ми с думите: «Аз съм водач на близо 200 въоръжени български въстаници; ние сме твърдо решени да завземем дори със сила парахода; подчинете се доброволно на нашите заповеди, защото иначе ще бъдем принудени да употребим оръжието си. През това време аз се видях заобиколен от една въоръжена група, която насочи дулата на своите оръжия заплашително срещу мен. Аз отговорих на водача, че не мога да изпълнявам нищо без нареждането на моя комендант, и казах да се обърнат към него. Те ме завлякоха веднага напред, за да търсим капитан Енглендер; тъй като не го намерихме тук, върнахме се към неговата кабина, където те след различни опити да отворят вратата я разбиха, без обаче да намерят и тук капитана. В този момент дойде капитан Енглендер, воден от 6—7 въоръжени въстаници, чийто водач ми дръпна от ръцете документа и го връчи на капитана; аз бях блъснат в салона и държан там затворен от 4—5 въоръжени лица.»

След известно време на втория капитан било позволено да излезе на палубата. Сега той видял кормчиите при кормилото, пазени от няколцина въстаници. Видял и капитан Енглендер на комендантския мост, «пазен зорко от един от водачите». Тук чул и изказването на един от водачите, че «на това място водата е много плитка, затова при управление на парахода да се обърне най-голямо внимание». Той доловил «също и заповедта им, че искат да деберкират между турския пост и черкезкото село».

«По време на дебаркирането ме извика водачът на въстаниците при касата на парахода и при останалия багаж на пътниците и ми предложи да ми даде уверение, че както касата на парахода, тъй и другите товари са незасегнати.»[258]

Показаннята на машиниста Вилхелм Хасдел разкриват нача-

---

[257] Априлско въстание, т. I, С., 1954, стр. 444—445.

[258] Пак там, стр. 446.

лото на действията на войводата. След отпътуването от Бекет той излязъл на палубата и стоял близо до предната част на парахода. Малко по-късно след един разговор с бюфетчика, който обадил и нему, че има няколко въоръжени пътници, Хасдел се качил отново на палубата, където останал поразен от «едно изненадващо явление: един мъж, облечен с богата униформа, въоръжен със сабя и револвер, държащ документ в ръцете си, стоеше пред мене, изгледа ме остро няколко секунди и след три пронизителни изсвирвания забърза към предната част на палубата. В този момент чух отпред голяма врява, долових съвсем ясно чупенето на сандъци и избързах изплашен надолу към машинното помещение. В отделението долу чувах непрекъснато голям шум и ходене насам натам по палубата. Кратко време след това забелязах за мой ужас, че при оберлихта на машините се явиха хора с униформа, които насочиха готовите си за стрелба пушки срещу мен. Също и входната врата на машинното помещение се пазеше от въоръжени лица, както и отворите над пещта; двама от въоръжените слязоха долу в машинното помещение и ме подканиха категорично на славянски език да изпълнявам точно идващата отгоре команда, в противен случай щели да бъда принудени да ме застрелят.

Тъй като аз не разбирам славянски, моят машинен прислужник ми служеше за преводач. Имейно чрез същия им отговорих, че ще изпълнявам всички команди, получени от моя капитан. Те обаче ми отвърнаха, че параходът е в тяхна власт, тук вече няма капитан и неподчинението на техните заповеди ще трябва да изкупя с живота си. След малко чух вече да прозвучават команди на български, които ми бяха преведени от моя машинен прислужник и които в моето положение, при което бях принуден да отстъпя пред силата, аз изпълних точно.» След известно време той познава по командата гласа на капитан Енглендер и разбира, че се цели едно спиране на парахода. «През цялото това време въоръжената стража не ме изпусна нито за миг. След извършеното дебаркиране на парахода те се отдалечиха съвсем спокойно, без да кажат дума.»[259]

Показанията на първия кормчия, приподписани и от втория кормчия, разкриват също един характерен момент от събитието: «Аз стоях на моето място при кормилото с двамата си колеги, когато към нас се приближи един пътник с цивилни дрехи и ни подкани с възбуден глас да караме там, където той ще ни заповяда. . . Той извади изпод дрехите си един револвер и ни заплаши с него. Малко след това се явиха двама души, въоръжени с пушки и щикове и облечени в униформа, застанаха пред нас и насочиха своите пушки в гърдите ни. Споменатият по-преди пътник отиде на командния мос-

[259] Априлско въстание, т. I, С., 1954, стр. 448—449.

тик, откъдето командуваше машината, и ни посочи по кой път да поемем. После капитан Енглендер се яви отново на палубата и пое командуването, като все пак беше също като нас непрекъснато пазен. . .»[260]

Показанията на боцмана Франц Цанки разкриват положението на останалата част от екипажа при завладяването на «Радецки». Когато отишъл към средната част на парахода, той останал учуден от въоръжаването на «мирните по-рано пътници». «Заговорих едного на славянски език и го запитах: «Какво за бога, смятате да предприемате тук на борда с толкова оръжие, ние всички сме върху една малка кутийка и ако на парахода се случи най-малкото, ние всички сме загубени.» Той ми отговори: «Ако се държите спокойно, няма да ви се случи нищо лошо, но сега трябва всички да слезете във вашето помещение.» Аз видях един револвер, заплашително насочен срещу мен, и се отправих към помещението на екипажа, където заварих почти всички моряци; прозорецът на помещението беше заварден от добре въоръжени мъже.»[261]

Показанията на параходния екипаж от капитана до моряка, дадени непосредствено след самото събитие,[262] разкриват обстановката по един безспорен начин. Завладяването на «Радецки» е било извършено бързо, смело и точно според предварително установения план. Веднага след преобличането си с три изсвирвания Ботев дава сигнала за въоръжаване на четата и за атака на «Радецки». За да се отстрани всяка изненада и не се допусне никаква съпротива, нападението започва малко по-рано, като определените лица, въоръжени с револвери, заемат най-важните пунктове на парахода. За преобличането и въоръжаването на четниците е било необходимо известно време. Все пак то се извършва толкова бързо, че първите групи преоблечени и въоръжени четници се явяват почти веднага в подкрепа на другарите си, които контролират вече командните пунктове на парахода.

Бързо се вземат мерки и за сигурността на пътниците, които са били много изплашени. Войновски и Обретенов прибират всички пътници в I класа и поставят стража, на която заповядват да не пуска никого.[263]

Когато капитан Енглендер отива да провери билетите в салона

---

[260] Априлско въстание, т. I, С., 1954, стр. 449.

[261] Пак там, стр. 450. Показанията на боцмана са подписани от целия екипаж.

[262] Капитанът Д. ЕНГЛЕНДЕР изпраща своя доклад до Централния инспекторат във Виена на следния ден, 18 май, от борда на «Радецки». Екипажът е дал своите показания след два дни в Оршова, на 20 май, които са били и веднага протоколирани. (Вж. Априлско въстание, т. I, С., 1954, стр. 415—419 и 432—452 с немския текст и превода на двата документа.)

[263] Н. ОБРЕТЕНОВ, Спомени за българските въстания, С., 1942, стр. 276.

на II класа, по-голямата част от четниците били въоръжени и обличали униформите си. Тук Давид Тодоров му обяснява на немски език какво се иска от него и бързо го отвежда на палубата при войводата. Изтичването на Ботев към предната част на палубата трябва да се обясни с обстоятелството, че там са били матросите на парахода, които при чупенето на сандъците са могли да се притекат въоръжени и да смутят действията на четата. Те обаче обядвали в тоя момент и специалната група на Сава Пенев ги изолира бързо и ги поставя под въоръжен контрол. Уверил се, че матросите са безопасни за четата, Ботев тръгва да търси капитана на парахода, за да му изясни неговото пложение и да му връчи своето писмо. Случайно той попада на втория капитан, който за късо време забавя срещата му с Енглендер. При тая среща, продължила няколко минутн, капитанът, който вижда че параходът е вече в ръцете на въстаницнте, е принуден да капнтулира и да се подчини на волята на войводата. И той поема отново командуването на парахода, за да осигури успешното дебаркиране на четата на избраното от нея място «Аз отидох отново на командния мостик — съобщава Енглендер в своите показания, — близо до мен стоеше един от водителите с готово за стребла оръжие и ми каза, че желаят да дебаркират в Козлодуй, означиха ми и мястото, където трябва да спре параходът, съвсем точно между едно черкезко село и един турски пост; той ми обърна внимание, че тук поради плиткостта на водата параходът трябва да пътува с възможно най-голяма предпазливост, и ме заплаши, че ще ме застреля, ако заседнем, и мн показа точката, където можем да достигнем до брега с носа на парахода. Като достигнахме до това място, аз оставих предната част на парахода да се плъзне по плиткия бряг, въстаниците сами хвърлиха моста на брега и започнаха своето равномерно дебаркиране във военен ред начело с едни от водителите, с развято знаме и с тръбача. Още през време на дебаркнрането се приближиха 5—6 турски войници, от които първият бе повален с добре прицелен изстрел от един от водачите, докато другите избягаха.»[264] Това е първата схватка на четата.

По-късно в своите спомени капитан Енглендер предава събитието с някон нови подробности. «След като преди докосването на брега машините бяха поставени за 30 секунди на «стой», възцари се безмълвна тишина. Всички притаиха дъх. Щом се чу тътренето по пясъка, чуха се радостни гласове. На един човек, който стоеше на брега с едно дете, дадох знак да се махне, което той веднага стори. Най-после «Радецки» се закрепи и за да можем да го задържим в такова положение, заповядах машината да се движи с половина сила напред. Мостчето бе извадено със светкавична бързина и бъл-

[264] Априлско въстание, т. I, С., 1954, стр. 445.

гарите в непрекъсната редица заслизаха бързо на брега. Там те паднаха на земята и почнаха да я целуват. . .»[265] Въпреки постигнатото споразумение и приемане някои уместни съвети, дадени от капитана,[266] четата докрай запазва своята бдителност и въоръжен контрол върху парахода.

Писмото, което Ботев държи в ръцете си и отначало погрешно предава на втория капитан, оповестява по един забележителен начин събитието, чрез което «Радецки» влиза в историята.

«Господин капитан!

Господа пътници!

Имам чест да ви обявя, че в тоя параход се намират български въстаници, на които имам чест да бъда войвода.

С цената на нашия добитък и на нашите земеделски сечива, с цената на големи усилия и с пожертвуване на нашите блага, най-после с цената на всичко, що е най-скъпо на тоя свят (без знанието и въпреки преследванията на властите в страната, чийто неутралитет ние уважихме), ние си доставихме това, което ни беше необходимо, за да се притечем в помощ на нашите въстанали братя, които се сражават тъй храбро под българския лъв за свободата и независимостта на нашето скъпо отечество — България.

Ние молим господа пасажерите никак да не се безпокоят и да останат спокойни. Колкото за Вас, Господин Капитане, аз имам тежката длъжност да Ви поканя да поставите парахода на мое разположение до самото ни слизане, като в същото време Ви заявявам, че и най-малкото Ваше съпротивление ще ме постави в печалната необходимост да употребя сила и въпреки волята ми да си отмъстя за отвратителната случка върху парахода «Германия» в Русчук през 1867.

И в единия, и в другия случай нашият глас за бой е следният:

Да живее България!

Да живее Франц Йосиф!

Да живее граф Андраши!

Да живее християнска Европа!

1876, 17 май, на парахода Х. БОТЙОВ.»[267]

---

[265] АЛ. БУРМОВ, Христо Ботев през погледа на съвременниците си, С., 1945, стр. 222—223.(Вж. пак там, стр. 361—362, и бележката за спомените на капитан Енглендер, в която са допуснати някои грешки и неточности.) ЗАХ. СТОЯНОВ пръв публикува, макар и непълен, протокола с разпитите и възпоминанията на капитана. (Христо Ботйов, Русе, 1888, стр. 376—396.)

[266] Вж. спомените на Дагоберт Енглендер (АЛ. БУРМОВ, Христо Ботев през погледа на съвременниците си, С., 1945, стр. 310—311.)

[267] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 525—526. Писмото е било връчено в превод на френски език.

Заедно с това писмо Ботев дава на капитана и писмено удостоверение на немски език, с което го освобождава от всяка отговорност за свалянето на четниците на турския бряг: «Ние, долуподписаните, удостоверяваме с настоящето, че ние, въстаниците на България, със сила принудихме капитана на кораба «Радецки» да спре на турския бряг, ако и да няма станция.

Въстаниците на България

Войвода:

Ботйов.»[268]

Капитанът на «Радецки» Дагоберт Енглендер нямаше възможност за избор. Той трябваше да се подчини на суровата неумолимост на фактите. Това обаче не подценява неговата заслуга за безкръвното завладяване на «Радецки». Бързото му ориентиране в създадената обстановка, неговото благоразумие и такт, уважението му към героизма на българските въстанници му позволяват да вземе правилно решение, което му отрежда достойно място в революционната история на българския народ.[269] Не случайно, когато по-късно «Радецки» пристига във Видин, капитан Енглендер отхвърля «енергично» искането на военния управител Осман паша, отправено му чрез австрийския консул, «да превози турска войска до местопроизшествието».[269]

Четниците първи дават израз на своите чувства към Енглендер веднага след дебаркирането: «Аз изкомандувах на машината «Назад пълна пара!» — съобщава той в своите спомени. — Отначало колебливо, а после все по-сигурно славният «Радецки» се отдръпна от брега, поправи се с кормилото и ние пак влязохме в своя курс. Няколко българи замахаха на моите матроси, които ги поздравляваха. Изведнаж цялата група борещи се за свободата българи извика: — Ура, Франц Йосиф! Ура, Андраши! — след малка пауза:— Ура, капитана! Тъжно усмихнат от това толкова ласкателно за мене съпоставяне, аз им благодарих, като размахах три пъти фуражката, което всеки път се придружаваше с ура от моите хора».[270]

Когато капитан Енглендер се връща към спомените си, той из-

---

[268] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 527.

[269] Априлско въстание, т. I, С., 1954, стр. 418. Вж. също и спомените на капитан Енглендер. (АЛ. БУРМОВ, Христо Ботев през погледа на съвременниците си, С., 1945, стр. 216—217, 224—225.)

[270] АЛ. БУРМОВ, Христо Ботев през погледа на съвременниците си, С., 1945, стр. 224. Вж. и Н. ОБРЕТЕНОВ, Спомени за българските въстания, С., 1942, стр. 278. За правилната оценка на действията на капитан Енглендер в тоя момент не е безинтересно да се има пред вид и турското становище, изразено в доклада на видинския мютесариф до валията в Русе от 20. V. 1876. (Вж. Б. НЕДКОВ, Турски документи за Ботевата чета. — Христо Ботев, Сборник по случай сто години от рождението му, С., 1949, стр. 704—707.)

повядва чистосърдечно, че в протокола преживяното събитие «не представлява толкова жива и богата с краски картина, както тя стои пред моите очи и никога няма да бъде заличена през живота ми»[271].

Пръв слиза на българския бряг Войновски с десетина четници, със знамето и тръбача. Последен излиза Ботев с щаба и «тръбачите [272]. Преди да напусне парахода, той, както съобщава вторият капитан, поискал да се увери, че «както касата, така и останалите багажи на пътниците са незасегнати»[273]. Капитан Енглендер подчертава, че след като се подчинил на заповедите на въстаниците, «спря всякаква заплаха както срещу моята личност, така също срещу екипажа и пътниците. Пострадали пътници нямаше.»[274] Това твърдение е особено ва но, тъй като между пътниците са били каймакамин ът на Видин и капитанът на Оряховското пристанище, които присъствували при разговора на Ботев с Енглендер.

Преди раздялата с «Радецки» Ботев се сбогувал с капитана. Щ ч парах дът се опря на земята бележи в спомените си капитан Енглеидер, матросите спуснаха дъската и момчетата минаваха вече на брега», Ботев «с един благодарен поглед и със силно стискане ръката, без да ми се обади обаче, ме остави и бързо слезе из стълбите. . . .[275]

Първата стъпка от геронтния път на четата — завладяването на «Радецки» и успешното слизане на турския бряг, бързо става известно в Европа и прави силно впечатление. Почти цялата европейска преса отбелязва събитието. Но неговият отзвук не е проучен основно и повечето от направените коментари и оценки не са известни. Най-голямо внимание на събитието отделят руските вестници Голос , «Н в российский телеграф», «Современные известия» и особено «Одесский вестник», който отбелязва подвига на юначните българи в брсевете си от 22 май, 3, 4 и 6 юни. «Вам е известно — че-

---

[271] АЛ. БУРМОВ, Христо Ботев през погледа на съвременниците си, С., 1945, стр. 208.

[272] И двамата очевидци твърдят, че «пръв слиза на брега един от водителите» (Войновски), а последен Ботев. Различието се отнася до знамето. Според Енглендер било свалено от първата група, която слиза «начело с един от водачите с развято знаме и с тръбача». (Априлско въстание, т. I, С., 1954, стр. 445.) Според Н. ОБРЕТЕНОВ най-после излиза «Ботев с щаба си, байрака и тръбачите. . .» (Спомени за българските въстания, С., 1942, стр. 277.) ЗАХ. СТОЯНОВ самоуверено твърди, че «най-напред излязъл Ботев, подпря му последвал Куруто знаменосецът и четирима души с голи саби». (Христо Ботйов, Русе, 1888, стр. 372.) За нас най-меродавно остава съобщението, направено най-близко по време до самото събитие.

[273] Априлско въстание, т. I, С., 1954, стр. 446.

[274] Пак там, стр. 445.

[275] АЛ. БУРМОВ, Христо Ботев през погледа на съвременниците си, С., 1945, стр. 218.

тем в «Одесский вестник», в броя от 3 юни, — че една дружина български юнаци, които пътували на австрийския параход «Радецки», излезли на брега около българската граница. По сведения, доставени ни тези дни, тази дружина е минала добре въоръжена, брои 400 човека и е под началството на известния Хр. Ботев. В първите свои срещи с турските войски българската дружина спечелила значителни победи над турците. . .» С неизбежните в такива случаи преувеличения същият вестник в броя си от 6 юни съобщава: «. . . Българската дружина под началството на Ботев, за която аз вече ви писах, състояща се от 5000 човека. . ., побързала да се отправи към Балкана. . .» Не остава назад и чешкият вестник «Народни листи». «Въстаническият отряд на известния Ботев от 5000 мъже— съобщава вестникът в броя си от 1 юли 1876 г. стигнал чак до Средецката (Софийската) околност и започнал да действува против средецко-нишката турска войска откъм нейния тнл.»[276]

Стъпила на родния бряг, четата бързо се подготвя за път, напуска голото и равно крайбрежие и се отправя към близкото възвишение, откъдето се виждат Дунав и цялата околност. Тук с кратко и пламенно слово Ботев поздравява четниците. «Всички коленичихме — съобщава Н. Обретенов, — целунахме земята, знамето и кръста, направен от кръстосани саби.» Поп Сава произнася клетвата, повтаряна от момчетата, която завършва с думите: «Кълна се, че ще умра за отечеството си България!»[277] Спомените не уточняват с пълна сигурност мястото, където четата полага клетва. Според Обретенов това станало, след като се качили «на върха [278]. «Сега вече, като излязоха всички — бележи в споменнте си Енглендер, — последва една живописна и в същото време възвишена сцена. Цялата българска чета се разположи в живописни групи по хълмистата почва и покри такова едно голямо пространство, щото даже на мен се показваше много повече, отколкото тя беше в действител-

---

[276] Г. ЦАНЕВ, Чешки вестник за Ботевата чета. — Известия на института «Христо Ботев», кн. I, С., 1954, стр. 223—227; вж. и МИХ. ДИМИТРОВ, Христо Ботев, С., 1948, стр. 190—191; К. КОСЕВ и Н. ЖЕЧЕВ, Април кото въстание, С., 1966, стр. 136; също и К. ВЪЗВЪЗОВА-КАРАТЕОДОРОВА, Българският и чуждият периодичен печат от 1876 г. и Априлското въстание. — Сб. Априлското въстание 1876—1966, С., 1966, стр. 181—201.

[277] Н. ОБРЕТЕНОВ, Спомени за българските въстания, С., 1942, стр. 278.

Мястото, където «Радецки» спира и четата слиза на българския бряг,се намира на три километра западно от с. Козлодуй. Брегът днес е изменен отчасти, но старият каменен кръст и новият паметник са поставени на мястото на самото събитие. Близо до него е поставен и първият каменен знак, който отбелязва началото на похода на четата. (Вж. Р. СТОЯНОВА и Н. ЖЕЧЕВ, Хр. Ботев, албум, С., 1970, сн. 246, 247, 249, 250.)

[278] Пак там.

ност. . .»[279] Това твърденне дава основание да се поддържа, че клетвата четниците са положили не на самото било на хълма (Килер баир), а по неговия склон.

След този тържествен и вълнуващ момент четата се отправя за Козлодуй. Една част под командуването на Войновски заема Крушов баир, за да пресече пътищата от юг за селото, а другата под командуването на Ботев се отправя направо за Козлодуй. Докато тя преминава бързо през махалата на татарите и черкезите, разбягали се още при първата престрелка с пограничния пост, нейният авангард повежда борба с група черкези, които товарели царевица от черковния хамбар на мегдана. Двама или трима от тях падат убити, а другите се разбягват. Единствен младият селски учител Младен Павлов приветствува радостно четата с възгласа: «Да живее България!», и разкъсва феса си.

Първата грижа на четата е да се снабди с коли, тъй като всичките си запаси от пексимет, муниции, оръжие четниците пренасят на гръб до селото. Младен Павлов повежда четата при селския чорбаджия, когото намират скрит в един дюлап, прибрал при себе си една конска торба с пари. Въпреки нареждането на Ботев момчетата прибират торбата, защото — съобщава Н. Обретенов — «аз бях касиер без пари». Преодолял страха си, чорбаджията се разпорежда да се набавят коне и коли. «Те бяха доставени неохотно —бележи Н. Обретенов, — защото селяните се бяха изпокрили.»[280] Ботев взема селия ат на чорбаджията и още няколко коня за хората от щаба и за някои от четниците. Багажа си четата натоварва на 7—8 коли, които смята да ѝ «служат за прикритие из пътя»[281].

Към 2—3 часа четата напуска Козлодуй и с песента «Не щеме ний богатство, не щеме ний пари!» тръгва на юг към Балкана по пътя за Враца. Към нея от Козлодуй се присъединява Младен Павлов, когото наричат Козлодуйското даскалче, и Георги Димитров

---

[279] АЛ. БУРМОВ, Христо Ботев през погледа на съвременниците си, С., 1945 стр. 214.

[280] Н. СБРЕТЕНОВ, Спомени за българските въстания, С., 1942, стр. 278—279. По онова време голямата част от населението в Козлодуй се състояло от румънци черкези.

[281] Пак там,стр. 279. Вж. и П. ДЕЛИРАДЕВ, По стъпките на Бо евата чета. — Христо Бо ев, Сборник по случай сто години от рождението му,С.,1949, стр. 598. В тая част на с оя разказ ЗАХ. СТОЯНОВ допуска известни неточности (колите, взети от Козлодуй, били 15—20) или пък включва някои колоритни подробности, които могат да бъдат и верни, но очевидно с тях той цели преди всичко да засили интереса към своя разказ. Пред насъбралите се любопитни румъни Ботев изяснил с пламенно слово целта на четата, което ги успокоило, и оттук някои автори заключават, че те подпомогнали намирането на необходимите превозни средства. (Вж. ЗАХ. СТОЯНОВ, Христо Ботйов, Русе, 1888, стр. 397—402; Г. КЛИСАРОВ и Г. ДАНОВ, По стъпките на Ботевата чета, С., 1961, стр. 25.)

Катърджийски от Оряхово, който случайно се намирал в селото.

Към 3 часа двете части на четата се събират над селото близо до междуселския път за с. Хърлец при Матеев геран. Тук момчетата утоляват жаждата си със студена кладенчова вода; направена била проверка и четата поема междуселския път за с. Бутан, през нивите и лозята на Златията, най-плодородната част на Дунавската равнина между реките Цибър и Огоста.

Четата се движи с развято знаме, пресича старня път между Оряхово и Видин и след два часа се спира при Хайдушкото кладенче в Царева ливада, близо до останки от стара гора. Въстанниците утоляват жаждата си и с бърз ход стигат пасището на с. Бутан, сгушено в падината край Огоста. Привечер четата влиза в село Бутан, което тогава имало 40 50 къщи, и отсяда за почивка около Поповото ханче. Мъжете се изпокрили, но към четата се приближили няколко любопитни възрастни жени, които донесли котли с вода и утолили жаждата на четниците. След малко други жени пристъпили смирено към знамето и го целунали.[282]

От Бутан към четата се присъединяват Марко Васнлев Бошнаков от Враца, Васил Цвятков Вълков, Иван Тонев от Тетевен и петима селяни, които тръгват с обоза. Трнма от тях се върнали след боя при Милин камък, а двама нзчезнали безследно.[283]

---

[282] Н. ОБРЕТЕНОВ не съобщава тня п дробности от престоя на четата в Бутан. Изнася ги ЗАХ. СТОЯНОВ (Христо Ботй в, Русе, 1888, стр. 403.) Трябва да отбележим, че нито Обретенов, нито Зах. Ст ян в, к йто използува п мени на пове е четници, нямаха възможност да уста ! вят пътя на че а а в цяла а му пълнота. Те не познаваха местата, през к ит се движи четата, и аг а сдва в ново време нейният път бе проучен, грижливо и п лед ва ел ут чнен и у тановен. Пътят от Дунав до Врачанския Балкан бе проследен п ез 1927 г. от комисия в състав Дим. Страшимиров, Н. Обретенов и полк. Й рд. Венедиков. Те минават по целия път, съставят карта, правят снимки и събират редица материали и документи. През 1947 г. научна екс едиц ія в с с ав П. Делирадев, д-р Ив. Велков и Д. Осннин отн во минава по стъпките на Ботева четa с цел да установи точно нейния път. През 1948—1949 г. създаденият във връзка със стогодишнината на Ботев научен институт «Христо Ботев» взе почин за поставянето на внушителни каменни знаци по пътя на четата. През 1947 г. Централният туристически комитет при Народния физкултурен съюз решава ежегодно по време на възпоминателните Ботеви тържества на 2 юни в чест на борците за народна свобода да се провежда масов туристнче ки поход по пътя на Ботевата чета от Козлодуй до Врачанската планина. Това решение се превърна в скъпа национална традиция, която се ра раства все повече и придобива голямо обществено и патриотично значение.

През 1958 г.комисия при института «Ботев — Левски» в състав Ив. Унджиев — представител на института, Дим. Осинин — на Съюза на писателите, Г. Данов — БТС, и представител на Окръжния комитет на БКП във Враца и на Врачанския исторически музей начерта трасето на алея-паметник на Ботевата чета от Козлодуй до връх Камарата, лобното място на Ботев.

[283] Според едно последно твърденне, което се позовава преднмно на несигурни

За да продължи пътя си, четата е трябвало да премине р. Огоста, ксято шумяла буйно под селото, придошла от големите пролетни дъждове. Войновски и група четници построили обозните коли като понтонен мост и четата минала по тях реката при Джурово бранище.

Оттук четата се движи в южна посока към Рашково бърдо и местността Камъка и излиза на шосето за Враца. «Първата ни работа беше — съобщава Н. Обретенов — да скъсаме телеграфните жици; това извършихме бързо, за да прекъснем сношението на Рахово и Враца с другите градове. Жиците бяха отнесени на около 100 200 метра далеч.»[284]

Четниците се движат бързо и тихо в ясната нощ. Войновски и 30 четници, въоръжени с игленки пушки, вървят напред като авангард на ядрото. Колите и конете се движат по средата на пътя, а четниците ги следват от двете им страни. Съседните татарски и черкезки села са вече известени, че чета от бунтовници, слязла в околностите на Козлодуй, се движи във Врачански окръг по посока към Стара планина. На 17 май с поверителио писмо видинският окръжен управител препраща до околийските управления в Оряхово и Лом съдържанието на шифрованата телеграма от Русе, че от Бекет се готвят около 120 бунтовници да нахлуят в страната, и разпорежда да се «попречи на всяка цена на нахлуването им, а в случай, че те успеят да минат, да бъдат веднага отблъснати. . .» Тревогата на турската власт и мерките, които взема, са отразени още в шест телеграми от 18 май: от Русе се изпращат «със специален параход 300 пушки и достатъчно количество бойни припаси»; от Видин изпращат в Оряхово 4 роти войска; във Видин са имали сведения, че четата е стигнала вече с. Баница. В последната телеграма се съобщава, че от Видин с параход «Азизие» са изпратени 6 роти войска, и се признава, че врачанската войска не е отбелязала още никакви успехи. В Оряхово и Лом е била изпратена войска и от Шумен.[285]

спомени, събирани в и во време, от Бутан се присъединили към четата девет души и около осемнадесет коларн, които тръгнали с обоза. Деветимата нови четници били Тончо Кунчев (от Тетевен), Марко Василев Бошнаков, Иван Тонев, Васил Цветков Вълков, Спас Цеков, Величко Пецов, Стамен Петров Шунелски, Дичо Йотов Кътовски, Петър Димитров Пръшковски. Между коларите били Тодор Томчев Лукарски, Иван Цеков, Гунчо Чуков, Гено Глигорски, Горунски и др., чиито имена са неизвестни. (ХР. СТЕФАНОВ, Към въпроса за прехода на Ботевата чета и установяване на революционна власт в с. Бутан. — Военноисторически сборник, XXXVII, 1968, кн. 2, стр. 31—32.) От Бутан, както вече отбелязахме, са се присъединили само трима четници.

[284] Н. ОБРЕТЕНОВ, Спомени за българските въстания, С., 1942, стр. 280—281.

[285] Вж. и следващите телеграми от 19 и 20 май. (Б. НЕДКОВ, Турски документи за Ботевата чета. — Христо Ботев, Сборник по случай сто години от рождението му, С., 1949, стр. 690—703.)

Най-напред по пътя на четата се появяват конни черкезки групи, които нападат внезапно с изстрели от изневиделица.[286] Това принуждава четата да се движи по стар селски път. При местността Делнишка паднна и Трите могили тя се спуска към малката река Бързина, която иска да премине при Толов мост. Но мостът е отнесен от придошлата река и четата загубва доста време, докато намери друг стар мост. След това възкачва местността Османчова нива и поема платото между реките Скът и Бързина по посока на село Добралево, западно от с. Алтимир. Четата възнамерява да продължи пътя си през цялата нощ, за да отмине околните черкезки села и да се приблнжи към Враца и Балкана.

В тая част от пътя загива Стоян войвода от Ст. Загора. Вероятно като по-опитен той е бил оставен за арнергард на четата. Изостанал много от другарите си, той пет денонощия се крие нз нивите, царевицнте и близката гора. На 21 май, обкръжен от цяла потеря, Стоян войвода не се предава и води тричасов бой, докато свършва куршумнте си. Турците не позволили да бъде погребан. След три седмици смела жена събира костите му и ги заравя при близкото оброчище. В местността Прапор малко паметниче отбелязва мястото на герончната му гибел.[287]

Към полунощ четата минава от долната страна на Добралево и в същня бърз ход се отправя за голямото българско село Борован. Потънало в мрак, скрито в безмълвието на иощта, селото не дава ннкакви прнзнаци на жнвот. Само лаят на кучетата посреща уморените от дългия път и безсъние бойци. «Похлопахме на няколко къщи — съобщава Н. Обретенов, — но само от една къща се подаде стара баба и каза: «Мъжете са по къра на работа.» Поискахме вода, но и вода не ни се даде.»[288] И все пак една жена, появила се «из мрачината. . ., като чула, че ѝ се говори български, склонила да донесе няколко пъти вода от близката чешма»[289]. Надеждите, подхранвани от врачани, че от Борован ще се присъедини голям отряд

---

[286] Н. ОБРЕТЕНОВ описва живо едно такова нападение и настъпилата след това «бъркотия». (Спомени за българските въстания, С., 1942, стр. 281.)

[287] П. ДЕЛИРАДЕВ, По стъпките на Ботевата чета. — Христо Ботев,Сборник по случай сто години от рождението му, С., 1949, стр. 600.

[288] Н. ОБРЕТЕНОВ, Спомени за българските въстания, С., 1942, стр. 281.

[289] ЗАХ. СТОЯНОВ, Христо Ботев, Русе, 1888, стр. 407. Като негодува, че не се явили «ни юнаци, ни селяни, ни любопитни поне», Зах. Стоянов укорява Ботев, че не запалил селото, но веднага отчита, че това би било «голяма безсмислица», и заключава: «Но нима да минеш с двеста души от кол и въже събрани неопитни хора с по стотина фишеци калпав барут, с които де се противопоставиш на султана, не е ли сто пъти по-голяма безсмислица?» (Пак там, стр. 408.) От този род е и укорът, който прави на Ботев в хуманизъм по повод пуснатия на свобода черкезин. Още повече, че и без него черкезите са били по следите на четата. (Вж. пак там, стр. 409—410.)

въстаници, рухват. И четата, без да се бави, поема пътя за Враца с нова надежда — да се срещне с бойците на Третия революционен окръг.

В усилен ход, движейки се в ниска гора, на 18 май рано в зори четата наближила с. Баница. В падината на Оходенския мост обаче нападенията на черкезите, събрани от околните села, се засилват. Техните конници нападат отляво и отдясно четата и стрелят от конете, а пешите се промъкват пълзешком по долчинката отзад. Ботев, въртейки сабята над главата си, на кон, се втурва вдясно към нападателите и се връща, след като изпразва няколко пъти пушката си. Четата отблъсква черкезите с рядка стрелба и продължава пътя си. Когато наближава с. Баница, тя бива посрещната с изстрели от преселниците татари, скрити зад плетищата.[290] Край селото се събирали конни черкезки групи, които се готвели да пресекат пътя на четата. Войновски бързо схваща положението и съгласувайки действията си с войводата, заобикаля с авангарда селото от запад и бързо заема Банин връх, наричан и Баницка могила (443 м), който е част от уедиинената верига на Милин камък. Черкезката конница късно се досеща за намерението му да заеме върха и се опитва безуспешно да го изпревари. Ядрото на четата, отбивайки нападенията на черкезите и башибозуците, стига подножието на Банин връх, разтоварва бойния си обоз, натоварва го на коне, освобождава колите и бързо се изкачва на върха. Оттук четата се премества на най-високата му част — Милин камък, чието име носи цялата верига.

Заела върха и оставена за известно време на спокойствие от черкезите, четата бързо се укрепява, като използува изобилието от камъни, и построява три реда плитки окопи. Основното ядро на четата, командувано от Ботев, заема върха Милин камък и защищава западната му част към с. Чирен; Войновски с по-малка част заема съседния североизточен връх, а на първа линия в полегатия склон,

---

[290] С. Баница зле си изпаща от ордите, които са минали през него, та дори турската власт във Видин е възмутена от безчинствата на своите органи. В телеграма от 20 май видинският окръжен управител укорява Оряховското околийско управление, че по донесение на подполковника от кавалерията Махмуд бей «и пратените за преследване на бунтовниците черкези и запасни войници под предлог, че на еленнето на Баница се било намесило на страната на въстаниците, оплячкосали го и не останала злина, която същите да не са сторили на селото». (Б. НЕДКОВ, Турски документи за Ботевата чета. — Христо Ботев, Сборник по случай сто години от рождението му, С., 1949, стр. 707.) За терора и всевъзможните издевателства и грабежи на турската власт в северозападните български земи във връзка с преминаването на Ботевата чета вж. Й. МИТЕВ, Сведения за Ботевата чета в преписката на турските власти в Северна България през 1876 г. — Сборник в памет на акад. Мих. Димитров, С., 1974, стр. 550—561.

обсеян с храсти, изважда всички бойци, въоръжени с револвери, за да предотвратят всеки опит на турците за атака. Северният скат на върха е стръмен и непроходим. Така четата организира кръгова отбрана на три етажа.

Черкезите и башибозукът от с. Мряморен настъпват първи, като нападат върха от три посоки. Голям брой турци настъпват и откъм с. Чирен. Пламва продължителен и ожесточен бой. Войводата, който командува боя, не всякога е достатъчно предпазлив и момчетата са принудени няколко пъти да го отдръпват назад, за да не се излага ненужно на опасност. Той насърчава бойците и подхранва надеждата, че Враца няма да ги остави без помощ. След два часа боят затихва. Турците се съвещават и не след дълго подновяват стрелбата. С извадени саби те се втурват в атака, но са отблъснати от огъня на четниците. Боят с малки прекъсвания продължава целия ден. Слънцето е силно, по сухото и каменисто било няма никъде вода, жажда измъчва бойците, но техният дух остава докрай бодър, те се бият смело и самоотвержено и провалят пристъпите на врага.

След обед в разгара на боя четата преживява горчиво разочарование: вместо очакваната помощ от Враца пристига на коне, за да се придвижи по-бързо, една пехотна рота войска.[291] Войската заема позиции зад черкезите и башибозуците и обстрелва отдалеч четниците. Според някои твърдения от Враца били докарани и две малки оръдия.[292]

Най-силно преживява настъпилото разочарование войводата, но той го преодолява бързо и продължава да ръководи боя. Голямата битка за Милин камък продължава до здрачаване, когато неприятелят се отдръпва в подножието на върха. Въпреки понесените загуби четата тържествува. Тя бе спечелила първата си битка с врага. Загубите ѝ не бяха малко — към 30 души убити, ранени и изчезнали.[293] Избити бяха всички коне, четата се лишаваше и от обоза

---

[291] Според ЗАХ. СТОЯНОВ изпратената рота брояла не повече от 100 души, а общият брой на турците на Милин камък е бил към 350 души. (Христо Ботйов, Русе, 1888, стр. 422.) СТ. ЗАИМОВ произволно твърди, че в боя на Милин камък участвували 400 души черкези, 300 башибозуци-помаци, две роти солдати, а «между Баница и Враца стояли в запас: една рота, един ескадрон конница и около 200—250 башибозуци», които па ели «да не би да излязат въстаниците от Враца и се присъединят към въстаниците на Милин камък». (Миналото. Етюди върху «Записките» на Зах. Стоянов, С., 1895, стр. 188.) Най-реалното, което може да се предполага, е, че в боя за Милин камък турците са били двойно повече.

[292] Н. ОБРЕТЕНОВ, Спомени за българските въстания, С., 1942, стр. 284.

[293] Точният и най-пълен списък на убитите в боя на Милин камък, доколкото данните позволяват, бе установен от Р. СТОЯНОВА, Падналите в боя на Милин камък. — В. «Отечествен зов», Враца, XXXI, бр. 3307 (42) от 31 май 1974, стр. 13.

си. При една ожесточена атака загива и знаменосецът Куруто, ударен с куршум в стомаха. Ботев дава заповед да отковат знамето, което предава на Димитър Казака от Сливен, наречен Сливенчето. Тежко ранен в двата крака е и поп Сава Катрафилов. Той молил да го убият, «за да не се гаврят с него турците — съобщава Н. Обретенов, но никой не се реши да стори това. Ботев го целуна по челото и тръгнахме.»[294] Ранен по-леко в коляното е и Перо Македонеца; другарите му го изнасят на ръце до Балкана. Не бил малък броят на убитите и ранените и сред турците.[295]

На другия ден турците обезглавили убитите четници и не позволили те да бъдат погребани. Труповете на падналите герои били оставени на зверовете. След два месеца костите на двадесет и двама четници били погребани в двора на черквата «Св. Спас» в с. Мраморен.[296]

След кратко съвещание щабът решава четата на продължи пътя си към Балкана през врачанските лозя. Три съображения налагат това решение: да се приближи Враца — надеждата за помощ от града все още не била напълно загубена; да се поеме пътят през «големия Балкан», който води към разбунтувана Тракия, и най-сетне съзнанието, че ако осъмне четата тук, ще бъде нападната от трийно по-голям неприятел.[297] «Войновски даде заповед — съобщава Н. Обретенов — да се съберат всички момчета около войводата. При тишина и от двете страни, турска и наша, полека лека изтеглихме се всички момчета от позициите. Почна да се стъмнява.»[298] Героите от Милин камък поемат своя път.

Тъмната и безлунна нощ помага на четата да пробие блокадния обръч. След като се прощават с ранените си другари, които не мо-

---

[294] Н. ОБРЕТЕНОВ, Спомени за българските въстания, С., 1942, стр. 286

[295] ЗАХ. СТОЯНОВ, позовавайки се на спомени, твърди, че «убитите от страна на черкезите» са били «най-малко два пъти повече от нашите». (Пос. съч., стр. 427.) В турските донесения се говори за 12 убити черкези на Милин камък, но несъмнено загубите са били по-големи. В една своя телеграма видинският мютесариф прави сериозна бележка на каймакамина във Враца да дава точни сведения за убитите турци. Повод за това му дават сведенията, получени от Оряхово, според които още в първите схватки с «комитите» били убити 1 граничар, 9 черкези и 1 арнаутин, а 10 мюсюлмани били ранени.(Вж.Априлско въстание, т. III, С., 1956, стр. 325 и 327.) В телеграмата до видинския мютесариф от 21 август управителният съвет на каазата във Враца съобщава, че «от миналите в Влашко бунтовници и присъединили се към тях» са убити 130 души. (Пак там, стр. 326.)

[296] Пак там, стр. 425.

[297] Пак там, стр. 428.

[298] Н. ОБРЕТЕНОВ, Спомени за българските въстания, С., 1942, стр. 286.

жели да вземат със себе си, четниците се измъкват през три места от Милин камък и бързо се изтеглят към Веслец — нисък масив на североизток от Враца, потънал в лозя и градини.

Когато излиза на шосето Враца — Баница, четата попада ненадейно на черкезки патрул, който я обстрелва със залп. Тук загива Давид Тодоров от Враца, член на щаба и близък съветник на войводата. При завързалата се престрелка бива убит предводителят на потерята и други някои от нападателите. Ядрото на четата се движи във верига по долината на река Скът и след като изкачва стръмния северен склон, на разсъмване излиза на поляната под водопада Речка, където почива и утолява жаждата си. Оттук мом етата се възкачват на седловината, завиват надясно и се разполагат на Колова поляна, наречена сега Ботева поляна, заобиколена от стара букова гора.[299] Постепенно тук се събират и четниците, загубили се през нощта из шубраците и лозята на Веслец. От направената проверка се установява, ч' редица момчета са се изгубили и не са могли да догонят четата. Положените усилия да се открият остават безрезултатни. Някои от тях са били избити от черкез и потери след героична борба. Изгубват се, без да могат да настигнат четата, Мнто Цвятков, Иваница Данчев, Кирил Ботев — братът на войводата, и други, които попадат по-късно при различни обстоятелства в неприятелски ръце.[300]

Деветнадесети май, третия ден от своя поход, четата прекарва на Веслец. Необезпокоявани от неприятеля, момчетата почиват и си отдъхват, изтощени от глад, от дългия и уморителен път, от безсънните нощи и от тежкото сражени е на Милин камък. Овчари от съседните кошари донасят храна и гощават четниците. Войновски провел дори военно обучение с момчетата, за да укрепи бойната им подготовка.

Ръководството на четата го'а а у и ня да се свърж' с Враца, център на Трети революционен окръг, за да се снабди с храна, цървули и тютюн и да си уясни положението на работите в града. Положените усилия обаче остават без резултат. Бързото развитие на събитията и мудността на' местните ръководители не дават възможност на четата да установи връзка с Враца и да се пристъпи към общи действия.[301]

---

[299] Буковата гора сега е изчезнала и от поляните се разкрива удивително красив и необятен хоризонт към Балкана и полето. Големият железен опълченски кръст е единственият паметник, който напомня на поколенията историческото събитие, свързано с тази поляна на Веслец.

[300] Известни сведения за тия четници дава Н. ОБРЕТЕНОВ, Спомени за българските въстания, С., 1942, стр. 287. Пълното и точно установяване на техния списък обаче се нуждае от специално проучване.

[301] Н. ОБРЕТЕНОВ съобщава, че Ботев писал писмо до Занмов, което изпра-

Много са причините, поради които Врачанският революционен окръг не вдига общо въстание, нито изпраща въоръжен отряд в подкрепа на Ботевата чета. Обстоятелството, че на 19 май турците не обезпокоиха четата, не означава, че те бяха изгубили дирите ѝ. Най-правдиво е предположението на Зах. Стоянов: турците са се оттеглили към Враца, тъй като «са се боели за нейната безопасност било отвътре, би и отвън». И затова оставили четата «да си върви спокойно към Балкана, т. е. към Веслец», а те «запазили пътя към Враца, като били уверени, че тя непременно ще влезе в града».[302] Обезпокоена от близостта на Ботевата чета и от несигурността на града, турската власт е побързала да изпрати редовна войска и башибозук във Враца, които не закъсняват да се явят.

При тази обстановка на 18 май окръжният комитет изпраща куриери до сборните пунктове с призив за въстание, като четите от района около Враца се насочват към града и Веслец. За сборен пункт на двете градски чети бил «определен дворът на черквата «Възнесение». Оттук, след като се съберат всички четн, трябвало според плана «заедно да тръгнат към Веслец, за да се присъединят към четата на Хр. Ботев»[303]. «По 12 часа през нощта — съобщава Мито Аиков — всички отидохме в черковния двор, гдето на часа поставихме стража на всички прелези със заповед да не пускат в двора никого освен съзаклятниците. Около 2 часа тръгнал към черквата и Занмов със събраннте при него и из пътя те дадоха револверни изстрели, с което се даваше знак, че въстанието е вече провъзгласено. На техните внстрели отговорихме и ние. След малко при нас

тил «с особен четник врачанец», но отговор не се получил. Изпратено било второ писмо «по друг четник пак врачанец». И сега обаче отговор не последвал, а пратениците не се завърнали. (Пос. съч., стр. 288.) ЗАХ. СТОЯНОВ е съвсем произволен в твърденията си по този въпрос. Според него «куриерите» между «двата лагера влизали и излизали свободно било в града, било в черковата». Но от изложеното му се вижда, че те са само двама. Името на първия Ботев пратеник той не съобщава. Отговора на Занмов донесъл някой си Никола Стоянов. В него Занмов съобщавал, че не може да излезе от града, и настоявал Ботев да слезе от Веслец и да дойде във Враца. По този пратеник Ботев изпратил вт рото си писмо до Занмов с призив за незабавно въстание. (Пос. съч., стр. 435—436.)

Сравнително положителни сведения има само за едно писмо, което Ботев и Апостол в изпращат по МЛАДЕН ПАВЛОВ, Козлодуйското даскалче. Той обаче признава, че не успя да се свърже със Занмов и не можал да се върне при четата. (Мемоари, Кратки бележки из моя живот, С., 1928, стр. 41, 49—52.) Няма данни въстаническите ръководители на града да са направили опити за свързване с четата.

[302] ЗАХ. СТОЯНОВ, Христо Ботйов, Русе, 1888, стр. 430 и 436.

[303] Спомени на МИТО АНКОВ за размирните години (1872—1878), С., 1936, стр. 41— .

стигнаха Заимов с отворено знаме и другарите му.» Въстаниците били въоръжени кой с каквото можал да си набави, главно пушки и револвери. Втората градска чета, която трябвало да се яви на същото място, разколебана от известията за настъпване на турски войски, се забавила и ръководството отложило излизането на двете чети за следващата нощ.[304] Събитията обаче изпреварват мудното и дезорганизирано ръководство на окръга. На 19 май в града нахлува редовна войска и башибозук, въстаниците, чиито редове се топели, се пръсват, нахлулата сган започва кърваво клане из улиците и градът скъпо заплаща копнежа си за свобода.

Пратениците на окръжния комитет събрали въстаници от селата Долно и Горна Кремена, Бозенец и Влашко село и с развято знаме се запътили към Враца. Но когато стигнали в местността Рудината, те узнали за събитията във Враца и се завърнали в селата си.[305]

Повсеместно въстание в революционния окръг не избухва и подготвените чети не излизат както поради слабата организационна и политическа дейност на комитета в града, така и поради лошото въоръжение на комитетите: българското население нямало почти никакво «съвременно оръжие», докато «цялото местно мюсюлманско население било организирано и въоръжено»[306]; не бива да се подценява и деморализацията, настъпила след потушаване на въстанието в Южна България и известията за жестоките издевателства на турците.

През целия ден на 19 май четата напразно очаква известие от Враца. «Нито помощ пристигна — съобщава Н. Обретенов, — нито хляб ни се донесе. Не само Ботев, но всички захванахме да се тревожим, защото почна да се мръква. . .»

---

[304] Спомени на МИТО АНКОВ за размирните години (1872—1878), С., 1936, стр. 41—42. Разколебаването на втората чета се предава и на първата. И събралите се набързо «главатари» решават: «1. Четите да тръгнат идната вечер, защото и вече се беше съмнало. 2. Всичките момци да стоят през деня скрити в черквата.» (Пак там.)

Пред следствената комисия СТ. ЗАИМОВ дава по-друг вариант на плана на окръжния комитет: всички села на окръга заедно с Ботевата чета, към която врачани щели да се присъединят при с. Баница, трябвало да овладеят града и да вземат властта. В случай на неуспех щели да се издигнат барикади, за да се попречи на войската да влезе в града. Ако войската провали този план, въстаническата армия щяла да се отправи към Балкана, където щяла да води продължителни отбранителни боеве. . . (Вж. Д. Г. ГАДЖАНОВ, Турски източници за новата ни история, С., 1915, стр. 48—49.)

[305] Спомени на МИТО АНКОВ за размирните години (1872—1878), С., 1936, стр. 46—47.

[306] ЦВ. ПАВЛОВСКА, Военната подготовка за въстание през 1876 г. във Врачанския революционен окръг. — Военноисторически сборник LXI, 1972, кн. 3, стр. 105. Това най-ново проучване изяснява цялостно въпроса.

Съобщението на двама въоръжени селяни от Горна и Долна Кремена, нарочно изпратени, че около 200 въоръжени въстаници от двете Кремени и други съседни села ще чакат четата на Костелевския мост, променя настроението.[307]

Момчетата напускат Веслец по дола на Костелевската река и към полунощ срещу 20 май пристигат на Костелевския мост, който се намира на пътя Враца — Върбешница, на около три километра югозападно от с. Костелево. «Но освен светулките — бележи мемоаристът никого нямаше. Да чакаме повече, време нямаше, защото щеше да се съмне и щяхме да останем на открито между нивите.»[308]

И четата поема единствения път, който ѝ остава, пътя към суровия и величествен Балкан.

В усилен ход из тясна и камениста пътека, обрасла в ниски храсталаци, четата възкачва стръмния планински скат и през местността Курдовица излиза на върха Таушаница пред Мазневата кошара Тук, в пазвите на хайдушкия Балкан, четата спира за отмора. Зората на новия ден разкрива на север зелените простори на полето, на североизток сребристата извица на Искъра, а на югоизток — надвисналите и каменисти върхове на Врачанския Балкан.

Четата отсяда при Лесковото кладенче, затулено в хълмодолието между Вола, Таушаница и Царева ливада, където четниците от авангарда наклали огньове и пекли вече няколко агнета, закупени от кошарата на Д. Мазната. В този момент, когато четата се готви да почине и се нахрани, идва охраната и съобщава, че черкезите и башибозуците настъпват, а кавалерията стои отседнала в подножието на планината. «Агнетата оставихме да се пекат — съобщава Н. Обретенов, вместо да ги ядем ние, четниците, ядоха ги черкезите.»[309] Четата напуска бързо Лесковия извор и поема в югозападна посока по седловината между Царева ливада и връх Вола, на чийто каменист гребен, наречен Качула, стръмно и недостъпно спускащ се на юг, се появяват черкези. Войновски се движел напред с авангарда на четата по посока към най-близкия връх Камарата. Ядрото на четата вървяло по гористата местност северозападно от скалите, а Ботев с две-три момчета се движел по-близо до подножието на скалите на Вола. Покачилите се на върха черкези започнали да стрелят над главите им, но след кратка престрелка четата прогонва дръзкия нападател. След тази престрелка до края на боя Вола остава в тила на турците. Това епизодично споменаване името на връх Вола изчерпва цялото му участие в последния бой на четата. Но поради недостатъчно грижливо и критично проучване от

---

[307] Н. ОБРЕТЕНОВ, Спомени за българските въстания, С., 1942, стр. 288.
[308] Пак там.
[309] Пак там, стр. 289

първите биографи на мястото на боя от 20 май и на лобното място на Ботев името на Вола влезе вече от десетилетия в историята и в съзнанието на народа.[310]

Вероятно след споменатото прогонване на черкезите бива решено да се заемат отсрещните три върха — Камарата, Купена и най-близкия връх от Околчица. Това е най-подходящото място, на което четата е могла да устрои своите позиции и да посрещне неприятеля. Разположени почти на една линия, трите върха, заемат господствуващо положение и осигуряват значителни тактически предимства за четата.

Камарата представлява дълго гористо и каменисто било, което се спуща на юг и свършва на север с непристъпни скали, образуващи нещо като кръгла кула. На северозапад от Камарата се простира гола и широка около два километра падина, която е източен склон на облия, обрасъл с трева връх Царева ливада. Четата заема гребена на Камарата с фронт на северозапад. «Момчетата — съобщава Н. Обретенов — се покатериха из гористата местност и заеха позиция зад големите камънаци. Ботев със знамето остана тука и цял ден неустрашимо командува сражението.»[311] Войновски заема десния фланг, там, където свършва билото.

Турската войска минава откъм селото Згориград и заема гре-

---

[310] Най-голяма «заслуга» в това отношение има ЗАХ. СТОЯНОВ. Въпросът за смъртта на Ботев го занимава сериозно и в три статии — от 1884, 1886 и 1887 г., той изяснява някои подробности около нея според сведенията, с които е разполагал, като в първите си две статии свързва събитието с връх Вола — една мълва, която се е ширила доста дълго време. През 1888 г. той се изкачва за пръв път на Врачанския Балкан, но подведен от неосведомения овчар Димитър Мазната, безкритично приема връх Вола като място, където четата се е сражавала на 20 май. В статията, която пише по тоя повод (в. «Свобода», II, бр. 159 от 26. V. 1888) вероятно по сведения, дадени му от същия овчар, Зах. Стоянов определя и лобното място на Ботев: под Манастирско плане ще 300—350 крачки над Крушевското езеро. Димитър Мазната е овчарят, когото Ботев среща при Лесковия извор и който грубо си поискал пари за недопечените агнета, а след това бързо изчезнал. В биографията, излязла в края на 1888 г., макар да разкрива и изяснява нови страни и подробности, Зах. Стоянов застъпва схващането от последната статия: отначало и докрай боят на 20 май се води на Вола. Войновски прогонил по-късно черкезите, които искали да се качат на върха, но в преследването се отдалечил и не му жал да се върне. Привечер, след затихването на боя, войводата слиза от върха с четата в същата посока, в която се отдалечил Войновски. На десет-двадесет крачки под Манастирското плане (за Крушевския връх не споменава нищо) Ботев се спрял с щаба да почине и тук при известните вече обстоятелства пада сражен от неприятелски куршум. (Христо Ботйов, Русе, 1888, стр. 447 — 451) ИВ. ВАЗОВ допринесе извънредно много за популяризирането на това схващане. Въздействието на неговия очерк «Вола» и на стихотворението му «Той не умира» е много силно — връх Вола се налага на съзнанието на поколенията.

[311] Н. ОБРЕТЕНОВ, Спомени за българските въстания, С., 1942, стр. 289.

бена на връх Царева ливада, който е разположен тъкмо срещу Камàрата. Тук тя изнася на позиция и две оръдия.

Значителна част от черкезите и башибозуците, които вървят след четата, се насочват на юг срещу десния фланг на четниците.

Боят почва веднага с усилена стрелба от двете страни. Намесват се и оръдията на няколко пъти. «Гранатите профучаха над нас— съобщава Н. Обретенов, — но нищо не ни направиха.»[312] Духът на въстаниците е бодър и непоколебим. Войската прави опит да напредне, но скоро се връща назад. След опита от Милин камък турците са крайно предпазливи.[313] Боят продължава до обед без никакъв успех за турците. След кратко затихване неприятелят подновява нападенията си и след обед боят се разгаря ожесточено.

Успоредно на Камàрата на югоизток се простира билото на Дългия зъбер. Между него и Камàрата, в тил на четата, лежи котловината Йолковица. От северната си страна Йолковица се затваря от конусообразния връх Купена, наричан още Голия връх.

След обед черкезите се опитват да проникнат между Купена и Камàрата откъм Йолковица. Войновски с група четници настъпва срещу тях и ги прогонва. Сега той вероятно заема и Купена, втория връх от позицията на четата. Турците обаче се опитват да заобиколят четата още по̀ на изток, като проникват през седловината, наречена Клена, която свързва Купена с най-близкия връх на Околчица. При това неприятелски маси се появяват и по пътеката от село Паволче. Всичко това заставя Войновски да заеме съседния на Купена връх от Околчица, както и самата седловина Клена. По този начин флангът и тилът на четата били осигурени. «Като се изкачнхме на върха — пише неизвестен Ботев четник, — бяхме принудени да се разделим на три части, за да заловим и трите върха. Тъй и стана. Захванахме и трите върха.» И след като отбелязва, че неприятелят бил «двойно число, даже и повече, отколкото в преминалата битка», неизвестният четник добавя: «Боят следваше ужасно. Турците нападаха ту един връх, ту други. . . и боят следува чак до вечерта.»[314]

Това разположение крие и известно неудобство — то разтяга твърде много бойната линия.[315] «Мястото, върху което хванахме

---

[312] НИК. ОБРЕТЕНОВ, Спомени за българските въстания, С., 1942, стр.290.

[313] ЙОР. ВЕНЕДИКОВ, Въстанието. Подготовка на въстанието. Ботев и опитът за въстание във Врачанския революционен окръг. — Сб. «България 1000 години (927—1927)», С., 1930, стр. 918—919.

[314] Институт за история — БАН, секция «Възраждане», арх. сб. инв. № 41/1949.

[315] Според едно неубедително твърдение, отбелязано дори в такъв сериозен документ като «Лобното място на Христо Ботев», С., 1954, стр. 16, т. 4, турците се отправили и към Препаската, седловината между Дългия зъбер и Камàрата, която затваря Йолковица откъм юг, с цел «да обходят четата, за да ѝ пресекат

позиции — съобщава Спас Соколов, член на щаба, колкото ни защищаваше, толкова повече беше пагубно за нас, защото нито едно от. . . отделенията не можеше да се съедини с другото; като че вечно разделение трябваше да съществува между дружината, та [и] тъй се бяха издигнали грамадни канари и долчини помежду ни, о които безуспешно пляскаха турските куршуми.»[316]

Спас Соколов описва с увлечение героичния подвиг на четата на 20 май: «Редовният аскер не се шегуваше със своите мартинки, които пращ ха като царевици, но момчетата не отстъпяха, макар че пушките им се пълнеха отгоре. . . Не стигаше и редовната войска, но и проклетите черкези, пешн и на коне, ни заобикаляха от вси страни. Гората беше потънала от турски орди, на всяка чука се развяваше полумесецът. . ., на всяка долина и скала се протакаха турски команди. «Аллах! Аллах!». . . Но и откъм нас не беше шега работа. . . «Бой! Бой! Удряйте! На месо! Да живее България!» се носеха гласове от всички наши отделения, между които се развяваше знамето с възправения и зинал лъв. . .

Така се залови жесток бой продължава Соколов от самото майско утро дори до пладне, когато войската със своите безчислени башибозуци се опита да направи безуспешен юруш.» Атаката обаче се разбива в героичния отпор на четата. И Соколов заключава: «Ако бяха нашите герои поне една четврт от броя на турската сган, то какво би станало с неприятеля? Той трябваше да се предаде като неволен раб в нашите ръце. . .»[317]

Като отбелязва, че «до залеза на слънцето боят беше ужасен», Н. Обретенов добавя: «На няколко пъти неприятелят настъпваше, но б ваше отблъснат с големи загуби.»[318]

Постоянните опити на турците да обходят четата и да откъснат групите на отделните върхове се провалят безуспешно. Въпреки голямата умора и горещия ден, въпреки непоносимата жажда и напрежението от боя четниците са имали основание да бъдат доволни — те не отстъпиха пред многобройния неприятел, нанесоха му значителни загуби, а самите те не дадоха нито един убит или ранен.

Привечер турска тръба свири отбой. Неприятелят прекратява боя и се отдръпва. Четата, измъчвана от жажда, предпазливо напуска позициите си и за да избегне близостта на противника, се упътва през Йолковица, минава между Околчица и Купена и се устре-

---

пътищата за отстъпление». Но Войновски се отправил с група четници към височината на югоизток (Зъбера),за да отбие неприятеля и предотврати опасн ста от обграждане на четата.

[316] СП. СОКОЛОВ, Христо Ботев и неговата чета. — НБКМ — БИА,II Д 2273.

[317] Пак там.

[318] Н. ОБРЕТЕНОВ, Спомени за българските въстания, С., 1942, стр. 290.

мява към Крушевския извор, голям карстов извор, който се намира ниско в северния склон на Купена. «Момчетата, които заемаха върха Камàрата — съобщава Н. Обретенов, — слязоха и съобщиха, че неприятелят се оттеглил надолу към мястото, откъдето се бяхме качили. Слязохме и ние с Ботева, като подкрепяхме ранения Перо, раната на когото се беше влошила и почнала да го боли. Денят беше ужасно горещ — продължава Обретенов, — момчетата бяха изгорели за вода, на много се бяха напукали от жажда устните. Ботев разреши на четниците да отидат на извора, който беше наблизо, да пият вода.»[319]

Трагичното събитие в края на тежкия и напрегнат ден на 20 май идва съвсем внезапно и неочаквано. То поразява дълбоко мемоариста, останал единствен жив и разказал спомените си за него. Скръбта му е дълбока, трайна и той сдържано, но правдиво и вълнуващо разкрива последните мигове от живота на войводата. «Когато цялата чета слезе от Камàрата и се отправи към извора, Ботйов, Апостолов и аз бяхме изостанали по-назад по причина на Перо, който не можеше да върви. По покана на Ботйов приседнахме край една малка скалička. С нас бяха Сава Пенев от Търиово и Димитър Тодоров (Димитрото) от Габрово, жив и досега. Ботйов беше много загрижен. Понеже от щаба му бяхме останали само Апостолов, Перо и аз, той се обърна към нас и запита: «Какво мислите да правим, когато в тия две сражения патроните ни се свършиха? Помощ от нийде нямаме, хляб също няма. Да продължаваме ли, или да се отправим за Сърбия? [320] Всички мълчали. Само Перо се изказал против мисълта за отправяне към Сърбия. «Ботйов нищо не каза— продължава своя разказ Обретенов, — но се изправи в целия си ръст да види накъде отидоха момчетата и няма ли някоя опасност за четата. Тогава моментално изгърмя пушка и Ботйов политна да падне на гърба си. Аз и Апостолов го поехме от двете страни и дока-

---

[319] Н. ОБРЕТЕНОВ, Спомени за българските въстания, С., 1942, стр. 290.

[320] По повод на изразената загриженост на Ботев за четата ЙОР.ВЕНЕДИКОВ бележи: «Ако не бе убит, той щеше да заведе четата в Сърбия. Това беше единичкото умно решение, което можеше да се вземе в тоя случай. . . Веднаж въстанието в Южна България потушено, а Врачанско не въстана, на Ботев след победите при Милин камък и Врачанския балкан не оставаше друго, освен да и бегне поражението, с други думи, да спаси четата. То щеше да бъде истинско тържество над бездушния враг и зародиш на бъдни надежди. На тая епопея — пленяването на «Радецки», десантът при Козлодуй, минаването на Огоста, походът под изстрелите на пъргавата черкезка конница, извършени така изкусно — и победите при Милин камък и Врачанския балкан, едничките, които през въстанието се спечелиха над редовния турски аскер, — Ботев с предложението си да заминат за Сърбия дава напълно завършен край и прави от нея най-хубавото си художествено произведение, по-хубаво и от най-хубавите му песни.». (Въстанието. Подготовка на въстанието. . . Сб. «България 1000 години (927—1927)», С. ,1930, стр. 920.)

то го сложим на земята, той издъхна, пронизан в сърцето. Сразен беше от неприятелски куршум, без да каже нито дума, само изхърка.

Останахме поразени като от гръм. След няколко минути се окопитихме. По съвета на Перо прибрахме всичко от Ботйова, което можеше да покаже, че е войвода, за да не се гаврят с него неприятелите. Аз взех картата от пазвата му под мундира, която беше окървавена и продупчена от куршума, взех и часовника, бинокъла, компаса и портмонето с 5 наполеона, а Апостолов взе калпака му с лъва, шашката, револвера и мундира. Всички плачехме. . . Наведохме се и го целунахме по челото. Повикахме Сава Пенев и Димитър, които също го целунаха по челото. Оставихме скъпите му останки на произвола на съдбата, за да се изпълнят собствените му думи: «В редовете на борбата да си найда и аз гроба». . .»[221]

По-късно, след Освобождението, Н. Обретенов определя и мястото, където великият поет и революционер загива: на югоизточния склон на Камарата над падината Йолковица, където днес е поставена възпоменателна плоча.[222]

---

[221] Н. ОБРЕТЕНОВ, Спомени за българските въстания, С., 1942, стр. 290 291. Няма съществени различия в тая част на спомените на Обретенов, публикувани поотделно в различно време. В разказа му обаче пред Евг. Волков, записан през 1915 г., липсва изобщо какъвто и да е отговор на Перо Херцеговинеца. (Вж. Институт за история — БАН,секция «Възраждане», арх. сб. инв. № 125/1949.) С известно различие е оформен краят на спомените в изданието от 1948 г.: «Всички плачехме. . . [после се] наведохме, целунахме Ботев по челото, което беше чисто, и в тъмното вече се оттеглихме, оставяйки трупа му до самия този камък, където беше убит, и отидохме към Крушевския извор да търсим четата» (стр. 292).

[222] Въпросът за установяване лобното място на Ботев има своя история. Първият и най-ранен опит принадлежи на една неофициална комисия, която през 1900 г. посочи погрешно седловината Клена за лобно място на Ботев. През 1926 г. БОЯН ПЕНЕВ, без да проучи основно въпроса, приема изцяло схващането на Зах. Стоянов. От съществено принципно значение са решенията на останалите четири комисии. През 1901 г. комисия от девет Ботеви четници, предимно врачани, «след внимателно проучване на местността» идва до заключението, че «главното сражение е станало не на Вола, както се твърдяло дотогава, а на върховете Околчица, Камарата, Купена и Клена. Там в сражение на местността Камарата, на не точно определено място е паднал Христо Ботев.» Тъй като никой от четниците не е бил до Ботев, те не знаят подробностите около смъртта му и не могат да определят точно лобното му място. Тази комисия решила паметникът да се издигне не на Камарата, а на Околчица, «като на място видно, лично, достъпно и близо до последното сражение».

През май 1927 г. се прави нов опит за установяване на лобното място от една комисия, съставена във Враца от девет местни дейци. В нея участвува и Н. Обретенов, придружен от двама военни от Русе. Съставеният протокол фактически съдържа разказа на Н. Обретенов, чиито спомени оживяват с големи подробности. «Събитието е влязло в паметта ми — казва единственият непосредствен очевидец на Ботевата смърт — и всякога е пред очите ми, като да е преживяно вчера.» Това му помага да се ориентира бързо върху местността,

След като не можа да сломи четата в открит бой, врагът успя подло, из засада да срази нейния войвода. «Той е бил мерен нарочно — бележи Зах. Стоянов, — дали от ближния ръб, или от насреща от усоето, неизвестно. Кой го е ударил — също. Предполагаме, че желаещи някои по своя воля са се приближили до мястото, гдето е почивала четата, и щом Ботев се е изправил, гръмнали са, а после избягали. . . Тринадесет души овчари от околния Балкан имало вързани горе на Селището [Крушевското] в турския лагер. Те чули, когато дотичали черкезите и казали на големеца на войската, че войводата е ударен вече.

Главата му скоро! — извикал той.»[328]

Това съобщение на Зах. Стоянов основателно се свърза с предположението, че «оп е през деня го време на боя на връх Камарата,

---

чиито имена и преди, и в момента не знае. Неговите спомени се възобновяват с голяма сигурност, с много характерни подробности и той самоуверено възстановява картината на боя и лобното място на Ботев.

Същата година през август по почин на Министерството на просветата комисия в състав Д. Страшимиров, Йорд. Венедиков и Н. Обретенов посещава Врачанския Балкан, оглежда местата на последното сражение и установява лобното място на Ботев. Нейното заключение се покрива с установеното вече от Обретенов в протокола на комисията от същата година. Венедиков, който се занимава и по късно с въпроса, приема за сигурни източници за местонахождението само акта от 1901 г. и показанията на Н. Обретенов, дадени на самото място. Името на върха Вола — според него се наложило поради това, че той е бил най-характерен и «ярко се отличава както по устройството си, така и по името си». (ЙОР. ВЕНЕДИКОВ, Въстанието. Подготовка на въстанието.— Сб. «България 1000 години (927—1927)», С., 1930, стр. 920.)

Подценен и почти забравен, въпросът за лобното място на Ботев намира окончателното си решение в проучванията на комисия, съставена от видни историци, военни и специалисти, отразени в «Протокола на нарочната комисия на института «Христо Ботев» при БАН за окончателно установяване лобното място на великия революционер и поет Хр. Ботев» от 27. X. 1953. («Лобното място на Хр. Ботев. . ., С., 1954, стр. 5—17; II изд., С., 1959, стр. 6—19.) По съдържание протоколът на тази комисия е задълбочено и критично проучване на историята на предишните комисии, на литературата, на спомените и документалните материали, в резултат на което се обосновават и приемат решенията на комисията от 1901 г. и на последните две комисии и сведенията на Н. Обретенов от юни и август 1927 г. Така допуснатата грешка от Зах. Стоянов се изправи и Камарата ае свесто място като исторически връх, на който е загинал Христо Ботев.

[328] ЗАХ. СТОЯНОВ, Христо Ботйов, Русе, 1888, стр. 454—455.

Въпреки сравнително правдивото изясняване на обстоятелствата около смъртта на Ботев, което Зах. Стоянов в стремежа си «към установяване на фактите» постига, безкритичната и невежа мълва натрупа редица измислици и несъстоятелни твърдения, някои от които проникнаха и в литературата. (Вж. Лобното място на Христо Ботев. . ., С., 1954, II изд., 1959; Р. СТОЯНОВА, Зах. Стоянов като биограф на Христо Ботев. За смъртта на Христо Ботев. — Сб. в памет на академик Мих. Димитров, С., 1974, стр. 394)

където се е развявало знамето на четата и откъдето Хр. Ботев през целия ден е ръководил сражението, той е бил забелязан по отличаващата се войводска униформа, по високия си ръст. Набелязан и проследен от неприятеля при слизането от върха, той е бил убит «от опитна турска ръка, която мерила от другата страна на долината»[324].

По-сетнешните проучвания на мястото потвърдиха също, че «за да пронижe сърцето и да удари в гръбнака, куршумът трябвало да е дошел от полуналяво, т. е. от север, от посоката между Купена и Камарата, отдето през деня са нападали черкезите. Това твърди и сам Обретенов. Трябва да се има пред вид, че тая посока е единичката най-близка и удобна за турците да надникнат в Йолковица, за да проследят четата.»[325]

Главата на великия поет и революционер бива отсечена и още същата вечер отнесена във Враца. Тържествуващият враг я разнася из града, а после я набива на кол и поставя на площада при градския часовник наред с главите на героите от Милин камък. Живите четници, хванати около Враца, познали главата на своя войвода, а «и врачани съобщава Зах. Стоянов разказват, че тя била твърде голяма, с широко чело, с. . . брада, с черни мустаци и вежди»[326]. Подир три дни тя е захвърлена заедно с другите глави в барата под града. Свещеникът Гену имал смелостта да ги извади и погребе в черквата «Петър и Павел». Но умрял той, умряла и бабичката от черквата, баба Сава, и днес никой не знае точното място. Тялото останало всред Балкана плячка на зверовете. Подир два месеца била дадена заповед да бъдат погребани падналите тук и там борци. Дали някой се е погрижил за костите на Ботев, е неизвестно.[327]

---

[324] Р. СТОЯНОВА, Войв дата е ударен вече. — В. «Работниче ко дело», XLVII бр. 152 от 1. VI. 1973, също «Захари Стоянов като би граф на Христо Ботев (За смъртта на Христо Ботев).» — Сб. «Михаил Дич р в», С., 1974, стр. 392. Изследването на Р. Стоян ва е първото критично и и черпателно разглеждане на въпроса за смъртта на Ботев. Заключителната мисъл на цитата принадлежи на Зах. Стоянов. До нея т й идва още в статията си от 1887 г., озаглавена «Козлодуйский бряг» (в. «Свобода», I, бр. 57 от 20. V. 1887).

[325] ЙОР. ВЕНЕДИКОВ, Въстанието, Подготовка на въстан ето. Ботев и опитът за въстанке във Врачан кия революци нен окръг. — Сб. «България 1000 години (927—1927)», С., 1930, стр. 920.

[326] ЗАХ. СТОЯНОВ, Христо Ботйов, Русе, 1888, стр. 455—456. Всички сведения за Ботев след смъртта му дължим на Зах. Стоянов.

[327] ЗАХ. СТОЯНОВ приема, че костите на Ботев са били погребани, тъй като «в тая местност само него намерили . Кой и къде го е погребал, той не съобщава.(Христо Ботйов, Русе,1888,стр. 456.) «При създадената обстановка след жестокото потушаване на въстанието местните жители не са могли да бъдат осведомени нито за мястото, където Хр. Ботев умира, нито за съдбата на неговия труп. . .» (Р. СТОЯНОВА, пос. изсл. в «Работническо дело» и сб. «Мих. Димитров», стр. 393—394.)

Варварската жестокост на поробителя обаче не можа да срази величието на неговия дух, на неговото дело. Увенчани със славата на безсмъртието, те живеят с могъща сила не само в съзнанието на българския народ, а и в паметта на цялото човечество.

Вестта за смъртта на войводата не е могла да остане задълго в тайна. Тя хвърля мрачната си сянка върху бойците, но не отслабва волята им за борба.

След сражението на 20 май четата тръгва напред в югоизточна посока, за да достигне Същинска Стара планина, където могла да разчита на по-добри условия за защита, и да се приближи към въстаническите средища на Средногорието. В тази посока турското обкръжение било най-слабо. Тук се намирала и голяма група от четата начело с Войновски, откъснала се по време на сражението.[328] Към 10 часа вечерта ядрото на четата настига групата на Войновски. Четниците избират Войновски за войвода[329] и потеглят отново на път, за да се отдалечат колкото се може повече от мястото на полесражението, където били съсредоточени турските войски и башибозуците.

Завалелият дъжд не спира четата, но подведена от трима селяни, изпратени от турците, тя отложила преминаването на Искъра и спанала да нощува в един гъсталак. Рано сутринта тя бива събудена от гърмежи и черкезки гласове. В кратката схватка пада убит Геро Симеонов Херцеговинеца, наричан още Македонеца, а вождът на черкезите бил убит от Г. Апостолов.

Четата тръгва напред към Искъра, без да може да се освободи от преследващите я черкези. От височината над Искъра четниците видели, че отвъд реката, при село Лютиброд и при Черепишкия манастир, е разположена турска войска. Отзад черкезите продължавали да нападат. Това положение заставя четата да се раздели на три отделения. Начело на първото застава вероятно Г. Апостолов,

---

[328] Много трудно е да се установят с достоверност пътищата, по които отделните групи на четата напускат полесражението на 20 май. Положените досега усилия не могат да се смятат за резултатни. (Вж. ХР. КОНОВ, Ботевата чета от Камарата и Йолковица до Рашов дол и с. Зверино. — сп. «Исторически преглед», XXIX, 1973, кн. 3, стр. 113—123.) Най-надеждни остават спомените на самите четници, които обаче не са познавали местата и са се движели през нощта.

[329] Според спомените на АТ. НИКОЛОВ изборът за войвода паднал и върху Перо Херцеговинеца (вж. и ЗАХ. СТОЯНОВ, Христо Ботйов, Русе, 1888, стр. 463). АЛ. БУРМОВ, който най-пълно и обосновано проучи историята на четата за този период, допуска възможността и двамата да са избрани. (Съдбата на Ботевата чета след смъртта на войводата. — Христо Ботев, Сборник по случай сто години от рождението му, С., 1949, стр. 616.)

на второто — Войновски, а на третото — Д. Икономов. Войновски със своето отделение се запътил на запад и се озовал отвъд две рътлини. Първото и третото отделение се опитали да преминат Искъра срещу с. Лютиброд, но били отбити от една войскова част, намираща се отвъд р ката. Тогава четата се връща назад, за да заеме място за отбрана. Колебанието на войската да премине реката успокоява четниците. Скоро обаче войската започнала да минава Искъра и се насочва към четата. Едновременно с това в тила на четата се появили и черкезите. Връзката между отделенията започва да се губи. Първото отделение се спуска в една падина, където бива разбито. Тук пада убит и Г. Апостолов. Една част се върнала назад по обратния път. Третото отделение се намирало по високите скали, отдето наблюдавало битката, но и то било нападнато и мнозина от четниците загинали в подножието на скалите.

Битката при Лютиброд продължила до вечерта. Тази битка е последният отпор на четата в нейната цялост след смъртта на войводата. Лютибродската битка «разпокъсва четата на отделни групи, които действуват по-нататък самостоятелно. От четата се откъсват и отделни четници, които почват да скитат из планината и да търсят спасение от глада и потерите»[330]. При това положение кървавият поход продължава повече от месец, докато и последните групи от четници биват «разгромени от многобройните потери и башибозуци, които вървяха по стъпките им Това беше време на изтощителен глад, на постоянни опасности от всички страни, на нечовешки изпитания, на неизказани физически и нравствени страдания и найсетне на сигурна смърт от куршума и ножа на врага.»[331]

В похода си на изток към въстаналия народ в Средногорието и Тракия групата на Н. Войновски достига до Троянския Балкан. Тук край гората Гребена под местността Каш Кара в землището на село Чифлик, останал само с петима другари, загива героично в неравната борба с врага на 13 или 14 юли талантливият военен командир на четата Н. Войновски.[332]

---

[330] АЛ. БУРМОВ, пос. изсл., стр. 619. Във втората част на своето изследване въпреки всичката сложност и трудност, произтичащи от оскъдността и недостатъците на източниците, авторът проследява както съдбата на отделните групи (стр. 619—635), също така и съдбата на отделните четници (стр. 636—639). В последната част — «Съд, затвор и заточение» — е проследена съдбата на оцелелите и заловени четници (стр. 640—656). Авторът посочва изчерпателно и наличната литература.

[331] АЛ. БУРМОВ, пос. изсл., стр. 611.

[332] АЛ. БУРМОВ, Къде е загинал военният командир на Ботевата чета. — В. «Литературен фронт», XVI, бр. 26 от 30. VI. 1960. За лобното място на Войновски се води спор и от селата Шипково и Черни Вит, Ловчански окръг. Спомените на неговите последни другари и главно на Н. Обретенов, някои новооткрити турски документи, както и съображения от историко-географско естест-

Епилогът на тая героична и кървава драма завършва с два извънредни процеса — в София и в Русе. В София при най-тежки условия били затворени около 40 Ботеви четници. До 30 юли, когато била обявена амнистия, те още не били съдени и затова били пуснати на свобода. Трима души обаче били задържани и осъдени на вечни окови Спас Соколов, Д. Икономов и П. Ванков.

В Русе при непоносими условия били затворени към 32 четници, между които имало и няколко души от четата на Таньо Стоянов, минала по това време в България.[333]

В два публични процеса до края на юли били осъдени: трима души на смърт, между които един от Таньо Стояновата чета, девет души на вечни окови, десет души на 15 години затвор, между които били братът на войводата Кирил Ботев и двама четници от Таньо Стояновата чета, шест души, между които двама от Тревненската чета на Патрев и Гъдев[334] — на окови за 5 години, укривателят на двама Ботеви четници в Лом — на затвор за две години; трима души, за които нямало сигурни данни да са Ботеви четници, били освободени под гаранция.

Амнистията, обявена на 30 юли, не засегнала нито един от Ботевите четници в русенския затвор, тъй като те били получили

во помогнаха на Ал. Бурм в да установи лобното му място. Гребен, наричан от местното население и Гребенец, е вододелен хребет между реките Камачарска и Черна река, приток на Вит. Той свързва Васильовската планина със Стара планина. Местността Каш Кара, наричана съкратено Кашка, където е лобното място на Войн вски, се намира на 10 км от с. Чифлик и на 25 км от Троян. През 1968 г. на мястото бе поставена паметна плоча. За живота и дейността на Н. Войновски вж. ВЪЗРОЖДЕНСКИ [ИВ. СТОЙЧЕВ], Никола Д. Войновски, бойният водач на Ботевата чета. — Известия на института «Христо Ботев», кн. I, С., 1954, стр. 254—295. Сведенията за младия военнен командир на четата, роден на 9 ноември 1849 г., са малко и недостатъчни.

[333] Малката чета на Таньо Стоянов, в която участвували между 16 и 20 души, минала Дунава при Тутракан на 16 май (ст. ст.) 1876 г. Тя е последната помощ, която емиграцията в Румъния изпраща на въстаналия народ. Идеята за втора чета според Н. Обретенов принадлежи на Ботев. Тя е трябвало да отклони вниманието на турците в югоизточна посока. Поради нейната малобройност, отдалечеността ѝ от Ботевата чета и обстоятелството, че минава през места, населени с много турци (Разградско и Поповско), тя не приковава значителни турски сили. Няколкото геройчни и продължителни схватки с врага, себеотрицанието на четниците начело с войводата Таньо Стоянов, който загива в кървав ръкопашен бой на 27 май близо до с. Арайлар (Априлово), Поповско, ѝ отреждат достойно място в освободителната борба на народа. Животът на войводата и дейността на неговата чета са изследвани от ИВ. СТОЙЧЕВ, Таньо Стоянов Куртев и неговата чета през 1876 г. — Сп. «Исторически преглед», XIV, 1958, кн. 3, стр. 71—161.

[334] За тревненската чета на Христо Патрев, Георги Кирков и Ст. Гъдев вж. ХРИСТО ГАНДЕВ, Априлското въстание, С., 1956, стр. 147—148.

вече своите присъди.[338] Двама Ботеви четници Ст. Савов и Мито Цвятков, които по една или друга причина не попаднали в групата на осъдените — останали във видинския затвор до освобождението на града.

Оцелелите герои от битките на Милин камък и Врачанския Балкан били заточени при непоносими условия в Мала Азия и на остров Родос. Доживелите освобождението на родината били освободени на 19 март 1878 г. по силата на Санстефанския договор.

Навлязла в страната, за да влее своите сили в народната революция, която бе достигнала върхната си точка, тази най голяма чета затваря последната страница от живота на великия поет и революционер. Израз на пълното единство в стремежите на въстаналия народ и неговите прокудени синове в чужбина, тя е съществен и необходим епилог на великата априлска епопея. Четата изяви пред света непр клоината воля на народа да се бори д край за своята свобода, за своята политическа независимост и демократично развитие.

Героичната борба на народа през паметните дни на април и май 1876 г. заедно с подвига на Ботевата чета разкри пред света величието на въстаналия народ, който бе готов да понесе всички страдания и жертви в името на свободата.

Заедно с пламъка на своето родолюбие и беззаветната си преданост към свободата и революцията героичната чета на Ботев ни завеща непримиримата си ненавист към врага и непреклонната си воля за борба срещу националния и социалния поробител. Въпреки тежките условия, при които трябваше да действува, тя не капитулира нито в един миг на неравната борба.

Най-сетне тя увенча със славата на безсмъртието и скромния, обикновения деец, когото издигна до величието на героя.

---

[338] За пръв път при съденето на български революционери турското правителство допуска защита в процеса. За защитник на подсъдимите бива определен Илия Цанов, добре запознат с турското законодателство и съдебна практика, който смело и с достойнството на български патриот провежда защитата. (Вж. ИЛ. ЦАНОВ, Из бележките ми по съденето на преживелите войводата Ботев.— Сп. «Български преглед», V, 1899, кн. 9—10, стр. 207—229.) Вж. и АЛ. БУРМОВ, Съдбата на Ботевата чета след смъртта на войводата ѝ. — Христо Ботев, Сборник по случай сто години от рождението му, С., 1949, стр. 648—656.

Заключителни думи

Големите дейци на епохата — съвременници на Ботев — оцениха неговото дело, а народът прие песните му като свои.

Петко Славейков бе между първите, които се запознават с Ботевите ранни творби, разбират тяхната стойност и възлагат големи надежди на младия поет. Васил Левски цени и обича своя приятел от вятърната мелница край Букурещ. Той преписва грижливо в бележника си Ботевата песен «На прощаване», знае я наизуст и често я пее Любен Каравелов следи с интерес развитието на Ботев и го цени като «човек с блестящи способности». Първият вестник на Хр. Ботев «Дума на българските емигранти» «сепва» българската емиграция и я изпълва с уважение към човека, публициста и поета. «На прощаване», «Майце си», «Борба» стават любими песни за учителите-революционери от Бяла черква, за белочерковския поет Бачо Киро. Добри Войников, когото Ботев критикува в своята сатира «Защо не съм?. . .», пише проникновени редове за «Елегия». След като цитира откъс от стихотворението в своето «Ръководство за словесност», публикувано в 1874 г., Войников отбелязва: «Речите и изреченията. . са тъй нагласени по духа на езика, щото дават оная естествена нему гладкост и благозвучие, които благодарят ухото и привличат сърцето на българина.» Основоположникът на българската драма и театър е доловил съществени особености на Ботевата поезия: нейната самобитност и ярка национална характеристика, нейния естествен, непринуден, звучен и ритмичен стих.

Но не всички съвременници познават и разбират истинския Ботев. Често страстите на времето хвърлят сянка върху светлия образ. Нещо повече, някои от съвременниците имат съвсем превратни представи за неговия живот и дело. Дори в спомените на Ботевите близки и приятели или в книгите на първите биографи — Зах. Стоянов и Ст. Заимов, чието историческо значение е голямо, има невероятни измислици и зла мълва.

Науката трябваше да преодолява много трудности, за да очисти образа на поета от пристрастията и заблудите на времето. Но понякога върху старите увлечения и заблуди се трупаха нови. Нека припомним клеветническата книга «Чий е Ботев? Нравственият лик на тая зловеща личност», излязла в 1929 г., или «разсъжденията» на психоаналитиците.[1] За Ботев, за неговата личност, идеи и творчество се водеше борба, дълга и упорита борба.

---

[1] Л. РУСЕВ, Психоанализа на Ботевото творчество. — Сп. «Философски преглед», V, 1933, кн. 3, стр. 223—239.

Няма творец в нашата литература, за когото да е писано толкова много, няма исторически деец, който да е предизвиквал толкова спорове и противоположни оценки. Името на Ботев стана легенда и мит. Всички идейни течения, политически партии, социални групи се стремят да си го «присвоят», да го превърнат в свой предтеча, в свое знаме. Българската буржоазия провъзгласи Ботев за велик националреволюционер и националист. За бунтарите анархисти Ботев и Бакунин са първи учители и вдъхновители. Мистици или обикновени шарлатани общуват с духа на Ботев и дори записват втората, ненаписана част на «Хайдути», внушена им от медиум.[2] През 1923 г. Г. Бакалов пише с тъжна ирония: «Ботева днес го дърпат всички за свой. . . През войната го провъзгласиха за родоначалник на българската армия — «първия български войник». Струва ни се, че и туристите го смятат за първия български турист. . . Страх ни е и вегетарианците да не го прогласят за свой, поради дългите негови принудени пости с фасуля и лещата. . .»[3]

Цялата наша прогресивна общественост и прогресивна наука воюват срещу всеки опит да се изопачи историческата правда. Най-големи са заслугите на марксическата наука, която реагира остро на всички клевети и извращения и води многолетна борба за делото на Ботев, за неговите идеи и творчество. Статиите на Д. Благоев, Г. Бакалов, Т. Павлов, Мих. Димитров. . ., насочени срещу идейните и естетските увлечения на наши историци, критици и литературоведи, са горещи полемики, написани с голяма вътрешна убеденост и сила.[4] Основният патос на марксистката критика е патосът

---

[2] «Хайдути» от Хр. Ботев. — Сп. «Родина», X, 1908, бр. 2 и 3, стр. 2—6 На тази фалшификация реагира веднага Б. ЛИПОВСКИ, Спиритистите и духът на Ботева. — В. «Балканско ехо», I, бр. 130 от 11. VII. 1908.

[3] Г. БАКАЛОВ, Ботев за религията и духовенството. — Ботев лист, Изд. на БКП, С., 18 (31) май 1923.

[4] Д. БЛАГОЕВ критикува Зах. Стоянов, Ив. Вазов, Д. Т. Страшимиров, П. Славейков в статиите си «Христо Ботев пред съда на «естетичните» (п. «Ден», Шумен, I, 1891, кн. 9 и 10, стр. 207—223) и «Христо Ботев като поет и журналист» (сп. «Ново време», I, 1897, кн. 8, стр. 917—933); вж. и Д. БЛАГОЕВ, Литературнокритически статии, С., 1951, стр. 203—237; Г. БАКАЛОВ, В защита на Христо Ботев, С., 1937. Бакалов критикува студиите на Пенчо Славейков и Б. Пенев за Ботев; в подробно изследване критикът-марксист разкрива злостното отношение към Хр. Ботев на Гр. Д. Начович, съвременник, изтъкнат представител на «старите» (пак там, стр. 27—122); Т. ПАВЛОВ посочва някои слабости в студията на М. Арнауд в «Ботев в поезията си» (Христо Ботев, поет, критик и философ, С., 1940, стр. 13—35); вж. и МИХ. ДИМИТРОВ, Личността на Ботева, С., 1938, стр. 15—119; Й. МАРИНОПОЛСКИ, Критици, В. Търново, 1910, стр. 203—208; Г. ЦАНЕВ, Критици на Ботева. — Ботев лист, Изд. на БКП, С., 18. V. (2. VI) 1922, и Литературната приемственост между Ботев и нашето време. — Сп. «Ново време», XXIV, 1948, кн. 11, стр. 992.

на правдивата, на вярната оценка независимо от някои крайности, отразили ограничеността на времето и неизбежни в разгара на полемиката.

Хр. Ботев е между тези редки исторически личности, които определят насоките на националното развитие, възпитават поколенията, превръщат се в нравствен критерий на епохата. Той е в кръвта на всеки българин, в неговото национално самосъзнание. Ботев няма възраст, защото проблемите, които поставя, са живи и днес. Той никога не се е превръщал и няма да се превърне в история.

Блестящ изразител на стремежите на своето време, Христо Ботев живее не само в съзнанието на своя народ, но и на целия свят. Цялостна личност, той слива в неделимо единство живот, идеи и творчество. Това единство обуславя същността на неговия гений, изявил се по неповторим начин в неговата смела мисъл, прозряла бъдещето. То о условя изумителната мощ на неговото творческо дело. Силата на това вътрешно единство лежи в непоколебимата увереност на Ботев в правотата на неговите убеждения и в съзнанието му за тяхната историческа неизбежност. Не случайно той изтъква така често верността си към своите идеи и обосновава действията си със своите убеждения.

Ботев търси пътя на своята родина. Стреми се да я освободи от варварския деспотизъм на Изтока и същевременно да я предпази от «язвите» на Запада. Той подчинява цялата си енергия на идеала на революцията и на борбата за освобождение на българския народ. Този идеал определя смисъла и съдържанието на живота му. И нищо не може да откъсне погледа му от него, нищо не е в състояние да го отклони от избрания път — нито мизерията и гладът, нито страданията и смъртта.

Отдал се всецяло на най-голямата задача на своето време — освобождението на народа от робството, непознато на света по своята жестокост и продължителност, — той слива борбите на българския народ с борбата на «всички народи» срещу «вековни тегла и мъки» в името на «тържеството на комунизма». В тази епохална борба Ботев прозира далеч в бъдещето, той пръв в България се издига до идеите на социализма и комунизма.

Основна форма на неговата дейност става публицистиката, «морално[то] оръжие» на народа. За Ботев публицистиката е могъщо средство на революцията. «В днешните времена — пише големият публицист — е много по-уместна една жива дума, нежели след време цели томове дипломатически или философически разсъждения.»[5] И той напусна журналистическото поле тогава, когато трябваше да смени оръжието — когато пое пътя на въоръжената борба.

[5] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. II, С., 1971, стр. 453.

Животът на големия революционер е пример за последователност и принципност, за висока нравственост и безкористие. От запустялата вятърна мелница край Букурещ, сред глада и студа той заявява: «. . .Аз пак си не губя дързостта и си не изменявам честното слово.»[6] Когато убежденията му не съвпадат с убежденията на останалите членове на Централния комитет, той си подава оставката, за да не бъде «отговорен пред съвестта си»[7].

За бързото израстване на Ботевия авторитет голям дял имат неговият остър и проницателен ум и широката му осведоменост. Ботев следи всичко в обществената и културната съвременност. Той вниква бързо и правилно в социално-политическите факти, вижда характерното, индивидуалното и общото, типичното в събитията и явленията, прави точни и проникновени изводи и заключения.

Великият поет и революционер е изпълнен с топло съчувствие и отзивчивост към човешкото страдание. Споменните на всички, които са били близо до него, разкриват голямата му грижа и обич към човека. Неговото сърце бе открито за «братята по страдания и мащеха съдба», прокудени в чужбина от робската неволя. Своята скромна трапеза той дели с всички, които нямат какво да ядат, а домът му е отворен винаги за останалите без подслон.

Ботев безгранично обича своя народ, непоколебимо вярва в неговата освободителна борба, в неговото бъдеще. В името на «нашата пълна и съвършена свобода» всички страдания и жертви са естествени и неизбежни, включително и най-голямата — личната саможертва. Това бе повеля и дълг не само за Ботев, а за цяло поколение борци, за които освобождението на народа бе върховна цел и смисъл на живота. Тази саможертва Ботев схваща в широк интернационален смисъл — «който умре за свободата, той не умира само за своето отечество, а за всичкия свят». Признателността на поколенията увенчава подвига на падналия в борбата за свобода със славата на безсмъртието.

Твърд и непреклонен в своите убеждения, Ботев е изпълнен с могъща, неотслабваща воля за действие. Вникнал в съвременната действителност, с ясно съзнание за богатите залози, които носи в себе си, той като всички големи личности добре разбира историческата стойност на своето дело. Неговото самосъзнание на призван исторически деец укрепва волята му за борба.

Ботев бе проникнат от най-прогресивните идеи на епохата. Те се сливаха в неделимо единство с неговата личност и озаряваха целия му жизнен път. Като мисъл, дело и слово Хр. Ботев най-пълно олицетворява своята епоха и се превръща в нейн символ.

---

[6] ХРИСТО БОТЕВ, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, стр. 485.
[7] Пак там, стр. 513.

В своето литературно дело Ботев отрази националната съдба на българина в цялата ѝ сложност и дълбочина. Неговото творчество бележи прелом в нашето художествено развитие. То създаде нови високи художествени критерии и нова естетика.

Ненадминатата Ботева поезия стана творчески извор, «жива вода» за българската литература десетилетия наред — до нашето съвремие. Всички дейци след него се учат от него дори когато по една или друга причина го отричат или критикуват. Ив. Вазов и в още по-голяма степен Пенчо Славейков се отнасят към Ботевата личност и към Ботевата поезия субективно-предубедено. И все пак след всички техни остри и в повечето случаи несправедливи оценки и те се поддават на магията на неговата поезия и дълбоко ѝ се възхищават. Ив. Вазов — един от първите критици на Ботев — създава интересен портрет на поета-революционер. Въпреки грубата, тенденциозна оценка на «Моята молитва» и неубедителното търсене на технически «неправилности» в Ботевия стих Вазов с проникновението на голям поет долавя неговия «оригинален силует».[8]

Отношението на Пенчо Славейков към Ботев претърпява очебийно развитие. През 1897 г. Славейков твърди, че «животът и произведенията на Ботев упражняват. . . разрушително влияние върху нашата младеж». Ботев според Славейков «не въплътява в себе си напредъка в развитието на нашето емигрантство, а в известен смисъл е тип на старото, безпочвеното. . .». «Ботйов не само не е велик, но едва ли може да се нарече и добър поет. . .»[9] Девет години след като публикува тази първа своя статия за Ботев, П. Славейков признава «глъбината» на Ботевото поетическо чувство и «конкретността на въображението му , нещо повече, големият поет и естет пише искрено и проникновено: «Ни една песен не е написана от Ботев, която не е дело, не е преживяна и обгорена от огъня на неговата съвест. . .» «От поетите на миналото Ботев е най-свиден нам, че той стои най-близко до нашата душа.»[10]

В Ботевата личност, жизнен път и подвиг, в неговата поезия като във фокус се пречупва изконно българското, най-хубавото у българина: неговата устойчивост и сила, жилавостта на роба, опелял след петвековна тирания, неговата привързаност към родната природа, към дом и близки, неговата скромност и трудолюбие, не-

---

[8] ИВ. ВАЗОВ, Христо Ботев. Критическа студия. — Сп. «Денница» II, С. 1891, кн. 6, стр. 274—282; кн. 7 и 8, стр. 314—325, кн. 10, стр. 442—454.

[9] Ц. [П.П. СЛАВЕЙКОВ], «Хр. Ботев. Критически опит» от Д. Т. Страшимиров, Пловдив, 1897. — Сп. «Знаме», III, 1897, бр. 33 от 20. VIII и 37 от 3. IX; също: П. П. СЛАВЕЙКОВ, Събрани съчинения под ред. на Б. Пенев, т. VI, кн. II, 1940 (II изд.), стр. 216—231.

[10] П. СЛАВЕЙКОВ, Българската поезия. Преди. — Сп. «Мисъл», XVI, 1906, кн. 2, стр. 73—90.

говата целеустременост и непресекващ порив към свобода и социална правда. Чрез образа на Ботев българският народ опознава себе си, своето минало и настояще, своите идеали за бъдещето. «Процеса на самопознанне — пише А. Страшимиров — ние имаме закръглен още от Хр. Ботев. Индивидуалният гений не само е обхванал националния, но и съзнателно го е въплотил в творчество и личен живот.»[11] «Преди Ботйова ние не сме били; в него — сме; след него— ще пребъдем: ще се допълваме и ще растем.»[12]

Неизчерпаеми са проблемите, които възникват около личността и делото на Хр. Ботев: Ботев и българската нителигенция, Ботев и творците, които идват след него. . . «Хр. Ботев е поет, борец, строител, вестител и мъдрец. . . Чрез него ний разбрахме народа, обикнахме свободата, възлюбихме миналото, прозряхме бъдещето. . . Той ни очисти от злобата и користта, сроди ни на вечни времена, направи от нас съсъд на българщината. Неговият образ покри изцяло образа на българина. . . Христо Ботев е нещо повече от ку мир, легенда, гений. Той е в кръвта ни, дъха ни, в словото ни — в родовата ни съдба.»[13] Ботев и българският народ, Ботев и нашата «родова съдба»! Това е вечен, жизнен проблем, който никога няма да бъде изчерпан. Ботев е не само предтеча на нашето време, а и наш съвременник. Той живее и в своето време, и в нашето време.

Не виждаш ли? — Ботев
в очите ни свети,
та Ботев е тук, при нар да —

пише развълнувано Н. Вапцаров през май 1941 г.

Поетът отдаде на народа си всичко свое. Народът му отвърна с безгранична любов и признателност, даде му своята вяра и надежди. За народа Ботев стана мярка за прекрасното и възвишеното, за голямата човешка истина и правда. Отношението на българския народ към Ботев заслужава специално изследване. Такова изследване би разкрило важни страни от душевността на нашия народ. Интересен е начинът, по който Ботевите песни се сливат с българската народна поезия, превръщат се в част от нея, в «творение» на колективния народен гений. Интересно, но недостатъчно изследвано е разпространението и въздействието на Ботевите песни всред широките народни слоеве.

Заслужава да бъде проучена дори спонтанната вяра на народа

---

[11] Народ и поет. — В. «Мисъл», II, бр. 36 от 31. V. 1931.

[12] А. СТРАШИМИРОВ, За гения. — Сборник статии за Христо Ботев «Жив е той. . .», С., 1940, стр. 24.

[13] К. ПЕТКАНОВ, Безсмъртният певец. — Ботев лист, издание на Нац. комитет на ОФ, С., 2.VI. 1945.

в «безсмъртието» на Ботев. Поетът, публицистът, идеологът на революцията е жив и ще живее вечно, но защо трябва да загине човекът, защо безсмъртният поет, публицист и борец да бъде подвластен на физическата смърт? И народът упорито вярва, че Ботев е жив. Вълните на тази вяра временно заглъхват, за да залеят цялата страна, да развълнуват духовете, да смутят гузните съвести и да изпълнят с надежда бедните и онеправданите. През 1900 г. за пръв път легендата оживява, един вик разтърсва България: Ботев е жив! Откъде идва тази «вест» и как се разпространява? Поривът на цял един народ да съживи своя герой, своя най-велик син е непреодолим. Фактите загубват стойност. Изчезва границата между действителност и легенда. Народната фантазия създава предания и народът вярва в тяхната истинност.[14]

Народът чака Христо Ботев като свой брат и приятел, комуто ще излее мъката си, който всичко ще разбере и ще намери лек за всяка болка. Неговото име, неговият образ, неговите песни се предават от поколение на поколение като най-скъпа национална светиня. «Не зная кога пръв път съм чул неговото име. Но лъчезарният му образ свети в паметта ми, сякаш отпреди живота. И помня още, че неговите думи са ми звучали в пръвната майчина песен: тия думи, конто единствени бих желал да чуя, когато топлата пръст ще ме повика отново да се върна при нея.»[15] Това признание би могъл да произнесе с чиста съвест всеки българин.

Къде е тайната на това огромно, всепобеждаващо въздействие?

Във величието и безсмъртието на неговите идеи.

В силата на неговото слово.

Ботев разбра като никой друг душата на народа. Той проникна като никой друг в миналото на народа, почувствува трагизма на неговата историческа съдба, усвои многовековните, прогресивни, революционни традиции на неговото изкуство.

Ботев пресъздаде като никой друг настоящето на своя народ— в цялата му безпощадна правда, с безмерния му трагизъм и величав героизъм. Ботев долови и предаде великата, скрита симфония на Балкана... Той е несъмнено най-самобитният български поет. «Така, както пише своите стихове Ботев, никой до него и никой след него не е писал на български език...»[16] «... Ботев беше и ще бъде за нас нашият духовен хляб насущний, нашата бойна тръба и

---

[14] Вж. Г. СТОЯНОВ, Легендарният Ботев. — Вестник на вестниците, бр. 30, Ботев брой от 2 юни 1926; вж. също П. ЛУНГОВ, При сина на Венета; ИЛ. ЯНУЛОВ, Ботйов е жив. — Хр. Ботйов, лист, С., 2. VI. 1937.

[15] К. КОНСТАНТИНОВ, Христо Ботйов. — Вестник на вестниците, бр. 30, Ботев брой от 2 юни 1926.

[16] Г. БАКАЛОВ, Христо Ботев, Избранные произведения, М., 1930, стр. 81.

нашата най-светла лична, национална и човешка мечта. . .»[17] И тъкмо защото бе изчерпал най-дълбоко националното самопостигане, Ботев като никой друг хвърли мост към голямата общност на човечеството.

Ботев принадлежи «на всичкия свят». Неговото истинско величие може да бъде оценено, ако го поставим наред с другите големи революционери, мислители и поети на XIX в. — с Байрон и Мицкевич, Лермонтов и Петьофи, Херцен и Чернишевски, Гарибалди и Мацини. Той е един от духовните титани на своята епоха.

[17] Т. ПАВЛОВ, Ботев в поезията си. — Български поети и писатели, С., 1950 стр. 49.

Христо Ботев

ЖИЗНЬ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ

РЕЗЮМЕ

Настоящее исследование раскрывает жизнь велнкого болгарского поэта и революцнонера параллельно с его идейным путем и творческой деятельностью. Незаурядная жизнь Ботева охвачена с необходимой психологической обоснованностью и исторической правдой. Указанный путь позволяет проследить возникнов ние его идей, раскрыть личные и общественные условия, благоприятствовавшие их развитию и обусловливающие формирование его мировоззрения. Хронологический принцип позволяет установить, в границах возможного, рождение каждого его произведения и выявить более полно его художественное и идейнсе богатство.

На фоне крупных событий эпохи выступает яркая личность Хр. Ботева, выпрямляется во весь рост замечательный революционер, мыслитель н публицист, выявляет себя великий поэт н мастер художественного слова. Блестящий выразитель основных стремлений своего времени, он живет не только в сознанин своего народа, но и «всего мира».

Рожденный 25. XII. 1847 г. (6. I. 1848 г. н. ст.) в небольшом подбалканском городке Калофере, Ботев растет под благотворным влиянием своего отца Ботьо Петкова — видного учителя, литератора и общественника, и заботливой матери, вдохнувшей ему свою любовь к народному творчеству. В Калофере Ботев узнает рабскую судьбу народа, попавшего под тяжелое полнтическое и социальное иго османского феодализма и деспотизма. Начальное образование он получает в родном городе у своего отца, после чего продолжает свое учение как русский стипендиат в Одессе. Гимназия не удовлетворяет жаждущего образования юношу, а ее дух и порядки отталкивают его. Свободолюбивый и независимый его характер становится причиной потери стнпендии.

Ботев со страстью поглощает произведения современных ему русских поэтов и публнцистов, идеи и художественный мир которых его покоряют. Некоторое время он слушает лекции в Новороссийском университете в Одессе. В большом приморском городе он знакомится с идеями русских революционных демократов — Белинского, Чернышевского, Добролюбова, с их материалистической философией и утопическим соцнализмом, с их эстетическими взглядами. Иден передового революционного русского общества оказы-

вают большое влияние на формирование мировоззрения Ботева. На нем благотворно отражается и дружба с польскими эмигрантами того времени, Героическая борьба польского народа против царизма будит гоєхищение Ботева и вызывает в его сознании с еще больше'і сило'і мысли о его измученной и порабощенной родине.

В Одессе начинается и творческая деятельность великого поэта. Первое его творенне, «Моей матери», является испо едью и призывом страждущего сердца. Впервые поэт лепит образ лирического героя и образ матери — основные образы в его поэзии. Поражают зрелость и художественная законченность стихотворения, оп бликованного в газете «Гайда» в 1867 г. Конкретный анализ пока ывает идейное и художествеиное богатство этого первого произведения Ботева.

После трехлетнего пребывания в Одессе и нескольких мея ев учительства в селе Задунаевке (в Бессарабии) Ботев возвращается в свой родной город, чтобы занять место заболевшего отца и облегчить мизерное существование семьи. Перед молодежью он часто «говорил о социализме» и проповедовал идею революции и немедленного свержения ненавистного ига. В день болгарских и славянских просветителей Кирилла и Мефодия Ботев произиосит крамольную речь. Этот факт и его горячее желание продолжить свое образование в университете, что являлось и желаинем его отца, снова его ведут за граннцу.

Столкновение его с тогдашней болгарской действительностью болезненно отражается в его душе. В это время он пишет свою вторую поэтическую исповедь — «Брату», плод глубокого страдания, неизбежного для молодого поэта и революционера, далеко переросшего свою среду. Но он уже нашел смысл своего существования — в любви к родине, в сохранении ее заветов, в самоотверженной преданности своему народу.

По дороге в Одессу, в Румынин, бывшей в то время самым большим и самым активным центрсм болгарской эмиграции, Ботев знакомнтся с политическими течениями в среде эмиграции. Организационное состояние этих течений, их социальный состав, классовая направленность и политические программы рассмотрены подробно.

Оставшись без средств даже на путевые расходы, Ботев прибывает в Браилу. Безденежье и бедность принуждают его остаться в этом придунайском городе, где он изучает типогрєфское дело и корректирует газету «Дунайская заря». Здесь он знакомится с бытом и душевностью революционной эмиграции и переживает одно из самых значительных событий в его жизни и в жизни болгарского народа вообще, седьмое июля 1868 г. — переход Дуная четой Хаджи Димитра и Стефана Караджи, самой большой из

всех чет, вступивших в открытый бой за освобождение порабощенной родины. Подвиг обоих воевод, бесподобно воспетый поэтом, производит глубокое впечатление не только в стране, но и далеко за ее пределами. Ботев переживает «революционный восторг» этого эпохального года. Он также готовится перейти Дунай со следующей четой, но ряд обстоятельств препятствует этому походу.

С этим периодом жизни поэта-революционера связано создание его песен «Гайдуки» и «Прощание», насыщенные гайдуцкой романтикой, пафосом, надеждами и героикой революционной борьбы. Оба эти произведения представляют из себя исповедь гениальной личности, исповедь и завет поколениям, проникновенное прозрение в будущее. Они отражают целую эпоху в жизни эмиграции и народа.

Будучи в самом бедственном положении, великий поэт и революционер попадает в Бухарест, где эмигрантская судьба связывает его с другим великим представителем и организатором национально-освободительного движения — Василем Левским. Отсюда, из заброшенной ветряной мельницы на окраине города, Ботев рассказывает в одном из своих писем о тяжелой жизни, что ведут они оба с Левским; эта жизнь, однако, не может смутить их дух и волю к борьбе.

В начале следующего 1869 г. Ботев становится учителем болгарского языка в Александрии и позднее, до марта 1871 г., в Измаиле. К этому периоду жизни Ботева относится и вопрос об его участии в газете «Барабан», первой болгарской революционной юмористическо-сатирической газете. Доказано, что это участие совсем ограничено.

Не прерываются и поэтические искания Ботева. В это время он печатает два своих стихотворения — «Братство» и «Элегия». «Братство» посвящается Л. Каравелову. Богатое по содержанию и мысли, это стихотворение имеет характер исповеди — обета. Оно полно революционного оптимизма и пафоса. Поэт больше не один, жизнь связывает судьбы двух больших болгарских революционеров — судьбы творцов, отдавших свои творческие порывы и вдохновение всему народу. Посвятив себя революции, оба борца рука об руку разделят и последний делёж своей жизни — «на смерть, брат, на смерть пойдем».

В «Элегии» выступают два образа — герои всей поэзии Ботева: народ и поэт неразрывно связаны плотью и кровью, рожденные одной землей, с единым прошлым и единым будущим, богатые и мудрые как минувшее. «Элегия» — это новое, глубоко оригинальное явление в болгарской поэзии и ввиду своеобразного своего идейно-образного содержания, и ввиду целостного размерено-строфического строения.

Ко времени поселения Ботева в Измаиле рассматриваются в новых подробностях и факты его связи с известным русским революционером С. Г. Нечаевым. Обе встречи Ботева с Нечаевым в августе и декабре 1869 г. являются ярким проявлением совместной борьбы болгарских и русских революционеров конца шестидесятых и начала семидесятых годов прошлого века. Но конкретные данные не дают основания переоценивать влияние Нечаева на Ботева.

От семидесятых годов прошлого века ведут свое начало дружеские отношения Ботева с русским революционером Ник. Ф. Мелединым, в то время эмигрантом в Румынии. Личное обаяние Меледина, идейная близость, общность целей укрепляют дружбу с ним Ботева и его товарищей. У Меледина возникает идея, чтобы русские и болгарские революционеры приобрели свою типографию. План остается неосуществленным, но он дает повод раскрыть связи Ботева с Софией Рубинштейн, видной представительницей революционной Одессы, а также и с другими членами одесских революционных кружков.

После ареста Меледина, Ботев живет в Галаце у своего приятеля Вел. Попова, учителя болгарской школы. Предвидя историческое значение Парижской коммуны, великий патриот и интернационалист решительно выражает свое отношение к этому эпохальному событию. В Галаце вместе с Вел. Поповым он организует болгарскую коммуну и посылает «братский и сердечный привет» комитету Коммуны в Парнже. В это время Ботев пишет «Символ веры болгарской коммуны», замечательный документ, в котором он раскрывает свои социально-политические взгляды и свою безграничную веру в идеалы коммунизма.

После выяснения субъективных и объективных причин, обуславливающих самостоятельное выступление Ботева на журналистическом поприще, раскрываются цели и основные идеи его первой газеты — «Слово болгарских эмигрантов» («Дума на българските емигранти»). Освобождение народа для Ботева является вопросом его собственного существования. Ненависть к поработителям безгранична. В этот период выдающийся революционер еще не отделяет турецкий народ от его правительства и военно-феодальной иерархии Османского государства. Это он сделает позже, в своей газете «Знамя». В газете «Знамя» Ботев подчеркивает, что, когда турецкий народ осознает свое рабское положение и захочет избавиться от него, тогда он будет «нашим другом, нашим братом». Беспощаден Ботев к кулакам (чорбаджиям)-мироедам и к высшему духовенству. Церковный вопрос по его мнению не разрешен для народа, а лишь для духовенства. Для народа он будет разрешен, когда последний освободится от духовенства. Революция это единственный выход для избавления от деспотизма поработителя. Она

является «радикальным переворотом. . . триумфальными воротами» к светлому будущему народа. Для обеспечения этого будущего, она должна перерасти в социальную революцию. Ботев глубоко убежден, что только «единый коммунистический порядок в обществе» спасет «все народы от вековых страданий и мук. . .» В газете «Слово болгарскнх эмигрантов» он печатает статью «Смешной плач» — пламенную защиту и восхваление Парижской коммуны, коммунистического учения и его сторонников. Ботев понимает политическую суть борьбы коммунаров и ясио видит ее огромное значение. «Смешной плач» — исключительное явление в мировой литературе.

Ботев беспредельно верит в будущее своего народа. В некоторых проявленнях его самобытности он видит у нас зародыши коммуинстнческого общества. На страницах газеты «Слово. . .» выдающийся публицист высказывается о будущем общественном строе человечества и о различных формах государственного управления. Он раскрывает и некоторые стороны собственного материалистического мировоззрения. Его взгляды отличаются социальной направленностью и полнтической целеустремленностью. Подробно указаны и основные особенности публицистического мастерства Ботева.

В газете «Слово. . .» Ботев печатает н свои замечательные поэтические творения: «Моей первой любви», «Борьба», «Беглянка», а также очерк «Образцы турецкого правосудия». Стихотворение «Борьба» оценнвается как новый момент на поэтическом пути Ботева. В нем поэт ставит большие социально-политические и социально-этические проблемы своего времени. В глубоком лирическом плане Ботев сливает судьбу своего народа с судьбой всех порабощенных и бесправных. Подробно анализируются лирическая исповедь «Мсей первой любвн» и светлая оптимистическая песня с гайдуцко-бунтовной тематикой «Беглянка».

В дальнейшем рассматривается биография Ботева после закрытия «Слова. . .»; выясняются обстоятельства его ареста в Фокшанах и его освобождения. С середины июля 1872 г. жизнь и деятельность Ботева проходит в румынской столице. Живет он здесь в далеко не благоприятных условиях, в типографии Любена Каравелова, и является его первым помощником в редактировании газет «Свобода» и «Независимость», самых крупных революционных органов болгарской эмиграции.

В начале мая 1873 г. Ботев начинает издавать «Будильник» — газету сатирическую н юмористическую, его вторую самостоятельную газету. Идейные позиции редактора определяют основную направленность его сатиры и юмора.

Тематическое и жанровсе богатство газеты велико. Целиком рассматриваются фельетоны Ботева, занявшие по достоинству свое

место среди наилучших, созданных в болгарской литературе, произведений.

Интересное явление на творческом пути Ботева представляет единственный его юмористический рассказ «Вот что вас ждет!», несомненное доказательство возможностей крупного сатирика и в области бел етристических форм. В произгедении «Вот что вас ждет!» Ботев опирается на уже создавшуюся традицию в беллетристике эпохи нашего возрождения, чтобы создать юмористический короткий рассказ со своеобразной, новой для литературы того времени композицией, построенный на остром драматическом конфликте.

В своих сатирических стихотворениях «Странник», «Патриот», «Юрьев день», «В корчме» Ботев восстает против пассивности, безразличня, рабского терпения. Сатирическая поэзия Ботева рассматривается всесторонне. Идейно-образное богатство стихотворений раскрыто в неразрывной связи с интересными поисками поэта в области художественной формы. С исключительной художественной силой Ботев разоблачает мещанскую мораль. Некоторые его сатирические произведения написаны в состоянии острого нервного возбуждения, гнева и отчаяния одновременно. Сатирик хочет внезапным ударом вырвать свой народ из апатии, из сонной инертности. Его гнев и его страдание имеют один и тот же источник — любовь к народу.

«В корчме», последнее и лучшее сатирическое произведение поэта, есть лирическая исповедь, в которой душевный мир автора выявляет себя в полной своей сложности и богатстве. Здесь отчаяние сливается с активной ненавистью и презрением. Подробный анализ показывает, что сатирические песни Ботева представляют из себя законченные, мастерски изваянные художественные творения.

Гибель Левского и разгром организации поставили революционных деятелей в тяжелое положение. Кризис коснулся не только внутренней организации, но и Центрального комитета в Бухаресте. Организационное бессилие и тактическая неустойчивость характеризуют состояние революционной организации того времени. В период идейного кризиса и организационных блужданий Ботев создает свою убийственную сатиру, а также и самые вдохновенные гимны революции. В балладе «Хаджи Димитр» он воспевает подвиг легендарного воеводы. Эта баллада — вершина поэтического пути Ботева и одна из самых высоких в истории болгарской поэзии вообще. Национальный герой бессмертен, он принадлежит человечеству: его образ становится общечеловеческим символом борьбы и подвига. Изумительное идейное богатство баллады подробно раскрывается с ее блестящей художественной реализацией.

Стихотворение «Моя молитва», опубликованное месяц спустя

после стихотворения «Хаджи Димитр», рассматривается как глубокое и неповторимое творение, политическое и философское кредо поэта. Обширный обзор разных оценок «Моей молитвы» выявляет тенденциозный подход к этому удивительному творению — лирической исповеди с глубоким политическим и социальным смыслом, взглядом в будущее, программой и завещанием поэта.

Предпоследнее поэтическое творение Ботева, «Туча», показывает, что поэт видит не только подъем и романтику гайдуцкого движения, но и его темные стороны, периоды упадка, драматических столкновений и трагических развязок.

Особое место уделяется последнему поэтическому шедевру Ботева стихотворению «Казнь Васила Левского».

Деятельность поэта-революционера с весны 1875 г. рассматривается на фоне значительного события на Балканах — восстания в Герцеговине. Ботев считает этот момент наиболее выгодным и для восстания в Болгарии. Отношения с Каравеловым и его единомышленниками, однако, еще более ухудшаются, и Ботев и Стамболов ищут поддержки у комитетов в Болгарии, а также у П. Хитова и Ив. Драсова, которые живут за границей.

Демократически и коллективно подготавливается в Бухаресте общее собрание организации на 12. VIII. 1875 г. Собрание принимает решение о немедленном объявлении восстания в Болгарии, которое будет поддержано вторжением крупных отрядов (чет) извне. Ботева выбирают в пятичленный центральный комитет. Формы коллективности в руководстве и равенство между членами комитета объясняются сильным влиянием демократических взглядов Ботева, поставленного событиями во главе революционного движения. Задачи революции приводят поэта-революционера прежде всего в Одессу, а позже в Константинополь. Когда он возвращается в Бухарест, попытка поднять общее восстание в стране потерпела неудачу. В Центральном комитете происходит кризис, как результат неуспеха восстания, отсутствия средств, включения в комитет представителей либеральной буржуазии, которые вызывают разложение и подкапываются под революционный орган «Знамя». Спустя десять дней после возвращения в Румынию Ботев подает в отставку как член центрального комитета. «Мои убеждения — пишет он — были вразрез во многих отношениях с убеждениями остальных членов болгарского революционного комитета.» Выдающийся революционер пишет свою отставку с исключительным достоинством и волнующей искренностью. Она выражает его высокое сознание исторического деятеля, оставшегося до конца неизменно верным своим принципам.

Подробно исследуются творческие усилия Ботева того времени, поглощенные главным образом газетой «Знамя», третьей по порядку

его газетой, имевшей наиболее продолжительный срок жизни. Последовательно выявляются цель и основные идеи газеты. К свободе ведет лишь одна дорога — дорога революции. Настоящее разрешение восточного вопроса состоит лишь «в разумном и братском союзе между народами». Взгляды Ботева отличаются своим политическим реализмом. Поэт-революционер, он также великий патриот и великий интернационалист. К явлениям общественной жизни он подходит сравнительно-историческим методом. Ботев глубоко вживается в историю революционно-освободительного движения. Он остро и бескомпромиссно критикует идеалистические, религиозные и реакционные общественные теории. Его отношение к капиталистическому строю отрицательно. Он имеет ясный взгляд на непримиримые противоречия между трудом и капиталом в Европе и Америке. «Корень зла» в мире — его «анормальный общественный порядок». Ботев является предвестником научного социализма. Мировая революция, по его мнению, есть единственный путь для избавления человечества от гнета капитала. Выдающийся революционер связывает коммунистический идеал с последовательным революционным демократизмом. Он упорно борется против религии, которая по его мнению является истинным бедствием человечества.

Его взгляды на литературу и искусство представляют из себя яркое проявление материалистической эстетики времени возрождения. Публицистика Ботева оценивается как самое высокое достижение в развитии публицистического слова до освобождения, непревзойденная вершина вообще в истории болгарской публицистики, изумительное явление в истории мировой публицистики.

Дальнейшие биографические сведения показывают нам дружбу Ботева с видными революционными деятелями других стран, его непрерывная борьба с невзгодами и лишениями, перемены, происшедшие в личной его жизни — его женитьба на Венете и судьба его семьи. Здесь рассматривается и его значительная переводческая деятельность.

Особое место уделяется сборнику «Песен и стихотворений» замечательному поэтическому итогу Ботева. Подчеркивается его значение накануне Апрельского восстания. В нем отражается чувство поэта к стилю и его тонкий эстетический вкус. Здесь ставятся и некоторые общие проблемы поэзии Ботева: ее художественный метод, новаторская ее сущность, народно-поэтическая традиция. Проблема традиции раскрывается в неразрывной связи с новаторским смыслом творческого дела Ботева. Подчеркивается, что Ботев учится у крупных русских и европейских поэтов, но их влияние на него сложное, глубоко творческое, так как он идет собственным путем. Особое место уделяется стихосложению Ботева. Намечается в общих чертах место Ботева в развитии болгарской поэзии.

Перенесенный неуспех не ослабляет воли к борьбе у революционно настрсенной эмиграции, которая решает подготовить восстание в Болгарии уже весной следующего 1876 г. Сторонники последовательной революционной борьбы встречаются в небольшом придунайском городке Джурджу и образуют новое руководство — *Джурджевский* центральный революционный комитет. Вырабатывается общий план, отличающийся своей конкретной и последовательной революционной направленностью. Деятельность джурджевских революционеров была немыслима без страстной проповеди Ботева, без идейной вершины, на которую он поднял революционную мысль.

Поэт-революционер не отстает от развития событий и не отрывается от широкого фронта подготовки к восстанию. Весьма скоро он переходит к конкретной революционной деятельности. Идея образования отряда (четы), который бы явился в помощь готовящемуся к восстанию народу, поддерживается Н. Обретеновым и Г. Апостоловым. Они ищут содействие вдохновенного поэта и самого авторитетного руководителя эмиграции и получают его. Подробно прослеживаются организация, подготовка и вооружение четы. Сведения о вспыхнувшем восстании в Болгарии ускоряют переход четы через Дунай.Социальный состав четы, который не отличается от подобного участвующих в Апрельском восстании, подтверждает движущие силы болгарской национальной революции. Четники — эти скромные, в большинстве своем бедные сыновья народа, горят единственным желанием — пролить свою кровь за освобождение родины. Ботев и его товарищи надеялись, что чета послужит ударным ядром, которое воспламенит огонь народного восстания. Выражение этой своей мысли Ботев дает в своей последней газете «Новая Болгария», первый и единственный номер которо й вышел за неделю до похода четы.

Двести бо гарских патриотов садятся в разных румынских пристанях на австрийский пароход «Радецкий» и когда приближаются к болгарскому берегу у села Козлодуй, без единого выстрела овладевают пароходом и заставляют капитана остановиться на определенном месте. С палубы «Радецкого» Ботев посылает свои последние письма жене и приятелям.

На родной земле отряд направляется на юг к Балканам к г. Враце, где ожидалось начало восстания. Усиленным маршем в непрерывных схватках с преследующими его черкесами, отряд встречает рассвет недалеко от Врацы на возвышении «Милин камык», где в течение всего дня ведет ожесточенное сражение и дает первые свои жертвы. Первого июня (20 май ст. ст.) в Врачанских горах отряд храбро сражается широким фронтом против многочисленного неприятеля. Попытки врага окружить отряд проваливаются, но

вечером, когда бой утихает, храбрый воевода, великий поэт и революционер погибает, пронзенный неприятельской пулей.

Хотя и расстроенный и оставшийся без воеводы, отряд более месяца продолжает свой кровавый поход в Балканах, переживая нечеловеческие испытания и физические и нравственные страдания, пока не были разгромлены и уничтожены и последние группы. Ни на минуту в неравной битве отряд не капитулирует, а остается достойным светлой памяти своего воеводы и завещает поколениям пламя своего патриотизма, свой беззаветной преданности свободе и родине, свою непреклонную волю к борьбе против национального и социального поработителя.

Christo Botev

SA VIE, SON ŒUVRE

RESUME

L'auteur étudie la vie de ce grand poète et révolutionnaire bulgare en même temps que son œuvre et l'évolution de ses idées. Considérée sous ses aspects psychologiques, la vie mouvementée de Christo Botev est en outre située dans son cadre historique réel. La méthode suivie permet un aperçu de l'éclosion des idées de Botev et des conditions — personnelles et sociales — qui favorisèrent leur développement, présidant ainsi à la formation de son optique du monde. En procédant par ordre chronologique, l'auteur établit, dans la mesure du possible, la genèse de chacune des œuvres de ce géant de la poésie bulgare, faisant ressortir leur richesse artistique et idéologique.

Sur la toile de fond des grands événements de l'époque, la personnalité de Chr. Botev, du grand révolutionnaire, penseur, publiciste et maître de la parole écrite qu'il fut, se dessine avec une netteté particulière. Brillante expression des élans de son époque, il demeure vivant autant dans l'esprit de son peuple que du «monde tout entier».

Né le 25 décembre 1847 (6 janvier 1848 selon le calendrier actuel) à Kalofer, petite ville des contreforts méridionaux des monts Balkans, Botev grandit sous l'influence bienfaisante de son père, éminent enseignant, lettré et homme public, ainsi que de sa mère qui lui inculqua l'amour de l'art populaire. A Kalofer le jeune homme connut la misère de son peuple asservi, gémissant sous le faix d'une lourde oppression politique et sociale, du despotique féodalisme ottoman. Il fit l'école élémentaire dans sa ville natale, chez son père, puis obtint une bourse d'études à Odessa, en Russie. Le lycée ne put cependant étancher la soif de connaissance du jeune Botev que rébutaient en outre l'esprit même et l'ordre qui y régnaient. Son caractère d'indépendant épris de liberté lui valut la perte de sa bourse.

Lecteur passionné, Botev dévorait littéralement les œuvres des poètes et des publicistes russes de son temps, dont les idées et le monde artistiques le subjuguèrent. Il fréquenta un certain temps les cours libres de l'Université d'Odessa. Dans cette grande ville des bords de la mer Noire, il fit la connaissance des idées révolutionnaires des démocrates russes Bélinsky, Tchernichevsky, Dobrolubov, de leur philosophie matérialiste, de leur socialisme utopique et de leurs conceptions esthétiques. Les idées adoptées par l'opinion publique progressiste russe exercèrent une influence considérable sur celles qu'était en train d'ac-

quérir Botev. En outre, l'amitié des émigrants polonais qu'il fréquenta à la même époque, ne manquèrent pas d'effets bénéfiques sur son caractère. La lutte héroïque du peuple polonais contre le tsarisme faisait l'admiration de Botev et conférait une vigueur nouvelle au souvenir de sa propre patrie soumise au joug étranger.

C'est à Odessa que débuta l'activité créatrice du grand poète. Sa première œuvre, intitulée «A ma mère», est une confession et une plainte venant d'un cœur endolori. Le poète y cisela pour la première fois la figure du héros lyrique et celle de la mère, qui constitueront dès lors les principaux personnages de son œuvre. Etonnamment mûr, d'un fini artistique parfait, ce premier poème de Botev, publié dans gaïda (La Cornemuse) est aussi d'une exceptionnelle richesse poétique et idéologique.

Après un séjour de trois ans à Odessa et après quelques mois passés comme instituteur au village de Zadounaĕvska (en Bessarabie) Botev revint dans sa ville natale pour remplacer son père malade et alléger un peu la situation matérielle précaire de sa famille. Il «parlait souvent socialisme» devant les jeunes auxquels il recommandait la révolution et le rejet immédiat du joug ottoman abhorré. Le jour où était fêtée l'œuvre des créateurs de l'alphabet et des lettres bulgaro-slaves, les frères Cyrille et Méthode, le jeune Botev prononça un discours enflammé. Ce geste et son désir ardent, ainsi que celui de son pere, de poursuivre des études universitaires, lui firent reprendre le chemin de l'étranger.

Les cruelles réalités bulgares de l'époque réveillèrent de douloureux échos dans son âme. C'est alors qu'il écrivit son second poème — «A mon frère» — une confession profondément douloureuse du jeune poète et révolutionnaire en avance — et de loin — sur son milieu. Déjà il avait découvert un sens à son existence: amour de la patrie et de son patrimoine, infinie fidelité à son peuple.

En route vers Odessa, Botev fit la connaissance — en Roumanie, principal foyer des fugitifs bulgares — des courants p litiques auxquels appartenaient les émigrés. L'organisation de ces courants, leur composition sociale, leur orientation de classe et leurs programmes politiques font l'objet d'une étude détaillée.

Demeuré sans l'argent nécessaire même pour son voyage, Botev se retrouva à Braïla. Le dénuement et la misère l'obligèrent à s'établir dans cette ville danubienne où il apprit le métier d'imprimeur et fut correcteur du journal «Dounavska zora» (Aube du Danube). Il connut ainsi la vie, les mœurs et l'esprit des émigrés bulgares révolutionnaires et vécut l'un des plus importants événements de l'existence de celle-ci — la traversée du Danube, le 7 juillet 1868, de la tchéta (troupe) de Hadji Dimitre et de Stefan Karadja, la plus nombreuse de toutes celles formées jusque là et engagées dans des combats directs

pour la libération de la patrie asservie. La prouesse des deux voévodes, que le poète chanta d'une manière inégalable, produisit une profonde impression dans son pays et même loin au-delà des frontières de celui ci. Botev vivait «l'enthousiasme révolutionnaire» de cette année qui fit époque. Lui-même se préparait pour son propre passage du Danube avec la tchéta suivante, mais toute une série de circonstances empêchèrent la réalisation de ce projet.

C'est à cette période que se rattachent ses poèmes «Haïdouk» et A l'heure des adieux», pleins du romantisme qui caractérisa le mouvement des haïdouks, du pathétisme, des espérances et de l'héroïsme de la lutte révolutionnaire. Ces deux œuvres sont la confession d'une personnalité de génie, son testament pour les générations à venir et une clairvoyante anticipation. Il reflètent toute une époque, la vie du peuple et de l'émigration bulgares.

Tombé dans un denuement total, le grand poète et révolutionnaire se retrouva à Bucarest où sa cruelle destinée d'émigré politique le rapprocha d'un autre grand représentant et organisateur du mouvement bulgare de libération nationale — Vassil Levski. Dans un modeste à vent abandonné, des faubourgs de la ville, Botev écrivit une lettre où est décrite la vie dure qu'ils menèrent avec Levski, mais qu'ils ne purent briser leur courage et leur volonté.

Au début de l'année suivante 1869 Botev accepta un poste d'enseignant de langue bulgare dans la ville valaque d'Alexandria puis à Ismaël Bessarabie) jusqu'en 1871. Durant cette époque Botev collabora à Tàpan (Tambour), le premier journal humoristique et satirique révolutionnaire bulgare — une collaboration d'auteurs très mûrie ainsi que le prouve l'auteur de l'étude

Les recherches poétiques de Botev se poursuivaient cependant Il en resulta la publication de deux poèmes — «Delba» Partage et «Elegia» Elégie — dont le premier, dédié a Luben Karavélov, très riche d'idees, est une profession de foi poétique et de patriotisme et de pathos revolutionnaire Le poète est plus sevère, avec ayant rattaché l'un à l'autre les destins de deux grands révolutionnaires bulgares destins d'artistes et de createurs ayant mûri leurs cœurs et leur talent au service de leur peuple Engagé sur le nom de la révolution, ces deux combattants se partageront «le dernier» de leur vie «à la mort, frere, marchons à la mort»

Dans «Elegie» se dressent deux grandes figures qui seront celles de tout l'œuvre poétique de Botev le peuple et le poète — de la même chair et d'un même sang, nées d'une même terre avec un même passé et un même avenir, immortels comme l'avenir riches et sages comme le passé. «Elegie» fut un phénomène nouveau, profondement original de la poesie bulgare, autant de par son contenu ideologique et ses riches metaphores que de par sa facture

L'auteur étudie également, dans les détails et à la lumière de faits nouveaux, les rapports de Botev avec le révolutionnaire russe S. G. Nétchaëv qu'il rencontra par deux fois lors de son séjour à Ismaël — en août et décembre 1869. Ces deux rencontres jettent une vive clarté sur la lutte commune des révolutionnaires bulgares et russes vers la fin des années 60 et le début des années 70 du siècle écoulé. Toutefois les données concrètes recueillies par l'auteur n'autorisent guère de conclure qu'une grande influence fut exercée par Nétchaëv sur Botev.

Toujours durant les années 70 du siècle passé, Botev se lia d'amitié avec le révolutionnaire russe Nik. F. Mélédine, émigré en Roumanie. Le charme personnel de celui-ci, leurs idées et leurs objectifs identiques consolidèrent l'amitié que déjà Botev et ses camarades lui avaient vouée. Mélédine eut l'idée d'une imprimerie commune des révolutionnaires russes et bulgares. Leur plan ne put être réalisé, mais il permet d'établir les rapports que Botev entretint avec les milieux révolutionnaires d'Odessa et notamment avec Sofia Rubinstein, une de leurs plus éminentes représentantes.

Après l'arrestation de Mélédine, Botev vécut à Galaţi chez son ami V. Popov, enseignant à l'Ecole bulgare. Ayant saisi quelle était la portée historique de la Commune de Paris, le grand patriote et internationaliste prit clairement position pour cet événement de l'époque. Avec V. Popov, il fonda à Galaţi une Commune bulgare et envoya au comité de la Commune de Paris «un salut fraternel et cordial». Vers la même époque Botev rédigea un «Symbole-crédo de la Commune bulgare» — un document d'une valeur exceptionnelle, où il exposait ses opinions socio-politiques et exprimait la foi illimité qu'il mettait dans les idéals du communisme.

Après avoir fixé les motifs subjectifs et objectifs que firent de Botev un journaliste, l'auteur fait ressortir les objectifs et les idées fondamentales de son premier journal: «La parole des emigrés Bulgares». La libération du peuple était pour Botev une question mettant en cause son existence même. Sa haine de l'asservisseur était infinie. Durant cette période Botev n'avait cependant pas encore fait une distinction entre le peuple turc et le gouvernement se trouvant à la tête de la hiérarchie militaire féodale de l'Empire ottoman. Il y arrivera plus tard, dans son nouveau journal «Znamé» (Le Drapeau). Botev y faisait valoir que lorsque le peuple turc aura pris conscience de sa condition d'esclave et voudra s'en départir, il sera «notre ami, notre frère». Botev était impitoyable à l'égard des richards avides (tchorbadjis) et des prélats bulgares. A son avis, le problème d'une Eglise nationale bulgare avait trouvé une solution favorisant le clergé, mais non pas le peuple. Celui-ci ne pouvait le résoudre qu'en se débarrassant du clergé. La révolution constituait la seule solution permettant de rejeter le despotisme de l'asservisseur, un «tournant radical

(. . .) une porte triomphale» vers l'avenir lumineux du peuple. Afin que cet avenir fût assuré, il fallait que cette révolution prît une envergure sociale. Botev était profondément convaincu que seul «un ordre communiste unitaire de la société» pouvait délivrer «tous les peuples de leurs souffrances et déboires séculaires». Dans «La parole des émigrés Bulgares» il fit paraître un article titré «Risible lamentation — une défense et une exaltation pleines de flamme de la Commune de Paris, de la doctrine communiste et de ses adeptes. Botev percevait clairement l'essence politique de la lutte des communards et sa grande importance. Cet article constitue un phénomène exceptionnel dans la littérature mondiale.

Botev avait une foi infinie dans l'avenir de son peuple. Certaines manifestations originales de son évolution lui faisaient apercevoir «les germes» de la société communiste dans son pays. Et les colonnes dudit journal permirent au grand publiciste de formuler ses opinions sur le futur ordre social de l'humanité et sur les diverses formes de gouvernement, d'exprimer ses idées matérialistes. Ses opinions étaient parfaitement orientées politiquement et socialement.

L'auteur énumère enfin les principales particularités du talent de publiciste de Botev.

Dans le même journal, Botev fit paraître également ses remarquables poèmes «A mon premier amour», «Combat» et «Celle qui suivit l'élu de son cœur», ainsi qu'une esquisse intitulée «Exemples de justice turque». «Combat» constitue un aspect nouveau, une étape dans l'œuvre poétique de Botev qui y posait les grands problèmes socio-politiques de son époque, assignant — sur un ton profondément lyrique — une seule destinée à tous les peuples opprimés, victimes de l'injustice.

L'auteur fait une analyse minutieuse également de la confession lyrique qu'est «A mon premier amour», ainsi que du lumineux poème optimiste, à thème révolutionnaire haïdouk, qu'est «Celle qui suivit l'élu de son cœur».

Le biographe de Botev suit sa trace après que «La parole» eut cessé de paraître; il fait la lumière sur son arrestation à Focşani et sur sa mise en liberté.

A partir du milieu du mois de juillet 1872 la vie et l'activité de Botev s'écoulèrent dans la capitale roumaine. Il y vécut dans des conditions peu enviables, à l'imprimerie de Luben Karavélov dont il fut le principal collaborateur pour la rédaction des journaux «Svoboda» (La liberté) et «Nézavissimost» (L'indépendance) — les plus grands organes révolutionnaires de l'émigration bulgare.

Au début du mois de mai 1873 Botev commença à publier «Boudilnik» (Réveil-matin) — «journal satirique et humoristique» — son deuxième journal indépendant. L'idéologie du rédacteur décida de

principales orientations de sa satire et de son humour. La richesse de thèmes et de genres de ce journal fut considérable.

L'auteur de l'ouvrage procède à une analyse exhaustive des feuilletons de Botev, considérés à juste titre parmi les plus réussis de la littérature bulgare.

Dans l'œuvre de Botev, son unique récit humoristique — «C'est ce qui vous attend» — est un phénomène intéressant, une preuve certaine des possibilités de ce grand maître de la satire. Il y reprend une tradition littéraire de l'époque du Réveil national bulgare afin de composer un bref récit, d'une facture nouvelle pour son temps, fondé sur un conflit dramatique aigu.

Par ses satires «Strannik» (Vagabond), «Patriote», «La St. Georges» et «A la taverne» Botev combattait la passivité, l'indifférence, la patience de l'esclave. Et l'auteur d'analyser la poésie satirique de Botev sous tous ses aspects, faisant ressortir sa richesse d'idées et de métaphores. Botev démasquait avec une vigueur exceptionnelle la morale mesquine de ses contemporains. Certaines de ses satires sont écrites sous l'empire d'une grande excitation nerveuse, du courroux et en même temps du dépit. Il voulait, par ses coups de massue, tirer son peuple de son apathie, de son inertie somnolente. Sa fureur et sa souffrance avaient une même source: son amour du peuple. A la taverne», la dernière et la plus belle œuvre satirique du poète, est elle aussi une confession lyrique où son âme nous apparaît dans toute sa généreuse complexité. Le désespoir s'y mêle à une haine corriace et au mépris. Une analyse approfondie faite par l'auteur de l'ouvrage nous montre que les poèmes satiriques de Botev sont des chefs-d'œuvre composés avec maîtrise, d'un fini sans faille.

La mort sur le gibet de Levski et le démantèlement de l'Organisation révolutionnaire qu'il avait mise sur pied jetèrent les militants de la révolution dans une situation précaire. La crise atteignit non seulement l'Organisation à l'intérieur du pays, mais également son comité central de Bucarest. L'organisation fut à cette époque aussi impuissante à refaire ses réseaux qu'elle était hésitante sur le plan tactique. Durant cette période de crise idéologique et d'errements organisationnels, Botev composa sa cinglante satire, ainsi que ses hymnes les plus inspirés à la révolution. Il chanta la légendaire prouesse de Hadji Dimitre dans une ballade qui porte le nom du voévode tombé héroïquement pour la liberté — un chef-d'œuvre marquant le zénith de l'œuvre du poète et l'un des sommets les plus élevés de l'histoire de la poésie bulgare. Ici le héros national est immortel; il appartient à l'humanité tout entière· son image devient un symbole de lutte et de vaillance. Et l'extraordinaire richesse idéologique de cette ballade est mise en relief avec minutie par l'auteur qui en même temps relève ses brillants mérites littéraires.

Le poème «Ma prière», publié un mois après «Hadji Dimitre», constitue selon l'auteur une œuvre d'art inégalable, profonde, le crédo politique et philosophique de Botev. Une critique des divers avis exprimés à l'égard de ce poème fait ressortir la façon tendancieuse dont avait été abordée cette confession lyrique si clairvoyante, d'un si profond sens politique et social, ce programme et ce testament du poète.

L'avant-dernier poème de Botev — «Un sombre nuage apparaît» — prouve que son auteur apercevait autant l'essor et le romantisme du mouvement de haïdouks, que ses côtés sombres — ses périodes de déclin, de heurts dramatiques, avec leurs tragiques épilogues.

Une place à part est réservée au dernier chef-d'œuvre poétique de Botev — le poème intitulé «La pendaison de Vassil Levski».

L'activité du poète révolutionnaire à partir du printemps de l'année 1875 est examinée à la lumière d'un grand événement qui eut lieu sur la péninsule des Balkans — l'insurrection d'Herzégovine. Botev estimait le moment particulièrement propice pour un soulèvement en Bulgarie. Toutefois ses rapports avec Karavélov et ses adeptes devenaient de plus en plus tendus, si bien que Botev et Stambolov cherchèrent l'appui des comités fonctionnant en Bulgarie, ainsi que celui de P. Hitov et Iv. Drassov qui vivaient en exil.

La réunion de l'Assemblée générale de l'Organisation, qui devait avoir lieu le 12 août à Bucarest, fut préparée collectivement et démocratiquement. L'Assemblée décida la proclamation d'urgence en Bulgarie d'une insurrection que devaient appuyer de nombreux détachements armés (tchéta) venant du dehors. Botev fut élu membre du Comité central des cinq.

La direction collective et l'égalité des membres du Comité s'expliquent par la forte influence des opinions démocratiques de Botev que les événements avaient porté à la tête du mouvement révolutionnaire Les tâches dont il fut chargé portèrent les pas du poète-révolutionnaire d'abord à Odessa, puis à Constantinople. En revenant à Bucarest, Botev constatait que la tentative de soulèvement général en Bulgarie avait échoué. Au sein du Comité central ce fut la crise — conséquence de l'échec subi, du manque de fonds et de l'adhésion au Comité de représentants de la bourgeoisie libérale, qui exercèrent une influence néfaste et minèrent l'organe révolutionnaire «Znamé» (Le Drapeau). Dix jours après son retour en Roumanie, Botev démissionnait. «Mes opinions — écrivit-il — n'ont pas, et à beaucoup d'égards, coïncidé avec celles des autres membres du Comité révolutionnaire bulgare.» Sa démission rédigée sur un ton d'exceptionnelle dignité et avec une sincérité émouvante exprimait sa conscience d'être un de ces forgerons de l'Histoire, qui se doivent de rester jusqu'au bout fidèles à leurs principes.

L'auteur étudie de manière détaillée également les préoccupations

de Botev à l'époque où il était entièrement absorbé par son troi ième journal, «Znamé», qui parut le plus longtemps. Il fait une analyse apporfondie des buts de ce journal et des idées qu'il propageait, se ré umant à la conclusion qu'une seule voie mène vers la liberté — celle de la révolution; que la solution de la Question d'Orient ré idait «dans la sage et fraternelle alliance des peuples».

Les opinions de Botev étaient d'un net réalisme politique. Le poète-révolutionnaire était un grand patriote et un grand internationaliste. Il abordait les phénomènes de la vie sociale par la méthode comparative-historique. En approfondissant le problème du mouvement révolutionnaire de libération nationale, Botev fai ait une critique acerbe des théories sociales idéali tes, religieu es et réactionnaires. Son attitude à l'égard du système social capitali te était négative et il apercevait clairement les contradictions inconciliables opposant le travail au capital, tant en Europe qu'en Amérique. «La raci ie du mal» dont souffrait le monde, ré idait à on avis «dan l'ordre so-ial anormal».Botev était un précurseur du sociali me scientifique. Il e timait que la révolution mondiale était le seul moyen pour l'humanité de se débarrasser de l'oppression du capitalisme. Dans le cœur de ce grand révolutionnaire, l'idéal communi te s'alliait à un démocrati me révolutionnaire con équent. Il luttait opiniâtrement contre la religion qui — estimait-il — était un véritable fléau pour l'humanité.

Ses idées sur la littérature et l'art sont une manifestation éclatante de l'esthétique matérialiste de la Renaissance. Et l'activité de publiciste de Botev est considérée comme un sommet atteint sur ce plan à l'époque de la Libération, jamais dépa é par les publici tes bulgares depuis lors, et un phénomène remarquable dans l'hi toire mondiale de cette branche d'activité littéraire.

Le biographe de Botev le suit à travers son amitié avec d'autres militants révolutionnaires, d'autres pays, dans sa lutte incessante contre l'adversité et le dénuement, dans les événements importants de sa vie privée — son mariage avec Vénéta et le sort de sa famille. Il relève également l'activité tradui ante de son héros, mais accorde une place de choix rotamment à son recueil «Chansons et poésies» — un remarquable bilan de son activité poétique dont l'influence à la veille de l'Insurrection d'Avril est dûment mi e en relief. On y sent toute la finesse esthétique du style du poète. L'auteur pose ici certains problèmes généraux que soulève la poésie de Botev: sa méthode arti tique, l'essence novatrice de son art, sa facture ancrée dans la tradition poétique populaire. Ce problème de la tradition est analysé dans ses liens indivisibles avec le sens novateur que revêt l'œuvre de Botev. Une place à part est accordée au vers de celui-ci. Enfin, la place de Botev dans l'évolution de la poésie bulgare est, elle aussi, esquissée dans ses lignes générales.

L'échec subi n'avait pas brisé la volonté de lutte de l'émigration bulgare révolutionnaire. Bien au contraire, celle-ci décidait de déclencher l'insurrection dès le printemps de l'année suivante (1876). Les adeptes d'une lutte révolutionnaire persévérante se réunirent à Giurgiu, petite ville danubienne roumaine, pour y former un nouveau corps dirigeant: le Comité central révolutionnaire de Giurgiu. Un plan d'ensemble y fut élaboré, remarquable d'esprit révolutionnaire conséquent. Et cette activité des révolutionnaires de Giurgiu eût été impensable, estime le biographe de Botev, sans les discours enflammés du poète, sans l'élévation idéologique qu'il conférait à la pensée révolutionnaire.

Le poète-révolutionnaire emboîtait le pas aux événements et demeurait attaché aux va te préparatif de l'in urrection. Très vite il se manifesta par une activité révolutionnaire concrète. L'idée d'une troupe (tchéta) armée, de tinée à appuyer le peuple qui allait s'insurger, fut repri e par N. Obréténov et G. Apo tolov qui cherchèrent l'aide du dirigeant le plus en vue de l'émigration, du poète inspiré qui la leur accorda entièrement. L'auteur décrit par le détail l'organ sation, la préparation et l'armement de la tchéta. Les nouvelles concernant des soulèvements en Bulgarie accélérèrent son passage du Danube. La composition sociale de la troupe de Botev, qui ne se distinguait guère de celle des participants à l'In urrection d'Avril, montre une fois de plus qu'elles étaient les forces motrices de la révolution nationale bulgare. Les membres de la tchéta, mode tes fils du peuple, pour la plupart pauvres, brûlaient d'un eul dé ir — celui de verser leur sang pour la libération de leur patrie. Botev et ses camarades espéraient que leur troupe allait ervir de noyau explosif au déclenchement du soulèvement populaire. C'e t ce qui re ort des pensées exprimées par Botev dans son dernier journal, «Nova Bâlgaria» (La Bulgarie nouvelle) dont un seul numéro vit le jour, une semaine avant l'embarquement de sa troupe.

Deux cents patriotes bulgares montèrent de divers ports danubiens rou mains à bord du bateau autrichien Radetzki. Arrivés dans les parages de Kozlodouï, village de la rive bulgare du Danube, ils s'emparèrent sans coup férir du navire et obligèrent son capitaine d'accoster. Du Radetzki, Botev envoya ses dernières lettres, devenues célèbres, à sa femme et à ses amis.

Débarquée sur le sol natal, la troupe se dirigea au sud, vers les monts Balkans et la ville de Vratsa où on s'attendait à voir éclater l'insurrection. A marches forcées et sans cesse harcelée par des Tcherkesses lancés à ses trousses, la tchéta se trouva à l'aube sur les hauteurs de Miline Kamak où elle combattit toute la journée et consentit ses premières victimes. Le 1-er juin (20 mai selon le calendrier ancien) la troupe de Botev se battait déjà dans les monts Balkans surplombant Vratsa, contre un ennemi de beaucoup supérieur en nombre. Les tenta-

tives d'encerclement que fit celui-ci échouèrent. Cependant, au crépuscule, lorsque le combat cessa, le voévode sans peur, le grand poète-révolutionnaire tomba, fauché par une dernière balle ennemie.

Mais quoique décimée et privée de son chef, la tchéta poursuivit durant plus d'un mois sa marche sanglante, semée d'épreuves, de souffrances physiques et morales surhumaines, jusqu'à ce que, dans les monts Balkans, ses derniers groupes de combattants fussent anéantis. La tchéta n'avait cependant jamais flanché, demeurant fidèle à la brillante mémoire de son chef, digne de cette mémoire et laissant en héritage aux générations à venir son amour ardent de la patrie, son immuable fidélité à la liberté et à la patrie et sa volonté inébranlable de lutter contre l'asservisseur national et social.

Азбучен показалец на имената

А

«А. А. БЕСТУЖЕВУ», стихотв. от К. Ф. Рилеев — 205
«a+b+c+d» вж Ботев, Христо
АБДУЛ АЗИС 83
АБДУЛ МЕДЖИД 15
АВГУСТИН, свети — 373
АВКСЕНТИ (рхиерей) — 93
«А. ТИ. ЛАПНИ МУХА» — вж. Ботев, Христо.
АДЖАРОВ, д р ХР. — 626
АДЖЕНОВ, ИВ. — 109, 455, 456, 463, 474
«АЗ БИ ЖЕЛАЛ ДА СЪМ В ЦАРИГРАД», фейлетон — 326
«АЗИЗИЕ», параход — 741
АЗИС ПАША 17
АЛЕКО вж. Меледин, Н. Ф.
АЛЕКСАНДРИ, В. — 608
АЛИ, велик везир — 348
АЛЕКСАНДРЕСКУ, ГР. — 608
АЛЕКСАНДРОВ, д-р П. — 607
АЛЕКСАНДЪР II — 51, 56, 58, 218
АЛТЪНОВ, ИЛ. — 185
AMELIA PAVEL — 333
АНА — вж. Ботева Петкова, Ана
«АНАЛИ НА РИМСКАТА РЕПУБЛИКА», от Кремуций Корд — 644
АНАСТАСИЯ, сестра на Венета Ботева — 613
АНГЕЛ, войвода — 306
АНГЕЛОВ, Б. СТ. — 21
АНГЕЛОВ, ЯНКО — 652, 677, 688, 702, 722
АНГЕЛОВА-ГЕОРГИЕВА, Р. — 143, 164
АНДОНОВ, Г. — 77
АНДОНОВ, ИВ. — 27, 475, 536, 564, 565, 629, 708
АНДРАШИ (АНДРАШИЯ), Ю. — 371, 735, 736
АНДРЕЕВ, АТ. — 109, 110, 112,722
АНДРЕЙЧИН, ИВ. СТ. — 154, 338
АНДРЕЙЧИН, Л. — 21, 32, 96, 252, 261, 263, 267—269, 281, 491, 640, 664
АНДРИЧ, А. — 468
АНКОВ, МИТО — 674, 684, 685, 727, 747, 748
АНТИГОНА — 158
АНТИМ I — 333
АНТИМ IV — 333
АПОСТОЛОВ, Г. — 77, 78, 80, 467, 674, 675, 680, 684—686, 688—690, 693, 698, 709, 726, 747, 753, 757, 758
АПОСТОЛЪТ — вж. Левски, В.
АПРИЛОВ, В. — 15, 16
АРБОРЕ-РАЛИ, З. — 220, 608, 612, 613
«АРМЕНЦИ», стихотв. от П. К. Яворов — 669
АРНАУДОВ, Мих. — 61, 94, 97, 118, 128, 151, 188, 189, 199, 212, 278, 315, 326—328, 339, 351, 354, 360, 363, 369, 371, 384, 399, 407, 420, 423, 451, 455, 457, 460, 469, 470, 475, 502, 511, 513, 660, 661, 668, 762
АРНАУДОВ, ХР. — 344, 346, 357, 368
АРХАНГЕЛ, свети — 388
«АРХЕОЛОГИЯ» — 13
АСЕН, цар — 634, 635
АСЕНОВЦИ (ТЪРНОВО) — вж. Комитети Търновски. Асен
«ASMODEU», в. — 336
АТАНАСОВ ДЖАМДЖИЯТА, В.— 619

Показалецът обхваща всички собствени лични имена, заглавия на вестници, статии, списания, книги дружества, комитети, учебни заведения и др.

Не са включени от бележките под линия заглавията на книги, сборници, събрани съчинения, статии, както и библиотеки, архиви, институти, учреждения.

АТАНАСОВ, Ж. — 604
АТАНАСОВ, И. — 225
АТАНАСОВ, Н. — 670
АТАНАСОВ, Р. — 454, 541, 695
АТАНАСОВИЧ, д-р Г. — 49, 79, 81, 82, 90—93, 106
АТИЛОВЦИ (СТ. ЗАГОРА) — вж Комитети
АТЛАСА — 264
АХМАТОВА, А. — 523

Б

«БАБИНА ПРИКАЗКА», стих тв от П. К. Яворов 670
БАЗЕН, А. Ф. 365
БАГРАНОВ, Д. ИВ. 700
БАЙРОН, ДЖ. — 66, 601, 663, 768
БАКАЛОВ, Г. — 23, 82, 126, 174, 179, 188 191, 197 199, 205, 218, 219, 222—225, 232—234, 249, 282, 283, 289, 312, 328, 413, 422, 426, 479, 487, 500, 502, 608—610, 612, 638, 646, 651, 711, 712, 762, 767
БАКУНИН, М. А. — 56, 217—2_0, 223, 224, 314, 572, 611, 713, 762
БАКХУС — 377, 647
БАЛАБАНОВ, АЛ. — 155
БАЛАБАНОВ, МАРКО Д. — 368, 372, 382, 383, 551, 578, 599
БАЛАН, А. Т. — 67, 482—484, 668
«БАЛКАН», в. — 539
«БАЛКАНДЖИ ЙОВО», народна песен — 144
БАЛКАНСКИ, НИК. — 119, 720
«БАЛКАНСКО ЕХО», в. — 762
БАЛКАПАН ХАН — 38
БАЛЧЕСКУ, Н. — 610
БАРАК-ДУШАНОВА, Р. Г. — 20
БАРСОВ, Н. — 46
«БАСАРЕТ», в. — 596
БАТОВСКИ, Х. (BATOWSKI, Н.) — 57, 262
БАЧИНСКИ, А. — 220
БАЧО КИРО — вж. Петров, К.
«БЕДСТВИЯТА НА ВОЙНАТА», цикъл творби от Гоя — 157
«БЕЖАНЦИ», стихотв. от П. К. Яворов — 670
БЕЛИНСКИ, В. Г. — 29, 36, 48, 52, 53, 598, 600
БЕЛМАН, К. М. — 496
БЕЛОБРАДОВ, А. Р. — 717
БЕЛЯЕВ, И. Д. — 222
БЕНКОВСКИ, Г. — 257, 544, 651, 674, 675, 679
БЕНЛИ, М. (БЕНЛИОВ, М.) — 106, 615, 616
«БЕСЕДА», в. — 668
БЪРОН, д р В х СТ. — 436, 441,580
«Б И. Г-ВУ» (Богдану Иванову Г ран ву), посвещение към «Борб » от Хр Ботев 283
БИСМАРК, О 195, 377, 586
БЛАГОЕВ, Д 115, 588, 762
БЛАГОЕВА, В 655
«БЛАГОДАРИТЕЛНИ АДРЕСИ», фейлето 26, 327, 363
БЛИНТИНЯНУ, ДИМ 608
БЛЪСКОВ, ИЛ Р. 600
БЛЪСКОВ, Р 67, 717
БЛЪСКОВ, СТ 474
БОБЧЕВ, С С. 4 9, 600
«БОГАТИТЕ», стихотв. от Ст. Стамбол в 198
БОГОРОВ, ИВ. 17, 112, 338
БОЗВЕЛИ, Н. 19, 65, 66
БОЗВЕЛИЕВ, К. Т 67, 163, 164, 501
«БОЙКА», поема от П. Р. Славейк в — 661
БОЛГРАДСКА ГИМНАЗИЯ — вж. Училища и университети
«БОЛГРАДСКА ХИМНА», стихотв. — 328, 329
БОЛГРАДСКИ КОМИТЕТ — вж. Комитети
БОНЕВ, НИК. — 547
БОНЧЕВ, Н. 45
«БОРБА», с ихотв. от Хр. Ботев — 85, 2 9, 2 6, 246, 252, 271, 272, 283 294, 415—418, 479, 500, 502, 503, 507, 514, 651, 653, 654, 665, 671
БОРШУКОВ, Г. — 239, 252, 261, 544, 644, 719, 720
БОСНЕВ, Г. — 556
БОТЕВ ПЕТКОВ, БОЯН — 28, 148, 619, 628
БОТЕВ ПЕТКОВ, ГЕНКО — 27
БОТЕВ ПЕТКОВ, КИРИЛ — 28, 148, 314, 475, 629, 630, 690, 702, 721, 724, 746, 759
БОТЕВ ПЕТКОВ, ПЕТЪР (Петко) — 27, 28, 62, 63

БОТЕВ ПЕТКОВ, СТЕФАН — 27, 28, 88, 93, 182, 184, 316, 513, 616, 628, 641, 648, 649, 652, 702, 721, 722
БОТЕВ, ХРИСТО — 1 — 768
П и и и пс вд ними:
«а + в + с + d »— 363
«А. Тм. Лапни-муха» — 332, 335
«Димитър» — 549
«Д Ч вд р» 230
«П в» 98
«Петк » 232
«Т р с б л та аб » 32, 335
«Х П в» 98, 201, 477
«Х П ков» 0
«Ч вд » 225, 227, 2 0, 399
«Ян ум» 332, 5
БОТЕВА, ВЕНЕТА ХРИСТОВА (по б В ир ва) 29, 475, 532, 613 6 4, 6 6, 628, 6_9, 696, 721
БОТЕВА, ИВАНКА ПЕТКОВА, БАБА БОТЕВИЦА, БАБА ИВАНКА 28, 63, 620, 628, 696
БОТЕВА, ИВАНКА ХРИСТОВА — 25, 532, 613, 618 628, 648
БОТЕВА ПЕТКОВА, АНА — 27
БОТЕВА ПЕТКОВА, ТОТА — 27
БОТЕВА, ХРИСТИНА (Б ба Христин) 329
БОТЯ, БОТЬО вж Петк в, Б о
Б ШНАКОВ, М. В. 740, 741
БОЯН вж. Б в Петков, Б ян
БОЯН В, Я 701
«БРАВО, г. НАЙДЕНОВ», фейлетон 6, 327
БРАДЕЛ, ЙОР. — 48, 55
БРА ИНОВ, СТ. 30
БРАКАЛОВ, ИВ. Т. — 88
БРАТИЯНУ, ЙОН — 109
«БРАТСКА ЛЮБОВ», читалище — 172, 176, 3_0, 369, 72
«БРАТСКИ ТРУД», сп. — 66, 98
«БРАТУ Д. ЦЕНОВИЧУ», стихотв. от Л. К р вел в 2 2
БУДАК, П. Г. — 224
«ЬУДИЛНИК», в. — 191, 192, 194, 195, 314, 317, 329 338, 340, 341, 348, 350, 361 363, 387, 399, 405 406, 412, 653
«БУНТОВНИШКА ПЕСЕН», препис от «На прощаване» в Белоч рковенски сборник — 165
БУРИН, ИВ. — 139, 151, 156, 189, 191, 295, 300, 328, 329, 334, 478, 527
БУРМОВ, АЛ. — 23, 24, 35, 36, 41, 44—48, 50, 55—62, 68, 70, 77—79, 81, 83—85, 87, 88, 90—93, 108, 113, 114, 120, 127, 128, 147, 159, 169, 170, 176, 181, 185, 189, 198, 201, 217, 223, 232, 233, 239, 241, 242, 278, 300, 302, 303, 306, 311, 313, 323, 324, 326, 328—330, 347, 348, 350, 365, 381, 388, 420, 422, 426, 436, 438 442, 444, 445, 448—450, 454, 455, 4C2, 469, 470, 475, 486, 511, 513, 515, 516, 536—538, 544, 545, 556 565, 5?8, 608, 612, 643, 652, 672 679,681, 683—685, 687 696, 699, 701, 702, 710, 716 728, 729, 735—737, 757—760
БУРМОВ, Т. СТ. — 20
БЦБО, БЪЛГАРСКО ЦЕНТРАЛНО БЛАГОТВОРИТЕЛНО ОБЩЕСТВО — вж. Комитети
«БЪЛГАРИ ОТ СТАРО ВРЕМЕ», повест от Л. Каравелов — 398
БЪЛГАРСКИ РЕВОЛЮЦИОНЕН ЦЕНТРАЛЕН КОМИТЕТ (БРЦК) в Букур щ — вж. Комитети
«БЪЛГАРИЯ», в. — 34
«БЪЛГАРИЯ ИМА БРЪСНАТИ МУСТАКИ, И КОСМОПОЛИТИ, И ГРЪЦКИ ОРАТОРИ», фейлетон — 326, 327
БЪЛГАРОВ, ЕРЕМИЯ П. — 121
«БЪЛГАРО-СЪВЕТСКА ДРУЖБА», сп. — 230, 231, 283, 663
«БЪЛГАРСКА ГРАМАТИКА», Б. Петков — 32
«БЪЛГАРСКА МИСЪЛ», сп. — 97, 139, 482, 529, 661, 665, 666
«БЪЛГАРСКА НАРОДНА ПЕСЕН», стихотв. от в. «Тъпан» — 191, 197, 329
«БЪЛГАРСКА РЕЧ», сп. — 131, 138, 139, 153, 156, 277, 364, 478, 506, 511, 663, 668
«БЪЛГАРСКИ ГЛАС», в. — 49, 4 2, 470, 691, 704
«БЪЛГАРСКИ ЕЗИК», сп. — 131, 421, 482—484, 492
«БЪЛГАРСКИ ЕЗИК И ЛИТЕРАТУРА , сп. — 516, 518
«БЪЛГАРСКИ ПРЕГЛЕД», сп. — 760

«БЪЛГАРСКИТЕ ВЪСТАНИЦИ НА 1868 ПОД ВОЙВОДСТВОТО НА ХАДЖИ ДИМИТЪР И СТЕФАН КАРАДЖА», статия от А. Савич — 243
БЪЛГАРСКО КНИЖОВНО ДРУЖЕСТВО (Българско лъжовно дружество) — вж. Организации и дружества
БЪЛГАРСКО НАСТОЯТЕЛСТВО В ОДЕСА — вж. Организации и дружества
«БЪЛГАРСКОТО ВЪСТАНИЕ», статия от Й. Я. Тоужимски 552
«БЪЛГАРСКОТО ОБЩЕСТВО» вж. Комитети
БЪЛГАРСКОТО УЧИЛИЩЕ В БУКУРЕЩ — вж. Училища и университети
«БЪЛГАРСКО ХОРО С ЧУЖДА ГАЙДА», стихотв. от «Тъпан» — 191
«БЪЛГАРСКО ЧЕЛОВЕКОЛЮБИВО НАСТОЯТЕЛСТВО» — вж. Комитети
БЪЧВАРОВ, МИХ. — 173, 247, 249, 572, 574, 578, 580, 589, 592, 595, 598
БЯНОВ, Г. П. — 76, 77, 79, 80
«БЫЛОЕ И ДУМЫ», А. И. Херцен — 711, 712

В

«ВАЖНО НЕЩО», сатира от «Будилник» — 335
ВАЗОВ, ИВ. — 29 31, 64, 155, 226, 261, 278, 282, 294, 3 9, 340, 398, 483, 485, 486, 501, 502, 504, 511, 514, 515, 601, 667, 750, 762, 765
ВАЙНБЕРГ, А. — 230, 231
ВАКАРЕЛСКИ, ХР. — 139
ВАКАРЕНКОВ, ИВАН ТОМАНОВ — 77, 80
ВАКАРЕНКО (ВАКАРЕНКОВ), ТОМАН ПЕТРОВИЧ — 76, 221
«ВАНДЕРЕР», в. — 243
ВАНКОВ, П. Н. — 698, 706, 726, 728, 759
ВАНКОВ, Я. — 687, 690, 695
ВАПЦАРОВ, Н.Й.— 152,670,671, 766
ВАРШАВСКИ УНИВЕРСИТЕТ — вж. Училища и университети
ВАСИЛ ДЯКОНЪТ — вж. Левски, В.
ВАСИЛЕВ, ВЛ. — 422, 487
ВАСИЛЕВ, М. С. — 227
ВАСИЛЕВ, СТ. П. — 268
ВАСИЛЕВИ, братя — 241
ВАСИЛИЕВ, ДИМ. х. 463
«В БОЛГРАД СЕ Е СЛУЧИЛО СЩЕ ЕДНО ВЕЛИКО И ЗНАМЕНИТО ЧУДО», фейлетон 326
«ВЕДРИНА», в. 1 9, 294, 497
ВЕЗИРЕВ, СТ М. 613
«ВЕК», в 88, 51
«ВЕКЪТ», стихотв от Ив Вазов 668
ВЕЛЕВ, С. — 615, 619
ВЕЛИКИ, КОНСТ 181, 614
ВЕЛИКОВ, СТ 541
ВЕЛИКСИН, Д. 188
ВЕЛИЧКОВ, К 501, 502
ВЕЛКОВ, д р ИВ. — 740
ВЕЛЧЕВ, В. 168, 364, 411, 413, 429, 657
ВЕНЕДИКОВ, ЙОРД. 740, 751, 753, 755, 756
ВЕНЕЛИН, Ю И. — 29, 31, 92 637
ВЕНЕТА — вж. Ботева, Венета Христова
«ВЕРГУЛУУ» («Vergului»), улица 175, 330
«ВЕРУЮ», молитва 500
«ВЕСТНИК НА ВЕСТНИЦИТЕ», в. 767
«ВЕСТНИК НА ЖЕНАТА», в 652
«ВЕЧЕРНИ НОВИНИ«, в. 61, 179
«ВИДЕНО», сатира от в «Будилник» 335, 341
«ВИЕ БИТРЯБВАЛО ДА ХВАЛИТЕ ПЕТРА И ПАВЛА», фейлетон 326
ВИКТОРИЯ, кр лица — 349
ВИЛХЕЛМ ХОХЕНЦОЛЕРН — 251, 602
«В КАКВО СЕ СЪСТОИ БОЛЕСТТА НА НАШИЯ НАРОД», статия от Хр. Ботев — 574
ВЛАДИКИН, И. С. — 339, 601
ВЛАЙКОВИЧ, ДЖОРДЖЕ (ДЖОКА) — 552
«В МЕХАНАТА», стихотв. от Хр. Ботев — 81, 317, 405, 417, 418,

421—424, 476, 651, 653, 654, 665, 669
ВОЙВОДОВ, Н. — 723
ВОЙНИКОВ, Д. — 123, 167—169, 200, 237, 339, 346, 600, 601, 622, 761
ВОЙНОВСКИ, Н. Д. — 547, 689, 698, 724, 728, 733, 737, 739, 741, 743, 745, 746, 749—752, 757, 758
«ВОЛА», оч рк от Ив. Вазов — 750
ВОЛКОВ, ЕВГ. — 23, 36, 39, 44, 55, 56, 58, 81, 82, 179, 181, 184, 221, 222, 224, 500, 608, 612, 685, 688, 754
ВОЛНОВ, Д 720
ВОЛОВ, П 315, 445, 446, 541, 542, 544, 674, 677, 679, 680
ВОРОБЬОВ, Л. В. 44, 57, 59, 76, 190, 220, 224, 249, 406, 411, 426, 458, 460, 500
«ВОСТОЧНИЯТ ВОПРОС И БЪЛГАРИЯ» от И П. Липранди, превсд на Хр Ботев — 532, 5 4, 640, 641, 720
«ВПЕРЕД», сп — 583, 610
ВРАНЧЕВ, Н. 399
ВРАЧАНСКИ КОМИТЕТ вж К митети
«ВРЕМЯ», в. 66, 255
«ВСИЧКО ТОВА БИЛО САМО ЕДИН СЪН», фейлетон — 326
ВТОРА БЪЛГАРСКА ЛЕГИЯ — 106, 1 7, 121, 122
ВТОРА МЪЖКА ГИМНАЗИЯ В ОДЕСА вж. Училища и универс и
«В. ТЪРНОВО», в. 50
ВУКАЛОВИЧ, Л 60
ВЪГЛЕНОВ, МИХ. — 479, 484
«ВЪЗВАНИЕ», 1876 г. 720
«ВЪЗВАНИЕ КЪМ БЪЛГАРИТЕ» 2 9
«ВЪЗВАНИЕ НА НАРОДНОТО ПРАВИТЕЛСТВО», 1876 г. — 719
ВЪЗВЪЗОВА-КАРАТЕОДОРОВА К — 513, 514, 636, 643, 649, 652, 681, 738
«ВЪЗКРЕСЕНИЕ» сп. — 593
«ВЪЗНЕСЕНИЕ», черква — 747
ВЪЗРОЖДЕНСКИ — вж. Стойчев, Ив. Кр.
ВЪЛКОВ, В. Ц. — 740, 741
ВЪЛЧАНОВ, СТ. — 329
«ВЪРХОВНО НАРОДНО БЪЛГАРСКО ТАЙНО ГРАЖДАНСКО НАЧАЛСТВО» — вж. Комитети
«ВЪСТАНИЕТО В БЪЛГАРИЯ», дописка в «Нова България» — 719
ВЯЗЕМСКИЙ, П. А. — 205, 500
«ВЯРАТА МИ», стихотв. от Ив. Вазов — 340

Г

ГАБРОВСКО УЧИЛИЩЕ — вж. Училища и университети
ГАВРИЙСКИ, Д. — 132
ГАДЖАНОВ, Д. Г. — 550, 748
«ГАЙДА», в. — 61, 62, 70, 71, 82, 93, 340, 653
ГАЙДАДЖИЕВ, Д. — 547
ГАЛАУДЕТ, Т. Х. — 31
ГАЛАЦКИ КОМИТЕТ — вж. Комитети
ГАНДЕВ, ХР. — 557, 759
ГАНЧЕВ, Н. — 441
ГАНЧЕВ, СТ. — 82
ГАРАШАНИН, И. — 106
ГАРИБАЛДИ — 60, 174, 219, 768
«ГАТАНКИ», в. «Будилник» — 192, 335, 340
«ГАТАНКИ , в. «Тъпан» — 192
ГАЧЕВ, Г. — 146
ГЕМИДЖИЯ — 306
ГЕНАДИЕВА-МУТАФЧИЕВА, З.— 290
ГЕНДОВ, Д. х. — 14, 16—18
ГЕНДОВ, СТ. х. — 35, 58, 81, 83, 85
ГЕНКО вж. Ботев Петков, Генко
ГЕНОВ, БР. — 19
ГЕНОВ, КР. — 127, 159, 201, 202, 381, 388, 398, 403, 516, 655, 656
ГЕНОВ, Ц. — 698—700, 702, 715, 717
«ГЕНОВЕВИ» — вж.«Многострадална Геновева» от Хр. Ф. Шмит
ГЕНОВИЧ, Н. — 343, 344, 346, 347, 349, 355, 357, 389, 397
ГЕНУ, свещеник — 756
ГЕНЧЕВ, Д. — 46, 47
ГЕОРГИЕВ, Д. — 165
ГЕОРГИЕВ, ЕВЛ. — 27, 28, 85, 559, 628, 721
ГЕОРГИЕВ, ЕМ. — 657

ГЕОРГИЕВ, Й. П. — 700
ГЕОРГИЕВ, Н. — 656, 657
ГЕОРГИЕВ, ХР. — 30, 77, 85, 105—107, 119, 169—171,173,176 — 179, 181, 182, 184, 200
ГЕОРГИЕВИ (ДИОРДИЕВИ) — 76
ГЕРАСИМ, отец — 367—369
«ГЕРГЬОВДЕН», стихотв. от Хр. Ботев — 290, 317, 334, 336, 350, 405, 412—418, 503, 651, 665
ГЕРГЬОВДЕН, празник — 330, 414, 676
ГЕРГЯ, свети Г орги — 415, 416
«ГЕРМАНИЯ», парах д — 716, 723, 7 5
ГЕРОВ, Н. — 19, 22, 23, 32, 35 37, 39—41, 45, 63, 76 77, 89, 105—107, 120, 123, 145, 146, 149, 166, 169 172, 176, 177, 181, 182, 184, 200, 382
«ГЕЦ ФОН БЕРЛИХИНГЕН», Гьоте — 134
ГИКУЛЕСКУ, д-р Д. — 106
«GIMPELE», в. — 348
«ГЛАС», стихотв. от Р. Жинзифов — 66, 98
ГЛИГОРСКИ, Г. — 741
«ГЛУМА», стих ве, припнсвани на Хр. Ботев — 329
ГОГОЛ, Н. В. — 36, 48, 599
ГОЛГОТА — 214, 215, 270
«ГОЛОС», в. — 7 7
ГОРАНОВ, БОГДАН ИВ. — 85, 86, 225, 283, 294
ГОРАНОВ, ИВ. П. — 85
ГОРАНОВА, ЕЛИСАВЕТА (ЕКА) ИВ. — 85
ГОРАНОВА, МАРИЯ (МИНКА) ИВ. — 85, 86, 283, 294, 426
ГОНЧАРОВ, И. А. — 29
ГОРКИ, М. — 307
ГОРОВ, ДИМ. И. — 315, 474, 477, 515, 533, 541, 556, 5 6, 616, 629, 630, 637, 638, 652, 674, 677, 681—683, 688 690, 694, 700, 702, 726
ГОРОВ, К. Ж. — 254—256, 259, 572, 585, 587
ГОРОВ, Т. — 438
ГОРСКИ, И. С. — 441, 442
«ГОРСКИ ПЪТНИК», поема от Г. С. Раковски — 159—161, 163, 282, 421, 658
ГОРУНСКИ — 741
ГОРЧАКОВ, АЛ. М. — 377
ГОТЕВ, Г. — 24, 25, 178, 181
ГОЧЕВ, Г. — 393
ГОЯ, ФР. — 157, 377
ГРЕКОВ, М. — 319, 321, 322, 444, 445, 448, 449, 457, 544, 546, 551
ГРИГОРОВИЧ, В. И. — 19, 29, 36, 50, 61, 62, 90, 92
ГРИГОРЧО — вж. Д ростолоч р-венски, Григ рий
«ГРОДНЕНСКИЙ СЕЙМ», Д. И. Иловайски 636
ГРУДОВ, НВ 112, 338, 508, 615 617, 623, 692, 693, 705, 725, 726
ГРУЕВ, ИВ 649
ГРУЕВ, ЙОАКИМ 84, 353, 354, 371
ГРУЕВ, ХР. 27
ГРЪБЛЕВ, РАЙЧО 219, 220
ГРЪНЧАРОВ, С 652
ГУДЖЕВ, А. 647
ГУМБОЛЪТ, АЛ ФР В. 6
ГЮРГЕВСКИ ЦЕНТРАЛЕН КОМИТЕТ — вж. К митети
«ГЪБИ, МОИ ГЪБИ», п р дия на «Думи м и, думи м и» от Т. Шевченко 381
ГЪДЕВ, СТ. — 750, 759
ГЪЛЪБОВ, К. — 699
«ГЪРДИТЕ ТЕЖКО МЕ БОЛЯТ», стихотв. от П. Р. Славейк в — 661
ГЬОТЕ, Й. В. 601, 667
«Г. ЯКОБСОН», фирма — 699

Д

ДАБОВСКИ, Д. — 185
ДАВОРИН, Й. 4 6
ДАЛЧЕВ, АТ. — 1 9, 482, 529, 665, 666
ДАНОВ, Г. 739, 740
ДАНОВ, Хр. Г. — 468, 631, 632, 635, 636
ДАНЧОВ, ИВАНИЦА (СВИЩОВЧАНИН) — 545, 549, 674, 701, 702, 726, 729, 746
ДАНЧОВ, Н. Г. — 516
«ДА ПОГОВОРИМ ЗА ДУХОВНИТЕ АЙГЪРИ», фейлетон — 326, 327
«ДА СЕ ЗАМИСЛИМ ОТНОВО ЗА БЪДЕЩЕТО НА НАШЕТО ДУ-

ХОВЕНСТВО», фейлетон — 326, 327
ДЕАК, ФЕРЕНЦ — 349
«ДЕЛБА», стихотв. от Хр. Ботев — 167, 201—203, 205—207, 271, 281, 340, 418, 651, 653, 654, 665
ДЕЛИРАДЕВ, П. — 621, 708, 739, 740, 742
ДЕЛИЧЪТ, НИКОЛА — 238
«ДЕМОКРАТИЧЕСКИ ПРЕГЛЕД», сп. 627
ДЕМБИЦКИ, Х. 192, 332, 333, 365
«ДЕН», сп. 645
«ДЕННИЦА», сп. — 64, 261, 271, 294, 483, 485, 487, 501, 502, 504, 511, 514, 765
ДЕПАРАЦЯНУ, АЛ. 608
ДЕРБИ, ЕД. 77
ДЕРЕБЕЕВ, СТ. — 86, 87, 346
ДЕРЖАВИН, К. Н. — 190, 193, 220, 223, 314
ДЕРЖАВИН, Н. С. — 96, 314
ДЖАМБАЗКИ, ХР. — 479
ДЖАНСЪЗОВ, СТ. П. — 19
ДЖЕНОВ, ИВ. П. — 120
ДИАМАНДИЕВ, Д. — 109
«ДИМИТРИ ОНЧУЛ», улица — вж. «Рунеора»
ДИМИТРОВ, ИВ. Х. — 674, 675, 677
ДИМИТРОВ, К. Х. — 547
ДИМИТРОВ, МИХ. — 24, 27, 29, 30, 34, 38, 49, 54, 56, 57, 60—62, 70, 77, 81, 82, 84, 86, 89, 91, 93, 94, 104, 105, 107, 121—125, 169, 176, 177, 182, 184—193, 198, 199, 208, 217, 224, 226, 234, 238, 239, 242, 259, 282, 312, 313, 315, 316, 319—328, 342, 364, 388, 390, 398, 423, 426, 446, 452, 453, 455—457, 461—463, 466, 467, 475, 500, 512, 515, 540, 543, 546, 548, 551, 553, 555, 563, 572, 576, 580, 582, 584, 587, 588, 592, 604, 689—691, 695, 708, 710, 713, 719—722, 738, 762
ДИМИТРОВ, СТР. — 322
ДИМИТРОВ, ХР. — 23
ДИМИТРОВА, Ц. — 49
ДИМИТЪР — вж. Ботев, Христо
ДИМИТЪР — вж. Горов, Д.
ДИМИТЪР КАЗАКА — вж. Стефанов, Дим. Казака
ДИМИТЪР — вж. Общи, Дим.
ДИМИТЪР — вж. Рашев, Д.
ДИМИТЪР — вж. Тодоров, Д. (Димитрото)
ДИМОВ, Г. — 598, 600
ДИМОВ, Д. — 421, 492
ДИМЧЕВА, Р. — 485
ДИНЕКОВ, П. — 57, 70, 94, 96, 127, 143, 146, 159, 175, 205, 211, 262, 278, 282, 289—291, 302, 409, 419, 423, 480, 484—486, 488, 489, 491, 492, 499, 524, 530, 608, 651, 656, 657, 660, 663, 664, 666, 713
ДИШКАТА — 319
«ДЛЪЖНОСТИТЕ НА ПИСАТЕЛИТЕ И НА ЖУРНАЛИСТИТЕ», фейлетон от Хр. Ботев — 342, 363, 373, 375, 376
ДОБРИ ВОЙВОДА — 126, 305 — 307
ДОБРИНОВ, М. П. — 354
ДОБРОВИЧ — 550
ДОБРОВНИШКИ КОМИТЕТ — вж. Комитети
ДОБРОДЕТЕЛНА ДРУЖИНА — вж. Комитети
ДОБРОДЖЯНУ ГЕРЯ (Кац, Константин, Костика) — 607—609, 611, 612, 722
ДОБРОЛЮБОВ, Н. А. — 36, 44, 48, 51, 52, 56, 126, 262
«ДО БЪЛГАРСКАТА МАЙКА», стихотв. от Р. Жинзифов — 66
«ДО ВСИЧКИТЕ НАШИ ПРИЯТЕЛИ В БЪЛГАРИЯ», ръкописна прокламация — 538
ДОЙМИ, КАТЕРИНО — 707, 724, 728, 730, 731
ДОЙЧИН от «Пристанала» — 294—301, 306
«ДОЛАПЪТ», фейлетон от Хр. Ботев — 194, 335, 336, 342, 347—350, 361
«ДО МОЕТО ПЪРВО ЛИБЕ», стихотв. от Хр. Ботев — 85, 127, 137, 191, 206, 236, 271—273, 275, 277—279, 281, 282, 309, 404, 405, 418, 426, 481, 506, 507, 651, 653, 654, 664, 665
ДОН КИХОТ — 451, 670
«ДОПИСКА», от в. «Будилник» — 335
ДОРОСТОЛОЧЕРВЕНСКИ, ГРИГОРИЙ (ГРИГОРЧО) — 356

ДОРОТЕЙ (ДОРЧО), владика — 354, 356
ДОЧО ЦАРСКИ — 127
ДРАГАНОВА, Т — 614
ДРАГНЕВ, СТ. — 544
ДРАГОВА, Н. — 124, 237
ДРАГОСТИНОВ, ИЛ. — 556, 630, 674, 675, 677, 679, 680
ДРАМАЛИЕВА-КОДЖЕЙКОВА, Л. — 422, 603
ДРАСОВ, ИВ. — 169, 231, 315, 320—322, 440, 443—455, 448, 450, 451, 454—456, 462, 463, 467—469, 471—476, 533, 534, 536 542, 545, 548, 549, 555, 556, 558 560, 563—565, 610, 613, 615, 617, 630, 632, 636, 641, 643, 647, 710
ДРЕПЕРОВА ИСТОРИЯ — вж. «История на умственото развитие на Европа» от Дж. Дрепер
ДРИНОВ, М. — 45, 372
МАКЕДОНСКО ДРУЖЕСТВО В ТЪРНОВО — вж. Организации и дружества
«ДРУЖЕСТВО ЗА РАЗПРОСТРАНЕНИЕ НА ПОЛЕЗНИ ЗНАНИЯ» — вж. Организации и дружества
ДРУМЕВ, В. — 39, 593
ДРЯНКОВ, СТОЮ — 82
ДРЯНКОВА, ИВ. СТ. — 27
«ДУМА НА БЪЛГАРСКИТЕ ЕМИГРАНТИ», в. — 85, 126—129, 147, 164, 185, 187, 201, 203, 213, 214, 235—237, 239—245, 251, 258, 259, 261—268, 271, 272, 283, 287, 288, 293, 294, 302, 309, 336, 573, 576, 602, 653, 761
«ДУМИ МОИ, ДУМИ МОИ», «Кобзар» на Т. Шевченко — 381
«ДУНАВСКА ЗОРА», в. — 94, 93, 100, 123, 124, 126, 176, 183, 237, 263, 476, 477, 653
«ДУНАВСКИ ЛЕБЕД», в. — 17
«ДУХОВНА КУЛТУРА», сп. — 502
ДУЧЕВА, ЕЛ. К. — 78
ДУШАНОВ, Д. — 593
«ДУШИЦИ» (от «Душица. Нравствена приказка» от Б. Запрянов, по «Душенька» от И. Ф. Богданович) — 601
«Д. ЧАВДАР» — вж. Ботев, Христо
«ДЯВОЛСКО БЛАТО» от Ж. Санд — 599
ДЯДО НИКОЛА — вж. Филиповски Никола (дядо), капитан
«ДЯКОН В. ЛЕВСКИ» (от в. «Нова България» — редакция на «Обесването на В. Левски») — 515

Е

«ЕЗИК И ЛИТЕРАТУРА», сп. — 32, 66, 67, 70, 96, 127, 139, 165, 202, 290, 291, 422, 479, 484, 520, 522, 524, 526, 528, 639, 656, 657, 663, 664, 666, 667
«ЭЙХЕНБАУМ, Б. 523
«ЕЛЕГИЯ», стихотв от Хр. Ботев — 167, 191, 201, 207—213, 216, 264, 271 273, 281, 291, 293, 309, 350, 399, 404, 405, 412—415, 418, 420, 651, 653, 654, 661, 761
«ЕЛИЗАБЕТ», п раход — 716
ЕЛИН ПЕЛИН — 398
ЕЛИСАВЕТА вж. Пулиева, Елисавета, Хр.
ЕМИНЕСКУ, МИХАЙ — 2 5, 608,
ЕНГЕЛС, ФР. — 52, 218, 248, 249, 572
ЕНГЛЕНДЕР, ДАГОБЕРТ — 701, 702, 707, 716, 728, 729, 731 738
ЕНЧЕВ, П. — 541, 556
«ЕПИТАФИИ», Хр. Ботев — 3 5, 337, 338
ЕПИТРОПИЯ вж. К митети
ЕРЕМИЯ, пр р к 6
ЕРИХОНОВ, Л. С. 458—460
«ЕСТЕТИЧЕСКИТЕ ОТНОШЕНИЯ НА ИЗКУСТВОТО КЪМ ДЕЙСТВИТЕЛНОСТТА», Н. Г. Чернишевски — 36, 53
ЕТЕРСКИ, Н. — 185
ESKENASY, J. — 612

Ж

ЖАДОВСКА, Ю. В. — 66
«ЖАЛБА», стихотв. от Р. Жинзифов — 66
ЖЕЛЬО ВОЙВОДА — 104, 125, 148
ЖЕЛЯБОВ, А. — 228
«ЖЕНСКИТЕ МАНАСТИРИ СА СТАНАЛИ ПУБЛИЧНИ КЪЩЯ», фейлетон — 326, 327

«ЖЕСТОКОСТТА МИ СЕ СЛОМИ», стихотв. от П. Р. Славейков — 661
ЖЕЧЕВ, Н. — 30, 32, 37, 40, 41, 46, 91, 125, 164, 165, 316, 532, 616, 738
ЖЕЧЕВ, П. — 692
«ЖИВ Е ТОЙ. . .» — вж. «Хаджи Димитър»
ЖИВКОВ, Н. — 717, 720, 721
ЖИНЗИФОВ, Р. — 45, 65, 66, 98, 659, 660
ЖУГЛЕВ, Г. 331
ЖУКОВСКИ, В. А. 146
ЖУРБИНА, Е. И 307, 308, 346
«JOURNAL DE GENÈVE», в. — 726

З

«ЗАДАДЕ СЕ ОБЛАК ТЕМЕН», стихотв. от Хр. Ботев — 191, 294, 405, 429, 4 0, 476, 508, 510, 511, 651, 653, 654, 665
ЗАИМОВ, СТ. — 22, 45, 80, 82, 86, 223, 224, 283, 316, 445, 450, 467—470, 477, 542, 544, 549—551, 553, 613, 674, 678, 680, 682, 684, 685, 688, 689, 709, 744, 746—748, 761.
«ЗАКОН ЗА ВСИЧКИТЕ БУНТОВНИЦИ», устав на врачанските революционери — 697
«ЗАПИСКИ ЗА БЪЛГАРИЯ И ЗА БЪЛГАРИТЕ», Л. Каравелов — 454, 566
ЗАРЕВ, П. — 127, 140, 143—145, 150, 157, 158, 284, 289, 291, 297, 361, 426, 460, 480, 491, 497, 508, 657, 658, 663, 664, 666
ЗАРСКИ, Г. — вж. Бакалов, Г.
«ЗАРЯ», в. — 189
ЗАСЛАВСКИЙ, Д. — 251, 262
«ЗА СЛАВЯНСКОТО ПРОИЗХОЖДЕНИЕ НА ДУНАВСКИТЕ БЪЛГАРИ» («О славянском происхождении Дунайских болгар»), Д. И. Иловайски — 532, 629, 635—637
«ЗАТОЧЕНИЦИ», стихотв. от П. К. Яворов — 669
ЗАФИРОВ, СТ. — 19
ЗАХАРИЕВ, Ц. — 678
ЗАХМАНОВ (ЗАХМАНСКИ), Г. — 313, 315, 316, 532
«ЗАЩО НЕ СЪМ. . .?», стихотв. от Хр. Ботев — 207, 317, 335, 339, 340, 405, 514, 601, 651, 653, 665, 761
«ЗВЕЗДА», сп. — 249
«ЗВЪНЧАТИЙ ГЛУМЧО», в. — 344
ЗЛАТОВИЧ, ХР. — 176, 180, 181
«ЗЛАТОРОГ», сп. — 58, 134, 139, 159, 211, 262, 479, 494, 712
ЗЛАТОУСТ — 251, 602
ЗЛАТЕВ, И. 77
«ЗЛОТО», статия от Хр. Ботев — 243, 266
«ЗМЕЙ», незапазена повест от Хр. Ботев — 648, 649
«ЗНАЕШ ЛИ ТИ КОИ СМЕ?», фейлетонна рубрика — 314, 315, 317, 324 329, 341, 342, 362, 363, 369, 375, 443
«ЗНАМЕ», в. — 122, 174, 187, 197, 244, 255, 260—262, 265—267, 271, 315, 325, 341, 342, 372, 376, 415, 453, 454, 457, 458, 463, 465—473, 486, 512, 531, 532, 539, 541, 543, 544, 546, 560, 561, 564—567, 570, 573, 576, 577, 583, 587, 591, 595, 602—607, 613, 618, 637, 641, 643, 647, 649, 653, 681
«ЗНАМЕ», сп. — 399, 503, 765
«ЗНАМЕ», печатница — 643
«ЗНАНИЕ», печатница — 636
«ЗНАНИЕ», сп. — 446, 454, 457—459, 461—466, 468, 471, 539, 601, 638, 639
«ЗОВ», сп. — 502
«ЗОРА», в. — 329, 516
ЗУБКУ-КОДРЕЯНО, Н. П. — 607—611

И

ИВАНЕСКО, Д. — 631
ИВАНКА (баба) — вж. Ботева, Иванка Петкова
ИВАНКА — вж. Ботева, Иванка Христова
ИВАНОВ — 547
ИВАНОВ, А. А. (ГАБРОВЧЕТО) — 706
ИВАНОВ, ДИМ. — 445, 463
ИВАНОВ, ИВ. С. — 472, 559
ИВАНОВ, ПЕТЪР — 32

ИВАНОВ, СТ. — 106
ИВАНОВ, ХРИСТО ГОЛЕМИЯ — 107, 434, 622, 673
ИВАНОВ, Ю. — 20, 242, 332
ИВАНОВИЧ, ИВАН (ГРИМАРДИ) — вж. Нечаев, С. Г.
ИВАНЧЕВ, Д. П. — 718
ИВАНЧО, «Видено» — 341
ИВАНЧО ПЕНЧОВИЧ — вж. Пенчович, хаджи Иванчо
«И В ПАРИЖ ИМА ГЪСКИ», фейлетон — 382
ИГНАТИЕВ, Н. П. — 120, 549—551, 553
ИГНАТОВИЧ, ДЖ. 708
ИЗАБЕЛА II — 366
«ИЗВЕСТНИЯТ МАНГУ», дописка от «Тъп н» — 198
«ИЗВОРЪТ НА БЕЛОНОГАТА» поема от П. Р. Славейк в — 661
«ИЗГРЕВ», в. — 550, 624
«ИЗКУСТВО И КРИТИКА», сп. — 339, 514
ИЗМИРЛИЕВ, Г. Д. — 547, 549, 550, 674, 675, 678, 680
«ИЗНАНКА» — 610
ISRAEL, S. — 612
«ИЗТОК», в. — 572
ИКОНОМОВ, Г. — 651, 675
ИКОНОМОВ, Д. — 698, 703, 706, 709, 710, 726, 728, 758, 759
ИКОНОМОВ, П. — 188, 675, 677—679
«ИЛИАДА», Омир — 339
ИЛИЕВ, АТ. — 601
ИЛИЕВ, П. С. — 80
ИЛОВАЙСКИ, Д. И. — 468, 532, 629, 630, 635—639, 643
«ИМН», стихотв. от Д. Войников — 339
ИНДЖЕ ВОЙВОДА — 126
ИНДЖЕТО — вж. Йорданов Недев, Й. (Инджето)
ИРЕЧЕК, К. — 15
ИРИНЧЕВ, ХР. — 165
И-Р [ИСКАНДЕР] — вж. Херцен, А. И.
«ИСКРА», в. — 331
ИСТОРИКО-ФИЛОЛОГИЧ. ФАКУЛТЕТ В ОДЕСА — вж. Училища и университети
«ИСТОРИЧЕСКИ ПРЕГЛЕД», сп. — 23, 24, 27, 46, 82, 112—114, 169, 179—181, 183, 187, 217, 220, 239, 241, 312, 462, 552, 556—560, 563, 564, 612, 673, 675, 677, 681, 683—685, 687, 690, 692, 693, 695, 703, 720, 757, 759
«ИСТОРИЯ НА ВСЕОБЩАТА ЛИТЕРАТУРА», И. Шер — 36
«ИСТОРИЯ НА УМСТВЕНОТО РАЗВИТИЕ НА ЕВРОПА», Дж Дрепер — 601
«ИСТОРИЯ РОССИИ», Д. И. Иловайски — 636
«ИСТОРИЯ РЯЗАНСКОГО КНЯЖЕСТВА», Д. И. Иловайски — 636
ИТЕНБЕРГ, Б С. 217, 218
ИШУТИНА, Н. 56

Й

ЙОВАНОВИЧ, ИЛ. П. 556
ЙОВАНОВИЧ, Д 697, 698
ЙОВЧЕВ, Л. — 578, 579
ЙОНИН, В. С. 691, 692
ЙОНКОВ, ХР. — 322
«ЙОРГО ХАЙДУТИН», народна песен — 141
ЙОРДАНОВ, А 225
ЙОРДАНОВ НЕДЕВ, Й. (Инджето) — 727
ЙОРДАНОВ, П. Н. — 445, 686, 688, 689, 691, 698, 726, 727
ЙОЦОВ, А. 698
ЙОЦОВ, Б. — 85, 1 9, 493
ЙОЦОВ, Д. — 620

К

КАБАДАНЕВ, Ж. 620, 621
КАБРАЗЛИ МЕХМЕД ПАША 648
КАВАЛДЖИЕВ, ИВ. — 463, 508, 542, 545, 556, 559, 561, 565, 617, 623, 692, 693, 725, 726
«КАЗАНО», в. «Будилник» — 335
«КАКВО ГЛЕДАМ?», стихотв. от «Тъпан» — 198
«КАКВО ДА СЕ ПРАВИ?» («ЧТО ДЕЛАТЬ?»), роман от Н. Г. Чернишевски — 48, 53—56, 282
«КАЛАРАШ», улица — 330
«КАЛЕНДАР ЗА ГОД. 1875», Хр. Ботев — 477, 482

«КАЛЕНДАР ЗА 1876» — вж. «Стенни календар за 1876 г. . . .»
КАЛИФЕР ВОЙВОДА — 13—15, 126
КАЛОФЕРСКА ОБЩИНА — 30
КАЛОФЕРСКО УЧИЛИЩЕ — вж. Училища и университети
«КАЛЪП ЗА УЧИТЕЛИ», «Будилник» — 335
КАЛЯНДЖИЕВ (КАЛЯНДЖИ), П. 182, 685, 692, 694
КАМБУРОВ, ИВ. — 67
«КАМЕРИ», п раход — 711
«КАПИТАЛЪТ», К. Маркс — 587
КАПИТАНОВ, ХР. — 315, 714
КАПОР, Й 726, 729
КАРАВЕЛОВ, Л. 65, 70 73, 75, 76, 82, 93, 98 102, 187, 197, 198, 200 202, 204, 213 216, 219—222, 226, 233, 239—241, 255, 261, 313 316, 18 328, 351, 355, 360, 362, 363, 368, 369, 371, 375, 378, 381, 383—387, 398, 399, 415, 417, 419, 4 0—433, 435—446, 449—457, 459—463, 465—475, 483, 484, 511, 519, 532, 533, 536—539, 542, 551, 555, 558—560, 565, 580, 601, 604, 605, 612, 631, 632, 635—638, 640, 642, 643, 649, 659, 697, 761
КАРАВЕЛОВА, Н. — 468
КАРАДЖАТА — вж. Стефан Караджа
КАРАИВАНОВ, В. — 35
КАРАКОЗОВ, Д. В. — 56
КАРАКОСТОВ, СТ. — 24, 129, 174, 659
КАРАМИНКОВ, Д. — 85
КАРАМИНКОВ, ХР. — 622, 674, 675
КАРАМИНКОВА, ЕК. ХР. — 30, 91
КАРАПАНЧЕВ, Г. — 77, 78
КАРАСЛАВОВ, Г. — 406, 364
КАРЛОВСКА ОБЩИНА — 170
КАРЛ (КАРОЛ) I, румънски княз — 108, 168, 714, 715
КАРУЦИН, КР. — 234
КАСАБОВ, ИВ. — 109—114, 188, 219, 220, 338
КАСИЙ, ГАЙ — 644
КАТАРДЖИ, НИК. — 225
«КАТЕХИЗИС НА РЕВОЛЮЦИОНЕРА», възвание-програма, изд. в Женева — 218
«КАТЕХИЗИЧЕСКИ БЕСЕДИ», преведени от Серафим (Сливенски) — 593
КАТИЛИНА — 332
КАТРАНОВ, П. Д. — 470, 710
КАТРАФИЛОВ, поп Сава — 698, 728, 738, 745
КАТЪРДЖИЙСКИ, Г. Д. — 740
КАУФМАН, Н. — 67, 496, 507
КАЦ, КОНСТАНТИН (КОСТИКА) — вж. Добруджяну, Геря
КАЦАРОВ, Д. 604
КЕКЕРОВ, Д. 694, 702
КЕЛСИЕВ, В. — 227
КЕЛСИЕВ, ИВ. 227
КЕЛСИЕВИ, братя — 228
КЕРЕМЕДЧИЕВ, Г. — 97
КЕРЕМИКЧИЕВА, ИВ. — 613
«КИЕВСКА КОМУНА», революционен кръжок — 611
КИЕВСКИ УНИВЕРСИТЕТ — вж. Училища и университети
КИПРИЯНОВСКИ МАНАСТИР — 590
КИРИЛ — вж. Ботев Петков, Кирил
КИРИЛ, КОНСТАНТИН ФИЛОСОФ — 33, 86, 592
КИРИЛ И МЕТОДИЙ (празник) — 21, 32—33, 88, 91, 168, 185, 688
КИРИЛО-МЕТОДИЕВО ОБЩЕСТВО — 642
КИРКОВ, Г. — 387, 398, 759
КИРКОВИЧ, РАДА Г. — 55, 359
«КИРО БОЛЕН ЛЕЖИ», народна песен — 141
КИСЕЛЕВ Г. — 220
КИСЕЛИНЧЕВ, АС. — 593
КИСИМОВ П. — 110, 112, 337
КИСЬОВ, СТ. — 547
«КИТАЙСКА КОМЕДИЯ», «Тъпан» — 190
КИЦА — вж. Минчева-Везирева, Кица
КИШЕЛСКИ, ИВ. П. — 545, 547, 692, 697, 698
КЛАРА — вж. Сорокина, Ек.
«КЛАСОСЪБИРАЧКАТА ОТ САПРИ», стихотв. от Л. Маркантини — 252, 479, 712
КЛЕПАРСКИ, Н. П. — 357
КЛИНЧАРОВ, ИВ. Г. — 23, 80, 82, 86, 188—190, 198, 325, 326, 329,

364, 459, 561, 563, 587, 613, 614, 622, 627, 648, 709
КЛИСАРОВ, Г. — 739
«КНИЖЕВНОСТ», «Будилник» — 335, 336, 338
КНИЖЕВНО ДРУЖЕСТВО — вж. Организации и дружества
«КНЯЗ РОСТИСЛАВ», стихотв. от А. К. Толстой — 479
«КОБЗАР», Т. Шевченко — 381
КОБЛЕВСКА 230
КОГЪЛНИЧАНУ, М. 713, 715
КОЖУХАРОВ, Т. 502
КОЖУХАРСКИ, А. П. 547
КОЗЛЕВ, Н. 146, 659, 660
КОЗМИН, Б. П. 51
КОЙНАКОВ, ІІВ. 143
КОЙЧЕВ, Д. П. 82
«КОЛОКОЛ», в. 57, 218, 222, 223
КОЛОНИ, МИХ. — 106
КОЛЬО, «Това ви чака!» — 391, 392
«КОМАР», в. — 237
КОМИТЕТИ:
Болградски — 533, 559
Български революционен централен комитет (БРЦК) в Букурещ — 121, 180, 197, 198, 201, 202, 315, 325, 342, 430—443, 445—448, 450, 453, 455, 457, 536, 540—543, 545—549, 553—565, 672—675, 710, 720, 764
«Българското общество» — 113, 114
«Българското човеколюбиво настоятелство» — 560, 692, 693, 707
Врачански — 677, 679—685, 707, 717, 747
«Върховно народно българско тайно гражданско началство» — 119
Галацки — 559
Гюргевски централен — 462, 565, 653, 672—680, 682, 684
Добровнишки — 552
Добродетелна дружина — 91, 93, 104—108, 119, 122, 175, 176, 178, 179, 344, 350, 369, 371, 372, 474, 615
Епитропия (Средоточно българско попечителство) — 104, 105
Крайовски — 558
Пловдивски — 677
Привременен централен български революционен — 446, 450
Привременно българско началство — 118
Русенски (Кубрат) — 437, 441, 447, 448, 536, 538, 548, 554, 557, 674
Славянски, Москва 77
Славянски благотворителен, Петербург — 693
Сливенски 677
Старозагорски — 538, 559
Таен централен български (ТЦБК) 107 114
Търновски (Асен) 435—438, 538, 548, 675, 688
Хасковски 438
Централен вътрешн. Ловчанski 442, 444, 612
Шуменски (Крумовци Шумен) 538, 541
КОМУНА, ПАРИЖКА КОМУНА — 185, 226, 234, 235, 249, 251, 283, 289, 607, 611, 657
«КОМУ ОЩЕ БИ ТРЯБВАЛО ДА СЕ ДАДЕ МАЛКО ХРЯН», фейлетон — 326, 327
«КОМУНИСТИЧЕСКИ МАНИФЕСТ», К. Маркс и Фр. Енгелс 223, 224, 248, 249, 587
КОНДАРЕВ, Н. — 460
КОНЕВ, ИЛ. — 235, 335, 336, 608
КОНОВ, ХР. — 703, 757
КОНСТАНТИН БАГРЯНОРОДНИ — 639
КОНСТАНТИН (КОСТИКА) КАЦ — вж. Добруджяну, Геря
КОНСТАНТИН, поп — 14, 16
КОНСТАНТИНЕСКУ-ЯШ, П. (P. CONSTANTINESKU JASI) — 169, 608—610, 623
КОНСТАНТИНОВ, АЛ. — 387, 398
КОНСТАНТИНОВ, К. — 502, 767
«КООПЕРАТИВНО СЕЛО», в. — 77, 78, 181
«КОРМИЛО», в. — 651
КОСЕВ, Д. — 59, 110, 461
КОСЕВ, К. — 738
«КОСМОС», Ал. Фр. В. Гумболът — 36
КОСТОВ, Н. — 70, 153, 506
КОСТОМАРОВ, Н. И. — 532, 635, 538, 642, 644—646

КОТЕЛСКИ, К. С. — 441
КОШУТ, Л. — 219
КРАЙОВСКИ КОМИТЕТ — вж. Комитети
«КРАТКА ВСЕОБЩА ГЕОГРАФИЯ», превод от Б. Петков — 32
«КРАТКО ТЪЛКУВАНЕ НА БОЖЕСТВЕНАТА ЛИТУРГИЯ», превод от Д. Душ нов 593
КРАУС, Е. 699
«КРЕМУЦНЙ КОРД», драма от Н Н. Кост мар в 463, 532, 635, 638, 642 647
«КРИТИЧЕСКИ ИЗДИРЯНИЯ ЗА ИСТОРИЯТА БЪЛГАРСКА», Ю И. Вен лин 29, 31, 92
КРОПОТКИН, П 54
«КРУМ СТРАШНИ», картина от Н. Хр Павл вич 3 7
КРУМОВЦИ (ШУМЕН) вж. Комитети, Шумен ки
«КРЪГ», п чатница 642 644
КРЪСЕСКУ, д р — 607
КРЪСТЕВ, д р КР. (В. Миролюбов) 65, 71, 72, 98, 100, 102, 129, 1 1, 150, 154, 206, 207, 214, 215, 278, 294, 304, 99, 404, 417—420, 482, 485, 503, 512, 514
КРЪСТЕВИЧ, Г. — 368, 372
КРЪСТЬО, поп — вж. Никифоров, Кр. (п л Кръстьо)
КУБРАТ (РУСЕ), Кубратовци — вж. Комитети, Русенски
«КУДЕЯР», р ман от Н. И. Костомар в — 642
КУЗА, Й. — 108, 109
КУЛЕВ, В П — 445, 554
КУЛЕЛИЕВ, Й. 623
КУЛИН, ИВ. 121
КУНЧЕВ, Т. 741
КУРОЧКИН, В С. 31
КУРУТО, Н. Х. 698, 737, 745
КУТИНЧЕВ, СТ — 643
КЪМ БРАТА СИ», стихотв. от Хр. Ботев — 72, 81, 94—96, 98, 99, 102, 126, 201, 206, 271—273, 284, 405, 418, 423, 651, 653, 654, 661, 665
КЪНЕВ, Н. — 663
КЪНЧЕВ, А. — 333, 577
«КЪРВАВА ПЕСЕН», поема от П П Славейк в — 4 2 669
«КЪРДЖАЛИ», повест от М. Чайковски — 566, 641
КЪРДЖИЕВ, Т. — 652, 675, 676, 678, 679, 688, 689, 695, 700
«КЪРЛЕЖ», в. — 237
КЪРПАЧЕВ, ЕНЬО ХР. — 14, 15
КЪРШОВСКИ, ИВ. — 188, 444
КЪРШОВСКИ, П. С. — 673
КЪРШОВСКИ, Ю. П. — 699, 703
КЪТОВСКИ, Д. Й. — 741
КЬОЙБАШИЕВ, Ст. Н 15
КЬОСЕТО 319
КЮВИЕ, Ж. 251, 602

Л

ЛАВРОВ, П. Л. 583, 610, 611
ЛАЗАРЕВ, А. (ПУЛЕЦКИЙ) — 185
ЛАПИНСКИ — 713
«LA RÉPUBLIQUE FRANÇAISE», в. — 726
ЛАФАРГ, П. — 667
ЛЕВИТОВ, А. — 331
ЛЕВСКИ, В. — 32, 35, 116, 120, 121, 164, 165, 167, 172—175, 202, 315, 316, 337, 359, 361, 430—440, 442—444, 446, 448, 455, 459, 471, 500, 501, 513—515, 517, 519, 520, 525, 530, 544, 551, 576—578, 612, 677, 697, 761
ЛЕВЧЕВ, Л. — 662
ЛЕГОВЕ — 36
ЛЕКОВ, ИВ. — 639
ЛЕНИН, В. И. — 50, 52, 57, 58
«ЛЕНИНСКАЯ ИСКРА», в. — 77
ЛЕРМОНТОВ, М. Ю. — 29, 36, 48, 66, 205, 282, 479, 663, 665, 768
«ЛЕТОСТРУЙ» — 20
ЛЕФТЕР ВОЙВОДА — 306
«LES CHANTS DU CRÉPUSCULE», В. Юго — 625
«ЛИК», сп. — 24, 178, 181
ЛИЛОВСКИ, Р. — 762
«ЛИТЕРАТУРЕН ГЛАС», в. — 85, 86, 128, 252
«ЛИТЕРАТУРЕН ФРОНТ», в. — 77, 234, 393, 422, 487, 607, 662, 708, 758
«ЛИТЕРАТУРНА МИСЪЛ», сп. — 235, 336, 485, 516, 517, 519, 521, 522, 526, 527, 608
«ЛИТЕРАТУРНИ НОВИНИ», в. — 85

«Л. К-ВУ» (Л. Каравелову), посвещение към «Делба» от Хр. Ботев — 201
«ЛОВЕШКИТЕ КАДИИ И АХМЕД», народна песен — 144
ЛОВЧАНСКИ КОМИТЕТ — вж. Комитети Централен вътрешен
«ЛОГИКА, ИЛИ ФИЛОСОФСКОЛОГИЧЕСКИ СХВАЩАНИЯ», Дж. Ст. Мил — 580
ЛОЙОЛА 210, 212, 213, 251, 6 2
«ЛУДИ МЛАДИ», стихотв. от П К Яворов 670
ЛУКАРСКИ, Т. Т. 741
ЛУКОВ, КАЛИСТ 27
«LUMPENHUNDE DIE REITER», Гьте — 134
ЛУНГОВ П. — 767
ЛУЧКОВ, В. — 76 79
«ЛУКРЪТОРУЛ РОМЪН» («Румънски работник»), в. — 609
ЛЮБОБРАТИЧ, М. — 534

М

МАДЖАРОВ, М. — 257
МАДЖАР ФИРАНЦА, вж. Франц Йосиф
МАЗНАТА, Д. — 749, 750
«МАЙЦЕ СИ», стих тв. от Хр. Ботев — 39, 60—72, 89, 93—99, 127, 128, 143, 144, 150, 151, 165, 200, 201, 205, 206, 216, 271, 272, 284, 404, 418, 428, 507, 520, 528, 651, 653, 654, 661, 665, 670, 761
МАКЕДОНЕЦА, ПЕРО — вж. Симеонов, Петър (Перо Македонеца, Херцеговинеца)
«МАКЕДОНИЯ», в. — 21, 62, 240, 251, 269, 356, 602, 640
МАКЕДОНСКИ, ХР. 545
МАКЕДОНСКОТО ДРУЖЕСТВО В ТЪРНОВО — вж. Организации и дружества
МАК-МАХОН, М. — 77
МАКСИМИЛИАН (МЕКСИКАНСКИ) — 372
МАКСИМОВ, СТ. — 422
МАЛИНКА, В. — 684
МАНДЖУК, ДР. Д. — 19
«МАНИФЕСТЪТ» — вж. «Комунистически манифест»
МАРИНОПОЛСКИ Й — 762
МАРИОЛА, сестра на Венета Ботева — 613, 619
МАРКОВ, ХР. — 172
МАРКОВИЧ, СВ. — 587
МАРКС, К — 52, 116, 218, 248, 249, 582, 584, 587, 588, 593
МАРТЕН, ЕМЕ 579
МАРТИНОВ, Н. П. — 675
МАСАР ПАША 517, 518
«МАСКА», стих тв т П. К Яворов 670
МАТАКЯ, МАРИН 175
МАТЕВ, А. 688, 689
МАТЕВ, Г 68 , 726
МАТЕЕВ Б 22
«МАТЕМАТИКА И ФИЗИКА», сп 631
МАЦИНИ, ДЖ 174 219, 711, 713, 768
МАХМУД БЕЙ 748
МАХТ, А 729
МЕДЕЯ — 244
МЕДИЦИНСКИ ФАКУЛТЕТ В БУКУРЕЩ — вж Учил и у и вер итети
МЕДИЦИНСКО УЧИЛИЩЕ В БУКУРЕЩ вж. Учили и у иверситети
МЕЛЕДИН, Н. Ф. 167, 224 2 , 2 2, 2 , 10, 312, 19
МЕЛЕК ХАНЪМ 648
МЕЛЮЗИНА — 279
МЕМИШ ПАША — 371, 372
МЕРКАНТИНИ, Л. — 252, 479, 712
МЕТОДИЙ — 33, 86, 592
МЕФИСТОФЕЛ, «Тая и щ сънувах. . .» — 356, 358
МЕХМЕД НЕДИМ ПАША 348
М Г Х Д РУДЖИ ПАШ ШИР В НИ \ С 47 49
М ЧН КОВ И И 50
МЕШЕКОВ, ИВ. 42
М Х АТ ПАША 194 . 61, 548
«МИЛА ВЕНЕТО», пес , пр ипсвана на Хр. Б тов 2
МИЛЕВ, ГЕО — 661, 66
МИЛКОВ, К. — 179
МИЛКОВСКИ, З. (с пс д ним Т р Т. Йеж) — 713
МИЛ ЕВИЧ, МИЛОШ 467
МИНА — ж Г \ р \ на .

МИНА вет — 397
МИНАЕВ, Д. Д. — 331
МИНЕВ, Д. — 67, 164
МИНКОВ, Н. — 472, 537, 539, 559
МИНКОВ, СВ. 387
МИНКОВ, Т. 27, 225, 619, 628
МИНКОВ, ЦВ. — 65, 137, 291, 497, 525, 668, 670
МИНЧЕВ, Г. А. — 6 8
МИНЧЕВА-ВЕЗИРЕВА, КИЦА, м йка на В нета Б тева 613
«МИР», в 208
МИРОЛЮБОВ, В вж Кръстев, д р Кр
«МИСЪЛ», сп 62, 64, 65, 150, 2 , 2 3, 41 42 , 479, 4 0, 48 , 4 512 14, 638, 64 , 765,
МИТА ЧЕНГЕЛЯТ, «Т ви к !» от Хр Б в 93
МИТЕВ, Й. 259, 551 553, 721 74
МИХАЙЛОВ, М Л. 422, 711
МИХАЙЛОВ, П. 532, 630 632
МИХАЙЛОВСКИ, Н К — 54
МИХАЙЛОВСКИ, Н. 344, 87, 89 578, 601
«МИХАЛ», в. 2 7, 76, 92, 395, 97, 469
МИХАЛАКИ (МИХАЛ), гер й на «Т ва ви ч ка!» от Хр. Ботев — 87 97
МИХАЛАКЕВИЦА, «Т в ви ч к !» от Хр Ботев — 388
МИХЕЛЬСОН М. И. — 36
МИЦКЕВИЧ, А. — 174, 262, 663, 768
МИШАЙКОВ, М. — 472, 683, 698
МЛАДЕНОВ, СТ. — 131, 134, 211, 645, 705
«МНЕ НЕЛЮБОВЬ ТЕПЕРЬ НУЖНА», стих тв. отК. Ф. Рилеев 282
«МНОГОСТРАДАЛНА ГЕНОВЕВА», Хр. фон Шмидт — 601
«МОИТЕ СТРАДАНИЯ В 1876 г.», брошура от Хар. Попов — 81, 417
«МОЛДОВАНКА», улица — 39
МОЛЕШОТ, Я. — 36
МОСКОВ — 613
МОСКОВА, ЮЦА (по баща Рашева) — 613
МОСКОВСКИ УНИВЕРСИТЕТ — вж. Училища и университети
МОХАМЕД, МОАМЕД — 194 344, 597
«МОЯТА МОЛИТВА», стихотв. от Хр. Ботев — 289, 293, 311, 405, 430, 476, 500—504, 506—508, 529, 617, 651, 653, 654, 665, 670, 671, 725, 765
«МУДРИЦА» — 610
МУМДЖИЕВ, МИХ. П. — 49, 472
МУРАД I — 268
МУРАД III — 15
МУСТАКОВ, Я. С. — 599
МУТАФОВ, СТ. — 645
МУТЕВ, ЕВСТ. Д. — 17, 25
МУТЕВ, СТ. Д. — 17
МЪНЗОВ, ИВ. 188, 197, 198, 220, 314, 337, 372, 443, 469, 470

Н

«НА ВЕЛИКДЕН , стихотв. от Р. Жинзифов — 66
«НА БОЙ», възвание — 259, 720, 721
«НА ГЕРГЬОВДЕН», стихотв. от Ив. Вазов — 668
«НАГРАДЕНИЯТ ПОДВИГ», Д. Фингов — 354
«НАЗДРАВИЦА» («TOAST»), стихотв. от Ш. Петьофи — 422
НАЙДЕН — вж. Геров, Н.
НАЙДЕНОВ, ИВ. — 343, 344, 347, 372, 389, 397
«НАЙ-НОВИ ИЗВЕСТИЯ», в. «Нова България» — 719
«НАКАНУНЕ», роман от И. С. Тургенев — 48
«НАКОВАЛНЯ», в. — 503
«НАМЕСТО ПРОГРАМА» статня от Хр. Ботев — 239, 243
НАПОЛЕОН — 17, 195, 251, 349, 366, 372, 373, 389, 391, 602
«НАПРЕДЪК», в. — 255, 380, 636, 640
«НАПРЕДЪК» — вж. Организацни и дружества
«НА ПРОЩАВАНЕ», стихотв. от Хр. Ботев — 104, 126, 128, 133, 137, 138, 141, 143—145, 147—155, 157, 159, 160, 162—166, 174, 201, 206, 252, 253, 271, 290, 293, 296, 328, 329, 477, 503, 506, 507, 651, 653, 654, 664—666, 669, 671, 761

«НАРОДНА КУЛТУРА», в. — 65, 496, 507
«НАРОДНА РАЗПРАВА», организация — 218, 220
«НАРОДНА РАЗПРАВА», сп. — 218
«НАРОДНИЙ ГЛАС», в. — 501
«НАРОДНИ ЛИСТИ» — 552, 738
«НАРОДНОСТ», в. — 112—114, 263, 337, 338, 567
«НАРОДЪТ. ВЧЕРА, ДНЕС И УТРЕ», статия от Хр. Ботев — 243, 268, 271
«НА РУСКОТО НЕМСКО ПРАВИТЕЛСТВО . .», статия-съобщение от «Тъпан» 192
НАТАН, ЖАК 460
«НАТУРАЛИСТ» 36
«НАУКА», сп 696
НАЧООЛУ, НАЧОВ, НЕДЬО — 18
НАЧОВ, НИКОЛА — 13—21, 23, 25—29, 31, 80, 81, 86—88, 90 93, 179, 474, 475, 628, 632, 635, 638, 641
НАЧОВИЧ, ГР. Д. — 762
НИКОЛА, ДЯДО НИКОЛА, КАПИТАН НИКОЛА — вж. Филиповски, Ник.
«НАШИЯТ ОБЩЕСТВЕН ЖИВОТ», фейлетон — 382, 383
НЕДКОВ, Б. — 708, 716, 736, 741, 743
НЕДКОВ, ЙОР. — 689
«НЕЗАВИСИМОСТ», в. — 81, 124 255, 317, 320—329, 332, 337, 341, 342, 356, 362, 367, 417, 419, 430, 443—446, 450—454, 456, 459, 463, 477, 500, 508, 519, 567, 580, 604, 605, 607, 631, 635, 640, 641, 654
«НЕЙ», стихотв. от Хр. Ботев — 311, 317, 426, 428, 429, 651, 653, 664, 670
НЕЙКИРХ, Г. И. — 42, 43
НЕЙКОВ, П. — 624
НЕЙЧОВ, В. — 578
НЕКРАСОВ, Н. А. — 36, 48, 411, 663
НЕНОВИ — 76
НЕОФИТ РИЛСКИ — 19, 27
«НЕ ПЕЙ МИ СЕ», стихотв. от П. Р. Славейков — 205, 339, 661
НЕЧАЕВ, С. Г. — 80, 167, 184, 217—226, 283, 314, 319
«НЕ ЩЕМЕ НИЙ БОГАТ ТВО, НЕ ЩЕМЕ НИЙ ПАРИ», стихотв. от Ст Стамболов — 651, 739
«НЕЩО ЗА БЕЗГРАМОТНИТЕ ЧЕЛОВЕЦИ», превод от Б. Петков — 31
НИКИФОРОВ, КР. (Поп Кръстьо)— 174, 612
НИКОЛАЕВ, Д. 185, 547
НИКОЛАЕВ, П. Ф — 54, 56
НИКОЛАЕВ, Т. СТ. — 547
НИКОЛАУ, К 692
НИКОЛОВ, АТ — 7 7
НИКОЛОВ, Г М 698
НИКОЛОВ, МАЛЧО 207, 208 364, 8, 397, 4 8 490, 491, 498, 500, 511
НИКОЛОВ, МИНКО 668
НИКОЛОВ, РАЙЧО — 547
НИКОЛОПОЛУ, Г 106
НИЛ, п п, ИЗВ РОВ, Н 382
НИЧЕВ, Б — 142—145, 147, 157, 402, 487, 661, 662, 669
«НОВ ПЪТ», сп. — 198
«НОВА БЪЛГАРИЯ», в. 271, 515, 516, 518, 521—524, 526, 527, 602, 623, 642, 643, 672, 717, 719, 721
«НОВА МИСЪЛ», сп. 422
«НОВА ПЕСЕН», стихотв. от Л Ка р вел в 601
«НОВИНИ ИЗ БЪЛГАРИЯ» в. «Н ва България» — 719, 720
«НОВО ВРЕМЕ», сп — 364, 627, 655, 657, 762
«НОВОНАГЛАСЕНА ГУСЛА» стихосбирка от Ив. Ваз в — 282
«НОВОРОССИЙСКИЙ ТЕЛЕГРАФ», в — 737
НОВОРУСИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ — вж. Училища и университети
НОВОХУДОНОСОР — 355
NOTRE-DAME DE SION, пансион — 624
НОЧЕВ Д. — 47 55, 231, 486, 689 707
«НОЩ», стихотв. от П. К Яворов — 669
«НРАВСТВЕН ЧОВЕК», Н. А. Некрасов — 411
НЮТОН, И. — 251, 602

О

«ОБЕСВАНЕТО НА В. ЛЕВСКИ», стихотв от Хр Ботев — 133 174 338, 430, 508, 512 516, 519, 525, 528, 530, 651, 654, 665, 666
ОБОЛЕНСКИ, Л. Е. — 54
«ОБРАЗОВАНИЕТО НА ЧОВЕЧЕСКИЯ РОД, ИЛИ ПО ВЪЗПИТАНИЕТО НА ЖЕНИТЕ», Еме Мартен 579
«ОБРЕЗАНИЕ НА ЖЕНИТЕ», в «Б диликъ» 3 5
ОБРЕНОВИЧИ, ин тия 105
ОБРЕТЕНОВ, А 685
ОБРЕТЕНОВ, Г Т 547, 652, 678, 680
ОБРЕТЕНОВ НИКОЛА ТИХОВ 432, 4 9, 441, 443, 445, 467, 536 538, 54 542, 544, 556, 562 630, 652, 673 680, 683—690, 693, 695, 698—703, 709, 720, 722, 725—728, 733, 7 742, 744—747, 748—755, 758 7 9
ОБРЕТЕНОВА, П. — 652, 703
ОБРЕТЕНОВА Т. (Б ба Тонка) — 477, 652, 673 675, 677, 703, 720
ОБРЕШКО КАРТУНКОВИЧ, «Това ви чака!» — 390, 392, 396, 398
«ОБЩЕСТВЕНА МИСЪЛ», сп. — 282, 500
«ОБЩЕСТВЕННАЯ СЛУЖБА» — 610
ОБЩИ, ДИМИТЪР — 434, 435, 612
«ОБЯСНЕНИЕ» К р велов и Ботев 640
«ОВЧАРЧЕ» («DER HIRTENKNABE»), Хай е 413
ОВЧЕВ вж Й вчев, Л.
ОГАРЕВ, Н П. — 43, 66, 205, 218, 220, 223
ОГНЯНОВ, АЛ — 86
ОГНЯНОВ, Б. — 86
ОГНЯНОВ, д р IIВ — 86
ОГНЯНОВ, П. С. — 85, 426
ОГНЯНОВ, С. — 85
ОДЕСКА КЛАСИЧЕСКА ГИМНАЗИЯ — вж. Училища и университети
ОДЕСКА СЕМИНАРИЯ — вж. Училища и университети
«ОДЕССКИЙ ВЕСТНИК», в. — 60, 737 738
ОДЕСКИ УНИВЕРСИТЕТ — вж Училища и университети
ОДЖАКОВ, П. — 344, 346, 359
ОКТОРИЯ — вж. Виктория
ОМИР — 30
«ОНАЗИ НОЩ АЗ СЪНУВАХ МИДХАТ ПАША», фейлетон — 327
ОНИСКЕВИЧ, М. И. — 42, 43
«О ПИЩЕ И ПИТИИ», Я. Молешот — 36
ОПОЛЕОН ЧОРБАДЖИ — вж. Наполеон
ОРГАНИЗАЦИИ И ДРУЖЕСТВА:
Българско книжовно дружество — 167, 195, 199, 200, 238, 350, 353, 354, 365, 369, 372, 515
Българско настоятелство в Одеса — 40, 41, 45, 46, 693
Българско централно благотворително общество (БЦБО) — 617—619, 628, 721
Дружество за разпространение на полезни знания — 463—466, 468, 474, 636, 638
Македонско дружество в Търново — 625
«Напредък», мъжко културно-просветно дружество в Калофер — 20
«Просвещение», женско учебно дружество в Калофер — 20, 21
«Органическо възпитание в приложение към самообразованието и към развоя на здравето на възпитаниците» («Органическое воспитание человека»), К. Ф. Шнел — 36, 126
ОРЪШАНУ, Н. Г. — 336
ОСИНИН, ДИМ. — 159, 208, 740
«О СЛАВЯНСКОМ ПРОИСХОЖДЕНИИ ДУНАЙСКИХ БОЛГАР» — вж. «За славянското произхождение на Дунавските българи», Д. И. Иловайски
ОСМАН БЕЙ, майор — 648
ОСМАН ПАША — 736
«ОСНОВА», сп. — 642
ОСТРОВСКИЙ, А. Н. — 36
«О TEMPORA! O MORES!», фейлетон от Хр. Ботев — 332, 335, 336, 342, 343, 345—347, 349, 350, 361, 375
«ОТЕЧЕСТВЕН ЗОВ», в. — 744
«ОТЕЧЕСТВЕН ФРОНТ», в. — 23, 48, 181, 668

«ОТЕЧЕСТВЕННЫЕ ЗАПИСКИ», сп. — 29, 48, 642
«ОТЕЧЕСТВО», в. — 193, 240 263, 337, 468
«ОТЕЦ ПАИСИЙ», сп. — 113
«ОТЛЪЧИЕ ОТ БЪЛГАРИЯ ЕДНАГО РАЗПАЛЕНАГО РОДОЛЮБЦА БЪЛГАРИНА», Г. С. Раковски — 64 160, 163
«ОТНОШЕНІЕ ЭСТЕТИКИ К ДЕЙСТВИТЕЛЬНОСТИ» — вж. «Естетическите отношения на изкуството към действителността» Н. Г. Чернишевски
«ОТЧЕ НАШ», молитва — 500
«ОЧЕРК ПУТЕШЕСТВІЯ ПО ЕВРОПЕЙСКОЙ ТУРЦІИ», В. И. Григорович — 61

П

ПАВЕЛ, апостол — 590
ПАВЛОВ, МЛ. — 716, 739, 747
ПАВЛОВ, Т. — 158, 189, 480, 487, 525, 602, 762, 768
ПАВЛОВ, ХР. Д. — 44, 48 58, 354
ПАВЛОВИЧ, П. — 534
ПАВЛОВСКА ЦВ. — 699, 700 723, 748
ПАВУРДЖИЕВ, А. — 695
ПАИСИЙ (ХИЛЕНДАРСКИ) — 659
ПАЛМИН, Л. — 331
ПАМФИЛОВ, В. Н. — 166
«ПАМЯТИ ДОБРОЛЮБОВА», стихотв. от М. Л. Михайлов — 422
«ПАМЯТНИК», стих тв. от А. С. Пушкин — 205
ПАНАЙОТ, войвода — вж. Хитов, П.
ПАНАЙОТОВ, ИВ. — 32
ПАНАРЕТ — вж. Рашев, Панарет
ПАНДУРСКИ, НЕДЯЛКО — 364—369, 372, 373
ПАНИЧЕРСКИ, М. — 471, 472
ПАНИЧКОВ, ДИМ. — 15, 21, 29, 38, 92, 122, 123, 125, 221—225, 227, 233, 239, 241, 242 312, 313, 316, 375
ПАНОВ, ВИЧО — 181
ПАНОВ Г. (ОЛИМПИЙ) — 441, 445, 446, 449, 472
ПАНТЕЛЕЕВ, Т. — 180, 456, 541
ПАНЧЕВ Т. — 170
ПАРИЖКА КОМУНА — ж К му а, Парижка
ПАРМАКОВ П — 547, 678
ПАРУШ В, А 365 366, 572
ПАСХАЛОВИЧ 225
ПАТРЕВ, ХР. — 759
«ПАТРИОТ», стихотв. от Хр. Ботев 17 3 4 4 3, 405 412 418, 651, 665
«ПАТРИЯ х тел 13
ПАУНОВ, Д 46
ПАУНОВСКИ, ИВ 8
«ПАШИ, ЧОРБАДЖИИ, ЗАПТИИ, КАДИИ» стих от С т м- б в 6 1
ПАШ ВИЧ в Т к ич, Н М
ПЕЕВ, Т ЮР 4 1 4 9 441, 44 , 446, 450 471, 51 541, 546 2, 6 2 644 67 , 6 7 6 9 683 6
ПЕЙЧЕВИ 76
ПЕЛАГИЧ В 534
ПЕЛИКО СИЛВИО 9
ПЕНЕВ, БОЯН 65, 151, 158, 168, 209, 212, 213, 274, 279, 399, 4 6, 4 , 479, 483, 484, 490, 491, 49 498, 499 527, 663, 664 712, 754, 7 2
ПЕНЕВ, С. 7 2, 726, 727, 734, 753, 754
ПЕНЧЕВ, Н. — 688
ПЕНЧОВИЧ, х джи ИВАНЧО — 344, 346, 9, , 68
«ПЕРЕСИПИ», улица 9
«ПЕРИОДИЧЕСКО СПИСАНИЕ» сп. — 67, 426, 644
ПЕРО С. МАКЕДОНЕЦА, ХЕРЦЕГОВИНЕЦА — вж Сим в П тър
«ПЕСЕН ЗА БУКУРГЩКИТЕ ЕРГЕНИ», в. «Будилник» 191, 329, 4
«ПЕСЕН НА ЕДНАГО ЮНАКА, КОГАТО СЕ ОТДЕЛЯ ОТ МАЙКА СИ НА 1868 ГОД », препис н «Н пр щ ване» от Д Горги в — 165
ПЕСНИ И СТИХОТВОРЕНИЯ», стихосбирка — 70, 73, 98, 129, 147, 201, 2 , 213, 272, 283, 287, 288, 294, 3 9, 399, 406, 412, 417, 426, 429, 477, 482, 500, 508, 512 514, 532 643 649 65

ПЕТЕРБУРГСКИ УНИВЕРСИТЕТ — вж. Училища и университети
ПЕТКАНОВ, КОНСТ. — 766
ПЕТКО вж. Ботев Петков, Петър (П тк)
ПЕТКОВ вж Сем рджи в, Ив.
ПЕТКОВ, БОТЬО 19, 20, 22, 25 37, 44 62, 79, 84 86 92, 169, 181 184
ПЕТКОВ, ТОДОР ЧОРБАДЖИЯ ТА 675
ПЕТКОВ, ХР в Б в, Хри т
ПЕТК ВИЧ, Г 675, 67 679
ПЕТРЕСКО 685
ПЕТРОВ Г 645
ПЕТРОВ, Р 614
ПЕТРОВ К (Бач Ки) 67, 68 164 166 242, 761
ПЕТРОВ, С 727
ПЕТРОВА, ВЕНЕТА в Бот ва В нета Христ ва
ПЕТРОВИЧ, АТ 44
ПЕТРОВИЧ Г. 12 , 1 9
ПЕТРОВИЧ НЕДЕЛЧО 182
«ПЕТРУШАН», статия от Хр. Ботев — 2 6, 243 246, 251 252 271 477, 712
ПЕТЪР (ц р) брат на ц р А ен — 634 635
ПЕТЪР (ПЕТАР) — вж Ботев Петков, П т р (Петк
«ПЕТЪР И ПАВЕЛ», ч рква — 756
ПЕТЬОФИ, Ш — 174 422 663, 768
ПЕЦОВ, В. — 741
ПИЗАКАНЕ, К. — 252, 711, 712
ПИСАРЕВ, Д. И. — 44, 48, 601
ПИСКЮЛИЕВ, А Д 44 346
ПИПИН, А Н 36
ПИШМИШ В ИВ 698
ПИШУРКА, КР — 8 39, 343 4 , 601
«ПЛАМЪК» сп 157 2 2
ПЛАНИНСКИ, Д Р НАЧО (Н. П ски) 341
ПЛАТОН — 0
ПЛЕВЕНСКИ СБОРНИК 166
ПЛЕЩЕЕВ, А. Н. — 205
ПЛ ВДИВСКИ КОМИТЕТ вж. Комитети
ПОЛ РНИК ОПЛ ЧЕЛ ЦЬ» с 1
«ПОГЛЕД В БЕСАРАБИЯ», — статия в «Дунавска зора» — 182
ПОГЛУБКО, К. А. — 41—45, 49, 77, 80, 185, 217, 219—223 225—233, 583, 610—612, 684
«ПОДВИГ», сп. — 132
«ПОДСЛУШАНО», «Будилник» — 335 341
ПОКРЪЩЕНИЕ НА ПРЕСЛАВСКИЯ ДВОР» драма от Д Вой ников — 168
ПОЛ ДЕ КОК — 601
«ПОЛИТИЧЕСКА ЗИМА» фейлетон от Хр. Ботев — 196 342 376 378 380 '81 383 384 386 395 566
«ПОЛИТИЧЕСКИ ПРЕГЛЕД» в. Тъпан» — 193
«ПОЛИТИЧЕСКИ ПРЕГЛЕДИ» в. «Тъпан — 196 342
«ПОЛСКА СЛУЖБА» — 697
ПОЛЯКОВ Н П. — 587
ПОЛЯНОВ, Д. (ГОРАЗД) — 503
«ПОЛЯРНАЯ ЗВЕЗДА» в. — 223 259
ПОПДИМИТРОВ ЕМ. — 144 261 288, 482 496, 523, 529
ПОПИВАНОВ, Г. — 156
ПОПОВ — 230
ПОПОВ ВЕЛ. — 121 221, 232—235, 312 316
ПОПОВ Д. В — 241
ПОПОВ Д. ХР. — 314 315 449, 469, 470, 697—699, 709 710
ПОПОВ, МИХ. А. — 164
ПОПОВ, ХАРАЛАМПИ — 417
ПОПОВИЧ, РАЙНО — 25
ПОПРУЖЕНКО, М. Г. — 120
«ПОСЛАНИЕ» сатирично стихотв. от Хр Ботев — 338 514, 651 653 665
«ПОСЛАНИЕ ОТ НЕБЕТО» фейлетон от Хр. Ботев — 328 339, 342, 363—366, 368, 369 371—373, 376, 395
«ПОСЛОВИЦИ И ПОГОВОРКИ» в. «Тъпан» — 192
«ПОТАЙНОСТИ» — вж. Цариградските потайности» от Кл. де Монтен
«ПРАВО», в. — 240 257 269, 344, 350—352, 355, 380, 443
«ПРЕДВЕСТНИК ГОРСКАГО

ПЪТНИКА», Г. С. Раковски — 159
«ПРЕДИСЛОВИЕ» към в. «Знание», Л. Каравелов — 458, 459, 463
ПРЕЙС, И. И. — 224
«ПРИВРЕМЕНЕН ЗАКОН ЗА НАРОДНИТЕ ГОРСКИ ЧЕТИ» Г. С. Раковски — 119
ПРИВРЕМЕНЕН ЦЕНТРАЛЕН БЪЛГАРСКИ РЕВОЛЮЦИОНЕН КОМИТЕТ — вж. Комитети
«ПРИВРЕМЕННО БЪЛГАРСКО НАЧАЛСТВО» — вж. Комитети
ПРИЖОВ, И Г. — 221, 222
«ПРИКЛЮЧЕНИЯТА НА ТЕЛЕМАХА», Фр. Фенелон — 601
«ПРИМЕРИ ОТ ТУРСКО ПРАВО СЪДИЕ» очерк от Хр. Ботев — 236, 242, 243, 245, 302, 306—309
«ПРИМЕЧАНИЯ» към «За славянското произхождение на Дунавските българи», Д И. Иловайски — 639
«ПРИСТАНАЛА» стихотв от Хр Ботев — 85, 236, 273 293—296, 299, 301, 302, 405, 429, 651 653 665 670
«ПРОГРАМА ЗА РЕВОЛЮЦИОННИ ДЕЙСТВИЯ», от С. Нечаев и П. Ткачев — 217
«ПРОКОБЯВАНИЯ» в. «Тъпан»— 192
ПРОМЕТЕЙ — 208
«ПРОСВЕТА» сп. — 67, 159, 165, 288, 461
«ПРОСВЕЩЕНИЕ» — вж. Организации и дружества
«ПРОСЛАВА», сборник — 86
«ПРОСТИ», първият руски превод на «На прощаване» — 166
«ПРОСТРАННА ЕСТЕСТВЕНА ИСТОРИЯ» — 36
ПРОТИЧ, д р Р. — 106
ПРУДОН, ПИЕР-ЖОЗЕФ — 60, 251 289, 572, 602
ПРЪШКОВСКИ, П. Д. — 741
«ПРЯПОРЕЦ», в. — 289
«ПРЯПОРЕЦ И ГУСЛА», стихосбирка от Ив. Вазов — 668
«ПСИХОЛОГИЯ ИЛИ ДУШЕСЛОВИЕ ЗА УЧЕНИЕ НА ДЕЦАТА» превод от Б Петков — 31
«ПУГАЧЕВ» — 610
ПУЛИЕВ, ТОД — 77
ПУЛИЕВА, ЕЛИСАВЕТА ХР. — 169
ПУШКИН А. С. 29, 36 48, 61 205, 412, 413, 663, 665
ПЪРВА РИШЕЛЬОВСКА ГИМНАЗИЯ вж. Училища и университети
«ПЪРВИ ПОЕТИЧЕСКИ ОПИТИ» Христо Ботев — 126
«ПЪРВИЧКА БЪЛГАРСКА ГРАМАТИКА» Ив Богоров 26
ПЪРВОВ, Н 547
ПЪРЛИЧЕВ ГР. 339, 344, 601 659 660
«ПОЭТУ», стихотв о А С Пушкин — 2

Р

«РАБОТНИК», в. 612
«РАБОТНИЧЕСКО ДЕЛО», в. — 24, 627, 756
РАДА вж. Кирк вич, Р. Г.
РАДАНОВ, Т. — 689, 726
«РАДЕЦКИ», парах д — 310, 508, 515, 553, 585, 616, 617, 623, 672, 69 , 702—704 706—709, 713, 715—717, 721—729, 731, 733, 7 4—738, 753
РАДЕЦКИ, Й В. — 716
РАДИНОВ, Д. Н. — 472
«РАЗВИГОР», в. — 207
«РАЗБОЛЯЛ СЕ МАРКО», нар дна песен — 141
«РАЗВИТИЕ», сп. — 512, 628
«РАЗГОВОР МЕЖДУ ДВАМА БЪЛГАРИ ЗА У ТАВИТЕ НА КНИЖОВНОТО ДРУЖЕСТВО — един учен и един н д учен българин», в. «Тъпан» 199
«РАЗГОВОРИ С ДЕЦАТА» А Н. Х рц н — 24 , 259
РАЙКОВИЧ, Б. М. 541
«РАЗЫСКАНИЯ О НАЧАЛЬ РУСИ», Д. И. Ил вайски — 636
«РАЙНА КНЯГИНЯ», драма от Д. Войников — 167, 168
РАЙНОВ, Н. — 503
РАЙНОВ, ТЕОФАН — 219 220
РАКОВСКИ, Г. С. — 9, 64, 66, 80 82 1 5 1 9 11 113 117 119

122, 132, 139, 147, 159, 160 163, 202, 2 1, 240, 28?, 333, 421, 439, 5 1, 576, 577, 6 9, 660
РАНОВ, ВЛ. 689
РАХМЕТОВ, герой от р мана на Н. Г. Ч рниш ки «К кво да се пр ви?» 54, 56, 57, 78, 282
'АЧИН КИ, А. В. 37
АШЕВ, д р ДИМ 475, 614, 616, 619, 6_ 629
РАШЕВ, д р К. 613
РАШЕВ, ПАНАРЕТ 614 616, 619, 6 1, 6?4, 693
РАШ В, ПЕНЧО 613
РАШ В, ТО ОР 613
«РЕВОЛЮЦIIЯ В КРАЙОВА , в. «Б д л к» 3 5
«РГВОЛ ЦИОН Н КАТЕХ Н I С», С Г. Н зев ил : М. А. Б к : н 314
РЕМБО, ЖАК НИКОЛА АРТЮР — 6 7
РЕПАН ВИЧ, А. 177, 178, 181, 182
«РЕЦЕПТ», в. «Будилник» — 341
«РЕШЕН ЛИ Е ЧЕРКОВНИЯТ ВЪПРОС?», ст тия от Хр. Ботев 243, 246, 264, 269, 271, 283
РИЗОВ, Д. 626
РИЛЕЕВ, К. Ф. 205, 282
РИ ТИЧ, Й — 107, 435, 436
«РИШЕЛЬОВСКИ БУЛЕВАРД», ул. 55
РИШЕЛЬОВСКИ ЛИЦЕЙ — вж. Училища и университети
«РОДИНА», сп. — 79, 81, 91, 129, 168, 290, 448, 762
«РОДНА РЕЧ», сп. — 127, 208, 670
РОЗЕНФЕЛД — 677
РОМАНЕНКО, П. — 185, 225, 232, 2 3, 312
РОМАНСКА, ЦВ. 519
РОСЕТИ, К. А. 109
РОТШИЛД — 365
РУБИНЩАЙН, АНТОН — 228
РУБИНЩАЙН, НИКОЛАЙ — 228
РУБИНЩАЙН, СОФИЯ Г. — 225—231
«РУМЪНУЛ», в. — 243
«РУНЕОРА», улица — 618
РУСЕВ, Л. — 761
РУСЕВ, Р. — 96, 206, 405, 429, 499, 664, 667, 670
РУСЕНСКИ РЕВОЛЮЦИОНЕН КОМИТЕТ (КУБРАТ) — вж. Комитети
«РУССКАЯ МЫСЛЬ», сп. — 57
«РУССКАЯ ПОТАЕННАЯ ЛИТЕРАТУРА» — 205
«РУССКИЙ БОГ», стихотв. от П. А. Вяземски — 500
«РУССКИЙ ВЕСТНИК», в. — 454, 639
«РЪКОВОДСТВО ЗА СЛОВЕСНОСТ», Д. П. Войников — 761
РЯПОВ, СТ. 109

С

САВА (БАБА САВА) — 756
САВА, поп — вж. Катрафилов, поп Сава
«САВА ЧАЛИЙ», драма от Н. И. Костомаров — 642
САВИЧ, А. — 188, 242, 243, 372
САВОВ, В. — 139, 478
САВОВ, Д. Г. — 698
САВОВ, СТ. — 727, 760
САВОВА, Н. — 668
САКЕЛАРИЕВ, Н. — 703
САЛЧО ЧОРБАДЖИ — 29
«САМАРСКИЙ ГОЛОД» — 610
«САМ СЕБЕ СИ», стихотв. от Р. Жинзифов — 66
САПУНОВ, ИВ. — 454
САПУНОВ, КОНСТ. — 339, 344, 601
САРАФОВ, М. К. — 544, 628
САРАФОВ, д-р СТ. — 622
САРИОГЛОВ, Н. — 77
САХТИЯНДЖИЕВ, ИВ. Т. — 29
«СБОРНАЯ», улица — 547
«СВ. ЕЛЕНА», остров — 391
СВ. СКОПСКИ ДОРЧО — вж. Доротей (Дорчо), владика
«СВ. СПАС», черква — 745
«СВЕТЛИНА», сп. — 688
СВЕТОЛИД, герой от «Покръщение на Преславския двор» от Д. Войников — 168
«СВИДАНЬЕ»,стихотв. от М. Ю. Лермонтов — 428
«СВЕОБОДА», в. — 70—72, 75, 76, 98, 100, 102, 185, 200—202, 212—214

216, 237—241, 311, 314, 315, 317, 319, 320, 322—325, 329, 330, 337, 342, 348, 363, 399, 431, 432, 439, 443, 445, 451, 459, 463, 468, 476, 500, 580, 605, 607, 640, 653, 654, 750, 756
«СВОБОДОМИСЛИЕ НА СТРАСТИТЕ», стихотв. от Фр. Шилер — 426
«СВОБОДЫ СЕЯТЕЛЬ ПУСТЫННЫЙ», стихотв. от А. С. Пушкин — 412
«СЕБЕЛЮБИЕТО И САМОЛЮБИЕТО», статия от Л. Йовчев 579
«СЕДЯНКА», в. «Тъпан» 199
СЕЛИМ II — 15
СЕМЕРДЖИЕВ, ИВ. П. — 643, 644
СЕМЕРДЖИЕВ, П. 467
«СЕНКИТЕ НА ЗАГИНАЛИТЕ», З. Арборе Рали — 612
«СЕНТЕНЦИЯ», стихове, приписвани на Хр. Ботев — 329
«СЕПТЕМВРИ», в. — 234
«СЕПТЕМВРИ», сп. — 142 145, 147, 152, 157, 185, 402, 460, 660—662, 669
СЕРАФИМ, СЛИВЕНСКИ — 593
СЕРВАНТЕС, М. — 601
СЕРЕБРЕНИКОВ — 223
СЕЧЕНОВ, И. М. — 50
СЕЯН, герой на «Кремуций Корд», Н. И. Костомаров — 644
СИБИВ, А. — 77
СИЛЯНОВСКА-ДИМИТРОВА, Т.— 192, 330, 333
«СИМВОЛ-ВЕРУЮ НА БЪЛГАРСКАТА КОМУНА», Хр. Ботев — 167, 185, 224, 234—236, 248, 249, 314, 500
СИМЕОНОВ, К. — 703
СИМЕОНОВ, ПЕТЪР (ПЕРО МАКЕДОНЕЦА, ХЕРЦЕГОВИНЕЦА) — 689, 727, 745, 753, 754, 757
СИМИДОВ, Ф. — 690, 694, 702
СИМОВ, Н. — 703
SIMONIS, A. — 699
СИМОНОВ, Р. А. — 631
«СИРОМАХКИНЯ», стихотв. от Ив. Вазов — 668
«СИТИ И ГЛАДНИ», книга от З. Арборе Рали — 612
SL. (псевдоним) — 627
СЛАВЕЙКОВ, П. П. — 62, 64, 288, 399, 413, 418, 470, 480, 486, 492, 498, 503, 514, 669, 762, 765
СЛАВЕЙКОВ, П. Р. 61, 62, 65, 71, 72, 93, 205, 339, 340, 355, 356, 380, 387, 426, 601, 659 661, 761
СЛАВКОВ, Н. — 547, 556, 673, 675
СЛАВКОВА, ОЛГА Д. 29
СЛАВЧЕВ, Н. 25, 85
«СЛАВЯНИ», сп. 2 . 262, 527
«СЛАВЯНСКАЯ ЛИТЕРАТУРА», А. Н. Пипин 36
СЛАВЯНСКИ БЛАГОТВОРИТЕЛЕН КОМИТЕТ в Петербург вж Комитети
«СЛОВАРЬ ИНОСТРАННЫХ СЛОВ», М И Михайлов 6
«СМЕШЕН ПЛАЧ», Хр. Ботев 216, 243, 249 252, 271, 283
СМИЛОВ, Г. 41, 44 48, 55, 58 60, 76, 685
СМИРНЕНСКИ, ХР. — 387, 398, 670, 671
СМИРНОВ, В. Н. — 610
СМОХОВСКА-ПЕТРОВА, В 143, 145, 152, 155, 157
«СМЪРТ В РАВНИНИТЕ», Т. Траянов 670
«СОВРЕМЕННИК», сп. 53, 126, 642, 667, 713
«СОВРЕМЕННЫЕ ИЗВЕСТИЯ», в. — 729, 737
СОКОЛОВ, СПАС И. — 688, 690, 707, 724, 751, 758
СОЛОМОН — 286
«СОН», стихотв. от М. Ю. Лермонтов — 479
СОНЯ — вж. Рубинщайн, Соня Г.
СОРОКИНА, Ек. (Клара) — 225, 230
СОФИЙСКИ, С. В. — 441, 442
«СОЧИНЕНИЯ Н. А. НЕКРАСОВА» — 36
«СОЧИНЕНИЯ Н. П. ДОБРОЛЮБОВА» — 126
«СОЧИНЕНИЯ ОСТРОВСКОГО» — 36
СОЧИЦА, Л. — 534
«СРЕДОТОЧНО БЪЛГАРСКО ПОПЕЧИТЕЛСТВО» (ЕПИТРОПИЯ) — вж. Комитети
СТАМАТОВ, Г. — 398

СТАМБОЛОВ, СТ. — 128, 129, 197, 198, 445, 446, 448, 449, 454, 457, 467, 472, 473, 475, 515, 533, 534, 536—542, 544, 546, 556, 563, 566, 587, 601, 619, 643, 645, 649—652, 674—682, 684, 717, 720
СТАНЧЕВ, М. — 673
СТАНЧЕВ (СТАНЧОВ), Т. х. — 346, 674
СТАНЧЕВИ — 76
«СТАРА МАЙКА СЕ ПРОЩАВА СЪС СИНА СИ», Д. Чинтулов — 64
«СТАРА ПЛАНИНА», кафене — 166
«СТАРА ПЛАНИНА РОДИЛА МИШКА», фейлетон — 326, 327
«СТ. ДЕНЧЕВ», улица 619
СТЕКЛОВ, Ю. — 218
«СТЕННИ КАЛЕНДАР ЗА 1876 г...», изд. от Хр. Ботев — 513, 515, 516, 519, 643
СТЕПАНОВ, Н. А. — 331
СТЕФАН — вж. Ботев Петков, Стефан
СТЕФАН КАРАДЖА — 94, 104, 114, 120, 121, 124, 125, 168, 180, 246, 252, 494 498, 612
СТЕФАНОВ, ДИМИТЪР КАЗАКА — 745
СТЕФАНОВ, ХР. — 741
СТОИЛ ВОЙВОДА — 675, 677
«СТОИЛ ПО ДВОРИ ХОДЕШЕ», народна песен — 295
СТОИЛОВ, А. П. — 118
СТОЙКОВ — вж. Бобчев, С. С.
СТОЙКОВ, СТОЙКО — 67, 68, 165
СТОЙКОВА, СТ. — 139
СТОЙНА (БАБА), «Зададе се облак темен» — 509, 511
СТОЙЧЕВ, Г. — 315, 472, 556, 710
СТОЙЧЕВ, ИВ. КР. — 23, 27, 28, 46, 61, 81, 82, 169, 180, 187, 241, 445, 547, 626—628, 648, 694, 702, 703, 759
СТОЯН — вж. Заимов, Ст.
СТОЯН ВОЙВОДА — 742
«СТОЯН ВОЙВОДА», драма от Д. Войников — 167, 168
«СТОЯН И ДРУЖИНАТА МУ», народна песен — 142
«СТОЯН И РАДА», поема от Н. Геров — 145, 146
«СТОЯН И СОКОЛ», народна песен — 141, 144
СТОЯНА, «Пристанала» — 294—301
СТОЯНОВ — вж. Берон, д-р В. х. Стоянов
СТОЯНОВ, ВАСИЛ Д. — 195, 200, 238, 353, 354, 365
СТОЯНОВ, Г. — 767
СТОЯНОВ, ЗАХ. — 22—24, 36, 44, 45, 80, 82, 86, 90—92, 126—129, 131, 147, 168, 173, 179, 185, 222—224, 233, 234, 238, 239, 241, 242, 272, 309 313, 315, 318, 319, 323, 331, 339, 363, 365, 387, 426, 450, 457, 459, 475, 477, 500, 513—516, 522, 542, 544—547, 550, 553, 563, 613, 616—618, 631, 632, 634, 635, 637, 647, 648, 674, 676, 678—685, 689, 694—696, 699—703, 708, 709, 721—724, 726, 728, 729, 735, 737, 739, 740, 742, 744, 745, 747, 750, 754—757, 761, 762
СТОЯНОВ, ИВ. — 674, 722
СТОЯНОВ, Л. — 207, 422, 663
СТОЯНОВ, М. — 31, 332
СТОЯНОВ, Н. — 747
СТОЯНОВ, П. — 180
СТОЯНОВ, Т. — 544, 686, 759
СТОЯНОВА, Р. — 32, 698, 704—706, 708, 727, 738, 744, 755, 756
«СТРАННИК», стихотв. от Хр. Ботев — 311, 317, 338, 399, 403—407, 412, 418, 423, 651, 653, 654, 665
СТРАНСКИ, д-р Г. — 508, 616—618, 623, 692, 693, 725, 726
СТРАХИЛ ВОЙВОДА — 126
«СТРАХИЛ ВОЙВОДА», народна песен — 142
СТРАШИМИРОВ, А. — 132, 155, 294, 766
СТРАШИМИРОВ, Д. Т. — 61, 80, 120, 127, 164, 261, 364, 399, 431—435, 437, 440, 442—444, 450, 454, 471, 476, 486, 503, 541, 542, 544, 548, 549, 554, 555, 557—559, 562, 563, 613, 655, 675—679, 697, 709, 710, 740, 755, 762, 765
СТРУГАЦКИ, И. З. — 38, 40—45
«СТУДЕНТСКА ТРИБУНА», в.— 151
СУДЗИЛОВСКИ, д-р РУСЕЛ, Н. К. — 588, 607—612, 722
«СЪВЕТНИК», в. — 32, 33

«СЪВРЕМЕННА ОДА», стихотв. от Н. А. Некрасов — 411
«СЪЕДИНЕНИЕ», в. — 641
СЪЙКОВ, СП. — 19, 86
«СЪНОВНИК», в. «Будилник» — 192, 335, 337, 338, 340
«СЪНОВНИК», в. «Тъпан» — 192
«СЮЛЕЙМАНИЕ», джамия 14
СЮПЮР, ЕЛ. — 188
СЯРОВ, ХАР. — 109

Т

ТАЕН ЦЕНТРАЛЕН БЪЛГАРСКИ КОМИТЕТ (ТЦБК) вж. Комитети
«ТАЙМС», в. 713
«ТАЙНИТЕ НА ИНКВИЗИЦИЯТА», роман от В. Ф р ал 6 1
«ТАЙНАТА НА СТРУМА», Т. Траянов — 670
ТАНАСОВ, Р. — 541, 559, 560
ТАНАСОВ, САВА — 544
«ТАРАЛЕЖ», в. — 237
«ТАРАС БУЛБА», Н. В. Гогол — 599
ТАРИНСКА, СТ. — 193, 249, 251, 252, 261, 268, 303, 306, 309, 326, 328, 345, 348, 351, 352, 356, 361, 363, 365, 368, 369, 371—373, 375, 378, 381, 388, 660, 661
«ТАКРИР ИЛИ ЗЛОДЕЕЦЪТ ПРЕД СЪДИЯТА», диалог от в. «Тъпан» — 198
ТАТМАТА — 319
ТАШМИОГЛАР — 306
«ТАЯ НОЩ СЪНУВАХ. . .», фейлетон от Хр. Ботев — 332, 335, 342, 355, 356, 360, 361, 365, 370, 373, 376, 385
«ТЕГЕТОВ», параход — 716
«ТЕЛЕМАХИ» — вж. «Приключенията на Телемаха» от Фр. Фенелон
«ТЕМНИЦИТЕ МИ», С. Пелико — 593
ТЕОДОРА БЛАЖЕНА, света — 367, 368
ТЕОДОРОВ, А. — вж. Балан, А. Т.
ТЕРЗИ, С. — 78
ТИБЕРИЙ, «Кремуций Корд» 643, 645
ТИЛЕВА, В. — 556
ТИНЯНОВ, Ю. 490, 523
«ТИПОГРАФИЧЕСКИ ПОГРЕШКИ», в «Тъпан» — 192
ТИХОВ вж. Обретенов, Никола Тих в
ТКАЧЕВ, П. — 217
«ТОВА ВИ ЧАКА!», р каз от Хр. Ботев 317, 3 5, 341, 387—389, 391, 395 97, 649
ТОДОР вж Р шев, Тодор
«ТОДОР С БЯЛАТА АБА», подпис на Хр Ботев вж Ботев, Христо
ТОДОРОВ, Д (ДИМИТРОТО) 86, 7 1, 706, 72 , 7 8, 734, 746, 753, 54
ТОДОРОВ, ИЛ 516 519, 521, 5 , 5_7
ТОДОРОВ, М 69
ТОДОРОВ, П 669
«ТОЙ НЕ УМІ РА», стихотв. от Ив. Вазов 7 0
ТОКВИЛ, АЛ. — 74
ТОЛСТОЙ, А. К. 479
ТОМАНОВ, ИВ. вж. Вакарелск в, Ив. Т.
ТОМОВ, ИВ. К. — 624
ТОНЕВ, ИВ. — 740, 741
ТОНКА — вж. Обретенова Т. (Баба То к)
ТОПЕНЧАРОВ, ВЛ. — 250 252, 261, 263
ТОТА — вж Ботев Пътк ва, Тота
ТОТЬО — вж. Ф ли Тотьо
ТОУЖИМСКИ, Й Я 552
ТОШКОВ (ТОШКОВИЧ), НИК М — 17, 25, 27, 40, 48, 55, 545, 550
ТОШКОВИЧ, СТ Д — 17, 25
ТОЦА (б б) — 54
«ТРАГЕДИЯ», стихотв. от Х. Х йне — 601
ТРАЙКОВ, НИК 20, 22, 24, 27, 0, 35, 6, 38, 1 9, 176, 177, 180, 182—186, 199, 237, 238, 242, 312, 324, 623
ТРАЯНОВ, Т. — 670
ТРЕВНЕНСКА ЧЕТА — 759
«ТРИДЕСЕТ ГОДИНИ В ТУРСКИТЕ ХАРЕМИ», М лек Ханъм — 648

«ТРУД», в. 242, 621
ТУЛЕШКОВ, К. — 22, 49, 50, 60—62, 92, 93, 122, 127, 147, 148, 166—168, 172, 173, 175—177, 232, 235, 312, 313, 315, 316, 318—321, 323, 330, 432, 474
ТУНМАН — 637
ТУРГЕНЕВ, И. С. — 48
«ТУРСКА ОПАЧИНА», Ник. Живков — 720
«ТУРЦИТЕ И ТЕХНИТЕ ЖЕНИ. СУЛТАНЪТ И НЕГОВИЯТ ХАРЕМ», Осман бей 648
«ТУРЦИЯ», в 240, 337, 344, 348, 443
ТУЧКОВ, Н А. — 182
«ТЪПАН», в — 167, 179, 185, 187 199, 220, 2 7, 329, 3 1, 3 2, 337, 3 9, 42, 44, 372, 443, 469, 470
ТЪПЧИЛЕЩ В, Н П. — 17
ТЪПЧИЛЕЩОВ, ХР. П. (ТЪПЧИЛЕЩЪ) 17, 6, 369
ТЪРНОВ, Г. — 7_0
ТЪРНОВСКА ДЕВИЧЕСКА ГИМНАЗИЯ вж. Училища и университети
ТЪРНОВСКИ КОМИТЕТ — вж. Комитети
ТЮТЧЕВ, Ф. И. — 667

У

УЗЕЛАЦ, П. — 534
УЗУНОВ, АТ. ЦВЕТКОВ — 438 444, 448
«УКРАИНСКО-БЪЛГАРСКИ ПРЕГЛЕД», сп. 645
УЛУНЯН, А. А. — 122, 239
УНДЖИЕВ, ИВ. — 16, 18, 107, 164, 172, 175, 316, 434, 4 9, 444, 740
УНДЖИЕВА, ЦВ. — 166, 188, 189, 194, 3_6 328, 382
УРБАН, ЗД. — 552
«УРОЦИ ЗА ПЪРВИТЕ ЧЕТИРИ АРИТМЕТИЧЕСКИ ПРАВИЛА» («Бес ды о п рвых четырех арифметических правилах и о счетах»), превод от Хр. Ботев — 532, 630, 631
УСПЕНСКИ, П. Р. — 220—222
«УСТАВ НА БЪЛГАРСКОТО ЧЕЛОВЕКОЛЮБИВО НАСТОЯТЕЛСТВО» — 561
УЧИЛИЩА И УНИВЕРСИТЕТИ:
Болградска гимназия — 705
Училището в Букурещ — 27, 179
Габровско училище — 19
Измаилско първоначално училище № 1—24
Училище в Калофер — 19, 20, 32, 33
Девическо училище в Калофер — 20
Медицинско училище в Букурещ — 169, 170, 172
Втора мъжка Одеска гимназия — 22, 38, 40 45
Одеска семинария — 25
Първа Ришельовска гимназия в Одеса — 25, 40
Търновска девическа гимназия — 619, 623
Варшавски университет — 43
Киевски университет — 43, 642
Медицински факултет в Букурещ — 608, 611
Московски университет — 43, 61
Одески (Новорусийски, Южнорусийски) университет — 43, 48—50, 61, 62, 90
Петербургски университет — 43, 642
«УЧИЛИЩЕ», сп. — 67, 636
«УЧИЛИЩЕН ПРЕГЛЕД», сп. — 96, 126, 127, 206, 262, 405, 429, 475, 499, 513, 515, 519, 622, 632, 635, 6 8, 641, 660, 664, 665, 667, 670
«УЧИТЕЛ , сп. — 59
«УЧИТЕЛЬ», журнал — 36

Ф

«ФАБРИКА ЗА ПОПОВЕ», в. «Будилник» — 335
«ФАУСТ», Гьоте — 601
ФЕРДИНАНД КОБУРГГОТСКИ — 624
ФЕРЕАЛ, В. — 601
ФИЛИП ТОТЬО — 94, 112, 120, 439, 545, 548, 549, 551, 556, 565, 612, 673, 687, 693—695, 697, 702
ФИЛИПОВ, АЛ. — 82, 252
ФИЛИПОВ, Р. В. — 217

ФИЛИПОВСКИ, НИК., ДЯДО НИКОЛА, КАПИТАН НИКОЛА 246, 678
ФИЛОВ, Д. — 547
«ФИЛОСОФСКА МИСЪЛ», сп. — 592, 595, 604
«ФИЛОСОФСКИ ПРЕГЛЕД», сп. — 478, 479, 761
ФИНГОВ, ДИМ. Г. 19, 25 27, 29, 31, 83 88, 92, 195, 346, 354
ФИНГОВ, П. Т. — 242
ФИТОВ, ПЕТЪР 652
ФИТОВ, Т. 185
ФИЧЕТО, КОЛЬО 622
ФЛОРЕСКО, АЛЕКСАНДЪР вж Меледин, Н Ф.
ФЛОРЕСКУ, БОНИФАЧИО 607
ФЛОРЕСКУ — 25
ФОЙЕРБАХ, Л. 52
ФОКШАНСКИ ЗАТВОР — 2 7, 431, 468
ФОХТ, К. — 586
ФРАНЦ ЙОСИФ — 195, 349, 735, 736
ФРОЛОВ — 36
ФУАД ПАША — 348, 349
ФУРИЕ, Ш. — 251, 602
ФЪРЛЕЙ, ЛЕВИС — 579

Х

ХАВРАНКОВА, Р. — 552
ХАДЖИ ДИМИТЪР — 94, 104, 114, 121, 125, 127, 168, 18 , 246, 252, 333, 476, 477, 487, 498, 515, 612, 712
«ХАДЖИ ДИМИТЪР», балада от Хр. Ботев — 133, 143, 144, 157, 191, 252, 253, 421, 430, 476—486, 491, 492, 496, 499, 500, 503, 506, 512, 529, 651, 653, 654, 660, 661, 665, 666
«ХАДЖИ ДИМИТЪР АСЕНПОВ» (наслов на баладата от Календар за год. 1875) — 477
ХАДЖИ ИВАНЧО ПЕНЧОВИЧ — вж. Пенчович, хаджи Иванчо
ХАДЖИ КАЛЧО — 382
ХАДЖИ СТАВРИ — 438
ХАДЖОВ, ИВ. — 21, 70, 71, 75, 94, 99—102, 127, 131, 156, 159, 208, 213—216, 277, 280, 282, 288—290, 300, 339, 404, 477—479, 482—484, 492, 496, 500, 512 517, 526, 527, 624, 643, 653 655, 663, 689
«ХАЙДЕ НА ИЗЛОЖБАТА!», фейлетон от Хр. Ботев 195, 197, 335, 336, 342, 350—353, 355, 361
«ХАЙДУТИ , поема от Хр. Ботев — 104, 126 129, 134, 137—139, 142—147, 150, 201, 206, 271, 290, 293, 294, 296, 329, 392, 477, 514, 651, 653, 661, 664 666, 762
«ХАЙДУШКИ ПЕСНИ», П К Яворов 669
ХАЙНЕ, Х. 413, 422, 479, 601, 663
ХАЛЕК, В 85
ХАРИТОН, п п 678, 719
ХАСДЕЛ, В 728, 7 1, 7 2
ХАСКОВСКИ КОМИТЕТ вж Комите и
«ХЕЙ НАРОД ПОРОБЕН. . .», стих в т Ст С амболов 651
ХЕРВЕГ, Г 663
ХЕРЦЕН, А. И (И Р. ИСКАНДЕР) 43, 52, 54, , 57, 174, 218, 219, 243, 252, 256, 259, 262, 09, 589, 711 713, 768
ХИТОВ, АТ П 470
ХИТОВ, ПАНАЙОТ 112, 119, 120, 434—4 7, 440—445, 447—451, 454, 462, 4 9, 470, 471, 536 543, 545, 547, 548, 554, 557 560, 562, 563, 612, 673, 683, 686, 689, 694, 695
ХИТОВА, БОГДАНА ИР. — 20
«ХИТРАЯ МЕХАНИКА» — 610
ХИТРОВ, Т 695
«ХИТЪР ПЕТЪР», в. — 187, 237, 241
ХОПКИНС, ДЖ. 667
ХОРОЗОВ, НИК. 368, 372
«Х. П В», подпис — вж. Ботев, Христо
Х. П В (Х раламби Попов) — 81
ХРИСТО ( ) — вж Бог в, Хр.
ХРИСТО, бай — вж Георгиев, Хр.
ХРИСТО, д скал — 716
ХРИСТО ТЪРНОВЕЦА — 702
ХРИСТОВ, Д. — 507
ХРИСТОВ, д-р СТ. — 627
ХРИСТОС, ХРИСТА — 214, 590
ХРИСТОФОРОВ, П. (christopborov, P.) — 668, 669
ХРИСТУ, ВАСИЛЕ — 25, 234, 607, 612, 613, 623
ХЪЖДЕУ, Б. — 608

Ц

ЦАНЕВ, Г. — 132, 139, 155, 262, 657, 7 8, 762
ЦАНКИ, ФР. 733
ЦАНКОВ, ДР. 34, 593
ЦАНКОВ, КИР. — 188, 220, 431, 441, 445, 446, 450, 456, 471, 472, 536, 537, 539, 542, 544, 555, 556, 5 9 561, 564, 565, 689, 691, 692, 699, 714
ЦАНКОВА П ТКОВА, Г. 13
ЦАНОВ, ИЛ 760
«ЦАРИГРА ІСКИ ВЕСТНИК», в. 19, ? 5
«ЦАРИГРАДСКИТЕ ПОТАЙНОСТИ», К де М нтен 601
Ц БОРИНА] 627
ЦВЯТКОВ, МИТО 680, 685, 690, 7 , 7 7, 746, 760
ЦВЯТКО ГАБРОВЕЦА, д кал — 9?
ЦЕКОВ, ИВ 741
ЦЕКОВ, С. 741
ЦЕНОВИЧ (ЦЕНОВ), ДИМ. — 22, 176, 188, 220, 316, 369, 372, 441, 541, 5 4, 556, 5 5, 710
ЦЕНОВИЧ, Н 220
ЦЕНОВИЧ, ЕК. 369, 371
ЦЕНОВИЧ, с м й тво 371
ЦЕНТРАЛЕН КОМИТЕТ, ЦК (в Букур щ) вж. Комитети
ЦЕНТРАЛЕН КОМИТЕТ (ВЪТРЕШЕН , ЛОВЧАНСКИ — вж. Комитети
ЦИЦЕРОН 332
ЦОНЕВ, СВ. 277, 423, 516, 519, 5_3, 5_7

Ч

ЧАВДАР ВОЙВОДА — 126, 129
ЧАВДАР, г р й на поемата «Хайду и» от Хр. Б тев — 129—138, 142, 144, 294, 306, 392, 477
ЧАЙКОВСКИ, МИХ. (САДЪК ПАША) — 82, 566, 641, 642
ЧАКИР, Н. — 24, 48, 49, 179, 181—183, 312
ЧАКЪРОВ, Н. — 604
ЧАУШОВ, СЛ. П. — 603
ЧЕНГЕЛКА, «Това ви чака!» на Хр. Ботев — 392—397
ЧЕПИНСКИ, М. — 43
«ЧЕРВЕНА ТРИБУНА», сп. — 67
ЧЕРВЕНОВОДСКА ЧЕТА — 703
«ЧЕРЕН АРАП И ХАЙДУТ СИДЕР», поема от Н. Козлев — 145, 660
ЧЕРНЕВ, А. — 688
ЧЕРНЕВ, Т. А. — 445
ЧЕРНИШЕВСКИ, Н. Г. — 36, 44, 48, 51 56, 78, 174, 256, 262, 282, 598, 601, 610, 642, 711, 713, 768
ЧЕРНЯЕВ, М. Г. — 691, 692
«ЧЕСТИТ Е», стихотв от П. К. Яворов — 669, 670
«ЧЕТНОРАТОВАНЕ» — 697
ЧИЛИНГИРОВ, СТ. — 175
ЧИНТУЛОВ, Д. — 64, 66, 139, 163, 659, 660
«ЧИТАЛИЩ », сп. — 25, 127, 129, 191, 328, 334, 541, 579, 613, 623
«ЧИТАНКА», изд. от Мустаков — 599
ЧОБАНОВ, д-р ХР. — 122, 221, 445, 474, 541, 542, 556, 630, 702
ЧОЛАКОВ, Т. — 474
ЧОЛАКОВА, М. — 150
ЧОМАКОВ, СТ. — 29
«ЧОРБАДЖИИ», статия от Ив. Богоров — 338
ЧОРБАДЖИ, ТОД. П. — 675
«ЧТЕНИЕ ДЛЯ ЮНОШЕЙ» — 36
«ЧТО ДЕЛАТЬ?» — вж. «Какво да се прави?»
«ЧУДАК», стихотв. от П. К. Яворов — 669
ЧУДНОВСКИ, С. — 228
ЧУКОВ, Г. — 741
ЧУНЧЕВ, ИВ. Г. — 18, 19, 31, 84, 87, 88, 92, 353
ЧУНЧУЛОВ, Т. — 674, 675, 678, 680, 703

Ш

ШАПЧЕНКО, АЛ. А. — 233
ШАРОВА, КР. — 249, 552, 610
ШЕВЧЕНКО, Т. — 381, 663, 667
ШЕЛГУНОВ, Н. В. — 54
ШЕЛУДКО, Д. — 66, 127, 129, 205, 262, 282, 663
ШЕР, Й. — 36
«ШЕРБАН ВОДА», улица — 537, 539, 618

ШЕСТАКОВСКИ, Н. — 228
ШИВАРОВ, П. — 547
ШИЛЕР, ФР. — 420, 663
ШИРОКОВ (ШИРОКООЛУ), ИЛ. А. — 176, 180—182, 710
ШИШКОВ, Т. — 351, 352
ШИШМАНОВ, ИВ. Д. — 27, 29, 289, 636
ШНЕЛ, К. Ф. — 36, 126
ШОПОВ, А. П. 579
ШОПОВ, Г. — 106, 122, 184 186, 200
ШОПОВ, ДР. 541, 542, 556, 561, 563 565
ШОПОВ, НИК. 221, 222
ШУГУРОВ, М. Ф. 42, 43
ШУМЕНСКИ КОМИТЕТ вж Комитети
ШУНЕЛСКИ, СТ. П. 741
ШУШУЛОВА, П. ИВ. — 20, 55, 84, 86

Ю

ЮГО, В. — 625
«ЮГОСЛАВИЯ», Хр. Ботев — 243
ЮДА — 210, 212, 213, 215
ЮЖНОРУСИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ — вж. Училища и университети
ЮЛИЙ ЦЕЗАР 644
ЮРДАНОВ, Р. И 673
ЮЦА вж. М к ва, Юца

Я

ЯВОРОВ, П К. 1 2, 6 9, 670
Я ЫКОВ, Н М 412
«ЯКОБСОН КАРЛ ХИРШ КОРН», ф рм 699
ЯКОБ ОН, РОМАН 51 . , 521, 5 4, 5 6, 5 8 666 668
ЯМПОЛСКИЙ, И Г 0, 1
ЯНАКИЕВ, МИР 7 , 9 , 206, 2 7, ?, 4 , 411, 417, 4?9, 507, 664, 665, 667
ЯНАЧКИЙ, ПОПА 1
«ЯНЕСУМ», подп вж Ботев, Хр
ЯНКО КРАЛ 667
ЯН В, ЗАХ. 1
ЯНУЛОВ, ИЛ. 6_5, 6_7, 767

Азбучен показалец на географските имена

А

АВСТРІ Я 16, 585
АВСТРО УНГАРИЯ 576
АГРАМ (ЗАГРЕБ), гр. — 539
А І Я 265, 579, 597
АЛБАНИЯ 571, 708
АЛЕКСАНДРИЯ, гр. 167, 175—184, 189, 472, 556, 706, 709, 710
АЛТІІМІР, с. 742
АМЕРІКА 581, 712
АН ЕРС, гр 627
АНГЛИЯ 365, 582, 597, 711
АРАБАКОНАК, АРАБАКОНАШКИ ПР ХОД — 4 4, 438, 447
АРАЙЛЪР (АПРИЛОВО), с. — 759
АРДЖЕШ, гр. 609
АТИНА, гр. 615
АФРИКА — 597

Б

БАЛКАНА (СТАРА ПЛАНИНА) 264, 395, 425, 442, 477, 478, 480, 481, 4 , 487 490, 492—496, 4 8, 499, 509, 511, 529, 547, 570, 57 , 66 , 6 9, 672, 717, 718, 738, 74 , 74 749, 755, 756, 767
БАЛКАНИТЕ 115, 228, 568, 569, 591, 709
БАЛКАНСКИ ПОЛУОСТРОВ — 61, 1 , 12 , 244, 379, 466, 535, 540, 5 6, 568, 570, 571, 573, 576, 577, 579, 584, 585, 637, 640, 692, 718, 719
БАЛТАТА, остров — 223
БАНИН ВРЪХ, БАНИЦКА МОГИЛА — 743
БАНИЦА, с. — 741, 743, 744, 746, 748
БЕКЕТ, гр., пристанище — 684, 686, 688 691, 693, 695, 701, 707, 722, 724, 727, 729, 731, 732, 741
БЕЛГИЯ — 244, 265, 619, 627, 699
БЕЛГРАД, гр. — 106, 107, 109, 117, 239, 383, 435, 444, 445, 447, 448, 537, 539, 545, 552 554, 652, 682, 683, 688, 691, 695
БЕЛОРУСКА ССР 611
БЕРКОВИЦА, гр. 691
БЕРЛИН, гр. — 195
БЕРН, гр. — 608
БЕСАРАБИЯ — 76, 221, 319, 431, 571, 609, 708
БЛИЗКИЯ ИЗТОК — 114, 549
БОЗЕНЕЦ, с. — 748
БОЛГРАД, гр. — 49, 76, 221, 222, 324, 367, 431, 445, 449—451, 456, 471, 472, 539, 641
БОРОВАН, с. — 742
БОСНА — 60, 533—535, 552, 562, 673, 708
БОТЕВА ПОЛЯНА — 746
БРАИЛА (ИБРАИЛА), гр. — 63, 92, 104, 110, 122—126, 166—171, 184, 185, 192, 200, 221, 222, 225, 226, 235, 272, 310, 316, 324, 351, 353, 365, 445, 450, 451, 469, 515, 533, 545, 546, 560, 608, 641, 644, 695, 706, 714
БРЮКСЕЛ, гр. — 619
БУДАПЕЩА, гр. — 716
БУЗЛУДЖА, връх — 476
БУКУРЕЩ гр. — 25—27, 48, 49, 71, 91—93, 104, 105, 109, 110, 113, 118, 121, 122, 124, 167—169, 172, 173, 175—176, 178—181, 184, 192, 201, 202, 219, 220, 225, 234, 239, 311, 315—320, 329, 330, 341, 369, 417, 430—445, 447—450, 452, 455, 456, 470, 473, 508, 532, 533, 536—542, 546—553, 555, 559, 561—563, 607—609, 611, 613—617, 619, 622—624, 628, 631, 636, 642, 673, 675,

682—684, 686, 688—690, 692, 693, 695, 696, 699, 700, 702, 704, 706, 707, 709, 761, 764
БУРГАС, гр. — 92
БУТАН, с. — 740, 741
БЯЛА или МАНАСТИРСКА РЕКА — 13
БЯЛА ЧЕРКВА, гр. — 67, 164, 242, 449, 761
БЯЛО МОРЕ 142
БЪЗЪУ, гр. 316
БЪЛГАРИЯ 26, 28, 34, 37, 43, 54, 55, 59, 67, 79, 81, 82, 84, 106, 108, 110 112, 114, 115, 117, 119 121, 125, 168, 175, 176, 182, 226, 227, 231, 257, 260, 307, 310, 314, 316, 318, 319, 321, 322, 379, 383, 413, 431 435, 437, 4 9, 441 443, 445 448, 450, 454 4 6, 458, 4 9, 461, 473, 476, 520, 524, 525, 533, 535—544, 546 548, 552 558, 561 566, 572, 576, 577, 579, 582, 588, 597, 608, 621, 631, 634 636, 653, 662, 673 678, 680 683, 686, 689 694, 696, 700, 703, 704, 707, 710, 713, 715 720, 723 725, 7 5, 736, 738, 7 9, 752, 7 9, 763, 767
БЪЛГАРСКО — вж. България
БЪЛГАРСКО СЛИВОВО, с. — 24
БЪРЗИНА, р. — 742

В

ВАКАРЕЛ, с. — 76, 78
ВАРНА, гр. — 37, 24, 544, 547, 679
ВАСИЛЬОВСКА ПЛ. — 759
ВАТИКАНА — 591
ВЕЛЕС, гр. — 631, 673
В. ТЪРНОВО, гр. вж. Търново
ВЕСЛЕЦ, въз ниш ние — 698, 746, 747, 749
ВИДИН, гр. — 243, 549, 6-6, 627, 695, 716, 717, 729, 736, 7 7, 740, 743
ВИЕНА, гр. 17, 195, 324, 347, 350, 351, 620, 624, 6-6, 708, 729, 733
ВИТ, р. — 759
ВИЗАНТИЯ — 194, 592
ВЛАХИЯ — вж. Влашко
ВЛАШКА БЕСАРАБИЯ — 439
ВЛАШКО — 16, 91, 108, 113, 181, 317, 366, 370, 431, 440, 441, 444, 445, 449, 450, 454, 455, 583, 536—542, 546, 555, 630, 673, 685, 716, 745, 748
ВОЛА, вр. — 749, 750, 755
ВОЛГА, р. — 56
ВРАЦА, гр. — 28, 76, 303, 620, 624, 674, 680, 685, 686, 688, 689, 691, 698, 706, 716, 717, 740 749, 754, 756
ВРАЧАНСКИ БАЛКАН 708, 740, 749, 750, 753, 755, 760
ВРАЧАНСКИ ОКРЪГ 741
ВРАЧАНСКО 753
ВЪРБЕШНИЦА, с 749
ВЪРБОВКА, с, Севлиевско 120

Г

ГАБРОВО, гр. 26, 92, 449, 691, 753
ГАЛАТА, к ртал в Ц ригр д 17
ГАЛАЦ, гр. 167, 168, 184, 185, 200, 221, 2-5, 233, 2 5, 241, 310, 312, 313, 316, 24, 449, 450, 476, 541, 546, 551, 553, 562, 571, 649, 695, 714
ГРЕБЕНА, г ра 758
ГЕНУА, гр. — 711
ГЕРМАНИЯ — 77, 586
ГОЛИЯ ВРЪХ, вр. 751
ГОРНА КРЕМЕНА, с — 748, 749
Г. ОРЯХОВИЦА, гр. — 652
ГРЕБЕН, ГРЕБЕНЕЦ, хребет — 759
ГЪРЦИЯ — 107, 117, 194, 569 571
ГЮРГЕВО, гр. — 27, 92, 110, 121, 127, 195, 220, 315, 445, 476, 477, 546, 556, 636, 641, 652, 653, 674—678, 680 682, 688 690, 694, 695, 700, 7 2, 703, 714, 715, 721—724, 726

Д

ДЕЛНИШКА ПАДИНА, местност — 742
ДЖЕНДЕМА, местност — 13
ДЖУРОВО БРАНИЩЕ, местност — 741
ДИАРБЕКИР, гр. 27, 470
ДОБРАЛЕВО, с. — 742
ДОЛНА КРЕМЕНА, с. — 748, 749

ДУБИЦА, с. — 534
ДУНАВ, р. — 83, 94, 104, 108, 113, 120, 121, 125, 142, 148, 150, 223, 240, 316, 317, 372, 380, 435, 442, 470, 538, 551—554, 680, 685, 686, 688, 689, 694, 704, 708, 710, 713 717, 719—723, 725, 727, 738, 740, 759
ДУНАВСКА РАВНИНА — 740
ДУПНИЦА (СТАНКЕ ДИМИТРОВ), гр. — 26
ДУШАНОВОТО ЦАРСТВО — вж. Сърбия
ДЪЛГИЯ ЗЪБЕР (ЗЪБЕРА), вр. 751, 752

Е

ЕВРОПА 16, 20, 114, 116, 122, 194, 224, 228, 233, 251, 264, 265, 378, 465, 466, 534, 535, 564, 571, 572, 576, 580, — 582, 584—586, 596, 601, 602, 617, 692, 711—713, 715, 718, 737, 755
ЕВРОПЕЙСКА ТУРЦИЯ — 569, 575, 702
ЕЛЕНА, гр. 698
ЕЛЗАС — 377
ЕЛИСАВЕТГРАД (КИРОВГРАД) — 27

Ж

ЖЕНЕВА, гр. — 217—219, 222, 603, 620, 625

З

ЗАДУНАЕВКА, с. — 61, 76—80, 82, 221
ЗАГРЕБ, гр. — 354, 539
ЗАПАДНА БЪЛГАРИЯ — 691
ЗАПАДНА ЕВРОПА — 43, 219, 256, 596
ЗВЕРИНО, с. — 757
ЗВЪНИГРАД (ЗВОНИГРАД) — вж. Калофер
ЗГОРИГРАД, с. — 750
ЗЕМУН, гр. — 32
ЗИМНИЧ, пристанище — 537, 677, 722, 723
ЗЛАТИЯТА, поле — 740

И

ИБРАИЛА — вж. Браила
ИЗМАИЛ, гр. — 24, 48, 71, 75, 122, 167, 176, 180, 182—186, 192, 201, 216, 220, 222, 223, 225, 232, 233, 283, 608
ИЗТОЧНА РУМЕЛИЯ — 611
ИНДИЯ — 579, 597
ИСАКЧА, пристанище — 713
ИСКЪР, р. — 703, 749, 757, 758
ИСПАНИЯ 195, 366, 591
ИТАЛИЯ — 534, 711, 712

Й

ЙОЛКОВИЦА, котловина — 751, 752, 754, 756, 757

К

КАЗАНЛЪК, гр. — 26, 163, 642
КАЗАНЛЪШКО ПОЛЕ — 13
КАЛОФЕР, гр. — 13—21, 25—31, 36, 45, 58, 61, 79, 81 86, 88, 89, 91—94, 124, 127, 149, 170, 184, 185, 202, 238, 245, 302—305, 329, 474, 625, 626, 648, 691
КАМАРАТА, връх — 703, 740, 749—751, 753—757
КОМРАТ, с. — 76, 77
КАМЧАРСКА, р. — 759
КАМЧАТКА — 195
КАРА МАРИН, с. — 77
КАРЛОВО, гр. — 13, 16, 17, 19, 25, 26, 29, 30, 35, 255, 691
КАЧУЛА, планински гребен — 749
КАШКА (КАШ КАРА), местност — 758, 759
КИЕВ, гр. — 38, 55, 611
КИЕВСКА ГУБЕРНИЯ — 683
КИЛЕР БАИР, хълм — 739
КИТАЙ — 244, 265, 611
КИШИНЕВ, гр. — 82, 546, 547, 692
КЛАДОВО, гр. — 683, 694, 695, 701, 723, 726
КЛЕНА, седловина — 751, 754
КОЗЛОДУЙ, гр. — 688, 703, 716, 717, 725, 726, 734, 738—741, 753
КОЗЛОДУЙСКИЯТ БРЯГ — 651
КОЛОВА ПОЛЯНА — 746

КОПРИВЩИЦА, гр. — 17, 26, 257, 382, 691
КОРАБИЯ, пристанище — 722, 724, 726
КОСТЕЛЕВО, с. — 749
КОСТЕЛЕВСКА РЕКА — 749
КОСТЕЛЕВСКИ МОСТ — 749
КОТЕЛ, гр. — 85, 93, 438, 441, 445, 642
КОТЕЛСКИ Балкан — 652
КРАЙОВА, гр. — 684 690, 695, 700, 706, 709
КРИТ, остров — 194
КРУШОВСКИ ИЗВОР 750, 753, 754
КРУШЕВСКОТО, с. 755
КРУШОВ БАИР — 739
КРЪСТЕЦ, седловина — 13
КУПЕНИ, върхове — 13, 750 754, 756
КУРДОВИЦА, местност — 749
КЮСТЕНДЖА, гр. — 85, 228

Л

ЛАЙПЦИГ, гр. — 283
ЛЕСКОВО КЛАДЕНЧЕ — 749
ЛИЕЖ, гр. — 698, 699
ЛОВЕЧ, гр. — 324, 433, 434, 544, 716
ЛОВЧАНСКИ ОКРЪГ — 758
ЛОМ, гр. — 121, 686, 691, 708, 741, 759
ЛОНДОН, гр. — 583, 610, 611
ЛОТАРИНГИЯ — 377
ЛЮТИБРОД, с. — 757, 758
ЛЯСКОВЕЦ, гр. — 449

М

МАЛА АЗИЯ — 17, 760
МАЗНЕВА КОШАРА — 749
МАКЕДОНИЯ — 106, 432, 438, 571, 708
МАЛКОТЪРНОВСКО — 478
МАЛКО ТЪРНОВО, гр. — 642
МАНАСТИРСКО ПЛАДНИЩЕ, местност — 750
МАРИЦА, р. — 353
МАРНО ПОЛЕ — 13
МАТЕЕВ ГЕРАН, местност — 740
МЕДЖИДИЕ, гр. — 85
МЕКА, гр. — 195
МИЛИН КАМЪК, възвишение — 702, 703, 743—746, 751, 753, 756, 760
МИХАЛЦИ, с. — 449
МОГИЛЕВ, гр. — 611
МОЛДАВА — 108, 182, 317
МОНБЛАН, вр. — 250
МРЯМОРЕН, с. — 744, 745
МОСКВА, гр. — 77, 90, 166, 221, 330, 548, 609, 634, 670, 691
МУСИНА, с. — 449
МЮНХЕН, гр. — 283

Н

НЕАПОЛ, гр 711
НЕАПОЛИТАНСКО КРАЛСТВО — 711
НЕВЕСИНО, с. 534
НИЖЕГОРОД КАЯ ГУБЕРНИЯ 224
НИЖНИ НОВГОРОД (ГОРКИЙ), гр. — 224, 233
НИКОЛАЕВ, гр 27, 37, 38, 90, 225, 544, 546, 547, 619
НИКОПОЛ, гр. — 324, 725
НИКШИЧ 534
НОВО СЕЛО, с 675
НОРВЕГИЯ — 609

О

ОБОРИЩЕ, местност 651, 678
ОДЕСА, гр. — 17, 19, 25, 26, 30, 1, 6—40, 42 , 5 , 57 62, 76, 77, 82, 90, 92, 9 , 109, 112, 122, 126, 127, 166, 167, 172, 220, 221, 224, 225, 227, 228, 2 0, 231, 2 3, 310, 24, 53 , 5 5, 544 547, 549, 550
ОГОСТА, р. — 727, 740, 741, 753
ОДРИН, гр. — 27, 679
ОКОЛЧИЦА, вр — 750 752, 754
ОЛИМП, вр. — 270
ОЛТЕНИЦА, гр — 27, 121, 445, 649, 685, 688, 715
ОРТАКЬОЮ — 368
ОРШОВА, гр. — 733
ОРЯХОВО, РЯХОВО, РАХОВО, гр. — 685, 686, 688—690, 709, 716, 717, 725, 727, 729, 740, 741, 745
ОРЯХОВСКАТА КАЗА — 716

ОСЕН, с. — 303
ОСМАНСКАТА ДЪРЖАВА, Османската империя — вж. Турция
ОСМАНЧОВА НИВА, местност — 742
ОХОДЕНСКИ МОСТ 743

П

ПАВОЛЧЕ, с. 751
ПАЗАРДЖИК гр. 19, 679, 691
ПАНАГЮРИЩЕ, гр. 27, 88, 651, 679, 688, 689, 691, 718
ПАРИЖ, гр 24, 249, 251, 472, 534, 607, 615
ПЕТЕРБУРГ, гр 122, 19 , 217, 228, 3 0, 546, 5 1, 587, 609, 611, 631, 691, 695
ПЕТРИЧ гр 651
ПЕТРОПАВЛОВСКА КРЕПОСТ 53, 218, 609
ПЕТРУШАН, с. 253
ПИАТРИ, гара 715
ПИРДОП, гр. 691
ПИРИН, пл. 142
ПЛЕВЕН, гр. — 164, 324
ПЛОВДИВ, гр. — 17, 19, 25—29, 32, 36, 76, 84, 91, 3 , 6, 324, 351, 353, 54, 611, 626, 631, 632, 679
ПЛОВДИВСКА КАЗА — 718
ПЛОЩ гр. — 110, 12 , 608
ПОДСИТА, с. — 77
ПОЛША — 57, 262, 3 3, 713
ПОНДЗА, остр в — 711
ПОПОВСКО — 759
ПРАГА, гр. — 86, 123, 168, 169, 283
ПРАЖИЛА, с. — 2 0
ПРАПОР, местност — 742
ПРЕПАСКАТА, седловина — 751
ПРУТ, р. — 196

Р

РАДУЕВАЦ, гр. — 730
РАЗГРАД, гр. — 544, 679
РАЗГРАДСКО — 759
РАШКОВО БЪРДО — 741
РАШОВ ДОЛ — 703, 757
РАЯ, местност — 13
РЕНИ, гр. — 221
РЕЧКА, местност и водопад — 746
РИЛА, с. — 26
РИМ, гр. — 381, 643, 644
РОДОС, остров — 760
РУДИНАТА, местност — 748
РУМЪНИЯ — 24, 28, 82, 85, 86, 89, 91 94, 104—111, 113, 114, 116, 117, 120, 125, 167—169, 177, 178, 185, 202, 217, 219, 220, 222, 225, 228, 231, 235, 310, 313, 314, 317, 318, 333, 364, 365, 367, 369, 370, 372, 379, 380, 383, 438, 444, 447, 449, 450, 462, 473, 513, 533, 546, 551, 552, 5 8, 559, 562, 564, 569 571, 578, 584, 588, 607 611, 615, 628, 653, 672, 674, 677, 680, 682, 6 3, 685, 691, 692, 695, 703, 705, 708, 709, 714, 716, 759,
РУСЕ, гр. — 92, 93, 110, 243, 324, 371, 444, 445, 449, 538, 544, 545, 547 549, 554, 563, 631, 652, 653, 679, 691, 695, 698, 716, 720, 723, 735, 736, 741, 754, 759
РУСЕНСКО — 553, 675
РУСКА БЕСАРАБИЯ — 439
РУСЧУК — вж. Русе
РУСИЯ — 16, 33, 34, 36, 37, 39, 50—52, 57—59, 61, 76, 77, 83, 91, 93, 104—106, 114, 116, 184, 196, 217—221, 223, 225—227, 233, 239, 309, 310, 319, 365, 367, 382, 435, 439—441, 444, 449, 534, 538, 547—549, 552—555, 560, 562, 565, 566, 576, 577, 585, 588, 597, 598, 610, 611, 631, 634, 683, 691, 692, 708
РЯХОВО (РАХОВО) — вж. Орях ово

С

САМАРА, гр. — 224
САН ФРАНЦИСКО, гр. — 611
САПРИ, остров — 711
САРАТОВ, гр. — 642
СВИЩОВ, гр. — 81, 120, 180, 691, 698, 708
СЕВАСТОПОЛ, гр. — 552
СЕВЕРНА РУСИЯ — 38
СЕВЕРНА БЪЛГАРИЯ — 653, 708
СЕВЕРНА ДОБРУДЖА — 708
СЕВЕРОИЗТОЧНА БЪЛГАРИЯ 688
СЕМЕНОВО, с. — 224

СИБИР — 195, 548
СИРИЯ — 348
СКЪТ, р. — 742, 746
СЛАТИНА, гр. — 445, 715
СЛИВЕН, гр. — 28, 76, 82, 93, 123, 544, 547, 718, 745
СЛИВЕНСКО — 76
СЛИВНИЦА, гр. — 28
СОПОТ, гр. — 14, 17, 27
СОРОКИНСКА ОКОЛИЯ — 230
СОФИЯ, гр. — 28, 182, 324, 434, 524, 526, 619, 621, 627, 628, 635, 641, 645, 717, 718, 759
СОФИЙСКО 447, 708
СРЕДЕЦКА (СОФИЙСКА) ОКОЛНОСТ — 738
СРЕДНА ГОРА, планина — 13, 718
СРЕДНА КУРНИДИЦА, местност — 13
СРЕДНОГОРИЕТО — 757, 758
СТАРА ЗАГОРА, гр. — 62, 438, 441, 538, 544, 553, 557, 563, 698, 718, 742
СТАРА ПЛАНИНА — 13, 14, 117, 120, 321, 477, 692, 715, 723, 741, 757, 759
СТРАНДЖА, планина — 142
СУЛИНА, гр. — 550, 713
СЪЕДИНЕНИ ЩАТИ — 611
СЪРБИЯ — 110, 111, 116—118, 120, 122, 435, 436, 444, 456, 466, 467, 533, 538, 540, 546, 554, 555, 562, 563, 569—571, 634, 635, 638, 673, 682, 683, 686, 691, 692, 694, 695, 701, 717, 753

Т

ТАБОР, гр. — 27
ТАТАРПАЗАРДЖИК (ПАЗАРДЖИК), гр. — 691
ТАУШАНИЦА, местност — 749
ТЕТЕВЕН, гр. — 740, 741
ТРАКИЯ — 106, 353, 432, 439, 708, 745, 758
ТРАПЕЗИЦА, хълм в Търново — 456
ТРЕБИНЕ, селище — 534
ТРИЕСТ, гр. — 552, 644, 683
ТРОЯНСКИЯ БАЛКАН — 758
ТРОЯН, гр. — 691, 698, 709, 718, 759
ТРЯВНА, гр. — 678
ТУЛЧА, гр. — 121, 227, 228, 232, 698, 713
ТУНДЖА, р. — 13, 16, 20, 29, 303
ТУРНУ МЪГУРЕЛЕ, пристанище — 121, 175, 472, 537, 556, 683, 685, 700, 702, 706, 709, 722—724
ТУРНУ СЕВЕРИН, гр. — 673, 726
ТУРСКА ИМПЕРИЯ — вж. Турция
ТУРСКО — вж. Турция
ТУРЦИЯ — 16, 92, 106 108, 111, 114—118, 122, 125, 168, 194, 228, 232, 244—246, 248, 254, 265 267, 270, 365, 373, 377, 435, 436, 453, 464, 534, 540, 546, 568, 569, 576, 579, 580, 584 586, 596, 597, 606, 640, 648, 673, 682, 686, 691, 692, 714, 715
ТУТРАКАН, гр. — 120, 688, 750
ТЪРГОВИЩЕ, гр. — 689
ТЪРНОВО, гр. 92, 110, 117, 324, 438, 441, 445, 448, 456, 538, 547, 613 616, 619, 621—626, 628, 642, 652, 674, 691, 692, 698, 716, 727, 753
ТЪРНОВСКО — 544
ТЯНЦЗИН, гр. — 611

У

УЗУНДЖОВО, гр. — 22, 37, 172
УРАЛ, планина — 224

Ф

ФИЛАРЕТ, гара — 721, 722
ФИЛИПИНСКИТЕ ОСТРОВИ — 611
ФОНТАН, квартал — 58
ФОКШАНИ, ФОКШАН, гр. — 311—314
ФРАНЦИЯ — 314, 365, 377, 588

Х

ХАВАЙСКИ ОСТРОВИ — 611
ХАИНБОАЗ, проход — 120
ХАИНЕТО, с. — 678
ХАЙДУШКО КЛАДЕНЧЕ — 740
ХАМБАРЯ, квартал в Цариград — 17
ХЕРСОНСКА ГУБЕРНИЯ — 222

ХЕРЦЕГОВИНА — 60, 533—535, 537—539, 552, 560, 562, 573, 576
ХЪРЛЕЦ, с. — 740

Ц

ЦАРЕВА ЛИВАДА, местност — 740, 749—751
ЦАРИГРАД, гр. — 14, 16—18, 36, 37, 55, 61, 82, 92, 114, 115, 120, 127, 170, 194, 195, 240, 306, 325, 355 357, 544, 546 554, 558, 573, 615, 679, 683, 714
ЦЕТИНА, гр. — 539
ЦИБЪР, р. — 740
ЦЮРИХ, гр. — 610

Ч

ЧАФАДАРИЦА, било — 13
ЧЕЛОПЕК, гр. — 703
ЧЕРВЕНА ВОДА, с. — 553, 563, 674, 675
ЧЕРНА ГОРА — 435, 534, 555, 569, 673, 708
ЧЕРНА РЕКА — 759
ЧЕРНИ ВИТ, река — 758
ЧЕРНО МОРЕ — 117, 552
ЧЕХИЯ — 444, 445, 552
ЧИРЕН, с. — 743, 744
ЧИРПАН, гр. — 26
ЧИФЛИК, с. — 758, 759

Ш

ШВЕЙЦАРИЯ — 217, 222, 611, 711
ШУМЕН, гр. — 110, 445, 538, 544, 553, 557, 563, 579, 717, 741, 758

Ю

ЮЖНА БЪЛГАРИЯ — 564, 748, 753
ЮЖНА РУСИЯ (ЮЖНОРУСКИ КРАЙ) — 105, 319
ЮГОИЗТОЧНА ЕВРОПА — 124
ЮМРУКЧАЛ (БОТЕВ ВРЪХ), връх — 13

Я

ЯМБОЛ, гр. — 476
ЯПОНИЯ — 244, 611
ЯШ, гр. — 225, 227, 607—611

ИВАН УНДЖИЕВ
ЦВЕТА
УНДЖИЕВА

ХРИСТО БОТЕВ
ЖИВОТ И ДЕЛО

ИЗДАТЕЛСТВО
НАУКА И ИЗКУСТВО

София, булевард Руски 6

Рецензент акад. ПЕТЪР ДИНЕКОВ. Редактор ЕЛЕНА КРЪСТЕВА. Художник ВЛАДИСЛАВ ПАСКАЛЕВ. Технически редактор ИВАНКА ЯКИМОВА. Коректор КРЪСТИНА ДЕНЧЕВА

Фотография НИКОЛА БОЖИЛОВ, НИКОЛАЙ КУЛЕВ

ДАДЕНА ЗА НАБОР НА 20.XI 1974 ГОДИНА ПОДПИСАНА ЗА ПЕЧАТ НА 25.VI.1975 ГОДИНА. ИЗЛЯЗЛА ОТ ПЕЧАТ НА 30 VII 1975 ГОДИНА. ИЗДАТЕЛСКИ КОЛИ 73,91. ПЕЧАТНИ КОЛИ 61,50. ФОРМАТ 70 108 1 . ТИРАЖ 15 120. ЛИТЕРАТУРНА ГРУПА III$_8$. ИЗДАТЕЛСКИ № 22241

ЦЕНА 10,26

ПРИЛОЖЕНИЯ — ДЪРЖАВНА ПЕЧАТНИЦА «ГЕОРГИ ДИМИТРОВ» НАБОР, ПЕЧАТ И ПОДВЪРЗИЯ — ДЪРЖАВЕН ПОЛИГРАФИЧЕСКИ КОМБИНАТ «ДИМИТЪР БЛАГОЕВ» — СОФИЯ, УЛИЦА НИКОЛАЙ РАКИТИН № 2.